

Centre for Regional Studies
(TELUGU)

శ్రీ

కౌముది శరదా గమము

వైయాకరణసిద్ధాంతకౌముదికి వివరణసహితమగు ఆంధ్రవ్యాఖ్యానము

పూర్వార్థము - ప్రథమాభాగము

వ్యాకరణాచార్య, వ్యాకరణాంజ్ఞాన విద్యాప్రవీణ

అప్పల జోగన్న శాస్త్రి, P. O. L.

(ప్రధానోపాధ్యాయుడు (రిటైర్డు))

శ్రీ విజయనగర మహారాజ సంస్కృత కళాశాల

విజయనగరము

త్రివేణి పబ్లిషర్సు

మచిలీపట్టణము - 521 001

THE ANDHRA BOOK HOUSE

Chikkadavilli, Hyderabad

CHECKED
JUNE 1981

ప్రథమముద్రణ : 1942
ద్వితీయముద్రణ : 1978
ప్రింట్రింగ్, మచిలీపట్టణము
మూల్యము : రూ. 40-00

© ప్రింట్రింగ్ పబ్లిషర్స్

UNIVERSITY OF HYDERABAD.
Acc. No. ....
Date. ....
LIBRARY

INTRODUCTION

I was desired by my friend and colleague, Pandit Appalla Joganna Sastri Garu, to write a few lines by way of introduction to his edition of **Bhattoji Dikshita's Siddhanta Kaumudi** with his own commentary in Telugu, our mother-tongue, and I do so with pleasure.

Pandit Joganna Sastri Garu hails from the Visakhapatnam District and belongs to a learned and pious family of Brahmins. He was educated in the Maharajah's Sanskrit College, Vizianagaram, from which he took the Siromani title of the Madras University with Vyakarana as his special subject of study. In the same college he was initiated into the principles of the Comparative Philosophy of the Indo-European family of languages and passed the examination in English for the certificate of proficiency in the subject. Subsequently he obtained the Vidya Pravina title from the Andhra University with Sahitya and Alankara as his special subject. At the end of his scholastic career in 1916, he was appointed Pandit in his own Alma Mater and has since been engaged in imparting instruction to successive bands of students in all the standard works in Vyakarana, both higher and lower, as well as in some other subjects by the side of those very savants from whom he received instruction and who in a short time transferred to him the major part of their responsibilities considering him to be a worthy successor to them. He has, therefore, to his credit not only the proficiency in Vyakarana acquired through study according to the methods indigenous to the soil but also experience in teaching the subject for nearly a quarter of a century. Pandit Joganna Sastri Garu is thus amply qualified to write a commentary on the basic work in Vyakarana, the Siddhanta-Kaumudi, and I am quite sure that his commentary faithfully reflects the views of ancient grammarians of India and can confidently be placed in the hands of young scholars for a healthy initiation into the principles of one of the most difficult sciences in Sanskrit.

Vyakarana in Sanskrit is not only grammar but grammar, philology and philosophy combined into one. Our people considered every science not from the natural standpoint only but from the moral and spiritual points of view also. There is thus a philosophy of grammar in addition to the natural science of it. In this manner by blending philosophy with every science, our

people could arrive at more fundamental truths than our brothers in the West who had always been more practical than ourselves.

Vyakarana was first systematized and rigid rules of the science of language framed by Panini in our country when most of the Western countries were still labouring under barbarism. Panini's work consists of a vast number of mnemonic rules, about 4000, constructed with unprecedented desire for brevity even at the cost of perspicuity. To achieve this brevity Panini coined telegraphic symbols of his own for many concepts of grammar and omitted as many words as possible for his rules to be supplied from the context or tradition. The desire of the grammarians for brevity of expression has thus become proverbial. The result was that grammar became a very abstruse science in our country defying every attempt to penetrate into its secrets unless every letter of it was expounded by professors armed with the missiles of traditional knowledge and commentaries. It is not therefore strange that so many commentaries and accessory treatises arose round the grammar of Panini each embodying within itself a part of the material necessary for a complete comprehension of the full significance of the rules of grammar.

Apart from this some scholars have busied themselves in rearranging the order of the rules and grouping them under different heads and providing them with a short gloss to bring the science within the easy grasp of the beginners of the subject before they plunge into the higher and more abstruse commentaries on it. Though not the first, **Bhattoji Dikshita's Siddhanta Kaumudi** is one of the most successful and fortunate attempts at rearranging the rules of Panini's Vyakarana and providing them with a gloss. For the last one hundred and fifty years and more the "Siddhanta Kaumudi" has been practically the first book to be studied by those who want to attain proficiency in our science of Vyakarana according to our traditional method. It further finds a place in the curriculum for all university examinations which claim to supply a thorough grounding in Sanskrit language and literature. The popularity of the work justifies the production of a new commentary on it, especially with the avowed object of bringing the subject within easy reach of those who desire to have as full a knowledge of Vyakarana as possible without going into the more elaborate and difficult commentaries on it.

Apart from their intrinsic merit, commentaries in Sanskrit which, in spite of many advocates of the contrary view, must be counted as a dead language, do not carry us very far. They entail on us the additional burden of construing a dead language to that of comprehending the principles of the new science. In

these days of modernism and partiality for the practical side in every science, commentaries in the living vernaculars should certainly be preferred to those in dead languages and Pandit Joganna Sastri Garu has certainly made a very happy departure in selecting the Telugu language for writing his commentary and explanation of Sanskrit grammar. When Sanskrit grammars written in English are found to serve the needs of this practical age, those written in Telugu and other vernaculars of our country must serve still more. It is the sacred duty of every citizen to enrich and adorn his mother-tongue and a language cannot be better enriched and adorned than by enriching the literature in the language. Mr. Joganna Sastri's work thus serves a double purpose that it not only brings Sanskrit grammar within the easy reach of the students and marks a landmark in grammatical literature but also enriches the Telugu literature. His attempt is laudable and I trust many scholars will follow his footsteps and augment the Telugu literature in various new ways. The question of vernacularization of higher studies is beset with the difficulty of want of suitable text-books in the various sciences and this can be solved only by others following the example of Mr. Joganna Sastri and producing standard works in Telugu in the different sciences. It is admitted on all hands that the true greatness of a nation depends on the traditions built up by itself and embodied in its own literature.

His Highness Kalaprapurna Dr. Sri Vikrama Deo Varma Bahadur, D. Litt., Maharajah of Jaipur, has already amassed great fame in the country by his many acts of charity both large and small, not only to the people but also to the Telugu and Sanskrit literatures. Not to speak of his other acts, the J. V. D. College of Commerce and Technology, Andhra University, Waltair, is a standing monument to his generosity and love of learning. He has once more earned the gratitude of the Telugu-speaking people by readily appreciating the value of this book and generously permitting it to be published under his patronage. The book acquires additional lustre by being associated with the name of that illustrious patron of science and letters, especially in Telugu.

May the moonlight with the approach of autumn shine all the brighter for ever and ever under the patronizing care of valour!

VIDYASADMA,
VIZIANAGARAM }
8th Feb. 1942 }

P. V. RAMANUJASWAMI, M. A.
Principal,
Maharajah's Sanskrit College

Mr. Appalla Joganna Sastry's translation into Telugu of the "**Siddhanta Kaumudi**" of Bhattoji Dikshita—a standard grammar of the Sanskrit language, is a very laudable attempt at enriching a vernacular language of South India. The days when proficiency in vernaculars and translating Vedic or Sastric works into them was considered a low achievement are fortunately gone, and it is now recognised on all hands that the cultural value of a language is enhanced so far as it is enriched by works belonging to various branches of knowledge. A translation of a standard work on Panini's system of grammar is for a long time felt to be almost a necessity in Telugu, since most of the grammars in Telugu were modelled upon it and have adopted to a very large extent the technic and terminology of the Paninian system. As such students of Telugu language are obliged to have a thorough understanding of the principles of Sanskrit grammar in order to master the grammatical principles of their own language. Hence, the present translation of Mr. Joganna Sastry with its illuminating commentary of "**Saradagama**" in Telugu will be doubly welcome as not only supplying a long-felt necessity but also further grammatical studies in Telugu.

It is rather difficult now-a-days to get such works on scholarly technical subjects as these written in vernaculars published since they are likely to have only a limited circulation. Authors will naturally have to depend for their publication mostly on the support of big institutions or on the munificence of Royal patrons. Our author is very fortunate in having the patronage of the Maharajah of Jaipur who is noted not only for his deep scholarship and culture, but also for his large-hearted and unbounded munificence and vision.

I am sure this work will prove a useful and welcome addition to grammatical works in the Telugu language.

MADRAS

12-12-1941

}

K. RAMAKRISHNAYYA, M. A.

*Head of the Department of Telugu
University of Madras*

అభిప్రాయములు

శ్రీ విజయనగరమహారాజ సంస్కృతి కళాశాలయందు నేను పాఠ్యశునిగ నున్న కాలమున బ్రహ్మశ్రీ అప్పల జోగన్నశాస్త్రిగారు వ్యాకరణశిక్షామణి పరీక్షయందు ఉత్తీర్ణులయి అచ్చటనే వ్యాకరణాధ్యాపకులుగా నియుక్తులైరి. మరికొంతకాలమునకు వారు సాహిత్యవిద్యాప్రవీణ పరీక్షయందుకూడ నుత్తీర్ణులయి ప్రస్తుతము ఆలంకారశాస్త్ర ప్రధానాధ్యాపకులుగా పనిచేయుచున్నారు. చిరకాలము వ్యాకరణశాస్త్రాధ్యాపనమున వారికి గలిగిన యనుభవము 'కౌముదీశరదాగమ' మను ప్రకృతిగ్రంథ విరచనమునకు బాగుగ నుపకరించెను. విషయానుసారముగ బాణినీయాష్టాధ్యాయకి రచింపబడిన వ్యాఖ్యానములలో నుత్తమమగు భట్టజీదీక్షితి విరచితమగు వైయాకరణసిద్ధాంత కౌముదికి ననువాదమును రచించుట సుకరముగాదు. సుదుష్కర మనియే చెప్పవలెను. పాణినీయనూత్రములకు బదచ్ఛేదము, అనువృత్తిప్రదర్శనము కౌముదీభాగమునకు సవిస్తరముగ ననువాదము, పరిభాషాస్వరూప నిరూపణము, ఆవశ్యకములగు శబ్దముల బ్రత్యేకముగ వివరణము—అను పదలని రచియింపబడిన యీగ్రంథము ననువాద మనుటకంటె వ్యాఖ్యాన మనుటయం దెక్కిన సామంజస్యము కలదు. ఒకపర్యాయము గురువువద్ద కౌముదిని చదివిన ప్రతియాంధ్రవిద్యార్థికి నీగ్రంథము చింతనాగుసానీయము కాగలదని నా నిశ్చితాభిప్రాయము. దుర్బోధమగు కౌముది నీవిధమున కరితలామలకమువలె గుబోధ మొనర్చి విద్యార్థిలోకిమున కల్యంతోపకారకులగు నీ గ్రంథకర్తకు నాయభివందనములు. మూలగ్రంథముగూడ నిందు ముద్రింప బడుటచే మూల్యాధిక్యరూప ప్రతిబంధకములేనిచో నీగ్రంథమును విరివిగ విద్యార్థులు పఠయోగించెదరని నమ్ముచున్నాను.

సామాన్యముగ బండితులు సంపన్నులు గారు. అందును ఇట్టి విస్తృతి గ్రంథముల ముద్రించుటకు సర్వవిధముల నసమర్థులు. అట్టితీరి "నిగదభిన్నాస్పదమేక సంసమస్మిన్ ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీ చ" అను కాలిదానీయపంక్తికి యథార్థ తత్వభూతులగు శ్రీ జయపురసంసానాథీకులగు శ్రీ విక్రమదేవమృ మహారాజావాళీ తద్గ్రంథమును ముద్రింపించుట గ్రంథకర్తయొక్క మహాభాగ్య మని చెప్పవలయును. శ్రీవారు "ఆ దానం హి విసర్గాయ సతాం వారిముచామివ" అను కాలిదానోక్తిని సంపూర్ణముగ ననుష్ఠించుచున్న రాజులు. లోకోపకారకులగు శ్రీవారికి వేదోక్తిమగు సంపూర్ణాయుష్యమున భగవంతుడు ప్రసాదించు గాత!

శ్లో. అరితామా తివాన్ పూర్వమరికామప్రద సతిః
విశ్వాధ్యక్షః సతః శ్రీమాన్ పౌయద్దేవస్త్రీవిక్రమః ||

ఇట్లు,
బుధజనవిధేయుడు

చిట్టిగూడూరు నుచితీపట్టణము 1-8-1942	}	'మహాపాఠ్యాయ' శ్రీమ త్తీరుమల గుది మెల్ల వరదాచార్యులు, M. A. నారిసింహ సంస్కృతి కళాశాలాధ్యక్షులు
---	---	---

బ్రహ్మశ్రీ వ్యాకరణాచార్య అప్పల జోగన్నకాస్త్రిగారు, శ్రీ విజయనగర మహారాజ సంస్కృత కళాశాలలో నిరువదియైదు వత్సరములనుండి వ్యాకరణశాస్త్రమును సమగ్రముగ నధ్యాపనముజేయుచు వారి కా శాస్త్రమునగల సామర్థ్యాతిశయముచే వైయాకరణసిద్ధాంతముదిక శరదాగమమును సాంధ్రవ్యాఖ్యను గల్పించి యాంధ్రలోకమున కమితోపకారము నొనరించిరి. నే నీ వ్యాఖ్యానమున జాలభాగములఁ జూచితిని. కాముది శరదాగమశోభితయై యుపదేశకాపేక్షలేకయే వ్యాకరణారులకు వైయాకరణసిద్ధాంతముల నతి స్ఫుటముగఁ బ్రకాశింపజేయుచున్నదగుటచే నీవ్యాఖ్యకు శరదాగమశోభిత యైంతయు సుమనోహరమై యుప్పుచున్నది.

ఆంధ్ర వ్యాకరణములన్నియును బాణినీయవ్యాకరణసంప్రదాయబహుళములయి యుండుటవలన సాంధ్రమునఁ బాణినీయసిద్ధాంతప్రకాశకమగు నిట్టిగ్రంథ మొకటి యుండు టెంతయు నావశ్యకమని చిరకాలమునుండియు నువ్వీసూరుచున్న యాంధ్రుల యభిలాషమును సఫలముగఁజేసి యాంధ్రభాషాధ్యేతలకు గొప్పసాహాయ్యము నొనర్చిన శ్రీ కాస్త్రిలవారియెడ సాంధ్రలోక మెంతయుఁ గృతజ్ఞమై యుండదగును. కాస్త్రిలవారు పరిశిష్టభాగములనుగూడ నచిరకాలమునఁ బ్రకటించి యాంధ్రలోకమున కితోధికమగు నుపకృతిని జేయుదురుగాక!

సకలకల్యాణిధుని, సర్వభాషాపరిపోషకులును, మహోదారులు నగు కల్యాణపూర్ణ, సాహిత్య సమాఖ్య శ్రీ శ్రీ శ్రీ విక్రమదేవవర్మ మహారాజబహదూరువారు తమ స్వాభావికాదార్యముతో కాముదీశరదాగమ ముద్రణకై వలసినంత ధనము నొసంగి శాస్త్రములందు తమకుగల యాదరాతిశయమును వెల్లడించి జానకధనులయిన కాస్త్రిలవారియొక్కయు, నిట్టి గ్రంథ ప్రకాశమునకై వేచియుండు సాంధ్రలోకము యొక్కయు నభీప్సితమును నెరవేర్చి వీరికి ధన్యతను సమకూర్చినందులకు శ్రీ మహారాజులు వారు పీఠికంతయు కాశ్వతి సంస్కరణీయులు.

ఇట్లు,

సజనవిధేయుడు,

విశాఖపట్టణము

28-3-1942

‘విద్వాన్’ గంటి జోగిసోమయాజి, M. A., L. T.
తెచ్చెర, ఆంధ్ర యూనివర్సిటీ కాలేజి, వాల్తేర్

శ్రీ అప్పల జోగన్నకాస్త్రిగారు శ్రీ విజయనగరమహారాజ సంస్కృత కళాశాలయందు నాగదన వ్యాకరణాలంకారశాస్త్రములలో గొన్ని యుద్ధృతముల జదివి ఉర్రం, పీఠికాపురం సంస్థానము లందలి పండితపరివత్సరీతులందును, విశ్వవిద్యాలయ పరీక్షలందు నుత్తీరులయి విజయనగరమహారాజ సంస్కృత కళాశాలలో నుపాధ్యాయులుగనుండి, సుమో నిరువదియైదువత్సరములనుండి వ్యాకరణశాస్త్రము నధ్యాపనము జేయుచున్నారు.

మీరు రచించిన 'శరదాగమ' మనెడి కాముదీ వ్యాఖ్యానమును నేను జూచితిని. ఇది కాముదిలోని కిష్కిన్యములను సయితము సుస్పష్టముగ, సులభశైలిని వెల్లడించుచున్న దగుటంజేసి దీనికి శరదాగమాభిఖ్య యంతయు సమంజసముగ నున్నది. ఇందు దీక్షితాశయములు అన్యూనానతిప్రసక్తిగ ననువదించబడియుండుటచే నిది పండితపరిగ్రాహ్యమై యున్నది.

వ్యాకరణమును సమగ్రముగ జరువ నవకాశములేక నా శాస్త్రమున గొన్నిగ్రంథములనుమాత్రము జదివి కారణాంతరములచే విస్మృతములగు దీక్షిత సిద్ధాంతములను, తిరుగ సంగ్రహింప నభిలషించువార లీ వ్యాఖ్యాన సహాయముచే ననాయాసముగ నా విషయములను సంగ్రహింప గలుగుదురు. మఱియు నీ వివరణము సదుపాధ్యాయుడగు విద్యార్థికి పాఠము జెప్పెడిరీతి నుండుటచే, విశ్వవిద్యాలయ పరీక్షలలో, సాహిత్యవిద్యాప్రవీణ, భాషాప్రవీణ క్షేత్రాలవారు దీనిసహాయమున కాముదీవిషయములను సుఖముగ దెలిసికొని యుపకారము నొందగలరని నా దృఢవిశ్వాసము.

కాముదిని పరిపూర్ణముగ నీరీతిని వివరించి, లోకోపకృతి గావించి, లోకాదరము నకు బాత్రులగుటకై వీరికి సంపూర్ణాయురారోగ్యములు గల్గునటుల నాశీర్వదించుచున్నాడను.

లోకోపకారకములగు నిట్టి శాస్త్రగ్రంథముల ప్రకటనచే లోకమున కమితోపకారము నొనర్చి పండితులకు దిగు ప్రోత్సాహము నొసంగుచునుండు శ్రీ శ్రీ శ్రీ జయ పురాధీశులగు సాహిత్యసమాఖ్య, కళాప్రపూర్ణ, విక్రమదేవవర్మ మహారాజులుగారు లోకమున కెంతయు సంస్కరణీయులు.

విజయనగరము
15-12-1941

‘మహామహోపాధ్యాయ,’ ‘కళాప్రపూర్ణ,’ ‘శాస్త్రరత్నాకర’
తాతా సుబ్బరాయశాస్త్రి
8 టైర్ హెడ్ పండిట్, శ్రీ మహారాజ సంస్కృత కళాశాల

బ్రహ్మశ్రీ ఆప్పల వోగన్నశాస్త్రిగారు రచించిన “వైయాకరణసిద్ధాంత కాముదీశరదాగమము” అను సాంధ్రవ్యాఖ్యానగ్రంథముం దిలకించి మిక్కిలి యానందించితిని. శ్రీ శాస్త్రిగారు శాబ్దిక సార్వభౌములగు నాదూరు వేంకటశాస్త్రి మహాశయులవద్దను, ‘మహామహోపాధ్యాయ’ ‘కళాప్రపూర్ణ’ శ్రీ తాతా సుబ్బరాయశాస్త్రి మహాశయులయొద్దను భాష్యానవ్యాకరణశాస్త్రమును, ఆలంకారశాస్త్రమును నధ్యయనముచేసి ఉర్దూ, పీఠికాపుర విద్వత్సభిలగు, వ్యాకరణాచార్యపరీక్షయం దుత్తీరులై విశ్వవిద్యాలయములందు వ్యాకరణశోమణి, సాహిత్యవిద్యాప్రవీణ ప్రముఖ పరీక్షలందును

గృతారులె ప్రస్తుతము విజయనగరమహారాజ సంస్కృత కళాశాలయందు వ్యాకరణా
లంకారశాస్త్రపాఠ్యయులుగా నున్నారు.

ఇట్టి మన శాస్త్రీగారు వ్యాకరణశాస్త్రభ్యాసమునంగల కష్టమెఱింగియున్నవారు
గావున వ్యాకరణవిద్యార్థుల కష్టంబులం బాపువారై కొముదియంతయుం గరతలామల
కంబుగం దెలియునట్లు కొముదికి బ్రకాశమిచ్చునది శరదృతువు గావున దీనికి 'గొముదీ
శరదాగమ' మని చేరుపెట్టిరి. ఇది సారకాభిఖ్య యనియు, శరదృతువు కొముదిని
బ్రకాశింపజేయునట్లు ఈ శరదాగమము కొముదినిఁ బ్రకాశింపజేయుచున్నదనియు
దిగ్రకరణ శుద్ధిగా జెప్పుచున్నాను. ఈవిషయమై శాస్త్రీగార తమగ్రంథాదియందు :

శ్లో. పదశ్శమహామేఘైశ్చన్నేయం దైక్షితి కృతిః ।

చకాస్తు కొముదీదానీం శరదాగమసంగతా ॥

అని వ్రాసియుండినట్లే దీక్షితులవారి కొముది యున్నదనియు, దాని కిది శరదాగమ
మనియు మఱియుఁ జెప్పుచున్నాను.

ఇదివఱకు నాదినుండి సమాసాశ్రయవిధ్యంతము రెండుభాగములుగ ముద్రించి
ప్రకటించి యున్నారు. శ్రీ శ్రీ శ్రీ విక్రమదేవవర్మ మహారాజులుంగారు జయపురసంసా
నాధీశ్వరులు, విద్యాభిమానులు, వదాన్యులునై ముద్రణమునకుం దగిన ధనమొసంగి
లోకమునకు బరమోపకార మొనర్చి యున్నారు. శాస్త్రీగారు తక్కినభాగమంతయు
రచించుటయు, నదియంతయు శ్రీ మహారాజువారు ముద్రింపించుటయు నచిరకాలములో
జరుగవలయునని లోకమరించుచున్నయది.

ఇదివర కెవ్వరును శాస్త్రగ్రంథముల కిట్లు తెలుగువ్యాఖ్యానము చేసియుండలే
దనియు, ఉన్న నది యిట్లు శరదాగమము కాజాలదనియు నెంచుచున్నాను. శాస్త్రీగా
రీ శరదాగమమున వ్రాసిన తెలుగు మిక్కిలి చక్కగా సర్వజనసుబోధకముగా నున్నది.
కొన్నిచోట్ల విసంధులు మొదలగునవి చేయబడినవి. ఇది వ్యాకరణశాస్త్రమునకు
దెలుగుగావున నట్లే యుండవలయునని నాయభిప్రాయము. అచిరకాలములో శేష
భాగములన్నియుం దిలకించు భాగ్య మాంధ్రలోకమునకుం గలిగింప పరమేశ్వరుని
ప్రార్థించుచున్నాను.

శే. శ్రీమదప్పలవంకాబిశీతకరుడు

జోగనాఖ్యుడు శాస్త్రవిలోముడెల్ల

కొముదికి నిట్లు తెలుగువ్యాఖ్యాన మొప్ప

జేసి ప్రఖ్యాతినొందుత ఓతితలమున ॥

‘మహామహాపాఠ్యయ,’ ‘కళాప్రభుర్,’

రాజమహేంద్రవరము

10-10-'41

} ‘కవిరాజ,’ ‘కవిసార్వభౌమ,’ ‘అంధ్రవ్యాస,’ ‘అభినవక్రిసాథ’

శ్రీపాద కృష్ణమూర్తిశాస్త్రీ

బ్రహ్మశ్రీ వ్యాకరణాచార్య, వ్యాకరణసాహిత్యశోమణి అప్పల శోగన్నకాస్తుల వారిచే రచింపబడిన “శరదాగమ” మనెడి సిద్ధాంతకాముది యాంధ్రవ్యాఖ్యలలో గొన్ని భాగములు నేను జదివితని. ఈ గ్రంథకర్తగారు శ్రీ విజయనగరమహారాజ సంస్కృత కళాశాలలో జాలకాలమునుండి వ్యాకరణశాస్త్రోపన్యాసకులుగ నున్నవారు. ఇట్టి మహాపండితు లాంధ్రభాషకు మహాపకారమునుజేయ సమకట్టి యీ గ్రంథ రాజమును రచించుటచే వీరియెడలను దీనిని ముద్రింపించిన శ్రీ జయపురాధీశ్వరుల యెడలను నాంధ్రలోకము కృతజ్ఞమై యుండవగును.

ఆంధ్రభాషలో దత్తమభాగ మత్యధికమగుటచేతను, నాంధ్రవ్యాకరణములు పాణినీయవ్యాకరణసంప్రదాయ బహుళములగుటచేతను సిద్ధాంతకాముదీవిషయము లిందు బ్రామాణిక సంప్రదాయనిద్రముగను, విస్తరముగను, మిక్కిలి సుబోధకముగను వివరింపబడి యుండుటచే నియ్యది యాంధ్రభాషాయోష కమూల్యాలంకారమని నాయభిప్రాయము.

విజయనగరము

17-2-1942

వర్షుల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రి,

విశ్రాంతి కొనిన ఆంధ్రోపన్యాసకులు,

ఆంధ్ర యూనివర్సిటీ కాలేజి, వార్తేర్

దీక్షితకృతియగు వైయాకరణసిద్ధాంతకాముదికి (బ్రహ్మశ్రీ) అప్పల శోగన్నకాస్తుల వారిచే రచింపబడిన ‘శరదాగమ’ మను నాంధ్రవ్యాఖ్యానమునుఁ జూచితిని. వ్యాకరణ దీక్షానువులకు సుఖబోధార్థ మన్యూనాతిరిక్తముగ మృదుమధురశైలిలో నాంధ్రమున రచియింపఁబడుటచే నిది కాముదికి శరదాగమమని యన్వర్థనామమును బొందియున్నది.

ఈకాలమున సంస్కృతభాషాప్రాబల్యమును తగ్గియుండుటచే నా భాషలో నిమిడియున్న విజానము నారించుటకు సంస్కృతగ్రంథములను దేశభాషలలో వ్రాయ వలసిన యవసరము కలిగియున్నది. కనుకనే తఱచుగ ననేకు లనేక సంస్కృత గ్రంథములను భాషాంతరములలో వ్రాసిరి. ప్రస్తుతము వ్రాయుచుండిరి. కాని యత్యవసరములగు శాస్త్రగ్రంథములు మాత్రము దురవగాహములగుటచేతను, సర్వులకు నుబోధమగునట్లు మృదుశైలిలో వ్రాయుట కశక్యమగుటచేతను తఱచుగ నట్టిగ్రంథముల భాషాంతరీకరణమునకు నన్నధులగు వారరుదుగ నుండిరి. కొంద రందులకు సాహసించు చున్నను మూలగ్రంథస పదములనే బహుళముగఁ బ్రయోగించుచుఁ బాఠకలోకము “ఈభాషాంతరీకరణముకంటె మూలగ్రంథమే శ్రేయస్కరము” అని యనుకొనునట్లు వ్రాయుచు వారిహృదయములను గోళదూషితములఁ జేయుచుండిరి. వారట్లు వ్రాయు టకు దత్తద్విషయములలో నిశితమగు పాండిత్యము, బోధకతాశక్తి, రచనానైపుణ్యము మొదలగునవి లేకపోవుటయే కారణము. ఇట్టివారి రచనలకు గుఱియైన కొన్ని వ్యాకరణాలంకార మిహంపాది గ్రంథములఁ జూచితిని. ఇంక నట్టి గ్రంథములకు

ఫలము తత్తద్గ్రంథకర్తలకు స్వాధ్యస్తశాస్త్రమననమేయని యూహింపవలసి యున్నది. అంతయుగాని వాటివలన లోకమున కుపకృతి గాన్పింపదు. ఏలయనగా మూలగ్రంథము గురునియొద్ద జదివినగాని దాని భాషాంతరీకరణ మన్వయించుకొనుట కశక్యము. అట్లు మూలగ్రంథము జదివినవారల కీ భాషాంతరీకరణముతో బనియొండదు. ఇతర మూల గ్రంథమును జదువనివాని కివి యత్యంత దుర్బోధములు.

శ్రీ శాస్త్రులవారి యీకృతి యట్లుగాక కొంతయదిశాలియైనచో నెట్టివానికైన నొకటి రెండుసారులు విమర్శనపూర్వకముగఁ జూచిన ధి మూలగ్రంథవిషయమంతయు నుబోధమగుటకు సందియములేదు. దురదగాహములగు శాస్త్రవిషయములనుగూడ మృదుమధురశైలిలో నాంధ్రమున నుస్పష్టముగ విశదీకరించుటలో శ్రీ శాస్త్రులవారి గ్రంథములనుట కీ శరదాగమమే తార్కాణము. ప్రస్తుత మిట్టి యాంధ్రీకరణములే లోకమునకు మహోపకారములు.

ఎచ్చట శ్రీ శాస్త్రులవారు విద్యాభ్యాస మొనరించిరో యా విజయనగర మహారాజ సంస్కృతకళాశాలలోనే 1917-సంవత్సరమున నుపాధ్యాయపదవి నలంకరించి యిప్పటివరకు మహాభాష్యాస్త్ర గ్రంథములను, నలంకారగ్రంథములను ననవరతము శిష్య మండలికి బోధించుచు వారిని స్వసమానులుగఁ జేయుచుండుటచే శ్రీ శాస్త్రులవారి బోధకతాశక్తి యనితర సాధారణముని స్పష్టమగుచున్నది.

ఇక శ్రీ శాస్త్రులవారి గ్రంథనిర్మాణకౌశలము నిరుపమానమును విషయ మీ శరదా గమము నవలోకించినవారల కభివ్యక్తము కాగలను. ఏమాత్రము జూచినను బాతకు లకు గావలసిన విషయ మంతయు సమగ్రముగ ను, నుస్పష్టముగను విశరింపబడియుండుటచే సంస్కృతభాషలో శ్రీ సర్వజమాధవాచార్యులవారి వ్యాఖ్యానశైలి ననుకరించి యున్నది. అతికిష్టమైన శాస్త్రవిషయమైనను శ్రీ మాధవాచార్యులవారి శేఖనీ చుంలితమైనచో నావిషయమున మఱియొక గ్రంథమును గాని, చేశివనిగాని యక్షేప వలసిన యవసరములేనట్టి శాస్త్రులవారి శరదాగమ మవలోకనముచే వ్యాకరణాంశ పరిజ్ఞానమున కన్యాపేక్ష యంతగా నాన్పింపదు.

పూర్వోక్తగ్రంథనిర్మాణసామగ్రియేగాక సౌజన్య సౌశీల్యాది గుణములు శ్రీ శాస్త్రు వారి కాజన్మ సిద్ధములు. ఇట్టి సర్వలక్షణసమన్వితులగు శ్రీ శాస్త్రులవారు ప్రస్తుత మనేక జనుల ధి కత్యంతాపేక్షీతుమును. సర్వోపకారమును నగు నీ శాస్త్రగ్రంథము నాంధ్రీకరించి యాంధ్రలోకమునకుఁ జేసిన యుపకార మపారము.

ఇట్లులే యలంకారాది శాస్త్రములలోగూడ ముఖ్యగ్రంథములఁ గొన్నిటిని యాంధ్రీకరించి లోకోపకృతిం జేయుటకు సమర్థులగు శ్రీ శాస్త్రులవారిని పాఠకలోకమున బ్రభువర్ణులను బ్రోత్సహించుదురుగాక!

బెంగళూరు

2-10-1941

ఇట్లు,

ఘండికోట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి

శ్రీ విజయనగర మహారాజ సంస్కృతోపాధ్యాయుడు

విజ్ఞప్తి

(ప్రథమ ముద్రణ)

కాబిక్ సార్వభౌములగు భట్టోజీదీక్షితులు పాణినీయవ్యాకరణపయఃపారావారమున స్వీయప్రతిభామనర్థముచే తెన్నుగ మధించి తత్సారమున వెయాకరణసిద్ధాంతముని వెలయించి వ్యాకరణ జిజ్ఞాసువుల కా యా సిద్ధాంతముల ననాయాసముగ గోచరింపఁజేసి లోకమున స్థిరకీర్తిలెరచు విషయము సుప్రసిద్ధమే.

కాముది వెలయుటకు పూర్వము పాణినీయసిద్ధాంతప్రతిపాదకములగు కాళిక మొదలయిన గ్రంథములు రచియింపబడియున్నవి. కాని యవి ప్రకరణవిభాగాదులతో రహితములగుటచే నానివలన వ్యాకరణజాతు లతికష్టములచే నా సిద్ధాంతముల దెలిసికొనఁజే వారు. కాముది యట్లుగాక సర్వాజ్ఞుండరమై వెయాకరణసిద్ధాంతములను తిజ్జానువుల కనాయాసముగ వెలడించుచు సహిత్యములగు నితరగ్రంథముల నణగద్రొక్కి యాసేతు శీతనగపర్యంతము వ్యాప్తమయి విరాజిల్లుటవలన నీగ్రంథముయొక్క ప్రాశస్త్యమును వేరుగ జెప్పట యనావశ్యకము.

ఇయ్యది వ్యాకరణజ్ఞానము నభిలషించువారల కవశ్య పఠనీయము. కావుననే విశ్వవిద్యాలయ పరీక్షలందును (విద్యాప్రవీణ, శిరోమణి, భాషాప్రవీణ, విద్యాన్, యమ్. ఏ.), గవర్నమెంట్ ఎంట్రన్సుపరీక్షయందును పాఠ్యగ్రంథముగ నిర్ణయింపబడినది. మఱియు నధ్యాపకులు విద్యార్థుల సుబోధమునకై స్వచ్ఛేదములయందు దా యా దేశ భాషలతో నీగ్రంథము నధ్యాపనము జేయుచుండుటయు, హిందీ మొదలగు భాషలలో ననువదించుటయును సర్వపండితలోక విదితము.

మహోదారులును, సకలకళాపోషకులు నగు శ్రీ శ్రీ శ్రీ విజయనగరసంస్థానాధీశులు దయాపూర్వకముగ సాపించిన సంస్కృత కళాశాలలో నిరువదియైదు వత్సరములనుండి వ్యాకరణ విద్యార్థులకు వ్యాకరణ సిద్ధాంతములను సవ్యాఖ్యానముగ బోధించుచున్న నన్న శరదాగమ సాహాయ్యంబున స్వజనసులభంబగు నాంధ్రభాషాపాఠశాలమునఁ గాముదిని వెలయించుట సుబోధోపకారకంబగువని నాహితులు ప్రేరేపించిరి. మిత్రుల ప్రోత్సాహము వలన నీ మహాసముద్రము నీడుటకుఁ గృతనిశ్చయిండ్లనై కార్యము నారంభించి సమాప్తాంతగ్రంథమును వ్రాయునపుటికి రెండు సంపుటములకు సరిపడు గ్రంథము పెరిగినది. జ్ఞానమాత్రధనుడనైన నేను విశేషద్రవ్యసాధ్యంబగు పుస్తకప్రకాశము నెట్లు నిర్వహింపఁగలనని నిర్విణ్ణుడనై యుండ మహోదారులును, సంస్కృతాంధ్రోత్కల భాషాభోజులును, పండితాభిజ్ఞులు నగు శ్రీ శ్రీ శ్రీ జయపుర సంస్థానాధీశులు కళాప్రపూర్ణ, సాహిత్యసమ్రాట్ శ్రీ విక్రమదేవవర్మ మహారాజులుంగారు స్వాభావిక దయాపూరితాంతః కరణంబున సంపుటద్వయ ముద్రణమునకై గావలసినంత ధనమును ప్రసాదించి నా యీ కృతికి భర్తృత్వము నంగీకరించి, దీనిని వెలయించి నామనంబునంగల విచారమును భారదోలి నాకు పరమానందమును సమకూర్చిరి.

అనేక గ్రంథరచయితలును, బహుగ్రంథ ప్రకాశకులు నయిన శ్రీ శ్రీ శ్రీ విక్రమ దేవవర్మ మహారాజులుంగారు ప్రచురింపించిన బహుగ్రంథరాజములతోపాటు నా యీ పుస్తకమును గూడ ప్రచురింపించి నాపరిశ్రమను సఫలముగఁ జేసినందులకు శ్రీవారి యెడల నేనెంతయుఁ గృతజ్ఞుడను. ప్రతిఫలము నపేక్షింపకయే యిట్టి భాషాపోషక కార్యముల నొనరించు శ్రీ విక్రమదేవవర్మ మహారాజులుగారు లోకమునకు కాశ్వత సంస్కరణీయులు.

ప్రప్రథమమున నా విద్యాభ్యాసమునకును, పిమ్మట నా జీవితమున, మత్స్యమృద్ధిత విద్యాప్రచారమునకును ముఖ్యకారణంబయిన సంస్కృత కళాశాలను నెలకొల్పి పండితులను కాశ్వతముగఁ బోషించుచుఁ దన్ములమున విద్యార్థుల యజ్ఞానాంధకారమును దొలగించుచున్నట్టి శ్రీ శ్రీ శ్రీ పూషవాడ్వంశపయఃపారావారరాకాసుధాకరులు నగు శ్రీ విజయనగర సంస్థానాధీశ్వరులయెడల నా కృతజ్ఞతను లోకమునకుఁ దెల్పుకొనుచున్నాను.

శ్రీ శ్రీ శ్రీ జయపురసంస్థానాధీశ్వరుల సమాధరమున బ్రస్తుతము ప్రకటింప నిశ్చయింపఁబడిన కాముదీశరదాగమములోని గ్రంథము పాఠకుల సౌకర్యమునకై రెండు భాగములుగ విభజింపబడెను. అందు సంజ్ఞాప్రకరణము నారంభించి శ్రీ ప్రత్యయ ప్రకరణాంతముగఁ బదునాల్గు ప్రకరణములు ప్రథమభాగమందును, విభక్త్యర్థప్రకరణము నారంభించి సమాసాశ్రయవిధిప్రకరణాంతముగఁ బదిప్రకరణములు ద్వితీయభాగమందును వాఖ్యాతము లయ్యెను. పరమేశ్వరానుగ్రహమును, పండితలోకాధరమును గల్గినచో పరిశిష్ట భాగములుగూడ నచిరకాలమున ప్రకటితములు కాగలవని నాదృఢవిశ్వాసము.

కాముదీశరదాగమ విషయమునఁ బండిత సార్యభౌముల సదభిప్రాయము లీ ప్రథమ భాగమునఁ బ్రకటింపఁబడి యున్నవి.

పండితసార్యభౌములు నాయెడల సంపూర్ణాభిమానముతో తమ సహాయములచే నాగ్రంథము నలంకరింపజేసినందులకు శ్రీవారికి నాకృతజ్ఞతను దెల్పుకొనుచున్నాను.

దీక్షితకృతి నీశైలిలో నాంధ్రీకరింప నుదారాశయముతో నాకు బ్రోత్సాహము నొసంగి నేను కోరినంతమాత్రమున నాగ్రంథమున కుపోద్ఘాతమును వ్రాయించి దయజూపిన, శ్రీమాన్ శ్రీ పరవస్తు వెంకటరామానుజస్వామి, యమ్. ఏ. గారికి (విజయనగర మహారాజ సంస్కృత కళాశాలాధ్యక్షులు) పరశ్శతంబులగు వందనములను సవినయముగ నర్పించుచున్నాను.

ఈగ్రంథమును రచియింపఁ బ్రోత్సహించి గ్రంథప్రకటన విషయమున ననేకవిధములుగ సాహాయ్య మొనరించి నాకు ధన్యతను సమకూర్చినట్టియు, ప్రియమిత్రులు నగు మహారాజశ్రీ విద్వాన్ గంటి జోగిసోమయాజులు పంతులు, యమ్. ఏ., యల్. టి. గారికి

(లెక్చరర్, ఆంధ్ర యూనివర్సిటీ కాలేజి, వాల్తేర్) అత్యధిక సంతోషపూర్వకముగ నాకృతజ్ఞతను వెల్లడించుచున్నాడను.

ఏతద్గ్రంథ పరిశోధనమున నాకుఁ దగు సహాయ్య మొనరించినట్టియు, ప్రియమైన వాసులు నగు వ్యాకరణశిరోమణి, సాహిత్యవిద్యాప్రవీణ శ్రీకణ్ణి శ్రీరామమూర్తిశాస్త్రి గారికిని (విజయనగరమహారాజ సంస్కృత కళాశాలోపాధ్యాయులు), నేనీ గ్రంథమును వ్రాయనారంభించినది మొదలు రచనయందును, పరిశోధనయందును, ముద్రణమున కుపయోగించిన శుద్ధప్రతిని వ్రాయుటయందును నాకు విశేషముగ సహాయుడయినట్టియు, నా జ్యేష్ఠసోదరులగు శ్రీ రామావధానులుగారి కాత్మజుడైనట్టియు, నాకు ప్రియశిష్యుఁడు నగునట్టియు వ్యాకరణవిద్యాప్రవీణ చిరంజీవి అప్పల సోమేశ్వరశర్మకును (విజయనగరసంస్థాన దేవస్థాన పాఠశాలోపాధ్యాయుడు) వాంచితారనీధినిఁ బ్రసాదింప మదభీషణమొనెల్లవుడును బ్రార్థించుచుందును.

మానవసామాన్యబుద్ధిక్రమ దోషము వలనను లేఖనప్రమాదము వలనను, ముద్రణ సాహిత్యము వలనను గల్గిన దోషములను మన్నించి సవరణలున్నయెడలఁ దెలుపఁ బాతక మహేశయులను సవినయముగఁ బ్రార్థించుచున్నాను.

ఈసంపుటము నచిరకాలములో, నతిసుందరముగ ముద్రించినందులకు విశాఖ పట్టణసిత శ్రీ కారదామకుటు ముద్రణాలయాధికారుల యెడల నే నెంతయుఁ గృతజ్ఞుడను.

శ్రీవృష సం॥ర కార్తీక ౭॥
పంచమీ భానువాసరము,
విశాఖపట్టణము,
9-11-1941

ఇట్లు,
సుజనవిధేయుఁడు,
అప్పల జోగన్న శాస్త్రి
కృతికర్త

విషయానుక్రమణిక

	Pages
1. ఉపోద్ఘాతము : శ్రీమాన్ పరవస్తు వేంకటరామానుజస్వామిగారు విజయనగర మహారాజ సంస్కృత కళాశాలాధ్యక్షులు	iii vi
2. అభిప్రాయములు	vii xii
3. విజ్ఞప్తి	xiii xv

పూర్వార్థము - ప్రథమభాగము

1. సంజ్ఞాప్రకరణము	...	...	1	27
2. పరిభాషా ప్రకరణము	...	...	27	84
3. స్వరసని	„	...	35	75
4. హల్ సని	„	...	75	94
5. విసర్గసని	„	...	94	101
6. స్వాదిసని	„	...	101	118
7. ఆజస్త, పుంలిజ	„	...	118	182
8. ఆజస్త, స్త్రీలిజ	„	...	188	204
9. ఆజస్త, నపుంసకలిజ ప్రకరణము	...	...	204	216
10. హలస్త, పుంలింజ ప్రకరణము	...	...	216	304
11. హలస్త, స్త్రీలింజ ప్రకరణము	...	...	305	309
12. హలస్త, నపుంసకలిజ ప్రకరణము	...	...	310	324
13. అవ్యయ ప్రకరణము	...	...	324	330
14. స్త్రీప్రత్యయ ప్రకరణము	...	...	330	404

పూర్వార్థము - ద్వితీయభాగము

15. విభక్తిప్రకరణము	...	...	4	37
16. అవ్యయభావ ప్రకరణము	...	...	38	113
17. తత్పురుష	„	...	114	205
18. బహువ్రీహి	„	...	206	264
19. ద్వంద్వ	„	...	265	285
20. ఏకశేష	„	...	286	292
21. సర్వసమాసశేష	„	...	293	296
22. సమాసాంత	„	...	297	307
23. అలుక్ సమాస	„	...	308	319
24. సమాసాశ్రయవిధి ప్రకరణము	...	...	320	364

ర ప్రత్యాహారముతో గలిపి నలుగురముడని (43) చెప్పడగును.
ప్రత్యాహారస్వరూపునద్యున మాత్రకముగాదని దానియ స్పష్టప్రతిపత్తికొఱ
కిచటఁ జేయబడినది.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
అక్	అజ్	అల్	ఇక్	ఇజ్	ఇల్	ఁక్	ఁజ్	ఁల్	బక్	బజ్	బల్	యక్	యల్
అచ్	అజ్	అజ్	ఇక్	ఇజ్	ఇజ్	ఁక్	ఁజ్	ఁజ్	బక్	బజ్	బజ్	యక్	యల్
అట్	అమ్	ఇక్	ఉక్	ఉజ్	ఉజ్	ఁక్	ఁజ్	ఁజ్	మక్	మజ్	యమ్	రల్	శల్
												శల్	హల్

ర

iii. అఇఉజ్. అజ్ అను రెండుమాత్రములందు లకార మే యత్సంజ్ఞ
కముగ నుండుటచే అజ్. ఇజ్ ప్రత్యాహారముల విషయమై సంశయము
గలదు. ఇట్లు సంశయముగలవిను ముఖ్యముగా ద్వయము చ్ఛాయము, “వ్యాఖ్యా
నతో విశే ప్రతిపత్తిర్నిర్ణయకమునామ్” (పండితులచే రచింపబడు
వ్యాఖ్యానములను సంశయింపజేయుచేత) చేత కొంతలయిననుగాని సంశయము గల్గినంత
మాత్రమున ప్రతిపత్తి నుండునట్లు చేసిన శాస్త్రగునునా పకముగాదని చెప్ప
డగును. అను పరిభాషలో జాబితాగును. “అణువీ” (15) మాత్రమున
మాత్ర విశే ప్రత్యాహారముతో పాఠశాలముతోనే చేయబడినదియను, మిగిలిన
మాత్రములందఱి అన్వ ప్రత్యాహారములు పూర్వలకారముతో జేయబడినవియను,
ఇజ్ ప్రత్యాహారములందు మాత్రలకారముతోనే చేయబడినదియను వ్యాఖ్యా
నము చెప్పింపడు. పూర్వోక్త సంశయము నివృత్తియగును.

iv. ఈ మాత్రములందు రెండుమాత్రముల లకారము సుపదేశించుట
శమిప్రయోజన మను ప్రశ్న కని నమాధానము. మొదటిది అట్, అజ్, హజ్,
ఇజ్ ప్రత్యాహారములలో లకార ప్రత్యేకమునదు; ఇలము నాధాక్రమముగ
నాహించునది.

1. అష్టాది. “అట్కహ్మత్” (8-4-2) మాత్రముచే లత్వము.
2. కవాహనన్తి. “ఘాభి” (8-8-17) నూ. చే యత్వము.
3. కవాహనన్తి. “వాహి” (6-1-114) నూ. చే ఉత్వము.
4. కిరహిధ్యే, కిరహిధ్యే, “విభాషే టః” (8-3-79) నూ. చే
వికల్పభిత్వము.

రెండవది వల్, రల్, యల్, శల్ ప్రత్యాహారములలో ప్రత్యేకమునదు;
ఇలము నాధాక్రమముగ నాహించునది.

1. స్వపిహి. “సహాభిధ్యే” (7-2-76) నూ. చే ఇడాగము.
2. స్నిహిత్యా, స్నిహిత్యా, “రలోవ్యపధాత్” (1-2-26)
నూ. చే కిత్వవికల్పము.

3. ఆదాగామ్. “సూనోన్మితి” (8-2-26) సూ. చే సల్లోపము.

4. అలిక్షిత్. “శలభగుపధాత్” (3-1-45) సూ. చే శ్చాదేశము.

V. హకారాదులపై ఆకార ముచ్చార్జితార మనుటచే ఆకారమునకు హలాదిప్రత్యహారములందు ప్రవేశము వారితమగును.

పాణినీసూత్రము. * 1. హలస్త్యమ్. 1. 3. 3. (ఇత్)

హలితీసూత్రేఽస్త్యమిత్యాస్యిత్.

1. హలస్త్యమనునది షష్ఠీతీర్ప్వికము. (హలః ఆస్త్యమ్)

“హల్” అను పదునాల్గవ సూత్రముయొక్క తుదిమన్న లకారము ఇత్ సంజ్ఞ గలదగును.

వివరణము : ఆప్తాధ్యాయం నొకటిగనుండిన యీ సూత్రము నావృత్తి చేసి గ్రంథకర్త చెందుదిగనులగు వ్యాఖ్యానములను చేయుచున్నాడు. అందు మొదటిసూత్ర మిది. ఇట్లు చేయుటలో గ్రంథకర్త యాచిను చేయవలసిన : ఆవృత్తి చేయనిచో “హలస్త్యమ్” (1) “ఆదిస్త్యమ్” (2) అను సూత్రముల కన్యోన్యవ్యాశ్రయ మను దోషము ప్రసక్తమగును. (జ్ఞానే) ఆన్యోన్యవ్యాశ్రయదోషలక్షణము : స్వప్తానాధీనాధీనాధీనాధీనయత్నైః. హలస్త్య సూత్రములోని హల్పదమునకు, “అదిస్త్యత్” (191) అను నిబంధనానుభవముచే హల్లుని యర్థము శాపిత్వీకరణమును హల్సూత్రముని యర్థము చేసినచో నా నిబంధము వ్యర్థమగును. హల్పదమునకు హల్సూత్రములోని యర్థము “ఆదిస్త్యత్” సూత్రారణ్యము కల్గినగాని కలుగినది. “హలస్త్య” సూత్రారణ్యము కల్గినగాని “అదిస్త్యత్” సూత్రములోని ఇత్ పదార్థము తెలియదు. అనగా స్వపదముచే హల్పదార్థమును గ్రహించినచో, స్వప్తానము హల్పదార్థానము, దీనికధీనమైనది ఇత్పదార్థానము. దీనికధీనమైనది తిరుగు హల్పదార్థానము. ఇందు విషయము హల్పదరము. దీనినిబట్టి హల్పదము, హలస్త్యసూత్రమును జ్ఞానవిషయమగును. ఇట్లే స్వపదముచే ఇత్పదార్థానము గ్రహించినచో స్వప్తానాధీనానాధీనాధీనాధీనాధీనయము ఇత్పదార్థము. దీనినిబట్టి ఇత్పదము, “అదిస్త్యత్” సూత్రమును విషయమగును. ఇట్టి సూత్రద్వయములోని పదార్థానములు పరస్పరాపేక్షితము లయినపుడు సూత్రద్వయము దోషగ్రస్తమగును. వాక్యానము తెలియవలె ననిన వాక్యమందలి పదములన్నిటికి నరము తెలియ వలెను. వాక్యమున నొక పదమున కరము తెలియకన్నను వాక్య మగబోధ కము గాకుండుట భాషాస్వభావము. శ్రీశైవసీతినీ పదార్థములు పరస్పరాపేక్షితము లైనందున పదార్థానము కలుగదు. ఇందుచే నా సూత్రము లభిలషితాగ్రబోధకములు గాకపోతినను. అప్పటి చేసినందుల మొదటి సూత్రములోని హల్పదమునకు హల్సూత్రముని యర్థము శాపవచ్చును. లకారమునకు ఇత్ సంజ్ఞ విహితమైనవిదప ఇత్ పదార్థము ప్రసిద్ధ మగును. “అదిస్త్యత్” సూత్రమున కరము నిశ్శబ్దముగ నగును. తరువాత రెండవ

“హల్ వ్యయ” సూత్రములోని హల్పదము సత్యాహారముని తెలియును. అందు వలన హల్పదములు హల్లాలని సుస్పష్టమగును. ఇటు హల్పదేర్పదారములు పరస్పరానేకీకృతములు గానందున నా సూత్రముల కన్యోన్య్యాశ్రయోద్దేశము ప్రసక్తముగాదు.

* 2. ఆద్యైవ సహేతా. 1-1-17. ఆదిః. ఆద్యైవ, సహ, ఇతా (స్వయం)

ఆద్యైవేతాహితౌ ఆద్యైవ్యనానాం స్వస్య చ సంజ్ఞా స్యాత్. ఇతి హల్ సంగ్రహము.

2. ఆద్యైవగు నిర్దేశించుటతోగూడిన ఆదివర్ణము మధ్యనుండు వర్ణమునకు సహాయము నవ్వను బోధకమగును. పూర్వసూత్రముచే లకార మిర్దేశించుటకు మరలెలాగో గూడిన “హనుహత్” సూత్రములోని హకారము హల్పదమును బోధకమగును. ఈ సూత్రముచే హల్ ప్రత్యాహారము నిర్దేశమగును.

విశదము: సూత్రములోని ఆద్యైవపదము అద్యైవయనములను బోధించును. ఆద్యయని (సముదాయము) దేవుని నవయనము లుండువుగావున నవయనముగా వర్ణదర్శకమగును. ఆద్యైవైవైన స్వర్ణము స్వనామ మగుటచే బ్రధానమునే పరిగ్రహించును. బ్రధానమొడివడియు, “ఆద్యైవ” అనుచోట నున్న తృతీయాదిభిర్ ఆద్యైవప్రధానమని నూచించును. కావున స్వపద మద్యమును బోధింపదు. హత్, అత్ మొదలగు సంజ్ఞలు (ప్రత్యాహారములు) సముదాయబోధకములైనను సముదాయమున కేలక్ష్యమందును ప్రవేశము సంభవింపనందున నా సంజ్ఞలు సముదాయములోని బ్రత్యేక వర్ణములందు సంక్రమించును. సూత్రములోని ఆదిపదము వివక్షితమగు సముదాయము యొక్క ఆదివర్ణమును బోధించుటగాని సూత్రములోని యాదివర్ణమును మాత్రము బోధింపదు. కావుననే ఇత్, యత్ మొదలగు ప్రత్యాహారము లును నిర్దేశమగును.

* 3. హల్ వ్యయ. 1-3-3. హల్, అద్యైవ (ఉపదేశే, ఇత్)

ఉపదేశేఽద్యైవ హల్ వ్యయైత్. ఉపదేశ ఆద్యైచ్చారణమ్.

ఇతోఽణజిత్యాదిసంజ్ఞాన్తి.

3. పూర్వసూత్రముచే హల్ ప్రత్యాహారము నిర్దేశమగుటవలన నిచటి హల్పదమునకు హల్లాలని యర్థము. ఉపదేశముయొక్క తుదినున్న హల్ వర్ణ మిర్దేశించుకొనును. ఉపదేశమున, శాస్త్రకర్తలగు మహేశ్వరుఁడు, పాణిని, కాత్యాయనుఁడు, పతంజలి కీరయొక్క ప్రథమోచ్చారణమున విషయములగు శబ్దములు. ప్రకృతిమున అ ఇ ఉ ఓ, ఐ ఔ చ మొదలగు సూత్రము లుపదేశములగుటచే వానియందును లకార చకారాదుల కీసూత్రముచే నిర్దేశం

గలుగును. ఈ గాథానిమలతో భార్య, భర్త మొదలగు ప్రత్యేకములు పూర్వసూత్రముచే నిర్ణయింపబడును.

వివరణము : ఉపదేశపదము యోగమునను. ఉప ఆననని ఆద్యగ్ర
కము, దిశ ధాతు ప్రచ్చాచ్చాణాదీకము. ఆద్యోచ్చాచ్చాణమని ఫలితమగును.
అజ్ఞాతమయిన స్వస్వరూపమును తెలుపు వా ప్రవృత్తము (మహేశ్వరములు)
యొచ్చాచ్చాణములని లక్షములని యుండును. ఉదా : ధాతువులు (కృత్),
నూత్రములు (అజ్ఞాతము), ప్రత్యయములు (ప్రియ). ఆగమములు (మట్),
ఆదేశములు (అనాత్) ముదలగునని ఉపదేశములుగను. ధాతువులు,
నూత్రములు, గణములు, ఉత్తానములు, వ్యాసకములు, సామనానము,
ఆగమములు, ప్రత్యయములు, ఆశీర్వాదులు, యోగపదములని కొందరు
చెప్పిరి. (ప్రియ) ధాతునూత్రాద్యోగములనుకొనినవి. ఆగమ ప్రత్య
యాదేశా ఉపదేశాః ప్రవృత్తతాద్యుపాధియోగములనుకొనినవి. తన
ప్రాథమ్యమునాగ్రమున నిల్చి నిలిపియుండును. అట్లు లక్షణము ధాత్యైగుల
కుపదేశములు సిద్ధంపకపోవుటవలనను, పదము చేయు సంకల్ప తాత్ప్రమున
వ్యవసాపకములు కాకలుకేవలంబునను, ఉపదేశపదము కేవలంబు గాఢముని
చెప్పించగలుగు. ఉపదేశపద మనకున్నది ధాత్యుపదేశకమనిన ధాత్యా
దులే యుపదేశములని పరిగణనముచేయుట స్థూలముగను.

* 4. ఉపదేశ-అనువాదం కోసం. 1-8-2 ఉపదేశ, అనువాదం కోసం.

[illegible]

4. ఉపదేశమం దనునానికి మగ నొప్పు భక్త్యర్థం గలదగును. పాణిని బ్రోక్రములగు వానిముగ ప్రతి శక్తికై ముగించుకొంటున్న ఆనునాసికత్వ మన గుణము గలది. అనగా పాణినిచేత జేయబడిన ఆనునాసికపాకము ప్రస్తుతము భ్రష్టమగుటవలన నివి ఆనునాసికములని శాస్త్రకర్తల స్పష్టముగా చెప్పట చేతను, ఆనునాసికముల నపుడే ప్రవర్తించు కార్యముచేయుననుమానము చేతను వర్ణముల కనునాసికత్వము లొనగింపగలను. “అ” నొక నూత్రములోని ఆకార మనునాసిక మగుటచే నీ నూత్రముచే నిర్వహింపబడును. ఈ ఆకారముతో జేర్చి యుచ్చరింపబడిన “హయవర్ణ” నూత్రమున ర్థము “హ” ప్రత్యహార మగుటచే శిథిలకారములకు బోధకమగును. (ఉరళి రపరళి (71) నూత్రమున

వివరణము : ప్రాస్వదీర్ఘపుత్తః అనునది సమాహారద్వంద్వము. (ప్రాస్వ శ్చదీర్ఘపుత్తశ్చ) సూత్రమును ఛందస్సుసంబంధమునకు ఛందస్సునందువలె లిజ్జ వ్యత్యయము గల్గినది. అనగా సమాహారద్వంద్వమునకు విహితమగు నపుంసక లిజ్జమునకు బగులు పుంత్వియు ప్రయుక్తి పైవైనది. లోకాశ్రయమగు లిజ్జమునకు వ్యత్యయకల్పనమే యుచితమనియు, నితరేతరయోగిద్వంద్వము నాశ్రయించి కాస్త్రముచే విధింపబడు వచనమునకు హోర్పు అనగా బహువచనమున కేక వచనమైనదనుట యనుచితమనియు సమాహారద్వంద్వమునే గూత్రముంచెను. అక్షరసమాహ్వానమున ఆకారము మొదటి దగుటచే “ఆకారః” అని చెప్పుటయే యుచితమైనను లోకీకూత్రముం దుకామము ప్రాస్వదీర్ఘపుత్తమై ప్రసిద్ధమగుటచే నిట్లుచెప్పెను. సూత్రమున కుదాహరణము. 1. హోః. ఇచట ఆకారము ప్రాస్వము. 2. సమా ఇచట ఆకారము దీర్ఘము. 3. సహస్ పి బదనదత్త 3. తకారముమీది హకారము పుట్టెను.

* 6. ఉచ్చైరుదాత్తః. 1-2-29, ఉచ్చైః, ఉదాత్తః. (అచ) తాల్వాదిభి సభాగేభి నాశ్చైర్భాగే నిష్పన్నోజా దాత్తసంజ్ఞః స్వాత్ ఆయే.

6. తమ తమ యవయవములతో గూడిన తాల్వా, దత్తములు మొదలగ సానములయొక్క ఛంద్యభాగమున సత్ప్రతి గల యచ్చుదాత్త మనబడును. ఆయే. ఇచట నాశ్చైర్భాగములు రెండింటి నుదాత్తములు.

వివరణము : తాల్వాదిసానములు వాచయవములైనగాని వర్ణోచ్చారణము సంభవింపదుగాన “ఉచ్చైర్భాగే” అను విశేషణ మునైన మగును. సానముల ఛంద్యభాగభోభాగములు కలవు. ప్రయత్నః ప్రేరితమగు వాయువు తాల్వాదిసానములయొక్కభాగమును స్పృశించి యచ్చును పుట్టించునపు డాయచ్చు “ఉదాత్త” మగునని గూత్రయము.

* 7. నీచదనుదాత్తః. 1-2-30, నీచః, అనుదాత్తః. (అచ) స్పృష్టమ్. అర్వాత్.

7. ప్రయత్నప్రేరితమగు వాయుచే సభాగములగు తాల్వాదిసానముల యభోభాగమును స్పృశించి యచ్చును పుట్టించునపు డాయచ్చు అనుదాత్తమనంబడును. అర్వాత్. అకారమనుదాత్తము.

* 8. సమాహారః స్వరితః. 1-2-31. సమాహారః, స్వరితః. (ఉదాత్తః, అనుదాత్తః)

ఉదాత్తత్వానుదాత్తత్వే వ్యభక్త్యా సమాహితే యస్మిన్ సోఽచ స్వరితసంజ్ఞః స్వాత్.

8. ఉదాత్తత్వము అనుదాత్తత్వమును భర్తృములు రెండు నేయచ్చునగలసి యుండునో ఆయచ్చు స్వరిత మనబడును.

వివరణము : పూర్వసూత్రములం నుదాత్తానుదాత్తశబ్దములు క్రమముగ నుదాత్తానుదాత్త స్వరముగల యచ్చులను బోధించును ఇచటి కనువృత్తములగు వానికి నా యర్థమే చెప్పినచో గెండచ్చుల కొకయచ్చునందు సమావేశ మసంభవ మగుటవలన సూత్రము వ్యర్థమగును. కావున నిచటి కనువృత్తములగు నా శబ్దములచ్చులందుగల “ఉదాత్తిత్వము, అనుదాత్తిత్వము” మను ధర్మములను బోధించును. ఈ గెండు నేయచ్చునందు గలసియందునో ఆ యచ్చు స్వరిత మగును. అనగా తాల్వాక్యసాసములయొక్క ఉద్వాహభాగముల క్రమముగ స్పృశించిన వాయువుచే నుత్పన్నమైన ఆచ్చు స్వరిత మునగును.

* 9. తస్మాదిత ఉదాత్తిమగ్ధాహ్వామ్. 1-2-32. తస్య, ఆదితః, ఉదాత్తమ్, అర్ధప్రాప్యమ్.

ప్రాప్యగ్రహణమర్థమ్, స్వరితస్యాన్తరోదగ్ధముదాత్తం బోధ్యమ్. ఉత్తిరార్థము పరిశేషాదనుదాత్తమ్. తస్య చోదాత్తస్వరితపాల్వే ప్రవణం స్పష్టమ్. అస్యత్రతూ

దాత్తస్రతిః ప్రాతిశాఖ్యేప్రధాన్తా క్వచ్ఛోశ్వాః రథా నాంనయేదరాః. తతఃచక్రింహుదేహ్యః ఇత్యాదిష్యను

దాత్తిః । అగ్నిమితే ఇత్యావాప్యదాత్తస్రతిః । స నవ విశోపి ప్రత్యేక మనునానికానునానిక త్వభ్యాం ద్విధాః

9. అర్ధప్రాప్య ముచచోట ప్రాప్యకర్తవ్యమన క్రిము వివక్షితముగాదు. వివక్షిత మనినచో ప్రాప్య మన శేకమాత్రము. శిశిలో సగ మధిమాత్రగాన ప్రాప్యదీర్ఘపుతస్వరితముల మాదిరిలో స్థిరమాత్రయే యుదాత్తిమగు నను నర్థము లభించును. ప్రాప్యస్వరితములందు సగముభాగ ముదాత్తిమని ప్రాతిశాఖ్య గ్రంథము చెప్పచున్నందున సీ యర్థము ప్రాతిశాఖ్యనిరుదమగును. కావున నిచటి ప్రాప్యశబ్దమున కర్థమును విడిచవలయును. స్వరితమునందు మొదటి సగముభాగ ముదాత్తిమనియే సూత్రము. ప్రాప్యస్వరితమున నర్థమన నర్థమాత్ర, దీర్ఘ స్వరితమునం దర్థమన శేకమాత్ర, పుతస్వరితమునం దర్థమన సార్థమాత్ర, ఉదాత్తిమని ప్రాతిశాఖ్యోక్తిరీతిని అర్థము సిద్ధమగును. ఉదా త్తానుదాత్త భాగములు గలది స్వరితము. అందు మొదటిసగముభాగము (పూర్వ భాగము) ఉదాత్తిమనిన మిగిలిన సగముభాగము (ఉత్తిరార్థము) అను దాత్తిమని యర్థము సిద్ధమగును. ఈ యనుదాత్తి ముదాత్తిమగాని, స్వరితముగాని పరముగ నున్నపుడు స్పష్టముగ వినబడును. ఉదాత్తిస్వరితములు పరిముగ లేనపు డా యనుదాత్తి ముదాత్తిస్రతిగలదే యగును ప్రాతిశాఖ్యనుండివిషయము ప్రసిద్ధమై యున్నది. ఉదా. క్వచ్ఛోశ్వాః. క్వ అనుచోట వకారము స్వరితము. వోశ్వాః అనుచోట వోకార ముదాత్తిము. ఇచటి స్వరిత ముదాత్తిపరికమగుటచే

స్వరితమున నుత్తరాగ మనుదాత్తముగ వివరించును. (2) దీర్ఘస్వరితమున కుదాహరణము: “యేర్థానానయేర్థా” అను వాక్యమున “యేర్థా” అనునది. ఏకారము స్వరితము, ఆకార ముదాత్తము. ఇచ్చటను స్వరితోత్తరాగ మనుదాత్తముగ నే వివరించును. ఇందు నుదాహరించి ఉదాత్తపరికమగు ప్రాప్యస్వరితమునకు, రెండవది ఉదాత్తపరికమగు దీర్ఘస్వరితమునకు నుదాహరణము. (3) “శతచక్రయోహ్యో” ఈ వాక్యమున “యోహ్యో” అనునది స్వరిత పరికమగు స్వరితమున కుదాహరణము. దీకారము స్వరితము. దీనికి స్వరితము పరముగ నున్నందున ఘోష్ట్యతోత్తరాగ మనుదాత్తముగ ను గలదగును. “అగ్నిమితే” ఇచ్చట ఏకారము స్వరితము. ఏకారము ప్రచయము. ఇచ్చటి స్వరితమున కుదాత్తముగాని, స్వరితముగాని పరముగ లేనందున స్వరితోత్తరాగ ముదాత్తముగ ను గలదే యగును. ఇట్లుగాం పది యుదాత్తముగ నుండునని ప్రాతిశాఖ్యయందు చెప్పబడినది. పరముగ లేనందున యూహించునది. లోకమందుమాత్ర మిట్టిచోట పరముగా నుదాత్తస్వరితములు పరముగ లేనపుడు ననుదాత్తముగ నే యుండునని గ్రహించునది. ఆచ్చ మొదట ప్రాప్యదీర్ఘత భేదములచే మాకునిధములు. ఈ ముఖము ప్రత్యేక ముదాత్తానుదాత్తస్వరిత భేదములచే మాకునిధము లగును. ఇట్లు తొమ్మిదిభేదములగు నచ్చ ప్రత్యేక మనునాసిక నిరసనాసిక భేదములచే రెండుభేదము లగును.

వివరణము : ఆధిప్రప్యస్వరి మహాత్రాగూపముగు నగ్రమును బోధించుననియు, ప్రాప్యాది స్వరితములన్నిటిలో నగ్రమాత్రమే యుదాత్త మనియు, మిగిలినదంతయు ననుదాత్తమే యనియు నాగ్రశబ్దముల యాశయము. స్వరితములన్నిటిలో నగ్రభాగ ముదాత్తమని ప్రతిపాదించు ప్రాతిశాఖ్య లాయా శాఖలలోని వైదికోగూహరణ విషయములే యనియు, నితరశాఖలవగాని, లోకమునకు గాని వ్యవసాపకములు కావనియును పేర నున్నాయము.

* 10. ముఖనాసికాశచనోనునాసిక. 1-1-8¹ ముఖనాసికా

వచనం, అనునాసికక.
ముఖనాసికాశచనోనునాసిక శబ్దోనునాసిక
సంభాషాత్ । త. చిహ్నం । ఆ, ఇ, ఉ, ఋ ఏషాం
కణ్ఠానాం ప్రత్యేక ముదాత్త భేదాః । గ్రహస్థస్య ద్వాదశః ।
తస్య దీర్ఘభావాత్ । పంచాపి ద్వాదశః ।
తేషాం ప్రాప్యస్థానాత్ ॥

10. ముఖము, నాసిక లాగు దీక్షితో నుచ్చరింపబడు శబ్ద మనునాసిక మనబడును. ఆ, ఇ, ఉ, ఋ ఇచ్చ ప్రత్యేకము పగుననిమిది భేదములు గలవి. గ్రహము దీర్ఘములేనిదగుటచే పండ్రెండు భేదములమాత్రము గలది. ఏ, ఐ, ఓ, ఔ లాగుడ ప్రాప్యములు లేనివగుటకలన పండ్రెండు భేదములమాత్రమేగలవి.

వివరణము : ‘ముఖనాసికావచనం’ అనుచోట “ముఖనాసికా” అనునది ద్వ్యన్వసమాసమనిన (ముఖం చ నాసికా చ) ముఖనాసికలు ప్రాణ్యవయవము

లగుటచే నేకపదార్థము (వృద్ధవృద్ధ ప్రాతిపదికనాన్తానామ్ 2-4-2) ప్రాప్తము, “ప్రాప్తోనపునకే ప్రాతిపదికన్య (319)” ప్రసక్తము లగును. ముఖనాశికావచనం అను నిర్దేశము దుష్టము గావలసినచున్నది. కావున ముఖ సహితానాశికా ముఖనాశికా అని పాఠ్యబాధదోషి సమాసమని చెప్పి వచన శబ్దముతో తృతీ గూతత్పురము మనవలయును. వచనశబ్దము, ఉచ్యతే సా అను వ్యుత్పత్తిచే నుచ్చరింపబడు శబ్దమును బోధించును. ఇట్లు చెప్పటచే మూలోకార్థము సిద్ధమగును.

అచ్చుల భేదముల చూపు వట్టిక

అ, ఇ, ఉ, ఋ, ౠ	అ,ఇ,ఉ ఋ,ఎ,ఋ,ఌ,ౠ	అ,ఇ,ఉ,ఋ,ౠ,ఎ,ఋ,ఌ,ౠ
ప్రాప్త భేదములు	దీప్త భేదములు	ఘృత భేదములు
1 ఉదాత్తానునాశికము	7 ఉదాత్తానునాశికము	13 ఉదాత్తానునాశికము
2 ఉదాత్తాననునాశికము	8 ఉదాత్తాననునాశికము	14 ఉదాత్తాననునాశికము
3 అనుదాత్తానునాశికము	9 అనుదాత్తానునాశికము	15 అనుదాత్తానునాశికము
4 అనుదాత్తాననునాశికము	10 అనుదాత్తాననునాశికము	16 అనుదాత్తాననునాశికము
5 స్వరితానునాశికము	11 స్వరితానునాశికము	17 స్వరితానునాశికము
6 స్వరితాననునాశికము	12 స్వరితాననునాశికము	18 స్వరితాననునాశికము

* 11. తుల్యవ్యప్రయత్నం సహమ్. 1-1-9. తుల్యవ్య ప్రయత్నమ్, సహమ్.

తాత్పర్యస్థానాశికాశ్చ తుల్యప్రయత్నమ్ తేతద్వ్యయం యస్య యేన తుల్యం తస్మాద్దస్యేన్త సంఖ్యం స్యాత్ । అకుహవిసంఖ్యసానాం కర్ణా । ఇరుయకానాం తాలు । ఋటు సాహం మూర్ధా । గృమిలసానాం దంతా । ఉపా పథ్యానీయానామోర్ధా । కృహియసానాం నాశికా ను । ఏదైతోః కర్ణతానా । ఓదైతోః కర్ణోష్ఠమ్ । వకారస్య దంతోష్ఠమ్ । జిహ్వమూలియస్య జిహ్వమూలమ్ । నాసి కానుస్వోస్య । ఇతి స్థానాని । యతో ద్విధా । ఆధ్య స్తానో బాహ్యశ్చ । ఆద్యతేచతుర్థా । స్పృష్టేపతిస్పృష్ట వివృతసంవృతభేదాత్ । తత్తత్ స్పృష్టప్రయతనం స్పృశానామ్ । ఈషత్ స్పృష్టవత్స్థానామ్ । వివృత మూర్ధాజాం స్వరాజాం చ । ప్రాప్తవ్యావృత్తస్య ప్రయోగే సంవృతమ్ । ప్రక్రయాదకాయాంత వివృతిమేవ । ఏకచ్చ నూత్రికారణ జాపితమ్ । తథాహి.

11. ఏ రెండువర్ణములకు తాలవ్యాధిస్థానము, ఆశ్వాస్తగప్రయత్నము సదృశముగ నుండునో, ఆ రెండువర్ణముల పరిస్పర్శము సవర్ణము లనబడును. అకారము, కవర్ణము (క, ఖ, గ, ఘ, బ), హకారము, వివర్ణము (ః) వీనికి కణ్ఠము స్థానము (కణ్ఠ్యములు). ఇకార, చవర్ణ, యకార, శవర్ణములకు తాలువు స్థానము (తాలవ్యములు). ఋకార, టవర్ణ, ధేవు, షకారములకు మూర్ధము స్థానము (మూర్ధవ్యములు). ణకార, తవర్ణ, లకార, సకారములకు దంతములు స్థానము (దంత్యములు). ఉకార, పవర్ణపశ్చాత్తీయము (ప్రప) లకు ఓష్ఠములు స్థానము (ఓష్ఠ్యములు). ఇ, మ, ణ, ణ, న వీనికి నాసికాయు, నిలి వర్ణపశ్చాత్తీయము లగుటచే నా యా వర్ణములకు కేప్పుబడిన తాలవ్యములను స్థానము. ఇవి స్థానములు.

వర్ణములకు స్థానములను తెలుపు పట్టిక	11	అక్షరములు	.) కి శి శి శి
	10	అక్షరములు స్థానములు	క ణ ౧౦ ౧౦
	9	అక్షరములు స్థానములు	క
	8	అక్షరములు స్థానములు	క గి
	7	అక్షరములు స్థానములు	క గ
	6	అక్షరములు స్థానములు	క ణ ట ణ ణ
	5	అక్షరములు స్థానములు	క ణ ణ ౪ క ణ ణ ౧౦ ౧౦
	4	అక్షరములు స్థానములు	క ణ ణ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦
	3	అక్షరములు స్థానములు	క ణ ణ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦
	2	అక్షరములు స్థానములు	క ణ ణ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦
	1	అక్షరములు స్థానములు	క ణ ణ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦ ౧౦

యత్నము ఆధ్యస్తమమనియు, బాహ్యమనియును గెండువిధములు. ఆధ్యస్త రము స్పృష్టము, ఈపత్ స్పృష్టము, వివృతము, సంవృత మను భేదములచే నాలు విధములు. స్పృగ్యవృత్తులకు స్పృష్టప్రయత్నము. ఆస్తమలకు ఈపత్ స్పృష్టము. ఊహ్యవృత్తులకు, నచ్చునకును వివృతము. హ్రస్వముగు నవర్త మునకు ప్రయోగమునందు సంవృతము. దీనికి ప్రక్రియాదశయందు వివృతమే. ఈ విషయమును సూత్రకారుడు వత్సయోగనూత్రము (అఅ ఇతి. 12) చే చెలిపెను.

వివరణము: ఈ సూత్రమున నాస్యశబ్దము (అస్యే భవం ఆస్యమ్)ముఖమున నుండు క్షణోచ్ఛ్వాససాధనములగు తాల్వాదిసానములను బోధించును. ప్రయత్న శబ్దము ప్రకర్షనుబోధించు ప్రశ్నము గలదగుటచే, ప్రకృష్టయత్నము ననగా నాధ్యస్తయత్నమునే బోధించును. క్షణోత్పత్తికవ్యవహితీపూర్వకాలమునం దుండుటయే బాహ్యముకంటె దీనికి గల నుత్కర్షము. సవగసంజ్ఞలో బాహ్యప్రయత్నములకు గ్రహణము లేకపోవుటచే బాహ్యప్రయత్న సామ్యము లేకున్నను సవగసంజ్ఞ గలుగును. ‘అకుహవిసంజ్ఞీ గూహా’మనుచోట విసంజ్ఞీయ పదమునకు ఆకారముకంటె పంచుగు విసంజ్ఞీనియే యోచును. అనుస్వారవిసంజ్ఞ జిహ్వమూలమొసఁపఁగఁగిననును లాత్రయముయొక్క సానమునుపొందును (“ఆయోగ వాహా విశ్లేయా ఆత్రయనానభాగినః”) అని చెప్పబడినది నిట్లు వ్యాఖ్యానము చేయవలయును. కావున నికారముకంటె పంచుగు విసంజ్ఞమునకు తాలపు సానము. ఇతే విసంజ్ఞమునకు మూలాదిసానము నూహింపదగును. “బ్రతులసానందహా” అనుచోట దస్తశబ్దము దస్త్రములతో సన్నివృత్తుముగల ప్రదేశమును (భాగము) బోధించును. కావుననే, ఊడన దస్త్రములగలవానికి నివి యుచ్చరింపదగియుండును. “వీదతతో కణ్ఠతాలు, ఓదౌతో కణ్ఠోష్ఠమ్” ఇనట తికారము లుచ్చాణాకము. తిపకరణముగానందున దీర్ఘములకే గాక పుత్తిములకు నివియే సానములు. వర్ణముల నుచ్చరించు సంకల్పము కల్గినపుడు ప్రయత్నప్రేరేపింపఁగవాయువు నాక్కినేమనుండ, ఊర్ధ్వముగ బయల్పడలి తాల్వాది సానములను స్పృశించును. అపుడు వర్ణములత్పన్నములగును. క్షణోత్పత్తికి బూర్వము జిహ్వయొక్క యగ్రము, దీనికి సమీపభాగము, మధ్యము, మూలము, ఇవి తాల్వాదిసానములను బాగుగ స్పృశించినపుడు స్పృష్టప్రయత్న మనియు, గొంచెముగ స్పృశించినపు డీపత్ స్పృష్టమనియు, నెట్టి స్పృగ్యము లేక దీనికి సమీపావస్థానముమాత్రము సంవృతిమనియు, దూరావస్థానము మాత్రము వివృతిమనియు తెలియదగును. కావున ఇ, చు, య, శ లు తాలవ్యములే యైనను, చికారముచ్చరించునపుడు సంపూర్ణస్పృగ్యము, యికార ముచ్చరించునపు డీపత్ స్పృగ్యము, శిఖణ్ణికారముల నుచ్చరించునపుడు దూరావస్థానమనియును అనుభవమును శిఖణ్ణికారుల యుక్తుల ననుసరించి గ్రహించునది. హ్రస్వాకారము ప్రక్రియాదశయందు వివృతముగనుకనే “దణ్డాధకః”

(దణ్డ+అశకః) అనుచోట సన్దర్భము నిద్రుగును. ప్రక్రియయందును సంవృతమే యునచో, అకాశాకాశములు ప్రయత్న భేదముచే సన్దర్భములుగానందున విచట సన్దర్భము రాకపోవును.

* 12. అఆ ఇతి. 8-4-68 అ, ఆ, ఇతి.

వివృతరూపాద్య సూక్ష్మగోళేన విధీయతే | అస్య చా
ష్టధ్యాయాం సంపూర్ణాం ప్రత్యసిద్ధత్వాచ్చాస్త్ర
దృష్ట్య వివృతత్వముస్త్యేవ | తథా చ సూత్రమ్ ||

12. సూత్రమున మొదటి అకాశము వివృతము, రెండవది సంవృతము. అ, ఆ అను నీరెండును ఒకపరిభ్రష్టములు. మొదటిది చిత్త్యము. రెండవది ప్రథమాస్త్రము. వివృతకాశానందును సంవృతకాశ మిమాత్రముచే విధింపబడుచున్నదని యర్థము. ఇది శిష్టాం శాస్త్రముయొక్క సమాప్తిని సూచించును. ఈసూత్రమిష్టధ్యానమునకు తునిమన్నది. కావున సంపూర్ణ శాస్త్రదృష్టిచే నీ సూత్రము “పూర్ణ తాస్మిన్” అను సూత్రమువలన నసిద్ధమగును. కావున నేతని శాస్త్రీయశాస్త్రము చేయుచున్నది. బ్రాహ్మకారము వివృతమే యగును. కార్యము ప్రకృత్యమును వివర సంవృతమున చేయుండును. పూర్వశాస్త్రము ప్రవర్తించునపుడు పరశాస్త్రము కనిష్ఠత్వమును ప్రతిపాదించు సూత్రమున కిచటనే వ్యాఖ్యానము చేయబడును.

* 13. పూర్వత్రాసిద్ధమ్ 8-2-1. పూర్వత్ర, ఆసిద్ధమ్.

అధికాగోళమునా | తేన కపాదపిష్టాధ్యాయాం ప్రతి
త్రిపాద్యసిద్ధా | త్రిపాద్యానుపి పూర్వంప్రతిపరం
శాస్త్రమసిద్ధమ్ | బాహ్యప్రయత్నస్త్యేకాదశకథా |
వివారస్సంవారశ్చా సోనాదోఽఘోషోఘోషోల్ప
ప్రాణోమహాప్రాణఉదాత్తోఽనుదాత్తస్వరిత
శ్చేతి || శ్లో || ఖయాం యమాః ఖయః గ్గ క గ్గపా విస
ర్గశ్చర ఏవ చ | ఏతే శ్వాసానుప్రదానా అఘోషాశ్చ
వివృత్యాతే | కణ్ఠనుశ్లేతు ఘోషాన్యుస్సంవృతా
నాదభాగినః | అయుగ్యావర్గయమగా యణశ్చాలూ
పవస్సస్థితాః || కశేష్వాద్యానాం చతుర్ణాం పంచ
మే పరే మధ్యే యమో నామ పూర్వసదృశో వర్ణః
ప్రాతికాభ్యే ప్రసిద్ధః | పలికోక్తి | చభో ఖ్నుతుః | అగ్
గ్నిః | ఘోషు నీత్యత్ర క్రమేణ కఖగ ఘేభ్యః పరే

తత్సదృశా వినయమాః । తత్త్రిక్కాణాం ప్రథమ
ద్వితీయాః ఖిన్నుథా తేషామేన యమాః జిహ్వ
మూలసాధ్యునీయా, విసృక్మపసాశ్చేత్యేతే
షాం సివా శ్వాసోఽఘోషత్స । అన్యేషాం సంవా
హో నానో ఘోషత్స । వ్యూతాం ప్రథమ తృతీయ
పల్చమాః ప్రథమ తృతీయయమా, యలవాశ్చాల్ప
ప్రాణాః । అన్యే మహాప్రాణా ఇత్యర్థః । బాహ్యప్ర
యత్నాత్స యద్యపి సహస్రంజ్ఞానా మనుషయుక్తా
న్తథాప్యాత్తతమ్య పరీక్షానామచయోక్త్యస్త
ఇతి బోధ్యతే । కాదయో మూలసావాస్పర్శాః ।
యలవా ఉత్తమాః । శబదహోషోమ్మణః । అచః
స్వరాః । స్లక్ష్మ పావిత్రీః సాక్ష్యాం ప్రాశస్త్యవిసృ
పదృశౌ జిహ్వమూల సాధ్యునీయా, ఆం, ఆః,
ఇత్యచః పంచమస్వావినష్టా । ఇతి స్థానప్రయత్న
విజేతృ వాః । బుద్ధునన్త తలర్కపస్వాన్యైర్వాచ్యైః ।
ఆకాశకామయో ఇకాశకారయో ఋకాశ
షకామయో లకాశకారయోత్స పావన్త్యప్రాప్తే॥

13. ఇతి ఆధికారసూత్రము. (లక్ష్యమును సంస్కరించువాక్యార్థ
మును స్వస్థలమున బోధింపక, తనవ తనవాతనుడు విధిసూత్రములతో గలసి
యర్థము బోధించునది.) కావుననే, సహదసప్రాధ్యాయని (ఏడధ్యాయములు,
ఎనిమిదవయధ్యాయములోని ప్రథమపాదము) గుఱించి త్రిపాదిన్ని (ఎనిమిదవ
యధ్యాయమున ద్వితీయాదిపాదములు మాడఁ) త్రిపాదిలోగూడ పూర్వశాస్త్ర
మునుగుఱించి పశ్చాత్తము అనివమగుట సంభవించును.

బాహ్యప్రయత్నము పగునొకండు విధములు : 1. వివారము, 2. సంవా
రము, 3. శ్వాసము, 4. నాదము, 5. ఆహోషము, 6. ఘోషము, 7. అల్ప
ప్రాణము, 8. మహాప్రాణము, 9. ఉదాత్తము, 10. అనుభూతిము, 11. సరి

ననుసరించి యర్థము వ్రాయబడును. స్వగ్యవర్ణము లయిదువర్ణములుగ విభజింప బడెను. కవర్ణ చివర్ణ టవర్ణ తివర్ణ పవర్ణములు—వర్ణమున కయిదు వర్ణములు. మాతృకాపాఠము ననుసరించి కకారము మొదలు వరుసగ వీనిని గ్రహించునది. క ఖ గ ఘ ఙ—ఈ వర్ణములయొక్క మొదటి నాలుగువర్ణముల కయిదువర్ణము పరమగునపుడు మధ్యను పూర్వవర్ణముతో సదృశమగువర్ణము ప్రాతికాఖ్యయందు ప్రసిద్ధమయియున్నది. దీనికి యను మని పేరు. ఉదా: పటేక్షీః | చఖ్ ఖ్నితుః | ఆగ్గ్నిః | ఘ్నున్తి. ఇచట క్రమముగ క, ఖ, గ, ఘ లకంటె పరములయి, పూర్వసదృశములగునట్లే యును. వర్ణముల ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ వర్ణములు ఖయ్యైవనబడును. ఖయ్యైవ, వీనియొక్క యమలు, జిహ్వమూలీయోపధ్యావీయములు, వివర్ణము, శవసహు వీనికి వివారశ్వాసాఘోషములు. మిగిలినవర్ణములననగా హస్తప్రత్యాహారములని వర్ణములు, వీని యమలు, ఆనుస్వాయము వీనికి సంవాసాదఘోషములు. వర్ణములయొక్క ప్రథమ తృతీయ పశ్చిమ వర్ణములు, ప్రథమ తృతీయముల యమలు, యగలవలు ఇవి యల్పప్రాణ ప్రయత్ని ముగిలినవి. వర్ణముల ద్వితీయ చతుర్వర్ణములు, వీని యమలు, శవసహు మహాప్రాణప్రయత్ని ముగిలినవి. మూలమున “అన్యేషా” మనుచోట నన్యశబ్దమునకు ఆచ్యులగుడ నును. “శ్వావశ్చ” యనుచోట చ శబ్దమున కచ్చు లును. కావున నచ్చులకు సంవాసాదఘోషాల్పప్రాణప్రయత్నములు సిద్ధించును. ఆచ్యులకు నీ ప్రయత్నము లన్నివనుటలో భాష్యమే మానము. సవర్ణసంజావిధానకక్షాత్రమున సాభ్యంతరప్రయత్నములకే గ్రహణమునుటచే నీ బాహ్యప్రయత్నములు సవర్ణసంజాయం దపయోగింపవు. కాని అంతరతమ్యపరీక్షయందుపయోగింపగలవు. ఒక వర్ణముయొక్క స్థానమందు, సమానవైనసానము ఆభ్యంతరప్రయత్నముగల నాలుగువర్ణములు ప్రసక్తములైనపు డేది మిక్కిలి సదృశవైన దను విచారణ, అంతరతమ్యపరీక్ష యగును. ‘ఘోషవతో నాదవతో మహాపాణస్య సంవృతకణ్ఠస్య హస్యతాదృశోవగ్చతుర్వివాదేశః’. ఈరీతిగ నచటచట మూలముననే అంతరతమ్యపరీక్ష స్ఫుటముగా గలదు. లోకప్రసిద్ధమగు మాతృకాపాఠమున, కకారమాదియందు, మకారమంతమందు గల వర్ణములు(అయిదువర్ణములు) స్వర్యములనబడును.. మరలవలన్తలు. శవసహు ఊష్ణులు. ఆచ్యులు స్వరములనబడును. (ఉదా శ్వాంతరమునకు ను ముగ బ్రకాశించునది) కఖలకు బూర్వమర్థవిసర్గముతో సదృశ హోమూలీయమనియు (గ్గకగ్గఖ), ప ఘలకు పూర్వమందున్న యమనియు (గ్గపగ్గఘ) ను పేరు. వీని కర్గవిసర్గసాదృశ్య

బాహ్యభ్యంత్ర సరప్రయత్నములుగల వర్ణములను తెలుపు పట్టిక

సంఖ్య	స్పృష్టము	ఈవత్ స్పృష్టము	వివృతము	సంవృతము
	స్పృష్టములు	అ సలల త్త	కోష్యలు — స్వరములు	హస్యకారము
	క ... ఖ ... ఙ ... ఛ ... ట ... ఠ ... డ ... ఢ ... ఘ ... భ ...	య ర ల న	శ ... ఆచ్చులు ష ... స ... హ ...	ప్రయోగమందలి అకారము — ఆ —
	అ-ప్రా. మ. ప్రా. అ-ప్రా. మ. ప్రా.	అ- ప్రా.	మ- ప్రా. అ- ప్రా.	అ- ప్రా.
సంఖ్య	వివారము క్యాసము అఘోషము	వివారము సంవారము నాదము ఘోషము	వివారము క్యాసము అఘోషము	సంవారము నాదము ఘోషము

వా. ఋకార ఇకారములకు పరస్పరము సవర్ణసంజ్ఞ చెప్పవలయును. శ్రేణిచో నీ రెండును స్థానభేదముగలవగుటచే “తుల్యాస్య” 11 నూ. చే, వీనికి సంజ్ఞ ప్రాప్తింపకపోవును. “తుల్యాస్య” నూ.చే అకార హకారములకు, ఇకార శవర్ణములకు, ఋకార మకారములకు, ఇకార సకారములకు స్థానప్రయత్న స్థామ్య ముండుటచే పరస్పరము సవర్ణసంజ్ఞ ప్రాప్త మగుచుండ నా సంజ్ఞను నిషేధించు నూత్రమును (నాజ్ఞతౌ) వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నాడు.

వివరణము : అధికారముగాక స్వతంత్రమగు విధికాస్త్ర మనినచో సపాద సప్రాధ్యాయనిగుఱించి త్రిపాది యసిద్ధమగునుగాని త్రిపాదిలో బూర్వమును గుఱించి పర మసిద్ధము గాకపోవును. ప్రకాష్ అనుచోట ప్రవర్తించిన ‘మోనోధాతోః’ 342 అను నత్వవిధాయకకాస్త్రము ‘నలోపః ప్రాతిపది కాస్తస్య’ 287, అను నలోపవిధాయకకాస్త్రమునుగుఱించి యసిద్ధము గానందున ప్రకాష్ శబ్దములోని నకారమునకు లోపము ప్రసక్తమగును. అధికారమనిన నలోపకాస్త్రమునుగుఱించి నత్వకాస్త్ర మసిద్ధమగుటచే లోపము వారింపబడును.

అసిద్ధమ్=అనిష్పన్నము. ప్రవర్తించనిదానివలెనుండునదని యర్థము. సిద్ధ మయినదానియందు కార్యార్థమై యసిద్ధత్వ మాశీషితమగును. భావ్యా ప్రయత్నములన నాస్యమునకు బహిర్భూతమగు ప్రదేశమందు అనగా కాకల కము (కొండనాలుక) నకు దిగువనున్న గళవివరముయొక్క వికాసము మొదలగు కార్యములను జేయునవని యర్థము. వివారము=గళవివరమునకు వికాసమును జేయు యత్నము. సంవారము=గళవివరమునకు సంగ్గించు (ముడుచు కొనుట) ను జేయునది. క్వాసము=నిట్టూర్పులను గలుగ జేయునది. నాదము=ధ్వనివిశేషము జేయునది. ఘోషము=నాదవిశేషమును జేయునది. అఘోషము=అల్పమైన ఘోషమును జేయునది. అల్పప్రాణము=ప్రాణముల కల్పత్యమును జేయునది. ఆనగా నల్పమగు నాయాసమును జేయునది. మహాప్రాణము=ప్రాణములకు మహత్త్వము ననగా నధికమగు నాయాసమును జేయునది. కకారాది మకారాస్త వర్ణములు, జిహ్వకు తాల్పాదిస్థానములకును సంపూర్ణస్పర్శ కలిగిపిదప నుత్పత్తిగలవగుటవలన స్పర్శ లను వ్యవహారము గలవి యగును. మాతృకాపాతమున స్పర్శలకును నూష్ణలకును మధ్యనుండుటచే యరలల లనన లనబడును. వాయుప్రధానములగుటచే శవసహలు ఊష్ణలనబడును.

* 14. నాజ్ఞతౌ. 1-1-10. న, ఆజ్ఞతౌ (సవర్ణమ్)

అకారసహితోఽచ ఆచ్, స చ, హలోచేత్యేతా
మిథస్సవక్తౌ నస్తః | తేన దధీత్యస్య హరతి,
శీతలమ్, ఉషష్, సాన్ద్రమ్, ఇత్యేతేషు పరేషు

యదాదికం న । అన్యథా దీర్ఘాదీనామివ హకారా
దీనామపి గ్రహణకళాస్త్రబలా దత్త్వం స్యాత్ ।
తథాహి ॥

14. అజ్ఞతౌ అనునది మధ్యమపదబోధిసమాసగర్భితమగు ద్వంద్వము
(అకారసహితోఽచ్ ఆచ్, ఆచ్ఛ హల్, అజ్ఞతౌ) అకారముతో గూడిన
యచ్చులు, హల్లులును, పరస్పరము సవర్ణములు గావు. ఈ నిషేధమువలన
దధి+హరతి అనుచోట యదాదేశము, దధి+శీతల మనుచోట సవర్ణదీర్ఘము,
దధి+షష్ఠ మనుచోట యదాదేశము, దధి+సాన్ద్ర మనుచోట యదాదేశమును
వారితము లగును. ఈ నిషేధము లేనియెడల గ్రహణకళాస్త్రముచే (అణు
దిత్సవర్ణస్యచాప్రత్యయః 15) ప్రాస్వములకు సవర్ణములైన దీర్ఘములకువలె
అకారాదులకు, సవర్ణములైన హకారాదులకు నచ్చుము ప్రసక్తమగును.
అచ్చప్రత్యాహారమున జేరకుండినను, ఆచ్ఛప్రత్యాహారములోని వర్ణములకు సవ
ర్ణము లగుటవలన దీర్ఘములచ్చులయినటుల, అచ్చులకు హకారాదులు సవర్ణము
లనిన హకారాదులు నచ్చులు గావలసివచ్చునని భావము. గ్రహణకళాస్త్రము
నిచట వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నాడు.

* 15. అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః. 1-1-69

అణ్, ఉడిత్, సవర్ణస్య, చ, అప్రత్యయః ।

ప్రతీయతే విధీయత ఇతి ప్రత్యయః । అవిధీయ
మానోఽణ్ ఉడిచ్చ సవర్ణస్య సంజ్ఞా స్యాత్ । అత్రాణు
రేణ ఇకారేణ । పచుటుతువు ఏతే ఉడితః । తదేవం,
అ, ఇత్యష్టాదశానాం సంజ్ఞా । తథేకారోకారా । ఋకా
ర స్త్రింశతిః । ఏవం ఐకారోపి । ఏచో ద్వాదశానామ్ ।
ఏదైతో గోదాతోశ్చ న మిథస్సావర్ణ్యమ్, ఐబౌజితి
సూత్రారబ్ధసామర్థ్యాత్ । తేనైచ శ్చతుర్వింశతే
స్సంజ్ఞాస్మ్యురితి నాపాదనీయమ్ । నాజ్ఞలాలితి నిషేధో
యద్యప్యాక్షరసమామ్నాయికానామేవ, తథాపి హకా
రస్యాకారో న సవర్ణః, తత్రాకారస్యాపి ప్రత్యయత్వాత్ ।
తేన విశ్వపాభిరత్యక్త హోఽథఇతి ఛత్వం న భవతి । అను
నాసికాననునాసిక భేదేన యవలా ద్విధా । తేనానను
నాసికాస్తే ద్వయోర్ద్వయోస్సంజ్ఞా॥

15. ప్రత్యయశబ్దము శాస్త్రముచే విధింపబడు నాదేశాదులను
బోధించును. (ప్రతీయతే విధీయత ఇతి ప్రత్యయః) శాస్త్రముచే విధింపబడని
అణులు, ఉడితులును, తమ తమ సవర్ణములకు బోధకము లగునని యరము.
“బోధకః” అను పదమున కధ్యాహారము. అణ్ ప్రత్యాహార మినుత్రము

ననే పరణకారముతో జేయబడినది. వ్యాకరణానరమున నుదిత్తులుగ వ్యవహరింపబడిన “కుచుటుతుపు” అను నీ యొందు నీకాస్త్రమునగూడ నుదిత్పదమున కర్మలు. కు ఇత్యాదిసముదాయమునకు సవర్ణము లప్రసిద్ధములైనను, తదవయవములగు కకారాదులకు సవర్ణములే సముదాయసవర్ణము లగును. అణులు స్వసవర్ణబోధకము లగుననుటవలన ఆ, ఇ, ఉ, ఈమూడును స్వసవర్ణములగు పదునెనిమిది భేదములకు బోధకములు. ఋకార గృకారములు సవర్ణములగుటచే ఋకారము తన పదునెనిమిది భేదములకేగాక గృకారముయొక్క పండ్రెండు భేదములకు ననగా ముప్పది భేదములకు బోధకము. ఇట్లే గృకారమును ముప్పది భేదములకు బోధకమగును. ఏ, ఐ, ఓ, ఔ లు ప్రత్యేకము పండ్రెండు భేదములకుమాత్రమే బోధకము. ఏకారైకారములుగాని, ఓకారౌకారములుగాని సమానసానప్రయత్నకములైనను పరస్పరము సవర్ణములు గావు. సవర్ణములైనచో ఆకారము, స్వసవర్ణమగు దీరాదులను గ్రహించునటుల, ఏకారమైకారమును, ఓకార మౌకారమును గ్రహించును గావున నక్షరసమామ్నాయమున “ఏఓకౌ” సూత్రముచే గతారమగుటవలన వేరుగా “ఐబౌచ్” సూత్రము వ్యర్థము గావలసినచును. కావున ఏఓఓబౌలు ప్రత్యేకమిరువదిహాలు భేదములకు బోధకము లని చెప్పదగదు. “నాజ్యతౌ” (14) సూ. చే సవర్ణసంజ్ఞానిషేధ మక్షరసమామ్నాయములోని యచ్చులకును, హల్లులకేగాని తత్సవర్ణములగువానికి గాదు. నాజ్యతౌ సూత్రములోని అచ్చపదము విషయమై గ్రాహకకాస్త్రము ప్రవర్తింపకుండుటయే యిండులకు గారణము. ఈవిషయము “అకస్యవర్ణే దీర్ఘః” (86) సూత్రమువద్ద మూలమున స్పష్టముగ తెలుపబడును. నాజ్యతౌ సూత్రమున ఆకారప్రశ్లేషము చేయుటచే ఆకార హకారములకు మాత్రము సవర్ణసంజ్ఞ లేదు. కావున విశ్వపాఠిః (విశ్వపా + భిన్) అనుచోట నాకారమునకు “హోధః” 325 సూ. చే హకారసానమున విధింపబడు ధకారము నివృత్తమగును. ఈరెండును సవర్ణములైనచో హకారముచే నాకారము గ్రహింపబడునుగాన ధత్వము ప్రసక్తమగును. యకార వకార లకారములు ప్రత్యేక మనునాసికము, నిరనునాసిక మను రెండుభేదములు గలవి. కావున విధీయమానములుగానట్టి నిరనునాసిక యవలలు ప్రత్యేక మాభేదములకు బోధకము లగును.

వివరణము : సూత్రమున “అప్రత్యయః” అనునది అణ్ణులకే విశేషణము. సూత్రములోని చకారము భిన్నక్రమమై యుదిత్తులతో సమ్మన్ధించును. కావున నుదిత్తులును సవర్ణగ్రాహకము లగునను నర్థము భిన్నవాక్యముచే జెప్పవలయును. వాక్యభేదము చేయుటవలననే రెండవవాక్యమున అప్రత్యయః అనుదానికి సమ్మన్ధములేదు. కావుననే “చోఃకుః” 380 మొదలగు సూత్రములందు విధీయమానములగు నుదిత్తులుగూడ సవర్ణగ్రాహకము లగును, ఆకారప్రశ్లేషమున

“కాల సమయ వేలాసు తుమున్” 3-3-167 సూ. లోని “వేలాసు” అను నిర్దేశము మానము. ఆకార మాకారములు సవర్ణములైనచో ఇట్ ప్రత్యాహారములోని మాకార మాకారమును గ్రహించును. ఆకారము ఇల్లయినచో “ఇల్తోః”, 212 సూ. చే నాకారముకంటె పరమగు సకారమునకు పత్వము చేయవలసియుండును.

* 16. తపరస్తత్కాలస్య. 1-1-70. తపరః, తత్కాలస్య ।
 తః పరో యస్మాత్సచ, తాత్ప్రశ్నోచ్చార్పణమాణ
 సమకాలస్యైవ సంజ్ఞా స్యాత్ । తేన ఆత్,
 ఇత్, ఉత్, ఇత్యాయ ప్షణాం షణ్ణాం సంజ్ఞా ।
 ఋదితి ద్వాదశానామ్ ॥

16. తపరపదమున కాశ్చత్తిజేసి యర్థద్వయమును జెప్పవలయును. అందొకటి బహువ్రీహిసమాసము. (తః పరో యస్మాత్) రెండవది పచ్చమీ తత్పురుషము (తాత్ పరః) తత్కాలస్య అనుదానికి తదుచ్చారణకాలసమకాలమునకని యర్థము. తకారము పరముగాగల వర్ణము, తకారముకంటె పరమగు వర్ణము, స్వోచ్చార్పణకాలసమకాలములగు సవర్ణములకుమాత్రమే బోధక మగును. తపరము ప్రాస్వమైనచో తద్భేదములగు నాతీంటిని, దీర్ఘమైనచో తద్భేదములగు నాతీంటిని బోధించునని భావము. కావున ఆత్, ఇత్, ఉత్ మొదలగునవి ప్రాస్వముయొక్క యాటు భేదములకుమాత్రమే బోధకములు. ఋత్ అనునది ఋకారంబు ఇకారముల ప్రాస్వములగు పండ్రెండింటికిని బోధకము.

వివరణము : ఈ సూత్రములోనికి ఆణ్ పద మనువ ర్తింపదు. అల్లయినను గాకపోయినను తపరమైన వర్ణము స్వసమకాలములగు భేదములకు బోధక మగును. అనునాసిక్యము, ఉదాత్తత్వము మొదలగు గుణములు భేదకములు గావున నుదాత్తమగు వర్ణ మనుదాత్తమునకు, అనుదాత్తమగు వర్ణ ముదాత్తమునకును బోధకము గాకపోవుచుండ, తపరవర్ణము స్వసమకాలములగు భేదములకు గ్రాహక మగునని యీ సూత్రము విధించును. ఈరీతిగ నిది వ్యక్తిపక్షమున విధాయకమేగాని “అణుది” త్సూత్రముచే అల్లు నిఖిలసవర్ణబోధక మగుచుండ నిది యుచ్చార్పణమాణసమకాలములగు భేదములకుమాత్రము బోధక మగునని చెప్పి యీ సూత్రము నియామక మన వలనుపడదు. అణుదిత్సూత్రమునకు విషయ మణు. ఈ సూత్రమున కల్లు తదితరమును, విషయము గాన విషయ భేద మిందు గారణము. కామదిలోని “సమకాలస్యైవ” అనుచోట సేవకారము న్యాయప్రాప్తబాధ్యబాధక భావమువలన సిద్ధమైనదే. అనగా “అతోభిసంక” (204) సూత్రములోని “అతః” అనుచోట ప్రాప్తమగు అణుదిత్సూత్రమునకు పరమగు సీసూత్రము బాధకమగును గాన నిచటి ఆకారము

హ్రస్వభేదముల నాటింటికేగాని, సవర్ణములగు పదునెనిమిది భేదములకు బోధకము గాదు. ఇట్టిదే న్యాయప్రాప్తబాధ్యబాధకభావమని తెలియునది.

* 17. వృద్ధిరాదైచ్ఛ. 1-1-1. వృద్ధిః, ఆత్, ఐచ్ఛ.

అదైచ్ఛ వృద్ధిసంజ్ఞః స్యాత్ ||

17. “అదైచ్ఛ” అనుచోట తపరకరణము, ఆకారము విషయమై ఆకారమున్నదా లేదా యను సంశయమును నివర్తింపజేయుటకును, “ఐచ్ఛ” విషయమై పుత్రముల నివర్తింపజేయుటకు నని గ్రహించునది. దీర్ఘములగు వికారములు వృద్ధిసంజ్ఞగలవగును. (వృద్ధిపదమున కర్థము) అని సూత్రాగమము.

వివరణము : అదైచ్ఛపదము సమస్తము గాదుగాన సమాసాంతప్రత్యయము మొదలగు కార్యములు వచ్చునను శబ్దకవకాశము లేదు. పుత్రములగు వికారములకు వృద్ధిసంజ్ఞ లేనందున, కృష్ణైత్కణ్ఠమ్ (కృష్ణ+ఔత్కణ్ఠమ్) అనుచోట పూర్వ పరస్థానములు గెండును త్రిమాత్రికములైనను పుత్రాకారము గాక దీర్ఘములగు ఏకాదేశముగను. పుత్రములకును వృద్ధిసంజ్ఞ యున్నయెడల సానిసదృశముగు పుత్రమే ఆదేశము రావలసియుండును. ఉదేశ్యమునకు పూర్వ పాఠము, విధేయమునకు పరపాఠము న్యాయము. ఇచట వృద్ధిశబ్దము విధేయ బోధకమైనను కాస్త్రాగమమున మజ్జశ్శార్థము పూర్వపాఠము చేయబడెను.

* 18. అదేశ్ గుణః. 1-1-2. అత్, ఏత్, గుణః.

అదేశ్ చ గుణసంజ్ఞః స్యాత్ ||

18. ఈసూత్రములోని తపరకరణము పూర్వపరములవిషయమై భిన్న కాలికవ్యావృత్తికొఱ కగును. కాన హ్రస్వాకారము, దీర్ఘములగు ఏకారములు గుణసంజ్ఞకము లగును.

* 19. భూవాదయో ధాతవః. 1-3-1. భూవాదయః, ధాతవః।

క్రియావాచినో భౌద్వదయో ధాతుసంజ్ఞా స్సృజః।

19. క్రియను బోధించునవియు, భూ (సత్తాయామ్) ఆదిగాగలవియును, అనగా పాణినిచే పఠింపబడిన దశగణిలో చేరినవి, ధాతువు లనబడును. ఏధ, కృష్ణో, గమ్, ఇత్యాదు లుదాహరణము.

వివరణము : భూవాదయః = భూశ్చ, వాశ్చ, భూనౌ, ఆదిశ్చ, ఆదిశ్చ, ఆదీ (ఏకేశేషము) ప్రథమాదిశబ్దమునకు మొదటిది యని యర్థము. (ప్రభృత్యర్థకము) ద్వితీయాదిశబ్దమునకు సదృశమని యర్థము. (ప్రకారము) భూనౌ ఆదీ యేషాం తే భూప్రభృతులు, వాసదృశములు నని యర్థము. ధాతుపాఠమందు పఠింపబడిన, వా (గతిగన్ధనయోః) అనునది క్రియావాచకమగుటచే తత్సదృశములన క్రియావాచకము లను నర్థము లభించును.

- * 20. ప్రాగ్రిశ్వరాన్నిపాతాః. 1-4-56 ప్రాక్, రీశ్వరాత్, నిపాతాః।

ఇత్యధికృత్య॥

20. ఇది అధికారనూత్రము. రీశ్వర పదముగలనూత్రము (అధిరీశ్వరే 1-4-97) వఱకు, ప్రాక్, నిపాతాః అనుపదము లధికృతము లగును. పూర్వము నిపాతసంజ్ఞ గలవగుచు, పిదప గత్యాదిసంజ్ఞ గలవగునను నర్థము లభించును. ఇట్లు చెప్పటవలన నిపాతసంజ్ఞకు గత్యాదిసంజ్ఞలకు నొకచోట సమావేశము గలుగును.

- * 21. చాదయోఽసత్త్వే. 1-4-57. చాదయః, అసత్త్వే।
అద్రవ్యార్థా శ్చాదయో నిపాతసంజ్ఞాః స్యుః॥

21. ద్రవ్యవాచకములుగానట్టి చాదులు (స్వరాదిగణమున 1-1-37 అస్తగ్గణము) నిపాతము లనబడును.

వివరణము : సత్త్విశబ్దము ద్రవ్యబోధకము. ద్రవ్యమన లిజ్జము, సంఖ్య పీనితో సమ్మన్ధముగలది. “అసత్త్వే” యను నిషేధ ముండుటవలన, “పశు” అనునది చాదిగణమున బంధింపబడినను జంతుబోధక మగునపుడు నిపాతము గాదు. “లోధంనయ నిపశుమన్యమానాః” ఇచటి పశుశబ్దము ద్రవ్యవాకము గాదుగాన (లేస్సగా నని యర్థము) నిపాతమగును.

- * 22. ప్రాదయః. 1-4-58. (అసత్త్వే)
అద్రవ్యార్థాః ప్రాదయస్తథా॥

22. ద్రవ్యవాచకములుగానట్టి ప్రాదులు నిపాతసంజ్ఞ కలవగును.

- * 23. ఉపసర్గాః క్రియాయోగే. 1-4-59.
ఉపసర్గాః, క్రియాయోగే.

- * 24. గతిశ్చ. 1-4-60.

ప్రాదయః క్రియాయోగే ఉపసర్గసంజ్ఞా గతिसంజ్ఞాశ్చ స్యుః। ప్ర, పరా, అప, సమ్, అను, అవ, నిస్, నిర్, దుస్, దుర్, వి, ఆజ్, ని, అధి, ఆపి, ఆతి, సు, ఉత్, ఆభి, ప్రతి, పరి, ఉప. ఏతే ప్రాదయః॥

23, 24. ప్రాదు లిరువదిరెండు. ఇవి క్రియతో సమ్మన్ధముగలవై నపుడు ఉపసర్గములనియు, గతులనియును వ్యవహరింపబడును.

వివరణము : “గతిశ్చ” నూ. లోని, చకారము గత్యుపసర్గసంజ్ఞల కొక చోట సమావేశమును జేయును. చకారము లేనియెడల నీ సంజ్ఞ లేక సంజ్ఞాధికారమున జేరినందున (ఆకడారాదేశాసంజ్ఞా 238) పరమగు గతिसంజ్ఞ ఉపసర్గసంజ్ఞకు బాధకము గావలసినప్పుడు.

* 25. నవేతి విభాష. 1-1-44. న, వా, ఇతి, విభాషా।

నిషేధ వికల్పయో ర్విభాషాసంజ్ఞా స్యాత్ ॥

25. నిషేధ వికల్పములు విభాషాపదమున కర్థము.

వివరణము : 1. ఇతిశబ్దము అర్థపరమైనదానిని శబ్దపరముగను, శబ్దపరముగనున్నదాని నర్థపరముగను జేయును. ఇది నవాశబ్దములతో సమ్మన్ధించును. (నేతి, వేతి) స్వంరూపనూత్రముచే ప్రకృతమున నవాశబ్దములు శబ్దపరములగుటచే నితి శబ్దము వాని నర్థపరములనుగ జేయును. నిషేధము, వికల్పము యీ రెండును విభాషాపదార్థము లని నూత్రార్థము ఫలితమగును.

2. ప్రాప్తవిభాష, అప్రాప్తవిభాష, ప్రాప్తాప్రాప్తవిభాష (ఉభయత్ర విభాష) అని విభాషలు మూడువిధములు. “వాపదాన్తస్య” (126) “ఝయోహోన్యతరస్యామ్” (120) “హృక్రోరన్యతరస్యామ్” (544) ఇవి వరుసగ నుదాహరణములు. ఓనిలో పక్షమందు నిషేధమునుమాత్రము విధించు ప్రాప్తవిభాషలలోగాని, అప్రాప్తముగ కార్యమునకు విధానముమాత్రము చేయు నప్రాప్తవిభాషలలోగాని భావాభావాంశములను బోధించు నీ సంజ్ఞానూత్రమున కుపయోగము లేదు. కాన ప్రాప్తాప్రాప్తవిభాషలందీ యీ నూత్రముపయోగించును. ఈ విభాషలు ప్రాప్తవిషయమున మొదట నిషేధమును జేసి, పిదప ప్రాప్తాప్రాప్త విషయములందు కార్యమును వికల్పముగ విధించును.

* 26. స్వం రూపం శబ్దస్యాశబ్దసంజ్ఞా. 1-1-68.

స్వమ్, రూపమ్, శబ్దస్య, అశబ్దసంజ్ఞా.

శబ్దస్య స్వం రూపం సంజ్ఞ శబ్దకాస్త్రీ యా

సంజ్ఞా తాం వినా ॥

26. శబ్దమునకు అర్థముతోగూడిన ఆనుపూర్వి (వర్ణసమూహము) బోధ్యము. శబ్దకాస్త్రములోని సంజ్ఞాశబ్దములుమాత్ర మానుపూర్విని బోధింపవు.

వివరణము : ఆత్మీయవాచకమగు స్వశబ్దముచే నర్థమును, రూపశబ్దముచే శబ్దస్వరూపమును, (ఆనుపూర్వి) గ్రహింపవలయును. శబ్దమునకు, శబ్దార్థముల రెండింటియందు శక్తి యజ్ఞీకరింపబడెను. లోకమున, శబ్దము విశేషణము, అర్థము విశేష్యము. కాస్త్రమునగూడ నట్లు భాసించినచో “అగ్నేర్థక్” 4-2-83. “రాజశ్వశురాద్యత్” 4-1-137 ఇత్యాది నూత్రములందగ్ని రాజాదిశబ్దములచే అజ్ఞారము, రాజు మొదలగు నర్థములు ప్రధానములై యుపనితము లగును. అజ్ఞారాచలకంటె పరముగ ప్రత్యయములను విధించుట యసమ్భవముగాన అగ్నిదిశబ్దములు తత్పర్యాయములను బోధింపవలసి వచ్చును. నూత్రోపాత్తమగు శబ్దముకంటె ప్రత్యయవిధాన మిష్టముగాని తత్పర్యాయములన్నింటికంటె ప్రత్యయవిధాన మిష్టముగాదుగాన నూత్రో

పాత్రముగు నానుభూర్వికే గ్రహణముగాని, తత్పర్యాయములకు గ్రహణము గలుగగూడదని నియమించుట కీ సూత్ర మారమ్మింపబడెను. సూత్రమున “అశబ్దసంజ్ఞా” అనుచోట శబ్దపదమునకు శబ్దకాస్త్రమగుము. శబ్దకాస్త్రీయ సంజ్ఞలలో నీసూత్రము ప్రవర్తించదనుటచే “ఘనూపకల్ప” 6-8-48 సూత్రములోని ఘశబ్దము ఘ యను నానుభూర్విని బోధింపక, “తర ప్రమపాఘః” 1-1-22 అను సంజ్ఞాసూత్రముచే బోధితములగు తరవ్, తమవ్ ప్రత్యయములను బోధించును.

* 27. యేన విధిస్తదన్తస్య 1-1-72 యేన, విధిః, తదన్తస్య (స్వప్) విశేషణం తదన్తస్య సంజ్ఞాస్యాత్ స్వస్య చ

రూపస్య! వా! సమాసప్రత్యయవిధౌ ప్రతిషేధః! వా!
ఉగిద్వర్ణగ్రహణవర్జమ్॥

27. విశేషణము తదన్తశబ్దమునకు, తనకును బోధకముగును. వా । సమాసవిధాయకకాస్త్రమందును, ప్రత్యయవిధాయకకాస్త్రమందును తదన్తవిధికి నిషేధము జెప్పవలయును. వా । ప్రత్యయవిధాయకములైనను, ఉగితన పదము గల సూత్రములందును, వర్ణగ్రహణము గల సూత్రములలోను తదన్తవిధి నిషేధమునకు ప్రతిషేధమును జెప్పవలయును. అచట తదన్తవిధి గలుగని యర్థము ఫలితమగును.

వివరణము : 1. “యేన” అను పదమునలన “విశేషణ” మను నర్థము లభించినది. యేన అనునది కరణార్థకత్వతీనూన్తము. కరణము నియతముగ వ్యాపారముగల దగును. ప్రకృతమున వ్యాపార మితరవ్యావృత్తికరణరూపము. కాన విశేషణ మను నర్థము లభించినది. అనువృత్తముగు స్వశబ్దమువలన “స్వస్యచ రూపస్య” అని లభించినది. ఉదా. “ఏరచ్” 8-2-56 సూత్రమున, ఇకారము విశేషణము, ధాతువు విశేష్యము, గాన నికారము ఇకారాన్తముగు ధాతువును, ఇకారరూపమైన ధాతువునుగూడ బోధించును. చి (ఛ్) ధాతువుకంటెను, ఇ (ఞ్) ధాతువుకంటెను, అచ్ ప్రత్యయము సిద్ధమగును. చయః, అయః, వరుసగ నుదాహరణములు.

2. సమాసవిధాయకకాస్త్రమున విశేషణము తదన్తబోధకముగానందున, “ద్వితీయాశ్రితాతీత” 2-1-24. సూత్రమున సుబన్తవిశేషణముగు శ్రితశబ్దము శ్రితాన్తమును బోధింపదు. కాన కృష్ణమ్+ఉపాశ్రితః అనుచోట సమాసము ప్రవర్తించదు. ప్రత్యయవిధాయకసూత్రమున తదన్తవిధి లేనందున “నడాదిద్యుః ఫక్” 4-1-99. సూ. చే, నడశబ్దాన్తముగు సూత్ర నడశబ్దముకంటె ఫక్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించదు.

3. ఉగిద్గ్రహణమున తదన్తవిధినిషేధము లేదనుటవలన “ఉగితశ్చ” 458 సూత్రమున నుగితను విశేషణము తదన్తబోధక మగును. అతిమహతీ (మహతీ మతిక్రాంతా) యనుచోట జీవ ప్రత్యయము సిద్ధమగును. వర్ణగ్రహణమున తదన్తవిధి యుండుననుటవలన “అత ఇష్” 4-1-95 సూత్రమున అతః అనునది అకారాన్తబోధకమగును. దక్షశబ్దమునకు ఇష్ ప్రత్యయము సిద్ధమగును. దాక్షిః (దక్షస్యాపత్యమ్)॥

* 28. విరామోఽవసానమ్. 1-4-110. విరామః, అవసానమ్.

వర్ణానామభావోఽవసానసంజ్ఞః స్యాత్॥

28. వర్ణములయొక్క యచ్చారణాభావము అవసానసంజ్ఞక మగును.

వివరణము : శబ్దానుశాసనప్రస్తావమువలన “వర్ణానామ్” అని లభించినది. కొన్ని వర్ణముల నుచ్చరించినపిదప నుండు నభావమునే వర్ణాభావముగ గ్రహింపవలయును. అభావమునకును ఋదిపరికల్పితమగు పౌర్వాపర్యవ్యవహారము సంభవించునుగాన “భరవసానయోర్విసర్జనీయః” (77) సూత్రమున అవసానే పరే అని యర్థము చెప్పదగును.

* 29. పరస్పన్నికరస్సంహితా. 1-4-109. పరిః, సన్నికర్షః, సంహితా.

వర్ణానామతితయితస్సన్నిధి స్సంహితాసంజ్ఞః స్యాత్॥

29. వర్ణములకు స్వభావసిద్ధమగు నర్థమాత్రాకాలముతో వ్యవధాన రూపమగు సాన్నిధ్యము సంహిత యనబడును.

వివరణము : వర్ణోచ్చారణమునకు, వర్ణోచ్చారణమునకును మధ్యన అర్థమాత్రాకాలవ్యవధానమావశ్యకము. ఇట్టి వ్యవధానముగల వర్ణములయొక్క సామీప్యము సంహిత యనబడును. ఇట్టిచోటనే “సంహితాయాం” 6-1-72. అను నధికారమున విధింపబడుకార్యములు ప్రవర్తించును. ఇపుడు దధిశబ్దము నుచ్చరించి, కాలాంతరమున అత్రి యను దాని నుచ్చరించినచో నికారాకారములకు స్వభావసిద్ధమగు నర్థమాత్రాకాలముకంటె నధికకాలముతో వ్యవధానముండుటచే సంహిత యుండిదుగాన సంహితాధికారమున విహిత మగు యణాదేశ మశబ్ద ప్రవర్తింపదు.

* 30. సుప్తిజన్తం పదమ్. 1-4-14. సుప్తిజన్తమ్, పదమ్.

సుబన్తం, తిజన్తం చ, పదసంజ్ఞం స్యాత్॥

30. సుప్రత్యయము లన్తమందు గలవి, (రామః ఇత్యాదులు) తిక్ ప్రత్యయము లన్తమందు గలవి (భవతీత్యాదులు) పదసంజ్ఞ గలవగును.

వివరణము : సుప్టులు, తిజ్టులు, ప్రత్యయములగుటచే “ప్రత్యయగ్రహణే యస్తత్సవిహితదాదేన్తదన్తస్య గ్రహణమ్ (ప్రత్యయమును గ్రహించినపుడది

యేప్రకృతికంటె విధింపబడునో ఆప్రకృతి యాదిగాను, ఆప్రత్యయమనముగాను గల శబ్దమునకు గ్రాహక మగును.) అను పరిభాషచే నుబన్తము, తిజన్తముననరము సిద్ధమగుచుండ సూత్రములోని అన్తగ్రహణము వ్యర్థమగుచు, “సంజ్ఞావిధా ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తి” (సంజ్ఞాసూత్రములందు గృహీత మగు ప్రత్యయము తదన్తబోధకము గాదు.) అనుపరిభాషలో జ్ఞాపక మగును. ఈపరిభాషకు “తరప్రహపాఘః” 1-1-22 సూ.చే, తరబన్త తమబన్తములకు ఘ సంజ్ఞ లేకపోవుట ఫలము.

* 31. హలోనన్తరాస్సంయోగః 1-1-7 హలః, అనన్తరాః, సంయోగః.

అజ్ఞిరవ్యవహితా హల స్సంయోగసంజ్ఞాః న్యుః.

31. అచ్చులతో వ్యవధానశూన్యములగు హల్లులు సంయోగసంజ్ఞ కలవగును.

వివరణము : “అనన్తరాః” అనుదాని కవ్యవహితములని యర్థము. వ్యవధాన మనునది, విజాతీయవస్తువుతోనే గాని సజాతీయముతో నుండదు. హల్లులకు విజాతీయములగు నచ్చులే వ్యవధాయకము లగునుగాని సజాతీయములగు హల్లులు గానేరవు. ఇందువలన సిద్ధమైనదే మూలమున “అజ్ఞిః” అనునది. “హల్లుః” అనునది ఏకశేషము (హలౌ చ, హలశ్చ) గాన రెండుహల్లులకును సంజ్ఞ సిద్ధమగును.

* 32. హ్రస్వం లఘు. 1-4-10 హ్రస్వమ్, లఘు.

32. హ్రస్వము లఘుసంజ్ఞక మగును.

* 33. సంయోగే గురు. 1-4-11 సంయోగే, గురు.

సంయోగే పరే హ్రస్వం గురుసంజ్ఞం స్యాత్.

33. సంయోగము పరమగునపుడు హ్రస్వము గురుసంజ్ఞక మగును.

* 34. దీర్ఘం చ. 1-4-12.

ఇతి సంజ్ఞాప్రకరణమ్.

34. దీర్ఘముగూడ గురుసంజ్ఞక మగును.

వివరణము : ఇచట సంజ్ఞాపదము స్థికార్యములలో నుపయోగించెడి ప్రథమాధ్యాయములోని సంజ్ఞలనుమాత్రము బోధించును. కావున “అమేడిరమ్” (8-1-2) “ప్రగృహ్యమ్”, (1-1-11) మొదలగు సంజ్ఞల నీప్రకరణమున నుపన్యసింపకపోవుట దోషముగాదు. ఈప్రకరణమున “అఅ” మొదలగు సూత్రముల వ్యాఖ్యానము ప్రాసంగికము. ఇతి శబ్దము సమాప్తినూచకము.

ఇది సంజ్ఞాప్రకరణము.

2. పరిభాషాప్రకరణము

* 85. ఇకో గుణవృద్ధీ. 1-1-3. ఇకః, గుణవృద్ధీ,
గుణవృద్ధి శబ్దాభ్యాం యత్ర గుణవృద్ధీ విధియేతే
తత్రేక ఇతి షష్ఠ్యంతం పద ముపలిష్యతే.

85. గుణశబ్దముచే గుణమునుగాని, వృద్ధిశబ్దముచే వృద్ధినిగాని
విధించు నూత్రములందు “ఇకః” అను షష్ఠ్యంత ముపసితమగును.

వివరణము : 1. పూర్వనూత్రములనుండి గుణవృద్ధిపదముల ననువృత్తి
చేయుటచే నిట్టి యర్థము లభించినది. “త్యదాదీనామః” “దివజ్ఞాత్” నూత్ర
ములచే గ్రమముగ గుణము (అ) వృద్ధి (ఔ) విహితమైనను గుణవృద్ధిశబ్దములచే
విధింపబడనందున నానూత్రములందీ పరిభాష ప్రవర్తింపదు.

2. పరిభాష యన తనను ప్రవర్తింపజేయు లిङ్గముగల విధినూత్రము
యొక్క యర్థములోని సంశయమును నివర్తింపజేసి, విధిశాస్త్రమున కుపకారము
జేయునది. గుణవృద్ధులను విధించెడి గుణః, వృద్ధిః, అను పదము లీ పరిభాషను
ప్రవర్తింపజేయు లిङ్గము. ఇట్లు చెప్పటచే “మిదేర్థుణః” (7-3-82)
“మృజేర్వృద్ధిః” (7-2-114) మొదలగు నూత్రములందే ప్రవర్తించునుగాని
“అనోగుణః” (192) “వృద్ధిర్యస్యాచామాదిస్తద్వృద్ధమ్” (1-1-73)
ఇత్యాదులలో ప్రవర్తింపదు.

86. అచశ్చ 1-2-28. (అచ్, హ్రస్వదీర్ఘపుతః)

హ్రస్వదీర్ఘపుతశ్చైర్వ్రతాజ్వీధీయతే తత్రా
చ ఇతి షష్ఠ్యంతం పద ముపలిష్యతే.

86. అనువృత్తముగు “హ్రస్వదీర్ఘపుతః” అనునది తృతీయాంతముగ
పరిణమించును. హ్రస్వశబ్దముచేగాని, దీర్ఘశబ్దముచేగాని, పుతశబ్దముచేగాని
అచ్చును విధించెడి నూత్రమందు “అచః” అను షష్ఠ్యంతముగు పద ముపసితమగును.

వివరణము : అచ్చును విధించెడి హ్రస్వదీర్ఘపుతశబ్దము లీ పరిభాషాప్రవర్త
కములు. కావున నీపరిభాష “హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య” (819) ఇత్యాదు
లందే ప్రవర్తించునుగాని “అచ్చనఆవిభక్తా” (378) ఇత్యాదులలో ప్రవర్తింపదు.

* 37. ఆద్యస్తా టకితా 1-1-46. ఆద్యస్తా, టకితా.

టితి తౌ యస్యోక్తౌ తస్య క్రమాదాద్యస్తా
మయవౌ స్య.

37. ఆద్యస్తశబ్దములాద్యవయవాస్తావయవ బోధకము లగుటచే సముదా
యాక్షేపకము లగును. టకితౌ అనునది బహువ్రీహి, (టశ్చ కశ్చ టకౌ, తా వితౌ

యయోః) టీత్, కీత్, అను నర్థము ఫలిత మగును. టీత్తు (ఇత్సంజ్ఞక టకారముగల యాగము) కీత్తు (ఇత్సంజ్ఞక కకారముగల యాగము) ఏసముదాయమునకు విధింపబడునో ఆసముదాయమున కవి క్రమముగ నాద్యవయవముగ, నస్తా వయవముగ నగును.

వివరణము : టీత్తులు=ఘట్, జముట్ మొదలగునవి. కీత్తులు=తుక్, టుక్ మొదలగునవి. పూర్వమందు శైప్పబడిన యపవాదకాస్త్రములు తమ కవ్యవహితపరముగ నున్న కాస్త్రములనే బాధించునుగాని వ్యవహితములను బాధింప వను న్యాయముచే (పురస్తాదపవాదా అనస్తరాన్ విధీన్ బాధస్తే నో తరాన్) నిది “షష్ఠీ సానే యోగా” యనుదానికే బాధక మగునుగాని “ప్రత్యయ, పరశ్చ” యనువానికి గాదు. కావున టీత్తు ప్రత్యయమైనపుడు ఆద్యవయవముగ రాక పరముగ నే వచ్చును. “చరేప్టః (3-2-16) నూ. చే విహితమగు ‘టః’ మొదలగునవి టీత్తులగు ప్రత్యయములు.

* 88. మిదచోన్త్యాత్పరః 1-1-17 మిత్, ఆచః, అన్త్యాత్, పరః.

ఆచ ఇతి నిర్ధారణే షష్ఠీ. అచాం మధ్యే యోస్త్య

స్తస్యాత్పరస్తస్యైవాన్తావయవో మిత్స్యాత్.

88. “ఆచః అనునది, యత్సన్ధిరారణమ్, (641) నూ. చే విహితమగు షష్ఠ్యన్తముగాన నచ్చులలో నని యర్థము. మిత్తు (మకారేత్సంజ్ఞకము) యేసముదాయమునకు విధింపబడునో యట్టిసముదాయమందు గల యచ్చులలో చివరనుండు యచ్చునకు పరమై సముదాయమున కన్తావయవ మగుచు వచ్చును.

వివరణము : నుమ్, ముమ్, ఇమ్ మొదలగునవి మిత్తులు. బాధకకాస్త్రము స్వవిషయమున ప్రాప్తించు కాస్త్రముల నన్నిటిని బాధించు నను బాధ్య సామాన్యపక్షముచే నీ పరిభాష “షష్ఠీ సానే యోగా” యనుదానికి, “పరశ్చ” యనుదానికిని బాధక మగును. కాని మిత్తు ఆదేశమైనను, ప్రత్యయమైనను సముదాయమున కన్తావయవమై యగును.

* 89. షష్ఠీ సానే యోగా 1-1-49 షష్ఠీ, సానే, యోగా.

అనిరారితసమ్మనవిశేషా షష్ఠీ సానే యోగా

బోధ్యా, సానం చ ప్రసజ్ఞః.

39. సానే యోగా యనునది బహుప్రీహి (సానేన యోగో యస్యాః) సానశబ్దమున కేర్పము నిపాతముచే కల్గినది. నిరారితము గానట్టి సమ్మనవిశేషము (అవయవావయవిభావము, జన్యజనకభావము, ముం॥) గల షష్ఠీవిభక్తికి సాన పదారనిరూపితమగు సమ్మన మరమని గ్రహింపవలయును. అనగా నేనూత్రమున సమ్మనవిశేషమును ప్రతిపాదించు పదములను విడచి షష్ఠ్యన్తముమాత్రముచ్చరింప బడునో యచట సానపదార్థ్యావారమును చేయవలయునని యాశయము. సాన మన ప్రసజ్ఞము.

వివరణము : 1. ఇతోయణచి (48) మొదలగు సూత్రములం దీపరిభాష బ్రవర్తించును. ఇకః అనుచోట షష్ఠ్యర్థమగు సమృద్ధము సానపదార్థ నిరూపితము గాన ఇక్కుయొక్క సానమందే యణదేశ మగునని యర్థమగును. “ఉడుప ధాయాః గోహః” (6-4-89) సూత్రమున నుపధా పదముచే, “గోహః”, అను చోట షష్ఠ్యర్థ మవయవావయవి భావమని నిశ్చితమగును. కావున నిట్టిసూత్ర ములం దీపరిభాష బ్రవర్తించెడు. గుహ ధాతువున కవయవమైన నుపధకు ఊకార మాదేశమగుననియే యర్థము.

2. సానశబ్దమునకు ప్రసక్తి మనునర్థము “దర్భాణాం సానే శరైః ప్రసరిత వ్యమ్” (దర్భలయొక్క ప్రసజ్జమందు శరములచే ప్రస్తారమును చేయదగును) ఈ మొదలగు సలములందు సుప్రసిద్ధమై యున్నది. ఈ పరిభాష, “ఇతోయణచి” సూత్రమున బ్రవర్తించును. సానశబ్దార్థము ప్రసజ్జమనుటచే నిచ్చగతమగు నిగు చ్చార్థము ప్రసక్తమైనపుడు యల్ల సే యుచ్చరింపవలెనని యర్థము లభించును. శబ్దముల కనిత్యత్వము ప్రసక్తమగునుగాన ఇక్కునుచ్చరించి దానిసానమున యల్లు నుచ్చరింపవలె నని యర్థము చేయ వలనుపడదు.

* 40. సానే నరతమః, 1-1-50 సానే, ఆ నరతమః.

ప్రసక్తే సతి సదృశతీమః ఆదేశః స్యాత్.

(ప) యత్రానేకవిధమాన్తర్యం తత్ర సానత ఆన్త ర్యం బలీయః.

40. అనేకాదేశములు ప్రసక్తము లగునపుడు ప్రాప్తములగువానిలో నేది సానికి మిక్కిలిసదృశమగునో నదియే యాదేశమగును. (ప) ఏచోట ననేక విధమగు (సానకృతము, అగ్రకృతము, గుణకృతము, ప్రమాణకృతము) సాదృశ్యము సంభవించునో యచట సానకృతసాదృశ్యమే ప్రబలమైనది.

వివరణము : “ఇతోయణచి” ఇత్యాదులం దీ పరిభాష బ్రవర్తించును గాన నికారమునకు స్థానాదులచే సదృశతమగు యకారమే యాదేశమగును గాని వకారాదులు గావు. 1 సానము=తాల్వారులు. 2 అరము=శబారము. 3 గుణము = సానార్థప్రమాణములకంటె నితరములగు బాహ్యప్రయత్నము మొదలగునవి. 4 ప్రమాణము=ఏకమాత్రాదికాలము (హ్రస్వాదులు) వరుసగా నుదాహరణములు. (1) సుధీ+ఉపాస్యః ఇచట సానముచే నికారమునకు యకారము సదృశమైనది. (2) క్రోస్తా. ఇచట క్రోష్టశబ్దమున కర్థముచే సదృశమైన క్రోష్ట్యయనునదే వచ్చునుగాని భిన్నార్థకమైన వక్తయనునది రాదు. (3) వాగ్గురిః (వాక్+హరిః) హకార ఘకారములకు బాహ్యప్రయత్న సామ్యమువలన హకారసానమున హకారసవర్ణమగు ఘకారమే యగును. (4) ఆమూ. “అదసోసేః” (422) సూ. చే విహితమగు నుకారము హ్రస్వ సానమున హ్రస్వమై, దీర్ఘ సానమున దీర్ఘమై వచ్చును. స్తోతా, ఇచట సుధాతువునకు గుణము విధింపబడినది. ఉకారమునకు సానసాదృశ్యముచే

నోకారము, ప్రమాణసాద్యశ్యముచే అకారము ప్రాప్తమగుచుండ, సానసాద్యశ్యము ప్రబలమగుటవలన నోకారమే వచ్చును. ఇది పరిభాషకు ఫలము.

* 41. తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య 1-1-66 తస్మిన్, ఇతి, నిర్దిష్టే, పూర్వస్య.

సప్తమినిర్దేశేన విధియమానం కార్యం

వర్ణాంతరేణావ్యవహితస్య పూర్వస్య బోధ్యమ్.

41. తస్మిన్నితి యనుచోట ఇతి శబ్దమువలన తస్మిన్ననునది నిఖిల సప్తమ్యైవములను బోధించును. నిర్దిష్టపదమున కవ్యవహితోచ్ఛ్వాసితంబని యర్థము. సప్తమినిర్దేశముచే విధింపబడు కార్యము, సప్తమ్యన్తార్థము (నిమిత్తము)న కితిరవర్ణముతో వ్యవధానరహితముగు పూర్వమునకే యగునని యర్థము.

వివరణము : సప్తమ్యైవపదశ్రుతి యీ పరిభాషకు లిజ్జము. ఇహో యణచి నూత్రమున, అచి, యను సప్తమినిర్దేశముచే విధింపబడు యణాదేశము సప్తమ్యన్తార్థముగు నచ్చున కవ్యవహితపూర్వముగు నిక్కునకే వచ్చును. ఉదా. దధ్యత్ర (దధి+ఆత్ర) ఇట్లు నియమముచేయుటవలన వర్ణాంతరముచే వ్యవహిత మగు పూర్వమునకుగాని, పరమునకుగాని రాకుండును.

* 42. తస్మాదిత్యుత్తరస్య. 1-1-67. తస్మాత్, ఇతి, ఉత్తరస్య.

(నిర్దిష్టే).

పంచమినిర్దేశేన క్రియమాణం కార్యం వర్ణాంతరేణావ్యవహితస్య పరస్య బోధ్యమ్.

42. అనువృత్తముగు నిర్దిష్టే అనుపదము పంచమ్యైవముగా మారును. తస్మాత్తనునది ఇతిశబ్దసహాయముచే నిఖిలపంచమ్యైవములను బోధించును. పంచమినిర్దేశముచే విధింపబడు కార్యము పంచమ్యన్తార్థమున కితిరముతో నవ్యవహితముగు పరమునకే యగును.

వివరణము : ఈపరిభాషకు పంచమ్యైవపదశ్రుతి లిజ్జము. “ఉదా. స్థాస్థమౌభాః పూర్వస్య” (119) అనుచోట ఉదాః అనునది పంచమ్యైవముగాన ఉద్ అనుదాని కవ్యవహితపరములగు స్థాస్థమౌభలకు పూర్వసవర్ణమగును. కావున ఉతానమ్ (ఉద్ + తానమ్) అనుచోటనే వచ్చునుగాని, ఉద్ + సంసాన మనుచోట ప్రవర్తించదు.

* 43. అలోన్యస్య. 1-1-52. అల, అన్యస్య,

షష్ఠీనిర్దిష్టాన్యస్యాదేశః స్వాత్.

43. సానషష్ఠీనిర్దేశముచే విధింపబడు నాదేశము, సానషష్ఠ్యన్తార్థముగు వర్ణముదాయముయొక్క తుదివర్ణమున కగును.

వివరణము : వర్ణముదాయమును బోధించుపదము పైనున్న సానషష్ఠీశ్రుతి దీనికి లిజ్జము. ఉదా. “త్యిదాదీనామః”, (26b) ఇత్యాదులలో నిది ప్రవర్తించును. కాన త్యిదాదుల తుదివర్ణమునకే అకార మాదేశ మగును.

* 44. జిచ్చ. 1-1-53. జిత్, చ.

అయమప్యస్త్యస్తైవ స్యాత్. సర్వస్యేత్య
స్యాపవాదః.

44. జిత్తు (జవరేత్సంజ్ఞకమగునాదేశము) గూడ సానపప్య స్థారమగు వర్ణసముదాయముయొక్క యస్త్యమునకే వచ్చును. “అనేకాల్ శిత్సర్వస్య” (46) అనుదాని కిది యపవాదము. కావున సఖి శబ్దమునకు “అనజ్ సా” (249) నూ. చే విహితమగు అనజాదేశము సఖిశబ్దముయొక్క ఇకారస్థానమున ప్రవర్తించును.

* 45. ఆదేః పరస్య. 1-1-54. ఆదేః, పరస్య.

పరస్య యద్విహితం తత్తస్యాదేర్భౌధ్యమ్
అలోన్యస్యేత్యస్యాపవాదః.

45. పరమునకు విధింపబడుకార్యము దానియొక్క యాదివర్ణమునకు వచ్చును. అలోన్యస్య అనుదాని కిది యపవాదము.

వివరణము : ఇచట “అలః”, అను పదము ననువృత్తిచేసి ఆదిభూతమగు వర్ణమునకే యగునని చెప్పవలెను. కావుననే “ద్వ్యస్త్యనరపసరేభ్యోవకూత్” (946) నూ. చే విధింపబడు నీత్విము ద్వీపమ్, (ద్వి + అపమ్) అనుచోట నవ్ శబ్దములోని అకారమునకే యగునుగాని పాస్తముదాయమునకు రాదు.

* 46. అనేకాల్ శిత్సర్వస్య 1-1-55. అనేకాల్, శిత్, సర్వస్య.

స్పష్టమ్, అలోన్యనూత్రాపవాదః, అష్టాభ్య
జౌశిత్వాదౌ, ఆదేః పరిస్యేత్యేతదపి పరత్వా దనేన
బాధ్యతే.

46. అనేకవర్ణములుగల యాదేశము, శిత్తు (శవరేత్సంజ్ఞకము) యారెండును, సానపప్య నిరపవగు సర్వముయొక్క సానమందు ప్రవర్తించును. “అలోన్యస్య, అను నూత్రమున కిది యపవాదము. అష్టాభ్యజౌ” (374) నూ. చే జౌకాదేశము అప్తన్ శబ్దముకంటె పరమగు జన్ శస్సులకు విధింపబడెను. కాన నాదేశ పరస్య యను పరిభాష చే జశ్వస్సుల యాదివర్ణమున కాదేశము ప్రాప్తమగుచున్నది. ఆదేశము శిత్తగుటవలన నీ పరిభాష చే జశ్వస్సుల సముదాయమునకు ప్రాప్తమగుచున్నది. ఇట్లే పరిభాషాద్యయమునకు విరోధము ప్రసక్తమగుచుండ, “విప్రతిషేధే పరంకార్యమ్ (176) అను నూ. చే పరమగు నీపరిభాష, ఆదేః పరస్య, యనుదానికిని (అలోన్యనూత్రమునకేగాక) బాధకమగును. కావున బౌత్, సర్వాదేశమేయగును.

వివరణము : అనేకాలున కుదాహరణము. బభూవ. “అస్తేర్భూ” (2-4-52) నూ. చే విధింపబడిన, భూ, ఆదేశము అస్ ధాతువంతకు నగును. శిత్తున కుదాహరణము. అష్ట. ఇచట బౌకాదేశము జస్సునకంతకు నగును.

* 47. స్వరితత్వసాధికారః 1-3-11. స్వరితేన, అధికారః.

1. స్వరితత్వముక్తం శబ్దస్వరూపమధికృతం బోధ్యమ్. స. 2. పరనిత్యాన్తగజ్ఞాపవాదానాముత్సాహిత్యగం బహిఃసూ. 3. ఆసిద్ధం బహిర్యము వరజే. 4. అకృతప్రాయః పాణినియా. నిమిత్తం విశాఖోన్ముఖం దృష్ట్యా తత్ప్రయుక్తం శాస్త్రం న కర్వంత్యన్యః.

ఇతి పరిభాషాప్రకరణమ్॥

47. 1. స్వరితత్వమునుచోచుముతోగూడిన శబ్దము త్తరసూత్రములం దను వర్తించును. 2. పూర్వశాస్త్రముకంటె పరశాస్త్రము ప్రబలము. పరశాస్త్రముకంటె నిత్యము, అశబ్దము, అపవాదము, ఇవి ప్రబలములు. నిత్యముకంటె అశబ్దశాపవాదములు ప్రబలములు. అశబ్దముకంటె యపవాదము ప్రబలము. 3. అన్తశబ్దము చేయబోవునపు డంతివమున్న ప్రవర్తించినదియు, అన్తశబ్దము ప్రవర్తించునదియుననే ప్రవర్తించినదియు నగు బహిర్యమునిదము (ప్రవృత్తిముకానిదనకై) అగును. 4. పాణినియా (పాణినియవ్యాకరణము తెలిసినవారు) నిమిత్తము (అయాశాస్త్రములందు) విశాఖున కన్ముఖమయినదిగ తెలిసికొని యట్టివిమిత్తముగల శాస్త్రమును చేయును.

వివరణము : (1) స్వరితత్వము అచ్చుకంఠ, హ్లాసంఠగూడ నుండును. అధికారిమన (వినియోగము) తిలకించి మత్తరసూత్రములం దుపనిత యని యగ్రము. స్వరితత్వముగలది కొన్నిచోట్ల పూర్వసూత్రములందు నుపనిత మగును. దీనికప కర్తమని వర్ణవహము. ఈ యుపనిత పదమునైనచో నీ స్వరితత్వము పదమున కాదినర్ణమునందును, సూత్రమునైనచో నా సూత్రముయొక్క యాదినర్ణము నందు నుండును. స్వరితత్వమును నానిక్యమునకై ప్రతిష్ఠించినచే తెలియదగినది. పదమునకు గాని, సూత్రమునకు గాని యంతివరికధికారి మను విషయము వ్యాఖ్యానముచేతనే నిర్ణయింపదగును.

(2) పూర్వశాస్త్రముకంటె పరశాస్త్రము ప్రబలమనుట కుదాహరణము : రామేభ్యః (రామ+భ్యః) ఇచ్చట “నుపిచ” (203) సూత్రవిహిత దీర్ఘమును “బహువచనే షుత్వత్” (206) సూత్రవిహితమగు నేత్వము బాధించును. పరముకంటె నిత్యము ప్రబలమనుటకు ఉదాహరణము : తుదతి (తుద్+అ+తి) పరమగు “పుగన్తలఘూపధస్య” (7-3-86) సూత్రముచే విహితమగు లఘూపధగుణమును, నిత్యమైన “తుదాదిభ్యశ్శః” (8-1-77) సూ. చే విహితమగు శప్రత్యయము బాధించును. పరశాస్త్రము ప్రవర్తించుటకు పూర్వము, తరువాతనుగూడ ప్రసక్తిగలది నిత్యశాస్త్రము. ఇచ్చట లఘూపధగుణమునకు ముందు, వెనుకగూడ శప్రత్యయము ప్రసక్తమగుటచే, తుదాదిభ్యశ్శః అనునది నిత్యశాస్త్రమగును. శప్రత్యయము (జేతువంటిది) ప్రవర్తించినపదప

“జ్ఞాతిచ” (1-1-5) యను నిషేధమువలన గుణమునకు ప్రసక్తి లేనందున గుణ మనిత్యము. పరముకంటె నస్తర్యము ప్రబలమునుటకు ఉదా॥ ఉభయే(ఉభి+జన్) స్వల్పమగు నిమిత్తముగలదిగాని, శీఘ్రోపనిత్యకలదిగాని అస్తర్యమునది. ఇచట “ప్రథమ చరమతేయాలృప్యకతిపయాశ్చోక్త్య” (2-37) నూ. చే విధింపబడు వికల్పసర్వసామసంజ్ఞను, శీఘ్రోపనిత్యకలగుటచే అస్తర్యమగు స్వల్పసర్వసామ సంజ్ఞయే “సర్వాదీని సర్వసామాని” (1-14) నూత్రిముచే ప్రకరించును. పరము కంటె నపవాదము ప్రబలమునుటకు ఉదా॥ దధ్నా (దధ+కా) ఉత్సర్గ కాత్రిము (హము, నిత్యము, అస్తర్యము) చే నాక్రాంత్యుపాసత్వ శీఘ్రమందు ప్రసృతిలేనిది అపవాద మునగును. తన కలదును చారిత్ర్యము లేని పోధయే యుత్సర్గమును బాధించుటలో బీజము. ఇచట “అసి దధ్” (3-1) నూ. చే విహితమగు ససకాదేశ మనేకాల్పగుటచే అస్తర్యమగు నాకాదీనియంద “అనే కాల” నూత్రిమున కపవాదమగు “ఉస్య” నూత్రిముచే అస్తర్యదేశ ముండును. నిత్యముకంటె నస్తర్యము ప్రబలమునుటకు ఉదా॥ గ్రాహణీశ్చ (గ్రాహణీ+జే) కులే. ఇచట నిత్యమగు నుమాగమము (ఇహోజ్జలి విద్వత్ 31) నూత్రివిహితము) అస్తర్యమగు హ్రస్వముచే (హ్రస్వో నపుంసే ప్రాతిపదికన్య 31) నూత్రి విహితము) బాధింపబడును. అస్తర్యముకంటె నపవాదము ప్రబలమునుటకు ఉదా॥ తైత్తియః (తైత్తి+ఆర్) ఇచట అస్తర్యమగు గుణమున అర్థగణః (అర్థగణ 70 నూ) అపవాదమగు నవగణీయ (అవగణీయై ద్విగ 80) నూ. బాధించును.

(3) బహిర్గతకాత్రిముగ నప్రకరింపబడుచున్నందున నిమిత్తములలో నస్తర్యములగు నిమిత్తములగులది అస్తర్యమగుచును. అస్తర్యమగు నభి మతిమగు కాత్రిమునందలి నిమిత్తములకు నహిర్గతమగు నిమిత్తమగుచు బహిర్గతము. అస్తర్య బహిర్గతైర్ద్యముల నుపాప్త ప్రాచీనాలకు, సవీనులకు నభిప్రాయభేదము గలదు. పరిభాషకు లగును. పంచావధిని ప్రచావ + ఇదమ్) ఇచట గుణముచే నిద్రస్మయను శేకాదు బహిర్గతము, అస్తర్యమగు తైత్తియ (ఏత వి. 3-4-93) చేయబడి నిద్రమగునగుచునైత్తియై యుండు.

(4) ఆకృతప్రయోగపరిభాషకు లగును. శేకాదు (శేకము + తన్) సద్ధాతువునకు వన్ (క్విసు) ప్రత్యయము చేసినచో శేకాదు అగమ. క్విసునది ఆర్ధధాతుక మగుటచే “ఆర్ధధాతుకశ్చేడ్వలాప్” (7-2-35) నూ. చే ఇడాగమము ప్రసక్తమగుచున్నను ఇడాగమనిమిత్తమగు వకాము శస్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు విధింపబడు ప్రాప్రచారణముచే (నసోన్సంప్రసార ణమ్ 438) నాశనముబొందనున్నదగుటవలన శ్చేకకావధి నిమిత్తముగాగల ఇడాగమము పూర్వము ప్రసరించును. సమకావ్యపయ్యైములై ప్రథమాధ్యాయములగు పరిభాషలయొక్క ప్రకరణము సమాప్తమౌచును.

ఇది పరిభాషాప్రకరణము.

ప్రతిషేధమే సూత్రకృదభిప్రేతమని గ్రహింపదగును. లేనిచో లఘుభూతమగు “హలి చ” అను సూత్రమునే రచించియుండును.

* 50. సానివదాదేశోఽనన్విధా. 1-1-56. సానివత్, ఆదేశః, అనన్విధా.

ఆదేశస్థానివత్సన్విధా సాన్యలాశ్రయవిధా. అనేసేహ యకారస్య సానివద్భావేనాన్విత్య మాశ్రిత్య, అనచితే ద్విత్వ నిషేధో న శక్తిః, అనన్విధావలీ తన్నిషేధాత్.

50. ఆదేశము సానివదృశమగును, అనగా నాదేశముచే సాని యప హృతమయినను, సాని యున్నపుడు వచ్చెడి కాశ్యమాదేశము ప్రవర్తించినపుడును వచ్చును. సానిరూపముగాని, సానికవయవముగాని యగు నటును (వర్ణము) ఆశ్రయించి వచ్చెడి, కాశ్యము చేయునపు డీ యతిదేశము (సాని వద్భావము) ప్రవర్తించదని యర్థము. ఇట్లు సాన్యలాశ్రయవిధిలో, సాని వద్భావనిషేధము చెప్పుబడినందున, సుప్రసిద్ధి యనుచోట యకారమునకు సానివద్భావముచే నన్వయమునాశ్రయించి, “అనచిత” అనుద్విత్వ నిషేధము శక్తింపవలనపడదు. ప్రకృతమున యకారమునకు సానియగు నచ్చు నాశ్రయించి ప్రవర్తించునదగుటవలన ద్విత్వనిషేధము సాన్యలాశ్రయవిధి యగు నని తెలియనగును.

వివరణము : సానివద్భావమునకుదాహరణము : రామాయ (రామ+తే) ఇచట కేర్యః (205) సూ. 3, జేప్రత్యయమునకు యాదేశము విధింపబడెను. రామ+య. సాని సుష్టుగాన దానియందలి సుస్యమాదేశమిందలిదేశింపబడును. కావుననే, సుపిచ (203) సూ. చే ద్విము ప్రవర్తించును. సాన్యాదేశములు పరస్పరము భిన్నములగుటచేతను, ఈ శాస్త్రమున “స్వంరూప” సూత్రముండుటచే శబ్దమున కర్తముతో గూడిన యానుభావ్యయే (శబ్దమే) యర్థము గాన సుష్టులనిన సు, బౌ, జస్, జే, భ్యాస్ మదలగుత్యములే యుండును. కాన “సుపిచ” సూ. చే దీర్ఘము, రామాభ్యామనుచోట (రామ+భ్యామ్) ప్రవర్తించును గాని, రామాయ అనుచోట యాదేశముచే సుప్పుగు కేప్రత్యయ మపహరింపబడుటవలన యాదేశము సుష్టుగాకపోవుటచేత నీ సానివత్సూత్రములేనిచో ప్రకృతమున దీర్ఘము రాకపోవును.

* 51. అచః పరస్మిన్ పూర్వవిధా. 1-1-57. అచః, పరస్మిన్, పూర్వవిధా.

అన్విధ్యర్థమిదమ్ । పరనిమిత్తోఽబాదేశః స్థానివత్సానివత్ సానిభూదాదచః పూర్వత్వేన దృష్టస్య విధౌ కర్తవ్యః । ఇతి సానివద్భావే ప్రాప్తః

5. సాన్యలాశ్రయవిధి జేయునపుడు సానివద్భావముకొఱకీ సూత్రమార మ్మింపబడెను. పరనిమిత్తకము, అబ్యాత్రస్థానికము నగు (అచ్చయందే విధింప

బడు) నాదేశము, స్థానియగు నచ్చునకు బూగ్యమందున్న వ్యయన కేశన గాగ్యము చేయునపుడు సాసవంటిదగును. ముఖ్యము ఈ పాశ్య ఆనుచోట “ఆనచి చ” (49) నూ. చేధికారమునకు ద్విత్వనిషేధము చేయునపుడు పరమగు నుకారము నిమిత్తముగల్గి, ఇకారమునకు వచ్చిన యజాదేశమున కీ మూత్రముచే స్థానికదాభివము ప్రాప్తమగుచున్నది.

వివరణము : ఆస్తిధ్యరముగు నీమూత్రమునకు, వక్రశ్చ యనుచోట ప్రథమ వకారమునకు సంప్రసారణనివృత్తి ఫలము. వక్రశ్చ యనునది, వక్రశ్చ (చేదనే) ధాతువునకు లిట్ ప్రథమైకవచనము. వక్రశ్చ ధాతువునకు ద్విత్యము. సంప్రసారణము మొదలగునవి ప్రవర్తించినచో వక్రశ్చ అని నిద్రమగును. ఇచట సంప్రసారణమువలన యభ్యాసమున బ్రవర్తించిన ఋకామసక (వ్యవశ్చ) ఉగత్ (7-4-66) నూ. చే ఆకారము వచ్చుటచే, వక్రశ్చ అని యగును. అభ్యాస వకారమునకు “శిట్యభ్యాసస్యోభయేపామ్” (6-1-17) నూ. చే సంప్రసారణము తిరుగ ప్రాప్తమగుచుండ, నీమూత్రముచే స్థానికదాభివము ప్రవర్తించును. “నసంప్రసారణే సంప్రసారణమ్” (8-5) నూ. చే సంప్రసారణము నిషిద్ధమగును. ఇచట సంప్రసారణనిషేధము స్థాస్యల్లగు ఋకామస మూత్రమించిన దనుటవలన నర్హియగును.

(2) ఇచట పూర్వత్వ మితరవ్యముతో వ్యవధానరహితమైనదేగాక వర్జ్యరముతో వ్యవధానరహితమైనదియును గ్రహింపదగును. స్వయము చేయునపుడు నపదాంత మూత్రముచే స్థానికదాభివనిషేధ మివిధమున ప్రయోగము. చిక్రకః అనుచోట “లితి” (6-1-193) నూ. చే నీకారమున వదాంతము చేయునపుడు షకారముపై నకారమునకు వచ్చిన అపమనకు స్థానికదాభివ నిషేధింపబడెను. ఈ మూత్రమున నవ్యవహితపూర్వత్వముచే గ్రహించినచో అపస్థాని యగు నకారమునకు నీకారము వ్యవహితపూర్వమైనందున నిషేధము వ్యర్థమగును.

(3) పూర్వనిధౌ అనుచోట పూర్వత్వ విధి. పూర్వస్యాస్యవిధి. అని ద్వివిధముగ విగ్రహమును గ్రహింపవలయును. పక్షి సమాసమునకు ఫలము వక్రశ్చ అనునది. పక్షామీసమాసమునకు ఫలము ముగిసి ప్రవర్తించబడును.

* 52. న పదాంతద్విత్వచనపతే యలోపస్య సర్వమస్మాదే

గీజశ్చర్విధిభిః. 1-1-53. న, పదాంత...విధిభిః,
(స్థానికత)

పదస్యచరహవయవే ద్విత్వచనాదౌ చ

కర్తవ్యే పరనిమిత్తోఽజాదేశో న స్థానికత.

ఇతి స్థానికదాభివనిషేధః.

52. పదాంతశబ్దముమొదలు చిత్ శబ్దమువఱకు గల శబ్దములకు ద్వ్యస్వము. దీనికి విధిశబ్దముతో తత్పురుషము. (1) పదమునకు చరహవయవము (చివరభాగము) (2) ద్విత్వము (3) వర్తప్రత్యయము పశ్యమనన్నపుడు

ప్రవర్తించు నజాదేశము (4) యశారమునకు లోపము (5) స్వరము (ఉదాత్తాదులు) (6) సవర్ణము (7) అనుస్వారము (8) దీర్ఘము (9) జత్వము (10) చత్వము, ఇవి చేయునపుడు పరనిమితకమగు నజాదేశము స్థానివద్యానము నొందదు. పూర్వసూత్రమున కిది నిషేధము. సుఖ్ ఘ్ య్ ఉపాస్యః అనుచోట ధకారమునకు ద్విత్యము చేయునపు డీసూత్రముచే స్థానివద్యాననిషేధము ప్రవర్తించును గావున ద్విత్యము నిశ్శబ్దముగ ప్రవర్తించును.

వివ:—సూత్రమునకు క్రమముగ నుదాహరణములు (1) కాని + సని, (2) సుప్యసాస్యః, (3) యాయావరః, (4) యాతిః, (5) చిక్రీరకః (6, 7) శిశ్రి, (8) ప్రతిదీన్ని, (9) సగిశ్చమే, (10) జక్షతుః. క్షప్తివిస్తరభీతిచే నుదాహరణస్వరూపమునూత్రము నిర్దేశింపబడెను.

* 53. యులం జన్ యుశి. 8-4-53. యులం, జన్, యుశి. స్పష్టమ్. ఇతి ధకారస్య దకారః.

53. యుల్ వర్ణములకు యుల్ వర్ణములు పరమగునపుడు, జశ్యులాదేశము లగును. సుఖ్ ఘ్ య్ ఉపాస్యః, ఇచట ప్రథమధకారమున కస్తరతమపరిభాషచే దకారము వచ్చును.

* 54. అదర్శనం లోపః 1-1-60. అదర్శనమ్, లోపః.

ప్రసక్తస్యాదర్శనం లోపసంజ్ఞం స్యాత్.

54. శాస్త్రమువలనగాని, అర్థమువలనగాని ప్రసక్తములగు ప్రత్య యాదులయొక్క యుచ్చారణాభావము లోపమనబడును.

వివ:—టిట్ అనుచోట, “స్వాజసమాట్” (184) శాస్త్రముచే ప్రసక్తిగల సుప్రత్యయముయొక్క యుచ్చారణాభావము లోపమగును. (హ్యస్థానిసూత్రముచే సులోపము) ప్రాసాదాత్మేక్షతే (ప్రాసాదమధిగుహ్య ప్రేక్షతే) ఇచట స్కమువలన ప్రసక్తమగు ల్యప్ ప్రత్యయముయొక్క యుచ్చారణాభావము లోపమగును. కావున “ల్యబ్దోపే పఞ్చమి” అను వచనముచే ప్రాసాదశబ్దమునకు పఞ్చమివిభక్తి వచ్చినది.

* 55. సంయోగాన్తస్య లోపః. 8-2-23. సంయోగాన్తస్య, లోపః.

సంయోగాన్తం యత్పదం తదన్తస్య లోపస్యాత్.

ఇతి యలోపే ప్రాప్తే. (వా) యణః ప్రతిషేధో వాచ్యః (వా) యణో మయో ద్యే వాచ్యే. మయ ఇతి పఞ్చమి, యణ ఇతి పక్షీతిపతే యశారస్యాపి ద్విత్యమ్. తదిహ ధకార యశారయోద్విత్య వికల్పాత్ చత్వారి రూపాణి. ఏకధమేకయమ్. ద్విధమ్ ద్వియమ్. ద్విధమేకయమ్. ఏకధం ద్వియమ్. సుద్ధుపాస్యః. మధ్యరిః. ధాత్రంశః. లాకృతిః.

55. సంయోగమునందుగల పదముయొక్క తుదిహణు లోపించును. సుద్ధోయోఉపాస్యః అనుచోట సుద్ధోయ్ అనునది సంయోగాన్తము, పద సంజక్తము నగుటవలన యకారలోపము ప్రసక్తమగుచున్నది. (వా) యణ్ణాలకు సంయోగాన్తలోపనిషేధము చెప్పదగును. ప్రకృతిముననీవార్తకముచే యలోపము వారితమగును. (వా) యణ్ణాలకంటె పరములగు మయోవర్ణములకు, మయ్యలకంటె పరములగు యణ్ణాలకును ద్వితీయము వచ్చును. “యణోమయోద్వేవాచ్చే” అను వార్తకమునకు ప్రేరితిగ వ్యాఖ్యాద్యయము భాష్యకాదునిచే చేయబడెను. ఇందు ప్రథమవ్యాఖ్యానమున “సుధ్యపాస్యః” అనుచోట యకారమునకు ద్వితీయము రాదు. ద్వితీయవ్యాఖ్యానమున యకారమునకు ద్వితీయము వచ్చును గాన ద్వితీయవికల్పము ఘోతమగును. ధకారమునకు “అనచిచి” (49) నూ. చే ద్వితీయవికల్పము. ఇట్లు ధకార యకారములకు ద్వితీయవికల్పమువలన * సుధ్యపాస్యః అనుచోట ప్రదర్శింపబోవునీతిని న్యాయూపములు సాధువులగును. (1) ధకార యకారములకు ద్వితీయము ప్రవర్తించనపుడు సుధ్యపాస్యః. (2) ధకార యకారములకు ద్వితీయముచేయునపుడు సుద్ధోయ్యపాస్యః. (3) ధకారమునకే ద్వితీయము, సుద్ధోయ్యపాస్యః. (4) యకారమునకే ద్వితీయము, సుద్ధోయ్యపాస్యః. ఉకారమునకు యణాదేశోదాహరణము మధ్వరిః (మధు+ఆరిః). ఋకారమునకు ధాత్రంతః. (ధాత్+ఆంతః), ఞకారమునకు లాకిప్తిః (ఞ+ఆకిప్తిః).

వివ :— * సుధీ శబ్దము సుపూర్వక ద్వై(చిన్తాయామ్) ధాతువునకు క్రిప్ సంప్రసారణమువలన సిద్ధమగును. సంప్రసారణమగు నీకారమున కిచ్చుపరమగు నపుడు “సంప్రసారణాచ్చి” (331) నూ. చే పూర్వరూపము ప్రసక్తమగుటచే సుధ్యపాస్యః అనుచోట యణాదేశము దుర్లభమనక్కరకు సమాధాన మిది. సంప్రసారణము, అచ్చు, సమాన్తములోనివైనపుడే పూర్వరూపము వచ్చునను నరముగల వార్తకము (సంప్రసారణపూర్వత్వే సమాన్తగ్గణాణం క్రిప్త్యమ్) గలదు. ప్రకృతిమున నీకారోకారములు విభిన్నాన్తములగుటచే పూర్వరూపము నివారితమగును. మఱియు నీకారము సంప్రసారణసానుమున వచ్చినదగుటచేతను, “అనల్పిశ్చా” యను నిషేధముచే సానివద్భావము ప్రవర్తించకపోవుటవలనను, సంప్రసారణమే గానందున పూర్వరూపప్రసక్తియేలేదు. “నభూసుధ్యయోః” (274) అను యణ్ణిషేధకసూత్ర మన్తాధికారములోనిదగుటచే ప్రత్యయము పరమగు నపుడే యణాదేశమును నిషేధించును. ప్రకృతిమున సుధీశబ్దమునకు ప్రత్యయము పరముగ లేనందున నా నిషేధశబ్దయును నివృత్తమగును.

* 56. నాదిన్యాత్రోశే పుత్రస్య 8-4-48 న, ఆదిని, ఆత్రోశే, పుత్రస్య. (ద్వే)

పుత్రశబ్దస్య న ద్వైస్త ఆదినిశబ్దే పరే, ఆత్రోశే గమ్యమానే, పుత్రాదిని త్వమసి పాశే. ఆత్రోశే కిమ్. తత్త్వకథనే ద్వైర్వచనం భవత్వేవ. పుత్రాదిని సర్పిణీ. (వా) తత్పరే చ, పుత్ర

పుత్రాదినీ త్వమసి పాపే. (వా) వా వాతజగయోః.

పుత్రహతీ, పుత్రహతీ. పుత్రజగీ, పుత్రజగీ.

56. పుత్రశబ్దమున కిహమహుశ యోగ్యమునకు (తీ) ఆదినీశబ్దము పరమై, నముదాయముచే నిన్న గమ్యమానమైనపుడు ద్వితీయము ప్రవర్తించదు. పుత్రాదినీ. పుత్రులను బోధించుచునియ్యదముగాన నిన్న ప్రతీతిహమగుచున్నది. ఇచట తకారమునకు “అహిని” యా. చే ప్రాప్తమగు ద్వితీయము నిషేధింపబడెను. నిన్న గాక, పుత్రులను తిరుచిని సుధామును చేష్టనపు డీ నిషేధము ప్రవర్తించదు. పుత్రాదినీ య్యోః. ఆదపాము తిన పిల్లలను తినునదగుటచే నిన్న గానందున నిషేధము ప్రవర్తించదుగాన ద్వితీయము వచ్చును. (వా) ఆదినీశబ్దము పరమందు గల పుత్రశబ్దము పరిహరణముకును పుత్రశబ్దోపయోగ తకారమునకు నిన్న గమ్యమాన మైనపుడు ద్వితీయము ప్రవర్తించదు. పుత్రపుత్రాదినీ త్వమసి పాపే. (వా) వాత, జగ శబ్దముల పరిహరణ చేష్టనపు డీ నిన్న గమ్యమానమైనపుడు పుత్రశబ్దానయన తకారమునకు ద్వితీయ నిషేధము ఏకల్పముగ నగును. పుత్రహతీ, పుత్రహతీ. పుత్రజగీ, పుత్రజగీ. పుత్రులను పోషించునదియే యాముగాన నిన్న ప్రతీతిహమగుచును.

వివరము : పుత్రాదినీ “అహిని” అనునది యిహ పరిమిగల శబ్దము. పుత్రులను తిరుచిని సుధామును చేష్టనపు డీ నిన్న గమ్యమానమైనపుడు నిట్లుచేష్టనచేయుచునుగాని, ఆదినీ అని విభాగము చేసి ఆదినీ శబ్దమునకు సప్తమ్యైవమగుట యుచితముగాదు.

* 57. త్రిప్రశ్నాతిభి శాకటాయనశ్చ 8-4-50. త్రిప్రశ్న

తిభి, శాకటాయనశ్చ. (న, ద్వే)

త్రిప్రశ్నాతిభి శాకటాయనశ్చ. (న, ద్వే)

ఇన్ద్రియ, ఇన్ద్రియ, రాష్ట్రం. ఇన్ద్రియ.

57. త్రిప్రశ్నాతిభి అనునది నిర్ధారణపదమై నము. మాడు మొదలు గాగల సంయుక్తవర్ణములందొక్కటే పరిమిగు యోగ్యమునకు ద్వితీయనిషేధము శాకటాయనమునకును వాతమున నగును. అన్యమితమందు ద్వితీయము ప్రవర్తించుటచే ఏకల్పము ఇతిమగును. ఇన్ద్రియ, ఇన్ద్రియ, రాష్ట్రం, రాష్ట్రం.

వివరము : మాడు మొదలు గాగల వర్ణము లనుచోట వర్ణశబ్దము పరస్పరసాహచర్యముచే నవాతమయలను బోధించును. మాడుచ్చును కలియుట యసంభవముగాన నట్టివి హ్యులే యగును. ఇట్లు నిదమైనదే మూలమున సంయుక్తము అనునది.

* 58. సర్వత్ర శాకల్యశ్చ. 8-4-51. సర్వత్ర, శాకల్యశ్చ. (న, ద్వే)

ద్వితీయం న. అర్కం, బ్రహ్మ.

58. శాకల్యనిమతమున నెచటను ద్విత్వము రాదు. అర్కః, బ్రహ్మ. వీనిలో క్రమముగ కకార మకారములకు “అచోరహభ్యామ్” (60) సూ. చే ప్రాప్తమగు ద్విత్వమున కీ సూత్రముచే నిషేధమని గ్రహింపదగును.

* 59. దీర్ఘదాచార్యాణామ్. 8-4-52. దీర్ఘత్, ఆచార్యాణామ్. (న, డ్వే)

ద్విత్వం న. దాత్రమ్, పాత్రమ్.

59. కొందరి వైయాకరణుల మతమున దీర్ఘముకంటె పరమగు యర్వ ర్ణమునకు ద్విత్వము ప్రవర్తించదు. దాత్రమ్, పాత్రమ్.

* 60. అచో రహభ్యాం డ్వే. 8-4-53. అచః, రహభ్యామ్ డ్వే. (వా) అచః పరాభ్యాం రేఫ హకారాభ్యాం పరస్య యతో డ్వే వాస్త్య. హర్యనుభవః. నహ్యస్తి.

60. అచ్చుకంటె పరములగు రేఫ హకారములకంటె పరమయిన యర్వర్ణమునకు ద్విత్వము వికల్పముగ నగును. హర్యనుభవః. నహ్యస్తి.

* 61. హలో యమాం యమి లోపః. 8-4-64. హలః, యమాం, యమి, లోపః. (వా)

హలః పరస్య యమో లోపస్యాద్వా యమి. ఇతి లోపపక్షే ద్విత్వాభావపక్షే చ ఏకయం రూపం తుల్యమ్. లోపారమ్భఫలం తు, ఆదిత్యో దేవతాన్యే త్యాదిత్యం హవిరిత్యాదౌ. యమాం యమితి యథా సంఖ్య విజానాన్నేహ. మాహాత్మ్యమ్.

61. హలుకంటె పరములగు యమ్ వర్ణములకు, యమ్ వర్ణములు పరమై నపుడు లోపము వికల్పముగ నగును. హర్యనుభవః ఇత్యాదులలో యకారము నకు “అచోరహభ్యామ్” సూ. చే ద్విత్వము వచ్చినపిదప నీ సూత్రముచే ప్రథమ యకారమునకు లోపమగును. యలోపము ప్రవర్తించినపక్షమందు, ద్విత్వము రెండవది నొక యకారముగల రూపము (హర్యనుభవః) సమానమే గాన నీ లోపశాస్త్రాగ్రమ్భమునకు “ఆదిత్యమ్” (హవిః) అనుచోట యలోపము ఫలమగును. ఆదిత్యుడు దేవతగాగల హవిస్సును నరమున ఆదిత్యశబ్దముకంటె ణ్య (య) ప్రత్యయము చేసిన నాదిత్యమృదురూపము సిద్ధమగును. ఇచట ద్విత్వము ప్రవర్తించుననునది, ప్రకృతిప్రత్యయములకు సమ్మన్ధించిన యకార ద్వయ మున్నందున నీ సూత్రముచే నొక యకారమునకు లోపము ప్రవర్తించనిచో నిష్ఠమగు నేకయకారముగల నాదిత్యశబ్దము సిద్ధింపదు. ఈ సూత్రమున “యథా సంఖ్య” (129) సూత్రసహాయముచే యమ్ములకు యమ్ములు క్రమముగ పరమగు నపుడే లోపము (యకారమునకు యకారము పరమగునపుడు, ఈ రీతిని) అని వ్యాఖ్యానము చేయవలయును. కావుననే మాహాత్మ్యమునుచోట మకారమునకు మకారము పరముగ లేనందున లోపము ప్రవర్తించదు.

* 62. ఏచోఽయవాయావః 6-1-78 ఏచః, ఆయవాయావః. (అచి) ఏచః క్రమాత్ ఆయ్, ఆవ్, ఆయ్, ఆవ్, ఏతే స్మరచి.

62. ఏ, ఓ, ఐ, ఔ, ల కచ్చుపరమగునపుడు క్రమముగ ఆయ్, ఆవ్, ఆయ్, ఆవ్, ఆదేశములగును.

* 63. తస్య లోపః 1-3-6 తస్య, లోపః.

తస్యేతో లోపస్సాన్యత్, ఇతి యవయోగ్లోపా న. ఉచ్చారణ సామన్యత్. ఏవంచేత్స్సంజ్ఞాపీహ న భవతి. హరయే. విష్ణవే. నాయకః. పావకః.

63. ఇత్సంజ్ఞగలవర్ణమునకు లోపమగును. అయాద్యాదేశములలోని యకార వకారముల కుచ్చారణసామర్థ్యమువలన నీ సూత్రముచే లోపము రాదు. లోపమురానపు డావర్ణములకు హల్ స్త్యసూత్రముచే నిత్సంజ్ఞయును రాదు. ఏచోయవాయావః అనుసూత్రమునకు క్రమముగ నుదాహరణములు : హరయే (హరే+ఏ), విష్ణవే (విష్ణ+ఏ), నాయకః (నై+ఆకః), పావకః (పా+ఆకః).

* 64. వాన్తోయప్రత్యయే. 6-1-76. వాన్తః, య, ప్రత్యయే.

యకారాదా ప్రత్యయే పరే ఓదోతోరవ్, ఆవ్, ఏతాన్తః. గోర్వికాగో గవ్యవ్, “గోపయసో ర్యదితియత్”. నావాతార్యం నావ్యవ్. నౌవయో ధర్మేత్యాదినా యత్. వా| గోర్వ్యాతౌ ఛన్దస్యపసంఖ్యానవ్. వా| అధ్వపరిమాణే చ. గవ్యూతిః. ఊతియూతీత్యాదినా యూతిశబ్దో నిపాతితిః. వాన్త ఇత్యత్ర వకారా ధ్గో ర్యూతావిత్యత్ర ఛకారాద్వా పూర్వ భాగే, “లోపాహ్నోర్వీ”తి లోపేన వకారః ప్రస్థప్యతే. తేన శ్రూయమాణ వకారాన్త ఆదేశస్సాన్యత్. వకారో న లుప్యత ఇతి యావత్.

64. యకారమాదియందుగల ప్రత్యయము పరమగునపుడు ఓకారమునకు ఆవ్, ఔకారమునకు ఆవ్, ఆదేశమగును. గవ్యవ్ (గో+య) గోశబ్దమునకు వికారార్థమందు “గోపయసోర్యత్” (4-3-160) సూ.చే యత్ ప్రత్యయమగును. ఓకారమున కవాదేశము. నావ్యవ్ (నౌ+య) నౌశబ్దముకంటె నావచేత దాట దగినదనుయర్థమందు “నౌవయోధర్మ” (4-4-91) సూ. చే యత్రప్రత్యయము. ఔకారమున కావాదేశము. వా| గోశబ్దమునకు యూతిశబ్దము పరముగ నున్నపుడు ఛన్దస్సం దవాదేశమగును. “అనోమిత్రావరుణే” ఘృతైర్గవ్యూతిమక్షితమ్”. వేదములోనిదని స్పష్టముగ తెలియుటకై వాక్యముదాహరింపబడెను. “ఊతి యూతిజాతిసాతిహేతికీర్తయశ్చ” (3-3-97) సూ. చే యూతిశబ్దము నిప తించబడెను. యూతిశబ్దము ప్రత్యయముగానందున సూత్రముచే నాదేశ మప్రాప్తమగుచుండ నీ వచనమార్పింపబడెను. వా| గోశబ్దమునకు యూతిశబ్దము పరముగ నున్నపుడు, సముదాయముచే మార్గముయొక్క పరిమితి గమ్యమాన

మైనపుడును, అవాదేశము వచ్చును. లౌకిక భాషయందును గవ్యూతి (క్రోశ యుగము) శబ్దము సాధువనుటకీ వార్తకమారమ్మింపబడినది. గవ్యూతిః అనుచోట “లోపశ్యాకల్యస్య” (68) నూ. చే ప్రసక్తమగు లోపమును వారించుట కుపాయ మేమన, “వాన్తోయ” నూత్రమున వాస్తవ్య అనుచోట వకారమునకు పూర్వమునగాని “గోహ్యతా” అనువార్తకమున ఛకారమునకు పూర్వమునగాని వకారప్రక్షేపము జేసి “లోహోవ్యర్వత్” (6-1-76) నూ. చే వలోపము చేయవలెను. వకారమునకు నవాదేశమగునని యర్థము లభించును. సహజముగా వాస్తవ్యుగు నవాదేశమునకు వాస్తవ్యుగావలయునను విశేషణమువలన వకార మెపుడును లోపించునని ఫలితమగును.

వివరణము : యేన విధిసూత్రమున కపవాదమైన “యస్మిన్విధిస్తదాదా వల్గ్రహణే” (అగ్రభోధకము, సప్తమ్యము నగు విశేషణ మావర్తమాది యందుగలదానికి (తిదాది) బోధకమగును) అను వార్తకమునిచే పఠింపబడిన పరిభాషచే, యి, అనుదానికి యకారాదౌ అను నర్థము లభించినది.

* 65. ధాతోన్మిత్తస్యైవ. 6-1-80. ధాతో, తన్నిమిత్తస్య, ఏన. (వాన్తోయప్రత్యయే).

యాదౌ ప్రత్యయే పతే ధాతోరేచశ్చేద్యస్తాదేశస్త్రి తన్నిమిత్తస్యైవ, వాన్యస్య. అవ్యమ్. అవశ్యలావ్యమ్. తన్నిమిత్తస్యైవేతి కమ్. ఓయతే. ఔయత.

65. యకారాది ప్రత్యయము పవమైనపుడు ధాతుసమ్బంధులగు ఓకారాకారములకు వాస్తాదేశమైనచో, యకారాదిప్రత్యయనిమిత్తకములగు ఓకారాకారములకే వచ్చునుగాని తదితరములకు రాదు. అవ్యమ్ (లో+య) లూఙ్ (ఛేదనే) ధాతువునకు యత్ ప్రత్యయము. దీనిని నిమిత్తముగ జేసికొని ఊకారమునకు గుణాదేశము (ఓ) వచ్చును. అవశ్యలావ్యమ్ (అవశ్యతో+య) అవ్యంభావము ద్యోత్యమిగునపుడు లూ ధాతువునకు ణ్యత్ (య) ప్రత్యయము వచ్చును. ఈ ప్రత్యయమును నిమిత్తముగ జేసికొని వృద్ధి (ఔ) వచ్చును. అవశ్యశ్చమునకు లావ్యశ్చముతో “మయురవ్యంసకాదయశ్చ” (758) నూ. చే సమాసము. అవ్యమ్, అవశ్యలావ్యమ్ మొదలగువానిలో వాస్తాదేశము “వాన్తోయ” నూత్రముచేతనే నిదమగుచుండ నీసూత్రము నియమార్థమగును. ధాతుసమ్బంధియగు ఏచ్చునకు వాస్తాదేశమైనచో యాదిప్రత్యయ నిమిత్తమగు ఏచ్చునకే యగునని నియమస్వరూపము. ఓయతే, ఔయత, అనుచోట “వాన్తోయ” నూ. చే ప్రాప్తమగు వాస్తాదేశమును వారించుటయే నియమమునకు ఫలము. ఓయతే. అక్షపూర్వక వేఙ్ ధాతువునకు కర్కారక లట్ ప్రథమైకవచనము. ఇచట ఆకారమునకు, వేధాతువునకు సంప్రసారణాదులవలన నిదమగు ఉకారమునకును, గుణమువలన ఓకార మేర్పడియెనుగాని యాదిప్రత్యయ నిమిత్తకము గాదు. ఓకారము “అస్తాదివచ్చ” (76) నూ.

వలన పరాదినద్యావముచే ధాతుసమ్బంధియగు ఏచ్ఛమాత్రమగును. ఔయత. శేషో ధాతువునకు కర్మాగ్రక లతో ప్రథమైకవచనము. ఇచ్చట ధాతువునకు పూర్వమాదాగమము (అ) వచ్చును. దీనికిని, ధాతువునకు సంప్రసారణాదులవలన నేర్పడిన సుకారమునకును “ఆటశ్చ” (270) సూ. చే వృద్ధిచేయుటవలన ఔకారము సిద్ధమాయెను. ఔకారము యకారాది ప్రత్యయ నిమిత్తకము గానందున నావాదేశము వారింపబడును.

వివరణము: ఈ సూత్రముననే వకారము లేకపోవడము “వాన్తోయి” సూత్రముచే విధింపబడిన వాన్తాదేశ మి సూత్రలక్ష్యములందును ప్రవర్తించుచుండ తిరుగ వాన్తాదేశవిధాయకమగు నీ సూత్రమునకు నియామకత్వము సిద్ధించును. అయినను ప్రసక్తమగు విపరీతనియమామను వారింపుట ఏవకార మౌవశ్యకమగును. యకారాది ప్రత్యయనిమిత్తకమగు నేచ్ఛనకు వాన్తాదేశ మైనచో ధాతుసమ్బంధియగు నేచ్ఛనకే వచ్చునని విపరీతనియమాకారము. ఇట్టినియమము ప్రసక్తమైనచో ప్రాతిపదికముయొక్క ఏచ్ఛ యాదిప్రత్యయ నిమిత్తకమైనపుడు బాధ్యవ్యాదులలో నిట్టమగు వాన్తాదేశము సిద్ధింపకపోవును. బభ్రుశబ్దమునకపత్యారమందు యశ్ (య) ప్రత్యయము, తిన్నిమిత్తకమగు గుణము (బాభ్రో+య) “వాన్తోయి” సూ. చే నయాదేశమును వచ్చినచో బాధ్యవ్య అని యగును. ఏవకారమున్నయెడల నది తిన్నిమిత్తవ్య, అను పదముతోనే సమ్మన్దము గలదగుటవలన మూలోక్తమగు నభీప్రనియమము లభించుటవలన దోషము వారితమగును.

* 66. త్తయ్యజయ్య శక్యార్థే. 6-1-81. త్తయ్యజయ్య, శక్యార్థే. యాన్తాదేశనిపాతనార్థమిదమ్. త్తేతుం శక్యం త్తయ్యం. జేతుంశక్యం జయ్యమ్. శక్యార్థే కిమ్. త్తేతుం, జేతుం, యోగ్యం. త్తేయం పాపం, జేయం మనః.

66. త్తేతుం శక్యం (నశించుటకు శక్యమైనది), జేతుం శక్యం (జయించుటకు శక్యమైనది) అను నరమందు క్రమముగ త్తయ్యం, జయ్యమ్మనురూపములలో నయాదేశమును నిపతించుట కీసూత్రము. ఈ నిపాతనము లేనిచో నీ రూపములలో ఏచ్ఛన కచ్చుపరముగానందున “ఏచోఽయవా” సూ. చే నయాదేశము రాక పోవును. శక్యార్థమందే యానిపాతనమనుటచే యోగ్యార్థమందు త్తేయమ్ (త్తేతుం యోగ్యం=నశింపజేయుట కర్తవ్యమైనది. పాపము), జేయమ్ (జేతుం యోగ్యం=జయించుట కర్తవ్యమైనది. మనస్సు). అనుచోటుల నయాదేశము వారితమగును.

* 67. కయ్యస్తదర్థే 6-1-82 కయ్యః, తదర్థే.

తస్మై ప్రకృత్యర్థాయేదం తదర్థమ్. క్రేతారః క్రీణీయురితి బుద్ధ్యా ఆపణే ప్రసార్థితం కయ్యమ్. క్రేయమన్యత్. క్రయణార్హమిత్తిర్థః.

67. సూత్రమున తదర్థశబ్దము ప్రకృత్యర్థముకొఱకగుదానిని బోధించును. క్రయ్యమ్ అనుచోట ప్రకృతి క్రిష్ణాధాతువు. తదర్థము క్రయణము. (ద్రవ్య వినిమయము) క్రయార్థమగునస్తువునందు క్రయ్యమ్ అని నిపతింపబడును. అనగా అంగడియందునమ్ముట సద్దముగ నుంచబడినవస్తువు (ధాన్యము మున్నగునది) క్రయ్యమగును. ఈ యర్థమందు క్రయ్య మనుచోట (క్రే+య) ఆయాదేశమును నిపతించుట కీసూత్రము. విక్రయింపయోగ్యతగలదనను విక్రయింపనశ్శీకరింప బడని యిండ్లలో నుండు వస్తువును బోధించునపుడు క్రేయ మను రూపమే యగును (క్రేతుం యోగ్యమ్).

వివరణము : ధాన్యమునిచ్చి మూల్యమును గ్రహించువానికి ధాన్యము క్రయ్యమగును. కొనువాని కాధాన్యమే క్రేయమగును. భాష్యపర్యాయలోచనము చేయ నట్లు ధాన్యాదులకే క్రయ్యమని, క్రేయమనియు వ్యవహారముగాని ద్రవ్యమున కా ద్వివిధవ్యవహారము లేదని కొందఱి యాశయము.

* 68. లోపకృత్యస్య. 8-3-16. లోపః, శాకల్యస్య.
(అపూర్వస్య, ఆశి, వోః).

అవర్ణపూర్వయోః పదాన్తయో ర్యవయో ర్వా లోపాః పరే. పూర్వత్రాసద్ధిమితి లోపకాస్త్రం, స్వాసద్ధిత్వా న్న స్వరసన్నిధిః. హరి ఏహి, హరియేహి. విష్ణ ఇహ, విష్ణవిహ. క్రియా ఉద్యతః, క్రియాయుద్యతః. గురా ఉత్క్రః, గురావుత్క్రః. కాని సన్ని, కాస్తః; ఇత్యత్రాన్తేలోపస్య స్థానివత్త్వేన యథావాదేశౌప్రాప్తౌ, న పదాన్తేతి సూత్రేణ పదాన్త విధౌ తన్నిషేధా న్న స్తః.

68. అవర్ణము పూర్వమందుగల్గి పదాన్తములగు యకార వకారములు, అశ్ వర్ణము పరమగునపుడు శాకల్యనిమిత్తమున లోపించును. మతాంతరమున లోపించవు. హరే+ఏహి. ఇచట ఏకారమున కయాదేశము వచ్చినందున హరియే అని యగును. యకారమున కీసూత్రముచే లోపము. హరి ఏహి, లోపము రానపుడు హరియేహి. ఇట్లే (విష్ణో+ఇహ) విష్ణ ఇహ, విష్ణవిహ. (క్రియో+ఉద్యతః) క్రియా ఉద్యతః, క్రియాయుద్యతః. (గురో+ఉత్క్రః) గురో ఉత్క్రః, గురావుత్క్రః అనునవియును. యకార వకారలోపముగల హరి ఏహి మొదలగు రూపములందు పరరూప, గుణములు చేయునపుడు “పూర్వత్రాసద్ధి” సూత్రముచే యలోప వలోపము అసద్దములగుటవలన పరరూపాది సన్నికార్యములు ప్రవర్తించవు. హరి+ఏహి అనుచోట “ఓమాశోశ్చ” (81) సూ. చే పరరూపము, మిగిలిన చోటులందు గుణము ప్రాప్తించుచున్నదని యూహింపదగును. ‘కాని సన్ని’ ఇచట సన్ని అనునది అస్థాధాతువునకు లట్ ప్రథమ బహువచనము, ధాతువు

యొక్క అకారము లోపించినది. “కాస్త్య” అనుచోట “స్త్య” అనునది అన్ ధాతువునకు లట్ ప్రథమ ద్వివచనము. ఇచటను ధాత్యకారము లోపించినది. కాని నన్తి, కాస్త్య, అనుచోటుల అకారహోపమునకు “అచః పరిస్థిత్” అను సూ. చే స్థానికద్యువమువలన క్రమముగ యదాదేశకావాదేశములు ప్రాప్తములగు చున్నవిగాని యా యాదేశములు పదాన్తవిధులగుటవలన “నపదాన్త” సూత్రముచే స్థానికద్యువము నిర్దేశింపబడునుగాన నీ యాదేశములు కావు.

* 69. ఏకః పూర్వపరయోః. 6-1-84. ఏక, పూర్వపరయోః ఇత్యధకృత్య.

69. ఈ సూత్ర ముత్తరసూత్రములలోని కధకృత మగును.

వివరణము : పూర్వపరయములు “అన్త్య” (70) ఇత్యధి సూత్రములలో నిర్దేశింపబడు పూర్వపరయములను బోధించును. పూర్వస్థాని కొక యాదేశము, పర స్థాని కొక యాదేశము, ఇట్లు రెండాదేశములు ప్రవర్తమాగుమిండ్ స్థానిద్యువమందు నొకే యాదేశము వచ్చుననుట కీసూత్ర ముపయోగించును. ఈ యధికారముతో సమ్మన్ధముగల సూత్రములచే విధింపబడునవి యేకాదేశములని వ్యవహరింపబడును.

* 70. అన్త్యః 6-1-87 అత్, గుణః. (ఆచి)

అన్త్యః దచిపరే పూర్వపరయో ర్లో గుణాదేశస్సైత్ సంహితాయామ్. ఈ శేన్ద్యః. గమ్యః. గత్తోదకమ్.

70. అన్త్యమకంటే నచ్చు పమగునపుడు పూర్వపరయములం దొక గుణ మాదేశమగును, సంహిత వివక్షితమైనపుడు. ఈ శేన్ద్యః (ఈ పరిశిష్ట్యః) ప్రాస్వా కారమున కచ్చుపరమైనపు డుదాహరణ మిది. సూత్రమున “అత్” అనునది ఆ శ్లోమునకు వచ్చుచేక్కొక దనముగాని తపోకారము గాదు. కాన పదునెనిమిది విధములగు అకారములను గ్రహించునని సూచించుటై “అమ్” (రహస్య ఈశః) అను నాకారమునకు నుదాహరణము చూపబడెను. ఈ రెండుచోటు లందును స్థానికద్యువముగ నేకాగ మాదేశమైనది. ఓకాగూపముగు గుణాదేశము నకుదాహరణము : గత్తోదకమ్ (గత్తోదకమ్) ఇచట స్థానికద్యువముగు గుణ హెకారము.

* 71. ఉరణో రహః. 1-1-51. ఉ, అత్, రహః.

ఋఇతి త్రింతస్సంక్షేప్త్య కమ్. తత్సానే యోఽల్ స రహస్సస్మైవ ప్రవర్తతే. తత్రాన్త్యోత్యుత్కృష్టాన్త్య రిత్యత్రాత్. తవల్కూర ఇత్యత్రాత్. అచో రహభ్యా మితి పక్షే ద్విత్వమ్.

71. ఋగణము ముప్పదివిధములకు బోధకమని వెనుక చెప్పబడెను. అట్టి ఋకారముయొక్క స్థానమున విధింపబడు అన్త్య (అఇఉ) రహస్యయే

ప్రవర్తించును. సూత్రమున, ర ఆనునది ప్రత్యాహారముగుటచే రేఫలకారములను బోధించును. కృష్ణార్థము. ఇచ్చట గుణము సానిసద్భవమున రేఫపరకాకారము (ఆర్) వచ్చును. కృష్ణార్థము. తవ+అకారః. ఇచ్చట లపరమగు ఆకారము (అర్) వచ్చును. కృష్ణార్థము. అనుచోట ధకారమునకు “అచోరహభ్యామ్” (60) నూ. చే జైకల్పికద్విత్యము వచ్చును. కృష్ణార్థము.

వివరణము : ‘రపరః’ అనునది రశబ్దమునకు ఆదయవబోధక పరశబ్దముతో బహువ్రీహి. కాన రేఫలకారము ల్లాబ్ధ పరాకాయము లగును. ఈ సూత్రమున ‘సానే’ అను పదమునువృత్తముగును. అక్షరముచే నిది ప్రవర్తకమునందున వరమును బోధించును. కావున సానేతము ప్రసక్తమగు సమయముననే రేఫ లకారము లవయవములగునగాని ఆశేషము వచ్చినపిదప నీసూత్రము ప్రవర్తించదు. కావుననే ఋకారమున క్వాంతిస్వయములన గుణవృత్తులు క్రమముగ ఆర్, ఆర్, లే యగునను భాష్యకాగోతనియందు వర్ణమగును. సానేనుడు శబ్దము కేళిగమున, ప్రత్యాహారము లేదనియెను. ఈ పక్షముం దీసూత్రమున లకారమునుగూడ జెప్పవలయును.

* 72. యుకో యురి సవరే. 8-4-65. యుకో, యురి, సవరే.

(హలః, లోపః, వా)

హలః పదస్య యుకో లోపా వా స్వాత్సవశే యురి. ద్విత్యా భావే లోపే సత్వేకధన్. అసతి లోపే, ద్విత్యేలోపయోగ్యా ద్విధన్. సతి ద్విత్యేలోపే చాసతి త్రిధన్. కృష్ణార్థము. కృష్ణార్థము. కృష్ణార్థము. యద ఇతి పశ్యమి మయ ఇతి షష్ఠీతి పతే కకారస్వాపి ద్విత్యమ్. లస్యత్వనచి చేతి. తేన తవల్కార ఇత్యత్ర రూప మతుప్తయమ్. ద్విత్యంతలక్ష్మిన కక్ష్మిన వోధయోరుధ యోగి. తవల్కారాదిభి రుచ్చైర్వోభధ్యం రూపచతుష్టయమ్.

72. హలకంటె పరమైన యుర్ వర్ణమునకు సవరముగు యుర్ వర్ణము పరమగునపుడు లోపము వికల్పముగ నగును. కృష్ణార్థము. అనుచోట సహజముగా రెండు ధకారము లుండుటచే, ద్విత్యము చేయక నీసూత్రముచే లోపము చేయునపు డోకధకారము గలదగును. కృష్ణార్థము. లోపముచేయనపుడును, ద్విత్యము చేసి లోపము చేయునపుడును, ధకారద్వయము గలదగును. కృష్ణార్థము. ద్విత్యముచేసి, లోపముచేయనపుడు ధకారత్రయము గలదగును. కృష్ణార్థము. “యజో మయో ద్యే వాచ్యే” అను వార్తకము యజ్జకంటె పరిమగు మయ్యనకు ద్విత్యమును విధించినను వ్యాఖ్యానమున “తవల్కారః” అనుచోట కకారమునకును ద్విత్యమగును. లకారమునకు “అనచి చ” నూ. చే ద్విత్యము. ఇందు వలన తవల్కారః అనుచోట న్నార్ధరూపములు సిద్ధించును. (1) లకారమునకే

74. ఏత్యేధత్యూహ్యు=ఏతి, ఏధతి, ఊత్ పదములకు ద్వంద్వము. అవర్ణముకంటె ఏచ్చులాదియందుగల ఇల్ (Xతా) ధాతువు, ఏధ (వృద్ధా) ధాతువులుగాని, ఊత్ (ఆదేశము) గాని పరమగునపుడు పూర్వపరవర్ణముల సానమందు వృద్ధి ఏకాదేశ మగును. అనువృత్తమగు ఏచి, అనునది ఇల్ ధాత్యేధధాతువులకే విశేషణ మగును. ఊతున కేజాదిత్వము సంభవించ నందున దీనికి విశేషణము గాదు. ఈ వృద్ధి ఇల్ ధాత్యేధధాతువులు పరముగ నున్నపుడు ప్రాప్తమగు పరూపమునకు, ఊత్ పరమగునపుడు ప్రాప్తమగు గుణమునకు నపవాదము. ఉపైతి (ఉప+ఏతి) ఏతి, అనునది ఇల్ ధాతువు నకు లట్ ప్రథమైకవచనము. ఉపైధతే. (ఉప+ఏధతే) ఏధతే అనునది ఏధ ధాతువునకు లట్ ప్రథమైకవచనము. ప్రస్తాహః (ప్రప్త+ఊహః) ప్రప్తవాహ్ శబ్దమునకు ద్వితీయా బహువచనము. ఇచట ఊకారము వాహ్ శబ్దములోని వకారసానమందు 'వాహఊత్' (380) నూ. చే విధింపబడిన ఊకాదేశసమ్భవి యని తెలియగనును. ఈ నూత్రములోనికి "ఏచి" యను పదము ననువృత్తి చేయనిచో ఇల్ ధాత్యేధధాతువులు పరమగునపుడు వృద్ధి యని యర్థమగును. ఇట్లు చెప్పినచో ఉపేతిః, (ఉప+ఇతి) మా భివాత్ ప్రేదిధత్ (ప్ర+ఇదిధత్) ఇత్యాదులలో వృద్ధి ప్రసక్తమగును. ఇతిః, అను నది ఇల్ ధాతువునకు లట్ ప్రథమ ద్వితీయచనము. ఇదిధత్, అనునది ణిజస్త మైన ఏధధాతువునకు, లట్ ప్రథమైకవచనము. మాత్ (మా) యోగమం దడాగమును నిషేధింపబడినందున నిట్టి నూపమేర్పడెను. "ఏచి" యనుదాని కనువృత్తి జేసినచో నివి ఏజాదులుగానందున వృద్ధి వారితమగును. పూర్వమున జెప్పబడిన యపవాదకాస్త్రమున, తమ కవ్యవహితపరములగు కాస్త్రములనే బాధించునుగాని, కవ్యవహితములగువానిని బాధింపవు. (పురస్తాదపవాదాః అనన్తరాన్ విధీన్ బాధన్తే నోత్తరాన్) ఈ న్యాయముచే నీవృద్ధి "ఏజిపర రూపమ్" (79) అనుదానికే బాధకమగునుగాని "ఓమాజోశ్చ" (81) అని నూత్రమునకు బాధకము గాదు. కావున అవేహి (అవ+ఏహి) అనుచోట వృద్ధి యసాధుతే యగును. ఏహి, అనునది ఆత్ పూర్వకమగు ఇల్ ధాతువు నకు లోబ్ధధ్యమైకవచనము. అ+ఇహి అనుచోట గుణము ప్రవర్తించినచో ఏహి అని యగును. పూర్వాన్తవద్భావమువలన అవ, అనుదానికి ఆత్ పర్యతము సంభవించును గాన "ఓమాజోశ్చ" (81) నూ. చే పరిరూపము ప్రవర్తించును. అవేహి యనురూపమే సాధువగును. వా! అత్త శబ్దవయవ మగు అకారముకంటె ఊహిన్ శబ్దవయవమగు నూకారము పరమైనపుడు పూర్వపరసానులందు వృద్ధి ఏకాదేశ మగును. గుణమున కపవాదము. అత్తే హిణీ. (అత్త+ఊహిన్) వా! స్వశబ్దవయవమగు అకారమునకు, ఈర, ఈరిన్ శబ్దముల ఈకారము పరమగునపుడు వృద్ధి ఏకాదేశ మగును. స్వైరః (స్వ+ఈరః)

స్వైరీ (స్వ+ఈరీ) స్వేచ్ఛగ సంఘరించు స్వభావముగలవాడననర్థమందు, స్వశబ్దపూర్వకమగు ఈర (గతా) ధాతువునకు ఇన్ ప్రత్యయమువలన నీహీపము సిద్ధమగును. స్వైరిణీ అనుస్త్రీలింగమునగూడ, జీవప్రత్యయమునకు ప్రకృతి యగు ఈరిన్ శబ్దమును గ్రహించి వృద్ధి ప్రసరించును. ఇందు “స్వైరీశబ్దపరిభాషయా” స్వైరిణీ అను పాఠము చాలపుస్తకములలో దృఢమగుచున్నది. “ప్రాతిపదికగ్రహణే లిజవిలిప్తస్యాపి గ్రహణమ్” (ప్రాతిపదికమున బోధించు శబ్దము గ్రహింపబడినపుడు లిజబోధకప్రత్యయములతో (టూవ్, జీవ్ మొదలగునవి) గూడిన శబ్దములకును గ్రహణముగలదు) ఈ పరిభాషవలన వాస్తవములోని “ఈరిన్” యను ప్రాతిపదికముచే “ఈరిణీ” యను జీబప్రత్యయమునకు గ్రహణము కలుగుటవలన స్వైరిణీ యనుచోట వృద్ధి వచ్చునని భావించెదము. స్వైరిణీ యనుచోట ప్రేరితిని వృద్ధి సిద్ధమగును గాన నిచట లిజబోధకపరిభాషాప్రసృత్తి నిష్ఫలమని తన ప్రాథమనోచితగ్రన్థమున గ్రన్థకర్త టూవ్ చెప్పించుటచే నీ పాఠ మివపాఠమని గ్రహింపదగను. వా ప్రశ్నావయవముగు లతామునకు ఊహ, ఊహి, ఊహి, వీష, వీష్య, వీని యచ్చు పుష్పైవపుడు వృద్ధి యేకాదేశ మగును. ప్రాహః (ప్ర+ఊహః), ప్రాహః (ప్ర+ఊహః), ఊహి యనుచిరహ ధాతువునకు క్తప్రత్యయస్తము. ప్రోహవాన్ (ప్ర+ఊహవాన్) ఇచట ఊహి కల్గును మనచుటచే ప్రసక్తమగు వృద్ధి నివారించుట కపాయము ప్రదర్శింపబడుచున్నది. “అర్థవద్యహణే నానర్థకస్య గ్రహణమ్” (అర్థముగలశబ్దమునకు గ్రహణము సంభవించినపు డర్థశూన్యమగుదానికి గ్రహణము గలుగదు). అనంతముచే ఊహి ప్రకృతి మే గాక శాస్త్రకారులచే కప్పితమగు నముగూడ గ్రహింపదగను. “ప్రృథుభ్రశ్చ” (295) సూత్రమున రాజ ధాతువుకంటె వేరైన ప్రాజ ధాతువును గ్రహించుటయే యీ పరిభాషకు జ్ఞాపకము. కానిచో రజధాతువునకు విహితమైన షత్వము భ్రాజ్ ధాతువులోని భ్రాజ్ అను సిద్ధమగుచుండ భ్రాజ్ గ్రహణము వ్యర్థమగును. పరిభాష జ్ఞాపకమైనవిదప భ్రాజ్ లోని భ్రాజ్ నిరర్థకమగుటచే షత్వ మప్రాప్తమగుచుండ తిరిగి భ్రాజ్ గ్రహణ మావశ్యకమగును. ప్రోహవాన్ యనుచోట వృద్ధ్యర్థము పరిభాషకు ఫలము. ఊహవాన్ అనునది వహధాతువునకు క్తవత్ప్రత్యయస్తము. కాన ఊహవత్తను సముదాయమే యరవత్తుగాని దానిలో నేకదేశమగు నూహ అనునది యర్థవత్తుగాదు. వాస్తవమున ఆరవత్తు క్తమైన నూహశబ్దమునకే గ్రహణముగాని యర్థశూన్యమగు నూహశబ్దమునకు గ్రహణము లేదు. ప్రాహః (ప్ర+ఊహః), ప్రైహః (ప్ర+వీహః), ప్రైహ్యః (ప్ర+వీహ్యః) ఈ రాదిగణమున నిచ్చార్థకమగు “ఇష” ధాతువునకుగాని, దివాదిగణమున గత్యర్థకమగు “ఇష” ధాతువునకుగాని, క్రాదిగణమున పానపున్యార్థకమగు “ఇష” ధాతువునకుగాని ఘృష్ (అ) ప్రత్యయమైనను, ణ్యత్ (య) ప్రత్యయమైనను, చేపినయెడల క్రమ

ముగ “ ఏషః, ఏష్యః ” అను రూపము లేర్పడును. ఈ ధాతువులు లఘూ పథములగుటచే “ పుగన్త లఘూపథస్య చ ” (7-3-86) నూ. చే గుణము ప్రవర్తించుటకలన నిట్టిరూపము లగునని గ్రహించునది. ప్రశబ్దమునకు ఏషః, ఏష్యః అనునవి పరిపూర్ణపుడు “ ఏజీపరూపమ్ ” నూ. చే పరరూపము ప్రాప్త మగుచుండ నీ వృద్ధి విధింపబడెను. ఉచ్ఛార్జకమగు ఈషధాతువు, గతిహింసా వర్జనార్జకమగు ఈషధాతువున, దీగోపథము లగుటచే పూర్వోక్తమగు గుణము ప్రవర్తించనందున నీనికి ఘో, ణ్యత్, ప్రత్యయములు చేసినపుడు ఈష్యః, ఈష్యః, ఆని యగును. ప్రత్యయమున కివి పరమగునపుడు “ ఆగుణః ” నూ. చే గుణమువలన క్రేష్యః, క్రేష్యః, అను రూపము లగును. వా! అవర్ణమునకు ఋతశబ్దము ప్తముననున్నపుడు తృతీయాసమాసమందు వృద్ధి యేకాదేశ మగును. సుఖార్జః. కుశ్లేన+ఋతః. (సుఖ+ఋతః) వృద్ధి, తృతీయాసమాసమందు విధింపబడుటకలన ప్తమునకు “ పరమ+ఋతః. పరమచ్ఛాసాఋతశ్చ) మొదలగు సమాసములందు వృద్ధి వారితమగును. వా! ప్ర, వత్సతర, కమ్బుల, వసన, ఋణ, దళ, దీనియొక్క ఆరామునకు ఋణశబ్దముయొక్క యచ్చు పరమగునపుడు వృద్ధి యేకాదేశ మగును. ప్రార్జమ్. వత్సతరార్జమ్. కమ్బులార్జమ్. వసనార్జమ్. ఋణార్జమ్. ఒక ఋణమును తీర్చుటకై చేయబడు వేరొక ఋణము, ఋణార్జ సమబుధును. దళార్జ, ఇదొక దేశవిశేషమునకు సంజ్ఞ. పది దుర్బుధులు నలదని యము. దళార్జ, నదీ విశేషము. ఋణశబ్దము దుర్బుధుమిని, జలమును బోధించును.

* 75. ఉపస్థాదృతి ధాతౌ. 6-1-61. ఉపస్థాత్, ఋతి, ధాతౌ. (అత్, వృద్ధి)

అన్త్యుపాదుపస్థాదృతారాదౌ ధాతౌ పరే వృద్ధికేకాదేశః స్యాత్. ప్రార్జతి. ఉపార్జతి.

75. అకాననుగు నుపస్థమునకు హస్తఋకారమాదియందుగల ధాతువు పరమగునపుడు వృద్ధి యేకాదేశ మగును. ప్రార్జతి. (ప్ర+ఋచ్చతి), ఉపార్జతి (ఉప+ఋచ్చతి). ఋకారస్థానమున వృద్ధి స్థానసాదృశ్యమువలన ఆర్ అనునది యగును.

* 76. అన్తాదివచ్చ. 6-1-85. అన్తాదివత్, చ. (ఏకః పూర్వపరయోః)

యోఽయమేకాదేశస్సపూర్వస్యాన్తవత్సాన్త్యవృత్తిరిస్యాది వత్సాన్త. ఇతి రేఫస్య పదాన్తత్వే.

76. అన్తాదివత్ = అన్తాదిశబ్దములకు ద్వ్యన్తము జేసి అన్తాదిభ్యామ్ తుల్య మనునర్థమున వతిప్రత్యయముచే నిది సిద్ధమగును. పూర్వపరస్థానులందు బ్రహ్మత్వ

మగు మేకాదేశము (ఏకః పూర్వపరయోః అను నధికారమున విహితమగు గుణాదికము) పూర్వస్థానితో గూడిన పూర్వసముదాయమున కన్తమువంటిదియు, పరస్థానితో గూడిన పరసముదాయమునకు ఆదివంటిదియు నగును. అనగా ఏకాదేశము ప్రవర్తింపక పూర్వము పూర్వ పర సముదాయములందు గల ప్రాతిపదికత్వము, పదత్వము మొదలగునవి ఏకాదేశముతో గూడినదానియందు నీ యతిదేశమువలన లభించునని భావము. ప్రార్థతి అనుచోట ప్ర అను నుపసర్గయందు గల పదత్వము ప్రార్ అనుదానియం దతిదేశలభ్యమగును. కాన ప్రారనుచోట రేఫము పదాంతమగును.

వివరణము : ఏకః పూర్వపరయోః, నూత్రములోని పూర్వశబ్ద మేకాదేశ పూర్వస్థానితో గూడిన పూర్వసముదాయమును, పరశబ్ద మేకాదేశ పరస్థానితో గూడిన పరసముదాయమును బోధించును. ఈ నూత్రములోని అన్తశబ్దము ఏకాదేశపూర్వస్థానిని, ఆదిశబ్ద మేకాదేశపరస్థానిని బోధించును. ఇట్లు మూలార్థకారము సిద్ధమగును.

* 77. ఖరవసానయోర్విస్వస్థనీయః. 8-3-15. ఖరవసానయోః, విస్వస్థనీయః (రః, పదస్య, అన్తే)

ఖరి అవసానే చ పరే రేఫస్య విస్వస్థనీయ స్సాన్యత్వ దాన్తే. ఇతి విస్వరే ప్రాన్తే. అన్తవద్భావే న పదాన్త రేఫస్య న విస్వరః. ఉభయధర్తు, కర్తరిచ రిదేశతయోః, ఇత్యాది నిర్దేశాత్. ఉపసర్గజైక ధాతో రాక్షేపే సిద్ధి ధాతావతి యోగవిభాగేన పునర్వ్యుద్ధి విధానార్థమ్. తేన ఋత్విక ఇతి పాక్షికోపి ప్రకృతి భావోత్త న భవతి.

77. ఖర్వము పరమగునపుడు నవసానమందును పదాన్తమగు రేఫకు విస్వర్గము వచ్చును. ఈ నూత్రముచే ప్రార్థతి, అనుచోట రేఫకు విస్వర్గము ప్రాప్తమగుచున్నది. “ఉభయధర్తు” (8-3-8) “కర్తరిచ రిదేశతయోః” (3-2-186) మొదలగు పాణినిప్రయోగములవలన నన్తవద్భావముచే పదాన్తమగు రేఫకు విస్వర్గము రాదని జ్ఞాపనము చేయుటవలన ప్రకృతిమున విస్వర్గము నివృత్తమగును. ప్రార్థతి అనుచోట రేఫము, పూర్వాన్తవద్భావాలిదేశమువలననే పదాన్తమైనది. ఉభయధర్తు (ఉభయధా+ఋత్వు) అనుచోట, “కర్తరిచ రిదేశతయోః” (కర్తరిచ+ఋత్విదేశతయోః) అనుచోట గుణ మేకాదేశమైనది. పూర్వోక్తాలిదేశమువలన నిచటి రేఫము పదాన్తమైనను పాణిని విస్వర్గమును చేయ నందున నీ నిర్దేశములు పూర్వోక్తారముల ప్రమాణము లగును. ప్రార్థతి, అనుచోట “ఋత్వికః” (93) సూ. చే ప్రాప్తమగు వైకల్పికప్రకృతిభావమును వారించు

టక్త యుపాయము ప్రదర్శింపబడుచున్నది. “ఉపసర్గాదృతి ధాతా” (75) నూత్రమున ధాతుపదము లేకున్నను, ప్రాదుల కుపసర్గసంజ్ఞ క్రియతో సమ్బంధమున్నపుడే విహిత మైనందున నుపసర్గపదమే క్రియావాచకమగు ధాతువు నాత్మేపించును. ఏకారణము లేనపు డేకార్యమున కసంభవమో యట్టికార్య మేకారణమును గల్పించుట యాత్మేప మనబడును. ఎట్లన, దేవదత్తుడనువాడు బలసియున్నాడు; పగల భోజనముచేయుడు; అనుచోట భోజనము లేనిచో బల మసంభవము గాన, బలము, తనకు గారణమగు రాత్రి భోజనమును గల్పించును. (ఆత్మేపించును). ఇట్టి నూత్రమున ధాతు వాత్మేపలబ్ధమగుచుండ, ధాతుగ్రహణము వాక్యభేదముచే నవర్ణాన్తపసర్గమునకు ఋకాంధిధాతువు పరమగునపుడు తిరుగ వృద్ధిని విధించును. ఇందువలన వృద్ధికి విషయమగుచోట వృద్ధియేగాని, ప్రకృతిభావాదు లేవియు రావని ఘోషింపబడును. ప్రార్థన అనుచోట పూర్వోక్త ప్రకృతిభావ మారీతిగ వారితమగును.

* 78. వా సుప్యాపితలే. 6-1-92. వా, సుపి, ఆపితలే.

(ఆత్, వృద్ధి, ఉపసర్గాదృతిధాతా)

అవర్ణాన్తపసర్గాదృతారాదౌ సుబాతౌ పరే వృద్ధిర్యా
స్యాత్. ఆపితలిగ్రహణం పూజార్థమ్. ప్రార్థనీయతి.
ప్రర్షణీయతి. సావర్ణ్యాత్ ఇవర్ణస్య గ్రహణమ్. ప్రాల్లారీ
యతి. ప్రల్లూరీయతి. తపరత్వాన్వీరే న. ఉపఋకారీ
యతి. ఉపర్కారీయతి.

78. అవర్ణాన్తమగు నుపసర్గముకంటె హ్రస్వ ఋకార మాదియందు గల సుబాతువు పరమగునపుడు, వృద్ధి, (ఏకాదేశము) వికల్పముగ నగును. వాశబ్దము వికల్పమును బోధించునుగాన ఆపితలిమహర్షి ప్రతిపాదకమగు నాపితలిపదము పూజార్థ మనగా ఋషి నామోచ్చారణమువలన గలుగు ప్రయోజనముకొరకే యిది యము. ప్రార్థనీయతి (ప్ర+ఋషణీయతి) ఋషణీయతి, అనునది ఋషణీయమును తన కిచ్చునుంచుచున్నాడను నర్థమున, ఋషణీయము (సుబంధము) ప్రకృతిగాగల క్యచ్ప్రత్యయాన్తధాతువునకు (ఋషణీయ) లట్ ప్రథమైకవచనము. వృద్ధ్యభావపక్షమున గుణము. ప్రర్షణీయతి. ఋ, ఇ వర్ణములు సవర్ణము లగుటవలన సూత్రములోని ఋకారము ఇకారమునకు గ్రాహకమగును. కాన ఇకారాది సుబాతువు పరమగునపుడును వృద్ధి యగును. ప్రాల్లూరీయతి (ప్ర+లకారీయతి). వృద్ధ్యభావపక్షమందు గుణము. ప్రల్లూరీయతి. “ఋతి” అనుచోట తపరకరణముచే దీర్ఘమగు ఋకారమునకు గ్రహణము లేదు. కావున ఉప+ఋకారీయతి అనుచోట వృద్ధి ప్రవర్తింపక గుణమే ప్రవర్తించును. “ఉపర్కారీయతి” అని యగును.

వివరణము: సుప్తదమునకు సుబంత మగ మనిన నిది ధాతువునకు విశేషణ మనవలనుపడదు. కావున సుప్తదము సుబంత ప్రకృతికమును బోధించునని చెప్పవలయును. సుబాతునకు సుబంతము ప్రకృతిగా గల ధాతువని యుగము. “సుప ఆత్మనః క్యచ్” (3-1-8) ఇత్యాది సూత్రములచే క్యజాది ప్రత్యయములు పుత్రాది సుబంతములకంటె విహితము లగుటచేతను, క్యజాది ప్రత్యయాంతములకు ధాతుకంఠ విధింపబడుటవలనను, పుత్రీయ (తి), ఋషభీయ (తి) మొదలగు నవి సుబాతువు లగును. ఈ సూత్రమునందును ధాతుపదమున కనువృత్తిజేసి “ఉపసంగ్ధృతిధాతా” సూత్రమందునలె వాక్యభేదముచే తిరుగ వృద్ధి విధింపవలయును. కావుననే యీ సూత్రముయొక్క యుదాహరణములందును “ఋత్యకః” సూ. చే వైకల్పిక ప్రకృతిభావము ప్రవర్తించెను.

79. ఏజీ పరరూపమ్. 6-1-94. ఏజీ, పరరూపమ్,

(ఆత్, ఉపసంగ్ధృత్, ధాతా)

ఆదుపసంగ్ధృతానా ధాతా పరే పరరూప మేకాదేశః
స్యాత్. ప్రేజతే. ఉపోషతి. ఇహ వా సుపీత్యనువర్త్య
వాక్యభేదేన వ్యాఖ్యేయమ్. తేన ఏకానా సుబాతా వా
ఉపేడకీయతి. ఉపైడకీయతి. ప్రోఘీయతి. ప్రాఘీయతి.
వా ఏవేచాని యోగే. నియోగోఽనధారణమ్. క్షేవ
భోక్త్యసే. అనియోగే కిమ్. తవైవ.

79. ఆవర్ణాంతమగు నుపసంగ్ధముకంటె ఏకారముగాని, ఓకారముగాని యాదియందుగల ధాతువు పరమగునపుడు పరరూపము (పరస్పరియొక్క రూపము) పూర్వపరస్పానులం దేకాదేశ మగును. ప్రేజతే. (ప్ర+ఏజతే) అకారైకారముల స్థానమం దేకారము వచ్చినది. ఉపోషతి (ఉప+ఓషతి) ఇచ్చట పరరూపమేకారము. ఈ సూత్రములోనికి “వా, సుపి” అను పదముల ననువృత్తిజేసి, భిన్నవాక్యముచే ననర్థాన్తోపసంగ్ధమునకు ఏకాదియగు సుబంత ప్రకృతిక ధాతువు పరమగునపుడు పరరూపము వికల్పముగ నగునని చెప్ప వలయును. ఉపేడకీయతి (ఉప+ఏడకీయతి) పరరూపాభావపక్షమందు వృద్ధి యగును. ఉపైడకీయతి. ప్రోఘీయతి. (ప్ర+ఓఘీయతి) ప్రాఘీయతి. వా * అనియమము (అసంభవము) నకు, ద్యోతకమగు నేవకార మనర్థాంతముకంటె పరమగునపుడు పరరూపమేకాదేశమగును. క్షేవ (క్ష్+ఏవ) భోక్త్యసే. సలము సంక్షీప్తమగుటవలన నీయొక్క భోజనమునకు సంభవము లేదని యర్థము. నియమము (నిర్ధారణము) ను ద్యోతనచేయునట్టి ఏవకారము పరమగునపుడు వృద్ధియే వచ్చును. తవైవ (తవ+ఏవ) ఇచ్చటి ఏవకారమువలన నీకేగాని యితరులకు గాదను నిర్ధారణము ద్యోత్యమగుచున్నది.

వివరణము : * “ ఏవేచానియోగే ” అనువారికమున నియోగశబ్దమునకు నియోజనమునగా వ్యాపార ముగనియు, వ్యాపారభీన్నార్థద్యోతకమగు నేవ కారము పఠునునపుడు పఠనూపమగుననియును గొందఱు వ్యాఖ్యానము జేసిరి. “ మమైకబన్ధస్తపాతేకానామ్ ” అను ప్రయోగమునను, “ అజః కాకటాయన స్త్రైః ” (3-4-111) అను సూత్రకాగ్రహణమునను, పఠనూపము ప్రసక్త మగుటచే ప్రయోగవిరోధము సంభవించునుగాని నీ వ్యాఖ్యాన మయ్యుక్తమని గ్రహించునది.

* 80. ఆచార్య్యాది లి. 1-1-64. అచః, అస్త్యాది, టి.

అచాం మధ్యే యోగ్యేన ఆచార్య తత్సంజం
స్యాత్. వా శకన్యాదిని పఠనూపం వాచ్యమ్.
తచ్చ టేః శకన్యః కర్కశ్చ. కలటా, సీమస్త,
కేశవేశే, నియోగ్యః, మనీషా, హలీషా, లాజలీషా.
పత్తిజ్ఞః, సారాజ్ఞః పశుపక్షిణోః. సారాజ్ఞోఽన్యః.
అకృత్తిగణాయామ్. మాన్యః. వా ఓత్వోష్ఠయో
స్సమానే వా | సూలోతుః | సూలోతుః | బిష్యాప్తః |
బిష్యాప్తః | సమానే కిం తదౌపా |

80. అచః అనునది నిధారణవ్యక్తము. ఆస్త్యాది=ఆస్త్యః ఆది ర్యోఽతిత్. అచ్చులతో వర్తకమైనయచ్చు ఆవ్యవహముగల భాగము టిసంజక మగును. ముఖే శబ్దమున ఉద్దేశనది టిసంజకము. దధి అనుచోట నికారము టిసంజకము. వా శకన్య శబ్దము మొదలగు శకన్యాదిగణములోని శబ్దములు నిధింబుటైన యనుగుణమైన పఠనూపమును చెప్పవలయును. గణము లోని శబ్దములయొక్క టిసంజకలభాగమునకు పఠనూపము వచ్చినపుడే యిష్ట రూపములు సిగ్గుములగునుగాని పఠనూపమునకు పూర్వస్థాని టిసంజకమే యగు నని తెలియదగును. శకన్యః (శక+అన్యః) శకదేశములయొక్క కూపము. కర్కశ్చః (కర్క+అన్యః) కర్కులను రాజులయొక్క కూపము. కలటా (కల+అటా) వ్యభిచారిణి. సీమస్తః (సీమక+అన్యః) కేశవేశమ్ (ముడి) అను నరమండే పఠనూపము. హలీమేక యనునట్లందు సీమాన్య అనియే యగును. మనీషా (మనన్+ఈషా) జ్ఞానము. హలీషా (హల+ఈషా) లాజలదణము (ఏటికట్ట). లాజలీషా (లాజల+ఈషా) లాజలదణము. 1 పత్తిజ్ఞః (పత్తిన్+అజ్ఞః) నమస్కారార్హుడగు పత్తిజ్ఞాతిముని. సారాజ్ఞః (సార+అజ్ఞః) ఈ శబ్దముచే వ్యవహరింపబడు మృగముగాని, పక్షిగాని యర్థము. సారాజ్ఞః (సార+అజ్ఞః) బలమైన యవయవములగలది, పశుపక్షులకంటే శేషేనది. శకన్యాదిగణ మాకృతిగణ మనగా శకన్యాది సదృశములగు మరికొన్నిటి నిందు జేర్చదగునని యాశయము.

2 మార్తణః. (మృత+అణః) మృత్యాశబ్దములకు పర్యూపము వచ్చినపిదప మృత్యానివలన పుట్టినవాడను నర్థమున మృత్యాశబ్దముకంటె నణ ప్రత్యయము చేసినయెడల మార్తణః అని యగును. వా! అవర్ణమునకు ఓతు, ఓష్ట, వీని యొక్క ఓకారము పరమగునపుడు, 3 సమాసమందు పర్యూపము వికల్పముగ నగును. సూత్రాత్ముః. (సూల+ఓతుః), బిమ్బాప్తః(బిమ్బ+ఓప్తః). పరయాపా భావపక్షమందు వృద్ధి. సూత్రాత్ముః, బిమ్బాప్తః. సమాసమందనుటచే, తపౌప్తః (తవ+ఓప్తః) ఇత్యాదివాక్యములందు పరయాపము రాదు.

వివరణము : 1. పతిష్ఠాలిమిని, గోనర్దదేశము దొక మహరి యొక్క దోసిలినుండి సంధ్యావందనసమయమున పడినవాడను సైలిహ్యము ననుసరించి అజ్ఞ లేః పతితః, ఆను విగ్రహమును జెప్పి, పతిష్ఠాలి శబ్దము, పతితాష్ఠాలి శబ్దముల వలన సేర్పడినదనుట యుచితము గాన పతిష్ఠాలిశబ్దమును మయూరవ్యంసశాదిగణ మున నుంచి “మయూరవ్యంసశాదయశ్చ” (758) సూ. చే పతితాష్ఠాలి శబ్దములకు సమాసమును, ఆ గణమందు నిపాతనమునలన నితశబ్దమునకు లోపమును చేసినందున పతిష్ఠాలిశబ్దము సిద్ధమగునని చెప్పవలయును. కావున శకన్వాదిగణ మున పతిష్ఠాలి శబ్దపాత మాచిత్యదూరమైనదని నాగేశకారుల యాశయము.

2. మార్తణ్డడన సూర్యుడు. బుధునికాపవశమున నదిలియొక్క యుదరమున నున్నపుడే గర్భ మచేతనమైనదనియు, నా గర్భము బయటికి వచ్చిన పిదప సచేతనమైనదనియును భారతమున జెప్పబడినది. లోకమున మృత్యా భవుడనునర్థమున పరయాపమే సాధువనియును. పరామార్తాన్తాన్తాన్త, పున ర్తార్తాన్తాన్తాన్తాన్త మొదలగు వైదికప్రయోగములలోని దీర్ఘము ఛాన్దసమని యును ప్రామాణికల యాశయము.

3. అవర్ణమునకు ఓత్వోష్టశబ్దములకు నొకేసమాసమందు సీతి సంభ వించునపుడే పరయాపమని వ్యాఖ్యానము చేయవలయును. ఇందువలన వృష లసుత, ఓష్టప్రణస్తే ఇత్యాదులందు భిన్న సమాసములలోని ఓత్వోష్టశబ్దములు పరమగునపు డనిష్టమగు పరయాపము నివృత్తిమగును.

* 81. ఓమాతోశ్చ. 6-1-95. (ఆత్, పరయాపమ్)

ఓమి, ఆశి చాత్పరే పరయాపమేకాదేశః

స్యాత్. శివాయోంనమః! శివ ఏహి! శివేహి॥

81. అవర్ణముకంటె ఓమ్, ఆత్ (ఆ) ఇవి పరమగునపుడు పరయాప మేకాదేశమగును. శివాయోం నమః (శివాయ+ఓమ్) శివేహి (శివ+ఏహి) ఏహి అనునది ఆత్ పూర్వకమగు ఇహ ధాతువునకు లోబ్ధధ్యమైకవచనము. కావున పూర్వాన్తవద్భావముచే నాట్ పరత్యము సంభవించును.

* 82. అవ్యక్తానుకరణస్యాత ఇతా. 6-1-98.

అవ్యక్తాను కరణస్య, ఆతః, ఇతా. (పరరూపం)

ధ్వనేనుకరణస్య యోచ్ఛబ్దస్సస్మాదితా

పరే పరరూపమేకాదేశస్సాస్యత్. పటత్ ఇతి.

పటితి. వా ఏకాచో న. శ్రదితి.

82. అపరిస్ఫుటాఽకారాదివర్ణములుగల శబ్దము ధ్వని యనబడును. ధ్వనికనుకరణమైన, అనగా పరిస్ఫుటాకారాదివర్ణములుగల శబ్దముయొక్క ఆత్ శబ్దమున కితిశబ్దము పోమగునపుడు పరరూపమేకాదేశమగును. అచ్ఛబ్దమనరక మగుటవలన, అనరక సముదాయము విషయమున “నానరకేఽలోన్యవిధిరన భ్యాసవికారే” (అలోన్యపరిభాష యనరకమందు ప్రవర్తించును. అభ్యాస కార్యములవిషయమే యనరకమందుగూడఁ పరిభాష ప్రవర్తించును) అను పరిభాషచే అలోన్యపరిభాష నిషేధింపబడుటవలనను, ఆత్ అను సముదాయమే పరరూపమునకు పూర్వస్థాని యగును. పటితి (పటత్+ఇతి) వా! అను కరణమేకాచ్ఛబ్దమైనపుడు దానిలోని ఆత్ శబ్దమునకు పరరూపము రాదు. శ్రదితి. (శ్రత్+ఇతి)

* 83. నామ్రేడితస్మాత్తస్య తు వా. 6-1-99.

న, ఆప్రేడితస్య, అస్త్యస్య. తు, వా, (పరరూపం)

ఆప్రేడితస్య, హ్రీగుక్తిం న స్యాత్. అస్త్యస్య

తు తకావమాత్క్రియ వా స్యాత్. దాచి బహుళం

ద్వే భవత ఇతి బహుళవచనాద్విత్వమ్.

83. ఆప్రేడితమునకు (ద్విగుక్తి మైనదానియొక్క పరమగు శబ్దరూపము) అవయవమైన ఆత్ శబ్దమునకు పరరూపము రాదు. తుదనున్న తకారమునకు మాత్రిము పరరూపము వికల్పముగ నగును. “దాచి బహుళం ద్వే భవతః” (దాచీ ప్రత్యయము ప్రేడితమైనపుడు ధ్వనియొక్క యనుకరణశబ్దమునకు బహుళముగా ద్విత్యమగును) అను వాక్యముందలి బహుళగ్రహణమువలన పటత్ ఇతి, అనుచోట దాచీ ప్రత్యయము లేకపోయినను ద్విత్యము వచ్చును. పటత్ పటత్+ఇతి. బహుళపదమున కనేక ర్థములను గ్రహించునదని యర్థము గాన బహుళపదముగల వాక్యముచే విధింపబడు కార్యము జెప్పబడిన నిమిత్తాదులు లేనపుడును ప్రవర్తించును. కొన్నిచోట్ల నిమిత్తాదులున్నను ప్రవర్తించదు. కొన్నిప్రయోగములలో నిత్యముగను, మరికొన్నిటియందు వికల్పముగను ప్రవర్తించునని గ్రహించునది.

* 84. తస్య పరమాప్రేడితమ్. 8-1-2. తస్య, పరమ్, ఆప్రేడితమ్.

ద్విగుక్తిస్య పం రూపమాప్రేడితసంజ్ఞం స్యాత్.

పటత్ పటేతి.

84. ద్విగుక్తమైనదానియొక్క - పురుగు శబ్దస్వరూప మామ్రేడిత మనబడును. పటత్ ఆను ఆనుకరణస్థమున కితిశబ్దము పరమైనప్పుడు పూర్వోక్తరీతిని బహుళవచనముచే న్నివ్వము. పటత్ పటత్ ఇతి. ఇచట పరమగు పటత్ ఆనునది యాప్రమేషితమునైన నిచటి ఆత్ శబ్దమునకు పర రూపము రాక, తికారమునకుమాత్రము పరరూపము ప్రసరించినపక్షమందు “అగుణః” (70) నూ. చే, గుణమున ప్రసరించును. పటత్పటేతి. పరరూపాభావపక్షమందు పటత్ పటత్ + ఇతి, అని యుండగా.

* 85. ఋలాంబశోక్తః. 8-139. ఋలాం, జః, అస్తే, (పదస్య) పదాస్తే ఋలాం జః స్వ్యః. పటత్పటదితి.

85. పదములయొక్క - ఋలాంబశోక్తములకు జగవర్ణము లాదేశము లగను. పటత్ పటత్ + ఇతి. అనుబంధ చిహ్నమందు తికారమున కీనూత్రముచే జత్వము (దశావయవము) వచ్చును. పటత్పటదితి

* 86. అకస్యవశే దీర్ఘః. 6-131. అకః, సవశే, దీర్ఘః, (అచి)

అకః సవశేచి పరిదీర్ఘ ఏకాదేశః న్యూత్ | జత్యాః |
శ్రీశః | విష్ణుదయః | అచి కమ్ | కుమారీ శేతే |
నాజలాః | సావ్యవ్యవశస్తు న దీర్ఘశకారయోః,
గ్రివాణకశాస్త్ర్యగ్ సావ్యవ్యవశనిషేధాభ్యాం ప్రిగ
నిష్పత్తే | అకః కమ్ | మే కమ్ | అకోకి దీర్ఘ ఇత్యేవ
సువచమ్ | వా | ఋతి సవశే ఋ వా | హోత్వకారః |
హోత్వకారః | వా | గ్రివీ సవశే గ్రి వా | హోత్ కారః

పక్ష బహుకారస్యవ్యవశత్ | హోత్వకారః | ఋతి
ఋ వా, గ్రితి గ్రివేష్వభివాశక్రీక పిధేయం వగద్వయం
ద్వియే క్రివీ | అచ్యవ్యవశస్తు న్యూత్ శేకా. తయో శేకా
మాత్రా | అభితోష్టావీ | గ్రివీత్యవ్యవశతు మధ్యే
జ్వలకాదా | కమ్ | సవశే | ఇహోభయత్రాపి
ఋత్యక ఇతి పాక్షికః క్రిత్యత్రాభావో వత్స్యతే ||

86. అప్రిత్యాహరవర్ణములకు - వర్ణముగు వచ్చు పరమగునపుడు దీర్ఘ ఏకాదేశమగును. జత్యాః, (క్రిత్యకరః), శ్రీశః (శ్రీ + ఈశః) విష్ణుదయః (విష్ణు + ఉదయః), అచ్యవ్యవశస్తు న్యూత్ పు, పరస్పరము సవర సంజానిషేధము శబ్దబడినందున గూర్చు అక్షరవర్ణములచ్చులే యగుచుండ నచ్చ దానువృత్తి కేమిథల మను శబ్దము కనిపించుభావము - నాజలా నూత్రిమునకు విషయము నితీతమైనవిదప ననగా నూత్రిమున కర్థబోధ గర్గితరువాత నానూత్రమునకు విషయములగు వర్ణములను విడచి మిగిలినవానికి తుల్యాస్య

నూత్రము సవర్ణసంజ్ఞను విధించును. పిమ్మట ననగా “తుల్యస్వ” నూత్రమున కరబోధ గల్గినదియను 1. అనుకొన్నట్లయితే, అట్లులు తమ సవర్ణములను గ్రహించునని బోధించును, గాన నూత్రమునకు బోధగలుగునయ్యెనున నచ్చులు తమ సవర్ణములను గ్రహించినవి అనుకొన్నట్లయితే బోధింప వీలు లేనందున, నాజు తో నూత్రములలోని యచ్చుల మిశ్రిత మొచ్చునందు పరిప పడిన యచ్చులనేగాని తత్త్వములను గ్రహింపదు. కావున ప్రాసేకార శబ్దములకు సవర్ణసంజ్ఞానిషేధము ననుగాని, దీక్షకార శబ్దములకు సవర్ణసంజ్ఞానిషేధము లేనందున కుహారీశేష అనుచోట నచ్చులకు సవర్ణమైన హల్లు పరముగ నుండుటకలన నిచట దీక్షముగ నారించుటకై యచ్చుదానువృత్తి యావశ్యక మని, నూత్రమున ఆకార అనుబంధము లేనిచో సవర్ణమగు నచ్చు పరమగునపుడు దీక్షమగు నను నచ్చులు విధించును. హారయే (హారె+వి) అను చోట నేకారమునకు సవర్ణస్వరముండలేదే దీక్షము పుష్కలమగును. దీనిని వారించుటకై ఆకార అనుబంధముగ నుండుటకై “ఆకారస్వరచే దీక్ష” అను నూత్రసాసమున “అక్షోకిదీక్ష” అనునూత్రము చేప్పదగును. “యథాసంఖ్య మనుదేశస్సమానాస్” (129) నూత్రము ప్రవర్తించుటవలన దధ్యత్ర (దధి+ఆత్ర) ఇత్యాదులందు దీక్షపరకై లేనందున సవర్ణపథ మనావశ్యక మగును. కుహారీ శేష అనుచోట నచ్చులకు సవర్ణములేనందున దీక్షము ప్రసక్తము గాదుగాన నచ్చుదానువృత్తి యావశ్యకము గాదు. కావున నీ న్యాయము లఘు వగును. 2. వా! సవర్ణము ప్రాసమునకు ఋకారము పరమగునపుడు ఋ అను ఏకాదేశము వికల్పమున నగును. సవర్ణపథములన పూర్వస్థానియును ఋకారమే గానలయునని భేదము గును. హోత్సకార్య (హోత్స+ఋకార్య) పక్షమందు సవర్ణదీక్షమగును. హోత్సకార్య. వా! సవర్ణము, ప్రాసము నగు గ్రకారము పరమగునపుడు గ్రకారము వికల్పముగ నేకాదేశమగును. హోత్తకార్య (హోత్+గ్రకార్య) బుకార్య గ్రకారములకు సవర్ణసంజ్ఞ విధింప బడినందున నిచట ఋకారమునకు గ్రకారము సవర్ణమగును. పక్షమందు గ్రకారమునకు సవర్ణమగుటచేతను, త్రిమాత్రికమగు గ్రకారము లేకపోవుటచేతను “అకారస్వరచే” నూ. చే, ఋకారమే యాదేశమగును. హోత్సకార్య. ఈ రెండువారికములచే విధింపబడిన వర్ణద్వయము (ఋ, గ్ర.) పృత్యేకము రెండు మాత్రలు గలవి (ద్విమాత్రికము). నువటిదానియొక్క మధ్యను రెండు రెఫలన్నవి. వీని కొకమాత్ర. ఈ రేఫములను చుట్టువారుకొనియున్న నబ్బాగ మున కొకమాత్ర. రెండవదానియొక్క మధ్యను రెండు లకారములున్నవి. వీని కొకమాత్ర. ఈ లకారములకు జుట్టునున్న నబ్బాగమున కొక్క మాత్ర. ఈ వారికద్వయముయొక్క యుదాహరణములందును ఋత్యక. నూ. చే వైకల్పిక ప్రకృతిభావము ముందు జెప్పబడును.

వివ:- (1) అక్షరసమామ్నాయమున వర్ణముల ఉపదేశము, పిమ్మట వానికి (కకార చకారాదులకు) ఇత్సంజ్ఞ, తరువాత “అదిరస్త్యేన” సూ. చే ప్రత్యాహారము, పిదప సవర్ణసంజ్ఞ, పిమ్మట “అణుదిత్సూత్రిమను, వాక్యార్థి సమాప్తీన్యామమువలన అణుదిత్సూత్రిముచే నితర సూత్రములందలి అణు స్వసవర్ణగ్రాహకమగునుగాని నాజ్ఞతౌసూత్రమందలి యచ్చుగాని, అణు దిత్సూత్రిమందలి అణుగాని సవర్ణగ్రాహకములు గావు. అనగా ప్రత్యాహారసిద్ధి అయినపిదప, నాజ్ఞతౌసూత్రమునకు వాక్యార్థిబోధ కలుగగా నీనిశ్చేదమునకు (అపవాదమునకు) విషయమగు వర్ణములను విడిచి “తుల్యాస్య” సూత్రము సవర్ణపదమునకు బోధ్యము తీవీయని నిశ్చయముగ బోధించును. అపు డణుదిత్సూత్రిముచే నాసవర్ణములకు గ్రహణమును బోధింపదగును. సవర్ణసంజ్ఞాసూత్రమునకుపూర్వమే నాజ్ఞతౌసూత్రమునకు బోధ కలుగునుగాన నచ్చట అణుదిత్సూత్రిము ప్రవృత్తింపదు. తుల్యాస్యసూత్రమునకు బాధకమగు నాజ్ఞతౌసూత్రమునకు ముందుగా వాక్యార్థిబోధ కలుగని యెడల బాధకసంభావనచే తుల్యాస్యసూత్రమువలన గలుగు సవర్ణపదము యొక్క శక్తిజ్ఞానము ప్రమాణమగునా, కాదా, యను సంశయముచే సవర్ణపదముయొక్క యర్థమే నిశ్చితమగుగానందున సవర్ణపదముతోగూడిన అణుదిత్సూత్రిమునకు బోధయే కలుగకపోవునని భావము.

(2) “అకస్యవత్ దీర్ఘ” సూత్రిముచేతనే హోత్వకారః, హోత్కారః

అను రూపములు సిద్ధమవుతున్నవి చెప్పి యీవాక్యార్థిద్యయమును ప్రత్యాఖ్యానము చేయు తుల్యాస్యసూత్ర భాష్యము వాక్యార్థిద్యయవిహితములు ద్విమూర్తికము అనుటయందు, మొదటిది రేఫద్యయముకలదని, రెండవది లకారద్యయము కలదనియు చెప్పుటయందును ప్రమాణము. రేఫ లకారములచుట్టు నబ్జగమున్నదనుటలో ఏఓక్, హయవర్జిత్ సూత్రముల భాష్యము ప్రమాణము.

* 87. ఏజః పదాన్తాదతి. 6-1-106. ఏజః, పదాన్తాత్, అతి.

(పూర్వరూపమ్)

పదాన్తాదేజోతి పరే పూర్వరూపమేకాదేశస్సాన్యత్.

హరేఽవ విష్టోఽవ॥

87. పదమునకు తుదనున్న ఏ, ఓ లకు ప్రాస్వాకారము పరమగు నపుడు పూర్వస్థానియొక్క రూప మేకాదేశమగును. హరేఽవ (హరే+అవ) విష్టోఽవ (విష్టో+అవ).

* 88. సర్వత్ర విభాష గో. 6-1-122. సర్వత్ర, విభాష,

గో. (ఏజః, పదాన్తాత్, అతి, ప్రకృత్యా)

లోకే వేదే చైత్తనస్య గోరతి వా పృకృతి

భావస్సాన్యత్పదాన్తే గోఅగ్రమ్, గోఽగ్రమ్ | ఏజ

స్తస్య కిమ్ | చిత్రగ్వగ్రమ్ | పదాన్తే కిమ్ | గో॥

88. తాకిక భాషయందును, వేదమందును, ఓకారాన మైన గోశబ్దము నకు పదాస్తమమను ప్రాస్తావకము పరమగునపుడు ప్రకృతిభాషము (ఎటిసని కార్యములను బొందిరి వ్యభిచారియనెడి నామము) పేర్కొముగ నగును. గోఅగ్రమ్ (గో+అగ్రమ్). ఇదియు భాష్యానామము ప్రస్తావనగాను. పక్షిమందు పూర్వరూపము. గోఅగ్రమ్, గోశబ్ద మేజ్జు చేగగానే పదానవృత్తికి 'చిత్రగు' అను బుద్ధినిహించునము. గోశబ్దమునకు ప్రాస్తమము ప్రసరించుట వలన గోశబ్ద ముకాలాస్తమమునకు నిట్టిగోశబ్దమున కరారము పరమగునపుడు చిత్రగ్నగ్రమ్ (చిత్రగు+గ్రమ్) ఇత్యాయామి. పశ్యతిచిదము నివర్తించుట ఫలమని తెలియగను. గో (గో+గ్రమ్). ఇదియు ప్రకృతిభాషమున వారించుటకై పదాస్తమందు ప్రకృతిభాషమును విధించవలయును. ఇదియు గోశబ్దమున కబాది సుస్పీధిక్తి పరమగుటచే గోశబ్దము భాష్యానామమున నాని పదమొకము గాదు.

విశ:- 'ప్రకృత్యాస్తమమిదాస్తమమ్' (6-1-115.) స్మాత్రమునండి 'ప్రకృత్యా' అను పద మునకు రించు. 'దుష్ట్యభా ప్రకృతిః' ఇత్యాయ లలో ప్రకృతిర్యము వ్యభిచారియని గానించుటచే నిచ్చు ప్రకృతిర్యము స్వభావబోధకము. ప్రకృత్యా భాషా=(వ్యభాషీనానామమ్) ప్రకృతిభాషా. సన్నికార్యములెప్పుడును బొందవలయును ఇది యామి. కావున గో అగ్రమ్ అనుచోట సన్నికారమును భాష్యానామము, వ్యభిచారియను నవాదేయముగాడ నివృత్తమగును.

* 89. ఆశ్శోస్ఫోటాయనస్య¹. 6-1-123.

ఆశ్శో, స్ఫోటాయనస్య (ఆచి, శో, వా, పదాస్తే)

ఆతీతి నివృత్తమ్ | ఆచి పరీ పదాస్తే

గోరవక్ వా స్ఫోట్ | గవాగ్రమ్ | పదాస్తే కీమ్ |

గవి వ్యరసితవిభాషయా గవాత్కే ||

89. ఆతి², అను పద మిహాత్రములోని కనుకు రించదు. ఆచి, అను పద మనువర్తించును. ఓకారా నమగు గోశబ్దమున కచ్చు పరమగునపుడు పదాస్తమం దవజాదేశము (అన) వికల్పముగ నగును. గవాగ్రమ్ (గో+అగ్రమ్.) ఆదేశము జిత్రగుటవలన జిచ్చు, అను పరిభాషనే నోకారానానమున వచ్చును. గవి (గో+గి) అనుచోట ఆవజాదేశమును వారించుటకై పదాస్తమందు విధింప వలయును. ఇదియు గోశబ్దము భిసంజకముగాని పదముగాదు. ఆవజాదేశ వికల్పము, వ్యవస్థితముగనుటచే గవాత్కే అనుచోట నవజాదేశము నిత్యముగనే ప్రసరించును. గవాత్కేన, అని విగ్రహము. కిటికీ యనవలయును యాథము.

విశ:- (1) విభాషాపదానవృత్తివలన వికల్పము సిద్ధమగును గాన స్ఫోటాయనగ్రహణము పూర్ణమునగా నా ఋషి సామ్యరణమువలన గలుగు శ్రేయముకొరకని యర్థము.

(2) అతి, అనునది నివృత్తమగునుగనుకనే “ఇద్దేచ” (6-1-124) సూత్ర మారంభసామర్థ్యమువలన నివృత్తమని ప్రాప్యదులందు జెప్పబడినది సమంజసమగును. అనువృత్తిగుఱునది “గచ్ఛే” (గో+ఇన్ద్రః) అనుచోట ఆవత్ స్ఫోటాయనస్య సూత్రమునకు ప్రవృత్తి యుండగుగాన భావోద్వేగ సాంగత్యము వాటిల్లును.

(3) వ్యవసితవిభాషయన, నియతమగువికల్పమని యర్థము. అనగా నితర విభాషలవలె నొకే ప్రయోగమునే కార్యముయొక్క ప్రవృత్తిప్రవృత్తులను (భావాభావములను) బోధింపక నొకే ప్రయోగమునందు కార్యముయొక్క ప్రవృత్తిని మాత్రమునే, వేరు భావమునందు కార్యప్రవృత్తిని మాత్రమునే బోధించును. ఈ విభాషలనుగఱించి “శాచ్యో రన్యతరస్యామ్” (7-4-41) సూత్రభాష్యమున నిట్లు జెప్పబడినది “అచో, అచో, గో, గ్రాహ, ఇతియోగే చ నద్విధిః. మిత్యేతద్ గోగ్రాహేన సాత్వవ్యంశితప్రత్యః” అని. దేవత్రాతః. (ఈపేరుగల వాడు) ఇతర సాచ్యో రన్యతరస్యామ్” (8-2-56) సూ. చే విహితమగు నర్థము నివృత్తమనెడిది. నిత్యః (కర్తృము) ఇచట “అచివిభాషా” (8-2-31) సూ. చే విధింపబడిన నిత్యము నిత్యముగ ప్రవర్తించినది. గ్రాహః (పరివృత్తి) అచివిభాషా గ్రాహః (3-1-143) సూ. చే విధింపబడిన నివృత్త్యయను నిత్యముగ ప్రవర్తించినది. హనీతి పలాయతే (చంపుననుకాంక్షముచే పాటిపోవుచున్నాడు) ఇచట “లక్షణ హేత్వోః క్రియాయాః” (3-2-126) సూ. చే విహితమగు శత్రుప్రత్యయము హన ధాతువునకు ప్రవర్తించినది. అచాక్షుః పరివృత్తినే, ఇచట “శాచ్యో రన్యతరస్యామ్” (7-4-41) సూ. చే విధింపబడిన నిత్యము నిత్యముగ ప్రవర్తించినది. ఈ యాఱుసూత్రములు వ్యవసితవిభాషలని యర్థము.

* 90. ఇద్దేచ. 6-1-124. (గో, అచత్)

గోరవత్ స్యాదిద్దే! గచ్ఛేత్.

90. గోశబ్దమునకు ఇన్ద్రోబ్దము సూనునపు డవకాదేశము నిత్యముగ వచ్చును. గచ్ఛేః (గో+ఇన్ద్రః)

వివ:- ఈసూత్రము నిత్యమనుటకు కారణము పైసూత్రమందు (89) వ్రాయబడినది. కావున ఇద్దేచ నిత్యమై, నిత్యపదముతోగలసిన పాఠముపేక్షింపదగును.

అథ ప్రకృతిభావః

ఇటుపైని ప్రకృతిభావస్యన్ధి వ్యాఖ్యానము చేయబడును.

వివ:- “ప్రకృత్యాస్తః పాదమవ్యపరే” (6-1-115) సూత్రమున నాస్తః పాదమవ్యపరే అను పాఠము గలదు. ప్రకృత్యా అనుదానికి

స్వభావముచే నగస్తానమని స్వభావమున ఆచారానికి ప్రాప్తమగు కార్యములకు నిషేధమని యగమ. ప్రకృతిని ప్రాప్తమగుచుండే పుత్రప్రగృహ్య అచి, (91) అను వాక్యమునను తమకు అనుమతి నుచ్చించుటకై పుత్రప్రగృహ్య అను సూత్రమున కర్తవ్యమొనర్చుటకు ఆచారప్రకృతిభావము అనువాక్యము వ్రాయబడినది. కావున ప్రకృతిభావమున బాధించుట “నర్వత్ర విభాషా గో” సూత్ర మింతటమును వ్యాఖ్యానమునకును బాధించుట నీవాక్యము వ్రాయుట యనబడత మను వాదమునకు బాధించుట ప్రకృతిభావము యింతటినుండియే వ్యాఖ్యానము చేయబడుననియు, ప్రకృతిభావమున హినుష్ఠిమగు నవకాదేశమును విధించు “అశతోస్సోటూయవాన్య” ప్రకృతిభావము (90) సూత్రములలోనికి గోశబ్దానువృత్తిని చేర్చబట్టి ప్రకృతిభావమునను “నర్వత్ర విభాషా గో” సూత్రము వ్యాఖ్యానముచేయవలెననియును బాధించుటగొర్రుపడవను.

* 91. పుత్రప్రగృహ్యమున నిర్దిష్టము 6-1-125.

పుత్రప్రగృహ్యమున నిర్దిష్టము. (ప్రకృత్యా)

పుత్రా ప్రగృహ్యోన్యోన్యైశ్చైతేచ నిత్యం
ప్రకృత్యా న్యై. ఏకా కృష్ణం, ఆత్ర గౌర్వరితి
హరీ ఏతా నర్వత్ర విభాషా గో నీవాకృత్యా
వయమే ప్రకృతిభావమునా న్యైశ్చైతేచ నిత్యం
ఇతి ప్రకృత్యా ప్రకృత్యా చాధూత్ ॥

91. పుత్రసంబంధమునకు ప్రకృతిభావమునకు చెప్పబడును. అచి అచ్చుపరమగునపుడు ప్రకృతిభావమునకు ప్రకృతిభావమునకు బాధించును. ఏహి కృష్ణం 3, ఆత్ర గౌర్వరితి, ఏకా కృష్ణం, ఏకా కృష్ణం, ఏకా కృష్ణం “హరి ఏతా” (96) సూ. చే ప్రకృతిభావము. ప్రకృతిభావమునకు “ఆత్ర” శబ్దములోని ఆచారములో ప్రసక్తిమగు ప్రకృతిభావమునకు బాధించును. హరీ ఏతా. ఇచట నీవాకృత్యము “ఈదుండే ప్రకృతిభావమునకు బాధించును” (101) సూ. చే ప్రగృహ్య సంబంధమైనది. యజుర్వేదమునకు ప్రకృతిభావము. ప్రకృతిభావమునకు వాతావయవమునకు నివృత్తివలననే నిత్యమగు ప్రకృతిభావమునకు బాధించును సూత్రములోని నిత్యపదమున కేమిప్రయోజనమును ప్రకృతిభావమునకు నిత్యగ్రహణసామర్థ్యమువలన నీసూత్రమున హరి ఏతా ప్రకృతిభావమునకు బాధించును. ఈసూత్రమునకు బాధించును సూత్రమునకు ప్రకృతిభావమునకు (ఈసూత్రమునకు ప్రాప్తియున్న చోటున) నీసూత్రముచే కేవలము ప్రకృతిభావము ప్రవర్తించును. ఎట్లన, హరి ఈశా, అనుచోట ప్రకృతిభావమునకు బాధించును నీసూత్రము సావకాశమైనది. చక్ర ఆత్ర, (చక్రీ ఆత్ర) అనుచోట హస్తప్రకృతిభావముల విధానముచే, “ఇకోఽసహ” (92) సూత్రము సావకాశమైనది. ‘హరీ ఏతా’ అనుచోట నీప్రకృతిభావమును బాధించి పరమగు “ఇకోఽసహ”

సూ. చే ప్రాస్వసముచ్చిత ప్రకృతిభావము ప్రసక్తమగుచున్నది. దీనిని బాధించి యీసూత్రముచే నిధింపబడు ప్రకృతిభావమే ప్రవర్తించును. ఈసూత్రమునకు ప్రాప్తయొన్న చోటన నీసూత్రమేగాని వేరొకసూత్రము ప్రవర్తించ దను నిర్ణయ ఫలతమగును.

వివరణము:- ప్లుతిప్రగృహ్యపదముల యోజనమున కయంతిభవమున్న ప్లుతి ప్రగృహ్యసంజ్ఞలను నిధించు సూత్రములను వ్యాఖ్యానముచేయుట యుచితమైనను, “ఇన్ద్రేచ” సూత్రమున ప్రాచీనులచే పతింపబడిన “నిత్య” పదము ప్రామాణికము గాదని సూచించుటకు “ఇన్ద్రేచ” సూత్రమున కన్యకహిత పరముగ, నిత్యపదముతోగూడఁ యీసూత్రము ప్రభువమున వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. ఈసూత్రములోని నిత్యపద మాన్యకమని నిరూపింపబడెను. “ఇన్ద్రేచ” సూత్రములో నిత్యగ్రహణ మాన్యకముగాదని చెప్పబడినది. “ఇన్ద్రేచ” సూత్రమున నిత్యపదము ప్రామాణికమైనచో నీసూత్రమందు తిరుగ నిత్యపదమును చెప్పట యనుచితమగునది !

* 92. ఇకోఒకన్య శాకల్యస్య ప్రాస్వత్ప్. 6-1-127.

ఇకో, ఆకన్య, శాకల్యస్య, ప్రాస్వత్, చ (ప్రకృత్యా)

పదాన్త ఇకోఒకన్యైశ్చ చకో ప్రకృత్యా న్యస్య, ప్రాస్వత్ప్. వా । ఆత్రి ప్రాస్వసగవామూర్ధ్వదేవ ప్రకృతిభావో నీత్యే. తదనుకరణాచ్చకాలో న కన్యస్య ఇతి భావ్యే నీతిరే । అన్త్రీ ఆత్రి దక్ర్యత్రి పదాన్త ఇతి కన్యై గాన్త్యైశ్చ చ న సమానే । వాప్యస్వైవా । ఆత్రి చ, వాన్త్యైశ్చ ।

92. పదాన్తములైన ఇన్ద్రేచ, అన్త్రీయగు నమ్మ పరమగునపుడు, శాకల్యుని గాత్రము ప్రకృతిభావమున, ప్రాస్వమును కెంచును. ఈసూత్రమున చిత్రము ప్రకృత్యా, అను పదము చాకర్తించుటకు చేయబడెను. ప్రకృతిభావవిధానము లేకపుడు యీ సూత్రమునకు ప్రవర్తించినను, ప్రాస్వమునకు ప్రవర్తించెను, ఏదేముచే తదుగానే తేవలప్రాస్వవిధానము వర్ధమగును. ఇందువలననే ప్రకృతిభావము నీడమగును. చిత్రమువలన ప్రకృతిభావమును కెంచుచో “కాశాకన్యైశ్చ వోత్త్ర” (చిత్రముచే యనుస్వర్త్యమగు యోత్త్రము ప్రముఖమైన నన్యంధుడగు) అను నిషేధముచే “ఋత్యైక” (అన్త్రీ సూత్రములోనిక ప్రకృతిభావ పదమువల్లము లేకపోవును. ప్రాస్వవిధానమువల్లముచే ప్రకృతిభావము సిద్ధమగుననినచో “ఋత్యైక” సూత్రమున “అన్త్రీ ప్రకృతిభావమువల్లము సిద్ధమగునుగాన ప్రాస్వ విధానమునకు సామర్థ్యకల్పన మావశ్యకము. ఇట్లు చిత్ర మే సూత్రమున సావశ్యకముగాదని యీసూత్రముయొక్క భౌష్యమందు జెప్పబడెను.

చక్రే అత్ర, (చక్రే+అత్ర) శ్రాస్వప్రకృతిభావముల ప్రవృత్తిగలన యశా దేశము నివృత్తి యశా, పక్షముందు చక్రకృత్ర. ఇష్టములకు పదార్థములను విశేషణముజేసిచో శాస్త్ర్య (చక్రే+జే) అనుచోడు ప్రకృతిభావము ప్రసక్త మగును. ఇందు శాస్త్ర అననతి సహజమున నుదయించు నీకాము సదా క్తముగాదు. వా । సహజమున ప్రకృతిభావము గాదు. నాస్యశ్యః. (నాస్యనాస్య, నాపీ । నాస్య) వా । పక్షమునకాముగల ప్రకృత్యము సమగునవపుడున ప్రకృతిభావము గాదు. చాస్యశ్యః (చాస్య+అత్ర) పక్షమునకుంకె గా (చ) ప్రకృత్యముగా, ఇది సహజపుడు పక్షా శ్చమునకు సహజంబుగాను విధింపబడెను. ఇందు సహజమున ప్రకృతి భావమున కు విశేషము.

*93. యుత్తర, 6-1-128. యుతి, ఆకళి

ప్రకృత్యా, సహజా

యుతి సో యో ప్రవృత్తే । ప్రవృత్తియుపి

ప్రవృత్తి, పదార్థ, శక్త్యే, అర్హత్ । సహజే

స్వరము । ప్రకృతిభావము ప్రవృత్తి యో నామ । సహజామ్॥

93. పదార్థమునకు సహజమున ప్రవృత్తియగునాము సమగునవపుడు విశేషము । ప్రకృతిభావము నొందెను. (ప్రవృత్తి, యుతి, సహజా, యుపి) పక్షమును కలదు. (ప్రవృత్తి, ప్రవృత్తి, ఆ-అర్హత్) యుద్ధ (సహజము) ధాతుగాను, తే, ప్రవృత్తి, సహజముగా, యుతి, సహజము ధాతుగాను యుద్ధ, సహజమున ప్రవృత్తి, సహజముగా, ఇందు ప్రకృతి భావనివృత్తి । అప్పుడు పదార్థమున సహజమున ప్రవృత్తిగలయును. అప్పుడు సహజాశ్చక్రకృత్యముగలన సహజము సహజముందున ప్రసక్తించును. పక్ష యుద్ధామే, ప్రవృత్తి యో యో యుద్ధము, సహజము, సహజామ్॥

*94. ప్రకృత్యే, ప్రవృత్తి, ఉదాత్త, 8-2-32. వాక్యస్య,

తే, ప్రత్య, ఉదాత్త, ఇతిప్రకృతిస్య ॥

94. ఇది యథాగానుక్రము. అప్పుడూర్ధ్వాయ స్వతీయసాదాన్తియవరి కధక్రమగును.

* 95. ప్రత్యభివాచేనూద్రే. 9-2-83.

ప్రత్యభివాచే, అనుద్రే

అనుద్రవపయే ప్రత్యభివాచే యద్వాక్యంతస్య తేః

ప్రత్యస్యాత్, స చోదాత్త, అభివాదయే దేవ

ద్యోదహమ్ । భో ఆయుష్మానేభి దేవదత్త, ప్రియాంస ।

అభివాదయే గార్హహమ్ । భో ఆయుష్మతీ భవ గార్హ ।

నామ గోత్రంవా యత్రప్రత్యభివాద వాక్యాస్తే
 ప్రయాజ్యతే తత్రైవ పుత్రవ్యక్తిః | నేహ ఆయుష్మానేధి
 భోరాజన్య విశాంపేతివాచ్యమ్ | ఆయుష్మానేధి భో3ః ||
 ఆయుష్మానేధీస్త్వరన్య3న్ | ఆయుష్మానేధీస్త్వరపాలిత3 ||

95. ఆచార్యుడమున పేక్షించి, శిష్యులచే నమస్కరింపబడిన గుర్వా
 దులచే చేయబడు ప్రతిసంభాషణము ప్రత్యభివాద మనబడును. ఆశీర్వచనము
 మాత్రమే ప్రత్యభివాదమనినచో, ఊద్రునివిషయమై కుశలప్రశ్న
 చేయుటయేగాని యాశీర్వచనము పృథులలో నిశ్చేదింపబడినందున “అసూత్రే”
 అను నిషేధము వ్యర్థము గావలసివచ్చును. ఊద్రునికంటె నితరమగు
 వానివిషయమగు ప్రత్యభివాదవాక్యముయొక్క టీసంజ్ఞకమునకు పుత్రము
 వచ్చును. అదియు నుదాత్తమగును. భో ఆయుష్మానేధి దేవదత్త3 ||
 దేవదత్తుడనగు నే నాచార్యుడమనకై నమస్కరించుచున్నానని (అభివాదయే
 దేవదత్తోహమ్) విప్రుడు చెప్పి విజయ గర్వమొక్క ప్రతిసంభాషణ
 వాక్యమిది. ఇచ్చట తాతరమునైనను ఆచార్యులు పుత్రమగును. కుశల్యసి
 తువజక. ఇది ఊద్రునివిషయమగు ప్రత్యభివాదవాక్యము. “అసూత్రే”
 అని చెప్పటవలన నిచ్చట పుత్రము నివర్తించును కాని ప్రత్యభివాద
 వాక్య మాడుదానివిషయమైనపుడు పుత్రము తగు. ఆడుదానికిగూడ
 నామముచే నభివాదప్రత్యభివాదమును బాహ్యకర్మములగుటవలన ప్రాప్తముగు
 పుత్రమున కిది నిషేధము. భో ఆయుష్మానేధి కమ గాత్తి. ఊద్రప్రత్యభివాదవాక్యము
 స్త్రీవిషయకమగుటచే నిచ్చట పుత్రము కాదు. “అభివాదయే గార్హపా” మనున
 దభివాదవాక్యము. ఏప్రత్యభివాదవాక్యముయొక్క తుదిని శిష్యుల పేరును
 గాని గోత్రమునుగాని బోధించు చదును ప్రయోగింపబడునో యట్టివాక్యమునకే
 పుత్రమిచ్చును. ఆయుష్మానేధి. ఈవాక్యమునకు తుల్యతాపదము (నామ
 గోత్రం వా) లేనందున పుత్రము కాదు. కాని వాక్యార్థములగు భోశ్చము, నామ
 ధేయములగు రాజశ్రేష్ఠ్యైశ్వర్యబోధకశ్చము. ఏయొక్క టీసంజ్ఞకమునకు
 పుత్రము వికల్పముగ నగును. భోశ్చమున కప్రాప్తమగుచుండ నితరములకు ప్రాప్త
 మగుచుండ మూడింటికి వికల్పమయ్యుటచేత నితరములనుత్రనిభావ. క్రమముగ
 నుదాహరణములు : ఆయుష్మానేధిభో3. ఆయుష్మానేధీస్త్వరన్య3న్. ఆయుష్మా
 నేధీస్త్వరపాలిత3. పక్షమందు వీనికి మరొక ప్రపకంబును.

* 96. దూరదేశమునకు 8-11-3 : సూత్రే, హూతే, చ.

దూరదేశమునకు యద్యాక్యం తస్య తే

హూతస్యాత్ | సత్తాన్ పిబ దేవదత్త3.

96. దూరదేశముననుండి దూరదేశమును బోధింప బ్రయుక్తంబగు
 వాక్యమందలి తుదినుండు, పిబవబడునానిని బోధింప డి పదముయొక్క టీసంజ్ఞ
 కమునకు పుత్ర మగును. సత్తాన్ పిబ దేవదత్త3.

వివరణము : ఎంతదూరముగనుండి స్వభావనిద్రముగ ప్రయత్నముచే నుచ్చరింపబడు వాక్యమును హింసబడువాడు వివరణతో, వివరణకుటై యధికయత్నముపేక్షింపబడునో, అంతదూరముచేటి దూరమున కరణము.

హూత మన భావ్యము. ఇది బోధనసామాన్యమును బోధించునుగాని, సంబోధనప్రథమావిధి. ఇట్లు రాజ్యభక్తవగైక కేవలము లేనివాని పెదురుగ చేసికొని బోధించుట యను సంబోధనప్రథమముచే బోధింపడు. ఈవిషయమున, “ఆ డారాదేశాగ్రంథే హింసాభక్తవగైక భావ్యము మానము. కావుననే సంబోధనములేనట్టి, హింసాభక్తవగైక కేవలము” ఇత్యాదులందును, పుత్రము సిద్ధమగును. సంబోధనప్రథమమునందును హింసాభక్తవగైక మాణవక దేవదత్తత” ఇత్యాదులందే పుత్రవిషయమునందును.

* 97. హూతమన భావ్యము. ఇది బోధనసామాన్యమును బోధించునుగాని, సంబోధనప్రథమావిధి. ఇట్లు రాజ్యభక్తవగైక కేవలము లేనివాని పెదురుగ చేసికొని బోధించుట యను సంబోధనప్రథమముచే బోధింపడు. ఈవిషయమున, “ఆ డారాదేశాగ్రంథే హింసాభక్తవగైక భావ్యము మానము. కావుననే సంబోధనములేనట్టి, హింసాభక్తవగైక కేవలము” ఇత్యాదులందును, పుత్రము సిద్ధమగును. సంబోధనప్రథమమునందును హింసాభక్తవగైక మాణవక దేవదత్తత” ఇత్యాదులందే పుత్రవిషయమునందును.

హూతమన భావ్యము. ఇది బోధనసామాన్యమును బోధించునుగాని, సంబోధనప్రథమావిధి. ఇట్లు రాజ్యభక్తవగైక కేవలము లేనివాని పెదురుగ చేసికొని బోధించుట యను సంబోధనప్రథమముచే బోధింపడు. ఈవిషయమున, “ఆ డారాదేశాగ్రంథే హింసాభక్తవగైక భావ్యము మానము. కావుననే సంబోధనములేనట్టి, హింసాభక్తవగైక కేవలము” ఇత్యాదులందును, పుత్రము సిద్ధమగును. సంబోధనప్రథమమునందును హింసాభక్తవగైక మాణవక దేవదత్తత” ఇత్యాదులందే పుత్రవిషయమునందును.

యద్యాకర్మం వాక్యం హింసాభక్తవగైక కేవలము లేనివాని పెదురుగ చేసికొని బోధించుట యను సంబోధనప్రథమముచే బోధింపడు. ఈవిషయమున, “ఆ డారాదేశాగ్రంథే హింసాభక్తవగైక భావ్యము మానము. కావుననే సంబోధనములేనట్టి, హింసాభక్తవగైక కేవలము” ఇత్యాదులందును, పుత్రము సిద్ధమగును. సంబోధనప్రథమమునందును హింసాభక్తవగైక మాణవక దేవదత్తత” ఇత్యాదులందే పుత్రవిషయమునందును.

97. హూతమన భావ్యము. ఇది బోధనసామాన్యమును బోధించునుగాని, సంబోధనప్రథమావిధి. ఇట్లు రాజ్యభక్తవగైక కేవలము లేనివాని పెదురుగ చేసికొని బోధించుట యను సంబోధనప్రథమముచే బోధింపడు. ఈవిషయమున, “ఆ డారాదేశాగ్రంథే హింసాభక్తవగైక భావ్యము మానము. కావుననే సంబోధనములేనట్టి, హింసాభక్తవగైక కేవలము” ఇత్యాదులందును, పుత్రము సిద్ధమగును. సంబోధనప్రథమమునందును హింసాభక్తవగైక మాణవక దేవదత్తత” ఇత్యాదులందే పుత్రవిషయమునందును.

వివరణము : హూతమన భావ్యము. ఇది బోధనసామాన్యమును బోధించునుగాని, సంబోధనప్రథమావిధి. ఇట్లు రాజ్యభక్తవగైక కేవలము లేనివాని పెదురుగ చేసికొని బోధించుట యను సంబోధనప్రథమముచే బోధింపడు. ఈవిషయమున, “ఆ డారాదేశాగ్రంథే హింసాభక్తవగైక భావ్యము మానము. కావుననే సంబోధనములేనట్టి, హింసాభక్తవగైక కేవలము” ఇత్యాదులందును, పుత్రము సిద్ధమగును. సంబోధనప్రథమమునందును హింసాభక్తవగైక మాణవక దేవదత్తత” ఇత్యాదులందే పుత్రవిషయమునందును.

* 98. గురోస్మృతోఽనస్త్యస్త్యస్త్యేతస్య ప్రాచామ. 8-2-86.

గురో, అస్త్యతి, అనస్త్యతి, అపి, ఏకైకస్య, ప్రాచామ, (దూరాదూతే)

దూరాదూతే యద్యాకర్మం తస్య ఋషిన్న స్యానస్త్యస్త్యపి గురోస్మృతస్యాత్. దేవదత్తత దేవదత్తత. దేవదత్తత 31 గురోరినా మా రత్విన్యాకాస్య ఋషాత్. అస్త్యతి కమ్.

కృష్ణ 31 ఏకైకప్రవాణం పర్యాహృత్. ఇహ ప్రాచా మతియోగో విధిజ్యతే. తేన సర్వస్థితో వికల్ప్యతే॥

లభించును. అమృతేంద్ర. అమృతే, అనునది అదశ్శబ్దమునకు ప్రథమాద్వికవనానము. అదశ్శబ్దము సర్వనామ మగుటచే దీనిమధ్య నకచ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. “తస్యధ్యపతిత స్తస్యహదేన గృహ్యతే” (ఏతద్బిమ్బయొక్క మధ్యనేదేనికార్యము ప్రపత్తించినపు డాకార్యముతో గలసినదాని కారబద్ధమగు హారము కలుగును) పరిభాషచే నకచ్చనో గూడిన నదశ్శబ్దమే యగును. అదశ్శబ్దసమ్బంధివర్ణము క కారము. దీనికి పరముగ నేకారముగూడ సంభవించునుగాన పూర్వసూత్రమునుండి యేకారముగూడ ననువృత్తమగును. అమృతేంద్ర అనుచోటను ప్రగృహ్యసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. మాత్స్యదమున్నయెడల మకారమున కవ్యవహితపరములగు నీకారాదులకు సంజ్ఞ యని యర్థమగును. ఇట్టిది యేకారము సంభవింపదు. గాన నేకారమున కనువృత్తిలేదని తెలియును. కావున అమృతేంద్ర అనుచోట ప్రగృహ్యము నివారితమగును.

వివరణము:— ఈసూత్రము సూకారానువృత్తి చేయుటకు, పుంలింగమందే ప్రయోజనము. అమృత అనుదానికి యాహిత్యముచే సంజ్ఞ చేయునపుడు “అదసోన్మే” (4-12) ను. చే అదనర్థమునకు కలితమైన మాత్స్య మసిద్ధమగుటచే అదే అని యాంతును. ఇచ్చట పూర్వసూత్రమునకు ప్రాప్తిలేదుగాన నీసూత్ర చూడవలెను. సూత్రానుబంధసామ్యమునలన మాత్స్యము సిద్ధమగునుగాన దీనిచే సంజ్ఞ నిర్ణయము. పుంలింగమందే ఫలమని సూచించుటకే రావక్కర్తవ్యమని భావించును. ఇట్టి వివరణవిశిష్టమలంగు మాత్స్య మసిద్ధమగుటచే నేకారమునకు సంజ్ఞ యిందునగాన పూర్వసూత్రముచేతనే సంజ్ఞ నిర్ణయమని యాంతుము.

* 103. శే 1-11-14. (ప్రగృహ్యమ్)

అయం ప్రగృహ్యః స్వాత్ ఆస్మే ఇన్ద్రాబృహస్పతీ.

103. శే అను ప్రత్యయము ప్రగృహ్యమగును. “ఆస్మే ఇన్ద్రాబృహస్పతీ” అస్మే అనునది ప్రగృహ్యమునకు సంజ్ఞ బహువచనానము. (అస్మభ్యమ్) భ్యన్ ప్రత్యయమునకు “సూదాన సులుక్” (7-1-39.) సూ. చే శే, (ఏ) అను నాచారము లేదమన విధింపబడెను. కావున వేదమందే ప్రకృతసూత్రమునకు ప్రకృతము.

* 104. నిపాతి ఏక ఉపాత్. 1-1-14. నిపాతిః, ఏకాచ్,

అనాజి, (ప్రగృహ్యమ్)

ఏకోఽన్విపాత ఆత్వర్జః ప్రగృహ్యః స్వాత్।
ఇ విస్మయే! ఇ ఇన్ద్రా! ఉ వితిచ్చే! ఉ ఉమేత! అనాజి
త్యుత్తరజిహ్వాకాః ప్రగృహ్య ఏన! ఆ ఏనం నమన్యసే!
ఆ ఏనం కిల తత్! ఏనం ప్రగృహ్య! ఈషదుష్టం
ఓష్టమ్! శో॥ “ఈషదృతే క్రియామోగే మర్యాదాభి విధా
చ యః! ఏతమాతం తితిం విద్యాద్వాక్యస్మరణయోరజిత్”

104. జకార మిత్సంజ్ఞగ గల యాకారముకంటె భిన్నమై నిపాత సంజ్ఞగల అచ్చు ప్రగృహ్యంబగును. ఇ ఇద్దః. మొదటి యికారము విస్మయార్థకమగు నిపాతము. ప్రకృతిభావమునలని సవర్ణదీప్తిము ప్రసరించదు. ఉ ఉమేశః. మొదటి యికారము విశిష్టార్థకమగు నిపాతము. దీప్తిగు నాకారమునకే (అనాత్) పర్యుదాసము చేయబడినది. ఇట్లుగానట్టి యాకారము ప్రగృహ్యమే యగును. ఆ ఏవం ను మార్చుచే. ఆకారము పాశ్చాత్యమందలి యాభివృత్తిత్వమును (అభివృత్తిమును) ద్యోతన చేయును. అనగా పూర్వ మియి తలంచలేదేమని యిప్పుడేమి యిది యిచ్చుచున్నాను ననుభవము ప్రకటింపగును. ఆ ఏవం కిల తత్. ఆకారము పూర్వద్యోతకము. పూర్వద్యోతకమును ద్యోతనచేయు నాకారము విశిష్టార్థకమగుచే ప్రగృహ్యమగును. దీప్తిగు నాకారము ప్రగృహ్యముగాదు. ఓష్ఠ్. (అ+ఉష్ఠా) ఉష్ఠ వర్ణకమును నాకారము వర్ణింపదుచే సంజ్ఞానిశేధము ప్రవర్తించుచును. కాకము ప్రవర్తించునగానందుగాన, నే యాకారము జిత్రననో, ఏక కారనోనును. తెలివిననుట సులభము గాదని తలంచి భావ్యులందు తెప్పరిచిన అక్షరము చూపుచును. “ఉష్ఠదత్..... రజిత్” అగమ : అచ్చునగును. (అ+ఉష్ఠ=ఓష్ఠ) విశ్రాంతినియందు, (క్రియావిశేషమును ద్యోతనచేయనట్టి యాకారము ప్రాసంగిక సత్యము) (అ+ఇతః=ఏతః) మార్పదయన, ముగ్ధాంతరక కార్యమునో సంబంధములేనట్టి యగధి. (అ+ఉష్ఠకావ్రాత్=ఓష్ఠకావ్రాత్) (భిక్షిగ్ధ మనగాను, (భిక్షిగ్ధ యాకార్య మునో సమ్యక్ముఖయగధి. (అ+ఉష్ఠావ్రాత్=అష్ఠావ్రాత్) ఆకారము జిత్రగును. పాశ్చాత్యమునకు నాకార్యమును ప్రవర్తించునట్టి తత్వమునందు. ఈ యాకారమునందు, పూర్వద్యోతకమును నాకారము ప్రవర్తించును. ఏక విశిష్టార్థకములు చూపబడెను. ఇద్దఃమునబట్టియే తద్యోతకమును ప్రవర్తించునట్లేని యాశయము.

* 105. ఓత్. 1-1-15. (నిపాతః, ప్రగృహ్యమ్)
ఓదన్త నిపాతః ప్రగృహ్యః స్యాత్. అహో ఈశా||

105. ఓకారము నమందుగల నిపాతము ప్రగృహ్యమగును. అహో ఈశా|| అహో అననది ప్రగృహ్యమగుటచే నవాచేపము నివృత్తియైనది.

* 106. సంబుధి శాకల్యస్యేతాదశాత్. 1-1-16. సంబుధి,
శాకల్యస్య. ఇతః, అనాత్ (ఓత్, ప్రగృహ్యమ్)
సంబుధినిమిత్తక ఓకారోనా ప్రగృహ్యేత్వైదేకే
ఇతా పతే విష్ణో ఇతి విష్ణ ఇతి విష్ణువీతి
అనాత్ ఇతి కమ్. బ్రహ్మబ్రహ్మత్వబ్రహ్మత్

106. ఆరమున వేదములోనిదని యరము. సంబుధిని సమి తముగ జేసికొని ప్రవృత్తిమగు నోకారము, వేదములోనిది గానట్టి ఇతిశబ్దము

పరమగునపుడు శాకల్యనిమిత్తమున ప్రగృహ్యమగును. శాకల్యగ్రహణము వలన వికల్పము ఫలితమగును. విష్ణో ఇతి మతాంతరమున విష్ణువీతి. విష్ణో అనునది విష్ణుశబ్దమునకు సంబుద్ధ్యంతము, సంబోధనమందు ప్రథమైకవచనము (ను) సంబుద్ధి యనబడును. విష్ణుఁడు, అనునది విష్ణో అని యగును. ఇచట ఓకారము సంబుద్ధినిమిత్తకము. “ఏతా గాబ్రహ్మబంధవిత్వబ్రవీత్” (బ్రహ్మబంధో ఇత్వబ్రవీత్) వేదవాక్య మిది. ఇచట ప్రగృహ్యమున వారించుటకై ఇతిశబ్దమునకు “అనాన్తే” అను విశేషణ మావశ్యకము.

వివరణము:— ఈరూపము కొన్నిపు సకములలో నగబడుచున్నది. ప్రగృహ్యసంజ్ఞలేనిపక్షముం దవాదేశముచేసి “హోపశ్చాకల్యస్య” (68) సూ. చే వలోపముచేసిన విష్ణుఇతి అనిసిద్ధమగునని యభిప్రాయము గావలయును. కాని శాకల్యనిమిత్తమందే ప్రగృహ్యసంజ్ఞవిహిత మైనందున నామతమునందే ప్రగృహ్యసంజ్ఞలేదనుట సరిగాదు గాన నిట్టిరూపము ప్రామాణికముగాదు.

* 107. ఉఱ్ఱః. 1-1-17. (ఇతః, శాకల్యస్య, అనాన్తే, ప్రగృహ్యమ్)

ఉఱ్ఱ ఇతః వా ప్రాగుక్తమ్. ఉ ఇతి. వితి॥

107. ఉ (ఇ) అనునిపాతము, వైదికముగానట్టి ఇతిశబ్దము పరమగునపుడు శాకల్యనిమిత్తమున ప్రగృహ్యమగును. ఉఇతి. మతాంతరమున. వితి.

* 108. ఉఱ్ఱః. 1-1-18. (ఉఱ్ఱః, శాకల్యస్య, అనాన్తే, ఇతః)

ఉఱ్ఱ ఇతః, దీగ్లోఽనునాసికః ప్రగృహ్యశ్చ
ఉఱ్ఱ ఇత్యయమాదేశో వా స్యాత్. ఉఱ్ఱ ఇతి.

108. ఉ (ఇ) అనునిపాతమునకు, వైదికముగానట్టి ఇతిశబ్దము పరమగునపుడు, దీర్ఘము, అనునాసికము, ప్రగృహ్యసంజ్ఞకమునకు, ఉఱ్ఱ అను నాదేశము శాకల్యనిమిత్తమున నగును.

వివరణము:— “ఉఱ్ఱ ఉఱ్ఱ” అను నూత్రము విభాగముచేసి వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. శాకల్యనిమిత్తమందే ఉ ఇతి. ఉఱ్ఱ ఇతి, అను రూపములు సిద్ధమగును. ఇతరమతమందు వితి అని యగును. యోగవిభాగములేనిచో, శాకల్యనిమిత్తమున ఉఱ్ఱ ఇతి, అను నొకరూపమే సాధువగును. కావున ఉ ఇతి, అనురూపము యోగవిభాగమునకు ఫలము.

*109. మయ ఉఱ్ఱో వో వా. 8-3-38. మయః ఉఱ్ఱః, వః, వా. (అచి)

మయః పరస్య ఉఱ్ఱో వో వా స్యాదచి. కిము ఉక్తమ్

కిమ్యుక్తమ్. వత్వస్యాసిద్ధత్వాన్నానుస్వారః.

109. మయప్రత్యాహరవర్ణముకంటె పరమగు ఉచ్ఛో (ఉ) యొక్క స్థానమందచ్చు పరమగునపుడు వకారాదేశము వికల్పముగ నగును. కిమ్యుక్తమ్. (కిమ్ ఉ ఉక్తమ్) ఇచట మకారమునకు “మోనుస్వారః” (123) సూ. చే ననుస్వారము చేయనపు డీవకారాదేశమనిదమగునుగాన హలు పరముగ లేదు, అనుస్వారము రాదు. పక్షమందు కిమ్యుక్తమ్. ఉకారము, “నిపాత ఏకాచ్” (104) సూ. చే ప్రగృహ్యముగాన సకర్ణదీగము రాదు.

* 110. ఈదూతౌ చ సప్తమ్యుక్తే. 1-1-19. ఈదూతౌ, చ,

సప్తమ్యుక్తే. (ప్రగృహ్యమ్)

సప్తమ్యుక్తే పర్యవసన్న మిదూదస్తం ప్రగృహ్యం స్వాత్. సోమోగౌరీ అధిశ్రితః. మామకీ తనూ ఇతి. సుపాంసులుగితిసప్తమ్యుక్త లక్. అర్థగ్రహణం కిమ్. వృత్తావరాంతరీపసంక్రాంతే మాధూత్. వాప్యమశ్వో వాప్యశ్వః.

110. సప్తమ్యుక్తమౌత్రమందు వర్తమానమైన ఈకారాస్తముగాని, ఊకారాస్తముగాని, ప్రగృహ్యమగును. సోమోగౌరీ అధిశ్రితః. మామకీ తనూ ఇతి. ఇవి వేదవాక్యములు. వీనిలో గౌరీ, తనూ శబ్దములకంటె పరమగు సప్తమివిధికి “సుపాం సులక్” (7-1-39) సూ. చే లక్కు వచ్చుటచే గౌరీతనూశబ్దములు సప్తమ్యుక్తమందు పర్యవసన్నములైనవి. అర్థగ్రహణమునువిడచి “ఈదూతౌ చ సప్తమి” అనినను, యేన విధినూత్రి ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషలచే నీదూదస్తమగు సప్తమ్యుక్త మని యర్థము లభించును. గౌరీతనూశబ్దము లిట్టివే యగును. కావున సర్థగ్రహణఫలమే మనన, “వాప్యశ్వః” అను సమాసములోని వాపీశబ్దముగూడ నీదస్తమగు సప్తమ్యుక్త మేగాన నిచటప్రవక్తమగు సంజ్ఞను వారించుట ఫలమని గ్రహించదగును. అర్థగ్రహణసామర్థ్యమువలన సప్తమ్యుక్తమౌత్రమునే బోధింపవలయు నని లభించును. సమాసమందలివాపీశబ్దము వ్యస్తప్రయోగమునందువలె వాపి యందనునర్థమునేగాక వాపియందున్నవానిని (అశ్వాదులను) గూడ బోధించును. అనగా సప్తమ్యుక్తమునేగాక అతిరిక్తార్థమునుగూడ బోధించుటచే వాపీశబ్దము సప్తమ్యుక్తమౌత్రమున వర్తమానముగాదని యాశయము.

* 111. అణోఽప్రగృహ్యస్యానునాసికః. 8-4-57. అణః,

అప్రగృహ్యస్య, అనునాసికః.

అప్రగృహ్యస్యాణోఽవసానే అనునాసికోవాస్యాత్.

దధి, దధి. అప్రగృహ్యస్య కిమ్. అగ్నిః ఇతిశ్చచ్ఛిన్తి.

111. ప్రగృహ్యములుకానట్టి యవసానమందలి అణ్ణుల కినునాసికము వికల్పముగవచ్చును. దధి. పక్షమందు, దధి. అగ్ని. ఇచట నీకారము

“ఈదూడేత్సా” త్రముచే, ప్రగృహ్యము. దీని కనునాసికమును వారించుటకై “అప్రగృహ్యస్య” అను విశేషణ మావశ్యకము. 1 అచ్చస్థి సమాప్తినొందెను.

వివరణము:- 1 “అల్పాచేతరమ్” (నూత్రము) “సిద్ధమనచేత్వాత్”, (వార్తికము) “కథమనత్త్వమ్”, (భాష్యము) ఈప్రయోగములవలన సమాసము మొదలగు వృత్తులలోనుండు అచ్చదమందు పదాంతకార్యముగాని (వత్సాదులు) శ్చుత్వముగాని ప్రవర్తించదని తెలిసికొనదగును. కావున ఆచేసస్థి, అనుచోట వత్సాదు లేల ప్రవర్తించవను శబ్ద నిరాకృతమగును. ఇట్టి శింకకే యనకాశము గలుగదుగాన స్వరస్థి అనుట సమంజసముగ నుండును.

స్వరసన్నిప్రకరణము సమాప్తము.

4. హల్ససన్నిప్రకరణము

* 112. స్తోః శ్చునా శ్చుః 8-4-40. స్తోః శ్చునా, శ్చుః.

సకారతవర్ణయోశ్చకారచవర్ణాభ్యాం యోగో

శకారచవర్ణస్తోః హరిశ్చేతే రామశ్చినోతి స
చ్చిత్ శార్జ్జయ॥

112. సకారతవర్ణములకు శవర్ణచవర్ణములతో సంయోగమున్నపుడు క్రమముగ శవర్ణచవర్ణము లాదేశములగును. హరిశ్చేతే (హరిస్+చేతే) రామశ్చినోతి (రామస్+చినోతి) సచ్చిత్ (సత్+చిత్) శార్జ్జయ (శార్జ్+జయ)॥

వివరణము:- నూత్రమున సుశ్చుశబ్దములు, ఉత్తరనూత్రమున ఘృశబ్దమును సమాహరద్వంద్వములు. (స్+చ, తుశ్చ, అనయోస్సమాహరః స్తోః, ఈరీతిని సమాసమునెరుగునది.) నపుంసకలిప్తమునకుబదులు పుంలిప్తము నూత్రమందు సాధువగును. ఆధ్యాహారలబ్ధమగు యోగశబ్దమునకు సంయోగమగ్గము. ఇతరవర్ణముతో వ్యవధానమున్నపుడు సంయోగముండదుగాన, చిత్, మిత్యాదులలో శ్చుత్వము రాదు. స్థానులకు ఆదేశములకును యధాసంఖ్యముగాని స్థానులకు నిమిత్తములకును లేదు. ఇట్లు చెప్పటలో విశ్నః ఇత్యాదులందు శ్చుత్వనిషేధమునకై విరచితమగు “శాత్” (113) అనునూత్రము జ్ఞాపకము. శవర్ణమునకు తవర్ణముతో సంయోగమున్నపుడు శ్చుత్వప్రాప్తియే లేనందున నిషేధము వ్యర్థమయి జ్ఞాపకమగును.

* 113. కాత్. 8-4-44. (తోః, శ్చుః, న)

కాత్వరస్య తవర్గస్య శ్చుత్వం న స్యాత్.

విశ్నః, ప్రశ్నః॥

113. శవర్ణముకంటె పరమగు తవర్ణమునకు శ్చుత్వము రాదు. ఉదా॥ విశ్నః, ప్రశ్నః॥

* 114. పునా ప్పుః. 8-4-41. పునా, ప్పుః, (స్తోః)

స్తోః పునా యోగే పుస్స్యాత్ । రామషష్ఠః॥

రామషీకతే శేష్టా తట్టికా చక్రిణౌకసే॥

114. సకారతవర్ణములకు షకారటవర్ణములతో సంయోగమున్నపుడు క్రమముగ షకారటవర్ణము లాదేశములగును. రామషష్ఠః. (రామన్+షష్ఠః) రామషీకతే. (రామన్+టీకతే) శేష్టా. (శేష్+తా) చక్రిణౌకసే. (చక్రిన్+థౌకసే)॥

వివరణము:— ఈనూత్రమునగూడ సాన్యాదేశములకే యథాసంఖ్యముగాని, సానులకు నిమి తములకును లేదు. తవర్ణమునకు షకారము పరమెనపుడు ప్పుత్వనిషేధమును విధించు “తోఃషి” (116) అను నూత్రమే యందు ప్రమాణము.

* 115. స పదాన్తాట్టోరనామ్. 8-4-42. స, పదాన్తాత్, టోః,

అనామ్. (స్తోః, ప్పుః)

అనామితి లుప్తపక్షీకం పదమ్ । పదాన్తాట్టవర్గాత్పర

స్యానామస్తోః ప్పుర్వస్యాత్ । షట్ సన్తః । షట్ తే॥

పదాన్తాత్రిమ్ । ఈట్టే । టోః కిమ్ । సర్విష్టమమ్॥వా॥

అనామ్నవతి నగరీణామితి వాచ్యమ్ । షణ్ణామ్ । షణ్ణవతిః॥

షణ్ణగర్హః॥

115. అనామ్, అనునది లుప్తపష్ట్యనము. (అనామః) పదాన్తమయిన టవర్ణముకంటె పరములై నామ్, కంటె భిన్నములగు సకారతవర్ణములకు ప్పుత్వము ప్రవర్తించదు. షట్ సన్తః. షట్, అనునది పదమగుటచే టకారము పదాన్తమైనందున సకారమునకు ప్పుత్వము రాదు. షట్ తే, ఇచటను టకారము పదాన్తమే గాన ప్పుత్వము రాదు. ఈట్టే. (ఈట్+తే) ఈడధాతువునకు లట్ ప్రథమైకవచనము. టకారము పదాన్తముగాదు. ఇచట ప్పుత్వనిషేధమును వారించుటకై టవర్ణము పదాన్తముగావలయుననవలయును. సర్విష్టమమ్. (సర్విష్+తమమ్) ఇచట ప్పుత్వనిషేధమును వారించుటకై, టవర్ణము కంటె పరమైన తవర్ణమునకే నిషేధమనవలెను. సర్విష్, అనుచోట షకారమునకు జశ్వమువలన డకారము వచ్చునుగాన నిచటను ప్పుత్వనిషేధమగుననుటకు వీలుపడదు. “హ్రస్వాత్తాదౌ” (8-3-10) నూ. చే సర్విష్ శబ్దములోని సకారమునకు ప్రవృత్తమైన షత్వము, జశ్వముచేయునపుడనిద

మగుటచే, జశ్వము రాదు గాన పకారమే యుండును. వా! నామ్ (ప్రత్యయము)నవతి నగరీ శబ్దములలోని నకారమునకు ప్లుత్యనిషేధము లేదని చెప్పవలెను. పణ్ణామ్ (పట్+నామ్) పణ్ణవతిః (పట్+నవతిః) పణ్ణగర్యః (పట్+నగర్యః).

* 116. తో, పి. 8-4-43. తో, పి. (ప్లు, న.)

తవర్గస్య పకారే పరే ప్లుత్యం న! సకాపప్యః.

116. తవర్గమునకు పకారము పరమగునపుడు ప్లుత్యము రాదు. ఉదా॥ సకాపప్యః.

ఝలాం జశోఽన్తే. 8-2-39.

వాగీశః, చిద్రూపమ్.

ఈనూత్రము స్వరసన్నిప్రకరణమున (నూ. 85.) వ్యాఖ్యాతమైనను, సందర్భబుద్ధితీరుగ నిచట చూపబడెను. వాగీశః (వాక్+ఈశః) చిద్రూపమ్ (చిత్+దూపమ్).

* 117. యరోనునాసికేఽనునాసికో వా. 8-4-45 యరః,

అనునాసికే, అనునాసికః, వా! (పదస్య, ఆన్తే)

యరః పదాంతస్యానునాసికే పరేఽనునాసికో వా స్యాత్. ఏతన్మూరారిః, ఏతన్మూరారిః, సానప్రయత్నాభ్యామస్తతమే స్పర్శే చరితాగ్ధివిధరయం రేఫేన ప్రవర్తతే. చతుర్ముఖః, వా! ప్రత్యయే భాషాయాం నిర్మిమ్. తస్మాత్రమ్, చిన్మయమ్, కథంతరి “మదోదగ్రాః కకుద్మన్త” ఇతి, యవాదిగణే దకారనిపాతనాత్.

117. పదాంతమందలి యర్ వర్ణములకనునాసికము పరమగునపుడనునాసికము వికల్పముగ నగును. ఏతన్మూరారిః (ఏతద్+మూరారిః) పక్షమందు, ఏతన్మూరారిః. అష్టాధ్యాయమునందు “సానేనరతమ ఉరణ్ఠరపరః” అని సంహితాపాతము గలదు. అచట “సానేనరతమే”, అని ఛేదముచేసి యాదేశములు సానప్రయత్నములచే నశ్యస్తము సదృశములగు సానులందే వచ్చునగాని విసదృశసానులందు రావని వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. పణ్యుఖః (పట్+ముఖః) అనుచోట దకారము (సాని) సానప్రయత్నములచే నాదేశ సదృశమగుటవలన నద్దానికి ఇకార మాదేశమగును. ఈనూత్రమిట్టి ప్రయోగములలోని స్ఫుర్ణవర్ణములందు చరితార మైనదిగాన నాదేశమునకు (ఇకారములకు) విసదృశమగు సానులందు (రేఫాదులు) ప్రవర్తించదు. కావున చతుర్ముఖః, అనుచోట రేఫమునకనునాసికము గాదు. ఇకారరేఫములకు సానసామ్యమున్నను ప్రయత్నసామ్యము లేనందున, రేఫము, ఇకారమునకు సదృశతము గాదు. వా! అనునాసికమాదియందుగల ప్రత్యయము పరమగునపుడు,

పదానమందున్న యర్వర్ణమునకు, భాషయందు (తొలికభాషయందు) అనునాసి కాదేశము నిత్యముగనగును. తస్మాత్త్రమ్ (తద్+మాత్త్రమ్) మాత్త్ర (చ్) ప్రత్యయము. చిన్మయమ్ (చిద్+మయమ్) మయ (ట్) ప్రత్యయము. “మదోదగ్రాః కకుద్భృతః” అనునది రఘునంశములోని ప్రయోగము. “కకుద్భృతః” అనునది మతుప్ ప్రత్యయోన్తము. (కకుద్+మత్) ఇచట నీవారి కముచే విధింపబడిన యనునాసికమును చేయనందున నీప్రయోగము సాధువగునా? అను ప్రశ్నకు సమాధానము:- యవాదిగణమున పాణిని “కకుద్భృత్” అని దశాదిముతో గూడిన రూపమునుచ్చరించెను. కాన నీనిపాతనమున నాసికమును బాధించును. అనునాసిక మిష్టమైనచో లాఘవము నపేక్షించి “కకున్మా” ననియే యుచ్చరించునుగాన “కకుద్భృతః” అను ప్రయోగము సాధువే యని గ్రహించునది.

వివరణము:- “ఇకో యణచి” నూ. చే, విహితములగు యల్లులు స్వసదృశము లగు హ్రస్వేశ్వకారాదులందే ప్రవర్తించునుగాని, విసదృశములగు దీర్ఘములందు (సుధీ+ఉపాస్యః) ప్రవర్తింపకపోవునని “సాప్తేనైతమే” అనుసప్తమ్యస్తపాతము భాష్యమున దూషితమగుటవలన నీపాతముననుసరించి “చతుర్ముఖః” అనుచోట ననునాసిక వారణమునుచితిమని నాగేశుడుపాయోన్తమును జెప్పెను:- “అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః” (126) అను ఋత్రిమునుండి సవర్ణపదమున కీ ఋత్రిములోనికపకరముచేసి యర్వర్ణమునకు సవర్ణముగ ననునాసికయాదేశమగునని వ్యాఖ్యానముచేయవలయును. రేఫమునకు, ఊప్యలకును సవర్ణములులేవని (రేఫేననునాసికపరసవర్ణయోః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః, నవక్తవ్యః, రేఫోప్యణామ్ సవర్ణా నస్తి.) భాష్యమందు చెప్పబడుటచే రేఫమున కనునాసికము నివృత్తమగును, అని.

* 118. తోర్ణ. 8-4-60. తో, లి. (పరసవర్ణః) తవర్ణస్య

లకారే పరే పరసవర్ణః స్వాత్, తల్లయః, విద్వాల్లిఖతి,
నకారస్యానునాసికో లకారః॥

118. తవర్ణమునకు లకారము పరమగునపుడు, పరసవర్ణము (లకార సవర్ణము) ఆదేశమగును. తల్లయః, (తద్+లయః) విద్వాల్లిఖతి (విద్వాన్+లిఖతి) అనునాసికాననునాసిక భేదములచే లకారము రెండువిధములని యిదివరకు చెప్పబడియెను. అనునాసికమగు నకారమునకు సదృశమైన యనునాసికలకారమే యాదేశమగును.

* 119. ఉదాసాస్తమ్యాః పూర్వస్య. 8-4-61. ఉదా, సా
స్తమ్యాః, పూర్వస్య. (నవర్ణః)

ఉదాపరయోః సాస్తమ్యాః పూర్వసవర్ణః స్వాత్,
అదాపరస్య, ఉత్థానమ్, ఉత్తమృనమ్, అత్రాఘోషస్య

మహాప్రాణస్య సస్య తాదృశవన ధకారః, తస్య ఝో
 ఝరీతిపాక్షిః¹ లోపః, లోపాభావపక్షే తు ధకారస్యైవ
 శ్రవణమ్! న తు ఖరిచే తిచర్త్యమ్! చర్త్యం ప్రతిధకార
 స్యాస్థిత్యాత్!

119. ఉద్ అనునపస్థముకంటె నవ్యవహితపరములగు సా, స్తమ్భ
 అనువానికి పూర్వసవర్ణయాదేశమగును. “అదే పదస్య” (45) అను పరిభాషచే,
 సా, స్తమ్భలయాదివర్ణముగు హకారమునకే దకార సవర్ణయాదేశమగును.
 ఉత్తానమ్ (ఉద్+నానమ్) ఉత్తమ్భనమ్ (ఉద్+స్తమ్భనమ్) ఇచట నఘో
 పము మహాప్రాణమునకు హకారమునకట్టి ధకారమే యాదేశమగును.
 (ఉత్ థో థానమ్) ఉత్ థో తమ్భనమ్) దీనికి “ఘో ఝరి” (72) సూ. చే,
 వైకల్పికమగు లోపమగును. ఉత్తానమ్, ఉత్తమ్భనమ్. లోపము ప్రవర్తింపని పక్ష
 మందు ధకారమే శ్రుతిమగునుగాని “ఖరిచ” సూ. చే చర్త్యమురాదు. చర్త్యము
 చేయునపుడు పూర్వసవర్ణము (ధకారము) అనిదముగటయే ఇందులకు గారణము.

* 120. ఝయో హోన్యతరస్యామ్ 8-4-62. ఝయః,
 హః అన్యతరస్యామ్. (పూర్వస్య, సవర్ణః)

ఝయః పరస్య హస్య పూర్వసవర్ణో వా స్యాత్.
 ఘోపసవర్ణో హరిచతో మహాప్రాణస్య సంవృత్తికణ్ఠస్య
 హస్యతాదృశోవర్ణచతుర్థి ఏవాదేశః। వాగ్ధరిః।
 వాగ్ హరిః॥

120. ఝోన్యతరముకంటె పరమగు హకారమునకు పూర్వసవర్ణాదేశము
 వికల్పముగ నగును. ఘోపః, నాదః, సంవాః, మహాప్రాణ ప్రయత్నములుగల
 హకారమునకట్టి ఝరిచతుర్థిమే (ఘకారాదులు) ఆదేశమగును. వాగ్ధరిః
 (వాగ్+హరిః) పరిమితి వాగ్ హరిః. బాహ్యప్రయత్నములకిట్టిచోటు
 లందే యుపయోగమని యాహుః² జెప్పబడెను.

* 121. శశ్చోఽటి. 8-4-63. శః, ఛః, ఆటి. (ఝయః,
 అన్యతరస్యామ్, పదస్య, అస్తే)
 పదాస్తాత్ ఝయః పరస్య శస్య ఛో వాస్యాదటి।
 దస్య శ్చుత్వేన జకారే కృతే॥

121. పదాస్తామైన ఝయ్యుకంటె పరమగు శవర్ణమునకు ఆట్
 ప్రత్యాహారవర్ణము పరిమితునపుడు ఛకారాదేశము వికల్పముగ నగును. తద్+శః,
 అనుచోట శవర్ణమునకు ఛకారము వచ్చును. తద్+ఛః. దకారమునకు
 శ్చుత్వమువలన జకారమగును. తద్+ఛః. ఇల్లుండ.

* 122. ఖరి చ. 8-4-55. ఖరి, చ (ఝలామ్, చరః) ఖరి
 పరే ఝలాం చరః స్వః ఇతి జకారస్య చకారః।

తచ్చివః! తచ్శివః! వా॥ ఛత్వమమితి వాచ్యమ్ తచ్చోఽ
కేన! తచ్శోకేన! అమి కిమ్! వాక్శోచ్యతే॥

122. ఝల్వర్ణములకు ఛర్వర్ణములు పరమగునపుడు చర్వర్ణములాదేశ
ములగును. తచ్శివః. ఛత్వాభావపక్షమందు, తచ్ శివః అని యగును.
వా॥ శశ్చోటి, సూత్రమున “అటి” అనుపదముయొక్క స్వామున “అమి”
అని చెప్పవలయును. అనగా అమివర్ణము పరమగునపుడు శవర్ణమునకు ఛత్వ
మాదేశమగునని యర్థమగును. తచ్చోకేన. (తద్+శ్చోకేన) పక్షమందు
తచ్శోకేన. వాక్శోచ్యతే. ఇచట శశ్చర్ణమునకు అమిప్రత్యాహారమున
చేరనట్టి చత్వము పరముగనున్నది, గాన నిట్టిచోటులందు ఛత్వమును
వారించుటకై అమివర్ణము నిమిత్తమనవలయును.

* 123. మోనుస్వారః. 8-3-23. మః, అనుస్వారః. (పద
స్య, హలి)

మాస్తస్య పదస్వారః మోనుస్వారస్వాద్యంతి॥
లోస్తస్య! హరిం వద్దే! పదస్యేతి కిమ్! గమ్యతే॥

123. మోనుస్వారమంతమందుగల పదమునకు హల్లు పరమైనపుడను
స్వారమాదేశమగును. “అలోస్తస్య” (43) పరిభాషచే, పదము తుదినున్న
మోనుస్వారమునకే యనుస్వారము వచ్చును. హరిం వద్దే. (హరిమ్+వద్దే,) గమ్యతే.
గమ్, అనునది ధాతువగుటచే పదము గాదు. ఇచట ననుస్వారమును
వారించుటకై మాస్తమగు పదమునకే యనుస్వారమును విధింపవలయును.

* 124. నశ్చాపదాస్తస్య ఝల్లి. 8-3-24. నః, చ, అపదా
స్తస్య, ఝల్లి. (మః, అనుస్వారః.)

నస్య మస్య చాపదాస్తస్య ఝల్లనస్వార
స్వాంతి! యశాంసి! ఆక్రంస్యతే! ఝల్లి కిమ్! మన్యతే॥

124. పదాస్తములుగానటువంటి, నశారమశారములకు, ఝల్లు పరమగునపు
డను స్వారమాదేశమగును. యశాంసి. (యశాన్+సి+ఇ) ఆక్రంస్యతే (ఆక్రమ్+
స్యతే) వీనిలో నశారమశారములు పదమధ్యస్థములుగాని పదాస్తములు గావు.
మన్యతే. ఇచట నశారమునకు నుస్వారనివృత్తికై ఝల్లు నిమిత్త మనవలయును.

* 125. అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః. 8-4-58. అను
స్వారస్య, యయి, పరసవర్ణః!

స్పష్టమ్! అక్ష్లితః! అఞ్చితః, కుణ్ఠితః! కాస్తః!
గుమిఞ్చితః! కర్వనీత్యత్రైప్రప్తే తస్యానీద
త్వాదనుస్వారే పరసవర్ణే చ కృతే, తస్యానీదత్వా
న్నత్యమ్!

125. అనుస్వారమునకు యయ్ ప్రత్యాహారవర్ణము పరమైనపుడు పరస వర్ణ మారదేశమగును. అఙ్గితః॥ (అంకితః) అనుస్వారస్థానమున సదృశములగు నాయావర్ణ పఞ్చమములే యారదేశములగును. అఙ్గితః॥ (అంచితః) కణ్ఠితః (కుంఠితః) శాస్త్రః (శాంతః) గుమ్ఫితః (గుంఘితః) కుర్వంతి అనునది (కురు + అన్తి) కృష్ణా ధాతువునకు లట్ ప్రథమపురుష బహువచనాంతము. ఇచట ప్రత్యయమున స్వాభావికమగు నకారమునకు “అట్ కుప్వాక్”, నూ. చే, ఇత్వము, “నకాపదాంతస్య” నూ. చే, ననుస్వారమును ప్రాప్తములగుచున్నవి. ఇత్వమసిద్ధమగుటవలన మొదట ననుస్వారము పిదప పరసవర్ణము ప్రవర్తించును. (కుర్వంతి కుర్వంతి) ఇపుడు తిరుగ ప్రాప్తమగుచున్న ఇత్వము పరసవర్ణము సిద్ధమగుటవలన (నకారములేదుగాన) ప్రవర్తించుట కవకాశములేదు.

- * 126. వా పదాంతస్య. 8-4-59. వా, పదాంతస్య (అను స్వారస్య యయి పరసవర్ణః.)
పదాంతస్యానుస్వారస్య యయి పరే పరసవ

ర్లోవాస్యాత్ త్వజ్జురోషి త్వంకరోషి సయ్యంతా

సంయంతా సవ్యత్సరః సంవత్సరః యల్లోకమ్ యం

లోకమ్ అత్రానుస్వారస్య పతే ౭ నునాసికా యవలూ॥

126. పదాంతము ననుస్వారమునకు యయ్ ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగు నపుడు పరసవర్ణారదేశము వికల్పముగనగును. త్వజ్జురోషి పత్యమందు త్వం కరోషి సయ్యంతా సంయంతా సవ్యత్సరః సంవత్సరః యల్లోకమ్ యం లోకమ్ సయ్యంతా మొదలగు నుదాహరణములలో ననునాసికములగు, యవలూ క్రమముగ పరసవర్ణారదేశములగును.

- * 127. మో రాజి సమః క్వా. 8-4-25. మః, రాజి, సమః, క్వా క్విబునే రాజతో పరే సమోమస్య మ ఏవ స్యాత్ సమ్రాట్.

127. క్విప్ ప్రత్యయాంతముగు రాజధాతువు పరమగునపుడు సమ్ (ఉప సర్గము) యొక్క మకారమునకు మకారమే యారదేశమగును. సమ్రాట్. రాట్టనునది రాజధాతువునకు క్విబుంతము. మకారమునకు మకారవిధాన మనుస్వార బాధనార్థము.

- * 128. హే మపరే వా. 8-3-26. హే, మపరే, వా.
(మస్య, మః)

మపరే హకారే పరే మస్య మవీవ స్యా
ద్వా । హ్యల హ్యల చలనే । కిమ్ హ్యలయతి । కిం
హ్యలయతి । వా । యవలపరే యవలా వేతివ క్తవ్యమ్ ॥

128. మకారము పరమందుగల హకారము పరమగునపుడు, మకారమునకు మకారాదేశము వికల్పముగ నగును. కిమ్ హ్యలయతి. పక్షమందు కిం హ్యలయతి. హ్యలయతి అనునది చలనార్థమగు హ్యలధాతువునకు నిజ నరూపము॥ వా॥ యకార, వకార, లకారములు పరమందుగల హకారము పరమైనపుడు, మకారమునకు యకార, వకార, లకారాదేశములు వికల్పముగ నగును.

* 129. యథాసంఖ్యమనుదేశస్సమానామ్, 1-3-12. యథా సంఖ్యమ్, అనుదేశః, సమానామ్ ।

సమసమ్బంధీ విధిర్యథాసంఖ్యం స్యాత్ । కియ్
హ్యః । కింహ్యః । కిమ్ హ్యలయతి । కింహ్యలయతి । కిల్
హ్లాదయతి । కింహ్లాదయతి ।

129. సమాన సంఖ్యగలవానితో సమ్మనముగల కార్యముపనితక్రమము నతిక్రమింపక ప్రవర్తించును. “యవలపరే యవలావేతి వక్తవ్య” మను వార్తికముచే, యవల విధానమాదేశములతో సమానమగు సంఖ్యగల యవలలతో సమ్మనము గలదగుటవలన క్రమము ననుసరించును. 2. అనగా యకారపరకమగు హకారము పరమగునపుడు యకారాదేశమే యగును. ఇట్లే వకారలకారములు పరమందు గల్గినపుడు నూహించునది. 3. కియ్ హ్యః, (కిమ్ + హ్యః) పక్షమందు, కిం హ్యః । కిమ్ హ్యలయతి. (కిమ్ + హ్యలయతి) పక్షమందు, కిం హ్యలయతి । కిల్ హ్లాదయతి । (కిమ్ + హ్లాదయతి) పక్షమందు కిం హ్లాదయతి ॥

వివ : — (1) ఇట్లు చెప్పుటచే, ఉద్దేశ్యవిధేయములు సమసంఖ్యాకములైనపుడేగాక నుద్దేశ్యములు దీని విశేషణములు సమసంఖ్యాకములయినపుడు నీ సూత్రము ప్రవర్తించును. “సమాలాకృతజీవేషు హన్ కృష్ణ గ్రహః” (3-4-36) సూత్రముచే, హన్, కృష్ణ, గ్రహ, ధాతువులకు సమాలాకృతజీవ శబ్దములుపదములుగా నున్నపుడు అముల్ ప్రత్యయము విధింపబడెను. ఇచటగూడ నుద్దేశ్యములకు తద్విశేషణములకును, గ్రమాన్వయము సిద్ధమగును.

(2) ఈ సూత్రములేకున్నను, “శత్రుం మిత్రం విపత్తిం చ జయ రథాయ భజాయ”. (శత్రువును జయించుము, మిత్రుని సంతోష పెట్టుము. ఆపదను తొలగింపుము) అను లోకన్యాయమువలననే “యవలపరే యవలావేతి వక్తవ్యమ్” మొదలగు వార్తికములలోను, “పాపూర్ణా” (7-3-78)

మొదలగు సూత్రములలోను గ్రహాన్వయము సిద్ధమగును. కాని “పరస్మై పదానాం ణలతుస్థుసలఘసణ్యమాః” (3-4-82) మొదలగు సూత్రములం దితరసూత్రమందున్న క్రమమును స్వీకరించియు క్రమాన్వయమును చెల్లుటకై యీ సూత్రమావశ్యకము. “పరస్మైపదానామ్” అనుసూత్రమున విధేయము లనేగాని యుద్దేశ్యములను విశేషముగ జెప్పలేదు. పరస్మైపదశబ్దముచే “తిథ్ తస్ యి, (8-4-78) సూత్రమందు జెప్పబడిన తిబాదులదొమ్మిదింటిని గ్రహించి, వీనికి క్రమముగ ణలాదిప్రత్యయములను విధింపవలెను. వేనికి క్రమాన్వయమిష్టమో యవి సమసంఖ్యాకములుగ నొకచోట నుచ్చారితములైనపుడే లోకన్యాయము ప్రవర్తించునని గ్రహింపవలెను.

(3) ఈ సూత్రోదాహరణములందు మకారస్థానమున నానర తమ్యమువలన ననునాసికములగు యకారాదులే యాదేశములగును. “భావ్యమా నేన సవరానాం గ్రహణం న” (విధేయమానమగు అణాచే సవర్ణములకు గ్రహణము కలుగదు) అను పరిభాష యిదిట బ్రవర్తింపదు. ఈ పరిభాష “అణాదిత్” సూత్రములోని యవిధేయమానమనునర్థముగల “అప్రత్యయః” అనుదానివలన సిద్ధమయినదేగాని యతిరిక్తము గాదు. కాన, “అణాదిత్” సూత్రముచే ప్రాప్తములగు సవర్ణములకే నిషేధమును చెల్లును. ప్రకృతమున “గుణాఅభేద కాః” (ఉదాత్తత్వము, అనునాసికత్వము, మొదలగు గుణములు భేదకములు గావు. అనగా ఉదాత్తమునకు జేయుకార్యముల నుదాత్తమునకును ప్రవర్తించును) అనుపరిభాషవలన యవలపరే యవలా వా, అను వార్తకముచే విధింప బడు యవలలు స్వసవర్ణములగు ననునాసికములను గ్రహింపగలవు. ఈ పరిభాషచే ప్రాప్తములగు సవర్ణములకు, భావ్యమాన పరిభాష నిషేధకము గానేరదని గ్రన్థకర్తాశయము. అణాదిత్సూత్రములోని అప్రత్యయపదమునకు అవిధేయమాన మనునర్థ మప్రసిద్ధమనియు, భావ్యమానపరిభాష సూత్రప్రాప్తములగు సవర్ణ ములకువలె గుణాఅభేదకాః, అను పరిభాషచే ప్రాప్తములగు సవర్ణములకును నిషేధమును బోధించుననియు “యవలపరే” అను వార్తకముచే విధేయమానము లగు యవలలు స్వసవర్ణములగు ననునాసికములను గ్రహింపనేరవనియు, గాన కియ్ హ్యః, మొదలగు రూపములలో మకారస్థానమందును నిరనునాసికయకా రాదులే యాదేశములగుననియును నాగేశసిద్ధాంతము.

* 130. నపరే నః 8-3-27. నపరే, నః. (హే, మస్య, వా)

నపరే హకారే పరే మస్య నః స్యాద్వా.

కిన్ హ్ను తే । కిం హ్ను తే.

130. నకారపరకమగు హకారము పరమగునపుడు మకారమునకు నకారా దేశము వికల్పముగ నగును. కిన్ హ్ను తే (కిమ్ + హ్ను తే) పక్షమందనుస్వార మగును. కిం హ్ను తే.

* 131. ధ్లోః ఖక్ టుక్ శరి. 8-3-28. ధ్లోః, ఖక్, టుక్, శరి. (వా)

జకారణ కారయోః కుక్టుకావాగమావా
 స్తశ్శరి । కుక్టుకొరసిద్ధత్వాత్ జశ్శ్వం న । వా ।
 చయో ద్వితీయాశ్శరిపాష్కరసాదేరితి వాచ్యమ్.
 ప్రాక్షభ్ పఞ్మః । ప్రాక్షక్షుపఞ్మః । ప్రాక్షపఞ్మః । సుగ
 ణోత్ పఞ్మః । సుగణోట్ పఞ్మః । సుగణో పఞ్మః ॥

181. జకారణకారములకు, శర్వరము పరమగునపుడు, క్రమముగ కుక్, టుక్, అనునాగమములు వికల్పముగ వచ్చును. ఉకారకకారములిచ్చి జకములు, క్, ట్, అను వర్ణము లాగమములు. కిత్తులగుటచే, జకారణకారములకస్తావయనములగునగును. ఇవి జశ్శ్వముచేయునపు డసిద్ధములగునగునాన వీనికి జశ్శ్వము రాదు. వా॥ పాష్కరసాదిమతమందు, చయవర్ణములకు (క, చ, ట, త, ప,) శర్వరము పరమగునపుడు, క్రమముగ, ఖ, ఘ, త, థ, ఛ, వర్ణములాదేశములగును. ప్రాక్షభ్ పఞ్మః. (ప్రాక్ష + పఞ్మః) కుగాగమద్వితీయవరాదేశములు వచ్చినవి. ద్వితీయవర్ణము రానపుడు, ప్రాక్షక్షుపఞ్మః. కకారపకారముల సంయోగమందు “క్షు” అగును. కుగాగమమురానపుడు ప్రాక్షపఞ్మః. ఇట్లే సుగణోత్ పఞ్మః. సుగణోట్ పఞ్మః. సుగణో పఞ్మః, అనురూపములందును, టుగాగమాదు లూహ్యంబులు.

* 182. డస్సిధుట్. 8-3-29. డః, సి, ధుట్, (వా)

డాత్వరస్య సస్యధుద్వా స్యాత్ । షట్ తస్య నః ।
 షట్ స నః

182. డకారముకంటె పరమగు సకారమునకు ధుడాగమము (ఘ) వికల్పముగనగును. షట్ తస్య నః. (షడ్ + స నః) ధుడాగమము టి తగుటచే సకారమున కాద్యవయవముగనగును. షడ్ ఘో స నః. డకారధకారములకు “ఖరిచ” సూత్రముచే, చర్త్వము. ధుడాగమము రానపుడు షట్ స నః మొదలగు రూపములందు చర్త్వ మసిద్ధమగుటచే తకార టకారములకు ద్వితీయ వర్ణాదేశము ప్రవర్తింపదు.

వివ:- “డః” అనునది పఞ్చమ్యంతమగుటవలన తస్మాదితి, పరిభాషచే సకారమునకు ధుడాగమమనియు, సి, అనునది సప్తమ్యంతమగుటవలన ‘తస్మిన్నితి’ పరిభాషచే డకారమునకు ధుడాగమమనియు నర్థము లభించుచున్నది. ఇట్లు వీనికి విరోధము సంభవింప పరమగు తస్మాదితి, పరిభాషయే ప్రవర్తించును. ఇట్లు సిద్ధమైనదే “ఉభయనిర్దేశే పఞ్చమినిర్దేశో బలియాన్” అను పరిభాష. (పఞ్చమ్యంత సప్తమ్యంతములు రెండును సూత్రమున నిర్దిష్టములైనపుడు పరమగు టచే ప్రబలమగు తస్మాదితి, పరిభాష విధ్యుపకారకమగును.) ఈ పరిభాషచే సూత్రమున సి, అనునది షష్ఠ్యంతముగా మారును.

* 183. నశ్చ. 8-3-30. నః, చ. (సి, ధుట్, పదాత్)

నకారాంతాత్సస్య ధుద్వా । నన్ తస్యః । సస్ సః ॥

138. నకారా న్తముగు పదముకంటె పరమగు సకారమునకు ధుడాగముము వికల్పముగనగును. సన్ త్యః । (సన్ + సః) ధుడాగమచ ర్తములు. ఆగముము రానపుడు సన్ సః । నూత్రమున నః, అనునది పంచమ్యస్తమగుటచే ననువృత్తమగు సి, యనునది పూర్వనూత్రోక్తరీతిని షష్ఠ్యస్తమగును.

* 134. శి తుక్. 8-3-31. శి, తుక్, (నః, పదస్య, వా)

నస్య పదాస్తస్య శే పరే తుగ్వా న్వాత్ ।
శశ్చోటితి ఛత్వవికల్పః । పక్షే ఝరోఝరీతి చలో
పటః సఞ్చోఛమ్భుః । సఞ్చోచ్ఛోఛమ్భుః । సఞ్చోచ్ఛోఛమ్భుః ।
సఞ్చోశమ్భుః ॥ శ్లో॥ ఇచ్చో ఇచఛా, ఇచశా, ఇశా
విలి చతుష్టయమ్ । రూపాణామిహ తుక్ ఛత్వ చ
లోపానాం వికల్పనాత్ ।

134. ఇచట శి, అను షష్ఠ్యస్తము నిరవకాశమగుటచే షష్ఠ్యస్తముగా మార్పుచెందదు. తస్మిన్నితి, పరిభాషయే ప్రవర్తించును. పదాస్తమగు సకారమునకు శవర్ణము పరమగునపుడు, తుగాగముము (త్) వికల్పముగనగును. ఇది కి తగుటచే నకారమున కన్తావయవముగనగును. సన్ త్యః శంభుః । శశ్చోటి (121) నూ. చే, శవర్ణమునకు ఛత్వము వికల్పముగనగును. సన్ త్యఛమ్భుః. నకారతకారములకు శ్చత్వమువలన సఞ్చోచ్ఛమ్భుః । “ఝరోఝరి” (72) నూ. చే, చకారము వికల్పముగ లోపించును. సఞ్చోఛమ్భుః । చలోపము రానపుడు, సఞ్చోచ్ఛమ్భుః. ఛత్వము రానపుడు సఞ్చోచ్ఛోశమ్భుః. తుగాగమా భావపక్షమందు సఞ్చోశమ్భుః. ఈ విషయమును సంగ్రహముగ బోధించు శ్లోకమిది. శ్లో॥ ఇచ్చో, ఇచఛా ఇచశా, ఇశావిలిచతుష్టయమ్. రూపాణామిహ తుక్ ఛత్వచలోపానాం వికల్పనాత్ ॥ సన్ + శమ్భుః, ఇత్యాదులలో తుగాగముము, ఛత్వము, చలోపము, వీనియొక్క వికల్పమువలన పైని చూపబడిన రీతిని నాల్గు రూపములు సాధువులగునని శ్లోకార్థము.

* 135. జమో హ్రస్వాదచి జముణీత్యమ్. 8-3-32. జమః,

హ్రస్వాత్, అచి, జముట్, నిత్యమ్. (పదస్య)

హ్రస్వాత్పరో యోజమ్, తదస్తం యత్ప

దమ్, తస్మాత్పరస్యాచో నిత్యం జముడాగమస్సాస్యోత్ ।

ప్రత్యజ్ఞాత్మా । సుగణీశః । సన్నచ్యుతః ॥

135. జముట్నుచోట టిత్తము ప్రత్యాహరములోని జకారాదులతో ప్రత్యేకముగ సంబంధించును. హ్రస్వముకంటె పరమగు జమ్ (జ, ణ, న) ప్రత్యాహరవర్ణము న్నందుగల పదముకంటె పరమైనయచ్చునకు జముడాగముము (జుట్, ణుట్, నుట్) నిత్యముగ వచ్చును. జకారాస్తపదముకంటె పరమగు నచ్చునకు జుట్ (క్ష) ణకారాస్తపదముకంటె పరమైనయచ్చునకు ణుట్ (ణ) నాస్త పదముకంటె పరమగు నచ్చునకు నుట్ (న్) వచ్చును. క్రమముగ సుదాహరణములు :—ప్రత్యజ్ఞాత్మా, (ప్రత్యక్ష + ఆత్మా) సుగణీశః. సన్న

మృతః. ఈ సూత్రమున యథాసంఖ్యసూత్ర ప్రవృత్తివలన జ్ఞానపదముకంటె పరమగు నచ్చనకు జుడాగమమనురీతిని యగ్గము చేయవలెను.

వివ :—అచ్చనకు జముడాగమమనినచో, పరమదణ్డినా (పరమదణ్డిక్ + బే) ఇత్యాదులందొకారాదులకు జముట్రప్రసక్తియుండును గాన నిట్టిచోటులందాగమమును వారించుటక జాదిపదమునకే ఆగమమును విధింపవలయునని నాగేశాదుల యాశయము.

* 186. సమస్సుటి. 8-3-5. సమః, సుటి. (రుః)

సమో రుస్సాస్యత్సుటి । అలో స్త్యస్య.

186. సమేతనుదానికి సుడాగమము పరమగునపుడు, రు, అనునది (ర్) యాదేశమగును. ఈ రుత్వములో స్త్యపరిభాషచే మకారస్థానమున ప్రవర్తించును. సమేపూర్వకమగు కృష్ణ ధాతువునకు తృచ్ఛ ప్రత్యయము చేసినచో సమే కర్తా అని యగును. “సమృరిభ్యాం కరోతా భూషణే” (6-1-137) సూ. చే, కకారమునకు సుడాగమము (న్) ప్రవర్తించును. సమ్ + స్కర్తా. ఈ సూత్రముచే మకారమునకు రుత్వమగును. సర్ + స్కర్తా. ఇట్లుండ.

* 187. అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు నా. 8-3-2. అత్ర,

అనునాసికః, పూర్వస్య, తు, నా.

అత్ర రుప్రకరణే రోః పూర్వస్యానునాసికో
నా స్యాత్ ॥

187. మతువసోరుసంబుద్ధౌ ఛద్దసి. (8-3-1) సూత్రము నారమ్భించి, కొన్ని సూత్రములచే రుత్వము విధింపబడెను. అది రుప్రకరణమనబడును. రుప్రకరణమున రుత్వమునకు పూర్వమందున్నయచ్చు అనునాసికము వికల్పముగ నగును. సర్ స్కర్తా. ఇచట సకారముపై అకారమునాసికమగును.

వివ :— ఇది విధిసూత్రమనియు, నధికారసూత్రమనియును రెండు పక్షములను విమర్శించి యధికారసూత్రమేయని సిద్ధాంతిరింపబడినది. కావున నీ సూత్రము త్తరసూత్రములందే ప్రవర్తించునుగాని వీనికి పూర్వమగు “మతువసోరు” (8-3-1) సూత్రమునందుగాని, యా సూత్రములోని వార్తికములందుగాని ప్రవర్తించదు.

* 188. అనునాసికాత్పరోఽనుస్వార్. 8-3-4. అనునాసికాత్,
పరః, అనుస్వార్.

అనునాసికం విహాయ రోః పూర్వస్యాత్ప
రోఽనుస్వార్ రాగమస్యాత్ । ఛరవసానయోర్విసర్జ
నీయః ॥

138. అనునాసికాత్తనుచోట పచ్చమి, ల్యబ్జోపేపచ్చమి, అనునాసికముచే విధింపబడినది. కావున అనునాసికాత్తనుపదమున కనునాసికమునువిడిచి, (అనునాసికం విహాయ) యని యర్థము. అనునాసికము వికల్పముగాన తదభావ పక్షమందు రుత్వమునకు బూర్వముగు వర్ణముకంటె పరమగుచు ననుస్వారమాగమ మగును. సంస్కర్తా “ఖివసానయోర్విసర్జనీయః” (77) నూ. చే, తేఘవిసర్జనీయమగును. సంస్కర్తా.

* 139. విసర్జనీయస్య స. 8-31-34. విసర్జనీయస్య, సః (ఖరి) ఖరి విసర్జనీయస్య సస్యైత్ । ఏతదపవాదే వాశరితిపాక్షికే విసర్గే ప్రాప్తే । వా । సంపుంకా

సాం సో వ క్తవ్యః॥ సంస్కర్తా । సంస్కర్తా । సమా వా లోపమేకభిభాష్యమ్ । లోపస్యాపి రుప్రకరణ శత్యాదనునాసికానుస్వారాభ్యామేకసకారం రూప ద్వయమ్ । ద్విసకారం తూక్తమేవ । తత్రానచితేతి సకారస్య ద్విత్వపక్షే త్రిసకారముపి రూపద్వయమ్ । అనుస్వార విసర్గజిహ్వములీయో పథ్యానీయయమా నామకాగోపరి శరచ పాఠస్యోపసంఖ్యాతేవేనాను స్వారస్యాప్యస్త్యైత్ । అనునాసికవతాం త్రయాణాం “ఛరి ఖయ” ఇతి కద్విత్వే షట్ । అనుస్వారవతా మనుస్వారస్యాపి ద్విత్వే ద్వాదశ । ఏషామప్తాదశా నాం తకారస్య ద్విత్వే, వచనాన్తరేణ పునర్ద్విత్వే చ, ఏకతం ద్వితం త్రిత మితి చతుష్పత్తిశ్చ । అనోనునాసికత్వేనైవైతరళతమ్.

139. విసర్గమునకు ఖర్ వర్ణము పరమగునపుడు సకారమౌదేశమగును. సంస్కర్తా. ఇచ్చట నీ నూత్రముచే ప్రాప్తమగు సత్త్విమును బాధించి దీనికప వాదమగు వాశరి (152) నూ. చే, పాక్షికమగు విసర్గము ప్రాప్తమగుచుండ, వా । “సంపుంకానాం సో వ క్తవ్యః” సమ్, పుమ్, కాన్, వీనియొక్క విసర్గమునకు సకారమౌదేశమగునని యర్థముగల వార్తికమువలన వాశరి, అను నూత్రమిచ్చట ప్రవర్తింపదు, కాన నీ వార్తికముచే సకారమే యగును. సంస్కర్తా.

సంస్కర్తా. ఈ గెండును సకారద్వయముగల రూపములు. (మొదటి సకారమును లెక్కింపవలదు). వా । సమ్ అనుదానియొక్క మకారమునకు సుడాగమము పరమైనపుడు లోపమును గొందరు వైయాకరణులు చెప్పిరని భాష్యముననున్నది. ఈ లోపముగూడ రుప్రకరణములోనిదగుటవలన లోపమం దును, రుత్వము ప్రవర్తించునపుడు రాదగిన యనుస్వారానునాసికములు ప్రవర్తించును. కావున నొకసకారముగలవి గెండు రూపములగును. సకారద్వయము గలవి గెండు నిదవరలో జెప్పబడెను. అనుస్వారము, విసర్గము, జిహ్వములీయము,

ఉపధ్యానీయము, యమలు, వీనికి, “అఇహాన్” నూత్రములోని ఆకారము తరువాతను “శషసర్” నూత్రమందును పాతము చెప్పబడుటచే నివి యచ్చులు, శర్వర్ణములుగూడనగును. సకారద్వయముగల రెండురూపములందు, ననుస్వారమునకు, ననునాసికమునకును, పరమగు సకారమునకు “అనచిచ” (49) నూ. చే, ద్విత్వము ప్రవర్తించినయెడల మూడు సకారములుగలవి రెండురూపములగును. ఇట్లునుస్వారముగలవి మూడును ననునాసికముగలవి మూడును, మొత్తమొకగును. వీనిలో ననునాసికముగల రూపత్రయమందు కకారమునకు “శర్ఘయః” (శర్వర్ణముకంటె పరమగు ఖయ్యవర్ణమునకు వికల్పముగ ద్విత్వముగను). అనునాసికముచే ద్విత్వము ప్రవర్తించిన నారూపములగును. అనుస్వారముగలవైన మూడురూపములందు “శర్ఘయః” వార్తికముచే, కకారమునకు ద్విత్వము ప్రవర్తించుటవలన నారూపములగును. (ద్విత్వముగలవి మూడు, ద్విత్వములేనివి మూడు) ఈ నారూపములందనుస్వారమునకు “అనచిచ” నూ. చే, ద్విత్వము ప్రవర్తించినచో పండ్రెండు రూపములగును. వీనిలో ననునాసికముగలవానిని గలపిన పదునెనిమిది రూపములగును. వీనిలో తకారమునకు, “అచోరహభ్యామ్” (60) నూ. చే, ద్విత్వముగను. లింగ తకారమునకే “యణోమయోద్వేవాచ్చే” వార్తికముచే ద్విత్వముగను. ఈ ద్విత్వములు వికల్పములుగాన, రెండును ప్రవర్తించినపుడు మూడుతకారములుగలవి పదునెనిమిది, ఒకేద్విత్వము ప్రవర్తించినపుడు రెండుతకారములుగలవి పదునెనిమిది; ఏ ద్విత్వము రానపుడొక తకారముగలవి పదునెనిమిది. మొత్తమేబది నాలుగు రూపములగును. వీని తుదినున్న ఆకారమునకు “అణోఽప్రగృహ్యస్య” (III) నూ. చే, అనునాసికమైనచో ననునాసికముగలవి యేబది నాలుగు, అనునాసికరహితము లేబది నాలుగునగును. మొత్తము నూటయెనిమిది రూపములగును.

* 140. పుమః ఖయ్యమ్మరే. 8-3-6. పుమః, ఖయి, అమ్మరే । (రుః)

అమ్మరే ఖయి పుమ్శబ్దస్య రుః స్వాత్ । పుత్వత్తిపత్తేః ప్రత్యయస్యేతి షత్వపర్యదాసాత్ ధకధిభయోఃప్రాప్తౌ । అపుత్వత్తిపత్తేః తు షత్వప్రా

ప్రా । సంపుంకానామితిసః । పుస్కీలః । పుస్కీలః ।

పుస్సుత్రః । పుస్సుత్రః । అమ్మరే కిమ్ । పుంక్షీరం । ఖయి కిమ్ । పుందాసః । ఖ్యాఖాదేశేన । పుంఖ్యానమ్ ॥

140. ఆప్ ప్రత్యాహరవర్ణము పరమందుగల ఖయ్ ప్రత్యాహరవర్ణము పరమగునపుడు పుమ్శబ్దములోని మకారమునకు రుత్వము వచ్చును. పుమ్ + ణోకిలః । మకారమునకు రుత్వవిసర్గములు, అనునాసికానుస్వారములు బ్రవర్తింప, పుఃణోకిలః । పుంణోకిలః । అనియగును. ఇతర వ్యాకరణములందుజూదిప్రత్య

యాస్తములుగ నజీకరింపబడిన ప్రాతిపదికములు ప్రకృతిప్రత్యయ విభాగ సహితములనునది వ్యుత్పత్తి పక్షమగును. ఈ పక్షమందుణాద్యస్తముగు పుష్పశబ్దము లోని మకారము ప్రత్యయావయవమగుటవలన దీనియొక్క సానమందు వచ్చిన రుత్వవిసర్గములును ప్రత్యయావయవములగును. “ఇగురుపథస్య చాప్రత్యయస్య” (156) అను షత్వవిధాయకనూత్రమున అప్రత్యయస్య, అను పర్యదాసమువలన ప్రత్యయావయవమునకు షత్వము నిషేధింపబడినది. ఇచట విసర్గము ప్రత్యయావయవమగుటచే షత్వము ప్రాప్తముగాదుగాన “కుప్సోగ్గకగిపాచ” (143) సూ. చే, విధింపబడిన జిహ్వమాలీయోపధ్యానీయములు, అనగా కోకిలశబ్దము పరమగునపుడు జిహ్వమాలీయము, పుత్రశబ్దము పరమగునపుడు పధ్యానీయము ప్రాప్తములగుచున్నవి. ఈ ణాద్యస్తప్రాతిపదికములు ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగ రహితములనునది అవ్యుత్పత్తిపక్షము. ఈ పక్షమందినటి విసర్గము ప్రత్యయావయవము గానందున ననునాసికముతోగూడిన రూపములందు విసర్గమునకు షత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. అనుస్వారముతోగూడిన రూపమునందనుస్వారము వ్యవధాయకమగుటచే విసర్గమిదుపథముగానందున షత్వము ప్రాప్తముగాదని గ్రహింపదగును. ఈ జిహ్వమాలీయోపధ్యానీయములను, షత్వమును బాధించి “సంపుంకానాం సః” అనువచనముచే విసర్గమునకు సకారాదేశమగును. పుస్కోకిలః.

పుంస్కోకిలః పుంస్పత్రః. పుంస్పత్రః. పుంక్షీరమ్. ఇచట రుత్వమును వారిం చుటకై అమృరకముగు ఖయ్య పరమగునపుడే రుత్వమనవలెను. పుందాసః. ఇచట రుత్వమును వారించుటకై ఖయ్య పరమగునపుడే రుత్వమనవలెను. వా । (1) ఖ్యాభో అనునాదేశము పరమగునపుడు పుష్పశబ్దములోని మకారమునకు రుత్వనిషేధమును చెప్పవలయును. పుంఖ్యానమ్. చక్షీణ్ ధాతువునకు ల్యు ట్ప్రత్యయము (అన) పరమగునపుడు “చక్షీణఃఖ్యాభో” (2-4-54) సూ. చే, ఖ్యాభాదేశము చేయగా, ఖ్యానమనునది సిద్ధమగును.

వివ:—(1) ఇది యపూర్వమగు నిషేధవచనము గాదు. “చక్షీణః ఖ్యాభో”, సూత్రముచే ఖ్యాదేశమే విధింపబడుననియు, నసిద్ధకాండమందు (ప్రిపాదియందు) పఠింపబడిన “శస్య యో వా” అను వాఙ్మయముచే శవరము నకు యకారాదేశము వలన ఖ్యాఅని యగుననియును, భాష్యమందు జెప్పబడెను. కావున పుంఖ్యానమనుచోట రుత్వము చేయునపుడు యత్వమసిద్ధమగుటచే, ఖయ్య, అమృరకముగానందున రుత్వప్రసక్తి వారితమగును. ఇట్లు సిద్ధమైన యర్థమే ఖ్యాభాదేశన, అనువాక్యముచే చెప్పబడెనని తెలియనగును.

* 141. నశ్చవ్యప్రశాన్. 8-3-7. సః, ఛవి, అప్రశాన్.
(అమృరే, రు)

అమృరే ఛవి సకారాంతస్య పదస్య రుస్సాన్య
త్, న తు ప్రశాన్ శబ్దస్య । విసర్గః । సత్వం । శ్చుత్వ

ఘోఽశ్శిన్ధిః | శాశ్శిన్ధిః | చక్రిస్త్రాయస్య | చక్రి
స్త్రాయస్య | పదస్య కిమ్ | హన్తి | అమృతే కిమ్ | సన్
త్సరుః | ఖడ్గముషిః | అప్రశాన్ కిమ్ | ప్రశాస్తనోతి ||

141. నకారము న్తమందుగల పదమునకు అమృరకమగు ఛవ్ ప్రత్యాహార
వరము పరమగునపుడు రుత్వము వచ్చును, ప్రశాన్ శబ్దమునకు మాత్రము రాదు.
అలోన్త్యపరిభాషచే నకారమునకు రుత్వముగను. శాశ్శిన్ + ఛిన్. నకారమునకు
రుత్వవిస్మరములు. “విస్మరనీయస్యసః” (139) సూ. చే, సత్వము. శ్చుత్వముచే
నకారమునకు శవర్ణము. రుత్వమునకు పూర్వముననున్నదాని కనునాసికము.

శాశ్శిన్ధి. అనుస్వారపక్షమందు శాశ్శిన్ధి. చక్రిన్ + త్రాయస్య. ఇచట
నుశ్చుత్వమును విడిచి పూర్వోక్తమగు ప్రక్రియ సమానము. చక్రిస్త్రాయస్య.
చక్రిస్త్రాయస్య. హన్తి. (హక్ + తి) ఇచట నాన్తము ధాతువగుటచే
పదము గాదు. ఇచట రుత్వమును వారించుటకై పదమునకు రుత్వమును విధింప
వలెను. సన్ త్సరుః. (త్సరుశబ్దమునకు ఖడ్గముయొక్క పిడి యర్థము). ఇచట
రుత్వవారణారముమృరకమగు ఛవ్ వరము పరమగునపుడు రుత్వమని చెప్పవలెను.
ప్రశాన్ తనోతి. ప్రశాన్ శబ్దమునకు రుత్వనివృత్తికై (అప్రశాన్) అను పర్యుదాస
మావశ్యకము.

* 142. నూన్. 8-3-10. నూన్, పే. (రుః, వా)
నూనిత్యస్య రుస్సాన్యద్వా పకారే పరే |

142. “నూన్” అనునది నృశబ్దముయొక్క ద్వితీయాబహువచనాన్త
మున కనుకరణము. నూన్ అనుదానియొక్క నకారమునకు, పకారము పరమగు
నపుడు, రుత్వము వికల్పముగానగును. సూత్రమున పకారముపై అకారముచ్చరి
ణార్థముగాన నూన్ + పునాతి, అనుదోటునందును రుత్వముగను. నూర్ +
పాహి. విస్మరము. ఇట్లుండ.

* 143. కుప్వోః గుకగపా చ | 8-3-37. కుప్వోః, గుకగపా, చ.
కవర్గే పవర్గే చ పరే విస్మరనీయస్య జిహ్వ
మూలీయోపధ్యానీయా స్తః | చాద్విస్మరః | యేననా
ప్రాప్తస్యాయేన విస్మరనీయస్య ఇత్యస్యాపవాదో
యమ్ | న తు శర్పకేవిస్మరనీయఇత్యస్య | తేన వాసః

క్షేమమిత్యాదౌ విస్మర ఏవ | నూగపాహి | నూంగ
పాహి | నూఃపాహి | నూఃపాహి | నూన్వాహి ||

143. విస్మరమునకు, క, ఖ, లు పరమగునపుడు, జిహ్వమూలీయము,
ప, ఫ, లు పరమగునపుడు పధ్యానీయమాదేశమగును. చకారమువలన పక్షమందు

విస్మయమునకు విస్మయమాదేశముగను. “యేన నా ప్రాప్తే యో విధిరారభ్యతే స తస్య బాధకో భవతి” (ఏ సూత్రమువశ్యము ప్రాప్తమగుచుండ, నే సూత్ర మాగంభింపబడునో యది దానికి బాధకమగును.) అవశ్యప్రాప్తిగలదానికి (సామాన్యశాస్త్రమునకు) ఉత్పన్నమనియు, తరువాత నాగంభింపబడినదానికి (విశేషశాస్త్రమునకు) అపవాదమనియు వ్యవహారము. లోకమున “సర్వేభ్యో బ్రాహ్మణేభ్యోదధి నీయతాం తక్రం కౌణ్డిన్యాయ” (బ్రాహ్మణులందరకు పెరుగు నీయవలెను, కౌణ్డిన్యనకు మాత్రము మజ్జిక నీయవలెను) అని చెప్పు నపుడు బ్రాహ్మణుడగుచే కౌణ్డిన్యనకుగూడ దధిదానము ప్రాప్తమగుచుండ, విశేషముగ తక్రదానము విధింపబడినందున కౌణ్డిన్యనకు తక్రమునే యిచ్చెదరు గాని దధినివ్వరు. అనగా తక్రదానము దధిదానమునకు బాధకమగును. ఈలోక న్యాయసిద్ధమైనదే శాస్త్రమున, యేననాప్రాప్తన్యాయము. కావున నీ న్యాయ ముచే బాధ చెప్పుబడిన సలయంగు తక్రదానము చేసినపిదప నవకాశమున్నను, దధిదానము లేనట్లు, అపవాదశాస్త్రము ప్రవర్తించినపిదప తిరుగ నుత్సర్గ శాస్త్రము ప్రవర్తించుటకు వలనుపడదు. ఈ న్యాయముచే కుహ్వోగిగిగిపాచి, సూత్రము స్వవిషయముననవశ్యము ప్రాప్తమగు “విస్మరనీయస్య సః” సూత్ర మునకే బాధకమగునుగాని, తనప్రవృత్తికి విషయమగు స్థలములన్నిటిలోను, ప్రవృత్తిలేనట్టి, అనగా నవశ్యప్రాప్తి లేనట్టి, శర్వరే విస్మరనీయః” (151) సూత్రముయొక్క లక్ష్యములంగు ప్రవర్తించదని భావము. కావున వాసః త్కేమమనుచోట విస్మరమునకు విస్మరమే వచ్చును. ఈ సూత్రమున కుదాహరణము. న్యూన్ + పాహి. పూర్వసూత్రముచే గుత్త్యము. అనునాసికానుస్వారములు. విస్మరము. ఈ సూత్రముచే నుపధ్యానీయము. న్యూగిపాహి. న్యూంగిపాహి. విస్మర పక్షమందు. న్యూఃపాహి. న్యూః పాహి. రుత్వాభావపక్షమందు. న్యూన్వాహి. విదు రూపములగును,

144. కానామ్రేడితే. 8-3-12. కాన్, ఆమ్రేడితే (రుః)

కాన్మకారస్య గుస్సాద్దామ్రేడితే పరః ।

సంపుంకానామితి సః । యద్వా ।

144. సూత్రమున కాన్, అనునది కిమేతద్దామ్రేడితే ద్వితీయాబహువచ నాస్తమున కనుకరణము. కాన్యొక్క నకారమునకామ్రేడితము పరమగునపుడు గుత్త్యము వచ్చును. కాన్ కాన్. ఇచట మొదటి నకారమునకు గుత్త్యవిస్మరములు, నకారమునకు పూర్వమందున్నదాని కనునాసికానుస్వారములు ప్రవర్తించినపిదప, విస్మరమునకు ప్రాప్తమగు జిహ్వమాతీయమును బొధించి, సంపుంకానామను వచనముచే సకారాదేశము వచ్చును. కాస్కాన్. కాంస్కాన్. సంపుంకానా

మనువచనమున కాన్ గ్రహణమనావశ్యకమని బోధించుటకై ఇచట సకారము వచ్చుటకుపాయాంతరము “యద్వా” అనుదానిచే చూపబడుచున్నది.

* 145. కస్కాదిగ య. 8-31-48. (ఇణః, షః, సః, విసర్జనీ యస్య, కుప్వోః)

ఏష్విణ ఉత్తరస్య విసర్గస్య షసాన్విదన్యత్ర

తు సఃగ్రకగ్గపయోరపవాదః। ఇతిసః। కాస్కాన్, కాంస్కాన్, కాస్కన్, కాతస్కుతః। సర్విష్కుణ్డికా। ధనుష్కుపాలమ్ । ఆకృతిగణోయమ్ ॥

145. కస్కాదిగణపతిములకు కస్కుమొదలగునానిలో ఇణో ప్రత్యాహారవర్ణముకంటె పరమగు విసర్గమునకు షత్వము, ఇణుకంటె పరముగానట్టి విసర్గమునకు సత్వమును వచ్చును. కవర్గపవర్ణములు పరమైనపుడు గణమందు కృతసత్వములను, కృతషత్వములను పఠించుటవలన నిట్లు వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. “కుప్వోః” అనునూత్రముచే విహితములగు గ్రకగ్గ పలకు, విసర్గమునకు

సీ సత్వషత్వములపవాదములు. కాస్కాన్, కాంస్కాన్, అనుచోట విసర్గమున కీ నూత్రముచేతనే సత్వము సిద్ధమగును. కస్కుః, కాతస్కుతః, కుత్సకుత్సః ఆగతః, అనునర్థమున కుత్సకుత్సభ్రమనకు గణపాఠసామర్థ్యమువలన, అణో ప్రత్యయమగును. సర్విష్కుణ్డికా. ధనుష్కుపాలమ్. ఇచట విసర్గమిణుకంటె పరమగుటచే షత్వమునొందును. కస్కాదిగణమాకృతిగణమనగా గణమందు పఠింపబడినవానికంటె నితరములను, గణపతిములతో సదృశమగువాని నిందు జేర్పదగునని యర్థము.

వివ :—కస్కాదిగణమాకృతిగణమనుటవలన సంస్కృతా యను రూపము నీగణమున జేర్చినచో సత్వము సిద్ధమగునుగాన సంఘంకానామనువచనమున సమ్ గ్రహణమగుడ ననావశ్యకమగును. పుంస్కోకలః, ఇత్యాదులందు విసర్గమిణుకంటె పరమగుటవలన నీనూత్రముచే ప్రాప్తమగు షత్వమును బాధించుటకై పూర్వోక్తవార్తికమున పుమ్గ్రహణముమాత్రమావశ్యకమని గ్రహింపవలయును.

* 146. సంహితాయామ్. 6-1-72.

ఇత్యధికృత్య ।

146. ఇది అధికారనూత్రము. “అనుదాత్తం పదమేకవర్ణమ్” (6-1-158) నూత్రమువరకధికృతమగును.

వివ :—“ఇకో యణచి” మొదలగు నూత్రము లీయధికారమున జేరిన వగుటచే “ఇకో యణచి” నూత్రమునకు ముందీనూత్రమును వ్యాఖ్యానము చేయుట యుచితమే గాని, నూత్రక్రమముననుసరించి “చే చ” మొదలగునవ్యవహితపరములగు నూత్రములకు పూర్వము వ్యాఖ్యానముచేయబడెను. ఆవశ్యక

మగు నరమాత్రాకాలవ్యవధానముతో వర్ణముల యుచ్ఛారణము సంహితయన బడును. ఇంతకధికమగు మాత్రాకాలాదివ్యవధానముతో వర్ణములనుచ్చరించునపు డీ యధికారమున విధింపబడు కార్యముల వారింప నీ యధికారమావశ్యకమని గ్రహించునది.

* 147. ఛే చ. 6-1-73. ఛే, చ, (హ్రస్వస్య, తుక్)

హ్రస్వస్య ఛే పరే తుగాగమస్యాన్తస్సంహితాయామ్ । శ్చుత్వస్యాసిద్ధత్వాజ్జ్యేష్ఠేన దః । తత్తత్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వం శ్చుత్వేన బః । తస్య చ త్వేన చః । శ్చుత్వస్యాసిద్ధిత్వాచోఽకురితి కత్వం న । స్వచ్ఛాయా । శివచ్ఛాయా ।

147. హ్రస్వమునకు ఛకారము పరమగునపుడు సంహితయందు తుగాగము (త్) వచ్చును. స్వ + ఛాయా, అనుచోట తుగాగముమువలన స్వత్ + ఛాయా అనియగును. శ్చుత్వముసిద్ధమగుటవలన జత్వముచే తకారమునకు దకారమగును స్వద్ + ఛాయా. చ్చుత్వముసిద్ధమగుటవలన శ్చుత్వముచే దకారమునకు జకారమగును. స్వజ్ + ఛాయా. జకారమునకు చ్చత్వముచే చకారము. స్వచ్ఛాయా. “చోః కుః” (380) శూత్రిముచే చకారమునకు కత్వము చేయునపుడు శ్చుత్వముసిద్ధమగుటవలన దకారమే యుండునుగాన కత్వము రాదు. శివ + ఛాయా, అనుచోటను పై కార్యములన్నియును ప్రవర్తించును గావున, శివచ్ఛాయాఽని యగును.

వివ :—సూత్రమున ఛకారముపై ఆకారముచ్చారిణ్యామగుటచే అచ్చిన్నమ్ (అ + ఛిన్నమ్) అనుచోటను తుగాగము సిద్ధించును.

* 148. ఆత్మాహోశ్చ 6-1-74 ఆత్మాహోః, చ, (ఛే, తుక్)

ఏతయోశ్చే పరే తుక్ స్యాత్ । పదాంతాద్వేతివికల్పపవాదః । ఆచ్ఛాదయతి । మాచ్చిదత్ ।

148. ఆత్ (అ) మాత్ (మా) వీనికి ఛకారము పరమగునపుడు తుగాగముగును. “పదాంతాద్వా”, (151) నూ. చే, విధింపబోవు తుగ్వికల్పమున కిది యపవాదము. ఆత్మాహులు పదములగుటచే ప్రాప్తమగు వికల్పమును బాధించుటకీసూత్రమని యాశయము. ఆచ్ఛాదయతి (ఆ + ఛాదయతి) మాచ్చిదత్ (మా + ఛిదత్) స్వచ్ఛాయా అనురూపమందువలె జత్వాదుల నూహింపదగును.

* 149. దీర్ఘాత్. 6-1-75. (ఛే, తుక్)

దీర్ఘాచ్చేపరే తుక్ స్యాత్ । దీర్ఘస్యాయం తుక్ నతు ఛస్య । సేనాసురాచ్ఛాయేతి జ్ఞాపకాత్ । చేచ్చిద్యతే.

149. చెప్పబోవు జ్ఞాపకమువలన, సూత్రమున, “దీర్ఘాత్” అనుచోట పష్ట్యర్థమందు పఞ్చమి. దీర్ఘమునకు ఛకారము పరమగునపుడు తుగాగమము వచ్చును. దీర్ఘమునకే తుగాగమముగాని ఛకారమునకు గాదు. ఇట్లు చెప్పటలో “విభాషా సేనాసురాచ్ఛాయా” (832) సూత్రమున “చ్ఛాయా” అనెడి చకారాన నర్తమున ఛకారముగల నిర్దేశము జ్ఞాపకము. ఛకారమునకే తుగాగమమనినచో త్తకారము శుప్త్యమువలన చకారమగును. ఇది పరమగునపుడు ఛకారము గూడ “ఖరిచ” (122) సూ. చే, చర్త్యమువలన చకారమగును. “ఛాయా” అనుచోట చకారద్వయము శ్రుతముగావలయును. ప | సన్నిపాతలక్షణో విధర నిమిత్తం తద్విఘాతస్య. (తాను ప్రవర్తించుటకు నిమిత్తమగు సమ్మనమును నివర్తింపజేయు వేరొకకాస్త్రమునకు తాను (ప్రవృత్తమగు కాస్త్రము) నిమిత్తము గాదు) ఈ పరిభాషచే ఛకార నిమిత్తకమగు తుగాగమము (చకారము) ఛకారనివర్తకమగు చర్త్యకాస్త్రమునుగుఱించి నిమిత్తము గానందున చర్త్యము ప్రవర్తింపకపోయినను, ఛకారముతిరువాత చకారము శ్రుతమయ్యెడిని. కావున నీ నిర్దేశము దీర్ఘమునకే తుగాగమమనుటలో ప్రమాణమగును. సూత్రమున కుదాహరణము. చేచ్చిద్యతే. ఏకారమునకు తుగాగమము. మిగిలిన ప్రక్రియ స్వచ్ఛాయా అనురూపమగువలె నూహ్యము.

* 150. పదాన్తాద్వా 6-1-76 పదాన్తాత్, వా | (దీర్ఘాత్. ఛే, తుక్)

దీర్ఘత్పదాన్తాచ్చేపరే తుగ్వా స్యాత్ | ల
క్ష్యీచ్ఛాయా లక్ష్యీచ్ఛాయా || ఇతి హల్ సన్నిధి ||

150. పదాన్తమగు దీర్ఘమునకు ఛకారము పరమగునపుడు తుగాగమము వికల్పముగ నగును. లక్ష్యీచ్ఛాయా. తుగాగమము రానపుడు లక్ష్యీచ్ఛాయా.

హల్ సన్నిప్రకరణము ముగిసెను.

5. విసర్గసన్ని ప్రకరణము

విసర్గనీయస్య సం. 8-3-34. విష్ణస్తాతా ||

ఈ సూత్రమిదివరలో వ్యాఖ్యానము చేయబడినను, ప్రకరణశుద్ధికొఱకు నుత్తరసూత్రములలోనికి విసర్గనీయపదమున కనువృత్తిని చూపుటకు నిచట తిరుగ స్మరింపబడెను. విష్ణస్తాతా (విష్ణుః + తాతా) విష్ణుశబ్దముకంటె సుప్రత్యయము, రుత్వవిసర్గములు. ఈ సూత్రముచే విసర్గమునకు సకారమోదేశమగును.

* 151. శర్వరే విసర్జనీయః. 8-3-35. శర్వరే, విసర్జనీయః.
(ఖరి, విసర్జనీయస్య)

శర్వరే ఖరి విసర్జనీయస్య విసర్జనీయో న త్య
న్యత్ | కఃత్సరుః | ఘనాఘనఃత్తో భణః | ఇహ యథా
యథం సత్త్వం జిహ్వమూలీయశ్చన ||

151. విసర్గమునకు, శర్వర్ణము పరమందుగల ఖర్వర్ణము పరమగునపుడు
విసర్గమే యాదేశమగును. ఇతరములగు సత్త్వదులు నివర్తించుట విసర్గమునకు
విసర్గవిధానమునకు ఫలము. కఃత్సరుః. ఘనాఘనఃత్తో భణః. పీనిలో విసర్గమునకు
క్రమముగ సత్త్వ, జిహ్వమూలీయములు నివృత్తిములగును.

* 152. వా శరి. 8-3-36. వా, శరి. (విసర్జనీయస్య, విస
ర్జనీయః)

శరి పరే విసర్జనీయస్య విసర్జనీయ ఏవ వా
స్యాత్ | హరిః శేతే, హరిశ్చేతే | వా || ఖర్వరే శరి
వా విసర్గలోపాప కవ్యః | రామస్థాతా | హరిస్ఫురతి |
పత్తే విసర్గే సత్త్వే చ త్రైరూప్యమ్ | కుప్ప్యో గ్గ
గ్గపౌ చ, క్గగ్గరోతి | క్కగ్గరోతి, క్గగ్గనతి | క్కగ్గనతి |
క్గగ్గచతి | క్కపచతి | క్గగ్గఫలతి, క్కఫలతి ||

152. విసర్గమునకు శర్వర్ణము పరమగునపుడు విసర్గమే వికల్పముగనగును.
హరిః శేతే. పత్తమందు, సత్త్వస్ఫుర్తిములు ప్రవర్తించిన హరిశ్చేతే అనియగును.
వా || ఖర్వరకమగు శర్వరము పరమగునపుడు విసర్గము వికల్పముగ లోపించును.
రామస్థాతా. (రామఃస్థాతా.) హరిస్ఫురతి. (హరిఃస్ఫురతి) లోపాభావపత్తు
మందు “వాశరి” న్న. చే, విసర్గము. రామస్థాతా. హరిఃస్ఫురతి. పత్తమందు
“విసర్జనీయస్యః” నూ. చే సత్త్వము. రామస్థాతా. హరిస్ఫురతి. లోప
విసర్గములు వికల్పముగటచే నిట్లు మూడురూపములు సాధువులగును. “కుప్ప్యో
గ్గగ్గపౌ చ, (143) సూత్రమిదివరలో ప్రసజ్జవశమున హల్ సన్నిప్రకరణమున
వ్యాఖ్యాతమయినను, విసర్గమునకు కార్యమును విధించునదగుటచే నిచట తిరుగ
నా సూత్రము స్మరింపబడి యదాహరణములు చూపబడినవి. క్కగ్గగ్గరోతి,
క్కగ్గరోతి.....క్కఫలతి.

* 153. సోపదాదౌ. 8-3-38. స, అపదాదౌ. (విసర్జనీ
యస్య, కుప్ప్యో)

విసర్జనీయస్య సః స్యాదపదాద్యోః కుప్ప్యో
పరయోః, వా || పాశకల్పక కామ్యేష్వీతి వాచ్యమ్ |
పయస్పాశమ్ | యశస్కల్పమ్, యశస్కమ్ | యశ
స్కామ్యతి, అనవ్యయశ్యేతివాచ్యమ్ | ప్రాతఃకల్పమ్,
కామ్యే గోరేవేతి వాచ్యమ్, నేహ, గీకామ్యతి ||

153. పదమునకాద్యవయవములుగానట్టి కవర్ పవర్ములు పరమగునపుడు విసర్గమునకు సత్వము వచ్చును. వచనము || పాశ, కల్ప, కి, కామ్య, ప్రత్యయములు పరమగునపుడీసూత్రముచే విధింపబడు సత్వము ప్రవర్తించునని చెప్పవలయును. ఈ వచనము కాశికావృత్తిలోనిది. మిగిలినచోట్ల సంభవములేదు గాన నీవచనము సంభవప్రదర్శనముమాత్రమగును గాని పరిగణనమన వీలులేదు. పయస్పాశమ్ (పయః + పాశమ్) పయశ్శబ్దముకంటె “యాశ్యే పాశమ్” (5-3-47) సూ. చే, పాశప్రత్యయము. (నిన్దితమగు క్షీరమనియర్థము) యశస్కల్పమ్ “ఈషదసమాప్తా కల్పవదేశ్యదేశీయః”. (5-3-67) సూ. చే, యశశ్శబ్దమునకు కల్పప్రత్యయము. (స్వల్పముచే నసంపూర్ణమగు కీర్తియనియర్థము) యశస్కమ్ “కుత్తితే” (5-3-74) సూ. చే, యశశ్శబ్దముకంటె కప్రత్యయము. (అపయశస్సని యర్థము) యశస్కామ్యతి. “కామ్యచ్చ” (3-1-9) సూ. చే, యశశ్శబ్దమునకు కామ్యప్రత్యయము. (తనకు యశస్సును కోరుచున్నాడని యర్థము). వా|| అవ్యయసంబంధియగు విసర్గమునకు సత్వము రాదు. ప్రాతఃకల్పమ్. ఇచట విసర్గము ప్రాతర్, ఆనునవ్యయమునకు సమ్మన్ధించినదగుటచే సత్వము రాదు. వా|| కామ్యచ్ ప్రత్యయము పరమగునపుడీత్సంజ్ఞాకోకారముగల రేఫయొక్క (రు) స్థానమందైన విసర్గమునకే సత్వము వచ్చును. గీఃకామ్యతి. ఇచట విసర్గము కేవలరేఫస్థానికమగుటవలన సత్వము రాదు. యశస్కామ్యతి, ఆనుచోట విసర్గము రుస్థానికముగాన సత్వము ప్రవర్తించును.

* 154. ఇణః షః. 8-3-39. ఇణః, షః (విసర్గస్య)

ఇణః పరస్య పిసర్గస్య షకారస్సాన్వితౌర్వవిషయే సర్విష్టాశమ్, సర్విష్కల్పమ్ | సర్విష్కమ్, సర్విష్కామ్యతి ||

154. (1) పూర్వసూత్రమునకు విషయమగుచోటున. ఇణఃకంటె పరమగు విసర్గమునకు షకారమాదేశమగును. సర్విష్టాశమ్. సర్విష్కల్పమ్, సర్విష్కమ్ | సర్విష్కామ్యతి ||

వివ:—(1) ఇట్లు చెప్పటవలన, పూర్వసూత్రమున జెప్పబడిన పాశాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడు షత్వమనియు, అవ్యయసమ్మన్ధి విసర్గమునకు రాదనియు, కామ్యచ్చప్రత్యయము పరమగునపుడు రుస్థానికవిసర్గమునకే షత్వమనియును, ఫలితమగును. వచనత్రయ సంబంధమువలన క్రమముగ దోషశ్య, ఉచ్చైకల్పమ్, గీఃకామ్యతి, వీనిలో షత్వము వారింపబడును.

* 155. నమస్సురసార్గత్యై. 8-3-40. నమస్సురసాః, గత్యై. |

గతిసజ్జయోరనయోర్విసర్గస్య సః కుప్యైః పరయోః | నమస్కరోతి, సాక్షాత్ప్రభృతిత్వాత్కృత్తోయోగే విభాషా గతिसంజా, తదభావే నమః కరోతి, పురోఽవ్యయమితి నిత్యంగతీసంజా, పురస్కరోతి, ఆగతిత్వాన్నేహ | పూః, పురో, పురోః ప్రత్యేవ్యాః ||

విస్మయమునకు, నిమిత్తమగుచున్నదిగాన నేకాదేశశాస్త్రము, పరమపరగా విస్మయమునకు నిమిత్తమగును. వా! ముహూః అనుదానియొక్క విస్మయమునకు షత్వనిషేధమును చెప్పవలెను. ముహూః కామా.

వివర :—భాష్యమందు, “ఏకాదేశశాస్త్రనిమిత్తాద్విస్మయస్య న షత్వమ్” అని యున్నది. ఏకాదేశశాస్త్రము నిమిత్తముగాగల దానికంటె పరమగు విస్మయమునకు షత్వము రాదని యర్థము. మాత్రుఃకృపా, అనుచోట నుకార మేకాదేశశాస్త్ర నిమిత్తకమగుటచే¹ దీనికింటె పరమగు విస్మయమునకు షత్వము ప్రవర్తించదు.

* 157. తిరసోఽన్యతరస్యామ్. 8-3-42. తిరసః, అన్యతరస్యామ్. (సః)

తిరసస్సోవా స్యాత్కుప్వోః । తిరస్కర్తా ।
తిరఃకర్తా ॥

157. తిరస్ శబ్దముయొక్క విస్మయమునకు, కవర్గపవరములు పరమగు నపుడు నకారాదేశము వికల్పముగ నగును. తిరస్కర్తా. తిరఃకర్తా.

* 158. ద్విస్త్రీశ్చతురితి కృత్వోచ్ఛే. 8-3-43. ద్విస్త్రీశ్చతుః, ఇతి, కృత్వోచ్ఛే. (విస్మయస్య, షః, వా)

కృత్వోచ్ఛే వర్తమానానామేషాం విస్మయస్య
షకారోవా స్యాత్కుప్వోః । ద్విష్కరోతి । ద్విఃకరో
తీత్యాది । కృత్వోచ్ఛే కీమ్ । చతుష్కపాలః.

158. కృత్వసుచీ ప్రత్యయార్థమునందు వర్తమానములగు ననగా, క్రియల యుత్పత్తిని లెక్కించుటయను నర్థమును బోధించెడి, ద్విః, త్రిః, చతుః, అను పీనియొక్క విస్మయమునకు, కవర్గపవరములు పరమగునపుడు, షకారాదేశము వికల్పముగ నగును. ద్విష్కరోతి (రెండుచూగులు చేయుచున్నాడు) ఇల్లెత్రిష్కరోతి, చతుష్కరోతి, అనునవియును. పక్షమందు, ద్విఃకరోతి, మొదలగు రూపములగును. చతుష్కపాలః. (చతురు కపాలేషు సంస్కృతః పురోదాశః) నాల్గు పాత్రలందు సంస్కరింపబడిన పురోదాశమునగా హోమ ద్రవ్యమని యర్థము. ఇచట చతుశ్శబ్దము కృత్వసుజర్గబోధకము గాదు. ఇచట నీ వికల్పషత్వమును వారించుటకై, సూత్రమున, “కృత్వోచ్ఛే” అనునది యావశ్యకము. “ఇదుదుపధస్య” (156) నూ. చే. నిచట నిత్యషత్వము ప్రవర్తించుటయే యిష్టము.

వివర :—“క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వోచ్ఛే”. (5-4-17) నూ. చే, క్రియలయొక్క యుత్పత్తిని లెక్కించుటయను నర్థమును బోధించు సంఖ్యా వాచకములకు, స్వార్థమందు (ప్రకృత్యర్థమందు), కృత్వోచ్ఛే (కృత్వః) ప్రత్యయము విధింపబడెను. ఉదా :—పచ్చకృత్వః. ఈ ప్రత్యయమున కపవాద

మొగ వూర్వోక్తార్థమందే “ద్విత్రిచతుర్భ్యస్సుచ్” (5-4-18) సూ. చే ద్వి, త్రి, చతుర్, శబ్దములకంటె సుచ్ (న్) ప్రత్యయము విహితమయ్యెను కావున ద్విః, త్రిః, చతుః, ఇవి కృత్వసుజ్ఞప్రతిపాదకములగును.

* 159. ఇసుసోస్సామర్థ్యే 8-3-44 ఇసుసోః, సామర్థ్యే. (షః)

ఏతయోర్విసర్గస్య స సాన్యద్వా కహ్యోః । సర్వి
స్కర్తోతి సర్వికరోతి ధనుష్కరోతి ధనుఃకరోతి ।
సామర్థ్యమిహ వ్యపేక్షా । సామర్థ్యే కిమ్ । తిష్ఠతు స
ర్విః । పిబ త్వముదకమ్ ।

159. ఇసో, ఉసో, అనునవి చు న్నమందుగల పదమున కవయవమగు విసర్గమునకు, కవర్గపవర్గములు పరమగునపుడు, వ్యపేక్షారూప సామర్థ్యమందు షకా గాదేశము వికల్పముగ నగును. సర్విష్కరోతి (సర్విః + కరోతి) షత్వము రానపుడు, సర్వికరోతి. ధనుష్కరోతి. ధనుఃకరోతి. వ్యపేక్షయనియు, నేకారీ భావమనియును, సామర్థ్యము ద్వివిధము. ఈ సూత్రమున సామర్థ్యము వ్యపేక్షారూపమే. ఏక వాక్యమున నున్నటువంటి, స్వార్థమును మాత్రము బోధించునట్టి పదములకా కాంక్షవలన గలుగు పరస్పర సమ్మేళనము వ్యపేక్ష యనబడును. సర్విష్కరోతి, అనుచోట కారకము (సర్విస్సు) నకు క్రియా కాంక్షయు, (అనగా సర్విః, అనునపుడు ‘చేయుచున్నాడు, మొదలగు నేదో క్రియను’ చెప్పవలయును) క్రియకు కారకాకాంక్షయు, (అనగా చేయుచున్నాడనునపుడు దేనినో చెప్పవలయును) నుండుటచే సర్విః, కరోతి, అనునవి పరస్పర సమ్మేళనముగల పదములగును. సర్విస్సునకు, కరోతి పదమున కర్థమగు క్రియలోనికి కర్మగనన్వయమని భావము. తిష్ఠతు సర్విః, పిబ త్వముదకమను చోట “నేయి యుండుగాక నీవు నీరును త్రాగుమని” యర్థము. కాన నివి రెండును భిన్న వాక్యములు. సర్విస్సునకు, తిష్ఠతుపదమున కర్థమగు క్రియలోనికి కర్తగా నన్వయము. ఇట్లు సర్విః, అనుచోట గలుగు క్రియాకాంక్ష కా నమగు, టచే, పిబ, అనుదానికర్థమైన క్రియలోనికి సమ్మేళనములేదు. కావున, సర్విః, పిబ అను పీనికి వ్యపేక్షారూపసామర్థ్యము లేదు. ఇచట షత్వవారణమున్నకై సామర్థ్యమందే, షత్వమును విధించుట యావశ్యకము.

* 160. నిత్యం సమాసేనుత్తరపదస్య 8-3-45 నిత్యమ్,

సమాసే, అనుత్తరపదస్య (ఇసుసోః)

ఇసుసోర్విసర్గస్య నుత్తరపదస్య సమాసే ని
త్యం ససాన్యత్కుప్యోః పరయోః । సర్విష్కర్ణికా ।
అనుత్తరపదస్యేతి కిమ్ । పరమసర్విఃకుణ్డికా । కస్కా
దిషు సర్విష్కర్ణికాశబ్దోఽసమాసేవ్యపేక్షావిరహే
ఽపి షత్సార్థః । వ్యపేక్షాయాం నిత్యార్థశ్చ ॥

160. ఇన్, ఉన్, ఇవి య నమందుగల పదమున కవయవమై, ఉత్తర పదములోనిదిగానట్టి విసర్గమునకు, కవర్గపవర్గములు పరమగునపుడు, సమాసమున షత్వము నిత్యముగ వచ్చును. సర్విష్కృణ్ణికా (సర్విషః కుణ్ణికా) పరమసర్విః కుణ్ణికా. (పరమంచ తత్ సర్విః = పరమసర్విః, తస్య కుణ్ణికా) ఇచట సమాస మగుటచేతను, ప్రాప్తమగు షత్వమును వారింప నుత్తరపదములోని విసర్గమునకు షత్వము రాదనవలయును. ఉత్తరపదమునగా సమాసమయొక్క తుదియవ యవము. పరమసర్విఃకుణ్ణికా అనునది కర్మధారయగర్భిత తత్పురుషముగాన “సర్విః” అనునది కర్మధారయమున నుత్తరపదమగుచున్నది. సమాసముగా నపుడు, (వాక్యమందు) వ్యపేక్షారూపసామర్థ్యము లేకున్నను, “ఆనయ సర్విః, కుణ్ణికా తిష్ఠతి, ఇత్యాదులందు షత్వముకొఱకును, వ్యపేక్షాసామర్థ్యమున్నడు “ఇదం సర్విష్కృణ్ణికాయాః” ఇత్యాదులందు నిత్యషత్వముకొఱకును, కన్కాది గణమున సర్విష్కృణ్ణికాశబ్దపాఠము చేయబడెనని గ్రహింపదగును.

- * 161. అతఃకృకమికంసకుమ్భపాత్రకుశాకరీ ష్వనవ్యయ
స్య. 8-31-46. అతః, కృకమి.....ఘ, అనవ్యయ
స్య. (సః సమాసే, విసర్గస్య)

అకారాదుత్తరస్యానవ్యయస్య విసర్గస్య సమా
సే నిత్యం సకారాదేశస్యాత్కరోత్థాదిఘ పరేఘ,
న తూత్తరపదస్య. అయస్కారః! అయస్కామః! అ
యస్కంసః! అయస్కుమ్భః! అయస్పాత్రమ్! అయస్స
హితాకుశా అయస్కుశా! అయస్కర్ణీ! అతఃకిమ్! గీ
కారః! అనవ్యయస్య కిమ్! స్వఃకామః! సమాసే కిమ్!
యశఃకరోతి! అనుత్తరపదస్య కిమ్! పరమయశఃకారః!!

161. హ్రస్వాకారముకంటె పరమై, ఉత్తరపదములోనిదిగాని, యవ్యయ సమ్బంధిగాని గానట్టి విసర్గమునకు కృచ్ఛే, కమ్, ధాతువులవలన సిద్ధములగు కార, కామ, మొదలగు రూపములు, కంస, కుమ్భ, పాత్ర, కుశా, కర్ణి, శబ్దములును పరమగునపుడు, సమాసమందు సకారాదేశము నిత్యముగ నగును. అయస్కారః, అయస్కామః. అయస్కంసః. అయస్కుంభః. అయస్పాత్రమ్. అయస్కుశా. అయస్సహితాకుశా, అని మధ్యపదలోపి సమాసము (అయసః, కుశా, అయస్కుశా, అనినచో “జానపదఖణ్డగోణ” (513) సూ. చే, కీఘ ప్రసక్తమగును) అయస్కర్ణీ. గీకారః. ఇచట సత్వనివృత్తికై విసర్జనీయ మకారముకంటె పరముగావలయుననవలెను. స్వః కామః. ఇచట విసర్గము స్వరార్థకమగు నవ్యయము (స్వర్) నకు సమ్బంధించినదగుటచే సత్వము రాదు. యశఃకరోతి, అను వాక్యమునందు సత్వవ్యావృత్తికై సమాసమందు సత్వమును విధింపవలెను. పరమయశఃకారః. ఇచట సత్వవారణమునకై ఉత్తరపదములోని విసర్గమునకు నిషేధము చేపడదగును. (పరమంచ తద్యశః తస్యకారః).

వివ :— ఈ నూత్రములోనికి సమాసపదమును వర్తించును. దీనిచే నుత్తర పదమాక్షిప్తముగున. దీనికి నూత్రములోని కృ, కమ్, అను ధాతువులు విశేషణములు. విశేషణముగు ధాతువదియాదియందుగల శబ్దమును గ్రహించును. ఈ విషయమున “విష్వదేవయోశ్చ” (421) నూత్రమందలి వప్రత్యయగ్రహణము జాపకము. జాపనప్రకార మచటనే చూపబడును. ఇందువలన కృ, కమ్, ధాతువులు క్రమముగ కార, కామ, మొదలగువానికి బోధకములగును.

* 162. అధశ్శిరసీ పదే. 8-3-47. అధః, శిరసీ, పదే, (శః)

ఏతయోర్విసర్గస్య సాదేశస్యాత్పదశబ్దే పతః ।
అధస్పదమ్ । శిరస్పదమ్ । సమాస ఇ త్యేవ । అధఃపదమ్ ।
శిరఃపదమ్ । అను త్తరపదస్థస్యైత్యేవ । పరమశిరఃపదమ్ ।
క స్కాదిషు చ । భాస్కరః ॥

162. నూత్రమందలి “అధశ్శిరసీ” అనుచోట స్రవణమావిభక్తి, షష్ఠ్యర్థము. ఈ త్తరపదస్థముగానటువంటి అధః, శిరః, వీనియొక్క విసర్గమునకు పద శబ్దము పరమగునపుడు, సమాసమందు సకారమాదేశమగును. అధస్పదమ్ (పాదస్యాధః = అధస్పదమ్ = పాదముయొక్క అధోభాగము) శిరస్పదమ్. (శిరసః పదమ్) అధఃపదమును వాక్యమందు సత్వమును వారించుటకై సమాసమందే సత్వమునవలయును. పరమశిరః పద మనుచోట సత్వనివృత్తికై, యుత్తరపదస్థముగు విసర్గమునకు సత్వనిషేధము చెప్పవలెను. భాస్కరః (భాః, కరః) ఇచట విసర్గము ప్రాస్యాకారముకంటె పరముగానందున “అతఃకృకమి” నూ. చే, సత్వముందుగాన నిచట సత్వముకొఱకు కస్కాది గణమందీశబ్దము పఠింపబడెను.

విసర్గసన్నిప్రకరణము సమాప్తము.

6. స్వాది సన్నిప్రకరణము

స్వాజసహాడితి సుప్రత్యయే శివస్ అర్చ్య ఇతి స్థితే ॥

* 163. ససజాహారుః 8-2-66 ససజాహః, రుః. (పదస్య, అస్తే)

పదాంతస్య సస్య, సజావశబ్దస్య చ, రుః
స్వాత్ । జశ్వాపవాదః ॥

163. శివశబ్దముకంటె “స్వాజసహాత్” (184) నూ. చే, సుప్రత్యయమగును. అర్చ్యః అను పదమును కలపినపుడు, శివస్ + అర్చ్యః అని యుండును. ఇట్లుండ. సకారమంతమందుగల పదమునకు, సజావ శబ్దమంతమందుగల పదమునకును, రు (ర్) అదేశమగును. ఈ రుత్వములోన్త్య పరిభాషచే నన్త్యములగు సకారవకారములకగును. శివస్ అనుచోట సకారము పదాంత

మగుటచే, రుత్వము ప్రవర్తించిన శివర్ ఆనియగును. ఈ రుత్వము “ఝలాం జశోస్తే” (85) సూ. చే, విహితముగు జత్వమున కపవాదము.

* 164. అతో గోరపుతాదప్లుతే. 6-1-113. అతిః, గోః, అప్లుతాత్, అప్లుతే, (అతి, ఉత్)

అప్లుతాదతిః పరస్య గోగుస్సాన్యదప్లుతేతి ।
భోభగోఅఘో, ఇతి ప్రాప్తస్య యత్వస్యాపవాదః ।
ఉత్వం ప్రతి రుత్వస్యాసిద్ధత్వంతు న భవతి । రుత్వమ
నూద్య ఉత్వవిధేస్సామర్థ్యాత్ ॥

164. ప్లుతభిన్నమగు హ్రస్వాకారముకంటె పరమగు రుత్వము (ర్) నకు, ప్లుతభిన్నమగు హ్రస్వాకారము పరమగునపుడు ఉకారమందేశమగును. ఇది, భోభగోఅఘో (168) సూ. చే, ప్రాప్తమగు యత్వమున కపవాదము. (అనగా నీ యుత్వమును విధింపనిచో, యత్వము ప్రాప్తించుచున్నదనియు సుత్వము విధింపబడునపుడు, యత్వమసిద్ధమగుటచే సుత్వమే ప్రవర్తించునుగాన యత్వము నకు ప్రాప్తియే లేదనియును భావము) రుత్వము నుద్దేశించియే, ఉత్వమును విధించుటవలన, సుత్వము చేయునపుడు రుత్వమసిద్ధమగుననుటకు వలనుబడదు. శివఉ + అర్చ్యః ।

* 165. ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః. 6-1-102. ప్రథమ
యోః, పూర్వసవర్ణః. (అకః, అచి, దీర్ఘ)

అకః ప్రథమాద్వితీయయోరచి పరే పూ
ర్వసవర్ణదీర్ఘ ఏకాదేశస్సాన్యత్ । ఇతి ప్రాప్తే ॥

165. అక్కులకు ప్రథమాద్వితీయానిభక్తుల యచ్చు పరిమగునప్పుడు పూర్వసవర్ణదీర్ఘము (అక్కులకు సవర్ణమగు దీర్ఘము) ఏకాదేశమగును. శివ + ఉ, అనుచోట వకారముపైనున్న ఆకారమక్కు, దీనికి ప్రథమైకవచనముగు ఉకారము పరమైనందున నీ దీర్ఘము ప్రాప్తమగుచున్నది.

వివ: — శిష్టులచే చేయబడు వ్యాఖ్యానమువలన, సూత్రములోని “ప్రథమయోః” అనుదానిచే ప్రథమాద్వితీయారూపములగు విభక్తులకు గ్రహణముకల్గును. కావున నిట్టియర్థము సంభవించినది.

* 166. నాదిచి. 6-1-10. న, ఆత్, ఇచి. (పూర్వసవర్ణదీర్ఘ)

అవర్ణాదిచి పరే న పూర్వసవర్ణదీర్ఘః । ఆ
ద్గణః । ఏజః పదాంతాదతి । శివోఽర్చ్యః । అత ఇతి త
పరః కిమ్ । దేవా అత్ర । అతీతి తపరః కిమ్ । శ్వ ఆ
గస్తా । అప్లుతాత్కిమ్ । ఏహి సుస్రాతే3 అత్ర స్నా
హి । ప్లుతస్యాసిద్ధత్వాదతిః పరోయమ్ । అప్లుతాదితి
విశేషణేతు తత్సామర్థ్యాన్నా సిద్ధత్వమ్ । తపరకర

జన్మతు న సామర్థ్యమ్ । దీర్ఘనివృత్త్యా చరితార్థ
త్వాత్ । అప్లుతే ఇతికిమ్ । తిష్ఠతు పయ ఆగ్నిదత్తి ।
గురౌరన్యత ఇతి పుతః.

166. అవర్ణముకంటె ఇచ్ఛ ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగునపుడు, పూర్వ సవర్ణదీర్ఘము రాదు. శివ : ఉ . ఆర్చ్యః. ఇచట నీ నిషేధముచే పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము ప్రవర్తించదు. “ఆర్చణః” (70) నూ. చే, గుణము. శివో + ఆర్చ్యః. “విజృంభదాన్తాదతి” (87) నూ. చే, పూర్వరూపము. శివో + ఆర్చ్యః. “అత్యో ర్గోరన్యతాదప్లుతే” అను నూత్రములోని పదములకు “అత ఇతి తిపరః కిమి” త్యాదిగ్రంథముచే ప్రయోజనము మాపబడుచున్నది. దేవాః + అత్ర అనుచోట సిద్ధరూపము దేవా అత్ర, అనునది. దేవాన్ - అత్ర, అనియుండ రుత్వముగును. “ఘోభగో” అను వక్ష్యమాణ నూత్రముచే రుత్వమునకు యత్వము (యే) “లోపకాకల్యస్య” (65) నూ. చే, యలోపము ప్రవర్తించును. ఇచట (దేవార్ అత్ర) దీర్ఘముకంటె పరమగు రుత్వమునకుత్వము వారించుటకై “అతః” అనుచోట తపరకరణ మావశ్యకము. శ్వః + ఆగన్తా, అనుచోట దేవా అత్ర, అను చోటునందువలె రుత్వాదికార్యములు ప్రవర్తించిన, శ్వ ఆగన్తా, అను సిద్ధరూపముగును. ఇచట దీర్ఘము పరమగునపుడుత్వవారణమునకై “అతి” అనుచోట తపరకరణ మావశ్యకము. పుత్రముకంటె పరిమైనపుడు “అతః” అనుచోటనున్న తపరకరణమువలననే ఉత్త్వము వారించబడునుగాన అతః, అనుదానికి (అకారమునకు) “అప్లుతాత్” (పుత్రముకంటె భిన్నమైన) అను విశేషణమునకు ఫలమేమను ప్రశ్నకు సమాధానము. ఏహి సుస్రోతత్ర అత్ర స్నాహి. ఇచట పుత్రముకంటె పరిమైన రుత్వమునకు, (సుస్రోతత్ర) ఉత్త్వ నివృత్తికై విశేషణ మావశ్యకము. సుస్రోతాః అనునది యొకనికి పేరు. “దూరా యాతే చ” నూ. చే, తికారముపైనున్న ఆకారము పుత్రమగును. సుస్రోతత్ర 3. సుస్రోతత్ర 3. యత్వయలోపములు ప్రవర్తించును. ఉత్త్వము చేయునపుడు పుత్ర మసిద్ధమగుటచే, రుత్వము, బ్రాహ్మకారముకంటె పరమేయగునుగాన, అతః, అనుచోటనుండు తపరకరణ ముత్వనివారకము గానేరదు. “అప్లుతాత్” అను విశేషణ మున్నపుడు విశేషణ సామర్థ్యముచే పుత్ర మసిద్ధము గానేరదు. దీర్ఘముకంటె పరమగు రుత్వమునకుత్వము వారించుటకై (దేవాఅత్ర) తపర కరణము చరితార్థమగుటచే, నిది పుత్ర మసిద్ధము గాకుండజేయు సమర్థమైనది గాదు, అని. తిష్ఠతుపయఆగ్నిదత్తి. ఇచట ఆకారము “గురౌరన్యతః” (98) నూ. చే, పుత్రము. యకారముపైనున్న ఆకారముకంటె పరమగు రుత్వము నకు యత్వయలోపములు వచ్చినవి. ఇచట పుత్రపరకమగు రుత్వమునకుత్వమును వారించుటకై “అప్లుతే” అను ఆకారవిశేషణ మావశ్యకము. అప్లుతాత్కిమను ప్రశ్నమునకు, దాని సమాధానమునకువలె నిచటి ప్రశ్నోత్తరములకు నాశయ మూహ్యంబు.

- * 167. హాశి చ. 6-1-114. హాశి, చ. (అప్లుతాత్, అతః, రోః, ఉః)

అప్లుతాదతః పరస్య రోరుస్సాన్యదశి. శివో వన్ద్యః । రోరిత్యుకారానుబంధ గ్రహణాన్నేహ । ప్రాతరత్ర । భ్రాతర్గచ్ఛ । దేవాన్ + ఇహ । ఇతి సి తే । రుత్వమ్ ।

167. ప్లుతభిన్నమగు ప్రాస్వాకారముకంటె పరమగు రుత్వమునకు హాశి ప్రత్యాహరములోని వర్ణము పరమగునపు యుకారమాదేశమగును. శివో + వన్ద్యః. ఉత్వము. గుణము. శివోవన్ద్యః. ఉత్వవిధాయకమగు నీ నూత్రద్వయమందును ఉకారతస్సంజకమగు రేఫమునే రుపదముచే గ్రహించుటవలన కేవల రేఫమున రుత్వమురాదు. ఉదా. ప్రాతరత్ర (ప్రాతర్ + అత్ర) భ్రాతర్గచ్ఛ (భ్రాతర్ + గచ్ఛ) దేవాన్ + ఇహ, రుత్వము. దేవార్ + ఇహ. ఇట్లుండ.

- * 168. భో భగో అఘో అపూర్వస్య యోఽశి. 8-8-17. భో.....స్య, యః, అశి, (రోః)

ఏతత్పూర్వస్య రోర్యాదేశస్సాన్యదశిపతః । అసన్ధిస్సాత్రః । లోపక్యాకల్యస్య । దేవా ఇహ । దేవాయీహ । అశి కిమ్ । దేవాః స ని । యద్యపిహ య త్వస్సాన్యసిద్ధత్వాద్విస్థిగో లభ్యతే । తథాపి విస్థిగస్య స్థానివద్భావేన రుత్వాద్యత్వం స్యాత్ । నవ్యాయ మత్విధిః । రోరితి సముదాయ రూపాశ్రయణాత్ । భోన్, భగోన్, అఘోన్, ఇతి సకారాన్తా నిపాతాః । తేషాం రోర్యత్వే కృతే ।

168. భో, భగో, అఘో, అకారము, ఇవి పూర్వమందుగల రుత్వమునకు, అశి ప్రత్యాహరవర్ణము పరమగునపుడు యుకారమాదేశమగును. నూత్రమున భగో అఘో, అనుచోటను, అఘో అపూర్వస్య అనుచోటను ఓకారమున కకారముతో ప్రాప్తమగు పూర్వరూపముయొక్క అభావము సూత్రికృతము. నూత్రములు ఛన్దస్సువంటివగుటచే కార్యములు ప్రవర్తింపకున్నను దోషములేదని భావము. దేవార్ ఇహ. ఇచట రుత్వమవర్ణ పూర్వకమగుటచే యత్వమగును. “లోపక్యాకల్యస్య” (68) నూ. చే, యకారలోపము. దేవాఇహ. యలోపము రానపుడు దేవాయీహ. దేవాః సన్ధి. ఇచట యత్వమును వారించుటకై, అశి వర్ణము యత్వమునకు నిమిత్తమనవలయును. అలోపింప నిచట యత్వమసిద్ధమగుటవలన రుత్వమునకు విస్థిగమే వచ్చును, గాన అక్కు నిమిత్తమనకపోయినను దోషములేదు. కాని స్థానివద్భావముచే విస్థిగము రుత్వమగుటవలన యత్వము ప్రసక్తమగును. ఇచట స్థానివద్భావముచే నతి దేశింప నిష్ఠమగు ధర్మము రుత్వము. ఇది రేఫాకారసముదాయమందుండునదగుటచేనల్పూత్రమందుండునది గానందున

నిచట “అనర్విధా” అను నిషేధమును శబ్దింపగూడదు. భోన్, భగోన్, అఘోన్, ఇవి సకారాంతములగు నిపాతములు. వీని సకారమునకు రుత్వము. దీనికి ప్రకృత నూత్రముచే యకారాదేశము ప్రవర్తింప, భోయ్, భగోయ్, అఘోయ్. అని యగును. ఇట్లుండ.

వివ :—(1) ఈ మాడిటికి ఆకృతిగణముగు చాదిగణమందు పాఠము నూహింపదగును. ఇవి నిపాతములనుటవలన, “విభాషా భవద్భగవదఘవతామో చ్చావస్య” (సంబుద్ధి పరమగునపుడు, భవత్, భగవత్, అఘవత్, శబ్దముల యొక్క తకారమునకు రుత్వము, “అవ” కు ఓకారము నాదేశములగును.) అను వార్తికముచే నిష్పన్నములగు, భో, భగో, అఘో శబ్దములనావశ్యకములు. నిపాతముల నగ్గీకరింపనిచో, వార్తిక నిష్పన్నముగు “భో” అనునది పుంలిజ మగు భవచ్ఛబ్దమునకు సమ్బాధనైక వచనముగుటచే, భోహరే, అను చోటనే భో శబ్దపయోగము సాధువగును, భోవిద్వద్భిన్న, భోహరిహరా, ఇత్యాదులం దసాధువు గావలసివచ్చును. నిపాతములైనచో స్త్రీ నపుంసకలిజములందు, ద్వివచన బహువచనములందును, భోభగో అఘో శబ్దములకు సాధుత్వము నీవముగు నని యాశయము. వార్తిక మనావశ్యకమును వృత్తికారుడు, మారదత్తుడు, మొదలగు పరమప్రాచీనుల యభిప్రాయము ననుసరించి ఇట్లు వ్రాయబడెను. కాని స్వమతమున, హేభవన్, అనుదానియొక్క అర్థమందు. హేభో, అను ప్రయోగము. ఆత్రభవన్ అనుదానియొక్క అర్థమందు, ఆత్రభో, అను ప్రయో గము నిష్పముగుటచే వార్తిక మావశ్యకమే. భోహరిహరా మొదలగు ప్రయోగ ముల సాధుత్వమునకై భోశబ్దము నిపాతముగూడ నంగీకరింపబడెను. మూలమున “తేషాం హోర్యత్వే కృతే” అనుదానికి వార్తిక నిష్పన్నముల రుత్వమునకును నిపాతముల రుత్వమునకును యత్వము చేయబడ గాదని యర్థము.

* 169. వ్యోర్లఘుప్రయత్న తరశ్శాకటాయనస్య. 8-3-18.

వ్యోః, లఘుప్రయత్నైతః, శాకటాయనస్య । (అశి)

పదాంతయో ర్వకారయకారయోర్లఘూచ్చా రణౌ వయా వాస్తోఽశి పరే । యస్యోచ్చారణే జి హ్వోగ్రపాగ్రమధ్య మూలానాం ఽైధిల్యం జాయ తే స లఘూచ్చారణః ।

169. పదాంతములగు (భో, భగో, అఘో అవర్ణములకు పరములయిన) వకారయకారములకు, అశి ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగునపుడు క్రమముగ లఘు వకార లఘు యకారములు, శాకటాయన మతిమందాదేశములగును. లఘువులన లఘూచ్చారణములు. ఏ వర్ణముయొక్క యుచ్చారణమందు జిహ్వా (నాలుక) యొక్క మూలము, మధ్యము, అగ్రము, ఉపాగ్రము, (చివరకు సమీప భాగము) వీనికి కంపముగల్గినో యది లఘూచ్చారణమగును.

వివ:—సూత్రమున కుదాహరణములు :—భోయత్ర - (భోయ్ + అత్ర)
భగోయత్ర. అభగోయత్ర. కయాస్తే. (కయ్ + ఆస్తే) అసావాదిత్యః. అన్య
మతమందు వీనిలోని యకారవకారములు, అలఘుచ్చారణములు. ఓకారముకంటె
పరమగు అలఘుయకారము, “ఓతోగార్ద్యస్య” (170) సూ. చే, నిత్యముగ
లోపించును. భోఆత్ర. ఆవర్తముకంటె పరములగు అలఘు వకారయకారములు
“లోపశ్చాకల్యస్య” (68) సూ. చే, వికల్పముగ లోపించును. కఆస్తే.
కయాస్తే. అసావాదిత్యః. అసావాదిత్యః ।

* 170. ఓతోగార్ద్యస్య. 8-3-20. ఓతః, గార్ద్యస్య, (య
స్య, లోపః)

ఓకారాత్పరస్య పదాంతస్యా లఘుప్రయత్ని
స్య యకారస్య నిత్యం లోపస్యాన్యత్ । గార్ద్యగ్రహ
ణం పూజాగమ్ । భోఽచ్యుత । లఘుప్రయత్నిపతే
భోయచ్యుత । పదాంతస్య కిమ్ । తోయమ్ ॥

170. ఓకారముకంటె పరమగు అలఘు యకారము నిత్యముగ లోపిం
చును. ఇచట గార్ద్యగ్రహణము “లోపశ్చాకల్యస్య” సూత్రమున శాకల్య
గ్రహణమువలె వికల్పబోధనాగమముగాక పూజారమగును. ఇందు వ్యాఖ్యానమే
హునము. ఉదా:—భోఽచ్యుత. యకారము లఘువైనపుడు, భోయచ్యుత.
తోయమ్. పదమధ్యస్థమగు నికటి యకారమునకు లోపవారణమునకు యకార
మునకు “పదాంతస్య” అను విశేషణ మవత్యకము.

వివ:—1 లఘు యకారమునకు నిత్యముగ లోపము విధింపబడినచో
ఓకారముకంటె పరమగు యకారమునకు లఘు యకారవిధానము వ్యర్థమగుట
చేతను, ఓకారముకంటె పరమగు యకారమువంటి పదాంత వకారమునకు సంశ్
వము లేకపోవుటచేత నిట్లు చెప్పబడెను.

* 171. ఉఞ్ య పదే. 8-3-21. ఉఞ్, య, పదే. (యవ
యోః, లోపః)

ఆవర్తపూర్వయోః పదాంత మౌర్వవయోః
లోప ఉఞ్ పదే । స ఉ ఏకాగ్నిః । పదే కిమ్ । తన్త్ర
యుతమ్ । వేషస్సంప్రసారణే రూపమ్ । యది తు
ప్రతిపదోక్తో నిపాత ఉఞ్ తి గ్రహీష్యతే తన్త్ర్యుతి
రాగం పదగ్రహణమ్ ॥

171. ఆవర్తము పూర్వమందుగల్గి పదాంతములగు యకారవకారములకు,
పథసంజ్ఞకమగు, ఉ (ఞ్) పరమగునపుడు లోపమగును. స ఉ ఏకాగ్నిః.
(సయ్ + ఉ) తన్త్రయుతమ్ (తన్త్రయ్ + ఉతమ్) ఉ తమనుచోట, ఉ

అనునది, వేఱో (తస్తుసన్తానే) ధాతువునకు సంప్రసారణమువలన నిదమగుటచే పదముగానందున నివి పరమగునపుడు యలోపమును వారించుటకై, ఉఱో అనునది పదముగావలయు ననవలయును. నిపాతముగు, ఉ (ఱో) అనునది ప్రతిపదోక్తము. (స్వరూప నిష్పత్తిలో శాస్త్రాంతరముల యపేక్షలేనిది) వేఱో ధాతువువలన సిద్ధమైన ఉ (తమ్) అనునది లాక్షణికము (స్వరూప నిష్పత్తిలో సంప్రసారణాది శాస్త్రముల యపేక్షగలదు.) ప॥ లక్షణ ప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవగ్రహణమ్, ప్రతిపదోక్తలాక్షణికములు సంభవించునపుడు ప్రతిపదోక్తమునకే గ్రహణము గలుగును) అను పరిభాషచే నీ నూత్రమున నిపాతమే గ్రహింపబడుననిన “తిన్త్రయితిమి” నుచోట యలోపము ప్రసక్తముగానందున నీ నూత్రములోని పదగ్రహణము త్రిగ్రహణమునందు (జమోప్రాస్వాదచి) అను వృత్తికొఱకే యగును.

వివ: 1. భో భగో అఘో పూర్వకముగు యకారమునకు పూర్వనూత్రముచే లోపము వచ్చునుగాన నిట్లు చెప్పబడెను.

2. ఈ లోపవిధానముగూడ నిత్యమగుటచే లఘు యకారవకారములకు లోపమనుటకు వీలులేదు. కావున అలఘావులకే లోపమని యూహింపదగును. నకారము లోపోదాపరణము. అసాఉవకాగ్ని.

* 172. హలి సర్వేషామ్. 8-3-22. హలి, సర్వేషామ్ ।

(భో...స్య, యస్య, లోపః)

భోభగోఅఘో అపూర్వస్య లఘులఘూచ్చా
రణస్య యకారస్య లోపస్సాన్వయే సర్వేషాం మతే
న । భో దేవాః, భో లక్ష్మీ, భో విద్వద్భువన్, భగో
నమస్తే, అఘో యాహి । దేవా నమ్యాః, దేవా
యాన్తి, హలి కిమ్ । దేవాయీహ ॥

172. భో, భగో, అఘో, అకారము, ఇవి పూర్వమందుగల్గి పదాంతములగు లఘుయకారాలఘు యకారములు హల్ల పరమగునపుడు వైయాకరణబలందరి మతమున లోపించును. 2 భో దేవాః, భో లక్ష్మీ, భో విద్వద్భువన్, భగో నమస్తే, అఘో యాహి, 3 దేవా నమ్యాః, దేవా యాన్తి, దేవా యిహ. (దేవాన్ + ఇహ) ఇచట యలోపమును వారించుటకై హల్లు లోపనిమిత్తమనవలయును.

వివ:—1. ఇట్లు చెప్పుటచే కాకిటాయనుని మతిమందును యకారమునకు లోపమే వచ్చునుగాన యకార సామాన్యమునకు లోపము సిద్ధమగును.

2. “భోభగో” అను నూత్రమున “భో” అనునది పూర్వప్రదర్శిత వార్తిక నిష్పన్నమనినచో నది పుంలింగమున సంబుద్ధి పరమగునపుడే (“భోదేవ” అనునట్టిదే) సాధువగునుగాని యద్దానికి బహువచనము, స్త్రీ నపుంసక లింగ

ములు, వీనితో ప్రయోగ మసాధువుగావలయును. భో దేవాః, భో లక్ష్మీ, మొదలగు ప్రయోగము లిష్టములుగాన భో, అనునది నిపాతమునుగూడ నజీకరింపవలయునని సూచించుటకై భో పూర్వమగు యకారమునకు లోపదాహరణములు మూడు చూపబడెనని గ్రహించునది.

3. దేవా నమః. ఇచట “లోపా వ్యోర్వలి,” (878) నూత్రముచే, లోపము చేయునపుడు యకారమునివమగుటచేతను, దేవా యా ని అనుచోట, వల్ల పరముగానందువలనను, ఇట్టి సలిమలందు “లోపావ్యోర్వలి” నూత్రముచే యలోపము సిద్ధముగానందున, వీనిలో యలోపముకొఱకై యీ నూత్రముచే అకారపూర్వక యకారమునకు లోపవిధాన మావశ్యకమనుట కీ యుదాహరణ ద్వయము చూపబడెను.

* 173. 8-2-69. రః, అసుపి (అహ్నః)

అహ్నో రేఫాదేశస్యాన్నతు సుపి. గోరప
వాదః. అహరహః. అహర్దణః. అసుపి కిమ్. అహో
భ్యామ్. అత్రాహన్నిలి రుత్వమ్. వా॥ రూపరాత్రిర
థంతరేషు రుత్వం వాచ్యమ్. అహోరూపమ్. గతమ
హారాత్రిరేషా. ఏకదేశ వికృతస్యా నన్యత్వాదహో
రాత్రః. అహోరథస్తరమ్. వా॥ అహరాదీనాం ప
త్యాదిషు వా రేఫః. విసర్గాపవాదః. అహర్పత్తిః. గీ
ర్పత్తిః. ఘర్పత్తిః. పక్షే విసర్గోపధ్యానీయా॥

173. అహన్ శబ్దముయొక్క నకారమునకు రేఫాదేశమగును. సుప్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు రాదు. ఈ రేఫాదేశము “అహన్” (446) నూ. చే, విహితమగు రుత్వమున కపవాదము. ఉదా॥ అహరహః (ప్రతి దివస మందు) అహన్ శబ్దమునకు వీప్సారూపార్థమందు ద్విత్వము (అహన్ అహన్) రెండిటియొక్క నకారమునకు రేఫాదేశము. అహర్దణః. (అహన్ + గణః) దివసముల సమూహము. సుప్ పు పరమగునపుడు రాదనుటచే అహోభ్యామ్ (అహన్ + భ్యామ్) ఇత్యాదులందు రేఫాదేశమురక “అహన్” నూ. చే, రుత్వము ప్రవర్తించును. వా॥ రూప, రాత్రి, రథస్తర శబ్దములు పరమగునపు డహన్ శబ్దమునకు (నకారమునకు) రుత్వము (రు) చెప్పవలయును. ఇది రేఫాదేశాపవాదము. అహోరూపమ్. (అహన్ + రూపమ్) పగటియొక్క స్వరూపము, రుత్వము ప్రవర్తించినపిదప నుత్వగణములు ప్రవర్తించును. గత మహోరాత్రిరేషా. (పగలు గతించెను, ఇది రాత్రి) సమాసమున సహన్ శబ్దమునకు రాత్రిశబ్దము పరముగ నుండుట యసంభవమగుటచే వాక్యము నుదాహరించెను. అహోరాత్రః. (అహశ్చరాత్రిశ్చ = రాత్రింబవళ్లు) అహన్ శబ్ద రాత్రిశబ్దములకు ద్వ్యన్వయము. దీనికంటె సమాసాంతమగు అకారప్రత్యయముగాగా రాత్రి శబ్దములోని ఇకారము లోపించును. ఇచట రాత్రిశబ్దము పరముగ లేనందున రుత్వమప్రాప్తమగుచున్నను (ప) “ఏకదేశవికృత మనన్యవత్” పరిభాషచే

ప్రవర్తించును. పరిభాషారము:— ఏదేని యొక వస్తువు స్వల్పభాగముచే వికారముగలదయిన, నది యావస్తువేయగునుగాని యన్యముగాదు. శునకము లోక దెగినదైనను శునకముగనే లోకమున వ్యవహరింపబడును. ఈ లోకన్యాయముచే సిద్ధమైనదే పరిభాష. దీనివలన రాత్రిశబ్దమున నికారము లోపించినను రాత్రి శబ్దమే యగునుగాన దుత్తము ప్రవర్తించును. ఆహో రథస్తరమ్. (ఆహశ్చ రథస్తరంచ) పగలు, రథస్తరమునసామయును, అని యర్థము. వా || 1. ఆహ రాదులకు పత్త్యాదులు పరమగునపుడు రేఫాదేశము వికల్పముగ నగును. వార్తిక మున నహారాదులకునుటచే, కృత రేఫములయినవాని కనుసరము లభించును. విసర్గమున కపవాదముగ రేఫమునకు రేఫాదేశము విధింపబడుటచే రేఫమునకు రేఫవిధానము వ్యర్థమనదగును. ఉదా|| ఆహర్వతి. గీర్వతి. ధూర్వతి. పక్షమందు “కుష్వో” (143) నూ. చే, విసర్గోపధ్యాయములగును. అహాపతిః ఇత్యాదులగును.

వివ:—(1) వార్తికమందలి యాదిశబ్దములు రెండును సాదృశ్యాత్మకములు. ఆహన్ శబ్ద సదృశములకు పతిశబ్ద సదృశములు పరమగునపుడు రేఫాదేశ మని ఘటించును. కాన స్వర్గత్వ. స్వర్గనా. ఇట్టి చోటులందును రేఫాదేశము సిద్ధమగును.

* 174. రోరి 8-3-14. రః, రి. (లోపః)

రేఫస్య రేఫే పరే లోపః స్యాత్.

174. రేఫమునకు రేఫము పరమగునపుడు లోపముగును.

* 175. ప్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘః. 6-3-111. ప్రలోపే, పూర్వస్య, దీర్ఘ, ఆణః.

ధరేఫా లోపయతీతి తథా । తస్మిన్వర్ణే
ఽర్థాత్ ధకారరేఫాత్కే పరే పూర్వస్యాణో దీర్ఘః
స్యాత్ । పునా రమతే । హరీ రమ్యః । శమ్భూ రాజ
తే । ఆణః కీమ్ । తృఙః, వృఙః । తృహూ హింసా
యామ్ । వృహూ ఉద్యమనే । పూర్వగ్రహణమును
తరపదేఽపి పూర్వమాత్రస్య దీర్ఘరమ్ । అజరాః ।
లిఙః । మననరథ ఇత్యత్ర రుత్వే కృతే, హశే చేత్యు
త్వే, రోరితి లోపే చ ప్రాప్తే ॥

175. ధకారరేఫముల లోపమునకు నిమిత్తములగు వర్ణములనగా ధకారరేఫములు పరమగునపుడు పూర్వములగు వర్ణములకు దీర్ఘమగును. పునారమతే, (పునర్ + రమతే) హరీరమ్యః (హరీర్ + రమ్యః) శమ్భూరాజతే (శమ్భూ (ర్) రాజతే) ఆణులకు రేఫము పరమగునపుడు క్రమముగ నుదాహరణములు చూపబడెను. వీనిలో “రోరి” నూ. చే, రేఫకు లోపము ప్రవర్తించెను. తృహూ

(హింసాయామ్) ధాతువునకు క్తప్రత్యయాన్తము త్పిఠః, అనియు వృహూ (ఉద్యమనే) ధాతువునకు క్తప్రత్యయాన్తము వృఠః, అనియునగును. వీనిలో “ఘోఢే లోపః” (8-3-13) నూ. చే, ఘలోపము వచ్చినది. ఇనట ఋకారమునకు దీర వారణమునకై అణులకే దీర మనవలయును. కావుననే “అచశ్చ” (36) పరిభాషవలన నచ్చులకు దీర మను నర్థము సిద్ధమగుచుండ, అశ్ గ్రహణమేలయని శంకంపగుడును. ఈ సూత్రము త్తిరపదాధికారములోనిదగుటచే నుత్తరపదములగు ఘకారరేఘముల పరమగునపుడే పూర్వపదములోని అణునకు దీర మనునర్థము లభించును. పునారమతే ఇత్యాదులందే ప్రవర్తించుచుగాని అజర్ఘా, లీఘః. ఇత్యాదులందు ప్రవర్తించకపోవును. అజర్ఘః అనునది గృఢ ధాతువునకు యక్షోలుజన్తమున లక్ష్ మధ్యమైకవచనము. లీఘః అనునది లిహ ధాతువునకు క్తప్రత్యయాన్తము. వీనిలో దీర్ఘము ప్రవర్తించవలయును. ఇట్టి చోట్ల ఘకారరేఘములను లోపంపజేయు ఘకారరేఘము లాదియందుగల యుత్తిరపదము పరమగు లేనందున దీర్ఘము ప్రవర్తించకపోవును. వీనిలోగూడ దీర్ఘసిద్ధి కొఱకు సూత్రమున పూర్వగ్రహణ మావశ్యకము. పూర్వగ్రహణమున్నచో ఘకారరేఘముల లోపమందు నిమిత్తములగు ఘకారరేఘములకు పూర్వమందున్న అణునకు దీర మను నర్థము సిద్ధమగును. తత్సామర్థ్యమున నుత్తరపదమున కాక్షేపము గలుగవని యాశయము. కావున “తస్మిన్నితి” పరిభాషవలననే “పూర్వస్య” అనునది లభించుచుగాన నిది యేలయని ప్రశ్నింపగూడదు. మనస్ + రథః అనుచోట రుత్వము ప్రవర్తించిన మనర్ + రథః అని యగును. ఇట్లుండ “ఘశిచ” (167) నూ. చే, ఉత్వము, “గోరి” (174) నూ. చే, లోపమును ప్రాప్తములగుచున్నవి.

* 176. విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్. 1-4-2. విప్రతిషేధే, పరమ్, కార్యమ్ ।

తుల్యబలవిరోధే పరం కార్యం స్యాత్ । ఇతి లోపే ప్రాప్తే । పూర్వత్రాసిద్ధమితి గోరిత్యస్యాసిద్ధ త్వాదుత్పత్తే । మనోరథః । ౧

176. సమానబలముగల రెండుకార్యములకొక లక్ష్యమందు ప్రవర్తించుటలో, 1 విరోధము గల్గినపుడు పరకాస్త్రవిహితమగు కార్యమే ప్రవర్తించును. ఈ సూత్రముచే మనర్ + రథః అనుచోట పరమగు ‘గోరి’ (174) సూత్ర విహితమగు లోపము ప్రాప్తమగుచుండ “పూర్వత్రాసిద్ధమ్” నూ. చే, సాపాదికమగు నుత్వకాస్త్రమును గఱించి త్రిపాదీసమగు లోపకాస్త్ర మసిద్ధమగుట వలన నీ రెండును తుల్యబలకములుకావు గాన (సిద్ధకాస్త్రము ప్రబలము అసిద్ధకాస్త్ర మల్పబలము) నీ సూత్రమునకు ప్రవృత్తిలేనందున నిశ్శబ్దముగ నుత్వమే ప్రవర్తించును. మనోరథః అనురూపము సిద్ధించును.

వివ:—(1) విప్రతిషేధమునకు పరస్పరవిరోధమని యగము. ఆ విరోధము, సమావలముగలవియనగా, వేరువేరు ప్రయోగములందు చరితార్థములగు రెండు శాస్త్రములకొక ప్రయోగము ననేక కాలమందు సంభవముకానట్టి స్వకార్యసమర్పణము. తఱచుగా నొకదానిక కార్యధ్యయ సమ్మతమువలన గల్గెడి యసంభవమందే ఈ నూత్రిము ప్రవర్తించును. ఎట్లన “వృక్షేభ్యః” మనుచోట చరితార్థమైన “సుపిచ” (203) నూత్ర విహితముగు దీరమునకు వృక్షేభ్యః, అనుచోట చరితార్థమైన “బహువచ సే ద్భుల్లేత్” (206) నూ. చే, విధింపబడు నేత్వమునకును, వృక్షేభ్యః (వృక్ష + భ్యస్) అనుచోట అకారమందు సంభవము కలుగుదుగాన నిచట పరశాస్త్ర విహితముగు నేత్వమే ప్రవర్తించును. ఇచట దీరైత్వము నొకమారు ప్రవర్తించినచో, తమతమ నిమిత్తిములతో నానంతర్య మసంభవమగునని గ్రహించినది. సమావలములగువానిక పరస్పర విరోధమే విప్రతిషేధమనుటచే, న్యూనాధికబలముగల నాత్మస్వరూపవాద శాస్త్రములందు, నిత్యానిత్య శాస్త్రములందు, అంతరజ్ఞ బహిర్య శాస్త్రములందు నీ నూత్రిము ప్రవర్తించదు.

* 177. ఏత త్తదోస్సులోపోఽకోరనతో సమాసేహలి. 6.1-132.

ఏత త్తదోః, సు, లోపః, అకోః, అనతో సమాసే, హలి.

అకతాగమోరేత త్తదోర్యస్సు తస్య లోపస్యాది
దలి, నతు నతో సమాసే । ఏష విష్ణుః । స శమ్భుః । ఆ
కోకిమ్ । ఏషకోరుద్రః । అనతో సమాసే కిమ్, అనః
శివః । హలి కిమ్ । ఏహోఽ-త్ర ॥

177. నూత్రిమున, ను అనునది లుప్తపక్ష్యస్థి నము. అకచ ప్రత్యయ రహితములగు, ఏత చ్చబ్ధతచ్ఛబ్ధముల కవ్యవహితీపరమగు సుప్రత్యయమునకు (ప్రథమైకవచనము) హల్లు పరమగునపుడు లోపముగును, నతో సమాసమం దీలోపము రాదు. ఏషవిష్ణుః. (ఏషన్ + విష్ణుః) స శమ్భుః (సన్ + శమ్భుః) ఏత చ్చబ్ధతచ్ఛబ్ధములు కకార సహితములైనచో అనగా, అకచ ప్రత్యయముతో గూడిన, నవి యవ్యములే యగునుగాన వానికంటె పరమగునపుడు లోపప్రసక్తి లేనందున, అకోః, అను విశేషణమున కేమిఫలమను ప్రశ్నకు సమాధానమిది. అకోః అనునది, తస్యధ్యపతిత స్తద్రూపణేన స్పృహ్యతే, అను పరిభాషలో జాపకమగును. పరిభాషార్థము:—ఒక వస్తువుయొక్క మధ్యభాగమున ప్రవేశింపబడునది యావస్తువుగ నే గ్రహింపబడును. గర్భావధిలో ప్రవిష్టమగు యమునకు గర్భయను వ్యవహారమే గర్భనను లోకన్యాయసిద్ధమగు నర్థము నీ శాస్త్రమందు గ్రహించుటలో, అకోః, అనునదే ప్రమాణమగును. ఈ పరిభాషచే నకచ ప్రత్యయము (అక) మధ్యమగల, ఏషకః అనునదియు నేత చ్చబ్ధమే యగుటచే నిచట ప్రసక్తమగు లోపమును వారించుటకు, అకోః అనునది యావశ్యకమని. అనః శివః (సన్ = అనః) ఇది నతో తత్పురుషము. ఇచట

సులోపవారణమునకై “అనఘో సమాసే” అనునది యుండవలెను. ఏషాత్ర (ఏషన్ + అత్ర) ఇచట లోపనివృత్తికై వాల్లు పరమగుచోటనే లోపమున వలయును.

* 178. సోఽచి లోపే చేత్పాదపూరణమ్. 6-1-184. సన్, అచి, లోపే, చేత్, పాదపూరణమ్.

సన్, ఇత్యేతస్య సోగ్లోపస్సాన్యదచి పాదశ్చే ల్లోపే సత్యేవ పూర్యేత | సేమామవిడ్ధిప్రభృతిం య ఈశిషే | ఇహ ఋచ్చాద ఏవ గృహ్యతి ఇతి వామ నః | ఆవిశేషాచ్ఛ్చికపాదోపీత్యపరే | సైష దాశరథీ రామః | లోపే చేదితి కిమ్ | స ఇత్ ఠేతి | స ఏవము క్త్వా | సత్యేవేత్యవధారణస్తు “స్యశ్చన్దసి బహుళ” మి తినూత్రాదృహులగ్రహణానువృత్త్యా లభ్యతే | తే నేహ స | సోఽహమాజన్మ కుదానామ్ |

178. నూత్రమున సన్ అనునది తచ్చుబ్రుముయొక్క ప్రథమైకవచనా న్తము (సః) నకనుకరిణము. లుప్తపక్షికము. సన్ అనుచోటనుండు సుప్రత్య యమున కచ్చు పరమగునపుడు లోపమగును, లోపముచేత నేపాదము (ఋచ్చా దము, శ్లోక పాదము) పూరించెందునో యచ్చోటునే యీ లోపము వచ్చును. సేమామవిడ్ధి ప్రభృతియ ఈశిషే. (సన్ + ఇహం) వేదవాక్యము. ఇది పండ్రిండక్షరములు పాదమందుగల జగతిచ్చునెస్సు. ఇచట సులోపము ప్రవర్తిం చుటవలననే పాద పూరియగుటచే నిది యుదాహరణమగును. సులోపము ప్రవ ర్తింపనిచో గుణము ప్రవర్తింపకుండును. ఇందుచే నొక యక్షుడ మధికమగునని యూహించునది. ఈ నూత్రములోనికి “ఛన్దసి” అనుపద మనువర్తింపుటచే నిచటి పాదశబ్దముచే ఋక్కు (వేదము) లోని పాదమునే (ఏకదేశము) గ్రహింప వలయునని వామనుడు (కాశికావృత్తిరచయిత) చెప్పెను. ఛన్దోగ్రహణాను వృత్తిలో సరియగు ప్రమాణము లేనందున శ్లోక పాదమునకును గ్రహణము చేయ దగునని కొందఱనిరి. కావున, శ్లో|| సైష దాశరథీరామో సైషభీమో మహాబలః. సైషకరో మహాత్యాగీ సైష రాజా యుధిష్ఠిరః. ఇట్టి శ్లోక పాదములు నుదాహర ãములగును. సఇత్ ఠేతి. (వేదము) సఏవముక్త్వా విరరామరామః. (శ్లోక పాదము) వీనిలో లోపము ప్రవర్తించినయెడల పాద పూరిగాదుగాన నిచట లోపమును వారించుటకై లోపముచేత పాద పూరియైనచోటునే లోపమునవల యును. మూలములోని లోపే సత్యేవ, (లోపము ప్రవర్తించినపుడే) అనుచోట పెద్దలచే వ్యాఖ్యాతమగు నవధారణము (నియమము) “స్యశ్చన్దసి బహుళ” మను పూర్వనూత్రమునుండి బహుళపదానువృత్తివలన లభ్యమగును. ఇట్టి వ్యాఖ్యా నములన లోపము ప్రవర్తించినను లేకున్నను పాదపూరియగు, “సోఽహ మాజన్మ కుదానామ్”, మొదలగు చోటులం దీనూత్రము ప్రవర్తింపదు.

వివ:—(1) బహుళపదము, బహూసరాన్ లాతి = గృహాతి అను పుస్త్యత్తివలన ననేకారములకు సంగ్రహకమగును. ఇట్టి బహుళగ్రహణాను వృత్తివలన లోపము ప్రవర్తింపకపోయినను, పాదపూర్తియగు, “సాస్యా ఆరమ్” (సః + అస్యై) ఇత్యాదులందు లోపము ప్రవర్తించును. అనగా ప్రవర్తింపవలసిన స్థలములందు ప్రవర్తింపకపోవుటయు, ప్రవర్తింప వీలుపడని స్థలములందు ప్రవర్తించుటయు, మొదలగు లాభములు బహుళ గ్రహణమువలన సిద్ధములగును. ఇందువలననే “సోహమాజన్య శుద్ధానామ్” ఇత్యాదులలో లోపము ప్రవర్తింపదనియును జెప్పవచ్చును గాన నిందులకై యవధారణపరముగ వ్యాఖ్యానముచేయుట నిష్ప్రయోజనము. ఈ విషయము, మూలమున “అవ ధారణంతు” అనుచోటనుండు తు శబ్దముచే, నూచితమగునని ప్రాజ్ఞ లూహింప దగును.

స్వాదినుని ప్రకరణము సమాప్తము.

శ్రీః శ్రీః శ్రీః

7. అజస్త పుంలిజ్ఞ ప్రకరణము

* 179. అరవదధాతురప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్. 1-2-45.
అరీవత్, అధాతుః, అప్రత్యయః, ప్రాతిపదికమ్.
(శబ్దస్వరూపమ్.)

ధాతుం ప్రత్యయం ప్రత్యయాస్తం చ వ
రయిత్యా ౭రవచ్చబ్దస్వరూపం ప్రాతిపదిక సంజ్ఞం
స్వాత్ ||

179. నూత్రమందలి ప్రత్యయపదమునావృత్తిచేసి యందొక దానికి “ప్రత్యయగ్రహణ” పరిభాషచే ప్రత్యయాస్తమని యర్థము చెప్పవలయును. ¹ధాతువు, ²ప్రత్యయము, ³ప్రత్యయాంతము వీనిని విడిచి యేదేని యొక ప్రశస్తార్థమును బోధించు శబ్దము ప్రాతిపదికమనబడును.

వివ:—(1) అహన్ (హన్ ధాతువునకు లక్ష్ ప్రథమ పురుషైకవచనము) ఇచ్చట ప్రాతిపదిక సంజ్ఞానిషేధముకొఱకు ధాతుపర్యదాస మౌవశ్యకము. లేనిచో నిచ్చట ప్రాతిపదికసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. అట్లే ననలోపః ప్రాతిపదికాస్తస్య (237) నూత్రముచే నలోపము ప్రసక్తమగును.

(2) ప్రత్యయపర్యదాసము లేనిచో హరిషు, ఇత్యాదులలో సుప్ ప్రత్యయమునకుగూడ ప్రాతిపదికసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. ప్రాతిపదికసంజ్ఞ చచ్చినయెడల తత్సామర్థ్యముచే నాత్సర్గికైకవచనము ప్రసక్తమగును. అపుడు

సుప్రత్యయాది సకారము పదాదియగుటచే “సాత్పదాద్యోః. (8-3-111) నూత్రముచే పత్యనిషేధము ప్రసక్తమగును.

(3) ప్రత్యయాంతపర్యదాసము లేనియెడల హరిషు, మొదలగు సలములందు సముదాయమునకు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ వచ్చును. అట్లయిన ఔత్స్యిక్తైకవచనముకూడ వచ్చును. అప్పుడు “సుపాధాతు ప్రాతిపదికయోః” (2-4-71) నూత్రముచే సుపులకు లుక్కు ప్రసక్తమగును.

(4) అగవత్ అను పదము లోకమున ప్రశస్తమయిన యర్థమును బోధించు శబ్దమునకు గ్రాహకమగును. ఈ విశేషణము లేనియెడల ధన్వనాది శబ్దములలోని యనర్థకములగు ప్రతివర్తమునకును ప్రాతిపదికసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. అప్పుడౌత్స్యిక్తైక వచనము వచ్చినచో నలోపాలులు ప్రవర్తించేడివి. అవ్యుత్పత్తి పక్షమునందు, రామశబ్దమున కీ నూత్రముచేతనే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ నిదమగును.

* 180. కృత్తదితసమాసాశ్చ. 1-2-46. కృత్తదితసమాసాః, చ. (అరవత్, ప్రాతిపదికమ్)

కృత్తదితానా సమాసాశ్చ ప్రాతిపదిక సంజ్ఞాః స్యుః । పూర్వసూత్రేజైవ సిద్ధే సమాసగ్రహణం నియమారమ్ । యత్ర సంఘాతే పూర్వో భాగః పదం తస్యచేద్యవతి తర్హి సమాసస్యైవ, తేన వాక్యస్య న ॥

180. కృత్తదితపదములు ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే తదంత బోధకములు. కృత్ప్రత్యయాంతము, తదితప్రత్యయాంతము, సమాసము, ఇవి ప్రాతిపదిక సంజ్ఞ కములగును. “రాజపురుషః” ఇత్యాదులు సమాసములు. శాస్త్రీయ కార్యములు ప్రవర్తించుటకై శాస్త్రకారులచే గల్పింపబడువాక్య మలోకిక విగ్రహ వాక్యము. రాజపురుషః అనుదాని కలోకికవిగ్రహవాక్యము “రాజన్ + జన్, పురుష + సు” అనునది. ఇట్టి వాక్యముననే సమాససంజ్ఞ మొదలగు కార్యములు ప్రవర్తించును. ఇట్టి సమాసము ధాతుభిన్నము, ప్రత్యయభిన్నము. ప్రత్యయాంతభిన్నము నగుటచే పూర్వసూత్రముచేతనే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ నిధించుచున్నది. సుప్రత్యయము చివరనుండుటచే ప్రత్యయాంతమని భ్రమపడరాదు. “పత్యయగ్రహణ పరిభాషచే పురుషః.” అనునదే ప్రత్యయాంతమగును గాని “రాజపురుషః” అను సముదాయము ప్రత్యయాంతముగాదు. కాన సమాసమునకు పూర్వసూత్రముచేతనే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ నిదమగుచుండ నీ నూత్రమున సమాస గ్రహణము నియమారమగును. శాస్త్రమున నెక్కడనైన నొక నూత్రముచే నేదేనియొక కార్యము నిధించుచుండ తిరుగ మరియొక నూత్రముచే నాకార్యము విధింపబడినయెడల నా రెండవనూత్రము నియమముకొరకగును. దీనినే శాస్త్రజ్ఞులు “సిద్ధేసత్యార్థమణో విధిర్నియమాయ భవతి” అను వాక్యముచే వ్యవహరింతురు. నియమస్వరూపము: — ఏ శబ్దసంఘాతమున పూర్వభాగము

పదమగునో యట్టి సంఘాతమునకు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ వచ్చినచో సమాసమునకే వచ్చును. సమాసమున నెల్లపుడు పూర్వభాగము పదమగుటచే సాజాత్యము ననుసరించి ఈరీతి నియమము చెప్పబడెను. నియమము నజీకరించుటచే, రాజః పురుషః మొదలగు వాక్యములకర్తవత్సూత్రముచే ప్రాప్తమగు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ నివృత్తమగును. ఇదియే నియమఫలము.

వివ:—ఈ నూత్రములోని కర్తవద్ధిహణానువృత్తి చేయుటవలన శాస్త్రీయార్థ ప్రతిపాదకములగు కేవల కృత్ప్రిత్యయములకుగాని కేవల తదిత ప్రత్యయములకుగాని లోకమున ప్రయోగార్హమగు నర్థములేనందున తదంతములను గ్రహింపవలయును. పాచకః. (కృదంతము) దాశరథిః. (తద్ధితాంతము) పీతాంబరః. (సమాసము) అనునవి వరుసగ నుదాహరణములు.

* 181. ప్రత్యయః 3-1-1.

ఆపఞ్చమసరిసమాప్తే రధికాగోయమ్.

181. ఐదవ యధ్యాయము చివరవఱకీనూత్ర మధికృతమగును.

వివ:—అధికారమగుటచే నుత్తరనూత్రములందు ప్రవర్తించి తత్సూత్ర విహితములకు బ్రత్యయసంజ్ఞను బోధించును. స్వకీయమగు నర్థమును బోధించునది ప్రత్యయమును మహాసంజ్ఞవలన నాగమాదేశాదులకు స్వకీయమగు నర్థము లేమిని వానికి ప్రత్యయసంజ్ఞ ప్రవర్తించదు.

* 182. సూత్ర 3-1-2 పదం, చ.

ఆయనుపి తథా ||

182. ఈనూత్రముగూడ ఐదవ యధ్యాయము చివరవఱకధికృతమగును.

వివ:—ప్రత్యయ విధాయకనూత్రములందు షష్ఠ్యంశరహితమగు “తస్మాదిత్యుత్తరస్య” (42) అను పరిభాషాప్రసృతిచేతనే ప్రత్యయమునకు ప్రకృతి కంటె పరముగావచ్చుట సిద్ధించుచుండ నీ నూత్ర మెందుకనిన “ఎపుడును ప్రత్యయము ప్రకృతిని, ప్రకృతి ప్రత్యయమును, విడిచియుండదను నియమము కొరకగును.” ఇట్లు చెప్పటచే “న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా, నాపి కేవలః ప్రత్యయః”, అనునర్థము సిద్ధమగును.

* 183. జ్యోత్ ప్రాతిపదికాత్. 4-1-1,

జ్యంతాదా బంతాత్ప్రతిపదికాచ్చేత్యా పఞ్చమ పరిసమాప్తే రధికారః । ప్రాతిపదికగ్రహణే లిజ్జవిజ్ఞప్త స్యాపీత్యేవ సిద్ధే జ్యోత్ గ్రహణం జ్యోబంతాత్తద్ధ తోత్పత్తిర్యథాస్యాత్ జ్యోబభ్యాం ప్రాజ్ఞాభూది త్యేవమర్థమ్ ॥

183. జ్యోత్ ప్రాతిపదికాత్, అనునది సమాహారద్వంద్వము. (జీచ, ఆచ్, ప్రాతిపదికంచ.) జీ అనునది జీవ్, జీష్, జీన్ అను మూడు ప్రత్యయములకు, ఆచ్ అనునది టాచ్, డాచ్, చాచ్ అను మూడు ప్రత్యయములకు సామాన్యగ్రహణము. ఇవి ప్రత్యయము లగుటవలన “ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే తదంతవిధి కలుగును. జ్యస్తాత్, ఆబస్తాత్, ప్రాతిపదికాత్, అనునవి యైదవ యధ్యాయము చివఱవరకు నధికృతములగును. ప్రాతిపదికమును గ్రహించి నపుడు లిజ్జబోధకములగు జీవ్, జీష్ మొదలగు ప్రత్యయము లంతమందుగల వానికిని గ్రహణము కలుగుననునరముగల “ప్రాతిపదికగ్రహణే లిజ్జవిజ్ఞప్త్యాపి గ్రహణమను” పరిభాషచే ‘ప్రాతిపదికాత్’ అనుదానిచేతనే జ్యోబస్తములకును గ్రహణము సిద్ధించునుగాన వక్ష్యమాణప్రత్యయములకు జ్యస్తాబస్త ప్రాతిపదికములు ప్రకృతులగుట సిద్ధమగును. కాన నీ నూత్రములలోని జ్యోబ్ గ్రహణమనావశ్యక మగుచున్నది. కొని జ్యోబ్ గ్రహణ సామర్థ్యమువలన నస్తరజ్జములు పరిములునగు తదితప్రత్యయములు సైతిము జ్యోబస్తములకంటె పరిముగనే రావలయునుగాని జ్యోష్ఠులకు పూర్వము రాగూడదను నర్థమును బోధించుటచే

¹ జ్యోబ్ గ్రహణమావశ్యకమగును.

వివ:—1. ఇట్లు చెప్పటవలన లోహినికా, ఆర్యకా మొదలగు రూపములు సిద్ధించును. లేనిచో లోహితశబ్దముకంటె లోహితాన్యజ్ఞా (5-4-30) నూత్రవిహితమగు కన్ ప్రత్యయము నర్జ మగుటవలన వరాదనుదాతాత్తోపధాత్తోనః (4-1-39) నూత్రవిహితమగు జీ ప్రత్యయమునకు పూర్వము ప్రవర్తించెడిని. కన్ప్రయాస్తముకంటె టాబాదులు వచ్చినచో “లోహితికా” అనునొక రూపమే సిద్ధించును. జ్యోబస్తముకంటె తదితోత్పత్తియని చెప్పినయెడల లోహితశబ్దముకంటె తదితోత్పత్తికి పూర్వము “వరాదనుదాతాదను నూత్రముచే జీవ్ నకారాదేశములు ప్రవర్తించినతరువాతనే కన్ ప్రత్యయమువచ్చును. లోహినికా” అనియగును. జీవ్ నకారాదేశములు రానిపక్షమున లోహితికా, అనియగును. ఇట్లే టాబస్తముకంటె తదితోత్పత్తియని చెప్పినచో, ఆర్యకా, ఆర్యికా, అనునిష్ఠములగు గెండురూపములు సిద్ధించునని యూహించునది.

* 184. స్యోజసహట్ఛస్ టాభ్యాంభిన్ జేభ్యాంభిన్ జసిభ్యాంభిన్ జసోసాంజ్యోస్సుప్. 4-1-2.

జ్యస్తాదాబస్తాత్ప్రాతిపదికాచ్చ పరే స్వాదదయః ప్రత్యయాస్సుయః । సుజస్యోరుకారేకారా, జశటజపాశ్చేతిః ।

184. నూత్రమున స్వాదులకు సమాహారద్వంద్వము. (సు, జౌ, జన్ । ఆమ్, జౌట్, శన్ । టా, భ్యామ్, భిన్ । జే, భ్యామ్, భిన్ । జసి, భ్యామ్, భిన్ । జన్, ఓన్, ఆమ్ । జి, ఓన్, సుప్) జ్యస్తము, ఆబస్తము, ప్రాతిపదికము, వీనికంటె పరములై ప్రత్యయసంజ్ఞ కలవగు స్వాదులు వచ్చును.

సుప్రత్యయమున సుకారము జనిలో నికారము స్వాదిప్రత్యయములలోని జ, శ, ట, ఙ, ష, వర్ణములు నిత్యసంజ్ఞకములగును.

* 185. విభక్తిశ్చ 1-4-104 విభక్తిః, చ, (సుపః, తిజః)

సుప్తిజౌ విభక్తి సంజ్ఞౌ స్తమ్ । తత్ర సు, ఔ, జస్, ఇత్యాదీనాం సప్తానాం త్రికాణాం ప్రథమాదయస్సప్తవ్యవ్తాః ప్రాచాం సంజ్ఞాస్తాభిరిహాపి వ్యవహారః ।

185. సుప్ ప్రత్యయములు, తిజ్ ప్రత్యయములు, విభ క్తలనబడును. సుప్ ప్రత్యయములందు, సు, ఔ, జస్ = ప్రథమా, అప్, ఔట్, శస్ = ద్వితీయా, టా, భ్యామ్, భిన్ = తృతీయా, కే, భ్యాస్, భ్యన్ = చతుర్థి, జసి, భ్యామ్, భ్యన్ = పంచమీ, జస్, ఓన్, ఆస్ = షష్ఠీ, షి, ఓన్, సున్ = సప్తమీ, అనురీతిని ప్రాచీన వ్యాకరణములందు వీరికే సంజ్ఞలు చేయబడినవి. ఆ సంజ్ఞలచేతనే ఈ పాణినీయ వ్యాకరణమునందును వ్యవహారమని తెలియనగును.

వివ :—సుప్తిజులకు విభక్తిసంజ్ఞవలన “న విభక్తౌ తుస్మాః (191) సూత్రముచే వానిలోని తకారాదివర్ణముల కిత్యంజ్ఞానిషేధము సిద్ధమగును.

* 186. సుపః. 1-4-103 (త్రీణిత్రీణి, తాన్యైకవచన ద్వివచన బహువచనాన్యైకశః)

సుప్త్రీణిత్రీణి వచనాన్యైకవచన ద్వివచన బహువచనసంజ్ఞాని స్యుః.

186. సుపః అనునది సుప్ ప్రత్యాహారమునకు షష్ఠ్యంతము, సుప్తులలో మూడేసి, మూడేసి వచనములనగా సు, ఔ, జస్ ఇత్యాదులు త్రికములనబడును. ప్రతి త్రికమందు మొదటిది ఏకవచనము రెండవది ద్వివచనము మూడవది బహువచనమని యనదగును.

* 187. ద్వైకయోర్ద్వివచనైకవచనే 1-4-22 ద్వైకయోః, ద్వివచనైకవచనే.

ద్వితైకత్వయోరేతా స్తః.

187. ద్విత్వసంఖ్య వివక్షింపబడునపుడు ద్వివచనము, ఏకత్వ సంఖ్య వివక్షింపబడునపు డేకవచనము వచ్చును.

* 188. బహుషు బహువచనమ్ 1-4-21 బహుషు, బహువచనమ్.

బహుత్వే ఏతత్సాన్యత్ । రుత్వవిసర్గౌ రామః ॥

188. బహుత్వ సంఖ్య వివక్షించునపుడు బహువచనము వచ్చును. సూత్రమున 'బహు' అనునది బహుత్వసంఖ్యను బోధించును. రామశబ్దమునకు "రమస్తే యోగినోఽస్మిన్, అనురీతిని వ్యుత్పత్తిపక్షమునందు కృత్తదిత సమాసాశ్చ (182) సూత్రముచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ. (రామశబ్దము, రము (క్రీడా యాం) ధాతువుకంటె ఘో ప్రత్యయముచే సిద్ధమగునుగాన కృత్తమగును.) రామశబ్దముకంటె ప్రథమైకవచన సంజ్ఞకల సుప్రత్యయము వచ్చును. రుత్వము (ససజ్జాహరః (163) విసర్గము (ఖరవసానయోర్విసర్గసీయః. (77) ప్రవర్తించినచో 'రామః' అను రూపము సిద్ధమగును.

వివ:—బహుత్వమున మూడు మొదలు పరార్థమువఱకుగల సంఖ్యలందున్న ధర్మ విశేషము. సంఖ్యాశ్రయములందలి నానాత్వమును ధర్మమందాలోపముచే సూత్రములోని బహు శబ్దముకంటె బహువచనమయ్యెను.

* 189. సరూపాణామేక శేష ఏకవిభక్తౌ. 1-2-64. సరూపాణామ్, ఏక, శేషః, ఏకవిభక్తౌ. (ఏవ)

ఏకవిభక్తౌ యాని సరూపాణ్యేవ దృష్టాని
తేషామేకేష శిష్యతే । ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః,
నాదిచి, వృద్ధిరేచి, రాహు॥

189. ఏ ప్రాతిపదికములు విభక్తులన్నిటిలోను సమానానుపూర్విగలవయే లౌకిక ప్రయోగములందు చూడబడునో వానిలోనొక ప్రాతిపదికమే మిగులును. తక్కినవి లోపించునని ఫలితార్థము. ఇద్దరు రాములను బోధించుటకు రెండు రామశబ్దములను ప్రయోగింపవలయును. ఇది యన్ని విభక్తులలోను సమానానుపూర్విగలదగుటచే వీనిలో నొకటి శేషించును, మిగిలినది లోపించినవాని యొక్క యర్థమును బోధించును. రామశబ్దముకంటె ద్విత్వబోధ యగునపుడు ద్వివచనము వచ్చును. రామ+ఔ. ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః (165) సూత్రముచే విహితమగు పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము, "నాదిచి (166) సూత్రముచే నిషిద్ధమగునుగాన, వృద్ధిరేచి (73) సూత్రముచే వృద్ధి యేకాదేశమగును. రాహు అని యగును.

వివ:—సరూపాణాం అనుదానికి (సమానం రూపం = అనుపూర్వి యేషాం) సమానమగు నానుపూర్విగలవానికనియర్థము. ఈ పదము లేనిచో ఘటపటౌ ఇత్యాదులందు శేక శేషము ప్రసక్తమయ్యెడిని. సూత్రమున ఏక అనునది లుప్తపక్ష్యస్తము ఒకదానికేయని యర్థము. శేషపదమున కితర నివృత్తి పూర్వక స్వావసానము (ఇతరములకు లోపము తనకు సిద్ధి) అర్థము. ఏకవిభక్తౌ అనుదానికి ఒక విభక్తిలోను విరూపములు కాగూడదని తాత్పర్యము. కావున ధాన్యాదుల గొలచువానిని బోధించు మాతృశబ్దమునకు, జననీవాచకమగు మాతృశబ్దమునకు శేక శేషము వారితమగును. వీనిలో మొదటివానికి ప్రథమా

ద్వివచనమున మాతాశానియు, రెండవదాని కచటనే మాతశా, అనియు నగుటచే నానుభూర్వి సమానముగాదు.

* 190. చుటూ 1-3-7 (ఇత్, ఆదిః, ప్రత్యయస్య)

ప్రత్యయాద్యౌ చుటూ ఇతౌ స్తః ॥

190. ప్రత్యయమున కాద్యవయవములగు చవర్గటవర్గము లిత్సంజ్ఞ గల వగును. ఈ సూత్రముచే జన్ ప్రత్యయమున జకారమున కిత్సంజ్ఞ యగును.

* 191. స విభక్తౌ తుస్యాః 1-3-4 న, విభక్తౌ, తుస్యాః,

విభక్తిసాసవర్గసకారమకారా ఇతో న స్యుః ।

ఇతి సకారస్యనేత్వమ్ ॥

191. తుస్యాః అనునది యితరేతరయోగద్వ్యస్త్యము. (తుళ్ళ సళ్ళ మళ్ళ) విభక్తియందలి తవర్గసకారమకారము లిత్సంజ్ఞ గలవిగావు. ఈ నిషేధముచే జన్ములోని సకారమునకు హలస్త్యమ్ (3) సూత్రముచే ప్రాప్తమగు నిత్సంజ్ఞ వారింపబడును.

వివ:— ఈ సూత్రము హలస్త్యసూత్రమునకు నిషేధము. తవర్గమున కుదాహరణము, రామాత్. సకారమునకు, రామాన్. (రామాః) మకారమునకు, రామమ్.

* 192. అతో గుణే 6-1-97 అత, గుణే, (అపదాంతాత్,

పరరూపమ్)

అపదాంతాదకారాద్గుణే పరతః పరరూపమే
కాదేశస్యాత్ । ఇతి ప్రాప్తే । పరత్వాత్పూర్వసవర్ణ
దీర్ఘః । అతోగుణే ఇతిహి పురస్తాదపవాదా అస్త
రాన్నిధీన్వాధనే నోత్తరానితి న్యాయేన అకఃసవర్ణ
దీర్ఘ ఇత్స్వస్వైవాపవాదః । నతు ప్రథమయోరిత్స్వ
స్యాపి । రామాః ॥

192. పదాంతముగానట్టి అకారముకంటే, గుణము (అ, ఎ, ఓ) పర మగునపుడు పరరూపమునగా పరస్థానియొక్క రూపమేకాదేశమగును. రామ+ అస్ అనుచోట నీ సూత్రముచే పరరూపము ప్రాప్తమగుచుండ, పరమగుటచే దీనిని బాధించి ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః (165) సూత్రముచే పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము ప్రవర్తించును. “అతోగుణే” అను సూత్రము పురస్తాదపవాదన్యాయ ముచే నవ్యవహితమగు “అకస్సవర్ణే” (86) సూత్రమునకే యపవాదమగునుగాని వ్యవహితమగు “ప్రథమయోః” సూత్రమున కపవాదముగాదు. రుత్వము, విసర్గము, ప్రవర్తించిన రామాః అని సిద్ధమగును.

* 193. ఏకవచనం, సంబుద్ధిః 2-3-49 ఏకవచనమ్, సంబుద్ధిః,
(సంబోధనే, ప్రథమా)

సంబోధనే ప్రథమాయా ఏకవచనం సంబు
ద్ధి సంజఞ్ఞా స్వాత్ ||

193. సంబోధనమందు విహితమగు ప్రథమావిధక్రియొక్క ఏకవచనము సంబుద్ధి సంజఞ్ఞా గలదగును.

వివ :-- సంబోధనమనగా ననశ్శీముఖుడుగనున్న వాని నశ్శీముఖునిగ జేయుట. ఇది ప్రకృత్యర్థమునకు విశేష్యము, క్రియను గురించి విశేషణమునగును. “హే రామ మాంపాహి, ఇత్యాదులందు రామసంబంధ సంబోధన విషయము మత్స్య ర్మకరక్షణమని బోధ కలుగును.

* 194. ఏక్ హ్రస్వాత్సంబుద్ధిః. 6-1-69. ఏక్ హ్రస్వాత్,
సంబుద్ధిః (హల్ లోపః)

ఏకస్తాద్ధ్రస్వాత్తాచ్చాద్ధ్రాద్ధ్రాప్యతే; సంబుద్ధి
శ్చేత్. సంబుద్ధ్యాక్షిప్తస్వాద్ధ్రస్వైక్ హ్రస్వాభ్యాం
విశేషణాన్నేహ. హేకతరత్కుతేతి హేరామ హే
రామా. హేరామాః, ఏక్ గ్రహణం కిమ్? హేహరే,
హేవిష్ణో. అత్రహి పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ సంబుద్ధి
గుణకృతే హ్రస్వాత్పరత్వం నాస్తి ||

194. ఏకస్తమగాని హ్రస్వాస్తమగాని యగు నజముకంటె పరమగు హల్లు సంబుద్ధ్యవయవమయినచో లోపించును. సంబుద్ధి ప్రత్యయమగుటచే ప్రకృతిని విడిచియుండదుగాన ప్రకృతిని (అజమును) ఆక్షేపించును. ఆక్షిప్త మగు నజమునకు ఏక్ హ్రస్వములను విశేషణముగ జేయుటవలన హేకతరత్, కుల, అనుచోట దోషము వారితమగును. ఏక్ హ్రస్వముల కజము విశేష్యమగుట వలన తదస్తవిధి కలుగును. అనువృత్తమగు హల్లున కజము విశేషణము, సంబుద్ధి అనునదియును హల్లునకే విశేషణము. మూలమున చెప్పబడినయర్థ మిట్లు లభించెను. “హేకతరత్, అనునది కతరశబ్దమునకు (నపుంసక లింగము) సంబోధన ప్రథమైకవచనము. కతర + న్, అనియుండ “అద్ డత్తరాదిభ్యః పఞ్చభ్యః (316) సూత్రముచే సుప్రత్యయమునకు అద్ డాదేశము. ఇది డిత్తగుటవలన “హే (317) సూ. చే, టిలోపము. కతర్ + అత్ = కతరత్ అని యగును. ఇచ్చట నజము (కతర్) హ్రస్వాంతము కాదు. హ్రస్వాస్తమయినది (కతర) అజముకాదు. కాన హల్లు (త్) హ్రస్వాస్తాజముకంటె పరమయినదిగానందున లోపము ప్రవర్తించదు. ఈ సూత్రమున సంబుద్ధిచే నుపసితమగు నజమునకు సంబుద్ధిలోనికే యన్వయము న్యాయ్యము. అపుడీయర్థము సూత్రమునకు లభించును. “అజముకంటె పరమగు సంబుద్ధి కవయవమై, ఏక్ హ్రస్వములకంటె

పరమగు హల్లునకు లోపమగునని.” అట్లయిన ‘హేకతరత్’ అనుచోట సంబుద్ధ్యవయనముగు తకారము ప్రాస్యముకంటె పరమగుటచే లోపము ప్రసక్తమగును. ఇచటను దోషమును వారించుటకై ఏ జన్తముగాని, ప్రాస్యాజన్తముగాని యగు నజ్జముకంటె పరమగు సంబుద్ధియొక్క హల్లునకు లోపమగునని యగము చెప్పినచో ‘హేకుల’ అనుచోట మకారమునకు లోపము రాకపోవును. కుల + అమ్, అనియుండగా సంబుద్ధి లోపమునకు పూర్వము, పరమగు పూర్వరూపము ప్రవర్తించుటచే ప్రాస్యాజన్తముకంటె పరమగు, సంబుద్ధి (అమ్) లేకపోవుట వలన మకారమునకు లోపము సిద్ధించకపోవునని యాశయము. కాన పైనచూపిన అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తులన లక్ష్యాదోషములను వారించుటకై పూర్వము ప్రదర్శింపబడిన న్యాయముగు నన్వయమును విడిచి మూలోక్తమగు అగ్రము స్వీకరింపబడెను.

ఈ విషయమును నూచించుటకే మూలమున ‘కుల’ అనునదియు సూదాహరింపబడెను. కావున ‘కతరత్’ అనుచోట అద్దాదేశమువలననే నపుంసకలిజమని తెలియుచుండ దానికి నపుంసకత్వమును బోధించుటకై కుల, అను విశేషణము వ్యక్తమగునను వాదము సరిగాదు. “సంబుద్ధ్యాజ్ఞీ ప్రస్యాజస్యైకో ప్రాస్యాభ్యాం విశేషణాన్నేహ” అను మూలమున కాశయమిట్లు వర్ణింపబడినదని గ్రహించునది.

హేరామ, ఇచట ప్రాస్యాజన్తముకంటె పరమగు సంబుద్ధ్యవయనముగు హల్లున కీ నూత్రముచే లోపము సిద్ధమగును. హేరామా, హేరామాః, ఇవి సంబోధన ప్రథమాద్వినచన బహువచనములు.

హేహారే, ఇత్యాదులలో హేహారి + సు, అనుచోట ప్రాస్యస్యగుణః (243) నూ. చే, విధింపబడు సంబుద్ధిగుణముకంటె పూర్వమే సంబుద్ధిలోపము ప్రవర్తించినచో ప్రత్యయలక్షణముచే గుణము ప్రవర్తించునుగాన హేహారే, అను నభేదరూపము సిద్ధించును. కావున నూత్రమున ప్రాస్యగ్రహణమున్నచాలును, ఏక్షగ్రహణమనావశ్యకమని మాత్రము తలంపరాదు. హేహారే ఇత్యాదులలో సంబుద్ధిగుణము పరము, లోపముచేసినను చేయకపోయినను ప్రవర్తించునదగుటచే నిత్యమునగును, గావున సంబుద్ధిలోపముకంటె పూర్వము ప్రవర్తించును. కాన సంబుద్ధి, ప్రాస్యముకంటె పరమయినదిగానందున లోపము సిద్ధింపకపోవును. కావున నిట్టిచోటులందు లోపసిద్ధికై ఏక్షగ్రహణ మావశ్యకమగును.

* 195. అమి పూర్వః 6-1-107. అమి, పూర్వః (అకః, అచి.)

అకోమ్యచి పరతః పూర్వరూపమేకాదేశఃస్యాత్ ।

195. అక్కలకు అమ్ప్రత్యయముయొక్క అచ్చు పరమగునపుడు పూర్వరూపమేకాదేశమగును. అచి యనుపదము ననువృత్తిచేసి ఇట్లర్థము చెప్పుటచే

మకారసహితమునకు పూర్వరూపము వారితమును. రామమ్. (రామ + అమ్)
రామా. ప్రథమాద్వివచనమునకువలెనే ప్రక్రియ నూహించునది.

* 196. లశక్వత్థి తే. 1-3-88. లశకు, అత్థి తే, (అది, ప్ర
త్యయస్య, ఇత్)

తదీతవర్జప్రత్యయాద్యా లశకవర్గా ఇతః స్యుః ।
ఇతి శసః శస్యేత్సంజ్ఞా ।

196. లశకు అనుచోట లకారశవర్ణ కుపదములకు సమాహార ద్వంద్వము.
తదీతప్రత్యయాభిన్నములగు ప్రత్యయముల కాద్యవయవములయిన ల, శ, కవర్ణము
లిత్యంజ కములగును. రామ + శస్ అనుచోట నీ సూత్రముచే శస్ ప్రత్యయము
లోని శవర్ణమునకిత్యంజ యగును.

* 197. తస్మాచ్చసో నః పుంసి. 6-1-103. తస్మాత్, శసః,
నః, పుంసి ।

పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్వో యః శసః సకారిస్త
స్య నః స్మాత్ పుంసి ॥

197. తచ్ఛబ్దముచే (తస్మాత్) సమీపముననున్న పూర్వసవర్ణదీర్ఘము
గ్రహింపబడును. శసః అను నదవయవచ్ఛబ్దము. పూర్వసవర్ణ దీర్ఘముకంటె
పరమగు శస్ ప్రత్యయావయవసకారమునకు పుంలిబ్ధమున నకారాదేశమగును.
రామాన్ (రామ + శస్)

* 198. అన్ కుప్వాన్ నుప్వవాయేపి. 8-4-2. అన్ కు
ప్వాన్ నుప్వవాయే, అపి (రషభ్యాం నోణస్స
మానపదే)

అన్, కవర్ణ, పవర్ణ, అన్. నుమ్, ఏతైర్వ్య
స్తైర్యథాసంభవం మిళితైశ్చ వ్యవధానేపి రష
భ్యాం పరస్య నస్య ణః స్మాత్సమానపదే । పదవ్య
వాయేపీతి నిషేధం బాధతుమాశీ గ్రహణమ్ । నుమ్
గ్రహణమనుస్వాగోప లక్షణాగమ్ । తచ్చాకర్తం శ
క్యమ్ । అయోగ వాచో నా మటూపదేశస్యాక్
త్వాత్ । ఇతి ణత్వే ప్రాప్తే ।

198. అన్ కుప్వాన్ నుమ్. ఇది ద్వంద్వము. దీనికి వ్యవాయ శబ్దముతో
తృతీయా తత్పురుషము. అన్, కవర్ణము, పవర్ణము, అన్, నుమ్, దీనిలో
నొక్కొకవర్ణముతోగాని సంభవించినన్ని వర్ణములతోగాని వ్యవధానమున్నను
ఏకపదమందు రేఫ సకారములకంటె పరమగు నకారమునకు ణకార మాదేశ
మగును. అన్, అను నుపసర్గమందలి యాకార ముట్ ప్రత్యాహరమున చేరిన

దయినను పదసంజ కమగుటవలన పదవ్యవాయేపి 8-4-38 నూ. చే, ప్రాప్త మగు ఇత్వనిషేధమును బాధించుట కీ నూత్రమున నాక్షగ్రహణ మావశ్యకము. నుష్గ్రహణము నుమాగమసానికము, తద్భిన్న నకారసానికము (స్వాభావికము) నగు ననుస్వారమాత్రమునకు బోధకము. కావున నుమాగమములోని నకారముతో వ్యవధానమున్న పుడు ఇత్వము రాదు (ప్రేవనమ్) అయోగవాహములకు (అను స్వారవిసర్గ జిహ్వమూలీయోపధ్యానీయములు) అట్ ప్రత్యాహారవర్ణములలో అకారము తరువాత నుపదేశము చెప్పబడినందున ననుస్వారగ్రహణమునకై నూత్రమున ప్రత్యేకముగా నుష్గ్రహణ మావశ్యకముగాదని చెప్పవచ్చును. రామాన్, అనుచోట రేఫ నకారముల కట్ పవర్ణములతో వ్యవధానమున్న నీ నూత్రముచే నకారమునకు ఇత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది.

వివ : — నూత్రమున కుదాహరణములు. అట్, హరణమ్, గిరిణా. కవర్ణము, గర్జణ, ఆర్జణ. పవర్ణము, దర్పణ, చర్మణా. ఆక్, పర్యాణధమ్. నుమ్, త్పించాణమ్. ఇత్యాదులు.

* 199. పదాన్తస్య 8-4-37 (న, ణ)

పదాన్తస్య నస్య ఇత్వం నస్యాత్.

199. పదముయొక్క తుదినుండు నకారమునకు ఇత్వము రాదు. రామాన్ అనుచోట నీ నిషేధమువలన పూర్వనూత్రముచే ప్రసక్తమగు ఇత్వము వారింపబడును.

* 200. యస్మాత్ప్రిత్యయవిధిస్తదాది ప్రత్యయేజమ్. 1-4-13

యస్మాత్, ప్రత్యయవిధి, తదాది, ప్రత్యయే, ఆజమ్, (శబ్దస్వరూపమ్)

యః ప్రత్యయో యస్మాత్ప్రియతే, తదాది శబ్దస్వరూపం తస్మిన్ ప్రత్యయే పరేంద్రసంజం స్యాత్. భవామి భవిష్యామిత్యాదౌ వికరణవికేష్ట న్యైద్రసంజారం తదాదిగ్రహణమ్, విధిరితి కిమ్, స్త్రీఇయతీ, ప్రత్యయే కిమ్. ప్రత్యయ వికేష్టస్యతతో వ్యధికస్య నామాభూత్ ||

200. ఏ ప్రత్యయ మే ప్రకృతికంటె విధింపబడునో యా ప్రకృతి యాది గాగల శబ్దస్వరూప మాప్రత్యయమే పరమగునపు డస్థానపబడును. రామాయ. ఇచట రామశబ్దముకంటె యప్రత్యయము విధింపబడినది. కాన యప్రత్యయము పరమగునపుడు రామ అనునది యంద్రసంజము. తదాది అనునది బహువ్రీహి. (తత్ = ప్రకృతిరూప మిదిర్యస్య) భవామి = భూధాతువునకు లడు త్తమ పురుషైకవచనము. ఇచట ప్రకృతి భూ అనునది. మి, ప్రత్యయము. ఈ రెండి టికి మధ్యన శబ్ద (అ) వికరణప్రత్యయము వచ్చినది. మిప్రత్యయము, శబ్దము

(భవ) కంటే విధింపబడనందున ప్రత్యయవిధానావధి యజ్ఞమనినచో భవ, అనునది అజము కాకపోవును. అజసంజ లేనిచో “అతోదీరో యఞి” (7-3-101) సూ. చే, దీర్ఘము రాకపోవును. తదాది శబ్దస్వరూపమజ్ఞమనిన భవ అనునదట్టిదగును గాన నజసంజ సిద్ధించును. ఇట్లే భవిష్యామి (భూధాతు వునకు లృడుత్తమ పురుషైకవచనము) అనుచోటను భవిష్య అను వికరణ విశిష్టమునకు నజసంజ తదాదిగ్రహణమునకు ప్రయోజనమని యూహించునది. విధిగ్రహణములేనిచో ప్రత్యయము పరమగునపుడు పూర్వమున కజసంజ యనునర్థము లభించును. స్త్రీ ఇయతీ. ఇచట స్త్రీ శబ్దముకంటే ఇయతీప్రత్యయము పరమగుటచే స్త్రీ శబ్దమున కజసంజ ప్రసక్తమగును. అట్లయిన, యస్యేతిచ (312) సూ. చే, నికారలోపము ప్రసక్తమగును. విధిగ్రహణమున్నపుడు స్త్రీ శబ్దము కంటే ఇయతీప్రత్యయము విధింపబడనందున దోషము వారించును, ‘ఇయతీ’ అనునది ఇదంశబ్ద ప్రకృతికమగు వతుబంతము. ప్రకృతియగు నిదంశబ్దము లోపించుటచే ఇయతీయనునది ప్రత్యయమాయెను. ప్రత్యయే అనునది లేనపుడు దేని కంటే ప్రత్యయము విధింపబడునో యది యాదిగాగల శబ్దస్వరూప మజ్ఞమను నర్థము లభించును. అపుడు ప్రత్యయాంతమునకు నంతకధికమగు శబ్దమునకును సంజ ప్రసక్తమగును.

* 201. అజస్య. 6-4-1.

ఇత్యధికృత్య ||

201. ఏడవ యధ్యాయము చివరవఱకీనూత్ర మధికృతమగును.

వివ:—అధికారమగుటచే నుత్తరనూత్రములందు ప్రవర్తించి అజస్య కార్యంభవతి, (అజమునకు కార్యమగును). అనునర్థమును బోధించును.

* 202. టాజసిజసామినాత్స్యః. 7-1-12 టాజసిజసామ్, ఇనాత్స్యః. (అతః)

అకారాన్తాదజ్ఞాటాదీనాం క్రమాదినాదయ
ఆదేశాః స్యుః ||

202. టాజసిజసామ్, ఇనాత్స్యః, ఈ రెండు నితరేతరయోగద్వంద్వములు. అజస్య అనునది పశ్చిమ్యస్తముగ మారును. అజస్య అనుదానికి అతః అనునది విశేషణమగుటచే తదన్తవిధి కలుగును. హ్రస్వాకార మన్తమందుగల నజముకంటే పరములగు టా జసి జన్ ప్రత్యయములకు వరుసగ ఇన, ఆత్, స్య, అనునవి యాదేశములగును. రామ + టా. ఈ సూత్రముచే నినాదేశము “అద్గణః” సూ. చే, గుణము. అట్టకప్పాజ్ (198) సూ. చే. గాత్యము, రామేణ.

* 208. సుపిచ. 7-3-102. సుపి, చ, (అతోదీరో యఞి)
యథాదౌ సుపి పరే అతోఽజస్య దీర్ఘః
స్యాత్. రామాభ్యామ్.

203. యథా అనునది అల్పార్థక సప్తమ్యుత్తమగుటచే “యస్మిన్ విధిః” పరిభాషవలన తదాదివిధి కలుగును. యథా ప్రత్యాహరవర్ణమాదినిగల సుష్టు పరమగునపుడు వ్రాస్తావకారమస్తమంగుల అజ్ఞామునకు దీర్ఘమాదేశమగును. రామ + భ్యామ్. ఈ సూత్రముచే నిచట దీర్ఘము ప్రవర్తించును. రామా భ్యామ్.

* 204. అతో భిస్ విస్. 7-1-9. అతః, భిస్, విస్.

అకారాంతాదజ్ఞాద్భిస్ విస్ స్యాత్, అనేకాల్

త్వాత్సర్వాదేశః, రామై.

204. అదస్తమగు నజ్ఞముకంటె పరమగు భిస్ ప్రత్యయమునకు విస్, ఆదేశమగును. రామ + భిస్. ఈ సూత్రముచే నిచట విసాదేశము ప్రవర్తించును. విసనునదనేకాల్గుటచే “అనేకాల్పిత్సర్వస్య” పరిభాషచే సర్వాదేశముగ ప్రవర్తించును, (వృద్ధి రేచి) నూ. చే, వృద్ధి. రామై.

వివ :—విసాదేశమును విధించినను వృద్ధిచే రామై అను రూపము సిద్ధమగును. ఏకారవిధాన సామర్థ్యమువలన పరరూపప్రసక్తియును వారింపబడును. అయినను ఏకారైకారములలో మాత్రాభేదము లేనందున నిట్లు చెప్పబడెను. ఇపుడు పరరూపశబ్దకూడ జనింపదు.

* 205. తేర్యః 7-1-13 తేః, యః. (అతః)

అతోజ్ఞాత్పరస్య తే ఇత్విస్య యాదేశః స్యాత్, రామాయ. ఇహ స్థానివద్భావేన యాదేశస్య సుప్త్యా త్సుపిచేతి దీర్ఘః, సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్యై పరిభాషాతు నేహ ప్రవర్తతే, కస్తాయ క్రమణేఇతి నిర్దేశాత్తస్యా అనిత్యత్వజ్ఞాపనాత్, రామాభ్యామ్ ||

205. అదస్తాజ్ఞముకంటె పరమగు తే ప్రత్యయమునకు యాదేశమగును. రామాయ (రామ + తే) యాదేశమునకు స్థానివద్భావముచే సుప్త్యముండుటచే సుపిచ (205) నూ. చే, దీర్ఘము ప్రవర్తించును. ప || సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య (సన్నిపాతః=ద్వయోస్సంబంధః, లక్షణమ్=నిమిత్తమ్, యస్య విధేః, సః సన్నిపాతలక్షణవిధిః. తద్విఘాతస్య తం = సన్నిపాతం, విహంతీతి = తద్విఘాతః, తస్య - అనిమిత్తం = నిమిత్తం నభవతి) రెండిటి యొక్క సంబంధమును నిమిత్తముగ చేకొని ప్రవర్తించు కార్యమాసంబంధమునకు హానికలుగజేయు కార్యమును గుఱించి కారణము కాదని పరిభాష కరము. “రక్షించినవానిని భక్షించుట యనుచితమును లోకన్యాయమువలన నీ పరిభాష సిద్ధమయినది. దీనిచే రామ + య అనునొట నదస్తాజ్ఞ తే ప్రత్యయముల సంబంధము కారణముగగల యాదేశము అజ్ఞమునకుగల నదస్త్యమునకు హానికలుగ

జేయు “సుపిచసూత్రముచే విహితముగు దీర్ఘమునకు నిమిత్తముగానందున రామాయ అనురూపము సినింపకున్నది, కాని కస్తాయ క్రమణే (3-1-14) సూత్రమునకస్తాయ అను దీర్ఘము కమగు పాణిని నిర్దేశముచే సన్నిపాత పరిభాష యనిత్యమని బోధితమయినందున “సుపిచ సూ. చే, విహితముగు దీర్ఘము విషయ మున నీ పరిభాష ప్రవర్తించదు. అందుచే రామాయ అను నిర్దుష్టపము సినిం చును. రామాభ్యామ్. రామ + భ్యామ్. సుపిచ, సూ. చే, దీర్ఘము.

* 206. బహువచనే ఝల్వేత్ 7-3-103 బహువచనే, ఝలి, ఏత్. (సుపి, అత్.)

ఝలాదౌ బహువచనే సుపి పరే ఆత్
 ౭ జ్వలైకారః స్వాత్, రామేభ్యః, బహువచనే
 కిమ్, రామ, రామస్య, ఝలి కిమ్, రామాణామ్,
 సుపి కిమ్, పచధ్వమ్, జత్వైమ్ ||

206. అదస్తాజమునకు, ఝల్వర్ణమాదియందుగల బహువచనముగు సుప్టు పరమగునపుడేకార మాదేశమగును. రామేభ్యః. రామ + భ్యస్. రామః అను చోట గుత్వవిసర్గము లసిద్ధమగునుగాన నేత్వము ప్రసక్తమగుచున్నది. తద్వారణార్థము బహువచనే అనునది యావశ్యకము. ఇల్లే రామస్య (రామ + జస్) అనుచోట స్వాదేశము ప్రవర్తించినపిదప నేత్వవారణార్థము బహువచనే, అను నది యావశ్యకము. సన్నిపాత పరిభాషచే నిచట నేత్వమును వారింపవచ్చును గాని “అదస్సర్వేషామ్ (7-3-100) సూత్రమున సర్వేషామును నిర్దేశమువలన నేత్వము విషయమున నీ పరిభాష ప్రవర్తించదని చెప్పటచే నిదియు ప్రత్యుదాహరణమగును. ఝలి కిమ్? ఉతోవృద్ధిరుక్మాలి (7-3-89) సూత్రమునుండి హల్గ్రహణము వృత్తమగును. రామాణామనుచోట, సన్నిపాత పరిభాషచే నేత్వమురాదని ప్రశ్నాశయము. రామాణామ్. సర్వేషామను నిర్దేశమువలన నేత్వవిషయమున సన్నిపాత పరిభాష ప్రవర్తించదనుటచే రామాణామనుచోట దోషము సంభవించునుగాన ఝల్గ్రహణ మావశ్యకమని యుత్తంశయము. సుపి కిమ్, పచధ్వమ్ (పచ + ధ్వమ్) సుపి అనునది లేనిచో లిజ్జ పరమగునపుడు నేత్వము ప్రసక్తమగును. పచధ్వమునునది పచధాతువునకు లోఽణ్యధ్వమపురుష బహువచనము. రామాత్ (రామ + జస్) టాజసిజసామ్ (202) సూ. చే, ఆదాదేశము. “ఆకస్సవర్ణే” సూ. చే, దీర్ఘము. ఇచ్చోట తకారమునకు ఝలాం జతోస్తే సూ. చే, జత్వైము ప్రాప్తమగుచున్నది. పదాంతజత్వమునకు వాచ సానే (209) సూ. చే, విహితముగు చర్తము బాధకముగాన జత్వైము ప్రవర్తించదు. కనుక మూలమున జత్వైమునుచోట బాధిత్యా, (బాధించి) అను పదము నధ్యాహారము చేయవలయును.

* 207. వావసానే 8-4-56 వా, అవసానే: (ఝలాం, చరః)

అవసానే ఝలాం చరో వా స్యుః । రా
మాత్, రామాద్ । ద్విత్వే రూపచతుష్టయమ్ ।
రామాభ్యామ్ । రామేభ్యః । రామస్య । సస్య ద్విత్వ
పక్షే ఖరిచేతి చ ర్త్యైఽప్యాన్తరతమ్యాత్సస్య స ఏ
వ, నతు తకారః । అల్పప్రాణతయా ప్రయత్నభే
దాత్ । ఆతివీచ సస్మితి తాదేశ ఆరభ్యతే ॥

207. అవసానమునది షుల్కస్థములకు సర్వస్థమున వికల్పమున నాదే
శములగును. రామాత్, పత్యమందు జన్మియ్యు. రామాద్. అనచిచ, సూత్ర
మున అనచి అనునది ప్రసజ్యప్రతిషేధమని పూర్వము చెప్పుచున్నదిగావున నిట్టి
చోటాలందు ద్విత్వము ప్రవర్తించునుగాన నిచట నాల్గరూపములగును. రామా
భ్యామ్ (రామ + భ్యామ్) సుపిచ నూ. చే, దీప్యము. రామేభ్యః (రామ +
భ్యస్) చతుర్థి బహువచనమునకువలె ప్రక్రియను గొనింపవలయును. రామస్య
(రామ + జస్) టాజసిజసామ్, నూ. చే, జన్మనకు స్యాదేశము. ఇచట
సకారమునకు “అనచిచ” నూ. చే, ద్విత్వము. ద్విత్వపక్షమందు “ఖరిచ” నూ. చే,
చ ర్త్యమగును. ఇది, ప్రయత్నసామ్యమువలన సకారమునకు సకారమే వచ్చును
గాని మహాప్రాణ ప్రయత్నముగల సకారమున కల్పప్రాణ ప్రయత్నముగలదగు
టచే విసదృశమగు తికారము రాదు. కావుననే వత్స్యతి (వసధాతువునకు ల్యట్
ప్రథమైకవచనము) అనుచోట సస్యార్థ ధాతుకే (7-4-49) నూ. చే, సకార
మునకు తికారివిధానము సార్థకమగును. సకారమునకు చ ర్త్యముచే తికారి
మాదేశమగుననినచో వత్స్యతి అనుచోట చ ర్త్యముచేతనే తికారము సిద్ధమగు
చుండ వేరుగ తికారివిధానము వ్యర్థము కావలయును.

* 208. ఓసి చ. 7-3-104. ఓసి, చ. (అతి, ఏత్)

ఓసి పరే అతోఽన్యైస్యైకారః స్యాత్ । రామయోః ।

208. ఓస్ (షష్ఠీసప్తముల ద్వివచనము) ప్రత్యయము పరమగునపుడు
అదన్యాదుమున కికారాదేశమగును. రామయోః (రామ + ఓస్) ఏత్వము,
అయాదేశము.

* 209. హ్రస్వనిద్యాహుబ్. 7-1-54. హ్రస్వనిద్యాహః,
సుబ్ (ఆమి)

హ్రస్వాస్తాన్నద్యస్తాదాబస్తాచ్చా క్లాత్పరస్యా
మా నుడాగముః స్యాత్ ।

209. ఆనువృత్తమున ఆమి అనునది షష్ఠ్యంతముగ విపరిణతమగును.
హ్రస్వాంతము, నద్యంతము, ఆబంతమునగు నద్యముకంటె పరమగు ఆమి ప్రత్యయ
మునకు నుడాగముగను. (న్)

* 210. నామి. 6-4-3 (దీర్ఘః)

అజన్తాస్య దీర్ఘః స్యాత్, రామాణామ్ | సు
పితేతి దీర్ఘో యద్యపి పర సధాపీహ నప్రవర్తతే | స
న్నిపాత పరిభాషా విరోధాత్ | నామిత్యనేనత్వార
మ్భసామర్థ్యాత్పరిభాషా బాధ్యతే | రామే. రామ
యోః. సుపి ఏత్యే కృతే ||

210. అజన్తాస్యమనన నామ్ (నుమాగమముగల ఆమ్ ప్రత్యయము) పరమగునపుడు దీర్ఘము కచ్చును. రామాణామ్ (రామ + ఆమ్) ఇచట ఘాన్య నూత్రముచే నుడాగమము. ఈ నూత్రముచే దీర్ఘము, అబ్ కుప్, నూ. చే, ఇత్యమునగును. ఈ నూత్రముకంటె పరమగునదైనను “సుపిత నూత్రము, సన్నిపాత పరిభాషావిరోధమువలన నిచట ప్రవర్తించదు. ఆరంభ సామర్థ్యము వలన నీ నూత్రముచే నా పరిభాషా బాధింపబడును. (రామే రామ + జి) “అద్భుతాః నూ. చే, గుణము. రామయోః. షష్ఠీద్వివచనమందువలె ప్రక్రియ నూహించునది. రామ + సు. ఇచట “బహువచనే నిపుల్యేత్ నూ. చే, నేత్యము ప్రవర్తించును. రామే + సు. ఇట్లుండ.

* 211. అపదాస్త్య మూర్ధన్యః. 8-3-55 అపదాస్త్య, మూర్ధన్యః ||

అపాదపరిసమాప్తే రధికాగోయమ్ ||

211. ఎనిమిదవ యధ్యాయమందలి మూడవపాదము చివరవఱకు నీ నూత్ర మధికృతమగును.

వివ : — ఈ యధికారముననున్న ‘అదేశప్రత్యయయోః’ మొదలగు నూత్ర ములు షత్సవిధాయకములే యగుటచే నీ నూత్రమున లఘు భూతమగు ష గ్రహణ మును విడిచి మూర్ధన్యగ్రహణము చేయుటకు, “ఇణః షీధ్వం (8-3-78) నూ. చే, ధికారవిధానము ఫలము. (చక్కఁదేవు)

* 212. ఇణ్ కోః. 8-3-57.

ఇత్యధికృత్య ||

212. ఇది యధికారనూత్రము.

* 213. అదేశప్రత్యయయో. 8-3-59.

సహా సాడస్య ఇతి నూత్రాత్ స ఇతి షష్ఠ్య స్తం పదమనువర్తతే | ఇణ్ కవర్గాభ్యాం పరస్య అపదాస్తస్యాదేశః ప్రత్యయావయవశ్చ యః సకారః తస్య మూర్ధన్యాదేశః స్యాత్ | విప్లతాఘోష స్య సస్య తాదృశవీవ షః | రామేషు | ఇణ్ కో. కిమ్,

రామస్య । ఆదేశప్రత్యయయోః కిన్ । సుపీః । సుపి
సౌ । సుపిసః । అపదాస్తస్య కిన్ । హరిస్తత్ర । ఏవం
కృష్ణ ముకుద్దాదయః ॥

213. సహా. సాదా సః (336) సూత్రమునండి ఉద్భవమును సః
అనునది యనువచ్చించును. ఇశోకోః, ఆసదాస్తస్య మూలస్యః, అను సూత్రము
లధకృతములగును. ఇశో ప్రత్యాహారము, కన్తము, ఏనికంటె పరమయి,
పదాస్తముకానట్టి ఆదేశరూపముగాని, ప్రత్యయముగానయముగాని, అగు సకార
మునకు మూర్ధన్యాదేకమగును. ఏదృతమనెడి యాభ్యంతర ప్రయత్నము, అభ్యోష
మనెడి బాహ్యప్రయత్నమునుగల సకారమునకు పద్యమును మూర్ధన్యము, సకా
ర మేయగును. రామేను, ఈ సూత్రముచే నిచట ఉత్ప్యయ ప్రవర్తించును.
రామేషు. ఇశోకోః అనునదనువృత్తియుగానిచో రామస్య అనుచోటను సకార
మునకు ఉత్ప్యయ ప్రవర్తించును. సుపీః, సుపిసౌ, సుపిసః, ఇత్యాదులలో
ధారు సకారమునకు ఉద్భవవారణమునకై 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సకార
విశేషణ మావశ్యకము. 'హరిస్తత్ర' ఇత్యాదులందు పదాస్తమును సకారమునకు
ఉత్ప్యయ గావండుటకై 'అపదాస్తస్య' అను విశేషణ మావశ్యకము. కృష్ణః,
ముకుద్దః, ముదలగు పదస్త పుంబుద్ధశబ్దముల ప్రక్రమ నిల్లే యూహింపదగును.

వివ :— 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అనుచో నొకేపక్షి విషయభేదముచే
రెండు విధములగును. (సానాపక్షి. ఆవయాపక్షి), ఈ రెండును సకార విశేషణ
ములు. ప్రత్యయమునకు ప్రత్యయముగానయవ బోధకము. ఆదేశరూపము ప్రత్యయముగా
నయము అని సుస్థు లభించును.

* 214. సర్వాదీని స్వనామాని 1-1-27 సర్వాదీని, స్వ
నామాని. (కృష్ణరూపకే)

సర్వాదీని శబ్దస్వరూపాణి స్వనామ సంజ్ఞాని
స్య । తద్వస్త్యాసముం సంజ్ఞా । ద్వంద్వేచేతి జ్ఞాస
కాత్ । తేన పరమస్వత్రేత్యుక్తి త్రిత్, పరమధ
నకానిత్యుక్తాకన్య సిద్ధతి ।

214. సర్వశబ్దము మొదలగు ముఖ్యధర్మము కల్పములు స్వనామము లన
బడును. ద్వంద్వసమాసమునకు సర్వనామ స్వనామి షేధకమును ద్వంద్వేచి (220)
సూత్రము సర్వాద్య శబ్దములును సర్వనామములనుటలో జ్ఞాపకము. శబ్దస్వరూ
పాణి అనుదాని కిధ్యాహారముచేసి తద్వస్త్యా సేవ్యవలయును. కానిచో 'వర్ణా
శ్రమేతరాణామ్, ఇత్యాదులందు, ఇతిరాస్తాని సముదాయమునకు సర్వనామ
సంజ్ఞాను నిషేధించు ద్వంద్వేచి అను సూత్రము వ్యక్తము గావలయును. సర్వా
ద్య శబ్దములకును సర్వనామసంజ్ఞా యుండునవలననే. 2 'సామసర్వమి' అను

చోట త్రలో ప్రత్యయము, 'పరమభవకాన్' అనుచోట అవ్యయ సర్వనామ్నా మకచ్ ప్రాకోటేః, సూత్రముచే నకచ్ ప్రత్యయమును సిద్ధములగును.

వివ:—1 సర్వాదీని, అనునది తత్తుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహి. (తస్య = అన్యపదార్థస్య, గుణాః = వర్తిపదార్థరూపాణి విశేషణాని, తేషాం, కార్యా న్యయితయా సంవిజ్ఞానం, యత్ర స తత్తుణసంవిజ్ఞానః) ఏ బహువ్రీహియొక్క విశేషణముల కన్యపదార్థముతోదాటు కార్య సంబంధముండునో యది తత్తుణ సంవిజ్ఞానమనబడును. తఱచుగ నన్యపదార్థము సంయోగ సమవాయాన్యతర సంబంధముచే నే బహువ్రీహియందు సంబంధయగునో యది తత్తుణ సంవిజ్ఞానము. దీనికంటె భిన్నములగునవి యతత్తుణ సంవిజ్ఞానములు. "లమ్బకన్దమానయ" ఇత్యాదులలోని లమ్బకన్దాదులు తత్తుణ సంవిజ్ఞాన బహువ్రీహులు. ఇచట నన్య పదార్థముగు పురుషుడువలె విశేషణముగు కర్తృముఖావ నా నయనక్రియలో కర్మగ నన్వయించుచున్నది. ప్రకృతమున సర్వాదీని అనునది తత్తుణ సంవిజ్ఞానము గావున సర్వశబ్దమునకును సంజ్ఞ సిద్ధమగును.

2. తదస్తస్సంజ్ఞకు పరమ సర్వస్యై, ఇత్యాదులందు స్వాధ్యానాదేశములు ఫలమనక త్రలాదులు ఫలమనుట కారణమిది:—సర్వనామ సంజ్ఞాసూత్రమున తదస్తవిధి లేకున్నను 'సర్వనామ్నస్త్యై, ఇత్యాది సూత్రము లక్ష్మోధికారస్థము లగుటచే నచట తదస్త విధిగల్గును గాన, 'పరమసర్వస్యై, ఇత్యాదులు సిద్ధము లగును. త్రలాది విధాయక సూత్రములు ప్రత్యయ విధాయకములగుటవలన "సమాస ప్రత్యయవిభా ప్రతిషేధః, అను నిషేధముచే తదస్తవిధి నిషేధింప బడినందున నీ సూత్రముచే తదస్తములకు సంజ్ఞ విహితముకానిచో త్రలాదులు సర్వాద్యస్తములకు సిద్ధింపకుండునని.

* 215. జసః శీ. 7-1-17. జసః శీ. (అతః, సర్వనామ్నః)

ఆదస్తాత్సర్వనామ్నః పరస్య జసః శీ స్యాత్.

అనేకాల్లాత్సర్వాదేశః । నచార్థస్య స్త్యై ఇత్యాదావి వ నానుబంధకృతమనేకాల్ త్వమితి వాచ్యమ్ । సర్వా దేశత్వాత్ప్రసిత్తంజ్ఞానా ఏవాభావాత్ । సర్వే ।

215. ఆదస్తమగు సర్వనామముకంటె పరమగు జసః ప్రత్యయమునకు శీ ఆదేశమగును. శీ అనునది యనేకాల్లగుటవలన అనేకాల్ శిత్సర్వస్య, అను పరిభాషచే సర్వమునకాదేశమగును. అర్థణస్త్రనావనః (366) సూత్రముచే విహితమగు 'త్వై, అనునాదేశ మనేకచ్ఛబ్దములు కలచైనను ఋకార మిత్సంజ్ఞ క మగుటవలన, ప॥ నానుబంధ కృతమనేకాల్ త్వమ్, (అనుబంధమున నిత్సంజ్ఞకము. ఇది తనను విడిచి యనేకాల్లగానట్టి యాదేశమునకు తనతో ననేకాలను వ్యవ హారమును సంచాదింపదు అనగానే యాదేశ మిత్సంజ్ఞకవర్ణముతో గలసియే యనేకాల్లగునో యది సర్వమున కాదేశముగాదు) అను నిషేధముచే అర్థణ

శబ్దమంతకునురాక, నకారమునకు మాత్రమే వచ్చినది. (అన్వయో అని యగును.) ఇట్లే శీ భావమున శవర్ణ మిత్యంజ్ఞ కముగఁగలన ననేకాల్గు గానందున నిదియు సర్వాదేశము గాదేమోయని శంకించరాదు. త్రాదేశమున నుపదేశకాలమందే ఇత్యంజ్ఞ వచ్చుటచే నానుబంధ పరిభాష ప్రవర్తించును. శీ అనునది సానియందు ప్రవర్తించినవిధము సానివచ్చునముచే ప్రత్యయమయినగాని లశక్వతిది తే (196) సూత్రముచే శవర్ణ మిత్యంజ్ఞ కముగాదు. గావున నాదేశమునకు పూర్వము శవర్ణ మనుబనముగానందున నానుబంధ పరిభాష ప్రవర్తించదు. కాన శీ అనునది సర్వాదేశమే యగును. సర్వే (సర్వ + జన్)

* 216. సర్వనామ్నః స్మై. 7-1-14. సర్వనామ్నః, స్మై
(అతి, కే.)

అతస్సర్వనామ్నో శేఇత్యస్య స్మై స్మాత్ ।
సర్వస్మై ।

216. అజన్తమున సర్వనామముకంటె పరమున శే అనుదానికి స్మై
ఆదేశముగను. సర్వస్మై. (సర్వ + కే)

* 217. జసిజ్యోః స్మాత్స్మిన్. 7-1-15. జసిజ్యోః, స్మా
త్స్మిన్. (అతి, సర్వనామ్నః)

అతస్సర్వనామ్నో జసిజ్యోరేతో స్తః । స
ర్వస్మాత్ ।

217. అజన్తమున సర్వనామముకంటె పరమున జసి, జి, వీనికి క్రమముగ
స్మాత్, స్మిన్ ఆదేశములగును. సర్వస్మాత్. (సర్వ + జసి)

* 218. ఆమి సర్వనామ్నఃస్మిన్ 7-1-16 ఆమి, సర్వనా
మ్నః, సుట్, (అతి.)

అవర్ణాస్తాత్సరిన్య, సర్వనామ్నో విహిత
స్మామః సుడాగమః స్మాత్ । ఏత్యవత్సై । సర్వ
నామ్ । సర్వస్మిన్ । శేషం రామవత్ । ఏవం విశ్వా
దయోప్యదస్తః । సర్వాదయశ్చ పఞ్చుత్రింశత్ ।
సర్వి, విశ్వ, ఉభి, ఉభయ, దతర, దతమ, అన్య,
అన్యతర, ఇతర, త్వత్, త్వే, నేమ, సమ, సిమ,
పూర్వపరావర దక్షిణోత్తరావరాధరాణి వ్యవస్థా
యామ సంజాయామ్ । స్వమిజ్ఞాతి ధనాఖ్యాయామ్ ।
అస్తరం బహిర్యోగోపసంవ్యాసయోః । త్వద్, తద్,
యద్, ఏతద్, ఇదమ్, అదస్, ఏక, ద్వి, యుష్మద్,
అస్మద్, భవతు, కిమ్ । ఇతి । ఉభశబ్దోద్విత్వ విషయస్య
వాచకః । అతిఏవ నిత్యం ద్వివచనాత్ । తస్యేహ

పాశ్చాత్యభావిత్యకజర్ణః । నచ కప్రత్యయేనేష్టసిద్ధిః ।
 ద్వివచనపరత్వాభావేన ఉభయతః, ఉభయత్రేత్యా
 దావివాచ్యప్రసక్తాత్ । తదుక్తం 'ఉభయోఽ
 న్యత్రేతి' । ఆన్యత్రేతి, ద్వివచనపరత్వాభావే ।
 ఉభయశబ్దస్య ద్వివచనం నాస్తితిక్తయత్ । అస్తి
 తి హృదయే । తస్మాజ్జస్య యజాదేశస్య స్థానివద్వా
 వేన తియప్రత్యయా న్తయీ ప్రథమచరమేతి
 వికల్పే ప్రాప్తే, విభక్తినిరవేశిత్యై నాన్యత్రేత్యా
 నిన్విత్యైవ సంజ్ఞాభవతి । ఉభయే, డతర డతమా
 ప్రత్యయా । యద్యపి సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే
 తదన్తగ్రహణం నాస్తి । సుప్తిజస్మితి జ్ఞాపకాత్ ।
 తథాపి తదన్తగ్రహణమ్ । కేకలయోఽన్యజ్ఞా
 యా ప్రయోజనాభావాత్ । ఆన్యతిరాన్యతిమతభా
 వస్యత్పిన్నా న్యభావాద్విబహవిషయే నిరారణే
 కత్తే । తత్రాన్యతిమతస్య గణే పాశ్చాత్యభావాన్న
 సంజ్ఞాత్వత్వికతి ద్వావప్యదస్తావన్యపర్యాయా । ఏక
 ఉదాహరణేఽపరగోనుదాత ఇత్యేకే । ఏకస్తాన్ ఇత్య
 పతే । నేమ ఇత్యేకే । సమస్సర్వపరాయః । తుల్యప
 ర్యాయస్య సేహాస్మిన్వాతే । యథాసంఖ్యమనుదేశ
 స్సమానా మితిజ్ఞాపకాత్ । అన్తరం బహిర్యోగేతి
 గణసూత్రేఽపురీతీ వక్తవ్యమ్ । అన్తరాయాం పురి॥

218. అవర్ణాన్తమగు సర్వనామముకంటె విహితమగు ఆమ్ ప్రత్యయము నకు, సుడాగమమగును. సర్వ + ఆమ్. ఇచట నామ్ ప్రత్యయమునకు సుడా గమము. అజమున కేత్వము. సకారమునకు షత్వము. సర్వేషామ్. సర్వస్మిన్ (సర్వ + షి) సర్వే, మొదలగు చూపబడిన వచనములకంటె మిగిలిన వచనము లందు రామశబ్దమువలె సర్వశబ్దములనును. సర్వనామములం దదన్తములగు విశ్వ, మొదలగు శబ్దములకు సర్వశబ్దమునకువలె ప్రక్రియ నూహించునది. సర్వశబ్దము మొదలు కిం శబ్దాన్తమువఱకు మూలమున పరిగణింపబడిన సర్వాదులు ముప్పుది యైదు. ఉభయము, ద్విత్వసంఖ్యతో విహితమగు వస్తువునకు బోధకముగాన నిది నిత్య ద్వివచనాన్తము. సర్వనామ సంజ్ఞాప్రయోగములగు విభక్తి కార్యములు (శీ భావాదులు) ఏకవచన బహువచనములకే చెప్పబడినవి. ఉభయశబ్దమున కేక వచన బహువచనములులేవు గనుక ఉభయశబ్దమునకు సర్వనామసంజ్ఞా ప్రయోజన మేమనిన, అవ్యయ సర్వనామానుకచ్ఛప్రాకరణే (5-3-71) సూ. చే నకచ్ఛ ప్రత్యయము వచ్చుటయే ప్రయోజనము. ఉభయక. కప్రత్యయమువలన నీ రూపము సిద్ధముకాదు. కప్రత్యయము చేసినచో సుభశబ్దమునకు ద్వివచనము

పరముగ లేనందున ఉభయతః ఉభయత్ర, మొదలగు రూపములందువలె నయచ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. అయన్నిధానకవచన మిట్లు చెప్పబడినది. ఉభయోన్యత్ర - ఆన్యత్ర ఆనుదానికి ద్వితీయపరత్వము లేనపుడని యర్థము. ద్వితీయము పరముగ లేనందున 'ఉభయ' అనుస్వార్థకాయజన్తము ప్రయోగింపబడునని నాన్తకాన్తము. అకన్త ప్రత్యయము ప్రకృతిమధ్య సంతతియగుటచే ప్రకృతి ప్రత్యయములను శబ్దధానకము గానందున ద్వితీయపరత్వమే యుండును. కాన నయచ ప్రత్యయముయొక్క ప్రసక్తి వారంపబడును. అందుచే నుభికా, అను రూపసిద్ధికొఱకు సర్వాదిగణమున సంశ్లేషపాద మావశ్యకము. తై యటుడుభయ శబ్దమునకు ద్వితీయము లేదనెను. పాదపితృడు (కాకకావృత్తి వివరణమగు పద మంజరిక వ్యాఖ్యాత) ఉభయశబ్దమునకు ద్వితీయము కలదనెను. ఉభిశబ్దము కంటే తైయపు, దీనికి యభావముచేసి నభయశబ్దము సిద్ధమగును. ఇది సానివ ద్భాషముచే నెఱుఁపబడును. దీనినిబట్టి యన్త ప్రత్యయముల పరమగునపుడు 'ప్రథమచగు' (217) నూ. చే, విహితమగు వికల్ప సర్వనామసంజ్ఞ ప్రాప్త మగుచున్నది. కాని విభిక్తియొక్క యపేక్ష గలదగుటవలన (విలంబోపసీతిక మగుటవలన) బహిర్గమగు వికల్ప సర్వనామసంజ్ఞ విభిక్తి నిరపేక్షమగుటచే నస్తద్ధమగు సర్వాది సూత్రవిహిత నిత్యసంజ్ఞనుగఱింపి యస్తద్ధ పరిభాషచే నస్థిమగుటవలన నిదట నిత్యసంజ్ఞయే వచ్చును. ఉభయే, డతర, డతమ, ఇవి ప్రత్యయములు. (ప) సంజ్ఞావిశేష ప్రత్యయగ్రహణే తదస్తగ్రహణం నాస్తి (సంజ్ఞను విధించు శాస్త్రమున ప్రత్యయము తదస్తబోధకము గాదు) అను పరిభాష, ప్రత్యయ గ్రహణపరిభాషాప్రాప్తమగు తదస్తవిధిని నిషేధించును. సుప్తిజన్తంపదం (30) నూ. లోని అస్తగ్రహణ విసర్జనానాన్తా జ్ఞాపకమగును. సంజ్ఞాశాస్త్రమందును ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే ప్రత్యయము తదస్తబోధక మగుచో సుప్తిక పదమనినంతచే తదస్తగ్రహణము సిద్ధమగునుగాన నస్తగ్రహణము వ్యర్థమగును. అయినను కేవల ప్రత్యయములకు సర్వనామసంజ్ఞవలన ప్రయోజనము లేనందున నీ నిషేధమిచ్చట ప్రవర్తించదు. కాని ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే డతర, డతమ, ప్రత్యయాన్తములకు (కతర, కతమ) సర్వనామసంజ్ఞ సిద్ధించును. అన్యతిరాన్యతమ శబ్దములు ప్రకృతి ప్రత్యయవిభాగ సూక్ష్మములు. కిమ్, యద్, తద్, శబ్దములకంటె డతర, డతమ ప్రత్యయములు విధంపబడినవి. కాని యన్యశబ్దముకంటె విధంపబడలేదు గావున సన్యతిరశ్చిపాతము వ్యర్థము గాదని యాశయము. శబ్దశక్తిస్వభావముచే సన్యతిరశ్చిపాతము రెండు వస్తువులలో నొకదానిని, అన్యతిమశ్చిపాతము మూడు మొదలగు వస్తువులలో నొకదానిని బోధించును. కావున నివి డతర డతమ ప్రత్యయాన్తములు కాకున్నను దోషములేదని యాశయము. వీనిలో సన్యతిమ శబ్దమునకు సర్వాదిగణమున పాతము లేనందున సర్వనామసంజ్ఞ లేదు. త్వత్త్వ ఈ రెండు నవంతములు, అన్యశబ్ద సమానార్థకములు. వీనిలో నొకటి యుదాత్తిస్వరకము, రెండవది యనుదాత్తిస్వరకమని

కొందఱు (కాశికాకారాదులు) అనిరి. మొదటిది త్రాకారాస్తము రెండవది యదస్తమని మఱికొందఱనిరి. సేమశబ్దము సగమను నర్థమును బోధించును. సమ శబ్దము సర్వశబ్ద సమానార్థకము. తుల్యార్థక సమశబ్దమున కీ గణమున గ్రహణము లేదు. యథాసంఖ్య మనుదేశస్సమానామ్ (129) సూత్రమున సమానామను నిర్దేశమిందు ప్రమాణము. తుల్యార్థకమును సమశబ్దమునకు నీ గణమున గ్రహణ మున్నచో సుడాగమమువలన, సమేనామని గావలయును.

1. పూర్వ పరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి వ్యవస్థాయామ సంజ్ఞాయామ్. 2. స్వమజ్ఞాతి ధనాఖ్యాయామ్. 3. అనరం బహిర్గోప సంవ్యాసయోః. ఈ మూడును గణసూత్రములు. పూర్వాదిశబ్దములు తొమ్మిదియును సర్వనామసంజకలవని యర్థము. వ్యవస్థాపి శబ్దాః మూలు ముందు (ఏతత్సద్వ్యవస్థా లగు నస్తాధ్యాయాన్మాత్రి వ్యాఖ్యానంబందర్శమున) చూపబడును. మాడవ సూత్రమున 'అపురి' అని చెప్పవలయును. పూర్వబాధ్యము విశేష్యమగునపుడు సంజ లేదని యర్థము. అనరాయాం పురి (ప్రాకారిమునకు వెలువలనున్నదిగాని లోపలనున్నదిగాని యర్థము).

వివ :—ప్రకృతి సూత్రమున నవర్ణాస్తామకంఠై పరమయి సర్వనామము కంఠై విహితమగు నామ్యునకుని యర్థమును చెప్పవలయును. కావున నే యేషామ్, కేషాం, ఇత్యాదులందు సుడాగమము సిగ్గించును. అట్లుకానిచో యద్, కిమ్, ఇత్యాదులద స్తములు గానందున సుడాగమము రాకపోవును. విహిత విశేషణ మును విడిచి సర్వనామము కంఠై పరమగు నామ్యునకు సుడాగమముని వ్యాఖ్యానము చేసినయెడల వర్ణాశ్రమేతరాణాం అనుచోట నాగమము ప్రసక్తమగును. ద్వంద్వేచ (225) సూ. చే, సముదాయమునకు నిషేధముగాని యవయవమునకు లేనందున నామ్ ప్రత్యయము సర్వనామమును నిశిరశబ్దముకంఠై పరమగుచున్నది.

* 219. పూర్వపరా వరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయామ్ 1-1-34 పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి, వ్యవస్థాయామ్, అసంజ్ఞాయామ్. (విభాష, జసి)

ఏతేషాం వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయాం సర్వ నామసంజ్ఞా గణపాతాద్వర్తత్ర యాప్రాప్తా సా జసి వా స్యాత్. పూర్వే. పూర్వాః. స్వాభేదయా పేక్షావధినియమో వ్యవస్థా. వ్యవస్థాయాం కిమ్. దక్షిణా గాధకాః. కుశలా ఇత్యర్థః. అసంజ్ఞాయాం కిమ్. ఉత్తరాః కరవః ॥

219. వ్యవస్థావిషయములయి సంజ్ఞావాచకములు గానటువంటి పూర్వ, పర, అవర, దక్షిణ, ఉత్తర, ఆపర, ఆధర, ఈ యేడుశబ్దములకు 'పూర్వ

సరావర...యామ్, అనుసర్వాది గుణూత్తరముచే నన్నివచనములలో నిత్యముగ ప్రాప్తించెడి సర్వనామసంజ్ఞ జన్ సానిక శీ భావవిషయమున వికల్పముగనగును. పూర్వే. పక్షమందు పూర్వ్యాః. స్వాభిధే...వ్యవసా (స్వస్య = పూర్వ్యాది శబ్దముయొక్క, అభిధేయేన = ఆరముచే, అపేక్షస్య = అపేక్షింపబడ, అవధేః = అవధియొక్క, నియమః = నియమము) నియతముగ నవధ్యపేక్షగల యరమును బోధించు పూర్వ్యాదులకని యరము. దక్షిణా గాథకా. కుశలలగు గాయకులని యరము. ఇచట దక్షిణశబ్దము వ్యవసాయవిషయము గానందున నీనికి సర్వనామసంజ్ఞ వారించుటకు వ్యవసాయమునది యావశ్యకము. ఈ గాయకులు కొందఱికింక నేర్పగులను నవధ్యవ్యయము సంభవించిన కవి నియతము గానందున నిది యుచితముగాదుగాదని యాశయము. అసత్యాయా మనుదానికి ఉత్తరాః కరవః, అనుచోట నుత్తరశబ్దమునకు సర్వనామసంజ్ఞానివృత్తి ఫలము. సంజయననాథునిక సంకేతము. సుమేరుపర్యతమున కుత్తరదేశమున్న దేశముల కుత్తరకుదువులని యాధునికులు సంకేతమును చేసిరి. కాన నిచట వ్యవసాయున్న దని స్పష్టమగును. ఇచట నాథునిక సంకేతమే సంజయననాథుని చిరంతన సంకేతితరులగు దిగ్వాచకములకు విశ్వేనాం దేనానామిత్యాగులంగు వేదప్రసిద్ధములగు విశ్వాదులను, సర్వనామసంజ్ఞ నిత్యంకముగ ప్రవర్తించును. కుశభూములందు తరస్య యాధునికమని, దిగ్వాచకములకు పూర్వ్యాదిసంజ్ఞ చిరంతనమని చెప్పటలో వ్యాఖ్యాతల వచనములే ప్రమాదము.

* 220. స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామ్ 1-1-35 స్వమ్, అజ్ఞాతి ధనాఖ్యాయామ్. (విభాష. జసి)

జ్ఞాతిధనాస్యవాచినః, స్వశబ్దస్య యా ప్రాప్తా సంజ్ఞా సా జసి వా స్వాత్. స్వే స్వాః | అత్యయా ఇత్యర్థః | ఆత్మాన ఇతివా | జ్ఞాతిధనవాచినస్తు స్వాః | జ్ఞాతయోఽర్థా వా ||

220. జ్ఞాతి, ధనము వీనికంటె నితరముగ నర్థమును (అత్యయము, అత్య) బోధించెడి స్వశబ్దమునకు స్వమజ్ఞాతి ధనాఖ్యాయామను గుణూత్తరముచే నంతటను నిత్యముగ ప్రాప్తముగ సర్వనామసంజ్ఞ జనాధారముగ శీ భావము విషయమై వికల్పముగనగును. స్వే. పక్షమందు స్వాః. తననారలేక తామని యరము. జ్ఞాతి ధనవాచకమగు స్వశబ్దమునకు మాత్రము 'స్వా' అనియే యగును. జ్ఞాతులు లేక ధనములని యరము.

వివః—అమరము : - స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్టాత్మీయేస్వా స్త్రీ యాం ధనే. జ్ఞాతి, ఆత్మ, ఈ యర్థములంగు స్వశబ్దము పుంలిప్తము. అత్యయుని బోధించు స్వశబ్దము త్రిలిప్తము. ధనవాచకమగు స్వశబ్దము పున్న పుంసకము. 'స్వః స్వాత్ పుంస్వాత్మని జ్ఞాతా', అని మేదినికోశము. పై అమరమున కీరీతి నరము చెప్పటలో నీ మేదినికోశము మొదలగు నిఘంటువులాధారములు. ఇట్లు

స్వశబ్ద మాత్మరూపార్థమున పులిజమగుటచే స్వే, స్వాః, అనుదానికి దీక్షిత కృతమగు 'ఆత్మానః' అను వివరణము సమర్థముగ నే యున్నది. ఇట్లుండ స్వశబ్ద మాత్మరూపార్థమునందు సప్తంసకమనిచెప్పి ఇందుపై యమరమునే ప్రమాణముగఁజూపి అందున్న స్వమనుదానికి ఆత్మని అనుదానిలోని కన్వయమును చెప్పి దీక్షితో కమగు వివరణ ముసంగతమని కొందఱునిరి. కోశాధరముల నాడక జేయబడిన యమరసమన్వయ మప్రమాణమగుటవలన వారివాద మొంతిమాత్రము గ్రాహ్యముకాదు.

* 221. అస్తరం బహిశ్శ్యోగోపసంవ్యానయోః 1-1-36 అస్తరం బహిశ్శ్యోగోపసంవ్యానయోః. (విభాష, బిస్)

బాహ్యే పరిధానియేచ్ఛాక్లే అస్తరశబ్దస్యా
ప్రాప్తా సంభా సా జనీ వా స్యాత్ । అస్తరే అస్త
రానా గృహే । బాహ్య ఇత్యర్థః । అస్తరే అస్తరా
వా శాటకాః । పరిధానియా ఇత్యర్థః ॥

221. బహిశ్శబ్దమున కావడగోచ్యమగు ప్రదేశము, అట్టి ప్రదేశమున నున్న వస్తువు (అనగా బాహ్యము) ఈ సందర్భముల భాష్యమున చెప్పబడినవి. వీనితో సంబంధముగల వస్తువును, ఉత్తరీయమును (భుజములపై ధరించు వస్త్రమును) బోధించు సప్తరశ్మిమునకు 'అస్తరం...యోః' అను గణనూత్రముచే నిత్యముగ ప్రాప్తమగు సర్వనామసంజ్ఞ జనాధారముగ నీ భావము విషయమై వికల్పముగ నగును. అస్తరే. పక్షమందు అస్తరా. బాహ్యములని యర్థము. అనావృత ప్రదేశములతో సంబంధమును ముదటి యర్థమును స్వీకరించి యాయుదాహరణము చెప్పబడెను. గెండవ యర్థమగు 'అస్తరే అస్తరాః' అనుదానికి ఆధ్యంతరములని యర్థము. ఆధ్యంతరము బాహ్యముతో సంబంధముగలదగును. ఉత్తరీయమున సప్తమం మదాహరణము : అస్తరే, అస్తరా వాశాటకాః.

* 222. పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా 7-1-16 పూర్వాదిభ్యః, నవభ్యో, వా. (జసిత్తోః, స్కాత్స్విసా)

ఏభ్యో జసిత్తోః స్కాత్స్విసా వాస్తవః । పూర్వస్యాత్ । పూర్వాత్ । పూర్వస్మిన్ । పూర్వే । ఏవం పరాదీనామపి । కేషం సర్వవత్ । ఏకశబ్దః సంఖ్యా యాం నిత్యైకవచనాస్తవ ॥

222. 'పూర్వపర' మొదలగు సూత్రత్రయమందు గ్రహింపబడిన తొమ్మిది శబ్దములకంటె పరమగు జసి, జి, కీనికి క్రమముగ స్కాత్, స్మిన్ ఆదేశములు వికల్పముగ నగును. పూర్వస్కాత్ పక్షమందు పూర్వాత్. పూర్వస్మిన్ పక్షమందు పూర్వే. ఇట్లే పరాదీనమును, మిగిలినచోట నివి సర్వశబ్ద సదృశములు.

సంఖ్యావాచకమగు నేకశబ్దము నిత్యైకవచనాన్తము (ద్వివచన బహువచనాంతముగాదు)

వివ:—శ్లో॥ ఏకోఽన్యార్థే ప్రధానేచ ప్రథమే కేవలే తథా. సాధారణే సమానేఽల్పే సంఖ్యాయాంచ ప్రయుజ్యతే. ఏకశబ్దమునకు అన్యము, ప్రధానము, ప్రథమము, కేవలము, సాధారణము, సమానము, అల్పము, సంఖ్య, ఈ ఎనిమిది యర్థములు గలవు. సంఖ్యారూపార్థమందే ఏకవచనాన్తమునటచే మిగిలిన యర్థములందు ద్వివచన బహువచనాంతమునగును. ఏకే, ఏకేషామ్ ఇత్యాదులు.

* 228. న బహువ్రీహౌ 1-1-29. న, బహువ్రీహౌ. (సర్వనామాని)

బహువ్రీహౌ చికిరి తే సర్వనామసంజ్ఞా న స్యాత్. త్వకం పితా యస్య సత్వత్కపితృకః. అహకం పితా యస్య సమత్కపితృకః. ఇహ సమాసాత్పృగేవ ప్రక్రియావాక్యే సర్వనామసంజ్ఞా నిషిద్ధ్యతే. అన్యథా లౌకికే విగ్రహవాక్య ఇవ తత్రాప్యకచ్ఛవ కేత. సచ సమానేపి శూయేత. అతిక్రాంతో భవ క్షమతిభవకానితివత్. భాష్యకారస్తు త్వకత్పితృకో మకత్పితృకఇతి రూపే ఇహాపత్తిం కృత్యైత త్సూత్రం ప్రత్యాచఖ్యా. యథోత్తరం మనీనాం ప్రామాణ్యమ్. సంజ్ఞోపసర్జనీభూతాస్తు నసర్వాదయః. మహాసంజ్ఞాకరణేన తదనుగుణానామేవ గణే సన్నివేశాత్. అతస్సంజ్ఞా కార్యమన్తర్థ కార్యంచ తేషాం న భవతి. సర్వోనామకశ్చిత్తస్యై సర్వాయ దేహి. అతిక్రాంత స్సర్వమతిసర్వస్యై అతిసర్వాయదేహి. అతికతరం కలమ్. అతితత్.

228. బహువ్రీహి సమాసముచేయుట కిష్టమయినపుడు సమాసప్రవృత్తి కొఱకు శాస్త్రకారులచే గల్పితమగు వాక్యమందుండు సర్వాదులకు సర్వనామ సంజ్ఞ రాదు. త్వకం, పితా యస్య, త్వత్కపితృకః. అహకం పితా యస్య, మత్కపితృకః. ఇచట సమాసమునకు పూర్వమే అలౌకిక విగ్రహ వాక్యము నందు (యుష్మద్ + సు, పితా + సు) సర్వనామసంజ్ఞ నిషేధింపబడును. (సమాసార్థమును వివరించు వాక్యము విగ్రహమనబడును. లౌకికమనియు నలౌకికమనియు నది రెండు విధములు. లౌకికమున ప్రయోగార్థము లౌకికము (రాజః పురుషః) శాస్త్రప్రక్రియా నిర్వాహార్థము శాస్త్రకారులచే కల్పింపబడినదిగాన లౌకికమున ప్రయోగార్థముగానిది యలౌకికము (రాజన్ + జన్, పురుష + సు) కావున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు సర్వనామ సంజ్ఞాప్రయుక్తమగు నకిచ్ఛ ప్రత్య

యమరాక కప్రత్యయమే వచ్చును. అతౌకికవిగ్రహ వాక్యమందే నిషేధము చేయబడనిచో తౌకికవిగ్రహ వాక్యమందు (త్వకంపితాయస్య) వలె నిచటను ఆకచ్ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. అని (ఆకచ్) బహువ్రీహి సమాసమునందును వివరణవలసి వచ్చును. 'అతిక్రాంతో భవకస్య మతిభవకాన్' ఇచట తౌకికవిగ్రహ వాక్యమందు ప్రవర్తించిన యకచ్చ సమాసమందు నెట్లు వివరణ చేయవలెనో, ఇట్లే ఇచ్చముచెప్పిన యతౌకికవిగ్రహమందు దకచ్చ ప్రవర్తించినచో సమాసమందును వివరణవలసివచ్చునని యాశయము. పాణిని మతమునకు విరుద్ధముగ భాష్యకారు డకచ్ సహితములగు త్వకత్విత్వకః, మకత్విత్వకః, ఆన రూపము లిష్టమని యీ నూత్రమును బ్రత్యాఖ్యానము చేసెను. ఋషిద్వయ సమ్యతములగు వీనిలో నేది గ్రాహ్యమనిన "యగ్లోతరం మనీనాం ప్రామాణ్య" మనువచనముచే భాష్యసమ్యతమగునదే గ్రాహ్యమని యెఱుంగునది. పాణిని కాత్యాయన పతంజలుల క్రితము నతిక్రమింపకయే ప్రామాణ్యమని మీదివచనమున కర్థము. పాణినివచనములు కాత్యాయన పతంజలుల వచనములతో విరుద్ధములుగానపుడు ప్రమాణములగును. ఇట్లే కాత్యాయన వచనములును పతంజలి వచనములతో విరుద్ధములుగానపుడు ప్రమాణములు. భాష్యకార వచనములతో విరోధమున్నపుడు పాణినికాత్యాయనుల వాక్యములకు ప్రామాణ్యములేదని ఫలితము. కాన ప్రకృతిమున భాష్యకాగ్లోక్తిచేతనే వ్యవస్థచేయుట యుచితముగావున త్వత్కపిత్వకః అను రూపము సాధువుగాదనియే చెప్పవలయును. కాని స్మృతిద్వయ ప్రామాణ్యమున వికల్పమునకును. (వా) సంజలు, ఆప్రాధాన్యముగ నగ్భోధకములునగ, సర్వాదులు సర్వనామసంజకలవి కావు. "సర్వనామ (సర్వేషాంనామ) అను మహాసంజనా చేయుటవలన ప్రధానముగ సర్వాద్యగ్భోప సాపకములగు సర్వాదులకే గణమందనుకరణ మావశ్యకమగుటచే నితరులుకు సంజ లేదని యాశయము. మహాసంజవలన సిద్ధమగు నర్థమునే యీ వాగ్విముఖోధించును. ఇందువలన సర్వనామ సంజాప్రయుక్తిములగు స్వాయాదులు, అసర్వణకార్యములు (త్రిదాదీనామ 266) ముదలగు నూత్రములచే విహితములగు అత్వము మొదలగునవి) సంజోపసంజములగు సర్వాదులకు ప్రవర్తింపవు. సంజావాచకమగు సర్వశబ్దమునకు చితుర్వేకవచనము సర్వాయ అని యగునుగాని సర్వస్మై అనికాదు. అతిక్రాంతసర్వ మితిసర్వః, (సర్వము నతిక్రమించినవాడు) ఇచట సర్వశబ్దార్థ మప్రధానమగుటవలన సర్వశబ్ద ముపసర్జనమయినది. కాన నతి సర్వశబ్దమునకును 'అతిసర్వయః' మొదలగు రూపములగును. ఆతికతరం కులమ్. (అతిక్రాంతకతరమ్) ఇచట ఆదృష్టరాదిభ్యః పఞ్చభ్యః (316) సూ. చే, నద్ డాదేశము రాదు. ఆతితత్ (తిమతిక్రాంతః) ఇచట తతోస్యసావనంత్యయోః (383) సూ. చే, సత్వియ, అత్వమును ప్రవర్తింపవు.

* 224. తృతీయాశయాసే 1.1-30 (సర్వనామాని).

అత్ర సర్వనామతో న స్వాత్. మాసపూర్వాయ । తృతీయా సమాసార్థవాక్యేపి న । మాసేన పూర్వాయ ॥

224. తృతీయా సమాసమునకు సర్వనామసంఖ్య లేదు. మాసపూర్వాయ (మాసేనపూర్వః తస్మై) విభాసా దిక్సమాసే బహువ్రీహీ (1-1-28) నూత్రము నుండి సమాసే అనునది యనువృత్తిపొగుచుండ శిరుగ నీ నూత్రమున సమాస గ్రహణము చేయుటవలన తృతీయా సమాసముకొఱకగు వాక్యమందును సర్వ నామ సంఖ్యానిషేధమగునను నర్థము లభించును. మాసేన పూర్వాయ.

* 225. ద్వంద్వే చ 1-1-31 ద్వంద్వే, చ (న, సర్వనామాని).

ద్వంద్వే ఉక్తా సంజ్ఞా నః । వర్ణాశ్రమేతరా
జామ్ । సముదాయస్యాయం నిషేధో, ప్రత్యయ
వానామ్ । నచైవం తద్దత్తవిధినా సుబ్ తప్రసజ్ఞః ।
సర్వనామ్నో విహితస్యాయః సుడితి వ్యాఖ్యా
తత్వాత్ ॥

225. ద్వంద్వసమాసమునకు సర్వనామసంఖ్య లేదు. వర్ణాశ్రమేతరాజామ్. ఇచ్చట సర్వనామసంఖ్య లేనందున ఆమి సర్వనామ్నో (218) సూ. చే, విహిత మగు సుడాగమము ప్రవర్తించుదు. ఈ నిషేధము సముదాయమునకేగాని యవ యవమునకు గాదు, 'ఆమి సర్వనామ్నో సుబ్ త', అను నూత్రమునకు సర్వనామము కంటే విహితమగు ఆమ్ ప్రత్యయమునకు సుడాగమమని వ్యాఖ్యానము చేయుట వలన, నవయవమునకు నిషేధము లేనందున తదంతివిధిచే 'వర్ణాశ్రమేతరాజామ్' అనుచోట సుడాగమమునాశంకంపెరొందు. ఇచ్చట నామ్ ప్రత్యయము సము దాయముకంటే విహితమయినది. అవయవము సర్వనామమైనను సముదాయము సర్వనామము గాదు.

వివ :—త్వకల్పితృకః ఇత్యాదులందు సమాసానులకంటే పూర్వమస్తద్భి నులగు నకచ్ స్వరములు ప్రవర్తించునని భాష్యకారులు చెప్పటచే 'నబహు వ్రీహీ' నూత్రమందలి సప్తమీ నిర్దేశము ప్రథమాగ్రకమని చెప్పి బహువ్రీహీకే నిషేధమనవలయును. 'ద్వంద్వే' అను నూత్ర మీ ప్రకరణమున నుండుటచే నిచ్చటను సప్తమీనిర్దేశము ప్రథమాగ్రకమేయగుట యుచితము. కావున ద్వంద్వ సమాసమునకే సంజ్ఞానిషేధముగాని ద్వంద్వాయవములకుగాదని లభించును.

* 226. విభాసా జసి 1-1-32. విభాసా, జసి, (ద్వంద్వే, సర్వనామాని).

జసాధారం యత్కార్యం శిభావాఖ్యం తత్ర
కర్తవ్యే ద్వంద్వే ఉక్తా సంజ్ఞా వా స్యాత్ । వర్ణాశ్ర
మేతరే, వర్ణాశ్రమేతరాః । శిభావం ప్రత్యేవ విభా
షేత్సుకమతో నాకచ్ । కంతు కప్రత్యయ ఏవ ।
వర్ణాశ్రమేతరకాః ॥

226. ¹జన్ ప్రత్యయ మాధారముగాగల శీభావమునెడి కార్యము జేయు నప్పుడు ద్వంద్వసమాసమునకు సర్వనామసంజ వికల్పముగ నగును. వర్ణాశ్రమేతరే (సంజ యున్నపుడు శీభావము వచ్చును) పక్షమందు వర్ణాశ్రమేతరాః (సంజ లేనపుడు శీభావమురాదు) శీభావమును చేయునపుడు మాత్రము సంజ్ఞావికల్ప మగునని చెప్పటవలన ²సముదాయమందలి కుత్సను (నిందను) బోధించునపు డకచ ప్రత్యయమురాదు గాన కప్రత్యయమే వచ్చును. “వర్ణాశ్రమేతరకాః.”

వివ:—¹జని అనునది యాధార సప్తమ్యంతము. శీభావముచే జన్సపహృతి మయిన నౌపచారికమగు నాధారమును గ్రహింపవలయును. లేక, జస్ ఇః = జసిః తస్మిన్, జసి. ఇచట సప్తమికి లుక్కు వచ్చెను. జస్సానికమగు నీకారము చేయునపుడని యర్థము. ఇకారముచే నీకారము బోధింపబడినది. ఇట్లు మూలోక్త మగు జసాధారమునరము లభించెను. ²‘కుత్సిత ఇతరః = ఇతరకః’ అని యకచ ప్రత్యయముచేసినవిదపే ద్వంద్వసమాసమనినచో సంజ్ఞావికల్పమున వర్ణాశ్రమేతరకే వర్ణాశ్రమేతరకాః అను రూపద్వయము సాధువగును. ఇతర శబ్దముతో ద్వంద్వము చేసి ‘కుత్సితా వర్ణాశ్రమేతరాః’ అను సముదాయగతమగు నిందను వివక్షించు నపుడు మాత్రము సముదాయమునకు సంజ నిషిద్ధమయినందున అకచ్చ ప్రవర్తిం చుదు గాన కప్రత్యయముచే ‘వర్ణాశ్రమేతరకాః’ అను నొకరూపమే సాధు వగునని భావము.

* 227. ప్రథమచరమత యల్పార్థకతిపయనేమాశ్చ 1-1-33.
ప్రథమ... నేమా, చ. (విభాషా, జసి, సర్వనామాని)

ఏతే జస్ కార్యం ప్రత్యుక్తసంజ్ఞా వా న్యః ।
ప్రథమే, ప్రథమాః । శేషం రామవత్ । తయః
ప్రత్యయః । తత్ సదన్తా గ్రాహ్యః । ద్వితయే । ద్విత
యాః । శేషం రామవత్ । నేమే । నేమాః । శేషం
సర్వవత్ । వా । విభాషాప్రకరణే తీయస్య క్షిత్వా
పసంఖ్యానమ్ । ద్వితీయస్త్రై, ద్వితీయాయ । ఏవం
తృతీయః । ఆర్థవద్ధృహణాన్నేసా । పటుజాతీయాయ ।
నిర్దరః ॥

227. ప్రథమ, చరమ, తయప్రత్యయము, ఆల్ప, ఆర్థ, కతిపయ, నేమ, ఇవి జసాధారమగు శీభావమును చేయుచున్నపుడు వికల్పముగ సర్వనామ సంజ కలవగును. ప్రథమే (సంజ యున్నపుడు) ప్రథమాః (సంజ లేనపుడు) మిగిలినచోటులం దిది రామశబ్ద సదృశమే. తయ అనునది ప్రత్యయముగావున తదంతములు గ్రహింపదగినవి. ద్వితయే, ద్వితయాః. ద్వితీయముకంటె “సంఖ్యా యా అవయవే తయన్ (5-2-42) నూ. చే, తయపు విహితమయినది. శేషము

రామశబ్ద సదృశము. నేమే, నేమాః. కేషము సర్వశబ్దమువలెనే. నేమశబ్దమునకు సర్వనామసంజ్ఞ నిత్యముగా ప్రాప్తమగుచుండ నితరముల కప్రాప్తమగుచుండ నీ సూత్రము నారంభించుటచే నిది యుభయత్ర విభాషయగును. (హ) 'విభాషా... సంఖ్యానమ్ = తీయప్రత్యయా న్తమునకు జకారేత్సంజ్ఞ కప్రత్యయములు పరమగునపుడు వికల్పముగ సర్వనామసంజ్ఞ చెప్పవలయును. ద్వితీయస్యై. పక్షమందు ద్వితీయాయ. ఇతే మిగిలిన తీయై లందును. తృతీయశబ్దమునకు నితే యూహింపదగును. అగ్రవ త్తయిన తీయప్రత్యయము న్తమందు గలదానికని వ్యాఖ్యానము చేయుటవలన పటుజాతీయాయ, అనుచోట సంజ్ఞ వారింపబడును. పటు జాతీయ అనునది పటుశబ్దముకంటె జాతీయర్ ప్రత్యయా న్తము గావున ప్రత్యయైక దేశమగు తీయ, అనునది యనర్థకము.

నిర్జరః. (న విద్యతే జరా యస్య. గోస్త్రియోగుపసరనస్య 1-2-48 సూ. చే, ప్రాశ్నము ప్రకర్తించిన. నిర్జర అనియగను. సుప్రత్యయము, రుత్వ విసర్గములు)

* 228. జరాయా జరసన్యతిరస్యామ్. 7-2-101. జరాయాః, జరన్, అన్యతిరస్యామ్ (అచి, విభక్తా)

జరాశబ్దస్య జరన్ వా స్యాదజాదో విభక్తా. పదాక్షాధికారే తస్యచ తదన్తస్యచ. అనేకాల్ త్యాత్సర్వా దేశే ప్రాప్తే. నిర్దిశ్యమానస్యాదేశాభవన్తి. ఏకదేశ వికృతస్యానన్యత్వాత్ జరశబ్దస్య జరన్. నిర్జరసా. నిర్జరసః. ఇనాదీన్ బాధిత్యా పరత్వాజరన్. నిర్జరసా, నిర్జరసే, నిర్జరసః, పక్షే హలాదోచ రామతో. వృత్తికృతాతే పూర్వవిప్రతిషేధేన, ఇనాతోః కృతయోః సన్నిపాత పరిభాషాయా అనిత్యత్వమాక్రీత్య జరసి కృతే నిర్జరసిన, నిర్జరసాత్ ఇతిరూపే, నతు నిర్జరసా, నిర్జరసఇతి కేచిదిత్యుక్తమ్. తథా భిసి నిర్జరసైరితిరూపా న్తరముక్తం. తదనుసారిభిశ్చ షష్ఠ్యేకవచనే నిర్జరస్యేత్యేవ రూపం స్వీకృతమ్. ఏతచ్చ భాష్యవిరుద్ధమ్ ||

228. జరాశబ్దమున కజాదివిభక్తి పరమగునపుడు జరసాదేశము వికల్పముగ నగును. పదస్య, అజస్య, అను సధికారములలోని సూత్రములందు పదము, అజము, విశేష్యమగును. సూత్రగృహీతమగునది విశేషణమగుటవలన 'యేనవిధిస్తదన్తస్య, సూ. చే, తదన్తవిధి కలుగునని యర్థము. కాన ఈ పరిభాష, యేనవిధి, అను సూత్రమునకు ప్రపచ్చభూతముగాని యపూర్వముగాదు. ఈ సూత్ర మక్షాధికారములోనిదగుటచే జరాశబ్ద మన్తమందుగల అజమునకు అజాది విభక్తి పరమగునపుడు జరసాదేశమగునను సర్థము సూత్రమునకు లభించును.

జరసాదేశ మనేకాల్లగుటవలన (అనేకాల్ శిష్యర్వస్య) అను పరిభాషచే నిగగ అను సముదాయమునకు (అజ్ఞమునకు) ఆదేశము ప్రసక్తమగుచున్నది కాని, (పరి) నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి (నిర్దిశ్యమానమననాదేశవిధాయక సూత్రమున నేపథము శ్రుతమయి యుద్దేశ్యబోధకమగునో యాపదముయొక్క యుచ్చారణచే నియతిముగ నుపసితమగునది. ఇట్టి నిర్దిశ్యమానమునకే యాదేశములు వచ్చును. ప్రతీయమానమునకు రావు) అను పరిభాషచే నిర్దిశ్యమానమునకే యాదేశము వచ్చును. ప్రకృతిమున జరసాదేశవిధాయక సూత్రములో శ్రుతము, ఉద్దేశ్యబోధకమునగునది, జరాయా అను పదమగుటచే గానిచే లక్ష్యమున నియతిముగ నుపసితమగునది జరాశబ్దమే కనుక నిర్రశబ్దములోని జరాశబ్దమునకే యాదేశమగును, గాని తదంతమునకు రాదని యాశయము. నిర్రశబ్దములోని జరశబ్దము హ్రస్వాంతము. సూత్రమున నిర్దిశ్యమానము టాబ నజరశబ్దము, కాన నిచిట యాదేశము ప్రవర్తింపవచ్చును. కాని (పరి) ఏకదేశవికృతి మనన్యవత్తిను పరిభాషచే జరాశబ్దమునాకారమునకు హ్రస్వము ప్రవర్తించినంతమాత్రమున జరాశబ్దముకంటె జరశబ్ద మన్యముకాదు. కావున జరశబ్దమునకు నాదేశము ప్రవర్తించును. నిర్ర + జే = నిర్రసా, నిర్ర + జన్ = నిర్రసః. నిర్ర + టా = నిర్రసా, నిర్రసే (నిర్ర + తే) నిర్రసః (నిర్ర + జన్) నిర్రసః (నిర్ర + జన్) 'నిర్రసా' ఇత్యాదులగు క్రమముగ, ఇన, ఆత్, స్య, అను విభక్త్యాదేశములు వచ్చుచున్నవి గాని వానిని బాధించి పరమగు జరసాదేశమే ప్రవర్తించును. ఆజాది విభక్తులు పరమగునపుడు, జరసాదేశము రానిపక్షమందును, హలాది విభక్తులు పరమగునపుడును, గామశబ్దమునకునలె నిర్రశబ్దమునకు ప్రక్రియ నూహించునది.

విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్ (176). అను సూత్రమున 'అపరమ్' అని ఛేదము చేయుటవలన సమానమగు బలముగల రెండు శాస్త్రము లొకలక్ష్యమందు ప్రసక్తములగునపుడు పూర్వశాస్త్రమే ప్రవర్తించునని యిదిము లభించును. దీనినే పూర్వవిప్రతిషేధ మందురు. (ప్రమాణమున్నగుడల దీని సంగీకరింతురు) ప్రకృతిమున పూర్వవిప్రతిషేధముచే, నిర్ర + టా, ఇత్యాదులందు జరసాదేశమును బాధించి క్రమముగ ఇన, మొదలగు నాదేశములు ప్రథమమున ప్రవర్తించును. పిదప సన్నిపాతి పరిభాషచే (అదన్తాజ్ఞాది సన్నిపాతముచే వచ్చిన ఇనాదు లుపజీవ్యమయిన యదంత్యమునకు విఘాతములగువానికి నిమిత్తము కావు) జరసాదేశ మప్రాప్తమగుచుండ నాపరిభాషక నిత్యత్వము నాశ్రయించి జరసాదేశముచేసిన, నిర్రసిన, నిర్రసాదిత్యాదులగును. కాని 'నిర్రసా నిర్రసః, అనిగావని కొందరు చెప్పిరిని కాళికావృత్తికారుడు చెప్పెను.

ఇనాద్యాదేశముల విషయమై పూర్వవిప్రతిషేధమును, సన్నిపాతక పరిభాషక నిత్యత్వము నాశ్రయించుటలో ఇనాదేశమున నికాలోచ్చారణము, ఆదాదేశమున దీరోచ్చారణమును ప్రమాణము. రామేణ, రామాత్, అను రూపములు ఇనాదేశమున నికారము ఆదాదేశమున దీరోచ్చారణము లేకపోయినను సిద్ధము

లగును. ఎట్లన, ఆజీచాపః (290) నూత్రమున 'ఆజీచ' అని విభాగముచేసి, ఆజ్ (టా అనుదానికి ఆజని వ్యవహారము) పరమగునపు డదస్త్యాదుమున కేత్వముని యర్థము చెప్పినచో, రామ + న, అనుచోట సానివద్యావముచే నేత్వము ప్రవర్తించిన, రామేణ, అని నిదమగును. 'రామ + అత్' ఇచట సవర దీర్ఘము చేసిన 'రామాత్' అని యగును. ఆకావోచ్ఛార్ణణ సామ్యమునలన పరమా పము ప్రవర్తించదు. కావున నికార దీగోచ్ఛార్ణణములు వ్యర్థములయి పూర్వ విప్రతిషేధమందును, సన్నిపాత పరిభాషా నిత్యత్వమందును జాపకములగు ననియు 'నిరర్జసిన' నిరర్జసాత్, అనుచోట శ్రవణాశ్రయే ఇకార దీగోచ్ఛార్ణణములనియును కేచిత్రాగ్రుల యాశయము. నిర + భేన్, ఇచటను పూర్వోక్త రీతి ననుసరించి 'నిర్జర' అని యగునని చెప్పిరి. 'అతో భిష వన్' అను నూత్రముచే ఏసాదేశమును విధించినను 'రామై' ఇత్యాదులందు 'వృద్ధిరేచి' నూ. చే, వృద్ధి ప్రవర్తించిన పభీష్టరూపసిని యగుచుండ నైకావోచ్ఛార్ణణము కూడ వ్యర్థమై పూర్వవిప్రతిషేధమందు సన్నిపాత పరిభాషా నిత్యత్వమందును ప్రమాణమగుననియును కేచిత్రాగ్రుల యాశయము.

"టాదసి" అను నూత్రమున ఇసాదేశముల విషయమున పూర్వ విప్రతి షేధము నాశ్రయించిన కేచిత్రాగ్రుల ననుసరించి మరికొంద రా నూత్రమున స్యాదేశమందును పూర్వవిప్రతిషేధము నాశ్రయించి 'నిర్జర + అన్' అనుచోట బూర్వము స్యాదేశము ప్రవర్తించుననియు, పిదప నజాదిపిధ కి పరమున లేనందున జరసాదేశము రానందున 'నిర్జర్య' అను నొకేకాపమగుననియును చెప్పిరి. పై చూపిన కేచిత్రాగ్రమతము. తదనుసారుల మతముగూడ, భాష్యవిరుద్ధము. 'ఆజీచాపః' నూత్రమున కేచిత్రాగ్రులు చెప్పినట్లే యోగవిభాగము ముదలగు వానిని జెప్పి ఇకారము దీగోచ్ఛార్ణణము భాష్యమున ప్రత్యాఖ్యాతియు లగుట చేతను 'నిర్జర' అనియే కావలయునను భాష్యోక్తిచేతను పూర్వవిప్రతిషేధ మును సన్నిపాత పరిభాషా నిత్యత్వము నాశ్రయించుట భాష్యవిరుద్ధమగునని ఓక్షి తాశయము.

* 224. పద్దన్నోమానోహ్నికాన్యూపన్దో షన్యకఞ్ ఛకన్ము దన్వానఞ్ ఛసప్రభృతిః. 6-1-63 (అన్యతరస్యామ్)

పాద, దస్త, నాసికా, మాన, హృదయ, నిశా, అన్యత, యూష, దోష, యకృత్, కకృత్, ఉదక, ఆన్య, ఏసాం పదాదయ ఆదేశాన్య, తసాదో వా । యత్తు ఆననశబ్దస్య ఆనన్వాదేశఇతి కాశికాయాముక్తం, తత్ప్రమాణిక్ । పాదః, పాదో, పాదా, పాదం, పాదాన్ । పదః, పదాన్ । పదా । పాదేన, ఇత్యాది ॥

229. ¹పాదశబ్దము మొదలు పదమూడు శబ్దములకు శన్ ప్రత్యయ సదృశములు పరమగునపుడు పదాద్యాదేశములు ²వికల్పముగ నగును. ¹పాద (పద్) ¹దన్త (దత్) ³నాసికా (నస్) ⁴మాస (మాస్) ⁵హృదయ (హృద్) ⁶నిశా (నిశ్) ⁷అస్పృశ్ (అస్) ⁸యూష (యూషన్) ⁹దోష (దోషన్) ¹⁰యక్యత్ (యక్) ¹¹శక్యత్ (శక్) ¹²ఉదక (ఉదన్) ¹³ఆస్య (ఆస్) ఆసనశబ్దమున కాసన్నాదేశమని కాశికావృత్తియందు చెప్పబడెను. అది పోరపాటు. పాదః (పాద + సు) పాదో. పాదాః. పాదమ్. పాదో. పదః (పాద + శన్) పదాదేశము. పక్షమందు, పాదాన్. పదా (పాద + టా) ఆదేశాభావ పక్షమందు. పాదేన. ఇట్లే తక్కిన విభక్తులందును కార్యముల నూహించునది.

వివ:—1. పదాద్యాదేశములకు నిమిత్తములుగ స్వీకరింపబడిన శన్ ప్రభృతులచే పదాద్యాదేశములకు సదృశములగు (స్వార్థబోధన సమర్థములు స్వసదృశవర్ణములుగలవి) పాదదంతాది స్థానములు (ప్రకృతులు) ఆక్షిప్తములగునని యాశయము.

2. ఈ నూత్రములోనికి అనుదాత్తస్య చర్దపథస్య చాన్యతరస్యాం (6-1-59) నూత్రమునుండి అన్యతరస్యామనునది యనువర్తించును. కనుకనే (వికల్పముగ నాదేశములగుటచే) “ఆస్యే తుల్యః, పాదేనోపహతమ్, ఇత్యాది భాష్యప్రయోగములు సాధువులగును. ‘హృదయస్య ప్రియః’ అను సాత్రప్రయోగముగూడ నుపపన్నమగును.

3. ‘హవ్యా జహ్వీన ఆసని’ “ఆసన్యం ప్రాణమూచుః, ఇత్యాది స్థలములందు ‘ఆసన్’ అనుదానికి ముఖమును నరము చెప్పకతప్పదు. వేదభాష్యమునందు నిట్లే వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. కావుననే కాశికావ్యాఖ్యాతయగు హరదత్తుడు పై కారణములజూపి వృత్తిగ్రంథమునకు ప్రామానికత్వమును స్పష్టపరచెను.

* 280. సుడనపుంసకస్య 1-1-48 సుట్, అనపుంసకస్య.

(సర్వనామసానమ్)

సుట్ ప్రత్యాహరః | స్వాదిపఞ్చవచసాని
సర్వనామసాన సంజ్ఞాని స్మరణీ బస్య ||

280. ‘సుట్’ అనునది సుప్రత్యయమునకు బేట్ లోని టకారముతో ప్రత్యాహరము. స్త్రీలింగ పుంలింగములలో సు, డౌ, జన్, అమ్, బేట్, ఈ యొరువ చనములు సర్వనామసానసంజ్ఞ గలవగును.

* 231. స్వాదిష్వసర్వనామసానే 1-4-17 స్వాదిష్ఠ, అస
ర్వనామసానే. (పదమ్)

కప్పృత్యయావధిఘ స్వాదిష్వ సర్వనామసా
నేఘ పరతః పూర్వం పదసంజ్ఞం స్యాత్ ॥

231. ఉరః ప్రభృతిభ్యః కవ్ (5-4-151) సూత్రవిహితముగ కవ్
ప్రత్యయ మంతమందును స్వాజసహాట్ సూత్రవిహితముగ సుప్రత్యయ మొది
యందునుగల్గె స్వానామసానేభిన్నములగు ప్రత్యయములు పరమగునపుడు పూర్వము
పదసంజ్ఞ గలదగును. 'స్వాదిష్ఠ' అనుచోట నాదిపదముచే శిష్టుల వ్యాఖ్యా
నమువలన కప్పృత్యయము వరకుండు ప్రత్యయములు గ్రహింపబడును. ఇట్లు
లబ్ధమయినదే 'కప్పృత్యయావధిఘ' అనునది.

* 232. యచి భమ్ 1-4-18 యచి, భమ్, (స్వాదిష్ఠ,
అసర్వనామసానే)

యకారాదిష్వజాదిఘం కప్పృత్యయావధిఘ
స్వాదిష్వసర్వనామసానేఘ పరతః పూర్వం భ
సంజ్ఞం స్యాత్ ॥

232. 'యచి' అనునది సమాహారద్వంద్వము (యశ్చ అచ్, చ =
యచ్, తస్మిన్) ఇది వర్తబోధక సప్తమ్యంతముగుటచేతను స్వాదిష్ఠ అనుదానికి
విశేషణ మగుటచేతను 'యస్మిన్ విధిః, అను పరిభాషచే తదాదిని బోధించును.
యకారముగాని అచ్చుగాని ఆదియందుగలిగి కప్పృత్యయావధిఘములను సర్వనామ
సానే భిన్నములునగు స్వారులు పరమగునపుడు పూర్వము భ సంజ్ఞకముగును.

* 233. ఆకడారాదేశా సంజ్ఞా 1-4-1 ఆకడారాత్, ఏకా,
సంజ్ఞా.

ఇతిఉర్ధ్వం కడారాః కర్కధారయ ఇత్యుతిః
ప్రాగేక స్త్రికేవ సంజ్ఞా జేయా । యా పరా2-నవ
కాశా చ । తేన సాదావచి ధిసంజ్ఞేవ । క పద
త్వమ్ । అతో జత్త్విం న । దిత్తః, దతా । బత్త్విమ్ ।
దద్భ్యామిత్యాదిః మోసః । మాసా । భ్యామి యశ్చే
యత్తేచ యలోపః । మాభ్యాం, మాభిరిత్యాది ॥

233. ఈ సూత్రము మొదలుకొని, కడారాః కర్కధారయే (2-2-38)
సూత్రమునకు పూర్వముననుండు సూత్రములచే విధింపబడిన సంజ్ఞలలో నొకదాని
కొకే సంజ్ఞయగును. అట్టివి రెండుసంజ్ఞ లొకచోట ప్రవర్తించవని యభిప్రాయము.
సావకాశములగు రెండు సంజ్ఞలకొకచోట ప్రసక్తయున్నపుడు పర
మయినదే ప్రవర్తించును. సంజ్ఞలలో నొకటి యనవకాశమైనదగునపు డదే

ప్రవర్తించునని యూహింపదగును. ప్రకృతమున పరము ననవకాశమునగుటచే భసంజ, పదసంజను బాధించి ప్రవర్తించును. కనుక శస్ మొదలగు నజాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడు భసంజయేకాని పదసంజ రాదు. దనశబ్దమునకు దతాదేశము ప్రవర్తించినపిదప, దత్ + శస్, దత్ + టా అని యుండగా పదసంజ లేనందున జశ్వము రాదు. దత్, దతా. హలాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడు పదసంజ యున్నందున జశ్వము ప్రవర్తించును. దద్భ్యామ్, మొదలగునవియగును. మాసశబ్దమునకు మాస్ ఆదేశమగును. మాస్ (మాస్ + శస్) మాసా (మాస్ + టా) మాస్ + భ్యాం, అనియుండ, రుత్వము. (ససజుహారు) యత్వము, (భోభగో) యలోపము, (హలిసర్వేషామ్) ను ప్రవర్తించును. 'మాభ్యామ్' అని యగును. మాభిరిత్యాదు లిట్లయగును.

వివ :— 'ధనుషావిధ్యతి' ఇత్యాదులందు పరమగు కరణసంజ, పూర్వ మయిన యపాదానసంజను బాధించును. కేవల పరసంజ, పూర్వసంజకు బాధక మనుట కిది యుదాహరణము.

* 234. భస్య 6.4-120.

అధికారోయమ్ ||

234. ఇది యధికారనూత్రము. కావున నుత్తరనూత్రములం దనువృత్తి మయి, భస్య భవతి (ఈ నూత్రముచే విధింపబడినది భసంజ కలదానికి ప్రవర్తించును) అని బోధించును. ఆరవ యధ్యాయము తుదిపటకు నిది యధికృతమగును.

* 235. అల్లోపోఽనః 6.4-134 అత్, లోపః, అనః.

(భస్య, అజ్ఞమ్)

అజ్ఞావయవోఽసర్వనామస్థాన యజాదిస్వాది
పరో యోఽన్ తస్యాకారస్య లోపః స్వాత్ |

235. సర్వనామస్థాన భిన్నములగు యకారాదులు నజాదులునగు స్వాదులు పరమందుగలిగి యజమున కవయవమగు అన్ యొక్క అకారము లోపించును.

వివ :— నూత్రమున 'అత్' అనునది లుప్తపృష్ఠస్థమని గ్రహించునది. భస్య, అంగస్య, అనునవి యధికారలబ్ధములు. వీనిచే నుపసిత మైనది సర్వనామ స్థానభిన్న యజాదిస్వాది ప్రత్యయము. అజ్ఞము ప్రత్యయవిశేషము, ఈ రెండును 'అన్' అనుదానికి విశేషణములు. అన్ అనునది అకారమునకు విశేషణము. ఇట్లు సిద్ధమైనదే మూలములోని యగము. పై రీతిని వ్యాఖ్యానము చేయుటవలన తత్త్వ (తత్త్వ + టా) అనుచోట తకారముపై అకారమునకు లోపము వారిత మగును.

* 236. రషాభ్యాం నో ణస్సమానపదే 8.4-1 రషాభ్యామ్, నః, ణః, సమానపదే.

ఏకపదస్థాభ్యాం రేఫ షకారాభ్యాం పరస్య
నస్య ణః స్వాత్ యూష్ఠః యూష్ఠా పూర్వస్యా
దపి విధౌ స్థానివద్భావ ఇతి పతే తు అడ్ వ్యవాయ
ఇత్యేవాత్రణత్వమ్ పూర్వత్రాసిదే నస్థానివదితితు
ఇహ నా సి తస్య దోషస్సంయోగాది లోపలత్వణ
త్యేష్వీతి నిషేధాత్ ||

236. ¹ అఖణ్డపదమందుండు రేఫ షకారములకంటె నవ్యవహిత పరమగు నకారమునకు ణకార మారదేశమగును. యూష్ఠః (యూష్ఠన్ + శస్, అలో పోనః) “అచః పరస్మిన్ (51) నూత్రమున పూర్వవిధౌ అనుదానికావృత్తిచేసి పూర్వస్యాద్విధిః పూర్వవిధిః అని సమాసము చెప్పినయెడల స్థానిభూతమయిన యచ్చునకు పూర్వమందుండు వర్ణముకంటె పరమగుదానికి కార్యము చేయునపుడు నబారదేశము స్థానివద్భావము నొందునను నగ్రము లభించును. దీనినే పఞ్చమీ సమాస పక్షమందురు. ఈ పక్షమందు యూష్ఠః ఇత్యాగులం దలోపము ణత్వము చేయుచున్నపుడు స్థానివద్భావము నొందుటచే నకారమకారముతో వ్యవహిత మగుటవలన ‘రషాభ్యామ్’ అను నూత్రము ప్రవర్తించదు. అపుడు అట్ కువ్,

(198) నూత్రముచేతనే యుచట ణత్వము వచ్చును. ² ‘పూర్వత్రాసిద్ధియే నస్థాని వత్’ (త్రిపాదిలోని కార్యము చేయునపుడు అచఃపరస్మిన్ నూత్రవిహితమగు స్థానివద్భావము ప్రవర్తించదు) అను స్థానివద్భావనిషేధ వచనము. ³ ‘తస్యదోష స్సంయోగాది లోపలత్వణత్వేషు’ అను వచనముచే నిషేధింపబడినందున నిచట (ణత్వము విషయమై) దానికి ప్రవృత్తిలేదని భావము.

వివ:—1. సమాసపదే, అనుచోట సమాసగ్రహణమువలననే కపదమున నగ్రము లభించెను. ఏకపదమన నఖండపదము. రేఫ షకారములతో రహితమయి నకారముగల పదముతో గూడియుండని పదము సమాసపదము. ఇట్లు చెప్పుటచే రామనామ, మొదలగు సమస్తపదములందు ణత్వము వారింపబడును.

2. పూర్వత్రాసిద్ధి నస్థానివత్ (పూర్వత్రాసిద్ధమన త్రైపాదిక కాస్త్రము) అచః పరస్మిన్ననునతిదేశమును గురించి త్రిపాది యసిద్ధమగుటచే త్రిపాదియందీ యతిదేశము ప్రవర్తించదని చెప్పుటవలన సిద్ధమయినదే యీ వచనము.

3. తస్యదోష...త్వేషు, తస్య = పూర్వత్రాసిద్ధి నస్థానివత్ అను నిషేధమునకు, సంయోగ...ణత్వేషు = సంయోగాది లోపలత్వణత్వములు చేయునపుడు, దోషః = నిషేధము. అనగా త్రైపాదికములగు సంయోగాది లోపలత్వణత్వముల విషయమై స్థానివద్భావము ప్రవర్తించునని యాశయును.

* 237. నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య 8-2-7 న, లోపః, ప్రాతిపదిక, ఆన్తస్య. (పదస్య)

నేతి ప్రాతిపదికేతిచ లు పప్తపప్త్యైకే పదే.
 ప్రాతిపదికసంజ్ఞకం యత్పదం తదస్త్యైకకా
 రస్య లోపః స్యాత్. నలోపస్యా సిద్ధత్వాత్
 దీర్ఘాత్మమేత్వ మైస్త్వంచ న. యూషభ్యామ్.
 యూషభిః యూషభ్యః ఇత్యాది.

287. సూత్రమంగు న, ప్రాతిపదిక, అనునవి లుప్త పప్త్యైకములు. ప్రాతిపదిక సంజ్ఞకల పదముయొక్క తుదినున్న నకారమునకు లోపమగును. యూషభ్యామ్, (యూషన్ + భ్యామ్) ఇత్యాదులు. ఈ నలోపమసిద్ధమగుటచే నభిమత నముగానందున యూషభ్యామ్, అనుచోట (సుపిచ) దీర్ఘము - యూషభ్యః, అనుచోట (బహువచనే ర్ఘుల్లేత్) ఏత్వము, యూషభిః అనుచోట (అతోభిస విన్) విసాదేశము, ప్రవర్తించవు.

విక :— పదమునకు ప్రాతిపదికమను విశేషణమువలన హన్ ధాతువునకు లజ్ ప్రథమ పురుషైకవచనమగు 'అహన్' అనుచోట నలోపము వారితి మగును. ఇది తిదస్తమగుటవలన పదమయినను ధాతువగుటచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞకము గాదు.

* 288. విభాషా జ్యోః 6-4-136 విభాషా, జ్యోః,
 (అలోపాదేన)

అక్షావయవోఽసర్వనామసాన యజాదిస్వాది
 పతో యోఽన్తస్యాకారస్య లోపా వా స్యాత్
 జ్యోః పరయోః యూషి, యూషణి. పతే రా
 మవత్. పద్దన్నితినూత్రే ప్రభృతిగ్రహణం ప్రకా
 రారమ్. తథాచ, బౌజఃశ్యామపి దోషన్నాదో
 భాష్యే కకుద్దోషణీత్యుదాహృతః. తేన పదజ్యోశ్చ
 రణోఽస్త్రియం, స్వాస్తం వృన్తాననం మనః,
 ఇతిచ సంగచ్ఛతే. ఆసన్యం ప్రాణమూచరితిచ ।
 ఆస్యే భవఆసన్యః. దోషశబ్దస్య నపుంసకత్వమప్యత
 ఏవ భాష్యాత్. తేన దక్షిణం దోర్నికాచరితి
 సంగచ్ఛతే. భుజబాహూ ప్రవేష్టా దోరితి సాహచ
 ర్యాత్పుం స్త్వమపి । దోషం తస్య తథావిధస్య భజతి
 ఇతి । ద్వయోరహ్నోర్భవః ద్వ్యహ్నః ॥

288. జీ (సప్తమ్యేక వచనము) శీ, (నపుంసకాచ్చ (311) సూత్ర విహితమగు నాదేశము.) వీనిలో నేదైన పరమగునపుడు, సర్వనామసాన భిన్నములగు యకారాదులు నజారాదులునగు స్వాదులు పరమందుగలిగి యజ్ఞమున కవయవమగు అన్ యొక్క అకారమునకు లోపము వికల్పముగ నగును. యూషి (యూషన్ + జీ) అలోపాభావపక్షమందు, యూషణి. యూషన్నాదేశము

రానిపక్షమందు యూష శబ్దము రామశబ్ద సదృశము. “పద్దన్నోమాన్” నూత్ర మందలి ప్రభృతి గ్రహణము సాదృశ్యాన్వితము. శన్ ప్రభృతియు అనుదానికి శన్ ప్రత్యయసదృశములగు సుష్పలు పరమగునపుడని యర్థము. సుష్పలందు శస్సా దృశ్యము శస్సుయందున్న సుష్ప్వమును ధర్మముచే గ్రహింపవలయును. శోకాది శబ్దములు పరమగునపుడు వ్యాదాదేశమును విధించు “వా శోకః ద్యుష్కోగోశోషు (6-3-51) నూత్రమునకు ప్రయర్థ్యము సంభవించును గాన శసే సాదృశ్యము శబ్దమును ధర్మముచే గ్రహింప వలనుపడదు.

ప్రభృతి గ్రహణము సాదృశ్యాన్వితమునదిలో “కకుద్దోషణీ యాచలే నుహదేవః” అను భాష్యప్రయోగము ప్రమాణము. కకుద్దోషణీ అనుచోట కకుత్, దోషణీ అని భేదము. దోషణీ అనునది నపుంసక ద్వితీయాద్వివచనము. (దోష్ + ఔ) ప్రభృతి గ్రహణము సాదృశ్యాన్వితముగానిచో నీ ప్రయోగ ముద్దేశము కావలయును ఇట్టి వ్యాఖ్యానము చేయుటచే “పద్దన్నోశ్చరణో స్త్రియామ్” స్వాంతో పృష్ఠాన్యవసం నున, “ఆనన్యః ప్రాణమూచుః” ఇత్యం ప్రయోగము లుపపన్నములగును. ఆనన్యః (ఆన్య = ముఖమందు, భవః = జనించునది లేక యుండునది). కకుద్దోషణీ అను భాష్యప్రయోగము వలననే దోష్ శబ్దమునకు నపుంసకత్వముగూడ సిద్ధమగును. కావున “తముపా ద్రవదుద్యమ్య దక్షిణం గోర్నిశాచరిః” అను రఘువంశ శ్లోకమున దోష్ శబ్దము నకు నపుంసకత్వము సాధువగును. ‘భుజబాహూ ప్రవేషోదోః’ అను కోశమున పుంలిజ్ఞ బాహ్వదిశబ్దముల సాహచర్యమువలన దోష్ శబ్దము పుంలిజ్ఞము నగును. కావుననే, దోషం తస్య తథావిధస్య భిజతశ్చాపస్య గ్నిహన్ గుణమ్, అను శ్రీహర్ష ప్రయోగమున పుంలిజ్ఞమును సాధువగును.

‘ద్వ్యహ్నః’ (ద్వయోరహ్నోర్భవః) అనునది తద్వి తార్థద్విగు సమాసము. గెండు దివసములలో జరుగునదని యర్థము.

* 289. సంఖ్యావిసాయపూర్వస్యాహ్నస్య హనన్యతరస్యాం శ్చ 6-3-110 సంఖ్యావిసాయపూర్వస్య, అహ్నస్య, అహన్, అన్యతరస్యామ్, శ్చ.

సంఖ్యాదిపూర్వ స్యాహ్నస్య అహనాదేహో వా స్యాత్ శ్చ | ద్వ్యహ్ని | ద్వ్యహని | ద్వ్యహ్నే | విగతమహాన్యహ్నః | వ్యహ్ని | వ్యహని | వ్యహ్నే | అహ్నస్సాయస్సయాహ్నః | సాయాహ్ని | సాయాహని | సాయాహ్నే | ఇత్యదన్తః | విశ్వపాః |

289. సంఖ్యావాచకము, వి, సాయ, ఇవి పూర్వమందుగల అహ్న శబ్ద మునకు జీ ప్రత్యయము పరమగునపుడు, ‘అహన్’ అదేశము వికల్పముగనగును. సంఖ్యావాచకము పూర్వమందుగల అహ్నశబ్దమున కుదాహరణము. ద్వ్యహ్ని (ద్వ్యహ్న + జి) ఇచట నీ నూత్రముచే అహన్నాదేశము. విభాషాజిహ్వః

(240) సూ. చే, అకారలోపము. లోపాభావపక్షమందు, ద్వ్యహని. అహ
న్నాదేశము రానిపక్షమందు ద్వ్యహే. శేషము రామశబ్దసద్భవము. విపూర్వ
మున కుతాహరణము. వ్యహ్నిః, (విగతమహః) గతి దివసము, వ్యహ్ని, వ్యహని,
వ్యహే, ద్వ్యహ్ని శబ్దమునకువలె ప్రక్రియ నూహింపదగును. సాయపూర్వమున
కుడాహరణము. సాయహ్నిః. (అహ్నిస్సాయః) దివసావసానము. సాయహ్ని,
సాయహని, సాయహే.

అదస్త్యములు ముగిసినవి.

విశ్వపాః, (విశ్వపాశబ్దముకంటె సుప్రత్యయము రుత్వ విసర్గములు) ఇతి
అబస్తము గాకపోవుటచే హల్ జ్యోబ్ భ్యః (253) సూ. చే, సులోపము
రాదు. విశ్వపా + బే. ఇచట పూర్వసవర్ణదీర్ఘము (ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః)
(165) ప్రాప్తమగుచుండ.

* 240. దీర్ఘజస్ 6-1-105. దీర్ఘజస్, జస్, చి. (ప్రథమ
యోః పూర్వసవర్ణః, ఇచి, న,)

దీర్ఘజస్ ఇచి చ పరే ప్రథమయోః పూర్వ
సవర్ణదీర్ఘో నస్యాత్ | వృద్ధిః | విశ్వపాః | సవర్ణదీర్ఘః | వి
శ్వపాః | యద్యపి హ బే తే నాదిచీత్యేవ సిద్ధం, జస్య
సత్వపి పూర్వసవర్ణదీర్ఘో క్షతిర్నాస్తి, తథాపి గౌ
ర్యా, గౌర్య, ఇత్యోద్యోగం సూత్రమిహాపి న్యాయ్య
త్వా దుపన్యస్తమ్ ||

240. దీర్ఘమునకు జస్ ప్రత్యయముగాని ఇచ్ ప్రత్యాహరవర్ణముగాని
పరమగునపుడు పూర్వసవర్ణదీర్ఘము రాదు. విశ్వపా + బే అనుచోట నీ సూత్ర
ముచే పూర్వసవర్ణదీర్ఘము నిషేధింపబడినందున వృద్ధిరేచి సూత్రముచే వృద్ధి
ప్రవర్తించును. విశ్వపాః. విశ్వపా + జస్. ఇచట సవర్ణదీర్ఘము. విశ్వపాః.
విమర్శింప విశ్వపాశబ్దమునకు ప్రథమాద్వితీయా ద్వివచనములు పరమగునపుడు,
నాదిచి (166) సూ. చే, దీర్ఘ నిషేధము సిద్ధమగును. జస్సు పరమగునపుడు,
పూర్వసవర్ణదీర్ఘము ప్రవర్తించినను దోషములేదు. కాని గౌర్యా గౌర్య మొద
లగు రూపములకొకటి కీ సూత్ర మావశ్యకము. దీని కిచటను ప్రవృత్తి యున్నం
దను సుపన్యసించుట న్యాయ్యమగును.

* 241. ఆతోధాతోః 6-4-140. ఆతః, ధాతోః (భస్య, ఆ
జమ్, లోపః)

ఆకారానో యోధాతుః తదస్త్య భస్య
జస్య లోపః స్యాత్ | ఆలోఽస్త్యస్య | విశ్వపాః | విశ్వ
పాః | విశ్వపాభ్యామిత్యాది | ఏవం శబ్ధధృదయః | ధా

లోకిమ్ | హాహాన్ | టా, సవర దీర్ఘ హాహా | శే, వృ
ద్ధి, హాహే | జసిజసోరీ ర్ష | హాహాః | ఓసి వృద్ధిః |
హాహాః | శౌ, ఆదుణః, హాహే | శేషం విశ్వపావత్ |
అతి ఇతి యోగవిభాగాదధాతోరప్యకారలోపః క్వ
చిత్ | క్వః | శ్చ | ఇత్యాదంతా | హరిః | ప్రథమ
యోః పూర్వసవర్ణః | హరీ ||

241. ఆకారాంతముగు ధాతువంతమంగుల్లి భసంజకముగు నర్థమునకు లోపముగను. ఈ లోపములోఁ జెప్పిన పరిభాషచే నర్థము యొక్క తుదివర్ణమున కగును. విశ్వపః (విశ్వపా + శస్) విశ్వపా (విశ్వపా + టా) విశ్వపాభ్యామ్, ఈ మొదలగునవి విశ్వపా శబ్దముయొక్క రూపములు. విశ్వపా అను నర్థమకారాంతముగు పా (రత్న శే) ధాతు వంతమంగులది. ఇట్లే శబ్దాభ్యాః (శబ్దమును పూరించువాడు) సోమపా (సోమరసమును పాపముచేయువాడు) మొదలగు నాకారాంత శబ్దములకు ప్రక్రియ నూహింపదగును. హాహా శబ్దమునకు (గంధర్వ విశేష వాచకము, అవ్యుత్పన్న ప్రాతిపదికము) శసాగులు పరమగునపుడు లోపమును వారిందిట్లున్న 'ధాతో' అనున దావశ్యకము. 'ధాతో' అనునది యున్నయెడల హాహా అనునది ధాత్వంతముగు నర్థముకాదు గావున లోపము వారితుగను. హాహా శబ్దమునకు ద్వితీయా బహువచనము హాహాన్. తృతీయైక వచనమందు సవర దీర్ఘము. హాహా. హాహే (హాహా + శే) వృద్ధి. పశ్చాత్తాప మేర్పకవచనములందు సవర దీర్ఘము. హాహా. పశ్చి సప్తమీ ద్వితీయములందు వృద్ధి. హాహాః. సప్తమేర్పకవచనమున (హాహా + శే) గుణము. హాహే. శేషము విశ్వపా శబ్దసదృశము. నూత్రములోని 'అతః' అనుదానిని విభజించి దీనిచే ఆకారాంతము భసంజకముగను నర్థమునకు లోపమును విధించుటచే ధాతు భిన్నమగు నర్థమునకును కొన్ని శబ్దములందు లోపము నీచముగను. క్వా ప్రత్యయ మున కిడాగమముగనను నర్థముగల 'క్వః' అను ప్రయోగము, శ్చా ప్రత్యయములోని శవర్ణమున కిత్సంజ్ఞయగునను నర్థముగల "శ్చ | శస్యేత్త్విమ్", ఇత్యాది ప్రయోగములందుండు క్వః, శ్చః, ఇత్యాదు లాదాహరణములు.

అదంతశబ్ద ప్రకరణము ముగిసెను.

హరిః (హరి + య) హరి + యో 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' నూత్ర ముచే, దీర్ఘము. హరీ.

* 242. జసిచ 7-3-109 జసి, చ (అద్భుత్య, హ్రస్వస్య, గుణః)

హ్రస్వాంతస్యాజస్య గుణః స్యాజసి పరే |

హరయః |

242. హ్రస్వమంతమంగుల నుద్భమునకు జస్సు పరమగునపుడు గుణాదేశ మగును. హరి + అస్. హరే + అస్. అ యాదేశము. హరయః.

* 243. ప్రాస్వస్యగుణః 7-3-108 ప్రాస్వస్య, గుణః.
(సంబుధౌ)

ప్రాస్వస్య గుణః స్వా త్సంబుధౌ । ఏక్ష
ప్రాస్వాదితి సంబుధిలోపః । హేహరే హరిమ్ ।
హరీ హరిన్ ॥

243. ప్రాస్వానమగు నట్లమునను సంబుధి పరమగునపుడు గుణాదేశ మగును. హేహరే (హేహరి + సు) గుణ మేకాదశము కన్పింను. విదప ఏక్ష ప్రాస్వాన్సంబుధే (194) సూ. చే, సంబుధిలోపము. హరిమ్. (హరి + ఆమ్) పూర్వరూపము. హరీ (హరి + ఔ) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము. హరిన్ = (హరి + శన్) పూర్వసవర్ణదీర్ఘ నత్వములు.

* 244. శేషఃస్యసఖి 1-4-7 శేషః, అసఖి, (యూ, హస్యః)

ఆనదీసంజ్ఞా ప్రాస్వో యావిదుతో తదస్తం సఖి
వర్తం ఘసంజ్ఞం న్యాయే । శేషఃకమ్ మత్త్యై ఏకసంజ్ఞాధ
కారాత్ప్రిశ్నేష్యహం సప్తహ్యమ్ । ప్రాస్వోకమ్ ।
వాతప్రమ్మ్యే । యూకమ్ । మాత్రే ॥

244. యూస్వాస్యోభ్యోనదీ, సూ. చే, నదీసంజ్ఞను విధించి, తరువాత నీ సూత్రమును చెప్పెను. ఉక్తిముకంటె నన్యనాయిన శేషపదమున కర్తము. ఇచటి శేషపదలబ్ధారమే ఆనదీసంజ్ఞా అనునది. నదీసంజ్ఞా రహితములు ప్రాస్వములగు నివగోవర్ణము లంతమందుగలదై సఖి శబ్దభిన్నమయిన శబ్దము ఘసంజ్ఞ గలదగును. హరి, శంభు, ఇత్యాదు ఒకావరణములు. మత్త్యై (మతి + తే) ఇచట మతి శబ్దమునకు ఘసంజ్ఞను వారించుటకు శేషగ్రహణము. వాతశబ్దమున కిత్సంజ్ఞక జకారా ప్రత్యయములు పరమగునపుడు తతిప్రాస్వశ్చ (297) సూ. చే, వికల్పముగ నదీసంజ్ఞ విధించబడెను. నదీసంజ్ఞాపక్షమందు ఘసంజ్ఞ ప్రసక్తమయినచో ఆనదీసంజ్ఞ (269) సూ. చే, నాదాగమము, ఘేరితి (246) సూ. చే, గుణము, అయాదేశము, ప్రవర్తించును. 'మాత్రయే' అను ననిష్టరూపమగును. మత్త్యై అను నిష్టరూపము సిద్ధముగాక పోవును. ఘనదీసంజ్ఞ లేక సంజ్ఞాధికారసములగుటచే, 'మత్త్యై' అనుచోట ననవకాశముగు నదీసంజ్ఞయే ప్రవర్తించును గావున శేషగ్రహణము లేకపోయినను దోషములేదు. అప్పుడు శేషగ్రహణము అనుప్రత్యయగు నివగోవర్ణములకు విశేష్యమయి సప్తముగ తదస్తం విధి లాభమును గలుగ చేయుట కుపయోగించును. వాతప్రమ్మ్యే (వాతప్రమి + తే) ఇచట దీర్ఘమునకు ఘసంజ్ఞను వారించుటకై, 'ప్రాస్వో అను విశేష్యము (మాత్య + తే) మాత్రే, ఇచట మాత్యశబ్దమునకు ఘసంజ్ఞను వారించుటకై, యూ (ఇదుతో) అనున దావశ్యకము. ఉక్తిస్థలములందు ఘసంజ్ఞ యున్నచో ఘేరితి, సూ. చే, గుణము ప్రసక్తమగునని యూహించునది.

* 245. ఆజోనాన్తస్త్రియామ్. 7-3-120 ఆజః, నా, అస్త్రియామ్ (ఘే)

ఘే పరస్యాజో నా స్యాదస్త్రియామ్ | ఆజి
తిటాసంజా ప్రాచామ్ | హరిణా ! అస్త్రియాంకిమ్ |
మత్యా ||

245. ఘేసంజకముకంటె పరమగు 'ఆజో' నకు 'నా' అనునది ఆదేశమగును. స్త్రీలిజ్జనున గాము. ప్రాచీన వైయాకరణులు, తృతీయైక వచనమును ఆజనుదానిచే వ్యవహరించిరి. ఈ శాస్త్రమందు నా వ్యవహారము స్వీకరింపబడును. హరిణా (హరి + టా) నాదేశము, అత్వము. మత్యా. ఇచట మతి శబ్దమునకు శేషోఽన్యసఖి నూ. చే, ఘేసంజ యుండును. ఈ నూత్రమునస్త్రియా మనునది తేనిచో నిచటను నా భావము ప్రసక్తియ్యైడిని.

* 246. ఘేర్జితి 7-3-111 ఘే, జీతి. (సుపి, గుణః)

ఘేసంజకస్య జీతి సుపి గుణః స్యాత్ | హర
యే | ఘేకిమ్ | సఖ్యే | జీతికిమ్ | హరిభ్యామ్ | సుపికిమ్ |
పట్టి | ఘేర్జితి గుణేకృతే ||

246. ఘేసంజకమునకు ఇత్సంజక జకారముగల సుప్టు పరమగునపుడు గుణమాదేశమగును. హరయే (హరి + యే) గుణాయాదేశములు. సఖ్యే (సఖి + యే) ఇచట గుణమును వారించుటకై ఘే అనునది యావశ్యకము. హరిభ్యామనుచోట గుణమును వారించుటకు జీతి అనునది యావశ్యకము. పట్టి (పటు + ట్టి) ఇచట గుణనివృత్తికొఱకు సుపి అనునది యుండవలయును. జీపు సుప్టు గాకపోవుటచే గుణము నివర్తించును. హరి + జసి. 'ఘేర్జితి, నూ. చే. గుణము చేయగా హరే + అన్. అని యగును. ఇట్లుండ ||

* 247. జసిజసోశ్చ 6-1-110 జసిజసోః, చ. (ఏకః పూర్వ పరయోః, ఏజః, అతి, పూర్వరూపమ్)

ఏజోజసిజసోరతివ రే పూర్వరూప మేకాదేశః
స్యాత్ | హ రేః | హ్యోః | హరిణామ్ ||

247. ఏ, ఓ, వీనికి జసిజస్సుల ఆకారము పరమగునపుడు పూర్వరూప మేకాదేశమగును. హ రేః, (హ రే + అన్) పూర్వరూపము, రుత్వ విసర్గములు. హ్యోః వచనము నిల్లే యూహించునది. (హ రేః) హ్యోః (హరి + ఓన్) యణాదేశము. హరిణామ్ (హరి + అమ్) నుడాగమ దీర్ఘణత్వములు.

వివ :— ఏజులు జసిజస్సులు సమసంఖ్యాకములైనను యధాసంఖ్య నూత్రమునకు స్వరితత్వమగ్గిరింపనందున నీ నూత్రమున క్రమాన్వయములేదు.

- * 248. అచ్చః 7-3-119 అత్, చ, ఘః (ఇదుద్భాష్, జే, బౌత్)

ఇదుద్భాష్ముత్తరస్య జేరాత్సాత్, ఘర
నాదేశశ్చాకారః | హరే | హర్యోః | హరిః | ఏవం
శ్రీపత్యగ్ని రవికవ్యాదయః ||

248. హ్రస్వములగు నికారోకారములకంటె పరమగు సప్తమ్యైకవచనమునకు బౌకార మాదేశమగును. ఘసంజకమున కకారమునాదేశమునగును. హరి + జి. హర + బౌ. వృద్ధి. హరా. హర్యోః. (హరి + ఓన్) హరిః (హరి + సు) పత్యము. శ్రీపతి, అగ్ని, రవి, కవి, మిదలగు శబ్దములు హరి శబ్ద సదృశములు.

- * 249. అనత్ సా 7-1-93. అనత్ - సా. (అద్యస్య, సఖ్యః, అసంబుద్ధౌ)

సఖ్యురద్యస్యానకాదేశః స్యాదసంబుద్ధౌ సా ప
రే | జిచ్చేత్యనాదేశః ||

249. సఖిశబ్ద మస్తమందుగల యద్యమునకు ప్రథమైకవచనము పరమగు నపుడనకాదేశమగును. అనజున నకారముపై యకారముచ్చారణార్థము. అనజు, జిత్తుటచే, జిచ్చ, పరిభాషచే, ననాదేశమగును. సఖి + సా | సఖిన్ + సా.

- * 250. అలోఽన్త్యాత్పూర్వఉపధా 1-1-65. అలః, అన్త్యాత్, పూర్వః, ఉపధా!

అన్త్యాదలః పూర్వోవర్ణః ఉపధాసంజః స్యాత్ ||

250. ఒక శబ్దముయొక్క తుదినున్న వర్ణమునకు పూర్వమగువర్ణము పధా సంజ కలదగును. సఖిన్. ఇచట నకారమునకు పూర్వమందుండు అకారముపధాయనబడును.

వివః—ఇచట అల్పప్రత్యయోరమువర్ణ పర్యాయము. అవద్యవధిమత్తులు నజాతీయములయే యుండును. ప్రకృతమున నవధివర్ణముగావున వవధిమత్తును వర్ణమే యగును. ఇట్లు సిద్ధమయినచే, పూర్వోవర్ణః అనుచోట వర్ణమనునది.

- * 251. సర్వనామస్థానే చాసంబుద్ధౌ 6-4-8. సర్వనామస్థానే, చ, అసంబుద్ధౌ (నోపధాయః)

నాస్తస్యోపధాయాదీర్ఘః స్యాద సంబుద్ధౌ సర్వ
నామస్థానే పరే ||

251. నకారాస్తమగు నజ్యమున కవయవమగు నుపధకు సంబుద్ధి భిన్నమగు సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు దీర్ఘము వచ్చును. సఖిన్ + సా,

* 252. అపృక్త ఏకాల్ ప్రత్యయః 1-2-41. అపృక్తః, ఏకాల్, ప్రత్యయః ।

ఏకాల్ ప్రత్యయో యోసోఽపృక్తసంజఃస్యాత్ ॥

252. ఒకేవర్ణముగల ప్రత్యయ మపృక్తసంజ కలదగును.

వివ :—నూత్రమున అపృక్తః అనుచోట పులిష్ట మవివక్షితము. కావున అపృక్తం హల్ ఇత్యాదులు సజ్జతములగును.

* 253. హల్ జ్యాబ్భ్యో దీర్ఘాత్పులిస్యపృక్తం హల్ 6-1-68 హల్ జ్యాబ్భ్యః, దీర్ఘాత్, సుతిసి, అపృక్తం, హల్ (లోపః)

హలన్తాత్పరం, దీర్ఘాత్ హల్ జ్యాబ్, తదన్తాచ్చ పరం, సుతిసీత్యేతదపృక్తం హల్, లుప్యతే! హల్ జ్యాబ్భ్యః కిమ్ । గ్రామణీః । దీర్ఘాత్కిమ్ । నిష్కేశామ్భిః । అతిఖట్వః । సుతిసీతికిమ్ । అభేత్తీత్ । తిపాసహచరితస్య సిహోగ్రహణాత్సిహోగ్రహణం నాస్తి । అపృక్తమితికిమ్ । బిభృత్ । హల్ కిమ్ । బిభేద । ప్రథమహల్ కిమ్ । రాజా । న లోపాసస్యాత్సంయోగా న్నలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ । సఖా । హేసఖే ॥

253. హల్ నముకంటె పరమగునటి గాని దీర్ఘములగు జీపు, జీఘ, జీను, టూపు, డూపు, చూపు, స్రుత్యములు లస్తమందుగలదానికంటె పరమగునటి గాని సు, తి, సి, అనువానియొక్క యపృక్తముగు హల్లు లోపించును. సు అనునది సుష్ప (ప్రథమైకవచనము). తి, సి, అనునవి, తిజ్జులు. ‘హల్ జ్యాబ్భ్యః’ అను పదము లేనియెడల, దీర్ఘా నముకంటె పరమముగు స్వాదులకు లోపముని యరమగును. ‘రానుః’ ఇత్యాదులలో, దీర్ఘా నము గాకపోవుటవలన దోషము లేదు. కాని గ్రామణీః, అనుచోట సులోపము ప్రసక్తిమగును. కావున తద్వారణమునకై అది ఆవశ్యకమగును. ‘దీర్ఘాత్కిమ్. జ్యాబ్భలు దీర్ఘములే గాన నీ విశేషణ మెందుకని ప్రశ్నాశయము. నిష్కేశామ్భిః. (కాశాంబ్యానిర్గతః) అతి ఖట్వః (ఖట్వా మతిక్రాంతః) కాశామ్భి అనునది జీబ న్తము. ఖట్వా = ఆబ న్తము. సమాసము చేసినపిదప గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య (1-2-48) నూ. చే, హ్రస్వము ప్రవర్తించును. సమాసములు ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే తదాది నియమమువలన జ్యోబ న్తములు గావన్న సుత్తిరపదములు స్థానివద్యావమువలన జ్యోబ న్తము లగుటచే వీనికికంటె సుప్రత్యయము పరమగుటవలన లోపము ప్రసక్త మగును. కావున దీర్ఘాత్ సునది యావశ్యకమని యుత్తిరాశయము. సుతిసీతికిమ్.’ అపృక్తముగు హల్లునకు లోపము విధింపబడుటచే, భేత్తా (భేద్ + తా, తృచ్ ప్రత్యయా న్తము) ఇత్యాదులలో తా, అనునది యపృక్తముకాదు గనుకనే

లోపము వారించుచుండ సుతిసిగ్రహణ మొందుకని ప్రక్షాళిప్రాయము. అట్లే తీర్థ (భిద్ ధాతువునకు లట్ ప్రథమపురుషైక వచనము) అట్లేద్ + స్ + ఈత్. ఇచట సిచ్చయొక్క సకారమునకు (స్) లోపము ప్రసక్తమగును గాన తద్వారణార్థము, సు, తి, సి, గ్రహణ మావశ్యకమని యుత్తరాశయము. తి (వ్) ప్రత్యయ సాహచర్యమువలన సి అనుపదముచే విభక్తసంజ్ఞికమగు సి (వ్) ప్రత్యయమున గ్రహణముకే గాని, సిచ్చ (వికరణము) నకు లేదు. కనుక పూర్వోక్తకలమున (అట్లేతీర్థ) సకారలోపము వారించును. అప్పుక్తమునది లేనియెడల భిద్ రి (భృష్ ధాతువునకు లట్ ప్రథమైక వచనము) అనుచోట తి అనుదానిలోని తకారమునకు లోపము ప్రసక్తమగును. బిభేద (బిభేద్ + ఆ, భిద్ ధాతువునకు లట్ ప్రథమైక వచనము) ఇచట నకారలోపమును వారించుట ద్వితీయ హల్పదమునకు ప్రయోజనము. రాజా, ఇత్యాదులలో రాజన్ + స్ అనియుండ, సంయోగాత్త లోపనలోపములు ప్రవర్తించిన రాజా ఇత్యాది రూపములు సిద్ధమగుచుండ మొదటి హల్ గ్రహణ మనావశ్యకమన పిలువెడు. సంయోగాత్తలోపముచే సువ్ ప్రత్యయము నివర్తించుననిన నలోపము చేయు నపుడు సంయోగాత్తలోప ముసిద్ధమగును గనుక నలోపము రాకపోవును. కావున నక్కడ దీనిచే సులోపము వచ్చుటకు మొదటి హల్ గ్రహణ మావశ్యకము. దీనిచే సులోపమగుచో నిది నలోపమును గఱించి యసిద్ధము గానందున నలోపము సిద్ధమగును. ఉదా = సఖా (సఖాన్ + స్) ఇచట నీ సూత్రముచే సులోపము. “నలోపః ప్రాతిపదికాంత్య సూ. చే, నలోపము. హేసఖే, (హేసఖి + స్) గుణము. సంబుద్ధి లోపము.

వివ:— దీర్ఘాత్మ మనునది మొదలు అసిద్ధత్వాత్మను నద స్తనాందుగల గ్రన్థము మనోరమలో నగ పడుటచే నిచట నిదియపహితమని గ్రహించునది.

* 254. సఖ్యురసంబుదౌ 7-1-92 సఖ్యః, అసంబుద్ధౌ. (సర్వ నామసానే, ణీత్)
సఖ్యురక్షాత్పరం సంబుద్ధి వరం సర్వనామసానం
ణితార్కర్యకృత్ స్వాత్ ||

254. సఖి శబ్దమంతమందుగల యజ్ఞముకంటె పరమై సంబుద్ధి భిన్నమగు సర్వనామసానము, ఇత్యంజకణకారముగల ప్రత్యయము చేయుకార్యమును చేయునదగును. ణీతు (ఇత్యంజకణకారముగలది) పరమగునపు డజ్ఞమునకు ‘అచోష్ణీతి’ (257) మొదలగు సూత్రములచే విధింపబడి వృద్ధి మొదలగునవి ణితార్కర్యములని తెలియనగును.

* 255. అచోష్ణీతి 7-2-115 అచః, ణీతి, (వృద్ధిః)
ణీతి ణీతి చ పరే అజస్తాజస్య వృద్ధిః స్వాత్ |
సఖాయా | సఖాయః | సఖాయమ్ | సఖాయామ్ || ఘ
సంజ్ఞాభావాన్న తత్కార్కర్యమ్ | సఖ్యా | సఖ్యే ||

255. ఆజన్తముగు నజమునకు ఇకారేత్సంజ కముగాని ఇకారేత్సంజ కముగాని యగు ప్రత్యయము పరమగునపుడు వృద్ధియగును. సఖాయా (సఖి + ఔ) వృద్ధి. ఆయాదేశము. సఖాయః (సఖి + జస్) సఖాయమ్ (సఖి + అమ్) సఖాయా (సఖి + ఔట్) ఈ శలములందు జిద్వద్భావముండుటవలన వృద్ధి ప్రవర్తించును. సఖ్యా (సఖి + ట్) సఖ్యే (సఖి + ఏ) ఘిసంజా నూత్రమున ఆసఖి అను పర్యదాసముచే సఖి శబ్దమునకు ఘిసంజ లేదు గావున నిచట నా భావము మొదలగు ఘిసంజాకార్యములు ప్రవర్తంపపు కాన యణాదేశమగును.

* 256. ఖ్యత్యాత్పరస్య 6-1-112. ఖ్యత్యాత్, పరస్య. (జసి జసో, ఉత్)

ఖితీశబ్దాభ్యాం ఖితీశబ్దాభ్యాం కృతయణా దేశాభ్యాం పరస్య జసిజసో గత ఉత్ న్యాత్ ।
సఖ్యః ॥

256. ఖ్యత్యాత్ గనునది సమాహరిద్వంద్వమునకు పచ్చమేకవచనము. (ఖ్యశ్చత్యశ్చ అనయోస్సమాహరః — ఖ్యత్యం, తస్మాత్) ఖి, ఖితీశబ్దములకు, తి, తీశబ్దములకు నుచ్చారణార్థముగ నకారముచే కృత యణాదేశములగు “ఖ్య, త్య” అనునవి ప్రయోగస్థములగు (సఖ్యన్, పత్యన్) వాని కనుక రణము లగుటవలన క్రమముగ నివి ఖి, ఖీ, తి, తీ, శబ్దములను సామాన్యముగ గ్రహించును. కృత యణాదేశములగు, ఖి, తి, శబ్దములకంటెను, ఖీ, తీ, శబ్దములకంటెను పరమగు జసి జస్సులయొక్క ఆకారమునకు ఉకారముగనుని నూత్రార్థము. సఖ్యః (సఖి + జసి) యణాదేశము (సఖ్యన్) ఈ నూత్రముచే నుత్వము రుత్వ విసర్గములు.

* 257. ఔత్. 7-3-118 (ఇదుద్భ్యామ్, తే)

ఇదుద్భ్యామ్, పరస్య తే తాత్పర్యే ! ఉకారానువృత్తిరుత్తరాగ్గా । సఖ్యా । శేషం హరివత్ ।
శోభనఃసఖా, సుసఖా । సుసఖాయా । సుసఖాయః ।
అనన్ జిద్వద్భావయో రాజ్ఞత్వా తదనే పి ప్రవృత్తిః । సముదాయస్య సఖిరూపత్వాభావా దసఖీతి నిషేధాప్రవృత్తేరిసంజా । సుసఖినా । సుసఖయే ।
జసిజసో ర్గణేకృతే కృత యణాదేశత్వాభావాత్ ఖ్యత్యాదిత్యుత్సంస । సుసఖే । సుసఖౌ । ఇత్యాది ।
ఏవమతిశయితేస్సఖా అతిసఖా । పరమఃసఖా యస్యేతి విగ్రహే పరమసఖా । పరమసఖాయావిత్యాది । గాణత్యేస్యనన్ జిత్యే ప్రవర్తతే । సఖీ మలిక్రాంతోఽతిసఖిః । లిజవిజిష్టపరిభాషయా అనిత్యత్వా స్మృతచే । హరివత్ । ఇహ నన్ జిత్యేనభవతి, గోప్రియారితి

ప్రాస్యేన సఖిశబ్దస్య లాక్షణికత్వాత్ । లక్షణ ప్రతి
పదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవ గ్రహణాత్ ॥

257. ప్రాస్యేకారముగాని ప్రాస్యోకారముగాని యన్తమందుగల యజ్ఞము కంటె పరమగు సప్తమ్యేక వచనమునకు (జి) ఔకాగ మాదేశమగును. సఖ్యా (సఖి + జి) ఇదుదన్తములు సదీసంజ్ఞకము లగునపుడు, ఇరుద్భావ్యమ్ (298) అను సూత్రము ప్రవర్తించును. ఫిసంజ్ఞకము లయినయెడల అచ్చఘోః (248) సూత్రము ప్రవర్తించును. ఫినదీసంజ్ఞారహితములగునపుడీ సూత్రము ప్రవర్తించునని యర్థము చెప్పవలయును. ఇట్టిది (ఫినదీసంజ్ఞారహితమైనది) ఇకారాన్త సఖి శబ్దము సంభవించునుగాని ఉకారాన్తము సంభవింపదు. కావున నీ సూత్రము లోని కనువృత్తి కొఱకని యెఱుగవలయును. మిగిలిన సఖిశబ్దము హరిశబ్దముతో సమానము. సఖీశబ్దమునకు విధింపబడిన, అనజ్ఞో జిద్వద్భావము లక్షాధికారము లగుటచే తదన్తమందును ప్రవర్తించును గాన సుసఖి శబ్దమునకును ప్రవర్తించును. కావున సుసఖిశబ్దము సర్వనామసానమందు సఖి శబ్దమువలె నుండును. సుసఖా । సుసఖాయా । సుసఖాయః । సుసఖాయమ్ । సుసఖాయా. ఫిసంజ్ఞా సూత్రమందు 'అసఖి' అనుదానికి సఖి శబ్దభిన్నమని వ్యాఖ్యానము చేయుటచే సుసఖి అను సముదాయము సఖి శబ్దభిన్నమయినందున అసఖి అను నిషేధము ప్రవర్తించును. కావున నిది ఫిసంజ్ఞకలదగును, గాన ఫిసంజ్ఞా కార్యములు వచ్చును. సుసఖినా (సుసఖి + టా) నా భావము. సుసఖయే (సుసఖి + తే) ఘోర్జితి సూ. చే, గుణము. సుసఖౌ (సుసఖి + జసి, జన్) ఘోర్జితి సూ. చే, గుణము ప్రవృత్తి మయినపిదప పూర్వరూపమగును. యణాదేశము రానందున ఖ్యిత్యాత్పరస్య (256) సూ. చే, ఉత్పత్తి ప్రవర్తించును. సుసఖౌ (సుసఖి + జి) అచ్చఘోః సూ. చే, అత్వోత్పత్తి ములు వృద్ధియగును. ఇట్లే అతిసఖి (అతిశయిత సఖా) శబ్దమునకును ప్రక్రియ నూహించునది. పరిమసఖి (పరమసఖాయస్య) అను బహువ్రీహిలో సవ్యపదార్థము ప్రధానమగుటవలన సఖిశబ్దము అప్రధానమైనను గౌణమున అనజ్ఞాదులు ప్రవర్తించునందుటకు కారణములు లేనందున నవి యిచట ప్రవర్తించును. పరిమసఖా, పరిమసఖాయా మొదలగునవి యగును. సఖీ మతి గ్రానోఽతిసఖిః (చెలికత్తె నలిక్రిమించినవాడు) జీషన్త సఖీశబ్దమునకు "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య (1-2-48) సూ. చే, ప్రాస్యము ప్రవర్తించినందున అతిసఖి శబ్దము నిష్పన్నమైనది. ఇచట లిజవిశిష్ట పరిభాషచేటచే ప్రత్యయము సమాసాన్తము ప్రాప్తమగుచున్నదిగాని యా పరిభాష యనిత్యమగుటవలన నది రాదు. కావున నీ శబ్దము హరిశబ్ద సదృశము. (శక్తిలాజలతోమరయప్తి ఘటఘటి ధనుష్కా పసంఖ్యానమ్ । అనువా ర్తికమున ఘట శబ్దముకంటె వేరుగ ఘటి శబ్ద గ్రహణ మీ పరిభాష యనిత్యమనుటలో ప్రమాణము) గోస్త్రియోః, అను సూత్ర విహితమగు ప్రాస్యముచే నిష్పన్నమైనది గావున అతిసఖి శబ్దము లాక్షణికము కావున లక్షణ ప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవ గ్రహణమ్, అను

పరిభాషచే అనర్థో ణిద్వద్భావవిధాయకః సూత్రములలోని సఖి శబ్దము దీనిని గ్రహింపనందున నా కార్యము లించట ప్రవర్తించవు. ప్రతిపదోక్తమన స్వస్వరూప నిష్పత్తిని గుఱించి యితరకాస్త్రముల నపేక్షింపనిది. లక్షణమన ప్రతిపదోక్తము కంటే నన్యము. ఈ రెంటిలో ప్రతిపదోక్తమునకే గ్రహణము గల్గినది పరిభాషారము. లాక్షణికము విలम्బముగ నుపసితమగును. ప్రతిపదోక్త మితరాపేక్ష లేనిదగుటవలన శీఘ్రముగ నుపసితమగును. ప్రతిపదోక్తమును గ్రహించుటలో శీఘ్రోపసితీయే మూలమని గ్రహించునది.

* 258. పతిశబ్దమునవ 1-4-8. పతి, సమాసే. ఏవ. (ఘ)

పతిశబ్దః సమాసవత్ ఘసంజ్ఞః స్యాత్ | పత్యా,
పత్యే, పత్యుః, పత్యా | కేషంహరివత్ | సమాసేతు
ధూపతినా | ధూపతయే | కతిశబ్దోనిత్యం బహువచనాన్తః ||

258. పతిశబ్దము సమాసమునందే ఘసంజ్ఞ కమగును. పత్యా (పతి + టా) ఘసంజ్ఞ లేనందున నా భావమురాదు. పత్యే (పతి + కే) గుణము రాదు. పత్యుః (పతి + జసి, జస్) ఇంట గుణము రాకపోవుటచే యణాదేశము ప్రవర్తించినది. కావున ఖ్యత్యాత్ (256) నూ. చే, నుత్వము ప్రవర్తించును. పత్యే (పతి + కే) ఆత్మోత్వములు రావు. మిగిలినది హరిశబ్ద సదృశము. సమాసమందు ఘసంజ్ఞ యుండుటచే ఘసంజ్ఞాకార్యములగు నా భావాదులు ప్రవర్తించును. ధూపతినా, ధూపతయే. బహుత్వసంఖ్యావిశిష్టమగు సంఖ్యేయము విషయముగాగల ప్రశ్న మందే డతిప్రత్యయము విహితమగుటచే డతిప్రత్యయాంతమగు కతిశబ్ద మెప్పుడును బహువచనాంతముగనే యుండును.

వివ:—1. సమాసమందు పతిశబ్దమే ఘసంజ్ఞ కమగునను విపరీత నియమ మును వారించి యిష్టమగు మూలోక్త నియమమును సంపాదించుటకై యిచట నేవకారమని యూహించునది. విపరీతనియమము కలిగినచో సమాసమన హరి శబ్దాదులకు (పరమహరిణా) ఘసంజ్ఞ సిద్ధము గాకుండును.

2. ఈ సూత్ర మిట్లు నియామక మగునపుడు, “సీతాయా పతయేనమః, పతితేపతా” మొదలగు ప్రయోగము లెట్లుపపన్నములగునను శబ్ద కిది సమాధానము. పతి శబ్దముకంటే ఆఖ్యాతార్థమున (పతిరిత్యాఖ్యాతః పతిః) ణిచ్చు తేసి దానికంటే నాణాదికమగు నికారిప్రత్యయము చేసినందున సిద్ధమగు పతి శబ్దము లాక్షణికమగుటవలన నీ సూత్రమున గ్రహింపబడదు. పై ప్రయోగముల లోని పతిశబ్దమిట్టిదే గాన దీనికి “కేషంఘ్యసఖి” నూ. చే, ఘసంజ్ఞ నిశ్చబ్దముగ నగునని.

* 259. బహుగణవతుడతి సంఖ్యా 1-1-28. బహుగణవతు
డతి, సంఖ్యా.

ఏతే సంఖ్యాసంజ్ఞాఃస్యః |

259. బహుగణవతుడతి అనునది సమాహార ద్వంద్వము. బహుగణ శబ్దములు, వతు ప్రత్యయాంతము, డతి ప్రత్యయాంతము, ఇవి సంఖ్యాసంజ్ఞకల వగును.

వివ:—సంఖ్యాయతే అనయేతి సంఖ్యా, అను నన్వర్థసంజ్ఞవలన బహు గణశబ్దము లిచట సంఖ్యావాచకములే గ్రహింపబడును గాని నైపుల్యవాచకములు గ్రహింపబడవు. వతుడతి ప్రత్యయములకు సంజ్ఞవలన ప్రయోజనములేదు. గావున ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే తదన్వయి కలుగును. “సంజ్ఞావిధౌ” అను నిషేధ మిచట ప్రవర్తింపదని గ్రహింపదగును.

* 260. డతిచ 1-1-25. డతి, చ. (సంఖ్యా పట్)

డత్యంతాసంఖ్యా పట్ సంజ్ఞాస్యాత్ ।

260. డతి ప్రత్యయాంతముగు సంఖ్యావాచకము (కతి) పట్ సంజ్ఞకలదగును.

* 261. ప్రత్యయస్య లక్ శ్చలుపః 1-1-61. ప్రత్యయస్య,
లక్ శ్చలుపః (అదన్వనమ్)

లక్ శ్చలుప్ శబ్దైః కృతం ప్రత్యయాదర్శనం

క్రమాత్త త్తత్సంజ్ఞం స్యాత్ ।

261. లక్, శ్చ, లుప్, శబ్దములచే విధింపబడు ప్రత్యయముయొక్క యదర్శనము (లోపము) క్రమముగ నాయా సంజ్ఞలు (లక్, శ్చ, లుప్) కలదగును.

వివ:—లక్ శబ్దముచే నగు ప్రత్యయాదర్శనమే లక్సంజ్ఞ గలదగును. శ్చ శబ్దముచేనగు ప్రత్యయాదర్శనమే శ్చసంజ్ఞ కలదగును, లుప్ శబ్దముచేనగు ప్రత్యయాదర్శనమే లుప్సంజ్ఞ గలదగుననియు గ్రహించునది. ఇట్లు చెప్పుటచే లుగాది సంజ్ఞలకు పరస్పరసామ్యము వారితమగును. ఏకసంజ్ఞాధికార బహిర్భూతములగుటచే లుగాది సంజ్ఞలకు లోపసంజ్ఞతో సమావేశము కలుగును.

* 262. పద్భ్యులక్. 7-1-22. పద్భ్యుః, లక్, (జశ్యసోః)

పద్భ్యుఃపరయోః జశ్యసోర్హక్ స్యాత్ ॥

262. పద్భ్యుంజకములకంటె పరములగు జన్, శన్, ప్రత్యయములకు లక్కు అగును. కతి. (కతి : జన్)

* 263. ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్. 1-1-62. ప్రత్యయలోపే, ప్రత్యయలక్షణమ్.

ప్రత్యయే లుప్తేపి తదాశ్రితం కార్యం స్యాత్ ।

ఇతి జని చేతి గుణే ప్రాప్తే ॥

263. ప్రత్యయము లోపించినను ప్రత్యయ నిమిత్తకమగు కార్యము వచ్చును. కతి అనుచోట నీ నూత్రముచే జన్ ప్రత్యయము లోపించినను జన్ ప్రత్యయ నిమిత్తకమగు కార్యము (గణము) జనిచ (242) అను నూ. చే, ప్రసక్తమగుచున్నది.

* 264. నలుమతాజ్ఞస్య 1-1-63. న, లుమతా, అజ్ఞస్య।
లుక్, శ్లు, లుప్, ఏతే, లుమస్తాః। లుమతాశ్

బేన లుప్తేతన్నిమిత్త మజ్ఞకార్యం నస్యాత్। కతిః।
కతిః। తిః। కతిః। కతిః। కతిః। కతిః। కతిః।
స్యద్। యుష్మద్। పట్నాజ్ఞకా। స్త్రాహ రూపాః।
త్రిశబ్దో నిత్యం బహువచనాంతః। త్రయః, త్రిన్,
త్రిభిః, త్రిభ్యః॥

264. లుక్, శ్లు, లుప్, ఈ మూడును 'లు' శబ్దముకలవి. ఈ శబ్దము లచే ప్రత్యయము లోపించినపుడు ప్రత్యయనిమిత్తకమగు నంగకార్యము ప్రవర్తింపదు. ప్రత్యయలక్షణ నూత్రము ప్రవర్తింపదని గూఢాయము. కతి. ఇచ్చట లుక్ శబ్దముచే ప్రత్యయము లోపించినందున జన్ ప్రత్యయ నిమిత్తకమగు గుణము ప్రవర్తింపదు. అజ్ఞకార్యము చేయునపుడు నిషేధమగుటచే ప్రత్యయనాన్తమునకు విధింపబడు పదసంజ్ఞ, ప్రత్యయ లక్షణముచే వచ్చునని యూహింపవలెను. యుష్మదస్మచ్చబ్దములు పట్నాజ్ఞకములుగా లిజ్ఞత్రయముందును సమానాకృతి గలవగును. లిజ్ఞభేదమువలన రూపభేదము కలుగదని గూఢాయము.

వివ:—యుష్మాక్ అనుచోట తస్మాచ్చసోనః పుంసి (197) నూ. చే, నకారాదేశమును విధించు భాష్యముచేతను, నపుంసకలిప్యమన విభక్త్యాదేశము లగు శీనముయులకును యుష్మదస్మదాదేశములకును (యూష, నయ) విప్రతిషేధమును బోధించు వాక్యము (శీనీయస్ విభక్త్యా యుష్మదస్మదాదేశా విప్రతిషేధేన) చేతను పట్నాజ్ఞకములకంటె స్త్రీలిజ్ఞబోధక ప్రత్యయ (జీవ్, టావ్) నిషేధకమగు (నమత్ స్వప్రానిభ్యః) నూత్రముచేతను యుష్మదాదులకు లిజ్ఞభేదమున్నది గాని తత్ప్రయోగమునకు రూపభేదము మాత్రము లేదని తెలియదగును. ఇందువలన ఏకి లిజ్ఞము లేదని నెప్పుట యుచితము గాదని గ్రహించునది. త్రిశబ్దము మూడు మొదలు పంచమువరకగు బహుత్వమునే బోధించున దగుటచే నిత్య బహువచనాంతము. త్రయః (త్రి + జన్)

* 265. త్రేస్త్రయః 7-1-53 త్రే, త్రయః. (ఆమి)
త్రిశబ్దస్య త్రయాదేశః స్వాదామి। త్రయా
జామ్। పుమత్రియాజామ్। గౌణత్వేతు నేతి
కేచిత్। ప్రియత్రిజామ్। వస్తుతస్తు ప్రియత్రయా
జామ్। త్రిభిః ద్విశబ్దో నిత్యం ద్వివచనాంతః॥

265. త్రిశబ్దమున కామ్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు 'త్రయ' అనునది యాదేశమగును. (త్రి : ఆమ్) త్రియాణామ్. పరిమ త్రియాణామ్. (పరమత్రి : ఆమ్) 'పరమాస్త్రయః తేషామ్' అని విధిమము. త్రియాదేశ వత్సాధికారస్థమగుటచే త్రిశబ్దమునకును త్రియాదేశమగును. త్రియాస్త్రయః యేషాం (ప్రియత్రి : ఆమ్) ఇనట త్రిశబ్దమున ప్రధానమగుటచేతలన త్రియాదేశము రాదనియు, ప్రియత్రీణామని యగనియును కొందఱు మతిము. త్రిశబ్దమునకు సంఖ్యను బోధించు ఆమ్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు త్రియాదేశమగునని యగము, గాన నిచట (గౌణములో) ఆదేశము ప్రవర్తించినది నారీ యశయము. ^{శి}అలోఽంః, "పహ్లోభ్యైలు" నూతమునకై నిచట త్రిశబ్దమునకు ప్రసాధాన్యముననుసరించి ఆదేశమగుననుటలో ప్రమాణములగు బహుళములు కేవలము త్రియాదేశము గౌణమందును ప్రవర్తించును గావున, ప్రియత్రియాణామ్, అనియే యగునని దీక్షితాశయము. ద్విశబ్ద మెప్పుడును ద్విత్వసంఖ్యగలకానినో బోధించునదగుటచే నిత్య ద్వివచనాస్తమగును. ద్వి : బౌ.

* 266. త్యదాదీనామః 7-8-102. త్యదాదీనామ్, ఆః.

(విభక్తౌ)

ఏషామకాగోఽస్తాదేశః స్యా ద్విభక్తౌ । ద్విప ర్యస్తానామేవేష్టః । ద్వౌ 2 । ద్వాభ్యమ్ 3 । ద్వయోః (2) ద్విపర్యస్తానామేష్టః । భవాన్ । భవన్తౌ । భవన్తః । సంఖ్యానా మనుజ్జవత్స్వేనాస్త్యైమ్ । సంఖ్యావ్యస్త్యై ర్నకార్యత్వాత్ । ద్విర్వాచ్యుత్పత్ । ద్విః । ద్వి । ద్వావతిక్రాంతౌఽపిద్విః । హరివత్ । ప్రాధాన్యేన, పరిమన్వ ఇత్యాది । జౌనలోమిః । బౌడులోమిః । ఉడులోమః । లోమ్నాపత్యేన బహువ్యకాగో వ క్తవ్యః । బాహ్యదీణోపహదః । బౌడులోమిమ్ । బౌ డులోమిః । ఉడులోమాన్ । ఇతీదన్తః ॥

266. త్యదాదులకు (సంఖ్యావ్యక్తము) విభక్తి పరిమగునపు డకారము వ్రాదేశమగును. త్యదాదీనామననుట నాదేశముచే ద్విశబ్దము వ్రుందుగులవానికే గ్రహణమని భాష్యేష్టి. (త్యద్, తద్, యద్, ఏతిద్, ఇదమ్, ఆదన్, ఏక, ద్వి) ద్వా (ద్వి : బౌ) అత్యుచు వృద్ధియుండును. ద్వాభ్యమ్, (3) ద్వయోః (2) అత్యుచుచేసినపిదప ఆకారమువ్రుందుటచే రామశబ్దవృద్ధిమందు. ద్వివ్యస్తానాం కిమ్? ద్విశబ్దము తరువాతనున్న శబ్దములలో యుక్తపర్యబ్ధములకు విశేష విహితములగు అత్యయత్యేలోపముల చేతను. కింశబ్దమునకు విశేష విహిత మగు కాదేశముచేతను, అత్యుచు బాధితమగును గాన ద్విపర్యస్తానామనునది లేకున్న దోషమేమని ప్రశ్నాశయము ఉత్తరము. భవాన్, భవన్తౌ, భవన్తః, భవన్తు, అనియుండు తకారమున కత్యుచు ప్రవర్తించినదో అత్యోగుణే

(192) సూ. చే, పరూపము, ఉనివచామి, (363) సూ. చే, సుమాగమము, సర్వనామకాసే (251) సూ. చే, దీప్తిః, సులోపనలోపములు ప్రవర్తించును. భవా అను ననిష్టరూపమునను. భవత్, భవంతి, అను చోటులందును ఆత్మము ప్రవర్తించినచో భవాహ, భవాన, అని యనిష్టరూపములగును. ఆటివి కాకుండుటకై ద్విబిద్ధానాదుల నతి యావశ్యతమును. ఈ ఆత్మము సర్వాద్యన్తరిణ కార్యముననుచే సంధావాచకమునని, సుబంధక మగునపుడును ప్రవర్తించదు. ద్విః (అను చేరుటవాదా). యథ్యాదావచనము గానందున దీనికి వేకవచన ద్వివచన బహువచనములు నూర్చును. ద్వి, త్వయః, ఇత్యాదులు. అబిద్విః (ద్వావతిక్రాంత) తె దీనికి నతికమింపరాదు. ఇచట ద్విశబ్దముపన్వన మగుటవలన స్వయంకార. ఈ తె, అను హాశబ్దబద్ధతములు. ద్విశబ్దము ప్రధాన మగుపుడు పదబద్ధ అనుచో అన్వయ ప్రవర్తించును. పరమద్యే, ద్విశబ్దస ద్భృతము. పరమద్యే (పరమద్యేహాసయన్త్య) నక్షత్రములవంటి గోమములు గలవాడు. బాహుల్యమున బేడులోమి బాహ్వదిభ్యశ్చ (1-1-96) సూ. చే, నపత్వాశ్చను లిఖి భౌ ప్రత్యయము. బేడులోమి (బేడులోమి + బే) ఉడు లోమి (బేడులోమి + ఉడు) (బాహుల్యోపసౌఖ్యేషు బహుద్యకారో వక్తవ్యః, (అనుబంధాద్బాహుల్యోపసౌఖ్యేషు సమత్వసిత బహుత్వము వివక్షించు నపు డేకార ప్రత్యయమునను) దీనిచే బాహ్వశ్చయము. ఇది బాహ్వదిభ్యశ్చ, సూక్ష్మదిభ్యశ్చను నిభౌ ప్రతి పదముల పదవాచనం. ఇట్లు బహువచనములం దకారాక్షరముచే నపదముల బహుత్వమునను. బేడులోమిమ్, బేడులోమి, ఉడులోమిన్.

ఆజన్త ప్రకరణము ముగిసెను.

సూ. వాత ప్రవిహితాది నాన్త్రేణ యజ ఈ ప్రత్యయః | చచ కిత్ | వాత ప్రవిహితే వాతప్రమిః | ద్విబిద్ధాని చ | వాతప్రహ్యః | వాతప్రహ్యః | హేవా తప్రమిః | అమి హ్యగ్ | వాతప్రమిమ్ | వాత ప్రహ్యః | వాత ప్రమిన్ | వాతప్రహ్యః | వాతప్రమిహ్యమ్ | (3) వాతప్రహ్యః | వాతప్రహ్యః (2) వాతప్రహ్యః | | వాతప్రహ్యమ్ | దీగ్ త్వాన్న నాత్ | జారు సర్వగీగ్ | వాతప్రమి | వాతప్రమిమ్ | ఏవం యయాపాదయః | యన్త్యనే నేతి యయాగ్గగ్ | పాతి లోకమితి పవన్సన్యః | య పో కర్ద్యేచేతి ఈ ప్రత్యయః | క్విబన్త వాతప్రమిశ బ్ధ్యను అమి, శసి, జో, చ, విశేషః | వాతప్రమ్యమ్ | వాతప్రహ్యః | వాతప్రమిగ్ | ఏకనేకాద ఇతి వత్సయమాణో యణ్ | ప్రథమత్ | బహ్వ్యో శ్రేయస్యో

యస్య స బహుశ్రేయసీ । దీర్ఘజ్యోత్స్వాద్ధలో జ్యో
వితి సులోపః ॥

అర్థము = 'వాతప్రమీః' అను ఉదాహిత సూత్రముచే వాతశబ్దముపద మగుచుండే ప్రపూర్వక మాక్ ధాతువుకంటె ఈ ప్రత్యయము వచ్చును. అది కకారేత్సంజక మగుటచే ఆతోలోప ఇటీవ (6-4-61) సూ. చే, నాకార లోపము. వాతప్రమీః (వాతం ప్రమిమితే). శృజరహితమై లేచివలెనుండు జంతు విశేషము. వాతప్రమీ + బౌ దీర్ఘజస్య చ (241) సూ. చే, పూర్వ సవర దీర్ఘము నిష్కరింపబడినందున యణాదేశమగును. వాతప్రమ్యా. వాతప్రమ్యః (వాతప్రమీ + జన్) హేవాతప్రమీః. వాతప్రమీ + ఆమ్. ఆమి పూర్వః (195) సూ. చే, పూర్వరూపము. వాతప్రమీమ్. వాతప్రమ్యా. (వాతప్రమీ + జౌట్) యణాదేశము. వాతప్రమీన్ । పూర్వసవరదీర్ఘ నత్వగులు. వాత ప్రమ్యా (వాతప్రమీ + టా) యణాదేశము. వాతప్రమీఞ్మ్యః. (3) వాత ప్రమ్యే (వాతప్రమీ + జే) యణాదేశము. పశ్చాత్తా సప్త విధక్తుల యేక వచనము, వాతప్రమ్యః (వాతప్రమీ + జసి, జన్) యణాదేశము. పశ్చి సప్తమి విధక్తుల ద్విగదనము, వాతప్రమ్యోః. వాతప్రమ్యామ్. (వాతప్రమీ + ఆమ్) దీర్ఘానముగుటచే, హ్రస్వవన్యాసో నుట్ (279) సూ. చే, నుడాగమము రాదు. (వాతప్రమీ + జి) సవరదీర్ఘము. వాతప్రమీ. ఇట్లే యయా పపీ మొదలగు శబ్దముల పత్రయ నూహింపదగును. యాద్యనేనేతి యయాః, మార్గము. పాతిలోకమితి పపీః, సూర్యుడు. లోకమును రక్షించువాడు. యాపోః కిద్దోద, అను నుదాహిత సూత్రముచే, గూ, పా, ధాతువులకంటె ఈ ప్రత్యయము కిద్దోదావము ద్విత్వము నగును. వాతప్రమీ శబ్దము మీక్ (మానే) ధాతువు కంటె క్విప్పృత్యయమువలనను నిష్పన్నమగును. క్విబుత్తమగుటవలన దీనికి ధాతుత్వ ముండును. అందుచే ఆమ్, శస్, జి, వీనియందు ఈ ప్రత్యయము వాతప్రమీ శబ్దముకంటె రూపభేదము కలుగును. వాతప్రమ్యమ్. వాత ప్రమ్యః, వాతప్రమ్యి. ఇచ్చట ఏరనేకాదః, (273) అను చేగుబోవు సూత్రముచే యణాదేశము ప్రవర్తించును. కావున నిది ప్రత్యే శబ్దాదృశము. (బహుశ్రేయస్యః యస్య) బహుశ్రేయసీ, అనేక శ్రేయములు కలవాడు. బహుశ్రేయసీ + సు, దీర్ఘజ్యోత్ మగుటచే నిచట హల్జ్యావ్ (253) సూ. చే, సులోపమగును.

* 267. యూస్త్ర్యాశ్శ్యో నదీ 1-4-31 యూ, స్త్ర్యాశ్శ్యో, నదీ.

ఈమాదస్తా నిత్యస్త్రీలిశ్టా నదీసంజ్ఞా స్తః ।

(వా) సభగులిజ్ఞ గ్రహణం చ । పూర్వస్త్ర్యాశ్శ్యో
స్యాప్సవరజనత్వేపి నదీత్వం వక్తవ్య మిత్యర్థః ॥

267. నిత్య స్త్రీలిజ్ఞములగు ఈకారాన్తములు, ఊకారాన్తములు, నదీ సంజ్ఞ గలవగును. గౌరీ. వఘాః. ప్రకృతమున బహుశ్రేయసీ శబ్దము నిత్య స్త్రీలిజ్ఞము కానందున నదీసంజ్ఞ యప్రాప్తమగుచున్నది. కావున నిట్టి శబ్దములకు

నదీసంజ్ఞ చేప్పబడుచున్నది. (వా) ప్రథమలిజ్ఞ గ్రహణంబు. వృత్తికి (కృత్వంతరీతి తాత్పర్య సమాసాదులకు) పూర్వముందు (అర్థాంతరముతో సంక్రమింపకముందు) గతి నిత్య స్త్రీత్వముచే నర్థాంతర సంక్రమముందును (వృత్త్యంతరమున) నదీ సంజ్ఞ చేప్పవలయునని యర్థము శ్రేయసీ శబ్దము వృత్తిః పూర్వము నిత్య స్త్రీ లిజ్ఞమగుటవలన వృత్తిః (సమాసములలో) లిజ్ఞానరూపధాయకమైనను నదీసంజ్ఞ కలదగును. నద్యంతరమగుటవలన బహుశ్రేయసీ శబ్దమును నదీసంజ్ఞకమగును.

వివ: 1 ఈశ్వ, ఊశ్వ, యూ. స్త్రీయూచితాతే స్త్రీయశ్చ (స్త్రీ) బోధకములే అయిన) అఖ్యా గ్రహణముచే (స్త్రీ) బోధకములు మాత్రము గావలయునని చెప్పటవలన 'నిత్య స్త్రీలింజ్ఞా' అను నర్థము లభించును. వర్ణములకే ఘనదీసంజ్ఞలను పక్షాంతరములదని తెలియనగును.

* 268. అమ్బార్కనద్యోర్నాం. 7-3-107 సమాప్తానద్యోః, ప్రాస్యః. (సంబుద్ధి)

అమ్బార్కనాం నద్యంతానాం చ ప్రాస్యః స్యాత్సంబుద్ధిః । హే బహుశ్రేయసి । శసి బహుశ్రేయసీన్ ॥

268. మాతృవాచకములకు, నద్యంతములకు సంబుద్ధి పరమగునపుడు ప్రాస్య మాదేశమగును. ఇదిట వర్ణసంబంధము (ఈకాగోకారములకు నదీ సంజ్ఞ) నాశ్రయించి నద్యంతములకుని యర్థము చెప్పబడెను. అమ్బార్కములకుదాహరణము, హే అమ్బ, నద్యంతములకుదాహరణము, హే బహుశ్రేయసి. ఇదిట ప్రాస్యవిధాన సామర్థ్యమువలన ప్రాస్యవ్య గుణః (243) నూ. చే, సంబుద్ధి నిమిత్తకమగు గుణము ప్రవర్తించును. గుణమే యిష్టమయినయెడల ప్రక్రియాలాఘవము కూడకు “అమ్బార్కనాం ప్రాస్యః” ప్రాస్యనద్యోర్నాం, అనియే నూత్రములను పాణిని రచించెను. ద్వితీయా బహువచనమున దీర్ఘసత్త్వములచే బహుశ్రేయసీన్, అని యగును.

* 269. అననద్యాః 7-3-112. ఆన్, నద్యాః, (జీతి) నద్యంతాత్పరేషాం జితామాదాగమః స్యాత్ ।

269. నద్యాః అనునది, పశ్చాన్యంతమగుటచే ననువృత్తమగు ‘జీతి, అనునది పుష్కంతము మాత్రమేందును. నద్యంతముకంటె పరమగు జకారేత్సంజ్ఞకములగు ప్రత్యయములకు ఆదాగమమగును. బహుశ్రేయసీ + శే, ఆదాగమముచే, బహుశ్రేయసీ + ఆ + ఏ అని యుండ+

* 270. ఆటశ్చ. 6-1-90. ఆటః, చ (అచి, వృద్ధి)

ఆటోఽచి పతే వృద్ధి రేకాదేశః స్యాత్ । బహుశ్రేయసీ । బహుశ్రేయస్యా । నద్యంతాత్పరత్వాన్నట్ । బహుశ్రేయసీనామ్.

270. ఆడాగమమున కచ్చు పరమగునపుడు వృద్ధి యేకాదేశమగును. బహుశ్రేయసీ + ఆ + ఏ అనుచోట నీ సూత్రముచే ప్రత్యయమగును. యజాదేశము. బహుశ్రేయస్యే ఇల్లే బహుశ్రేయస్యాః (బహుశ్రేయసీ + జసి, జస్) అనునది. బహుశ్రేయసీ + ఆమ్. ఇచట ఆమ్ ప్రత్యయము నద్యంతము కంటె పఠ్యమగుటకలన హ్రస్వద్యంతము (209) సూ. చే, సుడాగమమగును. బహుశ్రేయసీనామ్.

* 271. జేరామ్ నద్యాన్నిభ్యః. (7-3-116) జేః. ఆమ్, నద్యామ్ నీభ్యః॥

నద్యంతాదాబన్తాన్నిభ్యంతాచ్చ జేరామ్ న్యాత్ ।
ఇహ పరస్మైహాన్తాన్నిభ్యంతాచ్చ జేః బహుశ్రే
యస్యాత్ । శేషమీప్రత్యయాన్త వాతీప్రమీ శబ్ద
వత్ । నద్యా నద్యాన్ సులోపః । అతిలక్ష్మీ । శేషం
బహుశ్రేయసీవత్ । కుమారీ మిచ్చన్ కుమారీ వాచ
రన్ వా । బ్రాహ్మణః కుమారీ । క్విప్రత్యయాచార క్విబ
న్తాద్వా కర్తరి క్విప్ । హల్జ్యాబితి సులోపః ।

271. నదీ, ఆమ్, నీ, అను శబ్దములకు ద్యంతము. నద్యంతము, ఆబంతము, నీశబ్దము, వీనికింటె పరమగు నద్యంతముకలనమనని ఆమ్, ఆదేశమగును. బహుశ్రేయసీ + జి ఇచట దీక్షే నాదాదేశము. బహుశ్రేయసీ + ఆమ్. ఆమ్ ప్రత్యయమునకు హ్రస్వనద్యా హాన్త (209) సూ. చే, సుడాగమము, ఆడాగ్యాః (264) సూ. చే, సుడాగమము ప్రాప్తమగుచున్నది. 'విప్రతిషేధే' పరం కార్యమ్, (176) సూ. చే, పరమగు కారణముచే సుడాగమము బాధింపబడును. 'సకృన్తౌ విప్రతిషేధే యగ్భాగితం తద్భాధితమేవ' (పరిశాస్త్రముచే బాధితమగు కార్యము, ప్రాప్తియైనను తిరిగి ప్రవర్తించదు.) అను న్యాయముచే సుడాగమము ప్రవృత్తిమయమనచుప గూడ సుడాగమము ప్రవర్తించును. బహుశ్రేయస్యామ్. శేషమీప్రత్యయాన్త వాతీప్రమీ శబ్దసదృశము. అతిలక్ష్మీః (లక్ష్మీ మతిక్రాంత్య, లక్ష్మీ నతికిమించనవాను. లక్ష్మీ శబ్దము బౌణాదికమగు నీ ప్రత్యయాన్తముగాని ద్యంతముగాదు గాన హల్జ్యాత్ (209) సూ. చే, సులోపము రాదు. దీనికిని ప్రథమశ్చ గ్రహణంచ, అను వార్తికముచే నదీసంజ్ఞ వచ్చును గావున శేషము బహుశ్రేయసీ శబ్దసదృశమగును.

కుమారీ శబ్దముకంటె కుమారీమిచ్చన్, కుమారీవాచరన్, వా బ్రాహ్మణః (కన్య నిచ్చయించువాడు, శేక కన్యకలె కన్యహరించువాడు) అను నర్థమందు క్రమముగ 'సుప ఆత్మనా క్విప్, (3-1-8) సూ. చే, క్విప్ ప్రత్యయముగాని, సర్వ స్రాతిపదికేభ్యః క్విప్ వా నక్షత్వమ్, (3-1-11) వార్తికముచే నాచారారక క్విప్ ప్రత్యయముగాని, వచ్చును. కుమారీ + క్విప్, కుమారీ + క్విప్, ఇవి ధాతువులగును. వీనికింటె క్విప్ చ (3-2-76) సూ. చే, కర్తరిమందు

క్లిప్ ప్రత్యయమగును. ఈ క్లిప్ ప్రత్యయము, ధాతుత్వ సంపాదకములగు క్లిప్ క్లిప్ ప్రత్యయములను బోధించును. ఇట్లు చెప్పబడుచే (ప్రీ)ల్లిప్తమును కుమారీ శబ్దము పురుషబోధక మగుచే పుంలింగమును. కుమారీ + సు. హృ జ్యోవ్ సూ. చే, సుబోధము. కుమారీ.

* 272. అమి శ్చ ధాతుప్రవాం యోగ్రియజువజా 6-4-77
అమి, శ్చ ధాతుప్రవామ్, యోగ్రి, ఇయజువజా ।

శ్చ పర్వణా వశ్యే ననోవజానధాతోః ప్రభూ
యాన్య చాబ్జ్యే నజువజా పోజానా ప్రత్యయే
పతే । జిచ్చ్యేత్తావశే । ఆత్తర్యోవ్యచేరియత్ । ఓమ్
వత్ । ఆతీతజి ప్రాప్తే ।

272. యోగ్రి అనునది వ్యర్థ ప్రవాసము (విశ్వ. ఉత్ప. యూ. తమోః) ఇది ధాతుప్రవాచే విశేషణము. శ్చ ప్రత్యయము ప్రవాశము లెప్పుడును నిర్ణయము చేయుచుండెని ఈ విశేషణ నుచేత నిర్ణయమగును. అర్హస్య. అను నధికారిము వలన ప్రవాశము ననునది యుపసేతమగును. తాత్పర్యార్థి అను పరిభాష చేత దాది విధవలన నూతన ప్రత్యయము. ఈ వాక్యము విధిమగును. శ్చ ప్రత్యయము (ఆత్మ. ఇన్ద్రో వ్యర్థధాతుభి. ప్రవాశద్ధాతుభి. ననున యర్థమున కిది ప్రత్యయము పరిమరించుచు, ఇయజ్, ఉవజ్, అచేములగును. “జిచ్చి (44) పరిభాష చే నివి యుద్ధాహేములగును. సావనావ్యర్థమువలన నికారమున కియజు, ఉకామునకు కలుపబడును. కుమారీ + తా, అమి క్లిప్తమును. కుమారీ అనునది ధాతువగుటవలన నీ నకారముచే నిమజ్జితము ప్రసక్తమగుచున్నది.

* 273. పరిశేకాచోఽసంయోగ పూర్వస్య (6-4-82) ఏః,
అనేకాచః, ఆసంయోగ పూర్వస్య. (అమి, యజ్)

ధాన్యవశువసంయోగ పూర్వస్య న భవతి య
ఇవర్తనవతో యో ధాతు తదస్తస్యానేకాచోఽ
జ్జసంయోగ స్వావజానా ప్రత్యయే పతే । ఇతి
యజ్ । కుమార్యా । కుమార్యాః । హే కుమారి । అమి
శసించ । కుమార్యామ్ । కుమార్యాః । కుమార్యాః । కుమ
ర్యాః । కుమారీజానామ్ । కుమార్యామ్ । ప్రధీ
ప్రధ్యా । ప్రధ్యమ్ । ప్రధ్యః । ఉన్నయతీ
శ్యన్నీః । ధాతునా సంయోగస్య విశేషణాదిహ
స్యాకేవ యజ్ । ఉన్నాన్య । ఉన్నాన్య । హే ఉన్నీః ।
ఉన్నయమ్ । శేరామ్ । ఉన్నాన్యమ్ । ఏవం గ్రామణీః ।
అనేకాచః కమ్ । నీః । నియా । నియః । అమి శసించ
పరత్వాదియజ్ । నియమ్ । నియః । శేరామ్ । ని
యామ్ । ఆసంయోగ పూర్వస్య కమ్ । సుశ్రియా ।

యవక్రియా । గతికారకేతర పూర్వపదస్య యో
 నేష్యతే । కురగయా । పానుధియా । కభంతస్త్విదు
 ర్రియో వృశ్చికః యేత్యాది । ఉచ్యతే । దశితా ధీశ్య
 షామితి విగ్రహే దురిత్యస్య ధీశబ్దం ప్రతి గతిత్వ
 మేవ నాస్తి । యల్క్రియా యుక్తాః సాదయంత
 ప్రత్యేన గత్పుపసర్గస్థాః । వృశ్చిక శబ్దస్య బుద్ధిక్ర
 తిరుపాదానత్వం నేహ వివక్షితమ్ । వృశ్చిక సంబం
 ధం భీతిస్యైరవదానో వా ।

273. పూర్వ మాత్రమునందు యనువృత్తియగు ధాతుపదము నావృత్తిచేసి
 సంయోగమునకు నజ్ఞమునకును విశేషణము చేయుటయును. ధాత్వవయవ సంయో
 గము పూర్వయందు లేనట్టి యికారము ననుండుగల ధాతువు అన్తముండుగలి యనే
 కాచ్చున నజ్ఞమున కిజాది పత్యయము పరమగునపుడు యణాదేశము వచ్చును.
 కుమారీ + జన్. ఇచట పూర్వమాత్ర ప్రాప్తమున నియణాదేశమును బాధించి
 పరమగు నీ యణాదేశము ప్రవర్తించును. కుమార్యా, (కుమారీ +
 జన్) హే కుమారి. ఇచట నదీసంజ్ఞాప్రయుక్తమైన ధాతుము, కుమార్యామ్.
 (కుమారీ + ఆమ్) కుమార్యా, (కుమారీ + శన్), కుమార్యా, (కుమారీ + తే)
 కుమార్యా. ఇచట నదీసంజ్ఞా ప్రయుక్తమగు కార్యము లూహించునది.
 (కుమారీ + జన్, జన్) కుమారీణామ్. (కుమారీ + ఆమ్) ప్రాప్తవద్యాపః”
 (209) నూ. చే, నదీసంజ్ఞాప్రయుక్తమగు నుడాగమము, ఇత్యయము. కుమార్యామ్.
 (కుమారీ + జి) నదీసంజ్ఞాప్రయుక్తమగు అణాదేశము మొదలగు కార్యము
 లగును. ప్రథీ. (ప్రకృష్టం ధ్యాతుతి) లేవుగా ధ్యానించువాడు. ప్రధ్యో,
 ప్రధ్యో, ప్రధ్యమ్. ప్రధ్యో, ప్రధ్యో, ఇత్యోగులు. ఇట్టి విగ్రహమున నిత్య
 స్త్రీలింగము గానందున నిచట నదీసంజ్ఞాకార్యములగు ఆడాగమాదులు రావు.
 ప్రథీ (ప్రకృష్టా ధీర్యస్య) మంచి బుద్ధికలవాడు. ఇచట ప్రథమలింగ గ్రహణించి,
 అనువాదికముచే నదీసంజ్ఞ యొందును గాన ఆడాగమాదులు ప్రవర్తించును.
 ప్రధ్యో, ప్రధ్యా, ఇత్యోగులు. ఉన్నీ, (ఉన్నయతి) పైఁ లేవతీయువాడు.
 ఉన్న్యా, (ఉన్నీ + జన్) ఇచట నీకారము సంయోగ పూర్వకముగాను నీ
 సంయోగము ధాతువునకు విశేషణము చేయుటవలన యణాదేశము ప్రవర్తించు
 చును. ఉన్న్యా, హే ఉన్నీ, ఇచట నదీసంజ్ఞ లేమింకేని ప్రాప్త్యము రాదు.
 ఉన్న్యామ్ (ఉన్నీ + జి) ఇచట, కేరామ్ (271) నూ. చే, అణాదేశము.
 గ్రామణీ, (గ్రామంనయతి) గ్రామబాధికాది, ఇది ఉన్నీ శబ్దవద్దేశము. నీ,
 నియా, నియ, (నీ + జన్). ఇచట యణాదేశమును వారించుట కీ సూత్రమున
 ‘అనేకాచః’ అను నజ్ఞవిశేషణ మావశ్యకము. నియామ్ (నీ + ఆమ్) నియా,
 (నీ + శన్) ఇచట క్రమముగ పూర్వరూప పూర్వసవర్ణ దీర్ఘములకంటె పరి

మగు నిజాదేశము ప్రవరించును. నిజాన్ (నీ జీ) జేరాన్ నూ. చే నామాదేశము. సుశియా (సుశీ + జా) యర్హియా (యనక్రీ + యో) ఇచ్చట యజాదేశమును వానించుట, “అసంయోగ పూర్వస్య ఆను ఇర్హ విశేషణ మావశ్యకము (వా) గతికారకేత.... నేష్యతే” గతిసంజ్ఞకము కారకము, వీరికంటె భిన్నమగు పూర్వపదముగల నిర్ణాతమునకు యజాదేశ విస్తమ కారు. ఉదా॥ శుద్ధియా (శుద్ధీర్హయో) పరశుద్ధియా (పరమాధీర్హయో) ఇచ్చోటు లందు శుక్ర పరశుత్వమును గతికారకభిన్నము లగుటవలన యజాదేశము గాదు. శుద్ధం (ప్రహ్లా) ధ్వానతి. పరమం (బ్రహ్మ) ధ్వానతి అని చెప్పినచో కాగక పూర్వకమగుటవలన యజాదేశము వచ్చును. శుక్రశ్చో. పరమశ్చో. కథం, తస్మి... ఇత్యాది. దుష్టియః. (దుష్ట్యానన్తి) వ్యక్తికభిన్నా. (వ్యక్తికాత్ + భీతయా) ఈ స్థలములలో మొదటిగానియు రుక్ అనునది గతిసంజ్ఞకమగుట వలనను, రెండవ దానియును వ్యక్తికత్వము కాగక మగుటవలనను యజాదేశ మేలరావలసి ప్రత్యాశయును. ఉపసర్గా = సమాధానము చెప్పుచుచున్నది. దుశ్శితా ధీర్వేషాం. అను విగ్రహమున రుక్ అనుదానికి ధీశ్చయును గుఱించి గతియొక యే ధేను ప్రాగులేక్రియ నర్హయియినచో గూక్రియను బోధించు ధాతుయొ గుఱించియే యని గత్యవర్త సంజ్ఞకములగును. “ఉపసర్గా క్రియా యోశే” (23) నూత్రమున క్రియగూ అని తత్పరమచే క్రియామోశే అను నకము లభించుచుండ యోగగ్రహణమువలన నీ పదము నిర్ణయగును. ప్రకృత మున పై చెప్పినరీతిని రుక్ అనునది పా ధాతువున గుఱించియే గతియగును గాన ధీశ్చయు గతిపూర్వకము గానంగన యజాదేశప్రసక్తి లేదని గూతయును. వ్యక్తిక శ్చయునకు బుద్ధిక్రమగు నపాదావత్వ మిచట విరక్షింపబడనందున సంబంధమాత్ర విరక్షయందు పతియే వచ్చును. (వ్యక్తికస్య, భీ, వ్యక్తికభీ) పక్షి సమాసము. పక్షి కాకము గానంగన వ్యక్తిక శ్చయు కాగకభిన్నమగుటచే యజాదేశము నిషిద్ధమగును. భయము రక్షణము నకముగల ధాతువులయోగమందు భయహేతువునకు బుద్ధిక్రతాపాదావత్వము నాశ్రయించి ‘భీత్రాగ్గానాం భయహేతుః, (591) నూత్రమును భాష్యకారుడు ప్రత్యాఖ్యానము చేయుటచే నిట్లు సమాధానము చెప్పుటయెను. వ్యక్తిక సంబంధిని భీ. అను విగ్రహమున సంబంధి నీ శ్చయునకు (వా) తాకసారి నాదీనాం అను వారికముచే లోపము చెప్పటవలన వ్యక్తికమునకు భయయోగము లేనందున నూత్రకారుని సుతమునను (‘భీత్రాగ్గానాం, నూత్రముచే నపాదావత్వమును విరక్షించునపుడు) యజాదేశ ప్రసక్తి లేదని రెండవ సమాధానమున కాశయును.

* 274. న భూసుధియోః. (6-4-35) న, భూసుధియోః
(యల్, అచి, సుపి)

ఏతయోర్యల్ నస్యావచి సుపి । సుధియా ।
సుధియత్యాది । సఖాయమిచ్ఛతి శీయతి । తతః

క్వీవ్ । అల్లోపయ్యోహా । అల్లోపస్య సానివత్త్వావ్య
 ణి ప్రాప్తే క్వా లుప్తం నశ్నానమ్ । ఏవే చేక విక్ర
 తస్యానస్యత్వామక్తో ణీక్వే । సఖా । సఖాయా । సఖా
 యః । హే సఖీ । ఆమి పూర్వసూపాత్ పరత్వావ్య
 ణి ప్రాప్తే తతోపి పరత్వాత్సఖ్యురసంబుద్ధావతి ప్ర
 వరతే । సఖాయామే । సఖాయా । శిసియోక్ । సఖ్య
 సఖా భేన వర్తతతి సఖా । తమిచ్ఛతీతి సఖీ । సుఖ
 మిచ్ఛతీతి సుఖే । సుతమిచ్ఛతీతి సుతం । సఖ్యా । సు
 ఖ్యా । సుత్యా । ఖ్యత్వాణితి స్వస్యాపి ప్రకాశాదు
 కారకం । సఖ్యా । సుఖ్యా । సుత్యా । లూకాదుచ్ఛతీతి
 లూకే । తామిచ్ఛతీతి తామి । ప్రస్తీయమిచ్ఛతీ
 తి ప్రస్తీయే । ఏవం వసితి । వ్యక్తం । వ్యక్తావ్యక్త
 రనివత్త్వాత్ ఖ్యత్వాత్ సత్త్వేన । లూకాదు । తా
 మ్యే । ప్రస్తీయ్య । వ్యక్తయోచేత్ । వ్యక్తం । వ్యక్తం
 ఇయోక్ । సుఖ్యయో । సుఖ్యయః । వసదామ్న
 ప్తి యదత్వాన్ । వర్తతతి ॥

274. భూసుధీశముల తనాని సన్ధ్యుల సత్తమును పును యజాశేషము
 (ఓస్సుపి 282, ఏరనేకాదు: 275) సత్తమును ప్రాప్తయినను తాను.
 సుధియా. (సఖీ + బౌ) సఖియః (సఖీ + శ్చ) క్వా లుప్తం సానివత్
 నిషిద్దమగుటవలన “అశిక్ష్మ 271) నూ. చే. నివత్త్వాత్ సత్తము
 అజాది ప్రత్యయముల పరమగుటవలన ప్రాప్తయే నానీ పరమం. సఖా నిచ్ఛ
 యించువాడను సరమన సఖి శబ్దముకరిత. క్రియే ప్రత్యయము (యా) వచ్చును.
 (సఖీయ) క్రియత్తము ధాతుచనుచే దీక్షకంబై క్రియ వాధించు క్విప్ ప్రత్యయ
 మగును. ఆ ప్రత్యయము లోపించును. ఏవం క్రియే ప్రత్యయములోని ఆకారము,
 ఆతో లోపః, నూ. చేతను, యకారము, లోకాదుచ్ఛతీతి (3 8) నూ. చేతను
 లోపించును. అల్లోపననకు సానివత్త్వావనం (అశిక్ష్మ పున్సేక్). సూత్రమువలన
 ప్రవక్తమగు యజాశేషము, ⁹ (ఏరనేకాదు) క్వా లుప్తం నశ్నానిత్ (క్వీవ్
 ప్రత్యయము పరమగునపుడు ప్రాప్తింజన జ్ఞానము స్థానివత్త్వము నొందదు)
 అను వచనముచే సానివత్త్వావనం నిషిద్దమగును గాన వాతత్యమగును. కావున సఖీ
 శబ్దము పుంలింగమున నివచును. సఖి శబ్దమున నిహితములన ఆశ్చో నిష్పద్ధా
 వములేక దేశవికృతస్థాయముచే. (223) సఖీ శబ్దమనవను ప్రవర్తించును.
 సఖా, సఖాయా, సఖాయః. హే సఖీ. ద్విత్వమునచే ‘ప్రాస్వర్య గణః’
 (243) నూ. చే, గణము ప్రవర్తించును. సఖీ శ్చ అను. ఇంటి పూర్వసూప
 మును బాధించి పరమగు యజాశేషము ప్రాప్తమగుమంద దీక్షకంబై పరమగు
 సఖ్యు రసంబుద్ధా (254) నూ. చే, నిష్పద్ధావము యజాశేషమును బాధించి

క్రోష్ట్యశబ్దస్త్రుజస్తే నతుల్యంవర్తతే, ఆసం
బుద్ధౌ సర్వనామస్థానేపరే । క్రోష్ట్య శబ్దస్య స్థానే
క్రోష్ట్యశబ్దః ప్రయోక్తశ్చ ఐత్యన్యః ॥

275. క్రోష్ట్య శబ్దము సంబుద్ధి భిన్నమగు సర్వనామస్థానము పరమగు నపుడు త్ర్యస్తమతో తుల్యమగును. ఇచట నిమిత్తాద్యతి దేశములలో ప్రధాన మగుటచే రూపాలిదేశ మక్షీరింపబడెను. ఉపసితమగుటవలన, స్థానాద్యశబ్దము వలనను, క్రోష్ట్య శబ్దమునకు కృత (గోదనే) ధాను ప్రకృతిక త్ర్యస్తరూపమతి దేశింపబడును. కాన క్రోష్ట్య శబ్దస్థానమందు క్రోష్ట్య శబ్దము ప్రయోగింపదగునను న్నము ఫలితిమగును.

వివ:—నిమిత్త, వ్యవదేశ, తాదాత్మ్య, కాస్త్ర, కార్య, రూప విష యకమగుటచే నలిదేశ మాటుభేదములు గలది.

(1) చీరీక తి, చీరీక తే. ఇచట, “పూర్వకత్సనః (1-3-112) నూ. చే, నాత్యనేపదనిమిత్తమగు షోష్ఠీయు నన్నస్తమందతి దేశింపబడును. (2) జౌప గవః. ఇచట ఆణ్ ప్రత్యయమునకు, ఆద్వైతచదేశస్థిన్ (349) నూ. చే, నాన్యదాత్తస్సర ఫలకమగు నాదిత్వ మతిదేశింపబడెను. (3) “ద్రవత్వాణీ కుభస్పతీ”. ఇచట కుభ శబ్దమునకు, సుబామన్త్రితే. (2-1-2) నూ. చే, పరాజ్ఞనద్భావాతి దేశమువలన శవర్ణముపై నుకరమునకు, ఆమన్త్రితస్య (6-1-194) నూ. చే, నుదాత్తస్సరము సిద్ధమగును. (4) చూసికమనుచోట, కాశ్యోభవవత్ (1-2-34) నూ. చే, కాలవాచికములకు తత్త్రిభవః ఆను నధికారమున విహితమగు కాస్త్రము, సాస్యదేశతా ఆను నర్థమందు నతిదేశింప బడును. కావున మానసికమగునది మాసోదేశతా ఆస్య ఆను నర్థమందు నగును. (5) గౌః. ఇచట, గౌఠోణిత (285) నూ. చే ణిత్యాశ్శక్తిమగు వృద్ధి యతి దేశింపబడును. (6) క్రోష్టా ఆనునది రూపాలిదేశోదాహరణము.

* 276. ఋతోజి సర్వనామస్థానయోః 7-3-110 ఋతః, జి
సర్వనామస్థానయోః, (గణః)

జౌ, సర్వనామస్థానే చ పరే ఋదస్త్రాద్య
గణః స్థాన్తే । ఐతిప్రాప్తే ॥

276. ప్రాస్య బుకారము న్నమందుగల యద్దమనకు జిసర్వనామస్థానములు పరమగునపుడు గుణ మాదేశమగును. క్రోష్ట్య + సు. ఇచట నీ సూత్రముచే గుణము ప్రాప్తమగుచుండ.

* 277. ఋగుశన స్పృగుదంసోఽనేవాసాంచ 7-1-94 ఋదు
శన స్పృగుదంసో నేవాసాం, చ. (అనజ్, సర్వనా
మస్థానే చ అసంబుద్ధౌ)

బుద్ధానా మశనసాదీనాఞ్చానతో స్యా
దసంబుద్ధౌ సర్వనామస్థానే పరే॥

277. బ్రాహ్మ బుద్ధానానా శబ్దములనను, ఉశనస్, పురుదంస్, అనీ హస్. వీనిని సంబుద్ధి భిన్నముగు సర్వనామస్థానము పరమగునపు డనకాదేశ మగును. దీనిచే విహితమగు ననకాదేశము పూర్వసూత్ర ప్రాప్తముగు గుణమును బాధించును. క్రోష్టన్ + స్, అని యగును.

* 278. అస్త్యై త్యచే స్వస్వనస్త్యై శేష్ట్యైశ్వప్త్యై త్యహోత్యై పాత్యై పశాస్తూకామ్. 6-4-11 (ఉపధాయాః, దీర్ఘః సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ)

అబాదీనా ముపధాయా దీర్ఘస్యై దసం బుద్ధౌ సర్వనామస్థానే పరే। నప్తాద్విగ్రహణం వ్యుత్పత్తిశ్చ నియమాగమః। తేన పితృభ్రాతృ ప్రభృతీ నాం న। ఉద్ధాతృశబ్దస్య తు భవత్వేవ। సమర్థ సూత్రే ఉద్ధాతార ఇతిభాష్య ప్రయోగాత్। క్రోష్టా। క్రోష్టాకా। క్రోష్టారః। క్రోష్టారమ్। క్రోష్టారా। క్రోష్టాన్ ॥

278. అవ శబ్దము, త్యన్త్యజన్తములు. స్వస్వ, నస్త్య, శేష్ట్య, త్వప్త్య త్యత్య, హోత్య, పాత్య, ప్రశాస్త్య, పీనికి సంబుద్ధి భిన్నముగు సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు వీనియొక్క యుపధావ దీర్ఘమగును. ఉదాది ప్రత్యయజన్తములు వ్యుత్పన్నములను పక్షమునందు నప్తాదులు, త్యక్ త్యజన్తములగుటచే వీనికి దీర్ఘము సిగ్గుచుండ నూత్రినునందలి నప్తాద్విగ్రహణము నియమరమగును. ఉదాది వ్యేత్యజన్తములగు (త్రివ త్యజన్తములు) సంజాత్యముల నపేధాదీర్ఘ మయినచో నప్తాదులకే యని నియమము. కావున త్యజన్తములగు పితృ భ్రాతృ మొదలగువానిక నీ దీర్ఘము వారించబడును. “సమర్థః ఛదవిధః” అను సూత్ర మున సుద్ధాతారః, అని భాష్యప్రయోగమువలన, సుద్ధాతృ శబ్దమునకు మాత్రము దీర్ఘము వచ్చును. క్రోష్టక్ + స్. ఇందు సర్వనామస్థానే చా సంబుద్ధౌ, సూత్రముకంటె పరమగుటవలన నీ సూత్రముచే నుపధాదీర్ఘమే. క్రోష్టాన్ + స్. సుభాషణోపములు. క్రోష్టా. క్రోష్టారా. క్రోష్టారః. క్రోష్టారమ్. క్రోష్టారా, వీనియందు, బుతోజి, నూ. చే, గణము, ఈ సూత్రముచే దీర్ఘము నగును. క్రోష్టాన్. క్రోష్టా + శస్, పూర్వసవర్ణ దీర్ఘసత్వములు.

* 279. విభాషా తృతీయాని ష్వచి. 7-1-97 విభాషా, తృ తీయాదిభిః, అచి, (త్రిష్వత్, క్రోష్టాః)

అబాదిభిః తృతీయాదిభిః క్రోష్టార్వా తృ త్వత్। క్రోష్టాః। క్రోష్టే॥

279. అజాదులగు తృప్తీయాది విభక్తులు పరమగునపుడు క్రోష్టు శబ్దము తృప్తరూపమును వికల్పముగ నొందును. (క్రోష్టు) (క్రోష్టు + టా) (క్రోష్టే) (క్రోష్టు + జే) ఇచట యజాదేశమగును.

* 280. ఋతఉత్. 6-1-111 ఋతః, ఉత్. (అతి, జనిజసో)

ఋదన్తాత్ జనిజసో రతిపరే ఉకార ఏకా
దేశః స్యాత్ | రపరత్వమ్.

280. ప్రాస్వముకార మంతమందు గల నప్తయుకంఠే జనిజస్సుల యవయవగు ఉకారము పరమగునపుడు ప్రాస్వోకారి మేకాదేశమగును. (క్రోష్టు + జసి, జస్. ఇచట ఋకారాకారముల సానమున నుకారము లేవ సరిక మై యగును. క్రోష్టు న్, అని యింపాను.

* 281. రాత్విన్య. 6-2-24 రాత్-నన్య (సంయోగా న్తస్యోప.)

రేఫాత్సంయోగా న్తస్య సన్యైర లోపానా

న్యన్య | రేన్య విన్య | క్రోష్టు | ఆమి పరత్వాత్తై
జ్వ ద్భా వే ప్రాప్తే | వామి మహాత్వన్యద్భావేభ్యో
సుబ్ ఫూర్వ విప్రతిషేధన | క్రోష్టానామ్ | క్రోష్ట
ః | క్రోష్టే | పక్షే హాదా చ శబ్దకత్ | అత్యు
దన్తః ||

281. సంయోగా న్తస్యోప. (సం) నూత్రియన కిది నియామకము. రేఫయుకంఠే పమికువపుడు సంయోగా న్తమగు ఉకారము పర లోపమగును గాని యితరకర్తమనకు రాదు. క్రోష్టు + న్ అనుదోట ఉకారోపము ప్రవర్తించును. రేఫవికల్పము. క్రోష్టుః. క్రోష్టు + ఆమ్. ఇచట ఆమ్ ప్రత్యయ మనకు ప్రాస్వవిద్యాయ సూత్రప్రాప్తము. మహాత్వమును బాధించి పరమగు త్వద్భావము ప్రాప్తించుచున్న (కా) ను మహాత్వద్భావేభ్యో సుబ్ ఫూర్వ విప్రతిషేధన అను ఫూర్వ విప్రతిషేధవాక్యకంఠే త్వద్భావమును బాధించి నుడాగమము వచ్చును. పి.ప. గామి (210) నూ. శే. శీరము. క్రోష్టానామ్ “విప్రతిషేధ సరం కార్యకం 170 నూత్రియన నిష్కాక పక్షై ముండుటవలన కార్యద్వయమునకు నిష్కాకమున్నపు డ్భావము కార్యము ప్రవర్తించునని యర్థమగును. కొన్ని చోటులయందు ఫూర్వకార్యము ప్రవర్తించుట యిష్టము. ఇట్టి న్యక్ష్యానమువలన ఫూర్వ విప్రతిషేధవాక్యకము లన్నియు సిద్ధములగును. వాక్యకము పరములగు సంయోగమును, అచిరాదేశము, త్వద్భావము వీనిని బాధించి ఫూర్వమగు నుడాగమము ప్రవర్తించును. ఉదా|| నమ్, వారీణామ్, (హరి ఆమ్) ఇచట గమగు నుమాగమము నుట్టు బాధించును. అచిరః (అచిర ఋతః (310) నూత్రిపహిత రేఫాదేశము తిస్సణామ్, (తిస్స + ఆమ్) ఇచట నుడాగమము పరమగు రేఫాదేశమును బాధించును.

త్వౌద్భావము. (క్రోహానామ్. క్రోహః. (క్రోహ) 2) “ఋతోజి (276) సూ. చే, గణము (క్రోహః), (క్రోహ) + ఓస్, యణాదేశము. సూ. 21 విభక్తులు పాహుకాపుటము. త్వౌద్భావము. రాని పక్షమందును క్రోహ శబ్దము శమ్భు శబ్దముతో సమానము.

ఇది ఉదత్త ప్రకరణము.

సూ॥ చూహూః । హూహ్వాః । హూహ్వః । హూహూమ్ ।
హూహ్వాః । హూహూన్ । ఇత్యాది । ఆతిచమూ శబ్దే
ను సదీకార్యం విశేషః । ఆతిచమ్యై । ఆతిచమ్యాః ।
ఆతిచమూనామ్ । ఆతిచమ్యామ్ ।

ఆశ్రయః — హూహూ శబ్దము గర్భస్వ విశేషనాచకము, అవ్యుత్పన్నము. హూహూ. హూహూ డౌ, హూహూ + జస్, ఇచట గీతాజపి చ (24) సూ. చే, హూహ్వా గర్భస్వము నిష్కేధంపునవీనమున ఇతోయణాది (48) సూ. చే, యణాదేశము ప్రవర్తింపదు. హూహ్వాః, హూహ్వః. ఆతిచమూ. (చమూ నామిత్రాస్త) కేవల నతిచమూయవాదు ఇచట ప్రప్రమలిత గహణంచ, సుదానిచ సదీకార్యమును సమయి హ్రస్వము, ఆదాగము, ముదలగు సదీకార్యములు ప్రవర్తించును. సదీకార్యములే హూహూ శబ్దము కంటే దీనియగుట విశేషము. హూ ఆతిచము, సంయర్థి హ్రస్వము. ఆతి చమ్యై. ఆతిచమ్యాః, ఇచట నాదాగము ఆతిచమూనామ్. ఇచట హ్రస్వ సద్యము (29) నాదాగము, ఆతిచమ్యాః, ఇచట తే రామ్, (271) సూ. చే, నాహాదేశము. ఖలపూ (ఖలంపునాతి) కశ్యము నుచ్చువాడు. ఖలపూ + డౌ, ఆన యువాచ.

* 282. ఓస్సువి. 6.1-83. ఓ, సురి (యచ్, ఆచి, ఇవర్ణవర్ణం ఏరనేకాచ ఇతిసూత్రమ్)

ధాత్వవయవసంయోగ పూర్వోనభవతి య ఉన్యస్తవో యోధాతు వృత్తస్యా నేకవోజ్యప్య యోజ్యోహ్యమాశౌ సుపి । గలికారకేతర పూర్వపద స్వయాజ్ నేద్యతే । ఖలపూ । ఖలప్యః । ఇత్యాది. ఏవం సూర్వావయవ । ఆనేకావః కిమ్ । లాః, లుప్, లుకః । ధాత్వవయవేతి కిమ్ । ఉల్లూః, ఉల్లూః । ఉల్లూః । ఆసం యోగపూర్వక్య కిమ్ । కిటప్రపౌ । కిటప్రవః । గతీ త్యాది కిమ్ । పామలపౌ । సుపి కిమ్ । లులపతుః. స్వ భూ । నభూసుధియోః. స్వభుపౌ । స్వభువః ॥

282. అనున్యతైనుగు ధాతువు “ఏరనేకాచః” సూత్రమందువలె సంయోగముతోను ఉద్దయతోను సంబంధించును. ధాత్వవయవము సంయోగము

పూర్వమందు లేనట్టి ఉకార మనందుగల ధాతు వంతమందు గలిగి అనేకాచ్చున నజ్జమున కిజాది సుప్ర పరమగునపుడు యణాదేశమగును. ఈ సూత్ర 'మేరనేకాచః, నూత్రముతో' మూన యొక యేనుములు గలవగుటవలన 'గతి కారతేతర...తే' అను నిషేధ మించుటను ప్రవర్తించును. ఖలప్యో. ఖలప్యః ఇచట కారక పూర్వపదమగుటవలన దీనిచే యణాదేశము. (ఖలపూ + అమ్) ఖలపూ + శన్, పూర్వరూప పూర్వసవర్ణ దీక్షమలను క్రమముగ బాధించి పరమగు యణాదేశము ప్రవర్తించును. ఖలప్యమ్. ఖలప్యః. ఖలపూశ్చాయు నిత్య స్త్రీలింగము కానందున నదీసంజ్ఞ లేకపోవుటచే నాదాగమాదులు రావు. సుబూః, (సుప్రులనాతి) బాగుగ కోణువాడు. ఈ శబ్దము గతిపూర్వపదక మగుటవలన ఖలపూ శబ్దసదృశము. లునాతీతి, లూ + లునౌ, (లూ + బౌ) ఇత్యాదులలో యణాదేశమును వారించుట కనేకాచః అను నిషేధముగ మూనశ్శ్యము. ఉబూః (ఉద్ + లునాతి) ఉత్త్యో (ఉబూ + బౌ) ఇత్యాదులందు యణాదేశము కొలుకు సంయోగమునకు 'ధాశో', అను విశేషణము. ఇచట సంయోగము ధాతుపసర్గములవలన నేర్పడినదగుటచే కేవల ధాత్వవయవము గాదు. కటప్రూః, (కటంప్రవతే) చాప నల్లువాడు. కటప్రబౌ, (కటప్రూ + కౌ) కటప్రవః, (కటప్రూ + జన్) ఇత్యాదులందు యణాదేశమునకు ఈ కారమునకు 'అనం యో పూర్వస్య, అను విశేషణము. పరమశ్చాపాలాశ్చ, పరమలూ. పరమలూ + లునౌ (పరమలూ + బౌ) ఇత్యాదులందు యణాదేశమును వారించుటకై గతి కారకేత్యాది వచనము. పరమ అనునది గతికారకభిన్నమగుటచే యణాదేశము నివృత్తమగును. లునవతుః, లునూ + అతున్. లూభౌ ఛేదనే అను ధాతువునకు లిట్ ప్రథమ ద్విగవచనము. కావున అతున్, లిట్ ప్రత్యయము. ఇచట యణాదేశమును వారించుటకు సుపి అనునది ప్రత్యయ విశేషణము. స్వభూః (స్వస్మాత్ భవతి) (స్వభూ + బౌ) కారక పూర్వపదమగుటచే నిచట ప్రాప్తమగు యణాదేశము 'నభూసుధియో, (271) సూ. చే, నిషేధింపబడినందున నువకాదేశమగును. స్వభువౌ. స్వభువః (స్వభూ + జన్) వగ్రాధూ. (వగ్రా సుభవతి) మణాకము. వగ్రాధూ + బౌ. ఇచట ఓఃసుపి. సూ.చే, ప్రాప్తమగు యణాదేశమునకు నభూసుధియో, అను సూ. చే, నిషేధము ప్రాప్తమగుచుండ.

* 283. వగ్రాధ్వశ్చ. 6-4-81 వగ్రాధ్వః, చ. (ఓః, సుపి, యణో, అచి)

అస్యోవర్ణస్య యణోస్యాదచి సుపి । వగ్రా
భ్యో । వగ్రాధ్వః । దృష్పతీతి । దృష్పాభ్యః । ఆన్దాదృ
మ్భజమ్భాకశ్శిలూకర్కన్ధాదిధమా 8 త్యుజాది
సూత్రేణ (937) వ్యుత్పేదతః । దృష్పాభ్యః । దృ
ష్పాభ్యః । దృష్పాభ్యమ్ । దృష్పాభ్యః । దృష్పాభ్యన్ । శే
షం హూహూవత్ । దృన్నితి నాస్తే హింసార్థే ॥

వ్యయే భువ క్షిప్ దృమ్భాః (వా) దృన్ కర పునః
 పూర్వస్య భువో యో వక్తవ్యః దృన్ భ్యో దృన్ భ్యో
 దృన్ భ్యం దృన్ భ్యః ఇత్యాది ఖలపూవత్ కర
 భూః కరభ్యో కరభ్యః కరభ్యమ్ కరభ్యః దీర్ఘ
 పాతేషు కరవప కాః స్వారికః ప్రజ్ఞాద్యోః కా
 రభ్యో కారభ్యః పునర్భూయోగికః పుంసి పున
 ర్భ్యోవిత్యాది దృమ్భాకారాభూత్యా స్వయం
 భూవత్ ఇత్యాదన్తాః ధాతా హే ధాతః ధా
 తానా ధాతారః ఋవర్ణాన్నస్య ల్యప్త్యం వా
 న్యుక్తిః ధాత్వాజామిత్యాది ఏవం సప్తాదయః
 ఉదాహరణాః పితా వ్యుత్పత్తిపత్తే సప్తాదిహ
 రస్య నియమాత్కత్వాన్న దీర్ఘః పితరా పితరః
 పితరమ్ పితరా శేషం ధాత్వవత్ ఏవం జామా
 త్ప బ్రాత్రాదయః నా వరా వరః హేనః॥

283. వర్షాధూ శబ్దముయొక్క ఊకారమునకింబది సుప్టు పరమగునపుడు యజాదేశమగును. వర్షాధూ + ఔ, ఇత్యాదులం దీ మూత్రముచే యజాదేశము వచ్చును. వర్షాభ్యో, వర్షాభ్యో, దృమ్భతీతి దృమ్భాః. (గ్రన్థకర్త) అన్దా దృమ్భాః.....షూః, అను నుజాది మూత్రముచే నూ ప్రత్యయస్తముగ నీ శబ్దము నిపతించబడెను. కావున నీ యూకారము ధాత్వవయవముగానందున ను యజాదేశముగాని, దీర్ఘపి నూ. చే, యజాదేశముగాని ప్రవర్తించదు. దృమ్భా + ఔ, ఇత్యాదులలో “ఇకో యజాచి” (48) నూ. చే, యజాదేశమగును. దృమ్భాభ్యో, దృమ్భాభ్యో, దృమ్భాః + ఆమ్, దృమ్భాః + శన్. ఇచట నీ యజా దేశమును పరములగు పూర్వరూప భువోవ్యం దీర్ఘములు క్రిమముగ బాధించును. కావున దృమ్భామ్, దృమ్భాన్, అని యగును. శేషము హూహూ శబ్దస దృశము.

‘దృన్’ అనునాస్తమగు హంసాక్షి కావ్యములు పూర్వమందుగల భూ ధాతువుకంటె క్షిప్ ప్రత్యయమువలన దృన్ భూశబ్దము సిద్ధమగును. వ్యక్త విశేష మగును. దృమ్భాః, దృమ్భాః + ఔ, ఇత్యాదులందు, సభూసుధయోః అను నిష్కేధము ప్రాప్తమగుచుండ (వా) దృన్ కరపున పూర్వస్య భువో యో వక్తవ్యః, దృన్ భావిపూర్వక భూశబ్దమునకాని సుప్టు పరమగునపుడు యజాదేశము చెప్పదగునని యర్థము. దీనిచే నిచట యజాదేశము. దృమ్భాభ్యో, దృమ్భాభ్యో, ఇత్యాదులు. దృన్ భూ + ఆమ్, దృన్ భూ + శన్. ఇచట పరమగు నీ యజాదేశము క్రిమముగ పూర్వరూప సవగదీర్ఘములను బాధించును గాన, దృన్ భ్యమ్, దృన్ భ్యః, ఇత్యాదులగును. కావున నీని ఖలపూ తత్వదృశము. కరభూః (కరేభవతి) హస్తముననున్న వస్తువు. కరభ్యో, కరభ్యః, కరభ్యమ్,

కరభ్యః, ఈ శబ్దము ద్వయార్థ శబ్దసదృశము. దృష్కర, అనువాదికమున కార
యను దీర్ఘ సాతము భాష్యాదిలం దివనదానున్నది. కార అనునది కర శబ్దము
కంటె “ప్రక్షానభ్యశ్చ” (2-1-239) ముద్రావిశీలమున స్వాః కాః ప్రత్య
యాస్తము గానున కరమనియే యును. కారభూః. కారభూ + షౌ, ఇత్య
దులలో షౌ వాదకముచే యభివీక్షించు నచ్చును. కావున నిది దృష్కరభూ శబ్దస
దృశము. సూక్ష్మము పునర్భూశబ్దము పునర్భూశబ్దభూరూఢాః. అను తోశము
వలన నిత్య స్త్రీభూతమునకు యభివీక్షించు. (పునఃభవతి) పునర్భూశబ్దము పుం
లింగమున నుండును. పునర్భూశ్. పునర్భూ, ఇత్యోత్తము. ద్వయార్థ (ద్వయో
భవతి) కారాభూ (కారాభూం, భవతి) శబ్దములు స్వయంభూ శబ్దసదృశ
ములు. “కర్మానుభవో” అను నా. తే. నుభవతీతి నిష్కర్మమననలయన
నుమాదేశముచే. ద్వయార్థశ్. ద్వయార్థ, కారాభూశ్. కారాభూనః. ఇత్యోత్త
లగును.

అని యూదత్తములు.

ధాతా. ధాత్వ + నః. మనుజునో.....నాంన (277) సూ. తే.
అనన్. అస్త్యన్.....నాన్ (278) సూ. తే. దీనియ. ముఖ్యమలోపముః.
ఈ ధాతః, అనన్ విధాయకమున అనునశానిత్యానో ముఖ్యమన “సంఖ్యబో”
అని యనుటవలన నిందా అనన్, నాన్. అనన్ తో స్వనానుభవశాః (276)
సూ. తే. నుభయు. అనన్ తో స్వనానుభవశాః ముఖ్యమన. ఈనద విద్యము.
ధాతాశ్, ధాతానః, అనన్ తే. సూ. తే. నుభయు. అస్త్యన్ సూ. తే. దీర్ఘము.
అట్లే ధాతాశ్, ధాతానః, అనన్ తే. నుభయునకు. ధాత్వ + తిసి. ఇదిట
పూర్వమున దీర్ఘత్యము. ధాతాశ్, ధాతానః + టా, ధాత్వ + తే. ఈ
చోటలంకి యుదాహరణ. ధాతాశ్, ధాతానః + తే. ధాత్వ + తిసి. అన్, ఉత్వ,
(ఋతే, ఉత్వ) లలోని అస్త్యన్ భూతములు. ధాతానః, ధాత్వో. ధాతానో
దేశము. ధాత్వో. అన్. అనన్ తే. దీర్ఘము. ధాత్వోనానః. (అన్) అనన్ భూ
న్నస్య తాత్వం దాత్వో, అనన్ తే. దీర్ఘము. అనన్ తే. కారాభూనః ఇత్యోత్తము
చెప్పవలయును) దీర్ఘత్యమున ధాతానోనః. ధాత్వ + తి, అనన్ తే. తి,
సూ. తే. నుభయు ధాతానః. ధాతానః + తే. ధాత్వో. అనన్ తే. ధాత్వో
ధాత్వ శబ్దసదృశము. అస్త్యన్ త్యన్ (279) అనన్ తే. ద్వయార్థశబ్దము గావచ్చును,
సమర్థపదవిధా అను పదాత్తిభాష్యమున ద్వయార్థ అను ప్రయోగమువలన నా
శబ్దమునకును దీర్ఘమును. కావున దీనియు ధాత్వ శబ్ద సమానమే. ఏతా. ఏత్వ +
నః, అనన్ తే. నుభయునకు అనన్ తే. నుభయు. నాన్. (దీర్ఘంయివాను.) అను సరిమున
పా ధాతువునకిది త్యన్ ప్రత్యయము. దీర్ఘత్యమున నుభయచోలోని యోకా
రమునకు లోపము. ఇట్లు పునర్భూము సిద్ధమగును. ఇట్టి పునర్భూప్రతి పక్షమందు
అన్ త్యన్ ఇత్యో ముఖ్యమన పాస్త్యము దీర్ఘము ముఖ్యమున నప్రాప్తిగ్రహ
ణమునకు నియమాధిక్యము చెప్పబడవలదు నాచరియమును. అపునర్భూప్రతి పక్ష

వని యర్థము. కిర్రా, కిర్ర, కిరమ్, కిర్రా, కిర్ర, కిర్రా, కీర్భ్యం కీర్భ్య, కీరే, కీర్భ్యం, కీర్భ్య, కిర్ర, కీర్భ్యం, కీర్భ్య, కిర్ర, కిర్ర, కిర్రామ్, కిర్ర, కిర్ర, కీర్, పదసంజ్ఞ యున్నచోటున దీర్ఘమగును. త్వా శబ్దమున కట్లే ప్రక్రియ నూహించునది. ఈ రెండును గీర్ శబ్దసమాసములు. ప్రకృతికదనుకరణ మను నతిదేశము వికల్పమగుటవలన నది ప్రవర్తింపని పక్షమందు క్షా అనునది ధాతున కానందున నిత్యము రాదు. క్షా + సు, ఋదుశనన్, ఋతోజీ, అను సూత్రము లలో తపరకరణముండుటచే ఋకారములగు పీనికి అనుకృతములు రావు. రుత్వ విసర్గములు. క్షాః. క్రా. క్రః. క్షామ్. క్రామ్. క్షాన్. క్రాన్. క్రా. క్షా భ్యామ్. క్రాభిః. క్రే. క్షాభ్యామ్. క్రాభ్యః. ఋత ఉత్ సూత్రమున తపర కరణమువలన నీ శబ్దమునకు జనిజస్సులందుత్వము రానందున యణాదేశమగును. క్రః. క్రాః. క్షా + ఆమ్. దీర్ఘాంతమగుటచే నుడాగమము రాదు. క్రామ్. క్ర. క్షాఘ. ఇట్టి త్వా శబ్దమునకును ప్రక్రియ నిట్లే యూహించునది.

ఇవి ఋద స్తములు.

గమ్, (గతా) శక్, (శక్త) ఈ ధాతువుల కనుకరణములగు, గమ్ శక్ శబ్దములకంటె సుప్రత్యయముచేసిన గమ్ + సు, శక్ + సు అని యగును. 'ఋదుశనన్' సూత్రమందులి ఋకారము స్వసవర్ణమగు అకారమును గ్రహించుటవలన నీ అకారములకు ననకారదేశమగును. గమా. శకా. గమ్ + బౌ, ఇత్యాదులలో ఋతోజీ సూ. చే, గుణము లపరకమై యగును. గమలౌ. గమలః, ఇత్యాదులు. గమ్ + శన్. పూర్వసవర్ణ ధీర్ము. అకారమునకు ధీర్ము లేనందున స్వసవర్ణమగు ఋకారమే యగును. గమ్మూన్, గమ్ + టా ఈ ముదలగు నజాది ప్రత్యయములు పరమగునగుడు యణాదేశము లకారమగును. గమా. జనిజస్సులం గుత్వ సంహితాగ్రాంత లోపములచే గముల్ అని యగును. శక్ శబ్దమున కట్లే ప్రక్రియ నూహించునది.

ఇద ఋద స్తములు ముగిసెను.

సేః. (ఇనాసహితః) కామునితో కలసినవాడు. సే + బౌ, సే + జన్, అయాదేశము, సయా, సయః, ఇత్యాదులు. స్మృతేః (స్మృతిః, ఇః, యే) కాముని స్మరించినవాడు. స్మృతియా (స్మృతే + బౌ) ఇత్యాదులు.

ఇవి ఏద స్తములు.

* 285. గోతో ణిత్. 7-1-90. గోతః, ణిత్ (సర్వనామ సానమ్ ||)

గోశబ్దాత్పగం సర్వనామసానం ణిద్వత్సృత్ |
గౌః | గావౌ | గావః ||

యుదాహరింపబడెను. ఓకారాక్షరముకంటె విహితమగు సర్వనామసాసము జితగు
నని వ్యాఖ్యానము చేయుటవలన హేభానో, హేభానః, అనచోట జిత్యద్భా
వము వారితిమగును. హేభాను + సు, హేభాను + బన్, ఇచట క్రిమముగా
'ప్రాస్యస్య గుణః, సూ. చే, గుణము, బనిచి, సూ. చే, గుణము, ప్రవర్తించిన
పిమ్మట సర్వనామసాస హాకారాక్షరముకంటె పరమమునదగుటచే జిత్యద్భావము
ప్రసక్తమగుచున్నది. విహితవిశేషణమున్నపు డీచట సర్వనామసాసము ఓకా
రాక్షరముకంటె విహితము గావంగున దోషము వారింపబడును. స్మృతో శబ్దము
సుద్యో శబ్దసదృశము. (స్మృతః, ఉ, యేనన, శివుని స్మరించువాడు) స్మృతః,
స్మృతానో, స్మృతానః, ఇత్యోగలలో వృద్ధియగును. స్మృతామ్, స్మృతః
అనుచోట నాత్విము ప్రవర్తించును.

ఒదస్తములు సమాప్త నొందెను.

* 287. రాచాదేః 7-2-85 (రాచా. రాచి.

(ఆ, విభక్త)

రైకై స్తాకాగోఽస్తాదేస్సాస్యద్భలి విభక్తే
అచి ఆయాదేః | రాః | రాచా | రాచాః | రాచాన్ |
రాచా | రాచా | రాచా | రాభ్యామిత్యాది | ఇత్యై
దాన్తా | గో | గానో | గావః | గావం | గావో | గావః |
ఇత్యాది | గావోఽకాసోరీతి | వ్యవర్తతే | వికా
శితి సూత్రేణ ఓకారోన్మానద్భ్యభావప్రసాత్ |

ఇత్యైశ్చ పుంలింగం

287. రైశబ్దమునకు హూదివిభక్తి పరమగునపు రాకారమునాదేమగును.
అజాదివిభక్తి పరమగునపుడు, ఏచోఽయవాగూవా అను సూ. చే, ఆయాదేశ
మగును. రా (రై + యే) రాచా (రై + జే) రాచాః, రాభ్యామ్.
ఇత్యాదులు.

ఒదస్తములు సమాప్త నొందెను.

గో (గో + సు) చుచ్చును. గావో (గో + త్వా) గావన్. గోభ్యాన్
ఇత్యాదులు. "బై" చ, హాత్రారమ్భ నామధ్యైమువలన నోకాగూకారములకు
సవర సంజాభావము జాపితమని సంజాప్రకరణమున చెప్పబడియె. అందువలన
సీ శబ్దమున కమ్ శబ్దముల పరమగునపుడు, "బై"తో మిత్రానో (286) సూ. చే,
నాత్విము ప్రవర్తించును.

అజస్త పుంలింగ ప్రకరణము ముగిసెను.

8. ఆజన్త స్త్రీలిజ ప్రకరణము

రమా (రమయతి) నము భానుప్రసక్తికి శిబన్ముకంటే నచ్చత్రిత్యయము చేసి, రమ, ఆను క్రిప్త ప్రాతిపదికనును. దీనికింటే స్త్రీత్వ వివక్షయందు టా ప్రత్రిత్యయము చేసి, రమా, అని యగును. ల్వివిధి వేదభాషచే స్వాదు లుత్పన్నములగును. రమా + న్, ఇచట సులోపము.

* 288. ఆజన్తాప 7-1-113. ఆజన్త, ఆప (ఆర్జన్త్య, శీ)

ఆజన్తస్త్రిత్యయస్యైవ స్వాత్. బోధిత్యా
కాన్తానైవస్త్రిత్యయస్యైవ స్వాత్.

288. ఆజన్తమునకు (టా) ప్, టాప్, చాప్) అర్థముకంటే పరమగు బోధ్, నకు శీభావమును. ప్రకరణముగీతము పిథిప్తల ద్వివక్షనమగు బోధకారము నకు బోధ్ అని ప్రాచీన వ్యాకరణములందు వ్యవహరియి. రమా + బో, ఇచట నీ సూత్రముచే శీభావము. ఆర్జణ (79) సూ. చే. గూఢము. రమే. రమా + జన్, సవనదీప్యము, రమా.

* 289. ఆజన్తాప 7-3-196. ఆజన్త, ఆప (ఆర, ఏత్)

ఆప ఏకా స్వాత్ సంబంధే. ఏత్ ప్రాప్త్యా
సతి సంబంధానం. పేరమే. పేరమా + రమాప్. రమాప్.
పేరమే. రమా + స్త్రీత్వస్య త్యాజ భావః.

289. ఆజన్తమునకు వ్యయమునకు సంబంధి పరమగునపు డేకార మాదేశ మును. పేరమా + ప్, పేరమాని యేర్పియు. బాధిత్యాది లోపమును బోధించును. ఏత్సము కల్పితమనెనంత ఏత్ ప్రాప్త్యాత్ (794) సూ. చే, సంబంధిలోపము, పేరమే. పేరమా + బో, బోధ ఆప (288) సూ. చే, నీత్వము, గూఢము, పేరమే. పేరమా + జన్, సవనదీప్యము, పేరమా. రమా + అప్. అమి యుత్స (196) సూ. చే. యుత్సరూపము, రమాప్. రమా + బోధ్, శీభావమును, రమే. రమా + న్, హ్యసమ్మ దీప్యము. రమా స్త్రీత్వమునుచే. తస్మాద్భావనా పుంసే (197) సూ. చే, నత్వము ప్రవర్తించును.

* 290. ఆజన్తాప 7-3-113. ఆజన్త, ఆప (జిని, ఏత్)

ఆజన్త, జినిన, ఏత్ ఆజన్తస్త్రిత్యయస్య ఏకాగ్రస్వాత్.
రమయా. రమాభ్యామ్. రమా.

290. ఆజన్తమునకు వ్యయమునకు, (ఆజన్త, టా) జిన్, ఇవి పరమగునపు డేకార మాదేశమును. రమా + టా. టా సూత్రముచే నేత్వము. అయాదేశము. రమయా.

* 291. యాడాపః. 7-3-113 యాట్, ఆపః (జితః)

ఆప పరస్య శీర్ష్యచనస్య యాడాగమి స్యాత్ |
వృద్ధిశ్చేలి | రమానో | సవరగీర్ణః | రమానూ | రమ
నో | రమానామ్ | రమానూమ్ | రమనో | రమా
ను | ఏవం చుదాహరణః ||

291. ఆబస్తముకింతః పరిమాన శీర్ష్యచనమునకు (శీ, జసి, జన్, శీ) యాట్ ఆగమమునను. సమా + శీ. యాడాగమము తీర్థానాశలన, నిర్భ కికా ద్యరమమగును. రమా + యా + శీ. వృద్ధిశ్చేలి. రమా. శీ, వృద్ధి. రమానో. రమా + జసి. రమా + నో. రమానూ. సవరగీర్ణము. రమానూ. జస్సుయందు నిల్చే ప్రక్రియ గూర్చించినది. రమా + జీప్. ఇచ్చట ఆశించానః (290) సూ. శీ, శీర్ష్యము అనగాదేశము. రమానూ + 2. రమా ఆమ్. ప్రాస్య సద్యాపః (209) సూ. శీ. సుడాగమము. చుత్వము. రమానూమ్. రమా + జీ. శేరామ్ (271) సూ. శీ, జీప్రత్యయమునకామూదేశము. యాడాగమి సవర గీర్ణములు. రమానూమ్. ఆకారాంత స్త్రీతీ ముఖన చుత్వశబ్దముల ప్రక్రియ నిల్చే యుంపించుచున్నది.

* 292. సర్వనామ్న స్యాద్ధ్యోస్యత్ప్. 7-3-114 సర్వనామ్నః, స్యాట్, ప్రాస్య, య. (ఆపః, జితః)

ఆబస్తాత్సర్వనామ్నః. పరస్యశీత్, స్యాట్ స్యాడాగమప్రాస్యః | యాట్ + సవరవాచకః | సర్వస్యైర్ | సర్వస్యా + 2 | ఏకాశీర్ష్య పూర్వాత్ శీర్ష్య ప్రమాణం దామిత్సర్వనామ్నః అతి సుఖమ్ | సర్వనామ్ | సర్వ స్యామ్ | సర్వనో | సర్వాను | ఏవం చిత్వాదయః ఆబస్తా ||

292. ఆబస్తమున సర్వనామముకింతః పరిమాన శీర్ష్యచన (శీ, జసి, జన్, శీ) స్యాడాగమమునను. ఆబస్తమునకు ప్రాస్యమునగును. ఈ యాగమము, యే ననాప్రాప్త స్యాచుమిచ్ఛే (143) యాడాపః. మూత్రినిహిత యాడాగమమున కపవాదము. సర్వా + శీ ఇచ్చట స్యాడాగమ ప్రాస్యములు. సర్వ + స్యా + ఏ. వృద్ధి. సర్వస్యైర్. సర్వ + జసి, జన్. స్యాడాగమ ప్రాస్యములు, సవరగీర్ణము. సర్వస్యా, 2. ఆబస్తమునకు సర్వశబ్దమున పాతము శేషరూప, సర్వా శబ్దము నకు, సర్వనామసంజ్ఞ ప్రాప్తింపకున్నది. కాని సర్వశబ్దమునకుల సంజ్ఞ సర్వశబ్ద మునకు టావ్ ప్రత్యయముతో వచ్చిన సవరగీర్ణము (ఏకాదేశము) నకు పూర్వా స్తవధావము (అన్తాదవస్స 76) వలన, టాబస్త సమంధునగును. కావున, ఆమి సర్వనామ్నస్సుట్ (218) సూ. శీ, సర్వా + ఆమ్, అనుచోట సుడాగమ ముగును. సర్వనామ్. సర్వా + జీ. జీప్రత్యయమునకా మూదేశము. స్యాడా

గమ ప్రాస్థములు. సర్వస్యామ్. శేషము సమాశ్చయము. ఆజ్ఞాప్తములగు విశ్వానర్యనామ శబ్దములు, సర్వాశ్చయపద్యములు.

* 298. విభాషాదిక్సమానే బహువ్రీహా. 1-1-28 విభాషా, దిక్సమానే, బహువ్రీహా. (సర్వనామాని)

అత్ర సర్వనామతా వాస్యాత్. ఉత్తర పూర్వైర్వై. ఉత్తరపూర్వైర్వై. దిక్సమాన్యైర్వై. ఇతి సమిపవోక్తస్య దిక్సమాన్యైర్వై. యోత్తరై, సాపూర్వై. యస్యాః ఉన్మూల్యానాం పైర్వై ఉత్తరపూర్వైర్వై. బహువ్రీహి గ్రహణం, స్పృహం. అత్తరైర్వై. తాలామై. బాహ్యమై. ఇత్తరైర్వై. ఆహవీర్యైర్వై. అత్తరైర్వై. సగర్వై.

298. దిక్సాదికముల మచ్చరించి విధింపబడిన. బహువ్రీహి సమాసమును పూర్వములను. సర్వనామసంజ్ఞ వికల్పముగ నగును. బహువ్రీహి సమాసముందు పూర్వములు గణములగుటవలన వృత్తాంతమున సర్వనామసంజ్ఞ ఈ సూత్రముచే వికల్పముగ విధింపబడిన. సర్వనామసంజ్ఞాపక్షముందునాహరణము. ఉత్తర పూర్వైర్వై (ఉత్తరస్యాశ్చ పూర్వస్యాశ్చ విశోధ్యైర్వైర్వై. ఉత్తర పూర్వైర్వై, తైర్వై) పూర్వోత్తర దిక్కుల ననుమకున్న దిక్కినగా. ఈశాన్యము. ఇదిత దిక్సమాన్యైర్వై (849) సూ. చే, బహువ్రీహి. స్వాత్ ప్రాస్థములు. సర్వనామసంజ్ఞ లేనపుడు ఉత్తరపూర్వైర్వై అని యగును. ఇదిత యోగామము. సూత్రమున దిక్సమాన్యైర్వై, దిక్కుము నుచ్చరించి, సమాసమున విధించు, దిక్సమాన్యైర్వై (849) సూత్రవిహితమున. సమాసముచే గ్రహించుటవలన అనేక మన్యపదాతే (851) సూ. చే, విధింపబడు దిక్సాదికముల సమాసమున దిక్సూత్రము ప్రవర్తించును. ఉదా. ఉత్తర పూర్వైర్వై. (ఉత్తరై, పూర్వై, యస్యాః తైర్వై) ఇదిత సుత్తిర పూర్వైర్వై మన్యములను తూర్పుదిక్కు మత్తిరదిక్కున తలంచిన స్త్రీని విధించును. సూత్రమున దిక్సమాన్యైర్వై “దిక్సమాన్యైర్వై (849) సూత్రవిహిత సమాసముచే గ్రహించినపు డా సూత్రము బహువ్రీహ్యా కారణమునాని దగుటచే; నీ సూత్రము నాని బహువ్రీహిపద మొవశ్యకము గానందున నది స్పృహయగును. అత్తరాశ్చయమునవ జీర్వచనములలో, స్వాత్ ప్రాస్థములగును. అత్తరైర్వై (తాలామై) బాహ్యమున తాల కొఱుకని యర్థము. అత్తరశబ్దమునను, సర్వనామసంజ్ఞ, విధించు “అత్తరం బహిరోన్మోప సంవ్యానయో, అను పర్యవర్తిణ సూత్రమున, అపురి అను, ప్రతిషేధ ముచుటవలన పూర్వబాధము విశేషముగనవు డత్తర శబ్దమునకు, సర్వనామసంజ్ఞ యుండదు. అత్తరైర్వై (నగర్వై)

* 294. విభాసా ద్వితీయా తృతీయాభ్యామ్. 7-3-115 విభాసా, ద్వితీయా తృతీయాభ్యామ్. (జితః, స్యాట్, ప్రాస్య, ఆప)

ఆభ్యాసాత్, స్యాట్ స్యాదాపచ్చహస్యః ఇదం సూత్రం త్యక్తం శక్యమ్ । తీయస్య జేత్సూప సంఖ్యానాత్ । ద్వితీయైర్ద్యైః ద్వితీయాయైః । ద్వితీయ స్యా । ద్వితీయాయాః । ద్వితీయస్యామ్ । తృతీయా నామ్ । తేషాం సంవత్ । ఏవం తృతీయాః సమ్భూతానాన్వోచ్చస్యైః హేలమ్భైః హేలక్ష్మైః । హేలమ్భైః అసంయుక్తా యే డలక్ష్మైర్ద్యైః ప్రాసాన్వైః సా హేలమ్భైః । హేలమ్భైః । హేలమ్భైః । జంబు జంబుః । జంబుః వ్యాకృత్యజ్జంబుః । ఆమి నుత్ । పర త్యాజ్యునీ । జం సామిత్యునీ । పరే హేలజిః చ రమావత్ । పరే హేలజిః పృథులకేదేన విభావం కృత్యాః । పన్నిపాత పరిభావానాః పన్నితం సూత్రే జననీ । తి కేదిదానా । తన్నియూతమ్ । యద్యపి జరవాదేశస్య స్థానివత్తేనానాత్తా మా శ్రీత్యై శ్రీత్యైః, ఆశ్రేయైః, యాదానా, ప్రాస్య సంఖ్యానాః । రిదామ్, ఇతి పచ్చాన్వై విభయైః ప్రాప్తాః । రిదామ్, పరే నో పచ్చాన్వై, తథాప్యన్వైధా విత్త్యైర్ద్యైః కవత్ । ఆ ఆజ్ఞా ప్రస్థానా ఆకారయా పచ్చైవాహి సంఖ్యైః ప్రహానాత్ । ఏవం హేలకృత్య దిసూత్రేపి, ఆ + రిదామ్, క + తా, ఇతి ప్రస్థానాపతి భిత్వా, సమ్భూతాన్వైర్ద్యైః సిద్ధే ర్ద్యైః ప్రహానం ప్రత్యాశ్రయణమ్ । నన్దవమస్యతిభిత్వా యేత్యత్ర, నన్దప్రయనాకారత్వం, స్థానివదభేనాన్వైర్ద్యైః మా శ్రీత్యై నాట్ నన్దపతి వ్యాకృత్యైః । ఆన్వైర్ద్యైః యద్యత్తం తితే పరస్య యాన్వైధానాత్ । ఉపన్వైర్ద్యైః స్యాత్తయే తదాసి నియమాత్ । పద్మన్న ఇతి వాసికా యా నన్ । నన్ । నసా । నోభ్యామిత్యాదిః పరే సుటిః చ రమావత్ । విశానా నిత్ । నిజః । నిశా ॥

294. ద్వితీయా తృతీయా తద్దములకంశై పరమగు శిద్ధవచనమునకు, స్యాదాగమము, ఆపస్తంబులగు పేరికి ప్రాస్యమను, వికల్పముగ నగును. ద్వితీయా తృతీయా తద్దములు తీయప్రత్యయా స్తములగునవలన “విభాసా ప్రకరణే తీయస్య జేత్సూప సంఖ్యానమ్” అను వాక్యముచే తీయప్రత్యయా స్తములకు శిత్తులు

పరమగునపుడు విధింపబడిన శిక్షల్ని పర్యవేక్షించుచు వలన ద్వితీయస్త్రీ, ద్వితీ యాయై ఇత్యాది రూపముల నివములగును. గాన నీ సూత్ర మొకవ్యక్తము గాదు. ద్వితీయస్త్రీ, స్వామీ ప్రహ్వమున. వృద్ధి, ద్వితీయాయై. యాదామము వృద్ధి. ద్వితీయా ద్వితీయా ద్వితీయ, తీర్థము పరమేశ్వరుడు స్వాధాగమ పరమందు పర్యవేక్షించుచును. స్వాధాగమోద్ధాత పరమము శిస్తులకంశ నితిని విధి కల్పించును సమాధివృద్ధిమున.

మూర్త్యవాచకములను, ఆహ్వానము, ఆహ్వానములను, సంబుది పర మగునపుడు ఆహ్వానకోశ (263) నా. దే, ప్రహ్వమును. సమ్యక్ సంబుది కోపము. సోపము. సోపము. సోపము. తేజము పరమేశ్వరము. సంయుక్తములు గానట్టి, దేశము, లక్షణ, పరమములను సమ్యక్ములను సంబుది పరమములను. సమ్యక్ములు గానట్టియును. క్రిమముని సునాహరణ ములు. సోపము. సోపము. సోపము. కాపున నీ శిక్షములు సంబుది పరమగునపుడు రసోద్ధాతములు. జరస. జరస. మ. హలోశ్చోవ (263) నా. దే, సోపము. జరస + సో. ఇచట శాకారమునను, తోప ఆశు. (263) నా. దే, పరమము, జరసమునను జరసాదేశమును, ప్రసక్తము లగుచున్నవి. సుల్య పరమములను సుల్య శిక్షములను. విరోధమున్నందున, “విప్రతిషేధే పరమ కావ్యము” (176) నా. దే, పరమగు జరసాదేశము శిభావమును పొంది ప్రసక్తించును. జరస. జరస + ఆమ్. ఇచట నామ్ ప్రత్యయమునకు ప్రసక్తమును నుదాహరణముగా పరమగు జరసాదేశము జరసమునను కరను. జరసామ్. జరసా దేశాఽ భావపరమమును, హలాదివిధి క్తులు పరమగునపుడును. సమ్యక్ములు పరమేశ్వరము. జరస. జరస. ఇచట హావ్య విప్రతిషేధముచే శిభావమునను సమ్యక్ములు పరమగునపుడు సమ్యక్ములుగా, జరసాదేశమును దేయుటకలన, సోపమును సుల్యమును కలపడనందు. సుల్య విప్రతి షేధాశ్రయణమునను సమ్యక్ములు పరమగునపుడు సమ్యక్ములును సోపములను ప్రమాణము దేవందున పరమములు సమ్యక్ములు. జరస. జరస. జరసే, జరసామ్, జరసే, ఈ రూపములందు జరసమునను (ప్రసక్తమునను) జరసా దేశము వచ్చునపుడు పరమములను దేవందున హలాదివిధి క్తులు సాధి యించి క్రిమముని, సోపము, జరసము, యాదామ, ప్రహ్వసద్యాపోనుట్, తేరామ్ సద్యామిష్యు, తేరామ్ సుల్యములను శిభావములను ప్రాప్తములగు చున్నవి. ఇట్టి నాసికా, నిశా, పృథివా స్థియూన, వస, నిశా, పృథ, ఆహేములు ప్రవర్తించునపుడును, శిభావము లయ్యును ప్రాప్తము లగుచున్నవి. కాన నివి కృతకృతి ప్రహ్వము లలగుటవలన నిత్యములగును. ఇవి పరమగు జరసాదేశమును పొంది ప్రసక్తించును. సీనిలో సుధ్యాదామములు వచ్చునపు డజాది విధి క్తులు పరమగునపుడును మిగిలినవి వచ్చునపుడు సమ్యక్ములు పరమములను ప్రవర్తించుటచే నీ సలములందు ‘జరసా’ మొదలగు

రూపములు సిద్ధింపకున్నవి (ఇది యద్యపి, అను శక్తోగ్రాహమున కాశయము) కాని 'జ్ఞానాపా' మొదలగు నయిదు సూత్రము లందును 'ఆ ఆప్' అని ప్రస్తేషముచేసి యాకారరూపము నాప్సనే గ్రహించుటవలన నాకార రూపము వర్ణభ్రష్టమగుటవలనను 'ఆనల్పిణా' అను నిషేధముచే స్థానివద్భావము ప్రవర్తించును. కావున జ్ఞానాపాదులకు ప్రవర్తించినవిదప నాకారరూపమును నాబుద్ధత్వము లేనందున శీభావాగులకు ప్రసక్త లేనందున నివి నిత్యములగునను శబ్ద నివృత్తి సుగును. కావున నీ సలములందును జ్ఞానాపాదుల రూపములు నివృత్తులగును. (ఇది సమాధానాశయము) ఈ రీతిని హల్వాత్ (293) సూత్రమునందును 'ఆ ఆప్' జీ తః, అని ప్రస్తేషమును చేసిన 'అతిఖట్వ' నిష్కేకామ్ని, ఇత్యోర్ము లందు సులోపప్రసక్తియే గాని నాట సులోప నివృత్తికొఱకు చేయబడిన దీర్ఘ గ్రహణము ప్రత్యక్షాన్వయము చేయదగినది. యాదానా (291) సూ. చే, నాబుద్ధ మగు న్యముకింతై పరిమళ విశ్వనివమునకు యాదాగమమును విధించుటవలన 'ఖట్వా మతిక్రాంతాయ' అను సర్గముగల 'అతి ఖట్వాను' (అతిఖట్వ) అనునాట యఖ్వాది సుబ్బిమిత్తికమగు దీర్ఘము ప్రవర్తించుటచే సహజమగు నాకారమును, స్థానివద్భావముచే నాబుద్ధత్వము నాక్రియించి (ఆకారరూపమును నాబుద్ధము నివహించును) విభక్తికి యాదానామమును శబ్దీకరింపవలగును. ఇదియు నాబుద్ధమగు ఖట్వశబ్ద మర్థముకాదు. అట్లనంబగు అతిఖట్వశబ్ద మొబద్ధము కాదు. ఆబుద్ధమన నాప్ ప్రత్యయము దేనికింతై విధింపబడునో యది యాది యందును ఆప్ ప్రత్యయ మంతిమందును గల శబ్దరూపము. "ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాత్సవిహితః తదాదేస్తవత్తస్య గ్రహణమ్" అను పరిభాషచే నీ యర్థము సిద్ధించును. ప్రత్యయమును గ్రహించునపు డాప్రత్యయము దేనికింతై విధింప బడునో యది యాదియందును ప్రత్యయమంతిమందునుగల శబ్దరూపమునకు గ్రహణ మని పరిభాషార్థము. ఖట్వ అనునది ఆప్ ప్రత్యయమునకు ప్రకృతియగుటచే ఖట్వా అనునదే ఆబుద్ధము గాని అతి ఖట్వా అనునది గానేరదు. ఇందు అతి ఖట్వ శబ్దముకింతై జే ప్రత్యయము విధింపబడుటచే నతి ఖట్వా అను సముదాయ మే అర్థమగును. కావున యాదాగమప్రసక్తి వారతిమగును. (ప) స్త్రీప్రత్యయే చానుపసర్జనేన అర్థము:— స్త్రీ ప్రత్యయము (టాబాగులు) గ్రహింపబడునపు డనుపసర్జనము (ప్రధానము) విషయమై తదాద నియమములేదు. ఈ పరిభాష ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే ప్రాప్తమగు తదాద నియమమునకు నిషేధము. స్త్రీ ప్రత్యయ పరిభాష ప్రవర్తించినచో 'అతి ఖట్వా' అను సముదాయ మొబద్ధ మయ్యెడిది. కాని ఉపసర్జన స్త్రీ ప్రత్యయము (అప్రధానము) విషయమై యా పరిభాష ప్రవర్తించినందున ప్రకృతిమున నతి ఖట్వా అనునది యుపసర్జన స్త్రీ ప్రత్యయమగుటవలనను ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే తదాద నియమముండును. కావున నిదేయ యాదాగమము రాదని సమాధానాశయము. పద్మనోమస్ (229) సూత్రముచే నాసికా శబ్దమునకు శసాది విభక్తులు పరమగునపుడు నసా

దేశము వికల్పముగనగను. నన. (నాసికా + శన్) నసా, నోభ్యాం, ఇత్యాదులు. నసా దేశాభావ ఫక్షమందు సర్వనామసాసమందును నాసికా శబ్దము రమా శబ్దసదృశము. పద్దన్నోహన్ సూ. చే, నిశా శబ్దమునకు నిశాదేశమగును. నిశః, (నిశా + శన్).

* 295. ప్రశ్న ప్రసేజ స్పృశమృజయజరాజ భ్రాజచ్ఛాంః. 8-2-36. ప్రశ్న . . . . .చ్ఛామ్, య. (స్థలి, ఎదస్య, అస్తే)

ప్రశ్నానీనాం సప్తావాం ఛశాత్తయోశ్చ
పకారోఽస్తాదేశః న్యాజలి పదాస్తేచ | మృజ
జశ్చేన డకారః నిర్భామి | నిర్భా | సుప డస్సీతి
పత్తే ఛామ్ | చ్ఛామ్ | తస్మాస్థిత్యా స్పృయో
నిర్మిత్యా స్థితి తస్మాత్తాత్తా | సపదాన్తాత్తా
స్థిత్యం | నిర్మిత్యా నిర్మిత్యా

295. సూత్రమున ప్రశ్నాదీభ్రాజన్త ధాతువులకు ఛకార శబ్దములకును, ద్వ్యస్త్వము. ప్రశ్న, ప్రసేజ, స్పృజ, మృజ, యజ, రాజ, భ్రాజ, ఈ యేడు ధాతువులకును ఛవర్ణ శబ్దములులకును స్థలి ప్రత్యాహారము పరిమగునపు డును పతాన్తముందు ఛకార మస్తాదేశమగును. (నిశ్ + భ్యామ్) నిశ్ శబ్దము శవరాసమైన పదముగదచే నిశుట సత్వము నిష్ + భ్యామ్. జశ్చ్యముచే పకారమునకు డకారమగును. నిర్భామి, నిర్భా (నిశా + భిన్) నిశ్ + సు (వ్) నిశ్ + సు నిడ్ + సు ఇవట, డః సిఘర్ (132) సూ. చే, సకార మునకు ఛుడానము. నిడ్ ఛ్ + సు. చర్త్యముచే డకార ఛకారములకు క్రమముగ డకార తకారములు వచ్చును. చర్త్యమునపదమగుటవలన, డకార తకారములకు. సయో నిర్మిత్యాత్తా తాన్తానాదే రితివాన్యమ్ (131) అను వాక్యముచే విహితములగు సకార ఛకారములు రావు. “సపదాన్తాత్”, అను నిష్పేధమువలన స్థిత్యమును రాదు. కావున నిర్మిత్యా, నిర్మిత్యా అని యగను.

విశేషం రాజ ధాతువు సాహచర్యమువలన భ్రాజ్ అనుదానిచే ఛజాదులలోని భ్రాజ ధాతువునకే గ్రహణము గల్గును. కావున ఛాజానికి భ్రాజ ధాతువునకు సత్వముచే, విభ్రాజ్ అనియు, ఛజాని బహిర్భూతిమకు దానికి సత్వమువలన, విభ్రాజ్ అనియునగును.

* 296. పఞ్ఞః కస్యి 8-2-41. పఞ్ఞః, కః, సి.

పఞ్ఞ ఛస్య చ, కఃస్యాత్సికారే పరే | ఇతి
తు నభవతి | జత్వం ప్రత్యసిద్ధత్వాత్ | కేచిత్తు ప్ర
శ్నాది సూత్రే దాద్యోతోరితి సూత్రాదాహరి
త్యనువర్తయన్తి | తస్మాత్ జత్వేన జకారే నిజాభ్యమ్ |

నిజ్యే । జత్స్వం శ్చత్స్వమ్ । చత్స్వమ్ । నిమ్బు । హో
కురితి, పత్స్వం శ్చ సభవతి । జత్స్వన్యో విదత్సాత్ ।
(హ) హౌఃపృథివానానూనాం, మాంసేస్పృశేన్న
వో నాచ్యాశ్చసాదౌ హో । స్పృశి । స్పృతా । స్పృ
త్యాన్యోః పతేః సుతిః పరిమాణాః । హోహ, పత్స్వనా
నతి । హౌః ప్రాయణా హారిహతి । స్త్రీత్వన్నత్వ
భావః । మతేః । నాత్స్వంస । మత్యామ్ ॥

296. ఇతా ఛతానాలకు ఇతానాం పరమగనమతా కతార మోదే
మగును. నిమ్బు + సు. ఆనువోదే. పృథివానానూనాం, హౌః
యాసూత్ర మనివేషణదుర్యోగేత్స్వమ్ (పరత్వం)నిమ, గానీ కాదేము ప్రవ
ర్తించదు. కొండలు (పరిశ్రమకారణము) ప్రశస్తిని ముత్యముతోనివ, నానో
హోః (326) ముత్యములకు భావోపమము సమన్వృత్తి చేయుచున్నాను.
ప్రశస్తియు భావోపమే కవచకాతో. అనునది ఛతానాలకులతో పోల్చును.
ఛవరాసములు శివ సత్త్వములకు భావపులకు పత్స్వముని యివ్వగును. ఈ
మతియు ప్రకారము నిశ్ + ఛత్స్వః, అనువోదే నిశ్ + ఛత్స్వమ్ భావపు గానం
దున పత్స్వము రాదు. జత్స్వముతో కాపే కచ్చును. నిశ్ + భావమ్. నిశ్ + భి.
నిశ్ + సు. జత్స్వము. నిశ్ + సు. పృథ్వీయ, నిశ్ + సు. చత్స్వము.
నిశ్ + సు. ఆవి యగును. హో + (380) ముత్యమును గట్టించి జత్స్వ మనిద
మగుటవలన ఛతాము లేనందున నివట కుత్స్వము రాదు. తత్సోటి (121)
సూ. చే. ఛత్స్వమనుమందు నిమ్బు. అని యగును. (హ) మాంస, పృథివా,
సాను శిష్టులకు. సానులందు, క్రిమిముగ, హోహ, పృశే. క్షు, అను నా
దేశములు వికల్పమున కనెను. స్పృతి । స్పృతినా + టా) స్పృతా (స్పృతినా +
టా) ఆదేశాభావముచేమారు పత్స్వనాను ప్రకారమును, పృశేనాశ్చ ముత్య
శబ్దసదృశము. హోహ శబ్దము విశ్వవౌ శబ్దసదృశము. ముత్యముచేత విభక్తు
లందు, హరిత్వోచ్చయః. ప్రశస్తి మగతచలన (మంత్రము కారణముచేతలన)
ద్వితీయా బహువచనమునందు తిన్వాన్యనోహ మంసే (197) సూ. చే, పత్స్వము
తారు. మతేః. స్త్రీత్వ మగతచలననే ఆదోనాప్రియామ్ (245) సూ. చే,
నా భావము రాదు. మత్యః, (మతి + టా).

* 297. శతిప్రాన్యో 1-4-6 శితి, ప్రాన్యో, య. (యూ, .
ప్రాన్యోశ్చో నదీ, వా, ఇన్ద్రో, ఇయజుతతో సానా)
ఇయజుతతో సానా స్త్రీశ్చోభిన్నా, నిత్యస్త్రీశ్చి
క్తాదీదుతాప్రాన్యో, ఇవరోవనా స్త్రియాంవా
నదీసంహృతా తితిపతే । ఆదోనన్యా । మత్త్యే । మ
తియే । మత్యామ్ । మతే । సదీత్సవశ్చోదితిశా
త్యేప్రాప్తే ॥

* 299. త్రిచతురోఽస్త్రియాం తిస్యచతస్య 7-2-99. త్రిచతురోః స్త్రియాం, తిస్యచతస్య (విభక్తౌ)

స్త్రీలింగయో రేతయో రేతావా దేశాస్తా విభక్తౌ పరతః ।

299. స్త్రీలింగములగు త్రిచతుర్ శబ్దములకు విభక్తి పరమగునపుడు, త్రిస్యచతస్య ఆచక్షవి. క్రమముగ నాదేశములగును.

* 300. ఆదితబుతః. 7-2-100, ఆచి, రః, బుతః (తిస్యచతస్య)

తిస్యచతస్య ఏతయోః ఋకారస్య రేఫాదే
రః స్వాదచి । గుణదీర్ఘోత్సానా మపవాదః । తిస్యః ।
ఆమి నమచిరే తినుత్ ॥

300. తిస్యచతస్య శబ్దములయొక్క బుకారమున కిచ్చు పరమగునపుడు రేఫాదేశమగును. గుణము, దీర్ఘము, ఉత్పము, వీనికి నీ రేఫాదేశ మపవాదము. కావున తిస్యః 2. ఆచి యగును. తిస్య + జన్. తన్. తిస్య + జన్ ఆనుదోట, “బుతోక” (276) నూ. చే, ప్రాప్తమగు గుణమునకు తిస్య + శన్. ఆనుదోట ప్రథమయోః పూర్వసవరః (145) నూ. చే, ప్రాప్తమగు పూర్వసవర్ణ దీర్ఘమునకు ప్రయతిస్య + జన్. ఇచట, “బుత ఉత్” (280) నూత్రి ప్రాప్తమగు నుత్పమునకు, అపవాదమని గ్రహించునది. తిస్య + ఆమ్. ఇచట నీ రేఫాదేశమును బాధించి, నమచిర (280) అను వాక్యముచే నుడాగమమగును. తిస్య + నామ్. నామి, (210) నూ. చే, దీర్ఘము ప్రాప్తమగుచుండ.

* 301. సతిస్యచతస్య 6-4-4. స, తిస్యచతస్య. (నామిదీర్ఘః)

ఏతయో రామి దీర్ఘో న స్యాత్ । తిస్య
జాన్ । తిస్యపు । స్త్రియా మితి త్రిచతురో ర్విశేషః
జాన్నేహ । ప్రియా స్థయః, త్రీణి నా. యస్యా
స్యా, ప్రియత్రిః । మలివత్ । ఆమితు, ప్రియత్ర
గూణామితి విశేషః । ప్రియాస్త్రీసోయస్యన ఇతి.
విగ్రహేతు, ప్రియతిసా । ప్రియతిస్రో । ప్రియతిస్రః ।
ప్రియతిస్ర మివ్యధి । ప్రియాస్త్రీసోయస్య తత్కు-
లం ప్రియత్రి । స్వపౌర్లుకాలు ప్త త్వేన ప్రత్యయ
లక్షణాభావాన్ని తిస్రాదేశః । నలుమతేతి నిషేధ
స్యా నిత్యత్వైత్తిక్ష్మే ప్రియతిస్య । రాదేశాత్పూర్వ
విప్రతిషేధేన నుమ్ । ప్రియతిస్యజే । ప్రియతిస్మాణి ।

తృతీయాదిషు వక్ష్యమాణ పుంవద్యావనికల్ప త్ప
ర్యాయేణ సుప్రభాశాః । ప్రియతీస్రా । ప్రియతీస్స
ణా । ఇత్యాది । ద్వేః త్వేనత్యావ్ । ద్వే 2 । ద్వాభ్యా
మ్ । 3 । ద్వయోః 2 । గౌరీ । గౌర్యా । గౌర్యః । నదీక
ర్యమ్ । హేగౌరీ । గౌర్యైః । ఇత్యాది । ఏవం వాణీన
ద్యాదయః । ప్రాతిపదికగ్రహణే లిజ్జవిభజ్జస్యాపి గ్ర
హణా దనజీ, ణిద్వద్భావేన ప్రాప్తే, విభక్తా లిజ్జ
విభజ్జగ్రహణమ్ । సఖీ । సఖ్యైః । సఖ్యః । ఇత్యాది గౌ
రీవత్ । అజన్తవ్రత్యా న్న సుబోపసః । లక్ష్మీః । శేషం
గౌరీవత్ । ఏవం తరీతన్త్యాదయః । స్త్రీ । హేస్త్రీ ।

301. తిస్సుచితస్సుశబ్దములకు నామ్ పరమపదపుడు దీర్ఘము రాదు. నామి
అను నూ. చే, విహితముగు దీర్ఘమున కిది నిషేధము. తిస్సుణామ్. తిస్సుఘ.
త్రిచతురోః అను సూత్రమున స్త్రీయూ మనునది సూత్రమందు శ్రుతములగు
త్రిచతుర్ శబ్దములకే విశేషణము గాని యనువృత్తమున నబ్దమునకు గాదు.
ఆనగా త్రిచతుర్ శబ్దములు స్త్రీలిజ్జములై అజమన్య లిజ్జకమైనను నీ యాదేశము
లగును. త్రిచతుర్ శబ్దము లన్యలిజ్జకములై యబ్దము స్త్రీలిజ్జమయిన నాదేశములు
ప్రవర్తించవు. ఎట్లు చెప్పడవలస, ప్రియాస్త్రయః ప్రియాణిత్రీణి వా యస్యా
స్నా ఆయ విగ్రహముగల ప్రియత్రి శబ్దమునకు త్రిసాదేశము నిర్వృత్తమగును.
ఇచట నబ్దము స్త్రీలిజ్జమైనను, త్రిశబ్దము పుంసపుంసకమగుటచే, త్రిసాదేశము
రాదు. కావున ప్రియత్రీః, అని యగునని యాశయము. (మువ్వూరు పురఃఫులు
గాని, మూడు కులములు గాని ప్రియము గాగల యాడుదని యర్థము) ఇది మతి
శబ్దసదృశము. ప్రియత్రీ + ఆమ్. త్రేస్త్రయః (265) సూత్ర మిక్ష్ణాధికారము
లోని దగుటవలన తదన్తమందును త్రియాదేశమగును, ప్రియత్రయాణామ్. ఇదియే
మతి శబ్దముకంటె దీనికిగల భేదము. ప్రియాస్త్రీస్రాయస్యసః, అను విగ్రహము
గల ప్రియత్రి శబ్దము (అబ్దము) పుంబోధకమయినను నందలి త్రిశబ్దము స్త్రీలిజ్జ
మగుటవలన త్రిసాదేశమగును. స్త్రీయూ మనునది యబ్జవిశేషణమనిన, నీచట
నాదేశము రాకుండునని యాశయము. ప్రియతీస్స + సు. ఋదశనస్ (277)
నూ. చే, ననశాదేశము. ఉపధాదీర్ఘ సుబోపస లోపములు. ప్రియతీసా.
ప్రియతీస్స + ఔ. ఋతోజీ (276) నూ. చే, ప్రసక్తముగు గణమును బాధించి,
అచిర (301) నూ. చే, రత్వము. ప్రియతీస్సా. ప్రియతీస్స + జన్. పూర్వ
సవర్ణ దీర్ఘమును బాధించి రత్వము. ప్రియతీస్సః. ప్రియతీస్స + ఆమ్. పూర్వ
రూపమును, గుణమును (ఋతోజీ) బాధించి రేఫాదేశమగును. ప్రియతీస్రమ్.
ప్రియతీస్రా. ఇత్యాదుల నిట్లుహింపదగును. ప్రియాస్త్రీస్రాయస్య తత్కులమ్,
అను విగ్రహముగల, ప్రియత్రీ + సు, అనుచోట త్రిశబ్దము స్త్రీలిజ్జమైనను
(స్వమూర్నపుంసకాత్ (320) నూ. చే, సుప్రత్యయము పూర్వము లుక్పదముచే

లోపించినందున, నలుమతాద్యస్య (264) అను సూ. చే, ప్రత్యయ లక్షణము నిషిద్ధమగుటవలన విభక్తి పరత్వముగాదు గాన త్రిసాదేశము ప్రవర్తించదు. ప్రియత్రి. నలుమతాద్యస్య అను నిషేధ మనిత్యమను పక్షమందు, ప్రత్యయ లక్షణముచే విభక్తిపరత్వము సంభవించును, గాన త్రిసాదేశము ప్రవర్తించును. కావున ప్రియత్రిసృ. అని యగును. నలుమతాద్యస్య అను నిషేధ మనిత్యమగుటలో, “ఇకోఽచి విభక్తౌ, (321) సూత్రియన నజ్ఞో గ్రహణము జాపకము. హలాది విభక్తులు పరమగునపుడు సుమాగమవారణమునకై అచ్ గ్రహణ మనవలెను. భ్యామౌదులగు హలాది విభక్తులు పరమగునపుడు, సుమాగమము వచ్చినను, నలోపః ప్రాతిపదికాంతస్య (237) సూ. చే, నకారము లోపించును గాన దోషములేదు. సంబుద్ధి లుక్పదముచే లుప్తమైనందున ప్రత్యయ లక్షణముచే విభక్తి పరత్వము రానందున సుమాగమమునకు ప్రాప్తియేలేదు గాన, నచట “నజీ సంబుద్ధ్యోః” అను సూ. చే, నలోపము నిషిద్ధమగుటచే ప్రాప్తమగు ననిష్టరూప వ్యావృత్తికొఱకు ఆజ్ఞో గ్రహణ మావశ్యకమనియు నవలంబింపడు. కావున నజ్ఞో గ్రహణము వ్యర్థమై నలుమతాద్యస్య అను నిషేధ మనిత్యమని బోధించును. అనిత్యమన నిష్టసలమున ప్రవృత్తి గలదియు, ననిష్టసలమున నప్రవృత్తి గలదియు నని యర్థము. ఇట్లు నిషేధ మనిత్యము గాన ప్రత్యయ లక్షణముచే, విభక్తి పరత్వముండును కావున సంబుద్ధిలో ప్రాప్తమగు సుమాగమవారణమునకై ఆజ్ఞో గ్రహణ మావశ్యకమగును. సంబుద్ధి పరమగునపుడు సుమాగమము ప్రవర్తించి నచో నజీసంబుద్ధ్యోః (353) అను నలోప నిషేధముచే ననిష్టరూపము ప్రసక్త మయ్యెడిది. ప్రియత్రిసృ + ఔ. నపుంసకాచ్చ (311) సూ. చే, నా ప్రత్యయ మునకు, శిభావము. ప్రియత్రిసృ + ఊ. ప్రియత్రిసృ + ఇ. ఇచట ఇకోఽచి విభక్తౌ (821) సూ. చే, ప్రాప్తమగు సుమాగమమును బాధించి, పరమగు రాదేశము ప్రాప్తమగుచుండ, పూర్వ విస్రతిషేధము నాశ్రయించుటవలన రాదేశ మును బాధించి సుమాగమము వచ్చును. ప్రియత్రిసృణీ. ప్రియత్రిసృణి. అని యగును. వీనిని భాష్యకారుడు ప్రయోగించుటయే, ఇచట పూర్వవిస్రతిషేధము నాశ్రయించుటలో ప్రమాణము ప్రియత్రిసృ + టా. ఈ మొదలగు నజాది విభక్తులు పరమగునపుడు, “త్యక్తియాదిభిః భాషిత ఫుంస్కం ఫుంసద్దాలవస్య, (822) అను సూ. చే, విధింపబడు ఫుంసద్భావ వికల్పమువలన, ఫుంసద్భావపక్ష మందు రాదేశముచే ప్రియత్రిసృ. ప్రియత్రిసృ ఇత్యాదులు. ఫుంసద్భావము లేని పక్షమందు రాదేశమును బాధించి, పూర్వ విస్రతిషేధమువలన సుమాగమముచే, ప్రియత్రిసృణా, ప్రియత్రిసృణీ ఇత్యాదులు నగును. ద్విత్యమునకు త్యక్తాద్య త్వము ప్రవర్తించినపిదప నడన్త స్త్రీకర్తృమగుటవలన ఆజాద్యత్రసావ్ (457) సూ. చే, టావ్ ప్రత్యయము వచ్చును. ద్యా + ఔ. ఔజశః (238) సూ. చే, ఔకార విభక్తికి శిభావము. గుణము. ద్వే. ఇది రచాశబ్దసదృశము. కారీ + సు. జ్యన్తమగుటవలన హల్ జ్యావ్ భ్య (253) సూ. చే, సులోపము,

గారీ. గారీ + బౌ. గారీ + జన్. ఇచట దీగజ్జిత (240) నూ. చే, పూర్వ సవర్ణ దీర్ఘము నిషేధింపబడినందున యణాదేశమగును. గార్యా. గార్యః. నదీ సంజ్ఞ యుండుటచే, తత్కార్యమలగును. హేగారీ. గౌర్య. గార్యః. గౌర్యమ్. ఇత్యౌగలు. వాణీ, నవీ, మేదలగునవి గౌరీశబ్ద సమాసములు. నభీశబ్దము ద్వ్యవ్యవహారము సులోపము ప్రకటించును. నభీ. ఇది గౌరీశబ్ద వద్దృశము. నభీశబ్దమునకు విభజనమున, నభీ తే ణిష్వచ్చావములు లిజవిభిష్ట పరిభాషచే నీ నభీశబ్దమునకును ప్రకటనమలగుచున్నవి. కాని, “విభక్తా లిజవిభిష్టాన్ గ్రహణీయే” అను పరిభాషచే, విభక్త కార్యములను ననకాదుల విషయమై లిజవిభిష్ట పరిభాష ప్రవర్తించుచు గాన నీచట ననకాదులు రావు. విభక్తి నిమిత్తక కార్యము విషయమై ప్రాతిపదికమును గ్రహించునపుడు, లిజబోధక ప్రత్యయోన్తమునకు గ్రహణము లేదని చెప్పబడు కర్తము. లక్ష్మీ శబ్దము బౌణాది కేకార ప్రత్యయోన్తము గాని ద్వ్యవ్యవహారు గావున సులోపమురాదు. లక్ష్మీః. శేషము గౌరీశబ్దవద్దృశము. అవీ, తేన్తీ, తవీ, త్రీ, ధీ, హ్రీ, శబ్దము లాటను ద్వ్యవ్యవహారు గానందున లక్ష్మీ శబ్దవద్దృశము. స్త్రీ శబ్దము జీబన్తము గావున సులోపమగును. స్త్రీ. హేస్త్రీ + న్. అమృతనద్యోర్నాస్యః (263) నూ. చే, హ్రస్వము. సంబుద్ధిలోపము. హేస్త్రీ.

వివ: — బౌణాదికేకార ప్రత్యయోన్తమును లక్ష్మీ శబ్దము, కృదన్తముగును గాన కృదికారాదంతః (206) వార్తకముచే, జీష్వప్రత్యయము వచ్చును. ఇట్లు లక్ష్మీ శబ్దము ద్వ్యవ్యవహారులన, సుప్రత్యయమునకు లోపమగును. లక్ష్మీ అను రూపముగూడ సాధునగును.

* 302. స్త్రీయాః. 6-4-79. (అచి, ఇయక్)

స్త్రీ శబ్దశ్యే యక్ స్యాదబాదా ప్రత్యయేపరః |
స్త్రీయాః | స్త్రీయాః ||

302. స్త్రీ శబ్దమున కబాది ప్రత్యయము పరమగునపు డియకాదేశ మగును. ఇయబుద్ధి తిగుటవలన నస్తాదేశమగును. స్త్రీ + బౌ. స్త్రీయాః. స్త్రీ + జన్. స్త్రీయాః.

* 303. వామ్ శసాః. 6-4-80. వా, అమ్ శసాః. (స్త్రీయాః ఇయక్)

అమి శసించ స్త్రీయా ఇయక్ వాస్యాత్ |
స్త్రీయామ్ | స్త్రీమ్ | స్త్రీయా | స్త్రీయాః | స్త్రీః |
స్త్రీయా | స్త్రీయై | స్త్రీయాః | స్త్రీయోః | పరత్వా
న్నట్ | స్త్రీణామ్ | స్త్రీయామ్ | స్త్రీయోః | స్త్రీషు |
స్త్రీయ మతీక్రాంతోఽతిస్త్రీః | అతిస్త్రీయా | శ్లో॥

గుణనాభావోత్పన్నస్థిః పరత్వాత్పుంసి బాధ్యతే॥ క్లీ
 థే నుమాచ స్త్రీశబ్దస్య యజిత్యవధార్యతామ్॥
 జనినః అతిస్త్రయః హి అతిస్త్రే హి అతిస్త్రీయా
 హి అతిస్త్రయః వామ్ శసోః అతిస్త్రీయమ్ అతి
 స్త్రీమ్ అతిస్త్రీయా అతిస్త్రీయః అతిస్త్రీన్ అతి
 స్త్రీణాః ఘర్జితీ అతిస్త్రయే అతిస్త్రేః అతిస్త్రేః
 అతిస్త్రీయోః అతిస్త్రీణామ్ ఆచ్చఘేః అతిస్త్రా
 అతిస్త్రీయోః శ్లో॥ ఓస్యోకారేచ నిత్యంస్యా దః
 శసోస్తు విభాషయా ఇయాదేశోచి నాస్యత్ర స్త్రీ
 యాః పుంస్యపసరనే క్లీబేతునమ్ అతిస్త్రీ అతి
 స్త్రీణీ అతిస్త్రీణీ అతిస్త్రీణా అతిస్త్రీణే తేప్రభృ
 తావజాదౌ వత్సూమాణ పుంవద్భావాత్పక్షే ప్రాప్త
 ద్రూపమ్ అతిస్త్రయే అతిస్త్రీణః 2, అతిస్త్రే 2,
 అతిస్త్రీణోః 2, అతిస్త్రీయో రత్యాది స్త్రీయాంతు
 ప్రాయేణ పుంవత్ శసి, అతిస్త్రీః అతిస్త్రీయా
 జీతిప్రాస్యశ్చేతి ప్రాస్వాంత్య ప్రయక్తో వికల్పః
 ఆస్త్రీతి తు, ఇయాజువజ్ స్థానావిత్యవైకవ పర్యుదా
 సః తత్సంబద్ధవైకవాఽనువృత్తే క్లిరస్యా యం ని
 షేధో నతుప్రాస్యస్య అతిస్త్రీయై అతిస్త్రయే
 అతిస్త్రీయాః 2, అతిస్త్రేః 2, అతిస్త్రీణామ్ అతిస్త్రీ
 యమ్ అతిస్త్రాః 1, శియా శియాః॥

808. స్త్రీశబ్దమునకు, అమ్ శసే ప్రత్యయములు పరమగునపు డియాకా
 భేదము వికల్పముగ నగును. స్త్రీ + అమ్. ఇయాక్. స్త్రీయమ్. పక్షమందు
 పూర్వరూపము. స్త్రీమ్. స్త్రీ + ఔ. ఇయాక్. స్త్రీయా. స్త్రీ + శస్. ఇయాక్
 వికల్పముచే రూపద్వయమగును. స్త్రీయః, స్త్రీః. ఇయాజ భావపక్ష
 మందు శస్సు పరమగునపుడు పూర్వసవర్ణ దీర్ఘముః స్త్రీ + శే. నదీసంజ్ఞా
 కార్యము. ఇయాజు. స్త్రీయై. స్త్రీ + జసి, స్త్రీ + జస్. ఆడాగమము.
 ఇయాజు, స్త్రీయాః. స్త్రీ + అమ్ ఇచ్చట నియాకాభేదము కంటె పరమగు
 నుడాగమము వచ్చును. స్త్రీణామ్. స్త్రీ + జి. ఆమాదేశము. ఇయాక్.
 స్త్రీయమ్. స్త్రీయ మతిక్రాంతః (స్త్రీ నతిక్రమించిన పురుషుడు) అను విగ్ర
 హమున, గో స్త్రీయోరుపసర్జనస్య (660) సూ. చే, ప్రాస్యము ప్రవర్తించును.
 దీర్ఘబద్ధము గానందున కులోపము రాదు. రుత్వ విసర్గములచే అతిస్త్రీః అని
 యగును.

శ్లో॥ గుణ.....త్యవధార్యతామ్. ఆర్థము = ఉపసరనము పుంలిజము నగు స్త్రీశబ్దమునకు (అతిస్త్రీ), పురుషః “స్త్రీయాః (302) నూ. చే, విధింపబడు నియజ్ఞాదేశము, పరములగు గుణము, నాభావము, బౌత్వము, సుబ్, వీనిచే బాధింపబడును. ఉపసరనము నపుంసకమునగు స్త్రీశబ్దమున కియజ్ఞు, పరముగు నుదాగమముచే (ఇకోచి నిధక్తా) బాధింపబడును. ఉదా॥ అతిస్త్రీ + జన్. “జనిచ, నూ. చే, గుణము, ఇయజ్ఞాదేశమును బాధించును. అతిస్త్రీయాః. హేఅతిస్త్రీ సంబుద్ధి గుణము. సులోపము. అతిస్త్రీ + ఆమ్. “వాన్శసోః (310) నూ. చే, నియజ్ఞ వచ్చునపుడు అతిస్త్రీయమ్, ఇయజ్ఞభావ పక్షమందు పూర్వరూపముచే అతిస్త్రీమ్ అనియు నగును. అతిస్త్రీ + శన్. ఇయజ్ఞ వచ్చునపుడు, అతిస్త్రీయాః. ఇయజ్ఞభావ పక్షమందు, పూర్వసవర దీర్ఘతత్వములు. అతిస్త్రీన్. అతిస్త్రీ + టా, ఇంటి “అతోనా స్త్రీయామ్ (245) నూ. చే, నాభావ సమమును బాధించును. అతిస్త్రీణా. అతిస్త్రీ + తే, “ఘోజ్జితి (246) నూ. చే, విహించుగు గుణమియజ్ఞాదేశమును బాధించును. అతిస్త్రీయే. అతిస్త్రీ + ఆమ్. “హ్రస్వనద్యాపః (209) నూ. చే, సుదాగమ మియజ్ఞును బాధించును. అతిస్త్రీణామ్. అతిస్త్రీ + జి. “అచ్చుఘః (249) నూ. చే, విహితముగు నౌత్వ మియజ్ఞును బాధించును. అతిస్త్రీ).

పూర్వశ్లోకముచే చెప్పబడిన రీతిని గుణాదులచే నియజ్ఞ బాధితముకాగా ఇయజ్ఞాదేశము ప్రవర్తించు స్థలములను నిర్దేశించుచున్నాడు. శ్లో॥ ఓస్యోకా రేచ.....సర్జనే. ఆర్థము = స్త్రీశబ్దమున కజాదివిధక్తులు పరముగునపుడు విధింపబడు నియజ్ఞాదేశము, ఉపసరనమై పుంలిజముగు స్త్రీశబ్దమునకు, ఓన్ (షష్ఠీ సప్తమీ ద్వివచనము) పరముగునపుడు, బౌకారము (ప్రథమా ద్వివచనము) పరముగునపుడును నిత్యముగను, ఆమ్శస్సులు పరముగునపుడు వికల్పముగ నగును. ఈ నాలుగుచోటలందు దక్క మిగిలిన చోటలందు గుణాదులచే బాధింపబడుటవలన నియజ్ఞ ప్రవర్తించదని భావము. ఉపసరనము నపుంసకము నగు స్త్రీశబ్దమునకు (స్త్రీయ మతిక్రాంతం కలమతిస్త్రీ) పరముగు నుమాగమము (ఇకోచి) ఇయజ్ఞాదేశమును బాధించి ప్రవర్తించును. అతిస్త్రీ + సు, ఆమ్. “స్వమోర్నపుంసకాత్ (230) నూ. చే, స్వమ్యులకు లుక్కుగును. అతిస్త్రీ. అతిస్త్రీ + బౌ. విధక్త కీభావము, అజ్ఞమునకు నుమాగమము, అతిస్త్రీణీ. (2) అతిస్త్రీ + జన్, శన్. జశ్యసోః (313) నూ. చే, విధక్తులకు కీభావము, అజ్ఞమునకు నుమాగమ దీర్ఘములు. అతిస్త్రీణి 2. అతిస్త్రీ + టా. నుమాగమము. అతిస్త్రీణా. అతిస్త్రీ + తే అతిస్త్రీణే. చతుర్థ్యక వచనము మొదలగు నజాది ప్రత్యయములు పరముగునపుడు చెప్పబోవు, “తృతీయాదిభు... .. గాలవస్య (322) సూక్రవిహితముగు వికల్ప పుంవద్భావమువలన పక్షమందు పుంలిజమందువలె రూపములగును. అతిస్త్రీయే. అతిస్త్రీ + జని, జన్. నుమాగమము. అతిస్త్రీణా. పుంవద్భావపక్షమందు, అతిస్త్రీ. అతిస్త్రీ + ఓన్.

సమాగమము. అతిస్త్రిణోః. (2) పుంసద్భావపక్షమున నియజు. అతిస్త్రియోః. ఇత్యాదులు. ఉపసర్గము స్త్రీలింగమున స్త్రీశబ్దమునకు (స్త్రీయ మతిక్రాంతా స్త్రీ అతిస్త్రిః) ఆనేక విధములందు పుంలిజమందువలె రూపమలగును. పుంలిజము గానందున స్త్రీతీయా బహువచనమున, “తస్మాచ్ఛసోనః (197) సూ. చే, విహితమగు సత్త్వము రాదు. అతిస్త్రిః. స్త్రీలింగమగుచే, ఆత్మోనా స్త్రియామ్ (245) సూ. చే, తృప్తీయైకవచనమున నాభావము రాదు. అతిస్త్రియా. అతిస్త్రి + శే, ఇచట “జీతి ప్రాస్వశ్చ (297) అను నూత్రమందలి ప్రాస్వ ఘటిత వాక్యముచే పాక్షిక నదీసంజ్ఞ వచ్చును. నదీసంజ్ఞాపక్షమం దాదాగమము. అతిస్త్రియై. నదీసంజ్ఞాభావ పక్షమున ఘసంజ్ఞాయందును గాన పుంలిజమందువలె రూపమగును. అతిస్త్రియే. నేయజువజ్ఞస్థానావ స్త్రీ. (304) సూత్రములోనికి యూప్యాప్యశ్చో నదీసూత్ర మనువర్తించును. యూ పదము దీరేకాగోకారములనే బోధించును. ఇయజువజ్ఞ ప్రాప్తియోగ్యములు స్త్రీశబ్ద భిన్నములు నగు దీరేకాగోకారాన్తములకు నదీసంజ్ఞ రాదని యర్థము. ఇచట న స్త్రీ అనునది ఇయత్ ప్రాప్తియోగ్యమగు దీరేకారాన్తమునకు ప్రాప్తమగు నిషేధమునకు పర్యుదాసము. కావున, “ఇయజువజ్ఞస్థానో అనునదియు దీనితో నన్వయించు, అస్త్రి అనునదియు ననువృత్తములై జీతిప్రాస్వశ్చ సూత్రమున దీర్ఘ విషయక వాక్యముననే సంబంధించును. కావున ప్రాస్వవర్ణోపసర్గములకు నదీసంజ్ఞను విధించు వాక్యమున న స్త్రీ అనుదానికి సంబంధము లేనందున ప్రకృతిమున అతిస్త్రి శబ్దమునకు జీతిప్రాస్వశ్చ అను నూత్రమనందలి ప్రాస్వ ఘటిత వాక్యముచే నదీసంజ్ఞ నిశ్చక్రముగ ప్రవర్తించును. అతిస్త్రి + జస్, జన్. నదీసంజ్ఞాపక్షమం దాదాగమము. అతిస్త్రియాః. (2) నదీసంజ్ఞాభావ పక్షమందు పుంలిజమందువలె రూపము. అతిస్త్రిః (2) అతిస్త్రి + ఆమ్. నుడ్ దీర్ఘములు. అతిస్త్రిణామ్. అతిస్త్రి + జి. నదీసంజ్ఞా పక్షమందు, కేరామ్, సూ. చే, ఆమాదేశము. అతిస్త్రిణామ్. నదీసంజ్ఞాభావ పక్షమందు, పుంలిజమందువలె రూపము. అతిస్త్రి.

శ్రీః (శ్రయన్త్యేనామ్) లోకు లీమే నాశ్రయింతురు. (లక్ష్మీ) శ్రీః ధాతు ప్రకృతికక్విబన్తము. జ్యన్తము గానందున నిచట సులోపమురాదు. శ్రీ + ఔ. క్విబన్తము. జ్యన్తము ధాతువగును గాన “అచిత్తు (272) సూ. చే, నియజాదేశము. శ్రీయా.

* 304. నేయజువజ్ఞస్థానావ స్త్రీ 1-4-4 న, ఇయవజ్ఞస్థానా అస్త్రి. (యూప్యాప్యశ్చోనదీ)

ఇయజువజ్ఞోసిలిర్యయోస్తావీదూతా నదీసంజ్ఞా
నస్తా, నతు స్త్రీ! హేత్రీ! శ్రియై! శ్రియే! శ్రియాః!
శ్రియః ||

304. సానశబ్దమధికరణ ల్యుడ నము (తివతో యమోరితిసానా) ఇయశువజోఃస్థానా, ఇయశువజోఃస్థానా, అని షష్ఠీసమాసము. ఇయశువజోః స్థితిర్యమోస్తా, అను మూలము ఫలితార్థ ప్రదర్శనమగును. ఇయశువశుల కాధారములు స్త్రీ శబ్దభిన్నములగు నీకాగోకారములు నదీసంజ్ఞకములు గావు. హేత్రీః । ఇచట నీ నూత్రముచే నదీసంజ్ఞ నిషేధంపబడినందున, నదీసంజ్ఞా నిమిత్తక హ్రస్వము రాదు. శ్రీ + జే. ఇచట జితి హ్రస్వశ్చ (297) నూత్ర మందలి నీర ఘటిత వాక్యముచే పాక్షిక నదీసంజ్ఞ ప్రవర్తించును. నదీసంజ్ఞా పక్షమం దాదాగమును. శ్రియే. నదీసంజ్ఞ లేనపుడు శ్రియే. శ్రీ + జని, జన్, నదీసంజ్ఞ యున్నపుడు, ఆదాగమును. శ్రియాః. నదీసంజ్ఞ లేనపుడు. శ్రియాః.

వివ:—నూత్రమున, 'ఇయశువజోః, అని చెప్పినను ఇయశువశులకు నిమిత్త భూతములగు నీకాగోకారములను నర్థము సంభవించుచుండ సానగ్రహణమువలన, నేయాకాగోకారములం దియశువశులు బాధక కాస్త్రముచే నబాధితములగుచు ప్రవర్తించునో యట్టివానికే సంజ్ఞా నిషేధమనియు నేయాకాగోకారములం దియశువశు లపవాదమగు యణాదేశముచే బాధంపబడి ప్రవర్తంపవో, అట్టివానికి నిషేధము లేదనియు తెలిసికొనదగును ఇట్లు చెప్పుటచే, ప్రధి శబ్దమునకు (ప్రకృష్టార్థ) ఇయశును బాధించి యణాదేశము ప్రవర్తించుట వలన నీ నూత్రముచే నదీసంజ్ఞా నిషేధము ప్రవర్తంపవలయుట ఫలము. కావున, హేప్రధి అనుచోట నదీసంజ్ఞాప్రయుక్తమగు హ్రస్వము ప్రవర్తించును.

* 305. వామి. 1-4-6. వా, ఆమి. (యూస్త్ర్యాశ్చోనదీ, నేయశువజో...వస్త్రీ)

ఇయశువజోస్థానా స్త్ర్యాశ్చోనయా ఆమి వా నదీసంజ్ఞాస్తోనతు స్త్రీ । శ్రిణామ్ । శ్రియామ్ । శ్రియి । శ్రియామ్ । ప్రధిశబ్దస్య తు వృత్తికారాదీ నాం మతే లక్ష్మీవద్రూపమ్ । పదానరం వినాపి స్త్రిణాం వర్తమాత్వం నిత్యస్త్రీత్వమితి స్త్రీకారాత్ । లిక్తానరా నభిధాయకత్వం తదితి క్తయట మతే తు పుంవద్రూపమ్ । ప్రకృష్టా ధీరితి విగ్రహేతు లక్ష్మీవత్ । ఆమి శసి చ ప్రధ్యమ్ । ప్రధ్యః, అతివిశేషః । సుష్టుధీ ర్యస్యాః సుష్టుధ్యాయతివేతి విగ్రహేతు వృత్తిమతే సుధీః, శ్రీవత్ । మతానరే పుంవత్ । సుష్టుధీ రితి విగ్రహేతు శ్రీవదేవ । గ్రామణీః, పుంవత్ । గ్రామ నయనస్యోత్సర్గతః పుంధర్మతయా పదానరం వినా స్త్రిణా మప్రవృత్తే । ఏవం ఖలపననాదే రపి పుంధర్మత్వ మాత్సర్గి కం బోధ్యమ్ । ధేను ర్మతివత్ ॥

803. ఇయజువక్ సానములు నిత్యస్త్రీలిజములు నగు నీకాగోకారములు, ఆమ్ పరమగునపుడు వికల్ప నదీసంజ కలవగును. స్త్రీ శబ్దమునకు మాత్రము నదీసంజ యుండదు. శ్రీకామ్ (శ్రీ + ఆమ్) నదీసంజ పక్షముంగు నుడాగమము. నదీసంజ లేనపు డియజుచే శ్రియామ్ అని యగును. శ్రీ + జీ. నదీసంజ యున్నపు డామాదేశము. శ్రియామ్. పక్షాంతరముం దియజుచే శ్రియ అని యగును. కాశీకావ్యత్రికారాదుల (వామన జయోనిత్యులు) మతమున ప్రకృష్టం ధ్యాయతి ఆను విగ్రహముగల ప్రధ శబ్దము నిత్యస్త్రీలిజ మగుటవలన లక్ష్మీ శబ్దసదృశము. స్త్రీని బోధించు నితర పదప్రయోగము లేకున్న నేశబ్దము స్త్రీ బోధక మగునో యది నిత్యస్త్రీలిజమని వృత్తికారాదుల మతము. పురుషుల వలె స్త్రీలు నీశ్వర ధ్యానము చేయుట కర్హులగుటవలన స్త్రీబోధక శబ్దప్రయోగము లేనపుడును ప్రధశబ్దము లేస్సగ ధ్యానించు స్త్రీని బోధింపదగును గాన నట్టి ప్రధశబ్దమునకు నదీసంజ ప్రవర్తించును. (గ్రామ పరిపాలనము, కశ్య మూర్ఖుట, మొదలగు కార్యములు పురుషులు మాత్రమే చేయదగిన వగుటచే, గ్రామజీ: స్త్రీ, ఖలపూ: స్త్రీ, అనిన గాని కేవల గ్రామజీ ఖలపూ శబ్దములు, స్త్రీ బోధకములు గానందున వృత్తికారాదిమతమునం దిట్టివి నిత్యస్త్రీలిజములు గానేవు) ఏశబ్ద మితర లిజమును బోధింపక స్త్రీలిజమును మాత్రము బోధించునో యదియే నిత్యస్త్రీలిజమని కైయటుని (భాష్య వ్యాఖ్యాత) మతము. ప్రధశబ్దము ప్రకృష్టం ధ్యాయతి ఆను విగ్రహమున పుంలిజమునుగూడ బోధించును గాన కైయటుని మతమున నిత్యస్త్రీలిజము గాకుండుటచే నీ శబ్దమునకు నదీసంజ యుండదు. కావున దీనికి పుంలిజమందువలె రూపములగును. ప్రకృష్టాధీ అను పదములుగల విగ్రహముందు అనగా కర్మధారముందు, బహువ్రీహియందును, ప్రధశబ్దము మతద్వయమందు లిజత్రయమందును, నిత్యస్త్రీలిజమగుటచే, లక్ష్మీ శబ్దసదృశమగును. ప్రకృష్టాధీద్యస్య అను బహువ్రీహియందును ధశబ్దము నదీసంజ కమగుటచే, 'ప్రథమలిజ గ్రహణంచ, అనువార్తికముచే, ప్రధశబ్దము గూడ నదీసంజ కమై లక్ష్మీ శబ్దసదృశమగునని యాశయము. అమేశస్సులు పరమగు నపుడు యజాదేశమువలన, ప్రధ్యమ్, ప్రధ్య, అని యగును. లక్ష్మీ శబ్దమున కచట లక్ష్మీమ్, లక్ష్మీ, అని యగును. లక్ష్మీ శబ్దముకంటె నిదియే దీనియందు గల భేదము. సుష్ఠుధీర్యస్యా, సుష్ఠు ధ్యాయతి, (స్త్రీ) అను రెండు విగ్రహము లందును, వృత్తికారమతమున సుధశబ్దము శ్రీ శబ్దసదృశము. "నభూసుధ యో" అను నిషేధమువలన, సుధ శబ్దమునకు యజాదేశమురాదు గాన సుధశబ్ద మియజ్ సానమగును. కావున, నేయజ్ (304) సూ. చే, నదీసంజా నిషేధము శ్రీ శబ్దమునకువలె, దీనికిని ప్రవర్తించును. జీతిహస్యశ్చ (297) షామి, అను నూత్రద్వయముచే గ్రమముగ జీత్తులు ఆమ్, ఇవి పరమగునపుడు నదీసంజావికల్పముగూడ శ్రీ శబ్దమునకువలె దీనికి నగునని యాశయము. సుష్ఠుధ్యాయతి (స్త్రీ) అను విగ్రహమునందు, సుధశబ్దము కైయట మతమున నిత్యస్త్రీలిజము గానందున నదీసంజ లేకపోవుటచే నిది పుంలిజ సుధ శబ్దసదృశమగును. 'సుష్ఠుధీ: అను పద

మతో విగ్రహముగల స్త్రీలిజ్జ బహువ్రీహీయందు (సుష్టుధీర్యస్యా) కర్మధారయమందును, (సుష్టుధీః) సుధీశబ్దము మతద్వయమందును శబ్దసదృశమగును. స్త్రీలిజ్జ బహువ్రీహీయం దవయవముగు ధీశబ్దమునకు 'నేయజ్', అను నిషేధము, జీతులు పరమగునపుడు సముదాయమునకు నదీసంజా వికల్పమును శ్రీశబ్దమునకు వలె దీనికి నగునని యాశయము. గ్రామనయనము సహజముగ పురుషధర్మముగుటచే గ్రామణీ శబ్దము స్త్రీ బోధకమగు పదాంతము ప్రయుక్తము గానపుడు స్త్రీ బోధకము గానందున వృత్తికార మతమందును నిత్యస్త్రీలిజ్జము గానందున దీనికి నదీసంజ యుండదు. కావున స్త్రీలిజ్జ గ్రామణీ శబ్దమునకును పుంలిజ్జమందువలె రూపములగును. ఇట్లే ఖిలపవనము (కశ్చ మూర్ఖుట) మొదలగునవి సహజముగ పురుషధర్మములని తెలిసికొనదగును. కావున స్త్రీలిజ్జములగు ఖిలపూ మొదలగు శబ్దములు నిత్యస్త్రీలిజ్జములు కానందున నదీసంజ కములుకావు, గాన నవి పుంలిజ్జ సదృశములగును.

ధేను శబ్దము ఘిసంజ కమగుటచేతను జీతి వ్రాస్వశ్చ (297) నూ. చే, జీతులలో వికల్ప నదీసంజ కలదగుటవలనను మతి శబ్దసదృశమగును.

* 306. స్త్రియాంచ. 7-1-96. స్త్రియాం, చ, (తృజ్వత్క్రొష్టః)

స్త్రీవాచీక్రొష్టశబ్దః తృజన్తవ ద్రూపం లభతే॥

306. తృజ్వత్క్రొష్టః నూత్రమువలె నీ నూత్రమును తృజన్తరూపమునే యతిదేశించును. స్త్రీలిజ్జమగు క్రొష్ట శబ్దము తృచ్ ప్రత్యయన్తముతో సదృశమగు రూపము నొందును. స్త్రీలిజ్జమగు క్రొష్ట శబ్దముయొక్క స్థానమందు క్రొష్టశబ్దమును ప్రయోగింపవలయునని ఫలితమగును.

* 307. ఋన్నేభ్యోజీవ్. 4-1-5. ఋన్నేభ్యః, జీవ్, (స్త్రియామ్)

ఋదన్తేభ్యో నాన్తేభ్య శ్చ స్త్రియాం జీవ్ స్యాత్. క్రొష్ట్రీ, క్రొష్ట్రో, క్రొష్ట్ర్యః, వధూ ర్గారి వత్. భూః, శ్రీవత్. హేసుభూః, కథం తర్రిహ పితఃక్వాసిహేసుభ్రు. ఇతి భట్టిః. ప్రమాద ఏవాయ మితి బహవః. ఖిలపూః పుంవత్. పునర్భూః, దృక్ కరేతి యణాఉవజ్ బాధనాన్నేయజీతి నిషేధోన హే పునర్భు. పునర్భవ్. పునర్భవ్. పునర్భవ్.॥

307. ఋన్నేభ్యః, అనునది ప్రాతిపదికమునకు విశేషణమగుటచే, తదన్త విధి గల్గును. వ్రాస్వ ఋకారముగాని నకారముగాని అన్తమందుగల్గి స్త్రీలిజ్జము లగు ప్రాతిపదికములకంటె, జీవ్ (ఈ) ప్రత్యయము వచ్చును. ఋకారాన్త మగు క్రొష్ట శబ్దముకంటె పరముగ దీనిచే జీవ్ ప్రత్యయమగును. యణా దేశము, క్రొష్ట్రీ, జ్యన్తమగుటచే సులోపము. ఇది గౌరీ శబ్దసదృశము. వధూ

శబ్దము నిత్య స్త్రీలిజమగు నూకారాత్మమగుటవలన నదీసంజకమగును. కావున నిదీ, గారీ శబ్దసదృశమగును. భూ శబ్దము ఉవక్ సాని నుచుటవలన, “నేయత్”, అను నూ. చే, విహితమగు నిషేధము మొదలగునవి ప్రవర్తించును గాన శ్రీశబ్దసదృశమగును. నదీసంజకతనందున సంబుధి ప్రాప్త్యము రాదు. హేసుభ్రూః. ఇట్లుండ, “హాపిత క్వాసి హే సుభ్రు, అను భట్టికావ్యములోని ప్రాప్త్యప్రయోగ మెట్లు సాధువగవని ప్రశ్న గల్గును. రాకణము నీత ననహరించినపిదప రాముని విలాప సందర్భమున నీల్వోకిము చెప్పబడినది. హాపితా త్యాగితా. దైవము వలన నీతచే విడువబడిన రాముడు, “ఓ నీతా! నీ కౌగిలిన నున్నానని” విలపించుచున్నాడని పై వాక్యమున కర్థము. కవి యుచుట యీ హాపితాచే నియతశబ్దమును ప్రయోగించెననియే యనేకుల యాశయము. ఇలభూ శబ్దము పులిర్ది ఇలభూ శబ్దసదృశము. పునర్భూ, “దృశ్ కర. అనువాక్తిముచే విధింపబడు యజ్ఞాచే నువత్ బాధింపబడుటవలన నిదీ యువత్ సాదము గావించుటచే నిచట, “నేయత్” అను నిషేధము ప్రవర్తించును. నదీసంజకత గావించుటవలన సంబుధి ప్రాప్త్యము వచ్చును. హే పునర్భూ యజ్ఞాచేనాచే హాపిత్యే, ఇత్యాదు లగును.

వివ:—మూలమున ప్రమాద, అను శబ్దమునకు విరహాపేక్షితుడగు రాముని యొక్క చిత్తమునకు శైర్యములేకపోవుట యను యర్థము. ఇట్టి ప్రమాదము రాముని విరహమును పోషించునదగుటచే, హే సుభ్రు అను నపకృష్టప్రయోగము కావ్యమందు గణాసంపాదకమే యగునని ప్రామాణియల యాశయము.

* 308. ఏకాజు త్తరపదమ్ 8-4-12 ఏకాజు త్తరపదే, లా. (ప్రాలిపదికాస్త నమ్యిభక్తి క్షుణ్ణ, రేవాభ్యామ్, నః, పూర్వపదాత్)

ఏకాజు త్తరపదం యశ్యత్తిస్త్రికానమోసే పూర్వపదసాన్నిమిత్రత్వరస్య ప్రాలిపదికాస్త నమ్యిభక్తి క్షుణ్ణ సస్య నిత్యం లుత్వంస్యాత్ । అంభ నామర్థాన్ని త్యజ్యేసిదే పునర్భూహణం స్పృహరమ్ । యణం బాధిత్యా పత్యాస్మత్ । పునర్భూహణమ్ । వర్షాభూః । భేక బాతా నిత్య స్త్రీత్వాభావాత్ । హేవర్షాభూః, కైయటనుజే । హతా నరేరు హేవర్షాభూః । పునర్భూహణంతు హేవర్షాభూః “భేకాన్యం పునర్భూవాహం స్త్రీహర్షాభూ ద్విరే వమోసే” ఇతియాచవః । వర్షభ్యే । వర్షాభ్యే । స్వయంభూః పుంవత్ ॥

308. ఏకాజు త్తరపదమ్ అనది (ఏకః అవ్ యస్మిత్ తత్ ఏకాన్, తత్ ఉత్తరపదం యశ్య) బహుప్రసాగిగృ బహుప్రసా నమోనయ. ఉత్తరపద

మన సమాసమునకు తుది యవయవము. కాన నిది సమాసము నాక్షేపించును. ఇట్లు లబ్ధమగు సమాస మేకాక్షరమై యే అను దానికి విశేష్యమగును. ఏ సమాస మును తీరగదా మొదటి యచ్చులదగనో యట్టి సమాసమున పూర్వపదమున నున్న రేఫ సకారములందు సరమునదయి ప్రాతిపదికముయొక్క తుది స్వరమునకుఁ బోయి, మన సంఖ్య యొకటివఱకుఁ గాని, విభక్తియందున్నది గాని యగు సకారమునకు నిత్యమున సకార ముదేశమగును. ప్రాతిపదికాన నున్న పక్షమున (విభిన్న) నూ. చే. వికల్ప ఇత్యము నివహించుచుండ నీ సూత్రము నాంధ్రంబులకుఁ బలవఁగ నీ యా ఇత్యము నిత్యమునకు సిద్ధమైన గాన 'రహభ్యామ్' (230) సూత్రమునకుఁ బ్రతిపదిక మున్నందున నీ సూత్రమున ఇగ్రహణంబు నిత్యమగును బోధించుటకుఁ గావ్యము గాదు. కాన నీ సూత్రమున ఇగ్రహణంబు నిత్యమైనది. పునర్భ్యాసం (పునర్భ్యాస ఆమ్). ఇచట "పునర్భ్యాస" అనగా ప్రాతిపదిక యజాదేశమును బాధించి పరమగు నుదాహరణము. "పునర్భ్యాస" అను సమాసమున నుత్తరపదమగు భూ అనునది ఒకటి యచ్చులది. పూర్వపదమగు పునర్ అను దానియందు రేఫ మున్నది. దీనికిఁ బరమగు సకారము విభక్తి మగుటవలన నిచట నీ సూత్ర ముదేశ ఇత్యమగును.

వర్షాభూ. "భక్త్యాం పునర్భవానూం స్త్రీ వర్షాభూర్దురేపుమాన్" అను గూడన నిఘంటువులన వర్షాభూ శబ్దము భక్తజాతి బోధక మగును. ద్వీలిజకమగు విది పుంశ్చయు నగుటచే క్షయపు మతమును నిత్య స్త్రీలిజము కాదు. కావున నదీసంజ్ఞ లేక గావునచే సంబంధి హ్రస్వ మిచట ప్రవర్తించదు. హే వర్షాభూ. వృత్తికారాని మతమును విది నిత్యస్త్రీలిజ మగుటవలన నదీసంజ్ఞ కలదగుటచే సంబంధి హ్రస్వము వచ్చును. హేవర్షాభూ. వర్షాభ్యే. వర్షాభ్యః. సంహతుభయోః. అను నిఘంటువున బాధించి "వర్షాభ్యశ్చ" (283) నూ. చే, నిచట యజాదేశము. వ్యయంభూత్వ మనచుకెత్తచే చతుర్ముఖుని బోధించును. కావున నీ శబ్దము పదాంత సంబంధములేనిదై స్త్రీబోధకము గానందున వృత్తి కార మతమును నిత్యస్త్రీలిజము గాదు. కావున పుంలిజమునందువలె దీనికిని రూపములగును.

వివ :— 'సత్యగంధూపదీభేకీ వర్షాభ్యేక మకీఘలి.' అను సమరము వలన వర్షాభ్యే శబ్దము నిత్యకీషత్తము. ప్రదర్శితమగు గూడన నిఘంటువునూడ "సుతః పుత్రస్త్రీగూంత్వమీ ఆహంబ్రహ్మితర" మను నిఘంటువువంటి దగుటవలన విరోధించదు. కాన స్త్రీలిజమున వర్షాభూ అనునది గుంఁపదు. అమరమున శిశిగణ్డూప దీభేకీ వర్షాభూఃకమకీఘలి. అను పాత మున్నటుల సుబోధనీకారుని వ్యాఖ్యానమువలన తెలియుచున్నది. ఈ పాతము ననుసరించి మూలము వ్రాయబడినదని గ్రహించునది.

* 309. న షట్ స్వస్రాదిభ్యః. 4-1-10. న, షట్ స్వస్రాది
భ్యః, (జీవ్, టావ్)

షట్సంజ కేభ్యః స్వస్రాదిభ్యశ్చ జీవ్ టావౌన స్తః॥

శ్లో॥ స్వసా, తిస్ర, శ్చతస్రశ్చ, ననాన్ద్ర, దుహితా, తథా।
యాతా, మాతేతి, సపైతే, స్వస్రాదయ ఉదా
హృతాః। అప్తన్నితిదీర్ఘః। స్వసా। స్వసారౌ। స్వ
సారః। మాతాపితృవత్। శనిమాతృః। ద్యౌర్గో వ
త్। రాః పుంవత్। నారౌవత్॥

309. షట్సంజ కల శబ్దములకంటె, స్వస్ర మొదలగు నేడు శబ్దముల
కంటెను (స్వస్ర, తిస్ర, చతస్ర, ననాన్ద్ర, దుహితృ, యాతృ, మాతృ)
జీవ్ టావ్ ప్రత్యయములు రావు. స్వస్రాదులకంటె జీవ్ ప్రత్యయము, షట్
సంజ కములకంటె టావ్ జీవులు ప్రాప్తములగుచుండ నీ నూత్రముచే నిషేధము
చెప్పబడెను. స్వస్ర + సు “ఋదుశనన్ (277) సూ. చే, అనత్
“అప్తన్” (278) సూ. చే, దీర్ఘము. నులోపనలోపములు. స్వసా. గుణ
దీర్ఘములు, స్వసారౌ, స్వసారః. మాతృ శబ్దమునకు అప్తన్ అను నూత్రమున
చెప్పబడిన నియమమువలన నుపధాదీర్ఘము రాదు గావున నిది పితృ శబ్దసదృశ
మగును. స్త్రీలింగ మగుటచే ద్వితీయా బహువచనమునందు మాత్రము నత్వము
రాదు. మాతృః. ద్యౌ శబ్దము గో శబ్దసదృశము. రై శబ్దము పుంలింగమందువలె
నుండును. నా శబ్దము నౌ శబ్దసదృశము.

అజన్త స్త్రీలింగ ప్రకరణము ముగిసెను.

9. అజన్త నపుంసకలింగ ప్రకరణము

* 310. అతోఽమ్ 7-1-24 అఠః, అమ్. (అఙ్లస్య, స్వమౌ
ర్షపుంసకాత్)

అతోఙ్గాత్ క్లీబాత్స్వమౌరమ్స్యాత్। అమి
పూర్వః। జ్ఞానమ్। ఏక్ ప్రాస్యాదితిహా మాత్రహా
పః। హేజ్ఞాన॥

310. ప్రాస్యాకారమన్తమందు గల్గి నపుంసక లింగమగు నఙ్లము కంటె
పరములగు స్వమ్ములకు అమాదేశమగును. జ్ఞాన + సు. అమాదేశము. అమి
పూర్వః (195) సూ. చే, పూర్వరూపము. జ్ఞానమ్. హేజ్ఞాన + సు, అమా

నూ. 311, 312, 313] అజన్త నపుంసకలింగ ప్రకరణము

దేశము పూర్వరూపము, హేష్టాక్షమ్, ఓక్త హస్యాత్ (194) నూ. చే, విభంపబోవ. స్వస్మర యొక్క లుక్కున కిది యపవాదము. ద్వితీయైకవచనముగ ఆమ్మ్య నకిమ్మిధానము లుగ్బాధనార్థమని తెలియునది.

వివ:—స్వమోర్న పుంసకాత్ (320) నూ. చే, విభంపబోవ. స్వస్మర యొక్క లుక్కున కిది యపవాదము. ద్వితీయైకవచనముగ ఆమ్మ్య నకిమ్మిధానము లుగ్బాధనార్థమని తెలియునది.

* 311. నపుంసకాచ్చ 7-1-19 నపుంసకాత్, చ. (శీ, బౌజు)

క్లి బాత్పురస్యజఃశీస్యాత్. భసంజ్ఞాయామ్ ||

311. బౌక్ అనునది బౌకారవిభక్తికి సంజ్ఞయని పూర్వము చెప్ప బడెను. నపుంసక శబ్దముకంటె పరమగు నౌకారవిభక్తికి శీ ఆదేశమగును. జ్ఞాన + బౌ. ఈ నూత్రముచే శ్యాదేశము జ్ఞాన + ఈ. నర్వ నామ సాన సంజ్ఞావిధాయకమగు 'నుడ' నపుంసకస్య, అను నూత్రమున అనపుంసకస్య, అనుపర్యుదానముచే నిచట యదిభమ్ (232) నూ. చే, నర్దము భసంజ్ఞక మగును.

* 312. యస్యేతిచ 6-4-148 యస్య, ఈతి, చ. (తద్ధితే, భస్య)

భస్యేవర్ణావర్ణయోగ్లోపః స్యా దీకారతద్ధితే
చపరే ఇత్యేకారలోపేప్రాప్తే. బౌజఃశ్యాం ప్రతిషే
ధోవాచ్యః. జ్ఞానే ||

312. 'యస్య' అనునది ఇవర్ణావర్ణములకు సమాహార ద్వంద్వము (ఇశ్చ, అశ్చ, యమ్, తస్య) భసంజ్ఞకమగు నర్దమున కవయవములగు నికారాకారము లకు, ఈకారముగాని తద్ధిత ప్రత్యయముగాని పరమగునపుడు లోపమగును. జ్ఞాన + ఈ. ఇచట నీ నూత్రముచే లోపము ప్రాప్తమగుచుండ, బౌకార విభక్తి కాదేశమగు శీభావము పరమగునపుడు లోపమునకు నిషేధమును బోధించు జ్ఞాజఃశ్యామను వచనముచే నిచట లోపము నిషేధింపబడును. అద్దణః (70) నూ. చే, గుణము, జ్ఞానే.

* 313. జశ్యసోశ్చి. 7-2-20. జశ్యసో, శి. (నపుంసకాత్)

క్లి బాదనయోః శిః స్యాత్ ||

313. నపుంసకమగు నర్దముకంటె పరమగు జశ్యస్సులకు శి ఆదేశమగును. (జ్ఞాన + జస్) జ్ఞాన + శి.

వివ:—జస్సు సాహచర్యము వలన నిచట శన్ పదముచే ద్వితీయా బహువచనమునకే గ్రహణముగాని తద్ధిత శస్సునకు గ్రహణముగాదని గ్రహించునది.

* 814. శిష్యనామస్థానమ్ 1-1-42 శి. సర్వనామస్థాన.

శి ఇత్యేతదుక్త సంజ్ఞం స్వాత్ ॥

814. శి ఆమనది సర్వనామస్థాన సంజ్ఞ కలదగును.

* 815. నపుంసకస్య స్థులచ 7-1-72 నపుంసకస్య, స్థులచః.
(సమ, సర్వనామస్థానే)

స్థులస్తస్యా జస్తస్యన క్లీబస్యనామో మాస్యా
త్సర్వనామస్థానేపరే ఉపధాదీనః జానాని పునస్త
ద్వత్ శేషం రాపవత్ ఏకం భవనభూతమమ్ ॥

815. స్థులచః (స్థూ, ఆచ్, స్థూలులకు సమాహారవ్యవస్థాను. కీనిక
పృష్ఠ్యేకవచనము) అనునది నపుంసకనామ సంజ్ఞములు. పశ్యేదము అను తిలక
విధి గలుగును. స్థులస్తముగాని, జస్తముగాని అయి నపుంసకముగ సంజ్ఞమునకు
సర్వనామస్థానము పరమయినపుడు సమాగమమగును. జాన + ఇ. ఆజ్ఞ మద స
మగుటచే నిచట సమాగమము. జానన్ + ఇ “సర్వనామస్థానే” (251)
సూ. చే, సుపధాదీనము. జానాని. ద్వితీయా విభక్తియు ప్రథమా విభక్తి
సదృశమగును. శేషము రామశబ్ద సదృశము. భవ, భవ, భల, మొదలగు
నకారాంత నపుంసకలింగ శబ్దములకు నిల్లే ప్రక్రియ సూహించునది.

* 816. అద్దతరాదిభ్యః పఞ్చభ్యః 7-1-23 అద్దత్, డత

రాదిభ్యః, పఞ్చభ్యః. (స్వమోక్షపుంసకాత్)

ఏభ్యః క్లీబేభ్యస్సమోద్ డాదేశః స్వాత్ ॥

816. సర్వాదిగణమున పఠితములగు డతర, డతమ, అన్య, అన్యతర
ఇతర, ఈ యొందును డతరాదులు. నపుంసకములగు పీనికంటె పదములగు స్వమ్ము
లకు అద్ డాదేశమగును. డకార మిత్యంజకమగుటవలన ఆదేశము జిత్తగును.
ప్రత్యయములగు డతరడతమ లచే తదస్తములకు గ్రహణము.

* 817. టేః 6-4-143 (డితి, లోపః, భస్య)

డితిపరే భస్య టేర్లోపస్యాత్ వావసానే |
కతరత్ | కతరద్ | కతరే | కతిరాణి | భిన్నేతికమ్ |
పఞ్చముః | టేర్గుప్తత్వాత్ ప్రథమయోరితి పూర్వ
సవర్ణదీర్ఘ, ఏజ్ హ్రస్వాదితిసంబుద్ధిలోపశ్చన భవతి
హేకతరత్ | పునస్తద్వత్ | శేషంపుంవత్ | కతిమత్ |
అన్యత్ | అన్యతరత్ | ఇతరత్ | అన్యత్రయ శబ్దస్యత్వ
స్యత మమిత్యేవ | (వా) ఏకతరాత్ప్రతిషేధోపక్తి

వ్యః । ఏకతరమ్ । సోపమాదేశకృతే సన్నిపాత పరిభా
షయానజరన్ । ఆజరమ్ । అజరస్మి, అజరే, పరత్వాజ్జ
రసికృతే గులప్తత్వాన్ముమ్ ॥

317. భసంజకల యక్ష్మమున కవయవముగు టిసంజకమునకు, డితు
(ఇత్సంజక డకారమునల ప్ర్యయము) పరమగునపుడు లోపమగును, కతర +
ఆద్ (జ్) ఇనట నీ యాశ్రయించే కతర శబ్దములోని యకారము లోపించును.
కతరద్. వాచనాదే (210) నూ. చే, ప్రస్తావనమును కతరతో అనియు
చర్చియై భావ సమమున కతరద్ అనియు వచ్చును. (కతర + జ్) కతరే, ఇనట
శీ భోగమునూ. కతివాణి. పుష్పాన్ శబ్దముకంటె తిస్య పూరణే డల్
(5-2-48) నూ. చే. డల్ ప్రత్యయము డల్ ప్రత్యయమునకు “నాస్తాద
సంఖ్యాదేర్మల్” (5-2-49) నూ. చే, మడాగమును విధింపబడెను. అందుచే
నజాది ప్రత్యయము సకమున తేనంగున పుష్పాన్ అనుదానికి భసంజ యుండదు.
పవసంజ యుండుటచే నలోపమువలన, పుష్పాన్ అని యగును. ఇచట టిలోప
మును హరించుటకు సామ్రాజక భక్త్య అను సధికార మావశ్యకము. అద్ డా
దేశమున డిత్సమునకు ఫలము లేప్పబడుచున్నది. “శేస్తైస్తత్వాత్... నభవతి”
పాకతిర + ఆద్, ఇనట టి లోపము ప్రవర్తించుటవలన “ప్రథమయోః
(165) నూ. చే. ప్రాప్తముగు పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము వారింపబడెను. పూర్వ
సవర్ణ దీర్ఘ నివృత్తి దాదేశమువలనను సంభవించును గాన నిది డిత్వఫలము గాదని
యెంచి “ఏక్ ప్రాప్త్యాత్” (194) నూ. చే, ప్రాప్తముగు సంబుధ్యవయవ
మునకు లోపనివృత్తి డిత్వఫలమని నిరూపించబడెను. టిలోపమువలన నజ్జము
ప్రాప్త్యాన్తము గానందున సంబుధిలోపము ప్రసక్తముగాదని యాశయము. ఇట్లే
ద్వితీయా విభక్తియు నగును. శేషము పుంలిజ కతర శబ్దసదృశము. కతమాన్యా
న్యతరేతర శబ్దములు కతర శబ్దసదృశములు. అన్యతమ శబ్దమునకు డతరాదులందు
పాతము లేనందున నద్ డాదేశము రాదు. అన్యతమనునియే యగును. “ఏకాచ్చ
ప్రాచామ్” (5-3-94) నూ. చే, నేకశబ్దముకంటె డతరప్రత్యయము విధింప
బడెను. కావున నేకతరశబ్దముకంటె పరమగు స్వములకు ప్రసక్తముగు నద్ డా
దేశమును నిషేధించుచున్నాడు (న) ఏకతగాత్ప్రితి.....వత్వః. ఏకతర
శబ్దముకంటె పరములగు స్వముల కిద్ డాదేశము రాదని చెప్పవలయును. కనుక
‘ఏకతరమ్’ అని యగును. ఇది సర్వశబ్దసదృశము. అజరమ్ (అవిద్యమానా జరా
యన్యతయ్యులమ్) బహుప్రీహి నమానము. విద్యమానశబ్దమునకు లోపము.
జరాశబ్దమునకు “గోప్రీయో దుపసక్తవస్య (660) నూ. చే, ప్రాప్త్యము.
అజర + సు. సుప్రత్యయమున కమాదేశము చేసినపిదప సన్నిపాత పరిభాషచే
(అనన్యత నిమిత్తమున నమాదేశము అక్రమమున కదప్త్యమును పోగొట్టు జరసా
దేశమును గుహితమి నిమిత్తము గాదు) జరసాదేశమురాదు. పూర్వరూపము.
అజరమ్. అజర + జ్. శీభావము. అజర + ఈ. జరసాదేశ పక్షమందు అజరస్మి.

పక్షానరమందు అజరే. అజర + జన్. ఇచట శీభావముకంటె పరమగు జరసాదేశము పూర్వము ప్రవర్తించును. పిదప క్యాదేశమగును. అజరన్ + ఇ. అజ్రము ర్గుల నమగుటవలన “నపుంసకస్య ర్గులచః” (315) నూ. చే. నుమాగమము. అజరన్ + ఇ. ఇట్లుండ,

* 318. సా నమహతస్సంయోగస్య 6-4-10 సాస్త, మహతః, సంయోగస్య, (నోపధాయః, సర్వనామస్థానే చాసంబుధౌ)

సా నసంయోగస్య మహతశ్చ యోనకారస్తస్యో పధాయా దీర్ఘస్యా దసంబుధౌ సర్వనామస్థానే పరే. అజరాంసి. అజరాణి. అమిలుకోపవాదమన్యూవం బాధిత్యా పరత్వాజరన్. తతస్సన్నిపాత పరిభాషయానలుక్. అజరసమ్. అజరమ్. అజరసీ. అజరే. అజరాంసి. అజరాణి. కేదం పుంవత్. పద్దన్న ఇతి హృదయోదకాస్యానాం హృత్ ఉదన్ ఆసన్. హృద్వి. హృదా, హృద్భ్యామ్. ఇత్యాది. ఉదాని. ఉద్వా. ఉదభ్యామ్. ఇత్యాది. ఆసాని. ఆస్వా. ఆసభ్యామిత్యాది. మాంసి. మాంసా. మాన్భ్యామిత్యాది. వస్తుస్మి ప్రభృతిగ్రహణం ప్రకారార్థ మిత్యుక్తమ్. అత ఏవభాష్యే మాంస్పచన్యా ఉఖాయా ఇత్యుదాహృతమ్. అయస్మయాదిత్వేన భత్వాత్సంయోగాస్తలోపోన. పద్దన్న ఇత్యత్రిహిఞ్దన్వీత్యనువర్తితం వృత్తే, తథాప్యపోభీత్యత్ర మాసశ్చదన్వీతి వార్తికే ఛన్దోగ్రహణ సామర్థ్యా ల్లోకేపి క్వచిదితి క్తయటోక్తరీత్యా ప్రయోగ మనుసృత్య పదాదయః ప్రయోక్తవ్యా ఇతి బోధ్యమ్॥

318. నూత్రమున సాస్త అనునది భిన్నపదము, లుప్తపక్షికము. ఇది సంయోగస్య అను దానికి విశేషణము. సకార మస్తమందుగల సంయోగమునకు గాని మహచ్ఛబ్దమునకు గాని సంబంధించిన నకారముయొక్క యుపధకు సంబుద్ధి భిన్నమగు సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు దీర్ఘమగును. ఇచట పారిభాషికమగు నుపధకు సంభవములేనందున నుపధాశబ్దము పూర్వమాత్రమును బోధించును. అజరన్ + ఇ. ఈ నూత్రముచే నిచట దీర్ఘమువలన అజరాంసి అని యగును. జర సాదేశాభావ పక్షమందు అజరాణి. అజరే, అమ్. లుక్కున కపవాదమగు నమాదేశమును బాధించి పరమగు జరసాదేశము వచ్చును. అజరన్ + అమ్. పిదప సన్నిపాత పరిభాష చే (అజాది ప్రత్యయ నిమిత్తకమగు జరసాదేశము,

అట్టి ప్రత్యయమును నశింపజేయు లుక్కును గుఱించి నిమిత్తముగాదు) లుక్కు ప్రవర్తించదు. అజరస్యః. పక్షమందు అజరస్యః. ద్విత్వీయా ద్వివచన బహువచన ములు ప్రథమా ద్వివచన బహువచన సదృశములు. కేషము పుంలింగమగు నజర శబ్దసదృశము. హృదయోదకాస్య శబ్దములు సర్వనామసానమున మానశబ్దసదృశ ములు. వీనికి పద్దన్న (229) నూ. చే, శసానులు పరమగునపుడు క్రమముగ హృదే, ఉదక్, ఆసక్ ఆదేశములగును. హృదయ + శస్ ఇచ్చట హృదా దేశము ప్రవర్తించిన నద్దము ర్ముల నమగుటవలన నుమాగమమగును గాన హృద్వి అని యగును. ఇట్లే ఉదకాస్య శబ్దములకు గూడ శసాదులలో ఉదాని (ఉదక్ + శస్) ఆసాని (ఆసక్ + శస్) మొదలగు రూపముల నూహింప వలయును. ఉద్వా ఆస్నా ఇత్యాదులలో అస్సోహో2నః (235) నూ. చే, అకారము లోపించును. మాంస శబ్దమునకు శసానులు పరమగునపుడు మాంసా దేశమగునని చెప్పబడియెను. నూ. (296) మాంసి (మాంస + శస్) మొదలగు రూపములగును. మాస్యామ్ (మాన్స్ + భ్యామ్) ఇత్యాదులందు సంయో గాన లోపముచే సకారము లోపించును. సంయోగాంతలోప మనీషమగుటవలన నలోపము ప్రవర్తించదు.

“పద్దన్నోమాస్” నూత్రమున ప్రభృతి గ్రహణము సాదృశ్యార్థకమని పుంలిప్త ప్రకరణమున చెప్పబడెను. మాంస్పచన్యా ఉఖాయాః, అను భాష్య దాహరణ మీ విషయమున ప్రమాణమగును. మాంస్పచనీ (మాంసస్యపచనీ) అనునది పక్షీ సమాసము. ఇచ్చట పక్షీ విభక్తికి లుక్కు వచ్చుటచే ప్రత్యయ లక్షణము లేనందున ప్రభృతి గ్రహణము ప్రకారముననగాని మాంసశబ్దమునకు మాంసాదేశము నీదముగాదు గాన భాష్యప్రయోగము సాధువు గాకపోవును. ప్రకారార్థకమనిన శసాదులు శబ్దములగుటచే తత్సదృశములను గూడ శబ్దములనే గ్రహింపదగును. గాన పచనీ శబ్దము పరమగునపుడును మాంసాదేశము నీద మగును. ప్రకారార్థమగుటకు హృదయోది శబ్దములకు సర్వనామసానము పరమస్థి నపుడును హృదాద్యాదేశములు వచ్చుట ఫలమగును. మాంస్ శబ్దమున యస్య యాదిగణమున జేర్చుటవలన, అయస్మయాదీని ఛందసి (1.4.20) నూ. చే, భ సంజ యుండును గావున మాంస్పచనీ అను ప్రయోగమున మాంస్ అనుచోట పదసంజ్ఞా నిమిత్తకమగు సంయోగాంతలోపము ప్రవర్తించదు.

“పద్దన్న” నూత్రములోనికి “ఛందసి” అను పదము ననువృత్తిచేసి పదాద్యాదేశములు వేదముననే వచ్చునని కొందఱి యాశయమని కాళికావృత్తిలో చెప్పబడినది. అయినను “అపోభి” (445) నూత్రములోని మాంసశబ్దానికి అను వార్తకమున ఛందసి అని చెప్పుటవలన పదాద్యాదేశములు లోకమున గూడ కొన్నిచోటులందు వచ్చునని కైయలోక్తిచే ప్రయోగముల ననుసరించి పదాదులు లోకమునందును (కాన్యాదులందు) ప్రయోగింపదగినవని తెలియదగును. వేదమున మాంస్ శబ్దములోని సకారమునకు భకారాది ప్రత్యయము పరమగునపుడు తకార మాదేశమగునని మాంసశబ్దానికి అనువార్తకమున కర్థము. మౌద్భిశ్చరద్భిర్భురోదరమ్,

అని యుద్ధాహరణము. లోకమున ఏకారాజేతమును వారిందుటకై ఛనసి అని చెప్పబడినది. పరాధ్యాతేతమును లోకమున ప్రయోగార్హములే గానపుడు ఛనసి అనునది నిరర్థకమగును. కావున నిది పూర్వోక్తార్థమున జాపకమగును.

* 819. ప్రాస్వస్థనపుంసశ్చ ప్రాతిపదికస్య 1-2-47 ప్రాస్వః, నపుంసశ్చ, ప్రాతిపదికస్య.

క్రీడే ప్రాతిపదికస్యా జన్తస్య ప్రాస్వఃస్యాత్ ।
శ్రీపంజ్ఞానవత్ । శ్రీహయ । ఆశ్రసన్నిపాత పరిభాష
యా ఆత్మోధాత్మోపత్యాకార లోపాన ॥

319. ప్రాస్వ పదశ్రవణమువలన అనః అను సరిభాష యీ నూత్రమున నుపసితమగును. అచః అనునది ప్రాతిపదిక పితృపణ మగుటచే తదన్తబోధక మగును. నపుంసకము అజన్తమునకు ప్రాతిపదికమునకు ప్రాస్వమగును. శ్రీపా శబ్దము నపుంసకము అజన్తము నగుటచే ప్రాస్వము వచ్చును. అందుచే నిది జ్ఞానశబ్దతుల్యమగును. శ్రీపా శబ్ద మోకారార్హమైన దానివలన కలుగు భేదము మాత్రము లేదని యాశయము. కావున జ్ఞానశబ్దమునకు ప్రథమా బహువచనాదు లందు జ్ఞానాని, మొదలగు రూపములయినను శ్రీప శబ్దమునకు ఏకాజ్ఞ తరపదే (808) నూ. చే, ఇత్యయి ప్రవర్తించుటవలన శ్రీవాణి మొదలగు రూపము లయినను విరోధములేదు. శ్రీహయ, ఇవట సుపించ (208) నూ. చే, దీర్ఘము ప్రవర్తించుటవలన నీ రూపము నిర్వహింపబడును. పా అనునది ఆకారార్హ ధాతువు. దీనికి యకారాది ప్రత్యయము చేరవగుటచే శ్రీపా అనునది భిసంజకమగును. కాన నిచట ఆత్మోధాత్మో. (241) నూ. చే, ఆకారాలోపము ప్రసక్తమగు చున్నది. కాని సన్నిపాత సరిభాషచే (అవర్ణము నా శయించి చేయుటకు యాదేశ మవర్ణలోపమున నిమిత్తముగాదు) లోపము ప్రవర్తించదు.

* 820. స్వమోక్షపుంసకాత్. 7-1-23. స్వమోః, నపుం సకాత్. (ఒకొ)

క్రీడాద్యక్షాత్స్వమోక్షో స్యాత్ ॥

820. నపుంసకమగు నజ్ఞముకంటె పరములగు స్వమ్యులకు లుక్కు వచ్చును. వాః (వారి + సు).

వివ:—ఈ లుక్కు పూర్వవిప్రతిపేదముచే త్యదాద్యత్వమునకు కిమఃకః, నూ. చే, కిం శబ్దమునకు విధిచేయబడు కారేతమునకును బాధకము. కావున నపుం సకతచ్ఛబ్దముయొక్క ప్రథమైక వచనముందు పరములగు త్యదాద్యత్వము మొదలగునవి ప్రవర్తించనందున సమే అని రూపముగాక తత్ అని యగును. ఇట్లే కిమే శబ్దమునకును కసే, అనిగాక కిమే అను నిష్టరూపము సిద్ధమగును.

* 321. ఇకోఽచిభక్తౌ 7-1-73 ఇక, అచి, విభక్తౌ (నుమ్, నపుంసకస్య)

ఇక ప్రసాద్యత్వ క్లిబ్యసమాగమ స్వాదచి
విభక్తౌ వారిణీ వారిణి నమమతేతి నిషేధస్యా
నిత్యత్వాత్పదే సంబంధినిమితో గుణః హేవారే
హేవారి అతోనా వారిణా ఘృతీతిగుణప్రాప్తే
వృద్ధ్యైర్వర్జ్యస్వాత్థకసజ్జగ్యే యో పూర్వ విప్రతి
షేధన వారిణీ వారిణా వారిణా నమచిరేతి
నుత్ నామితీర్థి వారిణా వారిణి వారిణాః
హలాదౌ హరివత్

321. ఇకో ప్రత్యాహార్యమైతి సంబంధమున నజ్ఞమున
కవాది విభక్తి పరిమగునపుడు సమాగమమునను. వారిణీ (వారి + య) వారిణి
(వారి + జన్) హేవారే హేవారి. ఈ సమాగమమున నుత్ గ్రహణమువలన
“నమమతా” అను ప్రత్యయముతోను విభక్తి మిత్యమని పూర్వము చెప్పబడెను.
కాన హేవారి + ను అనుచోట సంబంధమునకు అసమ్మత్యమును ప్రత్యయ
లక్షణముచే సంబంధి పరమం గలక పరమం గలక సంబంధి నిమిత్తక గుణము
(ప్రాప్త్యస్యగుణ) ప్రకర్తయను. వారి + య. ఇతి అతోనా (245)
సూ. చే, నా భావము ప్రకర్తయను. వారిణా. వారిణీ. ఇతి నీ సూత్ర
ముచే విహితమున మనోగమమున దాధించి పరిమగున ఫేతి (246) సూ. చే,
గుణము ప్రాప్తమగుచుండ, పూర్వ విప్రతిషేధమునకు సమాగమము ప్రసంగి కే
వార్తికమును చెప్పుచున్నాడు. వృద్ధ్యైర్వర్జ్య ... న. అచి సంభరి అనుచోట
సఖ్యరసంబుతో (7-1-92) సూ. చే, విద్వద్భావమువలన వృద్ధి, వారిణి అను
చోట, అచ్చభూ సూ. చే, నాత్వము, ప్రాప్త్యైర్వర్జ్యమని అనుచోట తృజ్యతో
(7-1-95) సూ. చే, త్వద్భావము. వారిణీ. అనుచోట ఫేతి సూ. చే,
గుణము ఇవి పరమలగుటచే సమాగమమున దాధించి ప్రాప్తములగుచున్నవి.
ఈ వార్తికముచే పూర్వోక్తస్థలములందొక్కవృద్ధ్యైర్వర్జ్యమని బాధించి సమాగమమే
వచ్చును. కావున వారి + య అనుచోట గుణమును బాధించి సమాగమమునను.
వారిణీ. వారి + ఆమ్. ఇతి నజ్ఞమునను ప్రాప్తమున సమాగమమును బాధించి
“నమచిర” అనువార్తికముచే ప్రత్యయమునను సమాగమమునను. వారి +
నామ్. నామి (210) సూ. చే, ట్టమగును. వారిణామ్. హలాది విభక్తులు
పరమగునపు డిది హరికలముతో సమానమును.

* 322. తృతీయాదిభు భాషితపుంస్కం పుంవద్దాలవస్య 7-1-74.

తృతీయాదిభు, భాషిత పుంస్కం, పుంవత్, గాలవస్య
(ఇక, నపుంసకస్య, అచి)

ప్రవృత్తినిమిత్తైక్య భాషిత పుంస్కమిగ న్నక్తి
 ఖం పుంవద్భాష్యాటాదావచి | అనాదయే | అనాదినే |
 ఇత్యాది | శేషంవారివత్ | పీలుర్వృత్త స్తత్పలం పీలు |
 తస్మైపీలునే | అత్ర నపుంవత్ | ప్రవృత్తి నివృత్తి భే
 దాత్ ||

822. అనువృత్తిములగు ఇకః, నపుంసకస్య అనునవి పూర్వ నూత్రమున
 వ్యస్త్య నములయిన నీ నూత్రమున ప్రథమా న్ములగ మాయను. “ప్రవృత్తి
 నిమిత్తైక్యభాషిత పుంస్కమ్” అనునది నూత్రమునకు “భాషిత పుంస్కమ్”
 అనుదానికి ఫలితారము. “భాషితః పుమాన్ యస్మిన్నర్థే” అను విగ్రహముచే
 భాషితపుంస్క శబ్దము ప్రవృత్తి నిమిత్తమున నర్థమును బోధించును. ఈ శబ్దము
 కంటే “భాషితపుంస్క మస్యాస్తి” అను నర్థమున అర్థ ఆదిభ్యోఽచ్
 (5-2-127) సూ. చే, నచ్చుత్త్యయము వలన భాషితపుంస్కమని యగును.
 ఈ శబ్దమునకు ప్రవృత్తి నిమిత్తముగలదని యర్థము. శబ్దమే విశేషణముతో
 గూడినదై యర్థమును బోధించునో యా విశేషణము ప్రవృత్తి నిమిత్తమున బడును.
 జాతి, గుణ, క్రియా, సంజ్ఞాభేదములచే నిది నాలు విధములు. ఈ భేదములచే
 శబ్దములుగూడ నాలుగు విధములగును. ఘటపటాదులు జాతి శబ్దములు. ఇచ్చట
 ఘటత్వము పటత్వమును జాతి ప్రవృత్తి నిమిత్తము. కుకనీలాదులు గుణశబ్దములు.
 ఇచ్చట కుకనీలాది గుణములు ప్రవృత్తి నిమిత్తములు. ఇట్లే క్రియా శబ్దములగు
 పాచకాదులలోను, సంజ్ఞా శబ్దములగు దేవదత్తాలలోను, ప్రవృత్తి నిమిత్తము
 నూహింపదగును. ఏ శబ్దమునకు పున్న పుంసక లిङ్గములందు, ప్రవృత్తి నిమిత్త
 మొకటి యగునో యది యిచ్చటి భాషితపుంస్క శబ్దమున కర్థము. భాషిత
 పుంస్కము నిగ న్మునగు నపుంసకశబ్దమునకు టా మొదలగు నేజాది ప్రత్యయ
 ములు పఠమగునపుడు వికల్పముగ పుంవద్భాష్యము వచ్చునని నూత్రారము.
 నపుంసక శబ్దమునకు పుంలిङ్గ శబ్దాతిదేశముని ఫలితారము. నపుంసక లిङ్గమున
 విధింపబడి ప్రాస్య సమాగమోదాల నివృత్తి యతిదేశ ఫలమగును. అనాదయే
 అనాదినే, ఇత్యాదు లుదాహరణములు. అనాది (నవిద్యతే ఆదిర్యస్యతత్
 (సః) శబ్దమునకు పుంనపుంసక లిङ్గములం గుత్పిత్త్యభావము (గుణము) ప్రవృత్తి
 నిమిత్త మొకటియే. పుంవద్భాష్యపక్షముం దిది హరిశబ్దసదృశమగును. తదభార
 మందు వారిశబ్దసదృశము. భాషితపుంస్క శబ్దమునకు పూర్వోక్తారమును విడిచి
 “భాషితః పుమాన్ యేనశబ్దేన” అను విగ్రహము నాశ్రయించి పున్న పుంసక
 ములుగల శబ్దముమాత్ర మర్థమనినచో ‘పీలునే’ ఇత్యాదులందును పుంవద్భా
 ష్యము ప్రసక్తమగును. పీలుశబ్దము వృత్తిమును బోధించునపుడు పుంలిङ్గము,
 తత్ఫలమును బోధించునపుడు నపుంసకమునగును. “ప్రవృత్తి నిమిత్తైక్య” అను
 నర్థము చెప్పనపు డిచ్చట దోషము వారింపబడును. పుంలిङ్గ పీలుశబ్దమునకు
 ప్రవృత్తి నిమిత్తము వృత్తిత్వవ్యాప్యజాతి, నపుంసక పీలుశబ్దమునకు ప్రవృత్తి
 నిమిత్తము ఫలత్వవ్యాప్యజాతి. ప్రవృత్తినిమిత్త మొకటి గానందున నిచ్చట
 పుంవద్భాష్యము వారింపబడును.

“ఏరనేకాచః” (273) సూ. చే, యతాదేశము. ప్రధాన. తదభావమందు సుమాగమము. ప్రధానా. శేషము సుధ శబ్దసదృశము. వాధు (మధు + సు) మధు శబ్దమునకు పుంలింగమున ప్రవృత్తి నిమిత్తము వసన్తత్వము. (మధుర్వసన్తే ఇత్యాది కోశమువలన) సపుంసకమున ప్రవృత్తి నిమిత్తము మన్యత్వము. (మధు మద్యే ఆన కోశమువలన) కాన ప్రవృత్తి నిమిత్తభేద ముండుటచే నిది భాషిత పుంస్కము గానందున పుంసద్భావము ప్రసక్తంబును. మధునా ఆని యగును. అప్పు మొదలగు శబ్దములు మధు శబ్దసదృశములు. సాను శబ్దమునకు “మాంస పృతనాసా నూనాం మాంసో వృత్తిస్సప్రోవాచ్యాః” అనువా ర్థముచే శసాదులు పరమగునపుడు స్తు ఆదేశము వికల్పముగ వచ్చును. (స్తు + శేస్) సుమాగమ ప్రధా ద్విగములచే ‘స్మాని’ అని యగును. ఆదేశాభావ పక్షమందు సానూని మొదలగునవి, మధు శబ్దమునకువలె వచ్చును. ప్రియక్రోష్ట (ప్రియః కోష్టాయస్య తత్) ప్రియక్రోష్ట + క్రియాయుంజ, క్రి ప్రత్యయము ద్వ్యానుసార మగుటచే తృజ్యక్రోష్టా (273) సూ. చే. తృజ్యద్భావము వలనగు చే సుమాగమ మను బాధించి ప్రాప్తమగును “తృజ్యక్రోష్టే.....విప్రతిషేధేన” అను వార్థముచే తృజ్యద్భావము బాధించి సుమాగమమే వచ్చును. ప్రియక్రోష్టాని। ప్రియక్రోష్ట శబ్దమునకు తృజ్యపుంసకములందు ప్రియక్రోష్ట మత్వము ప్రవృత్తి నిమిత్త మొకటియే వుండుటచే నది భాషిత పుంస్కమగును గాన టా మొదలగు నశాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడు పుంసద్భావము వచ్చును. కనుక పుంసద్భావమందు తృజ్యద్భావము వచ్చునపుడు ప్రియక్రోష్టా ఆని యగును. తృజ్యద్భావమురాని పక్షమందు, పుంసద్భావమురాని పక్షమందును, నా భావ సుమాగమములవలన ప్రియక్రోష్టానా అనునొక రూపమగును. ప్రియక్రోష్ట + శే. పుంసద్భావము వచ్చునపుడు తృజ్యద్భావ మగును ప్రియక్రోష్టే. తృజ్యద్భావము రానపుడు ప్రియక్రోష్టశే. పుంసద్భావాది భావ పక్షమందు పూర్వ విప్రతిషేధవార్థముచే తృజ్యద్భావమును బాధించి సుమాగమము వచ్చును. ప్రియక్రోష్టనే. ఇట్లే జపి మొదలగు నశాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడు పుం వత్త్వపక్షమందు రూపద్యములును, తదభావపక్షమందు రేకరూపము నూహింప దగును. ప్రియక్రోష్ట + ఆమ్. పుంవత్త్వి పక్షమందు తృజ్యద్భావమును, పుం వత్త్వాభావ పక్షమందు సుమాగమమును, బాధించి “సుమచీర” అను పూర్వ విప్రతిషేధ వార్థముచే నుడాగమమగును. కాన ప్రియక్రోష్టానామ్ అని యగును. భ్యామ్ మొదలగు హలాదివిభక్తులం దిది మధు శబ్దసదృశము. సులు (సులు + సు) సులుసి. సులూని. ద్వితీయా విభక్తి, స్రవమా విభక్తి సదృశము. సులు శబ్దము పుంసపుంసములందు శోభనలవలన కర్తృత్వము (బాగుగకోయుట) అనెడి ప్రవృత్తి నిమిత్త మొకటి యగుటవలన భాషిత పుంస్కమగును. పుంసద్భావ పక్షమందు సుల్వా (సుల్వా + ఆ) పతౌ నరమందు సులునా ఇత్యాదు లగును. హేధాతః “నలువతాజ్యస్య” అను విప్రతిషేధ మనిత్యమను పక్షమందు సమ్ముద్ధి గుణమగును. పతౌ నరమందు గుణమురాదు గాన హేధాత్మ అని

యగును. ధాత్యశబ్దమునకు పుంసపుంసక లింగములలో ధారణ కర్తృత్వమునెడి ప్రవృత్తి నిమిత్తము కలిగియుండును. నది భాషితపుంస్క మగును. పుంవత్త్వ పక్షమందు ధాత్రా, పరిజాతములు ధాతృజా, ఇత్యాదులగును. ఇట్లే జాత్య, కర్తృ మొదలగు శబ్దముల ప్రక్రియ నాహించుచుడి.

* 824. ఏనఇగ్ ప్రస్యాదేశే 1-1-43. ఏచ ఇత్, ప్రాస్యాదేశే

అదిశ్యమానేషు ప్రాస్నేషు మధ్యే ఏచ ఇగేవ స్యాత్ । ప్రద్యు । ప్రద్యూర్ । ప్రద్యూవి । ప్రద్యునే త్యాది । ఇహ కపువత్ । యవగ్రం ప్రద్యు ఇతి, తస్యభాషిత పుంస్కత్వాభావాత్ । ఏనమగ్రేపి । ప్రరి । ప్రరిణీ । ప్రరిణి । ప్రరిణా । ఇత్యాది । ఏకదేశ వికృతస్యా నస్యత్వాత్, రాహూహవీత్యాహ్ । ప్రరాభ్యామ్ । ప్రరాభి । సుమచిరేతినుట్యాత్ప్రే ప్రరాణామితి మా ధమః వస్తుతస్తు సన్నిపాత పరిభాషయా నుట్యాత్వమ్ న । సామీతిదీర్ఘస్వార్థస్యానుభ్యా త్వభావా బా ధ్యత్ ఇత్యుక్తమ్ । ప్రరిణామ్ । సును । సునని । సునూని । సునునా । సునునే । ఇత్యాది । ఇత్యజన్తానపుంసకలిజాః ॥

824. నాత్రిమున నాదేశశబ్దము ఆక్ పూర్వక దేశధాతు ప్రకృతిక కర్మ ఘోస్తము. (అదిశ్యత ఇతి) దీని? ప్రాస్యాత్ముతో కర్మధారయ సమాసము. (ప్రాస్వశ్చసానాదేశః) ప్రాస్యాదేశే ఆనుక నిర్ధారణ సప్తమ్యస్తము. జాత్యేకవచనము. ఇట్లు నిష్ఠము అనే అదిశ్యమానేషు ప్రాస్నేషు మధ్యే అను నర్థము. తత్త్వస్యాప్రతిబలచే విధియారణములకు ప్రాస్యములలో ఏచ్ఛులకు ఇక్కులే వచ్చునని నాత్మాశ్చయ. సాప్తర్షియువలన ఏ, ఐ, ల కికారము ఓ, ఔ, ల కుకారము వచ్చును. ఏచ్ఛుః సప్తర్షియులు అనగా రెండవచ్చుల సంధివలన సివములుగనుచు. ఏ, ఐ, లలో పూర్వభాగమునకు సప్తశము, ఉత్తర భాగ మికార సప్తశము. ఓ, ఔ లలో పూర్వభాగమునకు సమానము, ఉత్తర భాగమువర్ణ సమానము. వీనిసానమున విధిపరచిన ప్రాస్యము ఏచ్ఛులలోనున్న రెండువర్ణములకు సప్తశముయినచోకటి లేనందున పూర్వమున ఏ ఐ ల కకార రికారములును, ఓ ఔ ల కికారోకారములును ప్రాప్తమగుదుండ, ఏ ఐ ల కికారమే, ఓ ఔ ల కుకారమే యువకనుగీతి ని నూత్రిము నియామకమగును. ప్రద్యోశబ్దమునకు పుంసపుంసకములగు ప్రద్యు ప్రద్యూర్ ప్రద్యువీ, ప్రవృత్తి నిమిత్తము సమానముగనుండును భాషిత పుంస్క మనచే దీని పుంవచ్ఛావము ప్రాప్తమగుచున్నది. కాని ప్రద్యోశబ్దము ముత్యమున కికారాస్తము, నపుంసక లిజమున ప్రాస్వమువలన మికారాస్తమగుచున్నది. ఇట్లుగనిన ప్రద్యుశబ్దము భాషితపుంస్కము గానందున పుంవచ్ఛావముగను. ఇట్లే, ప్రరి, (ప్రరై పుం లిజము) సును, (సుసౌ పుం) శబ్దములకును పుంవచ్ఛావము రాదు. ప్రద్యోశబ్ద

సున కీ నూత్రముచే నుకారమే హ్రస్వమగును. ప్రద్యు (ప్రద్యు + సు) ప్రరబ్ధమునకు నపుంసకలిప్తముం దికారమే హ్రస్వమగును. ప్రరి (ప్రరి + స) ప్రరాభ్యామ్. ఇచట ఏకదేశవికృత న్యాయమువలన “రాయోహలి” 287 నూ. చే, నాత్వమగును. ప్రరాభిః మొదలగు రూపము లిట్లే అని యనదగును. ప్రరి + ఆమ్ ఇచట ‘సుమచిర’ అనునా రికముచే నుమాగమమును బాధించి నుడాగమమగును. ప్రరి + నామ్, రాయోహలి అను నూత్రముచే నాత్వము. ‘ప్రరాణామ్’ అని యగునని. మాధవుని మతము. సన్నిపాత పరిభాషచే (హ్రస్వ నిమిత్తకమగు నుడాగమము హ్రస్వ విఘాతకమగు నాత్వమును గుతించి నిమిత్తముగాను) నుడాగమము ప్రవర్తించినపిదప నాత్వము ప్రవర్తింపదు. నామి అను నూ. చే, విహితమగు దీర్ఘమారంభ సామర్థ్యమువలన సన్నిపాత పరిభాషను బాధించునని యీగరలో చెప్పబడినది. కానీ ప్రవీణామ్ అని యగునని గ్రంథకారుని యాశయము. సును (శోధనాసార్యశ్యోత్) నపుంసక హ్రస్వసులోపములు. ‘ఇహోచి విభక్తా’ (321) నూ. చే, నుమాగమము ప్రవర్తించిన సునునీ మొదలగు రూపము లగునని గ్రహించునది.

అజన్త నపుంసకలిప్త ప్రకరణము సమాప్తమౌచెన.

ఓం, ఓం, ఓం.

10. హలన్త పుంలిజ్జ ప్రకరణము

* 825. హా ధః 8-2-31. హా! ధః! (యులి పదస్య) అస్తే

హస్యధః ప్యా జ్జలి పదాస్తే చ। హల్జ్యా
లిలి సులోపః। పదాన్తత్వాన్తస్య ధః। జత్వైశ్చైవ
లిత్। లిడ్। లిహా। లిహః। లిహమ్। లిహా। లిహాః।
లిహః। లిద్భ్యామ్। లిట్సు। లిట్సు॥

825. యుల్లర్థము పరమందుగల హకారమునకు, పదముయొక్క తుది నున్న హకారమునకును, ధకార మాదేశమగును. వర్త సమామ్నాయములోని హలం క్రమము ననుసరించి హలన్తశబ్దముల ప్రక్రియ జూపబడినది. లిహ్ శబ్ద మస్వాదనార్థక లిహ్ ధాతువు ప్రకృతిగాగల క్లృప్ ప్రత్యయము. ఆస్వాదించువాడని యర్థము. లిహ్ + సు. హల్జ్యాప్ (253) నూ. చే, సులోపము. లిహ్ హకారము పదాన్తముగనుచే ధత్వమగును. లిక్. జత్వము (యులం జశోఽస్తే) లిడ్. వావసానే (207) నూ చే, వికల్పముగ చర్తమగును. లిత్, లిడ్, లిహా (లిహ్ + బే) లిహ్ + భ్యామ్, ఇచట యుల్లర్థక మగుటవలన హకారమునకు ధత్వము. లిక్ + భ్యామ్. లిక్ అనునది “స్వాదిష్ట్య సర్వనామస్థానే” (231) నూ. చే, పదసంజ్ఞకమగుటవలన, “యులంజశః”

(85) సూ. చే, జత్వము. లిద్భ్యామ్. లిస్ + సు, ఛత్వము. జత్వము. లిక్ + సు ఖరిచ, (122) సూ. చే, విహితముగు చర్వ మసిద్ధమగుటవలన 'డస్సిఘ్' (132) సూ. చే, ఘడాగమము. లిక్ ఘ్ + సు, పిన్యట 'ఖరిచ' (122) సూ. చే, డకారధకారములకు చర్వము. లిట్సు, ఘడాగమమునకు వచ్చిన చర్వ మసిద్ధమగుటవలన, 'చయోద్వితీయా' అనువాకముచే ద్వితీయ వర్ణాదేశము రాదు. శివపదాన్తాత్మః (115) అను సూ. చే, ఘ్భత్వము నిషిద్ధ మగును. ఘడాగమభావ పక్షమందు, లిట్సు అని యగును.

* 326. దాదేరాతోర్ . 8-2-32. దాదేః ధాతోః ఘః ।
(హః । ఘ్ లి । పదస్య । అస్తే)

ఉపదేశే దాదేరాతోర్ స్వ ఘః స్వాజలి
పదాస్తే చ । ఉపదేశే కిమ్ ? అధోగీత్యత్ర యథా
స్వాత్ । దామలిహ మాత్మన ఇచ్చతి దామలిహ్య
తి । తత్ క్విప్ । దామలిక్ । అత్ర మా భూత్ ॥

326. సూత్రమున ధాతుపదము నావృత్తిచేసి యందొకదానికి లక్షణచే నుపదేశకాలమందని యగుము చెప్పవలయును. 'ఉపదేశే' అనునది యిట్లు సిద్ధ మయినదే. పాణిని గణించిన ధాతు పాఠమున దకారాది యగు ధాతువున కప యవమే యుల్పగకముగాని, పదానముగాని యగు హకారమునకు ఘకార మాదేశమగును. పూర్వ సూత్రముచే విహితమగు ఛత్వమున కిది యపవాదము. దుఘ (దుహ) ఉపదేశే కిమ్ ? ఆవృత్తిఫలమేమని యీ ప్రశ్న కాశయము. ఆవ్యాప్త్య తివ్యాప్తులను లక్షణ దోషముల పరిహారము ఫలమని యుత్తరాశ యము. లక్ష్యములలో గొన్నిటియందు లక్షణముయొక్క యప్రవృత్తియవ్యాప్తి యగుంబడును. ఆలక్ష్యములందు లక్షణప్రవృత్తి యతివ్యాప్తి యగును. ఈ దోష ములతో గూడిన లక్షణము దుష్టమే యప్రమాణమగును. 'అధోక్' అనుచోట నీ ఘత్వప్రవృత్తి యిష్టము. అధోక్ అనునది నహ (ప్రపూరణే) ధాతువునకు లక్ష్ ప్రశ్నమైక వచనము. ధాతువునకు పూర్వ మడాగమ ప్రవృత్తిచే, అధోహ్ అని యగును. ఇప్పుడు ఘత్వము రావలయును. దుహధాతు వుపదేశమందు దకారాదియైనను, ఘత్వప్రవృత్తి సమయమున నడాగమము ప్రవృత్తిమగుటచే, యదా గమ న్యాయమువలన, (యదాగమా స్తద్ధుక్ భూతా స్తద్ధిహణేన గృహ్యస్తే, దేని సుద్దేశించి యాగమములు విధింపబడునో దానిధర్మము లాయాగమవిశిష్టమం దతిదేశింపబడును) అకార విశిష్టమే ధాతువగుటవలన ధాతు వకారాదియగును, గాని దకారాది గానందున ఘత్వము రాకపోవును. ధాతూపదేశమందు దకారాదియగు ధాతువు గావలయునని చెప్పినచో, ఘత్వము సిద్ధమగును. వక్ష్యమాణ కార్యజాతము (భిష్ణావాదికము) చే, అధోక్, అను నిష్టరూపము సిద్ధమగుట వలన నవ్యాప్తి పరిహరింపబడును.

దామలిట్ అనుచోట ఘత్వ మనిష్టము. దామలిహ్, (దామలేశి = పుష్పమాల నాస్వాదించువాడు) శబ్దముకంటె నిచ్చార్గక క్యచ్ఛ్రిత్యము చేసిన క్యజస్తము ధాతువగుటచే, 'దామలిహ్యతి' అని యగును. దామలిహ్య అను ధాతువుకంటె క్విప్ ప్రత్యయము చేసినయెడల 'దామలిహ్' అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. ఇచ్చుడిన దకారాది ధాతువగుటవలన ఘత్వము ప్రసక్తమగుచున్నది. సుబాతువగుటచే ధాతుపాఠమున దీనికి పాఠములేదు. ధాతూపదేశకాలమున దకారాది గానందున సతివ్యాప్తిరూప దోషము లక్షణమున నివృత్తమగును.

* 327. ఏకాచో బభో భిష యుష న్తస్య స్థ్యోః. 8-2-37 ఏకాచి. బభో. భిష. యుష న్తస్య. స్థ్యోః (ధాతోః. పదస్య. అస్తే)

ధాతోగవయవో య ఏకాచి యుష న్తస్య దవయవస్య బభో స్థానే భిష స్యాత్ప్రికారే ధ్వశ్చైవ వాస్తే చి. ఏకాచో ధాతోంతి సామానాధికరణ్యే నాన్వయేతు ఇహ న స్యాత్. గర్దభమాచటే గర్దభయతి ష్టః క్విప్. ణిలోపః. గర్దవ. ఋలీతి నివృత్తం. స్థ్యోహాసామధ్యత్. తేనేహ న. దుగమ్. దోగ్ధా. వ్యవదేశేవద్భావేన ధాత్వవయవత్వాద్భిష్టావ. జత్వచర్యే. ధుక్. ధుగ్. దుహా. దుహా. పత్వచర్యే. ధుత్స॥

327. ధాతువున కవయవమై ఋష (ఋ, భ, ఘ, ఞ, ధ) ప్రత్యాహార వర్ణమై నమందు గతిగల యేకాచ్చమున కవయవమయిన బభో (బ, గ, డ, ద) వర్ణముయొక్క సానిమున నాయేకాచ్చునకు సకారముగాని, ధ్వశబ్దము (తిజులలో నాత్మనేపద మధ్యము బహువచనము) గాని పరమగునపుడును, పదాంతమందును, భిష వర్ణములు గ్రహముగ నాదేశములగును. ఏకాచి, అనునది బహుప్రీహి. (ఏక, అచీయస్య.) ఏకాచి, ధాతో, అను పదముల యగములకు భేదసంబంధముచే నన్వయము చేయుటచే నిట్టి యగము లభించినది. ఈ యన్వయమున ధాతో అనునది ఆవయవపక్ష్యస్తము. సంభవతి సామానాధికరణ్యేనాన్వయే వై యధికరణ్యేనాన్వయోఽన్వాయ్యః పదార్థముల కభేద సంబంధముచే నన్వయము చేయుటకు వీలైనపుడు భేదసంబంధముచే నన్వయము చేయుట యుచితముగాదు. ప్రకృతమున, ఏకాచ్చయిన ధాతువని యభేద సంబంధముచే నన్వయము సంభవించుచుండ, ధాత్వివయవమగు నేకాచ్చున గురుభూతమగు భేదసంబంధము (ఆవయవావయ విభావము) చే నన్వయము జెప్పుట యనుచితమగును. ఈ న్యాయానుసార మేకాచ్చమయిన ధాతువున

కవయవమగు బస్సులకని యర్థము చేసినచో 'గర్భ' అనుచోట భస్మావము రాకపోవును. గర్దభమాచక్ష్మే (గాడిదనుగుఱించి చెప్పించున్నాడు) అనునర్థమున గర్దభ అను ప్రాతిపదికముకంటె జిచ్చిత్రము. 'గర్దభి' అనునది ధాతు వగును. పిమ్మట క్విప్స, జిహ్వా క్విప్సములు. క్విబజ్జనుగుడువలన 'గర్దభ' అనునది ప్రాతిపదికముగను. క్విబజ్జనుగుడుచే ధాతువునగును. గర్దభ + న్ ఇచట సుహాపము, భవ భావము, చర్మము, ప్రవరించినయెడల 'గర్దభ' అనునట్టి యిష్యరూపము సిద్ధమగును. ఒక యచ్చుగల ధాతువని యర్థముచేసి నపుడు 'గర్దభ' అను ధాతువేకాచ్చుము గానందున భవ భావము సిద్ధింపక పోవును. కావున నిచట లచ్చ్యునుసారముగ వైయ్యకరణ్యాన్యమున నే స్వీకరించి ధాత్వవయవమైన యేకాచ్చుని చేప్పినచో 'గర్దభ' ధాతువుయొక్క యవయవము 'దభ' అనునది యేకాచ్చు గాన నిష్పత్తి సంభవించును. మూత్రమున స్థాని సకార ధ్వజములగు నిమిత్తముగ గ్రహించుటవలన 'మిత్ర' అను పదమున కిచట ననువృత్తిలేదు. అనువృత్తి యున్నదనిన సకార ధకారములు యుల్లులే గాన సకార ధ్వజములు పరమగునుపుడును భవ భావము సిద్ధమగుచుండ 'స్థాని' అనునది మూత్రమున వ్యవస్థ గావలయును. యిల్లుదానువృత్తి లేనందున 'దుగమ్' (దుహ్ + త, దుఘ్ + త) చోగా (దుహ్ + తా (త్విచ్) దోహ్ + తా, దోఘ్ + తా) అను చోలులం దనిష్ఠమును భవ భావము నివృత్తిమగును. ధుక్ (ధుహ్ + సు, ధుఘ్) కితునువాదను స్థాన దుహ్ ధాతువుకంటె కర్తృరమింను క్విప్ ప్రత్యయము. ఇచట భవభావమిష్టము. 'దుఘ్' అను నేకాచ్చు ధాతువే (క్విబజ్జు ధాతుగుడువలన) అనునదిగాని ధాత్వవయవము గానందున భవభావము గాతున్నది. కాని వ్యవహారేకదేశస్థి = అను పరిభాషచే ధాతువుయంగు ధాత్వవయవమై దేశించుటవలన 'దుఘ్' అనునది ధాత్వవయవమగును. కాన భవ భావము సిద్ధమగును. పరిభాషాన్ని వ్యవహారేక వత్ = వ్యవహారేకా తుల్యమ్ (వ్యవహారేతో సహాయముగ) వ్యవహారేయన నిమిత్తములందుటవలన ముఖ్య వ్యవహారముగలది. దీనితో సహాయముగా కార్యములు, ఏకస్థిత్ = అసహాయమగును (ముఖ్య వ్యవహారమునకు గావలసిన నిమిత్తములు లేనందున సతిదేశించుట క్విప్మైన ధర్మముతో సహాయమైనదని యందు) ప్రవరించును. లోకమున నొకరికి యిష్టగు కుమారు లున్న పుడు, మొదటివానికి జ్యేష్ఠుడనియు, రెండవవానికి మధ్యమిడనియు, మూడవవానికి కనిష్ఠుడనియును, ముఖ్య వ్యవహారముండును. మూడు చోకడే యున్నపుడు (అసహాయమందు) వీనినే జ్యేష్ఠుడని మధ్యమిడని కనిష్ఠుడనియును వ్యవహరింతురు. ఇట్లే గర్దభ (మొదటయగు) ధాతువయినచోలున 'దభ' అనునది ధాత్వవయవమగును. ఇచట ముఖ్య వ్యవహారమే యున్నది. ప్రవృత్తియైన దుఘ్ అనుచోట ధాతువుకంటె వేరయిన తదవయవము లేనందున ధాతువేధాత్వవ

యవము నగును. ధాతువుయందే, తదవయవనిమితక కార్యములు ప్రవర్తించునని యాశయము. 'దుష్' అనుచోట జత్త్వచర్త్వము లసిద్ధములగుటచే మొదట భవ భావము, 'దుష్'. పిమ్మట జత్త్వము, ధుక్. అటుపిమ్మట వావసానే (207) నూ. చే, వికల్పముగ చర్త్వము. ధుక్, ధుగ్, ధుగ్భ్యామ్, ధుగ్భ్య భ్యామాదులందు ప్రకృతి, పదసంజ్ఞకమగుటచే భిష్టావజత్త్వములు ప్రవర్తించును. దుష్ + సు, ధుష్ + సు. ఇచట చర్త్వ మసిద్ధమగుటవలన పూర్వము షత్త్వము, పిమ్మట చర్త్వము. ధుక్ + షు, (కషలను కలిపి యుచ్చరించు నపుడు, ట అని యగును.) ధుత్తు.

* 328. వా ద్రుహము హష్టహస్తిహమ్. 8-2-33. వా ద్రుహముహష్టహస్తిహమ్. (ఘః | ఘలి | పదస్య | అస్తే)

ఏషాం హస్య వా ఘః స్యాజ్ఞలి పదాస్తే చ | పక్షేః | ధ్రుక్ | ధ్రుగ్ | ధ్రుట్ | ధ్రుక్ | ధ్రుహమ్ | ధ్రుహః | ధ్రుగ్భ్యామ్ | ధ్రుగ్భ్యమ్ | ధ్రుత్ | ధ్రుట్ త్సు | ధ్రుత్సు | ఏరం | మహష్టహస్తిహమ్ | విశ్వవాట్ | విశ్వవాడ్ | విశ్వవాహా | విశ్వవాహః | విశ్వవాహం | విశ్వవాహా ||

328. ద్రుహ (జిఘాంసాయామ్) మహ (వైచిత్ర్యే) ఘహ (ఉద్గిరణే) స్తిహ (ప్రీతౌ) ఈ ధాతువులయొక్క (క్వబ సములు) హకారమునకు స్థులు పరమగునపుడును, పదాస్తమందును, ఘకారాదేశము వికల్పముగ నగును. ద్రుహ ధాతువు దకారాది యగుటవలన 'దాదే' (326) నూ. చే, నిత్యముగ ఘత్వము ప్రాప్తమగుచుండ, మిగిలినవాని కప్రాప్తమగుచుండ నీ సూత్రము వికల్పముగ ఘత్వమును చెప్పుటవలన నిది యుభయత్రివిభాష యగును. ద్రుహ + న్, ఇచట సులోప, ఘత్వ, భవభావ. జత్త్వ, చర్త్వములు. ధ్రుక్, ధ్రుగ్. ఘత్వా భావమందు, హోః (325) నూ. చే, ఘత్వము. ధ్రుట్, ధ్రుక్. ద్రుహ + భ్యామ్, ఘత్వ, భిష్టావ, జత్త్వ, చర్త్వములు. ధ్రుగ్భ్యామ్. ఘత్వమురాని పక్షమందు ఘత్వము. ధ్రుగ్భ్యామ్, ధ్రుత్తు. ధుత్తు, అను రూపమునకువలె నిచట కార్యముల నూహించునది. ఘత్వ పక్షమందు లిప్తశబ్ద సప్తమీ బహువచనమునకువలె ప్రక్రియ నూహింపదగును. ఇట్లే మహ్, ఘహ్, స్తిహ్ శబ్దముల యొక్క ప్రక్రియ (భిష్టావమును విడిచి) నూహింపవలయును.

* 329. ఇగ్యణః సంప్రసారణమ్. 1-1-45. ఇక్ | యణః | సంప్రసారణమ్ ||

యణః స్థానే ప్రయుజ్యమానో య ఇక్ సంప్రసారణసంజ్ఞః స్యాత్ ||

329. యజ్ఞుల (యవరల) స్థానమున ప్రయుక్తులగు నిక్కలు (ఇ, ఉ, ఋ, ఞ) సంప్రసారణసంజ్ఞ గలవగును.

వివ :—వసోః సంప్రసారణమ్ (433) అచిన్యపి యజాదీనాం కితి (6-1-15) ఇత్యాదులు సంప్రసారణ విధాయకములు. ఇవి సంప్రసారణ శబ్దము చేతనే యజ్ఞుల కప్పులగు విధించును. యజ్ఞుల స్థానమందు విధంపబడు నిక్కల కీ నూత్రముచే సంప్రసారణసంజ్ఞ విధంపబడును. సంప్రసారణ శబ్దముచే నిక్కలను విధించునవి విధ నూత్రములే. ఇట్లు విధ నూత్రములం దన్యోన్యశ్రయ దోషము ప్రసక్తమగుచున్నది. నూత్రశాటక (అన్య నూత్రన్య శాటకం వయ) న్యాయముచే నీ దోషమును వారించవలయును. లోకమున నీ నూలుతో నేయు మని నేతగానితో చెప్పవచ్చును. నేత పూర్తికయిన ఏమృతగాని వస్త్రమును వ్యవహారము గలుగదు. వస్త్రమును నేయుమని చెప్పనవసరములేదు. కావున నీ నూలుతో నేసినపిదప దేనికి వస్త్రమును వ్యవహారము వచ్చునో దానిని నేయు మని యజ్ఞుల కెప్పుడువలన లోకమున నన్యోన్యశ్రయ దోషము వారించబడు చున్నది. ఇట్లే యజ్ఞుల స్థానమందు ప్రయుక్తులగు నేయిక్కులకు సంప్రసారణసంజ్ఞ వచ్చునో యట్టి యిక్కులు వచ్చునని విధినూత్రముల కరము కెప్పి యన్యోన్యశ్రయ దోషమును పరిహరింపవలయును. మరియు నీ సంజానూత్ర మందలి సంప్రసారణ పదమున కావృత్తిచేసి సంప్రసారణ శబ్దముచే జాతము లయిన యాక్ ధానికములగు నిక్కులకే సంప్రసారణసంజ్ఞ యగునని యర్థము చెప్పవలయును. కనుక నే ద్యుభ్యామ్ (దిష్ + భ్యామ్) అనుచోట ‘దివ ఉత్’ (338) నూ. చే, వహారస్థానమున విధింపబడు ఉకారమునకు సంప్రసారణసంజ్ఞ వారింపబడును. ద్యుభ్యా మనుచోట సంప్రసారణసంజ్ఞ ప్రవర్తించిన ‘హలః’ (6-4-2) నూ. చే, మకారమునకు ప్రసక్తమగును.

* 330. వాహ ఉత్. 6-4-131. వాహః ఉత్. (భిన్య, సంప్రసారణమ్)

భిన్య వాహః సంప్రసారణమాత్ స్వాత్ ||

330. భిన్యంజగల ‘వాహ’ అనుదానిక సంప్రసారణ సంజ్ఞక మగు ఉత్, ఆదేశమగును.

వివ :—సంప్రసారణమ్యనునది ఉత్ నకు విశేషణము. లేనిచో ‘విశ్వ వాహ’ ఇత్యాదులలో నూత్ అలో2న్యన్య అను పరిభాషచే హకారమునకు ప్రసక్తమగును. విశేషణ మయినపుడు హకారస్థానమున బ్రవర్తించినచో నూత్, సంప్రసారణ సంజ్ఞకము గానేరదు గావున నిష్ఠమగు వహారస్థానమందే ప్రవర్తించును.

* 331. సంప్రసారణాచ్చ. 6-1-108. సంప్రసారణాత్. చ (పూర్వరూపమ్, అచి)

సంప్రసారణాదచి పరే పూర్వరూప మేకాదేశ
శః స్యాత్. ఏత్యేథత్యూహ్ను. విశ్వహః. విశ్వహే
త్యాది. ఉద్ధనేవ ణ్విరితి పతే ణిజనాద్విచ్ ||

331. సంప్రసారణమున కచ్చు పరమగునపుడు పూర్వరూప మేకాదేశ
మగును. విశ్వం వహతి. అను సర్వమున విశ్వశబ్దపూర్వక వహ ధాతువుకంటె ణ్వి
ప్రత్యయముచేసిన 'విశ్వవాహ్' అను స్రాతిపదిక మేగుతును. ణ్విప్రత్యయము
వైదిక భాషయందే బ్రవర్తించుననుమతమున విశ్వశబ్దపూర్వక వహ ధాతువుకంటె
ణిచ్చుప్రత్యయము, ణిజన ధాతువుకంటె విచ్ ప్రత్యయముచేసిన విశ్వవాహ్,
అను రూపము సిద్ధించును. విశ్వవాహ్ + స్, అనుచోట సులోప, థత్వ, జత్వ,
చర్త్వములు చేసిన విశ్వవాహ్, విశ్వవాహ్, అని యగును. విశ్వవాహా, విశ్వ
వాహః, విశ్వవాహమ్, విశ్వవాహాః, విశ్వవాహా + శస్, ఊహ. విశ్వ, ఊ,
అహ్ + అన్, పూర్వరూపము. విశ్వ, ఊహ్ + అన్, 'ఏత్యేథత్యూహ్ను, (74)
అను సూత్రముచే నృద్ధి. విశ్వహః, అని యగును. ఇట్లే భ సంజ యున్న
చోటులందు 'విశ్వహేత్యాదులగును. పదసంజ యున్నచోటున థత్వ,
జత్వములచే 'విశ్వవాహ్' అని, ఇత్యాదులగును.

* 332. చతురనడుహారా ముదాత్తః. 7-1-91. చతురన
డుహారా, అహ్, ఉదాత్తః (సర్వనామస్థానే)

అనయోరామ్స్యాత్సర్వనామస్థానే. సహోదాత్తః ||

332. చతుర్, అనడుహా, వీనికి సర్వనామస్థానము పరమగునపు డుదాత్త
స్వరకమయిన ఆమాగమమగును. ఇది మి త్తగుటచే 'మిద చో వ్వాత్', అను
పరిభాషవలన నస్త్యాచ్చునకు పరమై వచ్చును.

* 333. సావనడుహః. 7-1-82. సా. అనడుహః. (నుమ్)

అస్య నుమ్ స్యాత్స పరే, ఆదిత్యధికారా
దక్షరాత్వకోఽయం నుమ్. అతో విశేష విహితేనా
వి నుమా అహ్ న బాధ్యతే, అమా చ నుమ్ నబా
ధ్యతే. సోగోపః, నుమ్విధిసామర్థ్యా ద్వసుస్రంస్వితి ద
త్వం న. సంయోగాన్తలోపస్యా సిద్ధత్వాన్న లోపా
న. అనడాన్ ||

333. అనడుహ్ శబ్దమునకు ప్రథమైక వచనము (ను) పరమగునపుడు
నుమాగమమగును. ఈ సూత్రమున 'అత్' అను పదము ననువృత్తిచేసి 'అవర్ణము
కంటె పరముగ నుమాగమము వచ్చునని యర్థము చెప్పవలయును. కావున అన
డుహ్ శబ్దమునకామాగమము ప్రవర్తించినపిదపనే నుమాగమము ప్రవర్తించును.
ఇట్లు వ్యాఖ్యానము చేయుటవలన, సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు విహిత

మయిన నామాగమము (సామాన్య విహితము) సర్వనామసాన విశేషమగు సుప్రత్యయము పరమగునపుడు విధింపబడుటవలన విశేష విహితముయిన నుమాగమముచే బాధింపబడదు. ఇట్లే ‘పే అనడ్వన్’ అనుచోట సామాన్య విహిత మయిన, నుమాగమము, సూక్ష్మతాత్రము పరమగునపుడు విధింపబడినందున, విశేష విహితమగు అమాగమముచే బాధితముగాదు. అమాగమమునకు పూర్వము నుమాగమమునకు ప్రాప్తి లేకపోవుటచే, నుమాగమ ముపజీవ్యమైనది. ఉపజీ వ్యోప జీవకములకు పరస్పర విరోధమనుచితమగుటయే యిట్లు చెప్పటకు కారణము. కావున విశేష విహితమగు యా నుడాగమము, యా నుట్ పరస్పై పరేషాదాత్తోజిచ్చ 3-4-103 సామాన్య విహితమైన (లిజ్, సీ యుట్ 3-4-102) సీ యుడాగమమునకు బాధకమయిన టీ అమాగమ నుమాగమము లకు గాని, అమాగమ నుమాగమములకు గాని బాధ్యబాధక భావములేదని యాశయము. ‘అనః (తకటస్) వహతి’ అను సర్వమున అనత్యబ్ధపూర్వక వహ ధాతువుకంటె క్విబాదులు చేసినచో ననడుహా శబ్దము నిష్పన్నమగును. బంజిని మోయునదని యగును. అనడుహా + న్, అమాగమ యణాదేశములు, అనడ్వా హ్ + న్. నుమాగమము, అనడ్వాన్ హ్ + న్, నులోపము, అనడ్వాక్ హ్, సంయోగాస్తలోపము, అనడ్వాన్ అని యగును. ఈ సూత్రముచే విధింపబడు నుమాగమము, విధాన సామగ్ధ్యమువలన నకారముగ నే యుండును గాని వికార మును చెందదని యగును, గావున ‘అనడ్వాన్’ అనుచోట, నకారమునకు “వసుస్రంసు” (333) సూ. చే, దకారాదేశము ప్రవర్తించును. సంయోగాస్త లోప మనివధుమగుటచే నలోపమును రాదు.

వివ:—కొన్ని పుస్తకములందు “అమా న నుమ్ న బాధ్యతే” అను దానిసానమున “అమా న నుమ్ న బాధ్యతే” అను పాఠమున్నది. దాని కర్థ మిది. బహ్వనడ్వాంహి, కలాని (బహవోఽనడ్వాహః యేషు) బహ్వనుడుహ్ + జన్, ఇదట నపుంసకస్య (315) అను సూత్ర విహితమగు నుమాగమముకంటె పరమగు “నుతుగనడుహః” సూత్రముచే విధింపబడు అమాగమము పూర్వము ప్రవర్తించినను “పునః ప్రసజ్జ విజ్ఞానాత్స్థివస్” (పరశాస్త్ర) కార్యము ప్రవర్తించినపిదప పూర్వశాస్త్రమునకు ప్రాప్తియున్నచో నదియును (ప్రవర్తించును) అను న్యాయముచే నుమాగమముగూడ ప్రవర్తించును. అమాగమముచే నుమా గమము బాధింపబడదని.

* 334. అమ్ సంబుధౌ. 7-1-96. అమ్, సంబుధౌ, (చతు రనడుహః)

చతుగనడుహో రమ్ స్యాత్సంబుధౌ. ఆమో ౭పవాడః పేఅనడ్వన్. అనడ్వాహా. అనడ్వాహః. అనడుహః ||

334. చతుర్, అనడుహ్, వీనికి సంబుది పరమగునపు డమాగమము వచ్చును. ఆమాగమమున కిది యపవాదము. అనడ్వాన్, అను రూపమందువలె హే అనడుహ్ + న్, అనుచోట ప్రక్రియ నూహింపదగును. హే అనడ్వాన్, హే అనడ్వాహ్, హే అనడ్వాహః, అనడ్వాహమ్, అనడ్వాహౌ, ఈ రూపములం దామాగమము మాత్రము ప్రవర్తించును. అనడుహః (అనడుహ్ + శన్) అనడుహః (అనడుహ్ + టా)

* 335. వసుప్రసంగస్యంస్వనడుహం దః. 8-2-72. వసు..... హమ్, దః. (సః పదస్య అస్తే)

సాస్తవస్యస్తస్య సంసాదేశ్చ దః స్వాత్మ దాస్తే. అనడుద్యామిత్యాది. సాస్తేతి కిమ్? విద్వాన్. పదాస్తే ఇతి కిమ్. ప్రస్తమ్. ధ్వస్తమ్॥

335. 'వసు' అనునది ప్రత్యయమగుటవలన ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే తదస్తబోధకమగును. సంస్, ధ్వంస్, అనునవి ధాతువులు. సంసు, ధ్వంసు లెపుడును సకారాస్తములే యగుటచే వాస్తము లేకపోవటవలనను, అనడుహ్ శబ్ద మెపుడును సకారాస్తము గానందున వసంభవమగుటచేతను అనుచ్ఛత్తమగు 'సః' అనునది వస్తవమునకే విశేషణము. పదాస్తమున విద్యమోనమగు సకారాస్త వసుప్రత్యయాస్తమునకును, సంసాదులకును దకార మూదేశమగును. అనడుద్యామి (అనడుహ్ + ధ్యామ్) అనడుద్భి ఇత్యాదు తీర్థి నూహ్యంబులు. వసుప్రత్యయాస్త మెపుడును సకారాస్తమే యగుటవలన 'సాస్త' అను విశేషణ మెందులకని 'సాస్తేతికమ్' అను ప్రశ్న కభిప్రాయము. విద్వాన్, (విద్వన్ + ను) అనియుండే అత్వస్వస్తస్య (428) సూ. చే, నుపధాద్భిః, ఉగి దచామ్ (363) సూ. చే, నుయోగమము, నులోప సంయోగాస్తాలోపములు ప్రవర్తించిన విద్వాన్ అని యగును. ఇది వసుప్రత్యయాస్తమైనను సకారాస్తము గానందున నిసట దత్వవాలమునకై ఆవిశేషణ మవశ్యకమని సమాధానాశయము. ప్రస్తమ్, ధ్వస్తమ్, ఇవి సంసుధ్వంసు ధాతు ప్రకృతికై క్తప్రత్యయాస్తములు : ఇచట దత్వవాలమునకై పదాస్తమున విద్యమోనములగు వాని కని యర్థము జెప్పవలయును.

* 336. సహేస్నాడస్యః 8-3-56, సహేః సాడః సః, (అప దాస్తస్య మూర్ధస్యః)

సాడ్ రూపస్య సహేస్యస్య మూర్ధన్యాదేశః స్వాత్. తురాహట్. తురాహడ్. తురాసాహౌ. తురాసాహః. తురాసాద్భ్యామిత్యాది. తురం సహత ఇత్యర్థేఽ ఛందసి సహః. ఇతి జ్యైః. లోకేతు సాహ యతే క్షిప్. అశ్వేసామపీతి పూర్వపదస్య డీర్ఘః॥

336. 'సాడః, ఆనునది ఘత్వడత్వములుగల సహధాతువున కనుకరణము. సాడ్ ఆను యావముగల సహధాతువుయొక్క సకారమునకు మూరసానకమగు వర్ణమునగా సకార మాదేశమగును. తురాసాహ్ + సు, సులోపఘత్వ జత్వములు, తురాసాడ్, ఈ మాత్రముచే షత్వము, వావసానే, (207) సూ. చే, చత్వము, తురాసాబ్, తురాసాబ్. తురాసాహ్ + భ్యామ్, ఘత్వడత్వ షత్వములు, తురాసాద్భ్యా మిత్యాదులు, తురం సహతే ఆను నగమున తురశబ్ద పూర్వక సహధాతువునకు, 'భర్తాసిహః' (31-2-63) సూ. చే, ణ్యీపత్య యను చేసిందో, వేదమున, తురాసాహ్ ఆను యావ మేర్పిడును. తురశబ్ద పూర్వక సహధాతువునకు, ణ్యీప్త్యమును చేసినచో, 'తురాసాహి' అని యగును. ఈ ణ్యీప్త్యముకంటె ణ్యీప్త ప్రత్యయము చేసినయెడల, తురాసాహ్, అని యగును. ఈ రెండు విధములగు యావములయందు 'అన్యేషా మపిద్యశ్యతే' (851) సూ. చే, తురశబ్దమునకు దీర్ఘమగును. (శత్రువుల వేగమును సహించు వాడు, ఇయ్యిమి).

* 337. దివ ఔత్. 7-1-84. దివః। ఔత్. (సా)

దివితి । ప్రాతిపదికస్య ఔత్సాహ్యత్వేన పరే । ఆ

త్విహత్వేన సస్థానివత్త్వాభావాద్యజ్ఞాదితి సులోపాన ।

సుద్యౌః । సుదయోః । సుదియః । సుదివయః । సుదివౌ॥

337. ఔత్, ఆను నాదేశములోన తకార ముచ్చారణార్థము. మాత్రమున దివః, ఆనునది దివ్ శబ్దముయొక్క షష్ట్యేకవచనము 'నిరముబనక గ్రహణేన సామబదకస్యః' (సప్త్యేకస్థితీహిత మయినదానిని గ్రహించునపు డిత్సంజ్ఞక న్నమతో ణ్యీప్తముదానికి గ్రహణములేదు) ఆను పరిభాషచే, మాత్రములోని 'దివ్, శబ్దముచే, నిరముబనకమయన ప్రాతిపదికముచే గ్రహణము, గాని ఇత్సంజ్ఞ కోకారముల 'దివు, (క్షీడా రూప్) ధాతువునకు గ్రహణములేదు. మూలమున, 'ప్రాతిపదికస్య, ఆనునది యీ పరిభాషవలన సిద్ధమయినదే. ప్రాతిపదికమగు 'దివ్, ఆనుచానికి సుప్రత్యయము ఉదమగునపుడు శౌకారాదేశమగునని మాత్రాత్థము. (శోభనాద్యోగ్యస్య) సుదివ్ + సు. ఈ మాత్ర సప్తాధికారము లోనిదగుదువలన దివ్ శబ్దాంతమునకు నీ మాత్రముచే శౌకారాదేశమగును. ఔత్వము యజాదేశము, సుద్యౌః, సకారమునకు నుత్పవినగ్గములు. సుద్యౌః ఇదట వకారసానికమగు నౌకారమునకు స్థానివచ్ఛాసముచే హల్ల్యము నాత్ర యించినచో, 'హ్యాయ్' (253) సూ. చే, సులోపము ప్రాప్తమగుచున్నది గాని సులోపమల్పిగ (అలఘువ్యర్థిగ) యగుచుచే స్థానివచ్ఛాసము ప్రవర్తించ నందున దోషములేదు. సుదివౌ, ఇత్యాదులు.

* 338. దివ ఉత్. 6-1-131. దివః ఉత్. (పదాన్తాత్)

దివోఽన్తాదేశ ఉకారః స్యాత్పదాన్తే. సుద్యు
భ్యామ్ సుద్యుభిః చత్వారః చతురః చతుర్భిః చ
తుర్భ్యః ||

338. అనుష్టుప్తును, 'పదాన్తాత్, అనుదానిని సప్తమ్యస్తముగ విపరి
ణామము చేయవలయును. పదాన్తముననున్న దివ శబ్దమునకు ఉకార మన్తాదేశ
మగును. సుది ఉ + భ్యామ్, (సుదివ్ + భ్యామ్) యణాదేశము. సుద్యుభ్యామ్,
సుద్యుభిః, ఇత్యాదులు. చతుర్ శబ్ద మెల్ల పుడు నాలుప స్తువులను బోధించున
దగుటచే నిత్యబహువచనాన్తము. చతుర్ + బస్. చతుర నడుహారాముదాత్తః
(332) సూ. చే, ఆమాగమము. చత్వారః. చతుర్ + శస్, చతురః.

* 339. షట్ చతుర్భ్యశ్చ. 7-1-55. షట్ చతుర్భ్యః చ।
(ఆను. (ఆమి) షట్)

షట్ సంజ కేభ్యశ్చతురశ్చ పరస్యామో నుడా
గమః స్యాత్. ణత్వమ్. ద్విత్వమ్. చతుర్థామ్ ||

339. “కృత్రిమా కృత్రిమయోః కృత్రిమే కార్య సంప్రత్యయః
(కాస్త్రమున సంకేతము చేయబడినది కృత్రిమము, తద్భిన్నమకృత్రిమము
ఈ గంటిలో కృత్రిమమంచే బాస్తీయకార్యము ప్రవర్తించును.) అను న్యాయ
ముచే, నూత్రమున షట్ బహువచన, ‘ష్టాన్తాషట్, (371) సూ. చే, సంకే
తము చేయబడిన షట్ సంజ కేభ్యశ్చతురశ్చ గ్రహణముగాని, షష్ శబ్దమునకుమాత్రము
గ్రహణముగాదు. షట్ సంజ కేభ్యశ్చతురశ్చ, చతుర్ శబ్దము, వీనికింటే పరమగు
‘ఆమ్ ప్రత్యయమునకు నుడాగమమునని నూత్రార్థము. చతుర్ + ఆమ్ నుడా
గమము. ద్విత్వ మనిదమగుటచే పూర్వము ణత్వము, విదప అచోరహాభ్యామ్
(60) సూ. చే, ద్విత్వము, చతుర్థామ్.

* 340. రో సుపి. 8-3-16. రోః సుపి. (విసర్జనీయః ఖరి)

సప్తమీ బహువచననే పరే రోరేవ విసర్జనీయో
నాన్యరేభ్యః ణత్వమ్. షస్య ద్విత్వే ప్రాప్తే ||

340. ఈ నూత్రమున ఖరి, అను పదమున కనుష్టుప్తి చేయుటవలన సుప్
అనునది సప్తమీ బహువచననే గాని ప్రత్యాహరణముకలదు. కావున సుప్ప
పరమగునపుడు “ఖరవనాన్యయో” (77) సూ. చే, విసర్గము సిద్ధమగుచున్నది
గాన నీ నూత్రము నియమాత్మమగును. కావున పయోభ్యామ్, (పయర్ + భ్యామ్)
ఇత్యాదులలోన ప్రాప్త విసర్గ విధానముకలుగాదు. సప్తమీ బహువచనము
పరమగునపు డుకారేత్సంజకమగు రేఘమునకే విసర్గము వచ్చును గాని యితర

రేఫమునకు రాదు. చతుర్ + సు ఇచట రేఫముకారేత్సంజకము గానందున విసర్గము రాదు. ఆదేశప్రత్యయయోః (213) సూ. చే. షత్వము, చతురు. షకారమునకు, అచోరహభ్యామ్, (60) సూ. చే, ప్రాప్తమగు ద్విత్వమును నిషేధించుచున్నాడు.

* 341. శరోఽచి. 8-4-49. శరః। అచి। (న। ద్వే)

అచి పరే శరో న ద్వేన్తః। చతురు। ప్రియ
చత్వాః। హేప్రియచత్వాః। సుప్రియచత్వాః। ప్రియ
చత్వరః। గణిత్యేతు నాట్ నేచ్యతే। ప్రియచతు
రామ్ ప్రాధాన్యేతు న్యాదేవ। పరమ చతుర్ణామ్।
కమలమ్ కమలాం వా ఆచక్షాణః కమల్। కమలౌ।
కమలః। షత్వమ్। కమల్ షు॥

341. అచ్చ పరమగనవుడు శర్ వగులకు ద్విత్వము రాదు. చతురు. ర్షురోర్షురి (72) సూ. చే, లోపము వైకల్పికమగుటవలన ద్విత్వనిషేధము లేనిచో లోపాభావ పక్షమందు ద్విత్వశ్రవణము గావలసినచున్నది భావము. ప్రియశ్చత్వారో యస్య ప్రియచత్వాః (నలుగురు ప్రియులు గలవాడు) ప్రియ చతుర్ + సు ‘చతురగమహో, సూత్ర ముక్తాశ్చకారములోని దగుటవలన చతుర్ శబ్దమునకు నాదూగమమగును. యజాదేశే సులోపములు ప్రియచత్వాః, హేప్రియచత్వాః, ఇచట అష్ట సంబంధ, (334) సూ. చే, ఆహంగమము. ప్రియచతుర్ + ఆమ్, షట్ చతుశ్చ్యత్ (333) అను నుచ్ఛేధాయక సూత్ర మున ద్వివచనమును విడిచి బహువచన నిర్దేశమును చేయుటవలన నర్థమునకు ప్రాధాన్యము వివక్షింపబడును. ప్రధానమయిన షట్చతుముకంటె, చతుర్ శబ్దారముకంటె పరమగు ఆమ్మనకు నుడాగమమని యోము. ఆర్థముకంటె నామ్ ప్రత్యయము పరమగుట యసంభవము గాన తద్వ్యాచిక శబ్దముకంటె పరమని చెప్పవలయును. కావున షట్ సంబంధములయొక్క చతుర్ శబ్దముయొక్క యర్థమునకు ప్రాధాన్యమున్న స్థలములందు షట్టామ్, పరమషట్టామ్, చతుర్ణామ్, పరమ చతుర్ణామ్ ఇత్యాదులలోనే నుడాగమము వచ్చునుగాని, షడాద్యర్థము నకు ప్రాధాన్యములేనట్టి ప్రియపళ్ళానామ్, ఇత్యాదులందు రాదు. కావున ప్రియచతుర్ + ఆమ్, అనుచోట చతుర్ శబ్దమునకు ప్రాధాన్యమున లేనందున నుడాగమము రాదు. ప్రియచతురామ్ అని యగును.

కమలం, కమలాం వా ఆచక్షాణః (పద్మమును గుఱించిగాని, లక్ష్మిని గుఱించిగాని చెప్పనాడు) అను నర్థమున కమల కమలా శబ్దములకంటె ‘తత్త్ర రోతితదాచష్టే, అనువార్తికముచే నిర్వృత్తయము. ణిబద్ధముకంటె క్విప్ప. ఇట్లు కమల్ శబ్దము నిష్పన్నమగును. కమల్ + సు, సులోపము, కమల్, కమలౌ, కమలః, కమల్ + సు. (వ) ఆదేశ ప్రత్యయయోః, సూ. చే, షత్వము. కమల్ షు.

* 342. మా నో ధాతోః. 8-2-64. మః | నః | ధాతోః
(పదస్య | ఆస్తే)

ధాతోర్మస్య నః స్వాత్పదాస్తే | నత్వస్యా
సిద్ధత్వాన్నలోపా న | ప్రశామ్యతీతి ప్రశామ్ | ప్ర
శామా | ప్రశామః | ప్రశాన్యామిత్యాది ||

342. మః, అనునది షష్ట్యంతము. పదాంతమందున్న ధాతు మకారము నకు నకార మౌదేశమగును. ప్రశామ్యతీ, అను నర్థమున ప్రపూర్వక శప్ ధాతువు కంటె క్రిప్ ప్రత్యయము. 'అనునాసికస్య క్రి ర్ములో' (6-4-15) సూ. చే, దీర్ఘము. ప్రశామ్ + న్. సూలోపము, ప్రశామ్. ఈ సూత్రముచే నత్వము, ప్రశామ్. ఈ సూత్రముచే విధింపబడు నత్వ మసిద్ధమగుటవలన, న లోపః ప్రాతి పదికా న్తస్య, (237) సూ. చే, సూలోపము ప్రవర్తింపదు. ప్రశామా (ప్రశామ్ + బౌ) ప్రశామః (ప్రశామ్ + జన్) ఇచ్చట మకారము పదాంతము గానందున నత్వము రాదు. ప్రశామ్ + భ్యాస్. మకారిము పదాంతమగుటచే నిచ్చట నత్వము ప్రవర్తించును. ప్రశాన్ భ్యాస్ ఇత్యాదులగును.

* 343. కిమః కః. 7-2-105. కిమః | కః | (విభక్తౌ)

కిమః కః స్వాద్విభక్తౌ | ఆకచ్చహితస్యాప్య
యమాదేశః | కః | కా | కే | కిమ్ | కా | కాన్ | ఇత్యా
ది సర్వవత్ ||

343. కిమ్ శబ్దమునకు విభక్తి పరమగునపుడు కాదేశమగును. ఆదేశ మనేక వర్ణములు గలదగుటవలన కిమ్ శబ్దమునకునగును. కిమ్ + న్, కః, 'ఆకచ్చహితస్యాప్యయ మాదేశః' అను సూత్రమున కాశయమిది. కిమః కః, సూత్రస్థానమున, ఇమః, అను లఘుస్యాసము చేయదగును. సర్వాది గణమున ద్విశబ్దమునకు పూర్వము కిమ్ శబ్దమును పఠించి 'త్యదాదీనామః, సూత్రము నను వృత్తి చేసినచో త్యదాదీన కవయననుకు 'ఇమ్, నకు అకార మౌదేశమగునని యర్థమగును. 'నానర్థకేఽలోఽస్త్య విభ రనభ్యాసవికారే, (అర్థశూన్యమైన దానియం దలోఽస్త్య పరిభాష ప్రవర్తించుచు, 'అనర్థకమగు నభ్యాసమునకు విధింపబడు నాదేశముల విషయమున నలోఽస్త్య పరిభాష ప్రవర్తించును) అను నిషేధమువలనను, ఆరమ్భ సామర్థ్యమువలనను ఇచ్చట నలోఽస్త్య పరిభాష ప్రవర్తించదు గావున, కిమ్ శబ్దముననుండు 'ఇమ్' అనుదానికంటకు నకారాదేశ మగును. ఇట్లు 'కః' అను రూపము సిద్ధమగుచుండ, 'కిమః కః' అను గురు స్యాసమునకు ప్రయోజనమేమనిన కిమ్ శబ్దమున కక్షాపేక్షగల నీ యకారాదేశ మును బాధించి, ఆక్షాపేక్ష లేనందున నస్తరజమయినందున, "అప్యయ సర్వ నామ్న మకచ్ఛప్రాక్షే (5-3-71) సూ. చే, విహితమగు నకచ్చిత్యము పూర్వము ప్రవర్తించుటచే 'కకిమ్'. అని యగును. ఇది, 'తస్మధ్యపతిత స

ద్వ)హణేన గృహ్యతే' (గజ్జానదిని జేరిన యమునానది గజ్జా వ్యవహారమును జెందినట్లు తన్మధ్యపతితమైనది తద్వ్యవహారము నొందును) అను పరిభాషచే కిమ్ శబ్దముయొక్క టీసంజకమునకు పూర్వము వచ్చిన అకచ్ ప్రత్యయముతో గూడిన కకిమ్ శబ్దము కిమ్ శబ్దముగను గాన దీని కవయవముగు 'కిమ్' నకు అకార మాదేశమైనయెడల, 'కకః' అని రూపముగను. అకచ్ సహితముగు కిమ్ శబ్దమునకును, కః, అనురూప మే యిచ్చము, 'కిమః కః, అను సూత్రమున్న పుడు తన్మధ్యపతిత స్వామముచే కకిమ్ శబ్దమున కంతకును కాదేశము ప్రవర్తించును గాన 'కః, అను నిర్వహాపము సిగమగును' అని, కిమ్ + బౌ, కా, ఇత్యాదులు. కిమ్ శబ్దము సర్వశబ్దకదృశము.

* 344. ఇదమో మః స్యాత్స పరే. త్యదాద్యత్వా

ఇదమో మః స్యాత్స పరే. త్యదాద్యత్వా
పరమౌ.

344. ఇదమ్ శబ్దమునకు, సుప్రత్యయము పరమగునపుడు మకారమునాదేశమగును. 'త్యదాదీనామః, (204) నూ. చే, విహితముగు ఆత్మమును బాధించుటకై మకారమునకు మకారాదేశము విధింపబడెను.

* 345. ఇదోఽయ్ పుంసి. 7-2-111. ఇదః | అయ్ | పుంసి |
(ఇదమః | సౌ)

ఇదమ ఇదోఽయ్ స్యాత్స పరే పుంసి. సో
గ్లోపః | అయకం | త్యదాద్యత్వే | పరరూపత్వం చ ||

345. పుంలిజముగు ఇదమ్ శబ్దమునకు సుప్రత్యయము పరమగునపుడు, ఇదమ్ శబ్దమున కివయవముగు ఇద్ అనుదానిక అనుమాదేశమగును. ఇదమ్ + స్, మకారాదేశము, అనుమాదేశము, సూలోపము, అయకం. ఇదమ్ + బౌ, మకారమునకు త్యదాద్యత్వము, అతో గుణే (192) నూ. చే, పరరూపము నగును. ఇద + బౌ, ఇట్లుండ.

* 346. దశ్చ. 7-2-109. దః | చ | (ఇదమః | మః | విభక్తౌ)

ఇదమోదన్య మః స్యాద్విభక్తౌ | ఇమా |
ఇమే | త్యదాదే స్సంబోధనం నాస్తీత్యుత్సర్గః ||

346. ఇదమ్ శబ్దమునకు విభక్తి పరమగునపుడు తదవయవ దకారమునకు మకార మాదేశమగును. ఇమా, ఇమే, (ఇద + జస్) త్యదాదులకు సంబోధనమున ప్రచుర ప్రయోగములు లేవు. ప్రచురముగా లేవనుటకులన "తదోస్ససౌ" (383) నూత్రి భాష్యమున 'హేస, అను ప్రయోగము విరుద్ధము గానేరదని యూహింపదగును.

* 347. అనాప్యకః. 7-2-112. అన్ అపి ఆకః (ఇదమః
ఇదః విభక్తౌ)

అకకారస్యేదమ ఇదోఽన్స్యాదాపి విభక్తౌ ।
అబితి టా ఇత్యారభ్య సుపః పకారేణ ప్రత్యాహ
రః ఆనేన ॥

347. 'అపి' అనునది 'విభక్తౌ' అనుదానికి విశేషణ మగుటవలన టా ప్రత్యయములోని ఆకారము మొదలు సుప్ ప్రత్యయములోని పకారము వరకు ప్రత్యాహారము గాని టాప్ ప్రత్యయము గాదు. (నవిద్యతే క్ యస్య, అక్, తస్య అకః) కకార రహితమగు (అకచ్ రహితమయిన) ఇదమ్ శబ్దమున కవయవమయిన 'ఇద్', అనుదానికి తృతీయాది విభక్తి పరమగునపుడు అన్, ఆదేశ మగును. ఇదమ్ + టా. త్యదాద్యత్వ పరరూపములు. ఇద + టా, అనాదేశము, ఆన + టా, టా ప్రత్యయమున కనాదేశము, గుణము, ఆనేన.

* 348. హలి లోపః. 7-2-113. హలి లోపః (అపి ఆకః ।
ఇదమః ఇదః విభక్తౌ)

అకకారస్యేదమ ఇదో లోపః స్యాదాపి హ
లాశ్చ । నానగ్ధకేఽలోన్యవిధి రనభ్యాస వికారే ॥

348. అకచ్ రహితమయిన ఇదమ్ శబ్దమున కవయవమగు ఇద్ నకు హలాది తృతీయాది విభక్తి పరమగునపుడు లోపము వచ్చును. 'నానగ్ధకే' అను పరిభాషచే నించట నలోఽన్య పరిభాష ప్రవర్తించదు. కావున ఇద్ అంతకును లోపమగును. ఈ లోప మనాదేశమున కవవాదము, ఇదమ్ + భ్యాస్, ఇద + భ్యాస్, ఇద్ నకు లోపముచే 'అ + భ్యాస్, అని యగును. ఇచట 'సుపిచ, సూ. చే, దీర్ఘము ప్రవర్తించిన 'అభ్యాస్, అను నిష్ఠరూపము సిద్ధ మగును. కాని 'అ, అనునద్ధ మికారరూపమైనది గాని యదన్యము గానందున దీర్ఘ మప్రాప్తమగుచుండ, తత్ప్రవృత్త్యుపాయమగు నూత్రమును వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నాడు.

* 349. ఆద్యస్తవదేశస్మిన్. 1-1-21. ఆద్యస్తవత్ । ఏకస్మిన్ ।

ఏకస్మిన్ క్రియమాణం కార్యమాదావివాన
ఇవ స్యాత్ । ఆభ్యాస్ ॥

349. పరము కొంతయుండ దేనికంటె పూర్వమందు మరియొక వరముం డదో యది యాది శబ్దార్థము. ఇట్లే పూర్వమున గొంతభాగముండి దేనికంటె పరమందు మరియొకటి యుండదో యది యన్తశబ్దార్థము. ఇట్లు ఆద్యస్తశబ్దములు సముదాయబోధకము లగుటచే తదాది తదన్తములకు విధింపబడిన కార్యమనహా

యమందప్రాప్తమగుచుండ నీ యతిదేశసూత్ర మారంభింపబడెను. ఏకశబ్ద మసహాయార్థము. ఆదిశ్చస్త్రస్య, ఆద్యస్తో, తయోరివాద్యస్తవత్, తదాది తదస్తములందు విధింపబడు కార్యము, తదాది తదస్తములందువలె నసహాయ మందును ప్రవర్తించునని సూత్రార్థము. అ + భ్యామియచోట 'అ' అనునద సహాయముగావున నదస్తమునకు విధింపబడిన దీర్ఘ మకారమందును ప్రవర్తించును. ఆభ్యామ్.

* 350. నేదమదసోరకోః. 7-1-11. నః ఇదమదసోః ఆకోః।
(భిస్సః ఐస్)

అకకారయోరిదమదసోర్భిస్ ఐస్ న స్యాత్।
ఏత్వమ్, ఏభిః। అత్వమ్। నిత్యత్వాన్తే స్త్యై। పశ్చాద్ధ
లి లోపః। అస్యై। ఆభ్యామ్। ఏభ్యః। ఆస్మాత్। ఆ
భ్యామ్। ఏభ్యః। అస్య। అనయోః। ఏహస్। అస్మిన్। అ
నయోః। ఏషు. కకారయోగే తు। ఆయకమ్। ఇమ
కా। ఇమకే। ఇమకమ్। ఇమకా। ఇమకాన్। ఇమకేన।
ఇమకాభ్యామ్। ఇమకైః॥

350. అకచ్ రహితములగు 'ఇదమ్, అదన్, శబ్దములకంటె పరమయిన భిస్సునకు ఐసాదేశము రాదు. ఇదమ్ + భిస్, త్యదాద్యత్వ పరరూపములు. ఇదీనకు లోపము. బహువచనే యుత్యేత్ (206) నూ. చే, న్యమున కేత్వము. ఏభిః. ఇదమ్ + తే, ఇద + ఏ, ఇచట ననాదేశముకంటె నిత్యమగు (కృతా కృతప్రసజ్ఞి నిత్యమ్, అనాదేశము ప్రవర్తించుటకు బుద్ధియు, తిరువాతను ప్రవర్తించునది) స్త్యైభావము, ప్రకృతిక వచ్చెడి యనాదేశమును బాధించి పూర్వము ప్రవర్తించును. తరువాతి లోపముచే ననాదేశము బాధింపబడును. అస్యై. ఆభ్యామిత్యాదులందును త్యదాద్యత్వ పరరూపము లూహ్యములు. ఇదమ్ + ఓస్, ఇద + ఓన్. అనాదేశము, ఓసిచ (208) నూ. చే, నేత్వము, అయాదేశము, అనయోః 2, ఇదమ్ + ఆమ్, ఇద + ఆమ్, సుడాగమము. ఇదీనకు లోపము. అకారమున కేత్వము. ఏహస్, ఇత్యాదులగును. 'కకారయోగే తు, అను వాక్యముచే 'అనాప్యకః ఇత్యాది సూక్రిములలోని 'అకః, అనుదానికి ఫలమును చెప్పుచున్నాడు. ఇదమ్ శబ్దమున కకచ్ ప్రత్యయము వచ్చునపుడు, ఇదకమ్ + సు, ఆయకమ్. ఇమకే, ఇమకమ్, ఇమకా, ఇమకాన్, అను రూపములగును. ఇదమ్ + టా, కకారరహితము నిదమ్ శబ్దమున కవయవముగు ఇదీన కనాదేశము చెప్పబడినందున నిచట ననాదేశము రాదు. ఇమకేన. ఇదకమ్ + భ్యామ్, కకారరహితముగు నిదమ్ శబ్దమున కవయవముయిన నిదీనకు లోపమును విధించుటచే నిచట లోపము రాదు. ఇమకాభ్యామ్. ఇదకమ్ + భిన్, కకార రహితముగు నిదమ్ శబ్దముకంటె పరమగు భిస్సునకై సాదేశము రాదని చెప్పినందున నిచట నై సాదేశము ప్రవర్తించును. ఇమకైః, ఇత్యాదులు.

* 351. ఇదమో అన్వాదేశే అశనుదాత్త స్మృతీయాదౌ ।
2-4-32. ఇదమః । అన్వాదేశే । ఆత్ । అనుదా
త్తః । తృతీయాదౌ ॥

అన్వాదేశ విషయస్యేదమో అనుదాత్తోఽత్
ఆదేశః స్మృత్యతీయాదౌ । ఆత్ వచనం సాక
చార్థమ్ ॥

351. అన్వాదేశ విషయమగు నిదన్ శబ్దమునకు తృతీయాది విభక్తులు పరమగునపు డనుదాత్తస్వరకమయిన 'ఆత్', ఆదేశమగును. అన్వాదేశ పదమున కరము ముందు వివరింపబడును. అసౌ విసీతః. అస్మై విధ్యానుసరితః. ఇచ్చట అస్మై అనుచోట నీ సూత్రముచే నశాదేశము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే ననుదాత్త స్వరమును సూత్రము విధించినను 'హలి లోపః, (348) సూత్ర విహిత మగు లోపముచే 'అస్మై, ఆభ్యామ్, మొదలగు రూపములు, విశేషముగ 'ద్వితీయాటోస్వీనః, సూత్ర విహితమగు నే నాదేశముచే 'ఏనేన, మున్నగు రూపములను, సిద్ధమగుచుండు నీ సూత్రముచే న్వౌ ఛానమునకు, ఆకంఠ సహిత మగు నిదన్ శబ్దమునకు 'హలి లోపః, (348) సూత్ర విహితమగు లోపము ప్రవర్తించనందున నచ్చట 'అస్మై, మున్నగు రూపములసిద్ధి ఫలమని తెలియ నగును. అశ్చ, కిత్తుటచే సర్వాదేశమగును.

వివ:—లోకమున స్వరము క్షప్తమగుటచే ననుదాత్తస్వరకమగు నశాదేశ మునకు వేదమునందు ప్రయోగము నుదహరింపవలెను. 'అయుగాకాస్తే, ఆని యుపక్రమించి 'తదస్మై రాధస్తామ్, ఆని వేదమున చెప్పుబడెను. ఆయుర్దాయము నీ యజమానునికి దేవతలు సాధింపవలయునని యర్థము. అస్మై అనుచోట నశార మీ సూత్రముచే ననుదాత్తము, 'సుప్పితావనుదాత్తః, సూ. చే, స్మై, అనునదియు ననుదాత్తము. కానిన 'అస్మై, అను పదమంతయు ననుదాత్త మగును.

* 352. ద్వితీయాటోస్వీనః. 2-4-34. ద్వితీయాటోస్సు,
ఏనః । (ఇదమః । ఏతదః । అన్వాదేశే । అనుదాత్తః)

ద్వితీయాటోస్వీనః పరత ఇదవేతదో
శాదేశః స్మృత్యాదన్వాదేశే । కించత్కార్యం విధాతు
ముపాత్తస్య కార్యాత్మకం విధాతుం పునరుపాదా
న మన్వాదేశః । యథాసేన వ్యాకరణ మధితమేనం
ఞ్జోఽధ్యాపయేతి । అనయోః పవిత్రం కలమ్ । ఏ
నయోః ప్రభూతం క్షమితి ఏనమ్ । ఏనామ్ । ఏనాన్ । ఏ
నేన । ఏనయోః । గణయతేర్వచే । సుగణో । సుగణో ।
సుగణః । సుగణోఽథ సు । సుగణోఽథ సు । సుగణో సు । క్షిప్ ।

అనునానికస్య క్షీయ్యమాంఠి దీర్ఘః | సుగాణ్ | సుగా
ణ్ | సుగాణ్ | సుగాణ్ త్ సు | సుగాణ్ త్ సు | సుగా
ణ్ సు | పరత్వా దుపధావీర్ఘః | హత్ జ్యాదిలోపః |
స. బా ||

352. అన్యారోక విషయములగు నిదమేతచ్ఛబ్దములకు ద్వితీయవిధ క్రి, టా, ఓన్ యివి పదమునకు పు న్తనుదా తస్యరక పైవ ఏనాదేశమును. ఏదైన నొక కార్యమును (విషయమును) విధించుటకు స్వీకరింపబడినదానిని వేరొక కార్యమును (విషయమును) అపూర్వముగ బోధించుటకు తిరుగ స్వీకరించుట యన్యారోక మనకగును. ఉ॥ అశేవ—అధ్యాసయ. (ఇతరచే వ్యాకరణము చదువబడదు. ఇతనికి వేదమును చెప్పయు) వ్యాకరణము చదువుకొనెనని యెవనినిగణించి యెచ్చెనో దానికి వేదమును చెప్పవని లోకమందున రెండవ వాక్యములలోని ఇదేతత్త్వ మన్యారోక విషయమును. కావున ఏనాదేశము వచ్చును. ఇశ్టే 'అనునా...న్యూ' అనుబోలు నూహించదగును. ఇశ్టే ఏనమ్. ఏనో. ఏనాత్. ఏనే. ఏనన్. ఇత్యాయు. గణ ధాతుప్రకృతిక ణిజన్తము కంటె మేల్ ప్రకృత్యయ. ముఖ్య గణయతి (బాగుగ లెక్కంచువాడు.) సుగణ్ + న్. సుగణ్ పము. సుగణ్. సుగణ్. సుగణ్ + ను. ఇచట “జో, టక్ టుక్ త్” (181) నూ. తే. టుగాగమును. సుగణ్ త్ + ను. “చయో ద్వితీయా అను ణిజయచే, వైకల్పిక ద్వితీయ వదాదేశము. సుగణ్ త్ సు. పక్షమింద, సుగణ్ త్ సు. టుగాగములొక పక్షమందు, సుగణ్ సు. ఇట్లు మూడు రూపములకు. గణధాతుప్రకృతిక ణిజన్తముకంటె క్షీవ్ ప్రత్యయము. ‘అనునానికస్య. (84-15) నూ. తే. క్షీయ్య. సుగాణ్ + న్. సుబోపము. సుగాణ్. సుగాణ్ + ను. ఇదిపది సుగణ్ క్షీయ్యునకుతలె రూపత్రయమగును. రాజన్ + న్. ఇచట హల్వారి నూనైమచే, ప్రాప్తమును సులోపమును బాధించి పదమును ‘వర్ణనామనానే, (251) నూ. తే, సుపధావీర్ఘము పూర్వము ప్రవర్తించును. కిదపశ్చనః ప్రవర్తన్త్యామయచే ‘హల్వారి లోపము ప్రవర్తించును. తరువాత “న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య, (237) నూ. తే, నలోపము. రాజా.

* 353. న జిసంబుద్ధ్యోః. 8-2-8. న | జిసంబుద్ధ్యోః
(న | లోపః)

నస్య లోపో న స్వాత్ తౌ సంబుద్ధౌ చ | హే
రాజన్ | తౌతు ఛక్త్యుచాహరణమ్ | సుపాం సులు
గతి వేల్లక్. నిషేధ సామర్థ్యాత్ప్ర)త్యయ లక్షణమ్ |
పరమే వ్యోమన్ | (వా) జాప్రస్తరిపద ప్రతిషేధో
పక్తవ్యః | చర్మణి తిలా అస్య నిర్గతిలః | బ్రహ్మణి
నిహ అస్య బ్రహ్మనిష్ఠ | రాజానౌ, రాజానః | రా

జానమ్, రాజానా! అల్లోపోనః! శ్చుత్వమ్! నచా
 ల్లోపః సానకః! పూర్వత్రాసిచ్ఛే తన్నిషేధాత్! |
 నాపి బహిరంగరూపిణః! యశోవేషపతే సా
 క్షీం పక్షావతి ప్రతి శ్చుత్వస్యాపిదతియా ఆనర
 త్తాభావే నిధావయా అప్రవృత్తేః బభోరః! రా
 జా! రాజా!!

353. జీ. సూయి. ఇవి పరమగునపుడు నకారమునకు లోపము రాదు. హే రాజన్. సప్తశ్చ్యోతనము పరమగునపుడు నకార నిషేధమున కుదాహరణము వేదములోని 'పక్షే లోపి'నకు, అనునది యగును. వ్యోమన్ + జి. 'సుపాం సు. 1. (7-1-39) సూ. చే, జీప్రత్యయమునకు లుక్కు వచ్చును. వ్యోమన్ (నోడ్విన్ని) అగును. ఇది సుబంతనయినందున పదమగుటచే నలోపము ప్రసక్తమగుచున్నది. ఈ నిషేధ మారోధ సామ్యముచే 'నలుమతాజస్య, (464) అను నిషేధమున కనిష్ఠ్యమును బోధించి అద్వైతా' యచట ప్రత్యయ లక్షణమువల్లనే చెప్పెను. కావున 'వ్యోమవా, అనునానికి జీప్రత్యయము సంభవించును. ఇచట ప్రత్యయలక్షణము లేదనిన జీప్రత్యయము పరమగునపుడు విధింపబడు కారోధ నిషేధము కర్తవ్యమగును. లోకమున 'రాజని, అనుచోట భరంజయునుగటచే కారోధ ప్రసక్తమగునది కారోనిషేధమున కుదాహరణము గావేననని యనయ్యెను. (వా. 'జా' వృత్తరపదే...వక్తవ్యః, ఉత్తర పదము (చరమనక వికారపదము) పరమగుటచే జీప్రత్యయము పరమగునపుడు, కారోధ నిషేధమునకు విషేషమును చెప్పవలయును. నలోపము వచ్చునని భావము. కారోనిషేధమును బాధించి 'నలోపః, (237) సూ. చే, విధింపబడు కారోధమునకు తిరుగు వుండుటచే నిది ప్రతి ప్రసవవార్తిక మనబడును. (ప్రతి పక్ష, కనుకే...నాపాదయతి, ప్రాప్తమగు కార్యమునే తిరుగ విధిచునది ప్రతి ప్రసవము) చ్యుతిలః, (చక్రణి తిలా అస్య = చర్మమందు తిలలు కలవాళ్ళు బ్రహ్మనిష్ఠ. బ్రహ్మణి నిస్థా అస్య = బ్రహ్మయందు ధ్యానము గలవాళ్ళు) ఈ చ్యుతిలము జీప్రత్యయమునకు సమాసప్రయుక్తమగు లుక్కు వచ్చునందున కనుకమగుటచే 'చ్యుతిక్, అనునది పదమగుటవలన ప్రాప్తమగు నలోపమునకు విషేషమువోల్సి, సూ. చే, నిషేధము ప్రాప్తమగుచున్నది. నిషేధ నిష్కర్షణచే ప్రవృత్తిలక్షణము ప్రసక్తించుటవలన జీప్రత్యయము సంభవించునని యనయ్యెను. రాజానా, (రాజన్ + జా) 'సర్వనామ సానే, (237) సూ. చే, సూర్యార్థము. ఇట్లే రాజానా, రాజానమ్, రాజానా, అను రూపములందు మూలించునగు కారాన్ + శస్, 'అల్లోపో2నః (235) సూ. చే, అకారోపము. రాజన్ అర్థ, 'స్తోశ్చుకాశ్చు, (112) సూ. చే, శ్చుత్వము. అను పదని జా (ని1) అను మూత్రమున పూర్వవికౌ అనుచోట, 'పూర్వస్య విధి, అయిదుగాక 'పూర్వస్మాద్విధి, అను పచ్చమీ సమాసమును

గూడ స్వీకరింపవలయునని పూర్వము చెప్పబడెను. స్థానిభూతమును నచ్చుకంటె నేది పూర్వమో దానికంటె పరమమనాదిని కార్యము చేయుచును పరనిమి తక మగు నభాదేశము స్థానివద్దావము నొందునని యర్థము. ప్రస్తుతమున ‘రాజ్కోవ్ + అన్, అనుచోట శిన్నమి త్తేకమగు ఆకారమునకు. ఆకారమునకు పూర్వ మయిన జకారముకంటె పరమమన చకారమునకు స్పృశ్యము చేయునపుడు స్థానివ ద్భావము నొందును. అట్లయిన నకారమునకును స్పృశ్యము రాదు గాన స్థానివ ద్భావము వచ్చునపుడును స్పృశ్యము రాదునను. కార స్పృశ్యము త్రైపాదిక కార్యము గాన ‘పూర్వత్రానిజే నస్థానివతో, అను నిష్కేభమువలన నిచట స్థాని వద్భావము రాదు.

మఱియు నస్తర్భూతములగు జకార నకారములు నిమి తముగుటకలన నస్తర్భుమగు శ్చుత్వము చేయునపుడు, బహిర్భూత శబ్ద నిమి తముగుటకలన బహిర్భుమగు ఆకారములము, అస్తర్భు తభావచే అస్థిమగుచున్నది. అస్థి మయినచో శ్చుత్వ ముపాస్తమగును. కాని యస్తర్భూత శ్చుత్వము త్రైపా దికమగుటచే యశోదేశ పక్షము గాత్రమునకును పరిభాషాధ్యాయమునకు (ఆరవ యధ్యాయములోనిది) నీ పరిభాషలు గుఱించి, పరిభాషాప్రవృత్తిలో నిమి తమగు నస్తర్భుమే ‘పూర్వత్రానికతో, (19) నూ. చే, నస్థిమగును గాన నీ విషయమున నస్తర్భు పరిభాష ప్రవర్తించును. అంతట, పరిభాషలు విధి కాస్త్రముల యశబ్దమునకు పరిభాషముచేయుట చేయునని. ఉపకారముచేయు రీతి కాస్త్రమున రెండు విధములుగవిన్నది. కినిచే యశోదేశపక్ష కార్యకాల పక్షములనెడి వ్యవహారము. కొన్ని పరిభాషలు (బహిర్భాషయేమోగా, (39) ఇత్యాదులు) నూత్రములగు చెప్పబడినవి. ఇవి బహిర్భాషములలో నెచట పరింపబడినచో వానికదియే చేతమగును. మఱొన్ని భాషకర్తృలుగా. ఏనూత్ర ముచే నేవి బాపితములగునో యా పరిభాషల కదియే చేతమగును. ఉపకారము నపేక్షించి యుపకారకమున తనచెప్పబ (అంటా పరిభాషలు) ఉపనితముయిన విధుల కుపకారముచేయునపుడు యశోదేశపక్షము. అంటా పరిభాషలు విధిదేశ మునకు కల్లి విధుల కుపకారము చేయునపుడు కార్యకాల పక్షమగును. అత్యుప సారముగ వీనిలో నొక పక్షము నాశ్రయించవచ్చును. యశోదేశ పక్షమున సుబా ష్ట పరిభాషలకు స్వదేశమే దుము. ప్రస్తుతమున నస్తర్భు పరిభాషావిషయమై యశోదేశపక్షము స్వీకరింపబడెను. ‘వాచా ధాతే, (40) నూత్రమున నీ పరి భాష బాపితమునందున నీ పరిభాష కదియే చేతము. కావున నీ పరిభాష యారవ యధ్యాయములోనిదగును. పరిభాషలు ప్రవర్తించుటకు కొన్నినిమి తము లుండును. ప్రకృత పరిభాషకు నిమి త మస్తర్భు కాస్త్రము. పరిభాషనుగఱించి ప్రవృత్తినిమి తమే యస్థిమగునపుడు పరిభాష ప్రవర్తించుదు గావున నిచట నీ పరిభాష ప్రవర్తించుదు కావున ఆకారలోప మసంభవముగాదని యాశయము.

రాజ్ + అన్, జకారభకారముల యోగమందు 'జ్' అను లిపియు భ్వనియు నగును. కావున రాజః అని సిద్ధించును. ఇట్లే అజాదివిధములందు 'రాజా' ఇత్యాదులగును.

* 854. నలోపః సువ్ సంజ్ఞాతుగ్నిభృ కృతి 8-2-2. నలోపః ! సువ్ ...తుగ్నిభృ కృతి ।

సుబ్బిభౌ స్వరవిభౌ సంజ్ఞావిభౌ కృతి తుగ్నిభౌ చ నలోపాన్సిగ్ధో నాన్యత్ర । రాజాశ్చ ఇత్యాదౌ । ఇత్యసిద్ధత్వాదాత్వమేత్వమైస్త్వం చ న । రాజభ్యమ్ । రాజభిః । రాజ్భిః । రాజభ్యః । రాజాన్ । రాజామ్ । రాజ్భిః । రాజని । ప్రతిదవ్యసీతి ప్రతిదివా । ప్రతిదివానా । ప్రతిదివానః । ఆస్య భవిష్యయేత్స్లోపే కృనే ॥

854. నస్య లోపః = నలోపః, సువ్ =, స్వరవిభౌ = సంజ్ఞావిభౌ, తుగ్నిభౌ = సువ్ స్వరసంజ్ఞాతుకః. లేమం విభయః, లేమ, సువ్ ...విభయః. 'కృతి, అను నది తుగాగమమునకే విశేషణము. 'పూర్వత్రాసిద్ధతే, సూ. చే, పూర్వత్రాస్త్వము గుఱించి నలోపమున కసిద్ధత్వము సంభవించుచుండు నీ నూత్రియు నియమార్థమగును. సుబాది విధులకంటె నితిరకార్యములు చేయునపుడు నలోపమున కసిద్ధత్వాభావమే యీ నియమామునకు ఫలము. సుప్రత్యయనిమిత్తక కార్యము, స్వరము, సంజ్ఞ, కృత్ప్రత్యయము చేయునపుడు విధింపబడు తుగాగమము, ఇవి చేయునపుడే నకారలోప మనియును గాని తద్వరములను నవరదీర్చి కార్యములు 'రాజాశ్చ, (రాజ్భిః ఇత్య) ఇత్యాదులందు చేయునపుడు నలోప మసిద్ధముగాదు. నియమత్రాస్త్వములు కార్యవిభాయకములగును సామాన్యత్రాస్త్వముయొక్క తత్ప్రత్యయమును సంకల్పముచేయునను బోలుచుండు సుబాది విధులు చేయునపు డీ నూత్రిమే నలోపమున కసిద్ధత్వమును విధించును. ఈ యభిప్రాయముతోనే 'ఇత్యసిద్ధత్వా...చ, అని వ్రాయబడినది. రాజభ్యమ్, రాజభ్యః, రాజభిః, అనుచోటలందు ప్రమాదుగ సుబాదిత్వముల న 'ఆత్మము, (సుపించ), ఏత్వము (బహువచన) విసాదేశము, (అతోభిః) చేయునపు డీ నూత్రిముచే నలోప మసిద్ధమగుటవలన నాత్వములు ప్రవర్తించవు. రాజన్ + జి. ఇచట 'విభాషా జిక్ష్ణో, సూ. చే, అకారలోపము వైకల్పికమగుటచే రాజ్భి, రాజని, అను రూపద్వయమగును.

వివ:—స్వరవిధి కదాహరణము, పల్లార్థము. ఇచట సహజము చేసిన పదప నలోపము ప్రవర్తించిన పూర్వపదము (పల్ల) అవర్తనముగును. 'అర్థేచావరం ద్వ్యచ్ త్ర్యచ్, (8-2-90) సూ. చే, పూర్వపదమున కాద్యదాత్తము ప్రాప్తమగుచున్నది. నలోప మసిద్ధమగుటచే నా స్వరము రాదు. సంజ్ఞావిధి కదాహరణము. పల్ల, ఇచట నలోపాత్తిరమున మట సంజ్ఞ చేయునపు

దనిననుగుటవలన పట్ సంజ నివచనము. కావున 'నపట్ స్వప్రానిభ్యః, (309) నూ. చే, టాప్సరంజే. తుగ్గికి పదాహారము. వృత్తిహభ్యాన్, వృత్తిహన్ + భ్యాన్. 'వృత్తిహన్, అనునది శబ్దవస్తువునకుచే నల్లపము ప్రవర్తించినవివర 'ప్రానిభ్యః' నీతి, (6-1-71) నూ. చే, తుగాగమము ప్రాప్తమగుచున్నది. ఇట్లుగానే 'నపట్' వలన నివచనము. ప్రతిదీప్యతి, అను నర్థమున ప్రతిహార్యక వివరణమిచ్చునట్లే 'ప్రానిభ్యః'ను. 'ప్రతిదీప్యన్, అని యగును. 'నపట్'గానుగడము పదమునకుచేసి గాన్ శబ్దవస్తువును. ఈ శబ్దమునకు భసంత్యమియ్యుచు నల్లపము చేసినవివర.

* 355. పాని. చ. 7-2-77. హతి. చ. స్వో. ఉపధాయాః।
దీర్ఘః। ఇహః। ధాతోః)

ఈ శబ్దవస్తు ధాతోనుపధాయా ఇహో దీర్ఘః
స్వోః। ఉపధాయాస్వో స్థానినత్వో. హ విహో
నపట్ పదాహారము. బహువ్యంభవము. తుగాగమమున
నప్రాప్తతే। ప్రతిదీప్యతి। ప్రతిదీప్యేత్వాది య
దన్తః హాన్తాన్తాః। యన్తాన్తః॥

355. ఈ పదార్థముల కుబంధముల ధాతువునకు హలు పరమగునపు డుపధాభూతిమగు నివృత్తము ఏర్పడును. 'ప్రతిదీప్యన్ అన్, ఇనటు నీ నూత్రముచే దీర్ఘము ప్రవర్తించిన 'ప్రతిదీప్యన్, అగును. ఇట్లు ప్రతిదీప్యా, ఇత్యాదులు. 'ఉపధాయా'నకు దీర్ఘము చేయునపుడు 'హ' నిమిత్తమగు నల్లపము 'అనుః' పోస్యన్, (51) నూ. చే, స్థానినత్వావము నాంజినో ధాతువునకు హల్వరత్విము శసంధున దీర్ఘము రాకపోవును. కాని దీర్ఘము చేయునపుడు 'నపట్' (52) నూ. చే, ధానినత్వావము నిషిద్ధమైనందున దీర్ఘము ప్రవర్తించును. అట్లెల్లమున దీర్ఘము ప్రాప్తిపొందినటుచే పూర్వము కెప్పబడినయుక్తచే నిచట నత్తెట్ల పరిభాషయము ప్రవర్తించును. కావున నత్తెట్లమున దీర్ఘము చేయునపుడు బహురత్నమున నల్లపమునీదమగును గాని దీర్ఘము ప్రవర్తించదనుటకు వలసివచ్చును. ఇట్లుగానే (యోగమున చేసిననాడు) అను నర్థమున యజధాతు ప్రక్రియకే ద్వనిచ్చే ప్రత్యయార్థము యజ్యన్ శబ్దము. ఇది సర్వనామస్థానమందు రాజన్ శబ్దవస్తువును.

* 356. న సంయోగాద్వస్తునాత్. 6-3-137. న। సంయో
గాత్. నమనాత్. అల్లోపః। ఆనః॥

నకారముకొలంపై సంయోగాత్పరస్యా నోఽ
కార్య లోపో న స్యాత్. యజ్యనః। యజ్యనా। య
జ్యభ్యామిత్యాది। బ్రహ్మణః। బ్రహ్మణా। బ్రహ్మ
భ్యామిత్యాది॥

856. వకారముగాని మకారముగాని యంతమందుగల సంయోగముకంటె పరమగు 'అన్, లోని ఆకారమునకు లోపము రాదు. 'అల్లోపోఽనః, (235) సూ. చే, ప్రాప్తమగు నకారలోపమునీ సూత్రము నిషేధించును. యజ్వనః, (యజ్వన్ + శన్) ఇది వకారాన్త సంయోగమున కుదాహరణము. ఇట్లే యజ్వనా, ఇత్యాదుః. యజ్వభ్యామ్ మొదలగు హలాది విభక్తులలోనిది రాజన్ శబ్దసదృశము. మాన్తసంయోగమున కుదాహరణము. బ్రహ్మణః, (బ్రహ్మక్ + శన్) బ్రహ్మక్ శబ్దము యజ్వన్ శబ్దసమానము.

* 857. ఇన్ హన్ పూషర్వమాం శా. 6.4.12. ఇన్...

మా. శా. (ఉపధాయాః, దీర్ఘః)

ఏపాం కావేవోపధాయా దీర్ఘో నాన్యత్ర।

ఇతి నిషేధే ప్రాప్తే॥

857. ఇన్, హన్, పూషన్, ఆర్వమన్. ఇవి యంతమందుగల యజ్ఞము నకు శిప్రత్యయము పరమగునపుడే ఉపధాదీర్ఘమగును. మిగిలినచోట రాదు. 'సర్వనామస్థానే (251) సూ. చే, ప్రాప్తమగు సుపధాదీర్ఘమున కిది నియామకము, 'జశ్శసోఃః, సూత్రవిహితమగు శిప్రత్యయముకంటె భిన్నమయినవి పరమగునపుడు ఉపధాదీర్ఘ నివృత్తి ఫలితమగును. ఇట్లు సిద్ధించినట్లే 'నాన్యత్ర, అనునది. వృత్తం హతవాన్ (వృత్తానురుని చంపినవాడు) అను నర్థమున వృత్త శబ్దపూర్వక హన్ ధాతువుకంటె క్విప్సచేసిన వృత్తహన్ శబ్దమగును. వృత్తహక్ + న్. ఇచట నీ సూత్రముచే సుపధాదీర్ఘ నిషేధము ప్రాప్తమగు చుండః—

* 858. సా చ. 6.4.13. సా. న. (ఇన్... మామ్. ఉప

ధాయాః, దీర్ఘః, అసంబుద్ధం)

ఇన్నాదీనాముపధాయా దీర్ఘః స్మారసంబు

ద్ధౌ సా పరే. వృత్తహః. హేవృత్తహన్. ఏకాణ్

త్తరపదేణ ఇతి ణత్వమ్. వృత్తహణి. వృత్తహణః।

వృత్తహణమ్. వృత్తహణౌ॥

858. ఇన్, హన్, పూషన్, ఆర్వమన్, ఇవి యంతమందుగల యజ్ఞము నకు సంబుద్ధి భిన్నమగు సుప్రత్యయము పరమగునపుడు ఉపధాదీర్ఘమగును. వృత్త హన్ + న్, ఇచట పూర్వసూత్రప్రాప్త నిషేధమును బంధించి దీనిచే దీర్ఘమగును. సులోపనలోపములు. వృత్తహః. హేవృత్తహన్, రాజన్ శబ్ద సంబుద్ధి సదృశము. వృత్తహన్ + ణ్. 'ఏకాణ్ త్తరపదేణ (305) సూ. చే, ణత్వము. వృత్తహణి. ఇట్లే వృత్తహణః. వృత్తహణమ్. వృత్తహణౌ.

* 359. హా హస్తే శ్చిన్నేషు. 7-3-54. హా! హస్తే!
శ్చిన్నేషు (హా)

ఇతి ణితి చ ప్రత్యయే సకారే చ పరే హ
స్తేర్హ కాద్యస్య కత్వం స్యాత్.

359. 'హా, అనుచది షష్ఠ్యేక వచనాద్వయం. శ్చిన్నేషు = శ్చ చ, ణి చ, ఇహ, తా ఇతాయనాస్తా. శ్చిన్నో, తాచనశ్చశ్చిన్నాః తేషు. అక్షాధికా రమువలన 'ప్రత్యయే. అనుచది షష్ఠ్యేకవలననును. హాధాతువున కవయవ మగు హకారమువలన, ఇకాణి లకారేత్సంజ్ఞా ప్రత్యయముగాని. నకారముగాని పరమగునపుడు కత్వము (ఘకారము) అగును.

* 360. హస్తే 8-4-22. (రషభ్యామ్ నా ణా ఉపసర్గాత్)

ఉపసర్గస్థాన్నిమితౌత్పత్త్యహస్తేర్నస్య కత్వం
స్యాత్. ప్రహణ్యాత్.

360. వృత్తస్సు, ఇత్యాదులందు 'వికాజ తిరపదే, మొదలగు సూత్రములచే ప్రాప్తమగు ఇత్యమున వారిగుట్టచే 'హస్తేర్హత్సర్వస్య, అను సూత్రమును విభాగముచేసి హ్యభ్యానము చేయుచున్నాడు. అనువృత్తమగు నుపసర్గ శబ్దము 'తాత్స్యాత్తాచ్చబ్రహ్మ, (దానియందున్నది దానిని బోధించు శబ్దముచే బోధింపబడును) అను న్యాయముచే నుపసర్గస్థమైనదానిని బోధించును. ఉపసర్గయందున్న రేఫ వికారములకంటె పరమైన హన్ ధాత్వవయవ నకార మునకు ఇత్యమగును. ప్రహణ్యాత్. ప్రహర్షక హన్ ధాతువునకు విధి లిక్ష ప్రథమైకవచనము. ఈ సూత్రముచే నిచట ఇత్యము ప్రసర్తించును.

* 361. అత్సర్వస్య. 8-4-22. (హస్తే! నా ణా)

హస్తేర్హత్సర్వస్యైవ సస్య కత్వమ్. నాన్య
స్య ప్రఘ్నంతి. యోగవిభాసామగ్నా దనంతరస్య
విధిర్యా భవతి ప్రతిషేధో జేతి న్యాయం బాధ
త్వా ఏకాజ తిరపదే ఇతి ఇత్యమపి నివర్త్యతే. న
కారే పరే కత్వవిధానసామగ్నాదల్లోపాన సాని
తత్. వృత్తస్సు! వృత్తఘ్నేత్యాది. యస్తు వృత్త
స్సు ఇత్యానా వైకల్పికం కత్వం మాధవేనోక్తం
తద్బాధ్యవార్తిక విరుదన్. ఏవం శాకిన్ యశస్విన్
ర్యమన్ పూషన్. యశస్విన్నితీ విప్రుత్యయే ఇనోఽ
నరక త్యేఽపి ఇన్ హన్నిత్యత్రగ్రహణం భవత్యేవ.
'అనిసస్య' గ్రహణ్యాత్పరతా చానర కేన చ తద
స్త విధిం ప్రయోజయంతి వచనాత్. ఆర్యమి. ఆర్య
మణి పూషి. పూషణి॥

361. ప్రకృతోపయుక్తమగు నంశ మీ నూత్రము. ఈ నూత్రములోని కపసగ్రాతనునది యనువృత్తము గానందున 'ఏకాజుత్తరపదేణ, మొదలగు ఇత్వవిధానములన్నిటికీ నిది నియామకమే యగును. హన్ ధాత్వరయవ నకారమునకు హ్రస్వాకారము పూర్వమందుగలదానికే ఇత్వమును. ఇతరమునకు రాదు. ఇతరనివృత్తి నియమఫలము. ప్రస్తుతి, ప్రపూర్తి, వాక్ ధానువునకు లట్ ప్రథమ బహువచనము. ఇది 'హస్తే, సూ. చే, ప్రాప్తమగు ఇత్వ మీ నియమముచే వారితమును. వృత్తిఘ్న (వృత్తిహన్ శబ్ద) ఇది 'ప్రాతిపదికాస్త నమ్యిభి క్తః (1060) 'ఏకాజుత్తరపదేణ, (308) 'కుమతి, చ (1061) 'హస్తే, నూత్రములచే ఇత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. పచ్చమీ సమానసత్వమున 'అచ సస్మిన్, సూ. చే, నల్లపమునకు స్థానిక ద్భావమువలన 'వృత్తిఘ్న, అనుచోట నుత్తరపద వేకాచ్చమగును. 'అనస్త రస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వ, (విధి శాస్త్రము గాని నిషేధ శాస్త్రము గాని యితరముతో వ్యవధానము చేసిదానికే యగును.) అను న్న్యాయముచే నీ నియ మము తన కవ్యవహితమగు 'హస్తే, సూ. చే, విధింబడు ధాత్వమునకే గావల యును. ఇట్లయిన యోగవిభాగము న్నలమునాకించును. 'వ, ఘ్న, ఇత్వో దులందు ప్రాప్తమగు ఇత్వమూత్రమునకు ప్యావృత్తిమే యోగకారణ ఫలము. కావున యోగవిభాగ సామర్థ్యమువలన ప్యావృత్తిసామర్థ్యచిహ్న పక్షము (స్వవిష యమున ప్రాప్తములగు శాస్త్రము లన్నిటిని బాధకమునకు) వాత్రములచేచే పై న్న్యాయమును బాధించి అనస్తరమగు 'హస్తే, సూ. చే, ప్రాప్తమగు ఇత్వ మునువలె వ్యవహితములగు, ఏకాజుత్తర, ఇత్వోగి నూత్రములచే ప్రాప్తమగు ఇత్వమునుగూడ నీ నియమము వారించుచును. 'అచ హస్తే, సూ. చే, నకారము పరమగునపుడు ఇత్వవిధానమునకు 'వృత్తిఘ్న, ఇత్వోగి ర్నామకారణ ములు. ఇది నల్లపమునకు 'అచ సస్మిన్, సూ. చే, స్థానిక ద్భావము ప్రవర్తించినచో హకారమునకు నకారపరత్వముండదు గాన పరత్వప్రాప్తమగును. ఇత్వవిధానము వ్యర్థమగును. కావున పరత్వవిధాన సామర్థ్యమువలన నిదిని స్థాని ద్భావము రాదు. ఐత్యము నిర్బంధకముగ ప్రవర్తించును. 'వృత్తిఘ్న, వృత్తి ఘ్న, ఇత్వాదులగును. ఇది 'హస్తే ఇత్వముగూడ ప్రవర్తించదని చెప్పి 'వృత్తి ఘ్న, అనియే భాష్యముం దుదాహరింపబడెను. కావున "వృత్తిఘ్న, అను చోట నుత్తరపదమే కాచ్చము గానందున 'ఏకాజుత్తరపద, అను నూత్రము ప్రవర్తింపకున్నను 'ప్రాతిపదికాస్త (1060) సూ. చే, వైకల్పిక ఇత్వము ప్రవర్తించును. 'వృత్తిఘ్న, వృత్తిఘ్న, అని రూపద్వయమగును" అను మార్గ వాచార్యగ్రంథము భాష్యమిరుద్ధమని గ్రహించునది. ఇన్నర్తములగు శాకికన్, యశస్విన్, శబ్దములు, అర్విమన్, పూషన్ శబ్దములు ఉపధాదీన నియమ విషయమైమాత్రము వృత్తిహన్ శబ్దసదృశములు. కాచీ, తర్జితో, శాబ్జిణ, ఇత్యాదులు. యశోఽస్మాప్తి (కీర్తనలవాడు) అనునమున యశశబ్దముకంటె

‘అస్మాయా మేధాప్రతోవినిః, (5-2 121) నూ. చే, విని ప్రత్యయముచేసిన ‘యశస్విన్ అని యగును. ఇచట విన్ ప్రత్యయములోని ‘ఇన్, అనర్థకమైనందున ‘అర్థవర్తిహం పరిభాష చేసి ఇన్నకు ‘ఇన్ హన్, నూత్రమున గ్రహణము గలుగదు. కాన నీ నూత్రము యశస్విన్ శబ్దము విషయమై ప్రవర్తింపవచ్చును. కాని అర్థవర్తిహం పరిభాష కపవాదమైన ‘అనినస్సున్.....ప్రయోజయన్తి. అను పరిభాష చేయశస్విన్ శబ్దమందును ‘ఇన్ హన్, నూత్రము ప్రవర్తించును. ‘అనినస్సున్, పరిభాషకర్తయు = అన్, ఇన్, అస్, మన్ ఇవి యే నూత్రమున గ్రహింపబడినను, అవి యేర్పవస్తులయినను, అర్థశూన్యమయినను తదన్తవిధిని పొందును. ప్రకృతమున ‘శాన్తిస్ అనునది అర్థవర్తియైన ఇన్నన్తము. ‘యశస్విన్, అనునది యనర్థకమును నిన్నన్తము. అర్థమన్ + స్, ‘సేచ, నూ. చే, సుపధాదీర్ణము. సులోపనలోపములు. అర్థమా, అర్థమణౌ, అర్థమణః, అర్థమణమ్, అర్థమణౌ, అర్థస్య, అర్థమా, అర్థమభ్యామ్, అర్థమన్ + కి, ‘విభాషాత్కిర్యోః నూ. చే, వెకల్పికమును న్లోపము. అర్థస్యి. అర్థమణి ఇత్యాదులు. పూషన్ శబ్దము నిన్లే యూహింపదగును.

* 362. మఘవా బహులమ్. 6-4-128. మఘవా। బహులమ్. (తృ)

మఘవన్ శబ్దస్య వా తృ ఇత్యన్తాదేశః స్యాత్ ।
ఋఇత్ ॥

362. ‘మఘవా, అనుచోట ప్రథమావిభక్తి వ్యవర్థకము. మఘవన్ శబ్దమునకు ‘తృ, అను నాదేశము బహులముగ నగును. ఆదేశములోని ఋకార మిత్సంజ్ఞ కమగుటవలన ‘అనేకాల్ ఇత్తనునూత్ర మిచట ప్రవర్తింపదు గాన ‘అలోన్తస్య, నూత్రముచే, నిది యన్తాదేశమగును.

* 363. ఉగిదచాం సర్వనామస్థానే_ధాతో. 7-1-70. ఉగిదచామ్ । సర్వనామస్థానే । ఆధాతోః । (నుమ్)

ఆధాతోరుగితో నలోపినోఽచ్చతేశ్చ నుమా గమః స్యాత్ సర్వనామస్థానే పరే । ఉపధాదీర్ణః । మఘవాన్ । ఇహ దీర్ణే కర్తవ్యే సంయోగా న లోపస్యాస్తిత్వం న భవతి । బహులగ్రహణాత్ । తథాచ శ్వస్సుక్షున్నితి నిపాతనాస్మఘ శబ్దాన్మతుపాచ భాషాయామపి శబ్దవ్యయస్థిమాత్రిత్యై తత్సూత్రం ప్రత్యాఖ్యాతమాకరే । హవిర్జక్షితి నిశ్చజ్కో మఘే ఘ మఘవానసా ! ఇతిభట్టిః । మఘవన్తా । మఘవన్తః । హేమఘవన్ । మఘవన్తమ్ । మఘవన్తా । మఘవతః । మఘవతా । మఘవద్భ్యమిత్యాది । తృత్వాభావే ।

మఘవా । ఛద్దసీ వనిపా చేతి వనిబన్దం మఘోదా
త్తం ఛద్దసీవ । అన్తోదాత్తం తు లోకేఽపీతి విశే
షః । మఘవానా । మఘవానః । సుటీరాజవత్ ॥

368. ఉక్ ఇత్ యస్య = ఉగిత్ = ఉక్ ప్రత్యాహరవర మిత్సంజ
గాగలది. అచ్చదము లు పసకారముగల అచ్చ ధాతుబోధకము. 'అథాతోఽ',
అనునది అచ్చధాతువున కసంభవము గాన సుగిస్తునకే విశేషణము. ధాతు
భిన్నమగు సుగితునకు, లు పమగు నకారముగల యచ్చ ధాతువునకును సర్వ
నామసానము పరమగునపుడు సుమాగమమగును. 'మహ్యతే = పూజ్యతే, ఇతి
మఘవాన్. (ఇంద్రుడు) మఘవన్ + న్, త్రాదేశము. మఘవత్ + న్.
'మఘవత్, అనునది ధాతుభిన్నమగు సుగిత్తుగుటచే నీ నూత్రమువలన సుమా
గమము. మఘవన్ త్ + న్. సులోప సంయోగా న్నలోపములు. మఘవన్.
'సర్వనామస్థానే. (251) సూ. చే, సుపధాదీర్ణము. మఘవాన్. 'కుర్వక్,
ఇత్యాదులందువలె నిచట సుపధాదీర్ణము చేయునపుడు సంయోగా న్నలోప
మసిద్ధమగుటచే సుపధాదీర్ణ మప్రాప్తమగుచున్నది. కాని యీ నూత్రములోని
బహులగ్రహణమువలన నిచట నసిద్ధముగాదు. ఇందు బహులగ్రహణ మెట్లు
ప్రమాణమగునగు విషయమునే 'తేధాచ...భట్టి, అను గ్రంథముచే నుపపా
దించుచున్నాడు. 'శ్వన్నక్షన్...మఘవన్. అను సుణాది నూత్రముచే మఘ
ధాతువునకు కని ప్రత్యయము. వుమాగమము, హకారమునకు ఘకారము, యీ
మాడింటిని నిపతించుటవలన 'మఘవన్, అను నకారా న్న శబ్దము సిద్ధమగును.
ధనవాచకమగు మఘ శబ్దముకంటె 'మఘమస్యాస్తి, అను సర్ధమున మతువ్
ప్రత్యయమును చేసినచో 'మఘవత్, అను తకారా న్న శబ్దము సిద్ధమగును.
మఘవత్ + న్, అనుచోట 'అత్వసన్ద్య చాధాతోఽ, (245) సూ. చే,
సుపధాదీర్ణము, పిన్యట 'ఉగిదచాప్, సూ. చే, సుమాగమము ప్రవర్తించుట
వలన 'మఘవాన్, అను రూపము సిద్ధమగును. ఇట్లు మఘవా, మఘవాన్,
అను రూపద్వయము లోకమందును సిద్ధమగుచుండ బహులముగ త్రాదేశమును
విధించు 'మఘవా బహులమ్, అను నూత్ర మనావశ్యకమని భాష్యమున
ప్రత్యాఖ్యానము చేయబడినది. నూత్రారంభ ప్రత్యాఖ్యాన పక్షములలో ఫల
భేదమున్న ప్రత్యాఖ్యానము దుష్టుమగును. త్రాదేశపక్షమందు (నూత్రారంభ
మందు) ఉపధాదీర్ణము చేయునపుడు సంయోగా న్నలోప మసిద్ధమయ్యెనేని
మఘవన్, అనియు, ప్రత్యాఖ్యానపక్షమందు 'మఘవాన్, అనియు నగును.
కావున నారంభ ప్రత్యాఖ్యానములకు ఫలభేదము ప్రసక్తమగును. బహునర్కాన్
లాతిగృహీతి, అను వ్యుత్పత్తిచే బహులపద మనేకారములకు సంగ్రాహకము.
బహులపదార్థము నీ శ్లోకము వివరించుచున్నది. శ్లో॥ క్వచిత్ప్రవృత్తిః క్వచిద
ప్రవృత్తిః క్వచిద్విభాషా క్వచిదన్యదేవ । శిష్టప్రయోగాననుసృత్య లోకే విజ్ఞేయ
మేతద్బహులగ్రహణే తు. అరము = బహుళ గ్రహణముగల శాస్త్రములచే
విధింపబడు కార్యములు శిష్టల (వైయాకరణుల) ప్రయోగము ననుసరించి కొన్ని

లత్యములందు నిత్యముగను, కొన్నిటియందు వికల్పముగను ప్రవర్తించును. కొన్నిచోట లందు ప్రవర్తించవు. మరికొన్నిచోటలందు దాయాసూత్ర విహితముగ కార్యముకంటె సన్యకార్యమునుగూడ సంపాదించును. ప్రకృతమున నిట్టి బహుశ్రేణి హణముండుటచే 'మఘవాన్, అనుచోట నుపధాదీరము చేయునపుడు సంయోగాస్తలోప మనిదముగాదను ఆన్యార్థమును చెప్పవచ్చును. ఇట్లు త్రాదేశ పక్షమందును 'మఘవాన్, మఘవా, అను రూపద్వయము సిద్ధమగుటచే నారంభ ప్రత్యాఖ్యానములకు ఫలైక్యము సిద్ధమగును. 'హవిరక్షితి...మఘవా నసౌ, అను భట్టిప్రయోగముగూడ 'మఘవాన్, అనునది లోకమున నుండు టలో సాధకమగును. 'హేమఘవన్, మఘవన్తా, మఘవన్తః మఘవన్తమ్. మఘ వన్తా, సర్వనామస్థానమందు త్రాదేశ నుమాగమములచే నిట్టి రూపములగును. మఘవతః (మఘవన్ + శన్) మఘవద్భ్యామ్. మఘవత్సు ఇత్యాదులు త్రా దేశమువలన సిద్ధములగును. త్రాదేశాభావపక్షమున మఘవన్ శబ్దము సర్వనామ స్థానమందు రాజన్ శబ్దసదృశము. మఘవా, మఘవానా, ఇత్యాదులు. 'ఛన్దసీ వనిపాద, నూ. చే, విహితముగ వనిప్రకృత్యాస్తమగు మఘవన్ శబ్దము మధ్యే దాత్తస్వరకమగును. ఇది జేదమందే యుండును. 'శ్వన్నుక్షన్, అను నుచాది నూత్రముచే నివర్తించబడిన కనిప్రకృత్యాస్తమగు మఘవన్ శబ్దమనోదాత్తము. ఇది లోకమందును ప్రయోగింపదగును.

* 364. శ్వయన్మహానామతది తే. 6-4-118. శ్వయన్ మహానామ్ అతది తే (అనః భస్వ సంప్రసారణమ్)

అన్నన్తానాం భస్వంజ కానామేషామతది తే పత సంప్రసారణం స్వాత్ సంప్రసారణాచ్చ ఆద్గణః మఘోనః అన్నన్తానాం కిమ్ మఘవతః మఘవ తా స్త్రియామ్ మఘవతీ అతది తే కిమ్ మాఘ వన్మ్ మఘోనా మఘవభ్యామిత్యాది శునః శు నా శ్వభ్యామిత్యాది యువన్ శబ్దే వస్యోత్వే కృతే

364. అన్నన్తములు, భస్వంజకములునగు శ్వన్, యువన్, మఘవన్, శబ్దములకు తదితభిన్నముగ ప్రత్యయము పరమగునపుడు సంప్రసారణమగును. మఘవన్ + శన్, సంప్రసారణము. మఘ ఉ అన్, సంప్రసారణాచ్చ (331) నూ. చే, పూర్వరూపము. మఘఉన్. ఆద్గణః, నూ. చే, గుణము. మఘోనః, శ్వన్నాదులన్నన్తములే గాన నీ విశేషణ మెందులకని 'అన్నన్తానాం కిమ్, అను ప్రశ్న కాశయము. 'మచివతః, ఇత్యాదులలో నకారమునకు త్రాదేశము వచ్చి నను ఏకదేశ వికృతన్యాయముచే మఘవత్తననది అన్నన్తమగును గాన నిచట సంప్రసారణనివృత్తికొఱకా విశేషణ మావశ్యకమని సమాధానాశయము. విశేషణమున్నపుడును ఏకదేశవికృత న్యాయముచే నన్నన్తములే యగుటవలన సల్లోపసంప్రసారణములు ప్రాప్తమగుచున్నవి. కాని 'అనః, అనుచోట

నకార ప్రక్షేపముచేసి శ్రూయమాణ నకారమ స్తమందుగల ఆన్నస్తమలను నర్థము చేయుటవలన నివృత్తములగును. మఘవతః స్త్రీ, అను నర్థమున 'ఉగితశ్చ, అను నూ. చే, జీవ ప్రత్యయము ప్రవర్తించిన 'మఘవతీ, అని యగును. ఆన్నస్తమలనుట కిచట సంప్రసారణాభావమును ఫలమగును, 'మఘవా దేవతా ఆస్య, అను నర్థమున మఘవన్ శబ్దముకంటె 'సాస్య దేవతా, (4-2-24) నూ. చే, నణ్ ప్రత్యయమగుటవలన 'మాఘవనమ్, అని యగును. 'అతది తే, ఆనునది లేనిచో నిచట తదితము పరమగునపుడు సంప్రసారణము ప్రసక్తమగును. మఘవన్ శబ్దమున కజ్ఞాది ప్రత్యయములందు సంప్రసారణాదులవలన 'మఘోనా, మఘోనే, ఇత్యాదులగును. హలాది ప్రత్యయములందు నలోపమువలన మఘవభ్యా మిత్యాదులగును. శ్వన్, యవన్, శబ్దములుగూడ సర్వనామసానమందు రాజన్ శబ్దసదృశములు. శ్వన్ శబ్దమునకు శసాద్యజాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడు సంప్రసారణాదులచే 'శునః, శునే, ఇత్యాదులు, హలాది విభక్తులలో నలోపమువలన శ్వభ్యామిత్యాదులు నగును. యవన్ శబ్దమున కజ్ఞాది ప్రత్యయములందు సంప్రసారణ పూర్వసవర్ణ దీర్ఘములు ప్రవర్తించినయెడల 'యూనః, ఇత్యాదులగును. ఇచట యకారమునకును సంప్రసారణము ప్రాప్తమగుచుండ నిషేధించుచున్నాడు.

* 365. న సంప్రసారణే సంప్రసారణమ్. 6-1-37. న | సంప్రసారణే | సంప్రసారణమ్ ||

సంప్రసారణే పరతః పూర్వస్య యణః సంప్రసారణం న స్యాత్ | ఇతి యకారస్య సేత్వమ్ | అతఏవ జాపకాదన్త్యస్య యణః పూర్వం సంప్రసారణమ్ | యూనా | యువభ్యామిత్యాది అర్హా | హే ఆర్హన్ ||

365. సంప్రసారణము పరమగునపుడు పూర్వమగు యణునకు సంప్రసారణము రాదు. 'యూనః, ఇత్యాదులలో యకారమున కీ నిషేధముకలన సంప్రసారణము (ఇకారము) రాదు. ఇచట సవర్ణదీర్ఘము ప్రవర్తించినను 'అచః పరస్మిన్, నూ. చే, స్థానివద్భావమువలన సంప్రసారణ పరత్వము సంభవించును. స్థానివద్భావమువలన యకారమునకు సంప్రసారణమునకును మధ్యనున్న ఉకారము వ్యవధాయకమగుటచే సంప్రసారణ పరత్వము లేనందున నిచట నీ నిషేధము ప్రవర్తింపకున్నది గాని యీ నిషేధారవృత్తి సామర్థ్యమువలన వ్యవధానమున్నను నిషేధప్రవృత్తి యజ్ఞీకరింపబడుటచే దోషములేదని తెలియనగును. యవన్ + అన్ అనుచోట యకారవకారముల కొకేసమయమున సంప్రసారణము ప్రవర్తించినచో నీ నిషేధము వ్యర్థమగును గాన నీషేధారవృత్తి సామర్థ్యమువలన పరయణునకే పూర్వము సంప్రసారణమని చెప్పవలయును. అపుడు సంప్రసారణ పరత్వముగూడ సంభవించును గాన పూర్వయణునకు ప్రాప్తమగు సంప్రసారణమును నిషేధించుటవలన నీ సూత్రము సార్థకమగును. 'యవన్, ఇత్యాదులలో

సంప్రసారణాశ్రయములగు వర్ణములు భిన్నములగుటవలన 'లక్ష్యే లక్షణం సకృదేవ ప్రవర్తతే, నాసకృత్', (ఒకలక్ష్యమం దొకలక్షణ మొకసారే ప్రవర్తించును గాని యనేకసారులు ప్రవర్తించదు) అను నిషేధము ప్రవర్తించదని తెలియనగును. అర్వన్ శబ్దము సుప్రత్యయము పరమగునపుడు రాజన్ శబ్దసదృశము. అర్వా, హే అర్వన్.

* 366. అర్వణస్త్రాసావనఞ్ఞః. 6.4.12. అర్వణః | తృ | అసా
అనఞ్ఞః,

సఞ్ఞారహితస్యార్వన్నస్యాజ్ఞస్య తృ ఇత్యస్తా
దేశః స్యాన్న తు సౌ | ఉగిత్యమ్ | అర్వస్తే,
అర్వస్తః | అర్వస్తమ్ | అర్వస్తా, అర్వతః | అర్వతా |
అర్వద్భ్యామిత్యాదీ | అనఞ్ఞః కిమ్ | అనర్వా | య
జ్ఞవత్ ||

366. 'అనఞ్ఞః, అనునది బహువ్రీహి. (నవిద్యతే సఞ్ఞో యస్య) ఇట్లు చెప్పటచో 'వాజమర్వత్సు, అను ప్రయోగము సాధకమగును. 'అనఞ్ఞః, అను నది తత్పురుషమనిన సఞ్ఞో భిన్నమగుదానికంటె పరమగు నర్వన్ శబ్దమునకు త్రాదేశమగునని యర్థమగును. పూర్వపదమున్నపుడే యాదేశము వచ్చును గాని 'అర్వత్సు, ఇత్యాదులందు రాకపోవును. నష్టంతో శూన్యమగు నర్వన్ శబ్దాంతాజ్ఞమునకు త్రాదేశమగును, ప్రథమైకవచనము పరమగునపుడు రాదని నూత్రాము. ఆదేశమున ఋకార మిత్యంజకము. అర్వన్ + శ్చ, త్రాదేశము. అర్వత్ + శ్చ, ఉగిత్యగుటచే 'ఉగిదచ్ఛమ్, (363) నూ. చే, నుమాగమము, అర్వస్తా. సర్వనాచసానమున త్రాదేశ నుమాగమములవలన 'అర్వస్తః, అర్వస్తమ్, అర్వస్తా, అని యగును. మిగిలిన విధత్తులందు త్రాదేశమువలన అర్వతః, (అర్వన్ + శన్) అర్వద్భ్యాన్, ఇత్యాదులగును. అనఞ్ఞః కిమ్? దీనికి వ్యావర్త్యమేమని ప్రశ్నాశయము. యజ్ఞన్ శబ్దసదృశమగు అనర్వన్ శబ్దము వ్యావర్త్యమని సమాధానాశయము. అనర్వన్ శబ్దము సఞ్ఞో సహితమయినందున త్రాదేశము రాదు.

* 367. పథిమధ్యభుక్షామాత్. 7.1.85. పథి...క్షామ్ |
ఆత్ | (సౌ)

ఏషామాకాగోఽస్తాదేశః స్యాత్ సౌ పతే | ఆ
ఆదితి ప్రశ్నేషేణ శుద్ధాయా ఏవ వ్యక్తే ర్విధాన్నా
నునాసికః ||

367. పథిమధ్యభుక్షామనునది ద్వంద్వము. (పథాశ్చ. మస్తాశ్చ ఋభుక్షాశ్చ, పథిమధ్యభుక్షాణః తేషామ్) పథిన్, మథిన్, ఋభుక్షిన్, శబ్దములకు ప్రథమైకవచనము పరమగునపు డాకార మస్తాదేశమగును. అనునాసిక

మగు నకారస్థానమందానర తివ్యమువలన ననునాసికాకారము ప్రాప్తమగు చున్నది గాని 'ఆత్మనుచోట నాకారప్రశేషమును జేసి తత్సామిర్వమువలన శుద్ధమగు నాకారమును విధించుటచే ననునాసికాకారము నివృత్తమగును. పథిన్ + స్. పథి ఆ + స్.

* 368. ఇతోఽత్సర్వనామసానే. 7-1-86. ఇతిః। ఆత్। స
ర్వనామసానే। (పథిమధ్యభుక్తుమ్)

పథ్యాదే రికారస్యాకారః స్యాత్సర్వనామ స్థా
నే పఠే॥

368. పథిన్, మథిన్, ఋభుక్షిన్, శబ్దములయొక్క ఇకారమునకు సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు ఆకార ముదేశమగును. పథ ఆ + స్.

* 369. ఘోస్థః. 7-1-87. ఘః। స్థః। (పథిమఘోః। సర్వనా
మసానే)

పథిమఘోస్థస్య నాదేశః స్యాత్సర్వనామసానే
పఠే॥ పఠాః। పఠానా। పఠానః। పఠానమ్। పఠానా॥

369. ఋభుక్షిన్ శబ్దమున ధకార మసంభవమగుటవలన నాశబ్ద మును వృత్తముగాదు. పథిన్, మథిన్ శబ్దములయొక్క ధకారమునకు సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు, నాదేశమగును. సాన్యాదేశములలోని ఆకార ముచ్చారణార్థము. (పథ ఆ + స్) పఠ ఆ + స్. సవర్ణదీర్ఘము. ఋత్వవిసర్గములు. పఠాః. పథిన్ + క్, ఆత్వము, నాదేశము, సర్వనామసానే (251) సూ. చే, సుపథా
క్షిరము. పఠానా, పఠానః, పఠానమ్, పఠానా. రూపములు నిల్లే.

* 370. భస్య ఛేగ్లోపః. 1-7-89. భస్యః। ఛేః। లోపః। (పథి
మధ్యభుక్తుమ్)

భసంజ్ఞకస్య పథ్యాదేఛేగ్లోపః స్యాత్. ప
థః। పథా। పథభ్యామిత్యాది. ఏవం మనాః। ఋభు
క్షాః స్త్రియాంనావలక్షణే జీష భత్వాత్తిలోపాన।
సుపథీ। సుమథీ నగరీ, అన్యభుక్షీ సేనా। ఆత్సం నపుం
సకే న భవతి। నలుమతేతి ప్రత్యయలక్షణ నిషే
ధాత్। సుపథినమ్। (వా) సంబుధౌ నపుంసకానాం
నలోపా వా వాద్యః। హేసుపథిన్। హేసుపథి। 'న
లోపః సుప్స్విరేతి నలోపస్యానిదత్వాప్రస్వస్య గు
ణో న। ద్వివచనే భత్వాత్తిలోపః। సుపథీ। శౌ సర్వ
నామసానత్వాత్ సుసనాని। పునరపి సుపథి। సుపథీ।
సుపథాని। సుపథా। సుపథే। సుపథిభ్యామిత్యాది॥

370. భసంజ కములగు సభ్యాదులయొక్క టిసంజ కమునకు లోపముగును. పథిన్ + శన్. పథి ఇత్యాదులగును. హలాది విభక్తులందు నలోపముగును. పథిభ్యామిత్యాదులు. ఇట్లే నాథపి, ఋభుక్షన్ శబ్దములుగూడ నూహింపదగును. ప్రాసజీకములగు వివచములగు చెప్పుచున్నాడు. సుపథిక్ (శోభనః, పంథాః యస్యాం) శబ్దమునకు స్త్రీలింగమున ఋషేభ్యో జీవ, (317) నూ. చే, నకారాన్త నిమిత్తమున జీప్యత్యయమగును. జీవ ప్రత్యయము వచ్చినపుడు పూర్వమునకు భసంజ యుండుటవలన నీ మాత్రముచే టిలోపము ప్రవర్తించిన సుపథి (నగరీ) అని యగును. స్త్రీలింగముగు సుమథిన్ శబ్దము నిల్లే. (నవిద్యతే ఋభుక్షోయస్యామ్ + అన్యభుక్ష (నేనా) ఇదియును సుపథిన్ శబ్దసదృశమే. శోభనః పనా యస్య తత్ సుపథి, నపుంసకమున ప్రథమైకవచనము లుక్కుచే నపహృతిముగుటచేతను, నలమత్యాద్యస్య, అను నిషేధముచే ప్రత్యయ లక్షణము ప్రవర్తించకపోవుటచేతను, సుపథిన్ + (న్) అనుచోట 'పథిను ద్వ్యభుక్షమ్, నూ. చే, నాత్వము ప్రవర్తించదు. పదముగుటవలన నలోప మగును. సుపథి (వనమ్) (నా) "సంబుధౌ...వాద్యః" నపుంసక లిజములకు సంబుధి పరమగునపుడు నలోపము వికల్పముగ జెప్పదగును. సంబుధి లుక్కుచే నపహృతి మైనందున సంబుధి పరత్వియు సంభవింపకపోవుటచే నజీసంబుధ్యోః, (313) నిషేధము ప్రవర్తించదు గావున నలోపము నిత్యముగ ప్రాప్తమగు చుండ వికల్పాన్ని నూనార్తక మార్చుచున్నాడు. హేసుపథిన్, హేసుపథి, నలోపపక్షమందు నలోప సుప్ ధ్యో, (314) నూ. చే, నలోప మనీద మగుటవలన సుచాత్రయమైన హ్రస్వస్య గుణః, (243) నూ. చే, గుణము ప్రవర్తించదు. సుపథిక్ + శీ (క్షో) స్వీవచనము పరమగునపుడు భసంజ యుండుటవలన టిలోపమగును. సుపథి. సుపథిన్ + కి, ఇచట సర్వనామ సానము పరమగుటచే, అత్యధాదేశోపధాదీనములు ప్రవర్తించును. సుపథాని. ఇట్లే ద్వితీయావిభక్తియందును ప్రక్రియ నూహింపదగును. తృతీయాద్యలాది విభక్తులందు భసంజ యుండుటవలన టిలోపము. సుపథా, ఇత్యాదులు. హలాది విభక్తులందు నలోపము. సుపథి భ్యామ్, (సుపథిన్ + భ్యామ్) ఇత్యాదులు.

* 371. స్థాన్తా షట్. 1-1-24. స్థాన్తా షట్. (సంఖ్యా)

పాన్తా నాన్తా చ సంఖ్యా షట్ సంఖ్యా స్యాత్. షడ్భ్యైక్. పఞ్చ 2. సంఖ్యా కిమ్. విప్రుషః. పా మానః. శతాని సహస్రాణీత్యత్ర సన్నిపాత పరిభాషయా నలుక్. సర్వనామస్థాన సన్నిపాతేన కృతస్య నమస్తదవిఘాతకత్వాత్. పఞ్చభిః. పఞ్చభ్య. షట్ చతుర్భ్యశ్చేతి షట్.

371. 'స్థానా, అనునది ద్వంద్వగర్భితమగు బహువ్రీహి. పశ్య, నశ్య, ప్లా, తా అన్తాయస్యాః. సంఖ్యా అనునది విశేష్యము. షకారాంతముగాని నకారాంతముగాని అయిన సంఖ్యావాచకము షట్ సంజకమగును. పశ్యాన్ శబ్దము నిత్యబహువచనాంతము. పశ్యాన్ + జన్. శన్. 'షడ్భ్యో లు', (262) నూ. చే. జశ్యస్సులకు లుక్కుగును. పశ్యా 2. సంఖ్యాపద మనువర్తించనిచో షకారాంతమైన విప్రప్ల శబ్దమునకు, నకారాంతమగు పామన్ శబ్దమునకును షట్ సంజ ప్రసక్తమగును. అప్పుడు 'విప్రప్లః, పామాన్, అనుచోట జస్సునకు లుక్కు ప్రసక్తమగును. శత, సహస్ర, శబ్దములకు జశ్యస్సులందు సర్వనామస్థాన నిమిత్తకమగు 'నపుంసకస్య యులచః, (315) నూ. చే, నుమాగమము, ఉపధాద్భిమును ప్రవర్తించిన 'శతాని, సహస్రాణి అను రూపము లగును. నుమాగమమువలన నివి నాన్త సంఖ్యావాచకములగుటచే షట్ సంజ ప్రాప్తమగుచున్నది. అట్లయిన జశ్యస్సులకు లుక్కు ప్రసక్తమగును. కాని సన్నిహితపరిభాషచే లుక్కు ప్రవర్తించదు. సర్వనామస్థాన సంబంధమువలన ప్రవృత్తమయిన నుమాగమము షట్సంజాద్వారా సర్వనామస్థాన విఘాతకము గాదు. పశ్యాభిః పశ్యాభ్యః, 2. ఇచట 'న లోపః ప్రాతిపదికా నస్య, (237) నూ. చే, నలోపమగును. పశ్యాన్ + ఆమ్, 'షట్ చతుర్భ్యశ్చ, (339) నూ. చే, నుడాగమము. పశ్యాన్ + నామ్, ఇట్లుండ.

* 872. నోపధాయాః. 6-4-7. ఉపధాయాః। (నామి। దీర్ఘః)

నాన్తసోఽపధాయా దీర్ఘః స్యాన్నామి పరే।
నలోపః। పశ్యానామ్। పశ్యాను। పరమపశ్యా। పరమప
శ్యానామ్। గౌణత్వే తు న లుక్కుటౌ। ప్రియపశ్యాన్।
ప్రియపశ్యానౌ। ప్రియపశ్యానః। ప్రియపశ్యాన్మ్। ఏ
వం। సప్తన్ నవన్। దశన్.

872. న, అనునది లుప్తపశ్యంతము, అజమునకు విశేషణము. సకారాంతమగు నజమునకు 'నామ్, పరమగునపుడు ధా దీర్ఘమగును. పశ్యాన్ + నామ్, పశ్యాన్ + నామ్, నలోపము, పశ్యానామ్. ఇచట నలోప మసిద్ధమగుటవలన 'నామి, (210) నూ. చే, దీర్ఘ మప్రాప్తమగునుండ నీ నూత్రి మారంభింపబడెను. పశ్యాను. ఇట్లే 'పరమపశ్యాన్ శబ్దము. పరమపశ్యాన్ + ఆమ్. ఇచట షట్ సంజకమగు పశ్యాన్ శబ్దముయొక్క యగ్గము ప్రధానమగుటచే 'షట్ చతుర్భ్యశ్చ, నూ. చే, నుడాగమము ప్రవర్తించును. కావున 'పరమ పశ్యానామ్ అని యగును. 'ప్రియాః, పశ్యానుస్య, ప్రియపశ్యాన్. ఇచట పశ్యాన్ శబ్దార్థ మన్యపదార్థమును గుఱించి యుపసర్జనమగుటచే జశ్యస్సులకు లుక్కుగాని 'ఆమ్, నకు నుడాగమముగాని ప్రవర్తించదు. గౌణమున ప్రవర్తించకపోవుటలో నూత్రములోని బహువచనములే ప్రమాణము. కావున

నీ శబ్దము సర్వనామసానమందు మాలాది విభక్తులందును రాజన్ శబ్దసదృశము. శన్ మొదలగు నబాదివిభక్తులం దల్లోపము. చకారమునకు పరముగనున్న నకార మునకు శ్చుత్వము నగును. ప్రియపఞ్చై, ప్రియపఞ్చై, ఇకారద్వయ మధ్యను చకారముండును. సప్తన్, నవన్, దశన్, శబ్దములు పఞ్చన్ శబ్దసదృశములు.

* 373. అప్టన ఆ విభక్తౌ. 7-2-84. అప్టనః। ఆ। విభక్తౌ।
(హలి)

అప్టన ఆత్వం స్యాద్ధలాగౌ విభక్తౌ॥

373. అప్టన్ శబ్దమునకు మాలాదివిభక్తి పరమగునపు డాకారమ న్నాదేశ మగును.

* 374. అప్టాభ్య జాశ్. 7-1-21. అప్టాభ్యః। జాశ్। (జ శ్చసోః)

కృతాకారాదపనః పరయోగశ్చసోరాశ్ స్యాత్।
అప్టభ్య ఇతి కత్తవ్యే కృతాత్సర్వదేహో జశ్చసోర్విష
యే ఆత్వం జాపయతి। వైకల్పికత్వం చేదమప్టన ఆ
త్వమ్। అప్టనో దీగాదితి స్మృతే దీర్ఘగ్రహణాత్ జా
సకాత్। అప్టా 2. పరమాప్టా। అప్టాభిః। అప్టాభ్యః
2. అప్టానామ్। అప్టాను। అత్వాభావే, అప్ట, అప్ట,
ఇత్యాది పఞ్చవత్। గౌణశ్చే త్వాత్వాభావే రాజ
వత్। శసి। ప్రియాప్టుః। ఇహ పూర్వస్మాదపి విధా
వల్లోపస్య స్థానివత్త్వేన్న ఘోషమ్। కార్యకాల ప
తే బహిరజస్యా యోపస్యాసిద్ధత్వాత్వా। ప్రియాప్టు
ఇత్యాది జశ్చసోరసుమియమానమాత్వం ప్రాధా
న్య ఏవ। సతు గౌణతాయామ్। తేన ప్రియాప్టు
చాలాదా వేవ వైకల్పికమాత్వమ్। ప్రియాప్ట
భ్యామ్। ప్రియాప్టాభిః। ప్రియాప్టాభ్యః। 2. ప్రియా
ప్టాను. శ్లో॥ ప్రియాప్టు రాజవత్సర్వం హాహావ
చ్చాపరంహలి। భషాభవః। జశ్చైచ రేవ। భుత్।
భుద్। బుధౌ। బుధః। బుధా। భుద్భ్యామ్। భుత్తు॥

374. ఆత్వమును పొందిన అప్టన్ శబ్దముకంటె పరములగు జశ్చస్సులకు జా (శ్) అదేశమగును. ఇది శిత్తగుటచే సర్వమున కాదేశమగును. మాలాది విభక్తులందే ఆత్వమును విధించుటవలన జశ్చస్సులు పరమగునపు డాత్వమున కుపాయమును జూపుచున్నాడు. నూత్రమున 'అప్టాభ్యః, అనునది కృతాత్వ

మున కనుకరణముగాని, 'అష్టన ఆవిభక్తౌ, సూత్రముచే విహితముగు నాత్వము వలన సిద్ధమయినదిగాదు. అష్టయిన పక్ష్యమాణ జ్ఞాపకముచే నాత్వము వికల్పము గావున గురుభూమతగు 'అష్టాభ్యః, అను దానిని విడిచి లఘుభూతముగు 'అష్టభ్యః, అనుదానినే చెప్పెను. ఇట్లకృతాత్వనిర్దేశము జశ్యస్సుల పరమగు నపు డాత్వమును జ్ఞాపకముచేయును. అష్టన్ శబ్దమునకు సూత్రముచే విహితమయినట్టియు, జ్ఞాపకముచే సిద్ధమయినట్టియు నగు నీ రెండు విధములగు నాత్వము వికల్పముగ నగును. ఇట్లు చెప్పబడిలో 'అష్టనో దీర్ఘాత్, అను సూత్రమందలి దీర్ఘ హణము ప్రమాణము. నర్వనామసాన భిన్నవిభక్తి, దీర్ఘముగు నష్టన్ శబ్దముకంటె పరమగునపు డుదాత్తముగ నని సూత్రాత్వము. అదా॥ అష్టాభ్యః. 'అష్టాభ్యః, అనుచోట భిన్నున పదార్థమును వారించుటకై 'దీర్ఘాత్, అను విశేషణము. ఆత్వము నిత్యమైనచో 'అష్టాభ్యః, ఇత్యాది రూపములే యసంభవములు గాన నీవిశేషణము శబ్దమును సామాన్యముగ నాత్వ వికల్పమున జ్ఞాపకమగును. అష్టన్ + జన్. శస్. అష్టా శబ్దమున కాత్వము. (జ్ఞాపక సిద్ధము) జశ్యస్సులకు జ్ఞానాదేశము, వృన్. అష్టా 2. జ్ఞానాదేశ మజ్ఞానకారక మగుటవలన తద నముకంటె పరములగు జశ్యస్సులకు నాదేశమగును. పరమాషా. ఆత్వపక్షమున అష్టాభ్యః (అష్టన్ + భిన్) అష్టాభ్యః, అష్టన్ + ఆన్. ఇచట 'పట్' చతుర్భ్యశ్చ, సూత్రముచే సుడామయి చేసినచో హలాదివిభక్తి పరమందుండును గాన ఆత్వము ప్రవర్తించిన 'అష్టానామ్, అని యగును. అష్టాను. అత్వాభావ పక్షముగు అష్టన్ శబ్దము పష్టన్ శబ్దసదృశము. అష్ట ఇత్యాదులగును. (ప్రియా అష్టా యన్) ప్రియాష్టన్ + న్. అష్టన్ శబ్దారముపరజ్ఞనమైనపుడు అత్వాభావ పక్షమున ప్రియాష్టన్ శబ్దము రాజన్ శబ్దసదృశము. ప్రియాష్టా, ప్రియాష్టానా, ప్రియాష్టానః, ప్రియాష్టానమ్, ప్రియాష్టానా. ప్రియాష్టన్ + శన్, ఇచట నల్లోపముచే ప్రియాష్ట్యః అని యగును. 'అచః, పరస్మిన్, అను సూత్రమున సానిధ్యుతముగు నచ్చుకంటె పూర్వముగు వరముకంటె పరమగుదానికి కార్యము చేయునపు డజ్ఞాదేశము సానినద్భావము నొందునను పఞ్చమీసమాస పక్షము నాశ్రయించుటవలన నిచట నల్లోపము సానికంటిదగుటచే ఆకార వ్యవధానముండును గాన నకారమునకు ప్రిత్యము రాదు. లక్ష్యానుసారమున నిచట నస్తర్జు పరిభాష విషయమై కార్యకాల పక్షము నాశ్రయించుటవలన నస్తర్జుము (ప్రిత్యము) త్రైపాదికమైనను పరిభాష ప్రవర్తించును. కావున నస్తర్జుమగు ప్రిత్యము చేయునపు డజ్ఞాది ప్రత్యయ నిమిత్తికమగుటవలన బహిర్జుమగు నల్లోప మనిధ్యమగుటవలనగూడ నిచట ప్రిత్యమును వారింపవచ్చును. ప్రియాష్ట్యః, ప్రియాష్ట్యా, ఇత్యాదు లగును. జ్ఞాన్ విధాయక సూత్రమున 'అష్టాబై శ్, అని యనః 'అష్టాభ్యః, అను బహువచన నిర్దేశమువలన లక్ సుడాగమములవలె, అష్టన్ శబ్దారము ప్రధానమగునపుడే జ్ఞానాదేశమగును. జ్యోతిలో కృతాల్పానుకరణమువలన సూహింపబడిన నాత్వమును అష్టన్ శబ్దార్థ ప్రాధాన్యముండే ప్రవర్తించుట

యుచితము గాన గౌణమున ప్రవర్తించదు. కావున ప్రియాప్తన్ శబ్దమునకు హలాదులందే జైకల్పికమగు నాత్మ్యమగును. ప్రియాప్తాభ్యామ్, ప్రియాప్తాభిః. ఇత్యాదులు. ప్రైయ్యమునే కారితే సంగ్రహించుచున్నాడు. శ్లో॥ ప్రియాప్త్యో...హలి. ప్రియాప్తన్ శబ్దము రాజన్ శబ్దసదృశము. హలాది విధ కలందు మాత్ర మాత్మ్యపక్షమున హాహా శబ్దసదృశరూపములుగూడ నగునని యగము. బుధ (ఆచగమనే) ధాతువుకంటె క్విప్ప్రిత్యయము చేసినచో బుధ్ శబ్దము సిద్ధమగును. (తెలిసికొనువాడు) బుధ్ + న్, సూప భస్పావములు, భుక్, జత్వీచ ర్త్వములు, భుత్, భుద్. బుభౌ, బుభః, బుభా, భుద్భ్యామ్, భుత్సు.

వివ:—త్రైపాదికమగు ప్రిత్యము చేయునపుడు ‘పూర్వత్రాసిదే నసాని వత్, (త్రై)పాదిక కార్యము చేయునపు డాదేశము సానివద్భావము నొందదు) అను నిషేధమువలన న్యోపమునకు సానివద్భావ నిషేధము ప్రాప్తమగుచున్నది. కాని తస్య చోడుఁ సంయోగాది లోపలత్వణత్వేషు (సంయోగాది లోపము = స్కోః సంయోగ వ్యోః, (3-2) లత్వము - అచి విభాషా. (8-2-31) తత్వము - రహభ్యాం నోః (3-3) ఇవి చేయునపుడు సానివద్భావ నిషేధ మునకు నిషేధమును జెప్పవలయును) అనుదానిచే నినట సానివద్భావనిషేధము ప్రవర్తించదు. కావున నీ యభిప్రాయముతో మొదటి సమాధానము జెప్పబడెను. ‘తస్య చోడుఁ, అను వచనములోని తగ్రహణము దీక్షిత రచితశబ్ద కౌస్తుభమందు ప్రత్యక్ష్యాతిమయినందున తత్వము చేయునపుడు పూర్వోక్తి సానివద్భావ నిషేధము ప్రవర్తించునని యాశయముతో రెండవ సమాధానము జెప్పబడెను.

* 375. ఋత్విద్ధృక్ ప్రస్థిగుష్టిగల్పా యుజ్జిక్రత్వాం చ.

3-2-59. ఋత్విద్...త్వాం చ। (ధాతోః, క్విన్)

ఏధ్యః క్విన్ స్యాత్। ఆలాక్షణికమపి కించి త్కార్యం నిసాతనాల్లభ్యతే। నిరుప పదాద్యజేః క్విన్, కనావితా ॥

375. (ఋతు) యజ్, ధృష్, సృజ్, దిశ్, (ఉద్) స్నిహ్, అఙ్, యజ్, ప్రఙ్, ఈ ధాతువులకంటె క్విప్ప్రిత్యయ మగును. ‘ఋత్విక్, దధృక్, ఇత్యాదులంద ప్రాప్తములగు కత్వత్వీత్యాదుల కపాయ మును ప్రదర్శించుచున్నాడు. ‘ఆలాక్షణికమపి...లభ్యతే. శాస్త్రము (సూత్రాదులు) వలన నప్రాప్తములగు కొన్ని కార్యములు శాస్త్రకారుల సిద్ధ రూప నిర్దేశమువలన లభ్యములగునని యగము. యజ్ ధాతువుకంటె క్విప్ప్రిత్యయ విధానమునకు ముందు చెప్పబోవు ‘క్విప్ప్రిత్యయస్య కుః, (379) నూ. చే, కహితమగు కత్వము ఫలము. ఈ కత్వము, యుజ్ శబ్దమునకు

‘యుజేరసమాసే (378) సూ. చే, విహితమగు సుమాగమమునకగును. ఆ సుమాగమము సమాసమందే విధింపబడినది. ‘సుయుజ్’ ఇత్యాది సమాసము లందు ‘చోః ఖః’ (380) సూత్రముచేతనే ఖత్వము సిద్ధమగుటచే క్విప్ క్విన్ ప్రత్యయములలో భేదము లేదు. కావున సుపపదరహితమగు అనగా కేవలమగు యుజధాతువుకంటె నీ సూత్రముచే క్విన్ప్రత్యయమగునని ఫలితమగును. క్విన్ప్రత్యయమున కకారనకారము లిత్సంజకములు. ఇకార ముచ్చారణార్థము.

* 376. కృదలిక్ 3-1-93 కృత్, అలిక్, (ధాతోః, ప్రత్యయః)

సన్నిహితే ధాత్వధికారే తిక్ భిన్నః ప్రత్యయః కృత్సంజః స్యాత్.

376. సమీపముననున్న ‘ధాతోః’ (3-1-91) అను సధికారమున ధాతువుకంటె విహితమై తిక్ భిన్నమయిన ప్రత్యయము కృత్సంజ కలదగును. ఈ సూత్రముచే విహితమగు క్విన్ ప్రత్యయము కృత్తగును. యుజ్ + వ్, అని యుండ.

* 377. వేరప్యక్తస్య 6-1-67 వేః, ఆప్యక్తస్య, (లోపః)

ఆప్యక్తస్య వస్య లోపః స్యాత్. కృత్తదితేతి ప్రాతిపదిక త్వత్వాన్విదయః॥

377. ఇత్సంజారహితములగు క్విన్, క్విప్, విచ్, మొదలగునవి ‘వి’ అను పదముచే గ్రహింపబడును. ఆప్యక్త సంజకమిగు ‘వి’ అనుదానికి (వ్) లోపమగును. క్విన్ ప్రత్యయము కృత్సంజకమగుటచే తదన్తము. కృత్తదిత (180) సూ. చే, ప్రాతిపదికమగును, గనుక యుక్ శబ్దముకంటె స్వాదులుత్పన్నములగును.

* 378. యుజేరసమాసే 7-1-71 యుజేః, అసమాసే, (సర్వనామసాసే, నుమ్)

యుజేః సర్వనామసాసే నుమ్ స్యాదసమాసే. సులోపః। సంయోగాన్తలోపః॥

378. ‘యుజ్’ అనుదానికి సర్వనామసాసము పరమగునపుడు సుమాగమమగును, సమాసమున రాదు. యుజ్ + స్. యున్ + స్. సులోప సంయోగాన్తలోపములు. యున్, ఇట్లుండ.

* 379. క్విన్ప్రత్యయస్య ఖః 8-2-62 క్విన్ప్రత్యయస్య, ఖః, (పదస్య, అన్తే)

క్విన్ప్రత్యయో యస్మాత్తస్య కవర్గోఽన్తాదేశః స్యాత్పదాన్తే. నస్య ఖత్వేన జకారః। యుక్. నశ్చ

పదాస్త్రేతి సుమోఽనుస్వారః। పరసవర్గః। తస్యా
సిద్ధత్వాచోఽః కరితి కత్వం న। యుజ్ఞో, యుజ్ఞః,
యుజ్ఞమ్, యుజ్ఞౌ, యుజ్ఞః। యుజా, యుగ్భ్యమి
త్యాది। అసమాసే కమ్॥

379. క్విన్ప్రత్యయస్య (క్విన్ ప్రత్యయో యస్మాత్) అనునది బహు
ప్రీపి. క్విన్ప్రత్యయస్యను. క్విన్ప్రత్యయోస్తమనకు పదాస్త్రమందు కవర్గ
మస్తాదేశమగును. 'క్విన్ఃకుః, ఆనినను, ప్రత్యయ గ్రహణ పరిభాషచే క్విన్ప్రత్య
యను నగమ లబ్ధమగుచుండ నతిరిక్తమగు ప్రత్యయగ్రహణ సామర్థ్యమువలన నిది
'అతదుణ సంవిజ్ఞాన బహుప్రీపి' యగును. దీనికి ఫలము ముందు 'ఘృత
స్పృశో, శబ్దమందు చూపబడును. యున్ అనుచోట పదాస్త్ర నకారమునకు
స్థానకృత సాధ్యత్యమువలన జకారమగును. యుజ్. యుజ్ + జౌ, సుమా
గమమునకు 'సశ్చాపదాస్త్రస్య ఝలి. నూత్రముచే ననుస్వారము, 'అనుస్వ
రస్య (125) నూ. చే, పరిసవర్ణము, ఇయ్యది అనివదమగుటచే 'చో, కుః,
(380) నూ. చే, కత్వము రాదు. యుజ్ఞో. యుజ్ఞః, యుజ్ఞమ్, యుజ్ఞౌ,
యుజ్ఞః, (యుజ్ + శస్) యుగ్భ్యమిత్యాదులగును. సుమిధాయక నూత్ర
మున 'అసమాసే. అనునది లేనిచో 'సుయోక్, అను సమాసమునగూడ
సుమ్యు ప్రసక్తమయ్యెడిది.

* 380. చో, కుః. 8-2-30 చో, కుః, (ఝలి, పదస్య, అస్తే)

చవర్గస్య కవర్గః స్వాజ్ఞలి పదాస్తే చ। ఇతి
కత్వమ్। క్విన్ప్రత్యయస్యేతి కత్వస్యా సిద్ధత్వాత్।
సుయోక్। సుయోగ్। సుయోజౌ। సుయోజః। యుజేరితి
ధాతుపాఠపరితేకార విశిష్టస్వానుకరణమ్ నవ్వికా ని
దేశః। తేనేహ న। యుజ్యతే సమాధత్తే ఇతి యుక్।
యుజ సమాధౌ దైవాదిక ఆత్మనేపది। సంయోగా
స్తలోపః। ఖక్। ఖజ్ఞౌ। ఖజ్ఞః। ఇత్యాది. ప్రత్యేతిష
త్వమ్. జశ్వచర్త్వే। రాట్। రాడ్। రాజౌ। రాజః।
రాట్సు। రాట్సు। ఏవం విభ్రాట్। దేవేట్। దేవ
జౌ। దేవజః। విశ్వస్పట్। విశ్వస్పడ్। విశ్వస్పజౌ। వి
శ్వస్పజః। ఇహ స్పజయజ్యోః కత్వం నేతి క్లితే వ
త్వతే। పరిమృట్। పత్వవిధౌ రాజినాహచర్యాత్
టుభ్రాజృ దీప్తాఽతి ఫణాదిరేవ గృహ్యతే। యస్తు ఏ
జృభ్రేజృభ్రాజృదీప్తావితి తస్య కత్వమేవ। విభ్రాక్,
విభ్రాగ్, విభ్రాగ్భ్యమిత్యాది। (వా) పరా ప్రజేః
కుః పదాస్తే। పరాపుపపదే ప్రజేః క్విన్ సార్థిద్భు

శ్చ. పదాస్తవిషయే షత్కంచ । పరిత్యజ్య సర్వం వ్ర
జతీతి పరివ్రాట్ । పరివ్రాజౌ । పరివ్రాజః ॥

380. యుల్పరకముగాని, పదాస్తముగాని అయిన చవగమునకు కవర్గ
మాదేశమగును. సుయుజ్ (క్లిబస్తము) సుయుజ్ + స్, సులోపము.
పదాస్తమగుటవలన నీ సూత్రముచే కత్తిము. ఇది ప్రవర్తించునపుడు 'క్లిప్త్య
త్యయస్య కః' అను సూత్రవిహితమగు కత్త్వ ముపిదమగును. సుయుగ్.
'వావసానే' (207) సూ. చే, వైకల్పిక చర్త్యము. సుయుక్, సుయుగ్.
సుయుజౌ, సుయుజః, సుయుజా. సుయుగ్భ్యనిత్యాదులు. 'యుజేర
సమాసే' అను సూత్రమున యుజి అనునది ధాతుపాతమున నికారముతో పతింప
బడిన యుజిర్ (యోజే) అను ధాతువున కనుకరణముగాని ఇక ప్రత్యయా
స్తము గాదు. సూత్రములందు ధాతువు ఇక్ ప్రత్యయాస్తముగాను క్లిప్
వ్రత్యయాస్తముగాను నిర్దేశింపబడును. (ఇక్ క్లిప్తా ధాతునిర్దేశే) కమేర్ణిజ్,
(3-1-10) భవతేరిః (7-4-73) సూత్రములు, క్రిమముగ నుదాహరణములు.
ఇచట యుజేః అనునది మాత్రము శిష్టల వ్యాఖ్యానము ననుసరించి యట్లు గాదని
భావము. కనుక దివాదిగణమున నాత్మనేపదిగ బరితంబడిన యుజ (సమాధా)
అను ఆకారాస్త ధాతువునకు గ్రహణము లేదు. యుజ్యతే (సమాధతే), అను
నరమున నుమాగుము రాదు. కావున క్లిబస్తమగు నీ యుజ్ శబ్దమునకు
'యుక్' అనియే రూపమగును. యుజి అనునది ఇక్ ప్రత్యయాస్తము గాదనుట
కిదియే ఫలము. యుజౌ, యుజ, యుజా, యుగ్భ్యన్, ఇత్యాదులు. ఖజ్
(గతివైకల్పే) అను ధాతువుకంటె 'ఖజ్జతి' అను నరమున క్లిప్ ప్రత్య
యము. ఖజ్జో + స్, సులోప సంయోగాస్త లోపములు. ఇచట ఇకారము
నకార జన్యమగుటవలన జకారము లోపించునపుడు నకారమగును. ఖన్, ఖజ్జౌ.
ఖజ్జః ఇత్యాదులగును. రాజ్య (దీప్తా) ధాతువుకంటె క్లిప్ ప్రత్యయము.
రాజ్ + స్, సులోపము. వ్రశ్చభ్రజ్ (295) సూ. చే, షత్త్వము. జత్త్వ
చర్త్యములు. రాట్, రాడ్, రాజౌ, రాజః. రాజా, రాడ్భ్యామ్, రాజ్ + సు.
షత్త్వజత్త్వములు. రాడ్ + సు. 'డస్సి ధువ్' (132) సూ. చే, ధుడా
గమము, చర్త్యము, రాట్సు. ధుడభావ పక్షమందు రాట్సు. ఫణామలలోని
భ్రాజధాతువుకంటె క్లిప్ ప్రత్యయము. విభ్రాజ్, (విశేషేణ భ్రాజతే,
మిక్కిలి ప్రకాశించువాడు) దేవాన్ యజతి (దేవులను పూజించువాడు) అను
నరమున దేవశబ్దపూర్వక యజ్ ధాతువుకంటె క్లిప్ ప్రత్యయము. దేవేజ్.
విశ్వం సృజతి, (ప్రపంచమును సృజించువాడు) అను నర్థమున విశ్వశబ్దపూర్వక
సృజ ధాతువుకంటె క్లిప్ ప్రత్యయము. విశ్వసృజ్. ఈ శబ్దములకు రాజ్
శబ్దమునకువలె షత్వాదికార్యము లగును. విభ్రాట్, విభ్రాడ్. విభ్రాడ్భ్యామ్.
దేవేట్. దేవేడ్. దేవేడ్భ్యామ్. విశ్వసృట్, విశ్వసృడ్. విశ్వసృడ్భ్యామ్,
ఇత్యాదులగును. క్లిప్ ప్రత్యయస్య (379) అను సూత్రమున నతద్దణ సంవిజ్ఞాన

[illegible]

* 331. విశ్వస్య వసురాజ్ఞోః. 6-3-123. విశ్వస్య । వసురా
జ్ఞోః । (దీర్ఘః)

విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘః స్యాద్విసా రాట్ శబ్దే చ
పరే । విశ్వం వసు యస్య సః । విశ్వావసుః । రాణితి ప
దానోపలక్షణార్థమ్ । చ ర్త్యమ వివక్షితమ్ । విశ్వా
రాట్ । విశ్వారాట్ । విశ్వరాజౌ । విశ్వరాజః । విశ్వా
రాడ్భ్యామిత్యాది ॥

381. విశ్వ శబ్దమునకు వసు శబ్దముగాని, రాట్ శబ్దముగాని పరమగు నపుడు దీర్ఘ ముద్దాదేశమగును. (విశ్వం వసు యస్య = ప్రపంచమును గలవాడు) విశ్వానసు. నూత్రిమున 'రాట్' అనునది పదాంతమున కుపలక్షణము. పదాంతమందలి ఫలితానము. రాట్ అనుచోట చర్త్యుపవివక్షితము. కావున జత్వము ప్రవర్తించినచోటను దీర్ఘ ము వచ్చును. 'విశ్వస్మిన్ రాజతే, (ప్రపంచమును ప్రకాశించువాడు) అను నర్థమున విశ్వశబ్దపూర్వక రాజ్ ధాతువుకంటె క్రిప్ సప్త్యమును, విశ్వరాజ్ + న్, సులోప పత్య జత్వ

చర్వ దీర్ఘములు. విశ్వారాట్, విశ్వారాడ్. విశ్వరాజ్, (విశ్వరాజ్ + జ్) జకారము పదాంతము గానందున దీర్ఘాలు రావు. ఇట్లే విశ్వరాజః అనునది. విశ్వారాడాభ్యస్. రాట్టనుచోట చర్వము వివక్షితము గానందున నిచటను దీర్ఘమును.

* 382. స్కాః సంయోగాద్యోరస్తే చ. 8-2-29. స్కాః।
సంయోగాద్యోః। అస్తే। చ। (ఝలి। పదస్య)

పదాస్తే ఝలి చ పరే యః సంయోగః త
దాద్యోః సకారికకారయోగ్లోపః స్వాత్। భృత్।
భృక్। సస్య శ్చుత్వేన శః। తస్య జత్వేన జః। భృ
జ్। భృజ్। ఋత్విగిత్యాదినా ఋతావపపదే య
జేః క్విన్। క్విన్నస్తత్వాశ్చుత్వమ్। ఋత్విక్, ఋ
త్విగ్। ఋత్విజ్। ఋత్విజః। రాత్సస్యేతి నియమా
న్న సంయోగాస్తలోపః। ఊర్క్। ఊర్గ్। ఊర్జ్।
ఊజ్। త్యదాద్యత్వం। పరరూపత్వం చ॥

382. పదాంతమున నున్నట్టియు, లేక ఝల్పరక మగునట్టియు నగు సంయోగమున కాదియందున్న సకార కకారములకు లోపమును. భృజ్జతి (వండువాడు) భృజ్ (పాకే) ధాతువుకంటె క్విన్ ప్రత్యయము. భృజ్ + స్, నులోపము. సంయోగము పదాంతమందుండుటచే సంయోగాది లోపము. భృజ్, 'వ్రశ్చభృజ్, అను నూత్రముచే షత్వము. జత్వే చర్వములు. భృత్, భృక్. భృజ్ + జ్. ఇచట శ్చుత్వమువలన సకారమునకు శవర్ణ మగును. 'ఝం జక్, (33) నూ. చే, శవర్ణమునకు జత్వము (జకారము) చే, భృజ్, భృజ్, ఇత్యాదులగును. ప్రాప్త్యర్థకమగు ఋతుశబ్ద ముపపదముగ గల యజధాతువుకంటె 'ఋత్విక్, (37) నూ. చే, క్విన్నప్రత్యయము. ఋత్విజ్. (దక్షిణకొఱకు యాగము చేయువాడు) క్విన్నస్తమగుటచే 'క్విన్ ప్రత్యయస్య కః, నూ. చే, కత్వము, జత్వచర్వములు. ఋత్విక్, ఋత్విగ్. ఋత్విజ్, ఇత్యాదులు. టిజస్తమగు ఊర్జ్ (బలప్రాణనయోః) ధాతువుకంటె క్విన్ ప్రత్యయము. ఊర్జ్ + స్, నులోపము. రాత్సస్య (281) అను నియమ నూత్రముండుటచే నిచట సంయోగాస్తలోపము రాదు. "చోః కః" నూ. చే, కత్వము. జత్వచర్వములు. ఊర్క్, ఊర్గ్ (బలము) ఊర్జ్, ఊర్జ్భ్యమ్, ఇత్యాదులు. త్యద్ + స్, త్యదాద్యత్వ పరరూపములు. త్య + స్. ఇట్లుండ.

* 383. తదోస్సస్సావనస్త్యయోః. 7-2-106. తదోః। సః।
సా। అనస్త్యయోః। (త్యదాదీనామ్)

త్యదాదీనాం తకారదకారయో రసన్త్యయోః
సః స్యాత్సా పరేః స్యః త్యా త్యే త్యామ్ త్యా త్యాన్
సః తా తే పరమసః పరమతా పరమతే ద్విపర్య
న్తానామి శ్యేన శేహ త్వమ్ నచ తకారోచ్చారణసా
మర్థ్యాన్నేతి వాచ్యమ్ అతిత్వమితి గాణే చాః
తార్థ్యాత్ సంజాయాం గౌణత్వే చాత్వసత్వేన
త్యద్ త్యదౌ త్యదః అతిత్వద్ అతిత్వదౌ అతిత్వ
దః యః యా యే ఏషః ఏతా ఏతే అన్యాదేశే
తు ఏనమ్ ఏనా ఏనాన్ ఏనేన ఏనయోః 2.

883. త్యదాదులు సర్వానిగణములోనివి. వీనికి సుప్రత్యయము పరమగు
వపుడు, అన్త్యములు గానట్టి తకార దకారములకు సకార మాదేశమగును.
త్య + స అనుచోట సకారాదేశము. సుప్రత్యయమునకు రుత్వవిసర్గములు.
స్యః. తద్ + స. ఇచట 'స్యః, అను చోటవలె ప్రక్రియను గమనించవల
యును. సః. త్యదాద్యత్య పరూపములవలన నివి అకారా నములగును గాన
సర్వశబ్దసదృశము లగును. త్యా. త్యే, త్యాన్, తా, తే, తాన్, ఇత్యాదులు.
త్యదాద్యత్యసత్వము లక్షాధికారము లగుటచే నివి తద్వన్తమందును ప్రవర్తిం
చును. పరమతద్ + స. పరమసః, పరమతా, పరమతే, ఇత్యాదులు. త్యద్
శబ్దము మొదలు ద్విశబ్దాన్తములే త్యదాదులగుటవలన ద్విశబ్దానంతరమున
పరిపబడిన యుష్మచ్ఛబ్దమునకు ప్రథమైకవచనముగు 'త్వమ్. అనుచోట నీ
సత్వము ప్రవర్తించును. 'త్వాహకాసా, (386) నూ. చే, యుష్మచ్ఛబ్దమునకు
విధింపబడిన త్యాదేశములోని తకారోచ్చారణము, గౌణమందు 'అతిత్వమ్,
అనుచోట చరితార్థముయినది గాన 'త్వమ్, అనుచోట తకారోచ్చారణ
సామర్థ్యమువలన 'త్వమ్ నివర్తించునగుటకు వలనుపడదు. అత్వసత్వములు
సర్వాద్యన్తర్గణకార్యము లగుటచే సంజయందు, గౌణమందును ప్రవర్తించవు.
సంజ కదాహరణములు:—త్యద్, త్యదౌ, త్యదః. గౌణమున కదాహరణము:—
(త్యమితిక్రాంత్య) అతిత్వద్, అతిత్వదౌ, అతిత్వదః, ఇత్యాదులు. యద్ + స.
త్యదాద్యత్వ పరూపములు. రుత్వివిసర్గములు. యః. సర్వ శబ్దసదృశము.
ఏతద్ + స. అత్వ పరూపములు. తకారమునకు సత్వము. "అదేశప్రత్యయ
యోః" (213) నూ. చే, పత్వము, ఏషః. సర్వశబ్దసదృశము. ద్వితీయాదులు
పరమగునపుడు "ద్వితీయాదౌశ్యేనః" (312) నూ. చే, ఏనాదేశమగును.
ఏనమ్...ఏనయోః.

* 884. జేప్రథమయోరమ్. 7.1-28. జే ప్రథమయోః।
అమ్। (యుష్మదస్మద్భ్యామ్)

యుష్మదస్మద్భ్యామ్ పరస్య జే ఇత్యేతస్య ప్ర
థమాద్వితీయయోశ్చ అమాదేశస్సాస్యిత్ ॥

884. 'శే, అనునది లుప్తపక్షికమగు భిన్నపదము. ప్రథమా శబ్దము లక్షణచే ప్రథమాద్వితీయా విభక్తులను బోధించును. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల కంటె పరమగు శే అనుదానికి, ప్రథమాద్వితీయా విభక్తులను, అమాదేశ మగును. యుష్మద్ + ఆమ్, ఆస్మద్ + ఆమ్.

* 885. మపర్యంతస్య. 7-2-91.

ఇత్యధికృత్య॥

885. ఇది ఆధికార సూత్రము. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల మకార పర్యంత భాగమునకు వత్సమాణకార్యము లగనని యర్థము. యుష్మద్ అనుదానిలో యుష్మ అనునది మపర్యంతము.

* 886. త్వాహాసా. 7-2-94. త్వాహా | సా | (యుష్మద స్మదోః)

యుష్మదస్మదోర్మపర్యంతస్య త్వ, ఆహ, ఇ త్యేతా నాదేశా స్తః సా పర॥

886. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు సుప్రత్యయము పరమగునపుడు తదీయ మపర్యంత భాగమునకు క్రమముగ, త్వ, ఆహ, అను నాదేశములగును. త్వ మొదలగు నాదేశము లదంతములు. త్వఆద్ + ఆమ్, ఆహఆద్ + ఆమ్.

* 887. శేషే లోపః. 7-2-90. శేషే | లోపః | (యుష్మద స్మదోః | విభక్తౌ)

ఆత్మనాత్మనిమితైతర విభక్తౌ పరతో యుష్మ దస్మదోర్మపర్యంతస్య లోపః స్యాత్ | ఆలో గుణే | అమి పూర్వః | త్వమ్ ఆహమ్ | నను త్వం (స్త్రీ), ఆహం (స్త్రీ) ఇత్యత్ర త్వఆమ్ | ఆహఆమ్ | ఇలిసితే అమి పూర్వ రూపం పరమపి బాధిత్యాన్తర్యంత్యాటావ్ ప్రా ప్నోతి | సత్యమ్ | అలిగే యుష్మదస్మద్ | తేన (స్త్రీ) త్వాభావాన్న టావ్ | యద్వా శేష ఇతి సప్తమా స్థానినోఽధికరణత్వ వివక్షయా | తేన మపర్యంతాచ్చే షస్య ఆద్ ఇత్యస్య లోపః | సచ పకోపి అన్తరగ్నే ఆ తోగుణే కృతే ప్రవర్తతే | అదంతత్వా భావాన్న టావ్ | పరముత్వమ్ | పరమాహమ్ | అతిత్వమ్ | అత్య హమ్ ॥

887. చెప్పబడినదానికంటె నన్యమైనది శేషమనబడును. శేషే అనునది విభక్తి విశేషణము. "యుష్మదస్మదో రనాదేశే" (393) సూ. చే, నాత్వము, "యోఽచి" (394) సూ. చే, యత్వము, కొన్నివిభక్తులు పరమగునపుడు

పూర్వము విధింపబడినవి. కావున నిచట శేషే అనుదానికి ఆత్మయత్స్వములకు నిమిత్తములగు విభక్తులకంటె భిన్నమగు విభక్తి యగును. ఇట్టి విభక్తి పరమగు నపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల యన్త్యమునకు లోపముగను. ఈ సూత్రముచే దకారమునకు లోపము. త్వ + అ. అహ + అ. అనుచోట, “అతో గుణే” (192) సూ. చే, పరరూపము. అని పూర్వః (19) సూ. చే, పూర్వ రూపము. త్వమ్. అహమ్. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు స్త్రీ బోధకములగునపుడు త్వ + అమ్. అహ + అమ్. అనియుండ, త్వ, అహ, అనునవి అదన్త ప్రాతిపదికములగుటచే, “అజాద్యతప్తావ్” (457) సూ. చే, టావ్ ప్రత్యయము ప్రాప్తమగుచున్నది. ఇది విభక్త్యపేక్షలేనిదగుటచే నన్తర్జము గావున పరమగు పరరూపమును బాధించి ప్రాప్తమగుచున్నదని, “నను.....సత్వమ్” అను పూర్వపక్షగ్రన్థమున కాశయము. “అలిక్తే...నటావ్”, అనునది సమాధానము. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు లిజ్జరహితములని, “సామ ఆకమ్” (402) సూత్ర భాష్యమున చెప్పుబడెను. ఇవి స్త్రీలిజ్జములే గానందున, స్త్రీలిజ్జమున విధింపబడు టావ్ ప్రత్యయమున కిచ్చట ప్రసక్తియే లేదని, సమాధానమున కాశయము. “నేతరాచ్ఛస్సి” (7-1-26) సూత్రభాష్యమున “శిలీలక్ సుమిద్విధిభ్యో యుష్మదస్మదోర్విధక్త్యాదేశా విప్రతిషేధేన” అనువాక్తికము చెప్పుబడెను. నపుంసకమున విధింపబడు శీభావము మొదలగు కార్యములకును, యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల విభక్త్యాదేశములకును, విప్రతిషేధమునావాక్తికము జెప్పుచున్నది. కావున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు లిజ్జములు లేననుట యసంగతము. లిజ్జమును బోధించెడి పదాన్తర సమభివ్యాపారము లేనపుడు శేవల యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల వలన లిజ్జవిశేషము తెలియబడదని “అలిక్తే యుష్మదస్మదీ” అను వచనమున కర్థము. కావున మొదటి సమాధాన మనుచితమనియించి, “యద్వా” ఇత్యాది గ్రన్థముచే రెండవ సమాధానము చెప్పుబడెను. “శేషేలోపః” సూత్రము లోని శేషపదము, విభక్తి విశేషణమనినచో వ్యర్థమగును. విశేష విహితములగు ఆత్మయత్స్వములచే, లోపము బాధితమేయగును. కావున శేషే అనుచోట సప్తమి షష్ఠ్యర్థకము. మపర్యన్తముకంటె శేషించిన భాగమునకు అనగా ఆద్ అనుదానికి లోపమగునని యర్థము. ఇదియే టీలోపపక్షము. (సామ ఆకమ్ (402) సూత్రమున సామః, ఆను సనుట్కు నిర్దేశమువలన శేషేలోప మన్త్య లోపమును పక్షమును ప్రామాణికమగును). ఈ పక్షమందు, త్వ + ఆద్. అనుచోట అద్ అనుదానికే లోపమగును. ఈలోపము ఐరమైనను “అతో గుణే” (192) సూ. చే, విధింపబడు పరరూప మన్తర్జము గావున పరరూపము మొదట ప్రవర్తించును. త్వద్ + ఆమ్. ఇపుడు టీలోపముచే ప్రాతిపదికము హలన్తమగును. త్వ + ఆమ్. స్త్రీలిజ్జమైన నదన్తముగానందున టావ్ ప్రసక్తి వారితమగును. త్వహద్వాదేశము లక్ష్ణాధికారములోని వగటవలన యుష్మదాద్యన్తమునకును ప్రవర్తించును. పరమత్వమ్. పరమాహమ్ గణమందు

ప్రవర్తించదనుటకు యుక్తిలేనందున నచటను ప్రవర్తించును. (త్వాం మాం వా తిక్రాంతః). అతిత్వమ్. అత్యహమ్ ||

* 888. యువాపౌ ద్వివచనే. 7-2-92. యువాపౌ. ద్వివచనే. (విభక్తౌ. యుష్మదస్మదోః)

ద్వయోరుక్తౌ యుష్మదస్మదో ర్మపర్యంతస్య
యువాపౌ స్తో విభక్తౌ ||

888. ద్వయోర్వచనమ్ (బోధకమ్) ద్వివచనమ్, తస్మిన్ ద్వివచనే = ద్విత్వబోధనమందు. ఇది సూత్రగ్రహీతములగు యుష్మదస్మచ్చబ్బములకే విశేషణముగాని తదన్తమునకు గాదు. వచనగ్రహణ సామర్థ్యమువలన జౌ, భ్యామ్, మొదలగు కృత్రిమద్వివచనముల కిది బోధకము గాదు. ద్విత్వబోధన సమగ్రములగు యుష్మదస్మచ్చబ్బములకు విభక్తి పరమగునపుడు రెడయ పర్యంతమునకు యువ, ఆవ, అనునాదేశములు గ్రమముగ నగును. పరరూపము. యువద్ + అమ్. ఆవద్ + అమ్. ఇట్లుండ,

* 889. ప్రథమాయాశ్చ ద్వివచనే భాషాయామ్. 7-2-78.
ప్రథమాయాః. చ. ద్వివచనే. భాషాయామ్. (యుష్మదస్మదోః. ఆ)

ఇహ యుష్మదస్మదోరాకాగోఽన్తాదేశః స్యాత్. జౌజీత్వేన సువచమ్. భాషాయాం కిమ్. యువం వస్త్రాణి. యువామ్. అవామ్. మపర్యంతస్య కిమ్. సా కచ్చస్య మాధూత్. యువకామ్. ఆవకామ్. త్వయా మయేత్వత్ త్వ్యాప్యేలి మాధూత్. యువ కాభ్యామావకాభ్యామితిచ ససన్ధేత్ ||

889. యుష్మదస్మచ్చబ్బములకు, ప్రథమాద్వివచనము (జౌ) పరమగు నపుడు లౌకిక భాషయందు ఆకార మన్తాదేశమగును. జౌక్ అనునది ప్రథమా ద్వితీయా విభక్తుల ద్వివచనమునకు సంజ్ఞయని చెప్పబడియె. జౌజ్ఞ పరమగునపు డాత్వ మిష్టము. కావున ‘ప్రథమాయాశ్చ ద్వివచనే’ అను దానిస్థానమున జౌజ్ఞ అనిన లాఘవము సంభవించును. “యువం వస్త్రాణి పీవసా” అను వైదిక ప్రయోగమునం దాత్వమును వారించుటకై “భాషాయామ్” అనునది యావశ్యకము. దకారమునకు ఆత్వము సవర్ణదీర్ఘము. పూర్వరూపము. యువామ్. అవామ్.

మపర్యంతస్య కిమ్. మపర్యంతస్య, అను నధికారనూత్రమునకు ఫలమేమను ప్రశ్నకు సమాధానములను చెప్పచున్నాడు.

(1) అధికారసూత్రము లేనిచో యువా వాదేశములు అనేకాలు లగుటచే సర్వాదేశములగును. అకచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించిన పక్షమందును సర్వాదేశము లగుటవలన యువామ్, ఆవామ్ అని యగునేగాని యిష్టముగు యువ కామ్, ఆవకామ్, అనునవి సిద్ధముగాకపోవును. అధికారసూత్ర మున్నయెడల యుష్మకద్ అస్యకద్, అనుచోట మపర్యంతమునకే యువా వాదేశములగుటచే చూపబడిన యిష్టరూపములు సిద్ధములగును. యుష్మద్ అను ప్రాతిపదికము యొక్క టిసంజ్ఞకమునకు పూర్వముకచ్ ప్రత్యయము వచ్చునను నాశయముతో నీ ఫలము చెప్పబడెను. త్వయాకా, అను రూపసిద్ధికై “ఓకార... టేః ప్రాక” (అకచ్ ప్రత్యయము, ఓకార సకార భకారము లాదియందుగల సువ ప్రత్యయము పరమగునపుడు సర్వనామముయొక్క టిసంజ్ఞకమునకు పూర్వముగను, మిగిలిన చోటులందు సుబంతముయొక్క టిసంజ్ఞకమునకు పూర్వముగ నగును) అను వ్యవస్థచే నిచట, యువామ్, ఆవామ్, అనువాని కకచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించినయెడల నిష్టముగు ‘యువకామ్, ‘ఆవకామ్, అను రూపములు సిద్ధమగుటచే నిది ఫలమనుట యుచితముగాదని సమాధానాంతరమును తెప్పించున్నాడు.

(2) “త్వయా... మాభూత్” ఇచట త్వ, మ అనెడి యాదేశములు సర్వాదేశములైనచో “యోఽచి” (394) సూ. చే, విహితమగు యత్వము అలోన్త్య పరిభాషచే, త్వ, మ, వీని యన్త్యమునకగును. త్వయా, మయా, అనుచోట అనిష్టముగు త్వ్యా, మ్యా, అను రూపములు ప్రసక్తములగును. అధికారమున్నయెడల నా యత్వము దకారమునకు వచ్చును; గాన నిష్టరూపములు సిద్ధించును. త్వ, మ, అనెడి యాదేశములు సర్వాదేశములయినను “యోఽచి” సూత్రసానమున, ‘అచ్ఛ్యే (అనాది ప్రత్యయము పరమగునపుడు యుష్మదస్యన్త్యములకు, ఏకార మాదేశముగును) అనున్యాసముచేసి సర్వాదేశములగు త్వయాదేశముల యన్త్యమునకు, ఏకారమును విధించినచో నయాదేశమువలన త్వయా, మయా, అను నిష్టరూపసిద్ధి గలుగును గాన నిదియే నధికారఫలమన వీలులేదని మఱియొక ఫలమును జూపుచున్నాడు.

(3) “యువకాభ్యామ్...నసిద్ధ్యేత్” యుష్మద్ + భ్యామ్, అస్యద్ + భ్యాసునుచోట భకారాది ప్రత్యయము పరముగ నుండుటచే ప్రాతిపదికమునకే అకచ్ ప్రత్యయము వచ్చును. యుష్మకద్ + భ్యామ్, అస్యకద్ + భ్యామ్, అని యగును. అధికారము లేనపుడు యువా వాదేశములు సర్వాదేశములగుటచే యువకాభ్యామ్, ఆవకాభ్యామ్, అను నిష్టరూపములు సిద్ధముగాకపోవును. మపర్యంతమునకే ఆదేశములనినచో యువకాభ్యామ్, ఆవకాభ్యాసును రూపములు సిద్ధములగును. కావున మపర్యంతాధికార మావశ్యకమని సమాధానాంతరము.

* 890. యూయవయా జసి. 7-2-93. యూయవయా ।
జసి । (యుష్మదస్యవోః)

స్వప్తమ్ । యూయమ్ । వయమ్ । పరమయూ
యమ్ । పరమవయమ్ । ఆతియూయమ్ । ఆతివయమ్ ।
ఇహ శేషేలోపాఽన్త్యలోపఇతి పక్షే జశః శీ ప్రా
ప్తః । ఆజ్ఞకార్యే కృతే పునర్నాజ్ఞకార్యమితి సభవ
తి । జే ప్రథమయోరిత్యత్ర మకారాంతరం ప్రశ్నిష్య
ఆమ్ మాస్తవీవావశిష్యతే నతు విక్రయతఇతి వ్యా
ఖ్యానాద్వా ॥

890. యుష్మదస్యచ్ఛబ్దములకు జస్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు మప
ర్యస్తమునకు యధాసంఖ్యముగ, యూయ, వయ, అను నాదేశము లగును.
యుష్మద్ + జస్, ఆస్మద్ + జస్, ఇచట ప్రత్యయముల కమాదేశము. ప్రాతి
పదికములకు యూయవయాదేశములు. శేషే లోపము. యూయమ్. వయమ్.
ఈ యాదేశము లక్షాధికారములగుటచే తదన్తమందును ప్రవర్తించును. పరమ
యూయమ్, పరమవయమ్, ఆతియూయమ్, ఆతివయమ్, “శేషేలోప”
సూత్రమున “శేషే” అనునది విధక్తి విశేషణ మగునపుడు “శేషేలోప మన్త్య
లోపమగును. “శేషే” అను దానికి మిషర్వస్తముకింటి శేషించిన భాగమును
నర్తము చెప్పనపుడు శేషలోపము టిలోపమనెడి పక్షము సంభవించును. పక్ష
ద్వయము భాష్యసమ్మతమైనందున ప్రామాణికమే. అన్త్యలోప పక్షమందు,
యూయ + ఆమ్, ఆనుచోట నన్వసామ మదన్తముగుటచే “జసశ్చీ” (215)
సూ. చే, శీభావము వ్రాస్తమగుచున్నది. శీభావవారణమున కుపాయమును
కాపుచున్నాడు. “ఆజ్ఞకార్యే...కార్యమ్” (ఆజ్ఞాధికారిమున విధింపబడు
నొక కార్యము ప్రవర్తించివిమ్మట నజ్ఞాధికారములోని విరియొక కార్యము
ప్రవర్తింపదు.) దీనికే “ఆజ్ఞకృతే పునర్నాజ్ఞతావధిః” అను పాఠము గలదు.
అజ్ఞాధికారములగు యూయవయాదేశములు ప్రవర్తించుటవలన తిరుగ నజ్ఞాధి
కారముగు శీభావము ప్రవర్తించదని యర్థము. ఈ పరిభాష ఆజ్ఞసంబంధికార్య
విషయముననే ప్రవర్తించునని భాష్యస్వరసము. శీభావ మజ్ఞసంబని గాదు.
మఱియు నీ పరిభాష నిష్ఫలమైనదని భాష్యార్థప్రాయము. కావున నీ పరిభా
షచే శీభావవారణము కుదరదని సమాధానాంతరమును చెప్పచున్నాడు. “జే
ప్రథమయోః.....వ్యాఖ్యానాద్వా” “జే ప్రథమయోరిమ్ శసోన” అను
సంహితాపాఠమందు శవర్ణమునకు పూర్వము విడియొక మకారమును ప్రశ్లేపించి
మకారాంతముగు సమాదేశమును విధించినచో సమాదేశ మెప్పుడు సమాస్తముగ నే
యుండును గాని దానికి విడియొక యాదేశము రాదను వ్యాఖ్యానమువలన
నిచట సమాదేశస్థానమున శీభావము వారితమగును.

* 891. త్వమావేవచనే. 7-2-97. త్వమా. ఏకవచనే
(యుష్మదస్మదో. విభక్తౌ)

ఏక స్తోత్రం యుష్మదస్మదోర్మ పర్యస్తస్య
త్వమాస్తో విభక్తౌ॥

891. ఇచట సేకవచన శబ్దము యాగికము. (ఏకస్య వచనమ్ = బోధ
నమ్ తస్మిన్) వచనగ్రహణ సామర్థ్యమువలన కృత్రిమైకవచనమునకు గ్రహ
ణము లేదు. ఏకత్వ సంఖ్యాబోధన సమర్థమాలగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు
విభక్తి పరమగునపుడు మనస్వత్వమునకు, క్రమమునకు, త్వ, మ, అను నాదేశము
లగును. త్వద్ + ఆమ్, మద్ + ఆమ్.

* 892. ద్వితీయాయాం చ. 7-2-87. ద్వితీయాయామ్. చ।
(యుష్మదస్మదో. విభక్తౌ। అ)

యుష్మదస్మదోరాకారః స్వాత్. త్వామ్।
మామ్। యువామ్। ఆవామ్॥

892. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు ద్వితీయావిభక్తి పరమగునపుడు ఆకార
మస్తాదేశమగును. అత్వము. సవరస్థము. త్వామ్. మామ్. యువామ్.
ఆవామ్.

* 893. శసో న. 7-1-29. శసః న। (యుష్మదస్మద్భ్యామ్)

సేత్యవిభక్తికమ్। యుష్మదస్మద్భ్యాం పరస్య
శసో నకారః స్వాత్। అహో2. పరాదః. ఆదేశః పరస్య।
సంయోగాన్తస్య లోపః। యుష్మాన్. అస్మాన్॥

893. న అనునది “నః” అను దానియొక్క విభక్తి రహితమగు నిరే
శము. ఆకారముచ్చారణార్థము. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పరమగు శస్
ప్రత్యయమునకు నకార మోదేశమగును. ఆమోదేశమున కిది యపవాదము.
“అదే॥ పరస్య” (45) నూ. చే, నీ యాదేశ మన్ ప్రత్యయమున కాదియగు
ఆకారమునకును. యుష్మద్ + అన్. అస్మద్ + ఆన్. “ద్వితీయాయాం చ”
(892) నూ. చే, నాత్వము. ఈ సూత్రముచే నకారాదేశము. యుష్మాన్. అస్మాన్.
అస్మాన్, సంయోగాన్త లోపము. యుష్మాన్. అస్మాన్.

వివ:—న అనునది నిషేధారకార్యమునని విష్ణి ఈ సూత్రములోని
కమ్ పదము ననువృత్తిజేసి, శస్ ప్రత్యయమున కమోదేశము రాదని వ్యాఖ్యా
నము చేసినను, “అస్మాచ్ఛసోనః” (197) నూ. చే, విధింపబడు నత్వమువలన
యుష్మాన్ అస్మానను రూపములు సిద్ధమగును గాన, న అనునది యవిభక్తిక
నిరేశమనుట యనావశ్యక మనవచ్చును. కాని క్షీలిజ నపుంసక లిజములందు
నత్వ మప్రాప్తమగుటవలన యుష్మాన్ (బ్రాహ్మణీ) అస్మాన్ (బ్రాహ్మణీ)

యుష్మాన్ (కులాని) అస్మాన్ (కులాని) అను రూపములు సిద్ధములు గాకపోవును. కావున మూలములోని వ్యాఖ్యాన మావశ్యకమని గ్రహించునది.

* 894. యోఽచి. 7-2-89. యః | అచి | (యుష్మదస్మదో రనాదేశే | విభక్తౌ)

అనయోర్యకారాదేశః స్వాదనాదేశేఽచి
దా పరతః | త్వయా | మయా ||

894. అనాదేశే అనునది బహువ్రీహి (నవిద్యతే ఆదేశోయస్య తస్మిన్) ఆదేశమును పొందనటువంటి అజాదివిభక్తికి పరమగునపుడు యుష్మదస్మచ్చబ్దములకు యకార మస్తాదేశమగును. యుష్మద్ + టా. అస్మద్ + టా. మపర్యంతమునకు త్వ, మ, అను నాదేశములు. పరరూపము. దకారమునకు యత్వము. త్వయా. మయా.

* 895. యుష్మదస్మదోరనాదేశే. 7-2-96. యుష్మదస్మదోః | అనాదేశే | (హలి | ఆ | విభక్తౌ)

అనయోరకారః స్వాదనాదేశే హలాదా
విభక్తౌ | యువాభ్యామ్ | ఆవాభ్యామ్ | యుష్మాభిః
అస్మాభిః ||

895. ఆదేశమును పొందనటువంటి హలాదివిభక్తికి పరమగునపుడు యుష్మదస్మచ్చబ్దములకు ఆకార మస్తాదేశమగును. యుష్మద్ + భ్యామ్. అస్మద్ + భ్యామ్. యువాఽవాదేశములు. పరరూపము. దకారమున కీ సూత్రముచే నాత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. యువాభ్యామ్. ఆవాభ్యామ్. యుష్మద్ + భిన్. అస్మద్ + భిన్. దకారమున కీ సూత్రముచే నాత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. యుష్మాభిః. అస్మాభిః.

* 896. తుభ్యమహ్యాయై. 7-2-95. తుభ్యమహ్యాయై | జయి | (యుష్మదస్మదోః)

అనయోర్యపర్యంతస్య తుభ్యమహ్యాయై స్తో
జయి | అమాదేశః | శేషే లోపః | తుభ్యమ్ | మహ్యమ్ |
పరమతుభ్యమ్ | పరమమహ్యమ్ | అతితుభ్యమ్ | అతి
మహ్యమ్ | యువాభ్యామ్ | ఆవాభ్యామ్ ||

896. యుష్మదస్మచ్చబ్దముల మపర్యంతమునకు చతుర్థ్యేకవచనము పరమగునపుడు క్రమముగ, తుభ్య, మహ్య, అను నాదేశములగును. యుష్మద్ + జే. అస్మద్ + జే. ప్రత్యయమున కమాదేశము. ప్రాతిపదికమునకు, తుభ్యమహ్యదేశములు. శేషేలోపము, పూర్వరూపము. తుభ్యమ్, మహ్యమ్. ఈ సూత్ర మక్షాధికారస్థమగుటవలన తదన్వయమును ప్రవరించును. పరమతుభ్యమ్, పరమమహ్యమ్, అతితుభ్యమ్. అతిమహ్యమ్. యుష్మద్ + భ్యామ్. అస్మద్ +

భ్యామ్. “యుష్మదస్మదోరనాదేశే (395) నూ. చే. నాత్వము. సవర్ణ
దీర్ఘము. యువాభ్యామ్. ఆవాభ్యామ్.

* 397. భ్యసో భ్యస్. 7-1-30. భ్యసః। భ్యమ్ (అభ్యమ్)
(యుష్మదస్మద్ భ్యామ్)

టీసో భ్యమ్, ఆభ్యమ్వా ఆదేశః స్యాత్।
ఆద్యః శేషేలోపస్యాన్త్యలోపత్వ ఏవ। తత్రాజ్ఞవృ
త్త పరిభాషయా ఏత్వేన। అభ్యమ్తు పక్షద్వయే
పి సాధుః। యుష్మభ్యమ్। అస్మభ్యమ్॥

397. నూత్రమున భ్యస్, అనియు ఆభ్యమ్ అనియును ఛేదము చేయ
వచ్చును. యుష్మదస్మద్భ్యములకంటె పరముగు భ్యస్ ప్రత్యయమునకు భ్యమ్
అను ఛేదపక్షమున భ్యమాదేశము, ‘ఆభ్యమ్, అను ఛేదమున, అభ్యమాదేశము
నగును. శేషేలోప మన్త్యలోపమును పక్షమందే భ్యమాదేశము సాధువగును.
అక్షాధికారమున శేషేలోపమును చేసినతరువాత నక్షాధికారమున “బహు
వచనే ర్భుక్త్యై” (266) నూ. చే, ప్రస్తావనగు శేష్టియు “అజ్ఞప్రతపరిభా
షచే వాచింపబడును. శేషేలోప మన్త్యలోపమును పక్షమందు, ట్లోపమును
పక్షమందును, ఆభ్యమాదేశము సాధువగును. అన్త్యలోపపక్షమందు “అటో
గుణే” (192) నూ. చే, పరూపముగును. యుష్మత్ + భ్యమ్. యుష్మభ్యమ్.
అస్మత్ + భ్యమ్. అస్మభ్యమ్.

* 398. ఏకవచనస్య చ. 7-1-32. ఏకవచనస్య। చ। (యు
ష్మదస్మద్భ్యామ్। పఞ్చమ్యాః। ఆత్)

ఆభ్యాం పఞ్చమ్యేకవచనస్యాత్సన్యత్। త్నోత్।
మత్। జనేశ్చైతి సువచమ్। యువాభ్యామ్। ఆవాభ్యామ్॥

398. యుష్మదస్మద్భ్యములకంటె పరముగు పఞ్చమ్యేకవచనమునకు
‘ఆత్, అను నాదేశమగును. ఇది యశేకాల్లగుటచే సర్వాదేశమగును. యుష్మద్
+ జసి. అస్మద్ + జసి త్వమాదేశములు, పరరూపము. ప్రత్యయములకదా
దేశము, శేషేలోపము. త్నోత్, మత్. ఈ నూత్రస్థానమున లఘుభూతమగు
“జనేశ్చ” అను న్వాకము చేయవచ్చును.

* 399. పఞ్చమ్యా ఆత్. 7-1-31. పఞ్చమ్యాః। ఆత్ (యు
ష్మదస్మద్ భ్యామ్, భ్యసః)

ఆభ్యామ్ పఞ్చమ్యా భ్యసోఽత్। యుష్మత్।
అస్మత్॥

399. యుష్మదస్మద్భ్యములకంటె పరముగు పఞ్చమీ బహువచనమునకు
‘ఆత్’ అను నాదేశమగును. యుష్మత్ + భ్యస్. అస్మద్ + భ్యస్. అదా
దేశము. శేషేలోపము. యుష్మత్. అస్మత్.

* 400. తవమమా జసి. 7-2-96. తవమమా జసి. (యుష్మదస్మహోః)

ఆనయోర్మపర్యస్తస్య తవమమా స్తః జసి ।

400. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల మపర్యస్తమునకు షష్ట్యేకవచనము పరమగు వపుడు క్రమముగ తవమమాదేశము లగును. ఇది “త్వమాజేకవచనే” (391) సూత్రమున కపవాదము.

* 401. యుష్మదస్మద్భ్యాం జసోఽశ్. 7-1-27. యుష్మదస్మద్భ్యామ్ జసః । ఆశ్ ॥

స్పష్టమ్ । తవ । మమ । యువయోః । ఆవయోః ॥

401. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పరమగు షష్ట్యేకవచనమునకు ఆశ్ (అ) ఆదేశమగును. ఇది శిత్తిగటచే సర్వాదేశమగును. యుష్మద్ + జస్. అస్మద్ + జస్. తవ మమాదేశములు, పరరూపము, జస్సున కళాదేశము, శేషే లోపము, అన్త్యలోపపక్షముందు పరరూపము. తవ. మమ. యుష్మద్ + ఓన్, అస్మద్ + ఓన్. మపర్యస్తమునకు యువాఽవాదేశములు. పరరూపము “యోఽచి” (394) సూ. చే, దకారమునకు యత్వము. యువయోః. ఆవయోః.

* 402. సామ ఆకమ్. 7-1-33. సామః । ఆకమ్ (యుష్మదస్మద్భ్యామ్)

ఆభ్యాం పరస్య సామ ఆకమ్స్యాత్ । భావిసః సుటో నివృత్తిర్థం ససుట్కనిర్దేశః । యుష్మాకమ్ ఆస్మాకమ్ । త్వయి । మయి । యువయోః । ఆవయోః । యువ్వాసు । ఆస్మాసు ॥

- శ్లో॥ (1) సమస్యమానే ద్వ్యేకత్వవాచినీ యుష్మదస్మదీ ।
సమాసాగ్లోఽన్యసంఖ్యశ్చేత్ స్తోయువావౌ త్వమావపి ॥
- (2) సుజస్ జేజస్సు పరత ఆదేశాస్సుస్సచైవ తే ।
త్వాహౌ యూయవయా తుభ్యుహౌ తవమమావపి ॥
- (3) ఏతే పరత్వాద్భాధనే యువావౌ విషయే స్వకే ।
త్వమావపి ప్రబాధస్తే పూర్వవిప్రతిషేధతః ॥
- (4) ద్వ్యేకసంఖ్యస్సమాసాగ్లో బహ్వక్తే యుష్మదస్మదీ ।
తయోరద్వ్యేక తార్కత్వాన్న యువావౌ త్వమాచన ॥

త్వాం మాం వా అతి కాంత ఇతి విగ్రహేః :—అతిత్వమ్ । ఆత్యహమ్ । అతిత్వామ్ । అతిమామ్ । అతియూయమ్ । అతిరయమ్ । అతిత్వామ్ 2. అతిమామ్, 2. అతిత్వాన్ । అతిమాన్ । అతిత్వయా । అతిమయా । అతిత్వాభ్యామ్ । అతిమాభ్యామ్ । అతిత్వభ్యమ్ । అతిమభ్యమ్ । జసిభ్యసోః, అతిత్వక్ (2) అతిమత్, 2. భ్యామి, ప్రాగ్వాత్ । అతితవ । అతిమమ । అతి

త్వయోః॥ అతిమయోః। అతిత్వాకమ్। అతిమాకమ్। అత్వత్వయి। అతిమయి।
అతిత్వయోః। అతిమయోః। అతిత్వాసు। అతిమాసు॥ యువామ్ అవాంవా
అతిక్రాంత ఇతి విగ్రహే, సుజన్ జేజస్సు ప్రాగ్జ్యోత్। బౌ ఆమ్ బౌట్సు।
అతియువామ్, 3. అత్యావామ్. 3. అతియువాన్। అత్యావాన్। అతి
యువయా। అత్యావయా। అతియువాభ్యామ్। అత్యావాభ్యామ్। అతియు
వాభిః। అత్యావాభిభ్యసి। అతియువభ్యమ్। అత్యావభ్యమ్। జసిభ్యసోః।
అతియువత్ (2) అత్యావత్ (2) ఓసి। అతియువయోః (2) అత్యావయోః
(2) అతియువాకమ్। అత్యావాకమ్। అతియువయి। అత్యావయి। అతియు
వాసు। అత్యావాసు। యుష్మానస్మాక్స్వేతి విగ్రహే, సుజన్ జేజస్సు ప్రా
గ్జ్యోత్। బౌ ఆమ్ బౌట్సు। అతియుష్మామ్, (3) అత్యస్మామ్, (3) అతి
యుష్మాన్। అత్యస్మాన్। అతియుష్మయా। అత్యస్మయా। అతియుష్మా
భ్యామ్। అత్యస్మాభ్యామ్। అతియుష్మాభిః। అత్యస్మాభిః। భ్యసి। అతి
యుష్మభ్యమ్। అత్యస్మభ్యమ్। జసిభ్యసోః। అతియుష్మత్। అత్యస్మత్। ఓసి,
అతియుష్మయోః 2. అత్యస్మయోః 2. అతియుష్మాకమ్। అత్యస్మాకమ్। అతి
యుష్మయి। అత్యస్మయి। అతియుష్మాసు। అత్యస్మాసు॥

402. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పరమై సుడాగమముతో గూడిన
ఆమ్ ప్రత్యయమునకు, ఆ కిమాదేశమగును. యుష్మద్ + ఆమ్ అనుచోట
ఆ కిమాదేశమునకు పూర్వము “యోఽచి” (391) నూ. చే, యత్వము
ప్రాప్తమగుచున్నదిగాని శేషేలోపము ప్రాప్తమగుదు. కావున నవర్ణాస్తము
కంటె పరమగు నామ్ ప్రత్యయమునకు పింపబడు సుడాగమమున కిచ్చట
ప్రసక్తియే లేనందున సుడాగమముతో గూడిన, సామః, అను నిర్దేశము వ్యర్థ
మగుచున్నదను శబ్దము నిరసించుచున్నాడు. “భావినః...నిర్దేశః”. సామః,
అనునది “అమి నర్వనామస్తుచ్ఛుట్” (218) అను నూ. చే, విహితమగు
సుడాగమముతో గూడిన ఆమ్ యొక్క నిర్దేశమనవలయును. యుష్మద్ + ఆమ్.
అనుచోట నాకమాదేశమునకు పూర్వము నర్వనామముదంతము గానందున సుడా
గమము ప్రాప్తమగుచుండుటచే, సామ్ ప్రత్యయము (సాని) దుర్భమగుటచే
నీ నిర్దేశము వ్యర్థమగుచున్నది. కాని ఆమ్ ప్రత్యయమున కా కమాదేశము ప్రవ
ర్తించినపిమ్మట శేషేలోపము ప్రవర్తించుటచే యుష్మదస్మచ్ఛబ్దము లదంతము
లగును కావున సుడాగమము ప్రాప్తమగును. ఇట్లు రాబోవు సుడాగమము
యొక్క నిష్పత్తికొరకు సుడాగమముతో గలసిన ఆమ్ ప్రత్యయమును స్థానిగ
నిర్దేశించెను. ఈ నిర్దేశ సామర్థ్యముచే సకారిమును స్థానిగ చెప్పటవలన రాబోవు
సుడాగమముగూడ నివర్తించునని యాశయము. ఆమ్ ప్రత్యయముండే సామ్యము
నాలోపించుటచే నా కిమాదేశమగును. సకారిమునుగూడ స్థానిగా నిర్దేశించుట,
సుడాగమప్రసక్తిని వారించుటకేయని తాత్పర్యము. యుష్మద్ + ఆమ్.
అస్మద్ + ఆమ్, ఆ కిమాదేశము. శేషేలోపము (అన్త్యలోపము) సవర
దీర్ఘము. యుష్మాకమ్. అస్మాకమ్. యుష్మద్ + జి, అస్మద్ + జి, త్వమాదేశ

ములు. యోఽచి, (394) సూ. చే, యత్వము. త్వయి. వయి. యువయోః. ఆవ
యోః. యుష్మద్ + సు. ఆస్మద్ + సు “యుష్మదస్మదోః” 394 సూ. చే,
వాత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. యుష్మాసు, ఆస్మాసు.

“యువావౌ ద్వివచనే” (383) “త్వమావేకవచనే” (391) అను
సూత్రద్వయమునందును ద్వివచనైకవచన శబ్దములు ప్రత్యయపరములుగాక
ద్విత్విబోధకము, ఏకత్వబోధకమున నగ్రపరములను వ్యాఖ్యానమున కవ్యాప్త్య
తివ్యాప్తి దోషపరిహారరూపమగు ఫలమును కారకాచతుష్టయముచే నిరూపించు
చున్నాడు. “సమన్యమానే...త్వమాచన”. ఆరముః సమన్యమానము
లగు యుష్మదస్మచ్చబ్దములు ద్విత్వైకత్వ సంఖ్యలను బోధించునవైనపుడు,
ఆన్యపదార్థము (మఖ్యవిశేష్యము) యుష్మదస్మ ద్గమంచుండే సంఖ్యకంటె
నితరమగు సంఖ్య (బహుత్వాదికము) తో గూడినదైనను, యువా వాదేశ
ములు త్వమాదేశములను వచ్చును. ప్రత్యయపరము లనినయెడల నిచట నాదేశ
ములప్రాప్తమగుటచే నవ్యాప్తిదోషము సంభవించును. ఈ వ్యాఖ్యానమునందు,
“సు, జన్, జే, జన్, ఏవి పరమగునపుడును యుష్మదస్మచ్చబ్దములు ద్విత్వ
బోధకములైనపుడు యువావౌవాదేశములు, ఏకత్వబోధకములైనపుడు త్వ
మాదేశములు, ప్రసక్తిమలగుచున్నకను శబ్దము సమాధానమును జెప్పుచు
న్నాడు. “సుజన్...పూర్వప్రతిషేధతః” సు, జన్, జే, జన్ ప్రత్యయ
ములు పరమలగునపుడు క్రమముగ త్వమాదేశములు, యూయవయలు, టుట్వి
మవ్యలు, తకవములు, ఇవి పరమలగుటచే యువావౌవాదేశములను, పూర్వ
విప్రతిషేధాశ్రయణమువలన త్వమావౌదేశములనుగూడ, బాధించి ప్రవర్తిం
చును. కావున పే నాల్గు ప్రత్యయములు పరమగునపుడు యుష్మదస్మచ్చబ్దములు
ద్విత్వైకత్వబోధకములైనను గావచ్చును త్వమాదేశములే యగునని యర్థము.
మఖ్యవిశేష్యము ద్విత్వైకత్వ సంఖ్యను బోధించునట్లే యుష్మదస్మచ్చబ్దములు
బహుత్వ సంఖ్యాబోధకములైనచో యుష్మదస్మచ్చబ్దములు ద్విత్వబోధకములు
గానందున, యువావల, ఏకత్వసంఖ్యను బోధింపనందున, త్వములను ప్రవర్తిం
చవు. ద్వివచనైకవచన శబ్దములు ప్రత్యయపరములగుచో నిచటగూడ నాదేశ
ప్రసక్తి గలుటవలన సతివ్యాప్తిదోషము సంభవించును. యోగికములనుటచే
నీ రెండుదోషములు నివృత్తములగును. శ్లోక చతుష్టయముచే సంగ్రహింపబడిన
యర్థము నుదాహరణ ప్రదర్శనముచే విస్తరింపుచున్నాడు. “త్వాం మాం వా
ఆతిక్రాంతః...అత్యస్మాసు” అని.

(1) త్వాం మాం వా ఆతిక్రాంతః, అను విగ్రహమున ఆతియుష్మద్,
అత్యస్మద్, అనునవి సమాసములగును. ఇచట యుష్మదస్మచ్చబ్దము లేక
త్వబోధకములగుటచే సు, జన్, జే, జన్, ప్రత్యయములను విడిచి, మిగిలిన
యన్నివచనములు పరమగునపుడు, త్వమాదేశములగును. సు, జన్, జే, జస్సులు
పరమగునపుడు మాత్రము పూర్వవిప్రతిషేధముచే పినిని బాధించి, త్వౌహ
ఖ్యాదేశములే యగును.

— ఏకవచనము —

- ప్ర॥ అతిత్యక్ష్, ఆత్మహమ్.
 ద్వి॥ అతిత్యక్ష్, ఆతిమామ్.
 త్రి॥ అతిత్తయో, ఆతిమయా.
 చ॥ అతిక్షభ్యమ్. ఆతిమభ్యమ్.
 ప॥ అతిత్యత్, ఆతిమత్.
 ష॥ అతితవ, ఆతిమమ.
 స॥ అతిత్యయి, ఆతిమయి.

— ద్వివచనము —

- అతిత్యక్ష్, ఆతిమామ్.
 అతిత్యక్ష్, ఆతిమామ్.
 అతిత్యభ్యక్ష్, ఆతిమాభ్యమ్.
 ”
 ”
 అతిత్యయోః, ఆతిమయోః.
 ”

— బహువచనము —

- అతియూయమ్, ఆతికయమ్.
 అతిత్యక్ష్, ఆతిమామ్.
 అతిత్యభ్యః, ఆతిమాభ్యః.
 అతిత్యక్ష్, ఆతిమభ్యమ్.
 అతిత్తత్, ఆతిమత్.
 అతిత్యక్ష్, ఆతిమాక్ష్.
 అతిత్యక్ష్, ఆతిమామ్.

(2) యుష్మద్దస్త్యభ్యములు ద్విత్వాక్షకములైనపుడు, జస్, జే, జస్, ప్రత్యయములను విడిచి, మిగిలిన యన్నివచనములందును యువాఽవాదేశములగును. సు, జస్, జే, జస్సులందు మాత్రము త్యాహాదేశములు పరములగుటచే ఓనిని బాధించును.

యువాం ఆహం వా అతిక్రాన్తః ఆను విగ్రహమునందు, అతియుష్మద్, అత్యక్ష్, అనునవి సమాసములు. ఇచట యుష్మద్దస్త్యభ్యములు ద్విత్వాక్షకములైనందున పూర్వము చెప్పినరీతి ననుసరించి, సు, జస్, జే, జస్సులందు త్యాహాదేశములు, మిగిలిన వచనములందు యువావాదేశములు నగును.

— ఏకవచనము —

- ప్ర॥ అతిత్యక్ష్, ఆత్మహమ్.
 ద్వి॥ అతియూవామ్, ఆత్యావామ్.

— ద్వివచనము —

- అతియూవామ్, ఆత్యావామ్.
 అతియూవామ్, ఆత్యావామ్.

— బహువచనము —

- అతియూయమ్, ఆతివయమ్.
 అతియూవాన్, ఆత్యావాన్.

—ఏకవచనము—

- తృ॥ అతియువయా, ఆత్మవయా.
చ॥ అతికుభ్యమ్, అతినువ్యమ్.
ప॥ అతియువత్, ఆత్మవత్.
మ॥ అతితన, అతిమమ.
న॥ అతియువయా, ఆత్మవయి.

(రి) యుష్మానస్మాన్యా అతిక్రాంతా, అను విగ్రహమున అతియుష్మద్, ఆత్మస్మద్, అను సహజములందు యుష్మదస్మద్ చ్చబ్దములు, ద్విత్వార్థములుగాని ఏకత్వార్థములుగాని గానండున, యువావలుగాని, త్వములుగాని రావు. సు, జన్, జే, జస్యలందు మాత్రిము త్యాహద్యాదేశములగను.

—ఏకవచనము—

- ప్ర॥ అతిత్వమ్, ఆత్మత్వమ్.
ద్వి॥ అతియుష్మాన్, ఆత్మస్మాన్.
తృ॥ అతియువ్యయా, ఆత్మవ్యయా.
ప॥ అతికుభ్యమ్, ఆతినువ్యమ్.
ప॥ అతియుష్మత్, ఆత్మస్మత్.
మ॥ అతితన, అతిమమ.
న॥ అతియువయి, ఆత్మస్మయి.

—ద్వివచనము—

- అతియువాభ్యామ్, ఆత్మవాభ్యామ్.
”
”
అతియువయోః, ఆత్మవయోః.
”

—బహువచనము—

- అతియువాభిః, ఆత్మవాభిః.
అతియువభ్యమ్, ఆత్మవభ్యమ్.
అతియువత్, ఆత్మవత్.
అతియువాకమ్, ఆత్మవాకమ్.
అతియువాసు, ఆత్మవాసు.

యష్మదస్మద్, అను సహజములందు యుష్మదస్మద్, అను సహజములుగాని, త్వములుగాని రావు. సు, జన్, జే,

—బహువచనము—

- అతియువాసుః, అతివనుః.
అతియుష్మాన్, ఆత్మస్మాన్.
అతియువాభిః, ఆత్మస్మాభిః.
అతియుచ్యభ్యమ్, ఆత్మవ్యభ్యమ్.
అతియుష్మత్, ఆత్మస్మత్.
అతియుష్మాకమ్, ఆత్మస్మాకమ్.
అతియుష్మాసు, ఆత్మస్మాసు.

—ద్వివచనము—

- అతియుష్మాన్, ఆత్మస్మాన్.
అతియుష్మాన్, ఆత్మస్మాన్.
అతియుష్మాభ్యామ్, ఆత్మస్మాభ్యామ్.
”
”
అతియుష్మయోః, ఆత్మస్మయోః.
”

వివరణము :— శేషేలోప మన్త్యలోపమును పక్షమందే ఆమ్మునకు సుడాగమ ప్రసక్తియుండును గాన నీ పక్షమందే, “సాను ఆకమ్” నూత్రమున, “సామః” అను ససుక్తు నిర్దేశము సఫలమగును. ఈ నిర్దేశ మే శేషేలోప మన్త్యలోపమును పక్షమందు జూపకమగును. టిలోపపక్షమందు గా కమాదేశోత్తరమునగూడ యుక్త్యపస్యస్థబ్దముల వర్ణాక్షరములు గానందున సుడాగమ ప్రసక్తి లేకపోవుటచే భావముడాగమ నివృత్తికొఱకగు ససుక్తు నిర్దేశము వ్యర్థమగునని గ్రహించునది.

* 403. పదస్య. 8-1-16.

* 404. పదాత్. 8-1-17.

* 405. అనుదాత్తం సర్వమపాదాదౌ. 8-1-18.
ఇత్యధిక్యత్యై.

403. ఇది యధినూతనూత్రము. “అపదాన్తస్య మార్గస్యః, (211) అను నూత్రమువరకు నిది యధిక్యతమగును. కావుననే “నలోపః ప్రాతిపదిక” (237) నూ. చే, నలోపము పదసంజ్ఞగల రాజభ్యామ్, ఇత్యాదులలోనే ప్రవర్తించును గాని పదసంజ్ఞారహితమగు, రాజానౌ, ఇత్యాదులలో ప్రవర్తించదు.

వివ :—పదస్య, అనునది, “సంయోగాన్తస్య లోపః” (55) ఇత్యాదులందు స్థానవ్యస్తము. “మాదుపధామాశ్చ” 8-2-9 నూత్రమున, నవయవ వ్యస్తము. కావుననే పదావయవమగు మతుక్ ప్రత్యయములోని మకారమునకు వత్వమును నగ్గము సంధించును. వృక్షవస్తౌ, ఇత్యాదులందును వత్వము సిద్ధించును. లేనిచో “మతుబన్తమైన పదమున కవయవమగు మకారమునకు వత్వ” మనెడి యగ్గము లభించును. పదసంజ్ఞక మతుబన్తమైన వృక్షవాన్ అనుచోటనే వత్వము సిద్ధమగును గాని పదసంజ్ఞకము కానట్టి మతుబన్తమందవగా వృక్షవస్తౌ ఇత్యాదులందు రాకపోవును.

404. ఇది ఆధికారనూత్రము. “ఋత్సనేచ సుప్యగ్త్రాదౌ” (8-1-69) నూత్రమువర కధిక్యతమగును.

405. అనుదాత్తమ్ సర్వమ్ అపాదాదౌ. ఈ పదత్రయమీ పాదము సమాప్తమగునరకు సధిక్యతమగును. అపాదాదౌ (పాదస్యాదిః, పాదాదిః, చ, పాదాదిః, అపాదాదిః తస్మిన్) అను దానికి పాదాది భిన్నమందని యగ్గము. పాదశబ్దమునకు ఋక్పాదమనియు శోకపాదమనియు నగ్గము. అపాదాదిశబ్దముచే పాదాన్తపాద మగ్గస్థములనువలె ఛందో విహీన వాక్యస్థమునుగూడ గ్రహింపదగును. ఇట్లు చెప్పటకు, “గ్రామే కంబళో మేస్యామి” అను భాష్య ప్రయోగము ప్రమాణము. వాక్యస్థమును గ్రహింపనిచో నిచట “తేమయా

వేక" (408) నూ. చే. విధింపబడు మే అను నాదేశ మసంగతము గావలయును.

* 406. యుష్మదస్మదోః షష్ఠీ చతుర్థీ ద్వితీయా స్థయోర్వాం నావౌ. 8-1-20. యుష్మదస్మదోః। షష్ఠీ చతుర్థీ ద్వితీయాస్థయోః। వాంనావౌ ॥

పదాత్పరయోర పాదాదౌ సితయో రవయోః
షష్ఠ్యాది విస్తయోః వాంనావిత్వాదేశౌ స్తస్మాదా
నుదాత్తౌ ॥

406. షష్ఠీచ, చతుర్థీచ, ద్వితీయాచ = షష్ఠీ చతుర్థీ ద్వితీయాః, తాభిస్సహతిష్ఠత ఇతి = షష్ఠీ...స్థా, తయోః. షష్ఠీ...స్థయోః. వామ్ చ. నాచ = వాంనావౌ. 1 పదముకంటె పదములు అపాదాదిపములు షష్ఠీ చతుర్థీ ద్వితీయా విభక్త్యంతములు నగు యుష్మదస్మచ్చిబ్బములప క్రమముగ వాం, నౌ, అను నాదేశములగును, ఇవి అనుదాత్తములగును.

వివ:—1 సర్వస్య, పదస్య, ఆను రెండు నధికృతము లగుటచే నీ యర్థము లబ్ధమైనది. స్థగ్రహణమువలన శ్రూయమాణ విభక్తికములకే, ఆదేశము లగునను సర్థము చెప్పబోవుచున్నాము. యుష్మదస్మదోః అని యనుటవలన దీనికి విభక్తిలు పరమగునున్నపు డాదేశము లగుననుటకు వీలులేదు. అటు చెప్పిన భాగ్యహూగలు పరమగునపుడు, పదసంజకములగు కేవల యుష్మదస్మచ్చిబ్బములకే ఆదేశములు ప్రవక్తములగును, “సూఖం వాం నౌ” మొదలగు ప్రయోగముల సంగతములు గావలయును.

* 407. బహువచనస్య వస్ నసౌ. 8-1-21. బహువచనస్య । వస్ నసౌ ॥

ఉ క్తవిధయోః షష్ఠ్యాది బహువచనాంతయోః
వస్ నసౌ స్తః। వాంనావౌఽపవాదః ॥

407. వాంనావౌ అను పదమును విడిచి పూర్వనూత్ర మనువృత్తి మగును. పదముకంటె పదములు, అపాదాదిపములు, షష్ఠీ చతుర్థీ ద్వితీయా బహువచనాంతములనగు, యుష్మదస్మచ్చిబ్బములప, క్రమముగ, వస్, నస్, అనునవి ఆదేశములగును. ఇవి వాంనావాదేశముల కిపవాదములు.

* 408. తేమయావేక వచనస్య. 8-1-22. తేమయా। ఏకవ
చనస్య ॥

ఉ క్తవిధయోరనయోః షష్ఠీ చతుర్థీకవచ
నాంతయోః తేమేవేతౌ స్తః ॥

408. వాం, నా, అను పదములను విడిచి యుష్మదస్మదోః అను నూత్ర మనువృత్తమగును. ఉ క్తవిధమునై కలువంటి, పక్షి చతుర్థ్యేక వచనా న్తములగు యుష్మదస్మచ్చబ్దములకు. తే, మే, అనునవి క్రమముగ నాదేశములగును.

* 409. త్వయా ద్వితీయాద్యాః. 8 1-23. త్వయా. ద్వి తీయాద్యాః (యుష్మదస్మదోః) ఏకవచనస్య)

ద్వితీయైకవచనా న్తయోః త్వయా ఏతా స్తః.

శ్లో॥ (1) శ్రీశస్త్వానతు మాపీహ నత్తాతే మేపి శర్మ సః।
స్వామీ తే మేపి సహరిః వాసు వామపి నా విభుః।

(2) సుఖం వా నా దదాత్వీశం పతిర్వామపి నా హరిః।
సోఽవ్యావ్యోకః శివం వో శో దవ్యాత్సేవ్యోత్ర వః సః॥
పదాత్పరయో కమ్। వాక్యానా మాధూత్। త్వం
సాను। మాంపాతు। అపాదానా కమ్। వేదైరతే
ద్వైశ్చ సేవ్యోఽన్యాన్యైశ్చ స్వగ్నదానవతు। స్వగ్
హణాచాన్యాయమాణ విభక్తియోరేవ। నేహ। ఇతి
యష్మద్భిర్నో బ్రహ్మతి। ఇష్టాన్యైశ్చ త్రో బ్రహ్మతి। వా॥
సమానవాన్యో నిఘాతే యుష్మదస్మదాదేశా వక్త
వ్యాః ఏకలిక్ వాక్యమ్। తే నేహ న। ఓదనం పచ
తవ శరీరగతి। ఇహాతు స్వాదేవ। శాలీనాం తే ఓద
నందాస్యామితి। వా॥ ఏతే వాంనానాదను ఆదే
శా ఆనన్యావేశే నావక్తవ్యాః అన్యాదేశేతు ని
త్యం సుగ్ధః। ధాదా తే శివోఽసి, ధాతాతవ భక్తోఽ
త్తి వా। త్తస్మిత్ నమ ఏత్యేవం॥

409. ఉ క్తవిధములకు, ద్వితీయైక వచనా న్త యుష్మదస్మచ్చబ్దములకు క్రమముగ త్వ, మా, అనునవి ఆదేశములగును. ప్రసిద్ధమగు విభక్తిక్రమము ననుసరించి, ద్వితీయా చతుర్థి పక్షి విభక్తయొక్క ఏకవచన ద్వివచన బహు వచనములను. శ్లోకద్వయముచే సుదాహరించుచున్నాడు. “శ్రీశస్త్వానతు మాపీహ” ఇవి ద్వితీయైక వచనా న్తములు. విష్ణువు నెన్ను నన్ను రక్షించుగాక యని యర్థము. ఈ యాదాహరణము లన్నిటిలో యుష్మదస్మచ్చబ్దములు పదము కంటే పరిమలు అపాదాదేశములైన యుచ్చవి. “నత్తాతే మేపి శర్మసః” ఆ విష్ణువు నీకొఱకు నాకొఱను సుఖము నిచ్చుగాక. చతుర్థ్యేకవచనా న్తములు. “స్వామీ తే మేపి సహరిః” ఆ విష్ణువు నీకు నాకును ప్రభువు. పక్ష్యేక వచనా న్తములు. “వాసు వామపి నా విభుః” విష్ణువు మీ యిద్దఱును మో యిద్దఱును రక్షించుగాక. ద్వితీయా ద్వివచనా న్తములు. “సుఖం వాంనా దదా త్వీశం” ఈశ్వరుడు మీ యిద్దఱికిఁగల సుఖము నిచ్చు గాక. చతుర్థి ద్వివచనా న్తములు. “పతిర్వామపి నా హరిః” విష్ణువు మీ

యిద్దరికి మా యిద్దరికిని ప్రభువు. షష్ఠీ ద్విరచనాస్తములు. “సోఽవ్యాద్యోనః” విష్ణువు మిమ్మును మామ్మును రక్షించుగాక. ద్వితీయా బహువచనాస్తములు. “శివంవో నో దద్యాత్” మీ కొఱకు, మా కొఱకును మంగళము నిచ్చుగాక. చతురీ బహువచనములు. “సేవ్యోత్ర వస్సనః” విష్ణువు మీకును మాకును సేవింపదగినవాడు. షష్ఠీ బహువచనాస్తములు. త్వాం పాతు, మాం పాతు, అను వాక్యముల యాదీయందున్న వాని కాదేశములను వారించుటకు, “పదాత్ప రయోః” అను విశేషణ మావశ్యకము. “వేదైరశేషై స్సంవేద్యోఽస్మాన్ కృష్ణ స్సగ్రదావతు” ఇచట శ్లోకముయొక్క ద్వితీయ పాదాదియందున్న; అస్మాన్, అనుదాని కాదేశమును వారించుటకై, ఆపదాదౌ, అను విశేషణ మావశ్యకము. “యుష్మదస్యదోః” (406) అను నూత్రిమున, షష్ఠీ చతురీ ద్వితీయాస్తయోః, అనుదోట స్తగ్రహణమును విడిచి, షష్ఠీ చతురీ ద్వితీయా నామ్, అని చెప్పినను సర్వస్య, పదస్య అను పదద్వయానువృత్తివలన షష్ఠ్యాది విభిన్నము లనుసరము లభింపగుచుండ స్తగ్రహణము వ్యర్థమగునను శబ్దము మనసు నందినకొని స్తగ్రహణ ఫలమును చూపుచున్నాడు. “స్తగ్రహణా చ్ఛ్చాయ మాణ విభక్తికీయోరేవ... బ్రహ్మి” స్తగ్రహణ సామర్థ్యమువలన శ్రూయమాణ విభక్తికములైనవానికే ఆదేశములని యోమము. “ఇలియుష్మ...బ్రహ్మి. (యుష్మ త్పుత్రైః. ఇచ్చుత్పుత్రైః) ఇచట సమానమును సమానప్రయుక్తమైన లుక్కుచే విభక్తి యపహరింపబడుటవలన, శ్రూయమాణ విభక్తికములు గానందున నాదేశ ములు రావు. పదముకంటె పదములైనవని తెలియజేయుటకు ఇతి యుష్మ త్పుత్రో...బ్రహ్మి అనుదోట నితిశబ్దము ప్రయుక్తమయ్యెను. వా|| సమాన... వక్తవ్యాః. నిఘాతము (అనుదాత్తము) యుష్మదస్యచ్చబ్దముల యాదేశము లును, నిమిత్తనిమిత్తులేక వాక్యము లైనపుడు విధింపదగునని యోమము. ప్రకృతమున నాదేశములను నిమిత్తము పదము, పదనిమిత్తకములగుటచే, యుష్మదస్యచ్చబ్దములయొక్క యాదేశములు నిమిత్తులు, (నిమిత్తినః = నిమిత్తముగలవి) భిన్న వాక్యములోని పదమును, నిమిత్తముగైకొని యనుదా త్తముగాని, యాదేశములుగాని రావని యాశయము. 1 వాక్యమున సమాన తిడస్తముగల శబ్దముదాయము. “ఏకలిక్” అనునది బహువ్రహి. ఇచట సేకశబ్దము సమానాశ్రికముగాని సంఖ్యావాచకము గాదు. కావుననే “బ్రూహి బ్రూహి దేవదత్తి” అనుదోట తిడస్తద్వయమున్నను, సమాన తిడస్తముగుటచే వాక్యమగును. ఇచట “దేవదత్తి” అనుదానికి “ఆమ నిర్మితస్య” (8-1-19) నూ. చే, సనుదాత్తము సిద్ధమగును. నిమిత్తము (పదము) నిమిత్తి (యుష్మదస్య చ్చబ్దములు) సమాన వాక్యము లైనపుడే యాదేశములను విధింపవలెనను వార్తక ముండుటవలన, ఓదనం పచ, అను వాక్యములోని పచ, అను పదమును బట్టి రెండవ వాక్యమందున్న యుష్మచ్చబ్దమున కాదేశము వారితమగును. “శాలీసాం తే ఓదనం దాస్యామి” అనునదొకేవాక్యము. ఇచటి యుష్మ

చ్చబ్దము సమాన వాక్యస్థులుగా కాలీనాం, అను పదముకంటె పరమగుటచే, తే, అను నాదేశము వచ్చును. వా॥ వాం, నా, వన్, నన్, మొదలగు నీ యాదేశములు యుష్మదస్యచ్చబ్దములన్వాదేశ విషయములు గానపుడు వికల్పముగ నగును, అన్వాదేశ విషయములగుదానికి, నిత్యముగ నగును. ఉదా॥ ధాతేతే భక్తోఽస్తి, ధాతాతవ భక్తోస్తి. తస్మై తే నమః. ఇచట యుష్మచ్చబ్ద మన్వాదేశవిషయక మగుటచే తే, అను నాదేశము నిత్యముగ ప్రవర్తించెను.

వివ:—1 ఈ వాక్యలక్షణము వ్యాకరణ శాస్త్ర విహిత కార్యములకు మాత్ర ము పయోగించును. లౌకిక వాక్యమునకు లక్షణము ఆమరకోశమునందు జెప్పబడెను. సుప్తిజన్తచయో వాక్యం క్రియావాకారకాన్వితా అని వాశబ్దముచే దర్శకము. కారకములలో నన్వయించు క్రియబోధ్యమైనయొడల సుప్తిజన్తచయము, అనగా సుబన్తముల సముదాయము, తిజన్తముల సముదాయము, సుప్తిజన్తముల సముదాయమును వాక్యముగనని యగము. దేవతతే న శయితవ్యమ్. కచతిభవతి, చైత్రఃపచతి, అనునవి వరుసగ నివాహరణములు. క్రియ బోధవిషయము గావలయుననుటచే నర్థరహితమైనది వాక్యముగాదు.

* 410. చవాహహైవయుక్తే. 8-1-24. న। చవాహ హైవయుక్తే॥

చాదిపచ్చకయోగే నైతే ఆదేశాః స్యుః। హరి స్త్వాం మాంచరక్షతు। కథం త్వాం మాంవా నర క్షేదత్యాది। యుక్తగ్రహణాత్సాక్షాద్యోకేయం నిషేధః! పరమృరాసంబంధేతు ఆదేశాః స్యాదేవ! హ రోహరిశ్చ మే స్యామీ॥

410. (చవాహహైవై ర్యుక్తమ్, చవాహహైవయుక్తమ్, తస్మిన్) చ, వా, హ, ఆహ, ఏన, ఈ ఆయిదునవ్యయములు. ఇవి వరుసగ, సముచ్చయము, వికల్పము, అన్యుతము, భేదము, అవధారణము అను నర్థముగలవి. వీనిలో నేదైన నొకదానితో యోగమున్నపుడు, యుష్మదస్యచ్చబ్దములకు, వాం, నా, మొదలగు నాదేశములు రావు. హరిస్త్వాం మాంచ రక్షతు. (విష్ణువు నిన్ను నన్ను రక్షించుగాక.) ఇచట చ శబ్దము యుష్మదస్యచ్చబ్దార్థముల సముచ్చయమును ద్యోతనము చేయును. “కథం త్వాం మాంవా నర క్షేత్” (విష్ణువు నిన్ను గాని నన్ను గాని యేల రక్షింపడు) ఇచట వా శబ్దము యుష్మదస్యచ్చబ్దగతముగు వికల్పమును బోధించును. ఇట్లే “కృష్ణో మమ హ ప్రసీదతి”, “కృష్ణో హమాహ నప్రసీదతి”, కృష్ణో మపైవ నేవ్య” అను నుదాహరణముల నూహించునది. సూత్రమున, “చవాహహైవై” అనెడి తృతీయాభిధక్తి నిర్దేశమువలననే, యోగే, అను నర్థము లభ్యమగుచుండ యుక్త గ్రహణ మెందుల కనుశంకకు సమాధానము చెప్పుచున్నాడు. “యుక్త...

స్వామి” యుక్తగ్రహణ సామర్థ్యముచే చాదులు యుష్మదస్మదర్థగతమైన సముచ్చయాదులను ద్యోతనచేయునపుడే యీ నిషేధమగుననియు, పరమపూరిత సంబంధమున్నపు డాదేశములు తిప్పకవచ్చుననియు నన్యు. “హరో హరిశ్చ మే స్వామి” ఇచట చ శబ్దము హరిహరయలయందలి సముచ్చయమును ద్యోతన చేయును. అస్మదర్థమునకు హరి హరయలతో సంబంధము గాన చ శబ్దము పరంపరముగ నస్మదర్థగత సముచ్చయమును ద్యోతన చేయుచున్నది. కావున నిచట నిషేధప్రసక్తిలేదని గ్రహించునది.

* 411. పశ్యాన్తేశ్చానాఽలోచనే. 8-1-25. పశ్యాన్తే, చ, అనాలోచనే (యుష్మదస్మదాదేశాః | న)

అచాక్షుషజ్ఞానారోగ్యాభివ్యక్తే ఏతే ఆదేశా

కా నన్యః | చేతనా త్వాం సమీక్షతే | పరమపూరిత సంబంధప్రయం నిషేధః | భక్తస్థన రూపం ధ్యాయతి | అలోచనే తు | భక్తస్త్వా పశ్యతి చక్షుషా ||

411. ఇచట పశ్య శబ్దమునకు దర్శనము. (పశ్యః = దర్శనం, అర్థః యేషాం తైః, ధాతుభిః) అలోచనమున చాక్షుషజ్ఞానము (చూపు) తద్భిన్న మనాలోచనము. అనాలోచనే, అని చెప్పబడలేన పశ్య శబ్దార్థము చాక్షుషజ్ఞానమున వీలుచిక్కదు, గావున జ్ఞానసామాన్యమును వివక్షింపవలయును. చాక్షుషజ్ఞాన భిన్నజ్ఞాన మర్థముగల ధాతువులతో యోగమున్నపుడు యుష్మదస్మదాదేశములు రావని నూత్రార్థము. “చేతనా త్వాం సమీక్షతే” = నిన్ను మనస్సుచే ధ్యానించుచున్నాడు. ఈ నూత్రమున యుక్తగ్రహణము లేనందున. పరమపూరితసంబంధము నీ నిషేధము ప్రసక్తించును. “భక్తస్థన రూపం ధ్యాయతి = భక్తుడు నీ రూపమును ధ్యానించుచున్నాడు. ఇచట యుష్మదర్థము రూపములోనికి. రూపము ధ్యానములోనికి నన్వయించుచుచే పరస్పరసంబంధము నూహించునది. భక్తస్త్వా పశ్యతి చక్షుషా = భక్తుడు నిన్ను కంటితో చూచుచున్నాడు. ఇచట దృశ్ ధాతువు చాక్షుషజ్ఞానార్థకము గాన నీ నిషేధమును వారించుటకై “అనాలోచనే” అనునది యావశ్యకమగును.

* 412. సపూర్వాయాః ప్రథమాయా విభాషా. 8-1-16. సపూర్వాయాః, ప్రథమాయాః, విభాషా, (యుష్మదస్మదాదేశాః)

విద్యమాన పూర్వా త్ప్రథమాస్తా త్వరయో రనయోరన్వాదేశేష్యేతే ఆదేశా వాన్యః | భక్త స్త్వమప్యహంతేన, హరిస్తాం త్రాయతే సమాప్త | త్వామేతివా ||

412. సహస్రాయాః అనునది బహువ్రీహి. (సహ విద్యమానం, పూర్వం యస్యాః), ప్రథమా అనునది ప్రత్యయబోధక మగుటవలన తదన్తవిధి కలుగును. విద్యమాన పూర్వముగల ప్రథమాన్తము కంటే పరమగు యుష్మదస్మచ్ఛముల కన్వాదేశమందు నీ యాదేశములు వికల్పముగ నగును. భక్తన్వా మామ్ (నీవును నేనును భక్తులము గాన నా విఘ్న నిన్ను నన్ను పాలించును). ఇచట పూర్వవాక్యమున నుపాత్తి మైన యుష్మదస్మద్ధరముల కుత్తరవాక్యమందు తిరుగ స్వీకారమున్నందున నన్వాదేశమగును. తేన, అను పదము పూర్వమందుగల ప్రథమాన్తము, హరిః, అనునది. “త్రాయతే, అను పదము పూర్వమందుగల ప్రథమాన్తము, హరిః, అనునది. కావున నినట నాదేశములు వికల్పముగ ప్రవర్తించును. యుష్మదస్మదాదేశము లన్వాదేశమందు నిత్యముగ ప్రాప్తమగుచుండ వికల్పార్థ మీ నూత్రిము.

* 413. సామన్త్రితమ్. 2-3-43. సా, ఆమన్త్రితమ్. (సంబోధనే)

సంబోధనే యా ప్రథమా తదన్తమా మన్త్రి తసంజం స్మాత్ ॥

413. సా అనునది పూర్వము చెప్పబడిన ప్రథమావిభక్తిని పరామర్శించును. ఇది ప్రత్యయబోధక మగుటవలన తదన్తవిధి గలుగును. సంబోధన ప్రథమాన్తమామన్త్రితసంజం గలదగును.

* 414. ఆమన్త్రితం పూర్వమవిద్యమానవత్, 8-1-72. ఆమన్త్రితమ్, పూర్వమ్, ఆవిద్యమానవత్.

స్మప్తమ్. అగ్నేతవ. దేవాస్మాన్వాహి. అగ్నే నయ! అగ్నే ఇంద్రవరుణ! ఇహ యుష్మదస్మదోరా దేశస్థిజన్త నిఘాతః ఆమన్త్రిత నిఘాతశ్చన! సర్వ దాక్షిణ్యేషాం ని ఇత్యత్రాను దేశేత్యస్యా విద్యమానవ ద్భావేఽపి తత్ప్రజాచీనం రిత్యేత్య తదాక్రిత్యాదేశః! ఏవం ఇయం మే గర్భయమున ఇలిమస్త్రేఽపి యమున ఇత్యదిధ్యో ప్రాచీనా మన్త్రితావిద్యమాన వద్భావేఽపి మే శబ్ద మే వాక్రిత్య సర్వేషాం ని ఘాతః ॥

414. పూర్వమందుండు ఆమన్త్రిత మవిద్యమానవద్యమగును. అనగా దాని నొక పదముగ గ్రహింప వలనుపడదు. ‘పదాత్, అను సధికారమున విహితములగు కార్యములు ప్రవర్తించుపండుట యతిదేశఫలమగును. అగ్నేతవ. అగ్నే అనుదానికినటు నవిద్యమానవద్భావము చే, పదముకంటే పరమగు యుష్మచ్ఛమునకు విధింపబడిన, తే, అను నాదేశమురాదు. ఇట్లే ‘దేవాస్మాన్వాహి,

అనుచోట నసాదేశమురాదు. అ గ్నేనయ. ఇచట తిజస్తభిన్నమగు పదము కంటె పరమగు తిజస్తమున కనుదాత్త విధాయకమగు ‘తిజతిజః, (8-1-28) నూత్రముచే ననుదాత్తము రాదు. ‘అగ్ని ఇన్ద్రో వరుణ. ఇచట నిన్ద్రోశబ్దమునకు గాని వరుణ శబ్దమునకు గాని పదముకంటె పరమగు నామన్వితమున కనుదాత్త విధాయకమగు, ఆమన్వితస్యచ (8-1-19) ఆను నూత్రముచే ననుదాత్తము రాదు. “సర్వదా రక్షదేవ, నః” ఇచట దేవ అనుదాని కవిద్యమానవద్భావ మున్నను దానికి పూర్వమందున్న రక్ష అను పదము నాశ్రయించి నసాదేశ మగును. “ఇమం మే గజ్జేయమునే శుతుద్రి” అను మన్వితమున నామన్వితము లగు, గజ్జే, యమునే, సరస్వతి, మొదలగు పదములలో యమునే అనుదాని కనుదాత్తము చేయునపుడు, గజ్జే అనుదానికి, సరస్వతి అనుదాని కను దాత్తము చేయునపుడు, యమునే అనుదానికి నవిద్యమానవద్భావమున్నను, మే అను పదము నాశ్రయించి, ‘యమునే సరస్వతి శుతుద్రిపదములకు ఆమన్వితస్యచ అను నూత్రముచే ననుదాత్తము ప్రాప్తమగుచున్నది. మూలమున నిఘాతః అనుచోట ప్రాప్తః ఆని యధ్యాహారమును చేయవలయును. యమునే సరస్వతి పదముల కనుదాత్తము ప్రవర్తించును. పాదాదిపముగుటచే, శుతుద్రి పదమునకు నిఘాతము రాదు. ఈ మూడింటి కనుదాత్తము⁴ ప్రాప్తమగుటవలన ‘ప్రాప్తః, అను పదమున కధ్యాహారము చేయుటచే, సర్వేషాం, అను బహు వచన మసంగతము గానరదు.

* 415. నామన్వితే సమానాధికరణే సామాన్య వచనమ్.

(8-1-73). న. ఆమన్వితే, సమానాధికరణే, సా మాన్యవచనమ్. (ఆమన్వితమ్, ఆవిద్యమానవత్)

విశేష్యం సమానాధికరణే ఆమన్వితేపరే సావిద్యమానవత్ స్యాత్. హరే దయాలో నః పా హి. అగ్నే తేజస్విన్ ॥

415. సమానాధికరణే అనునది బహువ్రీహి (సమానం ఆధికరణం ఆరంభయంత్యస్మిన్) సమానాధికరణమున నేకార్థబోధకము. సామాన్య వచనమ్, అను పదమునకు విశేష్యమని యర్థము. విశేషణ మనునది యర్థసిద్ధమగును. ఏకార్థబోధకము విశేషణమునగు నామన్వితము పరమగునపుడు విశేష్యమవిద్య మానవద్భావము నొందదు. హరే దయాలో నః పాహి. ఇచట దయాలో అను విశేషణము పరమగునపుడు విశేష్యమగు, హరే అనుదాని కవిద్యమానవద్భావము లేనందున నసాదేశము వచ్చును. అగ్నే తేజస్విన్. ఇచట అగ్నే అనుదాని కవిద్యమానవద్భావములేదు గాన, తేజస్విన్, అను దానికి “ఆమన్వితస్య” అను నూత్రముచే ననుదాత్తమగును.

- * 416. విభాషితం విశేషవచనే. 8-1-74. విభాషితమ్। విశేషవచనే। (నేతిభిన్నం పూర్వసూత్రమ్)

అత్రభాష్యమ్। బహువచనమితి వత్సామితి।
బహువచనాంతం విశేష్యం సమానాధికరణే ఆమ
న్రితే విశేషణేపరే అవిద్యమానద్యా। యూ
యం ప్రభవోదేవాశ్చరణ్యాః। యుష్మాన్భజే వోభ
జే ఇతివా। ఇహోన్వాదేశేపి వైకల్పికా ఆదేశాః।
సుపాత్। సుపాద్। సుపాదౌ। సుపాదః। సుపాదమ్।
సుపాదౌ॥

416. విశేషవచనమున విశేషణము. ఈ సూత్రమున, బహువచనపదమును చెప్పవలయునని భాష్యకారుడు చెప్పెను. ఏకాంశకము, ఆమన్రితమునగు విశేషణము పదముగనపుడు బహువచనాంతమును విశేష్యమవిద్యమాన సదృశము వికల్పముగ నగును. పూర్వసూత్రముచే నిషేధము ప్రాప్తమగుచుండ వికల్పార్థమీ సూత్రము. యూయం ప్రభవ...ఇతినా. ఇచట సవిద్యమానపద్యావముచే నన్వాదేశమును నాదేశముగ వికల్పముగానే ప్రవర్తించును. సుపాత్. సుపాద్. (వోభనాపాదౌయస్య) సుపాద ఆమ బహుప్రీహియందు తుది యకారము లోపించును. పిదప సులోపము, వికల్పచర్త్యము.

- * 417. పాదః పత్. 6-4-130. పాదః, పత్ (అన్యస్య, భస్య)

పాచ్చబ్దాంతం యదంతం భం తదవయ
వస్య పాచ్చబ్దస్య పదాదేశః స్యాత్। సుపదః సుప
దా। సుపాద్భావ్యమిత్యాది। అగ్నిం మన్తీత్యగ్నిమ
త్। అగ్నిమన్। అగ్నిమన్థౌ। అగ్నిమన్థః। అగ్నిమ
న్భావ్యమిత్యాది। ఋత్విగిత్యాదిసూత్రేణాశ్చేః సు
ప్రసపపదే క్విన్॥

417. పాదః, అనునది పాద్ అనుదానికి పుష్కేక వచనాంతము. పాద్ శబ్దము నమందుగలిగి భసంజగల యద్యమున కవయవమును పాద్ శబ్దమునకు, పద్ అను నాదేశమగును. అన్యవయవము పాచ్చబ్దమున కనుననము నిర్దిశ్యమాన పరిభాషచే లబ్ధమైనది. సుపదః (సుపాద్ + శప) సుపాద్భావ్యమ్, (సుపాద్ + భావ్యమ్) ఇచట నద్యము భసంజకము గానందున పదాదేశము రాదు. 'అగ్నిం మన్తీ' అను నద్యమున, అగ్నిశబ్దపూర్వకముగు మన్తభాతువు కంటె క్విప్రకారము అగ్నిమన్థౌ + సు. సులోప జత్వేచర్త్యములు. అగ్నిమత్. అగ్నిమన్, అగ్నిమన్థౌ, ఇత్యాదుల నూహించునది. ప్రకృప్తమచ్చుతి (శిశ్రు

ముగ నడుచువాడు) అను విగ్రహమున గత్సర్థకమగు ప్రపూర్వాఞ్చ ధాతువు నకు, “ఋత్విక్” (375) నూత్రముచే క్విన్ ప్రత్యయము. ప్రాళ్, అని యగును.

- * 418. అనిదితాం హలఉపధాయాః జితి. 6-4-24. అని-
దితామ్, హలః, ఉపధాయాః, జితి (న (నస్య),
లోపః)

హలస్తానామ నిదితా మ్మహానా ముపధాయా
నస్య లోపః స్యాత్ జితి జితిచ | ఉగిదచామితిసుమ్ |
సంయోగాన్తలోపః | సుమానకారస్య క్విన్ ప్రత్య
యశ్చేతి కుత్సేన జకారః | ప్రాళ్ | అనుస్వార పరస
వర్ణా | ప్రాళ్ | ప్రాళ్ | ప్రాళ్ | ప్రాళ్ ||

418. ఇత్ = హ్రస్వకారః, ఇత్సంజ్ఞకః యేహంతాని ఇదిన్తి, న
ఇదిన్తి = అనిదిన్తి, తేహం అనిదితామ్. ఇత్సంజ్ఞకేకార వచ్చిన్నములని
యర్థము. ఇదియును, హలః, అనునదియు నధిక్యమును నజ్ఞమునకు విశేషణ
ములు. నస్య అనుదానికి, ఉపధాయాః అనునది విశేషణము. జితి అనునది
బహువ్రీహి (కొ న క్తే వ జ్ఞా, తావితా యస్య తస్మిన్) ఇత్సంజ్ఞకమగు
నికారముతో రహితములు హల స్తములునగు నర్థములయొక్క యుపధాభూతమగు
నకారమునకు, కకారేత్సంజ్ఞక ప్రత్యయముగాని, జకారేత్సంజ్ఞక ప్రత్యయము
గాని పరమగునపుడు, లోపమగునని నూత్రాన్తము. క్విన్ ప్రత్యయముగా
ప్రాళ్ శబ్దములోని ఇకారము, నకారమువలనవలన నసిద్ధతచే నకార
ముండును. అది యీ నూత్రముచే లోపించును. ప్రాచ్ అని యగును.
ఉగిదచామ్ (363) నూ. చే. సుమానమము. సులోపము. ప్రాన్. సంయో
గాన్తస్య (36) నూ. చే. చకారలోపము. సుమానమసంబంధి నకారమునకు
క్విక్ ప్రత్యయస్య (379) నూ. చే. కుత్సేను. అన్తకర్మమువలన జకార
మగును. ప్రాళ్. ప్రాన్ + ఔ. సుమ్ము. నకారమున కనుస్వార పరసవర్ణ
ములు. ప్రాళ్. ఇత్యాదులు.

- * 419. అచః 6-4-133 (అలోపః, భస్య)

లుప్తనకారస్యాఞ్చ తేర్భస్యాకారస్య లోపః
స్యాత్ ||

419. అచః అనునది “అనిదితామ్” నూత్రముచే లుప్తమగు నకారము
గల అళ్చ ధాతువునకు సప్తమ్యన్తము. లుప్తనకారమయి భసంజ్ఞకమగు
అళ్చ ధాతువుయొక్క అకారమునకు లోపమగును. ప్ర + అచ్ + శస్.
ఇచట నీ నూత్రముచే అకారలోపము. ప్రచ్ + శస్.

* 420. చా. 6-3-138 (దీర్ఘః, అణః)

లుప్తాకారనకారేఽఞ్చ తాపరే పూర్వస్యాణో
దీర్ఘః స్యాత్ | ప్రాచః | ప్రాచా | ప్రాగ్భ్యామ్ || ప్ర
త్యక్ | ప్రత్యఞ్ | ప్రత్యఞ్ః | ప్రత్యఞ్ఃమ్ |
ప్రత్యఞ్ః | అచఇతి లోపస్య విషయేఽన్తరత్వోఽపి
యన్ నప్రవర్తతే | అకృతవ్యాహ పరిభాషయా |
ప్రతీచః | ప్రతీచా | అముమచ్చతితి విగ్రహే | అద
న్ + అఞ్చ ఇతిసి తే ||

420. చా, అనునది లుప్తాకార నకారములుగల అఞ్చ ధాతువునకు
సప్తమ్యేకవచనము. లుప్తములగు నకారాకారములుగల అఞ్చ ధాతువు
పరమగునపుడు పూర్వమందున్న అణుకు, దీర్ఘమును. ప్రచ్ + అన్.
మొదలగు శసాద్యజాది ప్రత్యయములు పరమగునపు డీ దీర్ఘము ప్రవర్తించును.
ప్రాచః. ప్రాచా. అణ్లోపదీర్ఘములు లేకున్నను సవర దీర్ఘముచేతనే ప్రాచః,
మొదలగు రూపములు సిద్ధములగును, గాని ప్రతీచః, మొదలగు రూపముల
సిద్ధికై యా నూత్రమావశ్యికము. ప్రాచ్ + భ్యామ్. చోః కుః (380)
నూ. చే, కుత్వము. ప్రాగ్భ్యామ్, ఇత్యాదులు. ప్రతిపూర్వకముగు గత్యర్థ
కాఞ్చ ధాతువునకు క్విన్ ప్రత్యయము ప్రత్యచ్ అని యగును. సర్వనామ
సానమందు ప్రాచ్ శబ్దమునకువలె నీ శబ్దమునకును కార్యముల నూహింపవచ్చును.
ప్రత్యక్. ప్రత్యఞ్. ప్రతి + అచ్ + అన్ మొదలగు అకారలోపమునకు
విషయములగు లక్ష్యములందు, అకృతవ్యాహ పరిభాషచే, అకారలోపమునకు
బూర్వపు న్తరజుయినను యణాదేశము ప్రవర్తించదు. యణాదేశ నిమిత్తముగు
అకారమునకు లోపము (దినాశము) రానున్నందున నిచట నకృతవ్యాహ
పరిభాష ప్రవర్తించును. చా (420) నూత్రముచే దీర్ఘము. ప్రతీచః. ప్రతీచా,
ఇత్యాదులు. అముమచ్చతి (దీనిని పొందువాడు) అను విగ్రహమందు, అదన్
శబ్దపూర్వకముగు నఞ్చ ధాతువునకు క్విన్ ప్రత్యయము. అదన్ + అఞ్చ.
ఉపపద సమాసము. నలోపము. అదన్ + అచ్, అనియుండ.

* 421. విష్వక్తేవయోశ్చ టేరద్రాప్యతావప్రత్యయే. 6-3-92.

విష్వక్తేవయోః, చ, టేః, అద్రి, అఞ్చతా, వప్రత్య
యే. (సర్వనాముః)

అనయోస్సర్వనాముశ్చ టేరద్రాప్యదేశస్సాన్యద్వ
ప్రత్యయాన్తేఽఞ్చ తాపరే | అదద్రాప్య ఇతిసి తే ||

421. అద్రి అనునది లుప్త ప్రథమాకము. వప్రత్యయాన్తే = వకార
సహితః ప్రత్యయః = వప్రత్యయః తదన్తే. అని విగ్రహము. క్విన్, క్విన్,
మొదలగునవి, వప్రత్యయములగును. అప్రత్యయే, అను పాఠమున అవిద్యయాద

ప్రత్యయమని యర్థము. సర్వలోపముగల క్విబాదులే అట్టివగును. ఇది ఆఙ్చ ధాతువునకు విశేషణము. విష్వక్ దేవశబ్దములయొక్కయు సర్వనామము యొక్కయు టిసంజ్ఞకమునకు వప్రత్యయాస్తమగు నఙ్చ ధాతువు పరమగు నపుడు, అది అను నాదేశమగును. అదన్ అఙ్చ, అనుచోట నఙ్చ ధాతువు క్విన్నస్తమగుటచే వప్రత్యయాస్తమగుటవలన, అదన్ శబ్దముయొక్క టిసంజ్ఞకమునకు (అన్) అది, అను నాదేశమగును. అదద్రి + అచ్. యణాదేశము. అదద్యైచ్.

* 422. అదసోఽసేరామనోమః. 8-2-80. అదసః, అసేః, దాత్, ఉ, దః, మః.

అదసోఽసాస్త్య దాత్పరస్య ఉమాతాస్తా దస్య చ మః। ఉత్తత ప్రాస్వదీగ్మయో సమహారద్వ స్త్వః। ఆత్తరతహ్యద్ధిస్త్వస్త్వస్త్వయోర్హస్త్వః దీర్ఘస్య దీర్ఘః। ఆముముయజ్ఞః। ఆముముయఞ్చాచ్ఛ। ఆముముయఞ్చాచ్ఛః। ఆముముయఞ్చాచ్ఛమ్। ఆముముయఞ్చాచ్ఛః। ఆముము ఈచః। ఆముము ఈచా। ఆముముయఞ్చాచ్ఛ మిత్యాది। ముత్వస్యాసిద్ధత్వాన్నయణ్। ఆస్త్యతా ధేఽస్త్యసదేశస్యేతి పరిభాషామాత్రస్య పరస్మైవ ముత్వం వదతాం మతే, అదముయజ్ఞః। అసేః సకారస్యసానే యస్యసః ఆసింతి వ్యాఖ్యానాత్ త్యదాద్యస్త్వః పయవ ముత్వం నాస్యత్రేతి పతే, అదద్యజ్ఞః। ఉక్తంచ। శ్లో॥ అదసోఽద్రేః పృథ జ్యుత్వం కేచిదిచ్చన్తి లత్వత్। కేచిదస్త్యసదేశస్య నేత్యేకేఽసేర్హి దృశ్యతే। ఇతి। విష్వద్దీవయో కిమ్। అశ్వాచీ। అఙ్చతౌ కిమ్। విష్వయుక్। వప్రత్యయే కిమ్। విష్వఙ్చానమ్। వప్రత్యయాగ్రహణం జా పయతి। అన్యత్ర ధాతుగ్రహణే తదాది విధింతి। తేనాయస్కారిః। అతః కృకమితిసః। ఉదత్। ఉద ఞ్చా। ఉదఞ్చాః। శసాదావచి॥

422. అదసః అనునది యవయకషప్త్యస్తము. అసేః, అనునది బహు వ్రీహి (నవిద్యతే సిః = సకారః, యస్య) ఇది అదసః అనుదానికి విశేషణము. ది అనుచోట నికార ముచ్చారణాశ్చము సకారరహితమని యర్థము. ఉ, అనునది ప్రాస్వదీగ్మములకు సమాహార ద్వీప్త్యము. (ఉశ్చ, ఊశ్చ, ఆనయో సమహారః = ఉ) దః అనునది షష్ట్యేకవచనము. సకారాస్తముగానట్టి అదన్ శబ్దమున కవయవమగు దకారముకంటె పరమగుదానికి, ఉ ఊలును దకారమునకు మకారమగునని సూత్రార్థము. ఆత్తరతమ్యమువలన ప్రాస్వమునకు హల్లు

నకును, ప్రాసాద్యకారము, దీర్ఘమునకు, కీర్తికారము నగును. అదద్ర్యచ్ + సు. ఇచట దకారద్యయ మున్నది. మొదటనున్న ద ఆనునది మత్స్యముచే, 'మ' అని యగును. రెండవ దకారమునకును మకారము, దానిపైనున్న రేఫమున కకారము నగును. సులోప కుత్వాదులు ప్రాప్తౌ శబ్దమునకువలె నూహింప దగును. అమముయక్ ఇత్యాదులు. శస్సు మొదలగు నకాది ప్రత్యయములు పరమగునపు డల్లోప దీర్ఘములు. అమము ఈచః. ఇత్యాదులు. ఇచట సుత్వ మత్స్యము లసిద్ధములగుటవలన యణాదేశమురాదు. అ నరజమయినను అచః అను లోప విషయమున అకృతివ్యూహ పరిభాషచే, యణాదేశమురాదు.

అదద్ర్యచ్ శబ్దమున, మత్స్యము విషయమై, "అన్త్యబాధే.....
...అదమయక్" అను వాక్యమును మతాన్తరమును చెప్పచున్నాడు. అన్త్య బాధే అన్త్య సదేశస్యైవ (అన్త్యవర్ణమునకు బాధయనగా కార్యమప్రాప్త మగునపుడు, అనేః ములగు ననన్త్యవర్ణములకు కార్యము ప్రాప్తమగునపు డన్త్య వర్ణముతో సమానదేశముగల ననన్త్యమునకే, అనగా నన్త్యసమీపమునకే కార్యమగును) అన్త్యసదేశః అనునది, అన్త్యైవ సమానోదేశో యస్య అను విగ్రహముగల బహువ్రీహి. ఇతర వర్ణముతో వ్యవధానరహితముగు నన్త్యవర్ణ సమీపముని యరము. దీనికే, "అనన్త్యవికారే అన్త్యసదేశస్య" అను పాతాన్తరము గలదు. నూత్రమున, అదసః, అనునది స్థానపత్యన్తము. అలోఅన్త్య పరిభాషచే దకారముకంటె పరమగు నదన్ శబ్దాన్త్యవర్ణమునకు ఉత్తమని యరము లభ్యమగును. అదద్ర్యచ్, అనుచోట దకారమునకు పరమగు నది అదన్ శబ్దాన్త్యము గాదు. అదన్ శబ్దాన్త్యము దకారమునకు పరముగాదు. కావున నిచట నన్త్యమునకు కార్యమప్రాప్త మగుచున్నది. అన్త్యబాధే అను పరిభాషచే నిచట నన్త్యసమీపముగు వ్ర్ శబ్దమునకే మత్స్యమగును, గాని ప్రథమ ద శబ్దమునకు మత్స్యము రాదని వారియాశయము. కావున వారిమతమున, అదమయక్. అదమయఞ్. అదము ఈచః. ఇత్యాది రూపములగును.

ఇక వార్తికకారవతమును, "అనేః.....దృశ్యతే. ఇతి" అను గ్రన్థముచే ప్రదిర్ఘంపుచున్నాడు. నూత్రమున అనేః అనునది బహువ్రీహి (అనేః (సకారస్యస్థానే) యస్యతస్య) అదసః అనుదానికి విశేషణము. సకారస్థానమున ఆకారముగల, అదన్ శబ్దముయొక్క యవయవమునకు మత్స్య మగునని నూత్రార్థము. కావున త్వదాద్యత్వముగల అదన్ శబ్దమునకే మత్స్య మగునని కీర్తియశయము. అదత్వబ్రావయవమగు నన్ అనుదాని కద్ర్యాదేశము వచ్చుటచే, త్వదాద్యత్వము ప్రవర్తించలేదు గాన నీ పత్యమున నిచట మత్స్యము ప్రవర్తించదు. అదద్ర్యక్, మొదలగు రూపము లగును. అనేః, అనుదాని నావృత్తిచేసి ఆర్థద్యయమును చెప్పటయందు నూత్ర తాత్పర్యమున్నట్లు హిం చుటలో చెప్పబోవు శ్లోకవార్తిక మే ప్రమాణము. కావున వ్యాఖ్యాద్యయము ప్రమాణసిద్ధమే. లక్ష్యనుసారముగ శ్యకస్థచేయవలయును. శ్లోక వార్తికము

“అదసో.....ఇతి”, అదసో శబ్దముయొక్క టిసంజ్ఞకమునకద్రాదేశము చేసినపుడు, ఆదద్ర్యచ్ అని యగును. కృపధాతువునకు యజన్తమగు చరీ కృప్యతే, అను రూపమున, రీ ఋకారముల రెండిటికిని, కృసోఠోలః (8-2-18) సూ. చే, లత్వమువచ్చిన, చలీక్లప్యతే అని అయినట్టిచటను దకారద్యయమునకు ముత్త్యమగునని కొందఱి మతిము. “అన్త్యబాధే” అను పరిభాషచే నిచట దకార రేఫములకే ముత్త్యమని మఱికొందఱి మతిము. అసేః అనుచోట బహుప్రీహి నాశ్రయించుటవలన నిచట త్యవద్యత్వము రాకపోవుటచే ముత్వమే రాదని మరికొందఱి యాశయము. ఇది కారికారము. అశ్వాచీ, అనుచోట నశ్వశబ్దమున కద్రాదేశమును వారించుటకు, అద్రాదేశ విధాయక సూత్రమున విష్యద్వికేవయోశ్చ, అనునది యావశ్యకము. విష్యగ్నృక్. ఇచట నద్రాదేశమును వారించుటకు, అఞ్చతౌ, అనునది యావశ్యకము. యుక్ అనునది క్రిన్నన్తమగు యుజధాతువు.

వప్రత్యయే అనునది లేనిచో ల్యుడన్తమగు నఞ్చ ధాతువు పరమగునపుడును విష్యగ్నృక్ అనుచోట నద్రాదేశము ప్రసక్తమగును. అద్రాదేశ విధాయకసూత్ర ముత్తరపదాధికారస్థమగుటచే నఞ్చ రూపమగు సుత్తరపదము పరమగునపు డద్రాదేశమగునని యర్థమగును. అముముయజ్, ఇత్యాదులలో నఞ్చ ధాతువు క్రిన్విన్తమగునపుడే యుత్తరపదమగును, గాని విష్యగ్నృక్ నమ్, ఇత్యాదులలో ల్యుడన్తమైనపు డఞ్చధాతు ఘత్తరపదమగుట సంభవించదు. కనుక వప్రత్యయే, అనునది శ్యర్థమై మిగిలిన సూక్రిములందు ధాతువును గ్రహించునపు డా ధాతు వానియందుగలదానిని బోధించుననుటలో జ్ఞాపకమగును. ఈ సూత్రమున మాత్రము వప్రత్యయే అని యుండుటచే తదాది గ్రహణము కలుగదు, లేనిచో తదాదిగ్రహణము కల్గెడిని. అఞ్చ ధాతు వాని యందుగల యుత్తరపదము పరమగునపు డద్రాదేశమగునని యర్థమయ్యెడిని. విష్యగ్నృక్ అనుచోట దోషము ప్రసక్తమగునని భావము. ఇట్లు సిద్ధమయినదే మూలమున అన్యత్ర, అనునది. “ధాతుగ్ర...ధిః” అనుదానికి ఫలము:— అయస్కారః. ఇచట, కారశబ్దము పరమగునపుడు, “అత్యకృకమి” (161) సూ. చే, సత్వమగును. లేనిచో “నిత్యం సమాసే” (160) సూత్రమునుండి యనువృత్తమగు సమాసగ్రహణముచే సుత్తరపదే, అనునది యాక్షిప్తమగును. కృధాతు రూపమగు సుత్తరపదము పరమగునపుడే సత్వమగునని యర్థమగును. అయస్కృత్, అనుచోటనే వచ్చును గాని అయస్కారః అనుచోట రాకపోవును. సూత్రమున అప్రత్యయే, అని పాఠాన్తరము గలదు. దానికి, తవిశ్యమాన ప్రత్యయమని యర్థము. క్రిప్ క్రిన్ మొదలగు ప్రత్యయములు నిత్యముగ లోపించునవగుటచే నవి యట్టివగును. కావున నది “వప్రత్యయే” అనుదానితో సమానార్థకమగునని గ్రహించునది. ఉదత్. ఉత్పూర్వకమగు నఞ్చ ధాతువునకు క్రిన్ ప్రత్యయము, ప్రాజ్ అను శబ్దమునకువలె దీనికిని

సర్వనామస్థానమందు స్రక్రియ నూహింపదగును. శస్సు మొదలగు నకాది ప్రత్యయములందు విశేషముచు చెప్పచున్నాడు.

* 423. ఉద ఈత్. 6-4-139. ఉదః ఈత్ (అచః భస్య)

ఉచ్చబౌత్పరస్య లుప్తప్రకారస్యాచ్చలేర్భ
స్యాకారస్య ఈత్ స్యాత్. ఉదీచః ఉదీచా ఉదగ్భ్య
మిత్యాది ||

423. ఉద్ శబ్దముకంటె పరమై, లుప్తప్రకారమయి భస్యంజకముగు నచ్చ ధాతువుయొక్క ఆకారమునకు ఈకార ముదేశమగును. ఉద్ + అచ్ + అస్. ఉదీచః. ఉదచ్ + భ్యామ్. హలాది విభక్తులు పరమగునపుడు భస్యంజ లేకపోవుటచే నీత్వము రాదు. ఉదగ్భ్యామ్ ఇత్యాదులగును.

* 424. సమస్సమి. 6-3-93. సమః, సమి (ఆచ్చతౌ వప్రత్యయే)

వప్రత్యయాస్తేఽచ్చతౌ పరే. సమ్యక్. స
మ్యక్చౌ సమ్యక్చౌ. సమీచః. సమీచా ||

424. సమి అనునది లుప్తప్రథమాకము. వప్రత్యయాస్తమగు నచ్చ ధాతువు పరమగునపుడు, సమి, అను నుపసర్గమునకు సమి అను నాదేశమగును. 'సజ్జతమచ్చతి, అను నర్థమున సంపూర్వకాచ్చ ధాతువుకంటె క్విప్రత్యయము. సమ్యక్కు సమ్యాదేశము. కుత్వాదులు. సమ్యక్ సమి + అచ్ + అస్. అల్లోపదీర్షములు. సమీచః. సమీచా. ఇత్యాదులు నిల్లే యగును.

* 425. సహస్యసక్రిః. 6-3-95. సహస్య. సక్రిః (వప్రత్యయే. ఆచ్చతౌ)

వప్రత్యయాస్తేఽచ్చతౌ పరే. సధ్యక్ ||

425. వప్రత్యయాస్తమగు నచ్చ ధాతువు పరమగునపుడు, సహ అను నక్యయమునకు, సక్రి, అను నాదేశమగును. (సహ, ఆచ్చతి,) సహ పూర్వక మగు నచ్చ ధాతువునకు క్విప్రత్యయము. సక్ర్యాదేశ యదాదేశములు. సక్ర్యక్. అల్లోపదీర్షములచే సక్రిచః ఇత్యాదులగును.

* 426. తిరస్త్రిలోపే. 6-3-94. తిరసః. తిరి. ఆలోపే (ఆచ్చతౌ)

అలుప్తాకారేఽచ్చతౌ వప్రత్యయాస్తే పరే తిర
స్త్రిర్యాదేశస్యాత్. తిర్యక్. తిర్యక్చౌ తిర్యక్చౌ.
తిర్యక్చౌ తిర్యక్చౌ తిర్యక్చౌ తిర్యక్చౌ తిర్యక్చౌ
మిత్యాది ||

426. తిరి, అనునది లుప్త ప్రథమాకము. అలోపే, అనుచోట శకం ధ్యాదిపరరూపముచే నకారమునకు పూర్వ మకార ప్రక్షేపము జేయవలయును. (న, లోపః, అలోపః, అస్య, అలోపః యస్మిన్, సః అలోపః, తస్మిన్ అలోపే) లోపించని ఆకారముగలదని యర్థము. ఇది ఆఙ్చిత అనుదానికి విశేషణము. అలుప్తముగు అకారముగల యఙ్చితాతువు పరమగునపుడు, తిరస్ అను నవ్యయమునకు, తిరి, అను నాదేశమగునని న్యూతారము. (తిరోఽఙ్చతి = అడ్డుగ నడచువాడు) తిరస్ + అన్ + సు. తిరక్. తిర్యఙ్. తిర్యఙ్. తిర్యఙ్. తిర్యఙ్. తిరస్ + అచ్ + అన్. ఇచట, “అచః” (419) సూ. చే, నకారలోపము ప్రవర్తించుటచే తిర్యాదేశము రాదు. శ్చుత్వమువలన సకారమునకు శవర్ణమగుటచే తిరశ్చః అను రూపముగును. “పూర్వత్రాసిదే న సానివత్” అను నిషేధమువలన శ్చుత్వముచేయునపు డ్లోపము సానివద్భావము నొందదు. శస్సు మొదలగు ననాది ప్రత్యయములం దిట్లే ప్రక్రియ నూహించునది. హలాది విభక్తులందు తిర్యాదేశము వచ్చును. ఆఙ్చితాతువుగాని సకారము నకు, చోః కు, (330) సూ. చే, షత్వము వచ్చును. తిర్యగ్భావమ్. ఇత్యాదులు.

* 427. నాఽఙ్చేః పూజాయామ్. 6-4-30. న, అఙ్చేః।

పూజాయామ్ (నస్య ఉపధాయాః లోపః)

పూజాస్యాఙ్చితేపధాయా నస్య లోపాన స్యాత్। అలుప్తసకారత్వాన్ననుమ్! ప్రాక్। ప్రాఙ్చ। ప్రాఙ్చ। నలోపః భావాచకారలోపః। ప్రాఙ్చ। ప్రాఙ్చ। ప్రాక్ భావమ్। ప్రాక్ యు। ప్రాక్ యు। ఏవం పూజాస్యే పత్యజ్ఞాదయః। క్రుఙ్చకాటిల్యల్పభావ యోః అస్య ఋత్విగిత్యాదినానలోపః భావోఽపినిపా త్యతే। క్రక్। క్రఙ్చ। క్రుఙ్చ। క్రక్ భావమ్। ఇ త్యాది। చోః కుః పయోముక్। పయోముగ్। పయో ముచా। పయోముచః। వ్రక్షేతిషత్వమ్। స్కోఽతి సలోపః। జత్వచ ర్తేః। సువృత్। సువృత్। సువృ శ్చే। సువృశ్చే। సువృటన్। సువృట్టున్। వా॥ వర్త మానే పృశస్తహద్భృహజ్జగచ్ఛత్వశ్చచ్ఛ। ఏతే ని పాత్యతే। శత్రునచ్చైహం కార్యంస్యాత్। ఉగిత్వా న్నుమ్। సాన్తమహతఇతి దీర్ఘః। మహ్యతే = పూజ్య తే, ఇతి మహన్। మహన్తా॥ మహన్తః। హేమహన్॥ మహతః। మహతా। మహద్భావ్యమిత్యాదిః

427. పూజార్థము గవ్యమానమగునపు డఙ్చితాతువుయొక్క ఉపధా సకారమునకు లోపము రాదు. “అనిదితామ్” (418) సూ. చే, ప్రాప్తముగు

నలోపమున కిది నిషేధము. (ప్రకరణ, అచ్చతి = పూజయతి) లెస్సగా పూజించువాడను నర్థమున ప్రపూర్వకముగు పూజాకాఞ్చి ధాతువుకంటె క్విన్ ప్రత్యయము. (ప్రాళ్ + న్. అచ్చిధాతువు లు ప్తనకారముగలది గానందున, “ఉగిదచామ్” (363) నూ. చే, సమాగమము రాదు. సులోప సంయోగాన్త లోపములు “క్విన్ ప్రత్యయస్య” (379) నూ. చే, కత్వము. (ప్రాళ్. ప్రాళ్చి. ప్రాళ్చిన్. ప్రాళ్చిన్. ప్రాళ్చి. ప్రాళ్చి. ప్ర + అళ్చి + అన్. సలోపము రాకసోవుటవలన నిచట “అచః” (419) నూ. చే, అకారలోపము రాదు. ఇట్లే ప్రాళ్చి, ఇత్యాదులు. ప్రాళ్ భ్యామ్ (ప్రాన్ + భ్యామ్) సంయోగాన్త లోపము. నకారమునకు “క్విన్ ప్రత్యయస్య” (379) నూ. చే, కత్వము, ప్రాళ్ + సు (వ్). “జ్యోః క్” (181) నూ. చే, క్ గాగమము. షత్వము. ప్రాళ్ ష్టు. క్ గాగమభావ పక్ష మందు ప్రాళ్ షు. అని యగును. ఆగమసంబంధి కకారమునకు ‘చయోద్విత్రియాః అనువార్తిః ముచే ద్విత్రియనన్తము వచ్చిన ప్రాళ్ ష్టు అని మూడవరూపముగు నని తెలియునది. ఇట్లే పూజార్థమందు ప్రశ్నీక్, అముముశుక్, ఉదక్ ఇత్యాది శబ్దములు. క్రాళ్చిధాతువునకు కాటిల్యము, అల్పిభావము నర్థము. ఈ ధాతువునకు, “ఋత్విక్” (375) నూ. చే, క్విన్ ప్రత్యయముగును. ఈ ధాతువుయొక్క యుపధ, సహజముగు ఇకారముగాని నకారజన్యముగాదు గావున నలోపము రాదు. చకారయోగ మున్నపుడు, “చోః కః” (380) నూ. చే, ఇకారమునకు కత్వమును రాదు. ఈ విషయములు “ఋత్విక్” నూత్రమున క్రాళ్చి అను నిపాతనమువలన గ్రహింపదగును. క్రాళ్. ఇచట సులోప సంయోగాన్తలోప కత్వములు. సంయోగాన్తలోప కత్వములచే క్రాళ్ భ్యామ్, ఇత్యాదులగును. (పయోముచ్చతి = నీటిని విడచునది, మేఘము) పయశ్చబ్దపూర్వక ముచే ధాతువుకంటె క్విన్ ప్రత్యయము. పయోముచ్ + సు. సులోప కత్విచర్తములు. పయోముక్. పయోముగ్. కత్వము, పయో ముగ్యామ్. ఇత్యాదులు. (సుపువృత్తి = బాగుగ కోయువాడు) సు పూర్వక వ్రశ్చధాతువుకంటె క్విన్ ప్రత్యయము. సుపుశ్చి + సు. సులోపము, “సోః స్సంయోగాద్యోః” (332) నూ. చే, సకారలోపము, “వ్రశ్చ భ్రజ్” (295) నూ. చే, షత్వము, జత్త్వచర్తములు. సుపుట్. సుపుడ్. సుపుశ్చి. సుపుశ్చి. సుపుడ్భ్యామ్. (సుపుశ్చి + భ్యామ్) సంయోగాది లోప షత్వజత్త్వములు. సుపుశ్చి + సు. సంయోగాది లోపము, షత్వము. జత్త్వము. చర్త్య మసిద్ధమగుటచే పూర్వము “డస్సిధుట్” నూ. చే, ధుడా గమము. డకారవిధకారములకు చర్త్యము. సుపుట్టు. ధుడాగమభావ పక్ష మందు సుపుట్ సు. “వర్తమానే పృషన్మహద్భూహజ్జచ్చశ్చవచ్చ”. ఇది ఉణాది నూత్రము. (1) పృషు (నేచినే) (2) మహ (పూజాయామ్) (3) బృహ (వృద్ధౌ) (4) గమ్ (గమనే) ఈ ధాతువులకు వర్తమానకాలమున నతి ప్రత్యయముగును. పృషబృహ ధాతువులకు గుణాభావము, గమ్ ధాతువునకు

జగాదేశము నిపాతనమువలన సిద్ధించును. పృథక్, మహత్, బృహత్, జగత్, అను ప్రాతిపదికను తేర్చును. శతృవత్, అను సతిదేశమువలన వీనిః శతృ ప్రత్యయస్తమునకువలె కార్యములగును. మహ్యతే = పూజ్యతే, ఇతి మహాన్. మహత్ + సు. శతృవద్భావప్రాతిదేశమువలన సర్వనామసాననుండు గిత్వ ప్రయుక్తమగు సుమాగమము, ఉగిదచామ్ (363) సూ. చే, నగును. “సాస్తమహతః” (318) సూ. చే, దీర్ఘము. సుగోప సంయోగాస్త లోప ములు. మహాన్. మహత్ + బౌ. సుమాగమ దీర్ఘములు. మహస్తా. ఇట్లే సర్వనామసానమున, సుమ్ దీర్ఘములగును. హేమహన్. దీర్ఘవిధాయక సూత్ర మేన, అసంబుద్ధా అని యుండుటవలన నిచట దీర్ఘము రాదు.

* 428. ఆత్మస్తస్య చాఽధాతోః. 6-4-14. ఆతు, అస స్తస్య, చ, ఆధాతోః (ఉపధాయాః, దీర్ఘః, అసంబుద్ధా, సా)

ఆత్మస్తస్యోపధాయా దీర్ఘః స్యాద్ధాతుభిన్నా సస్తస్య చాసంబుద్ధౌ సా పతే. పరం నిత్యచ్చ సు మహ్యధిత్వా వచనసామన్యాయానౌ దీర్ఘస్తతో సుమ్. ధీమాన్. ధీమత్తా. ధీమన్తః. హేధీరన్. శసానౌ మహద్వత్. ధాతోరప్యత్వస్తస్య దీర్ఘః. గోమన్త మిచ్ఛతి, గోదూనివాచరతీతివా క్యజన్తా దాచాన్వీబన్తాన్వా కర్తరి క్నీవ్. ఉగిదచా మితి నూత్రేఽజ్యహణం నియమామ్. ధాతోశ్చేదు గితార్థం, తస్యచ్చితేరీవేతి. లేన, క్రత్. ధ్వత్, ఇత్యాదౌన. ఆధాతోఽతితు ఆధాతుభూతే పూర్వస్యాపి సుమగమ్. గోమాన్. గోమన్తా. గోమన్త. ఇత్యాది. భాతేనవతుః. భవాన్. భవన్తే. భవన్తః. శత్రస్తస్యత్వత్వస్త త్యాభావాన్న దీర్ఘః. భవతీతి భవన్. ||

428. ఆతు, అనునది లుప్త పుష్కన్తము, ఇత్సంజ్ఞతోకారముగల త్రెత్వమున కనుకరణము. ఇది ఆజ్ఞవిశేషణ మగుటచే, తత్తస్యభోధకమగును. ఆధాతోః అనుకానిని విభాగము చేయవలయును. యోగ విభాగ సామన్యము వలన నిది యవ్యవిహితమగు, అసస్తస్య, అనుదానికే ప్రతిషేధము. ఆత్మస్త మగు నజ్ఞముయొక్క యుపధకు, ధాత్వవయవ క్షిన్నమగు, అన్, అస్తమందుగల యజ్ఞముయొక్క యుపధకును, సంబుద్ధి భిన్నమగు సుప్రత్యయము పరమగు నపుడు దీర్ఘమగునని సూత్రార్థము. ధీరస్యాస్తి అను నర్థమందు ధీశబ్దమునకు

మతుక్ ప్రత్యయము (తద్ధితము). ధీమత్ + సు. పరము నిత్యమునగు, “ఉగిడ చామ్” నూ. చే. విహితమగు సుమాగమ మిచట ప్రాప్తమగుచున్నది. సుమాగమము ప్రవర్తించిన, సుపథ యచ్చుగానందున దీర్ఘమప్రాప్తమగును, గాన దీర్ఘవిధానము వ్యర్థము గావలసియుండును. కావున దీర్ఘవిధాన సామ్యము వలన మొదట దీర్ఘము, తరువాత సుమాగమమునగును. సులోప సంయోగాన లోపములు. ధీమాన్. అసంబుధౌ, అని యనుటవలన, హేధీమన్, అనుచోట దీర్ఘము రాదు. సర్వనామస్థానమున సుమాగమము ప్రవర్తించుటచే, ధీమన్తా, ధీమన్తః ఇత్యాదులగును. శస్సు మొదలగు విభక్తులు పరమగునపుడు ధీమచ్ఛబ్దము మహచ్ఛబ్దసదృశము.

అథాతోః అనునది, అథ అనుదానికి విశేషణము గానందున అత్వస్థమగు ధాతువునకు దీర్ఘమగును. గోమచ్ఛబ్దము మతుబన్తము. గోమన్తమిచ్ఛత్రి = గోవులు కలవానిని కోరుచున్నాడు, గోమానివాదగతి = గోవులు కలవానివలె వ్యవహరించుచున్నాడు, అను సర్థమందు క్రిచ్ ప్రత్యయాన్తము గోమత్వ ఆచార క్రిబన్తము గోమత్ అని యగును. కర్తృక క్రిప్పృత్వయముచే గోమత్ అని యగును. ఇది క్రిబన్తమగుటచే ధాతువగును. ఆఙ్భుధాతువు ఉగిత్తుగుట వలన నుగిన్నిమిత్తకమగు సుమాగమము సిద్ధమగుచుండ, ఉగిడచామ్ (363) నూత్రమున ఆఙ్భుగ్రహణము నియమాన్తము. ఉగిత్త్విప్రయుక్త కార్యము (నుమ్ జీవులు) సలోపముగల ఆఙ్భుధాతువునకేగాని యితరధాతువునకు రాదని నియమస్వరూపము. సంసుక్ష్మంసు ధాతువులకు క్రిబన్తములగు స్రత్, ధ్వత్, ఇత్యాదులందు సుమాగమనిచ్ఛత్రి నియమఫలము. ఇట్లు “ఉగిడచామ్” నూత్రమున ఆఙ్భుగ్రహణము నియమాన్తమగుటవలననే ధాతువునకు సుమాగమ నిచ్ఛత్రి సంభవించుచుండ నానూత్రములోని అథాతోః, అనునది పూర్వము ధాతువుగాక నిపుడు ధాతువగుదానికి (నామధాతువునకు) సుమాగమము కొఱకగును. కనుక ప్రకృతమున క్రిబన్త గోమత్ శబ్దమునకు సుమాగమము నిశ్శంకముగనగును. గోమాన్, గోమన్తా, ఇత్యాది రూపములు సిద్ధమవును. భాధాతువుకంటె, భాతి అను సర్థమన, దవత్ప్రత్యయము చేసినచో, భవత్ అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. ఇది అత్వస్థమగుటవలన “అత్వస్థస్య” నూ. చే. దీర్ఘము, ఉగిత్తుగుటవలన సుమాగమము నగును. భవాన్. భవన్తా. భవన్తః ఇత్యాదులు. భూధాతువుకంటె శత్రుప్రత్యయము చేసినచో భవత్, అను ప్రాతిపదికమగును. “అత్వస్థస్య” (428) నూత్రమున అథ అనునది, ఉకారేత్సంజ్ఞక ప్రత్యయమున కనుకరణమని చెప్పటవలన, శత్రుప్రత్యయముకారేత్సంజ్ఞకము గాకపోవుటచే, శత్రున్తమగు నీ భవచ్ఛబ్దమునకు దీర్ఘము ప్రవర్తించదు. ఉగిత్తుగుటచే సుమాగమమగును. భవన్. భవన్తా. భవన్తః ఇత్యాదులు.

* 429. ఉభే అభ్యస్తమ్. 6-1-5. ఉభే, అభ్యస్తమ్. (ద్వే)

సామ్యత్వ ప్రకరణే యే ద్వేవిహితే తే ఉభే
సముదితే అభ్యస్తసంజ్ఞే స్తః ॥

429. ద్విత్వము, ఆటవ యథాయమునందును నెనిమిదవ యథాయము నందును విధింపబడినది. ఆనంతరస్య విధిర్వాభవతి ప్రతిషేధానా అను న్యాయముచే నవ్యవహితముగు నాటవ యథాయములోని ద్విత్వమునే యిచట గ్రహింపవలయును. ద్వే అను పదముయొక్క యనువృత్తిచేతనే ద్విత్వమును సర్థము నిర్ణయముచేసెననియును నూత్రములోని ఉభే గ్రహణము సముదాయమునకు సంజ్ఞాబోధకమునగును. ఆటవ యథాయమున విధింపబడిన ద్విత్వముచే నిష్పన్నములగు రెండు భాగములు కలపి అభ్యస్తసంజ్ఞక మగునని నూత్రార్థము. అభ్యస్తసంజ్ఞా నిమిత్తకములగు కార్యములు సముదాయమునకే వచ్చునుగాని ప్రత్యేకమునకు రావని గ్రహించునది.

* 430. నాభ్యస్తాస్త్యుః 7-1-78 న, అభ్యస్తాత్, శతుః.
(సమి)

అభ్యస్తాస్త్యురస్య శతుర్ముఖే న స్యాత్ । ద
దత్ । దదద్ । దదతౌ । దదతః ।

430. అభ్యస్తముకంటె పదునగు శత్రు ప్రత్యయమునకు సూర్యము రాదు. “ఉగిదచాన్” (363) నూ. చే, ప్రాప్తముగు సూర్యమున కిది నిషేధము. దదత్. దాన్ ధాతువనకు శత్రు ప్రత్యయమున చేసినచో ధాతువునకు ద్విత్వము వచ్చును. దదత్ అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. ఇది అభ్యస్తసంజ్ఞకమగును. దదత్ + సు. ఇచట శత్రు ప్రత్యయము, (అత్) అభ్యస్తము కంటె పదునగునగుటచే సూర్యము రాదు. సులోపాగులు. దదత్, దదద్, దదతౌ, దదతః ఇత్యాదులు.

* 431. జక్షిత్యాదయన్ 6-1-6 జక్ష, ఇత్యాదయః,
పట్ (అభ్యస్తమ్)

పక్షధాతువోశ్చ జక్షిత్య సప్తను ఏతే
భ్యస్తసంజ్ఞాః స్యుః । జక్షత్ । జక్షద్ । జక్షతౌ । జక్ష
తః । ఏవం జాగత్ । దర్శిత । కాసత్ । చకాసత్ ।
దీధీజీవోద్ధి త్వేసి ఛాద్వసత్వాద్యవ్యత్యయేన పరస్మై
పదమ్ । దీధ్యత్ । వేద్యత్ । గువ । గువే । గుపా ।
గుపః ॥ గుబ్ధ్యమిత్యాది ॥

431. ఇత్యాదయః, అనునది అత్యుక్త సంగ్రహ బహువీహి (ఇతి అదిత్యమంతే ఇత్యాదయః) ఇతి శబ్దముచే జక్ష ధాతువు పరామర్శింపబడును,

దీనివలన బాగ్య మొదలగు నాలు ధాతువులు గ్రహింపబడును. జత్ ధాతువు, దీనితరువాతనున్న బాగ్య మొదలగు నాలు ధాతువులు మొత్త మేడు నభ్యస్త సంజకమాలగునని యగము. జత్తుగులదాది గణము లొనివి. జత్ (భత్తుహస నయోః) (2) బాగ్య^{క్} (నిద్రాక్షయే) (3) దదీద్రా (గర్గతా) (4) చకాస్య (దీప్తా) (5) శాన్ (అనుశ్చయే) (6) దీధిత్ (దీప్తిదేవనయోః) (7) వేపిత్ (గతా) ఈ ధాతువులకు శత్ర్య ప్రత్యయము చేయునపుడు ప్రాప్తముగు నుమా గమముయొక్క నికృత్తి యభ్యస్తసంజకు యును. జత్తత్ + సు. సులోపము. జత్తత్, జత్తతా, ఇత్యాదులు. ఇత్తే, జాగ్రత్, దదీద్రత్, చకాసత్, శాసత్, దీధ్యత్, వేవ్యత్ అను శబ్దములు. దీధి (క్ష) వేపి (క్ష) ధాతువులు జిత్తు లగుటచే నాత్మ సేవదులగును. గాన వీనికి శత్ర్య ప్రత్యయమురాక శానచ్ ప్రత్య యమే పచ్చును. కనుక వీని కభ్యస్తసంజ చేయుట సిద్ధియైజనమును శంక కు తరమును, “దీధివేవ్యోః... పరస్మై పదము” అను గ్రంథముచే చెప్పుచున్నాడు. ఈ రెండు ధాతువులు వేదముందే ప్రయోగింపబడకపోవున క్యవన చేయబడినది. ఛందస్సునందు “వ్యత్యయో బహుళస్యే” (3-1 85) ను. చే, ^{క్} వీనికి ఆత్మసే పదమునకు మారుగ పరస్మై పదముగను గాన శత్ర్య ప్రత్యయము సాధువుగును. దీధ్యత్, వేవ్యత్ వీనికి నుమాగమనికృత్తికై యభ్యస్తసంజ సభువుగును. గోపాయతి యను శబ్దమున, గుహ (గత్తే) ధాతువునకు క్షిప్ ప్రత్యయము. గుప్ + సు నులోపజ^{క్}త్వములు. గుప్, గుప్, గుపా. ఇత్యాదులు.

* 482. త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనేక ఇచ్చ. 3-2-67. త్య దాదిషు | దృశః | అనాలోచనే | కన్ | చ (క్సిన్)

త్యదాదిషుపపదేస్య జ్ఞానాద్దృశేకాతో, కక్షో స్యాచ్చాత్ క్సిన్ ||

482. అనాలోచనే = న ఆలోచనమ్, అనాలోచనమ్, తస్మిన్, ఇచట ఆలోచన శబ్దమునకు జ్ఞానసామాన్య ము. త్యదాదు లుపపదములుగ నున్నపుడు జ్ఞానా^{క్}కము గానట్టి దృశో ధాతువుకంటె, కన్, క్సిన్ ప్రత్యయము లగును. తచ్చిబ్ద ముపపదముగనపుడు, దృశో ధాతువునకు క్సిన్ ప్రత్యయము, పిదప నుపపదసామాన్యము వచ్చినచో, తద్ + దృశో, అని యగను. ఇట్లుండ.

* 483. ఆ నర్వనామ్నః. 6-3-91. ఆ | స్వనామ్నః | (దృక్ దృశవతుషు)

నర్వనామ్న ఆకారోన్మాశ్శ. స్వాద్దృగ్ దృ శవతుషు | కుత్వస్య సిద్ధత్వద్వ్యుత్పత్తిః | తస్య జత్తేన డా తస్య కుత్వేన గా తస్య చత్తేన పక్షే కః | తాదృక్ | తాదృగ్ | తాదృశా | తాదృశః | ష త్యాపవాదత్యాత్మత్వేన ఖకారి ఇలిక్త యట - చ

రదత్తాదిమతేతు చర్వాభావపక్షే ఖిపన శ్రూయే
త సతు గః | జత్వప్రతి కుత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ | ది
గాదిభ్యోయ దితి నిర్దేశాన్నా సిద్ధత్వమితి వా బో
ధ్యమ్ | ప్రశ్నేతిషత్వమ్ | జత్వచర్త్వే | విట్ | విడ్ |
విశౌ | విశః | విశమ్ ||

438. సర్వనామశబ్దమునకు ద్యౌః దృశవతులు పరమగునపుడు, ఆకార మనాదేశమగును. తద్ + ద్యౌః, అనుచోట తచ్చబ్రమున కాత్వము వచ్చును. తాద్యౌః + సు. సులోపము, తాద్యౌః. ఇచట క్షిప్ ప్రత్యయస్య, నూ. చే, విహితమగు కుత్వ మసిద్ధమగుటవలన, మొదట, “ప్రశ్చభ్రజ్” నూ. చే, షత్వము. తాద్యౌః, జత్వము, తాద్యౌః. “క్షిప్ ప్రత్యయస్య” నూ. చే, కుత్వము. వాచసానే నూ. చే, చర్త్వము. (ప, డ, గ, కాః) తాద్యౌః, తాద్యౌః, తాద్యౌః, తాద్యౌః. “ప్రశ్చభ్రజ్” నూ. చే, విహితమగు షత్వ మునకు “క్షిప్ ప్రత్యయస్య కుః” నూ. చే, విహితమగు కుత్వ మపవాదమని కైయట హరిదత్తాదుల మతము. పీరియాశయమిది. క్షిప్ ప్రత్యయస్య కుః, నూత్రస్థానమున, “కుః క్షిప్రత్యయః” అని న్యాయముచేసి దృష్ట్య, అను పదము సభ్యాహారము చేసినచో దేనికంటె క్షిప్ ప్రత్యయము దృష్ట్యమగునో దానికి కుత్వమగునను బహువ్రీహి సమాసఫలము సిద్ధమగుచుండ. సభ్యమగు ప్రత్యయ గ్రహణమువలన, “క్షిప్ ప్రత్యయో యస్మాద్యస్మాత్” అను వీప్సగర్భ బహువ్రీహి నాశ్రయింపవలయును. క్షిప్రస్తములన్నియు నీ నూత్రమునకు లక్ష్యములగును. తాద్యౌః కులత్య విషయముగు లక్షణముచరితార్థమగుటచే నపవాదమగునని ఈ మతమున, తాద్యౌః, అనుచోట షత్వమును భాధించి కుత్వము ప్రవర్తించును. ఆస్తాతిన్యాయమువలన ఖకారమగును. చర్త్వపక్షమున. తాద్యౌః. చర్వాభావ పక్షమున ఖకారమే శ్రుతమగును. తాద్యౌః. జత్వమును గుఱించి కుత్వ మసిద్ధమగుటవలన నిచట జత్వముచే గకారము రాదు. “దిగా దిభ్యోయత్” (4-31-51) నూత్రమున క్షిప్రస్తమగు దిశ్ శబ్దమునకు జత్వ నిర్దేశమువలన జత్వమునుగుఱించి కుత్వ మసిద్ధముగాదు. కావున జత్వముచే తాద్యౌః, అను రూపముగూడ సాధ్యమగుననియు చెప్పవచ్చును. విశతి అను నర్థమందు, విశధాతువుకంటె క్షిప్ ప్రత్యయము. విత్ + సు. సులోపము. “ప్రశ్చభ్రజ్” నూ. చే, షత్వము. జత్వచర్త్వములు. విట్, విడ్, విశౌ, విశః, ఇత్యాదులు.

వివ :—“క్షిప్ ప్రత్యయస్య” అను నూత్రములోని ప్రత్యయగ్రహణము బహువ్రీహిమాత్ర ఫలకమేయని భాష్యమందు చెప్పటవలన, వీప్సగర్భ బహువ్రీహ్యశ్రయణము భాష్యవిరుద్ధము. కావున దధ్యౌః, ఇత్యాదులందు కుత్వము చరితార్థమగుటవలన కుత్వము షత్వాపవాదమునుట సరిగాదు.

ఈ యాశయమును సూచించుటకే మూలకారు డిది కైయటాదుల మతముని చెప్పెను.

* 484. నశేర్వా 8-2-63 నశేః, వా. (కుః, ఆస్తే, పదస్య)

నశేః కవరోస్తాదేహో వా స్యాత్పదాస్తే।
నక్। నగ్। నట్। నడ్। నశా। నశః। నగ్భ్యమ్।
నడ్ భ్యామిత్యాది॥

484. పదాస్తమన నశ్ ఆశుదానికి కవరాదేశము వికల్పముగ నగును. నక్ + సు. సులోపము. ఈ కుత్వ మసిద్ధమగుటచే, “వ్రశ్చభ్రశ” నూ. చే, పత్వము. జత్వము, నడ్. పిదప కుత్వముచే గకారము. చర్త్వ వికల్పము. అనగా తాదృశ్ తబ్దమునవలె వరుసగ, ప, డ, గ, క లగును. నక్, నగ్. కుత్వాభావపక్షమందు పత్వజత్వ చర్త్వములు. నట్, నడ్, నశా, నశః, నగ్భ్యమ్. పక్షమందు నడాభ్యమ్. ఇత్యాదులు.

* 485. స్పృశోఽనుదకే క్షిన్ 8-2-53 స్పృశః, ఆనుదకే, క్షిన్, (సుపి)

అనుదకే సుప్యపపదే స్పృశేః క్షిన్ స్యాత్।
ఘృతస్పృక్। ఘృతస్పృగ్। ఘృతస్పృశా। ఘృతస్పృ
శః। క్షిన్ ప్రత్యయే యస్మాదితి బహువ్రీహ్యశ్రయ
ణాత్, క్షిప్యపి క్షిప్యమ్। స్పృక్। పడగఃః ప్రా
గ్యత్। ఇధృష ప్రాగ్భేభి। అస్మాద్వత్ప్రిగాదినా
క్షిన్, క్షిత్తిమస్తాదాత్తత్త్విం చ నిపాత్యతే। కుత్వా
త్వాప్యం జత్వేన, డ, గ, క। ధృష్టాంతి దధృక్।
దధృగ్। దధృషే। దధృషః। దధృగ్భ్యామిత్యాది।
రత్నాని ముష్ణాంతి రత్నముట్। రత్నముడ్। రత్న
ముషే। రత్నముషః। పడోభ్యైలుక్। పట్। పడ్।
పడ్భిః। పడభ్యః (2) పట్ చతుర్భ్యశ్చేతిపట్।
అనామితిపర్యదాసాన్నప్యత్వ నిషేధః। యరోసునాసి
కఇతి వికల్పం బాధిత్యా ప్రత్యయే భాషాయాం
నిత్యమితిచనా నిత్యమనునాసికః। పణామ్। పట్
త్సు। పట్స్। తదస్తవిధిః। పరమపట్। పరమప
ణామ్। గౌణత్వేతు ప్రియపషః। ప్రియపషామ్।
యత్త్వింప్రతి పత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ ససజాహరుతి రు
త్వమ్॥

485. ఉదకశబ్ద భిన్నమగు సుబస్తమపపదమగునపుడు స్పృశ ధాతువు కంటె క్షిన్ ప్రత్యయమగును. ఘృతంస్పృశతి అను విగ్రహమున ఘృతశబ్ద

తూర్వక స్పృశధాతువునకు క్షిప్ ప్రత్యయము. ఘృతస్పృశ్ + సు. సులోపము తాదృక్ శబ్దమునకువలె ష, డ, గ, క, లగును. ఘృతస్పృక్, ఘృతస్పృగ్, ఘృతస్పృశ్. ఇత్యాదులు. స్పృశతి (తాకుచున్నాడు) అను నర్థమున స్పృశ ధాతువుకంటె క్షిప్ ప్రత్యయమగును. క్షిప్ ప్రత్యయస్య (379) సూ.త్రమున, క్షిప్ ప్రత్యయస్య, అనునది బహువ్రీహీయని వ్యాఖ్యానము చేయుటచేతను, ఘృతస్పృశ్, అనుచోట క్షిప్ ప్రత్యయము ద్వ్యుచ్చయగుటచేతను, స్పృశ్ అనునది క్షిప్ వత్తమైనను కుత్స్యము వచ్చును. పూర్వమువలె, ష, డ, గ, క, లగును. స్పృక్, స్పృగ్. ఇత్యాదులు. శిశ్యవా (ప్రాశస్త్యే) ధాతువుకంటె, ఋత్విక్ (375) సూ. చే, క్షిప్ ప్రత్యయము, క్షిత్వము, అన్తోదాత్తము, నిపతింపబడెను. దచ్చమ్ + సు. సులోపము. క్షిత్వమును గుఱించి కుత్స్య మసిద్ధమగుటవలన జత్వముచే డకారము, పిదప కుత్స్యముచే గకారము, చర్త్వ ముచే కకారము, వచ్చును. దచ్చమ్, దచ్చగ్, దచ్చమ్ ఇత్యాదులు. రత్నా నిముష్టాతి, అను విద్యహమున నిత్వైతబ్దభాగ్యక మున ధాతువునకు క్షిప్ ప్రత్య యము. ఉపపద సమాసము. రత్నముష్ + సు. సులోప ఉత్త్వచర్త్వములు. రత్నముష్, రత్నముష్, రత్నముష్ ఇత్యాదులు. సుష్ శబ్దము నిత్య బహువచ నాన్తము. షష్ + జస్, శస్. షష్ట్యైక్ (292) సూ. చే, జశ్యస్సులకు లుక్కుగును. జత్వచర్త్వములు. షట్, షడ్, షష్ + ఆమ్. షట్ చతు ర్భ్యశ్చ (389) సూ. చే, ఆమ్ ప్రత్యయమునకు నుడాగమము. షడాన్తమగుటచే జత్వము. షడ్ + నామ్. నమదాన్త్యోగనామ్ (115) సూ.త్రమున, ఆనామ్, అను పర్యదానమువలన నిచట ష్టత్వనిష్కేళము ప్రవర్తించును. షడ్ + జామ్. జామ్ అనునది. అనునానికాది నిత్యయమగుటచే .. యగోనునానికే 2నునాని గోవా (117) సూ. చే, ష్టాన్తయగ అనునానికే షకల్పమును బాధించి, “ప్రత్యయే భాషాగూం నిత్యమ్” అను వచనముచే ననునానికను నిత్యముగ నగును. షజామ్. షట్ + గు. జత్వముచే డకారము. ఘడాగమచర్త్వ ములు. షట్త్వి. ఘడాగమభావముగను. జత్వచర్త్వములు. షట్త్వి. షడ్భ్యైల్, షట్ చతుర్భ్యశ్చ అను సూత్రము ల్లోధకారములొని వగు టచే, షట్ సంజకాన్తమగును ప్రవర్తించును. పరమషట్, పరమషడ్. ఇత్యాదులగును. షై రెండు సూత్రములందు బహువచన నిర్దేశమువలన షడధము ప్రధానమగునపుడే, లక్ సుడాగమములగును. షడ్ధి మప్రధానమగునపుడు, అనగా గోణమందు ప్రవర్తించవు. ప్రియా షట్ యస్య ప్రియాషట్. దీని కేకవచన ద్వివచనములు నుండును. ప్రియాషష్టే. ప్రియాషష్టః. ఇచట జశ్యస్సు లకు లుక్కు రాదు. ప్రియాషషామ్. ఇచట నుడాగమము రదు. పతితుమిచ్ఛతి అను నర్థమున, పతి (వ్యక్తాయాంపాచి) ధాతువునకు గన్ ప్రత్యయమగును. సన్నన్తమగు పిపతిష అను ధాతువునకు, క్షిప్ ప్రత్యయము, పిపతిష్, అను ప్రాతిపదికమగును. పిపతిష్ + సు. సులోపము, ఇచట షకారము, సన్

ప్రత్యయములలోని సకారమునకు, ఆదేశప్రత్యయము: (213) నూత్రవిహితముగు పత్వముచే నివచునునది. కావున నిది, “సమజుహారు:” (163) నూత్ర విహిత రుత్వమును గుఱించి యనివచునుటచే సకారముని గూర్చుటవలనను, ప్రత్యయలక్షణముచే పదాంతముగటవలన నివచు రుత్వమును. పిపత్తిక. ఇట్లుండ.

* 436. ర్వానుపధాయా దీర్ఘ ఇక: 8-7-76 ర్వా, ఉపధాయా, దీర్ఘ, ఇక: (ధాతో, పదస్య, అస్తే)

రేఫవాస్తస్య ధాతోపధాయా ఇకోదీర్ఘః స్యాత్ప్రకాశ్చ. పిపత్తిక. పిపత్తిమ. పిపత్తిమ. పిపత్తి ర్భ్యై. వాశరీతి వా విస్తరియ: ||

436. ర్వా, అనునది వ్యంజ్యము (ర్ చవ్ చ, ర్వా, తయోః) ఇది ధాతువునకు విశేషణము. రేఫాంతముగాని పకారాంతముగాని యగు ధాతువు యొక్క యుపధాయగు నిక ప్రత్యయవర్జ్యమునకు పదాంతమున దీర్ఘమగును. పిపత్తి, అనునది ధాతువు పదమునకుటచే రేఫర పూర్వమున నికారమునకు దీర్ఘమగును. రేఫర విస్తయ. పిపత్తి. పిపత్తిమ. పిపత్తిర్భ్యై. పిపత్తి + సు. రుత్వ దీర్ఘవిస్తయము. పిపత్తిను. ఇచట విస్తరియస్యను: (139) నూత్ర ప్రాప్తముగు సత్వమును బాధించి “వాశరీ” నూ. చే, పాక్షికముగు విస్తరియ మగును. పక్షముందు సత్వము వచ్చును. పిపత్తిను. పిపత్తిమ + సు. ఇచట ఇకో సకారములకు, మునుగ విస్తరియము. పకారము వ్యవధానకముగటవలన, “ఆదేశ ప్రత్యయము:” నూ. చే. సుప్రత్యయములలోని పకారమునకు పత్వ ముప్రాప్తముగుదింక పిపత్తియు విధించుచున్నది.

* 437. నుమ్యిస్సనియర్వ్యవాయేఽపి క్షరీతి నుమ్యిస్సనియర్వ్యవాయే. ఆపి (ఇకో ర్వా, ను. మూర్ధస్య)

నైపుణ్య ప్రశ్నోకం వ్యవధానేఽపి ఇకో కుభ్యాం సకస్య సస్య మూర్ధస్యదేశా స్యాత్. ఘృత్వేన పూర్వస్య పత్తియే. పిపత్తియే. పిపత్తిమ. ప్రశ్నోకమితి వ్యాఖ్యానాదనేకవ్యవధానే పత్తిం న నింస్య. నింస్యే. నుమ్యిహం నుమ్యిహానికానిస్యాకోపక్షాతా రమ్ వ్యాఖ్యానాత్. నేనహం నుమ్యిహం. పుంసు. ఆతవన సకర్త్రహణేన తాత్పర్యే. రాత్రిక్షేతి స లోపే విస్తయ. చిక్తి. చిక్తిర. ర్వాస్యపితిని యమాన్నవిస్తయ. చిక్తియే. దక్షేనాసే. ఉత్త సామ వ్యాప్తిలోప. పత్తిస్యానితత్వా ద్రుత్వవిస్తయ. ర్వా. ర్వాహ. ర్వాహ. పత్తిస్య ఇతి వా ర్వాహకో. ర్వాహ. ర్వాహ. ర్వాహ. విశ ప్రవేశనే. నుమ్యిస్స

క్విన్. ఉత్పస్యాసిద్ధత్వా త్సంయోగాంతలోపః। ప్ర
శ్చేత్రిష్టమ్। జత్వచత్వేత్త్విః। వివిట్. వివిడ్. వివిక్షే।
వివిక్షుః। స్కొరితికలోపః। తట్. తడ్. తక్షే. తక్షుః।
గోరట్. గోరడ్. గోరక్షే. గోరక్షుః. తక్షిరక్షిభ్యాం
ణ్యస్తాభ్యాం క్విపితు. స్కొరితి న ప్రవర్తతే। జిలో
పస్య స్థానివచ్ఛావాత్। పూర్వత్రాసిధీయే న స్థాని
వదితి తు ఇహ నాస్తి। తస్యదోష స్సంయోగాది లో
పలత్వణత్వేష్వీతి నిషేధాత్। తస్మా త్సంయోగాంత
లోపఏవ। తక్. తన్. గోరక్. గోరన్. స్కొరితిక
లోపంప్రతి కుత్పస్యాసిద్ధత్వాత్ సంయోగాంతలో
పః। పిపక్. పిపన్. ఏవం వివక్. దిధక్. పిసగతా। సు
ష్టుపేసతీతిసుపీః। సుపిసా। సుపిసః। సుసిసా। సుపీ
ర్భ్యాం। సుపీఃషు। సుపీషు। ఏవం సుశూః। తుసఖండ
నే। విద్వాన్. విద్వాంసా। విద్వాంసః। హేవిద్వాన్।
విద్వాంసమ్। విద్వాంసా॥

487. నుమ్యిసర్జనీయ శర్వ్యవాయే అనుచోట శరస్తము ద్వంద్వ
సమాసము. పిదప, తైర్వ్యవాయే ఆని తత్పురుషము. నుమ్ గ్రహణము నుమ్
స్థానికమగు ననుస్వారమున కుపలక్షణము. వ్యవాయమన వ్యవధానము. ఇది
ద్వంద్వస్తమున క్రూయమాణమగుటచే నుమాగులతో ప్రత్యేకముగ సంబం
ధించును. కావున వీనిలో ననేకములతో వ్యవధానమున్నపుడు ఉత్పము రాదని
ఫలించును. నుమాగమమున కాదేశమగు ననుస్వారము, విసర్జనీయము, శర్
ప్రత్యాహార వర్ణములు, వీనిలో నేదయిన నొకదానితో వ్యవధానమున్నను
లేకున్నను ఇట్లే కవర్ణములకంటె పరమగు సకారమునకు ఉత్పము వచ్చునని
నూత్రార్థము. ఆదేశప్రత్యయయోః, నూత్రమున 'ఇట్ కోః' అనునది పంచ
మ్యస్తమగుటవలన వ్యవధానమందు ఉత్పమప్రాప్తమగుచుండ నీ నూత్రమును
చెప్పెను. పిపతీఃసు. ఇచట విసర్జనీయాదేశ పక్షమందు విసర్జనీయముతో వ్యవ
ధానమందుటవలన ఉత్పము వచ్చును. పిపతీ షు. సత్వపక్షమందు, శర్
ప్రత్యాహారవర్ణముతో వ్యవధానమందుటచే సుప్రత్యయములోని సకారమునకు
ఉత్పమగును. పూర్వసకారమునకు- “షునాప్టు.” నూ. చే, ఉత్పము. పిపతీష్షు.
నుమాదులలో నేదయిన నొకదానితో వ్యవధానమున్నపుడే ఉత్పమగునని
వ్యాఖ్యానము చేయుటవలన ననేకములతో వ్యవధానమున్నపుడురాదు. నింస్స్వ
(నింస్ + స్వ) నింస్సే (నింస్ + సే) ఇందు మొదటిది నిసి (చుంబనే)
ధాతువునకు లగ్యాధ్యమై పురుషైకవచనము. రెండవది లగ్యాధ్యమైక వచనము.
ఇచట నికారమునకును ప్రత్యయ సకారమునకును నుమ్ స్థానికానుస్వారము
సకారము (శర్) యీ రెండును వ్యవధాయకములగుటచే ఉత్పము రాదు.

నూత్రములోని నుమ్ గ్రహణము సామాన్యముగ ననుస్వారమున కపలక్షణమునక నుమ్ స్థానికానుస్వారమున కపలక్షణ మవలయును. ఇందు శబ్దల వ్యాఖ్యానమే ప్రమాణము. సుహిన్ శబ్దమునకు సప్తమీ బహువచనమునందు (సుహిన్ + సు) సంయోగాన్త లోపముచే ప్రాతిపదికాన్త సకారము లోపించును. సుహిన్ + సు, అని యగును. ఇచట నుమాగమముతో వ్యవధానమున్నది గాని నుమ్ స్థానికానుస్వారముతో వ్యవధానము లేనందున షత్వము రాదు. పుమ్ శబ్దమునకు సప్తమీ బహువచనమునకు, (పుమ్ + సు) సంయోగాన్త లోపముచే ప్రాతిపదిక సకారము లోపించును. ఇచట ననుస్వారము మకారస్థానిక మగుటచే షత్వమురాదు. పై వ్యాఖ్యానమున కిట్టి సలమలందు షత్వనిర్వృత్తియే ఫలము. నుమ్ గ్రహణ మిట్టి యనుస్వారమున కపలక్షణ మగుటచేతను శర్ ప్రత్యాహారమున సామాన్యముగ ననుస్వారమునకే ప్రవేశముండుటవలనను, శర్ గ్రహణముచే నుమ్ గ్రహణము గత్థముకాదు. శర్ ప్రత్యాహారమున ననుస్వారములకు పాఠము చేయువినవగుటచే నిచట నుమ్ గ్రహణ మనుస్వారమాత్రమున కపలక్షణమవలనదో శర్ గ్రహణముచేతనే గత్థమగుటవలన నుమ్ పదము వ్యక్తము గావలసినదగును. చిక్స్ అను సన్నన్త ధాతువుకంటె కర్త్తమును క్షిప్ ప్రత్యయముచేసిన, చిక్స్, అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. చిక్స్ + సు. సులోపము. షత్వ ముసితమగుటచే, “రాత్సస్య” (281) నూ. చే, సకారలోపము. విసర్గము. చిక్స్. చిక్స్. చిక్స్ (చిక్స్ + సు) సకారలోపము ప్రవర్తించిన వియ్యట, రోసుసి (310) అను నియమమువలన రేఫకు విసర్గము రాదు. దమ్మోన్. ఇది ఉదాది నూత్రము. దమ (ఉపశమే) ధాతువునకు దోన్ ప్రత్యయమగునని యగ్గము. ప్రత్యయములోని డకార మిత్సంజ్ఞకము. డిత్వ సామ్యమువలన, దమ్ అనునది భసంజ్ఞకము గాకపోవనను, టేః (317) నూ. చే, టిలోపమగును. దోన్. “ఆదేశ ప్రత్యయ” (213) నూ. చే, సకారమునకు షత్వమువలన దోమ్, అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. దోమ్ + సు. సులోపము. షత్వ ముసితమగుటవలన సకార బుద్ధిచే రుత్వవిసర్గములు. దోః, దోషా, దోషః. దోష్ + శన్. ఇచట పద్దహ్మహన్, (229) నూ. చే, వైకల్పికమగు దోషన్నాదేశమగును. దోషక + ఆన్. అల్లోపాత్వములు. దోష్. దోషన్నాదేశభావ పక్షమందు, దోషః. దోష్ + భ్యామ్ = దోషభ్యామ్, దోష్భ్యామ్, ఇత్యాదులగును. విశ ధాతువునకు సన్నన్తరూపము విః అనునది. దీనికి క్షిప్ ప్రత్యయముచేసిన విః అను షకారాన్త ప్రాతిపదిక మేర్పడును. విః + సు. ఇచట సాపాదకమగు కార్యము (సులోపము) నకు ప్రవృత్తియోగ్యత యున్నపుడు త్రిపాదీశకార్యము (ధాతు శబ్దమునకు షత్వకత్వములు) ప్రవర్తించదు. కావున హోజ్యావ్ భ్యః (258) నూ. చే, సులోపము మొదట ప్రవర్తించును. పిదప, విః + సు, అనియుండ, “వశ్చభ్రజ్జ” నూత్ర విహితమగు షత్వము (శబ్దమునకు)

అసిద్ధమగుటవలన మొదట సంయోగాస్తలోపము (వివిక్). తరువాత, షత్త్వము (వివిష్) జత్త్వచర్త్వములు. వివిట్, వివిడ్, వివిత్తే, వివిక్షః ఇత్యాదులు. తక్స (తనూకరణే) ధాతువునకు క్లిప్ ప్రత్యయము, తక్ష, అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. తక్ష + సు. సులోపము. పదాంతమందలి సంయోగాదిలోపము, పదాంతమందలి సంయోగాస్తలోపమున కపవాదమగుటచే నిచట సంయోగాది యగు కకారము లోపించును. తష్, జత్త్వచర్త్వములు. తక్షి, తక్ష. (చెక్కించువాడు = కంసాలి) తక్షే, తక్షః. ఇత్యాదులు. గారక్షతి (గోవులను కాచువాడు) అను నర్థమున గోశబ్దముపపదముగ నున్నపుడు రక్షధాతువునకు క్లిప్ ప్రత్యయము. గోరక్ష. అను షకారాంత ప్రాతిపదిక మేర్పడును. ఇది తక్ష శబ్దబద్ధమగును. గోరక్షి, గోరక్ష, గోరక్షే. ఇత్యాదులు. ణిజన్తములగు తక్షిరక్షి ధాతువునకు క్లిప్ ప్రత్యయమువలన, తక్ష, గక్ష, అను షాంత ప్రాతి పదికములగును. అచః పరస్మిక్ (51) నూ. చే, ణిలోపమునకు స్థానివద్భావము వలన పదాంత సంయోగము గాకపోవుటచే నిచటమాత్రము సంయోగాస్త లోపాపవాదమగు సంయోగాదిలోపము ప్రవర్తించదు. “తస్యదోష సంయో గాది లోపలత్సణత్వేషు” అను నిషేధముండుటవలన పూర్వత్రాసిదే నస్థాని వత్, అను స్థానివద్భావ నిషేధము (సంయోగాదిలోపము విషయమున) ప్రవర్తించుననుటకు వలనుపడదు. కావున నిచట షకారమునకు సంయోగాస్త లోపమే ప్రవర్తించును. జత్త్వచర్త్వములు. తక్, తక్. (చెక్కించువాడు) తక్ష. ఇత్యాదులు. గోరక్, గోరక్ (గోవులను కాపించువాడు) గోరక్షే, గోరగ్భాష్. ఇత్యాదులు. పిపక్ష అనునది పచ్ ధాతువునకు సక్ ప్రత్య యాంతరూపము. దీనికి క్లిప్ ప్రత్యయము చేసినచో పిపక్ష, అను షాంత ప్రాతిపదిక మేర్పడును. పిపక్ష + సు. సులోపము. ఇచట కకారము, “చోః కుః, నూత్రవిహిత కత్వనిష్పన్నమగుటచే నిది సంయోగాదిలోపమునుగూర్చి యసిద్ధమగును గాన నిచట సంయోగాదిలోపము రాదు. కాన షకారమునకు సంయోగాస్తలోపమే వచ్చును. జత్త్వచర్త్వములు. పిపక్, పిపక్ (వంట చేయు నిచ్చగిలవాడు) పిపక్షే, పిపక్షః ఇత్యాదులు. ఇల్లే, వచ (పరిభాషణే) వహ (భస్మీకరణే) ధాతువులకు సన్నన్తములగు వివక్ష, దిధక్ష, అనువానికి క్లిప్ ప్రత్యయము చేయునపుడు, వివక్, వివక్. వివక్షే (చెప్పట కిచ్చగల వాడు) దిధక్, దిధక్, దిధక్షే. ఇత్యాది రూపములు క్రమముగనగును. పిసధాతువునకు గమనముగము సుభృషేసతి, అను నర్థమున సుపూర్వముగు దీనికి క్లిప్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించిన, సుపిన్, అను షకారాంత ప్రాతిపదిక మగును. సుపిన్ + సు. సులోప రుత్వములు. గోరుపధాయః (436) నూ. చే, దీరము. విసగము. సుపీః (బాగుగ నడచువాడు) సుపిసౌ, సుపిసః, సుపీషు, సుపీష్ణు. పి. తమ శబ్దమునకు సప్తమీ బహువచనమునందువలె నిచట ప్రక్రియను గమనింపవలయును. సుపూర్వకతుస (ఖండనే) ధాతువునకు

క్విబస్తమగు సుతున్ శబ్దమున క్షేప్రక్రియ నూహించునది. విద (గానే) ధాతువునకు వేత్తి అను నర్థమున వసుప్రత్యయమువలన విద్వన్ అని యగును. దీనికి సర్వనామసానమందు గత్త్వప్రయుక్తమగు సమాగమము, “సాస్తమహతస్సంయోగస్య (318) నూ. చే, దీర్ఘమునగును. ప్రథమైక వచనమున సులోప సంయోగాస్త లోపములు. విద్వాన్ (గానముగలవాడు) విద్వాంసా, విద్వాంసః. సంబుద్ధి పరమగునపుడు మాత్రము పథాద్దీర్ఘము ప్రవర్తించదు. హేవిద్వాన్.

* 438. వసోస్సంప్రసారణమ్ 6-4-131 వసోః, సంప్రసారణమ్. (భస్య)

వస్వస్తస్య భస్య సంప్రసారణం స్యాత్ ।
పూర్వరూపత్వం, షత్వమ్ । విదుషః । విదుషా । వసు
ప్రంస్వీతిదత్వమ్ । విద్వన్భ్యామిత్యాది । నేదివాన్ ।
నేదివాంసా । నేదివాంసః । నేదివాంసమ్ । అస్తరజ్ఞో
పీడాగమః సంప్రసారణవిషయే న ప్రవర్తతే । ఆకృ
తవ్యూహోఽలి పరిభాషయా । నేదుషః । నేదుషా । నేది
వద్భ్యామిత్యాది । సాస్తమహత ఇత్యైత సాస్తం
యోగపి ప్రాతిపదికవైస్య గృహ్యతే నశు ధా
తోః । మహద్భ్య సాహచర్యాత్ । సుష్ఠుహినస్తీతి సు
హిన్ । సుహింసా । సుహింసః । సుహిన్భ్యామ్ । సుహి
న్సు । ధ్వత్ । ధ్వద్ । ధ్వసా । ధ్వసః । ధ్వద్భ్యామ్ ।
ఏవం స్రతో ॥

438. వసు అనునది ప్రత్యయమగుటవలన వస్వస్తబోధకమగును. భసంజకమగు వసు ప్రత్యయాస్తయవస సంప్రసారణమగునని సూత్రార్థము. విద్వన్ + శన్. ఇచట సంప్రసారణ పూర్వరూప షత్వములు. విదుషః. విద్వన్ + టా. విదుషా. విద్వన్ + భ్యామ్. వసుప్రంసు (లిలి) నూ. చే, సకారమునకు దశారాదేశము. విద్వద్భ్యామ్ ఇత్యాదులు. సద్ (విశరణగత్యవసాద నేపు) ధాతువునకు క్వసు ప్రత్యయమువలన నేదివన్, అని యగును. ఇది విద్వన్ శబ్దవద్యమగును. నేదివాన్, నేదివాంసా, నేదుషః, నేదుషా ఇత్యాదులు. సంప్రసారణ విషయమున (అబాది ప్రత్యయములు ఒకమగునపుడు) నేదివన్ + శన్, ఇత్యాదులందు, అస్తరజ్ఞమైనను “ఆధాతుకస్యే ద్వలాదే (7-2-35) నూత్ర విహితమగు నిడాగమము (వస్ ప్రత్యయమునకు) ఆకృతవ్యూహ పరిభాషచే ప్రవర్తించదు. ఇడాగమ నిమిత్తమగు వకారము సంప్రసారణముచే నశింపనుండుటవలన నిచట నకృతవ్యూహ పరిభాష ప్రవర్తించును. కావున నేదుషః, ఇత్యాదులే యగును. సుపూర్వకిహిసి (హింసాయామ్) ధాతువునకు

క్లిప్ ప్రత్యయమువలన సుహిన్ అను ప్రాతిపదికమగును. సుహిన్ + సు. సులోప సంయోగాంత లోపములు. సంయోగాంతలోప మనిషమగుటవలన నలోపము రాదు. సర్వనామసానే (151) సూ. చే, ఏకారాంత ప్రత్యయక్రమగు నుపధా దీర్ఘము రాదు. సుహిన్, అని యగును. సాన్తమహతః (318) సూత్రమున మహచ్చబ్ద సాహచర్యమువలన, సాన్తసంయోగమును ప్రాతిపదిక సంబంధియగుదానినే గ్రహింపవలయును గాని ధాతు సంబంధియగుదానిని గ్రహింప వలనుపడదు. కావున సుహిన్ అనుచోట సాన్తసంయోగము ధాతు సంబంధి యగుటచే దీర్ఘము రాదు. సుహిన్ + భ్యామ్. సంయోగాంత లోపము. సుహిన్ భ్యామ్. సుహిన్ + సు. సంయోగాంతలోపము. సుహిన్ సు. ధ్వంసు ధాతువునకు క్లిప్ ప్రత్యయమువలన, ధ్వన్ అను. ప్రాతిపదికమగును. ధ్వన్ + సు. సులోపము. వసుక్రంసు, (339) సూ. చే, దకారాదేశము. చర్వము. ధ్వత్, ధ్వద్, ధ్వసౌ, ధ్వసః, ద్వద్భ్యామ్. ఇత్యాదులు. ఇట్లే క్రంసు ధాతువునకు క్లిప్ ప్రత్యయాంతమగు క్రస్ శబ్దమునకును కార్యముల నూహింపదగును.

* 439. పుంసోఽసుక్. 7-1-89. పుంసః, అసుక్ (సర్వ నామసానే),

సర్వనామసానే వివక్షితే పుంసోఽసుక్ స్వాత్. ఉకార ఉచ్చారణార్థం బహుపుంసీ ఇత్యత్ర ఉగిత్యేలిజీర్ణం కృతేన పూర్ణోడమ్ సున్నితి ప్రత్యయస్య గీర్ణత్వేన నమసిద్ధేః. పుమాన్. హే పుమాన్. ప్రమాంసౌ. ప్రమాంసః. పుంసః. పుంసాః. పుంభ్యామ్ పుంభేః. పుంసు. బహువచనత్యేనక్. ఉశనా. ఉశనసౌ. ఉశనసః. ఆశ్య సంబుద్ధి వాఽసక్ నలోపశ్చ వా వాచ్యః. హేఉశనన్. హేఉశన. హేఉశనః. ఉశనోభ్యామిత్యాది. అశహా. అశహసౌ. అనే హసః. హేఅశహః. అశహోభ్యామిత్యాది. వేధాః. వేధసౌ. వేధసః. హేవేధః. వేధోభ్యామిత్యాది. అ ధాతోఽథ్యుక్తేర్న దీర్ఘః. సుప్తవస్తే సువః. సువసౌ. సువసః. పిండంగ్రసతే పిండగ్రః. పిండగ్గః. గ్రసు, గ్లసు, అదనే ||

439. సర్వనామసానము వివక్షితమగునపుడు పుంస్ శబ్దమునకు ఆసుకారాదేశమగును. వివక్షితే అని యనుటవలన సర్వనామసానముయొక్క యుత్పత్తికి పూర్వమే యాదేశమగును. ఇది జీర్ణగుటచే నన్వాదేశమగును. ఆదేశమున నుకార ముచ్చారణార్థము గాని యత్సంజ్ఞకము కాదు. బహువచన పుమాంసో

యస్యామ్, అను విగ్రహమున బహుపుంస్, అను సమాసమునకు ఉగితశ్చ (458) నూ. చే, జీవ ప్రత్యయము ప్రవర్తించుటచే బహుపుంసీ అని యగును. లిద్దనిమిత్తక కార్యములు ప్రవర్తించిన పిమ్మటనే విభక్తి వివక్షయగుటచే జీవ ప్రత్యయమునకు పూర్వమ సుకూడేశమునకు ప్రాప్తిలేదు. కావున నిచ్చుట జీవ సిద్ధి కై పూఘోడుమ్సున్, అను నుణాది నూత్రముచే విహితమగు డుమ్సున్ ప్రత్యయమున నుకార మిత్సంజకమునకు యావశ్యకము. పూ ధాతువునకు డుమ్సున్ ప్రత్యయముచేసిన, పుమ్స్, అను ప్రాతిపదికమగునని యుణాది నూత్రమున కర్థము. ఇట్లు పుంస్ అనునది యుగిత్తగుటవలననే పుమాన్ ఇత్యాదులందు నుమాగమము సిద్ధమగును గాన నసుకూడేశమున నుకారమున కిత్సంజ యావశ్యకమని గ్రహించునది. పుంస్ శబ్దమున కసుకూడేశము ప్రవర్తించిన, పునున్ అని యగును. దీనికి సుప్రత్యయము, నుమాగమము, సాన్తమహతః (318) నూ. చే, నుపధాద్ధీర్ము. సులోప సంయోగాన్త లోపములు. సంయోగాన్తలోప మసిద్ధమగుటవలన నలోపము రాదు. పుమాన్. ఇట్లే మిగిలిన సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు నసుకూడేశ నుమాగమ దీర్ముల నూహించవలయును. పుమాంసా. పుమాంసః. సంబుద్ధి పరమగునపుడు సుమా గమమును విడిచి కేషించిన కార్యములు ప్రథమైకవచనమునందువలె నూహింప వలయును. హేపుమన్. పుంస్ + శస్. పుంసః. పుమ్స్ + భ్యామ్. సంయోగాన్తలోపము. అను స్వారము. పుంభ్యామ్. పుంసు. ఇత్యాదులు. ఉశనస్ + సు. “ఋగుశనస్” (277) నూ. చే. అనకూడేశము. ఉశనస్, “సర్వనామసానే” (251) నూ. చే, నుపధాద్ధీర్ము. సులోపన లోపములు. ఉశనా (పుక్కుడు) ఉశనసా. ఉశనసః. (వా) 1 “అస్య సంబుద్ధి వా 2నక్షో నలోపశ్చ వా వాన్య” ఉశనస్ శబ్దమునకు సంబుద్ధి పరమగునపుడు అనకూడేశము వికల్పముగ జెప్పదగును, అనకూడేశ పక్షమందు నలోపము వికల్పముగ నగునని వాత్రికార్థము. అనకూడేశ పక్షమున, నలోపాభావ పక్ష మందు, హేఉశనస్. అనకూడేశపక్షమందు నలోపము వచ్చునపుడు. హే ఉశన. అనకూడేశాభావ పక్షమందు హేఉశనః. ఉశనస్ + భ్యామ్. రుత్వము. “హశిచ” (167) నూ. చే, నుత్వము. గుణము. ఉశనోభ్యామ్, ఇత్యాదులు. అనేహశబ్దము సంబుద్ధియందులేవు మిగిలినచోట ఉశనస్ శబ్దస దృశము. అనేహః, అనేహసా, హేఅనేహః. అనేహోభ్యామ్, ఇత్యాదులు. వేధస్ + సు. ఇది అసన్తమగుటచే, “అత్వసన్తస్య” (428) నూ. చే, నుపధాద్ధీర్ము. సులోప రుత్వవిసర్గములు. వేధః, వేధసా, వేధసః. సంబుద్ధి పరమగునపుడు దీర్ము రాదు. హేవేధః. వేధోభ్యామ్, ఇత్యాదులు. సుపూర్వకమగు వసధాతువునకు క్విప్ ప్రత్యయమువలన సువస్ అను ప్రాతిపదిక మగును. సువస్ + సు. “అత్వసన్తస్య” (428) నూత్రమున నసన్తమునకు, అధాతోః, అను విశేషణమువలన నిది ధాత్వవయవా2సన్తమగుటచే నిచట

దీర్ఘము రాదు. సులోప రుత్వవిఙ్గములు. సువః (బాగుగ నాచ్ఛాదనము చేయువాడు) సువసా, సువసః, సువోభ్యామ్, ఇత్యాదులు. ఇట్లే పిండశబ్ద పూర్వక గ్రసు, గ్లసు, ధాతువులు ప్రకృతులుగాగల్గి క్లిబనస్తములగు, పిండగ్రస్, పిండగ్లస్ శబ్దములు, పిండగ్రః, పిండగ్లః. ఇత్యాది రూపములు గలవగును.

వివ:—1. కాశికావృత్తి గ్రంథమున నిది వచనరూపముగ పఠింపబడినది. మాధవాచార్య విరచితముగు ధాతువృత్తియందు వశధాతు వ్యాఖ్యానావసరమున, “సంబోధనేతూ శనసస్త్రిరూపమ్ సాస్తం తథానాస్తమథావ్యుదస్తమ్” అని శ్లోకవార్తికముగ చెప్పబడియె. ఉశనశ్శబ్దమునకు సంబుద్ధి పరమగునపుడు సకారాస్తము, నకారాస్తము, అకారాస్తముల మూడు రూపములగునని యర్థము భాష్యమున చెప్పబడనందున నిది యస్రమాణమే యని ప్రామాణికులందురు. హేఉశనః అనునొక రూపమే సాధువగునని భాష్యాశయము.

* 440. అదస్ బౌ సులోపశ్చ 7-2-107 అదసః, బౌ, సులోపః, చ (సౌ)

అదస్ బౌకాగోఽస్తాదేశః స్యాత్సా పరే సులోపశ్చ తదోస్సఃసావితి దస్య సః ఆసౌ | బౌత్వ ప్రతిషేధః సాకచ్ఛేదస్య వా వక్తవ్యః సాదుత్వంచ | ప్రతిషేధ సన్నియోగ శబ్దముత్వం తదభావే న ప్రవర్తతే | ఆసకౌ | ఆసుకః | త్యదాద్యత్వం పరరూప త్వమ్ | వృద్ధిః | అదసోనేతి మత్వోత్పే | అమా | జసః శీ | ఆహణః ||

440. అదస్ అనునది పష్ట్యస్తము. బౌ అనునది నిర్వృధ క్రికము. అదస్ శబ్దమునకు సుప్రత్యయము పరమగునపుడు బౌకార మస్తాదేశమగును, సులోపము నగును. బౌకారము ప్రవర్తించినతరువాత హలస్తము గానందున, “హల్ క్యాబ్ భ్యః” (253) నూ. చే, సులోప మప్రాప్తమగుటవలన సులోపమును గూడ విధించెను. అదస్ + సు, సకారము నకారకారాదేశము. వృద్ధి. తదోస్ససానన స్త్యయోః (253) నూ. చే, దకారమునకు సకారము. సులోపము. ఆసౌ. “తదోస్ససానన స్త్యయోః” నూత్రవిహితమగు సత్వము, ముత్వమున కపవాదమగుటచే నిచట ముత్వము ప్రవర్తించదు. (వా) బౌత్వప్రతి...చ. అకచ్ఛేదప్రత్యయముతో గూడిన అదస్ శబ్దమునకు బౌత్వనిషేధమును సకారమునకు పరముగ నుకారమును విల్పముగ చెప్పదగినని యర్థము. అదకన్ శబ్దముగూడ తస్మద్భవతిత న్యాయముచే నదస్ శబ్దమగుటవలన ప్రాప్తమగు సకారాదేశమున కిది నిషేధము. అదకన్ + సు. బౌత్వము, సులోపము,

దకారమునకు సకారము. అసకా (ప) సన్నియోగ శిష్టానాం సహవా ప్రకృతిః సహ వా నివృత్తిః (ఏకనూత్ర విహితములగు కార్యములు కలసే ప్రవర్తించును, కలసే నివర్తించును). ఈ న్యాయమువలన పె వార్తికముచే విహితములగు నాత్మనిషేధము, ఉత్పత్తి, యీ రెండు నోకేచోట కలసి ప్రవర్తించును గావున నాత్మము ప్రవర్తించునపుడు (అసకా) ఉత్పత్తి ప్రవర్తించదు. బౌత్వ ప్రతిషేధపక్షముం దుత్పత్తి ప్రవర్తించును. అనుకః. (అదకన్ + సు) ఇచట త్యదాద్యత్వము, సుఖోపము, దకారమునకు సకారాదేశము, సకారముకంటె పరమగుదాని కుత్పత్తి నగును. అదన్ + బౌ. త్యదాద్యత్వ పరరూపములు. వృద్ధి. ఆదే, “ఆదసోనేః” (422) నూ. చే, ముఖ్యోత్పత్తిములు. అమూ. అదన్ + జన్. త్యదాద్యత్వ పరరూపములు. “జనక్ష్” (215) నూ. చే, శిభావము. “ఆగ్గణః” (70) నూ. చే, గుణము. అదే. ఇట్లుండః—

* 441. ఏత ఈ బహువచనే 8-2-81 ఏతః, ఈత్, బహు వచనే (అదసః, దాత్, దః, మః)

అదసో దాత్పరస్యైత ఈత్సార్థస్య చ మోబహ్వగోక్తా. అమీ. పూర్వత్రా సిద్ధమితి విధ క్తి కార్యంప్రాక్ పశ్యాదుత్పత్తి. అమమ్. ఆ మూ. అమూన్. ముత్వేకృతే ఘి సంజ్ఞాయాం నా భావః॥

441. బహువచన శబ్దము యోగికము (ఉక్తిర్వచనమ్, బహూనాం వచనం బహువచనమ్, తిస్త్రిన్) బహుత్వ సంఖ్యాబోధకమగు నదశబ్దమున కవయవమైన దకారముకంటె పరమగు నేకారమున కీకారాదేశము, దకార మునకు మకారాదేశము నగును. అదే. అనుచోట నీ నూత్రముచే మీత్వము. అమీ. బహువచన శబ్దము పారిభాషికములగు జసాది ప్రత్యయములను బోధించు ననిన, అమీభిః. (అదే + భిన్) అనుచోట నేకారమునకు బహువచనము పరముగ నుండుటచే మీత్వము సిద్ధించినను. అదే (అద + జన్) అనుచోట నేకారమునకు బహువచనము పరముగ లేనందున మీత్వము రాకపోవును. “పూర్వత్రాసిద్ధమితి విధక్తి కార్యం ప్రాక్ పశ్యాదుత్పత్తి” అను వాక్య మున పశ్యాదుత్పత్తి అనుచోట సుత్వపద మీత్వమున కుపలక్షణము. పూర్వ త్రా సిద్ధమృను నూత్రముచే ముత్వమీత్వము లసిద్ధములగుటవలన సాపాదికము లగు విధక్తి కార్యములు మొదట ప్రవర్తించును. తరువాత ముత్వమీత్వములు. కావున, అదన్ + జన్, ఇచట మొదట అత్వపరరూప శిభావగుణము లగును. తరువాత మీత్వము. అమీ అని యగును. ఇట్లే అదన్ + అమ్ అనుచోట నత్వపరరూప పూర్వరూపములు. అదమ్. పిమ్మట ముత్వము. అమమ్. అదన్ + జన్. మొదట త్యదాద్యత్వ పరరూపములు. పూర్వసవర్ణ దీర్ఘ నత్వములు.

అదాన్. పిమ్మట మూత్వము. అమూన్. ఈ చోటులందు మొదట ముత్వ
మిత్యములు ప్రవర్తించినచో అదన్ + బౌ, అనుచోట అముబౌ. అదన్ +
జన్, అనుచోట అముజన్. ఇత్యాదుల నిష్పరూపము లగునని తెలియదగును.
అదన్ + టా. త్యదాద్యత్వ పరరూపములు. ముత్వము. అము + ఆ. అజ్ఞము
ఘిసంజ్ఞక మగుటచే, “అజ్ఞోనా” (245) సూ. చే, నాభావము. అమునా,
అను రూపమగును. సాపాదిమగు నాభావము చేయునపుడు త్రిపాదీసమగు
ముత్వ మసిద్ధమగుచుండ తన్ని పేధమును చెప్పచున్నాడు:—

* 442. న ము నే 3-2-3 న | ము | నే (అసిద్ధమ్)

నాభావే కర్తవ్యే కృతే చ ముభావో నాని
దః స్యాత్ | అమునా | అమూభ్యామ్ 3 | అమీభిః |
అముష్మై | అమీభ్యః 2 | అముష్మాత్ | అముష్య |
అమయోః | అమీసామ్ | అముష్మిన్ | అమయోః |
అమీషు ||

442. ము అనునది సమాహార ద్వంద్వము (మేచ ఉశ్చ అనయో స్సమా
హారః) నే అనునది విషయ సప్తమ్యుత్తము. కావున నా భావమును చేయు
నపుడుగాని నాభావము చేసినపిమ్మట మఱియొక కార్యమును చేయునపుడు
గాని ముత్వ మసిద్ధముగాదని యర్థము. అమునా అని యగును. నే అనునది
విషయ సప్తమ్యుత్తమునుటచే కర్తవ్యే కృతే చ అను నర్థము లభ్యమైనది. కావున
నా భావమును చేసినపిదప, సుపిచ (203) సూ. చే, దీర్ఘము చేయునపుడును
ముత్వము సిద్ధమగుటచే దీర్ఘము రాదు. అదన్ + భ్యామ్, అత్వపరరూపములు.
సుపిచ (203) సూ. చే, దీర్ఘము. అదాభ్యాం, మూత్వము. అమూభ్యామ్, 3.
అదన్ + భిన్. అత్వపరరూపములు. “బహువచనే” (206) సూ. చే, నేత్వము.
అదేభిః మిత్యము, అమీభిః. నేదనుదసోరతోః (350) అను నిషేధమువలన
నిచట నైసాదేశము రాదు. అదన్ + జే. విభక్తి కార్యములగు, అత్వపరరూప
ములు, స్మై భావము మొదట ప్రవర్తించును, పిదప ముత్వ పత్వములు.
అముష్మై. అమీభ్యః అముష్మాత్, అముష్య, అమయోః, అమీసామ్,
అముష్మిన్, అమీషు. ఈ రూపములందును మొదట విభక్తి కార్యములు పిదప
ముత్వమిత్యముల నూహింపవలయును.

హలంత పుంలింగ ప్రకరణము సమాప్తి నొందెను.

11. హలస్త్రీలిజ ప్రకరణము

* 448. నహోధః 8-2-84 నహః ధః (హః, పదస్య, అస్త్రే, యులి)

నహో హస్య ధఃస్యాజ్ఞతి పదాస్త్రే చ | ఉపా
నత్ | ఉపానద్ | ఉపానహా | ఉపానహః | ఉపాన
ద్యాస్మి | ఉపానత్సు | ఉత్పూర్వాత్ స్థివాప్రితావి
త్యస్మాద్యుత్పిగిత్యాదినాక్విన్ | నిపాతనాద్దలోపపత్వే |
క్విన్నస్తత్వాత్కుత్వేన హస్య ఘః | జత్వచర్త్వే |
ఉష్టిక్ | ఉష్టిగ్ | ఉష్టిహా | ఉష్టిహః | ఉష్టిగాభ్యమ్ |
ఉష్టిక్షు | ద్యౌః | దివౌ | దివః | ద్యౌః | గీః | గీరా | గిరః |
ఏవంపూః | చతురశ్చత్రసాదేశః | చత్రస్రః | 2. చత్రస్య
ణామ్ | కిమఃకాదేశే టావ్ | కా | కే | కాః | సర్వావత్ ||

448. పదాస్త్రమందున్నది గాని, యుల్పర్ణ పరకమగునట్టిది గాని యగు
నహో యుక్కు హకారమునకు ధకార మాదేశమగును. “హోధః” నూ. చే, ప్రా
స్తమగు ధత్వమున కిది యపవాదము. ఉపపూర్వక నహో (బన్ధనే) ధాతు
వునకు క్విన్ ప్రత్యయము. పూర్వపదమునకు దీర్ఘము. ఉపానహ్ + సు.
నులోపము. పదాస్త్రమున నుండుటచే నీ నూత్రముచే హకారమునకు ధత్వము.
జత్వచర్త్వములు. ఉపానత్, ఉపానద్. ఉపానహ్ + బే. ఉపానహా,
ధత్వము ప్రవర్తించును. ఉపానహ్ + నువ్. ధత్వచర్త్వములు. ఉపానత్సు.
ఉత్పూర్వకస్థివా (ప్రితా) ధాతువునకు “ఋత్విక్ (375) నూ. చే, క్విన్
ప్రత్యయము. ఆ నూత్రమున ఉష్టిక్ అను నిపాతనమువలన పూర్వపదాస్త్రమగు
దకారమునకు లోపము ధాతు సకారమునకు షత్వము వగును. ఉష్టిహ్ అనునది
క్విన్నస్తమగుటవలన “క్విన్ ప్రత్యయస్య ఖః (379) నూ. చే, “హోధః”
నూత్రప్రాప్తమగు ధత్వమును బాధించి కుత్వము వచ్చును. హకారమున
కస్తరతమగు ఘకారమగును. ఉష్టిఘ. జత్వచర్త్వములు. ఉష్టిక్, ఉష్టిగ్.
ఉష్టిహ్ + భ్యామ్. కుత్వజత్వములు ఉష్టిగాభ్యమ్. ఉష్టిహ్ + సు. కుత్వ
చర్త్వములు, ఉష్టిక్ + సు. ప్రత్యయ సకారమునకు, ఆదేశప్రత్యయయోః
(218) నూ. చే, షత్వము. ఉష్టిక్షు. దివ్ శబ్దము దివ్ + న్. దివ బేత్
(387) నూ. చే, వకారమున కౌకారాదేశము. యణాదేశ రుత్వ విసర్గములు.
ద్యౌః. దివ్ + భ్యామ్. దివ ఉత్ (388) నూ. చే, వకారమున కుత్వము,

ద్యుభ్యామ్. దివ్ + సు. ఉత్వము. సకారమునకు పత్వము. ద్యుఘ. గిర్ శబ్దము
గ్నా (నిగరణే) ధాతువునకు క్విబన్తము. గిర్ + స్. సులోపము. ర్యోరు
పధాయాః (436) నూ. చే, నుపధాద్గిర్ ము. గిర్. విసర్గము. గీః. గిర్ + ఔ.
గిరా. గిర్ + సు. ఉపధాద్గిర్ పత్వములు. గీర్. పూ (పాలనే) ధాతువునకు
క్విబన్తము పుర్ శబ్దము. ఇది గిర్ శబ్దసదృశము. అనగా నుపధాద్గిర్నాదిక
మగుటవలన పూః. పురౌ ఇత్యాగులగునని భావము. చతుర్ + జన్. ఇచట
చతురనడుహా (332) నూ. త్రప్రాప్తమగు ఆమాగమమును బాధించి పరమగు
త్రిచతురోః (299) నూ. త్రవిహితమున చతస్రాదేశమగును. పిదప “సకృద్దతా”
అను న్యాయముచే తిరుగ నామాదేశము ప్రవర్తించును. యణాదేశము. చతస్రః.
చతుర్ + శన్. చతస్రాదేశ యణాదేశములు. చతస్రః. చతస్రాదేశమన్ని
విభక్తులు పరమగునపుడును ప్రవర్తించును. చతస్స + ఆమ్. నుడాగమము.
చతస్స + నామ్. నతిస్సచతస్స (311) నూ. చే, దీర్ఘనిషేధము ప్రవర్తించును.
చతస్సజామ్. కిమ్ + స్. కిమఃకః (343) నూ. చే, కాదేశము.
క + స్. క అనునది ఆదన్త స్త్రీలిङ్గమగుటచే టావ్ ప్రత్యయము. సులోపము.
కా. కిమ్ + ఔ. కే. కిమ్ + జన్, కాః. స్త్రీలిङ్గ కింశబ్ద మిట్లు సర్వాశబ్దస
దృశము.

* 444. యః సా 7-2-110 యః సా (ఇదమః, దః)

ఇదమో దస్య యః స్యాత్సా. ఇదమో మః।
ఇయమ్। త్యదాద్యత్వం టావ్। దశ్చేతి మః। ఇమే।
ఇమాః। ఇమామ్। ఇమే। ఇమాః। అనయా। నాలి
లోపః। ఆభ్యామ్ (3) ఆభీః। అస్యై। ఆస్యాః। అన
యోః (2) ఆసామ్। ఆస్యామ్। ఆసు। అన్వాదేశేతు.
ఏనామ్। ఏనే। ఏనాః। ఏనయా। ఏనయోః (2) ఋత్వి
గాదినా సృజేః క్విన్, అమాగమశ్చ నిపాతితః। స్రక్।
స్రగ్। స్రజౌ। స్రజః। స్రగ్ భ్యామ్। స్రజృ। త్యదాద్య
త్వం టావ్। స్యా। త్యే। త్యాః। ఏవం తద్, యద్,
ఏతద్। వాక్। వాగ్। వాచౌ। వాచః। వాగ్భ్యామ్।
వాత్సృ। అవశబ్దో నిత్యం బహువచనాన్తః। అప్తన్ని
తిదీర్ఘః। ఆపః। అపః॥

444. ఇదమ్ శబ్దముయొక్క. దకారమునకు ప్రథమైకవచనము పరమగు
నపుడు యకార మాదేశమగును. ఇదమ్ శబ్దమునకు పుంలిङ్గమున “ఇదోయ్

పుంసి” (345) నూ. చే, నయాదేశము విధింపబడుటచేతను, నపుంసకలిజ్జమున సుప్రత్యయము లుక్కుచే నపహృతమగుటవలన నీ యత్వము స్త్రీలిజ్జముండే ప్రవర్తించును. ఇదమ్ + న్ | యత్వము. త్యదాద్యత్వమున కపవాదమగు, ఇదమో మః (344) నూ. చే, మకారమునకు మకారాదేశము. సులోపము. ఇయమ్. ఇదమ్ శబ్దమునకు ప్రథమైక వచనమును విడిచి మిగిలిన చోటులందు త్యదాద్యత్వము, స్త్రీలిజ్జ మగుటవలన టాన్ ప్రత్యయమును వచ్చును. ఇదమ్ + టౌ | ఇదా + టౌ | దశ్య (346) నూ. చే, మత్వము. ఇమా + టౌ | కిభావగుణములు. ఇమే. ఇదంశబ్దము జన్ ప్రత్యయ ద్వితీయా విభక్తులు పరమగు నపుడు సర్వా శబ్దసదృశమగును. ఇదమ్ + టా | అనాప్యకః (347) నూ. చే, టా మొదలగు నజాది ప్రత్యయము పరమగునపు డిద్దన కనాదేశము. అనా + టా, పిదప నిది సర్వా శబ్దసదృశము. అనయా | ఇదమ్ + భ్యామ్ | హలి లోపః (348) నూ. చే, హలాది విభక్తులు పరమగునపు డిద్దనకు లోపము. ఆభ్యామ్ 3. ఇదమ్ + భిన్ | ఆభిః | ఇదమ్ + జే | ఇదా + వీ | సర్వనామ్నః స్వాట్ (292) నూ. చే, స్వాడాగమ హ్రస్వములు. ఇదస్త్రై, ఇద్దనకు లోపము. అస్త్రై | ఇల్లే ఇదమ్ + జసి, జస్, అను చోటులందు అస్యాః (2) అని యగును. ఇదమ్ + భ్యస్ | ఇదా + భ్యస్. ఇద్దనకు లోపము. ఆభ్యః (2). ఇదమ్ + ఓన్ | ఇదా + ఓన్ | అనాదేశము. పిమ్మట నిది సర్వా శబ్దసదృశమగును. అనయోః (2) ఇదమ్ + ఆమ్, ఇదా + ఆమ్, ఆమ్ ప్రత్యయమునకు సుడా గమము. ఇద్దనకు లోపము. ఆసామ్, ఇదమ్ + జి, ఇదా + జి | జి ప్రత్యయ మునకా మాదేశ స్వాడాగమములు. ఆస్యామ్. ఇదమ్ + సు, ఇదా + సు | ఇద్దనకు లోపము. ఆసు | ఆన్వాదేశ విషయమగు నిదమ్ శబ్దమునకు ద్వితీయాటౌ స్వీపః (352) నూ. చే, ఏనాదేశమగును. పిదప నిది సర్వా శబ్దసదృశము. ఏనామ్, ఏనే ఇత్యాదులు.

“ఋత్విక్ దధ్యక్” (375) నూ. చే, సృజ్ (విసర్గే) ధాతువునకు క్విన్ ప్రత్యయము, ధాతువున కవయవమగు ఋకారమున కమాగమము నిపతింప బడెను. స్రజ్ అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. స్రజ్ + సు | సులోపము. “క్విన్ ప్రత్యయస్య” నూ. చే, కుత్విము. స్రగ్, వావసానే (207) నూ. చే, చర్త్వము. స్రక్, స్రగ్, స్రగ్ భ్యామ్ ఇత్యాదులు. త్యద్ + సు. త్యదాద్యత్వము. టాన్ ప్రత్యయ సులోపములు, తిదోస్సస్సా (383) నూ. చే, సత్వము. స్వా. మిగిలిన విభక్తులు పరమగునపుడు సర్వాశబ్దమువలె నుండును. త్యే, త్యాః, త్యయా ఇత్యాదులు. ఇల్లే తద్ యద్ ఏతద్ శబ్దములకును ప్రక్రియ నూహించునది. ఏతచ్ఛబ్దమునకు మాత్రము ప్రథమైక వచనమునందు

ఏమి అను రూపమగును. పుంలింగమగు ఏమః అనుదానికంటె దీనికి టావ్ ప్రత్యయము విశేషము. వాచ్ శబ్దము. వాచ్ + సు. సులోపము. “చోః కుః” సూ. చే, కుత్వము. జత్వ చ ర్త్యములు. వాక్. వాగ్. వాగ్భ్యామ్ (వాచ్ + భ్యామ్) వాచ్ + సు. కుత్వ పత్వములు. వాత్సు. అవ్ శబ్దము నిత్య బహువచనాంతము. అవ్ + జన్. అప్తౌన్ (278) సూ. చే, మపధా దీర్ఘము. అపః (ఉదకము) అవ్ + శన్. అపః ||

* 445. అపా భి 7-4-48 అపః. భి (తః)

అపస్తకారః స్యాద్భాదౌ ప్రత్యయే పతే | ఆ
భిః | అద్భిః | అపామ్ | అపు | దిక్ | దిగ్ | దిశా |
దిశః | దిగ్భ్యామ్ | దిక్షు | త్యదాదిప్రితిద్యతేః క్విన్విధా
నాదన్యత్రాపి కుత్వమ్ | దృక్ | దృగ్ | దృశా | దృశః |
త్విట్ | త్విడ్ | త్విషే | త్విషః | త్విద్భ్యామ్ | త్విట్టు |
త్విట్టు | సహజపతే ఇతి సజాః | సజామే | సజాపః |
సజార్భ్యామ్ | సజామ్ | సజాః | పత్వస్యా సిద్ధ
త్వాత్ రుత్వమ్ | ఆశిః | ఆశిమే | ఆశిషః | ఆశిర్భ్యామ్ |
అసా | త్యదాద్యత్వమ్ | టావ్ | శౌడః | ఉత్వమత్వే |
అమూ | అమూః | అమూమ్ | అమూ | అమూః | అము
యా | అమూభ్యామ్ | అమూభిః | అముష్యై | అమూ
భ్యామ్ | అమూభ్యః | అముష్యాః | అముయోః | ఆ
మూహమ్ | అముష్యామ్ | అమూషు ||

445. ఈ సూత్ర మక్షాధికారములోని దగుటవలన ప్రత్యయే అనునది యాక్షేప లభ్యమగును. దీనికి భి, అనునది విశేషణమగుటచే యస్మిన్ విధిరిత్యాది పరిభాషచే భకారాది ప్రత్యయమున నర్థము లభించును. అవ్ శబ్దమునకు భకారాది ప్రత్యయము పరమగునపుడు తకార మంతాదేశమగునని యర్థము. అవ్ + భిన్. అద్భిః, అద్భి. అవ్ + భ్యన్. దిశ్ + సు. సులోపము. రశ్చభ్రజ్జ (295) సూ. చే, శవర్ణమునకు, పత్వము. జత్వము. క్విన్నస్త మగుటచే కుత్వము. చ ర్త్యము, (ప, డ, గ, క) దిక్, దిగ్. దిగ్భ్యామిత్యాదులు. దృశధాతువునకు క్విప్ ప్రత్యయమును చేసిన, దృశ్ శబ్దమగును. త్యదాదు లుపపదములుగ నున్నపుడు దృశధాతువునకు “ద్యదాదిషు దృశో” (482) సూ. చే, క్విన్విధానము చేయుటవలనను, క్విన్ ప్రత్యయస్య (379) సూత్రమున బహువ్రహీ నాశ్రయించుటచేతను, దృశ్ శబ్ద మిపుడు క్విన్

ప్రత్యయాంతముగాక క్విప్ ప్రత్యయాంతమయినను కుత్వము ప్రవర్తించును. దృక్ + సు. సులోప షత్వ జత్వ కుత్వ చర్త్వములు. దృక్, దృగ్, ఇత్యాదులు, త్విష్ శబ్దము, త్విష్ ధాతుప్రకృతిక క్విప్ అంతము. త్విష్ + సు. సులోప జత్వ చర్త్వములు. త్విట్, త్విక్, త్విచ్ఛాస్త్విమ్. త్విష్ + సు. ఇత్యాదులు. జత్వము. త్విక్ + సు. ధుడాగము, చర్త్వములు. త్విట్టు. ధుడాగమంభావ పక్షమందు త్విట్టు. సహజాపతే అను నర్థమున సహ శబ్ద పూర్వకబాప (ప్రీతిసేవనయోః) ధాతువునకు క్విప్ ప్రత్యయము, సహశబ్దమునకు సభావమును చేసిన సజాష్ శబ్దము సిద్ధించును. సజాష్ + సు. సులోపరుత్వములు. ర్యోరుపధాయా (439) నూ. చే. సుపధాదీర్ణము. విసర్గము. సజాః, సజార్యాస్, ఇత్యాదులు. సజాష్ + సు. రుత్వము. ఉపధాదీర్ణము. సజార్ + సు. విసర్గము. వాశరి (152) నూ. చే. విసర్గమునకు విసర్గమే వికల్పముగనగును. సజాఃసు. నుమ్ విసర్జనీయ శర్వవాయేసి (437) నూ. చే, షత్వము. సజాఃషు. విసర్గాదేశాభావ పక్షమున, విసర్గమునకు షత్వము. సజాన్ సు. ముదటి సకారమునకు ఆదేశప్రత్యయయోః నూత్రముచేతను రెండవ సకారమునకు “నుమ్ విసర్జనీయ” నూత్రముచేతను, షత్వముగను. సజాఃషు. ఆశిష్ శబ్దము :—ఆశిష్ + సు. సులోపము. పూర్వత్రాసిదష్ (13) నూ. చే, రుత్వమును గుఱించి షత్వమసిద్ధమగుటవలన సకారబుద్ధిచే రుత్వము. ఉపధాదీర్ణము. విసర్గము. ఆశీః. ఆశిష్ + భ్యామ్. రుత్వము. ఉపధాదీర్ణము. ఆశిర్భ్యామ్. అదన్ + సు. పుంలింగమందువలె నిచట ప్రక్రియ నూహింపదగును. అసా. అదన్ + బౌ. ఇది మొదలన్ని విభక్తులు పరమగునపుడును త్వదాద్యత్వ పరరూప టావ్ ప్రత్యయములగును. అదా + బౌ. బౌజ ఆపః (288) నూ. చే, శిభావము. గుణము. అదే. అదసోనేర్దాదు దోమః (422) నూ. చే, నూత్వ మత్వములు. అమా. అదన్ + జన్. పూర్వసవర్ణ గీర్ణము. ఊత్వమత్వములు. అమాః. అదా + అమ్. పూర్వరూపము. ఊత్వమత్వములు. అమామ్. అదా + బౌ. అమా. అదా + శన్. జస్సుయందువలె ప్రక్రియ నూహించునది. అమాః. స్త్రీలిజమగుటచే తస్యాచ్చసోః (197) నూత్రవిహిత నత్వము ప్రవర్తించదు. అదా + ఆ, ఆజీ చాపః (290) నూ. చే, నేత్వము. అయాదేశము ఉత్వ మత్వములు అముయా. అదా + ఏ “సర్వనామ్నః స్యాట్” (292) నూ. చే, స్యాడాగమ హ్రస్వములు, ఉత్వమత్వములు, షత్వము, అముప్యై, అదా + జసి, జన్. స్యాడాగమ హ్రస్వములు, అముష్యా, అదా, + ఓన్. ఆజీచాపః (290) నూ. చే, నేత్వము, అయాదేశ మత్వములు. అముయోః (2) అమాః (అదన్ + సు) మూత్వ షత్వములు.

హరిత స్త్రీలిజ ప్రకరణము ముగిసెను.

12. హలన్త నపుంసకలిజ ప్రకరణము

స్వమోర్లుక్. దత్తమ్. స్వనడుత్. స్వనడుద్. స్వనడుహీ. చతురనడుహోరిత్యామ్. స్వనడ్వాంహీ. పునస్తద్వత్. కేషం పుంవత్. దివఉత్. అహర్విమల ద్యుః. అస్తర్వర్తినీంవిభక్త మాశ్రేత్య పూగ్యపదస్యై వోత్తరఖండస్యాపి పదసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం ఉత్తరపదత్వేచా పదాదివిభో ప్రతిషేధః. ఇతిప్రత్య యలక్షణం న. విమలదివీ. విమలదివి. అపదాదివిభో కిమ్. దధిసేచా. ఇహ సత్వనిషేధే కర్తవ్యే పదత్వ మస్త్యేవ. కుత్వేతు న. వాః. వాః. అర్చులస్తత్వా న్నునుమ్. వారి. చత్వారి. నలుమతేతికాదేశో న. కిమ్. కే. కాని. ఇదమ్. ఇమే. ఇమాని. (వా) అన్వా దేశేనపుంసకే వినద్యక్తవ్యః. ఏనత్. ఏనే. ఏనాని. ఏనేన. ఏనయోః. బ్రహ్మ. బ్రహ్మణీ. బ్రహ్మణీ. హేబ్రహ్మన్. హేబ్రహ్మ. రోఽసుపి. ఆహర్భాతి. విభావా జిశోః. అహీ. అహని. అహని ॥

స్వనడుహీ శబ్దము (శోభనాః అనడ్వాహః యస్మిన్ తత్) స్వనడుహీ + సు. స్వమోర్లుపుంసకాత్ (320) నూ. చే, సుప్రత్యయమునకు లుక్కును. స్వనడుహీ “వసుసంసు (315) నూ. చే, హకారమునకు దకారాదేశము. వావసానే” నూ. చే, చర్త్యము. స్వనడుత్, స్వనడుద్, స్వనడుహీ + ఔ. నపుంసకాచ్చ (311) నూ. చే, శిభావము. స్వనడుహీ. స్వనడుహీ + జన్. శిభావము. చతురనడుహో (331) నూ. చే, నామాగమము. నపుంసకస్య ఝంఛః (815) నూ. చే, నుమాగమము. అనుస్వారము. స్వనడ్వాంహీ. ద్వితీయావిభక్తియ నిష్టే తృతీయాది విభక్తులు పరమగునపుడు పుంలిజమగు ననడుహీ శబ్దమునకువలె రూపముల నూహింపవలయును. విమలదివ్ శబ్దము (విమలాద్యోః యస్మిన్ తత్) అహస్సు అన్యపదార్థము. (నిర్మలమయిన యాకాశము గల పగలని యర్థము) విమలదివ్ అనునది నపుంసకమని నూచించుటకు అహ ర్గ్రహణము. విమలదివ్ + సు. సులుక్కు. పదాస్తమగుటచే దివఉత్ (338) నూత్రముచే వకారమున కుత్వము. యణాదేశము. విమలద్యుః. (అహః) విమల దివ్ + ఔ. శిభావము. విమలదివీ. విమలదివి. విమలా + సు, దివ్ + సు అను

సమాసమున సుప్రత్యయమునకు సమాసప్రయుక్తమైన లుక్కు వచ్చినది. ఇచట ఔ, విభక్తి పరమైనపుడు సముదాయమునకు పదసంజ్ఞ ప్రసక్తముకాదు గాని దివ శబ్దముకింటి పరమగు సుప్రత్యయ లుక్కునకు ప్రత్యయలక్షణము ప్రవర్తించినచో దివ అనుదానికి పదసంజ్ఞ ప్రాప్తమగుచున్నది. దివఉత్ (338) నూ. చే, సుత్వము ప్రసక్తమగుచున్నది. ఇచట సుత్తరపదమగు దివ అనునది యజ్ఞము గానందున పదసంజ్ఞ అజ్ఞమునకు కాకపోవుటవలన, దివ శబ్దమునకు పదసంజ్ఞ చేయునపుడు “నలుమతాజ్ఞస్య (264) అను ప్రత్యయలక్షణ నిషేధము ప్రవర్తించదు. అజ్ఞకార్యము గానపుడు నీ నిషేధము ప్రవర్తించునని సమాసమున పూర్వపదమునకు పదసంజ్ఞ చేయునపుడు సుప్రత్యయలక్షణము లేకపోవును. రాజపురుషః (రాజన్ జన్. పురుష + సు) అనుచోట పూర్వ పదమగు రాజన్ శబ్దమునకు పదసంజ్ఞ సిద్ధముగానందున నలోపము రాకపోవును. కావున సమాసమున పూర్వపదమునకువలె సుత్తరపదమునకును పదసంజ్ఞ ప్రాప్తమగుటచే నిచట వకారమున కుత్వము ప్రసక్తమగుచున్నది కాని (వా) “ఉత్తర ...ప్రతిషేధః, అనుదానిచే నిచట ప్రత్యయ లక్షణము నిషిద్ధమగుటవలన దివ అనునది పదముగానంగున దోషము లేదు. వార్తికార్థము: ఉత్తర పదత్వే, (ఉత్తరస్య పదత్వం తస్మిన్) అనుచోట సుత్తరశబ్దమున కుత్తరపద మని యర్థము. ఉత్తరపద శబ్దము సమాసముయొక్క చివరభాగమును బోధించును. పదత్వమనగా పదసంజ్ఞాప్రయుక్త కార్యము. సమాస చరమావయవమునకు పదసంజ్ఞా ప్రయుక్తమగు కార్యమేదేని చేయునపుడు ప్రత్యయలక్షణము ప్రవర్తించదు. అపదాదివిధౌ అనుచోట పదస్యాదిః = పదాదిః = తస్యవిధిః. నపదాదివిధిః = అపదాదివిధిః = తస్మిన్, అని సమాసము. పదాదికి కార్యము (అనగా సాత్పదాద్యోః (8-3-111) నూ. చే, షత్వనిషేధము) చేయునపుడు మాత్రము ప్రత్యయలక్షణ నిషేధము ప్రవర్తించదని. విమలదివ్ అనుచోట దివ అనునది సమాస చరమావయవమేగాన నిచట ప్రత్యయలక్షణము ప్రవర్తింపక పోవుటచే పదసంజ్ఞ ప్రసక్తముగాదని యాశయము. విమలదివ్ + జన్. శిభావము. విమలదివి. ఇచటను పూర్వమువలె సుత్వప్రసక్త లేదు. ద్వితీయా విభక్తియు నిశ్లే, తృతీయాది విభక్తులందు దివ శబ్దమునకువలె దీనికిని యాసము లగును. ప్రత్యయలక్షణ నిషేధమున నపదాది విధౌ, అని చెప్పుటవలన దధి నేచా అనుచోట షత్వము వారితమగును. దధ్నః సేచ్ఛా + దధినేచా అని షష్ఠీ సమాసము. ఇచట సకారమునకు సాత్పదాద్యోః (8-3-111) నూ. చే, షత్వనిషేధము చేయునపుడు (పదాదికార్యము) ప్రత్యయలక్షణ నిషేధము లేనందున సేచ్ శబ్దమునకు, సమాసప్రయుక్తమగు లుక్కుచే లోపింపబడిన

విభక్తినిబట్టి పదసంజ్ఞ యుండును. ఇచటనే చకారమునకు చోః కుః (380) నూ. చే, కుత్వము చేయునపుడు మాత్రము సేచ్ అనుదానికి పదసంజ్ఞ యుండును. కుత్వము పదాదికార్యము గానందున అపదాదివిభౌ, అను పర్యుదాసము ప్రవర్తించదు కాబట్టి ప్రత్యయలక్షణ నిషేధము ప్రవర్తించునని యాశయము. వార్ శబ్దము. వార్ + సు. సుప్రత్యయమునకు లుక్కుగును. రేఫమునకు విసర్గము, వాః. వార్ + ఔ. శిభావము. వారి. వార్ + జన్. శిభావము. వారి, ఇచట నజ్ఞము యుల న్నము గానందున “నపుంసకస్య” నూ. చే, నుమాగమము రాదు. ద్వితీయావిభక్తియు నిల్లే. వారా. వార్భ్యామ్. ఇత్యాదులు. చతుర్ శబ్దము. చతుర్ + జన్. శిభావము. చతురనడుమాః (332) నూ. చే, నామాగమము. యదాదేశము, చత్వారి, ద్వితీయావిభక్తియు నిల్లే. చతుర్భిః ఇత్యాదులు, పుంలింగమునందువలె నూహింపదగును. కిమ్ శబ్దము, కిమ్ + సు, సుప్రత్యయమునకు లుక్కు వచ్చినందున “నలుమతాస్య” (264) అను నిషేధము ప్రవర్తించును. విభక్తి పరముగ లేదు గావున కిమః కః (343) నూత్రవిహితమగు కాదేశము ప్రవర్తించదు. కిమ్, కిమ్ + ఔ, శిభావము, కాదేశము. గుణము. కే. కిమ్ + జన్. శిభావము, కాదేశము. “నపుంసకస్య” (315) నూ. చే, నుమాగమము. ఉపధాద్విరుము కాని, ద్వితీయావిభక్తియు నిల్లే. కేషము పుంలింగమునందువలె నూహింపదగును. ఇదమ్ శబ్దము, ఇదమ్ + సు. సుప్రత్యయమునకు లుక్కుగుటచే “యసౌ” (444) నూ. చే, యాదేశము గాని త్యదాద్యత్వము గాని ప్రవర్తించదు. ఇదమ్. ఇదమ్ + ఔ. శిభావము. త్యదాద్యత్వ పరరూపములు. దకారమునకు మకారాదేశము. గుణము. ఇమే, ఇదమ్ + జన్. శిభావము. త్యదాద్యత్వ పరరూపములు, మత్వము, నుమాగమము. ఉపధాద్విరుము ఇయాని. ద్వితీయావిభక్తియు నిల్లే. కేషము పుంలింగదృశ్యము. (వార్తి) అన్వాదేశే...వక్తవ్యః, “ద్వితీయాణా” (312) నూత్రమునుండి “ద్వితీయాణాంస్సు అని సంబంధించును. అన్వాదేశ విషయము నపుంసకమునగు ఇదమ్ శబ్దమునకు ద్వితీయావిభక్తి, టా. ఓన్, ఇవి పరమగునపుడు ఏనదాదేశము చెప్పదగునని వార్తాకర్థము. ఔట్ శసాదులు పరమగునపుడు ఏనాదేశముచే గతార్థమగును గాన నీ యాదేశము ద్వితీయైక వచనమునందే ప్రవర్తించును. అమ్ ప్రత్యయము లుక్కుచే లుప్తమయినను వచనసామర్థ్యమువలన ప్రత్యయ లక్షణము ప్రవర్తించునని యూహింపదగును. ఉచా॥ ఏనత్ (ఇదమ్ + అమ్) ఏనే, ఏనాని, ఏనేన, ఏనయోః (2) బ్రహ్మశబ్దము వేదము, తపస్సు మొదలగు నర్థములు కలది. బ్రహ్మన్ + సు. సులుక్కు, నలోపము. బ్రహ్మ, బ్రహ్మన్ + ఔ. శిభావము. ఇత్వము.

బ్రహ్మణీ. “న సంయోగాద్వమస్తాత్” అను నిషేధమువలన నిచట
 “విభాషా జిహ్వోః” (238) నూ. చే, నకారలోపము ప్రవర్తింపదు.
 బ్రహ్మన్ + జన్. శీభావము. సర్వనామస్థానే (251) నూ. చే, సుపధా
 దీర్ఘము. బ్రహ్మణీ. హే బ్రహ్మన్ + సు. సులుక్కు. సంబుద్ధౌ నపుంస
 కానాం అను వార్తికముచే నలోప వికల్పము. హే బ్రహ్మన్, హే బ్రహ్మ,
 బ్రహ్మణా, బ్రహ్మభ్యామ్ ఇత్యాదులు. అహన్ శబ్దము. అహన్ + సు.
 సులుక్కు. ప్రత్యయలక్షణము లేనందున సుప్పరత్వములేదు గావున నీ అహన్
 శబ్దమునకు భాతి మొదలగునవి పరమగునపుడు “రోఽనుపి (173) నూ. చే,
 రేఫాదేశమగును అహర్భాతి ఇత్యాదులగును. అహన్ అను నూత్రముచే రుత్వము
 ప్రవర్తించినచో అహోభాతి మొదలగునవి గావలయును. అహన్ + ఔ.
 శీభావము. “విభాషా జిహ్వోః (238) నూ. చే, వైకల్పికాల్లోపమగును
 అహ్ని, అహనీ, అహన్ + జన్. శీభావము. ఉపధాదీర్ఘము. అహని,
 అహ్ని ఇత్యాదులు.

* 446. అహన్ 8-2-68 (రు, పదస్య, అస్తే)

అహన్నిత్యస్య రుః స్వాత్పదాస్తే। అహో
 భ్యామ్। అహోభిః। ఇహ అహః అహోభ్యా మిత్యా
 నా రత్వరుత్వయోర సిద్ధత్వాన్నలోపే ప్రాప్తే ఆ
 హన్నిత్యావర్త్య నలోపాభావం నిపాత్య ద్వితీయే
 న రుద్విధేయః। తదస్తస్యాపి రుత్వరత్వే। దీర్ఘాణ్య
 హని యస్మిన్ స దీర్ఘాహ నిదాఘః। ఇహ హలో
 క్యాదిలోపే ప్రత్యయలక్షణేనానుపీతి నిషేధాద్ర
 త్యాభావే రుః। తస్యా సిద్ధత్వాన్నాస్తలక్షణ ఉప
 ధాదీర్ఘః। సంబుద్ధౌతుహే దీర్ఘాహోనిదాఘః। దీర్ఘా
 హానా। దీర్ఘాహానః। దీర్ఘాహ్ని। దీర్ఘాహోభ్యామ్।
 దండి। దండినీ। దండిని। స్రగ్వి। స్రగ్విణీ। స్రగ్విణి। వా
 గ్వి। వాగ్వినీ। వాగ్విని। బహువృత్రహణి। బహు
 పూషణి। బహ్వర్యహణి। అసృజః పదాస్తే కుత్వమ్।
 సృజేః క్విసోవిధానాత్। విశ్వసృడాదౌతు న। సృజి
 ద్యహోరితి నూత్రే రజ్జాసృడాభ్యామితి భాష్యప్రయో
 గాత్। యద్వా వ్రశ్చాదినూత్రే సృజియజ్యోః పదా
 స్తే షత్వం కుత్వాపవాదః। స్రగ్ బుత్విక్ శబ్దయోస్తు

నిపాతనాదేవ కుత్వమ్ | అస్మక్ శబ్దస్తు అస్య తేరాణా
 ది కే ఋచ్ ప్రత్యయే బోధ్యః | అస్మక్ | అస్మగ్ | అస్మ
 జీ అస్మజ్ | పద్మ ఇతి వా అసన్ | అసాని | అస్పజా | అ
 స్మా | అస్మగ్భ్యామ్ | అసభ్యామిత్యాది. ఊర్గ్ | ఊ
 ర్గ్ | ఊర్జి | ఊర్జరి | నరజానాం సంయోగః | (వా) బ
 హూరి నుమ్ ప్రతిషేధః | (వా) అన్త్యాత్పాప్యవా
 నుమ్ | బహూరి | బహూర్జ్ | (వా) కలాని | త్యత్ |
 త్యద్ | త్యే | త్యాని | తత్ | తద్ | తే | తాని | యత్ |
 యే | యాని | ఏతత్, ఏతద్ | ఏతే | ఏతాని | అన్యా
 దేశేతు ఏసత్, బేభిద్యతే క్విప్ | బేభిత్ | బేభిద్ | బే
 భిదీ, కావల్లోపస్య స్థానివత్త్వాద యుల న్తత్వాన్న
 నుమ్ | అజన్తలక్షణస్తు నుమ్ న. స్వవిధౌ స్థానివత్త్వా
 భావాత్ | బేభిది బ్రాహ్మణకలాని | చేచ్ఛిది. శ్లో ||
 'గవాక్ శబ్దస్య రూపాణిక్లీ బేర్చాగతిభేదతః | అసంధ్య
 వక్ పూర్వరూపైర్న వాధికశతం మతమ్ (1) స్వమ్
 సుప్రు నవ పద్మాదౌ ప త్కై స్యుస్త్రీణి జశ్వసోః | చ
 త్వారి శేషే దశకే రూపాణితి విభావయ | తథా
 హి | గామంచతీతి విగ్రహే ఋత్విగాదినా క్విన్ | గ
 తా నలోపః | అవక్ స్ఫోటాయ నన్యేత్యవక్, గవాక్ |
 గవాగ్ | సర్వత్ర విభాషేతి ప్రకృతిభావే గోఆక్ |
 గోఆగ్ | పూర్వరూపే గోక్ | గోగ్ | పూజాయాం
 నస్య కుత్వేన జః, గవాక్ | గోఆక్ | గోక్ | అమృపి
 ఏతాన్యేన నవ | బౌజశ్చ | భత్వాదచ ఇత్యలోపః | గో
 చీ | పూజాయాంతు గవాణ్ | గోఆణ్ | గోణ్ |
 జశ్వసోశ్చ | శేః సర్వనామస్థానత్వాన్నుమ్ | గవాణ్ |
 గోఆణ్ | గోణ్ | గతిపూజనయోస్త్రీణ్యేవ | గోచా |
 గవాణ్ | గోఆణ్ | గోణ్ | గవాగ్భ్యామ్ | గోఆ
 గ్భ్యామ్ | గోగ్భ్యామ్ | గవాక్ భ్యామ్ | గోఆక్ భ్యామ్ |
 గోక్ భ్యామ్, ఇత్యాది. సుపితు జాంతానాం పతే
 జ్ఞోః కుగితి క్ | గవాక్ ట్ | గోఆక్ ట్ | గోక్ ట్ | గ
 వాక్ షు | గోఆక్ షు | గోక్ షు | గవాక్ షు | గోఆక్ షు |
 గోక్ షు, నచేహ చయోద్వితీయా ఇతి పతే కకారస్య

భూకారణ పక్షామాధిక్యం శంక్యమ్. చర్వస్యాసిద్ధ త్వత్. ఓక్ పక్షేతు తస్యాసిద్ధత్వాజ్జన్యభావే పక్షే ద్వితీయాదేశాస్త్రీణి రూపాణి వర్ధంతవన్. ఊహ్యమేషం ద్విర్వచనానునాసిక వికల్పనాత్. రూపాణ్యశ్వాక్షిభూతాన (527) భవంతి మనీషిభిః. తిర్యక్. తిరశ్చ. తిర్యగ్చ. పూజాయాంతు తిర్యక్. తిర్యగ్చ. తిర్యగ్చ, యక్యత్. యక్యతీ. యక్యన్తి. పద్న ఇతివాయకన్. యకాని. యక్వా. యక్యతా. శక్యత్. శక్యతీ, శక్యన్తి. శకాని. శక్వా. శక్యతా. దదత్. దదతీ॥

446. అహన్ అనునది లుప్తపక్షీకము. అహన్ శబ్దమునకు పదాన్త మందు రుత్వమగును. అలోప్త్య పరిభాషచే నది నకారస్థానమందు వచ్చును. అహన్ + భ్యామ్. రుత్వము. హశిచ (167) నూ. చే, సుత్వము. గుణము. అహోభ్యామ్, అహోభిః ఇత్యాదులు. అహః అహోభ్యామ్ ఇత్యాదులలో క్రమముగ రత్వరుత్వము లసిద్ధము లగుటవలన నలోపము ప్రాప్తమగుచున్నది గాని అహన్ అను నూత్రము నావృత్తిచేసి మొదటి నూత్రమున కహన్ శబ్దము లోని నకారమునకు లోపము రాదని యర్థము చెప్పి రెండవ నూత్రముచే రుత్వమును విధించుటచే నిచట నలోపము రాదు. రత్వరుత్వములు పదాధికారములోనివగుటవలన “పదాక్షాధికారే తస్య చ, తిదస్తస్య చ” అను పరిభాషచే, అహన్ శబ్దాంతముందును ప్రవర్తించును. దీర్ఘాహోని యస్య, అను విగ్రహమున దీర్ఘాహన్ శబ్దము పుంలిద్దమగును. దీర్ఘాహన్ + ను. “హల్ జ్యోభ్యో” (253) నూ. చే, సులోపము. ప్రత్యయలక్షణ ముండుట వలన సుప్పరత్వ ముండుటచే అనుపి అను నిషేధముచే రో2నుపి (173) నూ. వలన రత్వము ప్రవర్తించదు గాన అహన్ (446) నూ. చే, రుత్వమగును. ఇది యసిద్ధమగుటచే నకారాంత ప్రయుక్తమగు సర్వనామస్థానే (251) నూ. చే, సుపధాదీర మగును. దీర్ఘాహర్, ఇచట భౌభగో (168) నూ. చే, యత్వము, హలి సర్వేషాం నూ. చే, యలోపము. దీర్ఘాహో (నిదాఘః) అని సిద్ధమగును. సంబుద్ధియందు హేదీర్ఘాహః (నిదాఘ) అని సిద్ధమగును. ఇచట సుప్రత్యయము హల్ జ్యోద్ధి నూత్రముచే లోపించుటచే, ప్రత్యయ లక్షణముచే అసంబుద్ధి, అను నిషేధము ప్రవర్తించును గాన సర్వనామస్థానే నూ. చే, సుపధాదీరము ప్రవర్తింపదు. “అహన్” నూ. చే, రుత్వము పూత్రమగును. హేదీర్ఘాహర్ +

నిదాఘ హళిచ (167) నూ. చే, సుత్వము, ఆద్రుణః (70) నూ. చే, గుణము, హేదీరాహో నిదాఘ, అని యగును. దీరాహోనా। దీరాహోనః। దీరాహో
భ్యామ్ ఇత్యాదులు. దండిన్ శబ్దము, దండిన్ + సు. సులుక్కు నలోపము.
దండి (దండముగల కలము) దండిన్ + ఔ. శిభావము. దండిని, దండిన్
+ జన్. శిభావము. ఇది సర్వనామస్థాన మగుటచే నుపధాదీర్ణము. దండిని,
దండినా ఇత్యాదులు. స్రగ్విన్ + సు. సులుక్కు. నలోపము, స్రగ్వి,
(పుష్పమాలగల కలము) స్రగ్విణీ ఇత్యాదులు. వాగ్విన్ + సు. సులుక్కు.
నలోపము, వాగ్వి, (మంచి వాక్కులుగల కలము) వాగ్విణీ, ఇత్యాదులు.
'బహువ్రీహి' వృత్తహిణః యస్య తత్' అను విగ్రహమున బహువృత్తహిన్ + సు.
సులుక్కు. నలోపము। బహువృత్తహి (అనేక దేవేంద్రులుగల మన్వంతరము)
బహువృత్తహిన్ + శి. విభాషాజ్యోః (238) నూ. చే, వైకల్పికమగు
నలోపము. బహువృత్తహిన్ + ఈ, హోహస్తేః నూ. చే, కుత్వము. బహు
వృత్తహిన్ ఆల్లోపము రానపుడు బహువృత్తహిణీ। బహువృత్తహిన్ + శి।
శి ప్రత్యయము సర్వనామస్థానమగుటచే ఇన్ హన్ (357) నూ. చే, నుపధా
దీర్ణము. ఏకాజుత్తరపదేణః (308) నూ. చే, కుత్వము నగును. బహువృత్త
హిణీ ఇత్యాదులు. బహుపూషన్, బహ్వర్ణమన్ శబ్దములు నిల్లే, అస్మక్
శబ్దమునకు రక్తమని యర్థము. నస్పృజ్యతే, అను నర్థమున నష్ట పూర్వక సృజ్
ధాతువునకు క్విన్ ప్రత్యయము, శరీరముతోపాటు పుట్టునదేకాని మధ్యకాల
మందు దంతాదులవలె సృజింపబడునది కాదని యాశయము. అస్మక్ + సు.
సులుక్కు. ఇచట క్విన్ ప్రత్యయస్య కః అను సూత్ర మసిద్ధమగుటచే “చోః
కః” (380) సూత్రముచే కుత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. వ్రశ్చేతి సూత్ర
విహితమగు షత్వ మీ కుత్వమున కపవాదము గాన కుత్వమును బాధించి షత్వ
మగును. పిదప క్విన్ ప్రత్యయస్య (379) నూ. చే, కుత్వము. జత్వ చత్వ
ములు. అస్మక్. అస్మగ్. ఈ శబ్దము క్విబంతమైనను సృజధాతువుకంటె
ఋగ్విగ్ దధృక్ (375) నూ. చే, క్విన్ ప్రత్యయము విధింపబడుటచేతను
క్విన్ ప్రత్యయస్య అను సూత్రమం దతద్గుణ సంవిజ్ఞాన బహువ్రీహి నాశ్రయిం
చుటచేతను కుత్వ మిచట నిర్బాధము. “సృజిద్యోః” (6-1-58) సూత్ర
మందలి రజ్జ సృడాభ్యామ్, అను భాష్యప్రయోగమువలన అనవ్యయ పూర్వ
పదములగు సృజాదులకు షత్వమనియు నవ్యయ పూర్వపదములగు సృజాదులకు
కుత్వమనియును జ్ఞాపనము చేయుటవలన విశ్వసృజ్ మొదలగు శబ్దములందు
కుత్వము ప్రవర్తించదు. అస్మజ్ శబ్దమవ్యయపూర్వ పదకమగుటచే కుత్వము
నిర్బాధము. పూర్వోక్త భాష్యప్రయోగము వలన విశ్వసృజ్ మొదలగు

ప్రయోగములలోని సృజ్ ధాతువునకు కుత్వము వారింపబడినను దేవాన్ యజతి మొదలగు విగ్రహములుగల దేవేట్ మొదలగు సాధు ప్రయోగములలోని యజ్ ధాతువునకు కుత్వము ప్రసక్తమగుచున్నదని “యద్వా” ఇత్యాది గ్రంథముచే పక్షాంతరమును చెప్పుచున్నాడు. వశ్యభిజ్ (295) సూత్రమందు సృజ యజ ధాతువులకు పూర్వోత్తర సాహచర్యముచే పదాంతమందుగూడ వికేషించి షత్వమును విధించుటవలన షత్వము కుత్వబాధకమగును గాన నీ రెండు ధాతువులకు పదాంతమందును కుత్వము వారింపబడును. ఇట్లు చెప్పుటలో కామ్యచ్చ (3-1-9) సూత్రములోని ఉపయత్ కామ్యతి, అను భాష్య ప్రయోగము ప్రమాణము. కావుననే దేవేట్ మొదలగు రూపములు నిర్బాధములు. “ఋత్విక్ దధృక్ (375) సూత్రమున స్రక్, ఋత్విక్, అను నిర్దేశములవలన నీ రెండు చోటులందు షత్వమపవాదము గాదని బోధింపబడును. కావున పదాంతవిషయమున క్విన్ ప్రత్యయస్య (374) సూ. చే, కుత్వము ప్రవర్తించును. అస్మక్ శబ్దము పూర్వము చెప్పినరీతిని సృజధాతువు సంబంధము గలదయితే పూర్వము చెప్పినరీతిని కుత్వము బాధింపబడును. కావున నది అస్ (క్షేపణే) ధాతు ప్రకృతిక ఋచ్ ప్రత్యయాంతమనినచో చోః కుః (389) సూ. చే, కుత్వము సిద్ధించును. అస్మక్, అస్మగ్ (రక్తము), అస్మత్. అస్మజ్ + శీ. (జన్) పద్దన్నోమాన్ అను సూత్రముచే వికల్పముగా అసన్ అను నాదేశమగును. అసన్ + ఇ. సర్వనామసానేచా సంబుద్ధౌ (251) సూ. చే, నుపధాగ్గిము. అసాని. అదేశాభావ పక్షమందు “నపుంసకస్య” (315) సూ. చే, నుమాగమము. అనుస్వార పరసవర్ణములు. అస్మజ్ఞి. అస్మజ్ + టా. అసన్నాదేశము. అసన్ + ఆ. అస్మోపము. అస్మా. అసనభావ పక్షమందు అస్మజా. అసభ్యామ్, అస్మగ్భ్యా మిత్యాదులు. ఊర్ శబ్దము. ఊర్ + సు. సులుక్కు. కుత్వము. చిత్త్వి వికల్పము. ఊర్, ఊర్, ఊర్. ఊర్ + ఇ. ఋలంతమగుటచే ప్రాప్తమయిన నుమాగమము మిత్రగుటచే నూకారముకంటె పరముగానగును. ఊర్. ద్వితీయావిభక్తియు నిశ్చే. ఊర్ ఇత్యాదులు. బహూని ఊర్జ్వియస్య తత్కులమ్ = బహూర్. బహూర్ శబ్దము చాలవరకు ఊర్ శబ్దము వంటిది. జన్ శస్సులలో మాత్రము వికేషమున్నది:—(వా) బహూ...ధః. (వా) అన్యాత్...నుమ్. బహూర్ శబ్దమున నూకారమునకు పరముగా నుమ్ము రాదు. అన్యవర్ణమునకు పూర్వమయి వికల్పముగా నుమాగమమగును. బహూర్ + శీ (జన్) బహూర్న్జ్ + ఇ. శ్చుత్వ మసిద్ధమగుటవలన ననుస్వార పరసవర్ణములు. బహూర్జ్. నుమాభావ పక్షమందు, బహూర్. బహూర్భ్యా మిత్యాదులు. త్యద్, తిద్, ఏతద్, ఈ

శబ్దములకు, స్వప్న ప్రత్యయములు లుక్కుచే లోపించుటవలన ప్రత్యయలక్షణము లేకపోవుటచే విభక్తి పరత్వము సంభవింపదు. కాన త్యదాద్యత్వముగాని “తదోస్సస్సా” (383) నూ. చే, సత్త్వముగాని ప్రవర్తింపదు. చర్త్వ వికల్పముమాత్ర మగును. త్యత్, త్యద్, యత్, యద్, ఏతత్, ఏతద్. మిగిలిన చోటన త్యదాద్యత్వము ప్రవర్తించును గాన నదంత నపుంసకలింగ శబ్దమునకు వలె ప్రక్రియ నూహింపదగును. త్యే, త్యాని ఇత్యాదులు. అన్వాదేశమందు మాత్రము ఏనదాదేశము ప్రవర్తించును. ఏనత్ ఇత్యాదులు. భిదిర్ ధాతు ప్రకృతిక యజస్తమయిన బేభిద్య అను ధాతువుకంటె క్విప్ ప్రత్యయముచేసిన బేభిద్ అను ప్రాతిపదికము సిద్ధమగును. బేభిద్ + సు. సులుక్కు. వైకల్పిక చర్త్వము. బేభిత్, బేభిద్ (తరచుగా భేదించు కలము) బేభిద్ + ట్. శిభావము. బేభిదీ. బేభిద్ + శి. (జన్) బేభిది. ఇచట నుమాగమము రాక పోవుటకు కారణమును చెప్పచున్నాడు. బేభిద్య అను యజస్తమనకు క్విప్ ప పరమగునపుడు ప్రవృత్తమయిన నకారలోపమునకు స్థానివద్యావమువలన నజ్గము ఝులస్తమగాదు. కాన నుమాగమము ప్రవర్తించదు. మఱియు పరనిమిత్తక మగు నజాదేశము స్థానిభూతమగు నచ్చునకు పూర్వమయినదానికి కార్యము చేయునపుడు స్థానివద్యావము నొందును గాని స్థానిభూతమగు నచ్చునకు కార్యము చేయునపుడు స్థానివద్యావము నొందదు. కావున నిచట నజ్గ మజస్తమ గాదు. కనుక నజస్త నిమిత్తకమగు నుమాగమముగూడ నిచట ప్రవర్తింపదు. బేభిది. (బ్రాహ్మణ కలములు) అనియే యగును. చేచ్చిద్ శబ్దము బేభిద్ శబ్దసదృశము. చేచ్చిదీ, చేచ్చిది ఇత్యాదులు. శ్లో॥ గవాక్ శబ్దశ్య...విభావయ. ఒకానొక రాజసభయందొక శుష్కప్రక్రియార్యకుడు పండితుల నీ క్రింది విధముగ ప్రశ్నించెను :—

శ్లో॥ జాయస్తే నవ సా తధామిచ నవ భ్యాం భిన్ భ్యసాం సంగ మే షట్ సంఖ్యాని నవైవ సుప్యథ జసి త్రిణ్యైవ తద్వచ్చసి । చత్వార్యన్య వచఃసు కస్య విబుధాః శబ్దస్య రూపాణి తజ్జానన్తు ప్రతిభాస్తిచేన్ని గదితుం షాన్యా సికోతావధిః ॥

అర్థము. ఏ శబ్దమునకు సుప్రత్యయమునందు తొమ్మిది, ఇట్లే ఆమ్ ప్రత్యయమునందు తొమ్మిది, భ్యామ్ భిన్ భ్యస్సులలో ప్రత్యేకము నారు, సప్తమీ బహువచనమునందు తొమ్మిది, జశ్యస్సులందు ప్రత్యేకము మూడు, మిగిలిన వచనములందు ప్రత్యేకము నాలుగును, రూపములగునో ఆ శబ్దమును సమర్థులయితే చెప్పడు. ఆరుమాసముల కాలము చెప్పట కవకాశ మియబడెను.

అని. అప్పుడు ప్రశ్నానుసారముగ మఱియొక ప్రాసీన వైయాకరణుడు గవాక్ శబ్దమున కట్టిరూపములగునని “గవాక్.....విభావము” అను శ్లోకద్వయముచే సమాధానము చెప్పెనని దీక్షితునిచే వ్రాయబడినది. శ్లోకద్వయమున కర్థము:—గవాక్ శబ్దమునకు నపుంసక లిజ్ఞమందు పూజ, గమనము, అను నర్థభేదము వలనను ప్రకృతి భావము, అవకాదేశము, పూర్వరూపము, వీని వలనను నూటతొమ్మిది రూపములగును. సు, అమ్, సువ్ వీనియందు తొమ్మిది, భకారాదులగు నారు ప్రత్యయములలో నారు, జశ్యస్సులందు మూడు, శేషించిన పది ప్రత్యయములందు పదియును రూపములగును. పైని చెప్పబడిన సంఖ్య ప్రత్యేకముగ నన్వయించునని గ్రహించునది. శ్లోకములచే ప్రతిపాదించబడిన నర్థమునే యుదాహరణములజూపి యుదాహరించుచున్నాడు. గామచ్ఛాతి, అను విగ్రహమున గోశబ్దపూర్వకముగు అఞ్చ ధాతువునకు “ఋత్విక్ దధృక్” నూత్రముచే క్విన్ ప్రత్యయము. అఞ్చ ధాతువునకు గతి, పూజ అను నర్థములు చెప్పబడినవి. గత్యర్థమందు నకారము లోపించును. (అనిదితాం...) నూ. చే, గోఅచ్ + సు. సులుక్కు, అవక్ స్ఫోటాయనస్య (389) నూ. చే, వైకల్పికముగు నవకాదేశము. గవాచ్. కుత్వ జశ్వ చర్త్యములు. గవాక్ గవాగ్. పక్షమందు, సర్వత్ర విభావ గో (83) నూ. చే, ప్రకృతిభావము. జశ్వ, చర్త్యములు. గోఅక్, గోఅగ్. ప్రకృతి భావము రానిపక్షమునందు ఏజః పదాంతాదతి (87) నూ. చే, పూర్వరూపము. గోక్, గోగ్. పూజార్థమందు, నాఞ్చేః పూజాయామ్. (427) నూ. చే, నఞ్చ ధాతువునని నకారము లోపించదు. సంయోగాన్త లోపముచే చకారము లోపించును. నకారమునకు, క్విన్ ప్రత్యయస్య ఖః, (379) నూ. చే, కుత్వమగును. ఆన్తర తన్యమువలన జకారమగును. అవక్ ప్రకృతి భావ పూర్వరూపములచే, గవాక్, గోఅక్, గోగ్, అను రూపములగును. ద్వితీయైక వచనమునందు నీ తొమ్మిది యగును. గోఅచ్ + ఔ. శిభావము. భసంజ్ఞవలన అచః (409) నూ. చే, నకారలోపము. గోచీ. పూజార్థమందు నలోపము రానందున నవకాదులచే, గవాంచీ, గోఅంచీ, గోంచీ, అను రూపములగును. గోఅచ్ + శి. సర్వనామస్థానము పరమగుటచే నపుంసకస్య ఝలచః (315) నూ. చే, శుమో గమము. అవకాదులచే రూపత్రయమగును. పూజార్థమందు నిట్టి రూపములు మూడగును. ద్వితీయా బహువచనమునందు నిట్టి రూపములు మూడే యగును. గోఅచ్ + టా. ఆకారలోపము. గోచా. పూజార్థమందు అవకాదులచే గవాఞ్చా, గోఅఞ్చా, గోఞ్చా, అను రూపములగును. కే మొదలగు నకాది ప్రత్యయములందు నిట్లే నాలుగు చొప్పున రూపములగును. గోఅచ్ + భ్యామ్,

అవజ్ఞాదులచే గవాగ్భ్యామ్, గోగ్భ్యామ్, గోగ్భ్యామ్, అను రూపము లగును. పూజార్థమందు నవజ్ఞాదులచే, గవాజ్ భ్యామ్, గోజ్ భ్యామ్, గోజ్ భ్యామ్, అను రూపములగును. భకారాది సుప్వలు పరమగునపు డిట్లే యారేసి రూపములగును. సప్తమీ బహువచనమున పూజార్థమందు దవజ్ఞాదులచే గవాజ్ భు మొదలగు మూడు రూపములగును. వీనిలో “జ్యోః” కుక్ టుక్ శరి (181) సూ. చే, వైకల్పికమగు కుగాగమము వచ్చును. గవాజ్ భు, గోజ్ భు, గోజ్ భు మొత్త మారురూపములగును. గత్యర్థమందు గవాభు, గో అభు, గోభు, అను మూడు రూపములగును. కలసి తొమ్మిది రూపములగును. ఇచట చకారమునకు కత్వ జత్వ చ ర్త్యములు ప్రవర్తించును. ఇచట చయో ద్వితీయాశ్శరి అను శాస్త్రదృష్టిచే చ ర్త్య మసిద్ధమగుటవలన గకారముండుటచే ద్వితీయ వర్ణాదేశము రాదు. కావున నిచట వైకల్పిక ఖకారాదేశమువలన నాలు రూపము లధికవగ నగును. శంక కవకాశము లేదు. కుగాగమ పక్షమందు కుగాగమ మసిద్ధమగుటచే జత్వము రానందున ద్వితీయ వర్ణాదేశము నిరాటంక ముగ ప్రవర్తించును. ఇందువలన మూడు రూపములుమాత్ర మధికమగును. కావున నూటతొమ్మిదిగాక నూటపది రెండు రూపములగును. శ్లో॥ ఊహ్య మేషం...మనీషిభిః॥ ఈ నూటపది రెండు రూపములకు ద్విత్యానునాసికముల వికల్పమువలన నయిదువందల యిరువదియేడు రూపములగునని పండితులచే యూహింపదగినని యర్థము. శ్లోకమున నశ్వశబ్దము యేడవ సంఖ్యకు, అక్షి శబ్దము రెండవ సంఖ్యకు, భూతశబ్ద మయిదవ సంఖ్యకును బోధకమగును. “అక్కినాం వామతో గతిః” అను శ్లోతిఃశాస్త్ర సంప్రదాయానుసారము రెక్కించినచో ప్రదర్శిత సంఖ్య లభించును.

తిర్యక్, తిర్యగ్. (అడ్డముగ నడచునది) తిరః, ఆశ్చితి, అను విగ్రహ మున తిరశ్చబ్ద పూర్వకమగు నచ్చు ధాతువుకంటె ఋత్విక్ దధృక్ (375) సూ. చే, క్విన్ ప్రత్యయము. అశ్చ ధాతువు గమనార్థమగుటచే “అనిది కామ్...(418) సూ. చే, నలోపమగును. తిరస్ అజ్, సుప్రత్యయమునకు లుక్కు. తిరశ్చబ్దమునకు తిరి అను నాదేశమగును. యణాదేశము. చోః కుః (380) సూ. చే, కత్వము. జత్వ, చ ర్త్యములు. తిరస్ + అచ్ + ట్. శిభావము. భసంజ్ఞ యుండుటచే అచః అను నూత్రముచే నకార లోపము. కావుననే తిర్యాదేశము రాదు. క్వుత్వము. తిరశ్చి అని యగును. తిర్యశ్చి. తిరస్ + అచ్ + జన్. శిభావము. సర్వనామస్థాన మగుటచే నుమాగమము. అనుస్వార పరసవర్ణములు. ఇచట భసంజ్ఞ లేనందున నకారలోపము రాదు. కావున తిర్యాదేశమగును. యణాదేశము. తిర్యక్ = తిరస్ + అశ్చ + సు.

అడ్డముగ పూజించునది. ఇచట నఱ్ఱ ధాతువు పూజార్థకమగుటచే నకారము లోపించదు గాన అకారము లోపించదు తిర్యాదేశమగును. చకారమునకు సంయోగా న్తలోపము. నకారమునకు క్విన్ ప్రత్యయస్య నూ. చే, కుత్వము. తిర్యగ్ధే = తిరస్ + అఙ్ + ఔ. శీభావము. తిర్యాదేశము. తిర్యగ్ధే. శీభావము, తిర్యాదేశము. శేషము పుంలిజమునందువలె నూహింపదగును. తకారా న్తములు. యక్యత్ శబ్దము. యక్యత్ + సు. సులుక్కు. యక్యతీ (యక్యత్ + ఔ.) శీభావము యక్యత్ + శన్. శీభావము. పద్మనోమాన్ (229) నూ. చే, వికల్పముగా యకన్నాదేశము. యకన్నాదేశ పక్షమందు యకన్ + ఇ. అని యుండగా సర్వనామస్థానసంజ్ఞ యుండుటచే నుపధాద్విము యకాని అని యగును. పక్షమందు నపుంసకస్య (815) నూ. చే, నుమా గమము. యక్యన్తి. ద్వితీయావిధక్తియు నిశ్లే. యక్యద్ + టా. యకనాదేశ పక్షమందు యకన్ + టా అని యుండగా అల్లోపానః (285) నూ. చే, నకారలోపము యక్యా అని యగును. పక్షమందు యక్యతా, యక్యద్భావ మిత్యాదులు. శక్యత్ శబ్దమునకు యక్యత్ శబ్దమునకువలెనే క్కా శక్యతా ఇత్యాదులగును. దదత్ శబ్దము. దదత్ + సు. సులుక్కు. దదత్. దదత్ + ఔ. శీభావము. దదతీ. దదత్ + కి అని యుండః—

* 447. వా నపుంసకస్య 7-1-79 వా, నపుంసకస్య (అభ్య స్తాత్, శతుః, నుమ్, సర్వనామస్థానే)

అభ్యస్తాత్సో యః శతా తదస్తస్య క్లిబస్య
నుమ్వా స్యాత్సర్వనామస్థానే పరే। దదన్తి। దదతి।
తుదత్ ॥

447. అఱవ యధ్యాయమున విధింపబడు ద్విత్వనిచ్చన్నములగు రెండు భాగములకు నభ్యస్తమును సంజ్ఞ యని యిదివరకు చెప్పబడినది. అట్టి యభ్యస్తముకంటె పరమగు శత్రు ప్రత్యయాన్తమునకు నపుంసకమగుచో సర్వనామ స్థానము పరమగునపుడు నుమాగమము వికల్పముగానగును. దదత్ అనునది ధాత్వ ధాతువునకు శత్రు ప్రత్యయము చేసినపుడు ధాతువునకు ద్విత్వముచే నేర్పడినరూపము గాన దీనికభ్యస్తసంజ్ఞ యుండును. కావున నిచట శత్రు ప్రత్యయము (అత్) అభ్యస్తముకంటె పరముగా నుండుటచే నుమాగమము వికల్పము గావచ్చును. దదన్తి. నుమాగమాభావ పక్షమందు దదతి అని యగును. ద్వితీయా విధక్తియు నిశ్లే. శేషము పుంలిజ దదత్ శబ్దసద్భావము. తుదత్ శబ్దము. తుదత్ + సు. సులుక్కు. తుదత్ ॥

- * 448. ఆచ్ఛీనద్యోయ్ 7-1-80 ఆత్. శీనద్యోః. సుమ్.
(వా, శతు)

అవరాస్తాదక్షాత్పరో యః శతురవయవస్తదస్త
స్యస్యాజ్జస్య సుమ్ వా స్యాచ్ఛీనద్యోః పరతః
తుదన్తి. తుదన్తి. తుదన్తి. భాత్. భాన్తి. భాతీ.
భాన్తి. పచత్.

448. ఈకారోకారములకు నదీసంజ్ఞ యనుపక్ష మించట ననుసరింప బడెను. అధికృతమును అజ్ఞస్య అనునది ఆత్ అనుదానికి విశేషణముగుటచే పఞ్చమ్యస్తముగ మారును. తదస్తవిధి. ఆకార మస్తమందుగల నజ్ఞముకంటె పరమగు శత్రు ప్రత్యయావయవ మస్తమందు గల్గిన యజ్ఞమునకు, శీభావము నదీ సంజ్ఞకములగు నీకారోకారములు పరమగునపుడు సుమాగమము వికల్పముగ నగునని నూత్రార్థము. తుదత్ + శీ. తుదన్తి. సుమాగమము రానపుడు తుదతీ. తుదత్ + శి. నపుంసకస్య (315) సూ. చే, సుమాగమము. తుదన్తి ఇత్యాదు లాహ్యంబులు. భాత్. భాత్ + శీ. ఇచట నీ నూత్రముచే వికల్ప సుమాగమమగును. భాన్తి. భాతీ. భాత్ + శి. భాన్తి. తుదన్తి (బ్రాహ్మణీ) అనునది నది పరమగునపుడు సుమాగమోదాహరణము. పచత్. పచ ధాతు ప్రకృతిక శత్రు ప్రత్యయాస్తము. పచత్ : సు. సుప్రత్యయమునకు లుక్కు. పచత్. పచత్ + శీ. ఇటుండః...

- * 449. శవశ్యనోర్నిత్యమ్ 7-1-81 శవశ్యనోః. నిత్యమ్,
(ఆత్, శతుః, శీనద్యోః, సుమ్)

శవశ్యనోరాత్పరో యశ్శతురవయవస్తదస్త
స్య నిత్యం సుమ్ స్యాచ్ఛీనద్యోః పరతః. పచన్తి.
పచన్తి. దీవ్యత్. దీవ్యన్తి. దీవ్యన్తి. స్వప్. స్వప్.
నిత్యాత్పరాదపి సుమః ప్రాక్ అప్తన్నితి దీర్ఘః.
ప్రతిపదోక్తత్వాత్. స్వామి. నిరవకాశత్వం ప్రతి
పదోక్తత్వచితి పక్షేతు ప్రకృతే తద్విరహాన్న
మేవ. స్వామి. స్వపా. అహోభి. స్వద్భ్యామ్. స్వద్భిః.
ఆర్తిపవనపీత్యాదిసా ధనేరున్. రుత్వమ్. ధనుః.
ధనుషి. సాన్తేతి దీర్ఘః. సుమ్ విసర్జనయేతి ఉత్వమ్.
ధనుంషి. ధనుషా. ధనుర్భ్యామ్. ఏవం చక్షుర్న వి
రాదయః. పిపతిష తేః క్విప్. ర్యోరితిదీర్ఘః. పిపతీః.
పిపరషీ. అల్లోపస్య సానివత్త్వాజ్జలస్తలక్షణో సుమ్

న। స్వవిధౌ సానివత్త్వాభావా దజస్తలక్షణోపి నమ
 న। సిపతిషి। పిపతీర్భ్యామిత్యాది। పయః। పయసీ।
 పయాంసి। పయసా। పయోభ్యామిత్యాది। సుపుమ్।
 సుపుంసీ। సుపుహంసి। అడః। విభక్తికార్యమ్। ఉత్వ
 మత్వే। అమా। ఆమాని। శేషం పుంవత్।

449. శ్యవ్ శ్యన్ (భ్యాగులకు దివాగులకు గ్రమముగ నివి వికరణ ప్రత్యయములు) వీనియొక్క ఆకారముకంటె పరమగు శత్రుప్రత్యయావయవ మస్తమందుగల యజ్ఞమునకు, శీభావమును, నదీసంజ్ఞకమును పరమగునపుడు నుమాగమము నిత్యముగనగును. పచత్ + శి. పచధాతు వుభ్యాదిగణము లొంది. దీనికి శత్రుప్రత్యయము చేయునపుడు ధాతువునకు ప్రత్యయమునకును మధ్య వికరణమగు శవ్ ప్రత్యయమగును. (అ) పచత్ అని యగును. ఇచట శత్రుప్రత్యయావయవ తకారము శవ్ ప్రత్యయముయొక్క ఆకారముకంటె పరమగుటచే నిది యస్తమందుగల యజ్ఞము పచత్ అనునది యగును. శీభావము పరమగుటచే నిచట నుమాగమమగును. పచ నీ. పచ ని, (పచత్ + శి) నపుంసకస్య నూ. చే, నుమాగమము. దీన్యత్. దివ్ ధాతువునకు శత్రుప్రత్యయాస్తము. ధాతువునకును శత్రుప్రత్యయమునకును మధ్యను శ్యన్ (య) ప్రత్యయమగును. పిదప పచ నీ అను చోటునందువలె నుమాగమాదు లూహింప దగును. పచ నీ, దీన్యన్తి (బ్రాహ్మణీ) ఇవి నది పరమగునపుడు నుమాగమోవా హరణములు. ఇవి జీబస్తములగుటవలన శత్రుప్రత్యయావయవమగు తకారమునకు నదీపరత్వము గలదు. స్వవ్ శబ్దము (శోభనా ఆపః యస్మిన్ సరసి) స్వవ్ + సు. లుక్కు. స్వవ్. స్వవ్ + శి. ఇచట నిత్యము పరమునగు నుమాగమ మును బాధించి ప్రతిపదోక్తమగు “అప్ త్యన్ త్యచ్” సూత్ర విహితమగు దీర్ఘము మొదట ప్రవర్తించును. పిదప నుమాగమము. స్వామ్ని అని యగును. ప్రతిపదోక్తమగు కార్యము నిరవకాశమగునపుడే యితరములను బాధించునను మతమున “అప్తన్” నూ. చే, విహితమగు దీర్ఘము, ఆపః, అను రూప మందు చరితార్థమయినది గావున స్వవ్ + శి, అనుచోట దీర్ఘమును బాధించి నిత్యమగు నుమాగమమే ప్రథమమున ప్రవర్తించును. పిదప దీర్ఘమునకు ప్రసక్తి లేనందున స్వమ్ని అనియే రూపమగును. స్వపా (స్వవ్ + ఆ) స్వవ్ + భ్యామ్, అపోభి నూ. చే, పకారమునకు దకారాదేశమగును. స్వద్భ్యామ్. ఇట్లే స్వద్భిః ఇత్యాదులు. ధనుశ్శబ్దము. ధనధాతువుకంటె “అత్తి పృవపి యజతని ధని తపిభ్యోనిత్, అను బొణాదిక సూత్రముచే రుస్ ప్రత్యయము వచ్చుటవలన ధనుస్ అను శబ్దము సిద్ధమగును. ధనుస్ + సు. సులుక్కు. సకారమునకు రుత్వ విసర్గములు. ధనుః. ధనుస్ + బౌ. ప్రత్యయమునకు శీభావము. సకారమునకు ఆదేశప్రత్యయయోః (213) నూ. చే, పత్వము. ధనుషీ. ధనుస్ + శి. ఝలస్త లక్షణ నుమాగమము. సాస్తమహతః (318)

నూ. చే, దీరము. సుమ్యిసరపీయ (487) నూ. చే, పత్వము. ధనూంపి, అని యగును. ధనుర్భాస్. ఇచట రేఫాస్తము ధాతువు గానందున ర్వోరుప ధాయాః (486) నూ. చే, దీరము శక్తింప వలనుపడదు. ఇట్లే, చక్షుస్, హవిస్, సర్పిస్, మొదలగు సకారాస్తములకు ప్రక్రియ నూహించునది. పిపతిస్ శబ్దము సన్ ప్రత్యయాస్తమగు పరధాతువు (పిపతిమ్) కంటె క్విప్స. కృద్దస్త మగుటవలన ప్రాతిపదికమగును. సులుక్కు. రుత్వము. ఉపధాదీరము. పిపతీః. పిపతిః, సన్ ప్రత్యయములోని ఆకారమునకు క్విప్స పరమగునపుడు లోపము విధింపబడెను. ఆ లోపమునకు స్థానివద్భావమువలన నిచట యులస్త నిమిత్తక నుమాగమము ప్రవర్తించదు. లోపస్థానికి కార్యము చేయుచున్నపుడు స్థానివద్భావము విహితము గానందున నజస్వలక్షణ నుమాగమమును రాదు. పిపతిషి, అనియే యగును. పిపతీర్భాస్. ఇచట “ర్వోరుపధాయాః” నూ. చే, దీరమగును. పయశ్శబ్దము. పయాః. పయాంసి. నుమాగమము. దీరము. సుపుం శ్శబ్దము (శోభనాః పుమాంసో యత్ర కులే) సుపుంస్ + సు. సులుక్కు. సంయోగాస్త లోపము. సుపుమ్, సుపుంసీ. సుపుంస్ + శి, పుంసోఽసుజ్ (489) నూ. చే, అనుకూదేశము “సాస్తమహతః” నూ. చే, దీరము. సుపుమాంసి, అని యగును. సుపుంసా. సుపుమ్భాస్. ఇత్యాది రూపముల నూహించునది. అదశ్శబ్దము. అదస్ + స్, విభక్తి లుక్కు. గుత్వి విసర్గములు. అదః. అదస్ + శి. త్యదాద్యత్వ గుణములు (అదే) మత్వోత్తములు. అమా. అదస్ + శి. త్యదాద్యత్వము. నుమాగమము. ఉపధాదీరము. అదాని. పిదప మూర్త్యము. అమాని. ద్వితీయావిభక్తియు నిట్లే. తృతీయా విభక్తిస్తమ అందు ప్రక్రియను పుంలిङ्గమందువలె నూహింపదగును.

హలస్త నపుంసకలిङ్గ ప్రకరణము సమాప్తి నొందెను.

13. అవ్యయ ప్రకరణము

* 450. స్వరాదినిపాత మవ్యయమ్. 1-1-37. స్వరాది నిపాతమ్, అవ్యయమ్.

స్వరాదయో నిపాతాశ్చ అవ్యయసంజ్ఞాః
 న్యుః స్వర్. ఆస్తర్. ప్రాతర్. పునర్. సనుతర్.
 ఉచ్చైస్. నీచ్చైస్. తనైస్. ఋధక్. ఋత్. యుగ
 పత్. ఆరాత్. పృథక్. హ్యస్. శ్వస్. దివా రా
 త్రా. సాయమ్. చిరమ్. నునాక్. ఈషత్. జోషమ్.
 తూష్ణిమ్. బహిస్. అవస్. సమయా. నికషా. స్వ
 యమ్. వృథా. నక్తమ్. నభో. హేతా. ఇద్ధా. అద్ధా.

సామి వత్ “బ్రాహ్మణవత్ | త్రియవత్” సనా |
 సనాత్ | సనత్ | ఉపధా | తిరస్ | అన్తరా | అన్త
 రేణ | జ్యోక్ | కమ్ | శమ్ | సహసా | వినా | నానా |
 స్వస్తి | స్వధా | ఆలమ్ | వషట్ | శ్రాషట్ | వా
 షట్ | అన్యత్ | అస్తి | ఉపాంశు | త్తమా | విహయ
 సా | దోషా | మృషా | మిధ్యా | మృధా | పురా |
 మిథన్ | మిథో | ప్రాయస్ | ముహుస్ | ప్రవాహు
 కమ్ | ప్రవాహికా | ఆర్యశాలమ్ | ఆభీక్ష్యమ్ | సాకమ్ |
 సార్ధమ్ | నమస్ | హిరుక్ | ధక్ | ఆమ్ | ఆమ్ | ప్ర
 తామ్ | ప్రతాన్ | ప్రతాన్ | మా | మాక్ | ఆకృతి
 గణోఽయమ్ | చ | వా | హ | అహ | ఏవ | ఏవమ్ |
 నూనమ్ | శశ్వత్ | యుగపత్ | భూయస్ | కూపత్ |
 నూపత్ | ధువిత | నేత్ | చేత్ | చణ్ | కచ్చిత |
 కించిత్ | ఇత్రి | నహ | హన్త | మాకి | మాకిమ్ |
 నకి | ఆకిమ్ | మాక్ | నక్ | యావత్ | తావత్ |
 వైవ | దైవ | వైవ | రై | శ్రాషట్ | వాషట్ | స్వాహా |
 స్వధా | తుమ్ | తథాహి | ఖలు | కిల | ఆహో | అథ |
 సుష్టు | స్థా | ఆదహ | ఉపస్థవిభక్తిస్సరప్రతిరూపాశ్చ,
 అవదత్తిమ్ | అహంయుః | అస్తిషీరా | అ, ఆ, ఇ,
 ఈ, ఉ, ఊ, ఏ, ఐ, ఓ, ఔ, పశు, శుకమ్, యథా
 కథాచ | పాట్ | ప్యాట్ | ఆజ్ఞ | హే | హై | భోః |
 ఆయే | ఘ | విఘ | ఏకపదే | యాత్ | ఆత్ | చాదిర
 ప్యాకృతిగణః ||

450. స్వరాది నిపాతమృనునది, సమాహార ద్వంద్వము. (స్వరాదయశ్చ, నిపాతాశ్చ) స్వరాదిగణ పఠితములు, నిపాతములు, నవ్యయసంజ్ఞ గలవగును. స్వర్, అన్తర్, మొదలగునవి “స్వరాగతః” ఇత్యాది ప్రయోగములలోని, స్వరారుల కనుకరణములు. వత్. తేన తుల్యమ్ క్రియాచేద్యతిః (5-1-115) తత్రతన్వైవ (5-1-126) తదర్హమ్. (5-1-117) సూత్రములచే విహితమగు వతి ప్రత్యయము. స్వరాదిగణ మాకృతి గణమనగా గణమున చూపబడిన శబ్దములలో సదృశములగు మఱికొన్నిశబ్దముల నిందు జేర్పదగునని యర్థము. కావున కామమ్, ప్రకామమ్, భూయస్ ఇత్యాదుల కవ్యయసంజ్ఞ సిద్ధమగును. “ఉపస్థ విభక్తిస్సర ప్రతిరూపాశ్చ”. ఉపస్థములు, (ప్రారులు) విభక్త్య

స్తములు, (శుభస్తములు తిజస్తములు) స్వరములు, (అచ్చులు) వీనితో సదృశముగనవి యవ్యయములగును. ఉపస్థ సాదృశ్యము, విభక్తి సాదృశ్యము, శబ్దార్థములచే గ్రహింపదగును. స్వర సాదృశ్యము శబ్దముతోనేగాని యర్థముచే సంభవింపదు. ఉపస్థ ప్రతిరూప కావ్యయము :—అవద తమ్, అవ అనునది యుపస్థ సదృశముగాని యుపస్థము గాదు. కావున దత్తేమనుచోట దాక్ష ధాతువునకు “అచ ఉపస్థాత్” (7-4-47) సూత్ర విహితముగు తాదేశము రాదు. విభక్తి ప్రతిరూపకము :—అహంయుః. అహం అనునది యస్మచ్ఛబ్ద ప్రథమైకవచన సదృశము. కావున అహం శుభమోర్యస్ (5-2-140) సూత్ర విహితముగు యుస్ ప్రత్యయమువలన నహంయుః, అను రూపమేర్పడును. అహమ్మనునది యస్మచ్ఛబ్ద ప్రథమైకవచనమనిన యుస్ స్తము, తదితాస్త మగును గాన ప్రాతిపదికమగును. అస్మచ్ఛబ్దముకంటె పరమగు సుప్పనకు లుక్కు వచ్చెడిని. అస్మచ్ఛబ్దమునకు, మదీయః అను శబ్దమునవలె మదాదేశమగును. మద్యుః, అశేడి యనిష్టరూపము గావలసివచ్చును. తిజస్త ప్రతిరూపకము :— అస్తిక్షీరా. అస్తి అనునది యవ్యయము గనుకనే ‘అస్తి క్షీరాణియస్యామ్’ (ఆధికముగు పాలుగలది) అను సర్థముగల బహువ్రీహి యుపపన్నమగును. తిజస్తమే యనినచో తిజస్తమునకు సమాసము విహితము గానందున సమాస ముపపన్నము గాకపోవును. ఆ. ఆ. ఇత్యాదులు స్వరప్రతిరూప కావ్యయములు. ఇవి సంబోధన స్మరణాద్యర్థకములు. చాదిగణము నాకృతిగణమే. కావున సూత్యాద్యర్థకములగు యత్. తత్. ఇత్యాదులను చాదులందు జేర్పదగును.

* 451. తద్ధితశ్చాసర్వ విభక్తిః. 1-1-38. తద్ధితః చ | అసర్వవిభక్తిః (అవ్యయమ్)

యస్మాత్సర్వా విభక్తిర్నోత్పద్యతే, స తద్ధితాన్తోఽవ్యయం స్యాత్ | పరిగణనం కర్తవ్యమ్ | తసిలాదయః ప్రాక్ పాశపః | శప్ప్రభృతయః ప్రాక్ సమాసాస్తేభ్యః | ఆమ్ | ఆమ్ | కృతోర్వ్యోర్థాః | తసివతీ | నానాఞావితి | తేనేహన | పచతికల్పమ్ | పచతిరూపమ్ ||

451. అసర్వ విభక్తిః అనునది బహువ్రీహి. (న సర్వా విభక్తిర్యస్యాత్) కేవల తద్ధితముకంటె విభక్తి యసంభవముగలుచే, తద్ధిత పదము తదిస్తమును బోధించును. తద్ధితాస్త మన్యవదార్థము. సర్వశబ్దమునకు సర్వావయవములని యర్థము. సర్వావయవములుగల విభక్తి (మాడు వచనములుగల విభక్తి) యేతద్ధితాస్తముకంటె నుత్పన్నము గాదో, (ఏకవచనము మాత్రముత్పన్నమగునో) అట్టి తద్ధితాస్త మవ్యయమగునని సూత్రార్థము. పచతి

కల్పమ్, మొదలగు తదితా న్తముల కవ్యయసంజ్ఞ యనిష్టము. వానికంటె నేక వచనము మాత్ర ముత్పన్నమగుటవలన నవియు నసర్వ విభక్తులగును. వాని కవ్యయసంజ్ఞను వారించుటకై తద్ధితములను పరిగణనము చేయుచున్నాడు. (1) పాశవ్ ప్రత్యయమునకు పూర్వమువఱకునున్న తసిలాదులు (ధముఞ్, అన్తమందు గలవి) “పంచమ్యాస్త సిల్” (5-3-7) నూ. చే, విహిత మయినది, తసిల్ ప్రత్యయము. (సర్వతః) యాశ్యే పాశవ్ (5-8-47) నూత్ర విహితమునది, పాశవ్ ప్రత్యయము. (ఘృతపాశమ్) (2) సమా సాన్త ప్రత్యయములకు పూర్వమువఱకునున్న శస్ మొదలగు ప్రత్యయములు, డాబన్తములు బహ్వల్పారాచ్ఛస్...మ్ (5-4-42) నూత్రవిహిత మయినది శస్ ప్రత్యయము. (అల్పశః) (3) ఆమ్. అముచ ఛందసి (5-4-42) నూత్ర విహితము. (ప్రతరమ్) (4) ఆమ్. కిమేత్రి ఙ్. (5-4-11) నూత్రవిహితము. (పచతితరామ్) (5) కృత్వ సుచ్ ప్రత్యయార్థకములు. సంఖ్యాయాః...ణనే కృత్వసుచ్, (5-4-17) నూత్ర విహిత మైనది కృత్వసుచ్ ప్రత్యయము (పఞ్చ కృత్వః) కృత్వోర్థములు మూడు. (6) తసి ప్రత్యయము. తసిశ్చ (4-8-118) నూత్ర విహితము. (పీలుమూలతః) (7) వతిప్రత్యయము. తేన తుల్యమ్... నూత్రవిహితము (బ్రాహ్మణవత్) ఇట్లుండ స్వరాదులందు వత్ అనుదాని యొక్క పాఠమునకు ఫలము చిన్త్యము. (8) నానాఞ్ ప్రత్యయములు, వినఞ్ భ్యామ్, (5-2-27) నూత్ర విహితములు. (వినా, నానా) పచతి కల్పమ్. పచతిరూపమ్ అనువాని కవ్యయసంజ్ఞా నివృత్తి, పరిగణనమునకు ఫలము. అవ్యయసంజ్ఞ యున్నచో అవ్యయా (455) నూ. చే, సుష్కలకు లుక్కు వచ్చెడిని.

* 452. కృశ్మేజస్తః 1-1-35. కృత్, మేజస్తః।

కృద్యో మాన్త ఏజస్తశ్చ తదన్త మవ్యయం
స్యాత్ । స్మారంస్మారమ్ । జీవసే । పిబద్యై ॥

452. కృత్పదము తదన్తమును బోధించును. మేజస్తః అనుచోట మకారైజ్ పదములతో నన్తపదార్థము ప్రత్యేక మవ్యయించును. మకారైచ్ పదములకు ద్వంద్వము. పిదప నన్తపదముతో బహువ్రహివలన మేజస్తః అని యగును. నూత్రమున శ్రుతిమగునది కృత్ ప్రత్యయమగుటచే, మేజస్తః అనునది కృత్తునకే విశేషణముగాని, తదన్తమునకు గాదు. మకారాన్తముగాని ఏజస్తము గాని యగు కృత్ప్రిత్యయ మన్తమందుగలది యవ్యయమగునని యర్థము. మాన్త మున కుదాహరణము స్మారమ్స్మారమ్ । స్మృ ధాతుప్రకృతి కణముతో ప్రత్య యాన్తము. ఏజస్తములం దేకారాన్తమున కుదాహరణము. జీవసే । జీవధాతు ప్రకృతికమగు నే ప్రత్యయమన్తమందు గలది. ఏకారాన్తమున కుదాహరణము పిబద్యై । పా ధాతుప్రకృతిక ద్యై ప్రత్యయాన్తము.

* 453. క్వాతోసున్ కసునః. 1-1-40.

ఏతదస్తమవ్యయం స్యాత్ | కృత్వా | ఉదే
తో | విసృపః ||

453. సూత్రమున క్వా, తోసున్, కసున్ ప్రత్యయములకు ద్వంద్వము. క్వాదులు ప్రత్యయములగుటచే తదస్తబోధకములు. క్వాస్తము, తోసున్ ప్రత్యయాస్తము, కసున్ ప్రత్యయాస్తము, ఇవి యవ్యయములగును. క్రమముగ నుదాహరణములు. కృత్వా | ఉదేతో | విసృపః.

* 454. అవ్యయాభావశ్చ. 1-1-41.

అధిహరి ||

454. అవ్యయాభావ సమానము నవ్యయమగును. అధిహరి. అవ్యయం విభక్తి సమీప..... వచనేషు (2-1-6) సూ. చే, విభక్త్యర్థమం దవ్యయాభావము. (హరౌ ఇతి అని విగ్రహవాక్యము. హరియందని యర్థము.)

* 455. అవ్యయాదావ్ సుపః. 1-4-82. అవ్య కూత్ | ఆవ్ సుపః (లుక్)

అవ్యయాద్విహితస్యాపః సుపశ్చ లుక్ స్యాత్ |
తత్ర కాలాయామ్ | విహితవిశేషకాన్నేహ | అత్యు
చైస్సా | అవ్యయసంజాయాం యద్వపి తదస్త విధిర
స్తి తథాపి నగౌణే | ఆవగ్రహణమ్ వ్యర్థమలిజ్ఞ
త్వాత్ || శ్లో || సదృశం త్రిషు లిక్లేషు సర్వాసుచ
విభక్తిషు వచనేషుచ సర్వేషు యన్న వ్యేతి తదవ్య
యమ్ || ఇతి శ్రుతిర్లిజ్ఞకారక సంఖ్యాభావపరా ||
శ్లో || వష్టి భాగురిల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః | ఆపం
చైవ హలంతానాం యథా వాచా నికా దికా | వగా
హః | అవగాహః | పిధానమ్ | అపిధానమ్ || ఇత్యవ్య
యాని ||

455. ఆవ్ సుపః, అనునది సమాహార ద్వంద్వమునకు ఉచ్చేదికవచనము. (ఆవ్ + చ సుప్ చ. ఆవ్ సుప్ తస్య) అప్పదముచే టావ్ డావ్ చావ్ ప్రత్యయములకు గ్రహణము. అవ్యయముకంటె విధింపబడు అప్సనకు సుప్సనకును లుక్కు వచ్చును. తత్ర కాలాయామ్ (తస్యాం కాలాయాం) ఇది త్రల్ ప్రత్యయాంతావ్యయము దీనికంటె విహితమగు సుప్సనకు (జే) లుక్కు వచ్చెను. ఈ సూత్రమున నవ్యయముకంటె పరములగు నావ్ సుప్సవలకు లుక్కుననర్థమును విడిచి యవ్యయములకంటె విహితములగువానికి లుగ్విధానము చేయుటకు

ఫలమును చూపుచున్నాడు. “అత్ర.....చైసా” అత్యుచైసా అనునది ప్రాదిసమాసము. (ఉచై రతిక్రాంతా) అత్యుచైః అను సమాసముకంటె నౌ ప్రత్యయము విహితమైనది. సమాసము (సముదాయము) లిజసంఖ్యాదులలో నవ్యయు గలదగుటవలన నవ్యయము గాదు. ఉచైః అనునది యవ్యయమే గాని దీనికంటె సుప్ ప్రత్యయము విహితముగాదు. విహిత విశేషణము లేనియెడల నిచట నౌ ప్రత్యయమునకు లుక్కు ప్రసక్తముగును. సముదాయమునకు నవ్యయ సంజ్ఞ నాతర్కించి, సమాధానము జెప్పచున్నాడు. “అవ్యయ..... గౌడే” అవ్యయసంజ్ఞా నూత్రమున (స్వరాది నిపాత మవ్యయమ్) శబ్దస్వరూప మనుదాని నధ్యాహరణముజేసి, యది స్వరాదులకును నిపాతములకును విశేష్య మనినచో “ప్రయోజనం సర్వనామా వ్యయసంజ్ఞాయామ్, (సర్వనామ సంజ్ఞా నూత్రమందు, నవ్యయసంజ్ఞా నూత్రమందును తదన్తవిధి జెప్పవలయును) అను వచనముచే తదన్తవిధి సిద్ధముగును. ఇట్లు స్వరాద్యన్తములకు నవ్యయసంజ్ఞ యుండుటచే నత్యుచై ననునదియు నవ్యయముగును, గాన విహిత విశేషణ మున్నను లుక్కు ప్రసక్తముగుచున్నదను శబ్దకు సమాధాన మిది. తదన్త విధివలన స్వరాద్యన్తములకు ప్రాధాన్యముగల పరమోచైః ఇత్యాదు లవ్యయము లగును గాని స్వరాద్యన్తముల కప్రాధాన్యముగల అత్యుచైః మొదలగునవి యవ్యయములు గావని నవ్యేతీత్యవ్యయమును మహా సంజ్ఞాశ్రయణము వలన లిజసంఖ్యాదులం దన్వయములేని యర్థమును, బోధించునదే యవ్యయమగునను నర్థము లభియగును. ఏతిత్సవ్యశములగువానికే గణముం దనుకరణము జేయబడెను. కావున లిజసంఖ్యాద్యన్వయములేనట్టి యర్థమును బోధించు పరమోచైః (ఉత్క్రొష్టమగు నూర్ధ్వభాగమందు) మొదలగునవి యవ్యయములగును. లిజసంఖ్యా ద్యన్వయముగల యర్థమును బోధించెడి, అత్యుచైః (ఉర్ధ్వభాగమందున్న వాని నతిక్రమించినవాడు) మొదలగునవి యవ్యయములు గావు. కావున నవ్యయవ మునకు (ఉచైః అనుదానికి) మాత్రము సంజ్ఞ యున్నందున సుప్ యవ్యయ మునకు పరమగును గాన విహితవిశేషణము లేకున్న నిచట సుల్లుక్కు ప్రసక్త మగునని. అవ్యయములు స్త్రీత్వాది లిజములు లేనివగుటచే నవ్యయములకంటె టాబాదులకు విధానమే యసంభవముగును. లుగ్విధాయకనూత్రమున నావ్ గ్రహణము వ్యర్థముగును. అవ్యయములు లిజసూన్యము లనినచో నాధర్మణ ప్రణక విద్యాగతి శ్రుతివిరోధము నాశజ్ఞించి సమాధానము జెప్పచున్నాడు. (శ్రుతి) సద్విశం .....తదవ్యయమ్. ఏది మూడు లిజములందు నన్నివిభక్తలందు నన్నివచనములందును వికారములు జెందక సదృశమై (ఏకరీతిగా) యుండునో, యది యవ్యయమగునని యర్థము. అవ్యయములకు లిజమే లేదనిన లిజము లున్న వనియు నం దేకాకారముగనున్నది యవ్యయమనియును బోధించెడి యీ శ్రుతి విరోధము గల్గునని శబ్దాశ్రయము. ఈ శ్రుతికి లిజసంఖ్యాకారకములు లేనిది యవ్యయమనియే యర్థము గాన విరోధములేదని సమాధానము. శ్రుతిలోని

విభక్తి శబ్దమునకు కారకమనియు వచన శబ్దమునకు సూక్ష్మయనియు నర్థము. శ్రుతి క్రిటియర్థము జెప్పటయందాశయమిది. ఉపక్రమోప సంహారములచే బ్రహ్మబోధకమగు నీ శ్రుతికి భాష్యప్రామాణ్యమువలన నవ్యయ స్వరూపమును బోధించున టరము చెప్పినట్లు భాష్యప్రామాణ్యము వలననే యీ శ్రుతి లిజ్జ సంఖ్యాద్యభోవమును బోధించుననియును జెప్పవలయునని. ప్రసజ్గవశమున భాగురి మతిమును ప్రదర్శించుచున్నాడు. వష్టి.....దిశా. భాగుయను నాచార్యుడు ఉపనర్థములగు ఆవ, ఆపి, వీనిలో మొదటి ఆకారమునకు లోపమును, వాచ్, నిశ్, దిశ్ మొదలగు హల న్తములకంటె టా ప్పుత్యయము నిశ్చయించుచున్నాడు. ఉదా:—వగాహః, మతా న్తరమున, ఆవగాహః, పిథావమ్, ఆపిథానమ్, వాచా, నిశా, దిశా ||

అవ్యయ ప్రకరణము సమాప్తిని జెంచెను.

14. స్త్రీ ప్రత్యయ ప్రకరణము

* 456. స్త్రీయమ్. 4-1-3.

అధికారోఽయమ్ । సమగ్రానామిలి యావత్ ॥

456. ఈ యోగము (నూత్రము) సమగ్రానాం ప్రథమాద్వా, (4-1-82) అను నూత్రము వాచకధిక్యమగును. స్త్రీయమ్ అనునది భావప్రధాన నిరేశమగుటవలన, స్త్రీత్వమును నర్థము గలవగును. స్త్రీత్వమున స్త్రీలింగము. ఈ యధికారమున విధిపబడు ప్రత్యయములు స్త్రీలింగవ్యోతకములగునను నర్థము ఫలించును.

వివ:—“స్తనకేశవతీ స్త్రీ ష్యాల్లోమశః పురుషస్యృతః” అను లౌకిక లిజ్జము, చేతనములందు మాత్రమే యుండును. దీనికి విలక్షణమై శాస్త్రమున వ్యవహరింపబడు లిజ్జము చేతనములందు నచేతనములందు నుండును. శాస్త్రీయ లిజ్జము ననుసరించియే శాస్త్రవిహిత కార్యములు ప్రవర్తించును. ప్రపంచముందలి సమస్త వస్తులము సత్త్వ రజస్తమో గుణాత్మకము. ఈ గుణాత్రయముయొక్క యవసావిశేషమే శాస్త్రీయ లిజ్జము. ఉపచయావస (వృద్ధి) పుంలింగము. అపచయావస (అల్పము) స్త్రీలింగము. సామ్యావస (హేచ్ఛుత్తగ్గులు లేకుండనుండుట) నపుంసక లింగము. ఈ మూడు లింగములు ప్రతివస్తువునందు నుండును. “అయం పశార్థః” “ఇయం వ్యక్తిః” “ఇదం వస్తు” అను మూడు విధములగు వ్యవహారము ప్రపంచమందలి వస్తుమాత్రమునందుండుటయే యిందుకు గారణము. అన్నివస్తువులందును మూడు లింగములున్న నావస్తువులను బోధించు శబ్దములు స్వభావమున గొన్ని యొకేలింగమును కొన్ని రెండు లింగములను కొన్ని మూడు లింగములను బోధించును. క్రమముగ

నుదా: — జానమ్, ఇమధిః, ఇమధీ, తటః, తటీ, తటమ్. ఏశబ్ద మెన్ని లింగ ములను బోధించునను విషయము లింగాను కాసనాదులవలన గ్రహింపనగును. ఈ లింగ మర్థమందే యుండునని భాష్యమున నిర్ణయింపబడినది. “పుంలితో రామశబ్దః” ఇత్యాది వ్యవహారము శబ్దార్థములకుగల యభేదమునుబట్టి వచ్చెనని యూహింపదగును.

* 457. *అజాద్యతస్త్వా 4.1.4. అజాద్యతః టావ్.

అజాదీనామకారాంతస్య చ వాచ్యం యత్
స్త్రీత్వంతత్ర ద్యోత్యే టావ్ స్యాత్ | అజాద్యక్తిరీ
షో జీపశ్చ బాధనాయ | అజా | అతః, ఖట్వా | అజా
దిభిః స్త్రీత్వస్య విశేషణాక్షేపా | పఞ్చాజీ | అత్రహి
సమాసార్థ సమాహరనిష్ఠం స్త్రీత్వమ్ | అజా | ఏడకా |
ఆశ్వా | చటకా | మూషికా | ఏషు జాలిలక్షణో
జీప్ ప్రాప్తః | బాలా | వత్సా | హోదా | మందా |
చిలాతా | ఏషు వయసి ప్రథమ ఇతి జీప్ ప్రాప్తః |
1 (వా) సంభస్తా)జినశణపిండేధ్యః ఫలాత్ | సంఫలా
భస్మఫలా జ్యాపోతి హ్రస్వః | 2 (వా) సదచ్ఛాం
డప్రాంతశ్చైకేభ్యః పుష్పాత్ | సత్పుష్పా | ప్రాప్సు
ష్పా | ప్రత్యష్పష్పా | 3 (వా) శూద్రా చామహత్పూ
ర్వా జాతిః | పుంయోగే తు శూద్రీ | ఆమహత్పూ
ర్వా కిమ్ | మహశూద్రీ | క్రష్ణా | ఉష్ణిహో | దేవవి
శా | శ్యేష్ఠా | కనిష్ఠా | మధ్యమేతి పుంయోగేఽపి |
కోకిలా జాతావపి | 4 (వా) మూలాన్నభిః | ఆమూ
లా | ఋన్నేభ్యో జీప్ | కర్త్రీ | దండినీ ||

457. అజాద్యతః అనునది సమాహార ద్వంద్వమునకు పశ్యేక వచనము. (అజః ఆదిర్యేషాం తే = అజాదయః, తే చ అచ్చ ఏషాం సమాహారః తస్య) ప్రాతిపదికాత్తనునది యధికార ప్రాప్తము. ఈ సూత్రము ప్రత్యయమును విధించునది కావున అజాద్యత అనునది పంచమ్యంతననుట న్యాయము. కాని లక్ష్యనుసారి వ్యాఖ్యానమువలన నీ సూత్రమందుమోత్ర మిది పశ్యంతము. అత్, అనునది ప్రాస్వాకార (వర్ణ) బోధక మగుటవలనను, ప్రాతిపదికమునకు

* అజ, ఏడక, ఆశ్వ, చటక, మూషక, బాల, వత్స, హోద, పాక, మన్ద, చిలాత, పూర్వావహా, ఉత్తరావహా, క్రష్ణా, ఉష్ణిహో, దేవవిశా, శ్యేష్ఠా, కనిష్ఠా, మధ్యమేతి పుంయోగేఽపి, కోకిలాజాతౌ, దంష్ట్రీ ఏతేఽజాదయః “అకృత గణోఽయమ్”.

విశేషణ మగుటవలనను, ఆకారాంత బోధకమగును. స్త్రీయామ్, అనునది విశేష్యము. షష్ఠ్యర్థ సంబంధము వాచ్యవాచక భావము. శబ్దములు వాచకములు. స్త్రీత్వము వాచ్యము. అజాదిగణ పతిత ప్రాతిపదికములకును ఆకారాంత ప్రాతిపదికములకును వాచ్యమగు నర్థమందుండునట్టి స్త్రీత్వము ద్యోత్యమగుచుండ నజాదులకంటె నజాదు లన్తమందుగల ప్రాతిపదికముల కంటెను, హ్రస్వాకారాంతములగు ప్రాతిపదికముల కంటెను, పరమై టావ్ ప్రత్యయ మగునని నూత్రార్థము.

లింగముగూడ ప్రాతిపదికమునకే యర్థము గాన టాపు, జీపు, మొదలగు స్త్రీప్రత్యయములు స్త్రీలింగ ద్యోతకములగును. టాబాదు లన్నపుడు, స్త్రీలింగము తప్పక బోధవిషయమగునను నియమ మేర్పడును. మాతృస్వస్రాది శబ్దములవలన స్త్రీప్రత్యయము లేవన్నను, స్త్రీలింగ బోధ గల్గుటచే టాబాదులే స్త్రీ వాచకములనుట యసంగతము. కనుక స్త్రీప్రత్యయములు స్త్రీలింగమునకు ద్యోతకములు గాని వాచకములు గావని గ్రహించునది. నూత్రమున ఆతిః అనుదానిచే నకారాంతములకంటె టావ్ ప్రత్యయము ప్రాప్తమగుచుండ నజాదిగణమం దకారాంత శబ్దముల (ఆజ, ఏడక, ఇత్యాదులు) పాఠమునకేమి ఫలమును శబ్దకు సమాధాన విధి:—“అజాద్యక్తిః..... బాధనాయ” ఈ నూత్రమువలన ప్రాప్తమగు టావ్ ప్రత్యయమునకు, బాధకములగు జీపు, జీఘ, మొదలగు ప్రత్యయములను బాధించి టావ్ ప్రత్యయమే వచ్చుటకై అజాదిగణమున నదంతములకు పాఠమోవశ్యకమని. అజా ఆజ శబ్దము కంటె టావ్ ప్రత్యయము. ఉకార పకారము లిత్సంజ్ఞకములు. సిదవ సవర్ణ దీర్ఘము. “ప్రాతిపదిక గ్రహణే లింగ విశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్” అను పరిభాషచే నజా శబ్దముకంటె స్వాదు లత్విన్నములగును. అజా + సు. “హల్ జ్యోత్” నూత్రముచే సులోపము. ఇది రిమా శబ్దసదృశము. ఆకారాంత ప్రాతిపదికమునకు టావ్ ప్రత్యయమగునను సంశయన కుదాహరణము చూపబడునని “ఆతిః ఖట్వా”, అనుచోటనుండు ఆతిః, అనుదాని కర్తమని గ్రహించునది. (ఖట్వు + ఆ) సవర్ణదీర్ఘ సులోపములు. ఖట్వా.

“ప్రత్యయ విధాయక నూత్రములందు దేనికంటె ప్రత్యయము విధింపబడునో, యట్టి శబ్దముకంటె పంచమీవిధానికి యుండుట న్యాయము. ఈ నూత్రమున నట్లుగాక “అజాద్యక్తిః” అనునది షష్ఠ్యంతమునుటకును అజాదులను స్త్రీత్వమునకు విశేషణముగ దేని యజాదులందలి స్త్రీలింగమే టావ్ ప్రత్యయమునకు నిమిత్తమనుటకును, ఫలమును చూపుచున్నాడు. “అజాదిభిః స్త్రీత్వస్య.....నిష్ఠం స్త్రీత్వమ్” పంచాజ శబ్దమునకు టాబ్ని వృత్తియే ఫలము. అజాదివాచ్య స్త్రీత్వమే టాప్యనకు నిమిత్తమని చెప్పబడెను. పంచాజ, అనునది సమాహరియగును. (పంచానాం పుమజానాం సమాహరః) ఆకారాంత మగు నుత్తరపదముగల ద్విగు సమాసము స్త్రీలింగమగునని కానింపబడినందున,

నిది శ్రీలింగము. ఇచట శ్రీలింగము, పంచాక్షరము, సమాసమున కరమగు సమాహారమందుండునది గాని అజశబ్దాత్మకమందుండునది గానందున టావ్ ప్రసక్తి వారింపబడునని యాశయము. అజాదిగణమును చూపుచు, వానిలో నెచట నే ప్రత్యయమును టావ్ ప్రత్యయము బాధించునను విషయమును, ప్రదర్శించుచున్నాడు. “అజా ఏడకా.....జీప్ ప్రాప్తః”, అజా (అడమేక) ఆశ్వా (అడగుఱము) చటకా (అడపిచ్చుక) మూషికా (అడయెలుక) వీనికి “జాతేరశ్రీ” (521) నూ. చే, జీపు ప్రాప్తమగుచున్నది. బాలాది శబ్దము లెదును ప్రథమ వయోవాచకములు. వీనికి “వయస్విప్రథమే” (481) నూ. చే, జీపు ప్రాప్తమగుచున్నది.

“సంభస్రాజన” “సదచాండ” “మూలాన్నభాః” ఈ మూడు వచనములును, “పాకకర్ణ” (522) నూ. చే, ప్రాప్తమగు జీపును బాధించుటకు చెప్పబడినవి. 1 (వా) సమ్, భస్రా, అజిన, శణ, పిండ, ఇది పూర్వమందును ఫలశబ్ద మన్తమందును గల ప్రాతిపదికములకంటె టావ్ ప్రత్యయమగునని యర్థము. సమ్మలా, భస్రఫలా, “జ్యోతి స్సంజా ఛంద సాః” (1006) నూ. చే, భస్రా శబ్దమునకు వ్రాస్వము. అజినఫలా, శణఫలా, పిండఫలా. 2 (వా) సత్, అచ్ (అఞ్చుధాతు వన్తమందుగలవి) కాండ, ప్రాస్త, శత, ఏక, వీనికింటె పరమగు పుష్పశబ్ద మంతెమందుగల ప్రాతిపదికముకంటె టాపు వచ్చునని యర్థము. సత్పుష్ప, ప్రాస్తపుష్ప, శతపుష్ప, ఏకపుష్ప. కాండపుష్ప, శతపుష్ప, ఏకపుష్ప. సంఫలాది శబ్దములలో షధి విశేష వాచకములు. 3 (వా) కూద్రాచా...జాతిః ఇది జాతిలక్షణ జీపునకు బాధకము. ఇచట వాక్యద్వయము. కూద్రాచ, అనునది టాబ్విధాయకము. అమహత్పూర్వా అనునది టాబ్విషేధకము. వాక్యద్వయమందును జాతిః, అనునది సంబంధించును. జాతివాచకమగు కూద్రశబ్దము టావ్ ప్రత్యయమును పొందును. కూద్రా (కూద్రజాతి శ్రీ) మహచ్ఛబ్దము పూర్వమందుగల కూద్ర శబ్దము జాతివాచకమగునపుడు, టావ్ ప్రత్యయమును పొందదు. మహాకూద్రీ “అభీరీతు మహాకూద్రీ” అను నమరకోశమువలన మహాకూద్రీశబ్ద మాభీరీజాతిని బోధించును. నిషేధ వాక్యమందుగూడ జాతిపద సంబంధమును చేయుటచే మహాకూద్ర శబ్దము జాతిని బోధింపక గొప్పదైన కూద్ర శ్రీని బోధించునపుడు టావ్ ప్రత్యయము వచ్చును. మహాకూద్రా (గొప్పదైన కూద్రశ్రీ) ఈ వార్తికము జాతిలక్షణ జీపునకే బాధకమనుటవలన కూద్రునియొక్క శ్రీ అను నరముగల కూద్రశబ్దమునకు “పుంసోగా దాఖ్యాయామ్” (507) నూ. చే, జీప్ ప్రత్యయమే వచ్చును. కూద్రీ (కూద్రునిభార్య లేక మాతరు) క్రక్షా, ఉష్ణిహ్, దేవవిత్, వీనికి టావ్ ప్రత్యయము వచ్చును. క్రక్షా, ఇత్యాది రూపములగును. క్షేష్ఠ కనిష్ఠ మధ్యమ శబ్దములు వరుసగా మొదట పుట్టినది, (శ్రీ) తుదిని పుట్టినది, ఇద్దఱకు మధ్యమ పుట్టినది, అను నరము గలవగునపుడు అదన్తములగుట వలననే టావ్ ప్రత్యయమగును. క్షేష్ఠాదుః

యొక్క స్త్రీలను బోధించునపుడుగూడ, పుంయోగలక్షణ జీవును బాధించి టావ్ ప్రత్యయమే వచ్చును. ఈ యగము “పుంయోగేఽపి” అనుచోట నుండు నపి శబ్దమువలన లభించును. ఉదా: జ్యేష్ఠా, కనిష్ఠా, మధ్యమా. తోకిలా, ఇది జాతిబోధక మగునపుడును, దీనికంటె జాతిలక్షణ జీవును బాధించి టావు వచ్చును. 4 (వా) నతో కంటె పరమగు మూలశబ్ద మస్తమందుగల ప్రాతిపదికముకంటె టావు వచ్చును. ఉదా: అమూలా.

“ఋగ్వేభ్యో జీవ్” (307) ఈ సూత్ర మిదివరలో ప్రసంగవశమున వ్యాఖ్యాత మైనను ప్రకరణశుద్ధికొఱకు తిరుగ నిచట స్మరింపబడెను. జీవ్ ప్రత్యయమున ద్వార పకారము లిత్సంజకములు. ఋకారాస్తముల కదాహరణము. కర్త్య. కర్త్య + ఈ. యణాదేము. నకారాస్తమున కదాహరణము. దండినీ. (దండిన్ + ఈ).

• 458. ఉగితశ్చ. 4-1-6. ఉగితః। చ।

ఉగితస్తాత్ప్రాతిపదికాత్ స్త్రీయం జీవ్ స్యాత్। భవతీ। పచ స్తీ। దీవ్య స్తీ। శవ్ శ్యనోతి నమ్। ఉగితచామితి సూత్రేఽక్షగ్రహణేన ధాతోశ్చైదు గిత్కార్యం తర్హ్యశ్చైతేరేవేతి నియమ్యతే। తేన హ న। ఉఖాస్త్। క్షవ్। అనిదితామితి సలోపః। ప ర్ణధ్వత్। ఆశ్చుతేస్తు స్యాదేవ। ప్రాచీ। ప్రతీచీ॥

458. ఉక్ ప్రత్యాహారవర్తములు (ఉ, ఋ, య) ఇత్సంజకములుగ గలది ఉగి తగును. ఉగిత్తులు ప్రాతిపదికములు, ప్రత్యయములునున్నవి. సర్వాదిగణమున భవతు, అని పఠింపబడినది. భవత్, అను ప్రాతిపదికము గిత్తు. శతృప్రత్యయము గిత్తు. ఉగితః అనునది ప్రాతిపదికమునకు విశేషణముగుటవలన తదస్తవిధి కల్గును. “ఉగిద్వ్యక్షగ్రహణ వజ్జమ్” అను వచనముండుటవలన “సమాస ప్రత్యయవిధా” అను దానిచే తదస్తవిధి నిపేధము ప్రవర్తింపదు. ఉగితస్తమగు ప్రాతిపదికమునకు జీవగునని సూత్రార్థము. భవతీ. భవత్ అను ప్రాతిపదికము వ్యపదేశవద్యావముచే నుగితస్తమగును. కాన జీవు వచ్చును. తొన్ని పుస్తకములందు భవస్తీ, అని యున్నది. భూ ధాతువునకు శతృ ప్రత్యయమునుచేసిన భవత్, అని యగును. ఉగి తగు శతృ ప్రత్యయ మస్తమందు గలదగుటవలన నిచట నీ సూత్రముచే జీవు ప్రవర్తించును. శవ్ శ్యనోతిత్వమ్ (448) సూ. చే, నిత్యముగ సుమాగమము వచ్చును. భవస్తీ, అని యగును. పచ స్తీ, దీవ్య స్తీ. పచ్, దివ్, ధాతువులకు శతృ ప్రత్యయాస్తములగు పచత్, దీవ్యత్, దీనికంటె జీవు, “శవ్ శ్యనోః” సూ. చే, సుమాగమము. “ఉగిత చామ్” (363) సూత్రమున నక్ష గ్రహణము ఉగిత్త్యమువలన వచ్చెడి కార్య మేమని ధాతువులకు ప్రవర్తించినచో నది “సలోపముగల ఆశ్చుధాతువునకు

మాత్రమే యగునను" నియమమును బోధించునని యిదివరలో హలంత ప్రకరణమున గోమచ్చబ్బ సందర్భమున చెప్పబడెను. ఈ నియమమువలన ఉభాద్రత్, పల్లభ్యత్, అను సుగిదంత ప్రాతిపదికములకు జీపు నివృత్తులుగను. "ఉభాయాః సంసతే" "పల్లభ్యో ధ్వంసతే" అను నర్థమున ఉభా శబ్దపూర్వక సంసు, ధాతువుకంటెను, పల్ల శబ్దపూర్వక ధ్వంసు ధాతువుకంటెను, క్విప్ ప్రత్యయమును చేసిన నీ రూపము లేర్పడును. ఇచట సంసు, ధ్వంసు, ధాతువులు గిత్తులగుటచే సుభాద్రత్, పల్లభ్యత్, అనునవి యుగిదంత ప్రాతిపదికములగును. కావున "ఉగితశ్చ" నూ. చే, ప్రాప్తమగు జీపు నీ నియమము వారించును. అచ్చుధాతువునకు మాత్రము గితార్థము వచ్చును. ప్రాచ్, ప్రత్యచ్, శబ్దములు క్రమముగ స్ర, ప్రతి, అనునవి పూర్వముందుగల యచ్చు ధాతువునకు క్విన్న న్తరూపము లగుటవలన సుగిదంత ప్రాతిపదికములగును. ప్రాచీ, ప్రతీచ్ఛీ. జీపు పరమగునపుడు భసంజ్ఞ యుండుటవలన ఆకారలోప దీర్ఘముల నూహించునది.

* 459. వనో ర చ. 4-1-7. వనః | ర | చ | (జీవ)

వన్నంతదంతాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ శ్రీయం జీవ స్యాత్ రశ్చాంతాదేశః | వన్నితి జ్వనిచ్ క్వనిచ్ వనిపాం సామాన్య గ్రహణమ్ | ప్రత్యయ | గహణే యస్మాత్సవిహితస్తదావే త్తదస్త్య గ్రహణమ్ | తే న ప్రాతిపదిక విశేషణాత్తదంతాంత మపి లభ్యతే | సు త్వానమతిక్రాంతా | అతిసుత్వరీ | అతిధీవరీ | శర్వరీ | 1 (వా) వనో న హశ ఇతి వక్తవ్యమ్ | హశంతాదాహ్ ణ్విహితో యో వన్ తదంతాత్తదంతాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ జీవ రశ్చ శేత్యర్థః | ఓణ్య అపనయనే వనిచ్ విద్యనోఽత్యాత్వమ్ | అవావా, బ్రాహ్మణీ | రాజ యుధ్వా | 2 (వా) బహువ్రీహశా వా | బహుధీవరీ | బహుధీవా | పక్షే డావ్ వత్స్యతే ||

459. వన్ ప్రత్యయము న్తమందుగల ప్రాతిపదికము కంటెను వన్నంత మంతమందుగల ప్రాతిపదికము కంటెను, శ్రీలింగమున జీవ ప్రత్యయము వచ్చుననియు, దీనితో (జీపుతో) గలసి యన్త్యమునకనగా నకారమునకు రేఫ మార్జనమగుననియును సూత్రార్థము. సూత్రమున వన్, అనునది జ్వనిచ్, క్వనిచ్, వనిచ్, ప్రత్యయములు మూడింటికని బోధకము. జ్వనిబామలందు వన్, అనునది శేషించియుండును. మిగిలినవి యిత్సింజ్ఞ కములు. "ప్రత్యయ... తేన...

లభ్యతే". అర్థము = ప్రత్యయము గ్రహింపబడునపుడు, ఆ ప్రత్యయమే ప్రకృతికంటె విధింపబడునో, ఆ ప్రకృతి యాదియందు నా ప్రత్యయ మున్నందునుగల సముదాయము బోధింపబడునని ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాష కర్తము. ఈ పరిభాషవలన ప్రకృతమున వన్, అనునది వన్నన్తమునకు బోధకమగును. ఈ వన్నన్త మధికారప్రాప్తమగు ప్రాతిపదికమునకు విశేషణ మగుటవలన "యేనవిధి". (27) సూ. చే, తిరుగ తదన్తవిధి కల్గును. వృత్తిలో వ్రాయబడిన వన్నన్తార్థన్తార్థ, అనునర్థ మి విధముగ లభించెను. జ్వనిబన్తదులకు క్రమముగ సుదాహరణములు : అతిసుత్వరీ. (సుత్వానమతిక్రాన్తా) సుత్వరీ, అనునది జ్వనిబన్తము. అతిసుత్వరీ, అనునది వన్నన్తాన్తము. జీవ రేఫాదేశము లగును. అతిధీవరీ. (ధీవానమతిక్రాన్తా) ధీవన్ శబ్దము క్వనిబన్తము. అతిధీవన్ శబ్దము వన్నన్తాన్తము. జీవ రేఫాదేశములు. శర్వరీ, శర్వరీ అనునది శ్వాధాతుప్రకృతిక వనిబన్తము. వన్నన్తమగుటచే జీవ రేఫాదేశములు.

1 (వా) హా ప్రత్యాహారవర్ణ మున్నందుగల ధాతువుకంటె విహిత తుగు వన్ ప్రత్యయ మున్నందుగల ప్రాతిపదికమునకు జీవ రేఫాదేశములు రావని యర్థము. అవావా (బ్రాహ్మణీ) ఓణ్య (అపవయసే) ధాతువుకంటె వనివ ప్రత్యయము. ఓణ్ + వన్ అనియుండ "విశ్వనో రనునానికస్యాత్" 6-4-41 సూ. చే, గణాగమున కాత్వము. ఓ ఆ + వన్. అవాదేశము. అవా వన్, అని యగును. ఇచట వన్ ప్రత్యయము హా ప్రత్యాహారములోని గణార మున్నందుగల ఓణ్ ధాతువుకంటె విధింపబడినందున నిషేధము ప్రవర్తించును. కావున పుంలింగమందువలె నుపధాదీర్ నాలోపములగును. అవావా, అవా వానా ఇత్యాది రూపములగును. రాజయుధ్యా. (రాజానంయోధితవాన్) దీనిని అవావా అను దానినివలె సాధింపదగును. ఈ వాక్యమున విహిత విశేషణమునకు ఆవ్యాప్త్యతివ్యాప్తి దోషవారణము ప్రయోజనము. శర్వరీ అను చోట వన్నప్రత్యయము హస్య (రేఫ) కంటె పరమగుటచే నిషేధము ప్రసక్త మయ్యెడిది. అవావా అనుచోట నిషేధము ప్రవర్తింపకపోయెడినని గ్రహించునది.

2 (వా) వన్ ప్రత్యయమున్నందుగల బహువ్రీహి సమాసమునకు జీవ రేఫాదేశములు వికల్పముగ వచ్చును "అనో బహువ్రీహేః" (463) సూ. చే, జీవ్నిషేధము ప్రాప్తమగుచుండ వన్నన్తమున కీ వికల్పము చెప్పబడెను. బహుధీవరీ, బహుధీవా (బహవో ధీవానో యస్యాం నగర్యామ్) బహుధీవన్ (అన్నన్త బహువ్రీహి) దీనికంటె "డాబుభాభ్యామ్" (464) సూ. చే, షక్షమందు డావ్ ప్రత్యయము వికల్పముగ చెప్పబడెను. బహుధీవన్ + ఆ (డావ్) "తేః" (317) సూ. చే, టిలోపము. బహుధీవా. ఈ వికల్పముల వలన శేకవచనమందు రూపద్వయమైనను, ద్వివచనమందు బహుధీవర్యో, బహుధీవానా, బహుధీవే. అను మూడు రూపములగును.

* 460. పాదోఽన్యతరస్యామ్. 4-1-8. పాదః | అన్యతరస్యామ్ (జీవ్)

పాచ్ఛబ్దః కృతసమాసాన్త స్తదన్తా త్పృతి
పదికాత్ జీబ్యా స్యాత్ | ద్విపదీ | ద్విపాత్ ||

460. సూత్రమున పాదః, అనునది పాద్, అనుదానికి పంచమ్యేక వచనము. “సంఖ్యాసు పూర్వస్య” (834) నూ. చే, సమాసాన్త లోపము వలన సిద్ధమగు ద్విపాద్ మొదలగువానియందలి పాద్ అనుదానికి సూత్రమున అనుకరణము. సమాసాన్తమగు లోపముచే సిద్ధమగు పాద్, అను శబ్దము న్నమందు గల ప్రాతిపదికమునకు జీపు, వికల్పముగ వచ్చునని యర్థము. ఉదా:— ద్విపదీ, ద్విపాత్. (ద్వౌ పాదౌ యస్యాః) ద్విపాద అను బహువ్రీహి సమాస మునకు “సంఖ్యాసు” నూ. చే, సమాసాన్త లోపము. ద్విపాద్. జీపు పరమగు నపుడు భసంజ యుండును గాన “పాదఃపత్” (417) నూ. చే, పాద శబ్దమునకు పదాదేశమువలన ద్విపదీ అని యగును. జీబభావ పక్షమున ద్విపాత్ అని యగును.

విర:—సమాసాన్త లోపముగల పాచ్ఛబ్ద మంతమందు గలదానికి జీపగునను వ్యాఖ్యానమునకు, పాదశబ్దప్రకృతిక ణిజ స్తముకంటె క్లిప్ ప్రత్యయ మను చేయుటచే సిద్ధమగు పాద్ శబ్దమునకు జీబ్వికృతి ఫలము.

* 461. టాబృచి. 4-1-9. టావ్ | ఋచి | (పాదః)

ఋచి వాచ్యాయాం పాదన్తాటావ్ స్యాత్ |
ద్విపదా ఋక్ | ఏకపదా | న వత్ స్వస్రాదిభ్యః | పఞ్చ |
చత్రస్రః | పఞ్చేత్త్యత్ర నలోపే కృతేఽపి స్థాన్తాష
డితి షట్ సంజ్ఞాం ప్రతి నలోపః సువ్ స్వరేతి నలోప
స్యాన్తసిద్ధత్వాన్న షట్ స్వస్రాదిభ్యశ్చి న టావ్ ||

461. ఋక్కునగా జగతీ, త్రిషువ్, మొదలగు ఛందస్సులచే బదమైన వేదభాగము. (అగ్నిమితే పురోహితమ్) ఋక్ ప్రతిపాదకమగు పాచ్ఛబ్దాన ప్రాతిపదికమునకు టావ్ ప్రత్యయము వచ్చును. ఇది పూర్వ సూత్రముచే ప్రాప్తమగు జీపున కపవాదము. ఉదా:—ద్విపదా, ఏకపదా, ఇచట ద్విపదీ అను రూపమునందువలె భసంజా పదాదేశముల నూహించునది. ఋక్కుర్థమగు నపుడు ద్విపదీ, ద్విపాత్, అను రూపములసాధువులగునని తెలియునది.

“న షట్ స్వస్రాదిభ్యః” (809) ఈ సూత్రము పూర్వమున వ్యాఖ్యాతమైనను, ప్రకరణ శుద్ధికొఱకు తిరుగ నిచట స్థానింపబడెను. పఞ్చ. (స్త్రీయః) పఞ్చన్ శబ్దము నకారాన్త సంఖ్యావాచకమగుటచే, షట్ సంజ్ఞకము. గాన ‘ఋన్నేభ్యః’ (807) నూ. చే, ప్రాప్తమగు జీపునకు దీనిచే

నిషేధము. చతస్రః. చతస్రశబ్దము స్వస్రాదులలోనిదగుటచే “ఋన్నేభ్యః” (307) సూ. చే, ప్రాప్తముగు జీవునకు నిషేధము. పశ్చాత్తమనది నలోపము చేసినపిదప నదంతముగును. కావున నిచట టాప్ ప్రత్యయమేల రాదను శంకకు సమాధానమును చెప్పుచున్నాడు:—“పశ్చేత్ప్రత్యత్ర.....న టాప్”. పశ్చాత్తమచోట నలోపము “నలోపః ప్రాతిపదికాంతస్య” (237) సూ. చే, ప్రవర్తించెను. ఈ నలోపము, స్థానాషట్, అను సూక్తిముచే షట్ సంజ్ఞ చేయునపుడు “నలోపః సుప్ స్వర” సూక్తిముచే నసిద్ధమగును గాన “నషట్ స్వస్రాదిభ్యః” అను సూక్తిముచే టాపు నిషేధంపబడునని మూలగ్రంథమున కాశయము.

* 462. మనః. 4-1-11. (న, జీవ)

మన్నన్తాన్న జీవ. సీమా. సీమానా॥

462. మన్, అను నదంతముందుగల ప్రాతిపదికమునకు జీవు ప్రవర్తించ దని యర్థము. “ఋన్నేభ్యః”, సూ. చే, ప్రాప్తముగు జీవునకు నిషేధము. ఉదా. సీమా. సీమిన్ శబ్దము మన్నన్తము గాన జీవు ప్రవర్తించదు. ఉపధాదీర్ఘ నలోపములు. సీమా, అనునది వక్ష్యమాణ డాప్ ప్రత్యయాంత మను భ్రమకు వారించుటకే సీమానా, అను ద్వివచనముగూడ సుదాహరింప బడెను. డాబంతముగూడ ద్వివచనము సీమే, అని గావలయునని గ్రహించునది.

* 463. అనో బహువ్రీహేః. 4-1-12. అనః, బహువ్రీహేః. (న, జీవ)

అన్నన్తాద్బహువ్రీహేర్న జీవ. బహుయజ్ఞా. బహుయజ్ఞానా॥

463. అన్, అనునది యంతముందుగల బహువ్రీహికంటె జీవు రాదని యర్థము. ఉ : బహుయజ్ఞా. (బహువ్రీహే యజ్ఞానో యస్యాం నగర్యామ్) బహుయజ్ఞన్ శబ్దమున్నంత బహువ్రీహే యగుటచే ప్రాప్తముగు నాంతలక్షణ జీవునకు నిషేధము. ఉపధాదీర్ఘ నలోపములు, ఇచటను డాబంతమును భ్రాంతి నివారణార్థమే ద్వివచన ముదాహరింపబడెను.

* 464. డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామ్ 4-2-13 డావ్, ఉభాభ్యామ్, అన్యతరస్యామ్.

సూత్రద్వయోపాత్తాభ్యాం డావ్ వాస్యాత్. సీమా. సీమే. సీమానా. దామా. దామే. దా

మానా । న పుంసి దామేత్యనురః । బహుయజ్ఞా ।
బహుయజ్ఞే । బహుయజ్ఞానా ॥

464. “ఉ భాభ్యామ్” అను పదమువలన “మనః”, “అనో బహు ప్రీహేః” అను నూత్రద్వయ మనువృత్తిమగును. లేనిచో సన్నిహితమగు “అనో బహుప్రీహేః” అనుదానికిమాత్ర మనువృత్తి కలుగనను శంక గలెడిని. మన్నన్త ప్రాతిపదికముకంటెను అన్నన్త బహుప్రీహికంటెను, డావ్ ప్రత్యయము వికల్పముగ నగునని యగము. డాపులోని డకార పకారము లిత్సంజికములు. ఉదా॥ సీమా. డాపు డిత్తగుటచే “ఁజేః” (317) నూ. చే, సీమన్ శబ్దములోని టిసంజికము లోపించును. డాపు ప్రవర్తించునపుడు, లేనపుడు నగు రూపభేదమును నూచించుటకే సీమే, సీమానా, అను ద్వివచనములుదాహరింపబడెను. డాపు రానిపక్షమున పూర్వనూత్రముచే జీబ్బిషేధమగును. ఉదాహరణాంతరము:—దామా, దామే, దామానా. దామ శబ్దము నపుంసకలింగమున ప్రసిద్ధమగుటచే స్త్రీలింగమున నెల్లు సాధువగునను శంకను నివర్తింపజేయుటకు “న పుంపి దామేత్యనురః” అను నమరము ప్రమాణముగ జూపబడెను. దామశబ్దమునకు పుంలింగమును నిషేధించుటచే స్త్రీలింగ నపుంసకలింగము లున్నవని కోకారము. అన్నన్త బహుప్రీహి కుదాహరణము: బహుయజ్ఞా, బహుయజ్ఞే, బహుయజ్ఞానా. ఇచ్చటను డాప్రత్యయమును పక్షమందు జీబ్బిషేధము నూహించునది.

- * 465. అన ఉపధాలోపిణోఽన్యతరస్యామ్ 4.1-28 అనః ।
ఉపధాలోపినః । ఆన్యతరస్యామ్. (బహుప్రీహేః.
జీవ్).

అన్నన్తద్బహుప్రీహే రుపధాలోపిణో వా
జీవ్ స్యాత్ । పక్షే డాబ్బిషేధా । బహురాజ్ఞే । బహు
రాజ్ఞ్యా । బహురాజే । బహురాజానా ॥

465. ఉపధాలోపముగల అన్నన్త బహుప్రీహికి జీపు వికల్పముగ నగును. జీపు రానిపక్షమందు పూర్వమున చెప్పబడిన డావ్ ప్రత్యయ జీవ్ నిషేధములు ప్రవర్తించును. ఉదా:—బహురాజ్ఞే. (బహవో రాజానో యస్యాం నగర్యామ్) బహురాజన్ శబ్దమున్నన్త బహుప్రీహి. జీపు ప్రవర్తించినపిదప, “అల్లోపోఽనః” (235) నూ. చే, నుపధాలోపము గలదగును గాన నీ నూత్రము ప్రవర్తించును. అల్లోపశ్చత్వములు. డాబన్తమున కుదా:—బహురాజే. జీబ్బిషేధమున కుదాహరణము:—బహురాజానా ॥

- * 466. ప్రత్యయాస్యాత్కౌత్సూర్నస్యాత్ ఇదాఽప్య సుపః.
7-3-44. ప్రత్యయాస్యాత్ । కౌత్ । పూర్వస్వ । ఆతిః.
ఇత్ । ఆపి । ఆసుపః.

ప్రత్యయస్థాత్కకారాత్పూర్వ స్వాకారస్యే
కారః స్వాదాపిపరే స ఆవ్ సుపఃపరో న చేత్ ।
సర్వకా । కారికా । అతః కిమ్ ॥ నౌకా । ప్రత్యయ
స్థాత్కిమ్ । శక్నోతీతి శకా । అసుపః కిమ్ । బహు పరి
వ్రాజకా నగరి । కాత్కిమ్ । నన్దనా । పూర్వస్య కిమ్ ।
పరస్య మా భూత్ । కటుకా । తపరః కిమ్ । రాకా ।
ఆపి కిమ్ । కారకః । (1 వా) మామకనరకయోరుప సం
ఖ్యానమ్ । మామికా । నరాన్ కాయతీతి సరికా ।
(2 వా) త్యక్ త్యపోశ్చ దాక్షిణ్యాత్వికా ఇహ్యాత్వికా ॥

466. ప్రత్యయమందలి కకారమునకు పూర్వమందుండు ప్రాస్వాకార మునకు ఆపు (టావ్, డావ్, చావ్) పరమగునపు డికారాదేశమగును. ఆ పృథ్వీయము సుబంతముకంటె పరమగుచో నిత్యము రాదు. ఉదా:--సర్వకా. సర్వాశబ్దము సర్వనామమగుటచే “ఆవ్యయ సర్వనామ్నామకచ్ ప్రాప్తేః” (5-3-71) సూ. చే, సకచ్ ప్రత్యయము వచ్చును. సర్వకా. ఇచట రేఫ వకారములమిడినుండు యకారము ప్రత్యయస్థ కకారమునకు పూర్వమందున్నది. ఆపు (టావ్) పరమగున్నది. కావున నికారాదేశమగును. అకారము కకారమునకు పూర్వమందుండవలె ననుటవలన నకారమునకు నాప్వనకును మధ్యను కకారమున్నను ఇత్వము వచ్చును. కారికా. కారికశబ్దము కృష్ణో ధాతుప్రకృతిక ణ్వల్ ప్రత్యియాంతము. ణ్వల్ ప్రత్యియమునకు ఆక, అను నాదేశము విధింపబడెను. కారికశబ్దమునకు టాపు చేయుటవలన కారికా అని యగును. ఇచట రేఫముపైనున్న అకారము ప్రత్యయస్థ కకారమునకు పూర్వ మైనదగుటచేతను, అప్పరక మగుటచేతను దాని కిత్వము వచ్చును. నౌకా. నౌశబ్దముకంటె కప్రత్యయము. టాపు. నూత్రమున అకారమును బోధించు “అతః” అనునది లేనిచో నిచట నౌకారమునకు నిత్యము ప్రసక్తమగును. శకా. శక (మర్షణే) ధాతువు సకచ్ ప్రత్యయమునుచేసిన శక అనియు, దీనికంటె టాపుచేసిన శకా అనియు నగును. ఇచట కకారము ధాత్యవయవమగును గాని ప్రత్యయస్థము గాదు. ఇచట నిత్యనికృత్తికై కకారమునకు “ప్రత్యయస్థాత్” అను విశేషణ మావశ్యకము. బహు పరివ్రాజకా. (బహుః పరివ్రాజకా యస్యామ్ = అనేకమంది సన్యాసులుగల నగరి) పరివ్రాజక, అనునది పరి పూర్వక వ్రజధాతువునకు ణ్వల్ ప్రత్యియాంతము. సుబంతములగు బహుపరి వ్రాజక శబ్దములకు (బహు + జన్, పరివ్రాజక + జన్) బహుక్రీహి సమాస మున కవయవములగు సుష్పలకు లుక్కుగును. సమాసముకంటె టాపు చేసిన బహుపరివ్రాజకా అని యగును. ఇచట పరివ్రాజక, అనునది ప్రత్యయలక్షణ ముచే సుబంతమగును గాన నిచటి టాపు సుబంతముకంటె పరమగును. నూత్రమున ‘అసుపః’ అనునది లేనపు డీ ప్రయోగమున నిత్యము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

నన్దనా. నది ధాతువునకు ల్యుట్ ప్రత్యయాంతము నన్దన అనునది. దీనికంటె టాపుచేసిన నన్దనా అని యగును. నూత్రమున కాల్ అనునది లేనిచో ప్రత్య యస్థమగు ప్రతివర్ణమునకు పూర్వమగు నకారమునకు నిత్యమనునర్థము లభించును. ఇచట ప్రత్యయస్థమగు నకారమునకు పూర్వమందున్న అకారమునకు నిత్యము ప్రసక్తమగును. కటుకా. కటు శబ్దమునకు అజ్ఞాతాద్యర్థమందు కప్రత్యయము (తదిత్యము) టాపు. (కటుక + ఆ, సవర్ణదీర్ఘము) నూత్రమున పూర్వస్థ, అనునది లేనపుడు ద్వితీయ కకారమునకు పరమగు నకారమున కిత్వముపవాదమై సవర్ణదీర్ఘమును బాధించి ప్రవర్తింపజేసి. రాకా. రాధాతువునకు జౌణాదిక కప్రత్యయమువలన రాకి అనియగును. దీనికంటె టాపుచేసిన రాకా అనియగును. అతః, అనుచోట తపకరణములేనిచో నిచటి దీర్ఘకారమునకు నిత్యము ప్రసక్త మయ్యెడిది. ఇత్వమునకు ఆప్స నిమిత్తముగానిచో కారకః, (పుంలింగము) అనుచోట రేఫముపై యకారమున కిత్వము ప్రసక్తమగును.

(1 వా) మామక నరకశబ్దములందు కకారమునకు పూర్వమగు నకారమున కిత్వమును చెప్పదగును. ఈ శబ్దములందు కకారము ప్రత్యయస్థము కానందున నూత్రముచే నిత్వ మప్రాప్తమగుచుండ నీ వార్తిక మారంభింపబడెను. మామికా. మమేయమ్, అను విగ్రహమున ఆస్మచ్ఛబ్దమున కల్ ప్రత్యయము. ఇది పరమగునపుడు “తవకమమకావేక వచనే” (4-3-3) నూ. చే, నస్మచ్ఛ మునకు మమకాదేశము ఆదివృద్ధి టాపులచే మామికా అని యగును. ఇత్వముచే మామికా, అని యగును. నరికా. (నరాన్ కాయతి) నరిశబ్దపూర్వక క్త ధాతు వునకు కప్రత్యయమువలన నరికి అని యగును. దీనికంటె టాపుచేసిన నరకా అనియగును. ఇత్వముచే నరికా అనియగును. (2 వా) త్యక్, త్యవ్, ప్రత్య యాంతములందలి కకారమునకు పూర్వమగు నకారమున కిత్వమును చెప్పవల యును. “ఉదీచా...యాః” (104) నూ. చే, ప్రాప్తమగు నిత్వి వికల్పమున కిది బాధకము. ఉః దాక్షిణాత్యికా. అన్యాయమగు దక్షిణా శబ్దమునకు (దక్షిణదిక్కున సమీపమందున్నది) ‘దక్షిణాభవా’ అను విగ్రహమందు త్యక్ ప్రత్యయము, ఆదివృద్ధి, టాపు, వీనిచే దాక్షిణాత్యా అని యగును. దీనికంటె అజ్ఞాతాద్యర్థమున కప్రత్యయము, కప్రత్యయాంతముకంటె తిరుగ టాపు, హ్రస్వము, వీనిచే దాక్షిణాత్యికా అని సిద్ధమగును. ఇత్వము దాక్షిణాత్యికా. ఇచట కకారమునకు పూర్వమగు నకారము అకారస్థానికమగుటచే “ఉదీచా మాతః” అను నూత్రమువలన నిత్వము వికల్పముగ ప్రాప్తమగుచున్నది. ఇవాత్యికా. ఇహ, అను నవ్యయముకంటె త్యవ్ ప్రత్యయము. దాక్షిణాత్యికా, అను రూపమునందువలె కప్రత్యయాదుల ప్రక్రియ నూహించునది.

* 467. న యాసయోః 7-8-45 న। యాసయోః. (ఇత్)

యత్తదోరస్యేన్నస్యాత్ । యకా । సకా ।
యకామ్ । తకామ్ । (1 వా) త్యకనశ్చ నిషేధః । ఆధి
త్యకా । ఉపత్యకా । (2 వా) ఆశిషి వునశ్చ న । జీవకా ।
భవకా । (3 వా) ఉత్తరపదలోపే న । దేవదత్తికా ।
దేవకా । (4 వా) * క్షిపకాదీనాం చ । క్షిపకా । ధ్రు
వకో । కన్యకా । చటకా । (5 వా) తారకా శ్లోపిషి ।
ఆన్యత్ర తారికా । (6 వా) వర్ణకా తాస్తవే । ఆన్యత్ర
వర్ణకా । (7 వా) వర్ణకా శకునా ప్రాచామ్ । ఉదీ
చాంతు వర్ణికా (8 వా) అప్టకా పితృదేవత్యే । ఆ
ప్టికాన్యా । (9 వా) నూతకా ఘృత్రికా బృహద్రకాణాం
వేతి వక్తవ్యమ్ । ఇహ వా అ, ఇతి ఛేదః । కాత్పు
ర్వస్యాకారాదో వత్త్యన్ । తేన పుత్రికాశబ్దే జీన
ఈవర్ణస్య పక్షేఽకారః । ఆన్యత్రేత్వీభాధనార్థమ
కారస్యైవ పక్షేఽకారః । నూతకా । నూతికత్వాది॥

467. యత్తచ్ఛబ్దములయొక్క అకారమున కిత్వము రాదు. పూర్వ
నూత్రప్రాప్తమగు నిత్వమున కిది నిషేధము. ఉదా:—యకా. సకా. యత్త
చ్ఛబ్దములు సర్వనామములగుటవలన నకిచ్ ప్రత్యయముగను. యకిద్ । తకద్ ।
త్యదాద్నిత్వము. టాపు । యకామ్ । తకామ్ । ఆను ద్వితీయైక వచనములను
గూడ నుదాహరించుట కాశయమిది : నూత్రమున యానాశబ్దములు స్వరూప
బోధకములనిన ప్రథమైక వచనములందే ఇత్త్వనిషేధమును నర్థము లభించును.
స్వరూపమును వివక్షింపక యానా ఆనునవి యత్తచ్ఛబ్దముల కుపలక్షణమునియు,
యత్తచ్ఛబ్దములయొక్క అకారమున కిత్వనిషేధ మనియును, వ్యాఖ్యానము
చేయుటకు ఫలమును చూపుటకై పీని నుదాహరించెనని.

1 (వా) త్యకన్ ప్రత్యయస్తమన కిత్వ నిషేధమును చెప్పవలయును.
“ప్రత్యయస్థాత్” నూత్రప్రాప్తమగు నిత్వమునను నిషేధము. ఉదా:—
ఆధిత్యకా । ఉపత్యకా । ఆధి, ఉప ఆను నన్యాయములకంటె త్యకన్ ప్రత్య
యము. టాపు. 2 (వా) ఆశీర్వాద రూపార్థమన విధింపబడు వున్ ప్రత్యయము
యొక్క స్థానమునవచ్చెడి అకారమున కిత్వము రాదు. ఉదా: జీవకా,
భవకా, జీవతత్, భవతత్, ఆను నర్థమున గ్రమముగ జీవ భూధాతువులకు

* కిసకా, ధ్రువకా, చరకా, నేవకా, కరకా, చటకా, అవకా, లహకా, అలకా,
కన్యకా, ఏదికా, ఏతే, క్షిపకాదయః, అకృతిగణోఽయమ్.

పున్ ప్రత్యయము, అకాదేశము. టాపు. 3 (వా) ఉత్తరపదమునకు లోపముగు నపుడు ఇత్త్యము రాదు. ఉదా:—దేవకా. దేవదత్త శబ్దమునకు స్వార్థిక కప్రత్యయము. టాపు. “అనబాదౌ విభాషా లోపా వక్తివ్యః” (హలాది ప్రత్యయము పరమగునపుడు ప్రత్యయ ప్రకృతిలో రెండవ యచ్చునకు పైగా నున్న భాగమునకు వికల్పముగ లోపమగును.) అను తద్ధితప్రకరణమున జెప్పబోవు వార్తకముచే నుత్తరపదముగు దత్తశబ్దమునకు లోపమగును. ఇచట ప్రత్యయ కకారమునకు పూర్వముగ నకారమున కిత్త్వనిషేధము. దేవకా అను చోట నుత్తరపదముగు దత్తశబ్దమునకు లోపము వచ్చినదనియు, లోపము రానపు డిత్త్వము వచ్చుననియును తెల్పుటకై దేవదత్తకా శబ్దముగూడ నుదాహరింపబడెను. 4 (వా) క్షిపకా, మొదలగు శబ్దములయొక్క అకారమున కిత్త్వనిషేధము చెప్పవలయును. ఉదా:—క్షిపకా, క్షిప, ధ్రువ, కన్య, చట, ఇవి క్షిపకాదులు. కృదన్తములు. టాపు. టాబన్తమునకు కప్రత్యయము. తిరుగ టాపు. మొదటి టాపునకు హ్రస్వము. దీనికి ప్రాప్తముగు నిత్త్వమునకు నిషేధము. క్షిపకాదిగణ మాకృతగణము. (వీనిలో సదృశములగువాని నిందు జేర్చినగును.) కావున కన్యకా, చరకా, అలకా, కరకా మొదలగు వానియందు నిత్త్వనిషేధము ప్రవర్తించుటచే నివి సాధువులగును. 5 (వా) జ్యోతిశ్శబ్దమునకు, నక్షత్రిము, కనువాప, ఆర్థములు. ఈయర్థము లందు తారకాశబ్దమున నిత్త్వము రాదు. ఉదా:—తారకా, తారక ఆనునది త్రా ధాతువునకు ణ్వల్ ప్రత్యయోన్తము. దీనికింటె టాపు, అర్థానరమున తారకా. 6 (వా) తిస్తు వికారము అనుమగునపుడు వర్ణకాశబ్దమందు చకారముపై అకారమున కిత్త్వము ప్రవర్తించును. ఉదా:—వర్ణకా. ఇది వర్ణ ధాతువునకు ణ్వల్ ప్రత్యయోన్తము. అర్థానరముం దిత్త్వమగును. వర్ణకా (స్తోత్రముచేయు ఆడుది). 7 (వా) పక్షిని బోధించు వర్ణకా శబ్దమందు కకార పరికారమునకు ప్రాగ్గణ్యములగు వైయాకరణముల మతమున నిత్త్వము రాదు. వర్ణక, అనునది జీజ్ఞప్తమున వర్ణధాతువునకు ణ్వల్ ప్రత్యయోన్తము. టాపు. వార్తకమున “ప్రాచామ” అని యుటచే నుత్తరదేశములగు వైయాకరణముల మతమున పక్షిని బోధించు. వర్ణకాశబ్దమున నిత్త్వము ప్రవర్తించునని యాశయము. వర్ణకా, వర్ణకాశబ్దము శకుని బోధకము కానపు డుధియుల మతిమందు నిత్త్వము నిత్యముగ వచ్చుననునర్థము ఘటమగును. 8 (వా) పితృదేవతలకొఱకై చేయబడు కర్మవిశేషమును ప్రతిపాదించు నషకాశబ్దముం దిత్త్వ ప్రతిషేధమును చెప్పవలయును. వార్తకమున పితృదేవత్యే, అను పదము పితరశ్చతా దేవతాశ్చ = పితృదేవతాః, తద్ధం కర్మ అను వ్యుత్పత్తిచే పూర్వోక్తార్థమును బోధించును. ఉదా:—అష్టకా. ఇది అశధాతువునకు తికన్ ప్రత్యయోన్తము. అష్టక. టాపు. (అశ్నన్తి బ్రాహ్మణాయత్ర = అష్టకా, అను పేరుగల

(క్రాద్ధవిశేషము) అర్ధాన్తగమం దిత్వము ప్రవర్తించును. అష్టికా. (అష్టే పరిమాణ మస్యాః) అష్టన్ శబ్దముకంటె కిన్ ప్రత్యయము. టాపు. ఇకార రహితమగునది క్రాద్ధవిశేషమున సాధువు, ఇకారముతో గూడినది యర్ధాన్తమున సాధువను నర్థము ఫలితమగును.

9 (వా) ఈ వార్తకమున “వేతి” అనుచోట ‘వా’ అ, ఇతి, అని చేదము. నూతకా, పుత్రికా, బృందారకా శబ్దములందు కకారపరకమగు వర్ణమున కవర్ణము వికల్పముగనగునని యర్థము. నూతకా బృందారకా శబ్దములం దిత్వబాధసార్థ మకారమున కకారవిధానమనియు, పుత్రికాశబ్దమునం దికార మునకు అకార విధానమనియును గ్రహించునది. నూతకశబ్దము స్వార్థిక కప్రత్య యాస్తము. దీనికి, టాపుచేసిన నూతకా (పుట్టినది) అని యగును. అకారా దేకాభావపక్షముం దిత్వము. నూతకా. పుత్రశబ్దము శార్దరవాదిగణమున నున్నందున దీనికంటె “శార్దరవాదిభ్యో జీన్” (531) సూ. చే, జీన్ ప్రత్యయము వచ్చును. పుత్రీ శబ్దమునకు స్వార్థమందు కప్రత్యయము. ఈకార మునకు హ్రస్వముచే పుత్రిక అని యగును. దీనికి టాపుచేసిన పుత్రికా అని సిద్ధమగును. అకారము ప్రవర్తించు పక్షమున పుత్రకా అని యగును. బృందారకా (బృందమస్యాస్తి) బృందశబ్దమునకు మణిబర్హకమగు ‘ఆరకన్’ ప్రత్యయము. టాపు. ఇది దేవతావాచక మగునపుడు పుంలిङ్గమైనను, మఖ్యవాచక మగు నపుడు త్రిలిङ్గమని, త్రిషూత్తిరే అని యారంభించి “బృందారకాగూపి ముఖ్యా” అని యమరమున చెప్పబడినందున బృందారకా శబ్దము స్త్రీలిङ్గమగును. అకారా దేకాభావ పక్షమందు బృందారికా అని యగును.

* 468. ఉదీచామతః స్థానే యకపూర్వాయాః। 7-3-40
ఉదీచామ్। ఆతః। స్థానే। యకపూర్వాయాః) (ప్ర త్యయస్థా దితిసూత్రిమ్। న।)

యకపూర్వస్య స్త్రీ ప్రత్యయకారస్య స్థానే యోఽకారస్తస్య కాతూర్వ్యస్యేద్వా స్యాదాపి ప రే కేఽణ ఇతి హ్రస్వః। ఆర్యకా। ఆర్యికా। చటకకా। చటకికా। ఆతః కిమ్। సాంకాశ్యే భవా। సాంకాశ్యికా। యకేతి కిమ్। ఆశ్యికా। స్త్రీప్రత్యయేతి కిమ్। కుభం యాతీతి కుభంయాః। అనాతా కుభంయాః కుభం యికా। (వా) ధాత్వస్తయకోస్తు నిత్యమ్। సునయ కా। సుపాకికా॥

463. అర్థమందుడు స్త్రీత్వము నాకారమునం దాలోపించుటచే స్త్రీ ప్రత్యయాకారమున నర్థము లభించును. దీనికి ‘యకపూర్వాయాః’ అనునది విశేషణముగుటచే నిచట స్త్రీలింగ నిర్దేశ ముపపన్నమగును. యకారముగాని కకారముగాని యన్యవహిత పూర్వమందు గలదియు స్త్రీప్రత్యయాకార సానికము, ప్రత్యయకకారమునకు పూర్వమునగు ఆకారమునకు ఆపు పరమగు నపు డుత్తరదేశస్థుల మతముం దిత్వము రాదని యర్థము. ఇతరుల మతమునం దిత్వము వచ్చును. (ఇత్వనిషేధము వికల్పమునటవలన నిత్వవికల్పము ఫలిత మగును) ఉదా:—ఆర్యకా! ఆర్యకా! ఆర్యశబ్దమునకు టాపు, కప్రత్యయము. “కేఽణః” (833) నూ. చే, టాబ న్తమునకు హ్రస్వము. సముదాయముకంటె తిరుగ టాపు, ఆర్యకా అని యగును. ఇచట యకారముమీది ఆకార ముక్త లక్షణ లక్షితమగుటవలన నిత్వనిషేధము ప్రవర్తించును. నిషేధాభావ పక్షముం దిత్వము. కకారపూర్వమున కుదాహరణము:—చటకకా, చటకికా, ఆర్యకా శబ్దమునకువలె కప్పిత్వ ముదులవలన పై రూపద్వయము సిద్ధమగును.

సాంకాశ్యికా, అనుచోటునం దిత్వనిషేధము ప్రవర్తింపకుండుటకై ఆకారమునకు “ఆత్, అను విశేషణ మావశ్యకము. “ఆత్: కిమ్”, అను ప్రశ్నమున కాశయము:—“ఉదీచాం, యకపూర్వాయాః” అనియే నూత్ర మగుగాక, యకపూర్వాయాః అను స్త్రీలింగ నిర్దేశమువలన యకపూర్వకమును, స్త్రీబోధకము నగు ఆకారమున కిత్వనిషేధమను నర్థము లభించును. “సాంకాశ్యే భవా” (సాంకాశ్యమం దుత్పన్నమైన స్త్రీ) అను నర్థమందు విహితమగు ఘో (ఆక) ప్రత్యయ మనందుగలది సాంకాశ్యికా, అను రూపము. ఇచట నకప్రత్యయము స్త్రీబోధకమగును. కాని ప్రత్యయావయవ మగు నకారము స్త్రీబోధకము గానందున దోషములేదని. సాంకాశ్యికా అను సమాధానమున కాశయమేమిట, బహులక్ష్యమగుోధమువలన “స్త్రీబోధకమగు నకారమునకిని యర్థము గాక స్త్రీబోధకావయవముగు నకారమునకిని” యర్థ మును చెప్పవలయును. అపుడు సాంకాశ్యికా, అనుచోట నకారము స్త్రీబోధక మగు నకప్రత్యయమునకు వమైనందున దోషము వచ్చునని, వకారపూర్వకమగు నకారముగల ‘ఆర్యికా’ ఇత్యాదులం దిత్వనిషేధము ప్రవర్తింపకుండుటకై “యకపూర్వాయాః” అను విశేషణ మావశ్యకము. “స్త్రీ ప్రత్యయేతి కిమ్”. ఈ యర్థమును బోధించుటకు “యకపూర్వాయాః” అనుచోట స్త్రీలింగనిర్దేశ మెందులకని ప్రశ్నావశయము. శుభంయికా, అనుచోట నిత్వవికల్పమును వారించుట కావశ్యకమని సమాధానము. శుభంయాలి, అను నర్థమగులది ‘శుభంయాః’ అనునది, ఇది శుభచ్ఛబ్ద నిపాతము పూర్వమందుగల యాధాతువు ప్రకృతిగల కృదంతము. పిదప అజ్ఞాతార్థమున కప్రత్యయము “కేఽణః” (833) నూ. చే, హ్రస్వము. సముదాయముకంటె తిరుగ టాపు ఇచట కకార పరకమగు నకార మూకారసానిక మైన నా యకారము స్త్రీప్రత్యయము గానం

దున దోషము వారితమగునని భావము. (వా) ధాతువున కన్తములగు యకార కకారములు పూర్వమందుగల అకారముల కిత్వము నిత్వముగ నగునని వార్తి కార్థము. ఉ:- సువయికా. సువయా అయనది బహువ్రీహి. టాబన్తము. (సుష్టు నయో యస్యాః) కప్రత్యయము ప్రాప్తము. సమురాయమునకు తిరుగ టాపు. ఇచట యకారము 'నీళ్' ధాతువునకు గుణాయాదేశములచే నిదమగుట వలన ధాత్వన్తమగును గాన నిత్వము నిత్వముగనగును. సుపాకికా (సుష్టు పాకో యస్యాః) ఇచట కకారము పచధాత్వన్తమగుటచే నిత్వము నిత్వముగ నగును.

- 469. భస్మైషాజ్ఞాద్వాస్వానఞ్ పూర్వాణామపి. 7-3-47.
భస్మైషాజ్ఞాద్వాస్వా సఞ్ పూర్వాణామ్ అపి (ప్ర త్యయస్థా దితిసూత్రమ్ ఉదీచా మితిసూత్రమ్, న)

స్వేత్వన్తం లుప్తశ్శీకం పదమ్ ఏషా మత ఇద్వా స్యాత్ తదన్తవిధినైవ సిద్ధే నఞ్ పూర్వాణామపితి స్పష్టాకమ్ భస్మాగ్రహణ ముపసన్నాధమ్ అన్యస్య తూత్తరనూత్రేన సిద్ధమ్ ఏషా ద్వా ఏత యోస్తు సపూర్వయోర్నీత్వమ్ అన్తర్వర్తినం విభక్తి మాశ్రిత్యాఽసుప ఇతి ప్రతిషేధాత్ అనే షకా. పరమైషకా. అద్వకే. పరమద్వకే. స్వశ బగ్రహణం సంజ్ఞోపసన్నాధమ్ ఇహ హి ఆతః స్థానే ఇత్యనున్యత్తం స్వశద్దస్యాతో విశేషణం, న తు ద్వైపయోరసంభవాత్ నాఽప్యన్యేషామన్యభి చారాత్ స్వశద్దస్వ సుపసన్నమాస్మియవాచీ అక జర్జః ఆధానరే తు న స్త్రీ సంజ్ఞోపసన్నధూతస్తు కప్రత్యయాన్తత్వా ద్భవత్యుదాహరణమ్ ఏవం చా త్మీయాయాం స్వికా పరమస్వికేతి నిత్యమేవేత్త్వమ్ నిర్భక్తౌ కా నిర్భక్తి కా ఏషకా ఏషికా కృతష త్వనిర్దేశాన్నేహ పిజల్పః ఏతికే ఏతికాః అజకా అజికా జకా జికా ద్వకే ద్వికే నిఃస్వకా నిఃస్వికా॥

469. పూర్వనూత్రమునలె నిదియు నిత్వనిషేధ వికల్పమునే బోధిం చును. భస్మానులలో నకారము, యకార కకార పూర్వకము గానందున పూర్వ నూత్ర ముప్రాప్తమగుచుండ నీ నూత్ర మారంభింపబడెను. నూత్రమున “భస్మైషాజ్ఞాద్వాస్వా” అయనది భస్మా, ఏషా, అజా, జ్ఞా, ద్వా, స్వా,

పదములకు ద్వంద్వము. దానికంటె షష్ఠీవిభక్తిని చేసినచో “భస్మైషా... స్వానాం” అని యగును. షష్ఠీవిభక్తికి లుక్కు చేయబడి నిర్దేశింపబడెను. భస్మాది శబ్దములలోని ప్రత్యయస్థ కకారమునకు పూర్వమగు నకారమునకు ఆపు పరమగునపు డిత్త్యనిషేధము వికల్పముగ నగునని నూత్రాము. ఇత్త్యవికల్పము ఫలితమగును. “నఞ్ పూర్వాణామపి” అనుచోట నపి శబ్దము నఞ్ కంటె భిన్నమగు పదము పూర్వమందుగలవానికిని, కేవల భస్మాదులకు నిత్యవికల్పమును బోధించును. ఈ నూత్ర మక్షాధికారములోని దగుటవలన “పదాక్షాధికారే తస్య చ తదంతస్య చ” అను పరిభాషచే నీ యర్థము లభించుచుండ “నఞ్ పూర్వాణామపి” అనునది యీ యర్థమును స్పష్టముగ బోధించుటకగును.

అనుపసరనమగు (ప్రధానార్థకము) భస్మా శబ్దమునకు అభాషిత పుం స్కాచ్ఛ, అను నుత్తర నూత్రియచే నిత్త్యవికల్పము సిద్ధమగుచు గాన నితరార మునకు విశేషణమగు నర్థమును బోధించుటచే నుపసరనమగు భస్మా శబ్దమున నిత్త్యవికల్పముకొఱ కీ నూత్రియన భస్మా శబ్దము గ్రహింపబడెనని గ్రహించునది. అనుపః, అనుపదమిచ్చట కనువర్తించుటచే ఆపు సుపనముకంటె పరమగుచో నీ నూత్రియ ప్రవర్తించదను నర్థము లభించును. “న, ఏతద్ + సు” అను విగ్రహమున ఏతిచ్ఛబ్దమున కకచ్చ ప్రత్యయము ప్రవర్తించినపిదపగాని, తత్పూర్వమందుగాని నఞ్ తత్పురుషమగును. “అస్తరక్షాంపి విధీన్ బహిరశ్లో లుగ్భృతే” (బహిరక్షమైనను లుక్కు అస్తరక్ష కార్యములను బాధించును). అను పరిభాషచే నస్తరక్షమగు శ్లోకాద్యశ్చిమునకు పూర్వము సుప్థులకు లక్కు గును. షిమ్యట ‘అనేతికద్’ అను సమాసముకంటె సుప్ ప్రత్యయమగును. త్యదాద్యశ్చిము. టాపు. ఈ టాపు, ఏతిచ్ఛబ్దముకంటె మొదట ప్రవృత్తమగు, సుప్థుకంటె పరమగుటచే “అనుపః” అను నిషేధము ప్రవర్తించును గాన అనేషకా, పరమైషకా, అద్వితే, పరమద్వితే, ఇత్యాదులందనగా విద్యమాన పూర్వావయకకములగు ఏషా, ద్వా వీనియొక్క అకారమున కీ వికల్పము ప్రవర్తించదు.

ఇచ్చట సనువృత్తమగు ‘ఆతిః’ అనునది స్వశబ్దముయొక్క అకారమునకే విశేషణమగును. సర్వసామములగు ద్వా, ఏషా, శబ్దములం దకచ్చ ప్రత్యయము వచ్చుటచే వీని యకారమెఘమను అకారస్థానమున వచ్చుట యసంభవము గాన నీ విశేషణమున కచ్చట ప్రయోజనము లేదు. కప్రత్యయార్థములగు మిగిలిన శబ్దములం దకారమెల్లప్పుడు నాకారస్థానమందే వచ్చునదగుటవలన నీ విశేష ణము లేకున్నను దోషమలేదు గాన నితరములకు నిది విశేషణము గాదు. సంభవ శ్లోకచారము లన్నపుడే విశేషణము స్థానికమగునగుచో. స్వశబ్దము సర్వసామ మగు నపుడకచ్చ ప్రవర్తించును. ఆపు డకార మకార స్థానికముగాదు.

సర్వనామము కానపుడు కప్రత్యయమగును. అపు డకార మకార స్థానికమగును. ఇచ్చట నిట్లు, సంభవ వ్యభిచారము లుండుటవలన స్వశబ్దాకారమునకే ఆతః అను నది విశేషణమగును. సర్వనామముకానట్టి (సంజ్ఞోపసర్గనమగు) స్వశబ్దము యొక్క ఆకారమున కిత్త్వవికల్పము ఫలితమగును. స్వశబ్దమునకు ఆత్మ, ఆత్మ యులు, జాతి, ధనము, ఆరము అనుపసర్గనమై ఆత్మీయ వాచకమగు స్వశబ్దము సర్వనామమగుటచే నకచ్చ ప్రత్యయమున కిర్హమగును. మిగిలిన యగ్ధములందు స్వశబ్దము స్త్రీలింగమే కాదు. సంజ్ఞాబోధకము, ఉపసర్గనమునగు స్వశబ్దము, సర్వనామము కానందున కప్రత్యయమున కర్హమగును. కనుక నట్టి స్వశబ్దము కప్రత్యయాంతమగుటచే నీ సూత్రమున కుదాహరణమగును. (నిఃస్వకా, నిఃస్వీకా) ఆత్మీయబోధకము నకజన్తమునగు స్వశబ్దముయొక్క ఆకార మకారస్థానికము కానందున నీ వికల్పము ప్రవర్తించదు. “ప్రత్యయస్థాత్” నూ. చే, నిత్త్వము నిత్యముగ నే వచ్చును. (స్వీకా, పరమస్వీకా)

సూత్రమునకు ప్రత్యుదాహరణములను జూపి యుదాహరణములను జూపు చున్నాడు. నిర్భస్త్రికా, నిర్భస్త్రకా. (నిష్కాస్త్రిస్తా భస్త్రాయాః) నిష్కస్త్రా అనువానికి ఉపసర్గన నిమిత్తకమగు హ్రస్వము. టాపు. కప్రత్యయము. ‘కేఽణః’ నూ. చే, హ్రస్వము. కప్రత్యయాంతమకంటె తిరుగ టాపు. ఇట్టి ప్రక్రియచే దైనిమాపబడిన రూపములగును. ఏషకా, ఏషికా. ఈ ఏతచ్ఛబ్ద మకచ్చ ప్రత్యయ సహితము. ఏతకద్ + సు. త్యదాద్యత్వము. టాపు. ‘సులో’ పము. తకారమునకు సత్వము, షత్వము. సూత్రమున ఏషా. అను షత్వముతో గూడిన నిర్దేశమును చేయుటచే షత్వము గల ఏతచ్ఛబ్దమందే ఇత్త్వవికల్ప మగునని యూహింపవలయును. ప్రథమైకవచనమునందే షత్వసహితమగు రూపమగును. కావున ఏతికే, ఏతికాః, ఇత్యదులం దిత్త్వము నిత్యముగ నే వచ్చును. అజకా, అజికా. అజశబ్దముకంటె కప్రత్యయము. హ్రస్వము. టాపు. నిఃస్వకా, నిఃస్వీకా, “స్వస్యాః నిష్కాస్త్రిస్తా” అను విగ్రహమున “నిఃస్వా” అని యగును. ఉపసర్గన హ్రస్వము, టాపు. కప్రత్యయము. హ్రస్వము. తిరుగ టాపు. ఇట్లే జ్ఞకా. జ్ఞికా ఇత్యాదులు.

* 470. ఆభాషితపుంస్కాచ్చ 7-31-48 ఆభాషితపుంస్కాత్ । చ। (“ఉదీచామాతః” సూత్రమ్ “ప్రత్యయస్థాత్” సూత్రమ్).

ఏతస్మాద్విహితస్యాఽతః సానేఽత ఇద్వా స్యాత్ । గజ్గకా । గజ్గికా । బహువ్రీహేర్భాషిత పుం స్కృత్వాత్తతో విహితస్య నిత్యమ్ । అజ్ఞాతా అభి ట్వా, అభిట్వీకా । కైషికే కపి తు వికల్పవి ॥

470. అభాషితః పుమాన్ యేన సః = అభాషిత పుంస్కః, తస్మాత్ = అభాషిత పుంస్మాత్. పురుషబోధకముకానట్టి శబ్దముని యర్థము. 'విహితస్య' అనునది యధ్యాహారలభ్యము. అభాషిత పుంస్కముకంటె విధింపబడు నాకారముయొక్క స్థానమున ప్రవర్తించిన ఆకారమున కిత్వనిషేధము వికల్పముగ నగునని సూత్రాత్థము. ఇత్వవికల్పము ఫలితము. ఉదా = గజ్జకా, గజ్జికా. నిత్యస్త్రీలిబ్ధులుగ గజ్జ అను ప్రాతిపదికముకు టాపు. కప్రత్యయము. హ్రస్వము. కప్రత్యయాంతముకంటె తిరుగ టాపు.

“బహువ్రీహీః.....నిత్యమ్” అను గ్రంథముచే విహిత పదాధ్యాహారమునకు ఫలమును జూపుచున్నాడు :—‘ఆఖట్వీకా, ఇత్యాది బహువ్రీహీ సమాసమున నిత్వవికల్పమును వారించుట యధ్యాహారమునకు ఫలము. “ఆవిద్యమానా, ఖట్వా యన్యాః” అను విగ్రహమున ‘ఆఖట్వా’ అనునది బహువ్రీహీ. “కేఽణ్విభాషా” (896) నూ. చే, విధింపబడు బహువ్రీహీ సమాసాంతము కవప్రత్యయము వైకల్పికమగుట చే, కిబభావపక్షమున నుపసర్జన హ్రస్వము. భాషితపుంస్కమును నఖట్వశబ్దముకంటె తిరుగ టాపు “ఆఖట్వా” అని యగును. “ఆఖ్లాతా, ఆఖట్వా” అను నర్థమందు, కప్రత్యయ మగును, “కేఽణ్వి” (898) నూ. చే, హ్రస్వము. కప్రత్యయాంతముకంటె తిరుగ టాపు ప్రవర్తించును, ‘ఆఖట్వీకా’ అని యగును. ఇచట కకారమునకు పూర్వమందుండు అకారము భాషితపుంస్కమును నఖట్వశబ్దముకంటె విధింపబడు టాపుయొక్క స్థానమున ప్రవర్తించినదగుటవలన నీ వికల్పము ప్రవర్తించును. కావున నిత్యులుగు నిత్వమే ప్రవర్తించును. విహిత విశేషణము లేనపుడు, అభాషిత పుంస్కముకంటె పరముగు నాకారముయొక్క స్థానమందగు నకారమున కిత్వము వికల్పముగ నగునను నర్థము లభించును. అట్లయిన నఖట్వీకా, అను రూపమునందు భాషితపుంస్కమును నఖట్వశబ్దముకంటె విధింపబడిన టాప్రత్యయ మభాషితపుంస్కమును ఖట్వశబ్దమునకు పరమగుటచే నీ వికల్పము ప్రసక్తమగును.

ఆఖట్వా, అను బహువ్రీహీకి సమాసాంతము కవప్రత్యయముయొక్క ప్రకృతిపక్షముం దీ వికల్పము ప్రవర్తించును. నఖట్వా + సు, అను నవస్థ యందే ఉపసర్జన హ్రస్వమును బాధించి కవప్రత్యయము ప్రవర్తించును. పిదప సమాసరూపముగు ప్రాతిపదికము (ఆఖట్వాకి) శ్రీ ప్రత్యయాంతము కానందున నుపసర్జన హ్రస్వము ప్రవర్తించును. “కేఽణ్వి” నూ. చే, విహితముగు హ్రస్వము “నకపి” (899) (కవప్రత్యయము పరమగునపు డ్దణ్యునకు హ్రస్వము రాదు). నూ. చే, సపేధింపబడెను. “ఆపోఽన్యతరన్యామ్” (907) (కవప్రత్యయము పరముగనున్నపు డాంతమునకు హ్రస్వము వికల్పముగ నగును) నూ. చే, హ్రస్వము. ఆఖట్వీక. కప్రత్యయాంతమునకు తిరుగ టాపు. ఆఖట్వీకా. ఇచట కకారము అభాషిత పుంస్కమును ఖట్వ

శబ్దముకంటె విధింపబడు నాకారముయొక్క సానమన వచ్చినదగుటచే నీ వికల్పము ప్రవర్తించుటచే అభివ్యక్తి, అభివ్యక్తి, అను రూపద్వయము సిద్ధమగును. ప్రాస్వాభావపక్షమున అభివ్యక్తి అని మాడవ రూపముగూడ నగును.

• 471. ఆదాచార్యాణామ్. 7-3-49. ఆత్. ఆచార్యాణామ్.

పూర్వసూత్రముయే ఆద్యా స్యాత్. గ

క్రొ.కా. ఉక్తపుంస్కాత్తు శుభ్రీకా॥

471. పూర్వసూత్రముచే నిర్వచికల్పము ప్రవర్తించుటకు యోగ్యమగు నాకారమునకు ఆకారము, కొందఱు నైయాకారముల వలనందు వచ్చునని నూతార్థము. వికల్పము ఫలితమగును. ఉదా: క్రొ.కా. ఇత్యాత్మములు రెండును వికల్పములగుటవలన నీ రెండును ప్రవర్తించునరూప మొకటి యగును. మొత్తమున మాడరూపములు సాధువులగును. భాషితపుంస్కమునం దీ రెండు సూత్రములును ప్రవర్తించవు. నిత్యమగు నిర్వచి వచ్చును. శుభ్రీకా. శుభ్ర శబ్దము విశేష్యనిఘ్నమగుటచే, అనియతిబద్ధమగున భాషితపుంస్కమగును.

• 472. అనుపసర్జనాత్. 4-1-14.

అధికారోఽయం, యూనస్తిత్వభివ్యాప్య.

అయమేవ స్త్రీప్రత్యయేసు తదస్తవిధిం జ్ఞాపయతి॥

472. ఇది యధికార సూత్రము. వక్ష్యమాణ సూత్రములచే విధింపబడు ప్రత్యయములు అనుపసర్జనమగు ప్రాతిపదికముకంటె ప్రవర్తించునని భోధించును. “యూనస్తి” (4-1-77) అను సూత్రమువలన ననగా నా సూత్రము లోనికి నధికృతివెనును. ఇందుకు ఫలమా సూత్రమున మూలమున చూపబడును. బహువచనచరా, ఇత్యాదులందు జీబాదివారణ మీ యధికారమునకు ప్రయోజనము. బహువచనచరా, అనునది “బహువచనచరాయస్యామ్” అను విగ్రహముగల బహువ్రీహి. ఇది యన్యకదర్శ ప్రధానకము. కావున నిచట కరుచర, అనునది యుపసర్జనము. “బహువచనప్రత్యయః ధౌ ప్రతివేధః” అను దానిచే స్త్రీప్రత్యయ విధాయక సూత్రములందు తదస్తవిధి నిషేధింపబడుటవలన “టిడ్గాణఞ్...” (473) ఇత్యాది సూత్రములందు “యేనవిధిః” నూ. చే, తదస్తవిధి ప్రవర్తించదు. “టిడ్గాణఞ్” ఇత్యాది సూత్రములందు టీదాద్యస్తమగు ప్రాతిపదికముకంటె జీబాదులగునయే యధికము లభించును. ప్రకృతిమన ‘కరుచర’ అనునదియే టీదస్తవమగు గాని ‘బహువచనచర’ అనునది కాదు. అందుచే నిచట టీవ ప్రసక్తియే లేనందున నిచట టీవసమృత్తికై యధికారము వ్యర్థమగును. ఇట్లు వ్యర్థమై స్త్రీ ప్రత్యయవిధాయక సూత్రములందు సూత్రము ‘యేనవిధిః’ అను నూ. చే, తదస్తవిధి కల్గనను నర్థమున జ్ఞాపకమగును.

అపుడు స్త్రీ ప్రత్యయ విధాయకనూత్ర గృహీతము లంతమందుగలవానికంటె గూడ ప్రత్యయములు వచ్చుననునగును లభించును. కనుక “బహువరుచర” అనునది టిదంతాన ప్రాతిపదికమగుటచే “టిడ్డాణఘ్” నూ. చే, ప్రాప్తమగు జీపును వారించుటకై యధికారనూత్ర మావశ్యకము. తదంతవిధి జ్ఞాపనోత్తరమున అనుపసర్జనాత్తమనది నూత్రగృహీతమునకే విశేషణము. టిడ్డాణఘ్ నూత్రమున గృహీతము టిదంతమగును. బహువరుచర అనుచోట టిదంతమగు వరుచర అనునది యుపసర్జనము. ఇచట జీబ్యారణ్యా మధికార మావశ్యకమగుటచే తదంతవిధి జ్ఞాపకత్వము సుస్థమగును. ఈ యధికారము తత్తత్సూత్రములందు గ్రహింపబడువానికే విశేషణ మనియును, “స్త్రిగూమ్” అనునది స్త్రీ ప్రత్యయ ప్రకృతి కనగా దేనికంటె స్త్రీ ప్రత్యయము విధింపబడునో దానికి విశేషణమనియును గ్రహింపవలయును. ఇందు వ్యాఖ్యానమే చూసము.

- * 473. టిడ్డాణఘ్ ద్వయసక్తదఘ్నుఘ్ మాత్రచీతయవ్ తక్ రఘ్ కఘ్ క్వరపః. 4-1-15. (జీవ్, ప్రాతిపదికమ్, ఆత్మః).

అనుపసర్జనం యటిదాది తదంతం యదదంతం ప్రాతిపదికం తతః స్త్రిగూం జీవ్ స్వాత్. కరుచరీ. ఉపసర్జనత్వాన్నేహ. బహువరుచర. నదత్. నది. వత్సయాణేత్యత్ర టిత్వాదుగిత్వాచ్చ జీవ్ ప్రాప్తః. గూసుతో జిత్యేన బాశ్రయానుబంధకార్యం నాదేతానామితి జ్ఞాపనాన్న భవతి. శ్మః శానచ శ్మిత్యేన క్వచిదనుబంధకార్యేఽప్యవత్సిధావతి నిషేధజ్ఞాపనాద్వా. సోఽణ్యాయా. సంధి. బేత్సి. ఊరు ద్వయసీ. ఊరుదఘ్ను. ఊరుమాత్రీ. పంచతయూ. ఆక్షికి. లావణికి. యాద్యసీ. ఇత్వసీ. (1 వా) తాచ్చి లిక్తే ణేఽపి. చారీ. (2 వా) నఘ్ సుఖీకక్ ఖ్యం స్మరుణతలునానాముపసంఖ్యాకమ్. డైజీ. పాంసీ. కాక్షికి. ఆఘ్యంకరణీ. తరుణీ. తలునీ॥

473. (1) జీవ్, (2) ఘ, (3) అణ్, (4) ఆఘ్, (5) ద్వయ సచ్, (6) దఘ్నుచ్, (7) మాత్రచ్, (8) తయవ్, (9) తక్, (10) రఘ్, (11) కఘ్, (12) క్వరవ్, కినికి ద్వంద్వము. ఘ, మొదలు క్వరవ్వరకు ప్రత్యయములు. “ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే తదంతవిధి. ఘ ప్రత్యయాంతము, అణ్ ప్రత్యయాంతము, ఇత్యాద్యర్థము లభించును. టిత్తిననిత్సంజ్ఞక లకారము

గలది. ఇది ప్రత్యయము, తద్విన్నముగూడ నగును. కావుననే యిచట ప్రత్యయ గ్రహణ పరిభాష ప్రవర్తించును. అనుపసరనముగు టిత్తు, ధాద్యస్తములు, యీ రెండు నదస్త ప్రాతిపదికమునకు విశేషణములు. అనుపసరనాధికారముచే జాపితముగు తదస్తవిధియు ప్రవర్తించును. అనుపసరనముగు టిత్తు, అనమందు ఖిల అదస్త ప్రాతిపదికము కంటెను, అనుపసరనములగు ధాది ప్రత్యయోస్తము లస్తమందుగల యదస్త ప్రాతిపదికములకంటెను, స్త్రీలింగమున జీవ ప్రత్యయము వచ్చునని నూత్రార్థము. టాపునకు బాధక వి డీవ ప్రత్యయము.

ప్రాతిపదికమునకు టిత్వము కొన్నిచోటులందు ప్రత్యయకృతము, కొన్నిచోటులందు స్వతస్సిద్ధము, మరికొన్నిచోటులందు ధాతుకృతమునగును. మొదటిదాని కుదాహరణము కరుచరీ (కరుషుచరీ) కగుశబ్దము పూర్వ మందుగల చరిధాతువునకు టిప్రత్యయము విధింపబడెను. ఇచట ప్రత్యయము టిత్వయినందున ప్రయోజనములేదు కావున కరుచర, అను సముదాహరణుందు టిత్వమోహింపదగును. కాన కరుచర, అనునది టిత్తగును. వ్యసదేశికద్భావ ముచే నిదియే తదస్తమునగును. జీవ ప్రత్యయము. “యశ్యేలిచ” సూ. చే, నకార లోపము. ఇట్లే నూత్రమున కుదాహరణములన్నిటిలోను జీవు, పరమగు నపుడు, తుది యకారము లోపించునని యూహింపదగును. బహుళపరుచరా. ఇచట నూత్రకృపీతముగు టిత్తు, అనగా కరుచర, అనునది యనుపసరనముగుట వలన జీవు రాదు. రెండవ విధముగు టిదస్తప్రాతిపదికమున కుదాహరణము— నదీ. నదట్, అనునది ప్రాతిపదికము. నద, అనునది స్వయముగనే టిత్తగుట వలన జీవగును.

వక్ష్యమాణా. ఇచట “వక్ష్యమాణేత్వత్... ..జ్ఞాపనాద్వా” అను గ్రంథముచే, జీవాన్వయోపాయము చూపబడెను. వచిధాతువనకు లృట్ ప్రత్యయము. తత్స్థానమున ‘కానచ’ (అన) ఆశేషమగును. కీనికి మధ్యను స్యప్రత్యయము (వికరణము) ధాతు చకారమునకు కత్వము. స్యప్రత్యయమున యవకారమునకు షత్వము. వక్ష్య + అన, అని యగును. అన, అనునది పరమగునపుడు పూర్వముగు నకారమునకు ముగాగమమగును. వక్ష్యమాన, గత్వము, వక్ష్యమాణ, అని యగును. ఇచట కానచ్ ప్రత్యయమునకు స్థానియగు లృట్టు, టిత్తునుగిత్తు నగుటచే స్థానివద్భావమువలన కానచ్చుగూడ టిత్తునుగిత్తు నగును. వక్ష్యమాణ, అను ప్రాతిపదికము టిదస్తముగాని యేగిదస్తముగాని యగుటవలన “టిడాణఞ్” సూ. చే, గాని “శిగితిశ్చ” సూ. చే, గాని జీవు ప్రసక్తమగుచున్నది. “నల్యపి” (6-4-69) అను నూత్ర మిత్సంజ్ఞా ప్రయుక్త కార్యములందు “అనల్విధా” అను నిషేధము ప్రవర్తించదనటలో జాపకమగును గాన “అనల్విధా” అను నిషేధమువలన నిచట టిత్వముగాని యుగిత్వముగాని స్థానివద్భావముచే కానచ్చునందు రాదనుటకు విలులేదు. ప్రపూర్వక ధాణ్ ధాతువునకు క్త్వ ప్రత్యయమగును. క్త్వ ప్రత్యయస్థానమున

ల్యప్ప ప్రవర్తించును, ప్రధాయ, అని యగును. ఇచట స్థానికదాభివముచే ల్యప్ప కిత్తగుటవలన “ఘుమాస్థాగాపా” (6-4-66) నూ. చే, ధాతువునకు ప్రాప్తమగు నీకారాదేశమును వారించుటకై “నల్యపి” (ల్యప్ప పరమగు నపుడు, ఘుమాస్థాదుల కీర్త్యము రాదు) అను నిషేధ మారంభింపబడెను. “అనల్విధా” అను నిషేధమువలన ల్యప్పయందు కిత్త ములిదేశింపబడనందున నీ నూత్రిము వ్యర్థమగుచు “అనుబంధకార్యేష్వ నల్విధా వితి నిషేధో న ప్రవర్తతే” అనుటలో జ్ఞాపకమగునని జీవ శంకాగ్రంథమున కాశయము.

సమాధానము:—బ్రూయాత్, (బ్రూ ధాతువునకు విధిలిక్ ప్రథమైక వచనము) మొదలగు రూపములందు గుణవృద్ధి ప్రతిషేధార్థమై “యాసుట్పు రస్మైపదే ఘాదాత్తోజిచ్చ” (3-4-103) నూ. చే, లిజాదేశములగు పరస్మై పదములకు విధింపబడు యా సుడాగమమునకు జిత్త్యము విధింపబడెను. అనుబంధ కార్యముల విషయమున “అనల్విధా” అను నిషేధము ప్రవర్తించినపుడు లిజాదేశములగు పరస్మై పదములకు స్థానికదాభివముచే జిత్త్య ములిదేశింపబడును. ఇట్టి పరస్మై పదములకు విధింపబడు యా సుడాగమమునకు “యదాగమ” పరిభాషచే జిత్త్యము లభించును. ఇట్లుండ యాసుడాగమమునకు విధింపబడు జిత్త్యము వ్యర్థమై “లాశ్రయానుబంధకార్యం నాదేశానామ్” (లకారముల నాశ్రయించిన యిత్సంజకములను నిమిత్తముగ జేసి ప్రవర్తించెడి కార్యము, లకారాదేశములందు రాదు) అను నర్థమున 1 జ్ఞాపకమగును. ఈ నిషేధమువలన లిజాదేశములగు పరస్మై పదములకు జిత్త్యము లేనందున యా సుడాగమమునకు జిత్త్యవిధాన మావశ్యకమగును. ఇట్లు జ్ఞాపకము చేయుటవలన ప్రకృతమున లృడాశ్రయమగు టిత్త్యమునుబట్టిగాని యుగిత్త్యమునుబట్టిగాని ప్రవర్తించెడి కార్యము లృడాదేశమగు శానచ్చునందు ప్రవర్తించనందున “వక్ష్యమాణ” అనుచోట టిత్త్యలక్షణముగాని, యుగిత్త్యలక్షణముగాని, యగు జీవు ప్రవర్తించదు.

సమాధానాంతరము:—బధాన మొదలగు రూపముల సిద్ధికొఱుకు “హలః శ్చ; శానక్ష్ఠ్ఠ” (3-1-83) నూ. చే, శ్చా ప్రత్యయమునకు శానజాదేశము విధింపబడెను. అనుబంధ కార్యములందు “అనల్విధా” అను నిషేధము ప్రవర్తించినపుడు, శానచ్చునందు స్థానికదాభివముచేతనే శిత్త్యము సిద్ధమగుచుండ తిరుగ శానజాదేశమందు శిత్వవిధానము వ్యర్థమై అనుబంధ కార్యముల విషయమునగూడ కొన్ని స్థలములందు “అనల్విధా” అను నిషేధము ప్రవర్తించుననుటలో 2 జ్ఞాపకమగును. ఇది యెచట ప్రవర్తించును యెచట ప్రవర్తించదను వ్యర్థస్థలక్ష్యముల ననుసరించియుండును. ఇందువలన వక్ష్యమాణ, అనుచోట స్థానికదాభివముచే టిత్త్యముగాని యుగిత్త్యముగాని రానందున జీవ ప్రసక్తి వారింపబడునని యాశయము.

ధాదిప్రత్యయస్తముల కుదాహరణములు :—(1) ధ :—సౌపరేయీ. (నుపర్ణాయా అపత్యం స్త్రీ) సుపర్ణాశబ్దమున కపత్యార్థమున ధక్ ప్రత్యయము అదివృద్ధి. “అయసేయీ” (473) సూ. చే, ధకారమునకు ఏ యాదేశము. యస్యేతిచ నూచే నాకారలోపము సౌపరేయ. జీపు. యస్యేతిచ, సూ. చే, నకారలోపము. (2) అణ్ :—ఇన్ద్రి. (ఇన్ద్రి డేవతా అస్యాః) ఇన్ద్రి శబ్దమున కణ్ ప్రత్యయము. ఇన్ద్రి. జీపు. (3) అఞ్ :—ఔత్తి. (ఉత్తే భవా) ఉత్తే శబ్దమున కఞ్ ప్రత్యయము. (4) ద్వయసచ్ :—ఊరుద్వయసీ. (ఊరూ ప్రమాణమస్యాః) ఊరు శబ్దమునకు ద్వయసచ్ ప్రత్యయము. (5) దఘ్నుచ్ :—ఊరుదఘ్ను. (ఊరూ ప్రమాణమస్యాః) (6) మాత్రచ్ :—ఊరుమాత్ర. (ఊరూ ప్రమాణమస్యాః) (7) జీయప్ :—పంచతయీ. పంచన్ శబ్దముకంటె జీయప్ ప్రత్యయము. (8) తక్ :—అత్తీ. (అత్తైర్దీవ్యతి) అత్త శబ్దమునకు తక్ ప్రత్యయము. ప్రత్యయ తకారమునకు “తస్యేకః” (7-8-50) సూ. చే, నికాదేశము. (9) తఞ్ :—లావణీ. లవణ శబ్దముకంటె తఞ్ ప్రత్యయము. (10) కఞ్ :—యాదృశీ. “త్యవాదిషు” (432) సూ. చే, యచ్చబ్దముకంటె కఞ్ ప్రత్యయము. యచ్చబ్దములోని దకారమునకు “ఆ సర్వనామ్నః” (433) సూ. చే, నాకారాదేశము. (11) క్వరప్ :—ఇత్తీ. ఇల్ ధాతువునకు క్వరప్ ప్రత్యయము.

1 (వా) “ఛత్రాదిభ్యో ణః” (4-4-62) సూ. చే, శీలాగ్రమందు విహితమగు ణప్రత్యయము స్తమందుగల ప్రాతిపదికమునకు జీపు వచ్చును. ఉదా :—చారీ. (చురా శీలమస్యాః) చురా శబ్దమునకు ణప్రత్యయము. 2 (వా) నఞ్, స్నఞ్, ఈకక్, ఖ్యన్, ప్రత్యయస్తములకంటెను, తరుణ, తలున శబ్దములకంటెను, జీపు వచ్చునని చెప్పవలయును. క్రమముగ నుదాహరణములు :—స్నేహీ. స్త్రీశబ్దమునకు నఞ్ ప్రత్యయము : స్నేహ. జీపు. పాంస్వీ. పుంశబ్దమునకు స్నఞ్ ప్రత్యయము. కాత్తీ. శక్తీశబ్దమున కీ కక్ ప్రత్యయము. అఢ్యంకరణీ. అఢ్య శబ్దపూర్వక కృఞ్ ధాతువునకు ఖ్యన్ ప్రత్యయము. తరుణీ. తలునీ.

వివ :—1 “సార్వధాతుక మపిత్” (1-2-4) సూ. న ‘అపిత్’ అనుదానిగా వృత్తిచేసి “పిత్ జిత్ న” “జిత్ పిత్ న” అని యరమును చెప్పి యా సుదాగమమునకు జిత్యవిధాన మావశ్యకమని భాష్యకారుడు చెప్పుటచే యాజిత్యము “లాశ్రయానుబంధకార్యం నాదేశానామ్” అను కర్థమున జ్ఞాపకము కాసేరదు. కావుననే సమాధానాంతరము చూపబడెను.

2. కానబాదేశమందు శిత్వము భాష్యమున ప్రత్యాఖ్యాతమగుటచే నదియు నిటియర్థమున జ్ఞాపకము కాసేరదు. కావున వత్సయమాణా, అను టా బంత ప్రయోగము ప్రామాణికమగుచో నబాదిగణమున పాఠమునుచేసి జీపును వారింపదగును.

* 474. యజ్ఞశ్చ. 4-1-16. యజ్ఞః। చ. (జీవ)

యజ్ఞానాత్ స్త్రీయాం జీవ స్యాత్। ఆకార
లోపే కృతే॥

474. యజ్ఞో ప్రత్యయమస్తమందుగల ప్రాతిపదికముకంటె స్త్రీత్వ
ముద్యోత్యమగునపుడు, జీవో ప్రత్యయము వచ్చును. గర్గశబ్దమున కపత్యాధి
యజ్ఞో ప్రత్యయము. గార్గ్య. దీనికంటె జీవో ప్రత్యయము. గార్గ్య + ఈ.
“యస్యేతిచ” నూ. చే, నకారమునకు లోపము. గార్గ్య + ఈ. ఇట్లుండ.

* 475. హల స్థితస్య. 6-4-150. హలః। తద్ధితస్య। (లో
పః। ఈప్రి। యః। ఉపధాయః)।

హల ఉత్తరస్య తద్ధిత యకారస్యోపధా భూ
తస్య లోపః స్యాదీతిపరే। గార్గీ। (వా) అనపత్యాధి
కారస్థాన్న జీవో. ద్వీపే భవా ద్వైప్యా। అధికార
గ్రహణాన్నేహ। దేవస్యాపత్యం ద్వైప్యా। దేవా
ద్యభిభావితిహి యజ్ఞో ప్రాగీవ్యతీయో నత్యపత్యా
ధికార పతితః॥

475. హల్లకంటె పరము నుపధాభూతమునగు తద్ధిత ప్రత్యయము
యొక్క యకారము ఈకారము పరమగునపుడు, లోపించును. గార్గ్య + ఈ.
ఇచట యకారము లోపించుటచే గార్గీ, అని యగును. (వా) “తస్యాపత్యమ్”
అను నధికారమున విధింపబడు యజ్ఞో ప్రత్యయముకంటె భిన్నమగు యజ్ఞో
ప్రత్యయ మస్తమందుగలదానికంటె జీవు రాదని యర్థము. “యజ్ఞశ్చ”
నూత్రమున నపత్యాధికార విహితమగు యజ్ఞో ప్రత్యయమే గ్రహింపబడునని
భావము. భవార్థమున విహితమగు యజ్ఞో ప్రత్యయమస్తమందుగల ద్వైప్య
శబ్దమునకు (ద్వీపే భవా) జీవు రాకుండుట యిట్లు చెప్పటకు ఫలము. ద్వైప్యా
అపత్యాధికారములోనిది గావలయుననుటకలన నధికారములోనిది గానత్ర
ఉపత్యాధికారమైనను, ఆట్టి యజ్ఞస్తమనకు జీవు రాదు. “దేవస్యాపత్యం
ద్వైప్యా”. ఇచట దేవశబ్దముకంటె “దేవాద్యభిభా” అను వాక్యముచే
విధింపబడు యజ్ఞో ప్రత్యయ మపత్యాధికారమైనను, “తస్యాపత్యమ్.”
(4-1-92) అను నధికార పతితము గాకుండుటచే దోషము వారింపబడునని
గ్రహించునది.

* 476. ప్రాచాం ష్చ తద్ధితః. 4-1-17. ప్రాచామ్। ష్చః।
తద్ధితః. (యజ్ఞః)

యజ్ఞానాత్ ష్చ వా స్యాత్ స చ తద్ధితః॥

476. యజ్ఞప్రత్యయాస్తముకంటే పృథ్వీప్రత్యయము స్త్రీలింగమున వికల్పముగ నగును. అది తదితసంజ్ఞకము నగును.

వివ:—ప్రాగ్దేశ్యముల మతమునందు విధింపబడుటచే నితర మతమందు రాదు గాన వికల్పము ఫలితమగును. పృథ్వీప్రత్యయమున పృథ్వీ మిత్సంజ్ఞకము. “షిద్ధోరాదిభ్యశ్చ” (501) సూ. చే, జీవ వచ్చుట పిత్తమునకు ఫలము. పృథ్వీప్రత్యయమునకు తదితసంజ్ఞ తదస్తమునకు ప్రాతిపదిక సంజ్ఞారము. ఇదియును జీవప్రత్యయము ప్రవర్తించుటకు గారణమగును. ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లేకున్నను పృథ్వీప్రత్యయమందలి పిత్తస్స సామర్థ్యముచేతనే, జీవు వచ్చునని చెప్పవచ్చును, లేనిచో పిత్తము వ్యర్థమగునుగాదా. కావున నీ సూత్రమున తదితగ్రహణ మావశ్యకము గానేరదు. మరియు గార్గ్యాయణీ (గార్గ్య + ఆయన) అను రూపము సవరణీరముచేతనే సిద్ధమగును గాన నిచట యజ్ఞప్రత్యయములోని అకారమునకు “యస్యేతిచ” సూ. చే, లోపముకొలుకుగూడ తదితగ్రహణ మావశ్యకము గాదు. కావున నీ తదితగ్రహణ మిజ్ఞప్రత్యయాస్తమునకును, గొన్నిచోటులందు పృథ్వీప్రత్యయ మగుననుటలో జ్ఞాపకమగును. ‘అసురి’ అను నిజ్ఞప్రత్యయాస్తము కంటేను పృథ్వీప్రత్యయము వచ్చును. అసురాయణీ. (అసుర + ఆయన). ఇచట “యస్యేతిచ” సూ. చే, లోపమునకై పృథ్వీప్రత్యయమునకు తదితసంజ్ఞ సఫలమగును. “అసురేరుప సంఖ్యానమ్” అను వార్తిక మీరీతిని సిద్ధించినదే యని యూహింపదగును.

* 477. పృథ్వీప్రత్యయస్య. 1-3-6. పృథ్వీప్రత్యయస్య. (అది: ఇత్)

ప్రత్యయస్యాఽది: ప ఇత్సాన్యత్ ||

477. ప్రత్యయమున కాద్యవయవమగు పృథ్వీ మిత్సంజ్ఞకమగును. ప్రత్యయ పృథ్వీమున కనుటచే ప్రాతిపదిక పృథ్వీమున కిత్సంజ్ఞ వారితమగును (హదశ).

* 478. ఆయనేయానీయయః ఫణఖచఘాం ప్రత్యయాదీనామ్. 7-1-2. ఆయనేయానీయయః | ఫణఖచఘామ్ | ప్రత్యయాదీనామ్ ||

ప్రత్యయాది భూతానాం ఘాదీనాం క్రమాదాయన్నాదయ ఆదేశాః స్యుః | తదితాస్తత్వాత్పాతిపదికత్వమ్ | పిత్తస్స సామర్థ్యాత్ షేఫోక్తేఽపి స్త్రీత్వే షిద్ధోరతి వక్ష్యమాణో జీవః | గార్గ్యాయణీ ||

478. ఆయన్, ఏయ్, ఈన్, ఈయ్, ఇయ్, ఈయైదును ప్రత్యయములగు ఘ, ఙ్, భ, చ్, ఘ, ఈయైదు వర్ణములకు క్రమముగ నాదేశము లగును. నూత్రమున ఫకారాదులపై ఆకార ముచ్చారణార్థము, రావున ఫీన్ మొదలగు ప్రత్యయములలోని ఫకారాదులకు నాయన్నాద్యాదేశము లగును. గార్హ్య శబ్దముకంటె ప్లప్రత్యయము. గార్హ్య + ఘ. ఫకారిమున నాయన్నాదేశ మగును. ఫకారాదులపైనున్న యచ్చు ఆదేశములతో గలియును. గార్హ్య + ఆయన. “యన్యేతిచ” నూ. చే, ఆకారమునకు లోపము. ఇత్విము. గార్హ్య యణ. ప్లప్రత్యయము తదితమగుటవలన గార్హ్యయణ ఆనునది ప్రాతిపదిక మగును. స్త్రీలిబ్ధమున విధింపబడు ప్లప్రత్యయముచే స్త్రీత్విము ద్యోత్విమగును. కాన ఉక్తార్థానామ్ ప్రయోగః (ఒకదానిచే నొక యర్థము బోధితిమగునపుడు తిరుగ నా యర్థమునే బోధించుటకు మరియొక శబ్దమును ప్రయోగింపగూడదు). అను న్యాయముచే స్త్రీత్విద్యోతకమగు జీప్ ప్రత్యయ మప్రాప్తమగుచున్నది గాని పిత్త్విసామర్థ్యముచే ద్వీర్బద్ధం సుబద్ధం భవతి అను న్యాయము ననుసరించి స్త్రీత్విమును దృఢముగ బోధించుటకై “పిన్దోరాభ్యశ్చ” (501) నూ. చే, జీప్ ప్రత్యయముగూడ నగును. ద్వీర్బద్ధమ్ అను న్యాయమున నీ పిత్త్విమే జ్ఞాపకమనియు ఉక్తార్థానామ్ అను న్యాయము వాచక విషయముగాని ద్యోతక విషయము గాదనియును గ్రహించునది. గార్హ్యయణీ. ఇట్టి రూపములందు ప్లప్రత్యయము, జీఘ రెండును స్త్రీలిబ్ధద్యోతకము లగును.

* 479. సర్వత్ర లోహితాదికతస్తేభ్యః. 4-1-18. సర్వత్ర।

లోహితాదికతస్తేభ్యః. (ప్లః। తదితః).

లోహితాదిభ్యః కతశబ్దాస్తేభ్యో యజ్ఞస్తే
భ్యో నిత్యం ప్లః స్యాత్। లోహితాయనీ। కా
తాయనీ॥

479. లోహితాదిగణము గర్గాద్యన్తర్గణము. కతస్త, అనుచోట (కత + అస్త) “శకంధ్వా.....వాచ్యమ్” అను దానిచే పరరూపము సర్వత్ర, అనుదానికి సర్వముమలందని యర్థము. అందుచే పూర్వనూత్రిమునుండి “ప్రాచామ్” అనునదను వర్తించదు. లోహితశబ్ద మాదియందు కతశబ్ద మస్తమందునుగల యజ్ఞస్తములకంటె నిత్యముగ ప్లప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. ఉ :—లోహితాయనీ (లోహితస్యాఽపత్వం స్త్రీ) గార్హ్యయణీ, అను రూపమందువలె ప్రక్రియ నూహింపవలయును. కాతాయనీ (కతస్యాఽపత్వం స్త్రీ). ఇచటను పూర్వోక్తరీతి ననుసరించి ప్రక్రియ నూహించునది.

వివ :—లోహితాదిగణము గర్గాద్యన్తర్గణము. గర్గాదిగణమున కత, శకల, కణ్య, అని పఠింపబడెను. శకల శబ్దము, లోహితాదులందును కణ్యాదు

లందుగూడ జేరనందున కాకల్య శబ్దముకంటె నీ ప్నప్రత్యయము, “కణ్వా డిభ్యోగ్తే” (4-2-111) నూ. చే, విధింపబడు నట్ ప్రత్యయముగూడ సిద్ధింపకున్నది. కాని, “కత్తేభ్యః” “కణ్వాభ్యః” అను రెండు చోట లందును, పశ్చిమీతురుష బహువ్రీహులను (కత్తస్యాన్తః కత్తన్తః, కతోన్తో యేషాం తే కత్తన్తాః. కణ్వాస్యాన్తః, కణ్వాన్తః, కణ్వాన్తః, ఆదిర్యేషాం తే కణ్వాదయః) ఆశ్రయించి, కత్తశబ్దముల కేక శేషమును, కణ్వాశబ్దముల కేక శేషమును చేయుటచే లోక తాదులందు, కణ్వాదులందును శకల శబ్దమునకు సంగ్రహము గల్గును. కావున కాకల్యాదయినీ, కాకలాః (కాకల్యస్య ఛాత్రాః) అను నిష్టరూపద్వయము సిద్ధమగునని గ్రహించునది.

* 480. కారవ్య మాణ్డాకాభ్యాం చ 4-1-19 కారవ్య మాణ్డాకాభ్యామ్ | చ. (ష్ఠః, సర్వత్)

ఆభ్యాం ష్ఠః స్యాత్ | టావ్ జీహారపవాదః | కుర్వాభ్యో ణ్యః | కారవ్యాయణీ | ధక్ చ మణ్డాకాభ్యాన్ | మాణ్డాకాయనీ | (వా) ఆసురేరుప సంభ్యానమ్ | ఆసురాయణీ ||

480. కారవ్య మాణ్డాక శబ్దముకంటె ప్నప్రత్యయము నిత్యముగ వచ్చును. ఈ రెండు సవర్ణ ప్రత్యయము లగుటవలన జాతికార్యమనగా “జాతేర స్త్రీవిషయాదయో పథత్” (521) నూ. చే, విహితమగు జీఘ వీనికి ప్రాప్తమగుచున్నది. అయినను కారవ్యశబ్దము యకారోపధకమగుటచే నా నూత్రిమువలన జీఘ నిషేధింపబడుటచే కారవ్య శబ్దముకంటె టావ్ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగుచున్నది. ఈ ప్నప్రత్యయము క్రమముగ టావు జీఘల కపవాదము. ఇచ్చట టావ్ జీహారపవాదః అను పాఠము గొన్నిపుస్తకములందు గలదుచున్నది. అట్లే నమగు మాణ్డాకశబ్దము జాతివాచకము గావున దీనికికంటె జీఘ ప్రసక్తినే చెప్పవలయును గాన నా పాఠము ప్రమాదపరితమని గ్రహింపవలెను. ఉదాః—కారవ్యాయణీ (కుర్వారప్యం స్త్రీ) కారవ్య. అనునది కరు శబ్దముకంటె “కుర్వాభ్యోణ్యః” (4-1-151) నూ. చే, విధింపబడు ణ్యప్రత్యయాన్తము. ప్నప్రత్యయము. జీఘ. మాణ్డాకాయనీ (మాణ్డాకస్యాన్తపత్యం స్త్రీ) మాణ్డాక, అనునది మహర్షి ప్రతిపాదకమగు మాణ్డాక శబ్దముకంటె “ధక్ చ మణ్డాకాత్” (4-1-119) నూ. చే, విధింపబడు ఆర్ ప్రత్యయాన్తము. (వా) ఆసురి అను నిజస్థముకంటె ప్నప్రత్యయమును చెప్పవలయునని వాక్యీకరము. ఆసురాయణీ. ఈ వచనమయొక్క సిద్ధిప్రకారము 476 వ మాత్రమున చెప్పబడెను.

- * 431. వయసి ప్రథమే 4-1-2) వయసి, ప్రథమే (అతః, జీవ),

ప్రథమవయో వాచినోఽదంతాత్ స్త్రియాం
జీవ స్యాత్ కుమారీ. వా. వయస్య చరమ ఇతి
వాద్యమ్. వసూటీ. చిరజీ. వసూట చిరజ్ఞ శబ్ద
యావనవాచినా. అతః కిమ్ శిశుః కన్యాయా న.
కన్యాయా కనీనచేతి నిర్దేశాత్ ॥

431. ప్రకరణానల వక్షేంసక ప్రథమవయో బోధకములు నదన
ములునగు ప్రాతిపదికములకంటె జీవు వచ్చును. ఉదా:—కుమారీ. కాలక్యత
మగు ప్రాణుల యవస్థాభేదము వయస్సనబడును. ఇది కామార యావన వృద్ధత్వ
భేదములచే మూడు విధములు. ఇందు మొదటిదగు కామారమును బోధించునవి
ప్రథమవయోవాచకము లగును. ప్రకరణ వశమున ప్రథమవయో బోధకములగు
నుత్తానశయ రక్తపాదాని శబ్దములకంటె జీవు రాదు. (వా) తుదివయస్సును
బోధించు శబ్దములను విడిచి మిగిలిన వయస్సును బోధించు శబ్దము లన్నిటికంటెను
జీవును చెప్పవలయును. ఉదా: వసూటీ. చిరజీ. వసూట చిరజ్ఞ శబ్దములు
యావన వాచకములు, యావనము ద్వితీయ వయస్సుగుటవలన సూత్రముచే జీవు
యప్రాప్తమగుచుండ నీ వార్తికము చెప్పుటకు. శిశు శబ్దము ప్రథమవయో
వాచకమగుటచే ప్రసక్తిమగు జీవును వాదించుటకు అతిః ఆనుదాని ననువృత్తి
చేయవలయును. “కన్యాయా కనీనచి” (4-1-116) అను సూత్రమున
కన్యా శబ్దమును టాబస్తముగ నిర్దేశించుటచే కన్యశబ్ద మదంతమైనను జీవు
రాదు.

వివ:—వయస్సులు, కామార యావన వృద్ధత్వభేదములచే మూడు
విధము లనియును, ఆయుర్దాయముమొక్క న్నాల్గు భాగములచే (బాల్యయావన
కామార వృద్ధత్వములు) నాల్గు విధములనియు నాయా స్థితులందు చెప్ప
బడినవి. వీనిలో నే పక్షమందయినను యావనము ప్రథమవయస్సు కానందున
నా వయసును బోధించు శబ్దములకంటె (వసూట, చిరజ్ఞము) సూత్రముచే
జీవు ప్రాప్తించనందున నచట జీవుకొఱకు, “వయస్యచరమే” అను వార్తిక
మారంభింపబడెను.

- * 432. ద్వ్యో 4-1-21 (అతః జీవ)

అదంతద్వ్యోర్జీవ స్యాత్ త్రిలోకీ. అజాది
త్యాత్ త్రిఫలా. త్రినీకా సేనా॥

432. అదంతమగు ద్వ్యు సమాసముకంటె జీవు వచ్చును. ఉదా:—
త్రిలోకీ. (త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః) త్రిలోక అనునది యదంత

మైన ద్విగువు. త్రిఫలత్రయీక శబ్దములు ద్విగువులగుటచే జీవు ప్రాప్తమగుచున్నది గాని యీ శబ్దము లవాదికమున పరిపబడుటచే జీవును బాధించి టావు వచ్చును. త్రిఫలా. త్ర్యసీ కా. (త్రయాణామసీకా. నాం సమాహారః).

- * 483. ఆపరిమాణవిస్తాచితకంబల్యేభ్యో న తద్ధితలుకి. 4-1-22.
ఆపరిమాణవిస్తాచితకంబల్యేభ్యః । న । తద్ధితలుకి. (ద్వి
గో. 1 జీవ)

ఆపరిమాణాన్తద్విస్తాద్యన్తాచ్చ ద్విగోర్జీవ సస్య
తద్ధితలుకి సతి పంచభిర్వైః క్రీతా పఞ్చాశ్వాః । అర్థీ
యశ్చక్ । అధ్యరేతి లక్ । ద్వా బిస్తా పచతి ద్విబిస్తా ।
ద్వ్యచితా । ద్వికమ్బల్యా । పరిమాణాన్తాన్త ద్వాన్తథాః ।
తద్ధితలుకి కిమ్ । సమాహారే పఞ్చాశ్వీ ॥

483. ఇచట పరిమాణ శబ్దము (పరితః = సర్వతః యేనమిత్యే) పరిచ్ఛేదకమాత్రమును గాక పారిభాషికములగు (పరిమాణాన్త సర్వతః) ఆధకము (కుంచము) కుడబము (నేరు) మొదలగువానిని బోధించును. ఇట్టి పరిమాణ వాచక మునందు లేనట్టి ద్విగువుకంటెను, బిస్త, ఆచిత, కంబల్య యీ శబ్దము లన్తమందుల ద్విగువుకంటెను తద్ధిత ప్రత్యయమునకు లుక్కు వచ్చు నపుడు జీవు రాదు. “ద్విగో.” (481) నూ. చే, ప్రాప్తమగు జీవునకు నిషేధము. పరిమాణశబ్దమునకా ధకాదు లగ్గము. ఉన్యాస వాచకములగు బిస్తాదులు పారిభాషిక పరిమాణములు గావు. ద్విబిస్తా, ద్వాన్తచితా, మొదలగు ద్విగువు లట్టి పరిమాణాన్తములు గావు, కావున వీనికి “ఆపరిమాణాన్తాత్” అనువానిచేతనే జీవీషేధము సిద్ధమగుచుండ నూత్రమున బిస్తాది గ్రహణము నియమాచుగును. ఉన్యాసవాచకము లన్తమందుల ద్విగువునకు నిషేధమగుచో బిస్త ఆచిత, కమ్బల్య యివి యన్తమందులవానికే నిషేధమగునని నియమ స్వరూపము. ద్వికాన్తాపటి మొదలగు ద్విగువులకు నిషేధాభావము నియమ ఫలము. నూత్రమున కుదాహరణములు :—పఞ్చాశ్వా (పఞ్చభిర్వైః క్రీతా) అయిదు గుఱములచే కొనబడిన గవాదికమును నగ్గమందు పఞ్చాశ్వ శబ్దమునకు “లేన క్రీతమ్” (5-1-37) నూ. చే, రక్ ప్రత్యయము, దీనికి “అధ్యర్థ పూర్వాత్” (5-1-23) నూ. చే, లుక్కు, అశ్వశబ్దము పరిమాణవాచకము గానందున పంచాశ్వశబ్ద మపరిమాణాన్తమయినది. తద్ధిత లుక్కు వచ్చినది. కాన జీవీషేధము ప్రవర్తించును. ద్విబిస్తా (ద్వాబిస్తా పచతి) రెండు బిస్తముల పరిమితిగల సువర్ణమును కరుగునట్టి మూసయని యగ్గము. ఇచటను రక్ ప్రత్యయమునకు లుక్కు. ద్వాన్తచితా. (ద్వా ఆచితా పచతి) ద్వికమ్బల్యా (ద్వాభ్యాం కమ్బల్యాభ్యాం క్రీతా) కమ్బల్యమున నూర్గాపలశతము. ద్వికమ్బల్య శబ్దముకంటె క్రీతార్థమందు విధింపబడు రథ ప్రత్యయమునకు లుక్కు. పరిమా

కాస్త ద్విగువగు ద్వాదశశబ్దమున (ద్వాదశకౌ పచలి) యీ నిషేధము ప్రవర్తించును. ఇచ్చటను తక్ ప్రత్యయమునకు లుక్కు వచ్చినది. పఞ్చాచ్చీ (పఞ్చానానుశ్వానాం సమాహారః) అయిదు గుణములయొక్క గుంపు. ఈ శబ్దముకంటె తక్కితప్రత్యయము ప్రవర్తించలేదు. ఈ సూత్రమున “తద్ధితలుక్” అనునది లేనపు డిచ్చటను జీవ్విషేధము ప్రవర్తమయ్యెడిది.

* 481. కాణ్డాస్తో తేత్రే. 4-1-23. కాణ్డాస్తో తేత్రే (ద్విలోక, నాజీవ, తద్ధితలుక్)

తేత్రే యః కాణ్డాస్తో ద్విగుస్తతో న జీవ తద్ధితలుక్. ద్వే కాణ్డీ ప్రమాణమస్యా ద్వికాణ్డా తే త్రిభక్తిః. ప్రమాణేవ్యయజివి విహితస్య మాత్రచః ప్రమాణే లోద్విరోధ్యమితి లుక్. తేత్రే కమ్. ద్వికాణ్డీ రజ్జుః॥

481. కాణ్డశబ్ద రుద్రగుండులనై తేత్రమును బోధించునట్టి ద్విగువునకు తద్ధితకు లుక్కు వచ్చుననుట చేత రాదు. ద్వికాణ్డా. (ద్వే కాణ్డే ప్రమాణ మస్యా). కాణ్డమున గా పరిమాణముగల పాదవుగల దబ్దము. ఇట్టి రెండు దబ్దముల పరిమితిగల మీథానిమిని యాధి. ద్వికాణ్డా శబ్దమున కీ యర్థమందు “ప్రమాణే వ్యయజి” (5-2-37) నూ.చే, విధించును మాత్రచ ప్రత్యయమునకు “ప్రమాణేలః” “ద్విరోధ్యమి” అను వచనములచే లుక్కు గను. కావున నీ సూత్రముచే జీవ్విషేధము ప్రవర్తించును. సూత్రమున “తేత్రే” అనునది లేనచో ద్వికాణ్డీ (రెండు దబ్దముల పాదవుగల త్రాడు) అను చోటునందును జీవ్విషేధము ప్రవర్తమయ్యెడిది.

* 485. పురుషశబ్దమునాదే న్యతిస్యామ్. 4-1-24. పురుషాత్ ప్రమాణః అస్యతిస్యామ్॥ (ద్విలోక, జీవ)

ప్రమాణే యః పురుషస్తదన్వాద్విరోధీ వా న్యతిస్థితలుక్. ద్వే పురుషే ప్రమాణమస్యాస్మా ద్విపురుషే. ద్విపురుషా వా పరిభా.

485. పురుషశబ్దము మనుష్యుని వాచకముగ ప్రసిద్ధమయినను సూత్రమున ప్రమాణే అను విశేషమువలనను లోకవ్యవహరమువలనను ప్రమాణవాచకముగూడ నగునని తెలియునది. పురుషశబ్దము గోడలు మొదలగువాని యెత్తును బోధించును గాన సుస్థానవాచక మగును. “అపరిమాణ” సూత్రమున బిస్తాది గ్రహణము ఉన్మాదవాచకమనను జీవ్విషేధమగుచో బిస్తాద్యస్తమునకే యను

నీయమును కొఱకని యాదివఱకు చెప్పబడెను. కావున ద్వీపురుగు శబ్దమునకు జీర్ణి షేధము ప్రవర్తించినందున నిత్యముగ జీపు ప్రాప్తమగుచుండ వికల్పము కొఱకీ నూత్ర మారంభింపబడెను. నూత్రమున ప్రమాణ శబ్దము పరిచ్ఛేదక మాత్రబోధకము గాని ఆయావమాత్ర బోధకము గాదు. ప్రమాణమును బోధించు పురుషశబ్ద ము న్నమందుగల ద్విగువుకంటె తదిత లుక్కు వచ్చునపుడు జీపు వికల్పముగా వచ్చునని నూత్రార్థము. ద్వీపురుషే ద్వీపురుషా వా పరిభా, (ద్వీ పురుషే ప్రమాణమస్యాః), రెండు నిలువులు యెత్తుగల కండకమని యర్థము. ద్వీపురుష శబ్దముకంటె ప్రమాణ రూపార్థమందు విధింపబడు మాత్రచ ప్రత్యయమునకు లుక్కు ప్రవర్తించెను.

* 486. ఊధసోఽనత్. 5-4-181. ఊధసః, అనత్ (బహు వ్రీహా)

ఊధో న్తస్య బహువ్రీహీ రసకాదేశః స్యాత్
స్త్రియామ్ ఇత్యనజి కృతే డావ జీవ నిషేధేషు ప్రా
ప్తేషు ॥

486. ఊధశబ్ద ము న్నమందుగల బహువ్రీహీ సమాసమునకు స్త్రీలింగమున అనకాదేశమగును. స్త్రీయామిత్యప సంఖ్యానమ్ ఆను వచనముచే నీ నూత్ర మున స్త్రీలింగము ప్రవర్తించునను నర్థము లభించును. అనకా దేశము సమాసాన్తము, జిత్తు నగుటవలన నూత్త్య పరిభాషచే నన్త్యమునకు వచ్చును. కణ్డోధన్ (కణ్డమివ ఊధో యస్యాః), కండకంటి లోతుగలది. కణ్డోధశబ్దమున కనకాదేశము ప్రవర్తించినపిదప “డాబుభ్యామ్” (464) నూ. చే, డాపు, “ఆన ఉపధా” (465) నూ. చే, వైకల్పికమగు జీపు, “అనో బహువ్రీహీః” (463) నూ. చే, నిషేధము నివి ప్రాప్తము లగు చున్నవి. వీనికి బాధకమగు జీషు ముత్తీ సూత్రముచే విధించుచున్నాడు.

* 487. బహువ్రీహీరూధసో జీవ 4-1-25 బహువ్రీహీః। ఊధసః। జీవ ॥

ఊధో న్తద్బహువ్రీహీర్జీవ స్యాత్ స్త్రి
యామ్ కణ్డోధ్ని। స్త్రియాం కిమ్ కణ్డోధన్
దైనుకమ్ ఇహనజపి వ। తద్విధా స్త్రియామిత్యప
సఖ్యానాత్ ॥

487. ఊధశబ్ద ము న్నమందుగల బహువ్రీహీకంటె స్త్రీలింగమున జీవు వచ్చును. కణ్డోధ్ని పూర్వము చూపబడిన కణ్డోధన్ శబ్దముకంటె నీ నూత్ర ముచే జీషు, కణ్డోధన్ + ఈ. “అల్లోపోఽనః” (285) నూ. చే, నకార

లోపము. 'వడ్డమిన ఊధో యస్య తత్ కణ్డోధః.' ధేను సమూహము. ఇది నపుంసక లిङ్గము. ఈ నూత్రము స్త్రీయామ్ అను నధికారములోనిదగుటవలన నిచట జీఘ నివర్తించును. పూర్వనూత్రమున స్త్రీయామిత్వవ సంఖ్యావక్కు, అని చెప్పబడుటవలన నపుంసక లిङ్గముగు కణ్డోధశ్శబ్దమునకు ఆ నూత్రముచే ననగా దేశముగూడ ప్రవర్తించదు. ప్రకృతముగు జీఘను విడిచి జీఘను విధించుటకు స్వరము ఫలముని గ్రహించునది.

* 488. సంఖ్యావ్యయాదేవీ 4-1-26 సంఖ్యావ్యయాదే. |
జీవ్, (బహువ్రీహేః, ఊధసః)

జీహౌఽపవాదః। ద్యూయ్యీక్షీ। ఆత్యూక్షీ।
బహువ్రీహేరిత్యేవ। ఊధోతిక్రాంతా ఆత్యూధాః॥

488. సంఖ్యాచావ్యయంచ సంఖ్యావ్యయే, తే ఆది యస్య తస్మాత్. బహువ్రీహిక విశేషణము. సంఖ్యావాచకముగాని, అవ్యయముగాని ఆదియందును, ఊధశ్శబ్ద మస్తమందును గల బహువ్రీహికి స్త్రీలిङ్గమున జీఘ వచ్చును. పూర్వనూత్రముచే ప్రాప్తముగు జీఘన కపవాదము. స్వరభేదముకొఱకు జీఘ విధింపబడెను. ద్యూయ్యీక్షీ (ద్వై ఊధసీ యస్యాః) “ఊధసోఽనన్” నూ. చే, ననబు. ఈ నూత్రముచే జీఘ, ఆకరలోపము అవ్యయాదికదాహరణము. ఆత్యూక్షీ (అతిశయితమూధో యస్యాః) పూర్వమందువలె ప్రక్రియ నూహించునది. ఆత్యూధాః (ఊధోఽతిక్రాంతా) ఇది తత్పురుషము. ఈ నూత్రమున “బహువ్రీహేః” అను పదమనువర్తించుటవలన నిచట జీఘ సమృత్తముగును.

* 489. దామహాయనాన్తాచ్చ 4-1-17 దామహాయనాన్తాత్. |
చ। (బహువ్రీహేః సంఖ్యాదేః। జీవ్)

సంఖ్యాదే ర్బహువ్రీహే ర్దామాన్తాదాయ నాన్తాచ్చ జీవ్ స్యాత్. దామాన్తే దావ్ ప్రతిషేధయోః ప్రాప్తయోః, హాయనాన్తే టాపి ప్రాప్తే వచనమ్. ద్విదామ్ని। అవ్యయగ్రహణా ననుసృతే యద్దామా బడబేత్వత్ర దాన్నిషేధావపి పక్షే స్తః। ద్విహాయనీ బాలా। 1 వా॥ త్రిచతుర్భాగం హాయనస్య గత్వం వాచ్యమ్। 2 వా॥ నయోవాచకస్యైవ హాయనస్య జీవ్ గత్వం చేష్యతే। త్రిహాయణీ। చతుర్భాగయణీ। వయసోఽన్యత్ర। త్రిహాయనా। చ తుర్భాగయనా కాలా॥

489. దామహాయనానాత్మననది ద్వన్వగర్భహూప్రీహి. ఇది యనువృత్త మగు బహూప్రీహికి విశేషణము. దామన్ హయన శబ్దములలో నేదైన నస్తమం దును, సంఖ్యావాచక మాదియందును గల బహూప్రీహికంటె జీవు వచ్చును. దామన్ శబ్దము బహూప్రీహికి “దామభ్యామ్” (464) “నామ్” (462) నూ. చే, క్రిమముగ దాపు బీడ్వి పేధము ప్రాప్తమగుచుండ నీ జీవు విధింప బడెను. హయనాన్ బహూప్రీహికి “అబాద్యత్” (467) నూ. చే, టాపు ప్రసక్తమగుచుండ నీ జీవు విధింపబడెను. ద్విదామ్నా (ద్వే దామన్ యస్యా) ద్విదామ్న్ + ఈ. ఆల్లోపము. ఇచటకు భూర్జునూత్రియనుండి “అవ్యయాదే” అను పదమున కనువృత్తి చేయనగున నవ్యయాదేయందుగల దామూన్ బహూ ప్రీహికి “అన ఉపధా” (465) నూ. చే, జీవే గాక బీబభావపక్షినుండు దాపు బీడ్వి పేధముగూడ ప్రవర్తించును. రాతన నూదామన్ శబ్దమునకు మూడు రూపములగును. (ఉద్దామ్నై, ఉద్దామే, ఉద్దామాహే) హయనాన్ తమన కుదా హరణము ద్విహాయనీ (ద్వే హయనో యస్యా). రెండు వత్సరములు వయస్సు గల బాల, హయన + ఈ. “యన్యేతిచ” నూ. చే, నకారలోపము.

1 వా. త్రివిధుల్ శబ్దములకంటె మును మాయన్ శబ్దముయొక్క నకారమునకు లక్ష్యమును చెప్పవలెను. త్రివిధాణీ చతుర్థాణీ, ఇచట రేఫ నకారములు సమానపద్యములు గానందున “అల్ కహ్వోక్” (198) నూ. చే, లక్ష్య మప్రాప్తమగుచుండ నీ వాక్యము చెప్పబడెను. 2 వా. సూత్రవిహితమున జీవు, వాక్యక విహితమున లక్ష్యమును వయోవాచకమగు హయన శబ్దమునకే వచ్చును. ద్విహాయనా. త్రిహాయనా. చతుర్థాయనా. వీనికి అప్రాణీయగు శాల యవగుచుండ నీచటి హయనశబ్దము వయోవాచకము గానందున జీవస్థ్యములు నిర్వృత్తియలగును. కాలక్యతిమగు ప్రాణుల యవస్థా విశేష మే వయస్సుని యిదివరలో వ్రాసబడెను.

* 490. నిత్యం సంజ్ఞాగర్హణో. 4-1-29. నిత్యమ్ | సంజ్ఞాగర్హణ సోః (అనః, ఉపధాలోపనః, బహూప్రీహిః, జీవః)

అన్నన్తా ద్విహూప్రీహే రుపధాలోపినో జీవః |
సురాజ్ఞీ నామ నగరీ | అవ్యత్ర పూర్వేణ వికల్పవ
తః | వేదే తు శతమూర్ధ్ని ||

490. అన్నన్తము ఉపధాలోపము గలదియనగు బహూప్రీహికంటె సంజ్ఞ యందు ఛందస్సునందును (వేదమందు) జీవ నిత్యముగా వచ్చును. “అన ఉపధా” నూ. చే, ప్రాప్తమగు వికల్పమున కపవాదము. సురాజ్ఞీ, సురా జన్ + ఈ, ఆల్లోపము. శుభ్రత్వము. ఇది యొక పద్ధతియనన సంజ్ఞ. సంజ్ఞ కానపుడు అనఉపధా నూ. చే, జీవీకల్పమే ప్రవర్తించును. (శతమూర్ధ్ని, శతమూర్ధా), వేదమం దుదాహరణము, శతమూర్ధ్ని.

వివ:—సంజా శబ్దములు నియతమగు నానుభూతి గలవియు ననానుభూతములు నగును. కావున సంజా లందు ధ్వజానుభూతి గూడిన ప్రకారము సంభవించదు. ఛందస్సునందు ద్వైతమును కార్యమునకే విధానము కావున ధ్వజానుభూతి రహితమగునట్టి ప్రయోగమునకు సంభవించలేదు. మూర్ఖత, శత్రువార్య, మొదలగు చోటులందు “అన ఉపధా” (16) అను సూత్రముచేతనే ధ్వజ నిర్వచనము, కావున నీ సూత్రమున కేమి ప్రయోజనమునైన—ఇది యుక్తిరహిత సూత్రమున సంబంధముకొరకగుననియు, నట్లయిన యోగవిధానము సూత్రము వ్యర్థమే యగుననియును గ్రహించునది.

* 491. కేవల మామక భాగధేయ పాపాపరసమాన్యకృత సుమజ్జలభేషజాచ్చ. 4-1-30. (నిర్వం సంజా ఛంద సాః, ధీవ)

విభక్తి విభక్తి నిర్వం ధీవ స్వాత్ సంజా ఛందసాః। అక్షోత ఇన్ద్రోః కేవలీన్ద్రోః। మామకీ। భాగధేయా। పాపీ। అపరీ। సమానీ। అన్యకృతీ। సుమజ్జలీ। భేషజీ। అన్యత్ర కేవలా ఇత్యది। మామక గ్రహణః। ని నమాకే। అన్యత్రాన్యతేవ సిద్ధేః। కేవల అన్యతే సంజామాం మామికా॥

491. కేవలాద భేషజాచ్చ శబ్దములకు ద్వైతము. సంజా ఛందస్సులందు కేవల, మామక, భాగధేయ, పాప, అపర, సమాన, అన్యకృత, సుమజ్జల, భేషజ, యా తోమ్మిది వ్రాతపదకములకంటె నిర్వయముగ ధ్వజ వచ్చును. సంజల పదాహరణము: కేవలీ, మామకీ, భాగధేయా, పాపీ, అపరీ, సమానీ. అన్యకృతీ సుమజ్జలీ, భేషజీ ఛందస్సునం దాదాహరణము:—అక్షోత ఇన్ద్రోః కేవలీన్ద్రోః “మామకీ తనూ” “మిత్రా వసుణయోర్భాగధేయా” “తన్వస్సుస్త పాపీ” “ఉతాపరీభ్య” “సమానీవ అపరీతే. అన్యకృతీ. సుమజ్జలీ రియం వభూః, శివా నుద్రస్యభేషజీ. వేదములలోనివిని తెల్పుటకు వాక్యము లుకాహృతిములయ్యెనని గ్రహించునది. సంజా గానపుడును, భాషయందును కేవలా, మామికా, ఇత్యాది టాబస్తములే సాధువులగును. అస్మద్భిబ్దమున కణ్ ప్రత్యయము పరిమగనపుడు మునుపేతము విధింపబడెను. ఇట్లు మామక శబ్దమున ననుగటంతేసి “కీర్థాణఘ్” నూ. చే, ధ్వజ నిర్వచనముండ నచటి మూమక గ్రహణము నియమానుసారము. మామక శబ్దమునకు సంజా ఛందస్సులందే ధ్వజ వచ్చునని నియమస్వరూపము. కావున లోకక భాషయందును సంజా గానపు డును మామికా అను టాబస్తమే సాధువగును.

* 492. అస్తర్వత్పతివతో న్నుక్ 4-1-32 అస్తర్వత్పతివోః నుక్.

ఏతయోః స్త్రియాం నుక్ స్యాత్ । ఋషే భ్యో టీవ్ । గర్భస్యాం టీవద్భర్తృకాయాం చ ప్రకృతిభాగో నిపాత్యేతే । తత్రాస్తర్వస్యాం గర్భ ఇతి విగ్రహేనైస్తశ్శబ్దస్యాదధికరణ శక్తిప్రధానతయాైస్తి సామానాధికరణ్యాభావాదప్రాప్తో మతుమ్నిపాత్యేతే । పతివత్పతిత్ర తు వత్వం నిపాత్యేతే । అస్తర్వత్పతి । పతివత్పతి । ప్రత్యుదాహరణస్తు అస్తర్వస్యాం కాలాయాం ఘటః । పతిమతీ పృథివీ ॥

492. అస్తర్వత్, పతివత్, అను ప్రాతిపదికములకు స్త్రీలింగముందు నుమాగమమగును. (అస్తర్వత్పతి, పతివత్పతి) నాన్తము లగటవలన “ఋషే భ్యోః” నూ. చే. జిప్రు వచ్చును. గర్భిణీ స్త్రీ అని మగనపుడును, సజీవుడగు భర్తగల యాడుదను నర్థమందును, గ్రమముగ నస్తర్వత్, పతివత్, అను నీ ప్రకృతి భాగములు ను గాగ నుమగునపుడు నిపాతంపబడినవి. కాస్త్రమువలన నప్రాప్తమగు కార్యములు నిపాతనమువలన లభ్యములగును. ఇందు “అస్తర్వస్యాం గర్భః” (ఈమెలోన గర్భము (శిశువు) గలదు అను విగ్రహమున అస్తశబ్దము లోపున అను నర్థముగలది (అధికరణ శక్తి) ప్రధానము). సత్రాశ్రయమును బోధించును. కావున అస్తశబ్దముతో సమానాధికరణము (అభేద సంబంధముతో నన్వయించునది) గదు. ఇందు గర్భః అనునదియే అస్తి సమానాధికరణ మగుచున్నది. “తదస్మాదైస్త్యస్త్రిన్మితి మతువ్” (5-2-94) నూ. చే. సస్తిక్రియలో నెవ్వరికి ర్తియనో తిద్వాచకముకంటె మతువ్ ప్రత్యయము విధింపబడెను, ఉదా : ధనవాన్. ప్రకృతిమున నట్టిది గర్భశబ్ద మగును గాని యస్తశబ్దముగాదు, గాన నస్తశబ్దముకంటె నూత్రముచే నప్రాప్తమగు మతువ్ ప్రత్యయ మీ నూత్రమందలి నిపాతనమువలన లభించును. అస్తర్ + మత్. ఇచట మతుపులోని మకారమునకు వకారాదేశము మాత్రము “మౌదుపధాయాః” (8-2-4) నూ. చే. వచ్చును. అస్తర్వత్ + నుక్. జిప్రు, అస్తర్వత్పతి (గర్భిణీ) పతిరస్యాస్తి, అను విగ్రహమున పతిశబ్దముస్తి సమానాధికరణమగుటచే మతువ్ ప్రత్యయము నూత్రముచేతనే లభించును. మతుపులోని మకారమునకు వకారాదేశమును విధించు “మౌదుపధాయాః” మొదలగు నూత్రములచే నప్రాప్తమగుచుండ వకారముమాత్ర మిచటి నిపాతనము వలన లభించును. పతివత్పతి. (జీవత్పతి) “అస్తర్వస్యాం కాలాయాం ఘటః” (సాలలో ఘటము గలదు) అనచోట గర్భిణీ అను నర్థము లేనందున నిపాతనమువలన నిచటి యస్తశబ్దముకంటె మతుపు ప్రవర్తించదు. కావున నిట్టిచోట నిట్టివాక్యమే సాధువగును. పతిమతీ (ప్రభువుగల పృథివి). శీవ

దృశ్యక ఆను నరము గానందున నిచట మూరమునకు నకారాదేశము నిహితశ
ముచే ప్రవర్తింపదు.

* 493. పత్యుక్తో యజ్ఞ సంయోగే. 4-1-33. పత్యుః । నః ।
యజ్ఞ సంయోగే ।

పతిశబ్దస్య నకారాదేశః స్యాద్యజ్ఞేన సంబంధే ।
వసిష్ఠస్య పత్నీ । తత్కర్తృకయజ్ఞస్య ఫలభోక్తృత్వ
ర్గః । దమ్మత్యో స్సహాకారాత్ ॥

493. పతిశబ్దమునకు స్త్రీ శబ్దమున స్త్రీకి యజ్ఞముతో సంబంధమున్న
పుడు నకారమునాదేశమగును. ఉదా:—వసిష్ఠస్య పత్నీ. పతిశబ్దమున నికార
మునకు నకారము వచ్చుటచే ప్రాతిపదికము నకారాద్ద మగుటవలన (పత్నీ)
“ఋషేభ్యః” సూ. చే, జీవు వచ్చును. భార్యతో గలసియే యజ్ఞమును
చేయవలయునని శాస్త్రము బోధించుచున్నందున వసిష్ఠునిచే చేయబడు యజ్ఞము
యొక్క ఫలము నాతనిభార్యయు ననుభవించును. భర్తృత్వ యాగజన్య
స్వరాది ఫలము ననుభవించుటయే భార్యకు యజ్ఞముతో సంబంధమని గ్రహిం
చునది.

* 494. విభాషా సపూర్వస్య, 4-1-34. విభాషా । సపూర్వ
స్య । (పత్యుః । నః)

పతిశబ్దాంతస్య సపూర్వస్య ప్రాతిపదికస్య నో
వా స్యాత్ । గృహస్య పతిః । గృహపతిః । గృహప
త్నీ । ఆనుపన్నవస్యేతిహోతృత్వాదుమనృత్తమపి న
పత్యుక్తోదేశమణం కిం తు తిదంతస్య । లేన బహువ్రీ
హీవపి దృఢపత్నీ । దృఢపతిః । వృషలపత్నీ । వృషల
పతిః । అథ వృషలస్య పత్నీతి వ్యక్తే కథమితి చేత్ ।
పత్నీన పత్నీత్యుపచారాత్ । యన్వా । ఆచార క్షిబ
ద్రాత్కర్తృ క్షిప్ । ఆస్మింశ్చపక్షే పత్నీయా, పత్నీ
య ఇతియక్ష్విషయే విశేషః । సపూర్వస్య కిమ్ । గ
వాం పతిః స్త్రీ ॥

494. ఈ సూత్రము యజ్ఞ సంబంధము లేనపుడు, నకారాదేశమును విధిం
చును. కావున నిది యప్రాప్త విభాష. (పూర్వేణ సహితః = సపూర్వః.)
సపూర్వస్య ఆనుదానికి విద్యమోసమగు పూర్వార్థమువము గలదని యర్థము.
పతిశబ్దాంతమే యిట్టిదగును గాన తిదంతవిధి గల్గును. విద్యమోస పూర్వార్థ
యనముగల పతిశబ్దాంత ప్రాతిపదికమునకు (సహాసమున) నకారము వికల్పముగ
నాదేశమగును. ఉదా:—గృహపత్నీ. గృహపతిః. (గృహస్య పతిః)

ఈ సమాసమున గృహ శబ్దము పూర్వావయవము, పతిశబ్ద మస్తావయవము నగును.

ఉత్తరనూత్రములం దావశ్యకమగుటచే మగ్యమందు నీ నూత్రిములోనికి ననుకృత్తిమగు అనుష్టంబవశ్య, అనుచరి సభావ్యవశ్య అనుదానిచే నూత్రిగృహీత మగు స్వర్ణమునకే విశేషణమగును, గాని పతిశబ్దమునకు గాదు. ఉపస్థానమగు పతిశబ్దముగల బహువ్రీహియందు నీ సకారాదేశము వచ్చుటయే యిట్టి వ్యాఖ్యాన మునకు ఫలము. ఉదా:—దృశపత్నీ, దృశపతిః (గృహపతి, యస్యాః) వృషలపత్నీ, వృషలపతి. (గృహల పతి, యస్యాః) “వృషలవ్య పత్నీ” ఇని వాక్యమగుటచే నిచట పతిశబ్దము సభావ్యము గానందున నీ నూత్రిము ప్రవర్తించును, వృషలునికే (కూర్మనికే) నూత్రిమం వికారములేనందున పూర్వ నూత్రిముగూడ ప్రవర్తించును. కావున నిచట ‘పత్నీ’ అనునచెల్లు సాధువగు నని అధేత్యాని శక్త్యాగ్రహమున కాశయము. సమాధానమిది:—“వసిష్ఠవ్య పత్నీ, అనుచోట పత్నీ శబ్దము సాధువే గదా. పాణిగ్రహణ విషయమున వసిష్ఠుని కానిభార్య యెట్టిచో వృషలుని కానిభార్యయు వట్టిచే. కావున నిచటి పత్నీశబ్ద మాపచారము. (పత్నీ, పత్నీ) అనుచే నూత్రిమంబకము లేకన్నను, పూర్వనూత్రిముచే పత్నీశబ్దము సాధువగును. సమాధానాంతము:—“వసిష్ఠవ్య పత్నీ” ఇత్యాదులలోని పత్నీ ర్థమునకు ‘పత్నీ వాచకతీ’ అను నర్థమున నాచార క్రిష్ణునుచేసి దానికంటె కస్త్యవోధుమగు క్రిష్ణును చేయవలయును. క్విప్ క్రత్యయము సర్వోపమానముచే పత్నీ అను క్రిష్ణుడ ప్రాలిపదకము సిద్ధమగును. వృషలవ్య పత్నీ అనుచోట పత్నీశబ్ద ముద్ఘాతమగును. ఈ పత్నీమన పత్నీశబ్దము ధాతువగును. కావున సభావ్యవ్యయము చేయవలయును “అచిన్న ధాతు” (272) సూ. చే, నియమాదేశము వచ్చుటయే ప్రథమ సమాధానము వలన సిద్ధమగు పత్నీ శబ్దముకంటె నీ సమాధానమునకలన సిద్ధమగు పత్నీశబ్దమునకు గల భేదము. పత్నీ, పత్నీయా, పత్నీయః. “సభావ్య క్వి” అవయవ వాచకమగు పూర్వశబ్దమున కేమిఫలమని ప్రశ్నాశయము. “గవాం పతి” (స్త్రీ) గోవులకు న్యామిని, యని యశము. ఇచట గోశబ్దము పతిశబ్దమున కవయవముగాదు. ఇచట సకారాదేశవాచకము ఫలమని సమాధానాశయము.

* 495. నిఘం సపత్న్యాదిషు. 4-1-35. నిఘం సపత్న్యాది
దిషు (పత్న్య ను)

పూర్వనికల్పాపవాదః సమానవ్య సభావోఽపి
నిపాత్యతే సమానః పత్యస్యాన్నా సపత్నీ. ఏకప
త్నీ ఏకపత్నీ ॥

* సమాన, ఏక, పీ, పి, శబ్ద, ద్రా, భద్ర, పుత్ర, దాసాచ్చవని, ఇతినమానాది.

495. సమాన, ఏక. మొదలగు శబ్దములు పూర్వావయవములు గాగల పతి శబ్దమునకు (సమాసమున) సకారాదేశము నిత్యముగనగును. పూర్వసూత్రముచే విధింపబడు వికల్పమున కిది యపవాదము. ఉదా:—సపత్నీ (సమానః పత్నీస్సాస్యః) ఏకపత్నీ, వీరపత్నీ, మొదలగునవియు నిట్లే సాధువులగును. సమాన శబ్దమునకు సకారాదేశముగూడ సపత్న్యాదిభిః అను నిపాతనమువలన సిద్ధమగును.

వివ:—సూత్రమున ‘సపత్న్యాదిభిః’ అని చెప్పక “సపత్న్యాదిభిః” అని జీబ్బకారములతో సహితముగు నుచ్చారణమును చేయుటచే రూఢిశక్తివలన సమానముగు బిగ్గల యాదుదానిని (సవతి) బోధించునపుడే యీ శబ్దము సాధువగునని తెలియదగును. ఒకే ప్రభువుగల దాసిగాని, భూమిగాని, యర్జునునపుడు, జీబ్బకారాదేశములు ప్రవర్తించవు గాన సపతిః అనియే యగును.

* 496. పూతక్రతోఽై చ. 4-1-86. పూతక్రతోః। ఐ, చ (జీవ్)

ఇయం త్రినూత్రీ పుంయోగ ఏవేష్యతే।
పూతక్రతోః స్త్రీ పూతక్రతాయీ। “యయా తు
క్రతివః పూతాః స్యాత్పూతక్రతురేవ సా”॥

496. పూతక్రతు శబ్దమునకు జీవ్ ప్రత్యయము వచ్చును, దీనిలో గలనీ పూతక్రతు శబ్దమున నుకారమునకు వికార మేదేశమగును. ఈ సూత్రములో గలపి పదముగ మాడు నూత్రిములును పుంవాచక శబ్దము పురుష సంబంధము వలన స్త్రీని బోధించునపుడే (పుంయోగమున) ప్రవర్తించును. ఇట్లు చెప్పటచో స్త్రీల వ్యాఖ్యానమే శరణము. ఉదా:—పూతక్రతాయీ (పూతక్రతోః స్త్రీ) పూతక్రతునకు పురుషునికి సంబంధించిన స్త్రీ (జాయా సుతా వా) అని యర్థము. పూతక్రతు + ఈ. వికారాదేశము, దీని కాయాదేశము “పూతాః క్రతివః యయా సా” (ఎవరెచే స్వయముగ క్రతువులు పవిత్రము చేయబడినవో యామె) అను విగ్రహముగల పూతక్రతుశబ్దము విషయమున పురుష సంబంధము లేవందుటచే నీ సూత్రము ప్రవర్తించినందున “పూతక్రతుః” అని యగుట ఈ సూత్రము పుంయోగమునందే ప్రవర్తించుననుటకు ఫలమగును. “యయాతు ...సా” అను నీ వచనము పై యర్థమును స్పష్టపరచును.

* 497. వృషాకప్యగ్ని కునిత కునిదానాముదాత్తః. 4-1-87.

వృషాకప్యగ్నికునితకునిదానామ్। ఉదాత్తః। (ఐ) జీవ్)

ఏషాముదాత్త ఐ ఆదేశస్యాత్ జీవ్ చ।

వృషాకపేః స్త్రీ వృషాకపాయీ హరవిష్ణో వృషా

కపి ఇత్యురః। వృషాకపాయీ శ్రీగౌర్యోరితి చ।
అగ్నాయీ। కుసితాయీ। కుసిదాయీ। కుసిదశబ్దో
ప్రాస్వమధ్యో నతు దీర్ఘమధ్యః॥

497. వృషాకపి, అగ్ని, కుసిత, కుసిద, వీనికంటే జీవ ప్రత్యయము, వీనియొక్క అన్త్యమున కుదాత్తస్వరకమగు నైకారాదేశమును వచ్చును. ఉదా:—వృషాకపాయీ. (వృషాకపేః స్త్రీ). “హరవిష్ణూ వృషాకపి” అనియును “వృషాకపాయీ శ్రీగౌర్యోః” అనియు నమరకోశము. ఇది వృషాకపి శబ్దము హరిహరబోధకమనియు, వృషాకపాయీ శబ్దము తత్పత్నులగు లక్ష్మీ పార్వతులను బోధించుననియును గ్రహింపదగును. అగ్నాయీ. (అగ్నేః స్త్రీ). ఇట్లే కుసితాయీ. కుసిదాయీ. సూత్రమున కుసిద శబ్దము ప్రాస్వికారము మధ్యనుగలది గ్రహింపబడును గాని దీర్ఘకారము మధ్యనుగల కుసిద శబ్దము గ్రహింపబడదని గ్రహించునది.

* 498. మనోరా వా. 4-1-88. మనోః! బౌ! వా. (ఉదాత్తః। వి। జీవ్).

మనుశబ్ద స్వాకారాదేశస్సాన్య దుదాత్తైకారశ్చ
వా, తాభ్యాం సన్నియోగశిష్టో జీవ్ చ। మనోః
(స్త్రీ)। మనావీ। మనాయీ। మనుః.

498. మను శబ్దమునకు, బౌకారాదేశము, ఉదాత్తస్వరకమగు నైకారాదేశమును వికల్పముగ నగును, వీనితోగలసి జీవుగూడ నగును. ఉదా:—మనావీ. (బౌకారాదేశము వచ్చునపుడు) మనాయీ. (వకారాదేశము వచ్చునపుడు). ఈ యాదేశములతో గలపి విహితమగు జీవ్ ప్రత్యయ మాదేశములు రానపుడు ప్రవర్తించదు. ఆదేశములు వికల్పముగ విధింపబడినందున నాదేశములు జీవును లేనట్టి రూపముగూడ స్త్రీలింగమందు సాధువగును. మనుః, ముత్తము మూడు రూపములగును.

వివ:—ఈ సూత్ర వివరణమున “బౌకారాదేశః, ఉదాత్తైకారాదేశశ్చ” అని చెప్పబడెను. ఇచట “ఉదాత్తైకారాదేశః” అను సమాస నిర్దేశముచే నైకారముతో సంబంధముగల సుదాత్తపదమే యీ సూత్రములోని కనువృత్తమగుననియు సుదాత్తమున కౌకారముతో సంబంధము లేదనియును తెలిసికొనదగును. బౌకారముతోగూడ సుదాత్త శబ్దము సంబంధించునను ప్రాచీనులశయముపేక్ష్యమని గ్రహించునది.

* 499. వర్ణాదనుదాత్తాత్ పధాత్ నః. 4-1-39. వర్ణాత్ ।
అనుదాత్తాత్ । తోపధాత్ । తః । నః । (జీవ)

వగ వాచీ యోఽనుదాత్తాన్తస్థో పధ స్తదన్తా
దనుపసర్జనాత్ప్రాతిపదికాద్వా జీవ స్సాత్, తకా
రస్య నకారాదేశశ్చ । ఏనీ, ఏతా । గోహిణీ । గోహి
తా । వర్ణానాం తణితినితాన్తానామితి ఫిట్ నూత్రేణా
ద్యుదాత్తమ్ । త్రేణ్యా చ శలత్యేతి గృహ్యనూ
త్రమ్ । త్రేణ్యేతాని యస్యా ఇతి బహువ్రీహిః । అను
దాత్తాత్త్రిమ్ । శ్వేతా । ఘృతాదీనాం చేత్యన్తోదా
త్తోఽయమ్ । అత ఇత్యేవ । శితిః (స్త్రీ) (1 వా) పిశక్తా
దుపసంఖ్యానమ్ । పిశక్తీ । పిశక్తా । (2 వా) ఆనిత పలిత
యోర్న । ఆనితా । పలితా । (3 వా) ఛందసి క్షమే
కే । ఆనిక్ష్మీ । పలిక్ష్మీ । అవదాతశబ్దస్తు న వర్ణ వాచీ ।
కిం తు విశుద్ధవాచీ । తేన అవదాతా ఇత్యేవ ॥

499. అనుదాత్తాన్తము తకాగోపధమునగు, వగ వాచక మన్తమును
గలదియు ననుపసర్జనమునగు ప్రాతిపదికముకంటె జీవు వికల్పముగ నగును,
తకారమునకు నకారాదేశమును వచ్చును. ఉదా:—ఏనీ, ఏతా. గోహిణీ,
గోహితా. ఏత గోహిత శబ్దములు క్రమముగ చిత్రవర్ణ రక్తవర్ణ వాచకములు.
“వర్ణానాం తణితినితాన్తానామ్” ఇది ఫిట్ నూత్రము. త, ణ, తి, ని, త్,
ఇవి అనమందుగల వర్ణవాచకము లాద్యుదాత్తములగునని యీ నూత్రమున
కరము. ఫిట్, అను పదమునకు ప్రాతిపదికమని యన్తము. ఏతః, శోణః, శితిః,
పృష్ఠీ, పృష్ఠత్, క్రమముగ నివి యీ నూత్రమున కుదాహరణములు. ఈ
నూత్రముచే ఏతగోహిత శబ్దము లాద్యుదాత్తము లగుటవలనను, ఒకపదము
దొకవర్ణ ముదాత్తమగునపు డా పదములోని మిగిలిన వర్ణములన్నియు ననుదా
త్తములగునని, “అనుదాత్తం పదమేక వగమ్” నూ. చే, బోధిత మగుట
వలనను, యీ రెండు పదముల యన్త్యవర్ణమునుదాత్తమగును. జీవ నకారా
దేశములు ప్రవర్తించునపుడు ఏనీ, గోహిణీ. తదభావ పక్షమందు ఏతా.
గోహితా. (టూబన్తములు) “త్రేణ్యా చ శలత్యా” అనునది గృహ్య
నూత్రము. “త్రేణ్యేతాని యస్యాః” అని బహువ్రీహి. ఇచట ఏతశబ్ద ముప
సర్జనమైనను, తదన్తము (త్రేణ్యేతి) అనుపసర్జనమగుటచే జీవ నకారాదేశములు
వచ్చును. శ్వేత శబ్దము “ఘృతాదీనాం చ” నూ. చే, నన్తోదాత్తము. ఇచట
జీబ్బకారములు ప్రవర్తించునపుడుకై వగ్గవాచకమునకు ‘అనుదాత్తాత్’ అను
విశేషణ మావశ్యకము. “శితిః” (స్త్రీ) ఇది అనుదాత్తాన్తముగు వర్ణవాచక
మని చూపబడెను. ఇచట జీవ నకారములను వారించుటకు అతః అనుదాని

ననువృత్తిజేసి వరవాచక మకారాంతము గావలయునని చెప్పవలయును. (1 వా) పిశజ శబ్దమునకు జీపు వికల్పముగ చెప్పవలయును. ఉదా:—పిశజ్జీ. పిశజ్జా. “లఘువస్తే ద్వయోశ్చ బహ్వయో గురుః” ఇది ఫిట్ సూత్రము. ఒకటిగాని రెండుగాని లఘువులు పరమగునపుడు అనేకములగు యచ్చులుగల ప్రాతిపదికముయొక్క గురువుదాతమగునని యర్థము. సూత్రమున అమ్, అను దానికి అచ్చని యర్థము. ఈ సూత్రముచే పిశజ శబ్దము మధ్యోదాతమగుటచే నన్తానుదాతమగును. కావున “అన్యతోజీప్” (500) అను సుతర సూత్రముచే ప్రాప్తమగు జీపును బాధించుట కీ జీపు విధింపబడెను. స్వరమున విశేష ముండును గాని జీపుచేసినను జీపుచేసినను రూపము లాకరీతిసే యుండునని తెలియునది. (2 వా) అనితపలిత శబ్దములకు జీబ్బకారాదేశములు రావు. అనితా, పలితా. (3 వా) అనితపలిత శబ్దములకు ఛందస్సునందు క్షమ్ అను నాదేశము జీపుతో కలిపి వచ్చునని గొందరిచ్చయించుచున్నారు. “వర్ణాదనుదాతాత్” సూ. చే, తికారమునకు నకారము ప్రాప్తమగుచుండ దీనికి బాధకముగ నీ క్షమాదేశము బధింపబడుటచే నిధియును తికారసానముండే ప్రవర్తించును. అనిక్షీ. పలిక్షీ. ఆవదాత శబ్దము ప్రతివర్ణముననుండు స్వచ్ఛతను బోధించును గాని యేదైన ప్రత్యేకవర్ణమును (రంగును), బోధించదు. కావున దీనికి జీబ్బకారాదేశములు రావు. అందుచే ‘అవదాతా’ అనియే యగును. “అవదాతస్మిలో గౌరః” అను నమరమున విశుద్ధత్విసాధర్మ్యమునుబట్టి వర్ణవాచకముగ చెప్పబడినదని గ్రహించునది.

వివ:—“త్ర్యేణ్యా శలల్యా” అని గృహ్యసూత్రము. గృహ్యసూత్ర వ్యాఖ్యాతయగు నారాయణభట్టు త్ర్యేణీపదము బహుప్రీహి యనియు, “వర్ణాదనుదాతాత్...” సూ. చే, జీబ్బకారాదేశములు వచ్చుననియును చెప్పటవలన, అనుపగరనాధికారము మిగిలిన సూత్రములందు గృహ్యమాణ విశేషణమైన నీ సూత్రమున మాత్రము తదన్త విశేషణమని యట్టికరింపవలయునని ప్రాచీనాశయము. భాష్యరీతి ననుసరించి మిగిలిన సూత్రములందు పగరనాధికారము గృహ్యమాణ విశేషణమగుటవలన నీ సూత్రమునగూడ గృహ్యమాణ విశేషణమునుటయే న్యాయము. త్ర్యేణీశబ్దము బహుప్రీహి యనినచో సేతశబ్దముపగరనమగుటచే జీబ్బకారాదేశముల ప్రాప్తములయ్యెడివి. కావున “త్రిషు (సాసేషు) ఏనీ” అని సభ్యురుషమును చెప్పిన త్ర్యేణీ, అను ప్రయోగము, సాధువగనని నవీనుల యభిప్రాయము.

ఛందసి కక్షీమేకే, అనువాక్యమున ‘ఏకే’ అనునది ‘ఛందసి’ అను దానితో నన్వయించును. ఛందస్సున గొందరు కక్షీమాదేశమును చెప్పిరను న్నాము లభమగును. ఇట్లు చెప్పటచే లోకమునగూడ కక్షీమాదేశము సిద్ధమగునని ధర్మిత్తమగును. కావున “గతో గణనూర మనిక్షీకానామ్” మొదలగు లౌకిక ప్రయోగములు సాధువులగును. క్షమాదేశము లోకమున ప్రవర్తించదనియును ఛందస్సునందు మాత్రము వికల్పముగ ప్రవర్తించుననియు నిష్పమైనచో భాష్యమున ‘వా’ పదమునే చెప్పియుండును.

* 500. అన్యతో జీష్. 4-1-40. అన్యతః। జీష్. (వర్ణాత్।
అనుదాత్తాత్).

తోపధభిన్నాద్వర్ణవాచినోఽనుదాత్తాన్తాత్వా
తిపతికాత్ స్త్రియాం జీష్ స్యాత్। కల్కాషీ। సార
జీ। లఘావస్తే ద్వయోశ్చ బహ్వూ గురులి మ
భ్యోదాత్తావేతా। అనుదాత్తాన్తాత్కిమ్। కృష్ణా।
కపిలా॥

500. పూర్వనూత్తోక్తమగు తోపధాత్తనుదానియొక్క సాన్నిధ్యము
వలనను వ్యాఖ్యానమువలనను అన్యతః, అనుదానికి తోపధ భిన్నాత్ "అని
యర్థము. అనుదాత్తాన్తము తకాగోపధముగానటియు నగు సరవాచకముకంటె
జీష్ వచ్చును. ఉదా:—కల్కాషీ. సారజీ. కల్కాష సారజ్ శబ్దములు
“లఘావస్తేద్వయోశ్చ” అను ఫీట్ నూత్రముచే మధ్యోగాత్తము లగుటవలన
ననానుదాత్తములగును. ఫీట్ నూత్రము పూర్వనూత్రముకంటె వ్రాయబడెను.
అన్తోదాత్తములగు కృష్ణకపిల శబ్దములకు జీష్ను వారించుటకై అనుదాత్తాన్తము
గావలయునని చెప్పబడినది.

* 501. షిద్ధోగౌరాదిభ్యశ్చ. 4-1-41. షిద్ధోరాదిభ్యః। చ.
(జీష్)

షిద్ధోభ్యగౌరాదిభ్యశ్చ స్త్రియాం జీష్ స్యాత్।
సర్తకీ। గౌరీ। వా॥ ఆమనడుహః స్త్రియాం వా। అన
డుహీ। అనడ్వాహీ। (గ. నూ) పిప్పల్యాదయశ్చ।
ఆకృతిగణోఽయిమ్॥

* గౌర, మృగ్య, మనుష్య, శృంగ, పిఙ్గల, హయ, గవయ, ముతయ, ఋష్య,
పుట, తూణ, ద్రుణ, ద్రోణ, హరిణ, కాకణ, పటర, ఉదక, అమలక, కువల, బిమ్బ,
బదర, కర్కర, తర్కర, శర్కర, పుష్కర, శిశి, సర, కుష్మాణ్డ, సనన్ద, సుషమ,
సుషవ, ఆలిన్ద, గుడిల, పాణ్డక, అధక, అనన్ద, ఆశ్వత్థి, సుపాత, ఆవచ్చిక, శిష్కల,
సూర్క, కూర్క, సూత్ర, యూష, యూధ, సూప, పూప, మేయ, వల్లక, ధాతక, వల్లక,
మాలక, మాలతి, సాల్యక, వేతన, బృహ, అశిన, ఉభయ, భృజ, దహ, మక, చేర,
పేళ, మేద, శ్విన, తక్షిన్, అనడుహ, అనడ్వాహ, ఏషణ, కరేణ, దేహ, దేహల,
కాకాదన, గవాదన, తేజన, రజన, అవణ, జొద్గాహమాసి, గౌతమ, పారక, అయఃస్థూణ,
భారిక, భారికి, భోగ్గి, యాన, మేద, ఆలిమ్మి, ఆలణి, ఆలబ్ధి, ఆలక్షి, కేవాల, ఆవక,
ఆరట, నజ, బోట, నోట, మూలాట, కానిన, పోతర, పాతన, పాటన, ఆస్తరణ,
అధికరణ, ఆధికారి, అగ్రహార, ప్రత్యక్షరోహిన్, సేవన, సుమగ్ధలా త్పంజ్ఞాయామ్,
ఆఢర, సన్దర, మగ్ధల, మన్దర, మగ్ధల, పట, పిఙ్గ, పిటక, షణ్డ, ఉర్ద, గుర్ద, శమ,

501. పితృదమునకు ఇత్సంజ్ఞక షకారముగల ప్రాతిపదికములని యర్థము. (పః ఇత్ యేషామ్). ఇత్సంజ్ఞకముగు షకారముగల ప్రాతిపదికముల కంటెను, గౌరాదిగణమున పరిపబడిన ప్రాతిపదికములకంటెను, జీఘ వచ్చును. నర్తకీ, గౌరీ, అనునవి క్రిమముగ నుదాహరణములు. నృతధాతువునకు ఘ్యన్ ప్రత్యయమును చేసిన నర్తక, అని యగును. ఇచట ప్రత్యయమందు పిత్త్విమ చరితారమై తదన్తముగు ప్రాతిపదికమునకు జీఘను సంపాదించును. గౌరీ, అనునది వర్ణవాచకమైన నన్తోదాత్తముగుటవలన పూర్వసూత్రముచే జీఘ అప్రాప్తమగుచుండ నీ గణమున పరిపబడెను. “ఉమా కాత్యాయనీ గౌరీ” అను శోశమువలన గౌరశబ్దము సంజావాచకమనియును చెప్పవచ్చును. అర్థిద్వయ మందును గౌరశబ్దమున కీ సూత్రముచేతనే జీఘ అగునని తెలియదగును. “ఆమ నడుహోవా” గౌరాదిజీఘతోగిలపి అనడ హ శబ్దమునకు స్త్రీలింగమున ఆమా గమము వికల్పముగ నగును. అనడుహీ, అనడాహీ, అను రూపద్వయముగను. (1 X, సూ.) పిప్పల్యాదిగణము గౌరాద్యస్త్యగణము. గౌరాదిగణ మాకృతి గణము. కావున గౌరాది సదృశములగు మరికొన్నిటి నిందు చేర్పవచ్చును.

* 502. సూర్యతిష్యా స్త్యమత్స్యినాం య ఉపధాయాః.
6-4-149. సూర్యతిష్యా స్త్యమత్స్యినామ్, యః |
ఉపధాయాః | (లోపః)

అజ్ఞసోపధాయా యస్య లోపః స్యాత్సచేద్యః
సూర్యాద్యవయవః | (1 వా) మత్స్యిన్య జ్ఞామ్.
(2 వా) సూర్యా స్త్యయోశ్చే చ జ్ఞామ్ చ.
(3 వా) తస్యపుష్కయోశ్చేత్రాణి యలోప ఇతి
వాచ్యమ్. మత్స్య. మాతరి పిచ్ఛేతిత్త్వేదేవ నిచ్ఛ
గౌరాదిభి మాతానుహీశబ్ద పాఠాదనిత్యః పితాం
జీవ. దంష్ట్రా ||

502. అజ్ఞమున కుపధాయను సూర్య, తిష్య, అగస్త్య, మత్స్య, వీని కవయవమునగు యకారమునకు లోపమగును. సూర్యాదులయొక్క యకార మునకు లోపమను నిర్ణయించు వారికిములు చూపబడుచున్నవి. (1 వా) “మత్స్యశబ్దమునకు జీఘ పరమగునపుడే యకారలోపము.” ఉదా:—మత్స్య, (2 వా) సూర్యాగస్త్యశబ్దముల యకారమునకు ఛ ప్రత్యయము గాని జీఘగాని

మాద ఆర్ద్ర, హృద, పాణి, దాణి, రోహణి, కిచిర, కిల, కిలణి, తిలన, కల్మాష, బృహత్, మహత్, సోమ, సాధర్మ, రోహిణి రేవతి నక్షత్రే, కికిల, నిష్కల, పుష్కల, కటాచ్యోజివచనే, విప్పల్యాదయశ్చ, విప్పరీ, హరితకీ, కోకాంకీ, శమీ, వరీ, శరీ, పృథివీ, క్రోడ్యీ, మాతామహీ, ఏతామహీ, ఇతి గౌరాదిః |

పరమగునపుడే లోపమగును. ఉదా:—నూరీయః, నూరీ, అగస్తీయః, అగస్తీ, (3 వా) “అప్యపుష్య శబ్దమాల యకారమునకు నక్షత్రవాచకముకంటె విధింపబడిన అట్ ప్రత్యయము పరమగునపుడే లోపమగును. ఉదా:—తైషః, పౌషః, (అప్యేణ, పుష్పేణ యుక్తః కాలః) పుష్యశబ్దమున యకారమునకు నూత్రముచే నప్రాప్తమగు లోపము నీ వార్తికముచే విధింపుచున్నాడని గ్రహింప వలయును. మత్స్యీ. మత్స్యశబ్దమునన గౌరాదిజీవు యలోపము. ఈ శబ్దము జాతివాచక మైనను యోపధమగుటచే జాతిలక్షణ జీవు అప్రాప్తమగుచుండ నీ గణమున పతింపబడెను.

షిత్వనిమిత్తకమగు శ్రీఘ యనిత్యము గావున దంష్ట్రా ఆనుచోట జీఘ నివృత్తమగును. దశ్యతే ఆనయా ఆను విగ్రహమున దశధాతువుకంటె డ్రిక్ ప్రత్యయమువలన దంష్ట్ర ఆనునది షిత్తగును. గౌరాదిగణమున మాతామహీ శబ్దపాత మీ యనిత్యత్వమున జ్ఞాపకము. ఎట్లన:—“పితృగ్య మాతుల” (4-2-36) ఆను నూత్రమున “మాతరి షిచ్చి” ఆను వచనము పతింపబడెను. దీనిచే మాతుర్భూతా, ఆను విగ్రహమున “మాతామహీ” ఆను చోటున “షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ” నూ. చే, జీఘ వచ్చుటకే షిత్వ ములిదేశింపబడెను. ఇట్లు మాతామహ శబ్దము షిత్వినగుటవలననే జీఘ నివృత్తమగుచుండ జీఘ కొఱకు గౌరాదిగణమున మాతామహీ శబ్దపాతము వ్యర్థమై షిత్వప్రయుక్త మగు జీఘ అనిత్యమగుటలో జ్ఞాపకమగును.

* 503. జానపదకర్తృణాం భూజనాగ కాలనిలకళకాముకః క బరాద్వైత్తి ముత్రాప పనాకృత్రియా త్రాణానా ల్యవన్తాఽనాచ్ఛాపనానా వికారపైథునేచ్ఛా కేశ వేశ్మ 4-1-12. జానపదకర్త...కబరాత్ | వృత్తి ముత్రా... కేశవేశ్మ | (జీఘ).

విధ్య ఏకాదశభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః, క్రమా ద్వ్యంత్యైర్విష్యకేభ్యః జీఘ స్యాత్. జానపదీ వృత్తి శ్చేత్ | అన్య తు జానపదీ | ఉత్సాదత్వాదపైథ్యే టిడేతిజీప్యాద్యదాత్తః | కుణ్డీ అమంత్రం చేత్ | క ణ్డాన్యా | కుడి రాహే | గురోశ్చ హల ఇతి అప్రత్య యః | యస్తు “అమృతే జారజః కుణ్డః” ఇతి మనుష్య జాతినచన స్తో జాతిలక్షణో జీఘ భవత్యేవ | అమ త్రేహి శ్రీనిషయత్వాదప్రాస్తో జీఘ విధియతే | న తు నియమ్యతే | గోణీ ఆపవనం చేత్ | గో ణాన్యా | సరీ అకృత్రియా చేత్ | స్థలాన్యా | భా

జీత్రాణా చేత్ । భాజాన్యా । నాగీ స్థూలా చేత్ ।
 నాగాన్యా । గజవాచీ నాగశబ్దః స్థౌల్యగుణయో
 గాదన్యత్ర ప్రయుక్తః ఉదాహరణమ్ । సర్పవాచీ
 తు ద్వైర్భ్య గుణయోగాదన్యత్ర ప్రయుక్తః ప్రత్యు
 దాహరణమ్ । కాలీ వర్ణశ్చేత్ । కాలాన్యా । నీలీ
 అనాచ్ఛాదనం చేత్ । నీలాన్యా । నీల్యా రక్త
 కాటీత్యక్తః । నీల్యా అన్యత్తవ్య ఇత్యక్ । అనాచ్ఛా
 దనేపి న సర్వత్ర కిం తు । (1 వా) నీలాదోషభా ।
 నీలీ (2 వా) ప్రాణిని చ । నీలీ గౌః (3 వా) సంజ్ఞ
 యాం వా । నీలీ । నీలా । కుశీ ఆయోవికారశ్చేత్ ।
 కుశాన్యా । కామకీ మైఘనేచ్ఛా చేత్ । కామ
 కాన్యా । కబరీ కేశానాం సన్నివేశశ్చేత్ । కబ
 రాన్యా । చిత్రేత్యర్థః ॥

508. “జానపదపద్ధి.....కబరీ” అనునది జానపదశబ్దము మొదలు
 పదునొకండు శబ్దములప సమాహారద్వంద్వము. వృత్తియనుత్రా... కేశవేశేషు.
 ఇది వృత్త్యగులగు పదునొకండు శబ్దములప నితిరేత గాత్రయ ద్వంద్వము.
 (1) జానపద, (2) కుష్ఠ, (3) గోఠ, (4) స్థల, (5) భాజ, (6) నాగ,
 (7) కాల, (8) నీల, (9) కుశ, (10) కామకీ, (11) కబర, యీ ప్రాచీ
 పదికములకంటె వరుసగ (1) వృత్తి, (2) ఆచ్యుత్తము, (3) అనఘనము,
 (4) అకృత్రిమము, (5) శ్రావణము, (6) స్థౌల్యము, (7) వర్ణము, (8) అనా
 చ్ఛాదనము, (9) ఆయోవికారము, (10) మైఘనేచ్ఛ, (11) కేశవేశము,
 ఈ యర్థములందు టీషు వచ్చును. (1) జానపదీ, (జనపదే భవా) జనపదమున
 దేశము. జనపదమందగు వృత్తి, అని యగును. వృత్తియన స్థిరముగు శీవనో
 పాయము. వృత్తికంటె భిన్నముగు ‘జనపదభివమున న్నమించును, ‘జానపదీ’
 అనియే యగును. ఎట్లనః—జనపదేశభవా, అనునర్థమున, జనపద శబ్దమునకు
 “ఉత్పాదిభ్యోఽఞ్” (4-1-86) సూ. చే, అఞ్ ప్రత్యయము. “టిడ్గా
 ణఞ్” (473) సూ. చే, టీప్రు వచ్చును. ఇది యాగ్యుదాత్తము. వృత్తిర్థక
 జానపదీశబ్ద ముగ్ధోదాత్తమగును. (2) కుష్ఠీ, కమండలు రూపముగు పాత్రము.
 ఇతరార్థమున (దహింపచేయునది) కుండా అని యగును. కుడి (దాహే)
 ధాతువునకు “గురోశ్చసూ” (3-3-103) సూ. చే, ఆకార ప్రత్యయము.
 కుష్ఠ శబ్దముకంటె టావ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించిన కుష్ఠా, అని యగును.
 భర్త బ్రతికియుండగా, జారునివలన బుట్టినవానిని కుష్ఠశబ్దము బోధించునని
 యమరమున చెప్పబడెను. (అమృతే జారజః కుష్ఠః) మనుష్యజాతి వాచకముగు

నీ కుడ్డ శబ్దమునకు “జాతేర స్త్రీవిషయా” (521) నూ. చే, జీషు సిద్ధమగును. కుడ్డీ అని యగును. కమండలు బోధకమగు కుడ్డ శబ్దము “కుడ్డీకమండలా జారాత్పరినతీతీసుతే పుమాన్” అను మేదినికోశమువలన నిత్యస్త్రీలింగమని బోధింపబడుటచే “జాతేరస్త్రీ” నూ. చే, జీషు అప్రాప్తమగుచుండ నీ నూత్రముచే జీషు విధింపబడెను. అంతియకాని, కుండ శబ్దమునకు కమండలు రూపార్థమునందే జీషు వచ్చును గాని మిగిలిన యర్థములందు జీషు రాదని “జాతేరస్త్రీ” నూ. చే, ప్రాప్తమగు జీషు యీ నూత్రముచే నియమింప బడునని శిష్యులనుపదడు. కావున జారునివలన పుట్టినదనునర్థమున కుండ శబ్దముకంటె “జాతేరస్త్రీ” నూ. చే, జీషు వచ్చును గాన కుడ్డీ, అని యగునని భావము. (3) గోణీ (అవపవము) “ఓప్యతే నిక్షిప్యతే ధాన్యాదికం యస్మిన్” అను వ్యుత్పత్తిచే నావపవశబ్దము ధాన్యము నుంచుకొనుట కాధారమగు గోణి సంచి మొదలగువానిని బోధించును. గోణా. ఇది యొక స్త్రీకి పేరు. (4) సరీ (పురుషునిచే దున్నబడిన భూమి). స్థూ (పురుషునిచే దున్నబడిన భూమి). (5) భాజీ. (పక్ష్యమైనది) భాజా (అపక్ష్యమైనది) (6) నాగీ. (స్థూలమైన యాడుచి). నాగా. (పాదవైన యాడుచి) గజవాచకమగు నాగీ శబ్దము స్థూల్యగుణ సంబంధమువలన స్త్రీబోధకముగ ప్రయోగింపబడునపు డీ నూత్రమున కుదాహరణమగును. సర్పవాచకమగు నాగశబ్దము, దైర్ఘ్యగుణ సంబంధమువలన స్త్రీ రూపార్థమందు ప్రయుక్తమైవచ్చును, నూత్రమునకు ప్రత్యుదాహరణ మగును. ఉదాహరణ ప్రత్యుదాహరణములగు నాగశబ్దములు రెండును గౌణములే యనియును విధాన సామర్థ్యముచే వీనికంటె జీషు ప్రవర్తించుననియును తెలియునది. (7) కాలీ. (నల్లనిరంగుల యాడుచి) నూత్రమున వర్ణశబ్దము అర్థావధానము. (కర్ణోఽస్యాస్త్రీరీత్యం) వర్ణముగలది. ఇట్లు వ్యాఖ్యానము చేయుచో “గుణే శుక్లాదయః పుంసే” అను కోశమువలన శుక్లాదులు గుణ వాచకములగునపుడు, పుంశ్శబ్దములనుటచే నిది యసద్భాతము గావలసివచ్చును. కాలా (కార్యగుణయుక్తిమైన యాడుచి). (8) నీలీ. (వస్త్రముకంటె భిన్నమైన నీలవర్ణ ముదలగనవి). నీలా. (నీలవర్ణచే రంగుచేయబడిన వస్త్రము). “నీల్యా నీకా” అను నోమున “నీల్యా జన్ వక్తవ్య” అను వార్తముచే నోషధి విశేషవాచకమగు నీలీ శబ్దముకంటె అన్ ప్రత్యయము విధింపబడెను. అన్నపన నీలశబ్దముకంటె టావ్ ప్రత్యయముచే నీలా అని సిద్ధమగును. “ఆనా చ్చాపన” అని యుటవలన వస్త్రభిన్నములగు నర్థము లన్నిటియందు నీల శబ్దమునకు జీపు ప్రసక్తిమగుచుండ నేయే యర్థములందు జీషు రావలయునో యా యర్థములను మాపుచున్నాడు. (వా) నీలావోషధా. (వా) ప్రాణిని చ. (వా) సంజాహంవా. జీషధి, ప్రాణి, అగునునపుడు, నిత్యముగను, సంజా వాచకమగునపుడు వికల్పముగను నీలశబ్దముకంటె జీషు వచ్చును. నీలీ. నీలా. (సంజావాచకము). (9) కుశీ. ఇనుముతో చేయబడినవస్తువు. (కరుకోల, లేక

నమ్మ). కుకా. మేడికట్టితో చేయబడు కొయ్యలు కుకాశబ్దార్థమని ఛందోగులు వ్యవహరింతురు. (10) కాముకీ, మైఘనేచ్చగలది. సూత్రమున మైఘనేచ్చా శబ్దమర్థ ఆవ్యజ్ఞనము. కాముకా. మైఘసముకంటె నితరములగు ధనాదుల నపేక్షించునది. (11) కబరీ. (కేశముల నన్నివేళ విశేషము) కబరా. చిత్ర వర్ణము గలది,

* 504. శోణాత్పాచామ్. 4-1-43. శోణాత్. ప్రాచామ్.
(జీమ్)

శోణీ. శోణా॥

504. ప్రాగ్దేశ్యుల మతమందు శోణశబ్దముకంటె జీఘ వచ్చును. “శోణః కోకనదచ్చిన్” అను నమనకోశమువలన శోణ శబ్దము వగవాచకము. “వర్ణానాం తణలి” అను క్లిప్త సూత్రముచే నిది యాద్యుదాత్తమగుటచే ననుదాత్తానమైనది. కావున “అన్యశో జీమ్” (10) సూ. చే, జీఘ విధిమగుచుండ నీ సూత్రము వికల్పము. ప్రాగ్దేశ్యుల మతమందు, శోణీ అనియు, నన్యమతమున శోణా, అనియు నగును.

* 505. వోలో గుణవచనాత్. 4-1-44. వా. ఉతః. గుణ వచనాత్ (జీమ్)

ఉదన్తాగణవాచినో వా జీమ్ స్వాత్. మృ
ద్వీ. మృదుః. ఉతః కీమ్. శుచిః. గుణేతి కీమ్. ఆఘః.
(వా) ఖరుసంయోగోపధాన్న. ఖరుః పతింవరా
కన్యా. పాణ్డూ॥

505. ప్రాస్థోకారమన్తమందుగల గుణవచనముకంటె వికల్పముగ జీమ్ ప్రత్యయమగును. ఉదా:—వృద్ధ్యే. మృదుః. “శుచిః” ఇచ్చట జీఘను వారించుటకై ‘ఉతః’ అను విశేషణము. ఆఘ. (ఎల్ల) ఇది జాలివాచకము. దీనికంటె జీఘను వారించుటకు “గుణవచనాత్” అనునది యావశ్యకము. (వా) ఖరుశబ్దమునకు, సంయోగ ముపధానాల గుణవచనమునకును, జీఘ రాదు. ఖరుః=పలిని పొందుటకై యత్కారతోగూడిన కన్య. ఖరుశబ్ద ముత్కంతా రూపమగు గుణమును బోధించునదగుటచే నీ సూత్రముచే జీఘ ప్రసక్తమగు చున్నది. పాణ్డూ. ఇది సంయోగోపధ పదాహరణము.

వివ:—నమానము, కృద్దన్తము, తదితాన్తము, సర్వనామములు, జాలి వాచకములు, సంఖ్యావాచకములు, సంఖ్యావాచకములు వీనికంటె నితరమగు శబ్దమిచ్చటి గుణవచన శబ్దముచే గ్రహింపబడును. గుణవచనమ్ అను నన్యర్థ సంజ్ఞచే గుణోపసరన గుణవాచకములే గ్రహింపబడును గాని రూపాదులు గ్రహింపబడవు. ఈయనము “ఆకిడారాదేకా సంఖ్యా” అను సూత్రము యొక్క భాష్యమందు చెప్పబడెను.

* 506. * బహ్వదిభ్యశ్చ. 4-1-45. బహ్వదిభ్యః చ। (వా జీమ్)

ఏభ్యో వా జీమ్ స్యాత్ । బహ్వీః । బహుః ।
కృదికారాదక్తినః । రాత్రిః । రాత్రీః । సర్వతోఽక్తి
న్నరాదిత్యైకే । శకటిః । శకటీ । అక్తిన్నరాత్నిమ్ ।
అజననిః । క్తిన్నస్తవాదప్రాప్తే విభ్యర్థం పదతి
శబ్దో గణే పక్యతే । హిమకాషిహతిఘచేతి పద్యా
వః । పదతిః । పదతీ ।

506. బహ్వదిగణపతితములగు ప్రాతిపదికములకంటె వికల్పముగ జీఘ అగును. ఉదా:—బహ్వీః, బహుః. “కృదికారాదక్తినః” సర్వతోఽక్తి న్నరాదిత్యైకే” ఈ రెండును గణనూత్రములు (1) క్తిన్ ప్రత్యయా న్తము కంటె భిన్నమై కృత్ప్రత్యయ సంబంధియును ఇకారమన్తమందుగల ప్రాతి పదికముకంటె జీఘ వచ్చును. ఉదా:—రాత్రిః రాత్రీః. (2) క్తిన్ ప్రత్య యముయొక్క అర్థమున విధింపబడు ప్రత్యయము లన్తమందుగలవానిని విడిచి, కృదికారముగాని తద్భిన్నముగు నికారముగాని యన్తమందుగల ప్రాతిపదికము కంటె జీఘ వచ్చునని కొందఱి వైయాకరణుల యాశయము. శకటిః. శకటీ. ఇది ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగము చేసిది. (ఆవృత్తిన్నము) కాన కృదన్తము గాదు. ‘అజననిః’ “స్త్రియాం క్తిన్” (3-3-94) అను నధికారమున “అక్రోశే నశ్యంతిః” (3-3-112) నూ. చే, సఖో పూర్వక జనధాతువునకు నిందార్థమందు అని ప్రత్యయము విధింపబడెను. “అక్తిన్న రాత్” అను విశేషణమువలన అజననిశబ్దమునకు జీఘ వారితమగును. పదతిశబ్దము క్తిన్నన్తము. (పాదాభ్యాం హతి) పాద + హతిః, అనియింపడ “హిమకాషిహతిఘచ” (997) నూ. చే, పాదశబ్దమునకు పనాదేశము. క్తిన్నన్తముగుటవలన నిచట జీఘ అప్రాప్తమగుచుండ జీఘకొఱకీ శబ్దము గణమున పరింపబడెను. ఉదా:—పదతిః. పదతీ.

* 507. పుంయో గాదాభ్యాయామ్. 4-1-43. పుమ్ । యా గాత్ । ఆభ్యాయామ్ । (జీమ్)

యో పుమాభ్యా పుంయోగాత్ స్త్రియాం
వర్తతేతతో జీమ్ స్యాత్ । గోవస్య స్త్రీ గోపీ. (1వా)
పాలకాస్తాన్న । గోపాలికా । (2 వా) నూర్యాదేవతా

• బహు, పెద్దది, అబ్బుతి, అడ్కుతి, అంహతి, శకటి, శక్తి, శస్త్రీ, శారి, వారి, రారి, రాది, శాది, అహి, జివి, యిషి, ముని, ఇతిః॥ ప్రాద్యుక్తాన్తే, కృదికారాదక్తినః, సర్వతోఽక్తిన్నరాదిత్యైకే, ఉద్భా, అ ల, క్విషణ, కిమల, ఏకాల, ఏకాబ్బుతి, తరుణ, ద్వజ, చన్ద్రభాగనద్వామ్, కల్యాణ, ఉదార, పురాణ, అహన్, ఇతి బహ్వదిః ॥

యాం చావ్ వాచ్యః । సూర్యస్య స్త్రీ దేవతా సూ
ర్యా । దేవతాయాం కిమ్ । సూరీ । కన్త్రీ । మానుషీ
యమ్ ॥

507. సూత్రమున పుష్, అనునది లుప్తపక్షికము, (పుంసః) దీని
సావృత్తిచేసి యందొకదానిని యోగాత్ అనుదానితో నన్వయింపవలయును.
రెండవది “ఆఖ్యాయామ్” అనుదానితో సంబంధించును. “ఆఖ్యాయామ్”
అనుచోట సప్తమి పంచమ్యర్థకము. (ఆఖ్యాయాః) ఆఖ్యాయము బోధక
పరము. “స్త్రీయామ్” అనునది యధక్రృతమాగును. ఏ పురుషబోధక శబ్దము
పురుష సంబంధమువలన (ప్రకృతి నిమిత్తాగోపముచే) స్త్రీని బోధింప
ప్రయుక్తమగునో, అట్టి యదన పురుషబోధక శబ్దముకంటె జీషు అగునని
సూత్రార్థము. ఉదా:—గోపీ. (గోపస్య స్త్రీ) గోపశబ్దమునకు గోవులను
పాలించువాడిని యర్థము. గోపరపాలనము స్వభావముచే పురుషధర్మముగుట
వలన నీశబ్దము పురుషులందే ప్రసిద్ధము. గోపునికని, వానిస్త్రీకని, గల సంబం
ధమును (దాంపత్యము, జన్యజనక భావము) బట్టి గోపశబ్దము, గోపసంబంధియగు
స్త్రీని బోధించుచున్నందున నట్టి గోపశబ్దమునకు జీషు అగును. (1 వా) పాలక
శబ్దము నమందుగల ప్రాతిపదికమి కంటె నీ సూత్రముచే జీషు రాదు. గోపాలికా.
(గోపాలకస్య స్త్రీ). ఆశ్వపాలికా. (ఆశ్వపాలకస్య స్త్రీ) (2 వా)
సూర్యశబ్దము సూర్యసంబంధియగు స్త్రీని, అనగా ఛాయాదేవి మేదలగు
దేవతలను, బోధించునపుడు, ఆ శబ్దముకంటె చావ్ ప్రత్యయమును చెప్పవల
యును. పుంయోగలక్షణ జీషునకీది యపవాదము. సూర్యా. (సూర్యస్య స్త్రీ,
దేవతా). సూర్యసంబంధిని మానుషి యగునపుడు చాపును వారించుటకై
వార్తకమున “దేవతాయామ్” అనునది యావశ్యకము. (సూర్యస్య స్త్రీ
మానుషీ). సూరీ (కన్త్రీదేవి). ఇచ్చట పుంయోగలక్షణ జీషు. “సూర్యతిహ్య
స్త్రీ” (02) సూ. చే, యలోపము.

వివ:—ఇచ్చట యోగశబ్దమును సంబంధము దాంపత్యరూపమేయని
సంకోచము చేయుటలో ప్రమాణము లేనందున జన్యజనక భావముగూడ
గ్రహింపదగినది దీక్షితాశయము. ఈ విషయమున “కాశ్యపయా 2 సావి
సుభేన రామః ప్రాకేకయాతో భరత స్తో భూత్” (కేకయా = కేక
యస్య రుహితా) అను భట్టిప్రయోగము (కేకయా) ప్రమాణమగును. దేవకస్య
రుహితా అను నశబ్దము దేవకీ అను రూపముయొక్కనిని ఫలమగును. “యథేయం
భర్తృపాపకృతాన్ బధాదీన్ లభతే ఏవం తచ్ఛబ్దమపి” (భార్య తనభర్తచే
చేయబడు పాపములయొక్క ఫలము ననుభవించునట్లు భర్త బోధించు శబ్దమును
గూడ పొందును) అను భాష్యైకవలన దాంపత్యసంబంధమునే గ్రహింపవలయు
ననియును, దేవకీత్వాది శబ్దములను గౌరవిగణమున పరింపవలయుననియును
సఖీనుల యాశయము.

* 508. ఇన్ద్రో వరుణ భవశక్వసు ద మృడ హిమారణ్య యవయ వసమాతులాచార్యాణామానుక్ (జీమ్)

ఏషామానుగాగమః స్వాల్ జీమ్ చ। ఇన్ద్రా
దీనాం షణ్ణాం మాతులాచార్యయోశ్చ పుంయో
గ ఏవేష్యతే। తత్ర జీషి సిగ్గే ఆనుగాగమ మాత్రం
విధీయతే। ఇతరేణాం చతుర్థా నుభవమ్। ఇన్ద్రా
ణీ। (1 వా) హిమారణ్యయోర్భూత్వే। మహద్దీమం
హిమానీ। మహద్దగణ్యమ్, ఆరణ్యానీ। (2 వా) య
వాగ్లోషే। మృడో యవో గువానీ। (3 వా) య
వనాల్లిప్యమ్। యవనానాం లిప్యవనానీ। (4 వా)
మాతు లోపాధ్యాయయోరానుగ్వా। మాతులానీ।
మాతులీ। ఉపాధ్యాయానీ। ఉపాధ్యాయా। (5 వా)
యా తు శ్వయశేవాధ్యాయీ తత్ర వా జీమ్
వాచ్యః। ఉపాధ్యాయా। ఉపాధ్యాయా। (6 వా) ఆ
చార్యవశ్యం చ। ఆచార్యస్య (జీమ్) ఆచార్యానీ।
పుంయోగ ఇత్యేవ। ఆచార్య శ్వయం గ్యాఖ్యాత్రీ।
(7 వా) ఆర్యశ్చ లిమాధ్యాయం వా స్వార్థే। ఆర్యాణీ।
ఆర్యా। స్వామినీ వైశ్యా వేష్యస్య। క్షేత్రియా। పుం
యోగే య। ఆర్వి। క్షేత్రియా। కథం బ్రహ్మణీతి।
బ్రహ్మణమోనయతి వసమాతులీ కశ్యప్యాన్ ॥

509. (1) ఇన్ద్ర, (2) వరుణ, (3) భవ, (4) శక్వ, (5) దుద్ర,
(6) మృడ, (7) హిమ, (8) ఆరణ్య, (9) యవ, (10) యవ
(11) మాతుల, (12) ఆచార్య, ఈ శబ్దములకు ఆనుక్ ఆను నాగమము,
జీషును వచ్చును. వీనిలో నిష్కృతములైన యవయ యారింటికిని మాతులాచార్య
శబ్దములకును పుంయోగముతో జీషానుగాగమములు వచ్చును. పుంయోగమును
విడిచి యీ శబ్దములు (జీమ్) లిప్యమున ప్రవర్తంపవలసివచ్చును యిందులకు గారణము.
కావున వీనికి పుంయోగముగలదును జీషు ప్రాప్తమగుచున్నందున నీ సూత్రముచే
నా జీషుతోగలప ఆనుగాగమము మాత్రము వేధంపబడును. శేషించిన హిమా
రణ్య యవయవశబ్దములకు పుంయోగము సంభవంపవలసివచ్చున జీషానుగాగమములు
రెండును విధంపబడును. ఉదా:- ఇన్ద్రాణీ (ఇన్ద్రస్య జీమ్). ఆనుగాగమ
మున నుకార కికారము ల్సింహకములు. అన్ ఆనునది మిగిలియుండును. ఇది
కీత్తగుటచే నస్తవయవమై యగును. ఇన్ద్ర + అన్ + ఈ. సవర్ణ దీర్ఘము.
గత్యము. ఇల్లే వరుణానీ, భవానీ, శిర్వాణీ, దుద్రాణీ, మృడానీ, శబ్దములు సాధువు
లగును. (1 వా) హిమారణ్య శబ్దములకు తదన్విములం దాధిక్యము ప్రతీయమాన

మగునపుడే జీహ సుగాగమములగును. మహత్వయోగమునందే యివి స్త్రీ లిజ్జములగునని భావము. హిమానీ. (మహానివహమ్) హిమసమూహము. అరణ్యానీ. (మహదరణ్యమ్) పెద్దయడవి. (2 వా) దుష్టుడగు యవుడూ, అను నర్థమందు యవశబ్దముకంటె జీహ సుగాగమములగును. యవానీ. (దుష్టో యవః) దుష్ట యవుడైన యవత్వజాతి విఘ్నము గావచ్చును, యవునియాకృతి ననుకరించు వాడు. యవాకారానుకరణమే అట్టివాని కందుకల దోషము. యవానీ శబ్దము యవత్వజాతికంటె భిన్నమగు జాతిని బోధించును. (3 వా) యవన శబ్దమునకు యవనుల లిపి, (అక్షరవిన్యాసము). ఆను నర్థమందు జీహ సుగాగమ ములు. యవనానీ. (యవనానాం లిపి). ఈ యర్థమున “త స్యేదమ్” (4-3-12) నూ. చే, ప్రాప్తమగు అట్టి ప్రత్యేయమున కిది బాధకము.

(4 వా) మాతృలోపాధ్యాను శబ్దములకు పుంయోగమున ఆ సుగా గమము వికల్పముగనగును. మాతృల శబ్దమునకు నిత్యముగ ప్రాప్తమగుచుండ, సుపాధ్యానుశబ్దమున కప్రాప్తమగుచుండ విభింపబడుట చే నిది ప్రాప్తాప్రాప్త విభాషయగును. మాతృజానీ. ఆ సుగాగమము రాసపుడు మాతృతీ. మేనమామ భార్య అని యర్థము. ఇదిట పుంయోగమున కిది ధృవమాత్రమగును. ఉపాధ్యా యానీ. (ఉపాధ్యాయస్య స్త్రీ) ఉపాధ్యాయుని భార్య. ఆ సుగాగమము రాసపుడు ఉపాధ్యాయా అని యగును. “ఇదశ్చ” (3-3-21) అనుఘట్ట విధాయక సూత్రమున “అపాదానే స్త్రీయాం ఘృణ ఉపసంఖ్యానమ్. తదన్తాన్చ వా టీమ్ అనువాక్తిము చెప్పుచును. “ఉపేత్య ఆధీయతే యస్యా” అను విగ్రహమున స్త్రీశబ్దమున ఘట్ట ప్రత్యేయమును చెప్పవల యును. (ఉపాధ్యాయ). ఘృణ వైముకంట వికల్పముగ టీపు చెప్పదగునని పాఠాంతమున కర్థము. ఈ వాక్తిమువలన నిష్ఠమగునర్థమే. మూలమున (5 వా) యా తు స్వయమేవ... వాచ్యః, అని చెప్పుచును. స్వయముగ సధ్యాపనము జేయునదను నర్థముగల ఉపాధ్యాయ శబ్దమునకు టీపు వికల్పముగ వచ్చునని యీ వాక్యమున కర్థము. ఉదా: ఉపాధ్యాయా. ఉపాధ్యాయా.

(6 వా) అచార్య శబ్దమునకు విధింపబడు ఆ సుగాగమముయొక్క సకార మునకు ఇత్వము రాదు. అచార్యానీ. (అచార్యస్య స్త్రీ). అచార్యుని భార్య. పుంయోగముండే టీపు నా సుగాగమము నగును. ఇట్లు చెప్పటచే స్వయముగ సుపదేశము జేయునదను నర్థమున టాపు ప్రవర్తించుటవలన అచార్యా అనియే యగును. (7 వా) అర్యక్షత్రియ శబ్దములకంటె స్వార్థమందు జీహ సుగాగమ ములు వికల్పముగ నగును. “స్వార్థే” అనునది భాష్యమువలన లబ్ధమైనది. ఎట్లన: ఈ వాక్తిమునకు ఆర్యణీ, ఆర్యా, అను సుదాహరణముల జూపెను. స్వార్థమందే జీహ సుగాగమములుగాక పుంయోగముండే ప్రకృతిములైనతో

నానుగాగమము రానపుడు అత్యై, అను పుంసాగలక్షణ జీప్త న్నము సుదహరింపవలసియుండును. వార్తికమున కుదాహరణము :—అర్యాణీ. అర్యా. యజమానురాలు లేక వైశ్యబాతి శ్రీ అని యర్థము. “అర్యః స్వామివైశ్యయోః” (3-1-103) నూ. చే, నర్థస్వముచే అర్యః, అని నిపాతనము చేయుటవలన నీ రెండర్థములు చూపబడినవి, త్కత్రియాణీ. త్కత్రియా. (త్కత్రియబాతి శ్రీ) పుంసాగమందు వీరికంటె జీఘ వచ్చును. అర్యి. (అర్యస్య శ్రీ) త్కత్రియా. (త్కత్రియస్య శ్రీ).

బ్రహ్మన్ శబ్దము నూత్రిమున లేనందున దానికంటె నానుగాగమము ప్రవర్తింపవలసివచ్చుచే బ్రహ్మాణీ, అను రూపమెల్ల సాధుకగునను శంకకు సమాధానమిది :—బ్రహ్మా మోషయతి (తీవయతి) అను విగ్రహమున బ్రహ్మన్ శబ్దపూర్వకమున అతఃకావన పక్కతిగల ణిజప్తముకంటె “కర్మణ్యో” (3-2-1) నూ. చే, అక్ ప్రత్యయమునను. బ్రహ్మా, అని యగును. అక్ ప్రత్యయా వ్యయవలన “తిథ్యాః” (473) నూ. చే, దీనికింటె జీఘ వచ్చును. బ్రహ్మాణీ. బ్రహ్మయ జీవంప చేయునది, అనిగా బ్రహ్మదేవుని భార్యయని ఫలితమగును. ఈ రీతి నిష్పాణీ, వసుజారి, మొదలగునవియు సిద్ధమగుచుండ నిన్ద్ర వసుజేత్యాని నూత్రిమునకు ఇన్ద్రస్యశ్రీ అను నర్థమున ఇన్ద్ర, ఇత్యాది రూపముల నివృత్తియే ఫలమగునని గ్రహించునది.

* 509. క్రితాత్కరణపూర్వాత్. 4-1-50. క్రితాత్. కరణపూర్వాత్. (అత).

క్రితావ్తదవస్తాత్కరణాదేః స్త్రియాం జీప్తస్యాత్. వస్త్రక్రీతీ. క్విక్విచ్ఛ. కరక్రీతా॥

509. కరణపూర్వాత్ :—కరణం పూర్వమ్ (పూర్వావయవం). యస్య తస్మాత్. అనువృత్తిమున ‘ప్రాతిపదికాత్’ అనుదాని కది విశేషణము. నూత్రిమున కరణాత్మని చెప్పక యవయవవాచక పూర్వశబ్దమున గ్రహించుటచే నీ నూత్రిము వస్త్రేణ క్రితా అను వాక్యముందు ప్రవర్తింపక వస్త్రక్రీతీ అను సమాసమందే ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. కరణవాచకము పూర్వావయవముగా గలి క్రితశబ్ద మన్తావయవముగల యదస్త ప్రాతిపదికము (సమాసము) కంటె జీఘ వచ్చునని సూత్రాత్మకము. ఉదా :—వస్త్రక్రీతీ. (వస్త్రేణ క్రితా). తృతీయావ్యయవ వస్త్ర శబ్దమునను “గతికానలోపపదానాం కృద్ధిసహ సమాసవచనం ప్రాప్స్యుత్తితే.” అను పరిభాషవలన సుబుత్పత్తికంటె బూర్వము కృదస్తమగు క్రితశబ్దముతోనే సమాసము. వస్త్రక్రీత, అని యగును. దీనికింటె నీ నూత్రిముచే జీఘ. పరిభాషకము. గతి, కారకము, ఉపపదము. ఇవి సుబుత్పత్తికి పూర్వమందు కృదస్తమతోనే సమసించునవి. వస్త్రక్రీత అను

చోట సుబన్దముతో సమాసముగననిన సుబుత్పత్తికి పూర్వముందు, కారకము కంటే పూర్వముననితగును స్త్రీలింగమున విధింపబడుటచే నన్తరజమును స్త్రీలింగ ప్రత్యయము (టాపు) ప్రవర్తించెడిది. అదన్తము గానందున నీ నూత్రమున కీచట ప్రవృత్తియే లేకపోవునని తెలియునది.

కృచిన్న. ధనక్రీతా. ఈ గ్రంథమున కాశయమిది:—“కర్తృకరణే కృతా బహుళమ్” (2.1-32) నూత్రిమిందలి బహుళగ్రహణము, గతికారక పరిభాష యనిత్యమనుటలో ప్రమాణమగును. కావున ‘ధనక్రీతా’ ఇత్యాదు లందు సుబన్దముతోనే సమాసమగును. సుబుత్పత్తి పూర్వమే క్రీతశబ్దమున కదన్తత్వప్రయుక్తమగు టాపు ప్రవర్తించుటచే ‘ధనక్రీతా’ అని యగును: ఇపుడేది యదన్తము గానందున నీ నూత్రమున కీచట ప్రసక్తీయము. ఇట్లు సిద్ధమైనదే “కృచిన్న” అనునది గాని, యపూర్వముగావని. బహుళగ్రహణ మునకు పరిభాషానిశ్చయము ఘటమని భాగ్యమున చెప్పవలయుటచే పరిభాషా నిత్యత్వమున నుచితమును ప్రమాణము లేనందున నబాదిగణపాఠమువలన ‘ధన క్రీతా’ మొదలగునవి సాధువులగునని కొందఱివశము.

* 510. క్తాదంగ్విభ్యాయామ్. 4-1-51. క్తత్. అల్పాభ్యా యామ్. (కరణపూర్వాత్).

కరణాదే క్తాన్తాత్ స్త్రియాం జీవ స్యాదల్ప త్వే ద్యోత్యే. అగ్రలిప్తి ద్యోత్యే॥

510. ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే ‘క్త’ అనునది క్త ప్రత్యయమున మును బోధించును. ఇది ప్రాతిపదిక విశేషమగుటచే క్తాన్తాత్ క పోధక మగును. “అల్పాభ్యాయామ్” అను గానికి అల్పత్వమందున అని యగును. ఇది కరణగతమైనది గాని క్రియాగతమైనది గాని గ్రహించవలయు. కరణవాచకము పూర్వవాయవముగగల్గి క్త ప్రత్యయమునకు నన్తమునకు ప్రాతిపదికముకంటే, సముదాయముచే నల్పత్వము గమ్యమౌనముగనవును జీవు వచ్చునని నూత్రార్థము. ఉదా:—అగ్రలిప్తి. (అల్పైర్లత్సాప్తా). ద్యో:—అన్తంకము. ఇనటి యల్పత్వము కరణములగు సేవములందుండునట్లే సముదాయవ్యత్యమగును.

* 511. బహువ్రీహేశ్చాన్తాన్తాత్. 4-1-52. బహువ్రీ హేః. చ. అన్తాన్తాత్. (క్తాన్తాత్).

బహువ్రీహేః క్తాన్తాదన్తాన్తా దదన్తాత్ స్త్రియాం జీవ స్యాత్. (1 వా) బాలిపూర్వాదితి వ క్తవ్యమ్. తేన బహువ్రీహేః సుకాలసుఖాని పూర్వా న్న. ఉపరభిన్న. నేహ. బహుకృతా. (2 వా) బా తాన్తాన్త. దన్తజాతా. (3 వా) పాణిగృహీతీ భా ర్యాయామ్. పాణిగృహీతాన్తాన్తా॥

511. క్త ప్రత్యయాత్తము నన్తోదాత్తము పద స్తమనగు బహువ్రీహి తూతః ప్రాతిపదికముకంటె జీఘ వచ్చును. (1 వా) జాతివాచకము పూర్వపదముగా గల బహువ్రీహికంటె నీ నూత్రముచే జీఘ అగునని చెప్పదగును. ఇట్లు చెప్పుట వలన, బహు, నభో, ను, కాల, సుఖ, దుఃఖ మొదలగునవి పూర్వమందున్న త్త డీ నూత్రము ప్రవర్తింపదని ఫలితమగును. ఎట్లనః—జాతివాచకములు బహ్వీ దులును పూర్వపదములుగా గల క్తాంత బహువ్రీహికి అన్తోదాత్తము విధింపబడెను. అందు జాతివాచకము పూర్వపదముగా నున్నపుడే జీఘని చెప్పటచే బహ్వీదులఁ పూర్వానయమములుగాగల బహువ్రీహికంటె, జీఘ నిషేధ మర్థసిద్ధమగును. ఉదాః—ఊరుభిన్నీ. (భిన్నా ఊరూ యస్యాస్సా) ఒకదానినొకటి కలియనట్టి తోడలుగలది. ఊరు శబ్దము జాతివాచకము. భిన్నశబ్దము క్తాంతము. సహజ ముగా భిన్నశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము ప్రాప్తమగుచుండ, బహువ్రీహి సమాస మున, జాతివాచకముకంటె పరముగ నిష్టాంతమును (క్తాంతము, క్తవత్ప్రత్యయము) ప్రయోగింపవలయునను వార్తికముచే భిన్నశబ్దమునకు పరనిపాతమయ్యెను. బహుకృతా. (బహూని కృతాని యయా సా). ఇచట బహుశబ్దము జాతి వాచకము గానందున జీఘ రాదు. (2 వా) జాత శబ్దము స్తమందుగల బహువ్రీహి కంటె జీఘ రాదు. దంతజాతా. (జాతా దంతా యస్యాః). (3 వా) పాణి గృహీత శబ్దముకంటె భార్యయను సర్థమున జీఘ చెప్పదగును. పాణిగృహీత. (పాణిగృహీతో యస్యాః). అగ్నిసాక్షిగ గ్రహింపబడు హస్తముగలది. ఇట్లుగాక కాతుకాదికముచే గ్రహింపబడు పాణిగలదనునర్థమున పాణిగృహీత శబ్దముకంటె టావ్ ప్రత్యయమే యగును.

* 512. అస్వాజ్ఞ పూర్వపదాద్వా. 4-1-53. అస్వాజ్ఞ పూర్వ పదాత్. వా. (పూర్వనూత్రమ్)

పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పాయమ్ |
సురాపీతా సురాపీతా అన్తోదాత్తాత్తిమ్ | వస్త్రచ్చ
న్నా | అనాచ్ఛదనాదిత్యుదాత్తి నిషేధః | అతఏక
పూర్వేణాపి న జీఘః ||

512. న స్వాజ్ఞమ్ = అస్వాజ్ఞమ్, పూర్వం చ తత్పదం చ పూర్వపదమ్. అస్వాజ్ఞంచ తత్పూర్వపదంచా స్వాజ్ఞ పూర్వపదం. తస్మాత్తని విగ్రహము. స్వాజ్ఞవాచకముకంటె భిన్నమగు పూర్వపదముకంటె పరముగ క్తాంతము నమండు గల్గినట్టియు అదంతము నన్తోదాత్తమునగు బహువ్రీహికంటె జీఘ వికల్పముగ నగునని నూత్రార్థము. పూర్వనూత్రముచే నిత్యముగ జీఘప్రాప్తమగుచుండ నీ

నూత్రము వికల్పముకొలుపు చెప్పబడెను. ఉదా:—సురాపీతీ. సురాపీతా (పీతా సురా యయా సా). సురా శబ్దము స్వాభవాచకముగాను. పూర్వ నూత్రములోని విషయములన్నియు నీ నూత్రమున నూహింపవగును. “అన్తో దాత్” అను విశేషణములేనిచో ననుదాత్తాంతముగు వస్త్రచ్ఛన్న శబ్దముకంటె జీఘ ప్రసక్తముగును. క్తాంత బహువ్రీహికి అన్తోదాత్తమును విధించు “జాలి కాం...నాత్” (6-2-17.) నూత్రమున “అనాచ్ఛాననాత్” (వస్త్ర వాచకము పూర్వమందున్నపుడు రాదు) అని యుండుటచే వస్త్రచ్ఛన్నా మొదలగు బహువ్రీహి యన్తోదాత్తము గానందున నీ నూత్రముచే గాని పూర్వ నూత్రముచే గాని జీఘ రాదు.

- * 518. స్వాభావోపసర్జనాద సంయోగోపధాత్. 4-1.54. సాక్షాత్. చ. ఉపసర్జనాత్. అసంయోగోపధాత్. (జీఘ)

అసంయోగోపధ ముపసర్జనం యత్స్వాభం తదన్తదన్తా త్ప్రతిపదికాద్వా జీఘ! కేకా నలిక్రాన్తా. అలికేకీ. అలికేకా. చంద్రముఖీ. చంద్రముఖా. సంయోగోపధాత్తు సుగల్భా. ఉపసర్జనాత్కిమ్. 1 ఖా. స్వాభంత్రిధా (శ్లోకవార్తికమ్) (1 వా) అద్రకం మూర్తిమత్స్వాభం ప్రాణిశ్చమ పికారజమ్. సుస్వీదా. ద్రవత్వాత్. సుజ్ఞానా. అమూర్తత్వాత్. సు ముఖాశాలా అప్రాణిశ్చత్వాత్. సుశోభా. వికారజత్వాత్. (2 వా) అతిశ్శం తత్ర దృష్టం చ. సుకేకీ, సుకేకా వా రధ్యా. అప్రాణిశ్చస్యాఽపి ప్రాణిని దృష్టత్వాత్. (3 వా) తేన చేత్తిత్తిధాయుకిమ్. సు స్తనీ, సుస్తనా వా ప్రతిమా. ప్రాణివత్ప్రతి సదృశే నీతిత్వాత్ ॥

518. సంయోగముపధ గాగలదిగానటియు నుపసర్జనమునగు స్వాభ వాచక మస్తమందుగల యదంత ప్రాతిపదికముకంటె వికల్పముగ జీఘ వచ్చును. ఉదా:—అలికేకీ. అలికేకా. (కేకానలిక్రాన్తా) ‘బహువ్రీహీ’ అనునది యీ నూత్రములోని కనుకృత్తము గావను విషయము నీ యుదాహరణము నూచించుచున్నది. ఇచట కేశశబ్దము స్వాభవాచకము. అనుది ప్రధానమగుట కథన కేశము లుపసర్జనము లయినవి. చంద్రముఖీ, చంద్రముఖా. (చంద్రావత

ముఖం యస్యాః). బహువ్రీహియందు నీ నూత్రము ప్రవర్తించుననుట వాచా హరణమిది. ఇచట ముఖము స్వాజ్ఞమునుపసర్జనము నగును. సుగల్భా. (శోభనం గల్భం యస్యాః). ఇచట గల్భశబ్దము సంయోగోపధము. “అసంయోగో పధాత్” అను విశేషణమువలన నిచట జీషు వారితముగను. శిఖా. శిఖ యుపసర్జనము గానందున నిచట జీషు నిన్యత్రికొట వుపసర్జనపద మావశ్యకము. “ఉపసర్జనాత్” అనునది శనివో టావును బాధించి జీషు ప్రసక్తమగును. కొన్ని కాముడీ పుస్తకములందు “సుశిఖా” అనుచోట జీష నిన్యత్రి యుపసర్జన గ్రహణ ఫలమని వ్రాయబడియున్నది. శిఖా శబ్దముతో సమాసమును జేసినపిదప ప్రాతిపదిక మదన్తము గాకపోవుటచే జీషునకు ప్రాప్తియే లేనందున నీ పాఠము గ్రంథకారాభిమతము గాదని తెలియదగును.

స్వమృజ్ఞమ్ = స్వాజ్ఞమ్. (తన సంబంధమైన యవయవము). అని స్వాజ్ఞ పదమున కిగ్గమును చెప్పినచో దతివ్యాప్తి, (అలక్ష్యముందు లక్షణ ప్రవృత్తి) అవ్యాప్తి, (కొన్ని లక్ష్యములలో లక్షణము ప్రవర్తింపవండుట) అను దోష ద్వయము సంభవించును. సుముఖా. (శోభనం ముఖం యస్యాః). (కాలా) ముఖపదార్థమగు ద్వారము కాల కవయవముగటచే స్వాజ్ఞము గావలసినదప్పును. కావున నిట్టిచోటులం దతివ్యాప్తి ప్రసక్తమగును. సుకేశి. (శోభనాః కేశా యస్యామ్). (రథ్యా) ఇచట కేశమును రథ్యప (ఓధిక్) అవయవములు గానం దున స్వాజ్ఞము గాకపోవలసినదప్పును. కావున నిట్టిచోటులం దవ్యాప్తి సంభ వించును. అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తి దోష పరిహారము కొఱవ స్వాజ్ఞలక్షణమును మూడు విధములుగ విరివ్కరించుచున్నాడు.

(1) ద్రవద్రవ్యము గానట్టియు సోగదిజన్యము గానట్టియు ఆకారము గలదియు ప్రాణియందుండునట్టి వస్తువు స్వాజ్ఞముగనని ప్రథమ లక్షణార్థము. ఉదా:—చంద్రముఖీ. ఇచట ముఖము లక్ష్యము. సుశ్వేదా. (శోభనః శ్వేదో యస్యాః). శ్వేదము (చెమటు) ద్రవద్రవ్యముగటచే ప్రాణిస్థమైనను, స్వాజ్ఞము గాదు. సుజ్ఞానా. (శోభనం జ్ఞానం యస్యాః). మూర్తియన స్పృగల ద్రవ్య పరిమాణము. జ్ఞానము మూర్తిమత్తు గానందున స్వాజ్ఞముగాదు. సుముఖా. (కాలా) ఇచట ముఖశబ్దముప్రాణియగు కాలయొక్క ప్రారంభమును బోధించున దగుటచే ప్రాణిస్థము గానందున స్వాజ్ఞముగాదు. సుశోభా. శోభ, రోగజన్య మగుటచే స్వాజ్ఞముగాదు.

(2) “అతిత్వమ్” ఇచట తత్పదముచే ప్రాణి పరామర్శింపబడును. అతిత్వ = ప్రాణి క్షేప్తము. క్షినియందుండునది అతిత్వ పదముచే బోధింపబడును.

తత్ర అనుదానిః ప్రాణీయందని యర్థము. ప్రాణీయం దొకపుడు చూడబడి, యిపుడు ప్రాణిభిన్నమగు వీధి, మొదలగువానియం దుండునదియును స్వాజ్ఞముగ నని ద్వితీయ లక్షణార్థము. రథ్యయందుండు కేశము లిపుడు ప్రాణీయందు లేనందున, ప్రథమలక్షణముచే నివి స్వాజ్ఞములు గావండుటచే నీ లక్షణ మారంభింపబడెను. ఉదా:—సుకేశి. సుకేశా. (కోభనాః కేశా యస్యామ్) రథ్యాగత కేశములు ప్రస్తుతము ప్రాణిభిన్నమందున్ననొకప్పుడు ప్రాణీయందు చూడబడుటచే స్వాజ్ఞములగును.

(8) ప్రతిమాదులందున్న స్తనములు మొదలగునవి ఒకప్పుడైనను ప్రాణీయందు చూడబడకపోవుటచే ద్వితీయ లక్షణమువలనగూడ స్వాజ్ఞము గాకపోవుటచే, వానికి స్వాజ్ఞత్వముకొఱకు మూడవలక్షణ మారంభింపబడెను. “లేనచేత్త త్తథాయతమ్” అని అప్రాణినోఽపి స్వాజ్ఞముననది యధ్యాహరలబ్ధము. చేత్తనునది యద్యర్థకము. ప్రాణ్యజ్ఞములగు స్తనాదులతో ప్రాణులెట్లు సంబద్ధములగునో యట్లే ప్రాణ్యజ్ఞసదృశములగు స్తనాదులతో ప్రాణిసదృశమగు ప్రతిమాదులు సంబద్ధములయినచో నట్టి ప్రతిమాదిగత స్తనాదులును స్వాజ్ఞము అగునని యర్థము. ఉదా:—సుస్తనీ, సుస్తనా (బొమ్మ) ప్రాణీయందువలె ప్రాణిసదృశమం దుండుటచే నివి స్వాజ్ఞములగును.

* 514. నానికోదరాష్ట్రజ్ఞాదన్తకర్శశ్చక్చ. 4-1-55. నానికోదరాష్ట్ర...శ్చక్చ. చ. (వా. ఓమ్).

ఏభ్యో వా ఓమ్ స్వాత్. ఆద్యమౌర్భవ్యాక్ లక్షణో నిషేధో బాధ్యతే. పురస్తా దపవాదన్యా యాత్. ఓష్ఠాదీనాం పఞ్చానాం తు ఆసంయోగోపధాదితి పర్యుదాసే ప్రాప్తే వచనమ్. మధ్యేఽపవాదన్యాయాత్. సహనభో లక్షణస్తు ప్రతిషేధః పరత్వాద్య బాధకః. తుజ్జనానీకీ. తుజ్జనానికా ఇత్యాది॥ సేహ. సహనానికా. అనానికా. ఆత్ర వృత్తిః. ఆజ్ఞగాత్రకణ్ఠభ్యో వక్తవ్యమ్. స్వజ్ఞీ. స్వజ్ఞేత్యాది. ఏతచ్ఛానుక్త సముచ్చయార్థేన చకారేణ సంగ్రాహ్యమితి కేఽత్. భాష్యాద్యనుక్తత్వాద ప్రమాణమితి ప్రామాణికాః॥ ఆత్ర వార్తికాని. (1 వా) పుచ్చాచ్చ. సుపుచ్చీ. సుపుచ్చా. (2 వా) కబరమణి విషకలభ్యో నిత్యమ్. కబరం చిత్రం పుచ్చంయ

స్యాస్మా కబరపుచ్చి మయూరీ ఇత్యాది। (3 వా)
ఉపమానాత్పక్షాచ్చ పుచ్చాచ్చ। నిత్యమిత్యేవ। ఉ
లూకపక్షీ, కాలా। ఉలూకపుచ్చి సేనా॥

514. స్వాజ్ఞములు నుపస్థానములనగు నాసికా, ఉదర, ఓష్ఠ, జహ్ను, దంత, కర్ణ, శృంగ, ఇవి లస్తమందుగల ప్రాతిపదికములకంటె జీఘ వికల్పముగనగును. నాసికోదర శబ్దములకు విధింపబడు జీఘ “నక్రోడాది బహ్వచః” (513) అను సూత్రములోని బహ్వచః అను నిషేధమును “పురస్తాపవాదా అనస్తరాన్ విధీన్ బాధస్తే నోత్తరాన్” అను న్యాయముచే బాధించును. ముందుగా జెప్పబడిన యపవాద శాస్త్రము తనకు పరమున వ్యవహితమునగు శాస్త్రమునే బాధించును. గాని వ్యవహితముగు శాస్త్రమును బాధింపదని న్యాయమున కర్థము. ఈ న్యాయముచే నాసికోదర శబ్దములకు విహితమును జీఘ అవ్యవహితమును “బహ్వచః” అను నిషేధమునే బాధించును గాని వ్యవహితమును “సహనఘ్నో విద్యమాన పూర్వాచ్చ” (514) అను నిషేధమును బాధింపదు. కావున సహనఘ్నో విద్యమాన శబ్దములు పూర్వముందును నాసికోదరశబ్దములస్తమందునుగల ప్రాతిపదికములకంటె జీఘము బాధించి పరమును “సహనఘ్నో” అను నిషేధమే ప్రవర్తించును. ఉదా:—సహనాసికా. ఓష్ఠులగు నైను శబ్దములకు విధింపబడు జీఘ, “మక్రోపవాదా పూర్వాన్ విధీన్ బాధస్తే నోత్తరాన్” (నుధ్యయందెడి యపవాద శాస్త్రములు తమకు పూర్వముందును సూత్రములనే బాధించును గాని తరువాతమునకు సూత్రములను బాధింపవు). అను న్యాయముచే “స్వాక్షాహ్నోపస్థనాత్” (515) సూత్రములోని అసంయోగోపవాత్తను పర్యదాసమునే బాధించును గాని “సహనఘ్నో” అను నిషేధమును బాధింపదు. సహనఘ్నో విద్యమాన శబ్దములు పూర్వముందును ఓష్ఠాదులస్తమందునుగల ప్రాతిపదికములకంటె, పరమును “సహనఘ్నో” అను నిషేధమి జీఘము బాధించి ప్రవర్తించును. ఉదా:—సహాష్టా ఇత్యాదులు. సూత్రమున కుదాహరణములు:—తుజ్ఞనాసికీ. తుజ్ఞనాసికా. (తుజ్ఞా నాసికాయస్యా). తలోదరీ, తలోదరా. బింబోష్ఠీ, బింబోష్ఠా. దీర్ఘజశీ, దీర్ఘజకా. సమదంతీ, సమదంతా. చారుకర్ణి, చారుకర్ణా. తీక్షణశృంగీ, తీక్షణశృంగా ఇత్యాదు లాహుంబులు.

ఈ సూత్ర వ్యాఖ్యాన సందర్భమున వృత్తిగ్రంథములో పరింపబడిన వచనము:—“అజ్ఞ...వ క్తవ్యమ్”. అజ్ఞగ్రాత్ర కణ్ఠశబ్దము లస్తమందుగల ప్రాతిపదికములకంటె జీఘ చెప్పదగునని యర్థము. ఇచ్చటివృత్తి పదమునకు

కాకావృత్తియని య్థముచేయుట సంప్రదాయము. కాని యావచనము కాశికలో గాన్పింపలేదు. భాగవృత్తిలోనిది కావచ్చును. భాగవృత్తియను గ్రంథముమాత్ర మిపుడుపలభ్యముగాను. సంయోగో పథములగు అక్ష్వాదులకు “అసంయోగో పథాత్” అను పర్యుదాసముచే టీప నిషేధము ప్రాప్తమగు చుండ నీ వచనము జెప్పబడెను. ఉదా:—స్వశ్రీ, స్వక్ష్మా. (శోభనాశ్శక్త్యాని యస్యా:). సుగాత్రీ, సుగాత్రా. సుకణ్ఠీ, సుకణ్ఠా. “నానికోదర” (514) నూత్రములోని నానికాసుల సముచ్చయమును బోధింపవచ్చి చకారమువలన నీ వచనము సంగ్రహింపవలసినయు, తున్దనానికి శబ్దమువలె సుగాత్రీ మొదలగు నవియు సాధువు లనియును కొంతటి యాశయును. సర్వజ్ఞుడగు భాష్యకారు డీ చకారమున కిట్టి య్థమును చెప్పవలసిన నీ వచనము ప్రమాణము గావనియు, కృష్ణాక్షీ, సుగాత్రీ, సుకణ్ఠీ, మొదలగు ప్రయోగముల ప్రప్రయోగములే యని యును ప్రామాణిపల యాశయును. ఈ నూత్రమున వాచికములు. (1) పుచ్చ శబ్దాంతమగు ప్రాతిపదికముకంటె టీపు నిత్యముగ జెప్పదగును. ఉదా:— సుపుచ్చీ, సుపుచ్చా. (2) కబర, మణి, విష, శర, ఇవి పూర్వమందును పుచ్చశబ్ద మంతమందును గల ప్రాతిపదికముకంటె టీపు నిత్యముగ నగును. ఉదా:—కబరపుచ్చీ. (కబరం = చిత్రం పుచ్చం యస్యా:). నెమిలి. మణి పుచ్చీ, విషపుచ్చీ, శరపుచ్చీ. (3) ఉపమాన వాచకముకంటె పరములగు పక్షపుచ్చశబ్దము లంతమందుగల ప్రాతిపదికములకంటె టీపు నిత్యముగవచ్చును. ఉదా:—ఉలూక పక్షి. (ఉలూకపక్షాదిన పక్షే = పార్శ్వో యస్యా:). (కాలా) గ్రడ్డగుబ జెక్కలవంటి పార్శ్వములగుల కాల. ఉలూకపుచ్చీ. (నీనా). (ఉలూకపుచ్చమిన పుచ్చం యస్యా:).

* 515. న శ్రోదాది బహ్వచః. 4-1-56. న। శ్రాదాది బహ్వచః॥

శ్రోదాదేర్బహ్వచశ్చ స్వాక్ష్మాన్న టీప। క
ల్యాణశ్రోదా। ఆశ్వానామరః శ్రోదా। అకృతిగ
ణోఽయమ్। సుజఘనా.

515. శ్రోదాది బహ్వచః = శ్రోదః అద్యైశ్వర్యస శ్రోదాది, (బహు అతో యస్య బహ్వచ్,) టీపికి నమహాద్వంద్వము = శ్రోదాది బహ్వచ్ః శబ్దాత్. శ్రోదాదిగ పఠితముగాని, రెండుకంటె నధికమైన యచ్చులు గలది

• శ్రోద, నఱ, ఐర, గోద, ఉద, కద, వం, కవ, కుక్ర, ఆకృతిగణోఽయమ్, కేవ, భగ, గం, మోద, నం, భజ, గద, కర, ఇక్వాది, ఇతి, క్రోదాది.

(బహుచ్ఛము) గాని యగు స్వాద్యమంతముగల ప్రాతిపదికముకంటె జీఘ రాదని యర్థము. “స్వాక్ష్వాత్” (515) నూ. చే, విహితమున జీఘన కిది నిషేధము. ఉదా:—కల్యాణక్రోడా. (కల్యాణీ క్రోడా యస్యాః). కల్యాణీ శబ్దము, పుంవద్భావమువలన కల్యాణ, అని యగును. క్రోడాశబ్దము నిత్యస్త్రీ లింగము. ఇది శబ్దశక్తి స్వభావముచే గుఱ్ఱములయొక్క వక్షస్థలమునే బోధించును. సమాసమున నుపపన్న ప్రాప్తముచే నవంతమునకును జీఘ ప్రాప్తముగ చున్నది. ఇది యాకృతిగణము. బహుచ్ఛమునకు సుజఘనా. మహాలలాటా. ఇత్యాదు లుదాహరణములు.

వివ:—క్రోడాశబ్దము టాబంతము. స్వభావమువలన నశ్యములయొక్క వక్షస్థలమును బోధించునని హరవర్తానుల యభిప్రాయము. (న నా క్రోడం భుజాంతమ్) క్రోడశబ్దము పులింగముగాదు, భుజాంతరమును బోధించునని అమరమున చెప్పుటైనను. పుంలింగముని రత్నపతి యనెను. క్రోడాదిగణమున క్రోడ, అను ప్రాతిపదికము మాత్రమే పరిపబ్దము గాని టాబంతము పరిపబ్ద లేదని గణరత్నములూదధికారు డనెను. వీనినిబట్టి క్రోడశబ్దము మూడొ లింగములు గలదని తెలియుచున్నది. ఇట్టి క్రోడశబ్దము నూత్రమున కుదాహరణ మగునని దీక్షితాశయము. తువాదిగణమున కృష్ (నిమజ్జనే) అను ధాతువుయొద్ద మాధవీ య ధాతువృత్తిలో మాధవు డీల్లుచెప్పెను. క్రోడః అనునది ఘశబ్దము. క్రోడాదిగణమున టాబంతమునకే వాతమువలన భుజాంతరమును మాత్రము బోధించు క్రోడశబ్దమునకు బహువ్రీహియంగు “స్వాక్ష్వాత్” అను నూ. చే, జీఘ వికల్పముగనగును. కాన కల్యాణక్రోడీ, కల్యాణక్రోడా (మయూరీ). అని యగును.

* 516. సహనభో విద్యమాన పూర్వాచ్చ. 4-1-57. సహ నభో విద్యమాన పూర్వాత్ । చ । (న, జీఘ)

సహిత్యాది త్రికపూర్వాన్న జీఘ । సకేశా ।

అకేశా । విద్యమాననాసికా ॥

516. సహనభో విద్యమాన శబ్దములు పూర్వగుండును స్వాద్యవాచకము లంతముందును గల ప్రాతిపదికముకంటె జీఘ రాదు. “స్వాక్ష్వాత్” “నాసి క్షోదర” నూత్రములచే ప్రాప్తముగ జీఘనకు నిషేధము. ఉదా:—సకేశా. (కేశైస్సహ వర్తతే) సహ శబ్దమునకు సకారాదేశము. అకేశా. (అవిద్య మానాః కేశా యస్యాః). విద్యమాన నాసికా. (విద్యమానా నాసికా యస్యాః) పెద్దముక్కు గలది.

* 517. నఖముఖాత్స్వంజ్ఞాయామ్. 4-1-58. నఖముఖాత్,
సంజ్ఞాయామ్. (జీష్, న)

జీష్ న స్యాత్ । కూర్పుఖా । గౌరముఖా ।
సంజ్ఞాయామ్ కిమ్ । తామ్రముఖీ కన్యా ॥

517. నఖముఖశబ్దము లక్ష్యమందుగల ప్రాతిపదికములకంటె జీషు రాదు.
ఉదా:—కూర్పుఖా. “కూర్పుపదా త్స్వంజ్ఞాయామ్” (862) నూ. చే,
గత్వము ఇది రాకముని సోదరిక సంజ్ఞ. కూర్పునత్ నఖాని యస్యా: (చేటులు
వంటి గొట్టు గలది) అను నవయవార్థమును వివక్షించునపుడు జీష్ నిషేధము,
గత్వముగూడ రానందున కూర్పునభీ అని యగును. గౌరముఖా. ఒక స్త్రీకి
జీషు. తామ్రముఖీ (తామ్రం ముఖం యస్యా) కన్యా = ఎఱ్ఱని ముఖముగల
కన్య. ఇది సంజ్ఞగాదు. సూత్రమున “సంజ్ఞాయామ్” అనుటచే నిచట నీ
నిషేధము ప్రవర్తించదు.

* 518. దిక్కుర్వపదాన్ జీష్. 4-1-60. దిక్కురపదాత్,
జీష్. (జీష్)

దిక్కుర్వ పదాత్స్వంజ్ఞాయామ్ తామ్రలిపదికా త్ప
రస్య జీష్ జీరాదేకః స్యాత్ । ప్రాజ్యభీ । ఆమ్య
దాత్తం పదమ్ ।

518. ఆనవృత్తమున జీష్ అనునది షష్ఠ్యర్థముగ వివక్షిణాయము నొం
డును. దిక్కురపదము పూర్వపదముగాగల్గి స్వాంతవాచక ముత్తరపదముగల
ప్రాతిపదికముకంటె పదమగు జీషునకు జీరాదేకమగును. ఉదా:—ప్రాజ్యభీ.
(ప్రాక్ ముఖం యస్యా) స్వరథేషమే ఫలము. ఇది జీష్ న్యుపపత్తే నాద్యుదా
త్తము సిద్ధమగును. జీష్ న్యమైనచో నన్తోదాత్తము ప్రసక్తమయ్యెడిది.

వివ:—జీష్పదమున కనువృత్తిజేసి జీషునకు జీషును విధించుటయని,
స్వతస్త్రియుగ జీషును విధించినచో ‘ప్రాక్ గుల్ఫా’ ప్రాక్ క్రోడా,
మొదలగు చోటులందును, “అసంయోగో పథాత్” అను నిషేధమును
విధించి యీ జీషు ప్రసక్తమగును. జీషునకు జీషును విధించినచో ప్రాక్
గుల్ఫాగలందు గుల్ఫాములు సంయోగోధము లగుటచే జీషు రానందున దోషము
వారింపబడును.

* 519. వాహ. 4-1-61. (జీష్)

వాహన్తా తామ్రలిపదికాత్ జీష్ స్యాత్ । జీషే

వాసువర్తలే న జీవః । దిత్యవాత్ చ మే దిత్యాహీ
చ మే॥

519. వాహః అనునది వాహ్ శబ్దమునకు పంచమ్యైక వచనము. వాహ్, అనునది ణ్వీప్రత్యయాంతమునకు వహ్ ధాతువున కనుకరణము. స్వరితత్వము లేనందున సన్నిహితమైనను జీవున కనువృత్తిలేదు. స్వరితత్వ ప్రతిష్ఠాకలన జీవే యనునర్తింపబడును. వాహ్, అనునది యంతముంగల ప్రాతిపదికముకంటె జీవు వచ్చునని నూత్రము. ఉదా:—“దిత్యవాత్ చ మే, దిత్యాహీ చ మే” దిత్యం వహతి అని యర్థము. (ఆరుమాసముల కాలము పశువులకొక వయస్సనియును, దిత్యశబ్దమట్టి మూడవ వయస్సు బోధించుననియును, యజుర్వేద భాష్యమున చెప్పబడెను). దిత్యవాహ్ + ఈ. భసంజ్ఞ యుండుటచే, “వాహ ఊత్” (330) నూ. చే, సంప్రసారణ సంజ్ఞగల ఉత్ అగును. పూర్వరూపము. వృద్ధి. ణ్వీప్రత్యయము ఛందోమాత్ర గోచరమగుటచే వేద వాక్యమే యుదాహరింపబడెను.

వివ:—ణిజంతమునకు వహ్ ధాతువుకంటె క్విప్ ప్రత్యయమునలన లోకమునగూడ వాహ్ అను రూపము సిద్ధమగును గాన లోకమందును దిత్యాహీ, అను రూపము సాధునగును. ఇట్లే నూత్రము లోకముకొఱకు నావశ్యమగుటచేత నే యీ నూత్రము నిచట వ్యాఖ్యానముచేసెను. లేనిచో వైదిక ప్రకరణముననే వ్యాఖ్యానము చేయవలసియుండును.

* 520. సఖ్యశీర్షి భాషాయామ్. 4-1-62. సఖీ । అశిష్ఠి ।
ఇతి । భాషాయామ్ ॥

ఇతిశబ్దః ప్రకారే భాషాయా మిత్యనంతరం ద్ర
ష్టవ్యః । తేన ఛందస్యపి క్వచిత్ । సఖీ । అశిష్ఠి । ఆధే
సహ్ ఛందయంతా మశిష్ఠీ ॥

520. సఖి, అశిశు, ఈ శబ్దములకు లోకమున సార్వత్రికముగను వేద మున గొన్నిచోటలందును జీవు నిపతింపబడెను. ఇతి శబ్దమునకు ప్రకారము, అనగా సాదృశ్యమని యర్థము. భాషాసదృశము వేదమగును. దీనిని భాషాయామ్, అను పదము చివరను జేర్చివలయును. (భాషాయామితి). భాషయన లోక ప్రయోగము. ఇట్లు చేయుటవలన సఖ్యశీర్షి శబ్దములు లోకమందువలె వేద మందును సాధువులగునను నర్థము లభించును. భాషాయామ్, అను పదమును విడిచిన నీ యర్థము లభించును, గాని యిట్లు చెప్పటచే వేదమున గొన్నిచోట లండే సఖ్యశీర్షి శబ్దములకు సాధుత్వమును నర్థము లభించును. ఉదా:— సఖీ ।

అభిష్ట. (అభిష్టతే శకు ర్యశ్చాన్య). చేరమున గొన్నిచోటులందే యగుటవలన “సఖా సప్తపాదన” అను చోటున జీఘ నివృత్తియగును.

* 521. జాతేర స్త్రీవిషయాదయో పధాత్. 4 1-3. జాతేః ఆస్త్రీవిషయాత్. ఆయో పధాత్. (జీఘ)

జాలివాచి యన్న చ స్త్రీసూం నిరుతమ యోపధం తతః స్త్రీసూం జీఘ శ్వాత్. (1 వా) ఆ కృత్రిహణా జాలి. ఆనుతసంస్థా నశ్యజ్యేష్ఠ్యైః తటి. (2 వా) లిక్తానాం చ న స్యభాత్. స్పృహ ఖ్యాదిద్దాగ్రహ్య. ఆస్వోద్దృష్టే సశ్యేకస్యాం కృత్త కథనాద్వ్యక్త్యక్తరే కథనం వినాపి సుగ్రహ జాలితి లక్షణాద్దామ్. కృష్. సత్యక్తమ్ కమ్. శుక్లా. స్పృత్యాదికమ్. దేవతా. (3 వా) గోత్రం చ చరతైస్సహ. ఆపత్య ప్రత్యమాన్తః కాఖ్యాద్యత్ప్రవాచీ చ, శబ్దా జాలికాన్యం లభత ఇత్యర్థః. బౌప. వీ. కీ. బహ్వచ్చీ. బ్రాహ్మణీర్వత్త తు కాద్దవాది హ కాత్ జీనా జీఘ బాద్ధతే. జాతే. కమ్. ముంఠా. ఆస్త్రీవిషయాత్ కమ్. బలాకా. ఆయో పధాత్కమ్. క్షత్రసూ. (4 వా) యోపధ పతిషేధే హను, గవ య ముకయ మనుస్య మత్స్యనా మశ్రుతిషేధః హయా. గవయా. ముకియా. హల క్త్యైస్యేతి య లోపః. మనుషీ. (1 వా) మత్స్యగ్య క్త్యామ్. మత్స్యి॥

521. ఆస్త్రీ) విషయాత్తనచోట విషయశబ్దమున కితకాగమము బోధింప కుండుట యని యర్థము. ఆస్త్రీవిషయాత్తను పదమువలన నిత్య స్త్రీ)ర్విధము గాఁబట్టి యనునగ్ధము లభింపును. నిత్య స్త్రీ)ర్విధము యకాగోపప్రమును గాఁబట్టి జాలివాచికిముకింటే జీఘ వచ్చునని స్మాత్రంబును. “నిత్య మేః హనేకాను గతం జాలి.” “జననేన ప్రాకృతే యానా జాలి” ఈ కీర్తిగ జాలి లక్షణ ములు వేర్వేరుగ నున్నవి. ఇందు మొదటి లక్షణము శుక్లగణము, ఏకము నిత్య మను పక్షమున, శుద్ధగణముం దితివ్యాప్తమగును. రెండవది, యవశ్యము (నడిగయస్సు) మొదలగు జాతులు జ్యోతో వచ్చునవి గానందున వానియం దవ్యాప్తమగును. కావున నిదటి జాలిస్వరూపమును మూడు విధములుగ చెప్పు చున్నాడు:—“ఆకృత్రిహణా.....గోత్రంచ చరతైస్సహ”,

(1) ఆకృతిగ్రహణా జాతిః (గృహ్యతే అనేకేతి గ్రహణమ్ = గ్రహణ సాధనము. ఆకృతిః = అవయవ సన్నివేశము. ఆకృతిః గ్రహణం యస్యాః = ఆకృతి గ్రహణా). ఒకేరీతినుండెడి యవయవ సన్నివేశముచే పోల్పదగినదని యర్థము. ఇట్టి యాకారముగలది గోవు, ఇట్టి యాకారముగలది తటము. ఈరీతి నాకృత్యుపదేశమువలన తెలియదగినది జాతియని ఫలితార్థ మగును. ఉదా:—తటీ. జలసమీపకేత విశేషము తటమును నుపదేశముచే తెలియదగినది తటత్వజాతి యగును. జాతివాచకమగు తట శబ్దముకంటె జీవు వచ్చును.

(2) కృషుజని (శూద్రుడు) యదలి యవయవ సన్నివేశము బ్రాహ్మణాది సాధాణముగలదే ప్రథమ లక్షణముచే కృషులత్వము జాతి గావించుటచే నీ క్షిప్రము లక్షణ మారంభింపబడెను. 2 “లింగానాం చ...నిర్ద్యాయో” లిక్తానా మనుచోట పక్షి నిర్ద్యాయము. స్వభావో = స్వాభావి లిక్తాని న భజతి అను విగ్రహమున స్వశబ్దము లిక్తాపేష గలదైతను భాష్య ప్రామాణ్యమువలన నిచట సమానము క్షిప్రత్వి యు వలను. సక్యోత్ = ఒక్కమాట, ఆఖ్యాత నిర్ద్యాయో = ఉపదేశమువలన తెలిసికొందగినది. దేనికి మాడు లిక్తము లుండనో, యేది యొకక్కర్తించు వాడుమాట చెప్పటవలన వారికమాటను మొదలగువారి యందు తిరుగ చెప్పుకొనలేకనే గ్రహించుటకనో యనియును జాతి యగనని యర్థము. ఉదా:—కృషురీ. ఇచట కృషులత్వము జాతి. దీనినుందు పులిద్ద శ్రీజన్మముచే యుండుటచే నిది ముగ్ధత్వ భాక్త్యగను. మఱియు నొకనిని జాపి యితడు కృషుజని చెప్పిన నతని పుత్రులందును, సోదరులందును, చెప్పు కనే కృషులత్వము ప్రసీదిమగను. శుక్లత్వము మాడు లిక్తములు గలవగుటచే జాతి గాదు. ఇచట శుక్లత్వముకంటె బ్రహ్మణ్యమునకై అవ్యలిక్తత్వే అను విశేషణ మాకర్తవ్యము. (శుక్లా) దేవదత్తుడను పేరుగలవాని నొకనినిజాపి యితడు దేవదత్తుడని చెప్పినను వాని పుత్రులందుగాని వాని సోదరులందుగాని దేవదత్తుడు గృహీతము గానందున దేవదత్తత్వము జాతి గాదు, ఇచట దేవత్తి శబ్దముకంటె బ్రహ్మణ్యత్వముకంటె సక్యదాఖ్యాత నిర్ద్యాయో అనున ఛావశ్యము.

(3) బౌద్ధ గతత్వము కితత్వము మొదలగునవి, తటత్వ కృషులత్వా దులకరె సమంతసంస్థా న్యజన్మములు గానంగనను, మాడు లిక్తములు గలవగుట వలనను, పై రెండు లక్షణములు ప్రవర్తించుపక్షమందున బౌద్ధగతి కరీ మొదలగు రూపముల సంగ్రహణము, మాడవ లక్షణమును చెప్పవచ్చును. “గోత్రం చ...సహ”. గోత్రశబ్దమున కిచట కాస్త్రీయగోత్ర విశ్ఫము. (ప్రవరాధ్యాయ

ప్రాక్రమగు లాకగోత్రము గ్రహింపబడదు) “అపత్యం పాత్ర ప్రభృతి గోత్రమ్” (4-1-162) అను సూత్రముచే విధింపబడు పాత్రులు మొదలగు నపత్యము కాస్త్రీయగోత్ర మనబడును. గోత్రాపత్కార్యమందు ప్రాతిపదికముల కంటె నణాది ప్రత్యయములు విధింపబడెను. చరణశబ్దము వేదములయొక్క కాఖల నధ్యయనము జేయువానిని బోధించును. అపత్య ప్రత్యయములు, కాఖాధ్యైత్య వాచకములును, జాతికార్యమును పొందునని ఘోతార్థము. ఉదా:—బౌపగవీ. (ఉపగోరపత్యం స్త్రీ) బౌపగవశబ్ద మణ్డస్తము. “టిడ్గాణ్” (478) సూ. చే, ప్రాప్తయగు జీవును బాధించి జీవు వచ్చును. కశీ. (కతకాఖను జన్మిన యాదుది) బహ్వచ్చీ (బహ్వ్యోః ఋచః అధ్యైత వ్యా యస్యాః). (చమనదగిన యనేక ఋక్కులు*ల యాదుది). ఇపుడు స్త్రీలకు వేదాధ్యయనమునం దధికారము నిషిద్ధమైనను, “పురాకల్పేషు నారీణాం హంజీబంధన మిష్యతే. ఆధ్యాపనం చ వేదానాం సావిత్రీచవనం తథా” అను యమస్మృతివలన పూర్వకల్పములం దధికారము విహితముగుటచే నివి యుదహరింపబడెను.

బ్రాహ్మణత్వము రెండవ లక్షణముచే జాత్యైవమన బ్రాహ్మణశబ్దము నకు జీషు ప్రాప్తయగుచున్నది, గాని కార్జరవాదిగణమున బ్రాహ్మణ శబ్దము పరింపబడుటచే “కార్జరవాదిభ్యో జీన్” (500) సూ. చే, విధింపబడు జీన్ ప్రత్యయ మీ జీషును బాధించును. కాన బ్రాహ్మణీ, అనునది జీన్ ప్రత్యయాస్త మగును. (ముణ్డ గణమోగామ్యజ్ఞా) ముణ్డమను గుణసంబంధముచే ముండ అను వ్యవహారముగల స్త్రీని బోధించు ముణ్డశబ్దమునకు జీషును వారించుటకు సూత్ర మున జాతేః అనున దావశ్యకము. ముణ్డీ, అని యగును. నిత్య స్త్రీత్వమగు, బలాక శబ్దమునకు జీషును వారించుటకై “ఆసీ షమయాత్” అనునది యావ శ్యకము. బలాకా. యకాలోపధమగు క్షత్రియ శబ్దమునకు జీషును వారించుటకై “అయోపధాత్” అనునది యావశ్యకము. క్షత్రియా. (వా) హయ, గవయ, ముకయ, మనుష్య, మత్స్య, పీనికి “అయోపధాత్” అను నిషేధము ప్రసరించదు. పీనికి జాలిలక్షణమగు జీషు వచ్చును. ఉదా:—హయ, గవయ, ముకయ, మనుషీ. (మనుష్య + ఈ, ఆకారలోపము, “హలస్త దితస్య” (475) సూ. చే, యకారిలోపము). మత్స్య. (మత్స్య + ఈ, ధికారిలోపము. “సూర్యతిప్యగస్త్య” (502) సూత్రములొని “మత్స్యస్య క్వామ్” అను వార్తముచే యలోపము).

- * 522. పాకకర్ణ పర్ణ పుష్ప ఫలమూలవాలోత్తర పదాచ్చ.
4-1-64. పాకకర్ణ...త్తర పదాత్, చ (జాతే,
జీన్).

పాకాన్య త్తరపదాన్తాతివాచినః స్త్రీ విషయా
దపి జీవ స్యాత్ । ఓదనపాకీ । శక్కుక్తి । కాలపక్తి ।
శబ్దపుష్పి । దానీఫరీ । దర్శములీ । గోవాలీ । ఓషధి వి
శేషే రూఢా ఏతే ॥

522. పాక, కర్ణ, పర్ణ, పుష్ప, ఫల, మూల, వాల, వీనిలో నేదైన
ను త్తరపదముగల్గి జాతివాచకముగు ప్రాతిపదికముకంటె, నిత్య స్త్రీ ల్లిబ్ధమైనను
జీవు వచ్చును. ఓదనపాకీ మొదలగునవి యుదాహరణములు. ఇవి సముదాయ
శక్తిచే నోషధి విశేషబోధకములు. అవయవార్థ శూన్యములని భావము. ఇవన్ని
యును నిత్య స్త్రీ ల్లిబ్ధములగుటవలన పూర్వసూత్రముచే జీవు ఆప్రాప్తయగుచుండ
నీ సూత్ర మారంభింపబడెను. బహుపుష్ప (కాఖ) బహుఫలా మొదలగు శబ్దము
లందు జీవీవృత్తి జాతి గ్రహణాయుక్తికి ఫలమని తెలియునది.

* 523. ఇతో మనుష్యజాతేః. 4-1-65. ఇతః । మనుష్య
జాతేః. (జీవ)

జీవ స్యాత్ । దాక్షి । యోపధాదపి । ఉదమే
యస్యాపత్యం బౌదమేయా । మనుష్యేతి కిమ్ ।
తి త్తిరిః ॥

523. ఇకార మస్తమందుగల మనుష్యజాతి వాచకముకంటె జీవు
వచ్చును. ఉదాః—దాక్షి. (దక్షస్యాపత్యం స్త్రీ) దాక్షి శబ్దమపత్య
ప్రత్యయూత్తమగుటచే “గోత్రం చ చరిణ్యైహ” అను లక్షణముచే జాతి
యగును. జాతిపదము పూర్వసూత్రమునుండి యనునర్తించుచుండ తిరుగ నీ
సూత్రమందలి జాతి గ్రహణమువలన యకారోపధమగుదానికంటె నీ సూత్రముచే
జీవు వచ్చుననునర్థము సిద్ధమగును. ఉదాః—బౌదమేయా. (ఉదమేయస్యా
పత్యం స్త్రీ) సూత్రమున మనుష్యగ్రహణము లేనిచో పక్షిజాతి వాచకముగు
తి త్తిరి శబ్దముకంటెను జీవు ప్రసక్తిమగును.

* 524. ఉజుతేః. 4-1-66. ఉజ్, ఉతః (మనుష్యజాతేః,
అయోపధాత్)

ఉకారాంతా దయో పధాన్యమన్యజాతి వాచినః
స్త్రీయమాజ్ స్యాత్ । ఉరూః । ఉరు నాదిభ్యో
ణ్యః । తస్య స్త్రీయమవస్తీత్యాది నా లక్ । అయో
పధాత్కిమ్ । ఉద్వ్యక్తః (వా) ఆప్రాణిజాతేశ్చా ర
జ్జ్వదీనా ముపసంఖ్యానమ్ । రజ్జ్వదిపద్యదా పాదు త

ద్వాదశ్య ఏవ। అలాబ్యా। కర్కశ్వా। ఆనయోర్ద్వి
 ధ్వాస్త్యేఽపి నోక్ ధాత్వోతి విభక్త్యదాత్తిత్వ
 ప్రతిషేధ ఉచ్యతే। ఫలమ్। ప్రాణిజాతేస్తు కృకవాహః।
 రజ్జ్వదేస్తు రజ్జః। హనుః॥

521. ప్రాస్తోకారాస్తము, యకాకోఽథ భిన్నమునగు మనుష్యజాతి
 వాచకముకంటె (స్త్రీ) స్త్రీయన ఉ (క్) ప్రత్యయమగును. ఉదా :—కరూః
 (కురోరపత్న్యం (స్త్రీ) ఆపత్య ప్రత్యయమునగుటచే కురుశబ్దము జాతికార్యము
 నొందును. కురుశబ్దమున కపత్యాస్త్యమున ప్రాప్తమగు నట్టి ప్రత్యయమును
 తాదాచి “కురువాదిభ్యోణ్యం” (4-1-17) సూ. చే, గ్యప్రత్యయము
 వచ్చును. దానికి “(స్త్రీ) గునునర్తి” (4-1-17) సూ. చే, లక్కిగును.
 అధ్వశ్యం. (అధ్వశ్యశాఖ నధ్వయముచేయు నాహుతి) చరణమగుటచే జాతి
 కార్యము నొందును. ఆయోపధాస్తము విశేషమువలన నిగట నూజు వాఱిత
 మగును.

(వా) రజ్జ్వదిగణ పతితములగుచిది ప్రాణిభిన్నములగు నుకారాస్త
 జాతివాచకములకంటె నూజు చెప్పవచ్చును. “అర్జ్వాదీనామ్” అనునది పత్య
 దాసము రజ్జ్వదిభిన్నము, రజ్జ్వది నవృశమునని య్గాము లభింనును. ఇచ్చటి
 సాదృశ్య ముకారాస్తసూపమును ప్రేరింపించును. కాన రజ్జ్వదిభిన్నము లుకా
 రాస్తములే గావలయునగు నధ్యము లధించును. “అలాబ్యా” అను భాష్యదా
 హరణమువలన నీ వాస్తవికమునకి ‘ఉతి’ అనునది యనుకరింపను. అలాబ్యా.
 (అలాబూ + టా) కర్కశ్వా. (కర్కశూ + టా) అలాబూ కర్కశ్వా
 శబ్దములు ఓరోకారాస్తములైనను, వీనికి తృతీయైక వచనాగలంగు “నోక్
 ధాత్వో” (6-1-17) (ఉజు, ధాతుచ్చ, వీరయెక్కు యణ్ణుకంటె పరమగు
 శస్సు మొదలగు విభక్తల కుదాత్తిత్వము రాదు). సూ. తె, విహితముగు
 విభక్త్యదాత్తి ప్రతిషేధము ఉత్ విధానమునకు ఫలము. ఈ విషయమును
 మార్చించుటచే ప్రథమా ద్వితీయా విభక్తలనవిడిచి తృతీయైకవచన ముదాహృత
 మయ్యెను. ప్రాణిజాతి యగుటచే కృకవాహః, (కోఽ) అనునోట నూక్
 తారించుచుండును. మనుష్యజాతి వచనము గ నందున పూర్వసూత్రముచేగూడ
 నూజు రాదు. అర్జ్వాదీనామ సువర్ణదాసముచే రజ్జ్వదిలకు ఉజు నివృత్త
 మగును. ఉదా :—రజ్జః. హనుః.

* 525. బాహ్వంత్యైర్జ్ఞానామ్. 4-1-67. బాహ్వంత్యై,
 సంభాయామ్ (ఉత్)

ప్రీత్యా మాత్ స్యాత్ । భద్రబాహుః ।

సంజాయాం కిమ్ । వృత్తిబాహుః ॥

525. బాహుశ్చ మన్మదుగల ప్రాతిపదికముకంటె సంజయంగు ఊజు వచ్చును. ఉదా:—భద్రబాహుః. (2కి ప్రీతి సంజ). వృత్తి బాహుః. (వృత్తి బాహు యస్యా). గుండని భుజములుగల యాడుది. సంజాయామ్, అను విశేషణమువలన నిట నూజు వాతమగును.

* 526. పద్మోశ్చ. 4-1-6. పద్మో చ (ఉక్)

పద్మా (వా) శ్చశుకస్యోకాంకార లోపశ్చ ।

చామాత్ । పుంసోలక్షణ్య జీహ్వపవాదః ।

లిङ్గిణ్య సరిభాషయా స్వావం । శ్వశ్రూః ॥

526. పద్మ శబ్దముకంటె ఊజు వచ్చును. ఉదా:—పద్మా, (కాశ్చ లేనిది) పద్మ శబ్దము గుణవాచకముగుటవలన “ఊజుతః” (24) నూ. చే, నూజు, అప్రాప్తమగుచుండ నీ నూత్ర మూగంభింపందెనని తేలియుంది. (వా) శ్చశుకస్య ప్రీతి అను ననవున శ్చశుశబ్దముకంటె మాత్ ప్రత్యయమును, శ్చశు శబ్దముగోని యుకారమువలన, లేనియు తెనుచు అకారమువలన లోపముగూడ నెప్పుడగును. ఈ ననవున “శ్చశుకస్యోక్త్యా” (912) అను నిర్దేశమువలన సిద్ధమగు వ్యయము బోధింపవలసి గాని యప్రాప్తమగును. కావున తుర అకారమున కేగింపమగును. ఉక్ ప్రత్యయము పుంసోలక్షణ జీహ్వ కపవాదము. ఉదా: శ్వశ్రూ. (తనభ్యావ తల్లి) “ప్రాతిపదిక గ్రహణే .....ప్రవాణమ్” అను పరిభాషచే నూత్ర శ్వశ్రూ శబ్దముకంటె స్వాది ప్రత్యయమువచ్చును. ప్రత్యయము వచ్చుటచే వ్యవత్సరముచేగాని వృత్తినితా న్తము గానంగుండు క్షిప్రము నూత్రముచేగాని ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లేనందున పరిభాషవలననే స్వాదులను చేయవలయును.

* 527. ఉపమాత్తరచాదౌపవ్యే. 4-1-69. ఉపమాత్తర ప

చాత్, ఔపవ్యే (ఉక్)

ఉపమానవాచి పూర్వపద మూయాత్తరపదం

సత్కృతిపదికం తిస్కామాత్ స్యాత్ । కరభోమః ॥

527. ఉపమానతే ఆనయేతి = ఉపమా. (ఉపమానము). తద్భావః, ఔపవ్యయ. (సాచ్చిత్త్యము). ఔపవ్యయ (ఉపమానోపమేయ భావము) గవ్యమానముగచుండ నుపమేయవాచకమగు నూహశబ్ద ముత్తరపదముగల ప్రాతి పదికముకంటె నూజు వచ్చునని యర్థము. ఉత్తరపదమున సమాస చరమావ యవము. పూర్వపదమున సమాసముయొక్క పూర్వపదమువము. పూర్వపదమున్న

గాని యుత్తరపదముండదు గాన “యేన'విసా యదనుపపన్నమ్ తతే నాక్షి ఘ్యతే” (దేనిని విడిచి యేదియుండవో, అది దానిచే నాక్షిపింపబడును). అను న్యాయమువలన నూత్రమందలి యుత్తరపదముచే పూర్వపద మొక ప్త మగును. ఉత్తరపద సాన్నిధ్యమువలన నా పూర్వపద ముపమానవాచకమే యగును. ఫలితార్థము:—ఉపమాన వాచకము పూర్వపదముగను, ఉపమేయ వాచకమగు నూరుశబ్ద ముత్తరపదముగనుగల ప్రాతిపదికముకంటె, ఊక్ష ప్రత్యయము వచ్చును. ఉదా:—కర్కభోరూ. (కర్కభావివోరూ యస్యాః). మణిబంధమునుండి చిటికెనక్రేలి వరపగల హస్త పార్శ్వభాగము కరధి మన లడును. దీనితో సదృశముగ తొడలుగలదని కర్కభోరీశబ్దమున కర్కము.

* 523. సంహిత శఫలక్షణవామాదేశ్య. 4-1-70. సంహిత శఫలక్షణవామాదేశః। చ। (ఊర్వాత్తపదాత్। ఔ పమ్యే)

అనాపమ్యార్థం నూత్రమ్। సంహితోరూః।
 సైవ శఫోరూః। శఫో ఖురౌ, తావివ సంశ్లిష్టత్వా దు
 పచారాత్। లక్షణశబ్దాద్య ఆద్యచ్। లక్షణోరూః।
 వామోరూః। (వా) సంహితసహాభ్యాం చేతి వక్తవ్యమ్।
 హితేన సహ సంహితౌ, ఊర్వా యస్యాసా సంహితో
 రూః। సహితేష్వతి సహా ఊర్వా యస్యాః సహోరూః।
 యద్వా। విద్యమానవచనస్య సహశబ్దాన్య ఊర్వతిశ
 య ప్రతిపాదనాయ ప్రయోగః॥

528. సంహిత, శఫ, లక్షణ, వామ, యివి పూర్వపదముగను, ఊర్వ శబ్దము ఉత్తరపదముగనుగల ప్రాతిపదికముకంటె ఊర్వా వచ్చును. ఔపమ్యము గమ్యమానము గానపుడు నూక్ష ప్రత్యయముతోర కీ నూత్ర మోరంభించబడెను. ఉదా:—సంహితోరూః. (సంహితాపూర్వా యస్యాః), ఒకదానితో నొకటి గలసికొనిన తొడలుగలది. శఫోరూః. (శఫో ఊర్వా యస్యాః). సంహితోరూ శఫోరూ శబ్దములు సమానార్థకములు. శఫశబ్దము “శఫో క్షీచే ఖురౌ పుమాన్”, అని యమరశోకమున నప్రంసక లిప్తముగ జెప్పబడినను, “శఫః ఖురే గవాదీనాం మూలే విటపినామపి” అను హేమచంద్రశోకమున పులిశ్చముగ జెప్పబడుటచే నిచట “శఫా” అనుట దోషము గాదు. శఫములన పశువుల డెక్కలు. ఇవి యూరువులగుట ప్రత్యక్షవిగ్రహమైన నూరువులు డెక్కలవలె గలసియుండుటచే నాశోపితమగు శఫశబ్దముగలవను నర్థము నిర్దుష్టమగును. సమాన ముపమానోప మేయ భావబోధకము గానందున పూర్వనూత్రమునవ వ్రాపిరేను. లక్షణోరూః. (లక్షణో ఊర్వా యస్యాః). “లక్షణము క్తములగు తొడలుగల యాడుది”. ఇచట లక్షణశబ్దము “ఆర్క ఆదిభ్యోఽచ” (5-2-127) నూ. చే, మతుబర్థ

మున విహితమును అచ ప్రత్యయస్తముగాని మార్దవాది గుణపర్యాయముగాదు. వామోరూః. (వాహా ఊరూ యస్యాః). కుండరములగు తోడలుగలది. (వా) సహిత, సహ, యివి పూర్వపదముగను, ఊరుశబ్ద ముత్తరపదమునుగుల ప్రాతిపదికముకంటెను, ఊజు చెప్పదగును. ఉదా:—సహితోరూః. (సహితో ఊరూ యస్యాః). సహిత శబ్దమునకు హితముతో గూడినవని యర్థము. కుండరములగు తోడలుగల యాడుదని యర్థము ఫలితముగను. సహోరూః (సహేతే ఇతి = సహా, రతియందలి శ్రమను సహించునవి. సహా ఊరూ యస్యాః). లేక విద్యమానవాచకముగ సహశబ్దముగల బహుప్రీహి. (సహ = విద్యమానా, ఊరూ యస్యాః). ఊరువులందలి సాన్దర్యాతిశయమును బోధింప నిట్టి ప్రయోగము చేయబడును.

* 529. సంజ్ఞాయామ్. 4-1-72; (కద్రుకమణ్డలోష్విః. ఊజ్)

కద్రుకమణ్డలోష్విః సంజ్ఞాయామ్ స్త్రీయా
మూజ్ స్యాత్ | కద్రూః | కమణ్డలూః | సంజ్ఞాయామ్
కిమ్ | కద్రుః | కమణ్డలూః | అచ్చన్దోర్ధం వచనమ్ ||

529. కద్రుకమణ్డలు శబ్దములకు సంజ్ఞాయందు ఊజు వచ్చును. కద్రూః. (నాగమాతకు పేగు). కమణ్డలూః. (మృగవిశేష వాచకము). సంజ్ఞాయం దనుటవలన కద్రూః, కమణ్డలూః, అను (సంజ్ఞ గాని) చోటులందు, ఊజు వారితమగును. ఛందస్సునందు “కద్రుకమణ్డలోష్వి శ్చస్తసి” (4-1-72) నూ. చే, నూజు సిద్ధమగును, గాన నీ నూత్రిము లోకమున నూజ్ ప్రత్యయ విధానము కొఱకగునని గ్రహించునది.

* 530. శార్జరవాద్యఘో జీన్. 4-1-73. శార్జరవాది, ఆ
ఘః, జీన్. (అతః, జాతేః).

శార్జరవాద్యఘో యోఽశార్జరస్త దంతాచ్చ
జాతివాచినో జీన్ స్యాత్ | శార్జరవీ | బైదీ | జాతేరిత్య
సువృత్తేః పుంయోగే జీషేవ | పునరయోర్వృద్ధిశ్చే
తి గణనూత్రం | నారీ ||

* శార్జరవ, కావటవ, గొగ్గులవ, బ్రాహ్మణ, గొంమ, కామణ్డలేయ, బ్రాహ్మణ
కృలేయ, ఆటఫేయ, అనిఫేయ, ఆకోకేయ, వాత్సాయన, మౌక్తాయన, కైకసేయ,
కావ్య, కైబ్య, ఏహి, పర్వేహి, ఆశ్మరభ్య. బైఁపాన, అరాల, చణ్డాల, వతణ్డ, బోగవద
గొంమకోః సంజ్ఞాయాం మటాదిమ విత్యం హ్రస్వార్థమ్ | పునరయోర్వృద్ధిశ్చ, పుత్ర,
ఇతి శార్జరవాది ||

530. శార్దరవాది, అనునది లుప్త పఞ్చమ్యంతము. అఞ్ఞః, అనునది షష్ఠ్యంతము. ఇది ఆకారమునకు విశేషణము. శార్దరవాది గణపతియులగు జాతి వాచకముల కంటెను, అఞ్ఞః ప్రత్యయముయొక్క ఆకార మంతయునుగల జాతి వాచకము కంటెను, జీవః ప్రత్యయము వచ్చును. ఉదా: — శార్దరవీ. (శృంగ రోరపత్యం (స్త్రీ) శార్దరవ, అనునది అపత్యైకముగు నఞ్ఞః ప్రత్యయము. “టిదాణఞ్ఞః” సూ. చే, ప్రాప్తముగు జీవును బాధించి జాతిలక్షణ జీవు ప్రాప్తముగుచున్నది. దీనిని బాధించి జీవు వచ్చును. స్వరభేదము ఫలము. బైదీ. (విదస్యాపత్యం (స్త్రీ). బైద, అనునది అఞ్ఞంతము. జాతిలక్షణ జీవును బాధించి జీవు వచ్చును. జాతేః, అనుదాని ననుక్యత్తి చేయుటవలన పుంసాగమం దీ నూత్రిము ప్రవర్తించును, గాన పుంసాగమమున పుంసాగలక్షణ జీవే ప్రవర్తించును. “శార్దరవ (స్త్రీ)” “విదస్య (స్త్రీ)” అను నర్థములందు క్రిమ్యముగ శార్దరవీ, బైదీ, అను రూపములగును. స్వరభేదము ఫలము. గణనూత్రిము — స్వరశబ్దములకంటె జీవః ప్రత్యయము వాని యాద్యద్వయవ మృద్ధియునగును. స్వరశబ్దమునకు “ఋషేధ్యః” (307) సూ. చే, జీవును నరశబ్దమునకు జాతి లక్షణ జీవును, ప్రాప్తముగుచుండ దీనిని బాధించుటకును, వృద్ధిని విధించుటకు నీ నూత్రి మారంభింపబడెను. రెండింటికి నుదాహరణము. నాత్రి. (నృ + ఈ, వృద్ధి). నర + ఈ. లక్ష్యముసారి వ్యాఖ్యానమువలన మొదటి యకారమునకే వృద్ధి. నారీ.

వివ: — అలో న్యపరిభాషచే నరశబ్దమున, తుది యకారమునకే వృద్ధి ప్రాప్తముగుచున్నది. కాని చూపబోవు గణనూత్రి వ్యాఖ్యానము ననుసరించి ప్రథమాకారమునకే వచ్చును. గణనూత్రి వ్యాఖ్యానము: — నరస్య + ఆః = నరః। పరరూపము. నాద, నాశ్చ = నృ + త్తా। తత్తా = నృనరయోః। ఆకార ప్రక్షేప సామర్థ్యమువలన నిదేది నలో న్య పరిభాష ప్రవర్తించును, అన్త్యాకారమునకు వృద్ధి వచ్చినచో ప్రక్షేపము కల్గదుగను. కావున నాద్య చ్చునకు వృద్ధియగునను సర్థము ఫలితముగను.

* 531. యజశ్చావ్. 4-1-74. యజః। చావ్। యజస్తాత్
స్త్రియాం చావ్ స్యాత్। యజఇతి ఐశ్మకీష్యతోస్సా
మన్యప్రహణమ్। ఆమ్బుష్ట్యా। కారీషగన్ధ్యా (వా)
మద్యశ్చావ్ వాచ్యః। పాలియాష్టా॥

531. యజ్ఞః ప్రత్యయాంతముగు ప్రాతిపదికముకంటె స్త్రీలింగమున చావు (ఆ) వచ్చును. యజ్ఞ పదము ఐశ్మకీ ష్యజ్జలవ బోధకము. ఆమ్బుష్ట్యా (ఆమ్బుష్టస్యాపత్యం (స్త్రీ) ఆమ్బుష్ట శబ్దమున కపత్యైకము “వృక్షేత్కో-సం” (4-1-171) సూ. చే, ఐశ్మకీ ప్రత్యయము విధింపబడెను. ఆమ్బుష్ట్య. దీనికంటె చావు. కారీషగన్ధ్యా. (కరీష కేవల గంధోయస్య = కరీషగంధిః, తస్యా

పత్యం (స్త్రీ) కారీషగన్యశబ్దము న్యజన్తము. (వా) షకారముకంటె పరమగు యథా ప్రత్యయముననుగిరి ప్రాతిపదికముకంటె చాపు చెప్పదగును. పాతి మాన్య. (పూతిమాషస్యపత్యం (స్త్రీ) పూతిమాష శబ్దము గర్గాదిగణము లోనిదగుటచే యథాన్తముగను. ఇది “యథాశ్చ” సూక్రిముచే విహితముగు జీపున కపవాదము.

* 532. ఆవట్యాన్చ. 4-1-75.

ఆవట్యాత్ । చ । (చావ్) ఆస్మాచ్ఛావ్ స్యాత్ ।
యథాశ్చేతిజీమోఽపవాదః । అవట్యాన్తో గర్గాదిః । ఆవట్యా ॥

532. ఆవట్యశబ్దముకంటె చాపు వచ్చును. “యథాశ్చ” నూ. చే, విధింపబడు జీపున కపవాదము. ఆవట్యశబ్దము గర్గాదులలోనిదగుటచే నావట్య శబ్దము యథాన్తము. ఉదా:—ఆవట్యా. (అవటస్యాఽపత్యం (స్త్రీ)

* 533. తద్ధితాః. 4-1-76.

ఆపఞ్చమసమాప్తే రధికారోఽయమ్ ॥

533. ఇచటనుండి, విదవ యధ్యాయము తుదివరకు తద్ధితాః, అనునది యధికృతముగను.

వివ:—తద్ధితాః, అనుచోట బహువచనము, సూత్రములచే విహితము లగు ప్రత్యయముల సేగాక వార్తికములచే చెప్పబడు ప్రత్యయములనుగూడ సంగ్రహించుటకని తత్తేయము. తేధ్యః = ప్రయోగేధ్యః (ప్రయోగముల కొఱకు) హితాః (హితములైనవి) తద్ధితాః అను అన్వయభిముకొఱకు మహా సంజ్ఞాకరణము. దీనివలన నీ తద్ధిత ప్రత్యయములు ప్రయోగము ననుసరించియే వచ్చుననునర్థము లభించును.

* 534. యూనస్తి. 4-1-77. యూనః । తిః ।

యూనన్ శబ్దాత్తీ ప్రత్యయః స్యాత్తచ తద్ధితః ।
లిప్తవిక్రిష్ట పరిభాషణా సేదే తద్ధితాధికార ఉత్తిరారః
యూనతిః । ఆనుపసర్జనాదీత్యేవ బహవో యూవానోయ
స్యాం సా బహుయువా ॥ యూనతీతి తు యాతేః శత్ర
స్తాత్ జీమి బోధ్యమ్ । ఇతి (స్త్రీ) ప్రత్యయాః ॥

534. యూనన్ శబ్దముకంటె ‘తి’ ప్రత్యయము వచ్చును, అది తద్ధిత సంజ్ఞకముగను. “యూనేధ్యః” నూ. చే, ప్రాప్తయగు జీపున కపవాదము. తీప్రత్యయము తద్ధితమగుటచే తదన్తము ప్రాతిపదికము గాన స్వాదులత్వన్నము లగును. ఇదియే యీ సూక్రిములోనిక తద్ధితాధికారమునకు ఫలము. కాని లిప్త

విశిష్ట పరిభాషవలననే స్వాదులు వచ్చును గాన తద్ధితాధికారమున కిచట ఫలము మృగ్యము. కాన తరువాతనుండు నూత్రములలోనే యధికారమునకు ఫలమును జూడవలయును. ఉదా:—యువతిః. (యువన్ + తి. “స్వాదిష్వ సర్వనామస్థానే” (281) సూ. చే, పూర్వము పదముగుటవలన “నలోపః ప్రాతి” (287) సూ. చే, నలోపము). ఈ నూత్రములోనికిని “అనుపసర నాత్” అనునది యధికృతముగును. కాన బహుయువా, (బహవో యువానో యస్యాం) అనుచోట యువన్ శబ్ద ముపసరణము గాన ‘తి’ ప్రత్యయము వారితముగును. ‘యాలి = మిశ్రికగోతి, పత్యా’ అను విగ్రహమున యుధాతు వునకు శతృ ప్రత్యయమునుచేసిన యువత్ అని యగును. శతృ ప్రత్యయము గిత్తుగుటచే “ఉగితశ్చ” (458) సూ. చే, జీపు వచ్చును. ఇట్లు “యువతీ” అను రూపముగూడ సిద్ధమగును. కావున “యువతీకర నిర్వృణితమ్” మొదలగు ప్రయోగములును, సాధువులగునని గ్రహించునది.

స్త్రీ ప్రత్యయ ప్రకరణము ముగిసెను.

గద్య:—శ్రీ శ్రీ శ్రీ పూషవాద్యంశ పయఃపారావారరాకా సుధాకరు లును ననితర సాధారణ ప్రతిభావిశేష విలికిత గీష్పశులును, సకల కలా పరిపోషకులు నగు, శ్రీ శ్రీ శ్రీ విజయనగర సంసానాధీశ్వర రాజాధిరాజ శ్రీ విజయరామ గజపతి మహారాజవర్య సంవర్ణమౌనుడును, కళాప్రపూరు లును, విద్యవర్ధకులును, వదాన్యావతంసులు నగు శ్రీ శ్రీ శ్రీ జయపుర సంసానాధీశ్వర రాజాధిరాజ శ్రీ విక్రమరేవచక్ర మహారాజోత్తముల యసా ధారణ కృపపర బాతుడును, విద్యతస్సోభోను శ్రీ వేదాట సుబ్బరాయ, సుధీచటి ప్రసాదాసావిత విద్యాసహజ్ఞుడును, శ్రీమదప్పల్ల వంశ పయోనిధి శీతకీరణులును, శ్రీ భూకేశోరు సంసానాసాన విద్వాంసులును, అద్వైత వేదాంత కాస్త్ర తత్త్వజ్ఞులును, సతత హరినామస్మరణ పరిపూర్ణావరణులును, శ్రీ బాలా త్రిపురసుందరీ ప్రసాదాసావితాభిష్టకైఫవులును, అనువతీ సమాన శ్రీ వేదమూహ్య సమజ్ఞిత వామభాగులు నగు సోమేశ్వర కాస్త్రుల వారి కాత్మజుడును, యజుర్వేదాధ్యయన సంస్థులును, సౌజన్య నిధులును, శ్రీ బాలా త్రిపురసుందరీ ప్రసాదపాత్రులు నగు, భవానీశద్వార, శ్రీ రామ, కామేశ్వర శర్మలకు ప్రయసోదరుడును, శ్రీ మేధా దక్షిణామూర్తి ప్రసాదోప లబ్ధి ప్రజ్ఞా పరికితుడును, వ్యాకరణాలంకార విద్యాప్రవీణుడు నగు, జ్యోగన్న శాస్త్రిచే విరచితంబగు వైయాకరణ సిద్ధాంత కాముదీ శరదా గమమున ప్రథమ భాగము సంపూర్ణము. శ్రీః శ్రీః శ్రీః.

శ్రీః

శుభమస్తు.

వైయాకరణసిద్ధాంతకాముదీశరదాగమము

(పూర్వార్థము - ద్వితీయభాగము)

1. శ్లో॥ యస్మానుగ్రహతో లోకః ప్రథితశ్శేషముషీశ్రీయా।
శ్రీమేదాదక్షిణామూర్తిం తం నమామిష్వసిద్ధయే॥
2. శ్లో॥ నాదూరువంశామ్బుధిశీతభానుమ్
దిగస్తతిశ్రాస్తయశోవిభూషితమ్।
స్మరామి తం శాద్వికసార్వభౌమమ్
గురుం సదా వేజ్కటశాస్త్రివర్యమ్॥
3. శ్లో॥ తాతాన్వయామ్బోధికలానిధిం తమ్
శ్రీసుబ్బరాయాఖ్యసుధీశ్వరం గురుమ్।
కలాప్రహర్షం సుయశోభిరామమ్
నమామ్యహం దేశికవక్రవర్తినమ్॥
4. శ్లో॥ అప్పల్లవంశజలధిసోమం సోమేశశాస్త్రిణమ్।
వేజ్కమార్దాజరుచిరం వందే మత్పితరం సదా॥
5. శ్లో॥ రాజకీయవిలసద్గుణసాన్ద్రః
పూషవాద్విజయరామగణేంద్రః।
శ్రీచిరాయురతులప్రతిభాభిః
వర్తతామవితపణ్ణితచన్ద్రః॥

6. శ్లో॥ జేజీయతాం విక్రమసార్వభౌమః
కల్పద్రుతుర్యశ్శితనన్దనోఽయమ్।
అనల్పకీర్త్యా దవరీకృతాశః
కలావిధిశ్శీఘ్రయపట్టజేంద్రః॥
7. శ్లో॥ విద్యానగరగీర్వాణకలాశాలే వియోజితః।
ప్రదానాద్యాపకస్తానేఽలంకారపతశాశ్రయోః॥
8. శ్లో॥ జోగన్నశాశ్రయభిఖ్యాతనామా రాజేశ్వరీప్రియః।
పాణిన్యాదిమునీన్నత్వా శబ్దశాస్త్రప్రవర్తకాన్॥
9. శ్లో॥ శబ్దశాస్త్రబుధుత్సూనాం టుర్వేఽహముపకారకమ్।
వైయాకరణసిద్ధాంతకౌముదీశరదాగమమ్॥
10. శ్లో॥ పదశ్లేశమహమేషైశ్చన్నేయం దైక్షిణీ కృతిః।
చకాస్తు కౌముదీదానీం శరదాగమసంజ్ఞతా॥

15. విభక్త్యర్థప్రకరణము

అవతారిక :—స్వోజనమౌట్ (184) సూత్రముచే, జ్యన్తాబిస్తప్రాతి పదికములకంటె స్వాదులు విధింపబడినవి. వానికర్థవిశేషమందు వ్యవస్థను ప్రదర్శింపవీప్రకరణమారంభింపబడినది.

535. ప్రాతిపదికార్థలిజపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా.

2-3-48. ప్రాతిపదికార్థ.....మాత్రే, ప్రథమా.

నియతోపస్థితికః ప్రాతిపదికార్థః మత్రశబ్దస్య ప్రత్యేకం యోగః। ప్రాతిపదికార్థమాత్రే లిజమాత్రాద్యాదిత్యే సంఖ్యా మాత్రే చ ప్రథమా స్వాత్। ఉచ్చైః। నీచ్చైః। కృష్టః। శ్రీః। జ్ఞానమ్। అలిజా వియతలిజాశ్చ ప్రాతిపదికార్థమాత్ర ఇత్యస్యోదాహరణమ్। అనియతలిజాస్థు లిజమాత్రాఽధిక్య స్య। తటః। తదీ। తటమ్। పరిమాణమాత్రే, ద్రోణోపిహిః। ద్రోణరూపం యత్పరిమాణం తత్పరిచ్ఛిన్నోపిహిరిత్యర్థః। ప్రత్యయార్థే పరిమాణే ప్రకృత్యర్థోఽభేదేనసంసర్జేఽపి శేషణమ్। ప్రత్యయార్థస్థు పరిచ్ఛేద్యపఽచ్ఛేదకభావేనప్రహా విశేషణమితి వివేకః। వచనంసంఖ్యా। ఏకః। ద్వౌ। బహవః। ఇహోక్తార్థత్వాద్విభక్తేరప్రాప్తౌ వచనమ్॥

535. ప్రాతిపదికార్థ, లిజ, పరిమాణ, వచన, పదములకు ద్వ్యన్వయము. ప్రాతిపదికార్థలిజపరిమాణవచనాన్వేష = ప్రాతిపదికార్థలిజపరిమాణ వచన మాత్రమ్, అనిమయూరవ్యంసకాదిసమాసము. మాత్రపదము ద్వన్వయస్తమున శ్రూయమాణమగుటచే దంద్వముననున్నపదములతో ప్రత్యేకముగ నన్వయించును. కాన సూత్రమందు నాల్గవాక్యములేర్పడును. (1) ప్రాతిపదికముకంటె, ప్రాతిపది కార్థమునందే ప్రథమావిభక్తి (సు-టౌ-జన్.) యగును. ఉచ్చారితమగునేప్రాతి పదికముచేనేయర్థము నియతముగ బోధితమగునోయది ప్రాతిపదికార్థమనబడును. శక్యార్థమనిఫలితమగును. కొన్ని చోటులందు స్వార్థద్రవ్యములు (ప్రవృత్తి నిమిత్తతదాశ్రయములు.) మరి కొన్ని చోటుల, లిజముతోగూడినస్వార్థద్రవ్యము లను శక్యములగును. మాత్రశబ్దమునకవధారణమర్థము. (2) లిజమన ప్రిత్యాదికము. లిజమాత్రే, అనుదానికి, లిజమందేప్రథమ యనియర్థమగును కానిస్వార్థద్రవ్యము లను విడిచి కేవలలిజమేచటను భాసింపనందున స్వార్థద్రవ్యములకంటె సధికముగా

లిజముమాత్రమే బాసిండునపుడు ప్రథమవచ్చునని యర్థము చేయవలయును. (3) ఇచట పరిమాణశబ్దము కోశమునచెప్పబడినద్రోణము (నాలుకుంచములు) మొదలగువానినేగాక ఉన్నానము, ఆయామము, మొదలగుపరిచ్ఛేదకమాలన్నిటిని బోధించును. పూర్వమువలెనే పరిమాణము మాత్రమధికమైనపుడు ప్రథమయగు నని యర్థము. (4) వచనముననేకత్వాదికమగుసంఖ్య. సంఖ్యామాత్రమందు ప్రథమయగును. క్రమముగనుదాహరణములు :— (1) ప్రథమవాక్యమునకు లిజకూన్యములగు నవ్యయములు, నియతలిజములగు (ఏతై కలిజములు) కృష్ణాది శబ్దములునుదాహరణములు. ఉచ్చైః. నీచైః. ఇవి సుబిన్దములనుటవలన పద సంజ్ఞకములగును. పదత్వముచే. ఉచ్చైస్, ఇత్యాదులలోని సకారమునకు రుత్వ విసర్గములగును. కృష్ణః. ఈశబ్దము నీలవర్ణబోధకమగునపుడనియతలిజకమైనను, శ్రీకృష్ణునిబోధించునపుడు నియతలిజమే యగుటచే ప్రథమవాక్యమునకుదాహరణ మగును. కృష్ణశబ్దముచే. స్వాత్వము = కృష్ణత్వము, (ప్రవృత్తినిమిత్తము, లేక విశేషణము). ద్రవ్యము, = కృష్ణత్వమునుప్రవృత్తినిమిత్తమున తాత్రయమైన కృష్ణుడు, లిజము = పుంస్త్వము. యీమూడును నియతోపస్థితములగుటవలన నివి ప్రాతిపదికార్థములగును. ఇతై శ్రీః, అనుచోట ప్రీలిజము, జ్ఞానమ్ అనుచోట నపుంసకలిజమును నియతోపస్థితము. (2) నియతలిజకములుగానట్టి తటాది శబ్దములు ద్విత్వీయవాక్యమునకుదాహరణములు. తటః, తటీ, తటమ్, తటశబ్దము మూడులిజములుగలదగుటచే నేలిజము, నియతోపస్థితముగాక పాక్షికోపస్థితమే యగును. కాన ప్రథమవాక్యమునకిది యుదాహరణము గాదు.

(3) “ద్రోణోప్రీహః” మొదలగువాక్యములలోని ద్రోణాదులు తృతీయ వాక్యమునకుదాహరణము. ద్రోణమునుపరిమాణముచే కొలవబడిన ధాన్యమని యావాక్యమునకర్థము. ద్రోణాదిశబ్దములకు ప్రథమవాక్యముచేతనే ప్రథమావిధిక్తి సిద్ధమగును గానిలోకమందనుభవసిద్ధమైన వాక్యార్థబోధ సిద్ధించుటకై, ప్రత్యేకముగ పరిమాణమందు ప్రథమ విధింపబడెను. ఇచట ప్రాతిపదికార్థమందే ప్రత్యయము విధింపబడిన, పరిమాణముగూడ ప్రాతిపదికార్థమేయగును. ప్రాతిపదికార్థములకు (నామార్థములకు) అభేద సంబంధముచేతనే యన్వయమని నియమము గలదు. “నీలముత్పలమ్” ఇత్యాదులందు నీలమునకునుత్పలమునకును, నీలాఽభిన్న ముత్పలమ్, అనునభేదాన్వయము క్లుప్తమైయున్నది. కావున నిట్లే, ద్రోణోప్రీహః అను వాక్యమునకును, “ద్రోణాఽభిన్నోప్రీహః” అనియేబోధ కలుగవలసి వచ్చును. ఇచట నీవిధమగునభేదాన్వయము లోకమున బాధితము. ద్రోణమునకును, ప్రీహికిని భేదసంబంధము (పరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకభావము) చేతనే యన్వయమిష్టము. పరిమాణమందు ప్రథమావిధానము చేసిన, నియమాఽవిరుద్ధమునిష్టమునగు బోధ సిద్ధించును. ప్రకృత్యర్థమగుద్రోణము ప్రత్యయార్థమగు పరిమాణమందభేదసంబంధ ముచే విశేషణమగును. ప్రకృతి ప్రత్యయార్థములకభేదసంబంధముచేనన్వయము, భేదతార్థకతద్ధితప్రత్యయార్థములగు, ఐన్ద్రాదిశబ్దములందుప్రసిద్ధమైయున్నది. ఇన్ద్రో

దేవతాఅస్య అనునర్థమున విండ్రశబ్దముకంటె అణప్రత్యయమును చేసిన బన్ధమునురూపమగును. ఇన్ధ్రశబ్దార్థమింద్రుడు. అణప్రత్యయార్థముదేవత. ఈరెండిటికి నభేదాన్వయమువలన, ఇన్ధ్రాఽభిగ్నమగుదేవతగలదనునర్థములభించును. ఇటు ప్రకృతమునప్రకృత్యవిశేషితమగుపరిమాణముప్రత్యయార్థముగానిప్రాతిపదికార్థము (నామార్థము) గానందున విది, పీహిపదార్థములోనికి భేదసంబంధముచే ననగా పరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకభావముచే నన్వయించును. ఈ రెండును నామార్థములుగానందున పూర్వోక్తయమమునకు విరోధములేదు. పరిచ్ఛేద్యములు (కొలవబడునవి) పీహులు. పరిచ్ఛేదకము (కొలుచుటకు సాధనము) ద్రోణము. వీనికిగలసంబంధమే పరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకభావము. ఇట్టిబోధ లోకమున నబాధితమనగును. (4) ఏకః. ద్వౌ. బహువః. ఇవి చతుర్థవాక్యమునకుదాహరణములు. ఏకాదిశబ్దముచే నేకత్వాది సంఖ్య చెప్పబడుచున్నందున, “ఉత్తరానామప్రయోగః” (ఒకయర్థమును బోధింప నొక శబ్దముప్రయుక్తమైయుండ తిరుగనాయర్థమునే బోధింపవేరొకశబ్దమునకు ప్రయోగముండరాదు.) అను న్యాయముచే సంఖ్యాబోధకమగుప్రథమ యప్రాప్తమగును. సంఖ్యయందు ప్రథమావిదానమున్నచో విదానసామర్థ్యమువలన సంఖ్యా వాచకములగు, ఏకాదిశబ్దములకంటెను, సంఖ్యాబోధకమగు ప్రథమ సిగ్ధమగును. ప్రథమాద్వితీయాదిశబ్దములేడును సుష్ఫలయొక్క— త్రికములను (సు, టి, జన్, ఇత్యాదులు.) బోధించునని యీ పరలో చెప్పబడెను.

వివరణము:—ప్రాతిపదికార్థము, ఏకము. ద్వికము, త్రికము, చతుష్కము, పంచకము అను పక్షములు వ్యవహారముననున్నవి. వీనిస్వరూపమెద్ది యివి యెవరి కభిమతములనుప్రశ్నకు సమాదానమిది. స్వార్థము (జాతి, ప్రవృత్తినిమిత్తము) ద్రవ్యము (వ్యక్తి. ప్రవృత్తి నిమిత్తమున కాశ్రయము) లిజ్జము (ప్రీత్యాదిశబ్దము) సంఖ్య (ఏకత్వాది) కారకము (కర్తృత్వాది) యాయోదనుశబ్దమువలనబాసించును. వీనిలో స్వార్థమేగాని ద్రవ్యమే గాని ప్రాతిపదికార్థము, యితరములు ప్రత్యయార్థములనునది ప్రథమపక్షము. స్వార్థద్రవ్యములు రెండను ప్రాతిపదికార్థమనునది ద్వితీయపక్షము. కొందరువై యాకరణులు పినిసంగీకరించిరి. లిజ్జమతోగల్గి మూడును ప్రాతిపదికార్థము, టాబాదులుద్యోతకములనునది తృతీయము. ఇది వృత్తి కారసమ్మతము. సంఖ్యతోగూడిననాల్గును ప్రాతిపదికార్థము, కారకముమాత్రము విభక్త్యర్థమనునది చతుర్థము. ఇది తత్రోప పదమనుసూత్రమున కై యటునిచే విరూపితమయ్యెను. కారకముతోగల్గి అయిదును ప్రాతిపదికార్థములే, ప్రత్యయములు ద్యోతకములు. కావుననే, దధి, మధు, ఇత్యాదులందు విభక్త్యాదులులేకున్ననవి తాసించుచున్నవనునది పంచమము. ఈపక్షము తాష్యకారసమ్మతము. ఈపక్షములన్నియు సరూపసూత్రతాష్యమునవిరూపితములగుటచే ప్రమితములే యని గ్రహించునది.

686. సంబోధనే చ. 2-3-47. సంబోధనే, చ, (ప్రథమా.)

ఇహ ప్రథమా స్యాత్ హేరామః॥

536. తనకభిముఖవిగాజేసికొనుటకనుకూలమగువ్యాపారము సంబోధన మనబడును. సంబోధనమండవ రమానమగు ప్రాతిపదికముకంటె ప్రథమ వచ్చును. హేరామ. (రామ + సు.) సంబుద్ధిలోపము.

వివరణము :— పూర్వసూత్రమందు మాత్రశబ్దముండుటచే, సంబోధన రూపమగు నర్థమధికముగనుండునపుడు పూర్వసూత్రమప్రాప్తమగుచుండ నీ సూత్రమారంభింపబడెను. ఈసంబోధనము ప్రకృత్యర్థమును గురించి విశేష్యము, క్రియనుగురించి విశేషణమునగును. “రామమాంపాహి” ఇచట రామసంబంధి సంబోధనవిషయము, ముక్కర్మకమనగు రక్షణమని శాబ్దబోధకలును.

ఇది ప్రథమావిధక్తి

537. కారకే. 1-4-28.

ఇక్కడికృత్యం

537. ఇది యధికారసూత్రము.

వివరణము :— కారకే, అనుచోట నప్రమి ప్రథమార్థకమగుటచే కారక మనియేయర్థము. ఈయధికారమువలన ముడసూత్రము లందు వాక్యభేదమునుచేసి కారకసంజ్ఞవిధింపబడును. ఎటన :— “ద్రువమపాయే. అపాదానం” (538) అనుసూత్రమున “ద్రువమపాయే” అనునదొకవార్యము. అపాయము (విశ్లేషము) గలుగనపుడు ద్రువము (అంధిభూతము) కారకసంజ్ఞగలదగునని యర్థము. “అపాదానం” అనునది రెండవవార్యము. పూర్వవార్యము, కారకగ్రహణమునను వృత్తములగును. ద్రువము, కారకసంజ్ఞగలదై యపాదానసంజ్ఞకమగునని యర్థము. ఇట్లే తక్కినసూత్రములందునూహించునది. అపాదానాదులకు కారకసంజ్ఞయుండుట వలన స్వరము మొదలగునవి పోవగును. క్రియలోనన్వయించునది కారకమన బడును. కర్త, కర్మ, సంప్రదానము మొదలగునవి కారకములు. ప్రథమగూడ క్రియలో నన్వయించునదే గావుననదియు కారకమగును. సంబన్ధార్థకమగుషష్ఠి యొక్క అర్థము క్రియతోనన్వయించనందున నదిమాత్రము కారకముగానేరదు. అని దీక్షితాదులయశయము.

538. కర్తురీప్సితతమం కర్మ. 1-4-49. కర్తః. ఈప్సిత తమమ్, కర్మ.

కర్తః క్రియయా అప్రమిష్టతమం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్. కర్తః కర్మ. మాషేష్యశ్వం బద్ధాతి. కర్మణాచాప్సి తామాషా నతుకర్తః. తమబ్దగ్రహణం. పయసా ఓద నం భుజ్జే. కర్మేత్యనువృత్తౌ పునఃకర్మగ్రహణమాధరని వృత్త్యర్థమ్. అన్యథా గేహం ప్రవిశిర్యత్రైవ స్యాత్.

538. కర్తృః, అనుచోట శ్చష్ట్యర్థముకర్త. కర్తచే అని యర్థము. “ఈప్సిత్తమమ్” (అప్తిమిష్టతమమ్) అనుపదమునకు, పొందుటకు మిక్కిలి యిష్టమైనదని యర్థము. అప్తేదాతువుప్రకృతిగగల ఇచ్ఛార్థకమగునన్ ప్రత్య యా న్ముకంటె కర్మార్థమున క్తప్రత్యయము, దీనికంటె సతిశయార్థమునందు తమవప్రత్యయముచేసిన “ఈప్సిత్తమమ్” అనురూపమగును. కర్తచే పొందుటకు మిక్కిలియిష్టమగుసదికర్మసంజ్ఞగలదగునని సూత్రార్థము లభించును. పొందుట, దేనితోననియాకాంక్ష గల్గునపుడు వ్యాపారాశ్రయడే కర్తగాన తనకునన్నిహితమైన వ్యాపారముతోనే, యని చెప్పవలయును. కర్తచే తనయందుగల వ్యాపారముతో పొందుటకు మిక్కిలి యిష్టమైనది, కారకమై కర్మసంజ్ఞకమగుననునర్థము ఫలిత మగును. ఉదాహరణమును, కర్మణిద్వితీయా (541) అను సూత్రమున జూపుచు, ప్రకృతమున నీసూత్రముతోని పదములకు సార్థక్యమును జూపుచున్నాడు. మాషేష్వశ్యం బిచ్ఛాతి. ఇచట మాషములకు కర్మసంజ్ఞను వారించుటకై, కర్తృః, అనుపదమావశ్యకము. మనపచేసులో గుట్టమును కట్టుచున్నాడని ప్రేవాక్యమున కర్థము. ఇచట మాషములు కర్మమగుగుట్టమునకే యిష్టరమములు గాని కర్తకు కావు గాన “కర్తృః” అనుపదము, మాషములకు కర్మత్వమును వారించుటకై యావశ్యకమని భావము. తమవగ్రహణంబిమ్ అను ప్రశ్నకు కర్తకుద్దేశ్యమగునది కర్మసంజ్ఞకలదగునని యర్థముచెప్పిననిష్ఠనీధిచ గుడుండ ఈప్సిత్తమమను పద మెందులకని యాశయము. పయసా ఓదినం ఛం క్తే. ఇది కృతభోజనుడై పయో లాభముచేనన్నభక్షణమందు ప్రవర్తించునపుడు ప్రత్యుదాహరణము. ఇచట పయస్సు భక్షణక్రియయందుద్దేశ్యమగుటచే నీప్సిత్తమశబ్దములేనపుడు పయస్సునకు కర్మసంజ్ఞప్రసక్తమగునని సమాధానశయము. ఈప్సిత్తమశబ్దమున్నది క్రియా శబ్దముగాన పయస్సు ఫలాశ్రయముగనవివక్షితమగుటచే దోషము వారితమగునని భావము. “అధిశీఁస్థాసాం కర్మ” (545) అను సూత్రమునుండి కర్మపదమును వృత్తమగుచుండ తిరుగనీసూత్రమందు కర్మగ్రహణమాధారనివృత్త్యర్థము. అనగా “అధిశీఁస్థాసాం” సూత్రముచే నాధారమునకు కర్మసంజ్ఞ విధింపబడెను. కావున నాధారముతో సంబంధముగల కర్మపదమేయనువృత్తమగును. అట్లయిన నీసూత్రముచేగూడ కర్తప్రిష్టతమమగునాధారమునకే కర్మసంజ్ఞయగును గానియాధారముగానట్టిదానికి రాకపోవును. గేహంప్రవేశతి ఇచటనిష్టతమమగు గేహము ప్రవేశమునకాధారమైనది గావున నిట్టిచోటులందే కర్మసంజ్ఞ ప్రవర్తించును. “హరింభజతి” మొదలగు ప్రయోగములందాధారముగానట్టిహరికి కర్మసంజ్ఞ రాక పోవును. ఈసూత్రమున తిరుగ కర్మపదమును గ్రహించినందున నిష్టతమమైనది, యాధారమైనను, గాకున్నను కర్మయగును.

539. అనభిహితే. 2-3-1.

ఇత్యధిక్యత్య.

539. ఇది యదికారసూత్రము. తిజాదులచేననుక్రమగు దానియందను నర్థమునుప్రతిపాదించును.

540. కర్మణి ద్వితీయా. 2-3-2 కర్మణి, ద్వితీయా.

అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయా స్యాత్. హరిం భజతి. అభి హితే తు కర్మణి ప్రాతిపదికారమాత్రశ్చిత్ ప్రథమేవ. అభి ధానం చ ప్రాయేణ తిజ్ కృత్యద్ధితసమాసైః. తిజ్. హరిః సేవ్యతే. కృత్. లజ్ఞ్య సేవితః. తద్ధితః. శతేన క్రీతః శత్యః. సమాసః. ప్రాప్త ఆనందో యంసః ప్రాప్తానందః. కచిన్నిపాతేనాభిధానమ్. యథా. విషవృక్షోఽపి సంవర్త్య స్వయంచేత్తుమసాంప్రతమ్. సాంప్రతమిత్యన్యహి యుజ్య తశ్చత్యర్థః.

540. తిజాదులచేననుక్రమగు కర్మను బోధించుప్రాతిపదికముకంటె ద్వితీయావిభక్తి వచ్చునని సూత్రార్థము. హరింభజతి. సేవనక్రియయందు కర్మ హరి. ఇవట హరియందుగల కర్మత్వము దేనిచేతను చెప్పబడలేదు. కాన కర్మ వాచకమగుహరిశబ్దముకంటె ద్వితీయావిభక్తి వచ్చును. తిజాదులచే కర్మ యభి హితమైనపుడు కర్మవాచకముకంటె, ప్రాతిపదికారమాత్రే (538) సూ. చే, ప్రథమయే వచ్చును. కర్మాదులు తఱచుగ తిజ్, కృత్, తద్ధితప్రత్యయముల చేతను సమాసముచేతనభిహితములగును. క్రమముగ నువాహరణములు తిజ్ ప్రత్య యము. హరిః సేవ్యతే. (హరిసేవింపబడుచున్నాడు.) ఇవట కర్మాత్వకతిజ్ ప్రత్యయమునతనహరియందుగల కర్మత్వము క్తమైనది. కానకర్మవాచకముకంటెను ప్రథమయే వచ్చెను. కృత్తు-లజ్ఞ్యసేవితః. (హరిః.) ఇవట సేవితః అనునది, సిద్ధాధాతుకంటెకర్మయందువిహితమగు క్తప్రత్యయాస్తము. క్తప్రత్యయముచేహరి యందుగల కర్మత్వము క్తమైనది, గనుక ప్రథమావిభక్తియే వచ్చెను. తద్ధితము— శత్యః. (అశ్యః.) శతేనక్రీతః. అనునర్థమున, శతశబ్దముకంటె శతాచ్చతన్యతా వశతే (5-1-2.) అనుసూత్రముచే యత్ప్రత్యయము ప్రవర్తించిన శత్యః, అను రూపమగును. నూరుచేకొనబడినదని యర్థము. అట్టివి అశ్వదులుగావచ్చును. ఇవట తద్ధితప్రత్యయముచే కర్మయభిహితమైనందున ద్వితీయావిభక్తిరాక ప్రథ మయే వచ్చెను. సమాసము—ప్రాప్త ఆనందోయంసః = ప్రాప్తానందః (గ్రామః.) ఆనందకర్తృకము, ప్రాప్తికర్మీభూతమునగుగ్రామమవియర్థము. ఇది ద్వితీయార్థ బహువ్రీహి. దీనిచే గ్రామమందుగల కర్మత్వము క్తమైనందున గ్రామశబ్దముకంటె ప్రథమయే వచ్చెను. అభిధానము తఱచుగా తిజాదులచేనగుననుటవలన నిపాత ముచేగూడ గొన్నిచోటులందభిధానము సంభవించుననునర్థము లభించును. విష వృక్షోఽపి.....ప్రతమ్. సాంప్రతమ్, అను నిపాతమునకు, యుజ్యతే, అని యర్థము. కాన, అసాంప్రతమ్ అనుదానికి, నయుజ్యతే, అనునర్థము లభించును.

(విషవృక్షమైనను స్యయముగఁబంచి ఛేదించుటకుచితమైనదిగాదని పైవాక్యమున కర్థము.) సంవర్ధనమందు, ఛేదనమందును, విషవృక్షమే కర్మయగును. యుజ్యతే, అనునది కర్మార్థకమగుతిఁబ్రస్తుము. ఇట్టియర్థముగల, సాంప్రతమ్, అనెడి విపాకముచే విషవృక్షమందుండు కర్మత్వము క్రమేనందున విషవృక్షశబ్దముకంటె ప్రథమయే వచ్చెను.

541. తథాయుక్తం చానీప్సితమ్. 1-4-50. తథాయుక్తం, చ, అనీప్సితమ్. (కారమ్, కర్మ).

ఈప్సితతమవత్క్రియాయాయుక్తమనీప్సితమపి కారకం కర్మ సంజ్ఞం స్యాత్. గ్రామం గచ్చన్ తృణం స్ఫురతి ఓదనం ఘోషానో విషం భంక్తే.

541. తథాయుక్తం = ఈప్సితతమముచిత క్రియతో సంబంధముగలది. అనీప్సితమ్ = ఈప్సితమనుననుచ్ఛేద్యము, అనీప్సితమనుననుచ్ఛేద్యభిన్నము. ఈప్సితతమము చిత క్రియతో సంబంధమగు, అనీప్సితముగూడ కారకసంజ్ఞగలదై, కర్మసంజ్ఞకమగు ననునర్థము ఫలించును. ఉదాసీనము, ద్వేష్యము, ఈరెండునీనూత్రమునకుదాహరణములు. (1) గ్రామంగచ్చన్ తృణం స్ఫురతి (ఊరకు వెళ్ళుచు తృణమును తాటచున్నాడు.) గ్రామమునకు వెళ్ళువానికి తృణస్పర్శమావశ్యకమైనను, స్పర్శలో తృణముదాసీనము గాని యుచ్ఛేద్యము గాదు. ఇచట తృణము స్పృశానక్రియాజన్యఫలాశ్రయముగ నభిమతముకాకున్నను, తాదృశఫలాశ్రయమగుటచలన నీనూత్రముచే కర్మసంజ్ఞ గలదగును. (2) విషం భంక్తే ఓదనం భంక్తే. ఇత్యాదులందీప్సితతమమగుచోదనమువలెననీప్సితమగువిషముగూడ భుజిక్రియతో సంబంధము కలదగుటచే కర్మసంజ్ఞకమగును. అన్నమును తినునట్లే విషమును తినుచున్నాడనియర్థము. మరణమునభీతిగలవాడైనను, శత్రువుచే నిగ్రహితుడై హేయమగు విషమును తినుచున్నపుడే యీనూత్రమునకిది యుదాహరణము. రోగాదులచే నీతితుడగుచు, మరణమెన్నటికిని రాకపోవుటచే వాఁడు సహింసలేక మరణమే మంచిననుకొని విషమును తినుచున్నపుడు, విషమునీప్సితతమమేయగును గాననపుడిది భూర్వనూత్రమునకే (కర్తరీప్సితతమం) యుదాహరణమగును.

542. అకథితం చ. 1-4-57. అకథితం, చ (కారకమ్, కర్మ) అపాదానాదివిశేషైరవివక్షితం కారకం కర్మ సంజ్ఞం స్యాత్. సుహాయాద్ పద్ దణ్డరుదిప్రచ్ఛిచిబ్రూహానుజిమంఘోముషామ్. కర్మయుక్ స్యాదకథితం తథా స్యానీప్సితృప్యహమ్॥ దుహదీనాం ద్వాదశానాం, తథా నీప్రభృతీనాం చతుర్థాం కర్మాణా యద్యుజ్యతే తదేవాకథితం కర్మేతి పరిగణనం కర్తవ్యమిత్యర్థః॥ గాం దోగ్ధి పయః॥ బలిం యాచతే వసు

దామ్. అవినీతం వినయం యాచతే. తణ్ణులానోదనం పచతి. గర్హాన్ శతం దణ్ణయతి. ప్రజమపబుణ్ణి గామ్. మాణవకం పన్థానం పృచ్ఛతి. పృక్షమవచినోతి ఫలాని. మాణవకం ధర్మం బ్రూతే శాసివా. శతం జయతి దేవ దత్తమ్. సుధాం క్షీరనిదిం మధ్నాతి. దేవదత్తం శతం ముష్టాతి. గ్రామమణాం నయతి హరతి కర్షతివహతివా. అర్థ నిబన్ధనేయం సంజ్ఞా. బలిం భిక్షతే వసుధామ్. మాణవకం ధర్మంభాషతే అభిధత్తే పక్రీత్యాది. తారకమ్ కిమ్. మాణవకస్య పితరం పన్థానం పృచ్ఛతి. * (వా) అకర్మకథాతుభి ర్మోగే దేశః తాలోబాదోగస్తవ్యోఽధ్వా చ కర్మసంజ్ఞర క్తివాచ్యమ్. బుధాన్ స్మరితి. చూనమాస్తే. గోదోహ మాస్తే. క్రోశమాస్తే॥

542 అపాదానము, సంప్రదానము, అధికరణముఇవితత్తరూపములచే వివక్షింపబడక కర్మగవివక్షితములగునపుడు తారకసంజగలవై కర్మసంజగల వగును. శ్లోకములు :— “దుహ్... ధ్వహమ్”. 1 దుహ్, (ప్రహారణే) 2 యాచ, (యాజ్ఞాయాచ్) 3 దుపచష్, (పాతే) 4 దణ్ణ, (దణ్ణనిపాతే) 5 దుధిర్, (అవరణే) 6 ప్రచ్ఛ, (క్షిప్తాయామ్) 7 చిచ్, (చయనే) 8 బ్రూజ్, (వ్యక్తాయాంవాచి) 9 శాన్, (హింసాయామ్) 10 జి, (జయే) 11 మన, (విలోదనే) 12 ముష, (స్తేయే) 13 నీచ్, (ప్రాపణే) 14 హృజ్, (హరణే) 15 కృష, (విలేఖనే) 16 వహ, (ప్రాపణే) ఈ పదియాయుధాతువుల యొక్క ముఖ్యకర్మతో సంబద్ధమై అపాదానదులచే నవివక్షితమైనదియేఅకథిత కర్మయని పరిగణనమును చేయవలయును. రావున దుహ్మదులు ద్వికర్మకము లగును. క్రమముగ నుదాహరణములు :— 1 గాందోగ్ధివయః. ఇచట పయస్సు ముఖ్యకర్మ. దీనితో సంబంధముగలది గోవు. అపాదానముగ వివక్షింపబడనపుడి సూత్రముచే దీనికి కర్మసంజ్ఞయగును. రావున గోశబ్దముకంటె ద్వితీయావిభక్తి వచ్చును. అపాదానముగ వివక్షితమగునపుడు వచ్చుమి వచ్చును. (గోశవయోదోగ్ధి). 2 బలింయాచతేవసుధామ్. ప్రార్థనార్థకమగు యాచధాతువునకు వసుధ ముఖ్య కర్మ. బలి, అప్రధానకర్మ. అపాదానముగ వివక్షింపబడునపుడు వచ్చుమి యగును. (బలేర్వాచతేవసుధామ్) అవినీతం వినయం యాచతే. (అవినీతుని వినయమునకై బ్రతిమాలించున్నాడు.) అనునయార్థకమగు యాచధాతువునకు, అవి నీతుడు ముఖ్యకర్మ. వినయమకథితకర్మ. ఇచట సంప్రదానమున కవివక్ష. 3 “తణ్ణులానోదనం పచతి” (దియ్యమువలననన్నమును వండుచున్నాడు.) క్షీదనము ముఖ్యకర్మ. తణ్ణులములకథితకర్మ. అపాదానమున కవివక్ష. 4 గర్హాన్ శతం దణ్ణయతి. (గర్గులవలననూరురూప్యములదీసికొనుచున్నాడు.) గ్రహణార్థక మగు దణ్ణధాతువునకు శతము ముఖ్యకర్మ. గర్గులకథితకర్మ. అపాదానమున

కవివక్ష. 5 ప్రజమవరుణధి గామ్. (గోవును కాలలోగట్టుచున్నాడు.) గోవు ముఖ్యకర్మ. ప్రజమకధితకర్మ. అధికరణమునకవివక్ష. 6 మాణవకం పస్తానం పృచ్ఛతి. (బ్రహ్మచారివలన మార్గమునడుగుచున్నాడు.) పస్త ముఖ్యకర్మ. మాణవకుడకధితకర్మ. అపాదానమునకవివక్ష. 7 పృక్షమవచినోతి పలాని. (చెట్టు నుండి పండ్లను కోయుచున్నాడు.) పృక్షమకధితకర్మ. అపాదానమునకవివక్ష. 8 + 9 మాణవకం ధర్మం బ్రూతే శాస్తివా. (బ్రహ్మచారికొఱకు ధర్మమును చెప్పుచున్నాడు.) మాణవకుడకధితకర్మ. సంప్రదానమునకవివక్ష. 10 శతం జయతి దేవదత్తమ్. (దేవదత్తునివలన నూరురూప్యములను తీసుకొనుచున్నాడు.) శతము ముఖ్యకర్మ. దేవదత్తుడకధితకర్మ. అపాదానమునకవివక్ష. 11 సుధాం త్తీరనిధిం మధ్నాతి. (అమృతమునకై పాలసముద్రమునుతఱచుచున్నాడు.) సుధ అకధితకర్మ. సంప్రదానమవివక్షితము. 12 దేవదత్తం శతం ముష్టాతి. (దేవదత్తుని వలన నూరురూప్యములను దొంగిలించుచున్నాడు.) దేవదత్తుడకధితకర్మ. అపాదానమునకవివక్ష. 13 - 16 గ్రామమజాం నయతి, హరతి, కర్షతి, వహతి, వా. (గ్రామమునకై మేకను తీసికొనిపోవుచున్నాడు.) గ్రామమకధితకర్మ. సంప్రదానమునకవివక్ష. “అర్థ.....సంజ్ఞా” ఈయకధితకర్మసంజ్ఞ పరిగణిత దుహదులయొక్క ప్రపూరణము, యాచనము మొదలగు సర్వములనాశ్రయించి ప్రవర్తించునదిగాని దుహదిస్వరూపములనాశ్రయించి ప్రవర్తించునదిగాదు. అనగా పరిగణితములగు దుహదులే, ద్వికర్మకములుగాక, దుహదులయర్థములుగలధాతువు లన్నియును, ద్వికర్మకములే యగునని యాశయము. అహమపీదమచోద్యంచోద్యే, అనుతద్రాజసూత్రస్థాప్యమున పృచ్ఛపర్యాయమగు చుదధాతువునకును ద్వికర్మ కత్వమగపడుట పైయర్థమందు మానము. ఈకర్మసంజ్ఞ యర్థవిభిన్ననమనుటకు ప్రయోజనము చూపబడుచున్నది. బలింభిక్షతే... ..వక్రీత్యాది. యాచనాద్యర్థ ములుగల భిక్షదులనేకధాతువులు, ద్వికర్మకములగును. క్రియలోనన్వయించునది కారకమనబడును. కారకమునకే కర్మసంజ్ఞ విధింపబడెను. ఈసూత్రమున, కారకమ్, అనునది యధిక్యతము గానిచో, మాణవకస్య పితరం పస్తానం పృచ్ఛతి, అనువాక్యమందలి మాణవకునికిని కర్మసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. మాణవకునికి పితలోనికన్వయము గానిక్రియలోనికి లేనందున మాణవకునికి కారకసంజ్ఞలేదు. ఈదోషమును వారించుటకై కారకాదికారమావశ్యకమగును.

* (వా) ధాతువులు సకర్మకములనియు సకర్మకములనియు రెండువిధ ములు. ధాతువునకు ఫలము, వ్యాపారము, అర్థము. దేనియొక్క యర్థములగు ఫలవ్యాపారములు విభిన్నాశ్రయకములగునో యాధాతువు సకర్మకము. దేని యొక్క ఫలవ్యాపారములు సమానాశ్రయకములగునో యాధాతువకర్మకము. ఫలాశ్రయము కర్మసంజ్ఞకము, వ్యాపారాశ్రయము కర్మసంజ్ఞకమునగును. కృజ్ మొదలగుధాతువులు సకర్మకములు (దేవదత్తోపుటం కరోతి) ఏథ మొదలగు ధాతువులకర్మకములు. (దేవదత్తః ఏథతే) అకర్మకధాతువులప్రయోగమందు

1 దేశము, (కురుపాళ్ళాలాదులు) 2 కాలము, (ప్రసిద్ధములగుమాసాదులు) 3 భావము, క్రియ, గోదోహనాది) 4 గమనార్థమగుమార్గము (కోశాదిపరిమితమగు మార్గము) ఇవికర్మసంజ్ఞగలవగునని చెప్పవలయునని వార్తికారము. క్రమముగ నుదాహరణములు. (1) కురున్ స్వపితి. కురుశబ్దము దేశప్రతిపాదకము, స్వపదాతువకర్మకము. (2) మాసమాస్తే. (3) గోదోహమాస్తే. (4) క్రోశమాస్తే. ఇచట ఆసదాతువు అకర్మకము.

548. గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మాకర్మాకాణామణికర్తా స తో. 1-4-52. గతిబుద్ధి... కాదాం, అణి, కర్తా, సః, తో (కర్మ).

గత్యాద్యర్థానాం శబ్దకర్మాకాణామకర్మణాం చాచౌ యః కర్తా స తోకర్మ స్సాత్. శ్లో॥ శత్రూనగమయత్స్వర్గం పేదార్థం స్వానపేదయత్. ఆశయచ్ఛామృతం దేవాన్వేదమధ్యాపయ ద్విదిష్మ॥ (1) ఆసయత్ఫలితే పృథ్వీం యః స షేత్రీహరి ర్గతిః॥ గత్యాదికిమ్. పాచయత్వేదనం దేవదత్తేన. అజ్ఞా నానాం కిమ్. గమయతి దేవదత్తో యజ్ఞదత్తం, తమపరః ప్రయజ్ఞే గమయతి దేవదత్తేన యజ్ఞదత్తం విష్ణు మిత్రః. 1 (వా) నీవహ్యోర్మి. నాయయతి వాహయతివా భారం భృత్యేన. 2 (వా) వియస్తృకర్తృకస్య వహేరనిషే ధః. వాహయతి రథం వాహన్ సూతః. 3 (వా) అదిభా ద్యోర్మి. ఆదయతి భాదయతి వాఽన్నం వటునా. 4 (వా) భక్షేరహింసార్థస్య స. భక్షయత్సన్నం వటునా. అహింసా ర్థస్య కిమ్. భక్షయతి బలీవర్ధాన్ సస్యమ్. 5 (వా) జల్పతి ప్రభృతీనామపసంఖ్యానమ్. జల్పయతి బాషయతి వా దర్శం పుత్రం దేవదత్తః. 6 (వా) దృశేత్. దర్శయతి హరిం భక్తాన్. సూత్రే జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణం, స తు తద్విశేషార్థానామిత్యనేన జ్ఞాప్యతే. తేన స్మరతిజిప్రుతీత్యా దీనాం స. స్మారయతి ఘ్రాపయతి వా దేవదత్తేన. 7 (వా) శబ్దాయతేర్మి. శబ్దాయయతి దేవదత్తేన. ధాత్వర్థసంగృహీత కర్మకర్తేనాఽకర్మకర్త్యాత్ప్రాప్తిః. యేషాం దేశకాలాది భిన్నం కర్మ స సంభవతి తేఽత్రాకర్మకాః. నత్సవివక్షిత కర్మాణోఽపి. తేన మాసమాసయతి దేవదత్తమిత్యాదౌ కర్మత్వం భవత్యేవ॥ దేవదత్తేన పాచయతీత్యాదౌ తు స॥

548. "గతి.....నామ్". ఇచట గతిబుద్ధిప్రత్యవసానశబ్దములకు ద్వంద్వము. విదపనర్థశబ్దముతో బహుప్రీహి. (గతిబుద్ధిప్రత్యవసానాన్యథా

యేషామ్) అర్థశబ్దము ద్వన్వస్తమందుండుటచే గత్యాదులతో ప్రత్యేకముగ సంబంధించును. గత్యర్థకములు. (గమ్, మొదలగుదాతువులు) బుద్ధ్యర్థకములు (విద, మొదలగునవి) ప్రత్యవసానార్థకములు (అశ, మొదలగునవి) అని పఠించును. అర్థశబ్దాస్తమసకు, “శబ్దకర్మాఽకర్మక” శబ్దములకును ద్వన్వస్తము. గతి (గమనము) బుద్ధి (జ్ఞానసామాన్యము.) ప్రత్యవసానము (భక్షణము.) ఈయర్థములుగల దాతువులకు, శబ్దరూపము (పేదము మొదలగునవి.) కర్మకారకము గగల దాతువులకు, (శబ్దఃకర్మకారకంయేషామ్ = శబ్దకర్మాణః.) అకర్మక దాతువులకును, హేతుమణ్ణిప్రతియమున్నము కాకపూర్వమేది కర్మయగునో యయ్యది ణిప్రత్యయము. త్వన్నమైనపిదప కర్మసంజ్ఞకమగునని సూత్రార్థము. గమ్యాదిభిజ స్తములను వరుసగ నుదాహరించుచున్నాడు:— శో॥ శత్రూనగమయ త్వన్వర్గం... శ్రీహరిగతిః। గత్యర్థమునకు: — (1) శత్రూనగమయత్ స్వర్గం। ణిచ్చునకు ప్రేరణమర్థము. శత్రవఃస్వర్గమగచ్ఛన్। ఇచట శుద్ధమగు (ణిప్. ప్రత్యయరహితమగు.) గమ్దాతువునకు కర్తృతా శత్రువులు. గమ్దాతువునకు ణిచ్చు చేసినపుడు శత్రువులు కర్మసంజ్ఞగలవగుదురు. కాన కర్మవాచకమగు శత్రుశబ్దము కంటె ద్వితియాదిభక్తి వచ్చును. భిజ స్తదాతువునకు కర్తృశ్రీమహావిష్ణువు. ఇట్లు బ్యాస్తమగు గమ్దాతువు ద్వికర్మకమయ్యెను. స్వర్గమునుగురించి వెళ్లనట్టి శత్రువులను విష్ణువు వెళ్లనట్లు ప్రేరేపించుచున్నాడని యర్థము (2) బుద్ధ్యర్థకము, — పేదార్థం స్వానపేదయత్. పేదార్థం స్వే అవిదుః ఇచట శుద్ధమగు విద దాతువునకు స్వకీయులు కర్తృలు. భిజత్వత్తియైనపిదప వీరికి కర్మసంజ్ఞ వచ్చును. (3) ప్రత్యవసానార్థకమునకు: — అశయచ్చామృతం దేవాన్. దేవాః అమృతమాశ్నన్ శుద్ధమగు అశ దాతువునకు దేవులు కర్తృలు. భిజ స్తమందు వీరికి కర్మసంజ్ఞ యగును. (4) శబ్దకర్మకదాతువునకు: — పేదమద్యాపయ ద్విదిమ్. విధిర్వేదమ ద్యైత శబ్దరూపమగు పేదము కర్మకారకముగాగల అదిపూర్వకమగు ఇత్ దాతువు నకు కర్తృవిధి (బ్రహ్మ) బ్యాస్తావస్థయందు వీనికి కర్మసంజ్ఞ. (5) అకర్మక దాతువునకు: — ఆనయత్వలితే పృథ్వీమ్. పృథ్వీనలితే అస్త. అకర్మకము శుద్ధమునగు ఆనదాతువునకు కర్తృ పృథివి. దీనికి భిజస్తావస్థయందు కర్మసంజ్ఞ యగును. గతీత్యాది. యి। “అణికర్తానణా” అని సూత్రించినను శత్రూనగమయ త్వన్వర్గమిత్యాదులందిష్టసనిధియగుచుండ “గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థకర్మాకర్మకాణా మనుదానికేషేభలమసిప్రశ్నాశయము. పాచయత్వోదనందేవదత్తేన। గతిబుద్ధి త్యాదిపదమః లేనిచో అబ్యాస్తావస్థయందు పచదాత్వర్థకర్తయగు దేవదత్తునికిని బ్యాస్తావస్థయందు కర్మసంజ్ఞ ప్రసక్తమగునని సమాధానాశయము. ఈసూత్ర మపూర్వముగ కర్మసంజ్ఞావిధాయకమను దీక్షితమతముననుసరించి యిట్టి శంకా సమాధానములకాశయము పర్చించబడినను, అబ్యాస్తానాం కిమ్. శుద్ధములగు గత్యాద్యర్థకదాతువులయొక్క కర్తృకు కర్మసంజ్ఞనేలవిధింపవలయుననిశ్చయము. భిజ స్తములగునీదాతువులయొక్క కర్తృకు కర్మసంజ్ఞానివృత్తికై అబ్యాస్తానామ్ అను

విశేషణమావశ్యకమని సమాధానాశయము. ఈవిశేషణము లేనపుడు దోషప్రసంగం నలమును జూపుచున్నాడు :— గమయతి... విష్ణుమిత్రః. యజ్ఞదత్తోగచ్ఛతి. తం గమయతి దేవదత్తః. ఇచట యజ్ఞదత్తునికి కర్మసంజ్ఞనిర్వాదము. ఈదేవదత్తుని విష్ణుమిత్రుడు ప్రేరేపించుచున్నాడు. (తమపరఃప్రయుజ్జేత్రే) ఇచట గమయతి అనునది ణిజ స్తప్రకృతికణిజస్తము. ప్రథమణిజస్తమున కర్తయగు దేవదత్తునికి సూత్రముచే కర్మసంజ్ఞనువారించుటకు సూత్రమున అణ్యస్తానామ్ అనున దావశ్యకము.

నీ వహోదాతువులు గత్యర్థకములగుటచే వీనికంటె ణిచ్చును జేసినపుడు శుద్ధదాతులకర్తకు ప్రసక్తమగు కర్మసంజ్ఞను నిషేధించుచున్నాడు. 1 (వా) నీ వహో వీనికంటె ణిచ్చు వచ్చునపుడణ్యస్తావస్తయందలి కర్తకు కర్మసంజ్ఞరాదు. ఉదా:—“నాయ ... భృత్యేన”. భృత్యః భారం నయతి వహతి వా “నాయయతి వాహయతి వా ప్రభుః భారం భృత్యేన. ఇచట భృత్యునికి కర్మసంజ్ఞలేనందున కర్తృవాచకముకంటె తృతీయ వచ్చెను. నీ వహోదాతువులు ప్రాపణార్థకములు గాని గత్యర్థకములు గావని కొందఱిమతము. వీరిమతమున నీవహ్యోర్న” అను నిషేధమనావశ్యకమని గ్రహించునది.

2 (వా) “నియస్తృశబ్దమనకు పశువులదోలెడువాని యర్థము. నియస్తకర్తగాగల వహోదాతుప్రకృతికణిజస్తముయొక్క ప్రయోజ్య కర్తకు (అణ్యస్తావస్తయందలికర్త, అణ్యస్తావస్తయందు ప్రయోజ్యకర్తయనబడును.) కర్మసంజ్ఞానిషేధము లేదు. నీవహ్యోర్న అనునిషేధమును బాధించి కర్మసంజ్ఞ యగునని పలికారము. ఉదా:—వాహయతి రథం వాహన్ సూతః. వాహః (అశ్వాః.) రథం వహన్తి. రథం తాన్ సూతో వాహయతి. సూతుడన సారథి. నియస్తృశబ్దమనకు “నియస్తా ప్రాజితా యస్తా సూతః క్షత్తా చ సారథిః” అను నిఘంటువుచే సూతుడనునర్థము రూఢము. నియమయతి (తోలెడువాడు) అను యోగమువలన పశువులబ్రేరేపించువాడను నర్థము యొగికము. “వాహయతిబలి వర్ధాన్ యవాన్” అను భాష్యప్రయోగమువలన నిచట యోగార్థమునే గ్రహింప దగును. చూపబడిన ప్రయోగద్వయమందును ప్రయోజ్యకర్తకు (అణ్యస్తావస్తయందలికర్త.) కర్మసంజ్ఞసిద్ధమగును.

3 (వా) అద (భక్షణే) భాద్య, (భక్షణే) అనుదాతువులుప్రకృతిగల ణిజస్తముయొక్కప్రయోజ్యకర్తకుకర్మసంజ్ఞానిషేధమును చెప్పవలయును. అద భాదదాతువులుప్రత్యవసానార్థకములగుటవలనప్రసక్తమగుకర్మసంజ్ఞనువారించుటకీ వార్తికము. “ఆదయతి ..... వటున”. “వటురన్నమత్తి”. “వటునాన్నమాదయతి పితా”. ప్రయోజ్యకర్తయగు వటువునకుకర్మసంజ్ఞనిషేధింపబడెను.

4 (వా) “భక్షే .....న”. “హింసాజ్ఞమగుభక్షణమునుబోధింపనట్టి భక్షదాతువుయొక్క(ణిజస్తము)ప్రయోజ్యకర్తకుకర్మసంజ్ఞానిషేధమును చెప్పవల

యును". ఉదా :— భక్తయత్కన్పంవటునా. అన్నకర్మకమగునపుడు భక్తధాతువు హింసార్థకముగాదు. "భక్తయతిబలీవర్దాన్ సస్యమ్". (బలీవర్దాః సస్యంభక్తయన్తి. తాన్ భక్తయతి) ఇచటభక్తధాతువుహింసాపరికమగు భక్తణమును బోధించును. ఇతరులసస్యము ధిక్షింపబడునపుడితరులు హింసకులగుదురుగాననిచటసస్యాఽధికారికహింసయనిచెలియదుగును.

5 (వా) "జల్పయతి ..... నమ్". జల్ప, (వ్యక్తాయాంవాచి) భాష మొదలగు ధాతువుల (జీజస్తములు) యొక్కప్రయోజ్యకర్తకుకర్మసంజ్ఞను చెప్పవలయును. జల్పసదృశములుగత్యాద్యర్థకములుగానందున సూత్రముచే కర్మసంజ్ఞయప్రాప్తమగుమంద నీవార్తకము జెప్పబడెను. ఉదా:— "జల్పయతి భాషయతి చ..... దత్తః". పుత్రో ధర్మం జల్పయతి (ధర్మబోధకవాక్యములనుడుపుచున్నాడు.) పుత్రం ధర్మం జల్పయతి దేవదత్తః.

6 (వా) "దృశేశ్య". దృశీర్ (ప్రేక్షణీ) ధాతుప్రకృతికణిజస్తముయొక్కప్రయోజ్యకర్తకును కర్మసంజ్ఞను జెప్పవలెను. ఉదా:— దర్శయతిహరించరాన్. (భక్తా హరించశ్యన్తి తాన్ దర్శయతి భూషకః.) ఈ వార్తకము సూత్రమున బుద్ధిశబ్దముచే జ్ఞానసామాన్యమును బోధించుధాతువులకే గ్రహణము గాని జ్ఞానవిశేషార్థకములగు ధాతువులకు గ్రహణము లేదనుటలో జ్ఞాపకమగును. జ్ఞానవిశేషములను (మాచుట వినుట మెదలుగునవి.) బోధించువానికిని బుద్ధిశబ్దముగ్రాహకమనిన దృశధాతువునకు సంగ్రహము గల్గును గాన విదవ్యర్థమగును ఇట్టిజ్ఞాపనమునకు స్మరిణము ఆశ్రూణము మొదలగు జ్ఞానవిశేషములను బోధించెడి స్మృ (స్మరణే) ప్రూ (ఆశ్రూణే) మొదలగు ధాతువులయొక్క ప్రయోజ్యకర్తకు కర్మసంజ్ఞానివృత్తి ఫలము. ఉదా:— స్మారయతి ..... దేవదత్తేన. (దేవదత్తః స్మరితీ మాతరం. దేవదత్తేన స్మారయతి యజ్ఞదత్తః.)

7 (వా) "శక్తా ..... ర్షి. శబ్దశబ్దముకంటె శబ్దంకరోతి అను సర్వమందు "శబ్దపైరకలహాభ్రకణ్వమేషుభ్యః కరిణే" (3-1-17) సూ. చేక్కజీప్రత్యయమునుచేసిన శక్తాయతే అని యగును. శక్తాయయతి అనునది క్యజస్తప్రకృతికణిజస్తము. దీనియొక్క అణ్యస్తావస్థమందలికర్తకు కర్మసంజ్ఞ రాదు. ఉదా:— శక్తాయయతి దేవదత్తేన. (దేవదత్తశక్తాయతే తేనశక్తాయయతి యజ్ఞదత్తః.) శక్తాయ అనుక్యజస్తధాతువకర్మకమగుచే ప్రాప్తమగు కర్మసంజ్ఞను సిద్ధిచించుట కీవార్తకము. శక్తాయ అనుధాతువునకు శబ్దంకరోతిఅనియర్థము. శబ్దరూపమగు కర్మధాత్యర్థముచే సంగ్రహింపబడినందున నీక్యజస్తమకర్మకమాయెను.

సూత్రమున అకర్మకపదముచే దేనికి దేశము కాలము భావము గస్తవ్యాధ్యపినికంటె భిన్నమగు కర్మ సంభవించుచో యట్టిధాతువులకు మాత్రమే గ్రహణము గల్గును. కర్మ పవక్షితము గానందుననకర్మకములగు ధాతువులకు గ్రహణము

లేదు. కావున మానమానయతి దేవదత్తమ్ అనుచోట ఆనధాతువు సకర్మకమైనను కాలరూపమగుకర్మకంచే భిన్నమగు కర్మలేనిదగుటవలన సకర్మకమే యగును. అందుచే ఆనధాతుప్రకృతికణిజస్తముయొక్క ప్రయోజ్యకర్తయగు దేవదత్తునికి కర్మసంజ్ఞ సిద్ధించెను. (దేవదత్తఃమానమాస్తే తమానయతి.) కర్మ విపక్షితము గానందున సకర్మకములగువానికి గ్రహణము లేదనుటచే దేవదత్తేనపాచయతి మొదలగు స్థలములందు ప్రయోజ్యకర్తయగు దేవదత్తునకు కర్మసంజ్ఞ వారింపబడును. పచదాతువు సకర్మకమైనను కర్మ విపక్షింపబడనందునసకర్మకమైనది. పచదాతువునకు దేశకాలాదులకించే పేగునోదనాదికర్మలు సంభవించునుగాన సూత్రములోని యకర్మకపదముచే గ్రహణములేదు.

వివ:—గతిత్యాదికిమ్. శ్రీహరిః శత్రూన్ స్వర్గమగమయత్ ఁమొదలగు వాక్యములందు శుస్తమగు గమిదాతువుయొక్క ఫలమునతాత్రయమగుటచే స్వర్గము లకు కర్మసంజ్ఞ సిద్ధించినట్లు,ణిజస్త గమిదాతువుయొక్క ఫలమునతాత్రయమగుటచే శత్రువులకును “కర్తు రీప్సితతమమ్” సూ. చేతనే కర్మసంజ్ఞ సిద్ధమగుచుండనే సూత్రమునకు ప్రయోజనమేమని ప్రశ్నాశయము. పాచయతోదనం దేవదత్తేన. “గతిబుద్ధి ... ..చో” అను సీసూత్రము నిమిత్తార్థము. ణిజస్త వాత్స్యరఫలా శ్రయమునకు కర్మసంజ్ఞ (కర్తు రీప్సితతమమ్ .. ....సూ. చే) యగుచో గత్యా ద్యర్థదాతుప్రకృతికణిజస్తదాత్స్యరఫలాశ్రయమునకే కర్మసంజ్ఞ యగునని నియమ స్వరూపము. ఇట్టి నియమమునకు ఫలము, పాచయతోదనం దేవదత్తేనఅను నది. పాచయతి అనునది గత్యాద్యర్థప్రకృతికిమగు ణిజస్తము గానందున “కర్తు రీప్సితతమమ్” సూ. చే దేవదత్తునికి ప్రాప్తమగు కర్మసంజ్ఞ వారింపబడును. కర్మసంజ్ఞ యుండుటచే తృప్తియవచ్చెను అని, సమాధానాశయమని నాగేశాయుల యాశయము.

544. హ్యుక్రోరన్యతరస్యామ్. 1-4-53, హ్యుక్రోః. అన్యత

రస్యామ్ (అతీ కర్తా సః చో కర్మ)

హ్యుక్రోరచో యః కర్తా స చో వా కర్మస్యాత్. హర

యతి కారయతి వా భృత్యం భిత్తేన వా కటమ్. (వా)

అభివాదిభ్యోరాత్మనేపదే పేతి పాద్యమ్. అభివాదయతే

దర్శయతే దేవం భక్తం భిత్తేన వా॥

544. హ్యుక్రో (హరణే) తృప్తో (కరణే) అనుదాతువులయొక్క అణ్య

ప్రాప్తయందలికర్తృణి ణ్యప్రాప్తయందు కర్మసంజ్ఞ వికల్పముగనగును. హరయతి .....కటమ్. (భృత్యః కటం కరోతి హరతి చా) భృత్యం భృత్తేన వా హరయతి కారయతి వా కటమ్ (వా) ఆత్మనేపదులగు అభివాది (అభివూర్వకపదదాతువునకు హేతుమణిజస్తము) అనుదానియొక్కయు దృశ్యప్రకృతికణిజస్తము

యొక్కయు ప్రయోజ్యకర్తకు కర్మసంజ్ఞ వికల్పముగనగును. అభివాదయతే దర్శయతే దేవం భక్తం భక్తేన వా (భక్తోదేవమభివదతి తమన్యః ప్రేరయతి = భక్తం భక్తేన వాభివదయతే. భక్తోదేవం పశ్యతి తమన్యః ప్రేరయతి = భక్తం భక్తేన వా దేవం దర్శయతే).

వివ:— ఈ సూత్రముభయత్రవిభాష. అభ్యసపూర్వకమగు హ్యుక్తాభాతువు భక్షణార్థకమగుటచే దీనియొక్క ప్రయోజ్యః ర్థమి గతిబుద్ధి (543) సూ. చే కర్మసంజ్ఞ నిత్యముగ ప్రాప్తమగుచున్నది. [వటురన్నమభ్యవహరతి] వటుమన్నమభ్యవహరయతి. విపూర్వకమగు క్రియాభాతువు [వికారార్థకము.] అకర్మకమగుటవలన దీనియొక్క ప్రయోజ్యకర్తకు గతి బుద్ధి [543] సూ. చే కర్మసంజ్ఞ ప్రాప్తమగుచున్నది. [అశ్యావికుర్వతే.] అశ్యాన్ వికారయతి. మూలమునజానబడినయర్థములందు [హరణము కరణము.] కర్మసంజ్ఞయప్రాప్తమగుచున్నది. కావుననిది ప్రాప్తాప్రాప్త విభాషయగును. దేనిచేనీరెండుభావములెట్టియర్థమును బోధించినను ఇద్దయులగు దీనియొక్క ప్రయోజ్యకర్తకు కర్మసంజ్ఞ వికల్పముగనగును.

545. అధిశీఁస్థాసాం కర్మ. 1-4-46. అధిశీఁస్థాసాం, కర్మ

[అధారః]

అధిపూర్వాణామేషామాధారః కర్మ స్వాత్. అధిశేతే
అధితిష్ఠతి అధ్యాస్తే వా ప్రేక్షణం హరిః॥

545. అధిపూర్వములగు శీఁస్థా [స్వప్నే] స్థా [గతినిపుకై] ఆస [ఉపవేశనే.] అనుభాతువులయొక్క యాధారము కర్మసంజ్ఞకమగును. అధారోఽధికరణమే [545] సూ. చే ప్రాప్తమగునధికరణసంజ్ఞరీకర్మసంజ్ఞ వాచియి. అధిశేతే అధితిష్ఠతి అధ్యాస్తే వా ప్రేక్షణం హరిః. విష్ణువు ప్రేక్షణముగ నిద్రించుచున్నాడు యెడలగునవి యర్థములు. ప్రేక్షణమాధారము॥

546. అధినివిశస్య. 1-4-47. అధినివిశః, చ [అధారః]

అధినీత్యేతత్సంఘాతపూర్వస్య విశతేరాధారః కర్మ స్వాత్. అధినివిశతే సన్ధ్యార్థమిదమరిత్రయణే సంప్రదానిమితిసూత్రా విహమయ్దాకప్లుత్యా అన్యతరస్యాంగ్రహణమనువర్త్యవ్యవస్థితవిభాషాశ్రయతాత్పర్యచిన్న. పాపేఽధినివేశః।

546. అధినివిశః అనునదిఅధి ని శబ్దములకుద్వ్యర్థముచేసి ఏదవవిశో అనువానితో సమానుమచేసిన సిద్ధమగును. అధిని అనునువసర్గినముదాయము పూర్వమందుగల విశ [ప్రవేశనే] భాతువుయొక్క యాధారము కర్మసంజ్ఞ గలదగును.

అభివిశతే సన్మార్గమ్. అభినివేశమనయాగ్రహము. [పట్టుదల] సన్మార్గవిషయక మగుయాగ్రహముగలవాడనియర్థము. పాపేఽభినివేశః. ఇతట అభినిపూర్వకమగు విశదాతువుయొక్క యాధారమగు పాపమునకు కర్మసంజ్ఞలేకపోవుటకుపాముమును జూపుచున్నాడు:—ఈసూత్రము వ్యవస్థితవిభాషయనిన గొన్నిచోట్ల దీనికి ప్రవృత్తి లేకుండుట సిద్ధమగును. పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్ [583] అను సూత్రమునుండి అన్యతరస్యామ్ అనుదానికనువృత్తిచేసి యిది వ్యవస్థితవిభాషయని యంగీకరింపవలయును. వ్యవస్థితవిభాషయొక్క స్వరూపము అవజ్ఞస్ఫోటాయ నస్య [88] అనుసూత్రవ్యాఖ్యానిసందర్భమున జూపబడినది.

వివ :— I. అభినిశల్క్యములకు భృష్ట్యమని చెప్పబడెను. వానిలో నభిశల్క్యముకంటె నిశల్క్యమిచ్చునులగునట్లులుగలదగుటచే అల్పాచీతరమ్ [910] సూ. చే ప్రాప్తమగు పూర్వనిపాతముని నిశల్క్యమునకు చేయర పాణిని వివశితో చ్చారణము చేయుటవలన అభిని అనుసంఘాతము పూర్వమందున్నప్పుడే యాసూత్రముప్రవర్తించుననిగ్రహింపబడును. ఇట్లు చెప్పబడు “వివిశతే యని శాశ్వాతా వదే” అనుప్రయోగము ఇది వదే అనుచోటనీసూత్రము ప్రవర్తించు కుండుట ఫలమగును.

II. అన్యతరస్యామ్ అనుదానికనువృత్తిచేసి యిట్లు వ్యాఖ్యానము చేయుటలో “విష్యర్థేష్యభినివిష్టానామ్” అనుసమర్థసూత్రస్థితాష్యప్రయోగము మానము. కై యటునిమిత్తముననుసరించి చెప్పినసమాధానిమిది. పైభాష్యప్రయో గమువలన అభినివి అనునవిభృతమగుననుపూర్వకి శ్రవణమున్నచోటనే యాసూత్రము ప్రవర్తించుననునర్థము లభిమగును. కావున పాపేఽభినివేశః అను చోటననుపూర్వభేదముండుటచే కర్మసంజ్ఞకు బ్రసక్తిలేదు. అన్యతరస్యామ్ అను దానికనువృత్తిచేయుటయందు య్యవస్థితవిభాషాశ్రయమునందును ప్రమాణము లేదని నాగేదాదులమతము.

547. ఉపాన్యవ్యాజ్యసః. 1-4-48. [అధారః కర్మ]

ఉపాదిపూర్వస్య పసతేరాధారః కర్మస్యాత్. ఉపపసతి అనుపసతి అభిపసతి వా పై కుణ్ఠం హరిః. 1 [వా] అఘక్త్యర్థస్య న. పసే ఉపపసతి. ఉభవర్వతసోః కార్యా ధిగువర్యాదిభు త్రిపు. ద్వితీయాఽమేడితా నేషు తతోఽ న్యత్రాఽపి దృశ్యతే॥ ఉభయతః కృష్టం గోహః సర్వతః కృష్టమ్. ధిక్ కృష్టాఽభక్తమ్. ఉపర్యపరిలోకం హరిః అధ్యధిలోకమ్. అధోఽధోలోకమ్. 2 [వా] అభితఃపరితః సమయానికషాహప్రతియోగేఽపి. అభితః కృష్టమ్. గ్రా మం సమయా. నికషా లఙ్కామ్. హ కృష్టాఽభక్తమ్. తన్య శోచ్యతేఇత్యర్థః. ముఖక్షితం న ప్రతిభాతి కించిత్॥

547. ఉప అను అధి అజ్ అనువానిలోనేదైన పూర్వమందుగలి శబ్ది కరణీయైనవన [నివాసే. భ్యాదిగణములోనిది] ధాతువుయొక్క యాధారము కర్మ సంజ్ఞకమగును. ఉపవసతి.....వా వై కుణ్ఠంహరిః. విష్ణుపు వై కుణ్ఠమున నివసించుచున్నాడని యర్థము. వై కుణ్ఠమాధారము.

1 [వా] అభు.....న. భోజననివృత్తిని [ఉపవాసమును] బోధించు వకధాతువుయొక్క యాధారమునకు కర్మసంజ్ఞావిషయమును చెప్పవలయును. వనే ఉపవసతి. వనమందు భోజనములేనివాడై యున్నాడని యర్థము.

ఇంతవరకు కారకములనువ్యవహారముగలవిధ క్తులు (కారకవిధక్తులు) చెప్పబడెను. ఇట్లుపైని (తృతీయావిభక్తివర్ణనము) చెప్పబోవునవియుపపద విధక్తులని తెలియదగును. వీనికి విశేషించి యర్థమును చెప్పకపోవుటచేతను, షష్ఠీ విభక్తికవవాదములనుటచేతను సంబంధమర్థము. (శ్లో॥ ౩॥) ఉభనర్వతసోః.....తే. ఉభనర్వతసోః = ఉభశబ్దనర్వశబ్దములకు ద్వ్యన్వయము. దీనికి పిదపతసిప్రత్యయముతో షష్ఠీతత్పురుషము. (ఉభనర్వయోస్తసౌ) తత్ప్రత్యయము షష్ఠ్యర్థము. ఉభశబ్దము కంటె నర్వశబ్దముకంటెను విహితమగు తసిప్రత్యయ ప్రమందుగలదనియర్థము. ఉభ శబ్దమునకు తసిప్రత్యయముపరమగునపుడు అయి చ్చప్రత్యయమగును. ఈవిధముగ సుధియశబ్దనర్వశబ్దప్రత్యయతసిప్రత్యయములతో సంబంధముగల ప్రాతిపదికము కంటె ద్వితీయావిభక్తి చేయదగుననునర్థము లభించును. మఱియు ధికశబ్దయోగ మందు ద్వీరుక్తములగు ఉపర్యాదులమూడింటి యోగమందును ప్రాతిపదికముకంటె ద్వితీయ ప్రయోగింపదగును. ఉపర్యాదులమూడును “ఉపర్యద్యధస్సామీప్యే”. (18-1-7) అనునూత్రమున గ్రహింపబడిన ఉపరి అధి అధః అనునవి యని తెలియదగును. ఈబోటులందేగాకనితరస్థలములందును ద్వితీయ చూడబడుచున్నదని పై శ్లోకమునకర్థము. క్రమముగనుదాహరణములు :—“ఉభయతః కృష్ణం గోపాః” ద్వితీయార్థము సంబంధము. కృష్ణనియొక్కపార్శ్వద్వయమందును గోవుల గారు వారుండిరిని యర్థము సర్వతః కృష్ణం (గోపాః) కృష్ణనిచుట్టు గోపాలకులుండి రనియర్థము. “ధిక్ కృష్ణాభక్తమ్” (కృష్ణాభక్తసంబంధినిన్దా.) కృష్ణనికిభక్తుడుగాని వానికి నిందయగుగాక యనియర్థము. ద్వితీయకు ప్రథమార్థమునుజెప్పి కృష్ణాభక్తుడు నిన్ద్యుడనునర్థమును గొందరుచెప్పిరి. ఉపర్యుపరి లోకంహరిః. విష్ణుపు లోకమునకు మీదుగా సమీపమందుండెనని యర్థము. అధ్యధిరోఃమ్ (హరిః.) విష్ణుపు లోకము నకు మీదుగా సమీపమందుండెనని యర్థము. అథోఽథోలోకమ్ (హరిః.) విష్ణుపు లోకమునకు దిగువ సమీపమందుండెనని యర్థము. ఉపర్యాదులమూడింటికి పై జెప్పబడిన “ఉపర్యద్యధస్సామీప్యే సూ. చే సమీపదేశమనునర్థమున ద్విత్యము వచ్చెను. ఈశ్లోకములోని “అన్యత్రాపిదృశ్యతే” అనుదానియర్థమునే వార్తికముచే జూపుచున్నాడు.

2 [వా] అభితః....పి. అభితః పరితః సమయా నికషా హ ప్రతి అనువీనియొక్కయోగమందును ప్రాతిపదికముకంటె ద్వితీయ ప్రయోగింపదగును.

క్రమముగనుదాహరణములు :— ఆభితః కృష్ణమ్. కృష్ణనకిరుపార్శ్వములందని యర్థము. పరితః కృష్ణమ్. కృష్ణనిచుట్టుననియర్థము. గ్రామం సమయా. గ్రామసమీపమందనియర్థము. నికషా లఙ్కామ్. లఙ్కాసమీపమందని యర్థము. సమయానికషాశబ్దములు సామీప్యబోధఃములగునవ్యయములు. హాః స్థానభక్తమ్. హాః అనునది భేదమును ద్యోతనజేయునవ్యయము. కృష్ణునికి భక్తునిగానివానికి సంబంధించిన శోచనమని యర్థము. బుభుక్షితం న ప్రతిభాతి కించిత్. ఆకలి గొన్నవానికి పదార్థములయచి యించుకైన తెలియదని యర్థము.

వివ :— వస దాతువు భాదిగణమందు [శబ్దికరణి.] అదాదిగణ మందును, [అగ్నికరణి.] గలదు. అగ్నికరణాఽలగ్నికరణయోరలగ్నికరణస్య [అగ్నికరణదాతువునకునుఅలగ్నికరణదాతువునకును గ్రహణముప్రసక్తమైనపుడు అలగ్నికరణమునకే గ్రహణము గాని, అగ్నికరణమునకు గ్రహణము లేదు.] అను పరిభాషచే భాదిగణములోనివసదాతువునకే గ్రహణమనిలభించును.

“ఉపర్యపరిబుద్ధీనాంచర నీశ్వరబుద్ధయః” అనుచోట, ఉపరిబుద్ధీనా ముపరి=ఉత్తనబుద్ధీనా ముపరి [చరన్తి] అనియన్వయించుటచేనుపరి యను నడిద్విరుక్తముగానందుననిచఉద్వితీయ ప్రవర్తింపదు. ప్రతిపదోక్తమగు “ఉపర్యధ్యధః” సూ. చే ద్విత్వమచచ్చనపుడే ద్వితీయ మచ్చును. ఇచట నిత్యపీఠ్యయోః [8-1-4] అను సూ. చే పీఠ్యయందు ద్విత్వమగుటచే ద్వితీయ ప్రవర్తించలేదని సమాధానాంతరము.

648. అస్తరాస్తరేణయత్తే. 2-3-4 [ద్వితీయా.]

అభ్యాం యోగే ద్వితీయా స్యాత్. అస్తరా త్వాం మాం హరిః. అస్తరేణ హరిం న నుభమ్॥

648. అవ్యయములగు అస్తరా అస్తరేణ అనువానితోయోగమున్నపుడు ప్రాతిపదికముకంటె ద్వితీయ వచ్చును. అస్తరాత్వాంమాం హరిః. అస్తరాశబ్దము మధ్యార్థకమగునవ్యయము. నీట నాకును మధ్యను విష్ణువని యర్థము. అస్తరేణ హరిం ననుభమ్. అస్తరేణఅనునదివిన్ధార్థకమగునవ్యయము. విష్ణువునువిడిచి నుభము లేదని యర్థము.

వివ :— అస్తరా అనుప్రథమైకవచనాస్తమునకనభిధానమని [ప్రయోగము లేదని] యీసూత్రముయొక్కభాష్యమునజెప్పబడినందున అస్తరా అనుయాను పూర్విగల నిపాతమునకే గ్రహణమనవలయును. ఇట్టిఅస్తరాశబ్దసాహచర్యమువలన అస్తరేణ అనునదియు తృతీయాస్తముగాకనట్టి యానుపూర్విగల నిపాతమే గ్రహింపబడును. ఈరీతిగనవ్యయములను సర్థము ఫలించును. ఇట్లుచెప్పుటకు “కిమనయోరస్తరేణ [విశేషేణ] విజ్ఞానేన” అనుప్రయోగమందు తృతీయాస్తమగు అస్తరేణ అనుదానితో యోగమున్నప్పుడు ద్వితీయానివృత్తి ఫలము.

అస్తరాత్వాం మాం హరిః అనుచోట, ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్వహియసి
[క్రియతోనన్వయాంచేతి యర్థముగలవిభక్తికారకవిభక్తియనబడును. ఇట్టివికర్మాది
వాచకములకంటె విహితములగు ద్వితీయాదులగును. తద్వ్యాఖిరిక్తములుపద
విభక్తులు. అసగా నేదె ననాకపదముయొక్క యోగమందు విధింపబడుద్వితీయా
దులు. ఉపపదవిభక్తికంటె కారకవిభక్తి ప్రబలమైనది] అనుపరిభాషచే
హరిశబ్దముకంటె ప్రథమ వచ్చును గానియాసూత్రముచే ద్వితీయ ప్రవర్తించదు.

549. కర్మప్రవచనీయాః. 1-4-83.

ఇత్యధిక్యత్య.

549. ఈసూత్రము విధాషాక్యతో [1-4-98] అనుసూత్రమువరకునది
కృతమగును.

వివ :— కర్మప్రవచనీయమనుగుగుసంజ్ఞను జేయుటవలన నిదియన్వర్థమని
తెలియదుగును. కర్మ = క్రియా, ప్రోక్తవస్త్రః = కర్మప్రవచనీయాః అని.
ఇదివరకు క్రియాను ద్యోతనచేసినవి అనగానిబుడు క్రియాద్యోతకములుగాక,
క్రియానిరూపితవగుసంజ్ఞలనుజేషమను ద్యోతనజేయునవిచానిహర్థము. కుతోఽ
ధ్యాగచ్ఛతిమొదలగు ప్రయోగములందు అది మొదలగునవి [అనర్థకములు]
సంజ్ఞవిశేషద్యోతకములుగాకున్నను అధిపరీఅనర్థకా [557] అను సూ. చే
సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యమువలన కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞగలవగును. కర్మప్రవచనీయ
సంజ్ఞ గత్యుపసర్గసంజ్ఞలను బాధకమగును. నిపాతసంజ్ఞతోమాత్రముదీనికిసమా
దేశముకలును.

550. అనుర్లక్షణే. 1-4-84. అనుః, లక్షణే.

లక్షణేద్యోత్యేఅనురుక్తసంజ్ఞాస్యాత్. గత్యుపసర్గసంజ్ఞా
చవాదః.

550. లక్షణమన లక్ష్యలక్షణభావరూపమగుసంబంధము. [లక్ష్యము =
జ్ఞానజన్యజ్ఞానవిషయము, లక్షణము = జ్ఞానజనకజ్ఞానవిషయము] ఇట్టి ద్యోత్య
మగునవి అను అనునది కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞగలదగును. ఈసంజ్ఞ గతినంజ్ఞోప
సర్గసంజ్ఞలకుఅపవాదము. గత్యుపసర్గసంజ్ఞాప్రయుక్తమగు కార్యజాతము
ప్రవర్తించదనిభావము.

551. కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా. 2-3-8. కర్మప్రవచ
నీయయుక్తే, ద్వితీయా.

ఏతేన యోగే ద్వితీయా స్యాత్. జపమనుప్రావర్తత్.
హేతుభూతజపోపలక్షితం వర్ణణమిత్యర్థః. పరాఽపి హేతా

విధి తృతీయాఽనేన బాధ్యతే। లక్షణేత్థంభూతేత్వాదినా సిద్ధే
పునః సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాత్।

551. కర్మప్రవచనీయసంజగలదానితో యోగముగలప్రాతిపదికమునకు ద్వితీయ వచ్చును. "జపమనుప్రావర్త" ఇచట అను అనుదానిచే లక్షణము [హేతువు] ద్యోత్యమగును. జపాఽభిన్న హేతుజ్ఞానజన్యజ్ఞానవిషయోవర్ణణమ్ అని శాబ్దిబోధకల్గును. జపజ్ఞానమచే వర్తము జ్ఞానవిషయమగును. జపము వర్తమున హేతువగును. జపము హేతువగుటచే వర్తమగు హేతో (571) అను సూ. చే జపశబ్దముకంటె ప్రాప్తమగు తృతీయావిభక్తి యీ ద్వితీయచే బాధింపబడును. పృథమనువిద్యోతతేవిద్యుత్, మొదలగు ప్రయోగములందు హేతువుకానిచోట [కేవలలక్షణమందు] కర్మ ప్రవచనీయసంజ్ఞకవకాశము. దనేనకలమ్ మొదలగు చోటులందు హేతుతృతీయకవకాశము. జపమనుప్రావర్త। ఇచట హేతుభూత లక్షణమందు పరివగుతృతీయ రావలసియున్నది. కాని లక్షణేత్థంభూతాభ్యాన [555] అను సూ. చే జపమను అనుచోట కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ సిద్ధమగుచుండ తిరుగు సుర్లక్షణే సూ. చే సంజ్ఞాకరణమువలన బోధితవగు ద్వితీయావిభక్తి విధానసామర్థ్యమువలన తృతీయ బాధింపబడునని తెలియదగును. సంజ్ఞావిధాన సామర్థ్యాత్తస్యమూలమనక్తిల్లువ్యాఖ్యానముచేయుటచే, విజాతీయమగు సంజ్ఞచే తృతీయావిభక్తికి బాధచెప్పుట శక్యమగుటను శంక నిరస్తమగును.

552. తృతీయాచ్ఛే. 1-4-85. [అనుః.]

అస్మిన్ ద్యోత్యేఽనురుక్త సంజ్ఞః స్యాత్। సదీమన్య
వసితా సేనానద్యా సహ సంబద్ధేత్వర్థః। షిశో బిష్టనేక్తః।

552. తృతీయాశబ్దముచే తృతీయకువిమిశ్రమగు సహాయుక్తేఽప్రదానే [567] అనుసూత్రముననుపాత్రమైన సహశబ్దము లక్ష్యమాణమగును. సహ శబ్దార్థమగు సాహిత్యరూపసంబద్ధము ద్యోత్యమైనపుడు అను అనునది కర్మప్రవచనీయమగును. సదీమన్యవసితాసేనా. ద్వితీయకు సాహిత్యరూపసంబద్ధమర్థము. సేన సదీతోసంబద్ధమైనదని యర్థము. అవసితా అనునది అవపూర్వకషిశో [బిష్టనే] ధాతువుకంటె కర్తృర్థమందు క్తప్రత్యయాస్తము.

553. హీనే. 1-4-86. [అనుః.]

హీనే ద్యోత్యేఽనుః ప్రాగ్నాత్। అను హరిం సుదాః।
హరేర్హీనా ఇత్యర్థః॥

553. అపకర్తృము ద్యోత్యమగునపుడు అను అనునది కర్మప్రవచనీయ మగును. అను హరిం సుదాః, [దేవతలు విష్ణువుకంటె తక్కువరూపు] శక్తి స్వధా నమువలన సుత్యుష్ణవాచకముకంటె ద్వితీయ యగునని తెలియునది.

554. ఉపోఽధికే చ. 1-4-87. ఉపః, అధికే, చ [హీనే.]

అధికే హీనే చ ద్యోత్యే ఉపేత్యవ్యయం ప్రాకృంజ్ఞం
స్యాత్. అధికే సప్తమీ పక్ష్యతే. హీనే ఉపహరిం సురాః॥

554. చకారమువలన హీనే అనునదనువృత్తమగును. అధికము న్యూనతయు
[ఉత్కర్షావకర్షణములు] ద్యోత్యములగునపుడు ఉప అనునవ్యయము కర్మప్రవచ
నీయసంజకమగును. అధికార్థమున సంజావిధానమునకు యస్మాదధికం [818]
అనుసూత్రముచే విధింపబోవు సప్తమీభక్తి ఫలముగానిద్యోత్యే గాదు. [ఉప
భార్యాండ్రోః,] హీనార్థమందుద్యోత్యమునదాహరణము. ఉపహరింసురాః.
[దేవతలు విష్ణువుకంటె తక్కువవారు.]

555. లక్షణేత్థంభూతాభ్యానభాగవీప్యాను ప్రతిపర్యనవః.

1-4-87. లక్షణే.....ప్యాను, ప్రతిపర్యనవః॥

విషయార్థేషు విషయభూతేషు ప్రత్యాదయ ఉత్త సంజ్ఞాః
స్యూః. లక్షణే. పృక్షం ప్రతిపర్యనువా విద్యోతతే విద్యుత్.
ఇత్థంభూతాభ్యానే. భక్తోవిష్ణుం ప్రతిపర్యనువా. భాగే. లక్ష్మీ
ర్హింప్రతిపర్యనువా. హరేర్భాగ ఇత్యర్థః. వీప్యానం.
పృక్షం పృక్షం ప్రతిపర్యనువా నిష్కృతి. అత్రోపసర్గత్వాఽ
భావాన్నషత్విమ్. ఏషు కీమ్. పరిషిష్కృతి॥

555. లక్షణము ఇత్థంభూతాభ్యానము భాగమువీప్య అనునీ యర్థమును విష
యములగునపుడు ప్రతి పరి అను, యామూతును కర్మప్రవచనీయములగును. [1]
లక్షణమన లక్ష్యలక్షణభావము [జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావము.] అని యావరలో చెప్ప
బడెను. [2] ఇత్థంభూతాభ్యానము [ఇత్థభూతః=కంచిత్ప్రకారంప్రాప్తః, సల
భ్యాయతేఽనేన=ఇత్థంభూతాభ్యానమ్.] రీతివిశేషమును నిరూపించునది. [3]
భాగము:—భాగోఽస్మాస్మి అనునర్థమున భాగశబ్దముకంటె అర్కృతవిభోఽచ్
[5-2-127] సూ.చే అప్రత్యయము చేసిన భాగః అనియే రూపమగును. దీనికి
భాగముగలదనియర్థము. భాగస్వామియని ఫలితార్థము. [4] వీప్య:— [వైప్ర
మిచ్ఛా.] వ్యాపకతను బోధింపనిచ్చు. ప్రమముగనుదాహరణములు:—[1] పృక్షం
ప్రతిపర్యనువా విద్యోతతే విద్యుత్. పృక్షము లక్షణము, విద్యుద్విద్యోతనము
[మెరుపు మెరయుట] లక్ష్యము. పృక్షజ్ఞానమువలన విద్యుద్విద్యోతనజ్ఞానము
గల్గును. ఇచట లక్ష్యలక్షణభావసంబంధము ప్రత్యావిద్యోత్యము. [2] భక్తో
విష్ణుం ప్రతిపర్యనువా. విష్ణువునకు భక్తికినిగలవిషయవిషయభావము ప్రత్యావిద్యో
త్యము. విష్ణువిషయకమగు భక్తిగలవాడనియర్థము. [విష్ణుభక్తుడు.]

[3] లక్ష్మీర్హరిప్రతిపర్వమునా, లక్ష్మీ విష్ణువుయొక్క భాగము. లక్ష్మీ రూపమగుభాగమునకు హరికినిగల స్వస్వామిభావసంబంధము ప్రత్యాదిద్యోత్యము. ఈమూడుచోటులందుసంజ్ఞకు కర్మప్రవచనీయముకలదు [పుష్కరులకు] ద్వితీయాశ్రయత్తి ఫలము. [4] పృథ్వీపృథ్వీప్రతిపర్వమువాసిచ్చుతి. ఇచట పృథ్వీమమునకు నిత్యవీప్యయో [8.1-1] అను సూ. చే వీప్యయందు ద్విత్యము విధింపబడెను. కాన ద్విత్యచరముచేతనే యిచట వీప్య ద్యోత్యమగును. కావుననే లక్షణాదులు విషయములగునపుడు కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ విధింపబడెను. ఇతరముచే ద్యోత్యములగునన్నిత్యప్రవచనీయసంజ్ఞకు నిమిత్తములగును. పృథ్వీయన్నిటిని తడుపుచున్నాడని యర్థము. పృథ్వీ సేవనమందు కర్మయగుటచే కర్మణిద్వితీయా [540] సూ. చేతనే ద్వితీయ పచ్చును. అందుచేవిచట కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞకు వసనసంజ్ఞావాచకమే ఫలము ప్రతినిచ్చుతి అనుచోట ప్రతి అనునది యుపసర్గము గారహితమైన “ఉపసర్గాప్యనోతి [8.3.15]” అనుసూ. చే విధింపబడుచున్న త్వము నిచ్చుతి అనువానిలోని సకారమునకు నివృత్తమగును. ఈయర్థము “అత్రోపసర్గత్వానభావాన్నషత్వమ్” అనువాక్యముచేమూలమునబ్రదిగింపబడెను. పె నాలుగర్థములందే ప్రత్యాదులకు సంజ్ఞ విధింపబడుటచే పరిషిచ్చుతి అనుచోట పరి అనువానికి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ వారింపబడును. పరిషిచ్చుతి అనుచోట పరి అనువానికి అంతట [సర్వకః] యనియర్థము. ఇది పైయర్థములలో జేరలేదు. పరి అనునది యుపసర్గమగుటచే పైజూపబడిన “ఉపసర్గాప్యనోతి [8.3.15]” అను సూ.చే సకారమునకు షత్వమగును.

556. అభిరథాగే. 1-4. 11. అభిః, అథాగే [లక్షణే .. .. వీప్యాను]

భాగవత్తే లక్షణాదాపభియక్త సంజ్ఞః స్మారే. హరిమధి
చర్తతే. భక్తో హరిమధి. దేవందేవమధిసిచ్చుతి. అథాగే
విధి. యదత్ర మమాపభిష్యాత్తద్దీయతామ్॥

556. భాగమపార్థమును విడిచి మిగిలినయర్థములు [లక్షణము ఇత్తం భూతాభ్యానము వీప్య] విషయములగునపుడు అభి అనునది కర్మప్రవచనీయమగును. లక్షణమందుదాహరణము:—హరిమధిచర్తతే [దేవదత్తః.] ఇచట అభి అనునది పృథ్వీ ప్రతివిద్యోతతే విద్యుతే అనుప్రయోగమందు ప్రతికట్టునువలె లక్ష్యలక్షణభావసంబంధిద్యోతకమగును. ఇత్తంభూతాభ్యానమందుదాహరణము:—భక్తోహరిమధి. ఇచట భక్తోవిష్ణుప్రతి అను ప్రయోగమందువలె నిత్తంభూతాభ్యానమధిద్యోత్యమగును. వీప్యయందుదా:—దేవందేవమధిసిచ్చుతి. ఇచట కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకు పృథ్వీపృథ్వీప్రతినిచ్చుతి అనుప్రయోగమునందువలె షత్వనిష్పత్తియే ఫలము. స్వస్వామి భావద్యోతకమగునపుడు అభి అనువానికి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞావాచకత్వే సూత్రమున అథాగే అనుపదబాపశ్యకము. ఫలముచూపబడుచున్నది:—యదత్ర మమాపభిష్యాత్తద్దీయతామ్. ఇందు నాలుగంభాగము నాకీయ

బడుగాక అనియర్థము. ఇచట అథి అనుదానికుపసర్గసంజయుండుటచే “స్యాత్” అనుచోట సకారమునకు “ఉపసర్గప్రాదుర్యామస్త్రియోచ్ఛోపరః. [8-3-87] అను సూ. చే విహితమగు షత్వము వచ్చును. స్యాత్తనునది సత్తార్థమగు అన్దాదువు నకు విధ్యర్థకలిజ్ ప్రథమైకవచనము.

557. అధిపరీ అనర్థకౌ. 1-4-93. అధిపరీ, అనర్థకౌ.

ఉత్త సంజ్ఞా స్తః కుతోఽధ్యాగచ్ఛతి. కుతః పర్యాగచ్ఛతి.
గతినంజ్ఞాబాధదగ్గతావీతి విభూతో న॥

557. అర్థహాస్యములగు అధి పరీ అనునీరెండును కర్మప్రవచనీయము లగును. కుతోఽధ్యాగచ్ఛతి. కుతఃపర్యాగచ్ఛతి. ఇచటసధిపరులకుగతినంజ్ఞలేక పోవుటవలన అధ్యాగచ్ఛతి అనుతిలప్తమునకు “గర్భతా [8-1-70] అను సూ. చే విధింపబడిననుదాత్తము నివృత్తమగును.

వివ :— అధి పరీ అనునది ఛాత్వర్థమాత్రద్యోతకములగుటంజ్ఞేసి క్రియాయోగముండుటవలన గతినంజ్ఞగలవగును. వ్యక్తంప్రతివిద్యోతతే విద్యుత్ ఇత్యాదులందు ప్రతి మొదలగునానివలెనిది క్రియారేష ద్యోతకముగా గాకుండుట వలనసంసర్గములగుచున్నవని తెలియదగును.

558. సుః పూజాయామ్. 1-4-94. సుః, పూజాయామ్.

సుసిక్తమ్. సుస్తుతమ్. అనుపసర్గత్వాన్నిషః। పూజా
యాం కిమ్. సుషిక్తం కిం తవాఽత్ర. ష్టేపోఽయమ్॥

558. పూజ్యతాద్యోతకమగు సు అనునది కర్మప్రవచనీయమగును. సుసిక్తమ్. సుస్తుతమ్. ఇచట క్రియలందు (సేవనము స్తుతి) గలపూజ్యతను సు అను నది ద్యోతనముజేయును. క్రియాపూజ్యతచే క్రియాకర్తకు పూజ్యత గమ్యమానమ గునపుడేయావంజ్ఞయగును. ఇచట సు అనునది యుపసర్గముగాకపోవుటవలన ఉపసర్గాత్ సునోతి (8-3-85) సూ. చే సిక్తస్తుత శబ్దములలోని సకారమునకు షత్వము ప్రవర్తించదు. సూత్రమున “పూజాయామ్” అనుదానికి ఫలమిది :— సుషిక్తంకింతవాఽత్ర. సేకక్రియాకర్తకు (తడుపువానికి) పూజ్యత గమ్యమానము గాకపోవుటచే కర్మ ప్రవచనీయసంజ్ఞలేనందున పూర్వసూత్రముచే (ఉపసర్గాత్ సునోతి) షత్వము ప్రవర్తించును. ఇది సేకకర్తకు నిష్ఠను ప్రతిపాదించువాక్యము.

559. అతిరతిక్రమణే చ. 1-4-95. అతిః, అతిక్రమణే, చ
(పూజాయామ్.)

అతిక్రమణే పూజాయాం చాఽతిః కర్మప్రవచనీయ
సంజ్ఞః స్యాత్. అతిదేవాన్ కృష్ణః।

559. అతిక్రమణము (చేయుటకు చితమగు దానికంటె సధికముగు జేయుట) పూజ అనునీయర్థములను ద్యోతనజేయు అతి అనునది కర్మప్రవచనీయ మగును. అర్థద్వయమందునొకే యదాహరణము. అతిదేవాన్ కృష్ణః. కృష్ణుడు దేవ తలికంటెనధికుడు లేక దేవపూజ్యాడిని యర్థము. దేవశబ్దమునకు ద్విత్వీయవచ్చుట సంజ్ఞాఫలము.

వివ:—అతిసిక్తమ్. అతిస్తుతమ్. అనికొందిరుదాహరించిరి. మొదటిది యతిక్రమణమునకుదాహరణము. అధికముగ తడుపబడినదని యర్థము. రెండ వది పూజకుదాహరణము. దాగుగస్తుతింపబడినదనియర్థము. ఇచట సంజ్ఞకు, దాతు సకారమునకు షత్సనివృత్తి ఫలమనిపీరియాశయము.

560. అతిః పదార్థసంభావనా అన్వవసర్గగర్హసముచ్చయే
మ. 1. 4. 8. అతిః, పదార్థ.....యేమి.

వివ: ద్యోత్యేష్యః అత్తవంశః స్యాత్. సర్పిదోః
స్యాత్. అనుపసర్గత్వాన్నషః సంభావనాయాం లిజ్. తస్యా ఏవవిషయభూతే భవనే కర్తృదౌర్లభ్యప్రయుక్తం దౌర్లభ్యం ద్యోతయన్నపిశబ్దః స్యాదిత్యనేన సంబద్ధతే. సర్పిష ఇతి షష్టి తు అపిశబ్దబలేన గమ్యమానస్య లిన్దౌర వియవాపయవిభావసంబధే. ఇయమేవ హ్యపిశబ్దస్య పదార్థ ద్యోత తతా నామ. ద్విత్వీయా చ నేహ ప్రవర్తతే. సర్పిదో లిన్తునా యోగో న త్వపినేత్యుక్తత్వాత్. అపిస్తుయాద్వి ఘ్నుమ్. సంభావనం శబ్ద్యత్కర్తృమావిష్కర్తృమత్యుక్తిః. అపి స్తుహి. అన్వవసర్గః రామదాదానుజ్ఞా. రిగ్వేదదత్త మపిస్తుయా ద్యవశలమ్. గర్హ. అపిసిచ్చ. అపిస్తుహి. సము చ్చయే॥

560. 1 పదార్థము 2 సంభావన 3 అన్వవసర్గము 4 గర్హ 5 సముచ్చయము యివి ద్యోత్యములగునపుడు అపి అనునది కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ గలదగును క్రిమముగనుదాహరణములు:—(1) సర్పిదోఽపిస్యాత్. ఇచట అపి అనుదానిరుపసర్గత్వము లేకుండుటచే స్వాత్తనుచోట సకారమునకు “ఉపసర్గ ” (3. 3. 87) సూ. చే ప్రాప్తమగు షత్వము నివృత్తమగును. అపి అనునది పదార్థ ద్యోతకము. పదార్థశబ్దమునకు అప్రయుజ్యమానమగు (ప్రయోగింపబడని) పదార్థ రిముయొక్క అర్థమని యర్థము. ఇచట పదార్థమన పిండువు. “స్వాత్తను నది లిజ్ప్రథమైకవచనము. లిజ్ప్రథమ సంభావన. “సంభావనాయాం లిజ్” అను ప్రస్తావనకు “ఉపసంవాదాశ్చయోశ్చ (3. 4. 8) అనుసూత్రభాష్యమందు పరిప బడిన “ఉపసంవాదాశ్చయోరిజ్” అనువారి కమచే లిజ్ని యర్థము. అశ్చయంన సంభావన. (ఉత్పేక్ష.) “తస్యాఏవ .....” ఇత్యాదిగ్రంథముచే అపి

ద్యోత్యమగు సంబంధమును ప్రదర్శించుచున్నాడు:—సంభావనావిషయము దాత్యర్థ భవనము. (సత్త.) భవనక్రియాసంభావనయందు భవనము విషయమగునని యాశయము. ఇందుచే భవనక్రియాదౌర్భ్యమర్థమగును. క్రియా దౌర్భ్యమేపు యును కర్తృదౌర్భ్యప్రయుక్తమే యగును. కావున కర్తయగు బిందువుయొక్క దౌర్భ్యమువలన క్రియ దౌర్భ్యముగలదగును. బిందుదౌర్భ్యప్రయుక్తమగు దౌర్భ్యమును దాత్యర్థమగు భవనమందు బ్రకాశిపచేయు అపిశబ్దము స్వాత్మను దావితోనన్వయించును. అపిద్యోత్యమగు బిందువు కర్తయై దౌర్భ్యప్రయుక్త సం బంధముచే స్యాత్పదవాచ్యమగు క్రియయందన్వయించునని భావము. సర్విషః అను చోట షష్ఠి అపిశబ్దబలముచే గమ్యమానమగు బిస్తువునకు (అవయవము) సర్విస్సు (నెయ్యి - అవయవి.) నకును గలయవయవాఽవయవిభావసంబంధమున వచ్చి నది. నేతిచుక్క (కర్త) దుర్లభమగుటచే బిస్తువుకర్తగాగల సంభావనావిషయమగు పత్త (భవనము) దుర్లభమైనదని, సర్విషోఽపిస్వాత్మను వాక్యమునకర్తము. (సర్వి రవయవబిస్తుదౌర్భ్యప్రయుక్త దౌర్భ్యవతి తత్కర్తృకాసంభావనావిషయాసత్తా అని శాబ్దబోధము.) అపిశబ్దమునకు పధారద్యోతకత్వమన బిస్తుదౌర్భ్యప్రయుక్త దౌర్భ్యద్యోతకత్వమే. ఇట్లు కర్మప్రవచనీయ ద్యోత్యమగునర్థమందు సర్విస్సునకు సంబంధముండుటచే సర్విపదము కర్మప్రవచనీయయొక్క మగును గాన సర్విశబ్దము కంటె ద్వితీయ యేలరాదను శంకకు సమాధానమునా చెప్పుచున్నాడు:—“ద్వితీ యాతు.....త్వాత్”. సర్విశబ్దముకంటె ద్వితీయ రాదు. సర్విస్సునకు బిందు వుతో సంబంధముగలదు గాని అపిశబ్దద్యోత్యమగు సంబంధముతో (దౌర్భ్యప్రయు క్త దౌర్భ్యము) నన్వయములేదు. “కర్మప్రవచనీయయొక్కే ద్వితీయా” అను సూత్రమున, కర్మప్రవచనీయయొక్కత్వమన కర్మప్రవచనీయద్యోత్యమగు సంబంధముండు ప్రతియోగి (ఆధేయము) యగుట. ప్రకృతమున అపిద్యోత్యసంబంధము నకు బిందువుప్రతియోగి కాని సర్విస్సు ప్రతియోగికాదు. ఈవిషయము పూర్వ గ్రంథముచేనుక్తప్రాయమే. మూలమున ఉక్తత్వాత్తనుదానికి ఉక్తప్రాయమగుట వలన అనియర్థము. “అపిశబ్దఃస్వాదిత్యనేనసంబద్ధ్యతే” అనుగ్రంథముచేపై విషయ మర్థసిద్ధమగునని యాశయము. స్పష్టప్రతిపత్తి కొరకుబిస్తుపదప్రయోగము చేసినపు డును బిస్తుశబ్దముకంటె “ఉపపదవిభిక్తేః” అనున్యాయముచే ప్రథమయే యగు నని గ్రహించునది.

(2) అపిస్తుయాద్విష్టుమ్. ఇచటసంజ్ఞకు షత్వనిష్పత్తియే ఫలము. స్తుయా త్తనుచోట పూర్వముజూపబడిన “ఉపసంవాదాఽశబ్దయోగిజ్” అను వార్తికముచే సంభావనయందు లిట్లు వచ్చును. అపిశబ్దము సంభావనాద్యోతకము. అపిద్యోత్యసం భావనయన సామర్థ్యాతిశయమును వెల్లడించుటకై నయధికోక్తి. అసంభావ్యమగు నర్థముయొక్క సంభావన యధికోక్తియగును. అవాఙ్మానసగోచరుడగు విష్టువును గూడ స్తోత్రముచేయుటయందు సామర్థ్యముగలవాడనియర్థము. ఇట్టివానికితరులను స్తోత్రముచేయుటయందలి సామర్థ్యము చెప్పవలసినదేమిగలదని ఫలితార్థము.

అపిశబ్దమిదట సంభావనాద్యోతకము. పూర్వోదాహరణవందు సంభావనావిషయ దౌర్లభ్యద్యోతకమునగుటచే రెండిటికి విశేషభేదముగలదనియూహించునది.

(3) అపిస్తుహి. ఉపసర్గాత్ ..... (8-31-85) సూ. చే ప్రాప్తమగు షత్సముయొక్క నివృత్తియే సంజ్ఞకు ఫలము. అపిశబ్దమన్వపసర్గద్యోతకము. అన్వపసర్గమన కామచారానుజ్ఞ. స్తోత్రముచేయుము లేదా మానుము నీకుతోచిన రీతిని చేయుమనియర్థము.

(4) ధిగ్వేవదత్తమపిస్తుయాద్యృషలమ్. ఇచటగూడ షత్సనివృత్తియే సంజ్ఞకు ఫలము. క్రియాగతమగునింద అపిద్యోత్యము. పృషలపదసాన్నిధ్యము వలన స్తుతికర్తకు నింద ఫలితమగును. ఈయర్థము ధిగ్వేవదత్తమనుదానిచేసను పదించబడెను. పృషలశబ్దమునకు శూద్రుడనియర్థము.

(5) అపిసింభ, అపిస్తుహి. పీనికి క్రమముగ తడుపుము స్తుతింపుమని యర్థము. ఇచట మిశితమగునపిశబ్దద్వయముచే సముచ్చయముద్యోత్యమగుటవలన నపిశబ్దములకు ప్రత్యేకమగు సంజ్ఞ యుండును. కాన రెండుచోటలుందును షత్సాభావమే సంజ్ఞకు ఫలము.

581. కాలాధ్వనోరత్యస్తసంయోగే. 2-31-5 కాలాధ్వనోః, అత్యస్త సంయోగే, (ద్వితీయా.)

ఇహ ద్వితీయా స్యాత్. మాసం కల్యాణీ. మాసమధీతే।
మాసం గుడధానాః। క్రోశం కుటిలా నదీ। క్రోశమధీతే।
క్రోశం గిరిః। అత్యస్తసంయోగే కీమ్. మాసస్య ద్వీరధీతే।
క్రోశస్త్వైకదేశే పద్వితః॥

581. అత్యస్తసంయోగమన నిరస్తరసంబంధము. (అస్తం విరామమతి క్రాంతోరత్యస్తః సచాసౌసంయోగశ్చ=అత్యస్తసంయోగః.) గుణక్రియాద్రవ్యములతోను అభావముతో నటిసంబంధముండునని యెరుంగునది. గుణాదులతో కాలము అధ్వ (మార్గము) పీనికి నిరస్తరసంబంధమున్నపుడు కాలాధ్వవాచకముల కంటె ద్వితీయవచ్చునని సూత్రార్థము. గుణముతో నిరస్తరసంబంధమున్నపుడు దాహరణము :— మాసం కల్యాణీ. బుద్ధిస్థములగు యావదవయవములతో (ముప్పదిదినములతో) సంబంధరూపమగు వ్యాప్తి ద్వితీయార్థము. మాసముతో వ్యాప్తిగల కల్యాణగుణము గలదని యర్థము. క్రియతో నిరస్తరసంబంధమున్నపుడుదాహరణము :— మాసమధీతే. అధ్వయసరూపమగు క్రియ ముప్పదిదినములలో వ్యాప్తిగలదని యర్థము. ద్రవ్యముతో సంబంధమున్నడుదా :— మాసం గుడధానాః. బెల్లముచే గలసినఅటుకులు మాసముచే వ్యాప్తములై నవని యర్థము. అధ్వవాచకముకంటె ద్వితీయకుదాహరణములు :— ( ) క్రోశం కుటిలా నదీ. క్రోశశబ్దమునకు క్రోశపరిమితమగు (ఒకక్రోసు) మార్గమర్థము. (2) క్రోశమధీతే

(8) క్రోశం గిరిః. వీనికి పూర్వవాక్యములకువలెనర్థమునూహించునది. అత్యంత సంయోగే, అనిలేకున్నచో మానస్యద్విరదీతే. క్రోశస్యైకదేశే పర్వతః అనుచోటులందు మానక్రోశశబ్దములకు ద్వితీయప్రసక్తమగును. నెలకు రెండుమారులు చదువుచున్నాడనియు క్రోనుదురముగల త్రోవలోగొంతవరకే పర్వతమున్నదనియును, క్రమముగ జై వాక్యములకర్థము. ఇచట కాలమునకధ్యయనక్రియతోను, అధ్యకు పర్వతరూపద్రవ్యముతోను నిరస్తరసంబంధములేమింజేసి ద్వితీయ వారితమగును.

ఇది ద్వితీయావిభక్తి.

582. స్వతస్త్వః కర్తా. 1-4-54. స్వతస్త్వః, కర్తా (కారకమ్.)

క్రియాయాం స్వాతస్త్వేణ వివక్షితోఽర్థః కర్తా స్యాత్.

582. కారకాధికారమువలన "క్రియాయామ్" అనునది లభించును. క్రియాయందు స్వతస్త్వముగ వివక్షింపబడునది కారకసంజ్ఞకమై కర్తయనబడును. కర్తృప్రత్యయసమభివ్యాహరమున ప్రధానీభూతధాత్యర్థాశ్రయత్వము స్వాతస్త్వమునాబడును. "దేవదత్తుడు గ్రామమున గురించి వెళ్లుచున్నాడు." (దేవదత్తో గ్రామంగచ్ఛతి.) "గచ్ఛతి" అనుచోట తి అనునది కర్తృర్థకప్రత్యయము. (కర్తృప్రత్యయము.) ఇచట ప్రధానమగు ధాత్యర్థము (గమ్ ధాత్యర్థము.) దేవదత్తుని యందుండు వ్యాపారము. (గమనము) దీనిశాశ్రయుడు దేవదత్తుడు. కాన నతడు కర్తృసంజ్ఞగలవాడగును. ధాతువునకు వ్యాపారము ఫలమునర్థములు. ఈరెండింటిలో పైజెప్పిన కర్తృప్రత్యయసమభివ్యాహరమున వ్యాపారమే ప్రధానము. గమనరూపక్రియా జననమందు దేవదత్తునికే స్వాతస్త్వము గలదు. స్వతస్త్వముగ వివక్షింపబడునది కర్తృయనుటచే పాకక్రియయందు స్థానియు (గిన్నె) కాష్టములను (కట్టెలు) వాస్తవముగ స్వతస్త్వములు గాకున్నను వానికిగూడ కర్తృసంజ్ఞ సిద్ధించును.

583. సాధకతమం కరణమ్. 1-4-42 సాధకతమమ్, కరణమ్.

క్రియాసిద్ధౌ ప్రకృష్టోపకారకం కరణసంజ్ఞం స్యాత్.
తమవ్గ్రహణం కిమ్. గణాయాం ఘోషః॥

583. సాధకశబ్దము సాధయతి = క్రియాంజనయతి (క్రియను పుట్టించునది.) అనునర్థముగలది గావున కారకపర్యాయము. సాధకశబ్దముకంటె సతిశయార్థమందు (ప్రకర్తము) తమవప్రత్యయము విధింపబడెను. దేనియొక్కవ్యాపారము ప్రవృత్తమైనవెంటనే కార్యముత్పన్నమగునో యయ్యదిప్రకృష్టమగును. కారకాధికారమువలన క్రియాసిద్ధౌ అనునది లభించును. క్రియానిష్పత్తియందితరకారకములకంటె (సంప్రదానము, అపాదానము మొదలగునవి యితరములు.) ప్రకృష్టముగ వివక్షింపబడునది కారకమై కరణసంజ్ఞకమగునని సూత్రార్థము. తమవ్గ్రహ

అంకిమ్. సాధకపర్యాయమగు కారకపదమదికృతమగుటవలనను (కారకాదికారము వలన) కరణమనుమహాసంజ్ఞచేతను (క్రియతేజనేన = కరణమ్. కృ + ల్యుట్ అనాదేశము.) సాధకపదములేకున్నను సాధకత్వము (ఉపకారకత్వము) లభిమగుచుండ తిరుగు సూత్రమున గ్రహింపబడిన సాధకపదమే సాధకతమారకమగును. (తమవప్రత్యయార్థమగు ప్రకర్షము సిద్ధమగును.) ఇట్లు తమవప్రగహణము లేకున్నను తదథామగు ప్రకర్షము సిద్ధమగుటచే తమవప్రగహణమునకేమి ఫలమని ప్రశ్నాశయము.

గజ్ఞాయం ఘోషః. ఆధారోఽధికరణమ్ (686) అనుసూత్రమున అధికరణల్యుట్ ప్రత్యయార్థమగు అధికరణమను మహాసంజ్ఞచేతనే (అదిక్రియతేజస్మిన్ = అధికరణమ్. = ఓకృ + ల్యుట్ - అనాదేశము.) ఆధారమనునర్థము లభిమగుచుండ సాధకమగునాధారపదగ్రహణసామర్థ్యమువలన ముఖ్యాధారమునకు (సర్వావయవములు కర్తృకర్మలకాధారమగునపుడే) అధికరణసంజ్ఞ యగుననునర్థము గలుగును. అట్లయిన నాసూత్రము తిలేపుత్రైలమ్ మొదలగు చోటులందు ముఖ్యాధారమునకే అధికరణసంజ్ఞను విధించును. తైలమునకు తిలయొక్కయవయవములన్నియునాధామేయమగును. గజ్ఞాయం ఘోషః మొదలగు స్థలములందు (గోణాధారమునకు) గజ్ఞాయలకు అధికరణసంజ్ఞ రాకపోవును. సప్తమీయసాధువగును. గజ్ఞాశబ్దమునకు లఙ్కార్థము గాంగతీరము. ఘోషము (పల్లె) తీరముయొక్క యేకదేశముననున్నది గాని తీరమంతటనులేదు. కావున నీతమవప్రగహణము కారకప్రకరణమందు శబ్దసామర్థ్యమువలన గమ్యమానమగు ప్రకర్షమాశ్రయింపబడదనుటలొ జ్ఞాపకమగును. ఇట్టిజ్ఞాపకమువలన ఆధారోధికరణమ్ (686) అనుసూత్రమున పూర్వోక్తరీతిని శబ్దసామర్థ్యమువలన గమ్యమానమగు ప్రకర్షమాశ్రయింపబడనందున నాసూత్రముచే ముఖ్యాధారమునకువలె గోణాధారమునకునధికరణసంజ్ఞ సిద్ధమగును. ప్రకృతసూత్రమున తమవప్రగహణము లేనియెడల కాంకమాత్రమునకు (క్రియాజనినమందుపకారకమాత్రమునకు) కరణసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. తద్వారకార్యము తమవప్రగహణమాశ్రయమని సమాధానాశయము.

విద : - కర్తృకరణాదికారకములు వివక్షింపదీనములు. (వక్తయొక్కయిచ్చకథీనములు) వ్యాపారాశ్రయములుగ వివక్షితములగునపుడు స్థావ్యాదులకు కర్తృసంజ్ఞ వచ్చును. (స్థావీరీదనంపచతి. కాష్ఠానిరీదనంపచన్తి.) ఇట్లే క్రియాజనినమందు ప్రకృష్టోపకారకముగ వివక్షింపబడునది కరణసంజ్ఞకమగును. కావున స్థావ్యాదులు కరణములు నగును. (స్థావ్యావీరీదనంపచతిదేవదత్తః,) అనగా కర్తయొల్లప్పుడు కర్తయే గాదు. కరణమొల్లప్పుడు కరణమేగాదని భావము. ఇట్లే యితరకారకములునని గ్రహించునది. ఒకప్పుడు కర్తయగునది మరియొకప్పుడు కరణమగును. ఒకప్పుడు కరణమగునది మరియొకప్పుడు కర్తయగును. కారకములు వస్తువిశేషములందు స్థిరములైనవి గావని తెలియునది.

564. కర్తృకరణయోస్తృతీయా. 2-3-18. కర్తృకరణయోః, తృతీయా (అనభిహితే)

అనభిహితే కరరి కరణే చ తృతీయా స్యాత్. రామేణ బాణేన హతో వాల్మీ. (వా) ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యా సమ్. ప్రకృత్యా చారుః. ప్రాయేణ యాజ్ఞికః. గోత్రేణ గార్గ్యః. సమేనైతి. విషమేనైతి. ద్విద్రోహేన ధాన్యం క్రీణాతి. సుఖేన దుఃఖేన వా యాతిత్యాది॥

564. తిజాదులచేననుక్తమగు కర్తృసుగాని, కరణమును గాని బోధించెడి ప్రాతిపదికము (కర్తృవాచకము, కరణవాచకము) కంటె తృతీయాసంఖ్య వచ్చును. రామేణ బాణేన హతో వాల్మీ. వాల్మీ చంపుటలో రాముడు కర్తృగను (ప్రాణవియోగానుకూలవ్యాపారాశ్రయము) బాణము కరణముగను (ప్రకృత్యోపకారకము) వివేక్షింపబడుటచే రామబాణశబ్దములకంటె తృతీయవచ్చెను. వాక్యమువలన గగ్గడి బోధప్రకారము :— రామవిద్యోయో వ్యాపారః ధనుర్బాహుర్బాహిః, తద్విషయో భూతో యో బాణవ్యాపారః శరీరభేదనాదిః, తత్సాధ్యప్రాణవియోగాశ్రయో వాల్మీ, అని.

(వా) ప్రకృతి ప్రాయ గోత్ర మొదలగు శబ్దములకంటె తృతీయ వచ్చునని చెప్పవలయును. ఇతరవిభక్తులకిన్నిటికియధాయోగముగ సీతృతీయ యవధానము. (1) “ప్రకృత్యా చారుః”. (ప్రకృతిసంబంధి చారుః) (స్వభావముచేతనే సుందరుడై చేయబడినవాడు) ఇచట క్రియారదశ్రవణము లేరబోవుటచే ప్రకృతి కర్తృగాని కరణముగాని గానందున ప్రకృతి శబ్దమువంటె వచ్చి ప్రాప్తమగుచున్నది. (2) “ప్రాయేణ యాజ్ఞికః”. (ఆచారబాహుళ్యముచే యాజ్ఞికుఁడు) పూర్వోదాహరణమందువలె నిచటను వచ్చిప్రాప్తమగుచున్నది. (3) గోత్రేణ గార్గ్యః. (ఇతనికి గార్గ్యుడు గోత్రము.) ఇచట గోత్రశబ్దమువంటె ప్రథమావిభక్తి ప్రాప్తమగుచున్నది. (4) సమేనైతి. (సమమార్గమునొందుచున్నాడు.) సమ మార్గము ఇట్లే ధాత్వర్థఫలాశ్రయమగుటచే కర్మయొనందునసమశబ్దమువంటె ద్వితీయ ప్రాప్తమగుచున్నది. (5) విషమేనైతి. (విషమమార్గమునొందుచున్నాడు.) పూర్వోదాహరణమందువలె ద్వితీయ ప్రాప్తమగుచున్నది. (6) ద్విద్రోహేన ధాన్యం క్రీణాతి (ద్విద్రోహశబ్దము సమాహరద్వస్త్యము. ద్రోహద్వయ (రెండు కుంచములు) సంబంధియగు ధాన్యమునుగొనుచున్నాడు.) ద్విద్రోహశబ్దమువంటె వచ్చి ప్రాప్తమగుచున్నది. (7-8). సుఖేన దుఃఖేన వా యాతి. (సఖసంబంధిగాని, దుఃఖసంబంధిగాని యగు యానముగలవాడు) ఇచటను వచ్చి ప్రాప్తమగుచున్నది.

వివః— ప్రకృత్యాదులకృతిగణము. కావున నాన్నా సుత్తిక్షణ్యరితేన దాస్తః ఇద్యాదులందు నామ మొదలగు శబ్దములకు తృతీయ సిద్ధించును. ప్రకృత్యాదులు గమ్యమానక్రియలో కరణములగుటచే వీనికంటె కర్తృకరణయోః (564) సూ. చేతనే తృతీయ సిద్ధమగును. (1) ప్రకృత్యా చారుః. ఇచట కృతః అనునది

గమ్యమానము. స్వభావముచే సుందరుడై చేయబడెను. (2) ప్రాయేణ యాజ్ఞికః. ఇచట జ్ఞానక్రియగమ్యమానము. అచాంబాహుళ్యముచే యాజ్ఞికుడని జనులచే తెలియబడుచున్నాడు. (3) గోత్రేణ గార్హ్యః. ఇచటను జ్ఞానక్రియ గమ్యమానము. గోత్రముచే గార్హ్యుడని నేను తెలిసికొనుచున్నాను. ఇట్టివార్తికమునుకొందరు ప్రత్యాఖ్యానముచేసిరి.

565. దివః కర్మ చ. 1-4-43. దివః, కర్మ, చ (సాధకతమమ్, కరణమ్.)

దివః సాధకతమం కారకం కర్మ సంజ్ఞం స్యాత్, చాత్మరణసంజ్ఞమ్। అత్తై రజ్ఞాన్వాదీవ్యతి॥

565. దివు [క్రీడాయామ్] అనువాచువుయొక్కయుత్తమగు క్రియలో సాధకతమగునది [ప్రకృష్టోపకారకము] కారకమై కర్మసంజ్ఞకము కరణసంజ్ఞకమునగును. అత్తై రజ్ఞాన్వాదీవ్యతి. అక్షయములు [ప్రాచీరలు] దేవనమందు [క్రీడయందు] సాధకతములగుటచే కరణము, కర్మమునగును. అక్షశబ్దములకులె ద్వితీయతృతీయలు వచ్చినవి.

వివ : -కరణశబ్దానుపూత్తిచేగాని "పరిత్రయచే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్" [583] అనునుత్తరమాత్రమునుండి అన్యతరస్యామనుదానినపకరముచేయుటచేగాని కిర్మకరణసంజ్ఞలకు పరాయత్వము సిద్ధింపుచుండ సూత్రములోని చక్షారము కర్మకరణసంజ్ఞలకొకచోట సమావేశమును బోదించును. కావున మనసాదేవః అనుచోట మనస్సు కర్మయగుటచే కర్మణ్యం (3-2-1) అనుమాత్రమువలన దిక్ దాతువుకంటె నణ ప్రత్యయమగును కరణమగుటచే మనశ్శబ్దముకంటెతృతీయమువచ్చును. మనసాదేవః అనునది తృతీయాతత్పురుషము. మనసస్సంజ్ఞాయామ్ (988) అను సూ. చే తృతీయకు లుగభావము వచ్చెను.

566. అపవర్గే తృతీయా. 2-3-6 అపవర్గే, తృతీయా (కాలాధ్వనో రత్యస్తసంయోగే.)

అపవర్గః ఫలప్రాప్తిస్తస్యాం ద్యోత్యాయాం కాలాధ్వనో రత్యస్తసంయోగే తృతీయా స్యాత్। అహ్న క్రోశేన వాఽనువాకోఽధీతః। అపవర్గే కిమ్। మాసమధీతో నాఽయాతః॥

566. అపవర్గమన ఫలప్రాప్తి. (ఫలమునొందుట) ఇది ద్యోత్యమగుచుండ గుణాదులతోనత్యస్తసంయోగమందు కాలాధ్వవాచకములకుతృతీయవచ్చును. ఇది ద్వితీయావిభక్తికి బాధకము. అహ్న క్రోశేన వాఽను వాకోఽధీతః. వేదములోని కొంతభాగమునకనువాకమని వ్యవహారము. పగలంతయుననువాకము చదువ

బడెను. ఆ మనువాకము దాగుగనధ్యేతరు స్వాధీనమయ్యెననునర్థమిచట వ్యజ్యము. క్రోశపరిమితమార్గమందంతటననువాకము చదువబడిను అదియధ్యేతకు స్వాధీనమయ్యెననునర్థమిచట వ్యజ్యము. అవపర్గే అనునది లేనిచో సూనమధీతో నాయాతః, అనుచోట మానశబ్దమునకు తృతీయ ప్రసక్తమగును. మానముననొకదివసమైనను విడువకయనువారిము చదువబడెను గాని యది యధ్యేతకు స్వాధీనముగానందున పరిప్రాప్తిలేదు. ఫలాప్రాప్తి, సామయాతః అనువాక్యశేషముచే స్ఫుటముగ జెప్పబడెను.

567. సహాయుక్తేప్రధానే. 2-3-19 సహాయుక్తే, అప్రధానే (తృతీయా.)

సహాయుక్తేన యుక్తే అప్రధానే తృతీయాస్మాత్ | పుత్రేణ సహగతః పితా | ఏవం సాకంసార్థం సమంయోగేఽపి | వినాపి తద్యోగం తృతీయా | వృద్ధో యానేత్యాదినిర్దేశాత్ ||

567. వృథగ్వి నానాధిః (606) అనుసూత్రమందు యుక్తగ్రహణములేకున్నను వృథగాదులతోయు క్తమగునపుడని యర్థమగుచున్నది. అటీసూత్రమందును యుక్తగ్రహణములేకున్నను (సహనాప్రధానే) సహశబ్దముతో గూడునపుడనునర్థము సిద్ధమగును కాని సూత్రమున సతిర్క్తమైన యుక్తగ్రహణము శబ్దవిశేషములతో బనిలేదనియు సహర్థముతో యోగమున్నపుడు తృతీయవచ్చుననియును బోధించును. ఇట్లు సిద్ధమైనదే పృథ్విలోని సహర్థేన యుక్తే అనునర్థము. సహర్థముతో (సాహిత్యముతో) యోగమున్నపుడప్రధానవాచకముకంటె తృతీయవచ్చునని సూత్రాత్మము. పుత్రేణసహగతః పితా. (పుత్రునితో గలిసి తండ్రి వచ్చెను.) గుణాత్రియాద్రవ్యములందన్వయము లేకపోవుట యిచటనప్రాధాన్యము. ఆగమనక్రియమందు పితకు (తండ్రికి) సంబంధము (శాబ్దము) గాని పుత్రునికి లేనందున పుత్రుః ప్రధానము, పుత్రునికి ఆగమనక్రియమందన్వయమర్థసిద్ధమగును. సహర్థముతో యోగమున్నపుడు తృతీయ వచ్చుననుటచే సహర్థబోధకములగు సహ సార్థం సార్థం సమం అనుపీనితో యోగమున్నపుడును తృతీయ వచ్చును. (పుత్రేణసాకం స్థూలఃపితా) శబ్దవిశేషములతో (సహదులతో) బనిలేకుంక సహర్థముతో యోగమున్నపుడనుటచే సహర్థముతో (సాహిత్యము) యోగముండి సహాదిశబ్దములులేకున్నను తృతీయ వచ్చును. ఈ యర్థమీరీతిని న్యాయసిద్ధము. ఇందుమానమునుగూడ జూపుచున్నాడు:—నృప్తో.... నిర్దేశాత్. “వృద్ధో యానేతల్లక్షణశ్చేదేవవిశేషః” (936) అనుసూత్రమున యూనా అనుదానికి యూనాసహ అని యర్థము. సహాదిశబ్దములయోగములేకున్నను యూనా అనుతృతీయాన్తమును పాణిని ప్రయోగించుటచేనిది పై జెప్పిన యర్థమున జ్ఞాపకమగును.

వివ:—స్వసమభివ్యాహృతములగు గుణము క్రియ ద్రవ్యముపీనితోసమ కాలికములగు గుణాదులను గల్గియుండుట సాహిత్యమునాబడు. పుత్రేణ సహగతః పితా. ఇవట స్వసమభివ్యాహృతమగు క్రియా యాగమము. దీనితోసమకాలికమగు నాగమనమును పుత్రుడు గల్గియుండుట సాహిత్యమగును పుత్రేణసహగతః అను చోట నాగమనమందు పుత్రుడు కర్తయగుటచే పుత్రశబ్దముకంటె “కర్తృకరణయో స్మృతీయా” (564) సూ. చేతనే తృతీయ నిర్దమగును గాని పుత్రేణసహస్థూలః ఇత్యాదులందు క్రియావాచకశబ్దములేనందున నిట్టిచోటులందు తృతీయకాణీసూత్ర మావశ్యకమని యెఱుంగునది.

568. యేనాజ్ఞవికారః. 2-31-21. యేన, అజ్ఞవికారః (తృతీయా.)

యేనాజ్ఞేన విభృతేనాజ్ఞో వికారో లక్ష్యతే తతస్తృతి యా స్మృతేః అజ్ఞాకాణీః అపిసంబన్ధితాః తద్విశిష్టాత్మకైః | అజ్ఞవికారః కిమ్ | అక్షికాణమన్యః ||

568. సూత్రమున అజ్ఞశబ్దమర్థఅద్యజన్తము. (అజ్ఞమస్యాప్తి.) కాపున నజ్ఞము (అవయవము) గలనని యర్థము. (అవయవి) అజ్ఞశబ్దమిట్లవయవిబోధక మగుటచే దీనిసాన్నిధ్యమువలన యచ్చబ్దమజ్ఞమును (అవయవమును) బోధించును. అవికృతమగు [వికారమునుబొందని] నవయవమువలననవయవికి [శరీరమునకు] వికారము సంభవించదు గాన యచ్చబ్దార్థమగునవయవము వికృతమైనదే గావల యును. వికారముగల యేయవయవముచే శరీరమునకు వికారము తెలియబడునో అట్టి యవయవవాచకముకంటె తృతీయయగునని సూత్రార్థముఫలితమగును. అజ్ఞ కాణీః. అక్షిసంబన్ధముగల కాణత్వము [గ్రుడ్డితనము] గలవాడు. కంటియందుగల గ్రుడ్డితనమును [అవయవధర్మమును] నముదాయమందు [అవయవియందు] ఆరో పముచేసిట్టి ప్రయోగము చేయబడెను. ఈతృతీయ శబ్ధికపవాదము. అజ్ఞవికారః కిమ్ : సూత్రముననజ్ఞగ్రహణమునకేమి ప్రయోజనమని ప్రశ్నాశయము. అక్షికాణమన్యః. [పీనియొక్క కన్ను గ్రుడ్డిది.] ఇవటనవయవికివికారముగాక యవ యవమునకు వికారములక్ష్యమాణమగుచున్నది. అజ్ఞగ్రహణములేనిచో నక్షిశబ్దము కంటె ప్రభుమను బాధించి తృతీయ ప్రసక్తమగునని సమాధానాశయము.

వివ :— దర్శనసామర్థ్యమిందుకైనను లేకపోవుటయే కాణశబ్దార్థము. కాణ శబ్దముక్షిగతమగు వికారమునే బోధించునదగుటచే అజ్ఞ అనునది పునరుక్తమగును గాని “ద్వావిప్రౌ” అనుచోట ద్వా అనుదానికివలె దీనికిని సాధుత్వమిష్టము.

569. ఇత్యంభూతలక్షణే. 2-31-21. [తృతీయా.]

తంచిత్రప్రకారం ప్రాప్తస్య లక్షణే తృతీయా స్మృతేః | జటాభిస్తాపనః | జటాఙ్గావృతాపనత్వవిశిష్టాత్మకైః ||

569. ఇతం అనుశబ్దము ప్రకారమాత్రబోధకము. దీనికి భూతశబ్దముతో సమాసము. లక్షణశబ్దము కరణల్యుదగ్గము. [లక్ష్యతేననేన.] దీనితోకర్మిషస్య నమగునితంభూతశబ్దమునకు సమాసము. [ఇతంభూతస్యలక్షణమ్.] ఒకానొక ధర్మమునొందినవాడు దేనిచే జ్ఞాప్యదగునో యద్దానిని బోధించుప్రాతిపదికముకంటె తృతీయ వచ్చునని సూత్రార్థము. జటాభిసాపఃః. జటలచే జ్ఞాప్యమగు తాపసత్వము గలవాడని యర్థము. తాపసత్వమనుధర్మమునొందినవాడు జటచే జ్ఞాప్యదగుటచే జటాశబ్దమునకు తృతీయ వచ్చెను. సూత్రమున లక్షణశబ్దము లక్ష్యలక్షణభావమును బోధించును. లక్షణముజటలు. తాపసత్వము లక్ష్యము.

వివ:—జటాభిసాపసోజాతః అనుచోట జానక్రియయందు జటలు కరణ మగుటచే “కర్మకరణయోః” [564] సూ. చేతనే తృతీయ సిద్ధమగును గాని జటలు కరణములనుపివక్షలేక లక్ష్యలక్షణభావముమాత్రము వివక్షింపబడునపుడును తృతీయ సిద్ధించుటకొఱకీసూత్రమని తెలియనగును.

570. సంజోఽన్యతరస్యాం కర్మణి. 2-3-22. సంజ్ఞః, అన్యతరస్యామ్, కర్మణి [తృతీయా.]

సంపూర్వస్య జానాతేః కర్మణి తృతీయా వా స్యాత్.
పిత్రా పితరం వా సంజానీతే॥

570. సమ్ అనునువసర్గముపూర్వమందుగల జ్ఞా [అవబోధనే క్ర్యాది గణము.] ధాతువుయొక్క కర్మను [ధాత్వర్థఫలాశ్రయమును] బోధించుప్రాతిపదిక మునకు తృతీయ వికల్పముగనగును. పిత్రా పితరం వా సంజానీతే. తృతీయాఽ భావపక్షమున కర్మణిద్వితీయా [510] సూ. చే ద్వితీయ వచ్చును.

571. హేతౌ. 2-3-23. [తృతీయా.]

హేత్వర్థే తృతీయా స్యాత్. ద్రవ్యాదిసాధారణం నిర్వాప్య పారసాధానంచ హేతుత్వమ్. కరణత్వం తు క్రియా మాత్రవిషయం వ్యాపారనియతం చ. దణ్డేన పుటః. పుణ్యేన దృష్టో హరిః. పరిమపీహ హేతుః. అధ్యయనేన వసతి. గమ్యమానాఽపి క్రియా కారకవిభక్తో ప్రయోజికా. ఆలం శ్రమేణ. శ్రమేణ సాధ్యం నా సీత్యర్థః. ఇహ సాధనక్రి యాం ప్రతి శ్రమః కరణమ్. శతేన శతేన వత్సాన్నాయయతి పయః. శతేన పరిచ్ఛిద్యేత్యర్థః. [వా] అశిష్టవ్యవహరే దాణః ప్రయోగే చతుర్థ్యర్థే తృతీయా. దాస్యా సంయచ్ఛతే కాముకః. ధర్మే తు భార్యయై సంయచ్ఛతి॥

571. ఇచట హేతువనలోకసిద్ధమగు కారణముగాని శాస్త్రీయముగాదు. కారణభావః సుకంటె తృతీయ యగును. భౌతికహేతువుగూడ కరణమగును గాన

నీసూత్రము కరణత్వతీయచే గతార్థమగునన శంకను నివరింపజేయుటకై హేతు కరణములకు భేదమును జూపుచున్నాడు :— “ద్రవ్యాది..... నియతంచ”. ద్రవ్యాది అనుచోటనాదిశబ్దముచే గుణక్రియలకు గ్రహణము. ద్రవ్యగుణక్రియలకు మూడింటికి జనకము హేతువనబడును. క్రియాజనకమే కరణమనబడును. వెష మ్య స్తరము జూపబడుచున్నది :— వ్యాపారముగలదియు వ్యాపారముగలదిగాని దియ గూడ హేతువగును. వ్యాపారముగలదే కరణమగును. కాన నిటు హేతుకరణ లకు భేదముండుటవలన నొకదానిచే మరియొకటి గతార్థముగాదని గ్రహించునది. ఈసూత్రముచే పచ్చెడితృతీయకు హేతుహేతుమద్భావమర్థము. దణ్డేనఘటః. ద్రవ్యజనకము హేతువనుటకీది యదాహరణము. దణ్డము హేతువు. ఘటము [ద్రవ్యము] హేతుమత్తు. అనగా ఘటజనకముదండము. [దణ్డహేతుకోఘటః.] ఇచట దండము వ్యాపారము [చక్రద్రుమణమునుగలుగజేయునది] గలదై నను క్రియాస్వయము లేనిదగుటచే కరణము గాదు. పుచ్చేన దృష్టో హరిః. క్రియాజన కము హేతువనుటకీది యదాహరణము. పుణ్యము [స్వర్గహేతువగు యాగాది జన్యధర్మవిశేషము] హేతువు. హరికర్మకదర్శనము [క్రియ] హేతుమత్తు. [పుణ్యహేతుకంహరికర్మకదర్శనమ్] అనిబోధగలుగును. [హరినిజూచుటయందు పుణ్యము గారణము] దర్శనరూపయాస్వయముగలదై నను పుణ్యము వ్యాపారము గలది గానందున కరణముగాదు.

“ఫలమపిహ హేతుః” ఏతత్సూత్రోదాహరణము విషయమై ఫలముగూడ హేతువుగ వివక్షింపబడును. అధ్యయనేన వసతి. [అధ్యయనముకొఱకునివసించు చున్నాడు.] నివాసమునరధ్యయనము ఫలము. అలం శ్రమేణ మొదలగు చోటు లందు క్రియావాచకపదము లేనందున క్రియాప్రతీతిలేదు గానశ్రమాదులు కరణము లెక్కువననిశంకించి యుపాయమును [అట్టిచోటులందుకరణత్వము సిద్ధించుటకు] జూపు చున్నాడు:— “గమ్యమానఽపి.....ప్రయోజితా”. గమ్యమానమన ప్రతీయ మానము. [శ్రమేణ మొదలగు పదములవలన గల్గుబోధయందు విషయమైనది] అపి శబ్దముచే శ్రూయమాణముగూడ గ్రహింపబడును. ఈరెండువిధములగుక్రియలు కారకవిభక్తికి కారణములని యర్థము. అలంశ్రమేణ. [శ్రమేణ సాధ్యం నాస్తి= శ్రమచేసాధించదగినదిలేదు.] అలం శబ్దము నిషేధార్థకము. శ్రమపదమువలన శ్రమేణసాధ్యం అనుబోధగల్గును. శ్రమపదార్థమగు సాధనక్రియయందు శ్రమ కరణ మగునని భావము. ఉదాహరణా స్తరము:— “శతేన శతేన వత్సాన్ పాయయతి పయః”. [లేగలను నూలుచే విభజించి నీరును ద్రావించుచున్నాడు.] ఇచట ప్రతీయ మానమగు పరిచ్ఛేదనక్రియలో శతము కరణము. [వా] “అశిష్ట..... తృతీయా”. అశిష్టులన సంకీర్ణాచారములు [అధర్మఫలకములు] గలవారు. పీరి యొక్క వ్యవహారమున క్రియ. అశిష్టులక్రియను [దానమును] బోధించువాణ్ [దానే] ధాతువుయొక్క ప్రయోగమందు చతుర్థివిభక్త్యర్థమున తృతీయ వచ్చును. ప్రత్యాసత్తి [సాన్నిధ్యము] చేనెవనిసంబంధమువలన వ్యవహారము సంకీర్ణాచార

మగునో అట్టివానిని బోధించుప్రాతిపదికముకంటె తృతీయాయగునని గ్రహించునది. దాస్యా సంయచ్ఛతే కాముకః. [రతిఫలకము దాసినిద్దేశించి చేయబడిన దానము.] కాముకుడు దాసికొఱకు దానమును చేయుచున్నాడని యర్థము. సంయచ్ఛతే అనునది దాణ్ ధాతువునకు లబ్ధప్రథమైకవచనము. దాసిసంబంధమువలన దానము సంకీర్ణాదారమగుటచే దాసిశబ్దమునకు తృతీయ వచ్చెను. “భార్యాయై సంయచ్ఛతి”. [భార్యకొఱకువభోగార్థము దానము చేయుచున్నాడు.] భార్యకొఱకుగా దానము సంకీర్ణాదానము [అదర్థము] గానందున భార్యశబ్దమునకు తృతీయావిభక్తిరదు.

ఇది తృతీయావిభక్తి.

572. కర్మణా యచుభిప్రేతి స సంప్రదానమ్. 1-132.

కర్మణా. యమ్, అభిప్రేతి, సః. సంప్రదానమ్.

దానస్య కర్మణా యచుభిప్రేతి స సంప్రదానసంజ్ఞః
స్మృతః ॥

171. పృథ్విలోని దానస్య అనువానికి దాణ్ ధాత్వర్థమునకిని యర్థము. ఇది క్రియామాత్రమునకుపరిక్షణము. “సంబంధమ్” అనుపదమునకధ్యాహరము. ఏక్రియాయందై సను కర్మయగుదానితో [ధాత్వర్థపలాశ్రయముతో] సంబంధమును గలుగజేయుటకు దేనినిచ్చదానంచునో యది [ఉద్దేశ్యము] సంప్రదానసంజ్ఞకమగును. కర్మతో సంబంధము స్వతస్యము మొదలగునది.

వివరము:—దానస్య అనునది క్రియామాత్రమునకుపరిక్షణమగుటచే విప్రాయ గాం దదాతి మొదలగుచోటులందు విప్రాయులకే గాక పుత్రాయపత్రం ప్రేషయతి ఇత్యాదులందు పుత్రాయలకును సంప్రదానసంజ్ఞ సిద్ధమగునని భాష్యమతము. ఈ సూత్రమునకు కాశికాపృథ్వికారుణిట్లువ్యాఖ్యానముచేసెను:— సంప్రదానసంజ్ఞ యస్వర్థము. [మహాసంజ్ఞ. సంప్రదీయతేనైస్త్రి] అస్వర్థసంజ్ఞవలననే మూలమున దానస్య అనునది సిద్ధమయ్యెను. దాణ్ ధాత్వర్థము [దానము] యొక్క కర్మతో సంబంధముకలుగజేయునుద్దేశింపబడుదానికే సంప్రదానసంజ్ఞయని యర్థము. ఒకపస్త్రపుయందు తనకుగల హక్కును విడుచుకొనుచునాపస్త్రపునందితరునికి హక్కును గలుగజేయుట దానమనబడును. విప్రాయ గాం దదాతి మొదలగునవి యుదాహరణములు. గ్రామమణాం సయతి ఇత్యాదులందు దాణ్ ధాతుప్రయోగము లేనందువ గ్రామాదులకు సంప్రదానసంజ్ఞలేదు. రజకస్య వస్త్రం దదాతి [చాకలి వానికి శుభ్రముచేయుటకొఱకు బట్టనిచ్చుచున్నాడు.] ఇత్యాదులందు దాణ్ ధాత్వర్థ మధీనముజేయుటగాని దానముగానందున రజకునికి సంప్రదానసంజ్ఞ రాదని. ఇచట మూలము కాశికాకారునిమతముననుసరించి వ్రాయబడెనని గ్రహించునది.

573. చతుర్థి సప్రదానే, 2-13. చతుర్థి, సంప్రదానే [అన
భిహితే].

విప్రాయ గాందదాతి. అనభిహితజ్యేష్ఠః. దానియో
విప్రః. [వా] క్రియయా యమభిప్రేతి సోఽపి సంప్రదా
నమ్. పత్యే శేతే. [వా] యజ్ఞేః కర్మణః కరణసంజ్ఞా
సంప్రదానస్య చ కర్మసంజ్ఞా. పశునా రుద్రం యజతే
పశుం రుద్రాయ దదాతీత్యర్థః॥

573. తిజామలచేనుక ముగానర్థి సంప్రదానమును బోధించు ప్రాతిపదికము
కంటె చతుర్విధక్తి వచ్చును. విప్రాయ గాం దదాతి. దాదాత్వర్థము యొక్క కర్మ
గోవు. దీనితో సంజ్ఞము [స్వస్వామిభావము] గలుగజేయుటకీచ్చయింపబడువాడు
విప్రుడు గాన విప్రుడు సంప్రదానమగును. అందుచే విప్రశబ్దమునకు చతుర్వి
వచ్చెను. బ్రాహ్మణునిదేశి చి గోవును [తనకుగలహక్కును విడుచుకొని] యిచ్చు
చున్నాడని యర్థము. అభిహితే అనునదిధిక్యతమగుటచే "దానియోవిప్రః" అను
చోట విప్రశబ్దమునకు చతుర్విరాదు. దాదాతువుకంటె తవ్యత్వవ్యాసీయరః
[1-1-98] అను సూ. చే సంప్రదానార్థమందు అనీ సు [ర్] ప్రత్యయముజేసిన
దానియః అనుమావహును. అనీయర్ ప్రత్యయముచేనిచట సంప్రదానముక మై
నందున చతుర్విధాకపోవుటచే ప్రథమ వచ్చెను. [వా] క్రియయా.... నమ్. కర్మ
రహితమగు క్రియతో [దాత్వర్థముతో] సంబంధముగలుగజేయనెవనిచిచ్చయించునో
వాడును సంప్రదానమగును. సూత్రమున కర్మణా అని ముందుటవలన నకర్మక
క్రియోద్దేశ్యమునకు సూత్రమువలన సంజ్ఞ సిద్ధముగానందుననీవార్తికము జెప్పబడి
యెను. పత్యే శేతే. [పతినుద్దేశించి విడిచిచున్నది.] భార్యయనిశేషము. శయన
క్రియయందు పతి యుద్దేశ్యమగుటవలన సంప్రదానమాయెను. [వా] యజ్ఞేః ....
సంజ్ఞా. యజ [దేవపూజాయాం] దాతువు యొక్క కర్మకు కరణసంజ్ఞను, సంప్ర
దానమునకు కర్మసంజ్ఞను జెప్పవలయును. పశునా రుద్రం యజతే [రుద్రునికొఱకు
పశువునిచ్చుచున్నాడు] యజ [దానార్థకము] దాత్వర్థమున పశువు కర్మ. రుద్రుడు
సంప్రదానము.

574. రుద్యర్థానాం ప్రీయమాణః. 1-1-33. రుద్యర్థానామ్, ప్రీయ
మాణః [సంప్రదానమ్.]

రుద్యర్థానాం దాతానాం ప్రయోగే ప్రీయమాణోర్థః సం
ప్రదానం స్యాత్. హరయే రోచతే భక్తిః. అన్యకర్తృ
కోఽభిలాషో రుచిః. హరినిష్ఠప్రీతేర్భక్తిః కర్త్రీ. ప్రీయ
మాణః కిమ్. దేవదత్తాయ రోచతే మోదకః పతి॥

574. రుచిరర్థోయేషాంతే రుద్యర్థాః. రుచి [ప్రీతి] అర్థముగల దాతు
వులప్రయోగమందు ప్రీతివిషయమగు పస్తువు సంప్రదానమగును. హరయే రోచతే
భక్తిః. భక్తి [పూజ్యులందనురాగము] విష్ణువును సంతసింపజేయుచున్నదని
యర్థము. హరి, ప్రీతివిషయమగుటచే వానికికర్మసంజ్ఞ ప్రాప్తమగుచుండనీసంజ్ఞ

విధింపబడెను. హరిర్భక్తిమధిలష్యతి. ఇచట నభిహార్యకమగు లషధాతుప్రయోగమందు సంప్రదానసంజ్ఞను దానించుటకై సూత్రముగ రుచివదముచేరివక్షితమగు నర్థమును ద్రవ్యింపుచున్నాడు:—“అన్య...కర్త్రీ” అభిలషధాతువుల యొక్క కర్తకంటెనికరమగుచు యభిలషధాతువుయొక్క కర్తయగును. ఈకర్మ కర్తగా గలది రుచి యగును. ఇట్లు అభిలషధాతువు రువ్యర్థకము గానందుగనభిలషధాతుప్రయోగమందు [హరిర్భక్తిమధిలష్యతి.] హరికి సంప్రదానసంజ్ఞ రాదు. సూత్రమున ప్రీయమాణః అనుశేషణము లేనిచో, దేవదత్తాయ రోపితే మోదకః పథి, అనుచోట పథుకు [మార్గమునకు] అధికరణసంజ్ఞను బాదించి సంప్రదానసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. పైవిశేషణము లేనపుడు రువ్యర్థధాతుప్రయోగమందు చారకమునకు సంప్రదానసంజ్ఞయని యర్థమగును. ప్రీతివిషయముగాకుండ చారకమగు మార్గమునకును [దేవదత్తునికివలె] సంజ్ఞ ప్రసక్తమగునని భావము.

575. శ్వామహ్నాత్ స్థాశపాం జ్ఞీప్యమానః. 1-4-34. శ్వామ..... శపాం, జ్ఞీప్యమానః [సంప్రదానమే.]

ఏషాం ప్రయోగే బోధయతుమిష్టః సంప్రదానం స్మృతే. గోపి స్మరాత్ కృష్ణాయ శ్వామతే హ్నాతే తిష్ఠతే శపతే వా. జ్ఞీప్యమానః కిమి. దేవదత్తాయ శ్వామతే పథి॥

575. శ్వామృ [కత్తనే] హ్నాత్ [అపనయనే] స్థా [గతినివృత్తై] శప [ఉపాలమే] అనునీనాల్లధాతువులప్రయోగమందు బోధింపనిష్ఠమైనది సంప్రదానమగును. బోధయతుమిష్టః అనునది సూత్రమునాని జ్ఞీప్యమాన పదమునకర్తము. గోపి స్మరాత్ కృష్ణాయ శ్వామతే హ్నాతే తిష్ఠతే శపతేవా. ఇచట శామాదిధాతువులకు స్తుత్యాదులచే బోధనమర్థము. స్మరాత్తనుచోట పశ్యమి హేత్వర్థకము. గోపిక కృష్ణునియొక్క స్తుతిచే తనయనురాగమును కృష్ణునికి దెలుపుచున్నదని యర్థము. “కృష్ణాయ హ్నాతే”. నవతులవలన కృష్ణుని దాచుచు కృష్ణునికి స్వానురాగమును దెలుపుచున్నదని యర్థము. తిష్ఠతే శపతే అనుచోటులందును క్రమముగన్వితచేతను శపథముచేతను స్వానురాగమును దెలుపుచున్నదని యర్థము. అన్నిస్థలములందును బోధనమునకిష్టము [ఉద్దేశ్యము] కృష్ణుడగుటచేనతనికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చెను. సూత్రమున జ్ఞీప్యమానః అనునది లేనియెడల శ్వామాదిధాతువులప్రయోగమందు చారకమునకు సంప్రదానసంజ్ఞ యగునని యర్థమగును. అట్లయిన, దేవదత్తాయ శ్వామతేపథి, అనుచోట మార్గమునకును అధికరణసంజ్ఞను బాదించి సంప్రదానసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును.

576. దాతేమత్తమ్యుత. 1-4-35. దాతేమత్తమ్యుత.

దాతేమత్తమ్యుత ప్రయోగే బోధయతుమిష్టః సంప్రదానం స్మృతే. దాతాయ దాతయత మోక్షం హరికి బోధయతుమిష్టః కిమి. దేవదత్తాయ శతం దాతయతి గ్రామే॥

576. దారి అనునది ధృక్ (అవస్థానే) ధాతువునకు హేతుమణ్ణిజ సము. ఉత్తమర్థుడన ఋణమునిచ్చువాడు. జ్యోస్తిమగు ధృక్ ధాతువు యొక్క ప్రయోగ మందు ఋణమునిచ్చువాడు సంప్రదానసంజ్ఞగలవాగును. భక్తాయ దారయతి మోక్షం హరిః. స్వరూపముచే సిద్ధమగు మోక్షమును గుతించి విష్ణువు భక్తుని ప్రేరేపించుచున్నాడు. (విష్ణుభక్తునికి మోక్షమునిచ్చుచున్నాడని ఫలితము.) భక్తుడు తమర్థుడు. ఋణమున తప్పకనివ్వదగినది. (అవశ్యదేయము.) భక్తునికి మోక్షమునిచ్చితిరవలయును గాన మోక్షముగూడఋణమగును. సూత్రమున ఉత్తమర్థః అనునది లేనియెడల కారకమునకు సంజయవి యర్థమగును. అట్లైన దేవదత్తాయశతంధారయతిగ్రామే అనుచోట, కారకమగు గ్రామమునకును సంజ్ఞ ప్రసక్త మగును.

వివ :- ఉత్తమర్థవాచకముకంటె షష్ఠీవిభక్తి ప్రాప్తమగుచుండ తద్వారణ ముపకీసూత్రమారంభింపబడెను.

577. స్పృహరీప్సితః. 1-4-38. స్పృహః, ఈప్సితః.

స్పృహయతేః ప్రయోగే ఇష్టః సంప్రదానం స్మృతే. పుష్పేభ్యః స్పృహయతి. ఈప్సితః కిమ్. పుష్పేభ్యోవనే స్పృహయతి. ఈప్సితమాత్రే ఇయం సంజ్ఞా. ప్రకర్తవినై యాం తు పర్వత్వాత్కర్మసంజ్ఞా. పుష్పాణి స్పృహయతి॥

577. స్పృహ అనునది స్పృహ [ఈష్టామాం] ధాతువునకు స్వార్థణి జ సము. జ్యోస్తిమగు స్పృహ ధాతువు యొక్క ప్రయోగమందిచ్చానీష నాము సంప్రదానసంజ్ఞకమగును. పుష్పేభ్యః స్పృహయతి [పుష్పములిచ్చావిషయములు. పుష్ప సంప్రదానకమగుచిచ్చ.] ఈప్సితపదములేనిచో స్పృహప్రయోగమందు కారకము నకు సంప్రదానసంజ్ఞయగునని యర్థమగును. అప్పుడు పుష్పేభ్యో వనే స్పృహయతి, అనుచోట వనమునకును సంప్రదానసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. ఈసంజ్ఞ యీప్సితమాత్రమందు ప్రవర్తించును. ఈప్సితముగగాక ఈప్సితతమముగ [ఫలాశ్రయముగ] వివక్షితమగునపుడు పరమగు “కర్తరీప్సితతమంకర్మ” [538] సూ. చే వికహితమగు కర్మసంజ్ఞయే వచ్చును. పుష్పాణి స్పృహయతి. ఇచ్చోట శుష్పమురీప్సితతమములు. [ఇచ్చాశ్రయ్యఫలాశ్రయములు].

వివ :- స్పృహ ధాతువిచ్చామాత్రవాచకము, ఫలివిశ్టేచ్ఛావాచకమునగును. మొదటియర్థమందు సంప్రదానసంజ్ఞ, రెండవయర్థమందు కర్మసంజ్ఞయని యాశయము.

578. క్రుధద్రుహేష్వాఽసూయార్థానాం యం ప్రతికోపః.

1-4-37. క్రుధః, డ్రుహేష్వా, యమ్, ప్రతి, కోపః.

క్రుధాద్యర్థానాం ప్రయోగే యం ప్రతికోపః స ఉక్త
సంజ్ఞః స్యాత్. హరయే క్రుధ్యతి | ద్రుహ్యతి, ఈర్ష్యతి,
అసూయతి | యం ప్రతికోపః కీమ్ | భార్యామీర్ష్యతి మైనా
మన్యోఽద్రాక్షిదితి | క్రోధోఽమర్షః | ద్రోహోఽపకారః |
ఈర్ష్యాఽక్షమా | అసూయా గుణేషు దోషాఽవిష్కరణమ్ |
ద్రుహదయోఽపి కోపప్రభవా ఏవ గృహ్యంతే | అతో విశే
షణం సామాన్యేన యంప్రతికోప ఇతి॥

578. క్రుధ [క్రోధే] ద్రుహ [ఊహంసాయామ్] ఈర్ష్య [ఈర్ష్యాయాం]
అసూ [ఉపశాపే-ద్యౌద్విః.] అనునీధాతువులయర్థములతో [క్రోధాదులు] సదృశ
ములగుసంజ్ఞలుగలదాతువులప్రయోగమందెవనినిగుఱించి కోపమో వానికి సంప్ర
దానసంజ్ఞయగును. హరయేక్రుధ్యతి [హరినిగుఱించికోపగించుచున్నాడు.] సూత్ర
మందు యంప్రతికోపః అనునది లేనిచో క్రుధాద్యర్థకథాతుప్రయోగమందు కార
ణమునకు సంప్రదానసంజ్ఞయని యర్థమగును. అట్లైన, భార్యామీర్ష్యతే [మైనా
మన్యోఽద్రాక్షిదితి. “పరులచేజూడబడుభార్యను నహింపకున్నాడు.”] అనుచోట
భార్యకు సంప్రదానసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. ఇచట భార్యపై కోపజన్యమగునీర్ష్య
లేదు. అన్యపురుషదర్శనమువలన గల్గెడి యీర్ష్యగలదు. [తనభార్యనితరపురుషులు
జూడగూడదని.] క్రోధము = అమర్షము. [వాక్కు కండ్లుమొదలగువానియొక్క
వికారముచే తెలియదగిన యధికకోపము.] ద్రోహము = అపకారము. [అపకారము
జేయువలయునునుచున్న.] ఈర్ష్య = అసహనము. [ఇతరులయుత్కర్షణముజూచి
యోర్వలేకుండుట.] అసూయ = గుణములను దోషములుగప్రకటించుట. క్రుధ
ద్రుహధాతువులరర్థములగుటచే తద్యోగమున షడ్వి ప్రాప్తమగుచున్నది. ఇతర
ములు సకర్మకథాతువులగుటచే తద్యోగమున ద్వితీయ ప్రాప్తమగుచున్నది.
నోరెండికిసీపర్థి యపవాదము. ద్రుహమలిచట కోపజన్యములగుననే గ్రహింప
బడును. అందుచేతనే యంప్రతికోపః అను సామాన్యమగు విశేషణము సార్థక
మగును.

579. క్రుధద్రుహౌరుపసృష్టయోః కర్మ. 1-4-38. క్రుధ
ద్రుహౌః, ఉపసృష్టయోః, కర్మ [యం, ప్రతి, కోపః.]
సోపసర్గయోరనయోర్యం ప్రతికోపస్తత్కారకం కర్మ
సంజ్ఞం స్యాత్. క్రూరమధిక్రుధ్యతి | అధిద్రుహ్యతి॥

579. ఉపసృష్టములనుపసర్గముతో గూడినవని యర్థము. ఉపసర్గము
లతోగూడిన, క్రుధ ద్రుహ ధాతువులప్రయోగమందెవనినిగుఱించి కోపమో

వానికి కర్మసంజ్ఞ యగును. పూర్వసూత్రమునకిది యపవాదము. క్రూరమథి క్రుద్యతి అభిద్రుహ్యతి.

580. రాధీక్ష్యోర్యస్య విప్రశ్నః. 1-4-39. రాధీక్ష్యః, యస్య, విప్రశ్నః [సంప్రదానమ్.]

ఏతయోః కారకం సంప్రదానంస్యాత్, యదీయోవివిధః ప్రశ్నః క్రియతే। కృష్ణాయ రాధ్యతి ఈక్షతే వా। పృష్టో గర్భః శుభాశుభం ఏర్థ్యలోచయతీత్యర్థః॥

580. రాధ [సంసిద్ధా] ఈక్ష [దర్శనే] అనునీరెండుధాతువులకు ప్రశ్న విషయకముగని శుభాశుభపర్యాయోచనమిట్లము. ఏరెండుధాతువులకారకమునకనగా ఎవనియొక్క- శుభాశుభములనుగుఱించిన వివిధప్రశ్నముచేయబడునో వానికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చును. కృష్ణాయ రాధ్యతి ఈక్షతే వా. గోవులచేనడుగబడిన గర్భముచూచుని కృష్ణసంబంధులగు శుభాశుభములనాలోచించుచున్నాడని యర్థము. శుభాశుభములు కృష్ణునిచగుటచే కృష్ణునికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చెను. పక్షివిభక్తికిది యపవాదము.

581. ప్రత్యాజ్ఞా భ్యాం శ్రుచఃపూర్వస్య కర్తా. 1-4-40. ప్రత్యాజ్ఞాభ్యామ్, శ్రుచః, పూర్వస్య, కర్తా।

ఆభ్యాం పరస్య శృణోతేర్థ్యోగే పూర్వస్య ప్రవర్తన రూపవ్యాపారస్య కర్తా సంప్రదానం స్యాత్। విప్రాయ గాం ప్రతిశృణోతి ఆశృణోతి వా। విప్రేణ చుహ్యం దేహీతి ప్రవర్తితః ప్రతిజానీత ఇత్యర్థః॥

581. ప్రతిపూర్వకము ఆజ్ఞాపూర్వకమునగుశ్రు [ప్రవణే] ధాతువునకు ఇతరులచేనేదె ననిమ్మనమనికోరబడినపిదపనిచ్చెదననియంగీకరించుట (ప్రవర్తనా పూర్వకాభ్యుపగమము) యర్థము. ఆటి శ్రుధాతుప్రయోగమందేదైన పస్తువు నిమ్మనమని యడిగినవానికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చును. “విప్రాయగాం ప్రతి శృణోతి ఆశృణోతి వా”. “విప్రునిచే తనకు గోవునీయమని యడుగబడినవాడగుచు గోవునిచ్చెదనని ప్రతిజ్ఞలేయుచున్నాడు” (ప్రభువు) అని యర్థము. గోవునడిగిన వాడు విప్రుడుగాన పీనికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చెను.

582. అనుప్రతిగృణశ్చ. 1-4-41. అనుప్రతి, గృణః, చ, (పూర్వస్య, కర్తా)

ఆభ్యాం గృణాతేః కారకం పూర్వవ్యాపారస్య కర్తృ భూతము కసంజ్ఞం స్యాత్। హోత్రేఅనుగృణాతి। ప్రతిగృణాతి। హోతా ప్రథమం శంసతి తమధ్వర్యుః ప్రోత్సాహ యతీత్యర్థః॥

582. అనుప్రతి అనునది దిప్తపజ్ఞమ్యస్తమగుభిన్నపదము. అను అనుదానికంటెగానిప్రతి అనుదానికంటెగాని పరమగుగృధాతువునకు శంసనమును జేయువానిని ప్రోత్సహించుట యర్థము. అట్టి గృధాతువుయొక్క కారకమునకనగా శంసనముజేయువానికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చును. హోత్రేఽనుగృణాతి ప్రతి గృణాతి. హోత్ర మొదట శంసనమునుజేయుచున్నాడు. ఇట్టి హోత్రసదృశ్యుడు, ఓధామ మొదలగు శబ్దము లజే శంసనమునుజేయ ప్రోత్సహించుచున్నాడు. హోత్ర శంసనకర్త గానసంప్రదానమాయెను. హోత్ర అధ్యర్థుడు అనువారు యాగమును జేయించుప్రదానలగు ఋత్విక్కులునల్లరిలోనివారు. ఇంద్రాదులందరి గుణములను జెప్పుట శంసనమనబడును.

583. పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్ 1-4-44. పరిక్రయణే, సంప్రదానమ్, అన్యతరస్యామ్ (సాధకతమమ్).

నియతకాలం భృత్యా స్వీకరణం పరిక్రయణం తస్మిన్ సాధకతమం కారకం సంప్రదానసంజ్ఞం వా స్యాత్. శతేన శతాయ వా పరిక్రీతః (హ) తాదర్థ్యే చతుర్థీవాచ్యా. ముక్తయే హరిం భజతి. (వా) క్లుపి సంపద్యమానే చ। ముక్తిరణాయ కల్పితే, సంపద్యతే, జాయతే, ఇత్యాది। (వా) ఉత్పాతేన జ్ఞాపితే చ। వాతాయ కపిలా విద్యుత్. (వా) హితయోగే చ। బ్రాహ్మణాయ హితమ్॥

583. ధనమునిచ్చి వస్తువులను పూరిగ స్వీకరించుట క్రయమగును. జీతమునిచ్చి కొంతకాలమువరకు మనుష్యుని స్వీకరించుట పరిక్రయణమగును. పరిక్రయణమందు ప్రకృష్టోపకారకమునకు సంప్రదానసంజ్ఞ వికల్పముగనగును. శతేన శతాయ వా పరిక్రీతః. (కర్మకరఃపురుషః.) నూలురూపాయాలనిచ్చి కిర్రీకరుని గొంతకాలమువరకు స్వీకరించెను. పరిక్రయణమందు శతము సాధకతమము.

(వా) తాదర్థ్యే.....వాచ్యా. తస్యై కార్యాయ ఇదం = తదర్థమ్. (కారణమ్). తస్య భావః = తాదర్థ్యమ్ = ఉపకార్యోపకారకభావరూపమగు సంబంధ మర్థము. ఇది యనేకవిధములు. కార్యకారణభావము ప్రకృతివికృతిభావము సంస్కార్యసంసారకభావము మొదలగునవి. ముక్తయేహరిం భజతి. హరినిభజించుట ముక్త్యర్థము. ముక్తి (మోక్షము) కార్యము. హరిసేవ కారణము. “యూపాయ దారు”. ఇవట యూపదారువులకు ప్రకృతి వికృతిభావము. (వా) క్లుపి.....చ. క్లుపి అనునది క్లుప్తశబ్దమునకు సప్తమ్యస్తము. దీనిచే క్లుప్త్యర్థకధాచువులకు గ్రహణము. సంపత్తియని నుత్పత్తి. క్లుప్త్యర్థకధాచుయోగమందు తృప్త్యమానార్థమును బోధించుప్రాతిపదికము (వికృతివాచకము) కంటె చతుర్థి వచ్చును. ప్రకృతివికృతులకు భేదము నివక్షితమగువపుడు వికృతివాచకముకంటె

చతుర్థి వచ్చునని ఫలితార్థము. భక్తిర్జ్ఞానాయకల్పితే. (కర్తృజ్ఞానమనువికారము నొందుచున్నది.) క్షుపి అనునది తదర్థములకు గ్రహణమని సూచించుటకై సంపద్యతే జాయతే అని చెప్పబడెను.

(వా) "ఉత్పా.....చ". ప్రాణులయొక్క శుభాశుభములకు సూచకమగు వృథివ్యాధిభూతములవికారముత్పాతమనబడును. దీనిచే జ్ఞాపితమగు నర్థమును బోధించుప్రాతిపదికముకంటె చతుర్థి వచ్చును. వాతాయ కపిలా విద్యుత్. కపిల వర్షమగుమేఘపు (జ్యోతిర్వికారము) పెనుగాలికి జ్ఞాపకము. (సూచకము.) విద్యుత్తుచే వాతము జ్ఞాపితమగుటచే వాతశబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చెను.

(వా) "హిత. ....చ". చకారము సుఖశబ్దమునకు గ్రాహకము. హిత సుఖ శబ్దములయొగమందు చతుర్థివచ్చును. బ్రాహ్మజాయ హితమ్. గపేసుఖమ్.

విప = హితయోగేచ అనువచనము జ్ఞాపకసిద్ధము. చతుర్థితదర్పార్థబలిహిత సుఖరక్షితైః (702) అను సూ. చే చతుర్థ్యస్తమనకు హిత సుఖ శబ్దములతో సమానవిధానము హిత సుఖ శబ్దములయొగమున చతుర్థి వచ్చుననుటలో జ్ఞాపక మగును.

584. క్రియార్థోపపదస్యచకర్మణిస్థానినః. 2-3-14. క్రియార్థోప పదస్య, చ, కర్మణి స్థానినః (చతుర్థి.)

క్రియార్థా క్రియా ఉపపదం యస్య తస్య స్థానినోఽప్రయుజ్యమానస్య చమునః కర్మణి చతుర్థి స్థానీ. ఫలే భ్యోయాతి. ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః. సమస్కర్మో న్యసించాయ. న్యసించామనుకూలయిచునుత్యర్థః. విపం స్వయంభువే నచస్కృత్యేత్యాదావపి॥

584. క్రియార్థోపపదస్య = క్రియా అర్థః (ఫలం) యస్యాస్థాని = క్రియార్థా. క్రియాఫలకమని యర్థము. క్రియ ఫలముగగదిప్రత్యాసత్తిచే క్రియయే యగును. క్రియార్థా(క్రియా)ఉపపదమ్ యస్యఅని బహుప్రీహి గర్భమగు బహు ప్రీహి. క్రియ యుపపదమగుట యసంభవము గాన క్రియాపదము లక్షణచే క్రియావాచకమును (ధాతువును) బోధించును. స్థానిపదమునకప్రయుజ్యమానమను నర్థము వైయాకరణ వ్యవహారిసిద్ధము. క్రియాథక్ క్రియోపపదత్వము తుమున్ ణ్వల్ మొదలగువానికే సంభవించునని గ్రహించునది. ఇట్లులభించినదేమూలమున "తుమునః" అనునది. తుమున్ అనునది ప్రత్యయమగుటచే తదస్తమమును బోధించును. క్రియయే ఫలముగగల క్రియ (క్రియావాచకము) యుపపదముగగల్గి (ప్రకృతికము) అప్రయుజ్యమానమగు తుమున్నస్తమయొక్క కర్మను బోధించెడి ప్రాతిపదికముకంటె చతుర్థి వచ్చునని సూత్రార్థము. ఫలేభ్యో యాతి. పండ్లను

దెచ్చుటకై వెళ్లుచున్నాడని యర్థము. అహరణము (క్రియ) ఫలముగ గలది యానము. (క్రియ) ఈక్రియను బోధించునది యాదాతువు. దాతువుపపద మెన్నడు గాదు గాననిచటియుపపదశబ్దము తాదృశక్రియానాచక ప్రకృతికమగు పదమును బోధించును. యాదాతుప్రకృతిఃము యాతి అను ఓజస్తము. (ఉప పదము) అహర్తమ్ అనునది యిట్టియుపపదముగల్గి యప్రయుజ్యమానమగు తుమ్మున్ననము. దీనికి కర్మ ఫలములు. ఫలశబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చెను. నమస్కర్మో నృసింహాయ. నరసింహమూర్తి నమకూలునిగజేసికొనుటకై నమస్కరించుచున్నామని యర్థము. స్వయంభువే నమస్కృత్య. బ్రహ్మనమకూలునిగ జేయుటకై నమస్కరించి అని యర్థము. “ఉపపదపదభక్తేః కారకవిభక్తిర్భూతీయసీ” అనున్యాయముచే చతుర్థిని బాధించి కర్మబోధిత్వీయా (540) సూ. చే ద్వితీయ ప్రసక్తమగును గాన విచట (స్వయంభువే) నమఃస్వస్తిస్వాహా (586) అను సూ. చేతనేచతుర్థి సిద్ధించుననుటకు వలనుపడదు.

585. తుమర్థాచ్చభావవచనాత్. 2-3-15. తుమర్థాత్, చ. భావవచనాత్ (చతుర్థీ.)

భావవచనాశ్చేతిసూత్రేణ యో విహితస్తదన్తచ్చతుర్థీ
స్యాత్. యాగాయ యాతి. యష్టం యాతీత్యర్థః॥

585. తుమర్థాత్ = తుమున్ పదము లక్షణచే తదర్థబోధకము. తుమున ధౌర్ధో యస్య అని అహోప్రీహి. తుమున్ ప్రత్యయార్థమర్థముగాగలది అనియర్థము. భావవచనపదము భావార్థకమనునర్థమును బోధింపదు. అట్లైన తుమున్ ప్రత్యయము భావార్థమందే విహితమగుటచే తుమర్థాత్తుమదానిచేతనే గతార్థమగును గాన భావవచనాత్తుమనది వ్యర్థము గావలయును. కావుననది సూత్రవిశేషమునుగ్రహింప జేయును. అట్టిసూత్రము భావవచనాశ్చ (3-3-11) అనునది. (భావే అనునధికారమున విధింపబోవు ఘోషో మొదలగుప్రత్యయములు క్రియాఫలకమగుక్రియ యుప పదముగనున్నపుడు భవిష్యత్కాలమున వచ్చునని యాసూత్రార్థము.) భావవచనాశ్చ అనుసూత్రముచే విధింపబడి తుమున్ ప్రత్యయార్థమర్థముగగల ప్రత్యయ మంతమందు గలదానికంటె చతుర్థి వచ్చునని సూత్రార్థము. యాగాయ యాతి. యాగ శబ్దము తుమున్నర్థకమగు “భావవచనాశ్చ” సూత్రవిహితఘోషప్రత్యయ మస్థమునగలది. కాన యాగశబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చెను. యాగమును జేయుటకై వెళ్లుచున్నాడనియర్థము. యాగఫలకం యానం అనియర్థము.

586. నమఃస్వస్తి స్వాహా స్వధాలంపషడ్వ్యోగాచ్చ. 2-3-16. నమః
.....యోగాత్, చ (చతుర్థీ)

ఏభిర్వ్యోగే చతుర్థీ స్యాత్. హరమే నమః. ఉపపదవి
భక్తేః కారకవిభక్తిర్భూతీయసీ. నమస్కర్మోతి దేవాన్ ప్రణా

భ్యః స్వస్తి. = గ్నయే స్వాహా. పితృభ్యః స్వదా. అల
మితి పర్యావ్యర్థగ్రహణమ్. తేన దైత్యేభ్యో హరిరలం
ప్రభుః సమః శక్త ఇత్యాది. ప్రభాదియోగే షష్ఠ్యపి
సాధుః. తస్మై ప్రభవతి స ఏషాం గ్రామణీతి నిర్దేశాత్.
తేన ప్రభుర్భూషుర్భువనత్రయస్యేతి సిద్ధమ్. పషడిన్ద్రా
య. చక్రాః పురర్చితానాం. తేన శీర్షివజ్రయాం పరామపి
చతుర్దిశాశీతిషష్ఠీ. బాధిత్యా చతుర్థేవ భవతి. స్వస్తి
గోభ్యో భూయాత్॥

588. నమః స్వస్తి స్వాహా స్వదా అలమ్ పషట్ అనుపీనితో యోగ
మున్నపుడు చతుర్థి వచ్చును. హరయే సమః. సమర్థులైతి దేవాన్ అనుచోట
నమఃపదయోగముగల దేవశబ్దముకంటె చతుర్థి రాకుండుటకు గారణమును జూపు
చున్నాడు:— ఉపపద..... బలీ మనీ. కారకే అను సాధికారమున విధింపబడిన
కర్త, కర్మ, కరిణము సంప్రదానము, అపాదానము, అధికరిణము, అనునీయర్థ
ములను బోధించు ప్రాతిపదికములకంటె విధింపబడు తృతీయాదివిభక్తులు
ప్రథమావిభక్తియు కారకవిభక్తి లనబడును. వీనికంటె భిన్నములగునవి యుపపద
విభక్తు లగును. ఉపపదవిభక్తి కంటె కారకవిభక్తి ప్రబలమగునని యర్థము. దేవులు
కృణోదాతువుయొక్క కర్మ యగుటచే దేవశబ్దముకంటె కర్మణీద్వితీయా (540)
సూ. చే ద్వితీయా, ఉపపదవిభక్తి యగునీచతుర్థిని బాధించి వచ్చును. స్వస్యాది
యోగముననుదాహరణములు :—ప్రజాభ్యః స్వస్తి. అగ్నయే స్వాహా. పితృభ్యః
స్వదా. అలం శబ్దమునకు భూషణము పర్యాప్తి (సామర్థ్యము) వారణము అనునర్థ
ములు గలవు. ఇచట పర్యావ్యర్థములకే గ్రహణము. దైత్యేభ్యో హరిరలమ్.
ప్రభుసమర్థావపదములు పర్యావ్యర్థకములు. పర్యావ్యర్థకమునకే గ్రహణమును
టలో వ్యాఖ్యానమేమానము. ఈ విషయమును సౌత్రప్రయోగముచేతనునిరూ
పించుచున్నాడు. “తస్మై ప్రభవతి సంతావాదిభ్యః” (5-1-101) అనుసూత్ర
మున పర్యావ్యర్థకమగు ప్రభవతి శబ్దయోగమందు చతుర్థీప్రయోగము పై యర్థ
మును బోధించును. పర్యావ్యర్థకప్రభాదిశబ్దములయోగమందు షష్ఠీవిభక్తియునుసాధు
వగుననుటలో “స ఏషాం గ్రామణీః” (5-1-78) అనుసూత్రమున ప్రభృర్థకమగు
గ్రామణీశబ్దయోగమందు ఏషామ్ అను షష్ఠ్యన నిర్దేశము ప్రమాణమగును. ఇట్లు
చెప్పుటచే “ప్రభుర్భూషుర్భువనత్రయస్య” అను మామప్రయోగమందలి షష్ఠి
సాధువగును. పషడిన్ద్రాయ. చతుర్దిశాదాహరణము :— పషడిన్ద్రాయ. స్వస్తి
గోభ్యో భూయాత్. ఇచట అశీర్వాదము వివక్షితమగునపుడు పరమగు “చతుర్థి
చాశీష్యాముష్య” (834) అను సూ. చే గోశబ్దమునకు ప్రాప్తమగు షష్ఠిని
బాధించి చతుర్థి వచ్చుటకుపాయమునుజూపుచున్నాడు:— “చక్రాః ... ర్థః.
నమః స్వస్తి” అను సూత్రమందలి చక్రారమును విభజించి నమః స్వస్యాదియోగ
మందు నమః స్వస్యాదివాక్యముచే చతుర్థి విహితమైయుండినపు తిరుగవిభక్తమగు

నీచకారముచే చతుర్థివిధానమును చేయవలయును. ఈవిధానమాశీర్వాదము వివక్షితమైనను నమరియోగమందు షష్ఠిని బాధించి చతుర్థియే పచ్చుననుటను బోధించును.

వివ :—భూషణార్థకము వారణార్థకమునగు అలం శబ్దమునకు క్రియావాచకధాతుసమభివ్యాహరమందే ప్రయోగము (కన్యామలంకరోతి. హరిదినే భోజనమలంకరోతి) గాన్నించుటచేతను అచట ప్రబలిమగు వారకవిభక్తియే ప్రవర్తించుటచేతను భూషణవారణార్థకాలంకరయోగమందీసూత్రము ప్రవర్తింపదు. కాన పర్యాప్త్యర్థకయోగమందే యీసూత్రము ప్రవర్తించునని సిద్ధమగును. ఇట్టి వ్యాఖ్యానము పర్యాప్త్యర్థకమగు అలంశబ్దమునకే గ్రహణమనుటతో మానమగును.

587. మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాప్రాణిషు 2-3-17.

మన్యకర్మణి, అనాదరే, విభాషా, అప్రాణిషు (చతుర్థి)

ప్రాణిషర్థే మన్యతే కర్మణి చతుర్థి వా స్మృత్తిరస్మారే. న త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వా. శ్యనా నిర్దేశాత్తానాదికయోగే న. న త్వాం తృణం మన్యే (వా) అప్రాణిష్యిత్వపనీయ నౌకాకాన్నశుకశృగాలవర్తేష్యితి వాచ్యమ్. తేన న త్వాం నావమన్నం వా మన్యే ఇత్యత్రాప్రాణిత్వేపి చతుర్థి న. న త్వాం శునే మన్యే ఇత్యత్ర ప్రాణిత్వేపి భవత్వేవ॥

587. అనాదరశబ్దమునకు తిరస్కారమని యర్థము. ఇది మనదాతువు యొక్క కర్మకు విశేషణము. ప్రవాదికమగు మనదాతువు యొక్క కర్మప్రాణి భిన్నమై తిరస్కారద్యోతకమగునపుడు తద్వాచకప్రాతపదికముకంటె చతుర్థి ఏకల్పముగ పచ్చును న త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వా. (నిన్ను తృణముతో సమానునిగగూడ బలంచును) ఇచట మన్యకర్మ తృణము ఇది ప్రాణిభిన్నము దిరస్కారద్యోతకమునగును. మన (జ్ఞానే) ధాతువు దివాదులలో నున్నది. తనాదులలో మను (అనుబోధనే) ధాతువున్నది. సూత్రమున మన్య అనుశ్యన్ప్రత్యయముతోగూడినదానిని నిర్దేశించుటచే (శ్యన్ప్రత్యయము దివాదిగణవతితములగు ధాతువుకంటె విధింపబడినది) ప్రవాదికమునే గ్రహించవలయును. ఇట్లు చెప్పుటచే తనాదులలోని మనుధాతుయోగమందీసూత్రము ప్రవర్తించదు. న త్వాం తృణం మన్యే. కర్మవాచకమగు తృణశబ్దమునకు చతుర్థి రాదు. (వా) సూత్రమున అప్రాణిషు అను కర్మవిశేషణమును దీసివేసి దానిస్థానమున నౌకాక అన్న శుకశృగాల అను పీనికంటె భిన్నమగు కర్మయని చెప్పవలయును. ఇందువలన, న త్వాం నావమన్నం వా మన్యే, అనుచోటనావయు నన్నమును (మన్యకర్మలు) ప్రాణిభిన్నములై నను పీనికంటె చతుర్థి రాదు. న త్వాం శునే శ్వానం వా మన్యే.

అనుచోట శ్వన్పదార్థము (మన్యకర్మ) ప్రాణియైనను శ్వన్శబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చును. కర్మ ప్రాణిభిన్నమే గావలయునన్నచో నిచ్చోటులందుదోషముప్రసక్తమగును.

పవ:—అనాదరే అనునది కర్మకు విశేషణమనుటచే, న త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వా, అనుచోట తృణమే తిరస్కారద్యోతకము గాన తృణశబ్దము కంటె చతుర్థి వచ్చును. యుష్మదర్థము తిరస్కారద్యోతకము గానందున యుష్మ చృబ్దముకంటె రాదు.

శ్వన్ప్రత్య ముముతోగూడిన నిర్దేశము దై వాదికధాతువునుగ్రహింపవలయు ననియే బోధించును గాని శ్వన్ప్రత్య ముముతోనవశ్యముగూతుకొని యుండవలయు నని బోధింపదు. కాన శ్వన్ప్రత్యయరహితమగు లిదాదిప్రయోగమందును చతుర్థి సిద్ధించును. న త్వాం తృణాయ మేనే. అశ్చునిగుఱించి రామాధిక్యముగల స్త్రీల వాక్యమిది.

588. గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుర్థ్యా చేష్టాయానునన్వని.

2-9-12. గత్యర్థకర్మణి, ద్వితీయాచతుర్థ్యా, చేష్టాయామ్, అనన్వని.

అధ్వభిన్నే గత్యర్థానాం కర్మణి ఏతేస్తశ్చేష్టాయామ్ |
గ్రామం గ్రామాయ వా గచ్ఛతి | చేష్టాయాంకిమ్ | మనసా హరిం వ్రజతి | అనధ్వనీతి కీమ్ | పద్మానం గచ్ఛతి | గచ్ఛాం దిష్టితే అధ్వన్యేవాఽయం నిషేధః | యదాహుత్యభాత్పద్మా ఏవా క్షయమధ్వతే తిదా చతుర్థి భవత్సేవ | ఉచ్యతే | పథే గచ్ఛతి |

588. అధ్వశబ్దాభజ ము (మాగజ ము, పద్మమొదలగునవి) కంటెభిన్నమైనట్టి గమనార్థకధాతువులకర్మను బోధించు గ్రాతిపదిరములకంటె చేష్టగమ్యమాన మగునపుడు ద్వితీయాచతుర్థయి వచ్చును. గ్రామం గ్రామాయ వా గచ్ఛతి. గమ దాతువుయొక్క కర్మ గ్రామము. గమనము శరీరవ్యాపారమే గావుననిచట చేష్ట గమ్యమానమగును. చేష్టాయాంకిమ్ | చేష్టయన క్రియగదా | భాత్వర్థము క్రియరూప మేయగును గాన తిరుగనివిశేషణమునకేమిప్రయోజనమని శబ్దాంశయము. మనసా హరిం వ్రజతి. (మనసుచే విఘ్నమును పొందుచున్నాడు.) చేష్టాశబ్దముచే శరీరవ్యాపారమునే గ్రహించవలయును గాని క్రియామాత్రమును గ్రహింపవలను పడదు. కావున శరీరవ్యాపారములేనట్టి పె యదాహరణమున చతుర్థివారణము చేష్టాయామ్ అనుదానికి పలమని యు త్తరాంశయము.. పద్మానం గచ్ఛతి. ఇచట గమ్ భాతుకర్మపథిన్ శబ్దార్థము. (పద్మ.) పథిన్ శబ్దమునట చతుర్థిని వారించుటకై అనన్వని, అనునిషేధమావశ్యకము. సూత్రమున అధ్వశబ్దము తవర్ణపరము.

“అధ్వన్యర్థగ్రహణంకర్తవ్యమ్” అనువార్తికమందుమానము. కావున పన్థాసంగచ్ఛతి అను ప్రత్యుదాహరణమీరుబడెను. “అనధ్వని” (అధ్వన్యర్థాభిర్విము) అనునిషేధము, గమనకర్తచే (వెళ్లువానిచే) నా కనుంపబడిన (అధిష్ఠితమైన) అధ్వన్యర్థమునకే వర్తిండును. ఇందు “అస్థితస్రతిషేచో వత్తవ్యః” (ప్రాప్తమగు అధ్వన్యకే చతుర్థినిషేధమును చెప్పరలయును) అనువార్తికము మానము. ఇట్లుచెప్పబడే నుత్పథమునునగా నెత్తెనమార్గమును విడిచి సమమార్గమాక్రమింపనిచ్చావిషయమునునున్న దనునర్థముగల ఉత్పథేక పథే గచ్ఛతి (ఎత్తగు మార్గముచే వెళ్లుటకకట్టుడై పను మార్గమునాక్రమింప నిచ్చుచుండుచున్నాడు) అనుచోట మార్గమాక్రాంతము గానందున నిషేధము ప్రవర్తించదుగాననచటపథినోకబడునకు చతుర్థి తప్పక వచ్చును. మూలమున ఉత్పథాత్తనుచోట ల్యబ్ లోపమున పంచమి. ఉత్పథమును విడిచి (ఉత్పథ్య) అని యర్థము. ఉత్పథేక అనుచోట తృతీయ కరణార్థకము. ఉత్పథముచే వెళ్లుటకకట్టుడై అని యర్థము. “గన్తుమకత్తః” అని యధ్యాహారము.

ఇది చతుర్థివిభక్తి.

588. ద్రువమపాయేఽపాదానమ్. 1-4-24. ద్రువమ్, అపాయే, అపాదానమ్ (కారకమ్).

అపాయోనిశేషస్త్వేన్ సాధ్యే ద్రువమనధిహతం కా
రకపాదానం స్యాత్॥

588. ప్రకృతభాత్వర్థవ్యాపారమునకనాశ్రయమై తాదృశవ్యాపారజన్యమగు విభాగమునాశ్రయమగునది ద్రువమనగును. అట్టి అవధిమేరుగును. అపాయమున విశేషము. (విభాగమునుగలుగజేయువ్యాపారము) అపాయము సాధింపదగినదై యుండ ద్రువము స్థిరమైనను, చలమైనను ప్రకృతభాత్వర్థజన్య విభాగాశ్రయముగ (అవధిహారముగ) వివక్షితమగునపుడు కారకసంజగలదై యపాదానసంజగలదగును. మూలమున అవధిహారమనునది ద్రువమనుదానికి వివరణమనియేరంగునది.

589. అపాదానే పశ్యమి. 2-3-23. అపాదానే. పశ్యమి.

గ్రామాదాయాః ధావతోఽభ్యాత్పతతి. కారకంకిమ్.
పృక్షన్య పర్ణం పతతి. (వా) జాగుస్సావిరామప్రమాదార్థా
నాయురసంఖ్యానమ్॥ పాపాజ్ఞగుప్సతే, విరమతి. ధూమ్ర
మాద్యతి॥

590. అపాదానవాచకముకంటె పశ్యమినిభక్తి వచ్చును. గ్రామాదాయాః. ప్రకృతభాత్వర్థమగు శాగమయకనాశ్రయమై దీరినలనగల్గెడి విభాగము (అగమక కర్తబ్యగ్రామమునగల్గెడి.) నశాశ్రయము (విభాగావధి) గ్రామము గానని

యపాదానమగును. అపాదానవాచకమగు గ్రామశబ్దముకంటె పశ్చిమి వచ్చెను. దావతోఽశ్వాత్పతతి (వరుగిడుచున్న గుత్తమునుండి పడుచున్నాడు.) ఇచట నశ్యము పరుగెత్తుచున్నదైనను (చలమైనను) పతదాత్వర్థమగుపతనమువలన గలెడి విభాగమునకాశ్రమమగుటచేనపాదానమగును. ద్రువశబ్దమునకు స్థిరమని యర్థముజెప్పిన విచోటులందశ్వాదులకపాదానసంజ్ఞ సిద్ధింపకుండునని తెలియు నది. వృక్షస్యపర్థం పతతి. ఇచట వృక్షమునకు పర్థమందన్వయము గాని పతన క్రియయందన్వయములేమింజేసివృక్షము కారకముగాదు. వృక్షమునకపాదాన సంజ్ఞనువారింపకారకాధికారమివలనావశ్యకము. (వా) జగు.....నమ్. జగుస్సయన నింద. విరామమనవిరమణము. ప్రమాదమన ననవదానత. (హెచ్చరికతప్పట.) ఈయర్థములుగల ధాతువులయొక్క కాంకమపాదానసంజ్ఞకమగునని చెప్పవలయును. సంయోగపూర్వకమగు విశేషము విభాగమనబడును. పాపాజ్ఞగుప్సతే ఇత్యాదులందు పాపాదులకు నిందాదులకును సంయోగమేలేనందున విభాగములేదు. పాపాదులు విభాగాశ్రయములు కానేరవు. కావుననిట్టిచోటులందు సూత్రముచే నపాదానసంజ్ఞ యప్రాప్తమగుచుండనీవార్తకముజెప్పబడియెను. పాపాజ్ఞగుప్సతే, పాపాద్విరమతి, ధర్మాత్ప్రమాద్యతి, క్రమముగనిని యుదాహరణములు.

విషయము:— విభాగము వాస్తవమగు సంయోగసంబంధపూర్వకమై వాస్తవమగు నదే గానక్కరలేదు. బుద్ధిపరికిల్పితసంయోగపూర్వకమై బుద్ధి పరికిల్పితమైనది గూడ గ్రహింపదగును. ఇట్లు చెప్పటకు “మధురాః పాటలిపుత్రకేవ్యఅధ్యతరాః” (మధురానగరవాస్తవ్యులు పాటలిపుత్రపత్నవాసులకంటె ధనికులు.) ఇత్యాదు లందు మధురులకు పాటలిపుత్రకులకునిట్టి బోధమగు విభాగమునాశ్రయించి “అపాదానేపశ్చమీ” అనునీసూత్రముచే పశ్చిమిని సాధించుభాష్యమే మానము. బుద్ధి పరికిల్పితమగునపాదానము నాశ్రయించియే “జగుస్సావిరామ” అనువాక్తికమును, “భీత్రాణానాం భయహేతుః” మొదలగు వక్ష్యమాణసూత్రములను భాష్యకారుడు ప్రశ్యాఖ్యానము జేసెనని గ్రహించునది.

591. భీత్రాణానాం భయహేతుః, 1-4-35. భీత్రాణానామ్, భయ హేతుః (అపాదానమ్.)

భయరానాం త్రాణానాంచప్రయోగే భయహేతురపాదానంస్యాత్. చోరాద్భిభేతి. చోరాత్త్రాయతే. భయహేతుః కిమ్. అరణ్యే బిభేతి త్రాయతే వా॥

591. భీః=భయము. త్రాః=రక్షణము. భయము రక్షణము అర్థముగల ధాతువులప్రయోగమందు భయకారణమపాదానసంజ్ఞకమగును. ఇది హేతుత్వతీయ కరవాదము. చోరాద్భిభేతి. చోరాత్త్రాయతే. భయమందు రక్షణమందును చోరుడు కారణము గాననతకపాదానసంజ్ఞగలవాడగును. తద్వాచకమగు చోరశబ్దముకంటె పశ్చిమి వచ్చెను. భయహేతుః అనునది లేనిచో భయాద్యర్థకధాతుప్రయోగమందు

కారకమపాదానమగునని యర్థమగును. అపైసనీసంజ్ఞ యన్నిసంజ్ఞలకపవాదము గావలసివచ్చును. అరణ్యేభిభేతి (త్రాయతేవా) అనుచోట అరణ్యమునకిష్టమగు నదికరణసంజ్ఞ నీసంజ్ఞ బాదించును. భయహేతుపదమున్నపుడరణ్యము భయకారణముగానందుననీసంజ్ఞ ప్రసక్తముగాదు.

వివ :— భయహేతుః, అనుచోట భయపదము రక్షణమునకుపరిక్షణము. రక్షణహేతుపదమనర్థమునుగూడ బోధించును. “కస్య భిభ్యతి దేవాశ్చజాతరోషస్య సంయుగే” అను రామాయణాశ్లోకమందు భీధాతుప్రయోగమున కస్మాద్భిభ్యతి అని యుండవలసియుండ “కస్య భిభ్యతి” అవి షష్ట్యంత ప్రయోగమెట్లు సాధువగు ననిన కస్య సంయుగే అని మిచటనన్వయముజేసి సచోకింశద్ధార్థమునకు భీధాత్వర్థ యోగముండదు గాననపాదానసంజ్ఞ ప్రవర్తింపకపోవుటచే షష్ఠి సాధువగునని గ్రహించునది. పరమగునదికరణసంజ్ఞచేనీసంజ్ఞ బాదించబడినది గానసంయుగమున కపాదానసంజ్ఞను శంకింపవలనుపడదు.

592. పరాజేరస్సోధః. 1-4-26. పరాజేః, అస్సోధః (అపాదానమ్).

పరాజేః ప్రయోగేఽసహ్యోఽర్థోఽపాదానం స్యాత్.
అధ్యయనాత్పరాజయతే. గ్లామతీత్యర్థః. అస్సోధఃకిమ్.
శత్రూన్ పరాజయతే. అభిభవతీత్యర్థః॥

592. పరా అనుమపసర్గము పూర్వమందుగరి జి (జయే) ధాతుప్రయోగ మందు అసహ్యర్థము “గ్లానివిషయము” అదానసంజ్ఞకమగును. గ్లానియననసహ నము. గ్లానివిషయమధ్యయనాదులగును. పరపూర్వకజిధాతువునకు కొన్నిచోటు లందు (శత్రూన్ పరాజయతే) తిరస్కారమర్థము. ఇచట ససోధగ్రహణముండుట వలన పరాజిధాతువునకు న్యూనీభావమర్థమనవలయును. న్యూనీభావమన శక్తి వైకల్యాదిరూపము. పరాజిధాతువకర్మకమగునపుడే యీసూత్రము ప్రవర్తించునని పరితార్థము. అధ్యయనాత్పరాజయతే. (అధ్యయనమువలన శక్తిహీనుడగు చున్నాడు) శత్రూన్ పరాజయతే. (శత్రువులదిరస్కరించుచున్నాడు) అభిభవార్థక మగునపుడీధాతువుసక్తికమగును. ఇచట శత్రువులకపాదానసంజ్ఞను వారించుటకై అస్సోధగ్రహణమావశ్యకము. ఈసూత్రము షష్ఠికపవాదము

593. వారణార్థానామీప్సితః. 4-4-27. వారణార్థానామ్, ఈప్సితః (అపాదానమ్.)

ప్రవృత్తివిఘాతో వారణమ్. వారణార్థానాం ధాతునాం ప్రయోగే ఈప్సితోఽర్థోఽపాదానం స్యాత్. యవేభ్యో గాం వారయతి. ఈప్సితః కిమ్. యవేభ్యో గాం వారయతి క్షేత్రే॥

593. వారణమన ప్రవృత్తివిమూతము. (యవభక్షణాదులనుండి మరలింప జేయుట.) వారణార్థముగను దాతువులప్రయోగమందీప్సితము (వారణదాత్వర్థ పలాశ్రయము) అపాదానసంజకమగును. యజ్ఞేభ్యో గాం వారయతి. దాత్వర్థఫలము తక్షణసంయోగము. తదాశ్రయములు యవలుగావుననపాదానసంజ వచ్చెను. ఈప్సితగ్రహణము లేనియెడల వారణార్థక దాతుప్రయోగమున కౌరకమునకపాదానసంజయవి యర్థమగును. అట్లైన యజ్ఞేభ్యో గాం వారయతి క్షేత్రే, అనుచోట క్షేత్రమునకపాదానసంజ ప్రసక్తమగును.

594. అస్తర్తా యేనాదర్శనమిచ్చతి. 1-4-28. అస్తర్తా, యేన, అదర్శనమ్, ఇచ్చతి (అపాదానమ్)

వ్యవధానేనతి యత్కర్తృకస్యాఽత్యనో దర్శనస్యాఽ
దానమిచ్చతి తదపాదానం స్యాత్. మాతుర్నిరీయతే కృష్ణః।
అస్తర్తా కీమ్। చోరాన్నదికృత్తే। ఇచ్చతిగ్రహణం కీమ్।
అదర్శనేచ్ఛాయాం సత్యాం సత్యపి దర్శనే యథా స్యాత్॥

594. అస్తర్తికమునకపవారణమర్థము. అనగానితరులు తనను చూడ కుండునట్లు చాటున (అడ్డగలప్రదేశమందు) నుండుట. యేన అనునది కర్తృరక తృతీయాత్మము. అత్తనః అననది సాన్నిద్యలభ్యము. తనను చూచువానికి తన కను మధ్యను గోడ మొదలగువానితో వ్యవధానముండగా తననెడలు జూడగూడదని యిచ్చయింపనో యజ్ఞేభానికి (దర్శనకర్తకు) అపాదానసంజ వచ్చుని ఫలితాత్మము. మాతుర్నిరీయతే కృష్ణః. (కృష్ణుడు తలికగవడకుండ చాటున దాగికొనుచున్నాడు.) తల్లి తనను జూడగూడదనునిచ్చతోకృష్ణుడు దాగొన్నందున తలికపాదానసంజ వచ్చును. తద్వాచకమగు మాతృశబ్దమునకు పశ్చాత్తప్తమయగును. చోరాన్నదికృత్తే. (చోరులజూచుటకు తానిష్టపడకున్నాడు.) చోరులు తనను జూడకుండుటకైతాను చోరుల జూచుటకీష్టపడకున్నాడని యర్థము. చోరకర్తృకస్వకర్మక దర్శనాఽభావేచ్ఛ ముండుటచే చోరులకపాదానసంజ ప్రాప్తమగుచున్నది. అస్తర్తిగ్రహణమున్నపుడు చోరులకు తనకును వ్యవధానము లేకుండుటచే సంజ వారింపబడును. ఇచ్చతి అని యనుటచే తననితరులు చూడకుండురుగాక యనునిచ్చతో దాగొన్నపుడు దైవవశముచేనితరులు తనను జూచినను చూచువానికి సంజ ప్రవర్తించును. ఇచ్చతి గ్రహణము లేనియెడలనెచట దర్శనాభావముండునోనెచటనే సంజ ప్రవర్తించును గానిదర్శనమున్నచోటన బ్రవర్తించకపోవును.

595. అఖ్యాతోపయోగే. 1-4-29. అఖ్యాతా. ఉపయోగే [అపాదానమ్.]

నియచపూర్వకవిద్యాస్వీకారే వర్తా ప్రాక్ సంజ్ఞః స్యాత్। ఉపాధ్యాయాదధీతే ఉపయోగే కీమ్। సటస్య శృణోతి॥

595. ఇచటనుపయోగభిము నియమపూర్వకమగు విద్యాస్వీకారమునునర్త ముండు రూఢము. [ప్రయోజనార్థకముగాదు.] నియమమన బ్రహ్మదర్శాధికము. అభ్యాసా అనునది అజ్ఞాపూర్వకమగు చక్షిజ్ఞ [వ్యక్త్యాంవాది] ధాతువునకు తృణ స్థమగుటచే వక్తను బోధించును. విద్యాస్వీకారము [అద్యయనము] శాస్త్రోక్త నియమపూర్వకమైనపుడు వక్త [అధ్యాపకుడు] అపాదానసంజ్ఞకమగును. ఉపాధ్యా యాదధీతే. [ఉపాధ్యాయునివలన నియమముతో విద్యను నేర్చుకొనుచున్నాడు.] నటస్య శృణోతి. [నటునివలన వినుచున్నాడు.] శ్రవణము నటజన్యమగుటచే నటునికి క్రియాన్వయమున్నందున నటునికి కారకసంజ్ఞ యున్నది. ఉపయోగే అనునది సూత్రమున లేనిచో కారకమగువక్త అపాదానమగునని సూత్రార్థమగును. అపుడు నటునికి సంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. ఉపయోగే అనియున్నపుడిచట నటుడు నియమపూర్వకవిద్యావక్త గాదుగాననతనికి సంజ్ఞ వారితమగును. కొన్నిపు స్తకము లందు "నటస్యగాథాం శృణోతి" అనుపఠమగవడుచున్నది. ఇట్టిపాఠమందు నటు నికి గాఢయందన్వయముచితమగుటచే క్రియయందన్వయము లేనందున కారకసంజ్ఞ యే యుండదు గావున ఉపయోగే అనునది లేకున్నను సంజ్ఞ ప్రాప్తముగాదు. ఉపయోగే అనుదానికిది ప్రయోజనమనుటకు వీలులేకపోవును. అందుచే గాథామను దానితోగూడిన పాఠమపపాఠమని యెరుంగునది.

వివ:— "నటస్య గాథాం శృణోతి" అను వాక్యమునకు గాథాకర్మకమైన నటసంబంధియగుశ్రవణమని యర్థమును చెప్పునపుడు నటునికి క్రియాన్వయ ముండును గానకారకత్వము సిద్ధించును. ఇట్టిపాఠమునుగూడ సమర్పించవచ్చును. కాని దాట్టియన్వయము క్లిష్టమగుటచే పూర్వోక్తప్రకారముగనపపాఠమనుటయే యుచితమని భావము.

598. జనికర్తుః ప్రకృతిః. 1-4-31. జనికర్తుః, ప్రకృతిః।

జాయమానస్య హేతురపాదానం స్యాత్. బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే॥

598. జనికర్తుః అనుచోట జనేకర్తా = జనికర్తాతస్య, అని షష్ఠీసమా సము. జనియనజననము. [ఉత్పత్తి] ఉత్పత్తికికర్తయనగా జాయమానుడు [పుట్టిన వాడు] అనియర్థము. ఇట్టిజాయమానునికి హేతువపాదానమగునని సూత్రార్థము. బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే [బ్రహ్మవలన ప్రజలు పుట్టుచున్నారు] ప్రజలు జాయమానులు. వీరికి హేతువు బ్రహ్మయగుటచే బ్రహ్మకపాదానసంజ్ఞ వచ్చెను.

వివ:—కాశికాకారుడీసూత్రమునకు పుత్రాశ్రమోదో జాయతే, అని యుదా హరణమును జూపుటచే సూత్రములోని ప్రకృతిపదము కారణమాశ్రపరమని వాచి నుతము. ఉపాదానకారణమాశ్రపరమని భాష్యమతము. మతద్వయసాధారణమైన యుద్ధాహరణము మూలమున జూపబడెను. వృత్తిమతమున బ్రహ్మకర్మకర్మకర్మ

హిరణ్యగర్భదర్శము. హిరణ్యగర్భుడు ప్రజల యుత్పత్తికి గారణమగును గాని యుపాదాము గాదు. భాష్యమతమందు బ్రహ్మయన మాయావిశిష్టము. ఈబ్రహ్మ సర్వకార్యములకుపాదానమని వేదాస్తులసిద్ధాంతము. ప్రక్షుళభిముపాదానకారణమందే రూఢమగుటవలన నిందు భాష్యకాఠిమతమే యుక్తమైనదని గ్రహించునది.

597. భువః ప్రథమః. 1-4-91. భువః, ప్రథమః [కర్తుః]

భవనం భూః, భూకర్తుః ప్రథమనా, హిమవతో గంగా ప్రథవతి. తత్ర ప్రకాశతత్త్వార్థః. [వా] ల్యబ్దోపే కర్మణ్యధికరణే చ. ప్రాసాదాత్ప్రేక్షతే. అసనాత్ప్రేక్షతే. ప్రాసాద మాదిభిరహ్య అసనే ఉపవిశ్య ప్రేక్షతత్త్వార్థః. శ్వశురాజ్ఞి హేతి. శ్వశురం వీక్ష్యత్త్వార్థః. గమ్యమానాఽపి క్రియా కారకవిభక్తి నాం నిమిత్తమ్. కస్మాత్త్వం సద్యాః. [వా] యత్కౌర్వకాలనిర్మాణం తత్ర పఞ్చమీ. [వా] తద్యుక్తా దర్శనః ప్రథమాసప్తమ్యా. [వా] కాలాత్సప్తమీ చ వక్తవ్యా. వనద్భ్రామో యోజనం యోజనే వా. కార్తిక్యా అగ్రహాయణీ మాసే.

597. భూభిమునకు భవనమనగా ప్రథమప్రకాశమర్థము. భూకర్తయక ప్రథమప్రకాశము గలది. ప్రథవశభిమునకు ప్రథమప్రకాశస్థానమర్థము. ప్రథమ ప్రకాశము [తొలుదొలయగపడుట] గలదనికేది ప్రథమప్రకాశస్థానమోఅయ్యది యుపాదానమగును. హిమవతోగంగాప్రథవతి. [గంగా హిమవత్సర్వతమందు మొదటి జారబడుచున్నది] గంగానదియొక్క ప్రథమ ప్రకాశస్థానము హిమవత్సర్వతమగు టచేనిది యుపాదానసంజ్ఞగలదగును. [వా] ల్యబ్దోపే .... చ. ల్యప్ప్రత్య యాస్తముయొక్క ప్రయోగములేనపుడు [తదర్థముగమ్యమానమగుటచే ప్రయో గములేకపోవునని తెలియునది.] ల్యప్ప్రత్యయగునకు ప్రకృతియగు రాత్వర్థము యొక్క కర్మనుగాని యధికరణమును గానిబోధించుపాతిపదికముకంటె పంపమి వచ్చును. క్రమముగనుదాహరణములు:—ప్రాసాదాత్ప్రేక్షతే. [మేదనెక్కిచూచుచున్నాడు.] ఇచట అదిభిహ్య అను ల్యబిస్తమునకు ప్రయోగములేదు. ల్యప్ ప్రకృతిరాత్వర్థమదిరోహణము. ఇందు ప్రాసాదము కర్మ. అసనాత్ప్రేక్షతే [అసన మున గూర్చొని చూచుచున్నాడు] ఉపవిశ్య అనునది యప్రయుక్తల్యబిస్తము. ల్యప్ప్రకృతిరాత్వర్థమగును సేవశనమందధికరణ మాసనము. శ్వశురాజ్ఞిహేతి (మామనుచూచి సిగ్గుపడుచున్నాడు) వీక్ష్య అనునది యప్రయుక్తల్యబిస్తము. ల్యప్ప్రకృతిరాత్వర్థమగు వీక్షణమందు శ్వశురుడు కర్మ. “గమ్యమానాఽపి..... నిమిత్తమ్”, క్రియ విశేషించి రాకుపుచే ప్రతిపాదించబడకున్నను (గమ్యమాన మైనను) కారకవిభక్తియందు నిమిత్తమగును. కస్మాత్త్వం : అనుప్రశ్నమునకే ప్రదేశమునుండి. నీవు వచ్చుచున్నావని యర్థము. అగమనక్రియానాచకము లేకున్న

నాగమగము గమ్యమానమగుచున్నది. నద్యాః అనునది సమాధానము. నదినుండి వచ్చుచున్నానని యర్థము. ఇచటనాగమనము గమ్యమానమగుచున్నది. ఇంను నది యవధియగుటచే, ద్రువమనామేఽపాదానమ్ (513) సూ. చేతనే నదిపాదానసంజ వచ్చును (వా) యతశ్చా..... - సప్తమి చ వక్తవ్యా. దేనినవధిగణేసి మార్గము యొక్క లేక కాలముయొక్క నిర్మాణము (పరిచ్ఛేదము = కొలత) ప్రతిపాదించి బిరునోయట్టి యవధి వాచకముకంటె పశ్చిమి వచ్చును. పశ్చిమ్యన్తార్థము (అవధి) చే పరిచ్ఛేద్యమగు మార్గమును బోధించుకలుకంటె ప్రథమాసప్తమివిభక్తులు వచ్చును. పశ్చిమ్యన్తార్థము (అవధి) చే పరిచ్ఛేద్యమగు కాలమును బోధించు కలుకంటె సప్తమివచ్చును. వనద్ధామో యోజనం యోజనే వా. (వనమునుండి గ్రామము యోజనపరిమితమగు దూరముననున్నది.) మార్గపరిచ్ఛేదమున వనమవధి యగుటచే వనకలుకంటె పంచమియు పరిచ్ఛేద్యము యోజనమగుటచే యోజన కలుకంటె ప్రథమాసప్తమివిభక్తులును వచ్చును. "కార్తిక్యాలగ్రహాయతేమాసే" (కార్తికపూర్ణిమను మార్గశీరపూర్ణిమ మాసపరిమిత కాలమందున్నది.) కార్తికపూర్ణ మాస కాలపరిచ్ఛేదమందవధి గావున కార్తిక కలుకంటె పంచమియు కార్తిక పూర్ణమాసచే పరిచ్ఛేద్యమగు కాలమును బోధించుమాసకలుకంటె సప్తమియు వచ్చెను.

508. అన్యారాదితర రేడిక్ కల్పజ్ఞాత్తరపదాహ్నియతే 2-31-28.
(పశ్చిమి)

ఏతై ర్యోగే పశ్చిమి స్యాత్. అన్యజ్ఞత్వగ్రహణమ్. ఇతరగ్రహణం ప్రపశ్చార్థమ్. అన్యో ఛిన్న ఇతరో వా ట్పిష్టాత్. ఆరాద్యనాత్. ఋతే కృష్ణాత్. పూర్వోగ్రామాత్ దిశద్వష్కల్పిన్ దిక్కుభిః. తేన సంప్రతి దేశకాలప్యత్తి నా యోగేఽపి భవతి. చైత్రాశ్వాద్యః పాలునః. అపమిద వాచియోగే తు న. తస్యపరమామేళితమితి నిర్దేశాత్. పూర్వం కాయస్య. అజ్ఞాత్తరపదస్య తు దిక్ కల్పితేఽపి షష్ట్యతసర్థేతి షష్ఠీం బాధితుం పృథగ్గ్రహణమ్. ప్రాక్ ప్రత్యగ్వా గ్రామాత్. అద్ దక్షిణా గ్రామాత్. ఆహి దక్షిణాహి గ్రామాత్. అపాదానేపశ్చిమితిసూత్రే కార్తిక్యాః శ్రవ్యతీతి తాష్యప్రయోగాత్ ప్రవృత్త్యర్థయోగే పశ్చిమి. భవాత్ప్రవృత్తి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః. అనపరిబహిరితి సమాసవిధానాజ్ఞాపకాద్భూయోగే పశ్చిమి. గ్రామాద్భూహిః॥

509. అన్య ఆరాత్ ఇతర ఋతే దిక్ కల్ప అజ్ఞాత్తరపద ఆద్ ప్రత్య యామ] అనువీనికిద్యస్త్వము. పిదప యుక్తకల్పముతో తృతీయాతత్పురుషము. అన్యదిక్ కల్పముమోగమందు పంచమి వచ్చును. సూత్రమున అన్యకల్పము స్వరూప

బోధకముగాక తదర్థబోధకము. భేదవత్తు [భేదముగలది] అన్యకర్తార్థము. ఏతదర్థకములతో యోగమందు పంచమి వచ్చునని యర్థము. ఇందువలననితరకర్తము యొక్క [భేదవదర్థకము] యోగమందును పంచమి సిద్ధించును గానసూత్రమున నితరగ్రహణము షష్టార్థమగును. అన్యః భిన్నః మొదలగు శబ్దములన్యార్థకములు. అన్యో భిన్న ఇతరో వా కృష్టాత్ [కృష్టునికంటె భిన్నుడు.] ఆరాధ్యనాత్ [వనమునకు దూరమందు లేక సమీపమందు.] ఇవట “దూర్వాన్త్యైః షష్ట్యన్యతంస్యామ్” [614] అను సూ. చే ప్రాప్తమగు షష్టికీపంచమి యవవాదము. ఋతే కృష్టాత్ [కృష్టునిదిది] పూర్వోగ్రామాత్ [గ్రామమునకు పూర్వప్రదేశము] దిక్ శబ్దః అనుచోట శబ్దగ్రహణసామర్థ్యమువలన దిక్కుయందు రూఢములగునానికి [దిగ్విశేషవాచకములగుపూర్వాది శబ్దములకు] గ్రహణము అవయవకర్తచే దిక్కులనుబోధించు ఐస్త్రికోపేరీ మొదలగుపదములయోగమందు పంచమి రాదు. ఎపుడై సదిగ్విశేషమును బోధించునదై ఇప్పుడు దిద్వాచకము గాకున్నను తాదృశపదయోగమందును పంచమి వచ్చును. ఇట్లు చెప్పుటచే దిగ్వాచకములగు పూర్వాదిశబ్దములిప్పుడు దిక్కును బోధింపక దేశబోధకములు కాలబోధకములైనను వీనితో యోగమందు పంచమి వచ్చును. చైత్రాత్పూర్వః పూర్ణః [చైత్రమాసమునకు పూర్వమాసము పూర్ణమము] పూర్వశబ్దమిచ్చట కాలమునుబోధించును. పూర్వోగ్రామాత్ అనుచోట పూర్వశబ్దము దేశబోధకమగును. అవయవబోధకములగు పూర్వాదిశబ్దముల యోగమందవయవివాచకముకంటె పంచమి రాదు. పూర్వం కాయన్య [శరీరముయొక్క పూర్వాభాగము.] ఇట్లు చెప్పుటలో తన్యవరమాప్రేకితమ్ [81] అనుసూత్రమున నవ వయవాచకపరశబ్దయోగమందు వాటిని పంచమివిభక్తిచే ప్రయోగింపక పోవుటయే మానము. అజ్ఞాతరవచనములనప్రాక్ ప్రత్యక్ మొదలగునవి. ఇవి దిక్ శబ్దములే యగుమొదలయిగ సూత్రమున జ్ఞాతరవదగ్రహణము పరమగు “షష్ట్యతనర్థప్రత్యయేన” [812] అను సూత్రముచే ప్రాప్తమగు షష్టి బాధించుటకని తెలియదగును. ప్రాక్ ప్రత్యక్ వా గ్రామాత్. అప్ అహి అనునవి ప్రత్యయములగుటవలన తదన్తబోధకములగును. దక్షిణా గ్రామాత్ [గ్రామావధికమగుదక్షిణదిక్కుయందు] దక్షిణా అనునది అజ్ఞప్రము దక్షిణాహి గ్రామాత్. [గ్రామావధికమగుదక్షిణదిక్కుయందు దూరమున.] దక్షిణాహి అనునది ఆహ్యప్రము. అజ్ఞప్రాయోగమునవ్యయములు. “అపావానే పశ్యమి” [590] అనుసూత్రభాష్యమందు “కార్తిక్యాఃప్రభృతి” అని ప్రభృతి శబ్దయోగమున పంజ్యమీ ప్రయోగమువలన ప్రభృత్యర్థరకశబ్దయోగమున పంచమి ప్రయోగింపదగునని తెలియదగును. ప్రభృతి ఆరభ్య మొదలగుశబ్దములు ప్రభృత్యర్థకములు. భవాత్ప్రభృతి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః. “అవపరిధిహిరణ్యవః పశ్యమ్యా” [870] అనుసూత్రమునకు అవపరిధిహిశబ్దములు, ప్రాణాది శబ్దములు, పశ్యమ్యస్తముతో సమానమునొందునని యర్థము. అపవిష్టు, బహిర్యస్త సమ్ మొదలగునవి యుదాహరణములు. ఇట్లు బహిశబ్దమునకు పశ్యమ్యస్తముతో సమానవిధానము బహిశబ్దయోగమందు పంచమి యగుననుచిలో బాపక

మగును. కావించో నది వ్యర్థము గావలయును. గ్రామాధ్యహిః. మూలమున వజ్రమీ అనునది వజ్రమ్యపి అనునర్థముగలది. అపిశబ్దముచే బహిశ్యబ్దయోగమందు షష్టియు నగునని యర్థము. కావున “కరస్యకరభోబహిః” అనుచోట బహిర్వ్యోగమున షష్టి సాధుపగును.

వివ :—“పురుషారాధనమృతే” అనుచోట ఋతేశబ్దయోగమున ద్వితీయా ప్రయోగమగవడుచున్నది. న్యాయ్యముగ నీ సూత్రముచే నేవట పంచమి రావలసి యున్నది. ఈప్రయోగసాధుత్వమునకుపాయమేమన :— ఇది యసాధువే యని కొందరనిరి. మఱికొందరు “ఉభనర్వతస్రోః” అను శ్లోకవార్తికమున “అన్యత్రాఽపిద్యశ్యతే” అని యనుటవలన ఋతేశబ్ద యోగమందు ద్వితీయగూడ సాధుపగు ననిరి. చాంద్రవ్యాకరణమున “ఋతేచద్వితీయా” (ఋతేశబ్దయోగమందు ద్వితీయా వచ్చును.) అనుసూత్రముండుటవలననిందు రెండవమతమే యుక్తమైనదని గ్రహించునది.

599. అపవరీ వర్జనే. 1-4-88. అపవరీ, వర్జనే (కర్మప్రవచనీయాః.)

ఏతా వర్జనే కర్మప్రవచనీయాస్తైః।

599. అప పరి అనునవి వర్జనరూపార్థమందు (విరుచుట) కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకములగును.

600. ఆజ్ఞ మర్యాదావచనే. 1-4-96. ఆజ్ఞ, మర్యాదావచనే (కర్మప్రవచనీయాః.)

ఆజ్ఞ మర్యాదాయాము త్తసంజ్ఞః స్వాత్. వచనగ్రహణాదభివిధావపి॥

600. ఆజ్ఞ అనునది మర్యాదయందు (అవధియందు) కర్మప్రవచనీయమగును. ఏదైన నొకయధికారసూత్రమునకేసూత్రమునవధిగణెప్పుడురో యాసూత్రమున ప్రవర్తింపకనంతవఱకు ప్రవర్తించుచోటున మర్యాదయనియు అవధిగణెప్పుడు సూత్రమునగూడ బ్రవర్తించునపుడభివిధి యనియును మర్యాదాభివిధులకు భేదము వృద్ధులచేసంగీకరింపబడినది. (తేనవినామర్యాదా. తేనసహేత్యభివిధిః.) ఈసూత్రమున “మర్యాదాయామ్” అనిచెప్పక “మర్యాదావచనే” అనివచనగ్రహణముచేయుటవలన పూర్వోక్తమగువృద్ధోక్తిలోని భేదమునాదరింపకనిచట నవధిమాత్రమునుగ్రహింపవలెను. కాన మర్యాదయందునభివిధియందును అట్లు కర్మప్రవచనీయమగునని యర్థమగును. వచనగ్రహణసామర్యాత్తనమూలమునకర్థమిటు జెప్పువచ్చును. మర్యాదాశబ్దమేసూత్రమునజెప్పబడినదో యాసూత్రము మర్యాదావచనేమనబడును. “ఆజ్ఞ మర్యాదాభివిధ్యోః” (600) అనుసూత్రమట్టిదగును. అచటదృష్ట

మగునాజ్ఞ (మర్యాదాభివ్యర్థకము.) కర్మప్రవచనీయమగుననిసూత్రార్థము. ఈవిధముగనభివిధియందును సంజ్ఞసిద్ధమగును.

601. పశ్చిమ్యపాజ్ పరిధిః. 2-3-10. పశ్చిమీ, అపాజ్ పరిధిః।

ఏతైః కర్మప్రవచనీయైర్వ్యోగే పశ్చిమీ స్యాత్। అపహారేః సంసారః। పరిహారేః సంసారః। పరిరత్రవర్జనే। లక్షణాదౌ తు హరిం పరి। ఆముక్తేః సంసారః। అసకలా ద్రవ్యహృత్।

601. కర్మప్రవచనీయములగు అప అజ్ పరి అనువీనియోగమందు పంచమి వచ్చును. “అపహారేః పరిహారేస్సంసారః”. (విష్ణువును విడిచి సంసారము.) ఈసూత్రమున వర్జనార్థకమగు అప అనుదానిసాహచర్యమువలన వర్జనార్థకమగు పరి అనుదానికే గ్రహణము. లక్షణేత్థంభూతాభ్యానదర్శద్యోతకమగు పరి యొక్క యోగమందు ద్వితియయే వచ్చును. హరిం పరి భక్తైః. (హరిభక్తుడు) ఆముక్తేః సంసారః। (యోక్షమునకుబూర్వము సంసారము గానియోక్షమందు సంసారము లేదు.) ఇది మర్యాదార్థకమగు నాజ్ఞనకుదాహరణము. అసకలా ద్రవ్యహృత్ (సమస్తమును వ్యాపించి బ్రహ్మయన్నది.) అభివిద్యర్థకమగునాజ్ఞనకిది యుదాహరణము.

602. ప్రతిః ప్రతినిధిప్రతిదానయోః. 1-4-32. ప్రతిః, ప్రతినిధిప్రతిదానయోః (కర్మప్రవచనీయాః.)

ఏతయోరర్థయోః ప్రతిరుక్తసంజ్ఞః స్యాత్।

602. ప్రతినిధి (ముఖ్యమగువస్తువులేనపుడు తత్పద్యకమై స్వీకరింపబడువస్తువు.) ప్రతిదానము (తనకీయబడినవస్తువుయొక్క విలువతో చుల్యమగు విలువగల మరియొకవస్తువును తిరుగనిచ్చివేయుట.) అనునీయర్థములందు ప్రతి అనునది కర్మప్రవచనీయమగును.

603. ప్రతినిధిప్రతిదానే చ యస్మాత్. 2-3-11. ప్రతినిధిప్రతిదానే, చ, యస్మాత్ (పశ్చిమీ.)

అత్ర కర్మప్రవచనీయైర్వ్యోగే పశ్చిమీ స్యాత్। ప్రద్యుమ్నః కృష్ణాత్ప్రతి. తిలేభ్యః ప్రతియచ్ఛతి మాషాన్॥

603. మూలమున యస్మాత్తనుచోట పంచమ్యర్థము సంబంధము. ఏ వస్తువునకు ప్రతినిధిప్రతిదానములగునో యావస్తువును బోధించుకబముకంటె కర్మప్రవచనీయమగుదానితో యోగమున్నపుడు పంచమి వచ్చును. ప్రతినిధికుదాహరణము :— ప్రద్యుమ్నః కృష్ణాత్ప్రతి. (కృష్ణునికి ప్రద్యుమ్నుడు ప్రతినిధి)

ప్రతిదానము నకుదాహరణము :—తిలేభ్యః ప్రతియచ్ఛతి మాషాన్ (నువ్వులను దీసికొని వానికి బదులు మినుములనిచ్చుచున్నాడు.)

804. అకర్తర్యజే పఞ్చమీ. 2-3-24. అకర్తరి, ఋణే, పఞ్చమీ (హేతా.)

కర్తృవర్జితం యదృణం హేతుభూతం తతః పఞ్చమీ స్యాత్. శతాద్భద్రః। అకర్తరి కిమ్। శతేన బన్ధితః॥

804 కర్తృసంజ్ఞారహితము హేతువునగు ఋణమును (అవశ్యదేయమును) బోధించెడిప్రాతిపదికముకంటె పంచమి ప్రయోగింపదగును. హేతా (56.) సూ. చే ప్రాప్తమగు తృతీయః ది యపవాదము. శతాద్భద్రః. (నూరురూపాయీలఋణముచే బన్ధముగలవాడయ్యెను) శతము బన్ధకారణము. శతేన బన్ధితః. బన్ధితః అనునది హేతుమణ్ణిజనమగు బన్ధధాతువునకు క్తప్రత్యయస్తము. తక్త్రయోజకోహేతుశ్చ (1-4-55) అను సూ. చే శతమునకు కర్తృసంజ్ఞాహేతుసంజ్ఞలు రెండును గలవు. ఇచట శతశబ్దమునకు పంచమిని వారించుటకై సూత్రమున అకర్తరి (కర్తృసంజ్ఞారహితము) అనువిశేషణమావశ్యకము.

805. విభాషా గుణేఽత్రియామ్ 2-3-25. విభాషా, గుణే, అత్రియామ్ (పఞ్చమీ)

గుణే హేతావత్ప్రీతిజ్ఞే పఞ్చమీ వా స్యాత్. జాడ్యాజ్ఞాద్యేన వా బధ్ధః। గుణేకిమ్। ధనేన కులమ్। అత్రియామ్ కిమ్। బుద్ధ్యా ముక్తః। విభాషేతియోగవిభాగాదగుణే త్రియాశ్చ క్త్యచిత్। ధూమాదగ్నిమాన్। నాస్తిపుటోఽనుపలభ్యే॥

805. ప్రీతిజ్ఞరహితము హేతువునగుగుణమును బోధించుశబ్దముకంటె పంచమి వికల్పముగనగును. జాడ్యాజ్ఞాద్యేన వా బధ్ధః. జాడ్యము (మాన్ద్యము) ప్రీతిజ్ఞరహితము బన్ధకారణమునగుగుణముగావునజాడ్యశబ్దముకంటె పంచమి వచ్చెను. పక్షమందు “హేతా” (571) సూ. చే తృతీయ వచ్చును. ధనేనకులమ్. ధనము ద్రవ్యము. ధనశబ్దమునకు పంచమి రాకుండుటకై గుణగ్రహణమావశ్యకము. బుద్ధ్యా ముక్తః. బద్ధి ప్రీతిజ్ఞము. బుద్ధిశబ్దమునకు పంచమిని వారించుటకై అత్రియామ్ అనునది యావశ్యకము. సూత్రమున “విభాషా” అనుదానిని విభజించి హేతువాచకముకంటె పంచమి వికల్పముగనగునని యర్థమునుజెప్పవలెను. యోగవిభాగముచే గుణముగాకున్నను ప్రీతింగమైనను కొన్నిచోటులందు పంచమి వచ్చును. ధూమాదగ్నిమాన్. ధూమశబ్దము ద్రవ్యవాచకమైనను పంచమి వచ్చెను. “నాస్తిపుటోఽనుపలభ్యే” అనుపలభిశబ్దము ప్రీతింగమైనను పంచమివచ్చెను.

"బాహుళకం ప్రకృతే సనుద్భవే" అనువార్తికమున ప్రకృతిశబ్దమునకు పఞ్చమీ నిర్దేశమీయోగవిధానమున జ్ఞాపకమగును.

606. పృథగ్వి నానాభి తృతీయా అన్యతరస్యామ్. 2-3-32.
పృథగ్వి నానాభిః, తృతీయా, అన్యతరస్యామ్ (పఞ్చమీ, ద్వితీయా.)

ఏదియోగే తృతీయాస్యాత్పఞ్చమీద్వితీయే చ। అన్యతరస్యాంగ్రహణం సముచ్చయార్థమ్। పఞ్చమీద్వితీయే అనువర్తేతే। పృథగ్ రామేణ, రామాత్, రామం వా। ఏవం వినానా॥

606. పృథక్ వినా నానా పీనితో యోగముగలప్రాతిపదికమునకు తృతీయ పఞ్చమీ ద్వితీయ యీమాదువిభక్తులునగును. ఇచట అన్యతరస్యామ్ అనునది నిపాతము. నిపాతములనేకార్థకములు గాననిది సముచ్చయార్థకము. ఇది తృతీయతో పఞ్చమీద్వితీయ లు సమావేశమును బోధించును. పఞ్చమీద్వితీయ పదములనిచటఃనుద్భవజేసి తృతీయాది విభక్తులను మూడింటిని విధించవలయు ననిపలికడుగును. పృథగ్ రామాత్ రామేణ రామం వా. ఇట్లే వినానానాశబ్దముల యోగమందును తృతీయాదివిభక్తులగును.

వివ :— పృథక్ వినా నానా అనునవి సమానార్థకములు. కావున పృథగ్రైస్తృతీయా అవి సూత్రము ను జేసినను వినానానాశబ్దములయోగమందు తృతీయాదులు సిద్ధమగుచుండ పర్యాయత్రయోపాదానము పృథగర్థముగలయితరశబ్దములతో (హిరుక్ మొదలగువానితో) యోగమందు తృతీయాదులు రావని బోధించును. కావున హిరుక్ దేవదత్తస్య, అనుచోట నీసూత్రము ప్రవర్తించదు.

607. కరణే చ స్తోకాల్పకృతపయస్యాసత్త్వవచనస్య.
2-3-33. కరణే, చ, స్తోకాల్ప.....యస్య;
అసత్త్వవచనస్య (అన్యతరస్యామ్, తృతీయా, పఞ్చమీ)

ఏతోఽద్రవ్యవచనేభ్యః కరణే తృతీయాపఞ్చమ్యాస్తః। స్తోకేన స్తోకాద్వా ముక్తః। ద్రవ్యే తు స్తోకేన విషేణ హతః॥

607. ద్రవ్యభిన్నబోధకములు (ధర్మమాత్రబోధకములు) కరణములు నగు స్తోక అల్ప కృచ్ఛ కతిపయ అనుశబ్దములకంటె తృతీయాపఞ్చమీ విభక్తులగును. కరణవాచకమునకు తృతీయ ప్రాప్తమగుచుండ పక్షమున పఞ్చమీవిధానము కొఱకీసూత్రము. స్తోకాదిశబ్దములు శుక్లాదిశబ్దములవలె ధర్మబోధకములు (గుణవాచకములు) ధర్మబోధకములు (ద్రవ్యవాచకములు) గూడనగును. ఉదా :—

సోకేన సోకాద్వా ముక్తః (అనాయాసముగ ముక్తుడాయెను.) సోకశబ్దార్థమిచట క్రియావిశేషణమగుటచే సోకపదము ద్రవ్యవచనము గాదు. సోకేన విశేషణ హతః. సోకశబ్దము విషవిశేషణమగుటచేనిచట సోకశబ్దము ద్రవ్యవాచకము. ఇచట సోకశబ్దమునకు పఞ్చమీవారణమునకై సూత్రమున “అసత్త్వవచనస్య” అనున దావశ్యకము.

608. దూరా నికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ. 2-3-36. దూరా ని కార్థేభ్యః, ద్వితీయా, చ (అసత్త్వవచనస్య, పఞ్చమీ తృతీయే.)

ఏభ్యో ద్వితీయా స్యాచ్ఛాత్పఞ్చమీతృతీయే. ప్రాతిపది కార్థమాత్రే విధిరయమ్. గ్రామస్య దూరం దూరాత్ దూరేణ వా. అనికమ్, అనికాత్ అనికేన వా. అసత్త్వవచనస్యే త్యనువృత్తేర్నిహ. దూరః పన్థాః॥

608. దూరము అనికము (సమీపము) అనునర్థముగలి ద్రవ్యభిన్న వాచకములగు ప్రాతిపదికములకంటె ద్వితీయ, తృతీయ, పఞ్చమి యీ విభక్తుల గును. ప్రాతిపదికార్థమాత్రమందే యీవిభక్తులగును. ఈవిభక్తులకు ప్రాతిపది కార్థములగు దూరము అనికముకంటె పేరగునర్థములేవని భావము. గ్రామస్య దూరం దూరాత్ దూరేణ వా. (గ్రామమునకు దూరము) గ్రామస్య అనికం అనికాత్ అనికేన వా. (గ్రామమునకు సమీపము). దూరః పన్థాః. దూరపదార్థము మార్గవిశేషణమగుటచే దూరశబ్దమిచట ద్రవ్యవాచకమగును. ఈసూత్రమందు “అసత్త్వవచనస్య” అను దానికనువృత్తిజేయుటవలననిచట నీసూత్రము ప్రవర్తింపదు॥

ఇది పఞ్చమీవిభక్తి.

609. షష్ఠీశేషే. 2-3-50. షష్ఠీ, శేషే.

కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరీక్తః స్వస్వామిభావాదసంబంధః శేషస్తత్ర షష్ఠీ స్వాతీ. రాజ్ఞః పురుషః. కర్మాదీనామపి సంబంధమాశ్రయివజ్ఞయాం షష్ఠ్యేవ. సతాం గతమ్. సర్విషో జానీతే. మాతుః స్మరతి. ఏదోదకస్యోపస్కురుతే. భజే శంభోశ్చరణయోః. ఫలానాం తృప్తః॥

609. ఉక్తార్థములకంటెనితరము శేషపదమునకర్థము. కారకములగు కర్మాదులు ప్రాతిపదికార్థమునీసూత్రమునకు ముందు (అష్టాధ్యాయయందు) జెప్పబడి సవి. వీనికంటె భిన్నములైన స్వస్వామిభావము జన్యజనకభావము మొదలగు సంబంధములు శేషపదార్థమగును. సంబంధరూపార్థమందు షష్ఠీవిభక్తి వ్రయోగింప దగునని యర్థము. షష్ఠీవిక్తికి సంబంధమర్థమనిఫలితమగును. రాజ్ఞః పురుషః. (రాజుసేవ కుడు) రాజునకు సేవకునికి స్వస్వామిభావము సంబంధము. రాజా స్వామి. పురుషుడు

స్వపదమునకర్థము. కర్మత్వం కర్తృత్వం కరణత్వము మొదలగునవియు సంబంధ విశేషములే. కర్మగను కర్తగను వివక్షితమగునపుడు ద్విత్వీయాదులగును. సంబంధ సామాన్యముగ వివక్షితమగునపుడీషష్ఠియే వచ్చును. రూపవిశేష మును వివక్షింపనపుడు రూపవాన్ ఘటః అనియు, రూపవిశేషమును వివక్షించు నపుడు నీలో ఘటః అనియునెట్లు ప్రయోంపబడునోయట్లే షష్ఠివిభక్తియు ద్విత్వీ యాదివిభక్తులునగునని భావము. సతాంగతమ్. (సత్పురుషసంబంధనిగమనము.) గమనక్రియయందు సత్పురుషులు కర్తలుగ నివక్షింపబడక సంబంధులుగ (శేష ముగ) వివక్షింపబడుటచే షష్ఠి వచ్చెను. సర్విషోజానీతే. (సర్విస్సంబంధిప్రవర్తనము) ఇచట కర్తణము (సర్విస్స) శేషముగ వివక్షింపబడినందున షష్ఠి వచ్చెను. మాతుఃస్మరతి. (మాతృసంబంధి స్మరణము.) ఇచట కర్త (మాత) శేషముగ వివక్షితమైనందున షష్ఠి వచ్చెను ఏదోదికస్యోపస్కృత్యుటతే (ఏదఃకర్తృకమ్ ఉదకసంబంధి గదాధానిమ్ = కాషముదీమునకు వేడిమిని గలుగజేయుచున్నది.) కర్మ (దకము) శేషముగ వివక్షితమైనందున షష్ఠి వచ్చెను. ఏదశబ్దుఃరాస్త్రము కాషవాచకము. దకశబ్దుము ఉదకపర్యాయమని (భువనమమృతంజీవనీయందకంఛ.) హలాయధనిమిలంబును జెప్పబడియున్నది. భజే శంభోశ్చరణయోః. ఇచట కర్మ (చరణములు) శేషముగ వివక్షింపబడుటచే షష్ఠి వచ్చెను. ఫలానాం తృప్తః. (ఫలసంబంధి తృప్తి.) కరణము (ఫలములు) శేషముగ వివక్షితమైనందుననిచట షష్ఠి వచ్చెను.

810. షష్ఠి హేతుప్రయోగే. 2-3-26. షష్ఠి, హేతుప్రయోగే (హేతౌ)

హేతుశబ్దప్రయోగే హేతౌద్యోత్యే షష్ఠి స్యాత్ అన్న స్య హేతోర్వసతి॥

610. హేతుశబ్దప్రయోగమందు హేతుహేతుమద్భావము ద్యోత్యమగున పుడు హేతువాచకముకింటి షష్ఠి వచ్చును. అన్నస్య హేతోర్వసతి. హేతౌ (571) సూ. చే ప్రాప్తమగు తృతీయకిది భావకము.

811. సర్వనామ్నస్తృతీయా చ. 2-3-27. సర్వనామ్నః, తృతీయా చ, (హేతౌ. హేతుప్రయోగే, షష్ఠి).

సర్వనామ్నో హేతుశబ్దస్య చ ప్రయోగే హేతౌద్యోత్యే తృతీయా స్యాత్ షష్ఠి చ. కేన హేతునా వసతి. కస్య హేతోః. (వా) నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాంప్రాయ దర్శనమ్. కిం నిమిత్తం వసతి. కేన నిమిత్తేన. కస్మై నిమిత్తాయేత్యాది. ఏవం కింకారణం కోహేతుః కింప్రయో జనమిత్యాది. ప్రాయగ్రహణాదసర్వనామ్నః ప్రథమాద్వి

తీయే న స్తః, జ్ఞానేన నిమిత్తేన హరిః సేవ్యః, జ్ఞానాయ నిమిత్తాయైత్యాది.

611. సర్వనామ్నః అనునది షష్ఠ్యంతము. సర్వనామముయొక్క ప్రయోగమందు హేతుశబ్దముయొక్క ప్రయోగమందును హేతు హేతుమద్భావము ద్యోత్యమగునపుడు సర్వనామముకంటె హేతువాచకముకంటెను తృతీయయు షష్ఠీయు ప్రయోగింపదగినవి. కేన హేతునా వసతి. కస్య హేతోర్యసతి. (వా) నిమిత్తపర్యాయములప్రయోగమందు నిమిత్తాదిశబ్దములకంటె తత్సమానాధికరణములకంటెను (అభేదసంబంధముచే విశేషణములు సమానాధికరణములనబడును.) అన్ని విభక్తులను దఱచుగ బ్రయోగింపదగును. కిం నిమిత్తం వసతి. ఇవి ప్రథమాంతములు ద్వితీయాంతములునగును. కేన నిమిత్తేన కిన్మై నిమిత్తాయ ఈ మొదలగునవి, హేతువాచకములు వార్తికమును పర్యాయగ్రహణములను వార్తాహేతు ప్రయోజనాదిశబ్దములప్రయోగమందును సర్వవిభక్తులగును. వార్తికములోని ప్రాయోగహేతువునవలసి (తఱచుగానుటవలసి) సర్వనామభిన్నమగుశబ్దముకంటె ప్రథమాద్వితీయలుకంటె భిన్నమగు విభక్తులే వచ్చును జ్ఞానేన నిమిత్తేన హరి సేవ్యః, జ్ఞానాయ నిమిత్తాయ మొదలగునవి.

వివ: — “నిమిత్తం.... వర్చనమ్” అనువార్తికముచేతనే “షష్ఠీ హేతు ప్రయోగే” సర్వనామ్నః స్తుతీయాచ” అనుసూత్రద్వయోదాహరణములందును షష్ఠీత్వతీయలు సిద్ధమగునుగాననారెండుసూత్రములు దృష్టప్రయోజనరహితములని (అదృష్టప్రయోజనముమాత్రము గలవి) తెలియదగును.

612. షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన. 2-3-30. షష్ఠీ, అతసర్థప్రత్యయేన.

ఏకద్యోగే షష్ఠీస్సాత్. దిక్ శబ్దేతిపఞ్చమ్యా అపవాదః।
గ్రామస్య దక్షిణతః పురః పురస్తాత్ ఉపరి ఉపరిష్ఠాత్॥

612 దక్షిణోత్తరాభ్యామతసుచ్ (5-3-18) అను సూ.చే విహితమగు అతసుచ్ ప్రత్యయమునకు దిగ్దేశకాలములర్థము. ఇట్టియర్థముగల ప్రత్యయములు అస్తాతి మొదలగునవి పదినైదు గలవు. ఈ ప్రత్యయము లస్తమందుగలవి దక్షిణతః పురః పురస్తాత్ మొదలగునవి. వీనితో యోగమున్నపుడు షష్ఠీ యగును. అతసర్థప్రత్యయాంతములన్నియును దిక్ శబ్దములగుటచే వీనియోగమందు “అన్యారాత్” (5-8) సూ. చే వ్రాస్తమగు పఞ్చమివిభక్తికీ షష్ఠీ యపవాదము, గ్రామస్య దక్షిణతః పురః పురస్తాత్ ఉపరి ఉపరిష్ఠాత్. దక్షిణతః అనునది అతసుచ్ ప్రత్యయంతము. పురః అనునది అసిప్రత్యయంతము. పురస్తాత్ అనునది అస్తాతి ప్రత్యయంతము. ఉపరి అనునది రిర్ ప్రత్యయంతము. ఉపరిష్ఠాత్ అనునది రిష్ఠాతిర్ ప్రత్యయంతము.

613. ఏనపా ద్వితీయా. 2-3-31. ఏనపా, ద్వితీయా.

ఏనబి నేన యోగే ద్వితీయా స్యాత్. ఏనపేతియోగ విభాగాత్ షష్ఠ్యపి. దక్షిణేన గ్రామం గ్రామస్య వా ఏవ ముత్తరేణ॥

613. ఏనవ అనునది "ఏనబిన్యతం స్యామదూరేఽవశ్యమ్యూః" (5-3-35) అను సూ. చే నుత్తరాదిశబ్దములకలెనవధ్యవధిమత్తులసామీప్యమందు విధింపబడు తదితలైత్యయము. ఏనబి న్నముతో యోగమందు ద్వితీయ యగును. ఏనపా అనుదానిని విభజించి షష్ఠీపదముననువృత్తిచేసి ఏనబి న్నయోగమందు షష్ఠిని విధింపవలయును. ఇందువలననేనబి న్నయోగమున షష్ఠియును సాధువగును. దక్షిణేన గ్రామం గ్రామస్య వా (గ్రామమునకు దక్షిణదిశయందు) దక్షిణేన అనునది పై సూత్రముచే విహితమగునేనబి న్నము. ఇట్లే ఉత్తరేణ అనునేనబి న్నయోగమందును షష్ఠీద్వితీయలనూహించునది.

వివ:—కాశికాకారుననుసరించి యోగవిభాగము వ్రాయబడెను. ఇచటయోగ విభాగము భాష్యమందగపడదు. మేళుదూతకావ్యమున "తత్రాఽగారం ధనపతి గృహదుత్తరేణ" అనుపాఠము కొన్నిపుస్తకములందగపడుచున్నది. ఉత్తరేణ అనునది ఏనబి న్నమనిన ధనపతిగృహత్ అనుచోట పంచమి యసాధువుగావలయును. కాన ఉత్తరేణ అనునది తృతీయా న్నమనియునది యాభోకముతోని తోరణేన అనుదానికి విశేషణమనియును జెప్పవలయును. "ధనపతిగృహనుత్తరేణ" అనుపాఠమును కొంతమంది చెప్పుచున్నారు. అపుడు ఉత్తరేణ అనునది ఏనబి న్నమనియే జెప్పవచ్చును.

614. దూరాన్తికార్థః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్. 2-3-34. దూరాన్తికార్థః, షష్ఠీ, అన్యతరస్యామ్ (వశ్యమీ).

ఏతైర్యోగే షష్ఠీ స్యాత్ప్రశ్నమీ చ. దూరం నికటం గ్రామస్య గ్రామాద్వా॥

614. దూరార్థకములతోను, సమీపార్థకములతోను యోగమున్నపుడు షష్ఠీ వశ్యమీవిభక్తులగును. దూరం నికటం గ్రామస్య గ్రామాద్వా.

వివ:—దూరత్వమునకు సామీప్యమునకునేది యవధియగునో తద్వాచకము కంటెనీవిభక్తులగును. అన్యతరస్యామ్ అనునది విపాతము, సముచ్చయార్థకము. ఈ షష్ఠికి వ్యవహితమగు పంచమితోనే సముచ్చయముగాని సన్నిహితములైనను ద్వితీయాతృతీయలతో గాదు, ఇందు శిష్టకృతమగువ్యాఖ్యానమే మానము.

615. జ్ఞోఽవిధర్మస్య కరణే. 2-3-51. జ్ఞః, అవిధర్మస్య, కరణే (షష్ఠీశిషే)

జానాతేరజ్ఞానార్థస్య కరణే శేషత్వేన వివక్షితే షష్ఠీ
స్యాత్. సర్విషో జ్ఞానమ్॥

815. జ్ఞానార్థకముగానట్టి జ్ఞాధాతువుయొక్క కరణము (సాధకతమము) శేషముగ వివక్షింపబడునపుడు (కరణవాచకముకంటె) షష్ఠీ యగును. సర్విషో జ్ఞానమ్. (సర్విస్సంబన్ధియగు ప్రవృత్తి) జ్ఞాధాతువునకు లక్షణమే జ్ఞానపూర్వక ప్రవృత్తి యర్థము. ప్రవృత్తినిగుఱించి వాస్తవముగ కరణమగు సర్విస్సు శేషముగ వివక్షితమగుటచే షష్ఠీ వచ్చెను.

వివ: — సర్విషో జ్ఞానమ్ మొదలగు స్థలములందు “షష్ఠీశేషే” (609) సూ. చేతనే షష్ఠీ సిద్ధమగును. ఎతత్సూత్రోదాహరణములందేగాక చెప్పబోవు 1. అధీగర్భదయేశాంకర్మణి 2. కృషాఃప్రతియత్నై. 3. రుజ్జానాంభావవచనానామజ్వరేః 4. ఆశిషినాథః. 5. జాసినిప్రహణనాటక్రాధపిషాంహింసాయామ్. 6. వ్యవహృపతోన్యఘ్నర్థయోః 7. కృతోష్టిర్ప్రయోగేకాలేర్దికరణే. అను నేడుసూత్రముల యుదాహరణములందును “షష్ఠీశేషే” (609) సూ. చేతనే షష్ఠీ సిద్ధమగును. ఇటుండనియేనిమిదిసూత్రములకేమిప్రయోజనమనిన, షష్ఠీ (708) అనుసూత్ర విహితమగు సమాసము యొక్క నివృత్తియే ఫలమని తెలియదగును. ఎటన: — షష్ఠీ అనుసూత్రముచే విధింపబడు సమాసము “ప్రతిపదవిధానాషష్ఠీసమన్వితే” అనువార్తిముచే నిషేధింపబడును. ఈసూత్రములచే విధింపబడు షష్ఠీ ప్రతిపద విధానమగును. కావుననియేనిమిదిసూత్రములచే విధింపబడు షష్ఠ్యస్తములకు (సర్విషో జ్ఞానమ్) మాత్రఃస్మరణమే ఇత్యాదులు.) సమాసము రాదు. ఈవిషయ మున్ను సూచించుటకే ఈయేనిమిదిసూత్రముల యుదాహరణములందును తత్సూత్రోద్దములగు ధాతువులకు తిజస్తరూపములను (జానాతిస్మరతి ఇత్యాదులు) విడిచి కృదస్తరూపములే (జ్ఞానమ్ స్మరణమ్ మొదలగునవి) జూపబడనని. “సర్విషో జానీతే” అనురీతిని తిజస్తరూపములను జూపనను సూత్రములనుదాహరణము లగును గాని తిజస్తమితో సమాసమునకు ప్రాప్తియే లేనందుననీసూత్రములకు సమాసనివృత్తి ఫలమని చెప్పుటవలభావము గలుగదు.

816. అధీగర్భదయేశాం కర్మణి. 2-3-52. అధీ....యేశాం,
కర్మణి (షష్ఠీశేషి.)

ఏషాం కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్. మాత్రః స్మరణమ్.
సర్విషో దయనమ్. ఈశనం వా॥

816. అధిపూర్వకమగు ఇక్ ధాతువునకు స్మరణమర్థము. అధీగర్భములన స్మృత్యర్థకధాతువులు. స్మృత్యర్థకధాతువులయొక్కయు దయ (దానే) ఈశ (ఈశ్వర్యే) ధాతువులయొక్కయు కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు కర్మవాచకముకంటె షష్ఠీ యగును. మాత్రః స్మరణమ్, సర్విషో దయనమ్, సర్విష

ఈశనమ్, మాత్రాదులు కర్మలు. మాతృసంబిన్ధిస్మరణము మొదలగునవి యర్థములు.

617. కృషాః ప్రతియత్నే. 2-3-53. కృషాః, ప్రతియత్నే (షష్ఠీ శేషే.)

కృషాః కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్వాత్ గుణాదనే. ఏదోద కస్యోపస్కరణమ్॥

617. గుణాదానమర్థముగల కృశ్దాతువుయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు షష్ఠీ వచ్చును. ఏదో దకస్యోపస్కరణమ్.

618. రుజార్థానాం భావవచనానామజ్వరేః. 2-3-54. రుజార్థానామ్, భావవచనానామ్, అజ్వరేః (కర్మణి, షష్ఠీ, శేషే.)

భావకర్తృకాణాం జ్వరివర్జితానాం రుజార్థానాం కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్వాత్. చారస్య రోగస్య రుజా. (వా) అజ్వరి సంతాపోరితి వాచ్యమ్. రోగస్య చారజ్వరః. చారసంతాపో వా. రోగకర్తృకం చోపసంబిన్ధి జ్వరాదికమిత్యర్థః॥

618. రుజాశబ్దమునకర్తృము వ్యాధి. భావవచనశబ్దమునకు భావము కర్తృగాగల వని యర్థము. భావమున కృదంతబోధ్యమగు వాత్సర్థము. భావము కర్తృగగల్గి జ్వర వాతుభిన్నములైన వ్యాధ్యర్థకథాతువులయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు కర్మవాచకమునకు షష్ఠీ యగును. చారస్య రోగస్య రుజా. రుజాదాతుకర్మ చోరుడు గానచారశబ్దమునకు షష్ఠీ వచ్చెను. రోగము (భావము) కర్తృ. రోగశబ్దముకంటె "కర్తృకర్మణోః కృతి". (626) అను సూ. చే షష్ఠీ వచ్చెను. రోగకర్తృకమగు చోరసంబిన్ధివ్యాధి యని యర్థము. (వా) సూత్రకారుడు జ్వరదాతువునువిడువ చునియెను. జ్వరదాతువును సంపూర్వకతపదాతువునుగూడ విడువవలయునని వారికతారమతము. రోగస్య చోరజ్వరః. రోగస్య చోరసంతాపో వా. ఈచోటు లందేసూత్రముచే షష్ఠీ రానందున పూర్వోక్తమగు "ప్రతిపదవిధానా షష్ఠీ న సమన్యతే" అనుసమాసనిషేధమిచట బ్రవర్తింపదు. కావున షష్ఠీ (706) అను సూత్రముచే సమాసమగును. ఇట్లేయేనిమిది సూత్రములప్రత్యదాహరణములందును సమాసమగునని యూహింపదగును. రోగకర్తృకమగు చోరసంబిన్ధిజ్వరాదిక మర్థము.

619. ఆశీషి నాథః. 2-3-55. ఆశీషి, నాథః (కర్మణి)

ఆశీర్వాదస్య నాథతే శేషే కర్మణి షష్ఠీ స్వాత్. సర్విషో నాథనమ్. ఆశీషీతి కిమ్. మాణవకనాథనమ్. తత్సంబిన్ధిని యాచేత్సర్థః॥

819. ఆశీర్వాదమర్థముగల నాథదాతువుయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షిత మగునపుడు షష్ఠి వచ్చును. సర్పిదో నాథనమ్ (సర్పిస్సు నాకు కలుగవలయునను ఆశాసనము.) మాణవకనాథనమ్ (మాణవకసంబిని యాచనము.) యాచనార్థక మగు నాథదాతువుయొక్క కర్మను బోధించు శబ్దముకంటె షష్ఠిని వారించుటకై సూత్రమున ఆశిషి అననది యావశ్యకము.

820. జాసినిప్రహణనాటక్రాధపిషాం హింసాయామ్. 2-3-56.

జాసి.....పిషాం, హింసాయామ్. (కర్మణి)

హింసార్థానామేషాం కర్మణి శేషే షష్ఠి స్యాత్. చౌరస్యో జ్ఞాననమ్. నిప్రహ సహతౌ విచర్యస్తా వ్యస్తా వా. చౌరస్య నిప్రహణనమ్. ప్రణిహననమ్. నిహననమ్. ప్రహణనం వా. నట అవస్కందనే చురాదిః. చౌరస్యోన్నాటనమ్. చౌ రస్య క్రాధనమ్. పృషలస్య పేషణమ్. హింసాయామ్ కిమ్. దానాపేషణమ్.

820. హింసార్థకములగు జాసి (జసు = హింసాయాం. చురాదిగణము) నిప్రహర్వకముగు హన (హింసాగతోః) నట (నట = అవస్కందనే. చురాది) క్రాధ (క్రిధ = హింసాయాం) పిష్ల (పేషణే) దాతువులయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు షష్ఠి వచ్చును. చౌరస్యోజ్ఞాననమ్. (చౌరసంబినియగుహింస) ఉజ్ఞాననమ్ అనునది ఉత్పూర్వకజనుదాతు ప్రకృతికల్యుడస్తము. నిప్రహణ అను దానిచే వి ప్రహణ ప్రణిహన నిహన ప్రహణ దాతువులకు గ్రహణము. చౌరస్య నిప్రహణనమ్ మొదలగునవి యుదాహరణములు. పృషలస్య పేషణమ్. చౌరస్యోన్నాటనమ్. వీనికి త తత్సంబిని హింస యర్థము. దానాపేషణమ్. (అటుకలను దంపుట.) స్రాణులపీడయే హింస యనబడును. పిషదాతువివట హింసార్థకము గాదు. ఇట్టిదోటులందు సూత్రము ప్రవర్తింపకుండుటకై సూత్రమున హింసాయామ్ అనునది యావశ్యకము.

821. వ్యవహృపణోస్సమర్థయోః. 2-3-57. వ్యవహృపణోః, సమర్థయోః (కర్మ.)

శేషే కర్మణి షష్ఠి స్యాత్. ద్యూతే క్రయవిక్రయవ్యవహారే చానయోస్తుల్యార్థతా. శతస్య వ్యవహరణం వణనం వా. సమర్థయోః కిమ్. శలాకావ్యవహరణః. గణనేత్యర్థః. బ్రాహ్మణపణనమ్. స్తుతిరిత్యర్థః.

821. సమర్థయోః = సమవర్షాయమగు సమ్ శబ్దమునకర్తృశబ్దముతో సమాసము. లేకసమశబ్దమునకర్తృశబ్దముతో సమాసముచేసి శతస్త్వాదిపరరూపము వలన విభిరూపము సాధువగును. తుల్యార్థకములవియర్థము. సమానార్థకములగు వ్యవ

పూర్వకమగు హృత్ (హరణే) ధాతువు, పణ (వ్యవహారేస్తుతౌ చ.) ధాతువు. పినియొక్క కర్మ శేషముగ విసక్తింపబడునపుడు షష్ఠి వచ్చును. ద్యూతము (జూదము) క్రయవిక్రయవ్యవహారము (కొనుట అమ్ముట) అనునీయర్థములందీ రెండుధాతువులు సమానార్థకములగును. శతస్య వ్యవహారణం. శతస్య పణనం. (శతసంబిద్ధిద్యూతము శతసంబిద్ధి క్రయవిక్రయవ్యవహారము.) శలాకావ్యవహారః. (శలాకలనులేక్కించుట) బ్రాహ్మణపణనం (బ్రాహ్మణస్తుతి) ఈయర్థములందు హృ పణ ధాతువులు తల్పార్థకములు గావు. ఇట్టిచోటులందీసూత్రము ప్రసర్తింప కుండుటకై సమర్థయోః అను విశేషణమాపశ్యకము.

622. దివస్తదర్థస్య. 2-3-68. దివః, తదర్థస్య (కర్మణి, షష్ఠి)

ద్యూతార్థస్య క్రయవిక్రయరూపవ్యవహారార్థస్య చ దివః
కర్మణి షష్ఠి స్యాత్. శతస్య దీవ్యతి. తదర్థస్య కిమ్. బ్రాహ్మ
ణమ్ దీవ్యతి. ప్రాతీత్యర్థః॥

622. తదర్థస్య అనుచోట తచ్ఛబ్దము పూర్వసూత్రములోని వ్యవహారపణ ధాతువులను పరామర్శించును. వానికి పూర్వసూత్రమున ద్యూతక్రయవిక్రయవ్యవహారములర్థము. ఇట్టి యర్థముగల దివ్ ధాతువుయొక్క కర్మను బోధించుశబ్దముకంటె షష్ఠి వచ్చును. ఈసూత్రములోనికి శేషే అనునది యనువర్తింపదు. కావుననీ సూత్రోదాహరణములందు “షష్ఠిశేషే” సూ. చే షష్ఠి సిద్ధముగాదు. ఈ సూత్రము “కర్మణిద్వితీయా” (540) సూ. చే ప్రాప్తమగు ద్వితీయకు బాధకము. సమాసనివృత్తి యీసూత్రమునకు ఫలముగాదని సూచించుటకే శతస్య దీవ్యతి (శతకర్మకమగు ద్యూతము.) అనుతిలక్తరూపములనుదాహరించెను. బ్రాహ్మణం దీవ్యతి (బ్రాహ్మణుని స్తుతింపుచున్నాడు.) స్తుత్యర్థకమగుదివ్ ధాతువుయొక్క కర్మను బోధించు శబ్దమునకు షష్ఠిని వారించుటకు సూత్రమును తదర్థస్య అనునది యుండవలయును.

623. విభాషోపసర్గే. 2-3-69. విభాషా, ఉపసర్గే (దివస్తదర్థస్య, కర్మణి, షష్ఠి)

పూర్వయోగాపవాదః శతస్య శతం వా ప్రతిదీవ్యతి॥

623. ద్యూతార్థకము క్రయవిక్రయవ్యవహారకము ఉపసర్గముపూర్వమందు గలదినగు దివ్ ధాతువుయొక్క కర్మను ప్రతిపాదించుశబ్దముకంటె షష్ఠి వికల్పముగ నగును. పక్షమందు ద్వితీయవచ్చును. పూర్వసూత్రమునది యపవాదము. శతస్య శతం వా ప్రతిదీవ్యతి.

624. ప్రేష్యబ్రువోర్హవిషో దేవతాసంప్రదానే. 2-3-61.

ప్రేష్యబ్రువోః, హవిషః, దేవతాసంప్రదానే (షష్ఠి, కర్మణి)

దేవతాసంప్రదానేఽర్థే వ రమానయోః ప్రేష్యబ్రూహ్ :
కర్మణో హవిర్యశేషస్య వాచకాచ్యుత్తాత్ షష్ఠీ స్యాత్ ।
అగ్నయే ఛాగస్య హవిషో వపాయా మేదసః ప్రేష్య అను
బ్రూహి వా.

824. ప్రేష్య అనునది దైవాచికముగత్యర్థకమునగు ఇషదాతుపునకు
లోఽన్యధ్యమపురుషైకవచనము. దీనిసాహచర్యమువలన బ్రూహ్ అనువానిచే
బ్రూహి (బ్రూహ్ దాతుపునకు లోఽన్యధ్యమపురుషైకవచనము) అనుదానికే గ్రహ
ణము. దేవతాసంప్రదానకములగు ప్రేష్య బ్రూహి అనువీనికి కర్మలగు హవిర్యశే
షములను బోధించుశబ్దగులకంటె షష్ఠి యగును. అగ్నయే ఛాగస్య హవిషో
వపాయా మేదసః ప్రేష్య అనుబ్రూహి వా. అగ్నిసంప్రదానకములగు ప్రేష్య
బ్రూహి అనువీనికి ఛాగాదులు కర్మలగుటచే తద్వాచకములకంటె షష్ఠి వచ్చెను.

825. కృత్వోర్థప్రయోగే కాలేఽధికరణే. 2-3-84. కృత్వోర్థ
ప్రయోగే, కాలే, అధికరణే (షష్ఠీ, శేషే.)

కృత్వోర్థానాం ప్రయోగే కాలవాచిన్యధికరణే శేషే షష్ఠీ
స్యాత్ । పశ్చాత్కృత్వోఽహ్నో బోజనమ్ । ద్విరహ్నో బోజ
నమ్ । శేషే కిమ్ । ద్విరహన్యధ్యయనమ్ ॥

825. “సంఖ్యాయాఃక్రియాఽభ్యాప్యత్తిగణనేకృత్వసుచ్” (5-4-17)
అనుసూత్రముచే క్రియాజన్యగణనమును ప్రతిపాదించు సంఖ్యావాచకముకంటె
స్వార్థమందు కృత్వసుచప్రత్యయము విధింపబడెను, ఉదా :—పశ్చాత్కృత్వో భుజ్తే
(అయిదుసారులు భుజించుచున్నాడు.) కృత్వసుచప్రత్యయముయొక్కయర్థమును
(క్రియాజన్యగణనమును) బోలెఅర్థముగల ప్రత్యయముల నమందు గలిసే శబ్ద
ములయొక్క ప్రయోగమందు కాలవాచకమగుఁ ధికరణము శేషముగ వివక్షింప
బడునపుడు కాలవాచకముకంటె షష్ఠియగునని సూత్రార్థము. పశ్చాత్కృత్వోఽహ్నో
బోజనమ్. (అహస్సంబన్ధియగు బోజనమైదుసారులు.) అధికరణమగునహస్సు
(కాలము) శేషముగ వివక్షితమగుటచే తద్వాచకమునకు షష్ఠి వచ్చెను. ద్విరహ్నో
బోజనమ్. ద్విః అనునది కృత్వసుజర్థకసుచప్రత్యయా నము. శేషేకిమ్ : “దివ
స్తదర్థస్య” సూత్రములోనికి శేషగ్రహణమునవృత్తముగాదు. శేషగ్రహణ
సంబంధము విచ్చిన్నమగుటవలననీసూత్రముచేసధికరణకారకమందే షష్ఠి విధానము
యుక్తమని ప్రశ్నాశయము. ద్విరహన్యధ్యయనమ్. కాశికాపృత్యాదిగ్రన్థప్రామా
ణ్యమువలన మణ్ణాకానువృత్తిచే శేషగ్రహణమునకి సూత్రమున సంబంధమును
చేయవలయును. లేనిచో ద్విరహన్యధ్యయనమ్ అనుచోట అహస్సు శేషముగ
వివక్షితముగానపుడును అహశ్శబ్దమునకు షష్ఠి ప్రసక్తమగునని యుత్తరాశయము.

826. కర్తృకర్మణోః కృతి. 2-3-85. కర్తృకర్మణోః,
కృతి (షష్ఠీ)

కృద్యోగే కర్తరి కర్మణి చ షష్ఠి స్యాత్ కృష్టస్య
కృతిః జగతః కర్తా కృష్టః (వా) గుణకర్మణి వేష్యతే
నేతాత్వస్య స్రుష్టస్య స్రుష్టుం వా కృతి కిమ్ తద్ధితే
మా భూత్ కృతపూర్వీ కటమ్॥

628. కృదస్తయోగమందు కృత్రుత్వయప్రకృతియగు ధాతువుయొక్క-
కర్తను (ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయమును) గాని కర్మను (ధాత్వర్థఫలాశ్రయమును)
గాని బోధించుకబ్దిముకంటె షష్ఠి యగును. కర్తృవాచకములకుదాహరణము:—
కృష్టస్య కృతిః (కృష్టకర్తృకం కరణమ్) కృష్టుడు కర్త, కృతిః అనునది కృదస్త-
ము. కర్మవాచకమునకుదాహరణము:— జగతః కర్తాకృష్టః జగత్తు కర్మ, కర్తా అను-
నది కృదస్తము. (వా) కృదస్తయోగమునందప్రధానకర్మవాచకములకంటె షష్ఠి
వికల్పముగనగును నేతాత్వస్య స్రుష్టస్య స్రుష్టుం వా స్రుష్టుమప్రధానకర్మ.
షష్ఠ్యభావపక్షమునద్వితీయ వచ్చును. కృతికిమ్ ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయముకర్త, ధాత్వర్థ-
ఫలాశ్రయముకర్మ. కర్తృకర్మలు ధాతువునువిడిచియుండవు. కావునవానిచే ధాతువాక్షి-
ప్తమగును. ధాతువులకంటె విహితములగు ప్రత్యయములు తిజ్జలనియు, క్రిత్తు-
లనియురెండువిధములు. తిజ్జయోగమందు (కటంకర్తోతి త్యాదులందు) నలో-
కావ్యయవిష్టాఖలర్థత్యసమ్ (480) అను సూ. చే షష్ఠి : శేధింపబడుచున్నందున
కృద్యోగమందే (జగతః కర్తా) కర్తృకర్మవాచకములకంటె షష్ఠి ప్రవర్తించును
గాన సూత్రము దలి కృద్గ్రహణమునకేమి ప్రయోజనమని ప్రశ్నాశయము. “తద్ధితే
మా భూత్ కృతపూర్వీకటమ్” తద్ధితా ననముదాయుక్తచేగలెడిబోధనుడు విష-
యమగుక్రియయొక్క కర్తనుగానికర్మనుగానిబోధించుకబ్దిము (కర్తృవాచకముకర్మ-
వాచకము) కంటె షష్ఠిని వారించుటకై క్రిద్గ్రహణమవశ్యము. కృతపూర్వీకటమ్.
కృతం పూర్వమనేన అని విగ్రహము. కృత్థాతువు అవివక్షితకర్మగలదగుటచే
నకర్మకమగునుగాన ధావార్థమందు క్తప్రత్యయము. (కృత్తుచేకంక్షిత్తముగాదు.)
కృతపూర్వకబ్దిములకు సుపా (653) అను సూ. చే సమాసము. “సపూర్వాచ్య”
(6-2-87) అను సూ. చే కర్తృర్థమందివిప్రత్యయము. (కృతపూర్వీ అనియగును.
తద్ధితాస్తము) తరువాత కర్మ వివక్షితమగును. కృత్తుచే కర్మ యభిహితముగానం-
దున కటకబ్దిము కర్మకర్మవాచకమగును. కటము తద్ధితా ననముదాయుక్తచే బోధ్య-
మగునర్థమున విషయమగుక్రియయొక్క (కృదాత్వర్థముయొక్క) కర్మయగుటవలన
కటకబ్దిముకంటె నీసూత్రముచే ప్రాప్తమగు షష్ఠి వారితమగును. ద్వితీయ వచ్చును.
ఈసూత్రమున కృద్గ్రహణమున్నపుడు కృదస్తమగుకబ్దిముచేతనేగలెడిబోధయందు
విషయమగుక్రియయొక్క కర్తనుగాని, కర్మనుగాని బోధించెడిప్రాతిపదికము
కంటె షష్ఠి యగుననియర్థము లభించును గావుననిచోట షష్ఠివారితమగునని
సమాదానాశయము. కృతపూర్వీ అనుచోట తద్ధితవృత్తికిపూర్వము కర్మయవివక్షిత-
మగుననియు పిదపవివక్షితమగుననియు జెప్పుటలో నీసూత్రముయొక్కభాష్యమే
మానమని గ్రహించునది.

627. ఉభయప్రాప్తా కర్మణి. 2-3-66. ఉభయప్రాప్తా, కర్మణి (షష్ఠి, కృతి.)

ఉభయోః ప్రాప్తిర్యస్మిన్ కృతి తత్ర కర్మణ్యేవ షష్ఠీ స్యాత్. ఆశ్చర్యోగవాందోహోఽగోపేన. (వా) ప్రీతప్రత్య యయోరకాకారయోర్నాయం నియమః। భేదికా విభిత్వా వాదుద్రస్య జగతః 2 (వా) శేషే విభాషా. ప్రీతప్రత్యయ ఇత్యేకే। విచిత్రా జగతః కృతిర్వరేర్హరిణా వా. కేచిదవిశేషేణ విభాషామిచ్చన్తి। శబ్దానామనుశాసనమాచార్యేణాచార్యస్య వా॥

627. ఉభయప్రాప్తా అనునది బహువ్రీహి (ఉభయోః ప్రాప్తిర్యస్మిన్ = ఉభయప్రాప్తితస్మిక్) ఏక్యద్యోగముననుభయమునకు (కర్తృవాచకమునకు, కర్మ వాచకమునకు) షష్ఠి ప్రాప్తమగునో యట్టిదోట కర్మవాచకమునకే షష్ఠి వచ్చును. (కర్తృవాచకమునకురాదు.) పూర్వసూత్రప్రాప్తమగు షష్ఠిరీది నియమము. ఆశ్చర్యోగవాందోహోఽగోపేన. (గోపభిన్నునిచేగోకర్మకిదోహునమాశ్చర్యకంఠము.) దోహః అనునది కృదంతము. ఈ కృదంతయోగమందు అగోపశబ్దమునకు (కర్తకు) గోళమునకు (కర్మకు) పూర్వసూత్రముచే షష్ఠి ప్రాప్తమగుచున్నది. ఈ సూత్రముచే గోళమునకే షష్ఠి వచ్చును. అగోపశబ్దమునకు నివృత్తమగును. 1 (వా) ప్రీతప్రత్యయమువలన "ప్రియాంత్రిన్" (3-3-94) అనునదికారమున విహితములగు క్రిత్ ప్రత్యయములు. ప్రీతప్రత్యయములగు అక అ అనునవి యస్తమందుగలవాని యొక్క యోగమందేనియమము ప్రవర్తించదు. ఉభయమునకు షష్ఠి వచ్చునని ఫలితమగును. భేదికా విభిత్వా వాదుద్రస్య జగతః (దుద్రస్య ర్భక్తము జగత్కర్మ కమునగు భేదము లేకభేదనేచ్ఛ.) భేదికా అనునది అకప్రత్యయస్తము. విభిత్వా అనునది అ ప్రత్యయస్తము. ఉభయమునకు షష్ఠివచ్చెను. 2 (వా) శేషేవిభాషా శేషశబ్దమునకు అకాకారప్రత్యయములకంటె మిగిలిన ప్రీతప్రత్యయములు (క్రినాదులు) అని గొందఱు వ్యాఖ్యానముచేసిరి. ఈవక్షమున అకప్రత్యయాకారప్రత్యయములకంటెభిన్నమగు ప్రీతప్రత్యయములస్తమందుగలవానితో యోగమందు కర్తృ వాచకములకంటె షష్ఠి వికల్పముగనగునని యర్థము విచిత్రా జగతః కృతిర్వరేర్హరిణా వా. కృతిః అనునది క్రిన్ ప్రత్యయస్తము. హరిశబ్దముకర్తృవాచకము. షష్ఠ్యథావపక్షమందు తృతీయ వచ్చును. శేషపదమునకు అకాకారప్రత్యయము భిన్నములగు ప్రీతప్రత్యయములేగాక మిగిలినకృత్ప్రత్యయములన్నియునర్థమని మఱికొందఱు వ్యాఖ్యానముచేసిరి. వీరిచుకమున అకాకారప్రత్యయభిన్నకృదంత యోగమందు కర్తృవాచకముకంటె షష్ఠి వికల్పముగనగునని యర్థము. శబ్దానామనుశాసనమాచార్యేణాచార్యస్య వా. అనుశాసనమే అనునవిద్యుత్ ప్రత్యయస్తము. ఆచార్యుడు కర్త.

వివ:—ఉభయప్రాప్తౌ అనునది బహువ్రీహి. అన్యపదార్థమేకకృతప్రత్యయము. ఏకకృత్ ప్రత్యయయోగముననుభయమునకు షష్ఠి ప్రాప్తమగునపుడే యీనియమము ప్రవర్తించును. అనగాకర్తృకర్మలకొకేకృత్ ప్రత్యయము విమితమగుచోటులందే ప్రవర్తించునని భావము. ఆశ్చర్యోగవాందోహోఽగోపేన అనుచోట కర్తృకర్మలకొకదోహశబ్దమే (కృదన్తము) నిమిత్తము. ఇట్లు చెప్పబడవలసిన “ఓదనస్య పాకః, బ్రాహ్మణా నాం చ ప్రాచుర్యావః” అనుచోట ఓదనశబ్దనట (కర్మకు) షష్ఠివచ్చుటలో పాకః అనునది నిమిత్తము బ్రాహ్మణశబ్దమునకు షష్ఠివచ్చుటలో (కర్తృలకు) ప్రాచుర్యావః అనునది నిమిత్తమనగుటచే కర్తృకర్మలకు విమితత్వేదమున్నందునని నిమిత్తము ప్రవర్తించదు. కావుననిట్టిచోటులందుభయమునకు షష్ఠి వచ్చునని యభిప్రాయము.

628. క్రస్య చ పర్తమానే. 2-3-67. క్రస్య, చ, పర్తమానే (షష్ఠి.)

పర్తమానాన్తస్య క్రస్యయోగే షష్ఠి స్సౌత్. నలోకేతి నిషేధస్యాపవాదః. రాజాం మతో బుద్ధః పూజితో వా॥

618. పర్తమానకాలమున హితమగు క్రప్రత్యయము స్తమందుగలదానితో యోగమందు కర్తృవాచకముకంటె షష్ఠి యగును. “నలోకావ్యయ” (630) అను సూత్రప్రాప్తమగు షష్ఠినిషేధమునకిది యుపవాదము. రాజాంమతో బుద్ధః పూజితో వా. “మతః” మొదలగునవి “మతిబుద్ధిపూజారేభ్యశ్చ” (3-2-188) అను సూ. చే పర్తమానకాలమునవిహితమగు క్రప్రత్యయా స్తములు. రాజన్ శబ్దము కర్తృవాచకము.

వివ:—“పూజితోయన్యురానురైః” అనుచోట పూజితః అనునది భూతశా. లికక్రప్రత్యయా స్తమగుటచేనీసూత్రము ప్రవర్తించదుగాన తృతీయ యుపపన్నమగును.

629. అధికరణవాచినశ్చ. 2-3-68. అధికరణవాచినః, చ (క్రస్య, షష్ఠి)

క్రస్యయోగే షష్ఠి స్సౌత్. ఇదమేషామాసితం శయితం గతం భుక్తం వా॥

629. అధికరణార్థమునవిహితమగు క్రప్రత్యయము స్తమందుగలదానితో యోగమందు కర్తృకర్మవాచకములకంటె యథాసంభవముగ షష్ఠి వచ్చును. ఈసూత్రము గూడ “నలోకావ్యయ” అనుసూత్రమునకవవాదము. ఇదమేషామాసితం శయితం గతం భుక్తం వా. ఆసితాదిశబ్దములధికరణార్థక క్రప్రత్యయా స్తములు. (అన్యతేఅస్మిన్ మొదలగునర్థములందు క్రప్రత్యయమగును) ఆసితం=కూర్చొనుటకారణము. (పీటమొ॥) శయితం=శయనాధారము. ఇదంశబ్దార్థము కర్తృకావ్యయ ఏషామనుచోట షష్ఠి వచ్చెను.

630. నలోకావ్యయనిష్ఠాఖిలర్థతనామ్. 2-8-69. న, లోకా
వ్యయ.....తనామ్ (వస్త్ర, కృతి)

ఏషాం ప్రయోగే షష్ఠీ న స్యాత్ । లాదేశః కుర్వన్
 కుర్వాణో వా స్మష్టం హరిః । ఉః హరిం దిద్దుష్టః అలంక
 రిష్టుర్వా । ఉరః దైత్యాన్ మాతుకో హరిః । (వా) కమేర
 నిషేధః । లక్ష్మ్యః కాముకో హరిః । అవ్యయమ్ । జగత్
 స్పృహన్ । సుఖం కర్తుమ్ । నిష్ఠా । విష్టువా హతా దైత్యాః ।
 దైత్యాన్ హతవాన్ విష్టుః । ఖల్లరాః । ఈషత్కూరః ప్రవజ్ఞో
 హరిణాః । తృన్నితి ప్రత్యహరః । శతృశానవానితికృష్ట
 దారభ్యాత్మనోనకారాత్ । శానన్ । సోమం పవమానః । చా
 నన్ । ఆత్మానం మజ్జయమానః । శతృ । వేదమధీయన్ ।
 తృన్ । కర్తా లోకాన్ । 2 (వా) ద్విషః శత్రువా । మురస్య
 మురం వా ద్విషన్ । సర్వోఽయం కారకషష్ట్యాః ప్రతిషేధః ।
 శేషేషష్ఠీ తు స్యాదేవ । బ్రాహ్మణస్య కుర్వన్ । నరకస్య
 జిష్టుః ॥

630. ఉత్పత్తిశబ్దం = ఉత్పత్తిశబ్దం అవ్యయం చ విష్ణుచ అలంకారశబ్దం చ అనిద్యస్తము. ఇందు లవనము లబ్ధి లబ్ధ మొదలగు లాభకరముల స్థానమున విహితము లగు నాదేశములు (శబ్ద శాసన మొదలగువి.) బోధించును. ఉత్పత్తి శబ్దము కృత ప్రత్యయమునకు విశేషము గలది తదన్త విధినిలనునారాన్త ప్రత్యయము (ఇష్ట మొనలగునది) ఉత్పత్తి ప్రత్యయమును బోధించును. అదేశములు ఉత్పత్తి ప్రత్యయము, ఉత్పత్తి ప్రత్యయము, ఉత్పత్తి ప్రత్యయము అవ్యయకృత్తులు (కృత ప్రత్యయములు) నిష్క (కృత ప్రత్యయములు.) అలంకార ప్రత్యయములు తన్ ప్రత్యాహరణములోని ప్రత్యయములు ఇవి యస్తమందుగల వానితో యోగమున్నపుడు కర్తృకర్మవాచకములకంటె షష్ఠి రాదు. కర్తృకర్మణోః కృతి (626) అనునూత్తముచే ప్రాప్తమగు షష్ఠికినిషేధము. క్రమముగనునా హరణములు :—కుర్వన్ కుర్వాణో వా పృష్ఠిం. హరిః. కృశ్చాధాతువులంటెలలు. తత్త్వానమున శబ్ద ప్రత్యయమునుజేసిన కుర్వన్ అని యగును. కుర్వాణః అనునది కృశ్చాధాతు ప్రకృతికమగు శాసన ప్రత్యయస్తము. శబ్దశాసన ప్రముఖయోగమందు పృష్ఠి (కర్మవాచకము) హరి (కర్తృవాచకము) శబ్దములకంటె షష్ఠి నిషిద్ధమగును. హరిం దిదృష్టః. దిదృష్టః అనుచోట ఉత్పత్తి ప్రత్యయము. హరిమలంకరిష్టః. ఇచట ప్రత్యయము (ఇష్ట) ఉత్పత్తి ప్రత్యయము. దైత్యాన్ ఘాతుకో హరిః. ఘాతుకః అనునది ఉత్పత్తి ప్రత్యయస్తము. 1 (వా) ఉత్పత్తి ప్రత్యయస్తమగు కము ధాతువు యొక్క యోగమందు షష్ఠికి నిషేధములేదు. లక్ష్యః కాముకో హరిః కాముకః అనునది కముధాతువు ప్రకృతిగల ఉత్పత్తి ప్రత్యయస్తము. లక్ష్య కర్మ. లక్ష్య

శబ్దములపై షష్ఠి యగును. అవ్యయకృతులన త్వాప్రత్యయము, మకారాంతములగు తుమ్ అమ్ (ఛముల్) మొదలగునవి. జగత్ సృష్ట్యా. సృష్ట్యా అనునది త్వాప్రత్యయోస్తము. సుఖం కర్తృమ్. కర్తృమ్ అనునది తుమ్నోస్తము. నిష్ఠ :— 1. విష్టునా హా దైత్యాః. హతాః అనునది క్తప్రత్యయోస్తము, 2. దైత్యాన్ హతవాన్ విష్టుః. హతవాన్ అనునది క్తవతుప్రత్యయోస్తము. ఖల్గర్థములు :— ఈషత్కరః ప్రవక్షో హరిదా. ఈషత్కరః అనునది ఖల్గస్తము. సూత్రమున తృన్ అనునది “అజశ్శతృషనవా” (31-2-124.) అనుసూత్రమందలి తృ అను దానికి “తృన్” (31-2-125.) అనుసూత్రమందలి నకారముతో ప్రత్యాహరము. కావున శానన్ చానన్ శతృ తృన్ మొదలగునవియ స్తమందుగలవానితో యోగమందు షష్ఠి రాదు. శానన్ = సోమం పవమానః. చానన్ = ఆత్మానం మణ్ణయ మానః. శతృ = పేదచుచ్చీయన్. తృన్ = కర్తాలోకాన్. 2 (వా) శతృప్రత్యయోస్త మగు ద్విషదాతుభియోక్త్యై యోగమందు షష్ఠినిషేధము వికల్పముగనగును. మురస్య మురం వాద్విషన్.

ఈసూత్రముచే నిషేధము కారకములను (కర్త, కర్మ, కరణము మొదలగు నవి) బోధించుశబ్దములకంటె విధింపబడు షష్ఠివిభక్తికే యగునని గ్రహించునది. అనన్తరస్య విధిక్యా భవతి ప్రతిషేధో చ అనున్యాయముచే నవ్యవహితమగు సూత్రముచే విహితమైనకారకషష్ఠికే నిషేధమవి యాశయము. కావున లాదేశాది యోగమందు “శేషే” అనుసదికారమున విధింపబడు షష్ఠి ప్రవర్తించును. ఉదా:-బ్రాహ్మణస్య తుర్వన్. ఇవట బ్రాహ్మణశబ్దమునకు “షష్ఠీశేషే” (608) సూ. చే షష్ఠి యగును. కుర్వన్ అనునది శతృప్రత్యయోస్తము. (లాదేశము) నరికస్య జిప్తుః. నరికశబ్దమునకు “షష్ఠీశేషే” సూ. చే షష్ఠి యగును. జిప్తుః అనునది సుప్రత్యయోస్తము. (ఉకారాంతప్రత్యయము).

681. అకేనోర్భవిష్యదాధమర్హ్యయో. 2-31-70. అకేనోః, భవిష్య దాధమర్హ్యయోః. (షష్ఠీ, న)

భవిష్యత్కన్య భవిష్యదాధమర్హ్యార్థేనశ్చ యోగే షష్ఠీ న స్యాత్. సతః పాలకోఽవతరతి. వ్రజం గామీ శతం దాయా॥

681. అకేనో = అకప్రత్యయేన్ ప్రత్యయములకు ద్వన్వయము. భవిష్యదాధ మర్హ్యయో = భవిష్యత్ అధమర్హ్యశబ్దములకు ద్వన్వయము. అధమర్హ్యరూ పార్థముననక ప్రత్యయమునకు సంభవములేదు గానవివట యథాసంఖ్యముగనన్వయమిష్టముగాదు. భవిష్యత్కారికమగు అకప్రత్యయము భవిష్యద్ధమందు అధమర్హ్యరూ పార్థమందును విహితమగు ఇన్ ప్రత్యయము ఇవి సుప్తముగలవానియొక్క యోగమందు కర్తృ కర్మవాచకములకంటె షష్ఠి రాదుయర్థము. సతః పాలకోఽవతరతి. పాలకః అనునది భవిష్యత్ కరికారికమగు విహితమగు అక(ఐప్రో)ప్రత్యయోస్తము. వ్రజం గామీ.

గామీ అనునది భవిష్యతి అనునదికారమున విహితమగు ఇనిప్రత్యయాస్తము. శతం యాయా. యాయా అనునది ఆధమర్శ్యరూపార్థమున (అపృథికుకొనునని ధర్మము.) విహితమగు ఇనిప్రత్యయాస్తము.

682. కృత్యానాం కర్తరి వా. 2-3-71. కృత్యానాం, కర్తరి వా (షష్ఠీ)

షష్ఠీ వా స్యాత్. మయా మమ వా సేవ్యో హరిః।
కర్తరీతి కిమ్। గేయోమాణపకస్సామ్నామ్। భవ్యగేయేతి
కర్తరి యద్విదానాదనభిహితం కర్మ। అత్రయోగోవిభజ్యతే।
కృత్యానామ్ ఉభయప్రాప్తావితినేతిచానువర్తతే। తేన నేత
వ్యా ప్రజం గావః కృష్టేన। తతః। కర్తరి వా. ఉక్తోఽర్థః।

683. కృత్యప్రత్యయములు (యత్ ఇత్ అనీయర్ మొదలగుకృత్యసంజ్ఞ గల్గిన కృత్ప్రత్యయములు.) అస్తమందుగలవానితో యోగమున్నపుడు కర్తృవాచకముకాదు షష్ఠీ వికల్పముగనగును. “కర్తృకర్మణోః” కృతి (626) అను సూ. చే నిత్యముగ ప్రాప్తమగు షష్ఠీకి వికల్పప్రధానము. మయా మమ వా సేవ్యో హరిః. సేవ్యః అనునది ఇత్ప్రత్యయాస్తము. అన్యచ్ఛబ్దము కర్తృవాచకము. గేయోమాణపకః సామ్నామ్. గేయః అనునది యత్ప్రత్యయాస్తము. కర్మవాచకమగు సామశబ్దమునకు షష్ఠీవికల్పమును వారించుటకై కర్తరి అనునది యావశ్యకము. గేయః అనుచోట యత్ప్రత్యయము “భవ్యగేయప్రవచనీయ..... వా” (3-4-68) అనుసూత్రముచే కర్తృర్థమున విహితమగుటవలన సామశబ్దమును కర్మవాచకమగుటచే షష్ఠీ (నిత్యమైనది) నిశంకముగ బ్రవర్తించును.

భాష్యకారులీసూత్రమును విభజించి వ్యాఖ్యానముజేసిరి. (1) కృత్యానామ్. ఉభయప్రాప్తాన అనునవి యనుపృథ్వులగును. కృత్యప్రత్యయనిమిత్తకమగు షష్ఠీ కర్తృవాచకమనకు కర్మవాచకమునకునురాదని యర్థము. “ఉభయప్రాప్తా కర్మణః” (627) సూ. చే కర్తృవాచకమునకు షష్ఠీనిషేధము సిద్ధమగుచుండ కర్మవాచకమునకును నిషేధముకొఱకీయోగమనితెలియునది. ఉదా:—నేతవ్యా ప్రజం గావః కృష్టేన. ప్రజము కర్మ. కృష్టుడు కర్త. నేతవ్యాః అనుతవ్యప్రత్యయాస్తముతోయోగమున్నందుననుభయమునకు షష్ఠీ రాదు. (2) కర్తరి వా. కృత్యానామ్ అనునది యనుపృథ్వులగును కృత్యప్రత్యయాస్తములయోగమున కర్తృవాచకమునకు షష్ఠీ వికల్పముగనగుననిపూర్వముచెప్పినదియే యర్థము. మయా మమ వా సేవ్యో హరిః.

688. తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యామ్,

2-3-72. తుల్యార్థైః, అతులోపమాభ్యామ్, తృతీయా, అన్యతరస్యామ్।

తుల్యైర్మ్యోగే తృతీయా వ్యా స్యాత్ పక్షే షష్ఠి తుల్యః
సదృశః సమో వా కృష్ణస్య కృష్ణేన వా అతులోపమాభ్యాం
కిమ్ తులా ఉపమా వా కృష్ణస్య నాస్తి॥

683. తుల్యశబ్దమునకు సాదృశ్యమర్థము. సాదృశ్యార్థకములగు తులో
పమా శబ్దములపర్యుదాసమిందుమానము. తుల్యశబ్దము సదృశార్థకమైనచో తులోప
మాశబ్దములు సాదృశ్యార్థకమలగుటచేనాపర్యుదాసము వ్యర్థమయ్యెడిది. తులో
పమాశబ్దములను విడిచి సాదృశ్యార్థకములగు తుల్యసదృశాది శబ్దములయొగ
మందు తృతీయ వికల్పము గనగును శేషషష్ఠి ప్రాప్తమగుచుండనీనూత్రమువికల్ప
ముగ తృతీయను విధించును. తృతీయాభావపక్షమున షష్ఠి వచ్చును. తుల్యః
సదృశః సమో వా కృష్ణస్య కృష్ణేన వా తులా ఉపమావా కృష్ణస్య నాస్తి. ఇచట
కృష్ణశబ్దమునకు తృతీయానివృత్తికొఱకు అతులోపమాభ్యామనునదావశ్యకము.

వివ:—అనన్యాయములగు తులోపమా శబ్దములపర్యుదాసము (తద్విన్నము
తత్సదృశము) వలన నన్యాయభిన్నములగుసాదృశ్యార్థకశబ్దముల యొగమందే
యానూత్రము ప్రవర్తించును. అందువలన సాదృశ్యార్థకమగునివశబ్దయొగమందీ
నూత్రము ప్రవర్తించదు. “తులాం యదారోహతి ద సహససా”. (కాశిదాసప్రయో
గము). “స్ఫుటోపమ్ భూతిసితేనశమ్ననా” (మాఘప్రయోగము.) మొదలగు
చోటులందు తృతీయ యెటు సాధుపగుననుశంకకు “సహాయ క్షేత్రసహనే” (587)
సూ. చే నిజీచోటులందు తృతీయ సాధుపగునని సమాధానము. సహయోగము
లేకున్ననానూత్రముప్రవర్తించునని పూర్వము చెప్పబడెను.

684. చతుర్థి చాశిష్యాయుష్యమద్రభద్రకుశలసుఖార్థ

హితైః 2-3-73. చతుర్థి, చ, ఆశిషి, ఆయుష్య.....

హితైః. (షష్ఠి.)

ఏతదైర్మ్యోగే చతుర్థి వా స్యాత్పక్షే షష్ఠి ఆశిషి అయు
ష్యం చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య వా భూయాత్.
ఏవం మద్రం భద్రం కుశలం నిరామయం సుఖం శం అర్హః
ప్రయోజనం హితం పథ్యం వా భూయాత్. ఆశిషి కిమ్.
దేవదత్తస్యాయుష్యమస్తి వ్యాఖ్యానాత్పర్వత్రాతర్కగ్రహ
ణమ్ మద్రభద్రయోఃపర్యాయత్వాదన్యతరో న పతనీయః॥

684. ఆయుష్య మద్ర భద్ర కుశల సుఖ సుఖ అర్థ హిత శబ్దములకు
ద్వంద్వము. ఆయుష్యాద్యర్థకశబ్దములయొగమున నాశిషిషయక్రియయందన్వ
యించునర్థముగలప్రాతిపదికమునకు చతుర్థి వికల్పముగనగును. పక్షమందు షష్ఠి
వచ్చును. ఆయుష్యం చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య వా భూయాత్. ఆశిష్యాదమన
నలబ్ధములగు వస్తువులను పొందవలయునను కోరికగానివస్తుస్థితినిదెల్పుటయాశిష్యా

దము గానేరదు. కావున దేవదత్తస్యా యుష్యమస్తి (దేవదత్తునికాయుస్సు కలదు.) అనుదేవదత్తునికిగల నాయుస్సును దెల్పావాక్యమున దేవదత్తశబ్దమునకు చతురీ వారణార్థము సూత్రమున "అశిషి" అనునది యావశ్యకము. సూత్రముననాయు ష్యాది శబ్దములతత్త్వస్వరూపములనేగాక తత్తదర్థశబ్దములనన్నిటిని బోధించును. ఇందు శిష్టకృతమగు వ్యాఖ్యానమే మానము. సూత్రముననర్థశబ్దము గూడనాయు ష్యాదిశబ్దములవలె బ్రత్యేకించితిమి శ్రమ. కావుననాయుష్యాదిశబ్దములతోనర్థశబ్దమునకు ద్వ్యర్థము గానివిహాప్రహీగదని గ్రహించునది. వద్రభద్రశబ్దములపర్యాయ ములు గాన పీఠిలోనొకశబ్దముయొక్క పాఠమనావశ్యకమగును.

ఇది షష్ఠీవిభక్తి

695. అధారోఽధికరణమ్. 1-4-45. అధారః, అధికరణమ్.

కర్తృకర్మద్వారాతన్నిష్ప్రక్రియాయా అధారః కాలకమధి కరణసంజం స్యాత్.

695. కారకాధికారమువలన "క్రియాయాః" అనునది లబ్ధమగును. క్రియ యన దత్వర్థము, అధారమననాశ్రయము. క్రియకు సాక్షాత్తుగనాశ్రయమగుదానికిధి కరణసంజనుజేయఁపీలులేదు. వ్యాపారమనియ, ఫలమనియు క్రియన్వివిధము. వ్యాపారాశ్రయమునకు, ఫలమగు కర్తృసంజ (స్వతంత్రః కర్తా) ప్రవర్తించును. ఫలాధారమునకు ఫలమగు కర్మసంజ ప్రవర్తించును. కావున ఫలమృరచే క్రియా శ్రయమే సూత్రముననాధారపదముచే గ్రహింపదగను. కర్తృకర్మద్వారకమగు ఫలమృరచే గ్రహింపవలయునని వ్యాఖ్యాతలు చెప్పిరి. కర్తృద్వారాగాని, కర్మ ద్వారాగానికర్తృకర్మలయందుండు క్రియకాశ్రయమగునది కాలకమై యధికరణసంజ గలదగునని యర్థము.

696. సప్తమ్యధికరణే చ. 2-3-36. సప్తమీ, అధికరణే, చ.

అధికరణే సప్తమీ స్యాత్. చకారాహారానికార్యేభ్యః। ఔపశ్లేషికో వైషయికోఽభివ్యాపకశ్చేత్కారాత్ప్రథా। కఠే అస్తే స్థాల్యాం పచతి. మోక్షే ఇచ్చాఽస్తి। సర్వస్మిన్నా త్మాఽస్తి। వనస్య దూరే అనితే వా॥ దూరానికార్యేభ్యఃకతి విభక్తిత్రయేణ సహ చతస్రోత్ర విభక్తయః ఫలితాః। (వా) తస్యేవ్విషయస్య కంఠ్యుపనసంఖ్యానమ్। ఆధీతి వ్యాకరణే। ఆధీతమనేనేతినిగ్రహే ఇష్టాదిభ్యశ్చేతి కర్తరీ విః। (వా) సాధ్వసాదుప్రయోగే చ। సాదుః కృష్ణోమాతః। అసాదుర్మాతులే। (వా) నిమిత్తాత్కర్మయోగే। నిమిత్త మిహ ఫలమ్। యోగః సంయోగసమవాయాత్మకః। చర్మణి ద్వీపినం హన్తి దప్తయోర్హన్తి కళ్ళరమ్। కేశేషు చఘ్నిం

హని నీమ్ని పుష్కలకో హతః। హేతౌత్పతీయాఽశ
ప్రాప్తా తన్నివారణార్థమిదమ్। నీమాణ్ణకోశః। పుష్కలకో
గర్భమృగః। యోగవిశేషే కిమ్। వేతనేన దాన్యం లునాతి॥

698. అధికరణవాచకముకంటె సప్తమివిభక్తి ప్రయోగింపదగును. సూత్రమందలి చికారమువలన దూరాన్తికార్థములకంటె ప్రాతిపదికార్థమున సప్తమియగును. బొవశ్లేషికమనియు, వైషయికమనియు, నభివ్యాపకమనియునా రము మూడువిధములు. శ్లేషస్యసమీపమ్ = ఉపశ్లేషమ్। తత్కర్తృత్వమ్ = బొవశ్లేషికమ్. శ్లేషమన సంబంధము. ఏకదేశసంబంధకృతము బొవశ్లేషికము విషయమే వైషయికము. కర్తృగాని కర్మిగాని దేనియొక్క సర్వావయములను వ్యాపించి యుండనో యది యీ విషయకము. క్రమముగనువాహరణములు :— (1) కర్తృ ద్వారాక్రియాశయమునకు కంటె ఆస్తే. (బొవశ్లేషికము. బావయొక్క కొంతభాగ మననున్నవాదని యర్థము) కర్మిద్వారా క్రియాశయమునకు :—స్థావ్యాం పవతి (బొవశ్లేషికము. గిన్నెలో కొంతభాగమందు పండుచున్నదని యర్థము.) (2) మోక్ష కర్తృత్వంపై (వైషయికము. మోక్ష విషయకమగు కోరికగలదు.) కర్తృయగునిచ్చి యందు మోక్షము విషయమగుటచే మోక్షము వైషయికావధిమగును (3) సర్వ స్థిన్నాత్కారంపై (అభివ్యాపకము. అత్మ యన్నివస్తువుల దన్నియపరమములను వ్యాపించి యున్నదని యర్థము.) తిలేపు తెలమ్ అనున యు నభివ్యాపకావధి మునకువాహరణమగును. “వనస్యదూరే అన్తికే వా”. దూరాన్తికార్థములగు దూరాన్తికశబ్దములకు ఈసూత్రములోని చికారమువలన సప్తమి వచ్చును. “దూరాన్తికార్థోద్ధ్యో ద్వితీయా చ” (608) అను సూ. చే విహితమగు విభక్తిత్రయముతో గలసి దూరాన్తికార్థములకంటె యిట్లు నాల్గు విభక్తులు సాధువులగును.

(వా) క్తస్యే.... సమ్. ఇన్విషయస్య : నునది తత్పురుషము. ఇన్ పదమిన్న బోధకము. ఇన్విషయః ఇన్విషయః తస్య అనివిగ్రహము. విషయ శబ్దమునకు ప్రకృతియని అర్థము. ఇన్ప్రత్యయమునకు ప్రకృతియగు క్తానమున కర్మియగుదానివిబోధించుప్రాతిపదికముకంటె సప్తమియగునని వార్తకార్థము. అదీతి వ్యాకరణే. అదీతమ్ అనునది భావార్థకమగు క్తప్రత్యయానము. అదీత మనేన అనునర్థమున అదీ శబ్దముకంటె “ఇష్టాదిభ్యశ్చ” (5-1-88) అను సూ.చే కర్తృత్వమందు ఇన్ప్రత్యయము విధింపబడెను. అదీతి అనురూపమగును. ఇన్ ప్రత్యయమునకు ప్రకృతియగు (అదీత) క్తప్రత్యయానమున కర్మ వ్యాకరణము. కాననివారికముచే వ్యాకరణశబ్దమునకు సప్తమి వచ్చెను. వీనిచే వ్యాకరణము చదువబడెనని “అదీతి.... రణే” అనుదానికర్తము (వా) సాధ్య.... చ. సాధ్య సాధుశబ్దములప్రయోగమందు సప్తమి వచ్చును. సాధుః కృష్ణో మాతరి. అసాధుర్భూతులే. ఈవార్తకము శ్లేషషష్ఠికవవాదము.

(వా) నిమి.... యోగే. నిమిత్తముతోనన్వయముగల క్రియయందు కర్మ యగుదానితో సంబంధమున్నపుడు నిమిత్తవాచకముకంటె సప్తమి యగును. ఇచట

నిమిత్తమన క్రియాఫలము. యోగమన సంయోగము సమవాయము అను సంబంధము. రెండువదార్థములుగలసియున్నవనావ్యవహారముననసాచారణకారణము సంయోగమనబడును. అవయవాలయపులకుగలసంబంధము సమవాయమగును. శ్లో॥ చర్యణీ ద్వీపినం హస్తనిదస్తయోర్నన్తి కుణ్డరమ్ కేశేషు చమరీం హస్తీ సీమిపుష్కలకోహతః. పులినిచర్యముకొఱకు, యెనుగునుదస్తములకొఱకు, చమరీ మృగమునుకేశములకొఱకు, గంధమృగమును (బూతుపిల్లి) అణ్డములకొఱకును చంపుచున్నాడనియర్థము. పులిని చంపుట చర్యముకొఱకు గావున చర్యము క్రియాఫలమగును. ద్వీప కర్మ. కుంజరహనసమునకు దస్తములు ఫలము. కుంజరము కర్మ. చమరీవధకు కేశములు ఫలము. చమరికర్మ. గంధమృగమారణమునకునణ్డకోశము ఫలము. గంధమృగము కర్మ. ఇచట ద్వీపచర్యములనునణ్డకోశగంధమృగములకును సమవాయము ఇతరములకు సంయోగమునంబునము. వార్తికోదాహరణము లందు “హేతే” (671) సూ. చే తృతీయ ప్రాప్తమగుచున్నది. వార్తికోదాహరణము యోగశబ్దమునకు సంయోగసమవాయములేమిని తెల్పుటకు పేతనేన ధాన్యం బునాతి అనుచోటి పేతనశబ్దమునకు సప్తమివారణము ఫలమనిగ్రహించునది. నిమిత్తమగు పేతనమునకు లవనక్రియలో కర్మయగుధాన్యమునకును సంయోగసమవాయములు సంబంధములుగానందున పేతనశబ్దమునకు సప్తమి నివృత్తమగునని భావము.

వివ:—“సాధునిపుణాధ్యామర్షాయాం సప్తమ్యప్రతేః” (643) అను సూ. చే సాధుశబ్దయోగమున సప్తమి సిద్ధమగుచుండ “సాధ్యసాధు ప్రయోగేచ” అను వారికమున సాధుశబ్దమునకు పూజ విశిష్టపబడునపుడే కాక తత్త్వకథనమందును (సాధుః పృథ్వీ రాజ్రి) సప్తమి సిద్ధించుటఫలమనియు నానుత్రమందలి మర్షాగ్రహణము నిపుణశబ్దముకొఱకునియును తెలియునది. “సీమఘాటస్థితీక్షేత్రేష్వణ్డ కోశేషు చ త్రియామ్” “అథ పుష్కలకోగంధమృగే క్షవణకీలయోః” అను మేరినీ కోశము సీమశబ్దమునకణ్డకోశమర్థమనుటయందును పుష్కలశబ్దమునకు గంధమృగ మర్థమనుటయందును ప్రమాణము. పుష్కలకశబ్దమునకు శంకు (కర్రమేటు) అనియు సీమశబ్దమునకు పొలిమెర (గ్రామములకుగలసరిహద్దు) అనియునర్థమును చెప్పి పొలిమెరనుతెల్పుటకై శంకుపుఖామిలోపాతబడెనని హరదత్తాదులృచునుచెప్పిరి.

637. యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్. 2-3-37. యస్య,

చ, భావేన, భావలక్షణమ్ (సప్తమి.)

యస్య క్రియాయా క్రియాస్తరం లక్ష్యతే తతః సప్తమి స్యాత్. గోషు దుహ్యామానాసు గతః (వా) అర్థాణాం కర్తృత్వేననర్థాణామకర్తృత్వే తద్వైపరీత్యే చ। సత్పు తుత్పు అసస్త అసతే। అసత్పు లక్ష్యపు సస్తస్తరన్తి। సత్పు తిష్ఠపు అసస్తస్తరన్తి। అసత్పు తరత్పు సస్తస్తేషన్తి॥

637. సూత్రమున యత్పదార్థము కర్తృకర్మలు. భావమనక్రియ. (భావ్య ర్థము) దేవియొక్కక్రియచే క్రియాస్తము (ఇతరమైనదానియొక్క అజ్ఞాతకాలము గలక్రియ) జ్ఞాతమగునో దానికంటె (తెలియబడుకాలముగల ఫలవ్యాపారముల క్షత్రయములగు కర్తృకర్మలను బోధించు శబ్దములకంటె) సప్తమివచ్చును. తెలియ బడినకాలముగల క్రియ జ్ఞాపకము. తెలియబడని కాలముగల క్రియ జ్ఞాప్యము. జ్ఞాపకక్రియాశ్రయవాచకముకంటె సప్తమి యగునని ఫలితార్థము. కాన విశేషణ విశేష్యవాచకములకంటె సప్తమి సిద్ధమగును. జ్ఞాపకక్రియాశ్రయము కర్తగాని కర్మగానియగును. కర్తృవాచకముకంటె సప్తమిబుదాహరణము:—బ్రాహ్మణేష్యధీ యానేమగతః. బ్రాహ్మణులు చదువుచున్నకాలమున వెళ్లినవాడు.) బ్రాహ్మణు లందుగలయధ్యయనక్రియ (తెలియబడినకాలముగలది) అజ్ఞాతకాలముగలగమన క్రియకుజ్ఞాపకము. జ్ఞాపకక్రియాశ్రయబద్ధియైనకాలముగల బ్రాహ్మణులు. కాన బ్రాహ్మణ శబ్దముకంటెను విశేషణమగుఅధీయన శబ్దముకంటెను సప్తమి వచ్చెను. కర్మ వాచకముకంటె సప్తమిబుదాహరణము:—గోషు దుహ్యమానాసు గతః గోదోహ నము జ్ఞాపకము. గమనము జ్ఞాప్యము జ్ఞాపకక్రియాశ్రయముబుగోవులు. (కర్మ.)

(వా) అర్థా.....చ. వార్తికమును నాల్గువాక్యములుగవిభజించియర్థమును తెప్పవలయును. (1) ఏక్రియయందెవరుచితమైనవారగుదురో యాక్రియయందువారర్హులనబడుదురు. ఆక్రియయందు వారు (అర్థులు) కర్తలుగ వివక్షింపబడు నపుడు కర్తృవాచకముకంటె సప్తమి యగును. (2) ఏక్రియయందెవరికి కర్తృత్వ మనుచితమగునో వాతాక్రియయందెవర్హులనబడుదురు. అట్టిక్రియయందు వారు (అర్థులు) కర్తలుగ వివక్షింపబడునపుడు సప్తమి వచ్చును. (3) ఏక్రియయందెవరికి కర్తృత్వముచితమో ఆక్రియయందు వారు కర్తలుగానట్లు వివక్షితులగునపుడు సప్తమి వచ్చును. (4) ఏక్రియయందెవరికి కర్తృత్వముచితమునాదో ఆక్రియ యందు వారు కర్తలుగ వివక్షింపబడునపుడు సప్తమి వచ్చును. ప్రథమవాక్యోదాహరణము:—సత్పు తరత్పు అసత్త అసతే. తరణక్రియయందు కర్తలగుట కుచితులగు సత్పురుషులక్రియయందు కర్తలుగ వివక్షితులగుటచే కర్తృవాచకము కంటె (సత్పుతరత్పు) సప్తమి వచ్చెను. ద్వితీయ వాక్యోదాహరణము:—అసత్పు తిషత్పు సత్త సరన్తి తరణక్రియయందు కర్తలగుటకనుచితమగునసత్పురుషుల క్రియయందు కర్తలుగ వివక్షింపబడునందున సప్తమి వచ్చెను. తృతీయవాక్యోదా హరణము:—సత్పు తిషత్పు అసత్త సరన్తి. తరణక్రియయందు కర్తలగుటకర్త లగు సత్పురుషులక్రియయందు కర్తలుగానట్లు వివక్షింపబడిరి. ఛతుర్థవాక్యోదా హరణము:—అసత్పు తరత్పు సత్త సరన్తి. తరణయందు కర్తలగుటకర్తలగు నసత్పురుషులు తరణయందు కర్తలుగ వివక్షింపబడిరి. ఈవిషయము “తరత్పు” అనుదానిచే గమ్యమగును.

వివ :—వార్తికోదాహరణములందు “యస్యవభావేన” అనుసూత్రముచే సప్తమి సిద్ధమగును గానిక్రియలకు లక్ష్యలక్షణభావము వివక్షితము గానియపుడును సప్తమిసిద్ధించుటకొరకు వార్తికమావశ్యకమగును.

638. షష్ఠి బాఁనాదరే. 2-3-48. షష్ఠి, చ, అనాదరే (యస్య చ,.....లక్షణమ్, సప్తమి.)

అనాదరాఽధికేభ్య భావలక్షణే షష్ఠీసప్తమ్యాస్తేః రుదతి, రుదతో వా ప్రాప్రాజీత్. రుదంతం పుత్రాదికమనాదృశ్య సన్యస్తవానిత్యర్థః॥

638. అనాదరే అనునది విషయసప్తమి, అనాదరము గమ్యమానమగు నపుడు దేనియొక్కక్రియచే క్రియాస్తరము లక్ష్యమగునో దానికంటె (కర్తృకర్మ వాచరములకంటె) షష్ఠీసప్తములగును. అనాదరాధికే అనునది ఫలితార్థము. కేవల జావ్యజ్ఞాపకభావమందు సప్తమిసూత్రము వచ్చుననియు అనాదరమధికమగునపుడు షష్ఠీసప్తములగుననియును తెలియదగును. రుదతి రుదతో వా ప్రాప్రాజీత్. ఏడ్చు చున్నపుత్రాదులనాదరింపక తండ్రి సన్యసించెనని యర్థము.

వివ :—ప్రపూర్వకమగుప్రణదాతువునకు అనాదరవిశిష్టసన్యాసమర్థము. షష్ఠి తాత్పర్యగ్రాహకము. సాన్నిధ్యమువలన అనాదరముచట పుత్రాదివిషయము యగును.

639. స్వామీశ్వరాధిపతిదాయాదసాక్షిప్రతిభాప్రసూతైశ్చ. 2-3-49. (షష్ఠీసప్తమ్యా)

ఏతైస్సప్తభిర్లోకే షష్ఠీసప్తమ్యాస్తేః షష్ఠ్యామేవ ప్రాప్తాయాం పాక్షికసప్తమ్యర్థం వచనమ్. గవాం గోషు వా స్వామీ. గవాం గోషు వా ప్రసూతః. గావీవాఽనుభ వితుం జాతఇత్యర్థః॥

639. స్వామీ ఈశ్వరః అధిపతిః దాయాదః సాక్షి ప్రతిభాః ప్రసూతః అను నీయేడుశబ్దములయొగమందు షష్ఠీసప్తములగును. “షష్ఠీశేషే” (609)సూ.చే షష్ఠీసూత్రము ప్రాప్తమగుచుండ వక్షమందు సప్తమికొరతీ సూత్రము. గవాం గోషు వా స్వామీ. ఇట్లే ఈశ్వరాదిపదములయొగమందును షష్ఠీసప్తముల నూహించునది. గవాం గోషు వా ప్రసూతః. గోవులనేయనుభవించుబుట్టినవాడని యర్థము.

వివ :—స్వామీశ్వరాధిపతిశబ్దములు సమానార్థకములు గాన సూత్రమున “స్వామ్యర్థ” అని చెప్పినజాలును గాని స్వామిపర్యాయములగురితతపడముల వ్యాప్యత్తికై యిట్లు సూత్రము రచింపబడెను.

640. ఆయు క్తకుశలాభ్యాం చాసేవాయామ్. 2-31-40. ఆయు క్త
కుశలాభ్యాం, చ, ఆసేవాయామ్. (షష్ఠీ, సప్తమీ.)

అభ్యాం యోగే షష్ఠీసప్తమ్యా స్తస్మాత్పర్యేంద్రే. ఆయు
క్తో వ్యాపారీతః. ఆయు క్తః కుశలో వా హరిపూజనే హరి
పూజనస్య వా. ఆసేవాయాం కీమ్. ఆయుక్తో గోః శకతే.
ఈషద్యుక్త ఇత్యర్థః॥

640. తాత్పర్యము గమ్యమానమగునపుడు ఆయు క్తకుశల శబ్దములతో
సంబంధములగుప్రాతిపదికములకలచె షష్ఠీసప్తములగును. తాత్పర్యమన తదేకవ్యాపా
రత్వము. ఆసేవాపదమునకు తాత్పర్యమేనునరమందు రూఢి. ఆయు క్తదన వ్యాపా
రముగలవాడని యర్థము. ఆయు క్తః కుశలో వా హరిపూజనే హరిపూజనస్య వా.
(విష్ణుపూజయందేలనర్థము.) ఆయుక్తో గోః శకతే. ఇవచనాయుక్తశబ్దముననే
ద్యుక్తమని యర్థము. ఇట్టిచోటులందు సూత్రము ప్రవర్తించకుండుటకు ఆసేవా
యామ్ అనునది యావశ్యకము.

వివ : — ఆయు క్తశబ్దయోగమందధికరణత్వము వివక్షింపునపుడు సప్తమీ,
ఆయు క్తకుశలశబ్దములయోగమందు సంబంధమువివక్షితమగునపుడు షష్ఠీ, ప్రాప్త
మగుచుండనిసూత్రముచే రెండువిధక్తులు విధింపబడినవి.

641. యతశ్చనిర్ధారణమ్. 2-31-41. యతః, చ, నిర్ధారణమ్
(షష్ఠీ, సప్తమీ)

జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞాభిన్నముదాయదేకదేశస్య పృథ
క్కిరణం నిర్ధారణం యతస్తతః షష్ఠీసప్తమ్యాస్తాన్యదాం
స్యపు వా బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః. గవాం గోషు వా కృష్ణా
బహుక్షిరా. గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా ధావన్ శీమ్రుః. ఛాత్రా
దాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః॥

641. జాతి (బ్రాహ్మణత్వము మొదలగునది) గుణము (నీలత్వము
మొదలగునది) క్రియ (ధావనముమొదలగునది) సంజ్ఞ (ఛాత్రుడు మొదలగునది)
ఏనిలోనేదె ననాకదానితోగూడుకొనిననేకదేశమునకు (అపయవమునకు) ఇట్టియేక
దేశముతోగూడినసముదాయమునుండి (అపయది) పేరుజేయుబనిర్ధారణమనబడును,
ఏనమదాయమునుండి నిర్ధారణమో అట్టి సముదాయవాచకము (నిర్ధారణావది
వాచకము) కంటెషష్ఠీసప్తములగును. జాతివిశిష్టమగు నేకదేశముయొక్క పృథ
క్కిరణమునకుదాహరణము : — స్మణాం స్మఘ వా బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః. మనుష్య
సమ్ముదాయమునుండి. బ్రాహ్మణునకు (బ్రాహ్మణత్వజాతివిశిష్టమగు) నిర్ధారణము
చేయబడినందున సముదాయవాచకముకంటె సప్తమీ పచ్చెను. గుణవిశిష్టమునకుదా
హరణము : — గవాంగోషు వా కృష్ణా బహుక్షిరా. కృష్ణా = నీలగుణవిశిష్టము. క్రియా

విశిష్టమునకు :— "గచ్ఛతాం గచ్ఛతు వా ఛావన్ క్షుః". ఛావన్ = పరుగిడుచున్నవాడు. సజ్జావిశిష్టమునకు :— ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటః. మైత్రః = మైత్రుడను పేరుగలవాడు.

642. పఞ్చమీ విభక్తే. 2-3-42. పఞ్చమీ, విభక్తే (యతశ్చ నిర్ధారణమ్)

విభాగో విభక్తమ్. నిర్ధారణమాణస్య యత్ర భేద ఏవ తత్ర పఞ్చమీ స్యాత్. మాధుర్యా పాటలిపుత్రకేభ్య ఆర్యతరాః॥

642. విభక్తమన విభాగము. అనగా భేదముని యర్థము. పేరుచేయబడుదానికి నిర్ధారణావధికినన్నివిధములభేదమే (ఉపాత్తమగునేదేనియొకరూపముచే భేదముగాఁ నన్నివిధములభేదముంకవలయును.) యున్నపుడు నిర్ధారణావధివాచకముకంటె పంచమి వచ్చును. మాధుర్యా పాటలిపుత్రకేభ్య ఆర్యతరాః. నిర్ధారణమాణుగు మాధురులకు నిర్ధారణావధియగు పాటలిపుత్రులకునన్నివిధములభేదమేయున్నది గాని గవాం కృష్ణా మొదలగుచోటులందువలె సామాన్యవిశేషభావములేదు.

వివ. — నిర్ధారణములెట్టిదై సభేదముండితీరును. అట్టితరి విభక్తగ్రహణ సామర్థ్యమువలన భేదమే (భేదఏవ) యుండితీరవలయునని లబ్ధమగును.

643. సాధునిపుణ్యాభ్యామర్పాయాం సప్తమ్యప్రతేః. 2-3-43.

సాధునిపుణ్యామ్, అర్పాయామ్, సప్తమీ, అప్రతేః॥

అభ్యాం యోగే సప్తమీ స్యాదర్పాయామ్. స తు ప్రతేః ప్రయోగే. మాతరి సాధుర్నిపుణో వా. అర్పాయాం కిమ్. నిపుణో రాజ్ఞో భృత్యః. ఇహ తత్త్వకథనే తాత్పర్యమ్. (వా) అప్రత్యాదిభిరితి వక్తవ్యమ్. సాధుర్నిపుణో వా మాతరం ప్రతి పర్యను వా॥

643. పూజ గమ్యమానమగునపుడు (విక్షిప్తమగునపుడు) సాధునిపుణశబ్దములయొగమందు సప్తమివచ్చును ప్రతి అనునుపసర్గప్రయోగమున్నచోటున రాదు మాతరి సాధుర్నిపుణో వా. నిపుణో రాజ్ఞో భృత్యః. (రాజభృత్యుడు నిపుణుడు) ఇతల యథార్థకథనమందు తాత్పర్యముగాని పూజ వివక్షితముగాదు. రాజన్ శబ్దమునకు సప్తమీవారణమునకై అర్పాయామ్ అనునది యావశ్యకము (వా)ప్రత్యాదులప్రయోగమందు సప్తమీ రాదవిజెప్పదగును. "లక్షణేత్థంభూతాభ్యాన" (606) అనుసూత్రముననుసాత్తములై న ప్రతి పరి అను అనునప ప్రత్యాదులనితెలియునది, ఉదా:—సాధుర్నిపుణో వా మాతరం ప్రతి పర్యను వా.

844. ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ. 2-3-44, ప్రసితో
త్సుకాభ్యాన్, తృతీయా, చ (సప్తమి.)

అభ్యాం యోగే తృతీయా స్వాభ్యాత్సప్తమిః। ప్రసిత
ఉత్సుకో వా హరిణా హరౌ వా॥

844. ప్రసితోత్సుకశబ్దములప్రయోగమందు తృతీయాసప్తములువచ్చును.
ప్రసిత ఉత్సుకో వా హరిణా హరౌ వా. (విష్ణువుయందేయూనక్తిగలవారు.)

వివ:—“తత్పరే ప్రసితానక్తౌ” అనునమరనిమంటువులవలన ప్రసితశబ్ద
మునకు తత్పరుడని యర్థము. దీనిసాహచర్యమువలననిట్టియర్థము గలయుత్సుక
శబ్దమునకేయిచటగ్రహణమనిగ్రహించునది.

845. సక్షత్రే చ యపి. 2-3-45. సక్షత్రే, చ యపి (అధికరణే,
తృతీయాసప్తమ్యా)

సక్షత్రే ప్రకృత్యర్థే యౌలుప్యమానస్య ప్రత్యయస్యాఽ
ర్థః తత్ర ఏర్తమానా తృతీయాసప్తమ్యా స్తోఽధికరణే।
మూలేనావాహయేద్దేపిం శ్రవణేన విసర్జయేత్। మూలే శ్ర
వణే। ఇతి వా। యపి కిమ్। పుష్పే శనిః॥

845. ఇచఽఽవశబ్దము అవశబ్దముచే లోపించు ప్రత్యయముయొక్క యర్థ
మును బోధించును. అప్పుచే అప్తమగుప్రత్యయముయొక్కయర్థమును బోధించుచు
అధికరణపాచకమగుసక్షత్రబోధకశబ్దముకంటె తృతీయాసప్తములిగును. మూలేనావా
హయేద్దేపిం శ్రవణేన విసర్జయేత్। మూలే శ్రవణే ఇతి వా. (మూలనక్షత్రముతో
కూడినకాలమందు దేవినివాహనముజేసి శ్రవణనక్షత్రయుక్తమగు కాలమందు
దేవిని విసరింపవలయునని యర్థము.) మూలశ్రవణశబ్దములకంటె “సక్షత్రేణ
యక్తః కాలః” (4-2-3) అనుసూత్రముచే విహితములగు అణ్ ప్రత్యయములకు
“అణివిశేషే” (4-2-4) అనసూత్రముచే అప్పు వచ్చెను. కావుననాశబ్దములు
పై యర్థమునుబోధించును. యపి అనునది లేనియెడల పుష్పే శనిః అనుచోట పుష్ప
మీనక్షత్రమునుబోధించు పుష్పశబ్దముకంటె తృతీయ ప్రసక్తమగును. పుష్పశబ్దము
(పుష్పమీనక్షత్రబోధిము) అర్థముగాదు.

846. సప్తమీపఞ్చమ్యా కారకమధ్యే. 2-3-7. సప్తమీ
పఞ్చమ్యా, కారకమధ్యే (కాలాధ్యనోః)

శక్తిద్వయమధ్యే యౌ కాలాధ్యానౌ తాభ్యామేతే స్తః।
అద్య భుక్త్యాఽయం ద్వ్యహే ద్వ్యహాద్వా బోక్తా। కర్తృ
శక్త్యోర్మధ్యేఽయం కాలః। ఇహస్థోఽయం క్రోశే క్రోశా
ద్వా లక్ష్యం విధ్యేత్। కర్తృకర్మశక్త్యోర్మధ్యేఽయం ధే

ఈ: అధికశబ్దేనయోగే సప్తమీపఞ్చమ్యావిష్కేతే। తదస్మి
న్నధికమితి యస్మాదధికమితి చ సూత్రనిర్దేశాత్। లోకే
లోకాద్వాదధికో హరిః॥

646. అనుష్ఠుప్తమగు కాలాధ్వనోః అనునది పఞ్చమ్యస్తమగ విపరి
ణామమునొందును. మధ్యమవధిద్వయమునపేక్షించునదగుటచే కారకమధ్యే అను
చోట కారకయోర్మధ్యమే తస్మిన్ అని ద్వివచనాన్వయముతో సమాసమును చెప్పవల
యును. కారకములన కర్తృత్వకరణజ్ఞకర్మత్వాది శక్తులర్థము. శక్తిద్వయము
యొక్క మధ్యనున్న కాలవాచకములకంటె సద్భవాచకములకంటెను సప్తమీ
పంచమీవిభక్తులు ప్రయోగింపదగును. కర్తృశక్తిద్వయమధ్యముననున్న కాలమున
కుదాహరణము:—అధ్యభుక్త్వాఽయం ద్వ్యహే ద్వ్యహాద్వా భోక్తా. అయమ్ అను
చోట భోక్తా అనుచోటను కర్తృత్వశక్తియే గలదు. రెండచోటులందునొకడే కర్తయై
నను కర్తృత్వశక్తికిమాత్రము క్రియాభేదముచే భేదముగల్గును. ద్వ్యహాశబ్దము కాల
వాచకము. అధ్వవాచకమునకుదాహరణము:—ఇహస్థోఽయం క్రోశే క్రోశాద్వా
లక్ష్యం విధ్యేత్. అయమ్ అనుచోట కర్తృత్వశక్తి. లక్ష్యమ్ అనుచోట కర్మత్వ
శక్తి, క్రోశశబ్దమధ్వవాచకము.

“అధికశబ్దేన..... పేక్షేతే”, కర్తృప్రకర్తప్రత్యయాస్తవగు సద్యా
రూఢశబ్దముయొక్క య్యముగల అధికశబ్దప్రయోగమందు సప్తమీ పంచమీవిభక్తు
లిష్టములగును. “తదస్మిన్నధికం” (5-2-45) “యస్మాదధికమ్” (646) అను
సూత్రములండిధికశబ్దయోగమున సప్తమీపంచమీ విభక్తులవిధేయమిందుమానము.
లోకే లోకాద్వాదధికో హరిః (ఽష్టషులోకమందద్యారూఢుడై యున్నాడు) చూప
బడిన అర్థముగలయధికశబ్దయోగమున లోకశబ్దమునకు పక్షి ప్రాప్తమగుచుండ
జ్ఞాపకమువలననీవిభక్తులు చెప్పబడినవి.

647. అధిరీశ్వరే. 1-4-97. అధిః, ఈశ్వరే (కర్మప్రవచనీయః.)

స్వస్వామిభావసంబంధేఽధిః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ
స్యాత్।

647. స్వస్వామిభావసంబంధ్యోతకమగు అధి అనునది కర్మప్రవచనీయ
సంజ్ఞకమగును.

648. యస్మాదధికం యస్యచేశ్వరవచనం తత్ర సప్తమీ.
2-9-9. యస్మాత్, అధికమ్, యస్య, చ, ఈశ్వరవచనమ్,
తత్ర, సప్తమీ।

అత్ర కర్మప్రవచనీయయ్యక్తే సప్తమీ స్యాత్। ఉపపా
దార్థే హర్గ్గుణాః। పరాధాదధికా ఇత్యర్థః। ఐత్యర్యే తు

స్వస్వామిభ్యాం పర్యాయేణ సప్తమీః । అధిభువి రామః ।
అధిరామే భూః । సప్తమీ శౌణ్డారితిసమాసపక్ష తు రామా
దీనా । అషడక్షత్యాదినాః ॥

648. కర్మప్రపచనీయములతో (ఉప అధి అనువానితో) యోగమందుదేని కంటెయధిమో దేనికి ఈశ్వరవచనమో దానికంటె సప్తమియగును. ఉపపరార్థే హరేర్గుణాః. “ఉపోఽధికే చ” (54) అను సూ. చే ఉపశబ్దముకర్మాప్రపచనీయము. విష్ణుగుణములు పరార్థముకంటెనధికములని యర్థము. పరార్థముకంటె నధికములనుటవలన పర్యాశబ్దముకంటె సప్తమి వచ్చెను. స్వస్వామిభావసంబంధమందు (అధియోగమందు) స్వవాచకముకంటె నొక మారు స్వామివాచకముకంటె నొక మారును సప్తమివచ్చును. ఇట్లు చెప్పబడుగురణము వాయబిడుచున్నది:— “యస్యచేశ్వరవచనమ్” అను వ్యామునకర్తద్యయము ఏవత్తితము. ఈశ్వరశబ్దము భావార్థకము. (ఈశ్వరత్వమే ప్రభువునందుండుధర్మము.) వచనశబ్దముకర్తార్థకము. (ఉచ్యతే) యస్య అనుదానికి స్వామియొక్క అని యర్థము. ఎవని (స్వామి) యందుండునీశ్వరత్వము చెప్పబడునోతద్వాచకముకంటె సప్తమియగు ననియొకయర్థము. ఈవ్యాఖ్యానమువలన స్వామివాచకమకంటె సప్తమి సిద్ధించును. యస్య అనుదానికి పేదకనియొక్క (స్వస్య) అనియర్థము. ఈశ్వరశబ్దము ప్రభుపర్యాయము ఎవనియొక్క ఈశ్వరుడు (స్వామి) చెప్పబడునోతద్వాచకము కంటె సప్తమి యగునని రెండవయర్థము. ఈ వ్యాఖ్యానమువలన స్వవాచకము కంటె సప్తమి సిద్ధమగును. ఇట్టి వ్యాఖ్యానభేదమువలన స్వస్వామివాచకములకు పర్యాయముగ సప్తమి ఫలితమగును. స్వవాచకమనకుదాహరణము:—అధిభువి రామః. రామునికి భూమినికి స్వస్వామిభావముసంబంధము. రామ డు స్వామి. భూమి స్వపదార్థము. స్వామివాచకమనకుదాహరణము:—అధిరామేభూః. “సప్తమీ శౌణ్డైః” (721) అనుసూత్రముచే సప్తమ్యస్తమగు రామశబ్దమునకు శౌణ్డాదిగణములోని అధిశబ్దముతో సమాసమగును. ఈపక్షమందు రామాదీనా (భూః) అని యగును. రామాధిశబ్దముకంటె “అషడక్షతీతజ్వ జ్జగ్రాంపురుషాద్యుత్తరపదాత్ ॥” (5-4-8) అనుసూత్రముచే అప్రత్యక్షము (ఈన) అగును.

649. విభాషా కృజ్. 1-4-88. విభాషా, కృజ్ (కర్మప్రపచనీయాః, అధికీశ్వరే)

అధిః కరోతా ప్రాక్ సంజ్ఞో వా స్వాదీశ్వరేఽర్థే । య
దత్ర వామధికరిష్యతి । వినియోక్త్యత ఇత్యర్థః । ఇహ విని
యోక్తురీశ్వరత్వం గమ్యతే । అగతిత్వాత్తిశోచోదాత్తవతితి
నిఘాతో న॥

ఇతి విభక్త్యర్థాః.

640. కృష్ణాతమయోగమందు స్వస్వామిభావసంబంధద్యోతకమగు అధి అనునది వికల్పముగ కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞగలదగును. యదత్రమామధికరిష్యతి. ఎవడునన్నీకార్యమున వినియోగించగలదని యర్థము. తనను వియోగించువానికి యీశ్వరత్వము (స్వామిత్వము) గమ్యమానమగును. మామధికరిష్యతి అనుచోట నస్మచ్ఛబ్దార్థము కృష్ణాతమత్వర్థకర్మయగుటచే నస్మచ్ఛబ్దముకంటె “కర్మణి ద్వితీయా” (540) అను నూ. చే ద్వితీయ సిద్ధమగును గాన కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకు ఫల మేమన విచట అధి అనుదానికి గతినంజ్ఞలేనందున “తిజి చోదాత్తవతి” (8-1-71 ఉదాత్తమగు తిజ సైము పరమగునపుడు గతినంజ్ఞకమనుదాత్తమగును) అనుసూత్రముచే విహితమగు యనుదాత్తము రాకుండుట ఫలమని తెలియదగును.

విభక్త్యర్థప్రకరణము సమాప్తినొందెను.

16. అవ్యయీభావప్రకరణము

650. సమర్థః పదవిధిః. 2-1-1. సమర్థః, పదవిధిః

పదసమ్మన్తి యో విధిస్సమర్థాశ్చ తో బోధ్యః॥

650. పదమును లేకపదములనుద్దేశించి విధింపబడు కార్యమేకార్థిభావ రూపసామర్థ్యమతోగూడుకొనునట్టిదానినాశ్రయించి యుండును. పదవిధిః అనుచోట సంబంధార్థకక్ష్యస్య సమనకు సమాసము గాన “పదసమ్మన్తి విధిః” అనునర్థము లభించును. (పదస్మిన్విధిః, పదయోవిధిః, పదానాంబావిధిః అనివికవచనబహువచనాస్తములకు సమాసమని గ్రహించునది.) పదవిధిశబ్దముచే సమాసాదిపంచవృత్తులకుగ్రహణము కలుగును. వృత్తివిధాగము నుండుతెలుపబడును. సమాసము వృత్తులలోనొకటి. సమాసము తద్వికము మొదలగునవి పదములనుద్దేశించి విధింపబడుటచే పదవిధులగును. అట్టివి సమర్థాశ్రితములగునని భావము. సమర్థపదము లక్షణమే “సమర్థాశ్రితః” అనునర్థమును బోధించును. సమర్థపదమునకు సామర్థ్యముతో గూడినదనియర్థము.

వివ :—ఈరాత్రుమున సామర్థ్యము వ్యపేక్షయనియునేకార్థిభావ మనియును రెండువిధములుగనున్నది. విశిష్టా లపేక్షవ్యపేక్ష అనువృత్తవృత్తివలన స్వాత్మసమన్వి తములగుపదములకు ఆకాంక్షాదులవలననన్యోన్యము సంభవించునన్వయమువ్యపేక్ష యనబడును. అట్టిది రాజుః పురుషః మొదలగువాక్యములందే సంభవించును. రాజన్ + షన్. పురుష + సు అనుప్రక్రియాపస్తలో ప్రత్యేకముగనిర్ణయవృత్తులుగ గ్రహింపబడుపదములకు “రాజపురుషః” అనుసమాసమున రాజసంబంధవిశిష్టః పురుషః ఇత్యాది రీతినొకే యర్థమును బోధింపజేయునదియేకార్థిభావసామర్థ్యము. ఈపక్షమున రాజపురుషః అనుచోట సముదాయమే యర్థముగలది గానిప్రత్యేక పదములకర్థము లేదు. ఇట్టియేకార్థిభావము రాజపురుషః ఇత్యాదివృత్తులలోనే యుండును. ఈసూత్రముననిర్ణయేకార్థిభావసామర్థ్యమునే గ్రహింపవలయును. ఏకార్థిభావపక్షమున వ్యపేక్షపక్షమందువలె రాజపురుషః ఇత్యాది వృత్తులలోనుండు రాజాదిపదార్థములతో ఋద్ధస్య ఘోరలగువిశేషశబ్దపదార్థము గన్వయించవు. వృత్తులలోనుండు రాజాదిపదార్థములకు స్వాతంత్ర్యముగనునస్థితి లేకపోవునయే యందుకుగారణము. విశేషశబ్దపదార్థాన్వయసహితముగుబోధకకత్వరూపమైన గమక మున్నచో కొన్నిస్థలములందు (దేవదత్తస్య గురుకులమ్ మొదలగుచోటులందు) విశేషణాన్వయముండవచ్చును. ఏకార్థిభావము వృత్తులలో అలోకితవిగ్రహవాక్య ముందే భాష్యాది ప్రామాణ్యమువలన గల్గింపబడును.

ఇది పరిభాషాసూత్రమగుటచే పదమునుదేశించి కార్యమును విధించు శ్రుతి సూత్రమందును ప్రవర్తించి “సమర్థాశ్రితోబోధ్యః” అనుసర్థమునుబోధించును. పశ్య రామం శ్రితో భీమౌ చెత్రః, ఇత్యాదులలో రామశ్రితశబ్దముల కబోధ్యస్య సంబంధము లేనందుననేకోపస్థితిజనకత్వరూపమగునేకార్థీభావసామర్థ్యము పశ్య వింపదు గాననవి సమర్థములుగాకపోవుటచే “ద్వితీయాశ్రితాంత” (650) అను పక్ష్యమాణసూత్రముచే సమానము రాదు. ఇట్టిబోధమును వారించుటకై సూత్ర మున సమర్థపదమవశ్యముగనుండవలయును.

651. ప్రాకృదారత్నమాసః. 2-1-3. ప్రాక్, కదారాత్, సమాసః।

కదారాకర్మధారయత్కతః ప్రాకృమాస ఇత్యధి క్రియతే।

651. “కదారాకర్మధారయే” (765) అనుసూత్రముగరకునుండు సూత్ర ములొనికి ప్రాక్ సమాసః అనుపదముబిభృతముగనును.

వివ : — ప్రాకృదమునావృత్తిచేయవలయును. అందొకటియవదిబోధకమగుటచే పైజెప్పినయర్థము లభించును రెండవప్రాకృదము సమాసపదముననుసృజ్యములై మొదటసమాససంజ్ఞగలవగును అవ్యయిభావాది విశేషసంజ్ఞలగువగునను సర్థమును తరసూత్రములకుకాగజేయును. సమాససంజ్ఞతో సవ్యయిభావాదివిశేష సంజ్ఞలను సమావేశముండునని ఫలితమగును. అట్లుగానున్న ఆకదారాకేకాసంజ్ఞా అనుసూత్రమువలన సంజ్ఞాచ్ఛనుసమావేశము లేకుండును.

సమ అనునుపసర్థముపూర్వముందుగల అనోధాతువునకు భావార్థమున మతో ప్రత్యయమునుచేర్చిన సమాసః అనురూపమేర్పడును. (సమససంజ్ఞమాసః) కనుకననేకపదములకేరీభావరూపమగుసంజ్ఞేష్టమనుసర్థముసమాస పదమునకు సంజ్ఞ విండును.

652. సహ సుపా. 2-1-4. సహ, సుపా (సుప్)

సహేతియోగో విభజ్యతే। సుతీస్థం సమరేన సహ సమస్యతే। యోగవిభాగస్యేష్టసిద్ధ్యర్థత్వాత్కూఠీపయతిఃసో. తరపదోఽయం సమాసః। న చ ఛన్దస్యేవ పశ్యభూషణంకో. అనుష్ఠుచంక।

652. సూత్రమున సహ అనుదానిని విభాగముచేయవలయును. సుప్ ప్రత్యయాస్తము సామర్థ్యయుక్తమైన శబ్దముతో సమసిండును. సూత్రమును విభజించుట యిష్టమగుకార్యము సిద్ధించుటకొకగుటచేనీసమాసము తిజ్ ప్రత్యయాస్త

ములగు కొన్నిశబ్దములు మాత్రము తరపదములుగలదియగును. అట్టిదియు వేదము నందే యుండదగును. కాని లోకముననుండగూడదు. ఉదా :— పర్వభూషయత్. అనువ్యవలత్. మొదటిస్తలమున పరి, అనునుబి స్తము “అభూషయత్” అనుసమర్థ తిజ స్తముతో సమసించినది. రెండవస్తలమున ఏ అనెడినుబి స్తమునకు “అచలత్” అనుసమర్థతిజ స్తముతోను, అను అనునుబి స్తమునకు “వ్యవలత్” అనుసమర్థ తిజ స్తముతోను, పర్యాయముగ సమాసమును చేయవలయును.

653. సుపా. 2-1-4. (సువ)

సుప్సుపా సహ సమస్యతే సమాసత్వాత్ప్రాతిపదికత్వమ్.

653. సుబి స్తము సమర్థమగు సుబి స్తముతో సమసించును. సమాసము నకు కృత్తదితసమాసాశ్చ (180) అనునూత్రముచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధమగును.

వివ :— యోగవిభాగమును చేయనియెడల సమస్యత్తమగు సుబి స్తము సుబి స్తమనునర్థమును బోధించుటచే సుబి స్తము సమర్థమగు సుబి స్తముతో సమా సించుననునర్థము సూత్రమునకు లభించును. అట్లైన పర్వభూషయత్ మొదలగు పై నిరూపణకైన రూపములు సిద్ధింపకుండును. కాన యోగవిభాగమావశ్యకము. యోగవిభాగమునుచేసి పై రీతిగవర్తమును చెప్పినచో లోకమునగూడ “మతోభవతి” ఇత్యాదులందు తిజ స్తముతో సమాసముప్రస క్తమగును. సమాసావయవములగు సుప్సులకు “సుప్తోరాతు” (654) సూ. చే లుక్కుప్రస క్తమగును. ముదివతి మొదలగునవిషరూపములు ప్రస క్తములయ్యెడివి. అట్టివి యభిషములుగాకపోవుటచే “యోగవిభాగస్యేష్ట ..... సమాసః” అనిచెప్పివానివివారించెను. సహఅను యోగమందు అనువ్యత్తమగు సుప్సదముననేకత్వము వివక్షితమగుటచే నొకే సుబి స్తమస్యముతో సమసించును గానిరెండుమూడుసుబి స్తములొకేసారి యితరముతో సమసించవనెడియర్థము లభించుటవలన “అనువ్యవలత్” ఇత్యాదిరూపములందు పర్యాయముగ సమాసమును చేయవలయును గాని ఒకేసారి సమాసముచేయరాదు. విభక్తమగురెండవసూత్రములొవికనువ్యత్తమగు సుప్సదముగూడపై రీతినే అర్థ మును బోధించును, సమాసః అనునదధికృతమగును. “భూతపూర్వః” అనునదిదీని కుడాహరణము. ఇచట పూర్వమ్ అనునుబి స్తము భూతః అనుసమర్థముబి స్తముతో సమసించినది. ప్రతిపృత్తికి విగ్రహవాక్యముకటియుండును. విగ్రహమన విభిన్నం గ్రహః (వేరుగ పదములను గ్రహించుట) అనువ్యుత్పత్తిచే పృత్తిలోనుండు పద ములస్వరూపమును తదర్థముమొదలగువానిని తెలియజేయునది. లౌకికమనియు నలౌకికమనియునది రెండువిధములు. లౌకికమన సిద్ధరూపములతోబాటు లోకమున గూడ వృథక్రమయోగార్హమైనది. తద్విన్నమలౌకికకము. రాజపురుషః అనునది సమాసపృత్తి. అందున్నపదములస్వరూపాదులదెలిసికొనుటకు విగ్రహమునుచూప వలయును. అంతలమున “రాజః పురుషః” అనునది లౌకికవిగ్రహవాక్యము. ఇట్టి విగ్రహమునకును వృథక్రమయోగముండవచ్చును. రాజన్ + పురుషన్, పురుష + సు

అనునదలొక కవిగ్రహము. ఇది పృథక్పయోగార్థముగాదు. వృత్తియందేకార్థిభావ మిట్టి విగ్రహము దేకలుగునని యిదివరలో జెప్పబడినది. ప్రకృతమున పూర్వ + న్, భూత + న్ అనేడియలొక కవిగ్రహవాక్యమందు “సుపా” అనుయోగముచే సమాస సంజ్ఞ సిద్ధమగును గానసముదాయమునకు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధమగును ఇట్లుండ :-

854. సుపాధాతుప్రాతిపదికయోః. 2-4-71. సుపా. ధాతు
ప్రాతిపదికయోః (౫౯)

ఏతయోరవయవస్య సుపా యక్యాత్. భూతపూర్వేచరది
తినీర్దేశాద్భూతశబ్దస్య పూర్వనిపాతః. పూర్వం భూతో
భూతపూర్వః. వా॥ ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ. జీమా
తస్యేవ॥

854. ధాతువునకుగాని ప్రాతిపదికమునకుగాని అవయవములగు సుప్పలకు యర్కగును. పూర్వ + న్, భూత + న్ అనుచోట ప్రాతిపదికావయవములగు సుప్పలకు యక్కువచ్చినచో పూర్వభూత అనియగును. సమాసమునకు “కృత్తద్ధిత (180) సూ. చే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ యుండును గాన సముదాయముకంటె సుబుత్పత్తి యగును. రుత్వవిసర్గాదులు, భూతశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమువచ్చిన భూతపూర్వః అనియగును. పూర్వభూతశబ్దములు రెండను సుబు సములేగాన సమాసవిధాయక శాస్త్రమున ప్రథమా నిర్దిష్టములగుటచే సుపసర్జనములేయైనను “భూతపూర్వే చరత్” (5-3-53) అను పాణినినిర్దేశమువలన (పాణిని భూతశబ్దమునే పూర్వమున ప్రయోగించుటవలన) భూతశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమగును. ఉపసర్జనసంజ్ఞ యన్వర్థమగుటచేతను (అప్రధానమునుబోధించునది) పూర్వశబ్దము కాలవాచక మగుటవలనక్రియను గుతించి విశేషణమగుటచేతను పూర్వశబ్దమునకే “ఉపసజ్జ-నంపూర్బమ్” (658) సూ. చే పూర్వనిపాతము ప్రాప్తమగుచుండ నీపాణిని నిర్దేశము భూతశబ్దమునకేపూర్వనిపాతమగునునుటలో జ్ఞాపకమగును. కావున నీనిర్దేశమెట్లు భూతశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమును బోధించునను శంక నివృత్తమగును. ఉపసర్జనసంజ్ఞ యన్వర్థమగుటచే సమాసశాస్త్రమున ప్రథమానిర్దిష్టము విశేషణమునగునది ఉపసజ్జ-నసంజ్ఞకలదగునని “ప్రథమానిర్దిష్టం” (657) అనుసూత్రమునకథక మనితెలియదగును.

(వా) సుబు స్రము ఇవ అనునవ్యయముతో సమసించుననియు ఈసూత్రముచే ప్రాప్తించు సుబుక్కు రాదనియును చెప్పవలయును. జీమాతస్యేవ. జీమాతస్య అను సుబు స్రము ఇవ అనునవ్యయముతో సమసిందినది. తదవయవమగు షష్ట్యేకవచనమునకు యక్కు నివృత్తమయ్యెను.

వివ :.... అయక్సమాసప్రకరణమున “పఞ్చమ్యైః స్తోకాదిభ్యః” (864) అనుసూత్రముచే పంచమీవిభక్తికి యగభావమును నిధించుటవలనని సూత్రమున

నునః అనుదానిచే నుప్రకృత్యహారమునకు గ్రహణము గాని సప్రమీదిహావవనము నకు సూత్రము గ్రహణము గాదనియెరుగవలయును. అట్లయిన ప్రచయికి లుక్ ప్రాప్తియే లేనందున తదభావవిధానము వ్యర్థమయ్యెదేని. “ఇవేన... ..శ్చ” ఈవాక్యము “నుపా” అనుయోగముచే సిద్ధమగునమాసముననువదించి విభక్తికి ప్రాప్తవగు లుక్కునుమాత్రము విషేధించును. యోగవిభాగసిద్ధమగుటచే తిది కాన్నిచోటులందే ప్రవర్తించును. కావున “ఉద్భాహరిష వామనః” అనుకాళిదాసుని ప్రయోగము సాధువగును. సమాసమైనచో ఇవశబ్దమునకు పరనిపాతము కాదగును. జీమాతస్యేవ ఘోరదలగునవి సమాసములనుటకు సమానస్వరము మొదలగునవి ఫలములని యెరుంగునది.

855. అవ్యయాధావః. 2-1-5.

అధికారోఽయమ్.

855. ఇది యధికార సూత్రము. కావునను తదసూత్రములందు అవ్యయాభావసంజ్ఞకమగుననునర్థమను జోధించును. అందుచేనీప్రకరణమున సమాససంజ్ఞగలభగవద్ సవ్యయాభావసంజ్ఞగలదగుననునర్థము లభించును. అవ్యయాభావమనునది విశేషసంజ్ఞయని తెలియునది.

వివ. — “అనవ్యయమవ్యయం భవతి” అనునర్థమున చివ్విప్రత్యయాన మగునవ్యయశబ్దము పూర్వమందుగల భూధాతువుకంటె కర్తృర్థకణప్రత్యయమును చేసిన అవ్యయాభావశబ్దము సిద్ధించును. స్వరాదినిపాతభిన్నమైనందుననవ్యయము కావిధి నను అవ్యయసంజ్ఞగలదగుననియర్థము.

856. అవ్యయం విభక్తిసమీపసమృద్ధివ్యర్థాధావాత్వయాసం ప్రతిశబ్దప్రాదిర్భావపశ్చాద్యధాన పూర్వ్యయోగపద్యసాదృశ్యసంపత్తిసాకల్యాస్తవవనేషు. 2-1-6. అవ్యయమ్, విభక్తి.....వచనేషు.

అవ్యయమితియోగోవిభజ్యతే. అవ్యయం సమర్థేన సహ సమన్యతే సోఽవ్యయాధావః.

856. సూత్రమున “అవ్యయమ్” అనుదానివివిభాగముచేయవలయును. విభక్తమగునీసూత్రములోనికి సమర్థవదమువస్థితమగును. అది తృతీయాస్తముగ వివక్షితమగుచుండును. సమాసః అనుపదమధిక్యతమగును. కాన అవ్యయము సమర్థముతో సమసించును అదియవ్యయాభావసంజ్ఞగలదగునని అర్థము లభించును. అపదిశమనునది యుదాహరణము.

వివ. — అపదిశమ్ మొదలగుసమాసములందు అప మొదలగు నవ్యయములు విభక్తిరూపిపాద్యర్థద్యోతకములుగాకుండుటచే నట్టిచోటులందు యథాక్రమ

సూత్రముచే సమాసము సిద్ధించదు. గానయోగవిభాగమావశ్యకమగును. ద్వితీయ యోగమునకర్థము ముందుప్రదర్శింపబడును. అపదిశమ్ అనుచోట “దిశయో క్యద్యే” అనివిగ్రహవాక్యము. ఇట్టిదానిని యస్వపదవిగ్రహమందురు. స్వపద విగ్రహమన పృథ్విలోక్రూయమాణములగు పదములతో పృథ్వీర్థమును వివరించు వాక్యము. రాజపురుషః మొదలగువృత్తులకు “రాజః పురుషః” మొదలగు వాక్యము లట్టి విగ్రహములగును. తద్విన్నములస్వపదవిగ్రహములనిగ్రహించునది. ప్రకృ తమున సవ్యయమనుయోగముచే మధ్యార్థకమగు అప అనుసవ్యయమునకు సమర్థ మగు దిశాపదముతో సవ్యయీభావసమాసము సిద్ధమగును. సమాసమగుటచే ప్రాతి పదికసంజ్ఞ సిద్ధించునుగాన అప దిశా + ఓన్ అనుచోట సమాసావయవములగు నుప్పులకు “నుపోదాతు” (854) సూ. చే ఇక్కగును. అపదిశా అవియుండును.

857. ప్రథమానిర్దిష్టం సమాసఉపసర్జనమ్. 1-2-13. ప్రథ మానిర్దిష్టమ్, సమాసే, ఉపసర్జనమ్.

సమాసశాస్త్రే ప్రథమానిర్దిష్టముపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్.

857. సమాసవిధాయకశాస్త్రమునందు ప్రథమాస్తముగనుచ్చరింపబడునది ఉపసర్జనసంజ్ఞగలదగును.

వివ :— సూత్రమున సమాసే అనుపదమునకు సమాసవిధాయకశాస్త్ర ముండనునర్థమును చెప్పవలయును. అంతియకాని సమాసముండని చెప్పరాదు. అట్లయిన సమాససంజ్ఞ ప్రవర్తించినవెంటనే ప్రథమకు “నుపోదాతుప్రాతిపది కయోః” సూ. చే లుక్కుగును గాననటియర్థమునకు సంధవమే కలుగకపోవును. సమాసే అనుదానికి “సమాసముచేయబోవుచుండ” అనునర్థమును చెప్పినచో “కృష్ణశ్రితః” మొదలగుసమాసములలో “కృష్ణంశ్రితః” అనువిగ్రహమునకృష్ణ శబ్దము ప్రథమాస్తముగ నిర్దేశింపబడలేదు గానదానికుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధింపక పోవును. అవిష్టమగు శ్రితశబ్దమునకీ సంజ్ఞ ప్రసక్తమయ్యెడివి. కాన సమాసవిధ యతశాస్త్రమునందనునర్థమునే చెప్పవలయును. సమాసవిధాయకశాస్త్రమున (ద్వితీ యాశ్రితాత్మత, 890) ద్వితీయా అనునది ప్రథమాస్తముగ నిర్దేశింపబడినది గాన కృష్ణం అను ద్వితీయాస్తమే యుపసర్జనమగును. ప్రకృతమున దిశాఅప అని యుండ అవ్యయమను సమాసశాస్త్రమున ప్రథమాస్తముగ నిర్దేశింపబడినదిఅవ్య యమే గావున అప అనుసవ్యయమునకుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధించును. ఇట్లుండ :—

858. ఉపసర్జనం పూర్వమ్. 2-2-30. ఉపసర్జనమ్ పూర్వమ్; (సమాసః)

సమాసే ఉపసర్జనం ప్రాక్రయోజ్యమ్.

858. ఉపసర్జనసంజ్ఞగలది సమాసమున పూర్వమందు ప్రయోగింపదగును. (పూర్వనిపాతము) కాన ప్రకృతమున అపదిశా అనియగును.

వివ:—సమాసపదవధికృతవగును. ప్రకృతమున సమాసమందనునర్థమును చెప్పిన యోగ్యముగనుండును గాననట్టియోగ్యబలముచేనది సప్తమ్యస్తముగ విపరిణామమునొందును. సూత్రమున పూర్వమ్ అనుపదము పూర్వమందు ప్రయోగింపదగుననునర్థమును బోధించును. ఇట్లు అప అనుదానికి దిశాశబ్దము కంటే పూర్వప్రయోగము సిద్ధపగును. అపదిశ అనియగును.

858. ఏకవిభక్తి చాలపూర్వనిపాతే. 1-2-44. ఏకవిభక్తి,
చ, అపూర్వనిపాతే (సమాసే, ఉపసర్జనమ్.)

విగ్రహే యన్నియతవిభక్తికం తదుపసర్జనసంజ్ఞం
స్యాత్, న తు తస్య పూర్వనిపాతః.

859. విగ్రహవాక్యములన్నిటియందొకేవిభక్తిగల పదముపసర్జనసంజ్ఞగలదగును, దీనికి పూర్వప్రయోగముమాత్రము లేదు.

వివ:—అనువృత్తమగు సమాసే అనునది లక్షణచే విగ్రహే అనునర్థమును బోధించును. ఏకవిభక్తి అనుచోట “ఏకైవవిభక్తిర్యస్యతత్” అని విగ్రహము. నియతముగనొకేవిభక్తిగలదనునర్థము లభించును. ఇట్లు ఫలితమగునర్థమే మూలమున “విగ్రహే యన్నియతవిభక్తిమ్” అని చూపబడినది. “న తు తస్య పూర్వనిపాతః” అనునది “అపూర్వనిపాతే” అనుదానికి ఫలితార్థము. పూర్వనిపాతవిషయమున యీసంజ్ఞప్రవర్తించదని వాచ్యార్థము. ఈసూత్రమునకు విశదముగబోధయగుటకు “నిష్కాశాప్పిః” అను నుదాహరణము చూపబడుచున్నది. ఇచట కౌశామ్యః నిష్కాశ్రిః నిష్కాశ్రిమ్, నిష్కాశ్రినేన, ఇత్యాదిరీతిని విగ్రహములను చెప్పనవలయు క్రమముగ నిష్కాశాప్పిః, నిష్కాశాప్పిమ్, నిష్కాశాప్పినా, మొదలగుసిద్ధరూపములు గును. అన్నివిగ్రహము లందును కౌశామ్యః అనునదిమాత్రము నియతవిభక్తికవగుటచే సీసూత్రముచే దానికిపసర్జనసంజ్ఞయగును. గాని దీనికి పూర్వనిపాతముమాత్రము రాదు. ఇచట సమాసవిధానుకముగు “కుగతిప్రాదయః” (765) అనుశాస్త్రమున ప్రథమానిర్దిష్టముగానందున కౌశామ్యశబ్దమునకు పూర్వసూత్రముచేనుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధించనేరదు. ప్రకృతమున “ఓశయోర్భృష్” దిశయోర్భృష్టేన” ఇత్యాదిరీతిని మన మెన్నివిగ్రహములను చెప్పినను ప్రతివిగ్రహమందును దిశాఅనునది నియతవిభక్తికముగనుండును గానదానికి యీసూత్రముచేనుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధించును.

860. గోప్రియోరుపసర్జనస్య. 1-2-48. గోప్రియోః ఉప
సర్జనస్య. (ప్రాప్యః, ప్రాతిపదికస్య.)

ఉపసర్జనం యోగోశబ్దః ప్రీత్యయాన్తం చ తదస్తస్య
ప్రాతిపదికస్య ప్రాప్యః స్యాత్. అవ్యయాభావశ్చేత్త్వస్య
యజ్ఞమ్॥

660. ఉపసర్వనసంజగల గోశబ్దము, ఉపసర్వనసంజగల త్రీప్రత్యయ స్తము, ఇవియంతమందుగల ప్రాతిపదికమునకు హ్రస్వము వచ్చును. “అవ్యయా భావశ్చ” (600) సూ. చే నివ్యయాభావసమాసమునకు అవ్యయసంజ సిద్ధమగును.

వివ:—గోశ్రీయోః అనునది ద్వస్త్యసమాసము. త్రీశబ్దముచే “త్రియామ్” అనుసదికారము పిధింపబడు త్రీప్రత్యయములు గ్రహింపబడును. ప్రత్యయ గ్రహణపరిభాషచే తదస్తవిధివలన త్రీప్రత్యయాస్తమును నర్థము లభించును. ఉప సర్వనస్య అనునది గోశ్రీశబ్దములతో ప్రత్యేకముగ సంబంధించును. ఉపసర్వనమగు గోశబ్దమునకు సటిత్రీప్రత్యయాస్తమునకు ననునర్థము లభించును. ఈరెండిటిని ప్రాతిపదికమునకు విశేషణముగజేసి తదస్తవిధిచేసిన మూలొక్కమగునర్థము సిద్ధించును. అపదిశా అనుచోట దిశా అనునదిఉపసర్వనము బాధిస్తమునగుటచే నిది యొక్కమందుగల “అపదిశా” అనుప్రాతిపదికమునకు హ్రస్వము ప్రవర్తించిన అపదిశ అని యగును. సమాసమునకు కృత్తదికసూత్రముచే ప్రాతిపదికసంజగలందుగాన నుబుత్పత్తికలుగగా అపదిశ+సు అను యుండును. అవ్యయాభావ సమాసమునకు సవ్యయసంజముండుటచే “అవ్యయాభావః” (455) సూ. చే సుచ్చులకు లుక్కు ప్రసక్తమగుచున్నది.

661. నావ్యయాభావాదాలోఽప్త్యవశ్యామ్యాః. 2-4-83.

స. అవ్యయాభావాత్. అతః, అమ్, తు, అవశ్యామ్యాః, (సుహః, లుక్)

అదస్తదవ్యయాభావాత్సుపో స లుక్. తస్య తు పశ్య
హిం వినా అమాదేశస్యాత్. దిశయోర్మధ్యే అపదిశమ్.
“క్లిబావ్యయం త్వపదిశం దిశోర్మధ్యే విదిక్ త్రియామ్”
ఇత్యమరః॥

661. హ్రస్వాకారమస్తమందుగల అవ్యయాభావసమాసముకంటె పర మగుసుప్సలకు లుక్కురాదు, పంచమినిదిచి మిగిలినసుప్సలకు అమాదేశ మగును. అపదిశ+సు అనుచోట సుప్రత్యయమునకు లుక్కురాక అమాదేశమ గును. పదవ “అపిపూర్వః” (195) సూ. చే పూర్వరూపమువలనఅపదిశమ్ అని సిద్ధమగును. అపదిశమ్ అనునది ప్రదర్శితరీతిని సాధవనుట ప్రాచీనుడైననమర సింహునకును సమ్మతిమిది తవానివచనముచన తెలియనగును. “క్లిబావ్యయం..... త్రియామ్.” అర్థమునుగమము.

వివ:—ఈసూత్రమున వాక్యద్వయము. ఇందు మొదటిది “నావ్యయా భావాదతః” అనునది. అదస్తమగునవ్యయాభావముకంటె పరమగుసుప్సలకులుక్కు రావని యర్థము. “అప్త్యవశ్యామ్యాః” అనునది రెండవది. పంచమికంటెనితర ములగు సుప్సలకు అమాదేశమగునని యర్థము. అవశ్యామ్యాః అనునిషేధము

“అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా” (విధిప్రతిషేధములవ్యవహితములకే సంభవించును.) అనుపరిభాషచే ప్రత్యాసన్నమగు అమృతకేతుగును గాని అట్టి షేధమునకు గాదు. అదన్తమగునవ్యయిభావముకంటె పరమగుపంచమికంటె వితరమైన సుష్పనకు లుక్కు రాయ. అట్టి సుష్పనకమాదేశమగును, పంచమికమాత్రము లుక్కుఅమాదేశమురెండును రావు అని పలితమగును. ప్రకృతమున(అపదిశ+ను) పంచమీభిన్నమగునుస్పృశరమగునపుడు అపదిశమ్ అనియగును. పంచమీవిభక్తిపరమగునపుడు అపదిశాత్ అని యిగును.

“అవ్యయిభావశ్చ” అనుసూత్రముచే నవ్యయిభావసమాసము సపుంసకలింగమగును గాన “హ్రస్వోనపుంసకేప్రాతిపదికస్య” (319) సూ.చే హ్రస్వము ప్రవర్తించిన అపదిశమ్ మొదలగురూపములు సిద్ధమగును కాని అతిఖట్వః ఇత్యాదీరూపములకొకావశ్యకమగుటవలనను ఇదట ప్రసక్తియుండుటవలనను “గోప్రియోః” అనుసూత్రమిదట నుపన్యసింపబడెనని గ్రహించునది.

882. తృతీయానప్తమ్యోర్భహులమ్. 2-4-84. తృతీయా
సప్తమ్యోః, బహులమ్। (అతః, అవ్యయిభావాత్, అమ్.)

అదన్తదవ్యయిభావాత్తృతీయానప్తమ్యోర్భహులమ్ మ్భావస్యోత్తే। అపదిశమ్। అపదిశేన। అపదిశమ్। అపదిశే। బహులగ్రహణాత్సుమద్రముగ్మత్తగ్గమిత్యాదౌ సప్తమ్యోః నిత్యమమ్భావః॥ విభక్తీత్యాదేరయదుర్భః। విభక్త్యర్థాదిషు వర్తమానమవ్యయం సుబినేన సహ సమస్యతే। సోఽవ్యయిభావః। విభక్తౌతావత్। హరా ఇత్పధిహరి। సప్తమ్యోర్భవ్యైవాత్ర దోత్రకోఽధిః। హరి+జి. అధి, ఇత్యర్థాకరం విగ్రహవాక్యమ్। అత్ర నిపాతేనాభిహితేఽవ్యధి కరణే పచనసామర్థ్యాత్సప్తమ్॥

882. హ్రస్వాకారాస్తమగు నవ్యయిభావసమాసముకంటె పరములగు తృతీయానప్తమీవిభక్తులకమాదేశము బహులముగనగును. తృతీయకుడా: —అమాదేశము వచ్చునపుడు అపదిశమ్, రాసపుష్కలపదిశేన “నావ్యయిభావాత్” అను సూత్రముచే సుష్పనకు లుగభావము సిద్ధించును. అపదిశమ్, అపదిశే. ఇదట సప్తమికమాదేశము. సూత్రమున వాక్యమువలన వికల్పార్థము లభించుచుండ బహులగ్రహణముచే (క్వచిత్ప్రవృత్తిః క్వచిదప్రవృత్తిః.) కొన్నిస్థలములందుమాత్రము సప్తమికి నిత్యముగనమ్భావము సిద్ధించును. ఉదా: —సమద్రమ్. (మద్రాణం సమృద్ధిః) ఉగ్మత్తగ్గమ్. (ఉగ్మత్తా గణ్గా యస్మింస్తతే)

అవ్యయివిభక్తీత్యాది సూత్రమున రెండవయోగమునకర్తము : — “విభక్తి.....వచనేషు, అనుదోట విభక్తి సమీప సమృద్ధి వ్యుత్పత్తి అర్థాభావ అర్థయ అసంప్రతి శబ్దప్రామర్శావ ప్సార్థ యథా అనుభూర్యయోగపద్య

సాదృశ్య సంపత్తి సాకల్య అస్త శబ్దములకు ద్వంద్వసమాసము. దీనికి పదనశబ్దముతో కర్తృధారయము. పదనశబ్దమునకు కర్తృచ్ఛృత్పత్తిచే (ఉచ్యతే ఇతి = వచనాః) విభక్త్యాద్యర్థములు ద్యోత్యములగుచుండ అను నర్థము లభించును. విభక్తి శబ్దము లక్షణచే విభక్త్యర్థమును బోధించును. ఈవాక్యములోని కవ్యయవదమను పేర్పించును. అవ్యయీభావః, సమాసః, అనునవి యధికారశబ్దములు. సుపా అను నదనువర్తించును. తదన్వయిచే సుబి నేన అనునర్థము లభించును. కావున విభక్తి సమీపసమ్యుక్త్యాద్యర్థములందు పర్తమానమగునవ్యయము సమర్థమగునుబి న్నముతో సమసింపి యవ్యయీభావసంజ్ఞకమగునని సూత్రార్థము లభించును. సూత్రములోని క్రమముననుసరించి విభక్త్యర్థమందుదాహరణము చూపబడెను. అధిహారి. హారా అనువానికి అధిహారి అనునమాసమునకునర్థభేదములేదు. ప్రకృతమున సమాస సంజ్ఞ సిద్ధించినతరువాత హరి + డి అధి అనునవత్సరో "సుపాదాతు" (654) సూ. చే సుప్సనకు బుక్కగును. పదన సమాసవిభాగముక శాస్త్రముననవ్యయము ప్రథమానిర్దిష్టము గాన అధి అనువానికువత్సనసంజ్ఞ యుండుటచే పూర్వనిసాకమగును. అధిహారి అనునమువాదుముకంటె పచ్చిన సుస్పృహకు "అవ్యయీభావపురః" (456) సూ. చే బుక్కగును. అధి హారి అని సిద్ధమగును అతాకవి గ్రహవాక్యముందే సమాససంజ్ఞ మనియురపుడే సుబుక్కురియునెరుగవలయును. సూత్రమున సుపా అనువానిననుసరింపజేసి సమాసమును విధించుటచే తత్సామ్యార్థములన సచమ్యుక్తము అధి అనువానిచేనధిహితమైనను సప్తమీవిభక్తి వచ్చునని గ్రహించుగదే.

663. అవ్యయీభావశ్చ. 2-4-18. అవ్యయీభావః, చ (నపుంసకమ్)

అయం నపుంసకం స్వాతే. హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతి పదికస్య. గోపాయతీతి, గాఃపాతీతి వా గోపాః. కస్మిన్ని ద్యధిగోవమ్. సమీపే = కృష్ణస్య సమీముసకృష్ణమ్. సమ యాగ్రామమ్, నికషాలజ్ఞామ్, ఆరాద్యనాదిత్యత్ర తు నావ్యయీభావః. అధికః పరికః, అన్యథాత్, ఇతి ద్వితీయా పశ్చామ్యోర్విదానసామర్థ్యాత్. మద్రాజాం సమృద్ధిః సుదు ప్రమ్. యవనానాం వ్యుత్క్లిష్టకృవనమ్. వికతా బుద్ధిరవ్యుద్ధిః. మక్షిరాజామభావో నిర్మక్షికమ్. హిమశ్యాఽత్యయోఽతిహిమమ్. అత్యయో ధ్వంసః. నిద్రాసంప్రతి న యుక్తత ఇత్యతినిద్రమ్. హరిశబ్దస్య ప్రకాశః ఇతిహరి. విఘ్నోః పశ్చాదనువిఘ్న. పశ్చాచ్చిద్ధిర్య తు నాఽయం సమాసః. తతః పశ్చాత్సంస్యతే ద్యంస్యతే ఇతి భాష్యప్రయోగాత్. యోగ్యతావీష్నావదధానతివృత్తిసాదృశ్యాని యథార్థాః. అనుమానమ్. హవస్య యోగ్యమిత్యర్థః. అర్థమర్థంప్రతి

ప్రత్యర్థమ్. ప్రతిశబ్దస్య పీప్సాయాం కిర్తప్రవచనీయ
సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాత్తద్వోగే ద్వితీయాగచ్ఛం వాక్యమపి.
శక్తిమనతిక్రమ్య యథాశక్తిః హరేస్సాదృశ్యం సహరి.
వక్ష్యమాణేన సహస్య సః జ్యేష్ఠస్యానువూర్యేణేత్యను
జ్యేష్ఠమ్. చక్రేణ యుగపదితివిగ్రహే॥

663. అవ్యయాభావసమాసముగూడ నపుంసరముగును. నపుంసకలింగ
మగుటచే తత్ప్రయుక్తమగు “ప్రాసోన్వినపుంసకే ప్రాతిపదికస్య (319) సూ. చే
ప్రాస్యము సిద్ధించును. (1) గోపాః అనుపదమునకు “గోపాయతి” (రక్షించు
వాడు) అనిగాని “గాపాతి” (గోవులనుపాలించువాడు) అనిగాని వ్యుత్పత్తి చెప్ప
వచ్చును. గోవునియంచునర్థమున వర్తమానమగు అది అనునవ్యయము గోపా
పదముతో నమసించును. నపుంసకప్రాస్యము విభక్తిలుగభావము అమాదేశము
నగును. అధిగోపమ్ అని యగును.

(2) సమీపార్థమందు :— ఉపకృష్టమ్. “కృష్టస్యసమీపమ్” అనునర్థ
మునసమీపార్థద్యోతకమగు ఉప అనునవ్యయము కృష్టస్య అనుదానితో నమ
సించెను. సమీపార్థద్యోతకములగు సమయా నికషా ఆరాత్ అనునవ్యయములు
క్రమముగ గ్రామమ్ లజ్ఞామ్ వనాత్ అనుపదములతో నమసించవు. “అభితః
పరితః సమయానికషాహప్రతియోగేఽపి” (వార్తికము) “అన్యారాదితర ర్దేది
కృద్భాష్యాత్తరపదాజాహియ క్తే” (598) అనుపదములచే పైస్థలములందు
ద్వితీయాపంచమీవిత్తులను విధించుటయే సమాసాభావమునకు గారణము. సమా
సమున విభక్తికి లుగాదులగుటవలననావిభక్తివిధానమువ్యర్థమగుననియోశయము.
(3) సమృద్ధ్యర్థమందు :— సుమద్రమ్. సమృద్ధ్యర్థద్యోతకమగు సు అనునవ్య
యము మద్రపదముతో నమసించును. (4) వ్యర్థియన ఋద్ధిలేకపోవుటయని
యర్థము. ఉదా :— దుర్యవనమ్. (5) అర్థాభావమందు :— నిర్వృక్షికమ్.
“మక్షికాణామభావః” అనునర్థమందు నిర్ అనునవ్యయము మక్షికపదముతో నమ
సించును. (6) అత్యయమన నాశమని యర్థము. ఈయర్థముగల “అతి” అను
నవ్యయము హిమపదముతో నమసించ ఆతిహిమమ్ అని యగును. (హిమస్యా
త్యయః).

(7) అతినిద్రమ్ అనునది అసంప్రత్యర్థమునకుదాహరణము. ఇచట అతి
అనునవ్యయము అసంప్రత్యర్థకము. ఈయర్థమే యుజ్జిక్రియాస్తర్భావముచే
“సంప్రతినయుజ్యతే” అనురీతిని వివరింపబడెను. అతిశబ్దము నిద్రాశబ్దముతో
నమసించిన అతినిద్రమ్ అని యగును. (నిద్రాసంప్రతినయుజ్యతే). (8) సూత్ర
ముగ శబ్దప్రాదుర్భావపదమునకు శబ్దవిషయకప్రకాశమని యర్థము. దీనికి ఇతిహరి
అని యుదాహరణము. ఇచట ఇతి అనునది శబ్దప్రకాశద్యోతకము. దీనికి షష్ఠ్య
స్తము స్వరూపమాత్రబోధకమునగు హరిశబ్దముతో నమాసము. (హరిశబ్దస్య

ప్రకాశం). (8) పశ్చాత్ అనుదానియొక్క యర్థమందు వర్తమానముగు అను అనునవ్యయము విష్ణుశబ్దముతో సమసింప అనువిష్ణు అని యగును. పశ్చాత్తను శబ్దమునకు మాత్రమీ సమాసము రాదు. “అచఃపరస్మిన్” (81) అనుసూత్రభాష్యములోని “తతఃపశ్చాత్సంస్యతే” ఇత్యాదిప్రయోగములిందు గారణము. సమసింపినచో సమాసవిధాయకశాస్త్రముననవ్యయము ప్రథమావిర్దిష్టము గాన పశ్చాత్ అనుదానికి పూర్వనిపాతము ప్రసక్తమయ్యెడిది.

(10) సూత్రమున యథా అనుదానికి యథార్థద్యోతకమగునవ్యయము సమసింపనుల యర్థము. యోగ్యత వీప్స పదార్థానతిక్రమణము సాదృశ్యము ఇవి యథార్థములు. యోగ్యతారూపార్థమునకు అనురూపమ్ అని యుదాహరణము. రూపమునకు యోగ్యమైనదని యర్థము. ప్రత్యర్థమ్ అనునది వీప్సారూపార్థమునకుదాహరణము. ప్రతిశబ్దమునకు వీప్సయందు (అర్థమర్థమ్) “లక్షణేతంభూతాభ్యాన (898) సూ.చే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా విధానసామర్థ్యమువలన “అర్థమర్థం ప్రతి” అను ద్వితీయాగర్భితమగు వాక్యమునుండవచ్చును. పదార్థానతిక్రమణ రూపార్థమునకు యథాశక్తి అనునది యుదాహరణము. (శక్తిమనతిక్రమ్య) శక్తి నతిక్రమించక యని యర్థము. యథా అనునవ్యయము పదార్థానతిక్రమణార్థద్యోతకము. సహరి (హరేస్సాదృశ్యమ్) అనునది సాదృశ్యార్థమునకుదాహరణము. సహశబ్దమునకు అవ్యయ్యాభావేదాకాలే (864) సూ. చే సాదేశమగును. (11) అను పూర్వార్థద్యోతకమగు అను అనునవ్యయము జ్యేష్ఠశబ్దముతో సమసింప అను జ్యేష్ఠమి (జ్యేష్ఠస్యానుపూర్వ్యమ్) అను రూపము సిద్ధించును. (12) యుగచదర్థద్యోతకమగు “సహ” అనునవ్యయము “చక్రేణ” అనుదానితో సమసింపను. చక్రేణ యుగపత్ అనియుండ.

వివ :— అధిగోపమ్ అనుస్థలమున విభక్త్యర్థమందవ్యయ్యాభావము. గోపాశబ్దమకారాస్తము. ఇవటగూడ అధిహరి అనుచోటునందువలె గోపి అనునది లోకికవిగ్రహము. ఈసూత్రముచే నపుంసకత్వము తత్ఫలముగ “హ్రస్వో నపుంసకే” (919) సూ.చే హ్రస్వము విశిష్టముకంటె సుబుత్పత్తియు అమాదేశము నగును. త్రిప్రత్యయాస్తముగాకపోవుటచే “గోత్రియోః” (860) సూ. చే హ్రస్వము రాదు.

ఈసూత్రముచే విధింపబడుసమాసము వక్ష్యమాణమగు మహావిభాషాధికారమున జేరనందున నిత్యమగును, నిత్యసమాసమునకు అస్యపదవిగ్రహమును చెప్పబులన్యాయము. కావున “ఉపకృష్టమ్” ఇత్యాదిసమాసములకు “కృష్టస్య సమీపమ్” మొదలగునవియే లోకికవిగ్రహములగును. సమయాగ్రామమ్ ఆరాధ్యనాత్ ఇత్యాదులలో “గ్రామస్య సమయా” పనస్య ఆరాత్ అనుచోట షష్ఠీశేషే (899) సూ. చే విధింపబడు షష్ఠీయున్నను ఉపపదవిభక్తులగు ద్వితీయాపంచములున్నను అవ్యయ్యాభావసమాసమునుచేసినచో ప్రాతిపదికావయవములగు సుష్పలకు లుక్కువచ్చునుగానపై విభక్తులులోపింపనముదాయముకంటెనుబుత్పత్తియధేచ్ఛముగనగును.

అందుచే సమయాగ్రామమ్ సమయాగ్రామాత్ ఆరాధ్యనమ్ ఆరాధ్యనాత్ ఇత్యాదిరూపములు సమాసమున సంభవించుచుండ మరల "అభిక్షాపరితః" అనుదానిచేతను "అన్యారాదితర రే (598) సూత్రముచేతను క్రమముగ ద్వితీయాపంచమీవిభక్తులను విధించుట వ్యర్థమగును. తత్సామర్థ్యమువలన పె చోటులందు సమీపాగమున నవ్యయీభావసమాసము రాదనిచెప్పవలెను. కనుకనే గ్రామంసమయా లంకాంవీక్షా ఇత్యాదిప్రయోగములు నుండవచ్చును. సమాసమే ప్రవర్తించినచో నవ్యయమున కెల్లప్పుడు పూర్వవిపాతమేయగును గానవిట్టిప్రయోగములకవకాశము లేకపోవును.

ఆరాధావమన సమసించుపదముయొక్క అర్థమునకత్యన్తాభావమవియర్థము. నిర్వృక్షిమ్ అనుచోట మక్షికపదార్థము యొక్క అత్యన్తాభావమే భాసించును. "మక్షికాభావభావః" అనునది లౌకికేగ్రహము. ఇట్లు చెప్పటచే "దుర్భవనమ్" అనునది ఆరాధావమందుదాహరణము గానేరదు. అచట యవనపదార్థముయొక్క అత్యన్తాభావము ప్రతీయమానము కాదు. యవనసంబంధియగు వృద్ధ్యభావము ప్రతీయమానమగును. అతిహిమమ్ = అత్యయమన ద్వంసము. ఇది యరాధావమున చేరనందున షనర్థుని దోషము లేదు. అతినిద్రమ్ = "ఐతరి సంప్రతీదానీమ్" అనునమరకకోశమువలన సంప్రతి అనుదానశిష్యుడని యర్థము. "అసంప్రతి" అనునది యజ్యతే అనుయజ్ఞియాగార్చావముగచేయబడినచో సమాసము. ఇతిహరి = అవ్యయీభావమునకునవ్యయత్వముండుటచే సముదాయముకంటెనున్న మైననుష్ఠానకు "అవ్యయీదాహ్నుషః" (455) సూ. చే లక్ష్యమగునని యెరుగవలయును. అదర్థము కాదుగాన నావ్యయీభావాత్తనుసూత్రము ప్రవర్తించదు.

"అగ్రమర్థంప్రతి" అనునది విగ్రహవాక్యము. పిప్పయందు ద్వితీయావము వచ్చినది. ప్రత అనుదానితెట్టియవ్వలో కర్మప్రపంచనీయసంజ్ఞయందుటచే తద్ద్యోగమున ద్వితీయ వచ్చును. సమాసముచేతనే పిప్ప ప్రతీయమానమగును గాన సమాసమునందుమాత్రము ద్విత్యవసము రాదు. యజ్ఞలమనమాత్రము సమాసము వె కల్పికమని తెలియవలయును. నిత్యమగుచో పైస్థలమునశేషషష్ఠితో సమాసము చేసినను సుష్టులకు లుక్కయినపిదప సముదాయముకంటె సర్వవిభక్తులును (ప్రత్యర్థం ప్రత్యర్థేన) సిద్ధించునుగానకేవలము ద్వితీయావిభక్తిఫలకమగు కర్మప్రపంచనీయసంజ్ఞావిధానము వ్యర్థము గావలసివచ్చును. అందువలననే "అర్థమర్థంప్రతి" అనురీతిని వాక్యముగూడ ప్రయోగార్హమగును. అనుజ్యేష్ఠమ్ = అనుపూర్వమన క్రమమని యర్థము. "అనుజ్యేష్ఠం" ఇత్యాదులందు "కార్యంకృతమ్" ఇత్యాదులను శేషవాక్యములనుగనెరుగునది. జ్యేష్ఠాదిక్రమముననుసరించి కార్యము చేయబడినదని యర్థము. సూత్రమున (విభక్తిసమీప....) యుగపచ్చబిమ్ముకంటె స్వార్థమందు ష్యజ్యేప్రత్యయమువచ్చిన యోగపద్యమ్ అనురూపమగును. కనుక యోగపద్యయుగపచ్చబిమ్ములు సమానార్థకములు.

884. అవ్యయీభావే చాకారే. 8-3-81. అవ్యయీభావే, చ,

అకారే (సహస్య, సః.)

సహస్య సస్పృదవ్యయీభావే న తు కాలే, సచక్రమ్।
కాలే తు సహపూర్వాహ్లామ్, సద్యశస్పృహ్య ససఖి, యథా
ర్థత్వేనైవ సిద్ధే పునఃసాద్యశ్శ్రగ్హణం గుణభూతేఽపి
సాద్యశ్యే యథాస్యాదిత్యేవమర్హమ్, క్షత్రాణాం సంపత్తిః
సక్షత్రమ్, ఋద్ధేరాధిక్యం సమృద్ధిః అనురూప అత్యభావ
స్సంపత్తిరితి భేదః, తృణమవ్యవరిత్యజ్య సతృణమత్తి
సాకల్యేనేత్యర్థః, సత్సత్ర తృణభక్షణే తాత్పర్యమ్, అస్తే
అగ్నిగ్రహవర్జకమదీతే సాగ్ని॥

664. అవ్యయీభావసమానమందు సహ అనుదానికి న అనునది యాదేశ
మగును. కాలవాచకముపరమగుసపుడీయాదేశము రాదు. ప్రకృతమున “చక్రేణ
యుగపత్” అనువిగ్రహముగలసహచక్రమ్ అనుసమానమున సహ అనుదానికి
యాదేశము వచ్చెను. సచక్రమ్, సహపూర్వాహ్లామ్ అనుచోట కాలవాచకపదము
పరమగుటచేసియాదేశము రాదు. ససఖి అనుశబ్దమున సాద్యశ్యాధికమగు సహ
అనునది సఖిశబ్దముతో నమనించెను. “సద్యశః సఖ్యా” అని విగ్రహము.
ఈసూత్రముచే సాదేశము.

సాద్యశ్యమగుద యథార్థమనుటచే దానిచేత ససఖి మొదలగురూపములు
గతార్థమలగుచుండ సూత్రమున చురల సాద్యశ్యగ్రహణముచేయటంలన గుణీ
భూతమగు సాద్యశ్యాదుండును సమానమువచ్చునని గ్రహింపడగును. అట్లు
కాకున్న సూత్రములోని చచనగ్రహణసామర్థ్యమననవ్యయార్థమునకు ప్రాధాన్య
వివక్షయందే సమానము ప్రవర్తించును గనిగుణభూతమగునర్థమునందు ప్రవ
ర్తించకపోవును. అవ్యయార్థములగు సాద్యశ్యాదులకు ప్రాధాన్యవివక్షగల సహరి
మొదలగురూపములే సిద్ధించునుగానిససఖి మొదలగునవి సిద్ధింపకపోవునని తాత్ప
ర్యము. “క్షత్రాణాం సంపత్తిః” అనువిగ్రహమున సంపత్తిద్యోతకమగు సహ అను
సవ్యయము నమనించును. సాదేశమగును. సక్షత్రమ్ అనియగును. ఋద్ధియొక్క
(ధనాదులయొక్క) అధిక్యము సమృద్ధివదాదు. యోగ్యమగు స్వభావము సంపత్తి
శబ్దాదులు. కాన సంపత్తి సమృద్ధిశబ్దములకు పౌనరుక్త్యము లేదు. అండువలన
సక్షత్రమ్ అనుదానికి క్షత్రియులకు యోగ్యమగు కర్మ అని యర్థమును చెప్ప
వలయును.

సతృణమ్ అనుచోట సాకల్యార్థమందు వర్తమానమగు సహ అను నవ్య
యము తృణశబ్దముతో నమనించినది. సాదేశము. “తృణమవ్యవరిత్యజ్య” అని
యస్యపదలొకికవిగ్రహము. తృణ+టా సహ అని యలొకికము. ఇవట సహశబ్ద
మపరిత్యాగరూపార్థమందు వర్తించును. అత్తి అనునది శేషము. కాన “సతృణ
మత్తి” అనుదానికి “పాత్రయందు పడింపబడిన సమస్తమును భక్షించుచున్నాడనియే
యర్థము గాని తృణసహితముగ భక్షించుచున్నాడని యర్థము కాదు. తృణభక్షణ

మందు తాత్పర్యములేదని యాశయము అన్తార్థమందు "సాగ్ని" అనునది యదా హరణము. సూత్రముననన్తకర్తృముచేనన్తాపయేవసాహిత్యము వివక్షింపబడును. అగ్నిశబ్దమునకిగ్నిచయనప్రతిపాదకగ్రమ్మము. కినుకనగ్నిగ్రన్తాన్తాపయేవపర్యన్త మనునర్థమును చెప్పవలయును. సహ అనునవ్యయమునకిగ్నిశబ్దముతో సమాసము సాదేశము.

వివ:—సాగ్ని అనుచోట "అగ్నిగ్రన్తాన్తవయేన సహితంగ్రన్తమ్" అను రీతిని వరియొక్కగ్రన్తపదమునకధ్యాహరముచేసి విగ్రహమును చెప్పవలయును. అందుచే అన్తాపయేవసాహిత్యమగునగ్నిగ్రమ్మముతోగూడిన వేదభాగము నధ్యయనము చేయుచున్నదివి సాగ్ని అధీతే అనుదాని యర్థము ఫలించును.

885. యథాఽసాదృశ్యే. 2-1-7. యథా, అసాదృశ్యే.

అసాదృశ్యే ఏవ యథాశబ్దస్సమస్యతే. తేనోహ నయథా హ రిస్తథాహరణః. హరేరుపమానత్వం యథాశబ్దో ద్యోత యః. తేన సాదృశ్యశబ్దా వ యథార్థశబ్దా వ ప్రాప్తం నిష ధ్యతే॥

885. యథా : మనవ్యయమసాదృశ్యరూపార్థమందే సమపించును. ఇట్లు చెప్పుటవలన "యథాహరిస్తథాహరణః" అనుచోట సమాసము రాదు. ఇచటనుండు యథాశబ్దము హరియెట్టివాడో అట్టివాడు హరుడనునర్థమును బోధించునగుటచే హరికుపమానత్వమును ద్యోతనచేయును. అందుచే అవ్యయంవిభక్తిత్యాధిసూత్ర ముననుండు సాదృశ్యాంశముచేగాని యథార్థములలో సాదృశ్యము చేరియిండుటచే యథార్థాంశముచేగాని ప్రాప్తమగునట్టి సమాసమీసూత్రముచే నిషేధింపబడునని యాశయము.

వివ:—ఈ సూత్రము నియమార్థము. "అసాదృశ్యే" అనుదానికి సాదృశ్య తిన్నములగుయోగ్యతావీప్సాదృశ్యర్థములకు ద్యోతకమగుయథాఅను నవ్యయము సమ పించుననియర్థముచెప్పిన అట్టియర్థముయోగ్యతాదులు యథార్థములగుటచే అవ్యయం విభక్తిత్యాధి సూత్రముచేతనే సిద్ధించును గానిమరల వీసూత్రమారభింపబడుటచేవిది (సిద్ధేసత్యాధ్యమాణోవిధిర్నియమాయభవతి) "అసాదృశ్యార్థమందే యథాశబ్దము సమపించునను" నియమముకొరకగును.

886. యావదవధారణే. 2-1-8. యావత్, అవధారణే.

యావత్తస్మాకాస్తావంతోఽచ్యుతప్రణామా యావచ్ఛ్లోకమ్॥

886. అవధారణార్థద్యోతకమగు యావత్ అనునవ్యయము సుబ స్తముతో సమపించునదియునవ్యయార్థావసంజ్ఞకమగును. యావచ్ఛ్లోకమ్. (యావత్తస్మాకాః

తావస్తాః అచ్యుతప్రణామాః) శ్లోకములెన్నిగలవో అన్నియే అచ్యుతసమస్కారములని యర్థము.

వివ : — అవధారణమన సంఖ్యాధికముచేనింతయనునర్థమును బోధించు నిశ్చయము. యావస్తాః శ్లోకాః అనునది విగ్రహము. అవధారణే అనునది లేకున్న “యావద్దత్తం తావద్భుక్తమ్” అనుచోటను సమాసము ప్రసక్తమయ్యెడిది. ఇచట నింతతినబడినదను నిశ్చయము లేదు.

667. సుప్రతి నా మాత్రార్థే. 2-1-9, సుప్, ప్రతి నా, మాత్రార్థే।

చాకస్యలేశః చాకప్రతి మాత్రార్థే కిమ్ పృక్షంప్రతివిద్యోతతే విద్యుత్॥

667. సుబి న్నము అల్పార్థమునుద్యోతనచేయు ప్రతి అనుదానితో సమసించును. చాకప్రతి. (చాకస్యలేశః) కొంచెముకూర అని యర్థము. ఇచట ప్రతి అనునదల్పార్థద్యోతకము. సూత్రమున సుప్సనునదే ప్రథమానిర్దిష్టము గానచాక శబ్దమునకే పూర్వనిపాతము. “మాత్రార్థే” అనునది లేకున్న “పృక్షంప్రతి” (విద్యోతతే విద్యుత్) ఇత్యాదులందు లక్షణార్థద్యోతకమగు ప్రతి అనుదానితోగూడ సమాసము ప్రసక్తమగును.

వివ : — సుప్సనుదానికి తదంతవిధిచే సుబి సమనునర్థము లభించును. సుప్సపా సూత్రమునుండి సుప్సనునదనువ ర్తించుచుండ మరల సూత్రమున సుప్ గ్రహణము నన్నిహితమగు “అవ్యయమ్” అనునది యాసూత్రములోనికనుప ర్తించదని తెలుపును.

668. అక్షశలాకాసంఖ్యాః పరిణా. 2-1-10. అక్షశలాకా సంఖ్యాః, పరిణా।

ద్యూతవ్యవహారే పరాజయవివాయం సమాసః। అక్షణ వివరీతం వృత్తం అక్షపరి। శలాకాపరి ఏకపరి॥

668. అక్షశబ్దము శలాకాశబ్దము ఏకాదినంఖ్యాశబ్దములును పరి అనుదానితో సమసించునదియునవ్యయ్యాథాపనంజకమగును. ఈసూత్రముచే విధింపబడు సమాసము ద్యూతక్రీడయందగునపజయరూపార్థమందేయగును. అక్షపరి (అక్షణ వివరీతం వృత్తమ్) అక్షశబ్దము పరి అనుదానితో సమసించినది. ఒకయక్షము (పాచిక) తిరుగబడినందుననాట చెడినదని యర్థము. ఇట్లే శలాకాపరి ఏకపరి ఇత్యాదులు.

వివ : — పాచికలచేగాని శలాకలచేగాని ద్యూతక్రీడను నబ్బుదును. అట్లే క్రీడలందుగల విరుదుముల ననుసరించి యెట్లుపాచికపడిన జరుగునో దానికి,

వివరీతముగానొకపాచిక పడినదని “అక్షివరి” అనుదానికర్తము. అట్లు పడుటచే సపజయము వచ్చినదని యాశమును. ఇట్టి యర్థముందే యీసమాసము ప్రపర్తిం చును. ఇవి నిత్యసమాసములు గావున వీనికస్వపదవిగ్రహములను చూపవలయును, ఏకవరి అనుచోట “ఏకేనవివరీతంవృత్తమ్” అని విగ్రహము.

660. విధాషా. 2-1-1.

అధికారోఽయమ్. ఏతత్సామర్థ్యాదేవ ప్రాచీనానాం నిత్య సమాసత్వమ్. “సుప్సుపా” ఇతి తు న నిత్యసమాసః. అవ్యయమిత్యాదిసమాసవిధానాద్భావకాత్ ॥

660. ఇది యధికారసూత్రము. సూత్రమునిచటపఠించుటవలన దీనికి పూర్వమున విధింపబడు సమాసములకు నిత్యత్వము సిద్ధించును. అవ్యయమ్ (666) ఇత్యాదిసూత్రములచే తిరుగసమాసమును విధించుటవలన “సుప్సుపా” అను సూత్రముచే విధింపబడు సమాసముమాత్రము నిత్యముగానేరదు.

వివర :— ఇదియధికారసూత్రము గావుననుత్తరసూత్రములతోని కదికృతమై వానిచేవిధింపబడువానికి ఏకల్యునును బోధించును. “క్రాక్కరాత్సమాసః” (661) అనుసూత్రమునకు పూర్వముందే యీసూత్రమును సూత్రించిన సమార విధామికమగు ప్రతిసూత్రమందదికృతమై విభాషగ సమాసమగు ననుకర్తమును బోధించును. అట్లుచే మక సమాసవిధామిక సూత్రములమధ్య నిచటినీసూత్రమును పఠించినందుననీసూత్రముకంటె ముందునుసూత్రములచే విధింపబడు సమాసము నిత్యమని తెలియదుగును అనగా పూర్వసూత్రోదాహరణములందేకార్థిభావమునకు నిత్యత్వమని యాశమును. ఇతరస్థలములందేకార్థిభావమందు సమాసము, వ్యపేక్ష యందు శాక్యమునుండును. అందునలననే నిత్యసమాసములకు స్వపదములతో విగ్రహము సంభవించదనియెరుగునది.

ఈసూత్రమునకుపూర్వమే “సుప్సుపా” అనుసూత్రమున్నది గానతత్సూత్ర విహితమగు సమాసమునకును నిత్యత్వము న్యాయము. అత్తైన భాష్యమునతత్సూత్రో దాహరణసందర్భమున చూపబడిన విస్పష్టపటుః (విస్పష్టపటుః) అను విగ్రహ ప్రదర్శనము విరోధించును. కావున నాసూత్రవిహితమగు సమాసముమాత్రము నిత్యముగాదని నిరూపింపవలయును. తత్ప్రకారమేబీదన :— ప్రాక్కరాత్సమా సూత్రమున “ప్రాక్” గ్రహణమువలన సమాససంజ్ఞకవ్యయాభావాదినంజ్జలతో సమావేశముండునని యీవరలో తెలుపబడినది. “సుప్సుపా” అనుసూత్రముచే విధింపబడుసమాసముననువదించి కేవలములగునవ్యయాభావాదినంజ్జలను విధించుట వలననే సంజ్ఞావ్యయసమావేశము సిద్ధమగుచుండ మరల అవ్యయంవిభక్తిత్యాది సూత్రములచే చేయుసమాసవిధానమువలన అవ్యయమిత్యాదిసూత్రమునకు ప్రాచీన మేను “సుప్సుపా” అనుసమాసము వైకల్పికమని భావనము చేయవలయును.

ఈసూత్రమున “విస్పష్టంపటుః” అనువిగ్రహప్రదర్శనరూపమగు భాష్యముగూడ నీవిషయమున ప్రమాణమగును. ఈరీతిని “సుష్టుపా” సూత్రవిహితసమాసము విశ్యముకాదని యెరుగవలయును.

670. అపపరిబహిరఞ్చపః పఞ్చమ్యా. 2-1-12. అప....
రఞ్చపః. పఞ్చమ్యా॥

అపవిష్టు సంసారః! అపవిష్టోః! పరివిష్టు! పరివిష్టోః!
బహిర్యనమ్! బహిర్యనాత్! ప్రాగ్యనమ్! ప్రాగ్యనాత్॥

670. అప పరి అనునుపసర్గములు బహిః అనునవ్యయము లచ్చే దాత్వ స్తము ఇవి పంచమ్యస్తముతో వికల్పముగ సమసించును; అదియు నవ్యయాభావ సంజ్ఞకదుగును. అపవిష్టు (సంసారః) ఇత్యాదులుదాహరణములు.

వివః—అపవిష్టు ఇచట అప అనుదానికి “విడిచిపెట్టుట” అని యర్థము. పృష్టాని విడచి సంసారబంధముని పలితార్థము. అపపరిష్టనే” (599) సూ. చే అప అనుదానికి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞయుండుటవలన దానితోగూడినపుడు విష్టు శబ్దమునకు పఞ్చమ్యపాచ్ఛపరిభిః (611) సూ. చే పంచమి యగును. ఈసూత్ర ముచే పంచమ్యస్తముతో సమాసము “సుష్టుపాతు” (654) సూ. చే పంచమికి లుక్కు వచ్చును. సమాసశాస్త్ర ప్రథమానిర్దిష్టమగుటచే అప అనుదానికి పూర్వ విపాతము. సమాసముకంటె సుత్పన్నమగు సుష్టునకు “అవ్యయాదాప్యపః” (455) సూ. చే లుక్కుగును. ఈరీతిగ “అపవిష్టు” అనిసిద్ధమగును. తక్కిన సలములందునితే ప్రక్రియనూహింపవలయును. అపవిష్టోః అనునది లోకకవిగ్రహము. బహిర్యనమ్. ప్రక్రియసమానమ్. అదస్తముగానరహ్యపమయ్యెను. బహిర్యనాత్. బహిశ్చబ్దయోగమున పంచమి ఈసూత్రముచే సమాసవిధానరూపమగు భావసమువలన సిద్ధమగును. కాకున్న సూత్రమున బహిశ్చబ్దము వ్యర్థము గావల యును. ప్రాగ్యనమ్. ప్రాగ్యనాత్. అచ్చుధాతుపుత్తరపదమందుగల ప్రారభ్యబ్ద యోగమున “అన్యారాత్” (598) సూ. చే పంచమి విహితమయ్యెను.

671. అజ్ఞిర్యాదావివిధ్యోః. 2-1-13. ఆజ్. మర్యాదాభివి
ధ్యోః! (పఞ్చమ్యా)

ఏతయోరాజ్ పఞ్చమ్యస్తేన వా సమన్యతే, సోవ్యయా
భావః! ఆముక్తి సంసారః! ఆముక్తేః! ఆదాలం హరి
భక్తేః ఆదాలేభ్యః॥

671. మర్యాద అభివిధి అనునర్థములను ద్యోతనజేయు ఆజ్ అనునుప సర్గము పంచమ్యస్తముతో వికల్పముగ సమసించును అదియవ్యయాభావమగును. ఆముక్తి (సంసారః) ఇత్యాదులుదాహరణములు.

వివ:—అముక్తి, ఇది మర్యాదయందుదాహరణము. మోక్షమునకు పూర్వము సంసారమనియర్థము. ఇచ్చోట “అజ్మర్యాదావచినే” (600) సూ. చే అజ్మనకు కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ యుండుటవలన “వజ్జమ్యపాజ్” (601) సూ. చే పంచమి సిద్ధమగును. అభివిద్యర్థమున ఆదామ అని యుదాహరణము. బాలురు మొదలుకొని అని యర్థము. అన్యూవము విశేషము. ఇచటను పై సూత్రముచేతనే పంచమి యగును. “అజ్మర్యాదావచినే” అనుసూత్రమున వచనగ్రహణము వలనసభివిద్యర్థమందును అజ్మనకుకర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ యుండును.

672. లక్షణేనాభిప్రతి అభిముఖ్యే. 2-1-14. లక్షణేన, అభిప్రతి,
అభిముఖ్యే,

అభిముఖ్యద్యోతకావభిప్రతి చిహ్నవాచినా సమా ప్రా
గ్యత్. అభ్యగ్ని శలధాః పతన్తి. అగ్నిమభి. ప్రత్యగ్ని.
అగ్నింప్రతి॥

672. అభిముఖ్యార్థమును ద్యోతనచేయు అభి ప్రతి అనునుపసర్గములు చిహ్నవాచకముతో వికల్పముగ ననుసించును అది యవ్యయ్యాభావమగును. అభ్యగ్ని (శలధాఃపతన్తి) ఇత్యాదులుదాహరణములు. లక్షణేన అనుదానికి “చిహ్నవాచినా అనునది వివరణము. అభ్యగ్ని = శలధములన మీడుతలు. అది యగ్నికభిముఖ ముగ పడుచున్నవని యర్థము. ఇచట అభి అనునది యాభిముఖ్యద్యోతకము. అగ్ని కెదురుగపడుచున్నవనుటచేనగ్నిచిహ్నము కాననగ్నిశబ్దము చిహ్నవాచి యగును. సమాసాభావపక్షమందు “అగ్నిమభి” అని యగును. అభిరభాగే (556) సూ. చే అభి అనునది కర్మప్రవచనీయమగుటవలన తద్యోగమందు “కర్మప్రవచనీయముక్తే” (551) సూ. చే ద్వితీయ యగును. ప్రత్యగ్ని. అగ్నింప్రతి. “లక్షణే త్తీంభూతాభ్యాన” (555) సూ. చే ప్రతి అనునది కర్మప్రవచనీయమగుటవలన తద్యోగమున ద్వితీయయగును.

673. అనుర్వత్సమయా. 2-1-15. అనుః యత్, సమయా.
(లక్షణేన)

యం పదార్థం సమయా ద్యోత్యతే తేన లక్షణభూతే
నానుః సమర్వతే. సోవ్యయ్యాభావః। అనునసమశనిర్గతః।
వనస్య సమీపం గత ఇత్యర్థః॥

673. ఏపదార్థముయొక్క సమీపము ద్యోతనచేయబడునో అట్టి చిహ్న వాచకమగుపదముతో అను అనెడి యుపసర్గము సమసించును, అదియుసవ్యయ్యా భావమగును. అనుననమ్ (అశనిర్గతః) “ఏదుగు వనసమీపమును పొందినదని” యర్థము.

వివ:—“సమయా” అనుదానితో యోగమున్నపుడు “అభిర: పరిర:” అనువారి కముచే ద్వితీయ యగును గానసూత్రములోని యత్ అనునది ద్వితీయోక్తము. అనువనమ్ అనుచోట వనశబ్దము లక్షణచే వనసమీపమును బోధించును. అవ్యయంవిభక్తిత్యాదీసూత్రమువలననిచట సమాసము సిద్ధమగును గానివికల్పముకొఱకీవిభాషాదీకారముననీసూత్రము పఠింపబడెను. కనుక “వనసా:సు” అనియునుండను. ఇచట అను అనునది వనపదార్థముయొక్క సమీపమును ద్యోతన చేయును. ఇది చిహ్నవాచియగు వనశబ్దముతో సమనించెను.

674. యస్య చాయామ: 2-1-16. యస్య, చ, ఆయామ: (లక్షణేన, అను:.)

యస్య దైర్ఘ్యమనునా ద్యోత్యతే తేన లక్షణభూతేనాను: సమస్యతే. అనుగజం వారాణసి. గజ్జాయా అను. గజ్జా దైర్ఘ్యసదృశదైర్ఘ్యపరిక్షితేత్యర్థ:॥

674. దేనియొక్క పొడవుతో సమానమగు పొడవు, అను అనెడి యుపసర్గముచే ద్యోతనచేయబడనో చిహ్నవాచకమగునట్టి పదముతో అను అనునది సమనించును. అనుగజమ్. (వారాణసి) గజ్జాయా అను. వారాణసి (కాశి) గంగానది యొక్క పొడవుతో సమానమగు పొడవుగలదని యర్థము.

వివ:—అను: అనుదానిని యనుపరింపజేసి దానినాచ్చత్రిజేసి అందొకదానిని తృతీయా స్థముగ వివరిణాముచేసి “ఆయామ:” అనుదానితో సంబంధింప చేయవలయును. ఆయామమన పొడవు. ఈరీతిగ మూలోక్తార్థము లభించును.

* 675. తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చ. 2-1-17. తిష్ఠద్గుప్రభృతీని, చ।

ఏతాని నిపాత్యన్తే. తిష్ఠన్తి గావో యస్మిన్ కాలే స తిష్ఠన్తి. దోహనకాల:। ఆయతీగవమ్. ఇహ శత్రాదేశ: పుంసద్భావవిరహ: సమాసాస్తశ్చ నిపాత్యతే।

675. తిష్ఠద్గు మొదలగు శబ్దస్వరూపములు శాస్త్రకారులచే నివఠింపబడినవి. ఏకాలమందావులు నిలువబడియుండునో అనమయము “తిష్ఠద్గు” (తిష్ఠన్తి గావో యస్మిన్) అనిచెప్పబడును. అనగా పాలుపిత్తెడి సమయమని యర్థము.

* తిష్ఠద్గు బృహద్గు ఆయతీగవమ్ ఖలేయవమ్ ఖలేబుసమ్ లానయవమ్ లాయమానయవమ్ పూతయవమ్ పూయమానయవమ్ సంహృతయవమ్ సంహ్రాయమాణయవమ్ సంహృతబుసమ్ సంహ్రాయమాణబుసమ్ సనుభూమి సమపదాతి సుషమమ్ విషమమ్ దు:షమమ్ ని:షమమ్ అవసమమ్ ఆయతీసమమ్ పాపసమమ్ పుణ్యసమమ్ ప్రాప్తమ్ ప్రరథమ్ ప్రముగమ్ ప్రదక్షిణమ్ సంప్రతి అసంప్రతి ఇచ్ ఇతి తిష్ఠద్గాన్ధి:॥

“అయతీగవమ్” అనురూపమునిట్టిదే. ఇచట శతృప్రత్యయాదేశము, పుంసద్భావమరాకుండుట, సమాసాన్తప్రత్యయము, నివృత్తింపబడినవి. అయతీగవమ్ అనుచోట “అయత్యో గావో యస్మిన్” అని విగ్రహము.

వివ:—తిష్ఠద్ధు అయతీగవమ్ అనేది రెండుస్థలములందును ప్రథమాసామానాధికరణ్యముండుటచే శతృప్రత్యయము (అటశ్శతృశాన చావప్రథమాసమానాధికరణే (81-2-124) సూ. చే విహితమైనది.) అప్రాప్తమగుచుండనది నివృత్తింపబడెను. “అయతీగవమ్” అనుచోట సమాసాన్తము, (అటప్రత్యయము) “ప్రియాః పుంసత్” (885) అను పక్ష్యమాణ సూక్తిముచే పుంసద్భావము ప్రాప్తమగుచుండ దానియొక్క యథావమును నివృత్తింపబడినది. “సమాసాన్తచ్చ” అనుచోట చకారముచేఁగి వ్యయిభావసంజ్ఞయు నివృత్తింపబడెను. సపుంసకలింగవగుటవలన “తిష్ఠద్ధు అనుచోట ప్ర సోన్వసపుంసతే (819) సూ. చే హ్రస్వమగును. అయతీగవమ్ అనుచోట అటప్రత్యయాన్తమమ్నావమగును. ఖలేయవమ్ ఇత్యాదులందు నిట్లే ప్రక్రియనూహింపవలయును.

876. పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వా. 2-1-18. పారేమధ్యే, షష్ఠ్యా, వా.

పారమధ్యశబ్దా షష్ఠ్యస్తేన సహ వా సమస్యేతే! ఏదస్తత్వం చానయోర్నిపాత్యతే! పక్షే షష్ఠీ తత్పురుషః! పారేగజ్ఞాదాసయ! గజ్ఞాపారాత్! మధ్యేగజ్ఞాత్! గజ్ఞామధ్యాత్! మహావిభాషయా వాక్యమపి! గజ్ఞాయాః పారాత్! గజ్ఞాయామధ్యాత్!

876. పార మధ్యశబ్దములు షష్ఠ్య స్థముతో వికల్పముగ సమసించును అది యవ్యయిభావమగును. ఈసూత్రముచేతనే పారమధ్యశబ్దములకేకారాన్తత్వము నివృత్తింపబడును. వాగ్రహణమువలననిది ప్రవ ర్తించినపుడు ముందుచెప్పబోవు షష్ఠీ తత్పురుషమాసమగును. పారేగజ్ఞాత్ (గజ్ఞాయాః పారాత్) ఈసూత్రముచే సమాసము సుష్పలకు లుక్కుగును. అనంతరము ప్రథమానిర్విషయగుటచే పారశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము, సపుంసకహ్రస్వము, సమాసముకంటె సుబుత్పత్తియగును. దీనికి “నావ్యయిభావత్” (661) సూ. చే లుక్కురాదు అమృతమగును. గజ్ఞాపారాత్. ఇది షష్ఠీ తత్పురుషము. ఇట్లే మధ్యేగజ్ఞాత్ గజ్ఞామధ్యాత్ అనురూపములగును. విభాషా అనునధికారమువలననవ్యయిభావతత్పురుషముల యథావక్షమందు గజ్ఞాయాః పారాత్ గజ్ఞాయా మధ్యాత్ అను వాక్యములునుండవచ్చును. ఈవిభాషాధికారమనేకసూత్రములందు ప్రవ ర్తించుటచే దీనికి మహావిభాషయను వ్యవహారము గలదు.

వివ:—సూత్రమున వాగ్రహణములేకున్నను విభాషాధికారమువలన వైకల్పికత్వము సిద్ధమగుచుండ మరల వాగ్రహణమువలన విశేషవిహితమగుటచే నీయ

వ్యయ్యాభావసమాసము షష్ఠితత్పురుషసమాసమును బాధించునను శంకకవళాశము గలుగదు. విశేషవిహితముగు నవ్యయ్యాభావముచే బాధింపబడక షష్ఠితత్పురుషము గూడ ప్రవర్తించుటకు వాగ్రహణమనిననట్టిదానివలన గజ్ఞాయాః పారాత్ ఇత్యాది వాక్యములు సిద్ధించకున్నవి. అందువలన మహావిభాషాధికారముచే వక్షమందు వాక్యముగూడ సిద్ధించునని చెప్పబడెను.

877. సంఖ్యా వంశ్యేన 2-1-19. సంఖ్యా, వంశ్యేన।

వంశో ద్విదావిద్యయా జన్మనా చతత్రభవో వంశ్యః।
తద్వాచినా సహ సంఖ్యా వా సమస్యతే। ద్వైమునీ వంశ్యో
ద్విమునిః వ్యాకరణస్య త్రిమునిః విద్యాతద్యతామభేదవివక్ష
యాం త్రిముని వ్యాకరణమ్। ఏకవింశతి భారద్వాజమ్॥

877. విద్యచేతను జన్మచేతను వంశము రెండువిధములు. ఇందు మొదటిది గురుశిష్యాదులవరంపర. రెండవది పుత్రపౌత్రాదులవరంపర. వంశములోనివాడు వంశ్యుడు. వంశ్యవాచకముతోనేకాదీసంఖ్యావాచకము ఏకల్పముగ సమసించును. ద్వైముని. ద్వై చ తౌ మునీ చ అనువిగ్రహమందు “విశేషణం విశేష్యేణ” (740) సూ. చే ప్రాప్తించు కర్మధారయమును బాధించి దీనిచే నవ్యయ్యాభావమగును. సుప్సలకు లుక్కుగును. విశిష్టవక్షకంబెనుత్పన్నమైన సుప్సనకు “అవ్యయాదావ” (415) సూ. చే లుక్కుగును. ఇచట వంశ్యవాచకము మునిశబ్దము. ద్వైమునీ వంశ్యో అనునది విగ్రహమా. త్రిముని. (త్రయోమునయః) వ్యాకరణమునకు ప్రవర్తకులు ముగ్గురు మనులు. (పాణినికాత్యాయనపతంజలులు) ఇచట మునిశబ్దము విద్యావంశ్యవాచకము. విద్యకు విద్యగలవారలకునభేదము వివక్షితమగునపుడు “త్రిముని వ్యాకరణమ్” అనెడి సామానాధికరణ్యముపపన్నమగును. ఏకవింశతిభారద్వాజమ్। ఇతి జన్మచే వంశ్యవాదియగుదానితో సమాసమునకుదాహరణము “ఏకవింశతిభారద్వాజాః” (భరద్వాజవంశములోనివారు) అని విగ్రహము.

878. సదీభిశ్చ. 2-1-20. సదీభిః, చ (సంఖ్యా)

సదీభిస్సహ సంఖ్యా ప్రాగ్భవత్। (వా) సమాహరే చాయ
మిష్యతే। సప్తగణమ్। ద్వైయమునమ్॥

878. సదీవాచకములతో సంఖ్యావాచకము సమసించునదియనవ్యయ్యాభావమగును. (వా) సమాసార్థము సమాహరణమగునపుడే యీసమాసము ప్రవర్తించును. సప్తగణమ్. (సప్తానాం గజ్ఞానాం సమాహరణః) వక్ష్యమాణమగు ద్వైగుసమాస సమును బాధించి దీనిచేనవ్యయ్యాభావము. సప్తగజ్ఞాసమాహరణమని యర్థము. ద్వైయమునమ్. (ద్వయోః యమునయోః సమాహరణః) యమునాద్వయసముదాయము. ఇచట సుప్సలకు లుగభావాదుల నూహించునది.

వివః — భాష్యప్రామాణ్యమువలననీసూత్రమందు సదీపదముచే సదీవిశేషవాచకములకు సదీసామాన్యవాచకములకును గ్రహణముగల్గును. కనుక “సఖ్య

నదమ్" మొదలగునవి నిద్ధించును. "సమాహారేచాయ మిష్యతే" అను వార్తికమున చకారమేవకారర్థకము గానసమాహారమునందే యనెడి యర్థము లభించును.

679. అన్యపదార్థే చ సంజ్ఞాయామ్. 2-1-21. అన్యపదార్థే.
చ, సంజ్ఞాయామ్. (సుప్, నదీభిః)

అన్యపదార్థే విద్యమానం సుబంతం నదీభిస్సహ నిత్యం
సమస్యతే సంజ్ఞాయామ్. విభాషాఽధికారేఽపి వాక్యేన
సంజ్ఞానవగామాదిహ నిత్యసమాసః. ఉన్మత్తగజ్గం నామ
దేశః. లోహితగజ్గమ్॥

679. అన్యపదార్థమున వర్తమానమగు సుప్ప్రత్యయాస్తము నదీవాచక
ములతో సంజ్ఞ గమ్యమానమైనపుడు నిత్యముగ సమసించును. అది యవ్యయిభావ
మగును. ఈసూత్రము విభాషాధికారస్థమయినను సమాసమవలననే సంజ్ఞ గమ్య
మానమగును గానసీసూత్రముచే విధింపబడు సమాసము నిత్యమగును. వాక్యము
నిష్పత్తమగును. ఉన్మత్తగజ్గమ్. (ఉన్మత్తాగజ్గాయస్మిన్) ఇది యొకదేశమునకు
సంజ్ఞ. ఇట్లే "లోహితగజ్గమ్" అనునదియును.

680. సమాసాస్తాః. 5-4-69.

ఇత్యధికృత్య॥

680. ఇది యధికారసూత్రము. అయిదవయద్యాయమున నాల్గవపాదా సము
వరకు సీసూత్రమధికృతమగును. సూత్రమున సమాసపదము భాష్యప్రామాణ్య
మువలననలౌకికవిగ్రహవాక్యబోధకమని గ్రహించునది. కాన నలౌకికవిగ్రహ
మందు సమాససంజ్ఞతో సమముగనే ఉజాదినమాసాస్తప్రత్యయములగును. అస్త
శబ్దము తుదియవయమును బోధించును. కావున సమాసాస్తములు సమాసావయ
వములగును.

681. అవ్యయిభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః. 5-4-107. అవ్య
యిభావే, శరత్ప్రభృతిభ్యః (ఉచ్)

శరదాదిభ్యష్టవ్ స్యాత్ప్రమాసాస్తోఽవ్యయిభావే. శరద
స్సమీపముపశరదమ్. ప్రతివిపాశమ్. శరద్, విపాశ్, అనన్,
మనన్, ఉపానహ్, దివ్, హిమవత్, అనదుహ్, దిశ్,
ద్యుశ్, విశ్, చేతన్, చతుర్, త్యద్, తద్, యద్, కియత్.
జరాయాజరన్ చ. ఉపజరనమ్. ప్రతిపరనమనుభ్యోక్ష్యః.
యస్యేతిచ. ప్రత్యక్షమ్. అక్షః పరమితివిగ్రహే సమాసాస్త
విభాససామర్థ్యాదవ్యయిభావః. పరోక్షేతిదివిపాతనాత్ఫర

స్వ్యాకారాదేశః। పరోక్షమ్। పరోక్షప్రయోక్యాది తు అర్కఅద్య
చ। సమక్షమ్। అన్యక్షమ్॥

681. శరదాదిగణమున పఠింపబడిన శరద్ విపాళో మొదలగుశబ్దముల న్నమునగలయవ్యయ్యాభావముకంటె టచ్ ప్రత్యయము (సమాసమునకన్తావయవమై) వచ్చును. ఉపశబ్దమే (శరదఃసమీపమ్) సామీప్యార్థము నందవ్యయ్యాభావము. టచ్ ప్రత్యయము. అమ్భావము. ప్రతివిపాళమ్. “అక్షణేనాధిప్రతీ” (672) సూ. చే సమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. సుబుక్కు. సుబుత్పత్తి. టచ్ ప్రత్యయము సమాసావయవమే గాన “నావ్యయ్యాభావత్” (661) సూ. చే సమ్భావము. శరదాదిగణమును చూపుచున్నాడు :— శరద్ విపాళో అనన్ మనన్ ఉపానహ్ దివ్ హిమవత్ అనడుహ్ దివ్ ద్యౌ వివ్ చేతన్ చతుర్ త్యద్ తద్ కియత్. “జరాయా జరన్ వ” జరాశబ్దమునకు జరసాదేశమగును. ఇది గణసూత్రము. విభక్తిపరముగలేనపుడు “జరాయాజరసన్యతరస్యామ్” (228) సూ. చే జరసాదేశమప్రాప్తమగుచుండ దీనిచేనది విధింపబడెను. ఉపజరసమ్. (జరాయాస్ఫుటీవమ్) సామీప్యార్థముననవ్యయ్యాభావము టచ్ ప్రత్యయము జరసాదేశము అమ్భావము వగును.

“ప్రతిపరసమనుభ్యోక్షః” ఇదియు గణసూత్రము. ప్రతి పరసమ్ అను పీనికంటె పరమగునక్షిశబ్దమునకు గణమున పాఠమును చేయవలయును, “యస్యే తివ” (టచ్ ప్రత్యయము తద్ధితము గాపుననది పరమగునపుకీకారలోపమగునని సూచించుటకు చూపబడినసూత్రము) ప్రత్యక్షమ్. (అక్షణే ప్రతి) కన్నులకెదురుగ నని యుర్థము. “అక్షణేనాధిప్రతీ” (672) సూ. చే సమాసము. టచ్ ప్రత్యయము సుబుక్కు. ప్రత్యక్షీ + ల అని యుండవలెకారలోపము. మరలనుష్టు. అమ్భావము. అవ్యయముగానట్టి పరశబ్దముకంటె పరమగునక్షిశబ్దమునకునీగణమున పాఠము చెప్పబడెను. గణపాఠమునకు టచ్ ప్రత్యయము ఫలము. రసుకనట్టిపాఠసామర్థ్యము వలన అనవ్యయమగు పరశబ్దము “అక్షః పరమ్” అనునిగ్రహమున నక్షిశబ్దముతో నవ్యయ్యాభావసమాసమొందునని చెప్పవలయును. పరోక్షమ్. (అక్షః పరమ్) అవ్యయ్యాభావసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. సుష్టులకు లుక్కు. “పరోక్షే లిట్” (3-2-115) అనుసూత్రమున “పరోక్షీ” అను పాఠిని నిర్దేశమునలన పరశబ్దమునకన్తాదేశముగనోకారమాదేశమగును. “ఏజః పదాంతాదతి” (87) సూ. చే పూర్వరూపము. విశిష్టముకంటెసుబుత్పత్తి. అమ్భావము. ఇంద్రియములకవిషయ మని యుర్థము. పరోక్షక్రియా ఇత్యాద్యుత్పత్తులందు “పరోక్ష” అనురూపము “పరోక్షమస్యాస్తి” అనునర్థమున “అర్కఅవిభ్యోక్షద్” (5-2-121) సూ. చే టచ్ ప్రత్యయమును పిదప టచ్ ప్రత్యయముచేసిన సిద్ధమగును. సమక్షమ్ (అక్షణేయోగ్యమ్) అన్యక్షమ్ (అక్షణేనాధిప్రతీ) అనురూపములప్రక్రియను యథా పూర్వముగ నెరుగవలయును.

682. అసశ్చ. 5-4-108. అసః, చ (ఁచ్, అవ్యయాభావే)
అన్నస్తాదవ్యయాభావాబ్హిస్స్యాత్॥

682. అన్ అస్తమందుగల అవ్యయాభావసమాసముకంటె ఁచ్ ప్రత్యయము సమాసాస్తమగును.

688. సస్తద్ధితే. 6-4-144. నః, తద్ధితే (భస్య, లోపః, ఁః)
నాస్తస్య భస్య ఛేర్లోపః స్యాత్తద్ధితే ఉపరాజమ్ అధ్యాత్మమ్॥

688. తద్ధితప్రత్యయముపరమగునపుడు నకారాస్తమ భసంజకమునగు దానియొక్క టసంజకమునకు లోపమగును. ఉపరాజమ్. (రాజః సమీపమ్) సాహిప్యార్థమునందవ్యయాభావసమాసము. అసశ్చ (682) సూ. చే ఁచ్ ప్రత్యయము. సుప్సలకు యిక్కు. ఉపరాజన్ + అ అనియుండనీమాత్రముచే అన్ అనుదానికీ లోపమగును. ఉపరాజ శబ్దముకంటె మునున్నది. అచ్చావము. ఇచ్చే "అధ్యాత్మమ్" అనుచోటున ప్రక్రియనెరుగవలయును. విధిత్వర్థమందవ్యయాభావము ఆత్మని అనుసది విగ్రహవాక్యము.

684. నపుంసకాదన్యతరస్యామ్. 5-4-199. నపుంసకాత్, అన్యతరస్యామ్ (అసః, అవ్యయాభావే, ఁచ్)
అన్నస్తం యత్క్రీబం తదస్తాదవ్యయాభావాబ్హిస్స్యాత్
ఁ. ఉపచర్యమ్. ఉపచర్య॥

684. అన్నస్తమగునపుంసకలింగశబ్దము న్నపుంచుగల యవ్యయాభావ సమాసముకంటె వికల్పముగ ఁచ్ ప్రత్యయమగును. ఉపచర్యమ్-ఉపచర్య. (చర్యణః సమీపమ్) సమీప్యార్థమునందవ్యయాభావము. ఁచ్ ప్రత్యయము. పూర్వసూత్రముచే టిలోపము. అచ్చావము. ఉపరాజమందు ఉపచర్య అని యగును.

685. నదీపౌర్ణమాస్యాగ్రహయణీభ్యః. 5. 4-110. (ఁచ్, అన్యతరస్యామ్).

వా ఁచ్ స్యాత్. ఉపనదమ్. ఉపనది. ఉపపౌర్ణమాసమ్.
ఉపపౌర్ణమాసి. ఉపాగ్రహయణమ్. ఉపాగ్రహయణీ॥

685. నదీ పౌర్ణమాసీ అగ్రహయణీ వీనిలోనే యయననాకళిదు స్తమందుగల యవ్యయాభావసమాసముకంటె ఁచ్ ప్రత్యయము వికల్పముగనగును. ఉపనదమ్. ఉపనది. (నద్యాస్సమీపమ్) ఁచ్ ప్రత్యయము. సుప్సలకు యిక్కు. ఉపనదీ + అ అనియుండ "యస్యేతిచ" (312) సూ. చే నీకారలోపము. విశిష్టముకంటెనుప్పు అచ్చావము. ఉపనది. ఇది అచ్చురానటిరూపము. ఉపనదీ

అనుచోట “హ్రస్వోనపుంసకే” (౪౪౪) సూ. చే. హ్రస్వము. విశిష్టముకంటె నుత్పన్నమైన సుప్యసకు “అవ్యయాదావ్” (౪౪౫) సూ. చే యిక్కగును. ఇట్లే ఉపపౌర్ణమాసమ్ ఉపపౌర్ణమాసీ మొదలగురూపములప్రక్రియనెరుంగునది.

౪౪6. యయః 5-4-111. (టచ్, అవ్యయాభావే, అన్యతరస్యామ్)

యయస్తదవ్యయాభావాబ్జాన్యస్యాత్. ఉపసమిధమ్।
ఉపసమిత్॥

౪౪6. యయప్రత్యాహారవర్ణమస్తమందుగల యవ్యయాభావసమాసముకంటె టచ్ ప్రత్యయము వికల్పముగనగును. ఉపసమిధమ్. సామీపార్థమందవ్యయాభావము. టచ్చు. సుల్లుక్కు. విశిష్టముకంటెనుప్య. అమ్భావము. టచ్చురాసపుడు ఉపసమిత్ అని యగును.

వివ :— ఈసూత్రముచే వికల్పముగటచ్ ప్రత్యయము ప్రాప్తిండుచుండు నిత్యముగ టచ్ ప్రత్యయముకొఱకు శరదాదిగణమున యు స్థములకు పాఠము చేయబడెనని తెలియునది.

౪౪7. గిరేశ్వ సేనకన్య. 5-4-112. గిరేః, చ, సేనకన్య (టచ్, అవ్యయాభావే, అన్యతరస్యామ్.)

గిర్వస్తదవ్యయాభావాబ్జాన్యస్యాత్. సేనకగ్రహణం
పూజార్థమ్। ఉపగిరిమ్। ఉపగిరి॥

౪౪7. గిరిశబ్దమస్తమందుగల యవ్యయాభావముకంటె టచ్చు విభాషగ నగును. “అన్యతరస్యామ్” అనునదనువర్తిండుటచేతనే వికల్పము సిద్ధమగును గానసూత్రమున సేనకగ్రహణము ఋషిస్మరణమువలనగలుగు పుణ్యముకొఱ కగును. సేనకుడననొకవై యారతదాదావ్యుడు. ఉపగిరిమ్. సామీప్యముకందవ్యయాభావము. టచ్చు. టజభావమందు “ఉపగిరి” అని యగును.

అవ్యయాభావప్రకరణముసమాప్తము.

17. తత్పురుషప్రకరణము

668. తత్పురుషః. 2-1-22.

అధికారోఽయం ప్రాగ్భూప్రహేః॥

668. ఈసూత్రము “శేషో బహుప్రహేః” అనుసూత్రమువలన తత్పురుషమగును. ఉత్తరసూత్రములందువస్థితమై వాచితే విధింపబడు సమాసమునకు తత్పురుషసంజ్ఞను బోధించుచుండును.

689. ద్విగుశ్చ. 2-1-23. ద్విగుః। చ। (తత్పురుషః)

ద్విగురపి తత్పురుషసంజ్ఞస్యాత్। ఇదం సూత్రం త్యక్తుం శక్యమ్। సంఖ్యాపూర్వోద్విగుశ్చేతిపతిత్వా సంజ్ఞాద్వయసమావేశస్య సువచత్వాత్। సమాసాస్త్యః ప్రయోజనమ్। పఞ్చరాజమ్॥

683. ద్విగుసమాసముగూడ తత్పురుషసంజ్ఞకమగును. “సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః” (734) అను వక్ష్యమాణద్విగుసంజ్ఞావిధాయకసూత్రముననే సముచ్చయార్థకచకారమును పఠించినచో ద్విగుతత్పురుషసంజ్ఞలకు సమావేశము సిద్ధమగును గానసీసూత్రమునకావశ్యకత లేదు. ద్విగువునకు తత్పురుషసంజ్ఞను విధించుటవలన పఞ్చానాం రాజాం సమాఖ్యరః అనునర్థమున విధింపబడు ద్విగుసమాసమునకును “రాజాహస్పతిభ్యష్టత్” (782) సూ. చే తత్పురుషసమాసమునకు విధింపబోవు సమాసాంతర్భక్త్యయము సిద్ధమగును. పఞ్చరాజమ్.

వివ :— “అకదారాదేకా సంజ్ఞా” (283) సూ. చే ద్విగుసంజ్ఞ తత్పురుషసంజ్ఞను బాధించును గానసంజ్ఞాద్వయసిద్ధికై పేరుగసూత్రముండవలయుననెడి భావముతోసీసూత్రము విధింపబడియెను. అట్టిసంజ్ఞాద్వయసమావేశము ద్విగుసంజ్ఞావిధాయకసూత్రమున సముచ్చయార్థకచకారపఠనమువలననే ఫలించును గానపేరుగసూత్రమావశ్యకము గాదని యాశయము. “సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః” అనుసూత్రమును విభజించి “సంఖ్యాపూర్వః” అనుయోగముచే “తద్వికాశః” అను సూ. చే విహితమగువానికి తత్పురుషసంజ్ఞను విధించి, ద్విగుః అనురెండవయోగముచే వానికి ద్విగుసంజ్ఞను విధించినను రెండుసంజ్ఞలకు వ్యాయము సిద్ధమగుచుండ చకారము సంజ్ఞలకు సమావేశమును బోధించునని గ్రహించునది.

890. ద్వితీయాశ్రితాతపతతగతాత్యస్తప్రాప్తావన్నైః॥ 2-1-24.
ద్వితీయా, శ్రితా... ..వన్నైః (తత్పురుషః, విశాషా.
సమాసః, సుపా.)

ద్వితీయాస్తం శ్రితాదిప్రకృతికైస్తుబి నైస్సహ వా
నమస్యతే, స తత్పురుషః॥ కృష్ణం శ్రితః॥ కృష్ణశ్రితః॥
దుఃఖమతీతో దుఃఖాతీతః॥ (వా) గమ్యాదీనామపసంఖ్యా
నమ్॥ గ్రామం గమీ॥ గ్రామగమీ॥ అన్నం బుభుక్షుః॥ అన్న
బుభుక్షుః॥

890. ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే ద్వితీయా అనుదానికి ద్వితీయాస్త
మనునర్థము లభించును. సుపా అనునది “శ్రితా....వన్నైః” అనుదానికి విశేష్య
మగుటవలన బహువచనాస్తముగ విశరిణావమునొందును. తదనన్విధివలన
“సుబి నైః” అనునర్థము గలుగును. అందుచే శ్రితాదికబ్ధములు శ్రితాదికబ్ధభుటిత
సమదాయములందు లాక్షణికములని గ్రహించవలయును. ద్వితీయావిభక్త్యస్త
మగుపదము శ్రితాదికబ్ధములు ప్రకృతులుగగల సుబి నైఃములతో వికల్పముగ సమ
సి-చును అదియు తత్పురుషసంజ్ఞకమగును అని సూత్రార్థము. కృష్ణం శ్రితః. (కృష్ణం
శ్రితః) దుఃఖాతీతః. (దుఃఖమతీతః) కృష్ణ+అమ్, శ్రిత+సు అనియ్యు,
దుఃఖ+అమ్, అతీత+సు అనియు క్రమముగనలొకికవిగ్రహములు. ఇచటి
కృష్ణమ్ దుఃఖమ్ మొదలగు ద్వితీయాస్తములు శ్రితః అతీతః మొదలగు సుబి న
ములతో సమసించినవి. అలొకికవిగ్రహమందే సమాససంజ్ఞ ప్రవర్తించుటచే
సమాసావయవములగు అలొకికవిగ్రహమందే సమాససంజ్ఞ ప్రవర్తించుటచే సమా
సావయవములగు సుప్రత్యయములకు “సుపోధాతు” (854) సూ. చే లక్క
గును. సూత్రమున ద్వితీయాస్తము ప్రథమానిర్విష్టమగుటచే ద్వితీయాస్తమునకుప
సరససంజ్ఞయుండును గాన “ఉపసరసం పూర్వమ్” (858) సూ. చే. పూర్వవి
పోతమగును. సమాసమునకు “కృత్తద్వితీ” సూత్రముచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ యుండుట
వలన మరలననుదాయముకంటె సుబుత్పత్తియగును. మహావిభాషాధికారమువలన
పక్షమందు “కృష్ణంశ్రితః” ఇత్యాదివాక్యములునుండును. (వా) గమీ బుభుక్షుః
ఇత్యాదులగు గమ్యాదిప్రకృతికనుబి నైఃములతోగూడ ద్వితీయాస్తము సమసించునని
చెప్పవలయును. గ్రామగమీ (గ్రామంగమీ) అన్నబుభుక్షుః (అన్నంబుభుక్షుః)
ఇత్యాదులుదాహరణములు.

891. స్వయంతేన. 2-1-25. స్వయమ్, తేన, (సుపా, తత్పు
రుషః)

ద్వితీయేతి స సంబిద్యతే॥ అయోగ్యత్వాత్॥ స్వయం
కృతస్వావృత్యం స్వావృత్యం॥

001. స్వయమ్ అనునవ్యయము క్తప్రత్యయాస్తముప్రకృతిగగల సుబి
 శ్మతో సమసించునదియుతత్పురుషసంజకమగును. అత్యనా అనునన్తముగల
 స్వయమ్ అనునవ్యయము కర్తృర్థకమగుటచే ద్వితీయాస్తమగుట సంభవింపదు గాన
 పూర్వసూత్రోపాత్తమగు ద్వితీయాపదమీసూత్రముననుసరింపదు. స్వాయం
 కృతిః. (స్వయంకృతస్యావత్యమ్) ఇచట కృతః అనుక్తప్రత్యయాస్తప్రకృతిక
 సుబిఃముతో స్వయమ్ అనునవ్యయము సమసించినది. సుబ్లుక్కుమొదలగువానిని
 యథాపూర్వముగ తెలియఁదగును. స్వయంకృతః అనియగును. దీనికంటె స్వయం
 కృతస్యావత్యమ్ అనునర్థమున షష్ఠ్యస్తవగు స్వయంకృతకబ్ధముకంటె "అతః" (4-1-85)
 అనుసూత్రముచే షష్ఠ్యప్రత్యయవగును. స్వయంకృత + జన్ + ఇ అని
 యుండను. ప్రాతిపదికావయవమగు సుప్పూకకు లుక్కుగును. స్వయంకృత + ఇ
 అనియుండ "యస్యేతి చ" (312) సూ.చే అకారలోపము. "తద్దితేవ్యచామాదేః"
 (7-2-117) సూ.చే నాదికృద్ధి యగును. స్వాయంకృతి అనికాగా తదితాస్తమగుటచే
 విశిష్టమునకు ప్రాతిపదికనంజ్ఞ యుండఁజవలెన సముదాయముకంటె సుబుత్పత్తి
 యగును. స్వాయంకృతిః అని నిధించును.

వివ :— స్వయమ్ అనునవ్యయమునకు పెరితీగ సమాసమును విధింప
 వచో కృత మొదలగు శ్లఘులకంటెనే షష్ఠ్యప్రత్యయము మొదలగునవి వచ్చి
 యుండును. స్వయంకృతిః మొదలగునవికరూపములు కావలసివచ్చును. సమా
 సమును విధించినచో సమస్తపదముకంటె తద్దితప్రత్యయమువచ్చును గాని తదస్త
 ర్భూతములగు కృతాదిశ్లఘులకంటె రావుగానవిష్టసిద్ధియగునని భావము.

002. ఖట్వాక్షేపే. 2-1-28. ఖట్వా, క్షేపే (క్రేన, సుపా,
 ద్వితీయా.)

ఖట్వాప్రకృతికిం ద్వితీయాస్తం క్తాస్తప్రకృతికేన సుబి
 నేన సమస్యతే, విందాయామ్। ఖట్వారూఢో జాల్మః॥
 విత్యసమాసోఽయమ్। న హి వాక్యేన విందా గమ్యతే॥

002. ద్వితీయా క్రేన సుపా అనునవిప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదస్త
 బోధకములగును. ఖట్వాశ్లఘుము ఖట్వాప్రకృతికమందు లాక్షణికము. ఖట్వాశ్లఘు
 ప్రకృతికద్వితీయాస్తము క్తాస్తప్రకృతికసుబిఃముతో వింద ప్రతీయమానమగు
 నవుడు సమసించునని సూత్రార్థము. ఖట్వారూఢః జాల్మః. (ఖట్వా +
 అమ్అరూఢ + సు) అరూఢ + సు అను క్తాస్తప్రకృతిక సుబిఃముతో ఖట్వా +
 అమ్ అను ద్వితీయాస్తము సమసించినది. సుబ్లుగాదులూహ్యంబులు. జాల్మః అన
 నాలోచనము లేకుండ పరీచేయువాడు. ఇట్టి వింద సమాసమువలననే గమ్యమాన
 మగును. ఈసూత్రముచే విధింపబడు సమాసమును విత్యసమాసముగ నెరుగునది.
 వింద ప్రతీయమానమగునవుడే యీసూత్రముచే సమాసము ప్రవర్తించును గాన
 "ఖట్వారూఢః" అనుపముదాయముచేతనేగాని వాక్యముచేనసమీక్ష్యకారిత్వరూప

మగు వింద ప్రతీయమానము గాకపోవుటచే సమాసము వైకల్పికమనుచితవశము లేదు. అనగా లౌకికవిగ్రహవాక్యము లేదని యాశయము.

వివ :— బ్రహ్మచారి స్వాశ్రమవిహితములగు నియమములనన్నిటిని నతివిగృహస్థాశ్రమమును స్వీకరించునపుడు మంచముపై పండుకొనవలయును. అంత వరకధర్మమునమే వానికి విహితము. అట్టి నియమము నతిక్రమించి బ్రహ్మచర్యమునందే ఖట్వారోహణమును చేసినవాడు ఖట్వారూఢుడగును. కనుకనా పదమువలనఁజేరి వింద ప్రతీయమానమగును. ఇది రూఢశబ్దమగుటచే ఖట్వారోహణము లేకున్నను విషిద్ధాచారమును జేయువారినందరిని బోధించును.

883. సామి. 2-1-27. (తేన, సుపా)

సామికృతమ్॥

883. సామి అనునది సగమనునర్థమును బోధించునవ్యయము. సామి అనునవ్యయము క్తానప్రకృతిః సుబ స్తముతో సమసించును. సామికృతమ్ సమాసముగాన దీనికి తథితా స్తము "సామికృతిః" (సామికృతస్యావత్కమ్) అని యగును. సమాసముగానిచో సామికార్తిః అని యయ్యెడిది.

884. కాలాః. 2-1-28. (తేన, ద్వితీయా.)

క్తేనేత్యేవ. అనత్యస్తసంయోగార్థం వచనమ్. మాస ప్రమితః ప్రతిపచ్చస్త్రీః॥ మాసం పరిచ్ఛేత్తుమారభివా నిత్యర్థః॥

884. కాలాః అనుచోట బహువచనముండుటచే కాలశబ్దము స్వరూపము నకుగాక కాలవాచకములకు గ్రహణమునుబోధించును. కాలవాచకములు ప్రకృతిగల ద్వితీయా స్తములు క్తప్రత్యయా స్తప్రకృతికసుబ స్తములతో వికల్పముగ సమసించును. క్తేన అనుపదముననుప ర్తింపక "కాలా అత్యస్తసంయోగేచ" అని యేకసూత్రమునే చేయవలసియుండ "కాలాః" అని యోగవిభాగమును చేయుటవలననీసూత్రమునమాత్రము "క్తేన" అనునదనుప ర్తించుననియు అత్యస్తసంయోగములేనపుడు సమసించుననియు సర్థమును తెలియదగును. మాసప్రమితః. (మాసంప్రమితః) కాలవాచక ప్రకృతికద్వితీయా స్తమగు "మాసమ్" అనునది ప్రమితః అను క్తప్రత్యయా స్తప్రకృతికసుబ స్తముతో సమసించినది. సుబ్బుగాదులగును. పాఠ్యమినాటి చంద్రుడు మాసపరిచ్ఛేదమునకారంభించినాడని యర్థము. ఇట్టి చంద్రునకు మాసముతోనత్యస్తసంయోగములేకున్నను సమాసము సిద్ధమగును.

885. అత్యస్తసంయోగే చ. 2-1-29. అత్యస్తసంయోగే, చ (కాలాః, సుపా.)

కాలా ఇత్యేవ. అ క్తానార్థం వచనమ్. ముహూర్తం సుఖమ్. ముహూర్తసుఖమ్॥

885. తన అనునది సూత్రములోనికనువ రించదు. కాలవాచక ప్రకృతికములగు ద్వితీయాస్తములు సుబస్తముతో అత్యస్తసంయోగము గమ్యమాన మెనపుడు సమసిండును. క్తప్రత్యయా ప్రకృతికముకంటె నన్యమగు సుబస్తముతో సమాసమువచ్చుటకీసూత్రము. (యోగవిభాగఘ్న) ముహూర్తసుఖమ్. (ముహూర్తం సుఖమ్) ముహూర్తపరిమితకాల మంతయును వ్యాపించు సుఖమని యర్థము. కావున సమస్తమానపదార్థములకత్యస్తసంయోగమున్నది.

ఇది ద్వితీయాశక్తురుషము.

886. తృతీయా తత్కృతార్థేన గుణవచనేన. 2-1-30. తృతీయా, తత్కృత, అర్థేన, గుణవచనేన (సుప్, సుపా.)

తత్కృతేతి య పతృతీయాకిమ్. తృతీయానం తృతీ యా న్తార్థకగుణవచనేన, అర్థశబ్దేన చ, సహ ప్రాగ్వత్. శబ్దాలయా ఖణ్డః, శబ్దాలాఖణ్డః, దాన్యేనార్థో దాన్యార్థః, తత్కృతేతి కిమ్, అజ్ఞా కాణః.

886. సూత్రమున “తత్కృత” అనునది లోపించినతృతీయావిభక్తిగలది. (తత్కృతేన) తృతీయా అనునది తదన్వేదిచే తృతీయాస్తమును బోధించును. “తత్కృత” అనునది “గుణవచనేన” అనుదానికి విశేషణము. “తత్కృతేన గుణవచనేన” అవి యన్వయమును చేయవలయును. తృతీయాస్తమును పరామర్శించు తచ్ఛబ్దము లక్షణచే తృతీయాస్తముయొక్క యర్థమును బోధించును. కాన “తత్కృతేన” అనుదానికి “తృతీయాస్తముతో చేయబడినదనునర్థము ఫలించును. గుణవచనమనుచోట వచనగ్రహణమువలన గుణోపసర్గనద్రవ్యవాచకము నకు గ్రహణము. తృతీయాస్తము తృతీయాస్తముచే చేయబడిన గుణమును బోధించుకబ్దముతోను ధనవాచకమగునర్థశబ్దముతోను సమసిండును. శబ్దాలాఖణ్డః. (శబ్దాలయా ఖణ్డః) ఖణ్డః (శకలము) అనునది ఖండనమును గుణముపసర్గనముగ గల ద్రవ్యమును బోధించును. శబ్దాల అనునది ఆహారధృతిశేషమునకునంజ. శబ్దాలయా అను తృతీయాస్తము స్వార్థమగునాయుధ విశేషముచే చేయబడిన ఖండనగుణవాచకమగు ఖణ్డశబ్దముతోసమసింపినది. దాన్యార్థః. (దాన్యేనార్థః) దాన్యేన అను తృతీయాస్తమర్థశబ్దముతో సమసింపినది. తత్కృతేతి కిమ్, శబ్దాలా ఖణ్డః ఇత్యాదులు వక్ష్యమాణమగు “కర్తృకరణే కృతా బహులమ్” (888) అను సూత్రముచేతనే సిద్ధించును గానసీసూత్రమున “తత్కృత” అనుదానికి ప్రయోజన మేమని ప్రశ్నాశయము. తృతీయాస్తము గుణవచనముతో సమసింపినచో తత్కృతమగు గుణమునుబోధించుకబ్దముతోనే సమసిండునుగానియితరముతో సమసింపదను నిమిషమును జెప్పుటకు “తత్కృత” అనునది సూత్రోపాత్తమైనది. అందువలన “అజ్ఞా కాణః” అనుచోట సమాసము వాతమగును. దుష్కర్మాదులచే

సంధత్వగుణము గల్గినది గావితృతీ యాస్తార్థమగు నేత్రముచే గలుగలేదు. అని సమాధానాశయము.

697. పూర్వసదృశసమోన్యార్థకలహనిపుణమిశ్రశక్తైః. 2-1-31.

(తృతీయా)

తృతీయాస్తమేతైః ప్రాగ్వత్. మాసపూర్వః. మాతృ
సదృశః. పితృసమః. ఊన్యార్థే. మాషోనం కర్తావణమ్.
మాషవికలమ్. వాక్కలహః. ఆచారనిపుణః. గుణమిశ్రః.
ఆచారశక్త్యః. మిశ్రగ్రహణే సోపసర్గస్యాపి గ్రహణమ్.
మిత్రంచానుపసర్గమసన్ధావిత్వత్రానుపసర్గగ్రహణాత్. గుడ
సమ్మిత్రా దానాః. (వా) అవరసోపసంఖ్యానమ్. మాసే
నావరో మాసావరః॥

697. పూర్వ....శక్తైః అనునది పూర్వాదిశక్తైఃశబ్దములు ద్వంద్వసమా

నము. తృతీయాస్తము పూర్వ సదృశ సమ ఊన్యార్థ కలహ నిపుణమిశ్ర శక్త్య అను
శబ్దములతో వికల్పముగ సమసించును. ఊన్యార్థ అను పదముచే ఊనశబ్దార్థావచకము
లగు వికల హీన మొదలగు శబ్దములు గ్రహింపబడును. మాసపూర్వః. (మాసేన
పూర్వః) మాతృసదృశః. (మాత్రా సదృశః) పితృసమః. (పిత్రా సమః) ఊన్యార్థ
ములు :— మాషోనమ్. (కర్తావణమ్) (మాషేణోనమ్) మాసమనుపేగుగల
పరిమాణముచే తక్కువైనది. మాషవికలమ్. (మాషేన వికలమ్) వాక్కలహః.
(వాచా కలహః) ఆచారనిపుణః. (ఆచారేణ నిపుణః) గుణమిశ్రః. (గుడేన
మిశ్రః) ఆచారశక్త్యః. (ఆచారేణ శక్త్యః) ఇవటి సమసదృశశబ్దయోగముందు “తుల్య
రైరతుల్యపమాణ్యామ్” (633) అనుసూత్రముచేతను, పూర్వాదిశబ్దముల యోగ
మొందీసమాసవిధానసామర్థ్యమువలనను మాసాదిశబ్దములకంటె తృతీయ వచ్చునని
తెలియనగును. సూత్రమున మిత్రపదముచేనుపసర్గ సహితముగు మిత్రశబ్దమునకును
గ్రహణము కల్గును. తృతీయాస్తముకంటె వరము ఉపసర్గరహితమునగు మిత్ర
శబ్దము సంధిభిన్నాభ్రమందన్తోదాత్త మగునను నర్థముగల “మిత్రం చానుపసర్గ
మసన్ధా” (62-151) అను సూత్రముదలి యుపసర్గగ్రహణము తప్పి స్వరము
లందు మిత్రశబ్దముచే నుపసర్గసహితమగువానికిని గ్రహణము కల్గునని బోధించును.
కావున “గుడసమ్మిత్రాః దానాః” (గుడేన సమ్మిత్రాః) అనుబోధ సమ్ అనుపస
సర్గపూర్వకమిశ్రశబ్దముతో తృతీయాస్తము సమసించిగది. (వా) అవరశబ్దమునకును
తృతీయాస్తముతో సమాసమును చెప్పవలయును. మాసావరః. (మాసేన
అవరః.)

698. కర్తృకరణే కృతా బహుళమ్. 2-2-32. కర్తృకరణేకృతా,
బహుళమ్ (తృతీయా)

కర్తృకరణే చ తృతీయా కృదనేన బహుళం ప్రా
గ్యత్ హరిణా త్రాతో హరిత్రాతః నఖైర్నిన్నో నఖ
భిన్నః॥ కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్॥
నఖనిర్విన్నః॥ కర్తృకరణే ఇతి కిమ్ భిక్షభిరుషితః॥ హేత
వేషా తృతీయా॥ బహులగ్రహణం సర్వోపాదివ్యభిచార
ర్థమ్॥ తేన దాత్రేణ లానవానిత్యాదౌ నః కృతా కిమ్ కాషైః
పచతితరామ్॥

608. కృతా అనునది తదస్తబోధకమగును. కర్తృకరణశబ్దములకు సమా
హరద్వంద్వముచేసి సప్తమీవిభక్తిని చేసిన కర్తృకరణే అని సిద్ధమగును. కర్తృ
మందుగాని కరణార్థమందుగాని ఏహితమగు తృతీయావభక్తియై స్తమందుగల శబ్దము
కృదస్తముతో బహుళముగ సమసింపబడును అదియు తత్పురుషసంజ్ఞకమగును. హరి
త్రాతః. (హరిణా త్రాతః) ఇదిట హరిణా అను కర్తృకతృతీయాస్తము త్రాత
అను కృదస్తముతో సమసింపబడును. నఖభిన్నః. (నఖైః భిన్నః) కృత్తృత్తమము
గ్రహింపబడునపుడు గతిసంజ్ఞకముగాని కారకముగాని పూర్వమందున్నచో తద్వి
శిష్టమే కృదస్తమగును, గతికారకసమభివ్యాహరములేనపుడు కేలమే కృక
మగును అనుసర్థముగల “కృద్గ్రహణపరిభాష”చే గతికారకపూర్వకమగు కృదస్త
ముతోగూడ సమాసమగును. కాన “నిర్విన్నం” అనుదానితో తృతీయాస్తము సమ
సింపబడును. నఖనిర్విన్నః. (నఖైర్నిర్విన్నః). కర్తృకరణే అనుపదమును తిసివెచి
తృతీయాస్తముకృదస్తముతో సమసింపబడని యర్థమునుచెప్పినచో “హేతా” (671)
అను సూ.చే విధింపబడు తృతీయాస్తముగూడకృదస్తముతో సమసింపవలసినచున్నది.
కాననభిచోటులందు ఏమాసమును వారించుటకై “కర్తృకరణే” అనునది యావశ్య
కము తిందువలన “భిక్షభిరుషితః” అనుచోట హేతుతృతీయాస్తమునకు సమా
సము వారించబడును. బహులగ్రహణమువలన కర్తృకరణార్థములందు ఏహితమగు
తృతీయాస్తమునందుగలదిగూడ నొక్కచోట కృదస్తముతో సమసింపబడు, ఒక్క
చోట మరియొకవిభక్తిస్తముగూడ కృదస్తముతో సమసింపబడునర్థము లభి
ంచును. అందువలన “దాత్రేణ లానవాన్” అనుచోట కరణతృతీయాస్తము క్రవకు
ప్రత్యయాస్తముతో సమసింపబడు. కృతాకిమ్. సుపా అనునది యదికృతమగుటచే
తిజస్తముతో సమాసము ప్రసక్తముగాదు. కర్తాదులచేనాశ్చిద్రమగు చాత్వర్థబోధక
కృదస్తముతోనే సమాసము సిద్ధమగునని శంకాశయము, తిజస్తప్రకృతికపద్ధితాస్త
ముతో (పచతితరామ్) సమాసమును వారించుటకై “కృతా” అనుసదావశ్యకమని
సమాధానాశయము. కాషైః పచతితరామ్.

609. కృత్యైరధిర్భావపచనే. 2-1-33. కృత్యైః, అధికారభావపచనే
(పూర్వసూత్రమ్. సుపా)

స్తుతివిస్తాఫలకమర్తవాదవచనమధికారవచనమ్. తత్ర
కర్తరికరణే చ తృతీయా కృత్యైః సహ ప్రాగ్భవత్. వాత
చేద్యం తృణమ్. కాకపేయా నదీ॥

699. స్తోత్రముగాని నిందగాని ఫలితముగగల యర్థవాదము (ఆరోపితము) అధికారవచనమగును. అధికారవచనమందు కర్తృత్వతృతీయా సము కరణార్థకతృతీయా స్తముగూడ తృత్యప్రత్యయా స్తప్రకృతిక సుచి స్తములతో సమసింపి నదియు తత్పురుషసంజ్ఞకమగును. వాతచేద్యమ్. (వాతేన చేద్యమ్) తృణము. చేద్యశబ్దము శత్యార్థకకృత్యప్రత్యయా స్తము. గాలిచేతను చేపించుటకర్త మైనదని యర్థము. కోమలమైనదనుస్తుతియు చిలహీనమైనదను నిందయునీవాక్యమువలన గమ్యమాసమగును. కాననిదీ యధికారవచనమగును. కాకపేయా. (కాకైః పేయా) నదీ. పేయశబ్దముగూడ శత్యార్థకకృత్యప్రత్యయా స్తము. కాకులచే త్రాగుటకర్త మైన దనియర్థము. నది కూలాలకషణుగ పారుచుుడుటచేనొడ్డునుండియే సులభముగ కాకులకును త్రాగుటకు యోగ్యమైనదనుస్తుతియు, కాకులచే త్రాగుటకు యోగ్యమై నది గానచాలితస్కావనీపగులదనునిందయు ప్రతియమాసమగును. కాననిదియు సధికారవచనమగును. పఃరెండువచనములు ప్రేరీతిగ స్తుతిపాదములు నిందాఫల కములునగునని గ్రహించునది.

700. అన్నేన వృజ్ఞానమ్. 2-1-34. అన్నేన. వృజ్ఞానమ్
(తృతీయా)

సంస్కారకద్రవ్యవాచకం తృతీయా స్తమన్నేన ప్రా
గ్యతే. దచ్చా ఓదనో దధ్యోదనః, ఇహ స్తర్హుతోపసేక
క్రియాద్వారా సామర్థ్యమ్॥

700. వ్యంజనమన సంస్కారకద్రవ్యవాచకము. అన్నశబ్దమునకు సము దాయశక్తిచే ఓదనమనియే యర్థము. సంస్కారకద్రవ్యవాచకమగు తృతీయా స్తము అన్నవాచకముతో విభాషగ సమసింపును. దధ్యోదనః. (దచ్చాఓదనోపసేకః) దధిచేనుపసితమైన (తమవలసిన) నన్నమని యర్థము. దధ్యోదనములక స్తర్హుశ కమగునుపసేకక్రియాద్వారా సామర్థ్యము నూహింపవలయును. లేనిచో దధికి సంస్కారకత్వము ప్రతియమాసముగానేరదు.

701. భక్ష్యేణ మిశ్రీకరణమ్. 2-1-35. భక్ష్యేణ, మిశ్రీకర
ణమ్ (తృతీయా)

గుడేన ఛానాః గుడఛానాః॥ మిశ్రణక్రియాద్వారా సా
మర్థ్యమ్॥

701. మిశ్రీక్రియతేననేన (తిసుబిపివస్తువు దేనిచే కలువబడునో యది) అనువ్యుత్పత్తివలన గుడములు మిశ్రీకరణములగును. కతికములవర్తనమునము

గలది భక్షణార్థమగు వస్తువు భక్ష్యమనబడును. మిశ్రీకరణవాచకమగు తృతీ యాస్తము భక్ష్యవాచకముతో విభాషగనమింపదును. గుడదానాః (గుడేన పద్మ్య క్రితాః దానాః) శరావమున పేదబడిన దాన్యసముదాయము దానశబ్దార్థము. ఇది భక్ష్యమగును. గుడదానాః అనుదానికి చెల్లముతోకలసిన అడుకులని యర్థము. గుడదానములకు మిశ్రీకరణయాద్యారా సామర్థ్యముండుటవలన సమానము నిశ్శేంక ముగ ప్రవర్తించును.

ఇది తృతీయాతత్పురీషము.

702. చతుర్థీ తదర్థార్థబలిహితనుభరక్షితైః. 2-1-38.

చతుర్థీ, తదర్థార్థ.....తైః, (నుప్, నుపా.)

చతుర్థ్యన్తార్థాయ యత్తద్వాచినా అర్థాదిభిశ్చ చతుర్థ్యన్తం వా ప్రాగ్భూతే తదర్థేన ప్రకృతివికృతిభావపిత గృహ్యతే. బలిరక్షితగ్రహణాజ్ఞాపకాత్, యూపాయ దాయ, యూపదాయ.

నేహ! రస్థినాయ స్థానీ! అశ్వయా సాదయస్తు షషినయా సాః!

(వా) అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలిప్తతా నేతి పక్షవ్యయే!

ద్విజాయా అయం ద్విజార్థః సూపః! ద్విజార్థా యదాగూః!

ద్విజార్థం పయః! భూతబలిః! గోహితమ్! గోనుభమ్!

గోరక్షితమ్॥

702. తదర్థమనుచోట తద్వర్ణముచే చతుర్థ్యన్తబోధ్యమగునర్థము వివక్షిత మగును. చతుర్థ్యన్తార్థముకొఱకగునది తదర్థమగును. ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే "చతుర్థీ" అనునది చతుర్థ్యన్తబోధకమగును. "తదర్థార్థ.....తైః" అనునది ద్వంద్వముకలది తృతీయాస్తము. చతుర్థ్యన్తము, చతుర్థ్యన్తార్థమునకై యగు వస్తువును బోధించు నుబ స్థములతోను అర్థ బలి హితనుభ రక్షిత ఇవి ప్రకృతిగ గల నుబ స్థములతోను విరల్పముగ నమనించునదియు తత్పురుషసంజకమగును. భూతబలిః (భూతేభ్యో బలిః) గోరక్షితమ్ (గోభ్యో రక్షితమ్) ఇత్యాదీనమాసము లందు బల్యాదులు చతుర్థ్యన్తార్థములగుభూతాదులకొఱకగుచున్నవి గాన "తదర్థ" వదముచేతనే "భూతబలిః" ఇత్యాదీనమాసములు సిద్ధించుచుండ సూత్రమున పేరుగ బలిరక్షిత శబ్దముగ్రహణము వ్యర్థమై తదర్థవదముచే ప్రకృతివికృతి భావమే (చతుర్థ్యన్తార్థమగువస్తువుప్రకృతియుతదర్థమగువస్తువుప్రకృతియు నెయుండ వలయును.) గ్రహింపబడునని జ్ఞాపనముచేయును. "భూతబలిః" ఇత్యాదులలో భూతా దులకు బల్యాదులకును ప్రకృతివికృతిభావములేకపోవుటచే తదర్థవదమువలన గతార్థ మునాదుగానబలిరక్షితగ్రహణమావశ్యకమగును. ఇట్లుచెప్పబడేననాయ స్థాన ఇత్యా దులలో చతుర్థ్యన్తార్థమగు పాకమునను స్థానీవద్యమగు పాత్రమను ప్రకృతివికృతి భావము లేనందున సమాసావాసము సిద్ధమగును. యూపదాస. (యూపాయ దాయ) ఇవని యూపాయ అనువ దర్థ్యన్తము రక్షితమగు యూపర్థమగునని (నుజ్జము

దలి పశువును గట్టుకొయ్య) దారుపదార్థము (కట్టు) అగుటచే యూపదారువులకు ప్రకృతివికృతిభావమున్నది గానసమాసము సిద్ధమగును. అశ్వభూసః ఇత్యాదులను చెప్పబోవు “షష్ఠీ” (706) అనుసూత్రముచే విధింపబడు షష్ఠీసమాసముచేతనే (అశ్వనాంభూసః) సిద్ధింపచేసికొనవలయునుగాని “అశ్వేభ్యోభూసః” ఇత్యాది విగ్రహమునుజూపి యీసూత్రమందలి తదర్థపదముచే సమాసము వచ్చునమటకు వలెనుదపడు. భూసాదులు తదర్థమలె నను (అశ్వార్థములు) అశ్వభూసాదులకు ప్రకృతివికృతిభావము లేకుండుటచే నేతత్సూత్రవిహితసమాసము ప్రవర్తించదవి గ్రహించునది.

(వా) ఉత్తర్యర్థమునకు అర్థశబ్దముతో నిత్యముగ సమాసమగుననియు పితృష్యముయొక్క లింగమే యాసమాసమునకుగగుననియును తెప్పవలయును. మహావిభాషాధికారమువలననర్థపదముతో వికల్పముగనే సమాసము రావలసి యుండ తన్నివారణమునకై నిత్యసమాసము చెప్పబడెను. అర్థశబ్దము (ఉత్తర పదము) పుంలిజమగుటవలన (విశేష్యమే లిజమైనను) “పరవలిజం ద్వంద్వ తత్పురుషయోః” (816) అను సూ. చే సమాసము నిత్యపుంలిజముగావలసి వచ్చునను యాశయముతో విశేష్యలిజము విధింపబడెను. ద్వితీయాయం ద్వితీయః (సూపః) నిత్యసమాసమగుట నస్పష్టపరవిగ్రహము చూపబడెను. సూపః అను విశేష్యము పుంలిజమగుటచే సమాసముగూడ తలిజమే యగును. విశేష్యలిజమును చెప్పినందులకు ప్రయోజనమును జూపుచున్నాడు:—ద్వితీయార్థా (యవాగూః) విశేష్య మగు యవాగు స్త్రీలిజమగుటచే సమాసము స్త్రీలిజమగును. ద్వితీయార్థమ్. (పయః) విశేష్యము నపుంసకలిజము గానసమాసము నపుంసకమైనది. భూతబలిః (భూతే భ్యో బలిః) గోహితమ్. (గోభ్యోహితమ్) గోసుఖమ్. (గోభ్యసుఖమ్) గోరక్ష తమ్ (గోభ్యో రక్షితమ్).

ఇది చతుర్వీతత్పురుషము.

703. పశ్చాహీ భయేన, 2-1-37. పశ్చాహీ, భయేన.

చోరాద్యయమ్. చోరభయమ్. (వా) భయభీతభీతిభీతి
రితి వాచ్యమ్. పృకభీతః. పృకభీతిః. పృకభీతః॥

703. సూత్రమున భయశబ్దముచే స్వరూపమునకే గ్రహణము గాని భయాత్మకములగు శబ్దములకన్నిటిని గ్రహణము లేదు. అధైర “భయభీత” అను వార్తకమనావశ్యకము గావలయును. పంచమ్యస్తము భయశబ్దముతో సమపించును. చోరభయమ్. (చోరాద్యయమ్) చోర + జసి, భయ + సు అని యలొకవిగ్రహము. (వా) పంచమ్యస్తము భయ భీతభీతి భీ శబ్దములతో సమపించును. పృకభీతః (పృకభీతః) పృకభీతః. (పృకాదీతిః) పృకకాః. (పృకాదీతిః)

704. అపేతాపేదము క్తపతితాపత్రసైరల్పః, 2-1-38.

అపేతా.... పత్రసైరల్పః, (పశ్చాహీ)

ఏతైః సహస్యం పశ్యమ్యస్తం సమస్యతే స తత్పు
రుషః సుఖాపేతః కల్పనాబోధః చక్రముక్తః స్వర్గపతి
తః తరణావత్రస్తః అల్పః కిమ్ ప్రాసాదాత్పతితః॥

704. "అపేతా... ..నైః" అనునది ద్వంద్వము. అపేత అపొధము క
పతిత అవత్రస్త యాశబ్దములతో కాన్నిపంచమ్యస్తములే సమసించునదియు
తత్పురుషసంజ్ఞకమగునని యర్థము. సుఖాపేతః. (సుఖాదపేతః) కల్పనాబోధః.
(కల్పనాయః అపొధః) చక్రముక్తః. (చక్రాన్ముక్తః) తరణావత్రస్తః (తరణాదవ
త్రస్తః) అల్పః అనునది లేనిచో ప్రాసాదాత్పతితః అనుచోట పంచమ్యస్తము
నకు సమానము ప్రసక్తమగును. కాన్నిపంచమ్యస్తములే సమసించుననుటవలన
విచట రాదని తెలియునది.

705. స్తోతాన్తికదూర్ధాకృచ్ఛాటి తేన. 2-1-39. స్తోతాన్తి
కదూర్ధాకృచ్ఛాటి, తేన (పశ్యమీ.)

స్తోతాన్ముక్తః అల్పాన్ముక్తః అన్తికాదాగతః అభ్యా
శాదాగతః దూరాదాగతః విప్రకృష్టాదాగతః కృచ్ఛా
దాగతః పశ్యమ్యాః స్తోతాదిభ్య ఇత్యయిక్॥

705. సూత్రమున స్తోతిమ్ అన్తిమ్ దూర్తిమ్ యాశబ్దములకు అర్థశబ
దముతో బహువ్రీహి. పంచమ్యస్తములగు స్తోతార్థములు అన్తికార్థములు దూర్ధార్థ
కములు పంచమ్యస్తమగు కృచ్ఛశబ్దము ఇవి క్తప్రత్యయోన్ముతో సమసిం
చును. స్తోతాన్ముక్తః (స్తోతాన్ముక్తః) అల్పాన్ముక్తః. అల్పాన్ అను స్తోతార్థక
పంచమ్యస్తము ముక్తశబ్దముతో సమసించెను. అన్తికాదాగతః అభ్యాశాదాగతః
దూరాదాగతః విప్రకృష్టాదాగతః కృచ్ఛాదాగతః రాయదాహరణములందు సమా
నము వచ్చిన పిదప "సుపొధాతుప్రాతిపదికయోః" అనుసూత్రముచే ప్రాప్తమగు
పంచమీ యిక్కు "పశ్యమ్యాః స్తోతాదిభ్యః" (984) అను సూ. చే నిర్దేశింప
బడెను. అందుచే పంచమి శ్రూయమాణమగును.

ఇది పశ్యమీతత్పురుషము.

706. షష్ఠీ. 2-2-8, (సుపా)

రాజ్ఞః పురుషో రాజపురుషః॥

706. షష్ఠీవిభక్తిస్తము సమర్థమగు సుబిస్తముతో సమసించునదియు
తత్పురుషమగును. రాజపురుషః. (రాజ్ఞః పురుషః) రాజన్ + జన్, పురుష + సు.
అని యిలొకకవిగ్రహము. సుప్సలకు యిక్కువచ్చిన పిదప ప్రత్యయలక్షణముచే
రాజన్ శబ్దము వదమగుటవలన నలొపమగును.

*707. యాజకాదిభిశ్చ. 2-2-9. యాజకాదిభిః, చ (షష్ఠి)

ఏభిః షష్ఠ్యంతం సమస్యతే। తృణకాభ్యాం కర్తరీత్యన్య
ప్రతిప్రసవోఽయమ్। బ్రాహ్మణయాజకః। దేవపూజకః।
(వా) గుణాత్తరేణ తరలోపశ్చేతి వక్తవ్యమ్। తరణిన్తం
యద్గుణవాచి తేనసహ సమాసస్తరప్రత్యయలోపశ్చ। సని
ర్ధారణఇది పూరణగుణేతి చ నిషేధస్య ప్రతిప్రసవోఽయమ్।
సర్వేషాం శ్వేతతరః సర్వశ్వేతః। సర్వేషాం మహాత్తరః
సర్వమహాన్। (వా) కృద్యోగా చ షష్ఠి సమస్యత ఇతి
వాచ్యమ్। ఇద్భ్యన్య వ్రశ్యనః ఇద్భ్యవ్రశ్యనః॥

707. యాజకాదిగణమున పరింపబడు శబ్దములతో షష్ఠ్యంతము సమ
సింఛును. కర్తృత్వము నవిహితములగు తృచ్ఛప్రత్యయాన్తముతోను అకప్రత్యయాన్తము
తోడను షష్ఠ్యంతము సమసింపఁచునరముగల “తృణకాభ్యాం కర్తరి” (613)
అను షష్ఠిసమాస నిషేధమునకిది ప్రతిప్రసవము. (నిషేధమును బాదించి తిరుగ
కార్యమునుఁ దింఛునది) (బ్రాహ్మణయాజకః. (బ్రాహ్మణస్య) యాజకః యాజకః అను
నది కర్తృత్వమగు అకప్రత్యయాన్తము. దేవపూజకః అనునదియనితే (వా) తర
ప్రత్యయాన్తమగు గుణవాచకములో షష్ఠ్యంతమగు సర్వశబ్దము సమసింఛును
గుణవాచకముకంటె విహితమగు తరప్రత్యయము లోపించును. వార్తికమున సర్వ
శబ్దమునువృత్తమగుఁ గనితీయవలయు లభించెను. నిర్ధారణమర్థముగల షష్ఠ్యంతము
సమసింపఁడనునరముగల “స నిర్ధారణే” (708) అను సూత్రమునకు గుణవాచక
శబ్దముతో షష్ఠ్యంతము సమసింపఁడను నరముగల “పూరణగుణ” (709) అను
సూత్రమునకు నీవార్తికము ప్రతిప్రసవము. సర్వశ్వేతః. (సర్వేషాం శ్వేతతరః)
శ్వేత అను గుణవాచకముకంటె తరప్రత్యయము విహితమయ్యెను. దీనికి సర్వ
షామ్ అను షష్ఠ్యంతముతో సమాసము తరప్రత్యయలోపము పెవార్తికముచే
సిద్ధములగును. వార్తికము లేకున్న నిచట “పూరణగుణ” సూత్రముచే సమాస
నిషేధము ప్రసక్తమగునని తెలియునది. సర్వమహాన్. ఇచట మహాత్తరః అను
తరణిన్తముతో సర్వశబ్దమునకు సమాసము తరప్రత్యయలోపమును సిద్ధమగును.
(వా) “కర్తృకర్మణోః కృతి” (626) సూ. చే విధింపబడు షష్ఠ్యంతమునకు
సమర్థమగు పదముతో సమాసమును చెప్పవలయును. ఇద్భ్యవ్రశ్యనః. (ఇద్భ్యన్య
వ్రశ్యనః) వ్రశ్యనః అనునది ల్యుట్ప్రత్యయాన్తము. కతారమర్థము. తద్యోగ
మున “కర్తృకర్మణోః” సూ. చే షష్ఠి వచ్చెను. “ప్రతిపదవిధానా షష్ఠి న సమ
స్యతే” అను వక్ష్యమాణవార్తికమునకిది యవవాదము.

* యాజక పూజక పరిచారిక పరిషేచక పరిషేషక స్నాపక అధ్యాపక
ఉత్పాదక ఉద్వర్తక హోతృ భర్తృ రథగణక వర్తిగణకఇదియాజకాదిగణము,

వివ :— దేవినుండి యేకదేశము వేరుచేయబడనో ఏది వేరుచేయబడునో వేరుచేయుటకై యోధి కారణమో యీమాడును ప్రయుక్తములగునపుడే నిర్ధారణ షష్ఠివిధక్రియ “ననిర్ధారణే” అనునమాన విషేధముగూడ ప్రవర్తించును. (నృణాం ద్విజః శ్రేష్ఠః) సర్వశ్రేష్ఠః అనచోట పై మూడుమలేనందున “ననిర్ధారణే” అను సూత్రమునకు ప్రసక్తి లేదు. ఇట్టి యశ్వంసమును మనసునందుంచుకొని దీనిని విడిచి “పూరణగుణ” అను విషేధమునకిది ప్రతిప్రసవమనిమూలమున చెప్పబడెను.

708. న నిర్ధారణే. 2-10. న, నిర్ధారణే (షష్ఠి)

నిర్ధారణే యా షష్ఠి సా న సమన్యతే. నృణాం ద్విజః శ్రేష్ఠః। (వా) ప్రతిపదవిధానా షష్ఠి న సమన్యత ఇది వాచ్యమ్। సర్పిషో జ్ఞానమ్॥

708. నిర్ధారణమున నిధింపబడు షష్ఠ్యనమునకు సమానము రాదు. నృణాం ద్విజః (శ్రేష్ఠః) “యతశ్చ నిర్ధారణమ్” (841) సూ. చే నృణామ్ అనుచోట షష్ఠి విహితమయ్యెను. కాన నది ద్విజవదముతో సమనించదు. (వా) ప్రతిపదముమధ్యేంచి నిధింపబడు షష్ఠ్యనము సమనించదు. శేషవదనంబిండ్రిముగల షష్ఠిని విడిచి మిగిలినసూత్రములచే (“జ్ఞోఽవిదర్థస్య”) (815) సూత్రముమొదలు “కృత్యోఽర్థ” (825) సూత్రమువరకునుగూడ సూత్రములచే విహితమగు షష్ఠి యంతయు ప్రతిపదవిధానమగును. సర్పిషో జ్ఞానమ్. ఇచట షష్ఠి “జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే” సూత్రముచే విహితము.

వివ — పురుషోత్తమః. (పురుషాణాముత్తమః) ఇచట “ననిర్ధారణే” అనువిషేధము ప్రవర్తించును గాననీరూపమెట్లు సాధువగుననిన స పట్టితత్పురుషముచే (పురుషేషాత్తమః అనువిగ్రహమున “సంజ్ఞాయామ్” 7:5 సూ.చే) సాధువగునని గ్రహించునది.

709. పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్యసమానాదికరణేన. 2-2-11. (న, షష్ఠి)

పూరణార్థ్యైస్సదాదిభిశ్చ షష్ఠి న సమన్యతే. పూరణే. సతాం షష్ఠః। గుణే. కాకస్య కార్థ్యమ్। బ్రాహ్మణస్య శుల్కాః। యదా ప్రకరణాదివా దస్తా ఇతి విశేష్యం జ్ఞాతం తదేద ముదాహరణం। అనిత్యోఽయం గుణేన విషేధః। తద శిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వాదిత్యాదివిరేకాత్। తేన ఆర్థగౌరవం బుద్ధిమాన్యమిత్యాది సిద్ధమ్। సుహితార్థాస్తృప్త్యర్థాః। పలా నాం సుహితః। తృతీయాసమానస్తు న్యాదేవ। స్వరే విశే

షః సత్. ద్విజస్య కుర్వన్ కుర్వాణో వా. క్విజుర ఇత్య
 ణః. అవ్యయమ్. బ్రాహ్మణస్య కృత్వా. పూర్వోత్తరసాహ
 చర్యాత్సౌరవ్యయమేష గృహ్యతే. తేన తమపరీత్యాది
 సిద్ధమితి రక్షితః. తవ్యః. బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యమ్. తవ్యతా
 తు భవత్యేవ. స్వతర్తవ్యమ్. స్వరే భేదః. సమానాధికరణే.
 తక్షరస్య సర్వస్య. ఏశేషజనమాసస్త్రిహ బహులగ్రహ
 ణాన్న. గోర్థేనోరీత్యాదిషు పోటాయువతీత్యాదీనాం విభక్త్య
 స్తరే చరిత్యానాం పరత్వాద్భాదకః షష్ఠీసమాసః ప్రాప్తః.
 సోఽవ్యనేన వార్యతే॥

700. సూత్రమున అర్థకల్పము పూరణగుణము సహితకల్పములతో సంబం
 దించును. సచ్చల్పము శత్రుకానదీ ప్రత్యయములను బోధించును. తవ స్త విధి గుణము.
 తవ్యకల్పము తవ్యప్రత్యయమునే గ్రహించును గాని తవ్యత్ ప్రత్యయమును గ్రహిం
 చదు. పూరణార్థమున విధివచితు ప్రత్యయము అనమందుగలకల్పములతోను
 గుణార్థకములతోను సుహితార్థకములతోను (తృప్త్యర్థకములతో) శత్రుకానదీ ప్రత్య
 యార్థకములతోను అవ్యయముతోను తవ్యప్రత్యయార్థకముతోను సమానాధికరణ
 షష్ఠ్యంతముతోను షష్ఠ్యంతము సమసించదని సూత్రార్థము. ఈ సూత్రము సంబం
 దార్థకషష్ఠ్యంతమునకు సమాసనిషేధము. సతాం షష్ఠః. పూరణార్థకప్రత్యయార్థ
 కమగు షష్ఠః అనునాదితో సతామ్ అనుషష్ఠ్యంతము సమసించదు. గుణార్థకల్పము
 గుణోపసరనద్రవ్యవాచకమును, గుణోపసర ప్రకృతిరవాచకప్రత్యయార్థకమును
 గూడ బోధించును. కాకస్య కార్జ్యమ్. కార్జ్యమనునది భావప్రత్యయార్థకము.
 (కృష్ణర్థ భావః) గుణార్థకమునకు మరెయ్యరమువాచకము : - బ్రాహ్మణస్య
 కుత్వా. కుర్తకల్పము గుణోపసరనద్రవ్యవాచకము. బ్రాహ్మణునికి దంతములతో
 నన్వయము గానకుర్తకల్పముతో సామర్థ్యములేకుండుటవలన సమాసప్రసక్తియే
 లేదు. (బ్రాహ్మణస్య యే దంతాస్తే కుత్వా) కావున ప్ర రణామలచే దంతము
 (దంతాః) అనునిశేష్యము జ్ఞాతమగునపుడే యిది యినిషేధమనకువాచకమగు
 సని గ్రహించునది. సుజ్ఞానా. ప్రమాదత్వమ్ అనుబోధ ప్రమాదత్వపదము
 గుణవాచకమగుటచే నీరితో సుజ్ఞాపదమునకు సమాసనిషేధము ప్రసక్తమగు
 చున్నది. కాని "తవశష్ఠం సుజ్ఞాప్రమాదత్వత్" (1-2-53) అనుసూత్రము
 నందలి పాదని నిర్దేశప్రమాదముగలనీ సూత్రముచే విధివచితు గుణవాచకముతో
 నిషేధమనిత్యమని చెప్పవలయును. ఇట్లు చెప్పినందున అర్థగౌరవమ్ (అర్థస్య
 గౌరవమ్) బుద్ధిమాన్యమ్ (బుద్ధిశాన్యమ్) ఇత్యాదులందు గౌరవమాన్యాది గుణ
 వాచకములతో షష్ఠ్యంతములను సమాసము సిద్ధమగును. సుహితార్థములన తృప్త్య
 ర్థకములు యర్థము. ఫలానాం సహితః తృప్త్యర్థకమును సుహితకల్ప
 ముతో ఫలానామ్ అనుషష్ఠ్యంతము సమసించదు. ఇవట కరణము
 (ఫలములు) శేషముగ వివక్షితమగుటచే షష్ఠి వచ్చెను. ఫలైః సుహితః

ఇచట ఫలములకు కరణత్వము వివక్షితమగునపుడుమాత్రము “కర్తృకరణే కృతా” (688) సూ. చే సమాసమగును. షష్ఠీసమాసమునకు ఫలసంబంధి తృప్తిగలవాడని యర్థము. తృప్తియీసమాసమునకు ఫలకరణత్వప్తిగలవాడని యర్థము. ఫలసమీత శబ్దములకేదోరీతిగ సమాసము సిద్ధమగును గానఁషష్ఠీసమాసనిషేధము వ్యర్థమని మాత్రము శంకింపవలెదు. తృప్తియీసమాసమున పూర్వపదప్రకృతిస్వరమగు టము షష్ఠీసమాసమునందన్తోదాత్తస్వరమగుటయు నీరీతిని స్వరమగుటచే సమాస నిషేధము సార్థకమగును. శతృశానదప్రత్యయస్త్రములతో షష్ఠ్యస్త్రము సమసింపదనుటకుదాహరణము:—ద్విజన్య కుర్వన్. ద్విజన్య కుర్వాణః। బ్రాహ్మణునికి సేవకుడని యర్థము. కుర్వన్ అనునది శతృప్రత్యయస్త్రము. కుర్వాణః అనునది శానదప్రత్యయస్త్రము. “ద్విజన్య ముటం కుర్వన్” ద్విజన్య అనుచోట షష్ఠి ద్విజానికి ముటమునకుగల సంబంధమును బోధింపదు. అట్లయిన ద్విజానికి కుర్వన్ శస్త్రార్థముతో సామర్థ్యములేనందున సమాసప్రాప్తియేలేదు. కావున కుర్వన్ శబ్దమునకు సేవకుడనని చెప్పిద్విజాకింకబులుగల సంబంధమును బోధించు షష్ఠి ద్విజ శబ్దమునకగునని చెప్పవలెను. ఈయర్థమును సూచించుటకే కుర్వన్ శబ్దమునకు కింకరః అని యర్థము వ్రాయబడెను. అవ్యయముతో సమాసనిషేధమునకు దాహరణము:—బ్రాహ్మణస్య కృత్వా కృత్వా అనునవ్యయముతో షష్ఠ్యస్త్రము సమసింపదు. సూత్రమునన్వయపదమునకు పూర్వమునున్న సత్తునర్పత్వత్వయనిర్దేశము వలన, పరమందున్న తవ్య అను ర్పత్వత్వయనిర్దేశమువలనను (సహచరితవరి భాషచే) వానిదుష్కముడు నవ్యయందముచే కృతప్రాప్త్యయమే గ్రహింపబడును గానితదతరమగునవ్యయము గ్రహింపబడదు. కావున తనుతరి (తవ్య ఉపరి) ఇత్యాదులందు ఉపరి మొదలగు క్రిచ్చిన్నావ్యయములతో షష్ఠ్యస్త్రమునకు సమాసము సిద్ధమగునని రక్షితుడను వైయాకరణుడు చెప్పెను. ఇట్లు చెప్పుటలో “సర్వ వత్సాత్” అను భాష్యప్రయోగము ప్రమాణమని తెలియునది. తవ్యప్రత్యయస్త్రముతో సమాసనిషేధమునకుదాహరణము:—బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యమ్. కర్తవ్యమనునది తవ్యప్రత్యయస్త్రము. సూత్రము తవ్యఅని అనుబంధవినిర్మూర్తమును గ్రహించుటవలన సమబంధసహితమగు తవ్యప్రత్యయస్త్రమునకు గ్రహణము కలుగదు. కావున స్వకర్తవ్యమ్ (స్వస్యకర్తవ్యమ్. కర్తృకషష్ఠ్యస్త్రముతో సమాసము) ఇత్యాదులందు తవ్యదస్త్రములతో, షష్ఠ్యస్త్రములకు సమాసము సిద్ధమగును. “బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యమ్” ఇత్యాదులందును తవ్యత్ ప్రత్యయస్త్రమునే గ్రహించుటచే సమాసము సంభవించును, గానసూత్రమున తవ్యగ్రహణమనవశ్యకమనుటకు పలుకుపడదు. తవ్యత్ ప్రత్యయస్త్ర తవ్యప్రత్యయస్త్రములకు స్వరభేదముండుట యందు గారణము. సమానాధికరణమగుదానితో షష్ఠ్యస్త్రము సమసింపదనుట కుదాహరణము:—తక్షకస్య సర్పస్య. సమానాధికరణమున (సమాసం అధికరణం=ద్రవ్యం యస్య) పితృప్రబోధరము. విశేషణము విశేష్యముతో బహు లభుగ సమసింపబడునర్థముగల “విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్” (740) అను చెప్పబోవు విశేషణసమాసవిధామరసూత్రమున “క్వచిత్ప్రవృత్తిః క్వచిదప్రవృత్తిః

క్వచిద్విభాషా క్వచిదన్యదేవ" అనురీతిసనేకములగుసర్థములబోధించు బహుళ గ్రహణముండుటచే తత్సామర్థ్యమువలననావిశేషణసమాసముగూడ "తక్షకస్య సర్పస్య" ఇత్యాదులందు ప్రవర్తించదని గ్రహించునది. సమానాధికరణముతో షష్ఠ్యస్తము సమసించదనుటకు మరియొక యుదాహరణము. — గోః ధేనోః॥ ఇచట "పోటాయవతి" (748) సూ. చే విధించు కర్మధారయసమాసము విశేష విహితమగుటచే "షష్ఠీ" (706) సూత్రవిహితమగు సమాసమును బాధింపవలసి యున్నది. కాని "గోఃధేనుః" ఇత్యాదిప్రథమా విభక్త్యస్తములందు చరితార్థమైన (సావకాశమైన) "పోటాయవతి" అనుసూత్రమును "గోరేనోః" ఇత్యాదులందును పరమగు (రాజః పురుషః. ఇత్యాదులందు సావకాశమైన) "షష్ఠీ" అను సూత్రముచే విహితమగు సమాసము బాధించి ప్రవర్తించవలసియున్నది. "షష్ఠీ" అనుసూత్రముచే ప్రాప్తించునట్టిసమాసముగూడనీసూత్రముచే వారింపబడును.

710. త్రేన చ పూజాయామ్. 2-2-12. త్రేన, చ, పూజాయామ్ (షష్ఠీ, న)

మతిబుద్ధితిసూత్రేణ విహితో యః క్షః తదనేన షష్ఠీ న సమస్యతే. రాజ్ఞాం మతో బుద్ధః పూజితో వా. రాజ పూజిత ఇత్యాదౌ తు భూతే రానేన సహ తృతీయాన మానః॥

710. సూత్రమున పూజాయామ్ అనుపదము "మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ" (3-2-188) అనుసూత్రమునకుపలక్షణము, త్రేన అనుదానికి తదన్తవిధిచే రానేన అని యర్థము. "మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ" అనుసూత్రముచే విధింపబడు క్తప్రత్య యాస్తముతో షష్ఠ్యస్తము సమసించదని యర్థము. ఇది శేషషష్ఠ్యస్తమునకు కారక షష్ఠ్యస్తమునకును సమాసవిషేధమును విధించును. రాజ్ఞాం. మతః. మనధాతువుకంటె మతిబుద్ధిత్యాదిసూత్రముచే వర్తమానకాలమున క్తప్రత్యయము విధింపబడెను. (మతః) "క్తస్య చ వర్తమానే" (628) సూ. చే రాజనోశబ్దముకంటె షష్ఠీ వచ్చెను. రాజ్ఞాం బుద్ధః రాజ్ఞాం పూజితః ఇత్యాదులు నిష్టే. ఇచట మతః మొదలగు పదములకు ఇష్టపడుచున్నవాడనురీతిని వర్తమానకాలమర్థమును చెప్పవలయును. వ్యవహారముననగపడు రాజపూజితః" ఇత్యాదిసమాసములు భూతకాలమున విధింపబడిన క్తప్రత్యయాస్తముతో రాజ్ఞా ఇత్యాదితృతీయాస్తములకు ("కర్తృ కరణే" సూ. చే) సమాసముచేసిన సిద్ధములగును. రాజాచే పూజింపబడినవాడని యర్థము.

711. అధికరణవాచినా చ. 2-2-13. అధికరణవాచినా, చ (త్రేన, షష్ఠీ, న.)

త్రేన షష్ఠీ న సమస్యతే. ఇదమేషామాసితం గతం భుక్తం వా.

711. ఆధికరణార్థమున విధింపబడు ప్రప్రత్యయాస్తమతో షష్ఠ్యస్తమ సమసించుడు. (ఇథమ్) ఏషామ్ ఆసితమ్. (గతమ్ భుక్తిమ్). ఆసితమ్ మొదలగురూపములు “క్తోఽధికరణే” (3-4-76) అను సూత్రముచే నిధిరచితార్థమున విధింపబడు ప్రప్రత్యయాస్తములు. తద్యోగమందు “అధికరణవాచిసశ్చ” (829) సూ. చే షష్ఠి వచ్చును.

712. కర్మణి చ. 2-2-14. కర్మణి, చ. (ఇష్టి, న.)

ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణీతి యా షష్ఠీ సా స సమన్యతే।

అశ్చర్యో గవాం దోహోఽగోపేన॥

712. “తేన చ భూతాయామ్” అను నిశేధము వ్యర్థమగును గాన నీ సూత్రమున తేన అను పదమునుచే రించుదు. సూత్రమున చ అనునిపాతము ఇతి శబ్దముద్భవక్కు యర్థమును బోధించును. కావున “కర్మణి” అను సప్తమ్యైకవచనాస్తమచ్చరింపబడి యేసూత్రముచే షష్ఠి విధింపబడునో అషష్ఠ్యస్తమ (ఉభయ ప్రాప్తౌ కర్మణి అనుసూత్రవిహితషష్ఠ్యస్తమ) సమర్థమగువానిలో సమసించదని సూత్రార్థము. అంతియలాని కర్మాస్తమను విధింపబడు షష్ఠ్యస్తమనుసమసించదని యర్థమునుచెప్పరాదు. అట్లైన అపాంసప్రష్టా ఇత్యాదులందునీసూత్రముచేతనేనిశేధము సిద్ధమగును గావున తదర్థమగు “తృణకాభ్యాం కర్తరి” అనుసూత్రము వ్యర్థమయ్యెడిది. అశ్చర్యోగవాం దోహోఽగోపేన. గవామ్ అనుచోట “ఉభయ ప్రాప్తౌ” (827) సూ. చే షష్ఠి వచ్చెను. కాన సమాసనిశేధము ప్రవర్తించును.

713. తృణకాభ్యాం కర్తరి. 2-2-15. తృణకాభ్యామ్, కర్తరి,

(షష్ఠి, న)

కర్తృతృణకాభ్యాం షష్ఠ్యా న సమాసః। అపాంసప్రష్టా।
వజ్రస్య భర్తా। ఓదనస్య పాచకః। కర్తరి కిమ్। ఇక్షాణాం
భక్షణమిజిభక్షికా। వత్సర్థభర్తృశబ్దస్య యాజకాదిత్వాత్స
మాసః। భూభర్తా। కథం తర్కీ మటానాం నిర్మాతృ
భువనవిధాతుశ్చ కలహః। ఇతి। శేషషష్ఠ్యా సమాస ఇతి
త్రైయటః॥

713. కర్తరి అనునది తృణకాభ్యామ్ అనుదానితోనన్వయించును. కర్తృరమున విహితములగు తృప్రప్రత్యయాస్తమతోను అక (ఙ్విల్) ప్రత్యయాస్తమతోను షష్ఠ్యస్తమనకు సమాశము రాదు. అపాంసప్రష్టా. వజ్రస్య భర్తా. క్రమముగ సృజ్భృహతువులకంటె కర్తృప్రమందు తృప్రప్రత్యయముచే నీరూపములు బద్ధములగును. తద్యోగమున “కర్తృకర్మణోః కృతి” (826) సూ. చే షష్ఠి వచ్చును. ఓదనస్య పాచకః. పచదాతువుకంటె కర్తృప్రమన ఙ్విల్ ప్రత్యయము. కిమ్ అక అనునదాదేశమగును. భక్షణమును దాత్వమును నిర్దేశించునపుడు భక్ష

దాతువుకంటె భావార్థమున ఋణప్రత్యయముచేసిన భక్షికా అని యగును. ఇక్షాణాం భక్షికా అను విగ్రహమందు కర్మవాచకముకంటె పీహితమగు షష్ఠ్యంతమునకు సమాసము ప్రవర్తించెను. సూత్రమున కర్తరి అనుపదము లేనిచో నివటను నిషేధము ప్రసక్తమగును. ప్రసద్దదుగుటచే పతిశబ్దారకమగు భర్తృశబ్దమే యాజకాదిగణమున పరింపబడుటవలన నట్టిభర్తృశబ్దముతో షష్ఠ్యంతమునకు “యాజకాదిభిశ్చ” (707) సూ. చే సమాసమగును. భూభరా. (భువో భరా) భూపతియని యర్థము. “మటానాం.....త్రిభువనవిదాతుశ్చ....హః”. అను శ్లోకమున త్రిభువనవిదాతుః అనుస్థలమన తృజ్యంతమగు విదాతుశబ్దముతో త్రిభువనస్య అనుషష్ఠ్యంతమునకు సమాసమగుపడుచున్నది. అది యెట్లు సాధువగునని కథంతరి అను శంకకాశయము. ఈ సూత్రముచే పరింపబడు నిషేధము సాన్నిధ్యముచే కారకషష్ఠ్యంతమునకేయగను. “షష్ఠీ శేషే” (609) సూ. చే పరింపబడు షష్ఠ్యంతమునకు ప్రవర్తింపదు. పైస్థలమున శేషషష్ఠ్యంతమనిన సమాసము నిర్దమగునని త్రైయటుడు చెప్పెను. ఇది సమాధానాయాశయము.

714. కర్తరి చ. 2-2-16. కర్తరి, చ। (షష్ఠీ. అకేన, న)

కర్తరిషష్ఠ్యా అకేన న సమాసః। భవతః శాయీరా।
నేహ తృణనువర్తతే। తద్యోగే కర్తురభిహితత్వేన కర్తృ
షష్ఠ్యా అభావాత్॥

714. కర్తరి అనునది షష్ఠీ అనుదానితో నన్వయించును. కర్తృర్థమున విరింపబడు షష్ఠ్యంతమునకు అకప్రత్యయస్తమిత్ సమాసము రాదు. భవతః శాయీరా. దాతృర్థనిర్దేశమున కీట్ (శయనే) దాతువుకంటె అకప్రత్యయమువలన శాయీరా అని సిద్ధించును. భవతః అనునది కర్తృర్థకషష్ఠ్యంతము. తృప్ప్రత్యయము కర్తృర్థమందే విరింపబడుటచే దానిచే కర్తృ విభిన్నమగునని గాననట్టిశబ్దములతో సంబంధమున్నపుడు కర్తృర్థమందు షష్ఠీ ప్రాప్తియేలేకపోవుటవలన పూర్వ సూత్రమునుండి తృప్ప్రవచనసూత్రములోనివినివర్తింపదు. తృణకాఢ్యామ్. అను చోటనేకదేశమందు స్వరితత్వమనుదోషము సంఘీకరించుటవలన అకపదము మాత్రమనువర్తించును.

715. నిత్యం క్రీడాజీవికయోః. 2-2-17. నిత్యమ్, క్రీడాజీ
వికయోః (షష్ఠీ. అకేన)

ఏతయోరర్థయోరకేన షష్ఠీ నిత్యం సమస్యతే। ఉద్దాలక
పుష్పభంజికా। క్రీడావిశేషస్య సంజ్ఞా। సంజ్ఞాయామితి భావే
య్యుర్। జీవికాయాం చ స్తలేఖకః। తత్రక్రీడాయాం వికల్పే
జీవికాయాం తృణకాఢ్యాంబర్జితీ నిషేధే ప్రాప్తేవచనమ్॥

715. క్రీడార్థమందు జీవికా (పృత్తి) ర్థమందును విహితమగు అకప్రత్యయము న్నమందుగలదానితో షష్ఠ్యంతము నిత్యముగ సమసించును. ఉద్దాలకపుష్ప

భజ్జకా. (ఉద్దాలకపుష్పాణి భజ్యనేయస్యాం) భజ్జదాతువుకంటె “సంజాయామ్” (9-9-108) సూ. చే భావార్థమున ణ్వల్ ప్రత్యయమగును. దీనికి అకాదేశము. ఇందొకవిధమగు భేరినమునకు సంకేతము. సమాసమువలననే యట్టిక్రీడారూప మగునర్థమవగతమగును. జీవికారమందుదాహరణము:—దస్తలేఖకః దస్తలేఖనముచే జీవించువాడని యర్థము. లిఖదాతువుకంటె కర్తృత్వమందు ణ్వల్ ప్రత్యయము. అకాదేశము. విశిష్టమువలన జీవిక గమ్యమానమగును. ఉద్దాలకపుష్పభజ్జకా అనుస్థలమున ణ్వల్ ప్రత్యయము కర్తృత్వమందు విహితమగునదికాదు గావున “తృజకాభ్యాం కర్తరి” అనుసూత్రముచే నిషేధము ప్రసరింపకున్నను “షష్ఠీ” (706) సూ. చే వికల్ప సమాసము ప్రాప్తించుచుండ దస్తలేఖకః అనుచోట ణ్వల్ ప్రత్యయము కర్తృత్వమున విహితమగుటచే “తృజకాభ్యాం” సూ. చే నిషేధము ప్రాప్తించుచుండ నీరెండుస్థలములందును నిత్యసమాసము కొఱకీ సూత్రమారంభింపబడియెను.

718. పూర్వాపరాధరో తరమేకదేశినే కాధికరణే. 2-2-1.

పూర్వాపరాధరో త్రమమ్, ఏకదేశినా, ఏకాధికరణే.

అవయవినా సహ పూర్వాదయః సమస్యనే, ఏకత్వ సంఖ్యావిశిష్టశ్చేదవయవీ. షష్ఠీసమాసాఽపవాదః. పూర్వం కాయస్య పూర్వకాయః. అపరకాయః. ఏకదేశినా కిమ్. పూర్వం నాభేః కాయస్య. ఏకాధికరణే కిమ్. పూర్వశ్చాత్రాణాం. సర్వోఽప్యేకదేశోఽహ్న సమస్యతే. సంఖ్యావిసాయేతి జాపకాత్. మర్నాహ్నఃసాయాహ్నః. కేచిత్తసర్వోఽప్యేకదేశః కాలేన సమస్యతే. సత్వహ్నైవ. జ్ఞాపకస్య సామాన్యపేక్షత్వాత్. తేన మధ్యరాత్రః “ఉపారతాః పశ్యు రాత్రగోచరాః” ఇత్యాది సిద్ధమిత్యాహః॥

718. ఏకదేశశబ్దమవయవజాచకము. ఏనాదేశినా అనుశబ్దమువలన అవయవినా అనునర్థము లభించును. ఏకాధికరణే = అధికరణమన ద్రవ్యము, ఏకత్వసంఖ్యాసహితమగు ద్రవ్యమందని యర్థము. పూర్వాపరాధరో తరమ్ అను నది సమాహరద్వన్తము. (పూర్వం చ అపరం చ అధరం చ ఉత్తరం చ ఏషాం సమాహరః) ఏకత్వసంఖ్యాసహితమగు ద్రవ్యమునుబోధించు అవయవినాచకముతో పూర్వాదిశబ్దములు సమసించును. పూర్వకాయః. (పూర్వం కాయస్య) కాయసబ్దమే కత్వసంఖ్యావిశిష్టమగు ద్రవ్యమును బోధించుయవయవినాచకమగుటచే సద్ధానితో పూర్వశబ్దము సమసించెను. సూత్రమున పూర్వాదులు ప్రథమానిర్దిష్టములగుటచే వానికి పూర్వవిపాతమగును. పూర్వశ్చాసౌ కాయశ్చ అని కర్మధారయసమాసమును చేసినను పూర్వకాయః మొదలగు రూపములు సిద్ధించును గాని “పూర్వంకాయస్య” అనురీతిని విగ్రహమును చెప్పునపుడు “షష్ఠీ” (706) సూ. చే సమాసము ప్రసక్త మగుటవలననాసూత్రమున షష్ఠ్యంతము ప్రథమానిర్దిష్టమగుటవలనను కాయాదిశబ్ద

ములకు పూర్వనిపాతము ప్రసక్తమయ్యెడిని. అట్టి విగ్రహములందును పూర్వాది శబ్దములకే పూర్వనిపాతముకాఁజుకీ సూత్రము షష్ఠీసమాసమునకవదముగ రచింపబడనది. అపరకాయః (అపరం కాయస్య) అదరకాయః మొదలగురూపములనిచ్చే యూహించునది. సూత్రమున “ఏకదేశినా” అనుపదము లేనిచో ఏకత్వసంఖ్యా విశిష్టద్రవ్య వాచకముతో సమాసమగుననున్దము సంభవించును గాన “పూర్వం నాభేః కాయస్య” అనుచోట నాభిశబ్దముతోగూడ సమాసము ప్రసక్తమగును. శరీరమునకవదయవభూతమగు నాభికి పూర్వభాగమని ఆవాక్యమునకర్థము. నాభిశబ్ద మేకద్రవ్యవాచకమైననవయవివాచకము గాదు. కాననచట పూర్వనాభిశబ్దములకు సమాసమును వారంపనేకదేశినా అనుపదమావశ్యకము. పూర్వః చాత్రాతామ్ అనుచోట చాత్రశబ్దము సముదాయవాచకము. సముదాయముననుండునవయవభేదము వివక్షింపబడుటవలన బహువచనము ప్రవర్తించెను శిష్యసమూహమున పూర్వభాగమని యర్థము. చాత్రశబ్దమిచట సమూహబోధకము గాననేకదేశియైనది. కాని యవయవభేదమును వివక్షించుటచేనేకత్వసంఖ్యావిశిష్టముకాదు గానసమాసము రాదు. సూత్రమున నేకాధికరణపదములేకున్ననీస్థలమందును సమాసము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

“సంఖ్యావిసాయపూర్వస్య” (238) సూ. చే సాయపూర్వకమగు అహ్నిశబ్దమునకు జీవ్రత్యయముపరమగునపుడహన్నాదేశము ఏకర్పముగ విధింపబడెను. (సాయహ్ని-సాయాహని) సాయాహ్నిశబ్దము సిద్ధమయినపిదప సంఖ్యావిసాయ సూత్రము ప్రవర్తించవలయును గదా : అహ్నిః సాయః అను విగ్రహమున షష్ఠీ సమాసము ప్రవర్తించినచో అహ్నిశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమగును. సాయాహ్నిశబ్దము సిద్ధింపకపోవును. సాయాహ్నిశబ్దములకేకదేశీసమాసమును చేయుదమవిన సాయశబ్దమేకదేశీసమాసవిధాయకశాస్త్రమున లేకుండుటచేనది సంభవింపదు. కాన సాయ పూర్వకమగు అహ్నిశబ్దము లభింపకపోవుటచే నాయాహన్నాదేశవిధానము వ్యర్థమై “సర్వోఽప్యేకదేశోఽహ్ని సమస్యతే” (ఏకదేశవాచకములన్నియు నహన్ శబ్దముతో సమసించును.) అని జ్ఞాపనముచేయును. ఇట్లు సాయాహ్నిశబ్దము లభించుటవలననహన్నాదేశవిధానము నఫలమగును. ఇట్లు జ్ఞాపనముచేయుట వలన “మధ్యాహ్నః” (అహ్నోమధ్యమ్) ఇత్యాదులందేకదేశీసమాసము సిద్ధించును. సాయాహ్నః మధ్యాహ్నః ఇత్యాదులందేకదేశీసమాసము ప్రవర్తించిన పిదప “రాజాహస్పతిభ్యష్టద” (782) సూ. చే సమాసాస్తమగు టప్రత్యయము “అహ్నోఽహ్నివీతేభ్యః” (784) సూ. చే అహ్నాదేశమునగునని యెరుగవలయును.

సంఖ్యావిసాయ సూత్రముచే “సర్వోఽప్యేకదేశః అహ్ని సమస్యతే” అను రీతిని విశేషాపేక్షమగు జ్ఞాపనమును చేయక సామాన్యముగ “సర్వ ఏకదేశః కాలేన (కాలవాచకశబ్దేన) సమస్యతే, నత్వహ్నైవ” అని జ్ఞాపనముచేయవలయును. అనగా కాలవిశేషవాచకమగు అహన్ శబ్దముతోనే యనిగాక కాలసామాన్యవాచకము

అతోనేకదేశము సమసించునని చెప్పవలయునని యాశయము. కనుక మధ్యరాత్రః (రాత్రేంద్యమ్) "ఉపారతాః పశ్యమరాత్రగోచరాః" ఇత్యాదిస్థలములందేకదేశసమాసము సిద్ధించును. ఇట్లు చెప్పకున్న పై స్థలములందహాశబ్దము లేదుగావుననేకదేశసమాసము రాకుండుటచే నీ ప్రయోగములు సిద్ధింపకుండునని కొందఱు వైయాకరణులు చెప్పిరి.

717. అర్థం నపుంసకమ్. 2-2-2. అర్థమ్, నపుంసకమ్.

సమాంశవాచ్యర్థశబ్దో నిత్యం క్లిబే స ప్రాగ్భవే (వా) ఏకవిధ క్తావశ్యస్య ప్రవచనమ్. ఏకదేశసమాసవిషయకోఽయమువసర్జనసఃజ్ఞానిషేధః. తేన పంచఖట్వీత్యాది సిద్ధ్యతి. అర్థం పిప్పల్యా అర్థపిప్పరీ. క్లిబే కిమ్. గ్రామార్థః. ప్రవైక్యవివ. అర్థం పిప్పరీనమ్॥

717. సూత్రమున అర్థమనునపుంసకలింగవిధేశములననే అర్థశబ్దమునకు నపుంసకలింగము సిద్ధమగుచుండ మరలనపుంసకపదగ్రహణము విత్యముగ నపుంసకలింగముగలదనుసర్థమును బోధించును. అంధ సామాన్యవాచకమగు సర్థశబ్దము పున్న పుంసకలింగములందుండవచ్చును. సమాంశవాచ్యగునర్థశబ్దము సూత్రము నిత్యనపుంసకమగును. నిత్యనపుంసలింగమగు సర్థశబ్దము అవయవివాచకముతో సమసించునని సూత్రార్థము. ఈ సూత్రమునకు దాహరణభూతమైన అర్థపిప్పరీయను స్థలమున అర్థం పిప్పల్యాః అర్థస్య పిప్పల్యాః ఇత్యాదివిగ్రహములందు పిప్పరీశబ్దము వియతవిభక్తికమగుటచే "ఏకవిధ క్తావశ్యస్య ప్రవచనమ్" (659) అను సూత్రముచే నదావికుపసర్జనసంజ్ఞాయుండుటవలన "గోప్రియోరుపసర్జనస్య" (660) సూత్రముచే పిప్పరీశబ్దమునకు ప్రాశస్త్యము ప్రాప్తించుచుండ తన్నివారణమునకై ఉపసర్జనసఃజ్ఞానిషేధకమగు (వా) ఏకవిధ క్తావశ్యస్య ప్రవచనమమవా రికమార్థమాయెను. "ఏకవిధ క్తావ" (659) అను సూత్రమునందు అవశ్యస్యమ్ (విగ్రహమున శ్చస్యస్యము నియతముగనున్నను దానికుపసర్జనసంజ్ఞాయుండదు) అని చెప్పవలయును. పై స్థలమున శ్చస్యస్యమ్ వియతముగనుండుటవలన దానికుపసర్జనసంజ్ఞ లేకపోవుటచే అర్థపిప్పరీ యనుస్థలమున నబీష్టమగు ప్రాస్వాభావము సిద్ధమగును. పై నా రికముచే జేయబడిన నుపసర్జనసఃజ్ఞానిషేధమేకదేశసమాసమునందే ప్రవర్తించును గాన పంచఖట్వీ ఇత్యాదిసమాసములందు పంచానాం ఖట్వానాం సమాహారః సమాహారేణ సమాహారాత్ అనురీతిగ విగ్రహములను చెప్పినపుడు ఖట్వానమ్ అనునది వియతముగ పక్షివిభక్తికమైనను ఏకదేశసమాసము గానందుననుపసర్జనసఃజ్ఞానిషేధము ప్రవర్తించదు గాన నిదః ప్రాస్వాదులు ప్రవర్తించును. పంచఖట్వీ అనియగును. పిదప జీబాదులచే పంచఖట్వీ అనియగును. పక్షిసమాసమునకీ సూత్రమవవాదము. అర్థపిప్పరీ. (అర్థం పిప్పల్యాః) అవయవివాచకమగు పిప్పరీశబ్దముతో నిత్యనపుంసకమగు అర్థశబ్దము సమసించినది. గ్రామార్థః (గ్రామ

స్వార్థః) అనుబోధనర్థశబ్దము సమాంశవాచకముగానందున నది నిత్యనపుంసకముగాకపోవుటచే నీసూత్రముచే సమాసము ప్రవర్తించును. ఈసూత్రములోనికిగూడ ఏకాధికరణే యనునదనున ర్థించును. కావుననే అర్థం ఏప్పరినామ్ అనుస్థలమున ద్రవ్యైక్యము లేకపోవుటచే సమాసము రాదు.

వివ :— ఇవటినపుంసకగ్రహణము సూత్రనిరేకమందు లిజ్జివివక్ష లేదని జాపకముకొఱగగును. “ఏద ఇక్” (314) అను సూత్రమున “అర్థః ఏకాలోఽర్థః ఓకాలో వాస్తి” అని భాష్యకారుడు సమాంశవాచకార్థశబ్దమును పుంలిజ్జమునగూడ ప్రయోగించుటవలన నీసూత్రములోని నపుంసకపదిగ్రహణము సమాంశవాచ్యర్థశబ్దమునకు నిత్యనపుంసకగ్రహణార్థమనుటకు వలెనువచ్చదు. అవయవవాచకము సూత్రము పుంలిజ్జమే. గ్రామార్థమైత్యాదులుగూడ సమప్రవిభాగముదే సాధువు లగునని కొందరియాశయము.

718. ద్వితీయతృతీయచతుర్థ తుక్యాణ్యన్యతరస్యామ్.

2-2-3. ద్వితీయతృతీయచతుర్థతుక్యాణి, అన్యతరస్యామ్.

ఏకదేశికదేశినానహ ప్రాగ్యద్వా, ద్వితీయం ఖిజ్జయాః

ద్వితీయఖిజ్జ, ఏకదేశినా కిమ్, ద్వితీయం ఖిజ్జయా ఖిజ్జ

కన్య, అన్యతరస్యాంగ్రహణసామర్థ్యాత్ పూరణగుడేతి

నిషేధం బాధిత్యా పక్షే షష్ఠీసమాసః, ఖిజ్జద్వితీయా॥

718. ఏకదేశినాలనుపదమునువర్తించును. ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థతర్క శబ్దములు అవయవివాచకమగుపదముతో వికల్పమున సమసించును ద్వితీయఖిజ్జ. (ద్వితీయం ఖిజ్జయాః) అవయవివాచకమగు ఖిజ్జపదముతో ద్వితీయశబ్దము సమసించినది. ద్వితీయాశబ్దములు ప్రథమానిర్దిష్టములగుటచే వానికి పూర్వసిపాతము. ఖిజ్జయొక్క రెండవభాగమని యర్థము. ఇట్లే తృతీయఖిజ్జ ఇత్యాదులనెరుగవలయును. “ద్వితీయం ఖిజ్జయా ఖిజ్జకన్య” అనుబోధ ఖిజ్జయా ద్వితీయం (భాగం) ఖిజ్జకన్య (జ్ఞేయం) (ఖిజ్జయొక్క రెండవభాగము ఖిజ్జకునిక) అనుకీర్తిక ద్వితీయ పదము ఖిజ్జక పదముతోనన్వయించుచున్నది. కాని ద్వితీయపదార్థము ఖిజ్జపదార్థము యొక్క అవయవమగుటచే ఖిజ్జపదమే అవయవివాచకము కాని ఖిజ్జకపదము కాదుగావున ద్వితీయ ఖిజ్జకపదములకు సమాసము వారతమగును. ఏకదేశినా అను పదమునువర్తింపకపోయినచో ఫెస్థలమున సమాసము ప్రవర్తించెడిని. మహావిభాషాధికారమువలననే యీసూత్రముచేసిదింపబడు సమాసమునకు వైకల్పికత్వముసిద్ధమగుచుండమరలసూత్రముననన్యతరస్యామ్ అనుపదముయొక్క గ్రహణరూపమగుసామర్థ్యమువలన షష్ఠీసమాసాపవాదమగునీసూత్రముచే సమాసమునానివక్షణండు ద్వితీయం ఖిజ్జయాః ఇత్యాదులందు ప్రాప్తమగు “పూరణగుణసహితార్థ” (709) అను సూత్రవిహితమగు నిషేధమును బాధించి “షష్ఠీ” (706) అను సూత్రముచే విహిత

మగు షష్ఠీసమాసము వచ్చునని తెలియదగును. షష్ఠ్యస్తమునకు పూర్వవిపాతము వచ్చును. విజ్ఞద్వితీయమ్ ఇత్యాదిరూపములగును.

(ఏకదేశీసమాసము సమాప్తము)

718. ప్రాప్తాపన్నే చ ద్వితీయయా. 2-2-4. ప్రాప్తాపన్నే, చ, ద్వితీయయా (అన్యతరస్యామ్).

పక్షే ద్వితీయాశ్రితేత్యాదినాసమాసః। ప్రాప్తో జీవికాం ప్రాప్తజీవికః। జీవికాప్రాప్తః। అపన్నజీవికః। జీవికాపన్నః। ఇహసూత్రే ద్వితీయయా, అ, ఇతి చ్చిత్వా అకారోఽపి విధీయతే। తేన జీవికాం ప్రాప్తా త్ప్రీ ప్రాప్తజీవికా। అపన్న జీవికా॥

718. ద్వితీయయా అనుదానికి ప్రత్యయగ్రహణపరిధాషచే తదనన్విధి వలన ద్వితీయానేన అనునర్థము లభించును. ప్రాప్త అపన్న ఈరెండు శబ్దములు ద్వితీయావిధ క్ష సముతో వికల్పముగ నమసించును. పక్షమందు ద్వితీయాశ్రితాతిత (680) సూత్రవిపాతమగు ద్వితీయాతత్పురుష సమాసము ప్రవర్తించును. ఈసూత్రమున ప్రాప్తాపన్నశబ్దములు ప్రథమా సములుగనిర్దేశింపబడుటచే వానికే పూర్వవిపాతము వచ్చును. ప్రాప్తజీవికః (ప్రాప్తో జీవికామ్) అపన్నజీవికః (అపన్నో జీవికామ్) జీవికామ్ అనుద్వితీయా సముతో ప్రాప్తాపన్నశబ్దములు సమ సించినవి. జీవికాశబ్దమునకు “గోప్రియోరుపసర్జనస్య” (660) అనుసూత్రముచే ప్రాప్తమగును. ద్వితీయాతత్పురుషము వచ్చునపుడు ద్వితీయాస్తము ప్రథమానిర్దిష్ట మగుటచే ద్వితీయాస్తమునకు బూర్వవిపాతమగును. జీవికాప్రాప్తః। జీవికాపన్నః। ఈసూత్రమందు ద్వితీయయా అనుచోట కృతసంధినిర్దేశమనుకొని ద్వితీయయా + అ = అని చేదమునుచేసి ప్రాప్తాపన్నశబ్దములు ద్వితీయాస్తముతో సమసించును అశబ్దములక న్నాదేతముగనకారముగూడ వచ్చునని యర్థమును చెప్పవలయును. ఇట్లు చెప్పటచే జీవికాం ప్రాప్తా (ప్రీ) అను విగ్రహమున ప్రాప్తాఅను టాబి నముతో సమాసముచేయునపుడు ప్రాప్తాపన్నశబ్దములకు అన్తాదేశముగనకారము ప్రవర్తించుటచే ప్రాప్తజీవికా అపన్నజీవికా అనురూపములగును.

వివ :— సూత్రములోని విధేయసముచ్చయార్థకచకారము సూత్రమందకార ప్రక్షేపమున మానమగును. ప్రాప్తాపన్నశబ్దములకు సమాసము వానికన్తాదేశముగ నకారముయారెండును సూత్రవిధేయములనిబోధించును. ప్రాప్తాపన్నశబ్దములు టాబి నములయినను పూర్వాస్తవద్భావముచే సమాసము గలవగునని తెలియ నగును.

720 కాలాః పరిమాణినా. 2-2-5. కాలాః, పరిమాణినా।

పరిచ్ఛేద్యవాచినా సుబి న్నేనసహ కాలాః సమస్యంతే।
 మాసోజాతస్య యస్య స మాసజాతః। ద్వ్యహజాతః।
 ద్వయోరహ్నోస్సమాహారో ద్వ్యహః। ద్వ్యహో జాతస్య
 యస్యేతి విగ్రహః। (వా) ఉత్తరపదేన పరిమాణినా ద్విగో
 స్పిద్ధయే బహూనాం తత్పురుషస్యోపసంఖ్యానమ్। ద్వేలహసీ
 జాతస్య యస్యసః ద్వ్యహజాతః। అహ్నోహ్నోఽహ్నోఽహ్నో
 వక్ష్యమాణోహ్నోదేశః। పూర్వత్రతు నసంఖ్యాదేస్సమా
 హారేఽతి నిషేధః॥

720. పరిమీయతే యేన అనుప్యత్పత్తిచే పరిమాణశబ్దమునకు కొలచు
 నది అని ముక్తము. పరిమాణమురలది (పరిమాణం అస్మాన్) పరిమాణయనబడును.
 అనగా కొలవబడుచున్నది. పరిచ్ఛేద్యమని ముక్తము. పరిచ్ఛేద్య వాచకమగు
 సుబి న్నముతో కాలవిశేషవాచకములు సమసింపచున్న సూత్రము. మాసజాతః.
 ఇవట మాసో జాతస్య యస్య అనునది లౌకికవిగ్రహము. పరిచ్ఛేద్యవాచకమగు
 జాతశబ్దముతో కాలవిశేషవాచకమగు మాసశబ్దము సమసించినది. షష్ఠీసమాసము
 ప్రాప్తించుచుండ దానినిబాధించి కాలవాచకములకు పూర్వనిసాతనమునకై యీ
 సూత్రమారంభించితిమి. మాసజాతుడన పుట్టినతమవాత నెలరోజులుగడచినవాలు
 డని యర్థము. కావున జాతునకు మాసము పరిచ్ఛేదకమైనది. సమాసమునగూడ
 జాతునకే ప్రాధాన్యమని “యస్యసః” అనుదానికే తెలియును. అలౌకికవిగ్రహ
 వాక్యమందుమాత్రము యస్యసః అనుదానికి బ్రవేశములేదు. ద్వ్యహజాతః =
 ద్వ్యహో జాతస్య యస్యసః అనునది లౌకికవిగ్రహము. కాలవిశేషవాచకమైన
 ద్వ్యహశబ్దము జాతశబ్దముతో సమసించినది. ద్వయోరహ్నోస్సమాహారః అను
 విగ్రహమున “తద్దిత్యర్థోత్తరపదసమాహారేచ” అనువక్ష్యమాణసూత్రముచే సమా
 హారమునందు ద్విగుసమాసము. అచప్రత్యయాలవలన ద్వ్యహః అనుమాస
 మగును.

వా = ఉత్తరపదమన సమాసముయొక్క తుదియవయవము. ఉత్తరపదమగు
 పరిచ్ఛేద్యవాచకముతో ద్విగుసమాసము సిద్ధించుటకై బహుపదములకు తత్పురుష
 సమాసము చెప్పవలయునని వార్తికార్థము. ఉదా:— ద్వ్యహజాతః। ద్వే
 అహసీ జాతస్య యస్యసః అనునది లౌకికవిగ్రహవాక్యము. ఇవట సెవార్థక
 ముచే మూడుపదములకు తత్పురుషము సిద్ధించును. సుబ్బగునంతరమున ద్వ్యహాన్
 జాతఅనురూపమగును. ఇప్పుడివట జాతశబ్దము పరిచ్ఛేద్యవాచకమగును తరపదమే
 నందున “తద్దిత్యర్థోత్తరపదవక్ష్యమాణసూత్రవిహితమగు ద్విగుసమాసము ద్వ్యహాన్
 శబ్దములకు సిద్ధించును. తరువాత సమాసా సమగు అచప్రత్యయము (792)
 అహ్నోహ్నో ఏతేభ్యః (794) అనుసూత్రముచే అహ్నోదేశమును ప్రవర్తించును.

ద్యృహ్నుజాతః అనియగును. సై వార్తికములేనపుడు తద్విత్తార్థత్యాదిసూత్రముచే నుత్తరపదము పరమగునపుడు దిక్సంఖ్యావాచకములకు సుబిస్తముతో సమాసము విధించినందున, ద్వే అహనీ జాతస్య ఇత్యాది విగ్రహములందు, సుపుపాఅను చోటనేకవచనసామర్థ్యముచేతను, కాలాః పరిమాణేన ఇత్యాదిసూత్రములచే బహు పదములకు తత్పురుషము రాకపోవుట చేతను, ప్రదశితమగు ద్యృహ్నుజాతః అనునది సిద్ధింపకపోయెడిది. “న సంఖ్యాదేస్సమాహారే” (707) అనువత్సయమాణ సూత్రముచే సమాహారమందుండు అహన్ శబ్దమునకు అహ్నదేశనిషేధము విధింప బడినందున ద్యృహ్నుజాతః అనుచోట అహ్నదేశము రాదని తెలియునది.

(ఇది షష్టితత్పురుషము)

721. సప్తమీ * శౌణ్డైః. 2-1-50. సప్తమీ, శౌణ్డైః।

సప్తమ్యస్తం శౌణ్డాదిభిః ప్రాగ్వద్వా। అక్షేషు శౌణ్డైః।
అక్షశౌణ్డైః। అధికబ్ధితోత్ర పత్యతే। అధ్యుత్తరపదాదితి ఖః।
ఈశ్వరాదీనః॥

721. సప్తమ్యస్తము, శౌణ్డాదిగణపతితములైన సుబిస్తములతో వికల్పముగ సమనించును. అక్షశౌణ్డైః. (అక్షేషుశౌణ్డైః) శౌణ్డుడన చిక్కయదనియర్థము. శౌణ్డాదిగణమున అధికబ్ధిము పఠించబడినది. సప్తమ్యంతము అధికబ్ధిముతోగూడ సమనించును. ఈశ్వరాదీనః. (ఈశ్వరేఅధి) సమాసము అధికబ్ధిముత్తరపదమందు గలదగుటచే “అషడక్ష” (5-4-7) అనుసూత్రముచే అప్రత్యయము చచ్చును. వానికి “అయనేయానీ” (478) సూత్రముచే ఈనాదేశమగును.

722. సిద్ధశుష్కపక్షబిస్తైశ్చ. 2-1-41. సిద్ధశుష్కపక్షబిస్తైః,
చ, (సప్తమీ).

ఏతైస్సప్తమ్యస్తం ప్రాగ్వత్। సాంకాశ్యసిద్ధః। ఆతప
శుష్కః। స్థాలీపక్షః। చక్రబిస్తః॥

722. సప్తమ్యస్తము, సిద్ధ శుష్క పక్ష బిస్త యాశబ్దములతో సమనించును. యథాక్రమముగనుదాహరిణములు. సాంకాశ్యసిద్ధః (సాంకాశ్యేసిద్ధః) సాంకాశ్యనగరమందు పుట్టినవాడనియర్థము. ఆతపశుష్కః. (ఆతపేశుష్కః) స్థాలీపక్షః (స్థాల్యాంపక్షః) చక్రబిస్తః (చక్రేబిస్తః).

723. ద్వాంతేణ తేషే. 2-1-42. ద్వాంతేణ, తేషే, (సప్తమీ)

* శౌణ్డా ధూర్త కిత్తవ వ్యాద ప్రవీణ సంవీత అస్తర అధి పటు పణ్ణిత కుశల చపల నిపుణ ఇతిశౌణ్డాదిః.

ద్వాంక్షవాచినానహ సప్తమ్యస్తం సమన్యతే నిందా
యామ్, తీర్థే ద్వాంక్షణవ తీర్థద్వాంక్షః, తీర్థకాకణత్యర్థః॥

723. సూత్రములోని ద్వాంక్షశబ్దమువలన తదర్థమును గ్రహింపవలయును. ద్వాంక్షపర్యాయములకు గ్రహణము సిద్ధమగును. క్షేపమన నిందయనియర్థము. సప్తమ్యస్తము ద్వాంక్షవాచియగుశబ్దముతో నిందగమ్యమానమగునపుడు సమసించును. తీర్థద్వాంక్షః (తీర్థే ద్వాంక్షణవ) ద్వాంక్షమన కాకము. తీర్థమందుకాకివలె గురుకులమందు చిరకాలమెవడుండదో వాడుతీర్థద్వాంక్షదని వ్యవహరింపబడును. ఈరీతినిచట నింద ప్రతీయమానమగును. ద్వాంక్షశబ్దముచే ద్వాంక్షపర్యాయము లకు గ్రహణమునుటవలన తీర్థకాకఃశబ్దాదులుగూడ సాధువులగును.

724. కృత్యైర్పణే. 2-1-43. కృత్యైః, ఋణే, (సప్తమీ)

సప్తమ్యస్తం కృత్యప్రత్యయా నైస్సహ ప్రాగ్యదావ
శ్యతే, మాసేదేయం ఋణమ్, పూర్వాహ్నేగేయం సామ॥

724. ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే కృత్యైః అనుపదము కృత్యప్రత్యయా స్తములకు గ్రాహకమగును. ఋణపదము అవశ్యకమనునర్థమునకుపలక్షణము. సప్తమ్యస్తము కృత్యప్రత్యయా స్తములతో అవశ్యకార్థమందు సమసించును. మాసేదేయమ్ (ఋణమ్) దేయమనునది కృత్యసంజ్ఞకమగు యత్ప్రత్యయా స్తము. "తత్పురుషే కృతిబహులమ్" (977) అనువక్ష్యమాణసూత్రముచే సప్తమీవిభక్తికి లుగభావము. మాసములోపున నవశ్యముగ నీయవలసిన ఋణమనియర్థము. పూర్వాహ్నేగేయం (సామ) గేయమనునది యత్ప్రత్యయా స్తము. పూర్వాహ్ణమంద వశ్యముగ గానముచేయవలసిన సామమని యర్థము. ఇవటగూడ ప్రదర్శితసూత్ర ముచే సప్తమికి లుగభావము. ఋణగ్రహణమావశ్యకోపలక్షణముగనుకనే యిచట సమాసము సిద్ధించినది.

725. సంజ్ఞాయామ్. 2-1-44. (సుపా, సప్తమ్యస్తమ్)

సప్తమ్యస్తం సుపా ప్రాగ్యత్సంజ్ఞాయామ్, వాక్యేన
సంజ్ఞానవగమాన్నిత్యసమాప్తోయమ్, అరణ్యేతిలకాః॥
చనేకసేరుకాః॥ హరిదస్తాత్సప్తమ్యాశ్చత్యుక్॥

725. సంజ్ఞయందు సప్తమ్యంతము సుబ స్తముతో సమసించును. అరణ్యే తిలకాః॥ చనేకసేరుకాః॥ ఈరెండును సంజ్ఞాశబ్దములు. వాక్యమువలన పైస్థలము లందు సంజ్ఞప్రతీయమానముకాదుగాన నీ సూత్రము విభాషాధికారమున వేరింప బడినదైన నీసూత్రవిహితమగు సమాసము విత్యమని యెరుగవలయును. సమా సమున "హరిదస్తాత్సప్తమ్యాస్సంజ్ఞాయామ్" (971) అనుసూత్రముచే సప్తమికి లుగభావము.

726. క్రేనహోరాత్రావయవాః. 2-1-46. క్రేన, అహోరాత్రా
వయవాః. (సప్తమీ.)

అహోరాత్రేశ్చవయవాస్సప్తమ్యంతాః క్రాంతేనసహ
ప్రాగ్వత్. పూర్వాష్టాకృతమ్. అపరరాత్రకృతమ్. అవ
యవగ్రహణంకిమ్. అహ్నిదృష్టమ్॥

726. క్రేనఅనుపదము క్తప్రత్యయాస్తమనకు బోధకము. అహోరాత్ర
యోరివయవాః అహోరాత్రవయవాః. సప్తమ్యంతముఁగు అహస్సు (వగలు)
యొక్కయు, రాత్రియొక్కయు అవయవవచకశబ్దములు క్తప్రత్యయాస్తమతో
సమసించును. పూర్వాష్టాకృతమ్. (పూర్వాష్టాకృతమ్) ఇది అహస్సుయొక్క అవ
యవమునకుదాహరణము. పూర్వాష్టాకృతము (వగటియందు పూర్వభాగము)
అహస్సుయొక్క అవయవమును బోధించును. కృతమనునది క్తప్రత్యయాస్తమము.
అపరరాత్రకృతమ్. రాత్రియొక్క అవయవమునకుదాహరణము. అపరరాత్ర
శబ్దము (రాత్రియొక్క అపరభాగము) రాత్రియొక్క అవయవమును బోధించును.
సూత్రమున నవయవగ్రహణములేకున్న అహ్నిదృష్టమ్ అనచోట వగటిసంతయు
బోధించెడి అహ్ని అనుసప్తమ్యంతము దృష్టమను క్తప్రత్యయాస్తమతో సమసిం
చెడిది.

727. తత్ర. 2-1-46. (ప్రమీ, క్రేన)

తత్రేత్యేతత్సప్తమ్యంతం క్రాంతేనసహ ప్రాగ్వత్. తత్ర
భుక్తమ్.

727. తత్రఅనుసప్తమ్యంతము క్తప్రత్యయాస్తమతో సమసించును. తత్ర
భుక్తమ్. భుక్తమనునది క్తప్రత్యయాస్తమము. తత్రభుక్తంమొదలగునవి తత్పురుష
సమాసములనుటవలన పూర్వపదప్రకృతిస్వరముసిద్ధమగును. అద్యయే నతోకుని
పాతానామనిపరిగణనము చేయుటచే నవ్యయమగుటవలన నిచటనిష్ఠస్వరసిద్ధికాకుం
డునని తెలియునది.

728. క్రేపే. 2-1-47. (సప్తమీ, క్రేన)

సప్తమ్యంతం క్రాంతేన ప్రాగ్వన్నిందాయామ్. అవతప్తే
నకులస్థితం తవితత్॥

728. క్రేపమన నింద. నిందయందు సప్తమ్యంతము క్తప్రత్యయాస్తమతో
సమసించును. అవతప్తే నకులస్థితమ్. (తవితత్) నకులేన స్థితం, నకులస్థితమ్.
ఇవట కర్తృకరణే (812) అనుసూత్రముచే సమాసము. నకులస్థితమనునది కారక
పూర్వకముగావున కృదగ్రహణపరిభాషచే క్తప్రత్యయాస్తమగును. ఇట్టిపదముతో
అవతప్తేఅనుసప్తమ్యంతము సమసించినది. తత్పురుషేకృతి (877) అనుసూత్ర

ముచే సప్తమికి లుగభావము. అవతప్తప్రదేశమందు సకులములస్థితియెట్లుదంచ
లమో యుక్తేకార్యములను ప్రారంభించి సంపూర్ణించేయక నిటునటుతిరుగుట
యని యొకానొకయవ్యవస్థితచిత్తునిగూర్చిన నింధ ఈవాక్యములన ప్రతీయమాన
మగును.

729. * పాత్రేసమితాదయశ్చ. 2-1-48. పాత్రేసమితా
దయః, చ।

ఏతేనిపాత్కంతేక్షేపేపాత్రేసమితాః। భోజనసమయవివ
సంగతా నకుతార్యే। గేహేశురః। గేహేనర్తీ। ఆకృతిగణోఽ
యమ్। చకారోఽవధారణార్థః। తేనైషాం సమాసాంతరే
ఘటకతయా ప్రదేశో స। పరమాః పాత్రేసమితాః॥

729. పాత్రేసమితాదిగణపతితములగు శబ్దములు సమాసాది కార్య
సహితములుగ నివృత్తింపబడినవి. పాత్రేసమితాః। నిపాతసముదయనే సప్తమికి
లుగభావము నిర్దించును. భోజనపాత్రము నిర్దముగనేయబడినదగుచుండనచట
సన్నిహితులగువారేగాని కార్యసమయమున సన్నిహితులు కారమునిండ ప్రతీయ
మానమగుచున్నది. ఇట్లే గేహేశురః ఇత్యాదులందు, గృహములందే ప్రగల్భ
ములుపఱకువారునని యుద్ధాదులందట్టివారుకారనురీతిగ నిండనూహించవలయును.
గేహేనర్తీ। పాత్రేసమితాదిగణమాకృతిగణము. సూత్రముననుండు చకారము
నిశ్చయార్థకము. కావున నాయా శబ్దములు గణముననెటు పరింపబడినవో యట్లే
యుండునుగాని ఇతరసమాసములందు ప్రదేశమును పొందవనునర్థము లభిం
చును. అందుచే పరమాః పాత్రేసమితాః అనుచోట కర్మధారయసమాసము
నివృత్తమగును.

730. పూర్వవాచక సర్వజరత్పురాణనవతేవలాస్సమానాది
కరణేన. 2-1-49. పూర్వకాలైక.....తేవలాః, సమా
నాదికరణేన।

ఏకేషజం ఏకేష్యేజేతిసిద్ధే పూర్వనిపాతనియమార్థం
సూత్రమ్। ఏకశబ్దస్య దిక్సంఖ్యేసంజ్ఞాయామితి నియమ

* పాత్రేసమితాః పాత్రేబహుళాః ఉదుమ్మరకృమిః కూపకచ్చపః అవట
కచ్చపః ఉదుమ్మరమృశకః కూపమణ్ణాకః కుమ్మమణ్ణాకః ఉదపానమణ్ణాకః నగర
కాకః నగరవాయునః మాతరిపురుషః పిణ్డీశురః పితరీశురః గేహేశురః
గేహేనర్తీ గేహేవిజితి గేహేవ్యాధః గేహేషేహీ గేహేదాహీ గేహేదృప్తః
గేహేదృష్టః గర్భేత్పప్తః లభనికబరః గోషేశురః గోషేవిజితి గోషేత్వేదీ
గోషేపటుః గోషేపట్టితః గోషేప్రగల్భః కర్ణేటిరిటిరా కర్ణేడురురురా ఇతిపాత్రే
సమితాదిరాకృతిగణః॥

బాధనార్థంబు. పూర్వంస్పాతః పశ్చాదనులిప్తః=స్పాతాను
లిప్తః, ఏకనాదః, సర్వయాజికాః, జరన్తేయాయికాః,
పురాణమీమాంసకాః, నవపాఠకాః, కేవలవైయాకరణాః॥

790. పూర్వకాలశబ్దము పూర్వకాలికమగునర్థమునుబోధించుకళబ్దమునుబోధించును.
ఏక సర్వ జరత్ పురాణ నవ కేవల ఈయూహకళబ్దములు తత్త్వస్వరూపపరములు.
సమానం (ఒకటియైన) అధికరణమ్ (అర్థము) యన్యసః అనువిగ్రహముచే
సమానాధికరణపదమునకు ఏకార్థబోధకమని యర్థము. పూర్వకాలాదినుజ్జన్తములు
సమానాధికరణమగు నుబ్ధస్తముతో సమసించునని సూత్రార్థము ఫలించును. యథా
క్రమముగనుచు:—స్పాతానులిప్తః (పూర్వంస్పాతః పశ్చాదనులిప్తః) (మొదట
స్పాతముచేసినవాడు చురల మెఘాతగలవాడునగుమనుజుడు) పూర్వకాలవృత్తియగు
స్పాతకళబ్దము ఏకార్థబోధకమగుఅనులిప్తకళబ్దముతో సమసించినది. ఏకనాదః
(ఏకశబ్దసౌనాదశ్చ) ఇచట సంఖ్యావాచకమగు నేకకళబ్దమునేగ్రహించునది. సర్వ
యాజికాః (సర్వేషామేయాజికాశ్చ) యాజికలన యజ్ఞమును దెలిసినవారు) జరన్తే
యాయికాః (జరన్తశ్చేన్తేయాయికాః) పురాణమీమాంసకాః, నవపాఠకాః,
పురాణకళబ్దసాహచర్యమువలన నూతనార్థకనవకళబ్దమునకే గ్రహణముగావి సంఖ్యా
వాచకమునకుగ్రహణములేదు. కేవలవైయాకరణాః, పై ఉదాహరణములందు
“విశేషణంవిశేష్యేణ బహుళమ్” (740) అనుసూత్రముచే సమాసము సిద్ధమగు
చున్నది. అయినను పై స్థలములందు విశేషణవిశేష్యభావమనియతమగుటచేనాసూ
త్రముచే సమాసము ప్రవర్తించిన సూర్యనిపాతమాయాకళబ్దములకు విరుతముగ
నంబవించదుగాన నాయాకళబ్దములకు పూర్వనిపాతనియతమునకై యీసూత్రమారం
భింపబడెను. చుటియ నేకకళబ్దమునకు దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్” అనుఅనన్తర
సూత్రముచే విధింపబడునియమమునుబాధించుటకై గూడ సూత్రారంభమని యెరుగ
వలయును.

791. దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్. 2-1-50. దిక్సంఖ్యే, సంజ్ఞా
యామ్॥

సమానాధికరణేనేత్యాపాదపరిసమాప్తేరధికారః, సంజ్ఞా
యామేవేతి నియమార్థంసూత్రమ్, పూర్వేషుకామకమీ,
సప్తర్షయః, నేహ, ఉత్తరావృత్తాః, పంచబ్రాహ్మణాః॥

791. పూర్వకాలైకసూత్రమందలి సమానాధికరణేనఅనునది పాదసమాప్తి
పర్యంతమనువ ర్తించును. దిగ్వాచకసంఖ్యావాచకకళబ్దములు సంజ్ఞయందు సమానాధి
కరణమగునుబ్ధస్తముతో సమసించునని సూత్రార్థము. “విశేషణం విశేష్యేణ”
(740) అనుసూత్రముచేతనే యీసూత్రోదాహరణములందు సమాసముసిద్ధించు
చుండనీసూత్రము దిక్సంఖ్యేవాచకములు సంజ్ఞయందే సమసించుననియమార్థ

మగును. పూర్వేషుకామశమీ. దిగ్వాచకశబ్దము (పూర్వ) ఇషుకామశమీశబ్దముతో సమసించినది. ఇది మొక దేశమునకు సంజ్ఞ. సంఖ్యావాచకమునకుదాహరణము: — సప్తరము:॥ అత్రాద్విసప్తరూపిదిసంజ్ఞ. ఉత్తరావృత:॥ ఇదిసంజ్ఞకానందుననుత్తరశబ్దము వృక్షశబ్దముతో సమసించుటలేదు. పంచద్రాహ్మణా:॥ ఇదికూడ సంజ్ఞకాక పోవుటచే సంఖ్యావాచకము ద్రాహ్మణశబ్దముతో సమసించలేదు.

732. తద్దితార్థోత్తర పదసమాహరే చ. 2-1-51. తద్దితార్థో....
....సమాహరే, చ (దిక్సంఖ్యే)

తద్దితారే విషయే. ఉత్తరపదేచ పరతః, సమాహరేచ వాచ్యే, దిక్సంఖ్యే ప్రాగ్వద్వా. పూర్వస్యాంశాలాయాం భవః పూర్వశాలః॥ సమాసేకృతే దిక్పూర్వపదాదసంజ్ఞాయాంజ ఇతి జః (వా) సర్వనామ్నోవృత్తిరూత్రే పుంసద్భావః॥ ఆపరశాలః॥ పూర్వాశాలా ప్రియాయుష్యేతి, త్రిపదే బహుప్రిహాకృతే ప్రియాశబ్దేఉత్తరపదే పూర్వమోస్తత్పురుషః॥ తేన శాలాశబ్దేలరార ఉదాతః॥ పూర్వశాలాప్రియః॥ దిక్షు సమాహరణోన్యస్తనభిధానాత్॥ సంఖ్యాస్తద్దితార్థో. షణ్ణాం మత్యజామపత్యం షాణ్మాతురః॥ పశ్యుగాదో ధనుం యస్యేతి త్రిపదేబహుప్రిహా అవాస్తరతత్పురుషస్య వికల్పే ప్రాప్తే. ద్వస్త్యతత్పురుషయోరుత్తరపదేవిత్యసమాసవచ సము॥

733. సూత్రమున తద్దితార్థము ఉత్తరపదము సమాహరము పీనికి ద్వస్త్యము. ఇచట సప్తమివైషయికాదారజోధికము. విషయత్వమనేరవిధము. తద్దితప్రత్యయార్థము విషయమగునపుడు (అనగాతద్దితప్రత్యయము వివక్షితమగునపుడు) ఉత్తరపదము పరముగనున్నపుడు, సమాహరము (సమాహము)వాచ్యమగునపుడును, దిగ్వాచకసంఖ్యావాచకములు సమానాధికరణమగునుట సముతో సమసించును. దిగ్వాచకశబ్దమునకు తద్దితార్థమందుదాహరణము. పూర్వశాలః॥ (పూర్వస్యాంశాలాయాంభవః) సమాసానస్తరము “దిక్పూర్వపదాదసంజ్ఞాయాంజః” (4-2-107) అనుసూత్రముచే ఇప్రత్యయము (తద్దిత) ప్రవర్తించును. ఆదిపృథ్వి మొదలగు తద్దిత ప్రత్యయనిమిత్తకకార్యములు ప్రవర్తించును, (వా) శృత్తద్దిత సమాసైక శేషననాద్యస్తధాతురూపములందును, వృత్తులనిముందు చెప్పబడును. అట్టి వృత్తులలోనుండు సర్వనామశబ్దమునకు పుంసద్భావమగును. ప్రకృతమున సమాసవృత్తియందున్న పూర్వాశబ్దమునకు పుంసద్భావము. ఇతే ఆపరశాలః॥ (ఆపరస్యాంశాలాయాంభవః) పుంసద్భావమిచటగూడ ప్రవర్తించును. ఉత్తరపదముపరమగునపుడు దిక్పట్టము సమానాధికరణముతో సమసించుననుటకుదాహరణము. పూర్వశాలాప్రియః॥ ఇచట పూర్వా

కాలాప్రియాయస్యనః అనువిగ్రహమున త్రిపదబహుప్రీహితేసిన తరువాత సుబ్లుగాద్యనస్తరము ప్రియాశబ్దముత్తరపదమగుచుండ పూర్వాశబ్దకాలాశబ్దములకి సూత్రముచే తత్పురుషసమాసము. ఇట్లవాంతరతత్పురుషముచేసినందున సమాసముయొక్క అంతముదాత్తమగునుగాన కాలాశబ్దమందలి ఆకారమునకుదాత్త స్వరము సిద్ధమగును. బహుప్రీహితసమాసముచేతనే సిద్ధించుచుండమరలదీనిచే నవాంతరతత్పురుషసమాసమునకిదియే ప్రయోజనము అనభిధానము (శిష్టప్రయోగములేకుండుట) వలన దిగ్వాచకములకు సమాహారమందు సమాసములేదని గ్రహించునది. సంఖ్యావాచకమునకు తద్వితార్థమందుదాహరణము:—షాణ్డాతరః॥ (షణ్ణాంమాత్యౌణామపత్యం) సమాసాస్తరము “మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వా యాః” (4-1-115) అనుసూత్రముచే అణాదులు. అదివృద్ధి. సంఖ్యావాచకమగు షట్శబ్దము తద్వితార్థమందు సమానాధికరణమగు మాత్యశబ్దముతో నమసించెను. ఓత్తరపదముపరమగునపుడు సంఖ్యావాచకమునకుదాహరణము. పంచగవధనః॥ ఇచట పఞ్చగావోధిసంయస్యఅనువిగ్రహమందు త్రిపదబహుప్రీహితేసినపిమ్మట ధనశబ్దముత్తరపదమగుచుండ పూర్వమందుంటు పఞ్చగోశబ్దగోశబ్దములకిసూత్రముచే విధింపబడునమాసము మహావిధాషాధికారవిహితమగుటవలన వికల్పముగ ప్రాప్తించుచున్నది. అట్లయిన తత్పురుషములేనిచక్షుమందు, విధింపబోవుటచ్యుత్యయము ప్రవర్తించదుగాన పఞ్చగోధనః అనురూపమగుత రావలసినదప్పును. కావునవిచ్ఛేద సమాసనిత్యత్వమునకై వార్తికమును జూపుచున్నాడు. (వా) “ద్యస్య.... వచనమ్” ఓత్తరపదముపరమగునపుడు ద్యస్యతత్పురుషసమాసములు నిత్యములగుననిచెప్పవలయుననివార్తికార్థము.

783. గోరతద్ధికలుకీ, 5-4 92. గోః, అతద్ధికలుకీ, (తత్పురుషస్య. టచ్.)

గోస్తాత్తత్పురుషాట్టస్యాత్సమాసాంతో నతద్ధికలుకీ.
పఞ్చగవధనః॥ పంచానంగవాంసమాహరః॥

783. తత్పురుషస్యఅనునది పంచమ్యస్తముగ వివరిణామమునొందును. గోః అనుదావికది విశేష్యము. తదస్త్రవిధి. గోశస్తాస్తమగు తత్పురుషముకంటె పరముగ సమాసాస్తమగు (సమాసాంతాఃఅనిఅధికారము) టచ్ ప్రత్యయమగును, తద్ధికలుక్కునకు విషయమగునపుడుసూత్రమదిప్రవర్తించదు. ప్రకృతమున “పఞ్చగోధనః” అనుచోట గోశబ్దముకంటె పరముగటచ్ ప్రత్యయము వచ్చును. అదాదేశము ప్రవర్తించును. పంచగవధనః అనియగును. సమాహారమందు సంఖ్యావాచకపూర్వపదసమాసమున కూడాహరణము:—పఞ్చగవధ్. (పఞ్చానంగవాంసమాహరః) ఇచట సమాసమువచ్చినదివ చఃసూత్రముచే టచ్ ప్రత్యయము, అదాదేశముప్రవర్తించిన పఞ్చగవధనురూపము సిద్ధించును.

734. సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః. 2-1-52. సంఖ్యాపూర్వః, ద్విగుః।

తద్దితార్థేత్యత్రోక్తస్సంఖ్యాపూర్వోద్విగుస్స్యాత్ ॥

734. తద్దితార్థోత్తరపదసమాహారేచ అనుసూత్రముచే తద్దితార్థము విషయ మగునపుడు ఉత్తరపదము పరమగునపుడు సమాహారము వాచ్యమగునపుడును విధింపబడినసంఖ్యాపూర్వకసమాసము ద్విగుసంజ్ఞకమగును.

735. ద్విగురేకవచనమ్. 2-4-1. ద్విగుః, ఏకవచనమ్।

ద్విగ్వర్తస్సమాహార ఏకవత్స్యాత్। సనపుంసకమితి నపుంస కత్వమ్। వజ్రానాంగవాంసమాహారః పఞ్చగవమ్॥

735. ద్విగుసమాసమునకర్తృమైన సమాహారమేకవద్భావమునొందును. సమా హారద్విగుసమాసమేకార్థప్రతిపాదకమగునని ఫలితమగును. అపూర్వముగ ద్విగు సమాససామాన్యమునకీసూత్రమేకవద్భావమును విధించుననుటకంటె సమాహార ముండుండుటయేకత్వముననువదించి సమాహారద్విగువునకే మేకవద్భావమువిధించు ననిన లాభము సంభవించును. ఇట్లునిద్రమైనదే మూలమున “సమాహారః” అనునదని గ్రహించునది. పఞ్చగవఅనుదానికి పూర్వసూత్రముచే ద్విగుసంజ్ఞయు నీసూత్రముచే తదర్థమగు సమాహారమునకేకవద్భావమును సిద్ధింప “సనపుంసకం” (825) అనుసూత్రముచే నపుంసకలిజ్జమువచ్చును. పఞ్చగవమ్ అనురూపము ఫలిత మగును.

736. కుత్సితాని కుత్సనైః. 2-1-53. కుత్సితాని, కుత్సనైః।

కుత్స్యామానాని కుత్సనై స్సహ ప్రాగ్వత్। వైయాకరణ ఖనూచిః। మిమాంసకదుర్దురూఢః॥

736. కుత్సయన నింద. కుత్స్యామానబోధకములగు శబ్దములు (నిందింప బడువ్యక్తిని ప్రతిపాదించుశబ్దములు) సమానాధికరణములగు కుత్సనశబ్దములతో (నిందాహేతుకశబ్దములతో) సమసించును. ఉదా:—వైయాకరణఖ నూచిః, (వైయాక రణశ్చాసౌఖనూచిశ్చ) ఇచటనిందింపబడువ్యక్తి వైయాకరణుడు తత్ప్రతిపాదకము వైయాకరణశబ్దము. అదినిందాహేతుకమగు ఖనూచిశబ్దముతో సమసించినది. ప్రశ్నన డిగినవెంటనే సమాధానము తెలియక దానిని మరపింపజేయుటకెవడాకసముగు జూచునోవాడు ఖనూచియనబడును. ఇట్టి ఖనూచనము నిందాకారణము. మిమాంసక దుర్దురూఢః। దుర్దురూఢపదము దుష్టకర్మనుచేయువానియందు రూఢము. విశేష్యము నకు పూర్వనిసౌతము కొఱకీసూత్రమారంభింపబడెను.

737. పాపాదకేకుత్సితైః. 2-1-54. పాపాదకే, కుత్సితైః।

పూర్వసూత్రపదాః॥ పాపనాపితః॥ అణకకులాలః॥

737. పాపశబ్దము అణకశబ్దమును సమాధికరణములగుటకుత్సహనశబ్దములతో సమసింపును. పూర్వసూత్రమునకిదియవదము. పాపశబ్దము పాపముగలవానిని బోధించును. అణకశబ్దము కురూపిని బోధించును. కనుకనీరెండుశబ్దములు కుత్సనశబ్దములగుటచే పూర్వసూత్రముచే సమానమువచ్చినచో వీనికి చరనిపాతము ప్రాప్తించును. అందువలన పూర్వసూత్రమునుబాధించి యీశబ్దములకు పూర్వవిపాతముకొరకై యీసూత్రమారంభివబడినదని భావము, ఉదా:—పాపనాపితః (పాపశ్చాసౌ నాపితశ్చ) (పాపముగలవంగలి) అణకకులాలః (కురూపియైన కుమ్మరి)

738. ఉపమానాని సామాన్యవచనైః. 2-5-55. ఉపమానాని, సామాన్యవచనైః.

ఘనశ్చవశ్యామో ఘనశ్చామః॥ ఇహ పూర్వపదంతత్స
దృశే లాక్షణికమితిద్యోతయితుం తౌకికవిగ్రహేషవశబ్దః
ప్రయుజ్యతే॥ పూర్వనిపాతనియమార్థంసూత్రమ్॥

738. ఉపమానమన సాదృశ్యనిరూపకము. ఉపమీయలేయేన చ స్త్యవ్రతం అనువ్యుత్పత్తివలననుపమానశబ్దమునకు, ఏదిన్వప్యత్తిధర్మముచే మరియొకవస్తువును పరిచ్ఛిన్నమగునట్లుచేయుచో అట్టిపరిచ్ఛేదకమగు వస్తువర్తమనిలభించును. “చస్యోషవముఖం” అనుచోట చంద్రునిచే స్వవృత్తి ధర్మము. (వర్తులత్వం)వలన ముఖము పరిచ్ఛిన్నమగుచున్నదిగాన చంద్రుడుపమానమగును. ఉపమానమును బోధించు శబ్దములనీసూత్రములోని ఉపమానపదమువలన గ్రహింపవలయును. సాదృశ్యముచేపరిచ్ఛేద్యమగువస్తువు ఉపమేయము. (సాదృశ్యాశ్రయము) చంద్ర ఇవముఖమనుస్థలమందు ముఖముపమేయమగును. ఉపమానమందునుపమేయము నందునుండునట్టి సమానధర్మము సామాన్యమనబడును. సామాన్యమును ప్రతిపాదించుశబ్దములు సామాన్యవచనములు. ఉపమానశబ్దములు (ఉపమానత్వేన బోధకాని) సమానధర్మమును చెప్పనట్టియు ప్రకృతముననట్టిధర్మసహితమగువ్యక్తిని బోధించునట్టియునగు సమానాధికరణశబ్దములతో సమసింపునని సూత్రార్థముఫలితమగును. ఉదా:—ఘనశ్చామః॥ (ఘనశ్చవశ్యామః) పురుషుడు. ఇచట ఘనశబ్దము సమానవాచకము. శ్యామత్వము సామాన్యధర్మము. శ్యామశబ్దము సామాన్యధర్మముతో కూడుకొన్నవ్యక్తిని బోధించుచున్నది. గానసామాన్యవచనమైనది. తౌకికవిగ్రహమున ఇవశబ్దము, పూర్వపదము తత్సదృశమందు లాక్షణికమని తెలుపుటకుప్రయోగింపబడినది. కాన ఘనశబ్దము ఘనసదృశమునులక్షణే బోధించును. అందుచే ఘనశ్చామశబ్దములకు సామానాధికరణ్యము నిర్బాధమగును. విశేషణంవిశేష్యేణబహులమ్ (740) అను సూత్రముచేతనే ఏతత్సూత్రోదాహరణములందు సమానము సిద్ధించుచుండ మరలనీసూత్రారంభము ఉపమానమునకు పూర్వనిపాతార్థమగును. లేకున్న ఘనశ్చామః ఇత్యాదులలోనుపమాన సామాన్య

వాచకములు రెండును గుణవాచకములగుటచే విశేషణవిశేష్యభావమనియతమగును గాన ఉపమానమునకే పూర్వనిపాతమనునియమమునకవకాశములేకపోవును.

739. ఉపవితం * వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యప్రయోగే.

2-1-56. ఉపవితం, వ్యాఘ్రాదిభిః, సామాన్యప్రయోగే,

ఉపమేయం వ్యాఘ్రాదిభిస్సహ ప్రాగ్వత్సాధారణధర్మ
స్యాఽప్రయోగేనతి. విశేష్యస్య పూర్వనిపాతార్థం సూత్రం।
పురుషవ్యాఘ్రః। నృసోమః। వ్యాఘ్రాదిరాకృతిగణః। సా
మాన్యప్రయోగేతిమ్। పురషోవ్యాఘ్రభివశూరః।

739. ఉపమితమననుపమేయము, ఉపమానముచే పరిచేద్యము. (సాదృశ్యాశ్రయము) ఉపమేయవాచకము సమానాధికరణమగు వ్యాఘ్రాదిగణపతితత్వములతోనుపమానోపమేయసాధారణమగుధర్మమును బోధించుపదము ప్రయోగింపబడనపుడు సమసింపను. ఉపమేయమునకు నిత్యముగనుపమానాకాంక్షయుండును గాన "వ్యాఘ్రాదిభిః" అను పదమువలన నుపమానభూతములగు వ్యాఘ్రాదులతోననెడియర్థము ఫలించును. ఉపమానోపమేయసమభివ్యాహరముననుపమానము విశేషణమగునను నియమము కలదు. దీనిచేనుపమేయము విశేష్యమగును గాన "విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్" (740) సూ. చే సమానము ప్రవర్తించిననుపమేయమునకు పూర్వనిపాతము గల్గింపదు కావున తలాభమునకై యీసూత్రచారంబింపబడెనని యెరుంగవలయును. ఉదా: - పురుషవ్యాఘ్రః (పురుషోవ్యాఘ్రభివ) పెద్దపులివంటి మనుజుడు. వ్యాఘ్రముపమానము పురుషుడుపమేయము. ఉపమానోపమేయసాధారణధర్మవాచకములగు శూరః క్రూరః ఇత్యాదిపదములేవియు ప్రయోగింపబడలేదు. నృసోమః (నాసోమ భివ) వ్యాఘ్రాదిగణమాకృతిగణము. సామాన్యప్రయోగే అనునదిలేనిచో పురుషో వ్యాఘ్ర భివ శూరః। అను సామాన్యధర్మము ప్రయోగింపబడిన స్థలములందును సమానము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

740. విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్. 2-1-52. విశేషణం, విశేష్యేణ, బహులమ్।

భేదకం సమానాధికరణేన భేద్యేన బహులం ప్రాగ్వత్।
నీలముత్తలం నీలోత్పలమ్। బహులగ్రహణాత్కృచిన్ని
త్యమ్। కృష్ణసర్పః। క్వచిన్ని. రామో జానుషదగ్వ్యః॥

740. ఇతరవస్తువునుండి భేదింపజేయునది విశేషణము (విశేష్యతేనేన) భేదింపబడినది విశేష్యము. అందువలననే వ్యావర్తకం భేదకమ్ మొదలగు విశేషణ

* వ్యాఘ్ర సింహ ఋక్ష ఋషభ చంద్రన వృక వృష వరాహ హస్తిన తరువృషత్ పుష్కరిక పలాశ కితవ ఇతివ్యాఘ్రాదిరాకృతిగణః। తేన పునశ్శామః నృసోమః ముఖపద్మమ్ ముఖకమలిమ్ కర్కిశలయమ్ పార్శ్వచన్ద్రఇత్యాదిసిద్ధమ్॥

సర్వాయములును, వ్యావర్త్యం భేద్యం మొదలగు విశేష్యసర్వాయములును యుక్తములగుచున్నవి. విశేషణము (వ్యావర్తకవాచకము) సమానాధికరణముగ విశేష్యముతో (వ్యావర్తకవాచకముతో) బహుళముగ సమచించునని సూత్రార్థము. ఉదా:- నీలోత్పలమ్ (నీలం చ తడుత్పలం చ) అవి విగ్రహము. ఇచట నీల పదము, ఉత్పలమును (కలవ) నీలభిన్నములగువానినుండి వేరుచేయుచున్నది గాన నదివిశేషణము. ఉత్పలమువేరుచేయబడునుగానతద్వాచకము విశేష్యము. రెండుపదములునేకార్థస్థులగుటంజేసి సమానాధికరణములగును. విశేషణము ప్రథమానిర్దిష్టమగుచున్నదానికే పూర్వనిపాతము. వాగ్రహణమువలననేవికల్పము సిద్ధించుచుండ దానిని విడిచి బహూనర్థానలాతి (అనేకములగు నర్థములను గ్రహించునది) అనుసర్థముగల బహులగ్రహణమువలన నీసమాసము కొన్నిచోటులందునిత్యముగవచ్చుననియు కొన్నిస్థలములందు రానేరాదనియు తెలియనగును. కృష్ణసర్పః కృష్ణసర్పః = నల్లనిపాము) ఇచ్చోట సమాసము నిత్యము. రామో జ్ఞానుడగ్నః అనుచోట సమాసము ప్రప ర్తింపదు.

741. పూర్వాపరప్రథమచరమజున్యసమానమధ్యమధ్యమవీరాశ్చ. 2-1-68. పూర్వాపర.....వీరా, చ (బహుళమ్)

పూర్వనిపాతనియమార్థమిదమ్. పూర్వవైయాకరణః। అపరాధ్యాపకః (వా) అపరశ్చార్థే పశ్యథావోప క్రమ్యః। అపరశ్చాసావర్త్య పశ్చార్థః। కథమేకవీర ఇతి। పూర్వకాలై క ఇతి బాధిత్యా పరత్వాదనేన సమాసే వీరై క ఇతి హి స్యాత్। బహులగ్రహణాద్భవిష్యతి॥

741. పూర్వ అపర ప్రథమ చరమ జున్య సమాన మధ్య మధ్యమవీర యీశబ్దములు సమానాధికరణముగు సుబ్దముతో బహుళముగ సమచించును. పూర్వసూత్రముచేతనేసమాసము సిద్ధించుచుండనీసూత్రారంభము పూర్వాదులకు పూర్వనిపాతార్థము. ఉదా:- పూర్వవై యాకరణః। (పూర్వశ్చాసౌ వై యాకరణశ్చ) ఇతే అపరాధ్యాపకః అనునది (వా) అపరశబ్దమునకర్తృశబ్దము పరమగునపుడు పశ్చాదేశమగును. పశ్చార్థః (అపరశ్చాసావర్త్య) అపరశబ్దమునకర్తృశబ్దముతో సమాసము. అపరశబ్దమునకు పశ్చాదేశము. ప్రథమనై యాయికః। మొదలగునుదా హరణముల నితే యూహింపవలయును. వీరశ్చాసావేకశ్చ అనువిగ్రహమున నీసూత్రముచే వీరశబ్దమునకు సమానాధికరణముగునేకశబ్దముతో సమాసమువచ్చిన వీరశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమువలన “వీరై కః” అనురూపము కావలయును. అంతియకావి ఏకవీరః యనిసిద్ధింపదు. ఈసూత్రము పరమగుటచే పూర్వకాలై శ్లేఢ్యాదిసూత్రమును బాధించును గానపూర్వకాలై కసర్వజరదిత్యాదిసూత్రముచేనేక శబ్దమునకు వీరశబ్దముతో సమాసముచేసిన పైరూపము సిద్ధించునని చెప్పబడవ కాశములేదు. కావున ఏకవీరః అనురూపమెట్లు సాధునగునని శంక కలుగును.

పై సూత్రమునుండి యనువృత్తమైన బహులగ్రహణముచే కొన్నిస్థలములందీ సూత్రము ప్రవర్తింపదనునర్థములభించును గాన పై స్థలమునందీసూత్రము ప్రవర్తింపదు. అప్పుడు పూర్వకాలే శ్రేణ్యాదిసూత్రముచే సమాసము చేసిననఖీష్టరూపము సిద్ధమగునని సమాధానాశయము.

వివ:—బహుళగ్రహణానువృత్తివలన పూర్వాదులకు క్రియాశబ్దములగు పాచకాదులతో సమాసము రాదని సమర్థసూత్రభాష్యమున చెప్పబడెను. అధ్యాపక శబ్దము క్రియావాచకమగుటచే నవరాధ్యాపకః అను సుదాహరణముచితముగాదు. అపరమీమాంసకః అనుసుదాహరణముచితమని గ్రహించునది.

742. * శ్రేణ్యాదయః ** కృతాదిభిః. 2-1-59. శ్రేణ్యాదయః, కృతాదిభిః।

(వా) శ్రేణ్యాదిమ చ్యుర్థవచనం కర్తవ్యమ్। అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః శ్రేణీకృతాః॥

742. శ్రేణ్యాదిగణపతితములగు శబ్దములు సమానాదికరణములగు కృతాది గణపతితశబ్దములతో సమసించును. (వా) చ్యుప్రత్యయార్థమగు అభూతతద్భావము ప్రతీయమానమగునపుడు శ్రేణ్యాదులకు సమాసమగునని చెప్పవలయును. ఉదా:- శ్రేణీకృతాః (అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః) శ్రేణీయన నొకశబ్దముచే జీవించు వారినంపుము. ఇదివరకు శ్రేణిలుకానివారు ప్రస్తుతమట్టివారుగ జేయబడిరి అనెడి చ్యుప్రత్యయార్థము గమ్యమానమగుచున్నందున సమాసము ప్రవర్తించినది. ఇట్లే తద్గణపతితములై నవానికుదాహరణములనూహింపవలయును. కృతాదిగణమాకృతి గణము.

743. క్షేన నశ్శిశ్లేనాననశ్. 2-1-60. క్షేన, నశ్శిశ్లేన, అనశ్।

నశ్శిశ్లేన క్షాన్తేనాననశ్ క్షాన్తం సమన్యతే। కృతం చ తదకృతం చ కృతాకృతం। (వా) *** శాకపార్థి

* శ్రేణీ ఏక పూగ ముకున్ద రాశి విషయ నిచయ నిధన పర ఇన్ద్ర దేవ ముణ్ణ భూతశ్రవణ వదాన్య అధ్యాపక అభిరూపక బ్రాహ్మణ క్షత్రియ పటు పణ్ణత కుశల చపల విపుణ కృపణ ఇతిశ్రేణ్యాదయః॥

** కృత మిత భూత మత ఉక్త సమాజ్ఞాత సమామ్నాత సమాఖ్యాతసంభా విత అవధారిత నిరాకృత అవకల్పిత ఉపకృత ఉపాకృత। ఇతికృతాదిరాకృతిగణః॥ తేన దృష్టకలిత దశిత ఉదాహృత విశ్రుత ఉదిత ఏతే జ్ఞేయాః॥

*** శాకపార్థివ కుతపసౌశ్రుత అజాతౌల్బవి. అకృతిగణోఽయమ్। తేన కృతాఽపకృత భుక్తవిభుక్త పీతవిపీత గతప్రత్యాగత యాతాసుయాత క్రయాక్రయిక పుటాపుటికా ఫలాఽఫలికా చునోన్మానిరా ఇత్యాదిజ్ఞేయాః॥

వాదీనాం సిద్ధయే ఉ తరపదలోపస్యోపసంఖ్యానమ్। కాక
ప్రియః పారివః కాకపారివః। దేవబ్రాహ్మణః॥

743. సజ్జోవిశేషేన అనునది క్షేన అనుదానికి విశేషణము. విశేషశబ్దముది
కారకము. సజ్జోమాత్రమేచేనదికమగు క్షానముతో సజ్జోరహితమగు క్షప్రత్య
యో నము సమనించును. కృతాకృతమ్। (కృతం చ తద కృతం చ) పూర్వవిపాత
నియమమునకీసూత్రారంభము. (వా) కాకపారివః దేవబ్రాహ్మణః మొదలగురూప
ములసిదికై ఉ తరపదలోపమును చెప్పవలయును. కాకపారివః (కాకప్రియశ్చాసౌ
పారివశ్చ) “విశేషణం విశేష్యేణ” అనుసూత్రముచే సమాసము. కాకప్రియః
అనునది బహుప్రీహి సమాసము. పిదప దీనికి పారివశబ్దముతో తత్పురుషము.
ఉ తరపదమగు ప్రియశబ్దమునకు లోపము ప్రవర్తించునని యెరుగవలయును.
ఇట్లే దేవపూజకో బ్రాహ్మణః దేవబ్రాహ్మణః మొదలగు రూపములందును
ప్రక్రియ నెఱుగునది.

వివ : — క్షేన అనునది విభక్తివివరిణామముచే అసజ్జో అనుదానితో గూడ
సన్వయించును. కావుననీసమాసము పూర్వోత్తరపదములేక ప్రక్రియక త్వాన్తములయ
నపుడే ప్రవర్తించును. కృతాభుక్తమిత్యాదిః మాసము అసాదువులని యెరుగ
వలయును.

744. సన్మహత్పురమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః. 2-1-61.

సన్మహత్పురమోత్తమోత్కృష్టాః, పూజ్యమానైః।

సద్వైద్యః। వక్ష్యమాణేన మహత ఆకారః। మహా
వైయాకరణః। పూజ్యమానైః కిమ్। ఉత్కృష్టో గౌః।
పజ్జాదుర్భుత ఇత్యర్థః॥

744. సత్ మహత్ పరమ ఉత్తమ ఉత్కృష్ట ఈశబ్దములు పూజ్యమాన
బోధకశబ్దములతో సమనించును. సద్వైద్యః। (సంశ్చాసౌ వైద్యశ్చ) మంచివైద్యు
డనగా చికిత్సాజ్ఞానము బాగుగనున్నవాడని యర్థము. వైద్యశబ్దము పూజ్యమాన
వ్యక్తిబోధకము. మహావైయాకరణః। (మహాంశ్చాసౌ వైయాకరణశ్చ) సమాసా
నంతరముమహచ్ఛబ్దమునకు “అన్యహతః” (811) సూ. చే ఆకారమన్తాదేశ
మగును. ఇట్లే ఉత్కృష్టమీమాంసకః మొదలగు వివిధాహింపవలయును. సూత్ర
మున పూజ్యమానైః అనునది లేనిచో ఉత్కృష్టో గౌః అనుచోట సతిశయవాచిక
పంకమునుండి పెక్కితీయబడినదనునర్థమును బోధించునుత్కృష్టశబ్దమునకు గోశబ్ద
ముతో సమాసము ప్రసక్తమయ్యెడిది. సదాదిశబ్దములకు పూర్వవిపాతమునక్త
యాసూత్రారంభము.

745. బృన్దారకనాగకుళ్లరైః పూజ్యమానమ్. 2-1-62.

బృన్దారకనాగకుళ్లరైః, పూజ్యమానమ్।

గోబృన్దారకః॥ వ్యాఘ్రాదేవాకృతిగణత్వాదేవ సిద్ధే సా
మాన్యప్రయోగార్థం వచనమ్॥

745. పూజ్యమానవ్యక్తిబోధకమగుశబ్దము (పూజింపబడునట్టి వ్యక్తిని బోధించునది) సమానాధికరణముగను బృందారకనాగకుంజరశబ్దములతో సమసించును. గోబృందారకః॥ (గో బృందారక ఇవ) బృందారకశబ్దము దేవజాతివాచకము. బృందారకశబ్దముచే గోవునకు తమత్వము గమ్యమానమగుచున్నది. ఇట్లే గోనాగః పురుషకుంజరః॥ ఇత్యాదులనూహించవలయును. కుంజరాదిశబ్దములచే త్రైవ్యము ప్రతియమానమగును గాన పురుషాదిశబ్దములు పూజ్యమానబోధకములుగను. వ్యాఘ్రాదిగణమాకృతిగణము గావున "ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః" (738) అను సూత్రముచేతనే పై చోటులందు సమానము సిద్ధమగుతుండనిసూత్రాంతభము సామాన్యధర్మవాచకములకు ప్రయోగమున్నను సమానసిద్ధికొఱకని యెఱుంగు సది. (గోకుంజరః స్థూలః).

746. కతరకతమా జాతిపరిప్రశ్నే. 2-1-63. కతరకతమా,
జాతిపరిప్రశ్నే॥

కతరకతః॥ కతమకలాపః॥ గోత్రం చ చరణై స్సహ
జాతిజాతిత్వమ్॥

746. జాతిపరిప్రశ్నము గమ్యమానమగునపుడు కతరకతమశబ్దములు సమానాధికరణమగు నుబ్ధిసముతో సమసించును. కతరకతః॥ (కతరః కతః) కత ప్రోక్తమగుదానినధ్యయనముచేయువాడు కతుడనబడును. కతమకలాపః॥ (కతమః కలాపః) కలాపిప్రోక్తమగుదానినధ్యయనము చేయువాడు కలాపుడు. ఇరువురు వ్యక్తులందు కతశాఖాధ్యేతయైనదనియు బహువ్యక్తులందు కలాపశాఖాధ్యేత యైనదనియు పై రెండుస్థలములందు జాతిప్రశ్నము గమ్యమానమగుచున్నది. గోత్రం చ చరణై స్సహ అనుజాతి లక్షణముచే కతకలాపశాఖాధ్యేతృత్వమునకు జాతిత్వము సిద్ధమగును. కతమోఖవతాం పండితః ఇత్యాదులందు సమానమును వారింపజాతి పరిప్రశ్నే అనునదావశ్యకమగును.

747. కిం క్షేపే. 2-1-64. కిమ్, క్షేపే॥

కుత్సితో రాజా కింరాజా॥ యో న క్షేతి॥

747. నిందార్థకమగు కిమ్ అనునవ్యయము సమానాధికరణమగు నుబ్ధిసముతో సమసించును. కింరాజా॥ (కుత్సితో రాజా) వాక్యమువలన నిందగమ్య మానము కాదు గాననీరీతిసస్వపదవిగ్రహమును చెప్పవలయును. రక్షింపనట్టి రాజుని పై సమానమునకర్థము. కో రాజా పాటలిపుత్రే (కింశబ్దము ప్రశ్నార్థకము) ఇచట సమాననివృత్తిరై క్షేపే అనునది సూత్రమున యావశ్యకమగును.

748. పోటాయువతిస్తోకకతిపయగృష్టిధేనువశావేహద్వష్యయణీ
ప్రవక్తృశ్రోత్రియాధ్యాపకధూర్తైర్జాతిః. 2-1-65. పోటా
యువతి.....ధూర్తైః, జాతిః॥

748. జాతివాచకము, పోటా యువతిస్తోక కతిపయ గృష్టి ధేను వశా
వేహత్ బిష్కయణీ ప్రవక్తృశ్రోత్రియ ఆధ్యాపక ధూర్త ఈశబ్దములతో సమ
సింఘనదియు తత్పుషసంజ్ఞకమగును. జాతివాచకమునకు పూర్వనిపాతమునకై
యీసూత్రము.

749. తత్పురుషస్సమానాధికరణః కర్మధారయః. 1-4-42.

750. పుంవత్కర్మధారయజాతీయదేశీయేషు. 7-3-42.

కర్మధారయే జాతీయదేశీయయోశ్చ పరతః భాషితపుం
స్కాత్పరఃఃజభావోయస్మింస్తథాభూతం పూర్వం పుంవత్.
పూరణీప్రియాదిష్వప్రాప్తః పుంవద్భావో విధీయతే। మహా
నవదుః। తృష్టచతుర్థశీ। మహాప్రియా। తథా కోపధాదేః
ప్రతిషిద్ధః పుంవద్భావః కర్మధారయాదౌ ప్రతిప్రసూయతే।
పాచకశ్రీ। దత్తభార్యా। స్రౌష్మణభార్యా। సుకేశభార్యా।
బ్రాహ్మణభార్యా। ఏవం పాచకజాతీయా, పాచకదేశీయా,
ఇత్యాది। ఇభిపోటా। పోటా శ్రీపుంసంజ్ఞణా। ఇభయువతిః।
అగ్నిస్తోకః। ఉదశ్వితకృతిపయమ్। గృష్టిస్సకృత్ప్రసూతా।
గోగృష్టిః। ధేనుర్నవప్రసూతికా। గోధేనుః। వశా పంధ్యా।
గోవశావేహద్వష్యభూతిసీ। గోవేహతే బిష్కయణ్యతమణ
వత్సా। గోబిష్కయణీ। కలప్రవక్తా। కలశ్రోత్రియః। కలా
ధ్యాపకః। కలధూర్తైః॥

749. పోటాయువతిత్యాదిసూత్రవిహితమగు సమానమునందు కర్మధారయ
కార్యమును విధింప కర్మధారయమును నిర్వచింపుచున్నాడు. సమానాధికరణః
అనునది తత్పురుషః అనుదానికి విశేషణము. సమానాధికరణః అనుపదమునకు
సమానేఽధికరణే (పదే) అస్మింస్త్రై అను వ్యుత్పత్తివలన సమానాధికరణములగు
(ఏకార్థతోఽథఃములు) పదములుగలది యనుసర్థము లభించును. సమానాధికరణము
లగు పదములవయవములుగగల తత్పురుషము కర్మధారయసంజ్ఞకమగునని
సూత్రార్థము.

750. “శ్రీయూః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూజ్ సమానాధికరణే శ్రీయా
చుపూరణీప్రియాదిషు” (835) అను వక్ష్యమాణసూత్రమునుండి శ్రీయూఃభాషిత
పుంస్కాదనూజ్ అనుపదములనువర్తించును. భాషితపుంస్కాదనూజ్ అనునది
సమస్తపదము, శ్రీయూఃఅనుదానికి విశేషణము. భాషితపుంస్కశబ్దము బహుప్రిహి

(భాషితః పుమాన్ యేనశబ్దేన) అనుజనునది తత్పురుషము. (సహజ్) హజ్ అనునది శ్రీ ప్రత్యయము. భాషితపుంస్కాదనుజనునది బహువ్రీహి (భాషిత పుంస్కాదనుజ్ యస్యాః) ఈసూత్రమున నిర్దేశమువలననే పుంస్కళబ్దమురంటె పరమగు పంచమికి అలుక్కు విశిష్టనమానముకంటె పరమగు షష్ఠికి లోపమును సిద్ధములగును. పుంవత్తనునది రూపాతిదేశమనుటచే “పుంసఇవ” అను విగ్రహముకల్గి పుంలిజ్జకబ్దముయొక్క రూపమగునను సర్థమును బోధించును. కర్మధారయమందు జాతీయదేశీయప్రత్యయములు పరమగునపుడును పుంలిజ్జమునుగూడ బోధించుకళబ్దముకంటె పరమగు ఊజభావముగల శ్రీలిజ్జపూర్వపదమునకు పుంవద్భావమగునని సూత్రార్థము ఫలితమగును. కర్మధారయమునందు “త్రియాః పుంవత్” (885) అను సూత్రముచేతను, జాతీయదేశీయప్రత్యయములు పరములగునపుడు “తసిలావిప్యాకృత్వసువః” (840) అనుసూత్రముచేతను, పుంవద్భావము సిద్ధమగుచుండ, “త్రియాః పుంవత్” సూత్రమున అపూర్ణప్రియాదిషు అనువర్త్య దానమువలన శ్రీలింగములగుపూరిణప్రత్యయాస్తములుపరములగునపుడును నిషేధింపబడిన పుంవద్భావమును విధించుటకై యీసూత్రమారంభింపబడెను. మహానవమీ (మహాతీ చాసౌ నవమీ చ) నవమీ కళము శ్రీలింగమగు పూరిణప్రత్యయాస్తము. “సన్యహత్” (744) సూ. చే సమాసము. సమానాధికరణతత్పురుషమైనందున కర్మధారయ సంజ్ఞకమైనది. ఈసూత్రముచే పుంవద్భావమువచ్చినపిదప “అన్యహతః” (811) సూ.చే మహాచ్ఛబ్దమునకాకారాదేశము. ఇట్లే కృష్ణచతుర్థీ (కృష్ణాచాసౌ చతుర్థీ చ) యనుచోటగూడ సమాసానంతరము చతుర్థీకళము పూరిణప్రత్యయాస్తమైనను యీసూత్రముచే పుంవద్భావము ప్రవర్తించుటచే సభీష్టసిద్ధి యగును. మహాప్రియా (మహాతీచాసౌప్రియా చ) ప్రియాకళము ప్రియాది గణపతికము. ఈసూత్రముచే పుంవద్భావము. ఆకారాదేశము. ఇట్లే “స కోపభాయాః” (842) సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ (843) వృద్ధినిమిత్తస్య చ తద్వికస్యారస్తవికారే (844) స్వాజ్ఞాచ్చేతః (845) జాతేశ్చ (846) అనువక్ష్యమాణములగు నైదు సూత్రములచే నిషేధింపబడిన పుంవద్భావమును కర్మధారయమందు జాతీయదేశీయ ప్రత్యయములుపరములుగనున్నప్పుడును తిరుగ విధించుటకై గూడనీసూత్రారంభమని తెలియనగును. పాచకశ్రీ (పాచికా చాసౌ శ్రీ చ) ఇది కర్మధారయము కావున “స కోపభాయాః” అనుసూత్రప్రాప్తమగు నిషేధమును బాధించి యీసూత్రముచే పుంవద్భావము ప్రవర్తించును. దత్తభార్యా (దత్తాచాసౌ భార్యా చ) పంచమభార్యా (పంచమీచాసౌ భార్యా చ) ఈరెండుస్థలములందును “సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ” అను సూ. చే నిషేధము ప్రాప్తమగునున్నది. స్రౌఘ్నుభార్యా (స్రౌఘ్నాచాసౌ భార్యా చ) వృద్ధి నిమిత్తస్యేత్యాదిసూత్రప్రాప్తమగు నిషేధమును బాధించి యీసూత్రముచే పుంవద్భావము. సుకేశభార్యా (సుకేశాచాసౌభార్యా చ) ఇచట “స్వాజ్ఞాచ్చేతః” అనుసూత్రముచే నిషేధము ప్రాప్తించుచున్నది. ద్రాహ్మణభార్యా

“జాతేశ్వ” సూత్రప్రాప్తమగు విషేషమునీసూత్రము బాధించును. ఇట్లే జాతీయ దేశీయవ్రత్యములు పరిమిలగునపుడు పాచకిజాతీయా పాచకిదేశీయా ఇత్యాదులనుదాహరణముగనూహించునది. పోటాయువతీత్యాది సూత్రమునకు పరుసగ నుదాహరణములు. ఇథపోటా (పోటాచాసౌ ఇభీ చ) పుంపద్మావము. జాతి వాచకమగునిభశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము. పోటయన స్త్రీ పురుషలక్షణములుగలది. “పోటా స్త్రీపుంసలక్షణా” అను నిఘంటువిందు ప్రమాణము. ఇథయువతిః (యువతిశ్చాసౌ ఇభీ చ) లగ్నిస్తోకః (స్తోకశ్చాసౌవగ్నిశ్చ) ఉదశ్వితక్రూతివయమ్ (కలివయం చ తదుదశ్విత్య) ఉదశ్విత్యబ్దమునకు మజ్జిగయని యర్థము. గృష్టి యననౌకమారే ప్రసవించినది. “గృష్టిస్సకృత్ప్రసూతా” (నిఘంటువు) గోగృష్టిః (గృష్టిశ్చాసౌ గోశ్చ) నూతనప్రసూతిక ఛేనువనబడును. “ఛేనుర్నవప్రసూతికా” (నిఘంటువు) గోఛేనుః. (ఛేనుశ్చాసౌ గోశ్చ) వశయన వంధ్య (గొడ్డురాలు) గోవశా (వశా చాసౌ గోశ్చ) గర్భదాశకురాలు వేహ తనబడును. గోవేహత్ (వేహాశ్చాసౌ గోశ్చ) విశ్రవనూతనా బిష్కయణి యనబడును. “చిత్తసూతా బిష్కయణి” అనుగమనముంచూసము. గోబిష్కయణి (బిష్కయణి చాసౌ గోశ్చ) తథప్రవర్తా (ప్రవర్తా చాసౌ తథశ్చ) తథశ్రోత్రియః (శ్రోత్రియశ్చాసౌ తథశ్చ) కథాధ్యాపకః (అధ్యాపకశ్చాసౌ తథశ్చ) తథహర్తః (హర్తశ్చాసౌ తథశ్చ)

751. ప్రశంసాపచనైశ్చ. 2-1-66. ప్రశంసాపచనైః. చ।
(జాతిః)

ఏతై స్సహ జాతిః ప్రాగ్వత్. గోమతలికా, గోమచర్మికా, గోప్రరాణ్డమ్, గవోద్భః, గోతల్లజః, ప్రశస్తా గౌత్యర్జః, మతలికాచయో నియతిలింగా న తు విశేష్యనిఘ్నాః। జాతిః కిమ్, కుమారీ మతలికా॥

751. రూఢములగు ప్రశంసావాచకశబ్దములతో జాతివాచకము సమసిం చును. గోమతలికా, (మతలికా చాసౌ గోశ్చ) జాతిశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము. గోమచర్మికా, (మచర్మికా చాసౌ గోశ్చ) గోప్రరాణ్డమ్. (ప్రరాణ్డం చ తత్ గోశ్చ) గవోద్భః (ఉద్భశ్చాసౌ గోశ్చ) సమాసాన నరము “అపతీ” స్పోటాయ నస్య” (89) సూ. చే గోశబ్దమునకవజాదేశము. గోతల్లజః, (తల్లజశ్చాసౌ గోశ్చ) మతలికాదిశబ్దములు సముదాయక క్రిచే ప్రశంసావాచకములు. కాన పైయుదాహరణములన్నిటికి ప్రశస్తమగు గోవనియే యర్థము. మతలికా మచర్మికామొదలగు శబ్దములు నియతలిజ్గకములు గానివిశేష్యాయత్తములు కావు. కాన విశేష్యము పుంలిజ్గమైననవియు పుంలిజ్గములుకావలెననిగాని స్త్రీలింగమైననవియు స్త్రీలింగములు గావలెననిగాని నియమముండదని భావము. కుమారీశబ్దము పయసును బోధించుశబ్దము కానిజాతిశబ్దము కాదు గానకుమారీమతలికాశబ్దములకు సమాసము రాదు. జాతిః అనునది లేనిబోనిచట సమాసము ప్రసక్తమయ్యెడిది.

752. యువా ఖలితపలితపలితజరతీధిః. 2-1-87. యువా,
ఖలితపలితపలితజరతీధిః।

పూర్వనిపాతనియమార్థం సూత్రం। లిజవిశిష్టపరిభాషయా
యువతిశబ్దోపి సమన్యతే। యువా ఖలితిః యువఖలితిః।
యువతిః ఖలితీ యువఖలితీ। యువజరతీ। యువత్యామేవ
జరతీదర్మోపాలంభేన తద్రూపారోపాత్సామానాధికరణ్యమ్॥

752. యువనీశబ్దము, ఖలితి పలిత పలిత జరతీ అనుశబ్దములతో
సమసించును. ఓసిరి “విశేషణం” (740) సూ. చే సమాసము సిద్ధించునని చెప్పి
నచో ఖలితి పలిత మొదలగుశబ్దములు యువనీశబ్దముగూడ గుణవాచకములేలయు
నందున విశేష్యవిశేషణభావమనియతడు గుటచే పూర్వనిపాతనియమము సంభవిం
పదు గాన యువనీశబ్దమునకు పూర్వనిపాతనియమమునకై యీసూత్రారంభమని
యెఱుంగునది. సూత్రమున యవాలని పులిజనిర్దేశమున్నను “ప్రాతిపదికగ్రహణే
లిజవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్” అనుపరిభాషచే యువతిశబ్దమునకును ఖలిత్యాదులతో
సమాసము సిద్ధమగును. యువఖలితిః। (యువా చాసౌ ఖలితీ) సుబ్బుగద్యనస్త
ఃము యువనీశబ్దములోని సకారమునకు లోపము. ఖలితియన బిట్టతలవాడని
యర్థము. యువఖలితీ (యువతిశ్చాసౌ ఖలితీ చ) “పుంవత్కర్మధారయ” (750)
సూ. చే పుంవద్భావము. ఇట్లే యువపలితః। ఇత్యాదులు. పలితుడన ముదిమిచే
నైన తెల్లదనముగలవాడు. యువజరతీ (యువతిశ్చాసౌ జరతీ చ) పుంవద్భా
వము. జరతియన ముడుసలి. నడిమివలనుగలస్త్రీయందే ముడుసలియొక్క గుణ
ములువల్లిమిలగుటవలన జరతీ రూపారోపముచేనిచట యువతిజరతీశబ్దములకు
సామానాధికరణ్యము నిర్వాధమని యెఱుంగునది.

753. కృత్యతుల్యాభ్యా అజాత్య. 2-1-88. కృత్యతుల్యా
భ్యాః, అజాత్యా।

భో భోష్టమ్। తుల్యశ్చేతః। సదృశశ్చేతః। అజాత్యా
కిమ్। భోజ్య ఓదనః। ప్రతిషేధసామర్థ్యాద్విశేషణసమా
సోపి స॥

753. కృత్యప్రత్యయాస్తములు తుల్యవాచకములును (తుల్యపర్యాయ
ములు) సమానాధికరణము జాతిభిన్నవాచకమునగునుబిస్తముతో సమసించును.
భోభోష్టమ్। (భోజ్యం చ। తదుష్టం చ) భోజ్యశబ్దము కృత్యప్రత్యయాస్తము.
(జ్యోత్) ఉష్ణశబ్దము గుణవాచకము. పూర్వనిపాత నియమమునకై సూత్రారంభము.
తుల్యశ్చేతః। (తుల్యశ్చాసౌ శ్చేతశ్చ) సదృశశ్చేతః। సదృశశబ్దము తుల్యపర్యాయము
కానసమాసము ప్రవర్తించినది. భోజ్య ఓదనః అనుచోట భోజ్యశబ్దము

కృత్యప్రత్యయాన్తమైనను ఓదనశబ్దము జాతివాచకమైనందున సమాసము ప్రవరింపదు. అజాత్యా అను ప్రతిషేధసామర్థ్యముచే నిచ్చోట విశేషణసమాసము గూడ ప్రవరించదు. జాతినిన్నవాచకముతో సమాసమునందు పూర్వోత్తరపదములు గుణశబ్దములుగాని క్రియాశబ్దములుగానియగును. కానవిశేషణవిశేష్యభావమనియతమగుటచే పూర్వనిపాతమునకనియమము ప్రాప్తించుచుండ కృత్యాన్తదులకు పూర్వనిపాతనియమమునకే సూత్రమావశ్యకమగును గాన అజాత్యా అను నది సార్థకమగును. కే సమాసమున విశేషణసమాసము ప్రవరించినను విశేషణవగుటచే భోజ్యశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమగును గాన అజాత్యా అనుపదము వ్యర్థము గవలసివచ్చును. తత్సామర్థ్యమువలన జాతివాచకముతో విశేషణసమాసముగూడ నిషేధింపబడెనని యాశయము.

వివ.—అజాత్యా అనునది కృత్యప్రత్యయాంతాదులకే పూర్వనిపాతమనుటకు సూత్రారణ్యవసునర్థమను స్పష్టముగ బోధించును. కాని జాతివాచకముతో విశేషణసమాసమును వారింపదు. కావుననే “కురుగార్తవత” (గీ-2-42) సూత్రభాష్యములోని “పణ్యకంబలిః పణ్యహస్తీ” మొదలగుసమాసములు సిద్ధములగును. భోజ్య ఓదనః అనుచోట సమాసాభావ మిష్టమైనయెడల ఒహులగ్రహణానువృత్తి వలననది సిద్ధమగును. జాతివాచకముతో కృత్యాన్తదులకు విశేషణసమాసమురాదని ప్రాచీనుల ననుసరించి దీక్షితులు వ్రాసెనని నవీనులయాశయము.

754. వర్ణో వర్ణేన. 2-1-69. వర్ణః, వర్ణేన।

సమానాధికరణేనసహ ప్రాగ్యత్॥

754. వర్ణవాచకము సమానాధికరణమగు వర్ణవాచకముతో సమసించును. కృష్ణసారంగః (కృష్ణశ్శాసౌ సారంగశ్చ) కృష్ణశబ్దము వర్ణవాచకము. లక్షణచేసిది కృష్ణవర్ణముగలయవయవములుగలదానిని బోధించును. సారంగశబ్దము చిత్రవర్ణవాచకము. ఈరీతిని సామానాధికరణ్యము సిద్ధించును.

వివ.—వర్ణవాచకములకు విశేషణసమాసము సిద్ధమగును గాన నీసూత్రము దృష్టపరిహితమైనదని గ్రహించునది.

755. * కడారాః కర్మధారయే. 2-2-38. కడారాః, కర్మధారయే, (వా, పూర్వమ్.)

కడారాదయః శబ్దాః కర్మధారయే వా పూర్వం ప్రయోజ్యాః। కడారజైమినిః। జైమినికడారః॥

* కడార గడుల ఖడ్గా భాద కాణ కుణ ఖలతి గౌర వృక్ష భిక్షక పిఙ్గి పిఙ్గిల తను జతర బధిర చురర కుఞ్జ బర్పర ఇతికడారాదిః॥ క్వచిత్తు। నౌ కాక అన్నీ కుక శృగాల ప్రకృతి ప్రాయస్కీగోత్ర సమ విషమ ద్విద్రోణ వజ్రాక సాహస్ర ప్రతి పరి అను ఏతేఽవిద్యుశ్యస్తే॥

755. కదారాః అనుబహువచననిరేళమువలన కదారాదులకు గ్రహణము. కదరాదిశబ్దములు కర్మదారయసమాసమునందు వికల్పముగ పూర్వప్రయోగార్హము లగును. “ఉపసర్జనం పూర్వ” మను సూత్రముచే పూర్వనిపాతము నిత్యముగ ప్రాప్తించుచుండ వికల్పమునకై యీ సూత్రము. కదారజై మినిః జై మినికదారః (కదారశ్చాసౌ జై మినశ్చ)

756. కుమారః * శ్రమణాదిభిః. 2-1-70. కుమారః, శ్రమణాదిభిః।

కుమారీ శ్రమణా, కుమారశ్రమణా, ఇహ గణే, శ్రమణా, ప్రవ్రజితా. గర్భిణీత్యాదయః, స్త్రీలింగావత్యస్తే, లిజ్జ విశిష్టపరిభాషాయా ఏతదేవ జ్ఞాపకం బోధ్యమ్॥

756. కుమారశబ్దము శ్రమణాదిగణపరితములతో సమసించును. కుమారశ్రవణా (కుమారీ చాసౌ శ్రవణా చ) షంషధ్యావము. శ్రమణులన బుద్ధిసన్యాసులు. శ్రవణాదిగణమునందు శ్రవణా గర్భిణీ మొదలగు స్త్రీలింగశబ్దములు పరింపబడినవి. షంలిజ్జకమారశబ్దము సూత్రమున పరింపబడినది. సామాన్యధికణ్యము కరుదు. కాన నీగణమున స్త్రీలిజ్జపాఠము గూడ “ప్రాతిపదికగ్రహణే లిజ్జవిష్యస్యాపి గ్రహణం” లను పరిభాషకు జ్ఞాపకమని యెరుగనది. “యవాఖలితీ” త్యాదిసూత్రమందలి అరతీశబ్దము పె పరిభాషయందు జ్ఞాపకమనుటచే “ఏతదేవ” లనుచోట నేవకారవపిశబ్దార్థకమని యెఱుంగునది.

757. చతుష్పాదో గర్భిణ్యా. 2-1-71. చతుష్పాదః, గర్భిణ్యా।

చతుష్పాజ్జాతివాచినో గర్భిణీశ్చేదనసహ ప్రాగ్వత్। గోగర్భిణీ॥

757. “జాతిగ్రహణం కర్తవ్య” మనువార్తికమువలన జాతిః అనునది లభించును. చతుష్పాజ్జాతివాచకములు (నాలుపాదములుగల జంతువును బోధించునవి.) గర్భిణీశబ్దముతో సమసించును. గోగర్భిణీ. (గర్భిణీ చాసౌ గోశ్చ)

758. ** మయూరవ్యంసకాదయశ్చ. 2-1-72. మయూరవ్యంసకాదయః, చ॥

* శ్రమణా ప్రవ్రజితా కులటా గర్భిణీ తాపసీ దాసీ బిస్తకీ అధ్యాపక అభిరూపక పణ్డిత పటు మృదు కుశల చపల నిపుణ ఇతి శ్రమణాది॥

** మయూరవ్యంసక ఛాత్రవ్యంసక కమ్పొజముణ్ణః యవనముణ్ణః చిస్తసి। హస్తేగృహ్య పారేగృహ్య లాఙ్గాలేగృహ్య పునర్దాయ ఏహీదాదయోన్యపదారే। ఏహీదమ్ ఏహీపచమ్। ఏహీవాణిజా క్రియా అపేహీవాణిజా ప్రేహీవాణిజా

ఏతే విపాత్యంతేః మయూరో వ్యంసకః। మయూర
వ్యంసకః। వ్యంసకో ధూరః। ఉదత్తావచ్చ = ఉచ్చావచమ్।
నిశ్చితం చ ప్రచితం చ నిశ్చప్రచమ్। నాస్తికించన యస్య
సః అకించనః (వా) అభ్యాతమాభ్యాతేన క్రియాసాతత్యే।
అశ్చితపిబితేత్యేవం సతతం యత్రాభిధీయతే సా అశ్చిత
పిబితా। పచతభృజ్జతా। ఖదతిమోదతా (వా) ఏహీదాదయోఽ
న్యవదార్థే। ఏహీడ ఇతి యస్మిన్కర్మణితదేహీదం। ఏహీ
వచమ్। ఉద్ధర కోపాదుత్సృజా దేహీతి యస్యాం క్రియా
యాం సా ఉద్ధరోత్సృజా॥ ఉద్ధమవిధమా। అసాతత్యార్థ
మిహ పాతః (వా) జహికర్మణా బహులమాభీష్ట్యే కర్తారం
చాభిదధాతి। జహీత్యేత్కర్మణా బహులం సమన్యతే అభీ
ష్ట్యే గమే సమానేన చేత్కర్తాభిధీయత ఇత్సర్వః। జహీ
జోడః। జహి గుంబః। నాస్తి కుతో భయం యస్య సః
అకుతోభయః। అన్యో రాజా రాజాస్తరం। చిదేవ చిన్మా
త్రమ్॥

768. మయూరవ్యంసకాదిగణపతితములగు మయూరవ్యంసకః మొన
లగును సమాసకార్యసహితములుగ నిపతింపబడినవి మయూరవ్యంసకః (వ్యం
సకత్వాహి మయూరశ్చ) వ్యంసకమన ధూర్తము. ఉచ్చావచమ్ (ఉచక్విఅవక్చ) ఉదక్
శబ్దావాక్ శబ్దములకుచ్చావచాదేశము నిపాతనమువలన కలుగును. నిశ్చప్రచమ్
(నిశ్చితం చ ప్రచితం చ) నిశ్చితప్రచిత శబ్దములకు నిశ్చప్రచాదేశము. అకించనః
(నాస్తి కించన యస్యసః) (గ 1 సూ) “అభ్యాత.... సాతత్యే” క్రియ
యొక్క సాతత్యము గమ్యమానమగుచు అన్యవదార్థము (సమన్యమానపదార్థము

ఏహిస్యాగతా అపేహిస్యాగతా ఏహిద్వితీయా అపేహిద్వితీయా ప్రేహిద్వితీయా
ఏహికటా అపేహికటా ప్రేహికటా అహరకరటా ప్రేహికరటా ప్రేహిర్తమా
ప్రోహికర్తమా విధమచూడా ఉద్ధమచూడా అహరచేలా అహరవనితా అహరవసనా
కృస్తవిచక్షణా ఉద్ధరోత్సృజా ఉద్ధరావస్సృజా ఉద్ధమవిధమా ఉత్పచనిపచా ఉత్పత
నిపతా ఉచ్చావచమ్ ఉచ్చనీచమ్ ఆచోపచమ్ ఆచపరాచమ్ నిశ్చప్రచమ్ అకిం
చనః స్నాత్వాకాలకః పీత్వాస్థిరకః భుక్త్వాసుహితః ప్రోష్యపాపీయాన్ ఉత్పత్య
సాకలా నిపత్యలోహిణీ నిషణ్ణశ్యామా అపేహిప్రఘసా ఏహివిఘసా ఇహపశ్చమీ
ఇహద్వితీయా జహికర్మణా బహులమాభీష్ట్యేకర్తారంచాభిదధాతి। జహిజోడః జహి
స్తమ్మః అభ్యాతమాభ్యేతేన క్రియాసాతత్యే। అశ్చితపిబితా పచతభృజ్జతా ఖదతి
మోదతా ఖదతరమతా అహరనిపయా అహరనిష్కరా భిన్దిలవణా కృన్దివిచక్షణా
పచలవణీ పచప్రకూటా। ఆకృతిగణోయమ్। తేన। అకుతోభయ కాన్తికీక ఆహో
షురుషితా అహమహమికా యదృచ్ఛా ఏహిరేయాహిరా ఉన్మృజలిమ్మృజా ద్రవ్యాస్త
తమ్ అవశ్యకార్యమిత్యాదిసిద్ధమ్॥

కంటెనితరము) ప్రధానమగునపుడు తిజ్ప్రత్యయాస్తము (క్రియాప్రధానము) తిజ్ప్రత్యయాస్తముతో సమసించును. గణమున పూర్వము పరిపబికిన “ఏహీ దాదయోఽన్యపదార్థే” అనుపదమునుండి అన్యపదార్థే అనునది యిచట కనుప రించును. ఏహీదాదులకు క్రియాసాతత్యమపేక్షితము దాదనిర్వ్యతన చేయుటకై వార్తి కముయ వ్యుత్క్రమముగ వ్యాఖ్యాతములయ్యెను. అశ్చీతపిబితా ఏక్రీడయం దెల్లప్పుడు అశ్చీత (తినుడు) పిబిత (తావుడు) అని చెప్పబడుచుండునో ఆక్రీడ అశ్చీతపిబితయనబడును. ఇచట క్రియాసాతత్యము ప్రతియమానమగుచున్నది. ఇట్లే పవతభృజ్జతా (పవత భృజ్జతేతి సతతం యత్రాధిదీ మతే సా) బాదతమోదతా (ఖాఽతమోదతేతి సతతం యత్రాధిదీ మతే సా) ఇత్యాదులనూహింపవలయును. పై స్థలములందు క్రిదాదీక్రియప్రధానము గానస్తీత్వమువలన ప్రాతిపదికమగు సమానముకంటె టాప్ప్రత్యయము ప్రవర్తించును. (2 సూ.) “ఏహీదాదయోఽన్యపదార్థే” ఏహీదాదులన్యపదార్థమునందు నివృత్తింపబడుచున్నవి. ఏహీదమ్ ఏహీ ంఃదే అని ఏవనియందు చెప్పబడినో ఆవని ఏహీదమగును. (ఏహీదేతియస్మి స్కర్మణీతత్) ఏహీపచిమ్ (ఏహీపచ, ఇతియస్మి స్కర్మణీతత్) ఉన్తరోత్స్పజా (ఉద్ధర ఉత్సృజేతి యస్యాం క్రియాహం సా) మూలమున దేహీ అనునది ఉత్సృజ అను దానికి వివరణము. కోషమన దాన్యాదులుండుస్థలము. ఉన్తమవిధమా. క్రియయొక్క అసాతత్యమందుగూడ సమానమునకై యీరెండునేహీదాదులందు పరిపబికినవి. (3 సూ.) జహీకర్మణా.....చాధిదాతీ. జహీలనునది హీనఃపున్యము ప్రతియమానమగునపుడు కర్మవాచకముతో బహుళముగ సమసించును సమా నముచే కర్త చెప్పబడవలయును. జహీజోడః. “జహీ జోడం” అనిపలుమా రెవడు చెప్పనో వాడు (కర్త) జహీజోడుకగును. జోడం అనునది కర్మవాచకము. జోడుడని యొకానొకనిపేరు. ఇట్లే జహీస్తమ్మః అనునది. అకుతోభయః (నాస్తి కుతో భయం యన్య) ఎవరివలనను భయములేనివాడు. రాజాస్తరమ్ (అన్యో రాజా) చిన్మాత్రమ్ (చిదేవ) అస్తరమాత్రశబ్దములతో నిత్యసమానమని చెల్లుటకై యీరెండుచోటులందునన్యపదవిగ్రహములు చూపబడెను. మాత్రశబ్దమే వార్తకము. అస్తరశబ్దము భిన్నవాచకము.

వివ :— సూత్రమున చకారము ఏవకారార్థకము. కావున మయూరవ్యం సకాదీసమానములకు సమాసాస్తరప్రవేశములేదని తెలియదగును. పరమో మయూ రవ్యంసకరః అనుచోట వాక్యమే యుండును గానిసమానము ప్రవర్తించదు.

759. ఈషదకృతా. 2-2-7. ఈషత్, అకృతా.

ఈషత్పిల్లలః (వా) ఈషద్భుజవచనేనేతి వాచ్యమ్।
ఈషద్రక్తమ్॥

759. ఈషత్ అనుశబ్దము కృతస్తప్రకృతిరముగానట్టి సుబ్దముతో సమ సించును. ఈషత్పిల్లలః పింగలశబ్దమవ్యుత్పన్నము గానకృతస్తముకాదు. (వా)

సూత్రమున అకృతా అనుదానిని విడిచి గుణవచనేన అని చెప్పవలయును. గుణ వాచకముతో సమానమగునని యర్థము. ఈషద్రక్తమ్. రక్తశబ్దము గుణవాచక మగుటచే కృదప్తమైనను సమసించెను.

760. సజ్. 2-2-6. (సుపా)

సజ్ సుపాసహ సమన్యతే॥

760. సజ్ (ఇకారేత్సంజ్ఞకసశబ్దము) సుబన్తముతో సమసించును.

వివ :—ఇచటను “సలోపోసజః” అనుసూత్రమందును ఇకారము విశేష భార్తము. నిషేధార్థకసశబ్దమునకు తత్పురుషము రానిండుట యందుకు ఫలము. నైకదా మొదలగు చోటులందు తత్పురుషస్వరము వారితమగును. ఇచట సలోప భారణముగూడ దానికిప్రయోజనమగును.

ఈసజ్ సమాసమునిను త్తరపదార్థము ప్రధానము ఆరోపితత్వము సజ్ ద్యో త్యము. అబ్రాహ్మణః ఇత్యాదులందు ఆరోపితో బ్రాహ్మణః అని బోధకలును. బ్రాహ్మణభిన్నుడనునర్థము పర్యవసితమగును. అతస్మిన్ ఇత్యాదులలో తచ్చబ్ద మనుపసర్జనమగుటచే సర్వనామసంజ్ఞాకార్యములు సిద్ధములగును. తత్పురుష ముత్తరపదార్థప్రధానమనుప్రాయోవాదము నిర్బాధమగును. కొందరు సజ్ సమము. 1 తత్సాదృశ్యము 2 తదభావము 3 తదన్యత్వము 4 తదల్పత 5 అప్రాశస్త్యము 6 విరోధము ఆరువిధములనిచెప్పి రమముగ అబ్రాహ్మణః అపాదమ్ అనశ్యః అనుదరా (కన్యా) అపశవోవా అన్యోగోలశ్వేష్ఠ్యః, అధర్మ్యః, వీనినుచాహరించిరి. కాని యాయుర్థములర్థసిద్ధములగుననియు ఆరోపితత్వముసూత్రము సజ్ ద్యోత్య మనియును దీక్షితాశయము.

761. స లోపో సజః. 6-3-73. స, లోపః, సజః (ఉత్తరపదే)

సజ్ సన్యలోపస్సాదుత్తరపదే. సబ్రాహ్మణః, అబ్రా హ్మణః॥

761. ఉత్తరపదము పరమగునపుడు సజ్ యొక్క సకారమునకులోపము వచ్చును. అబ్రాహ్మణః (స బ్రాహ్మణః) సజ్ సుబన్తముతో సమసించినది. ఆస సుంఘసూత్రముచే సకారలోపము ప్రవర్తించెను.

762. తస్మాన్నుదచి. 6-3-74. తస్మాత్, సుఖ్, అచి. (ఉత్తర పదే)

లుప్తసకారన్నజ ఉత్తరస్యాజాడేష్టుడాగమస్యాత్. అనశ్యః, అబ్రాహ్మణః, అపాదమ్ సమాసం నిరర్హతే. రజ్జోవాగమపర్జ్యసంఘాః ప్రయోజనమ్. ఇతి, అబ్రాహ్మణ యాదుసంఘాతాయామ్, ఇతి చ భాష్యదా ర్థప్రయోగాత్.

తేన అనులబ్ధిః। అవివాదః। అవిఘ్నమిత్యాది సిద్ధమ్ (వా)
నఞో నలోపస్తిజి క్షేపే। అపచసి త్వం జాల్మి। నైకదేత్యా
దౌతు నశబ్దనసహ సుప్నపేతి సమాసః.

762. తస్మాత్తనుచోట తచ్ఛబ్దము పూర్వసూత్రముచే విధింపబడిన నకార
లోపముగల నఞో అనుదానిని పరామర్శించును. అది అనునది యనువృత్తమగు
ఉత్తరపదే అనుదానికి విశేషణము. తదాదివిధివలననజాదా పుత్తరపదే అనునర్థము
లభించును. అది అనునది షష్ఠ్యంతముగ విపరిణామమునొందును. నకారలోపము
గల నఞోకంఠెవరమగు అజ్ఞాద్యుత్తర పదమునకు నుడాగమమగునని సూత్రార్థము.
అనశ్వః (నఅశ్వః) “నఞో” అనుసూత్రముచే విధింపబడు తత్పురుషము అర్థా
భావమందు “అవ్యయం విభక్తీ” త్యాదిసూత్రముచే విధింపబడు సమాసముతో
వికల్పితమగును. పూర్వపదార్థము ప్రధానమైనపుడవ్యయీభావము. ఉత్తరపదా
ర్థము ప్రధానమైనపుడు తత్పురుషము. లేకున్నవిఘ్నమిత్యాదులలో విఘ్నానామ
భావః అనునర్థమునందు (అర్థాభావమందవ్యయీభావము, నిర్విక్షిపకం (మక్షిరా
ణామభావః) ఇత్యాదులందవకాశముగలదిగావున) అవ్యయీభావమును జాదించి
వరమగు తత్పురుషమే ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. అట్లును తత్పురుషమున వర
పదముయొక్క లింగము సమాసమునకు వచ్చును గాని అవిఘ్నః ఇత్యాదిప్రయో
గములే యుండవలసివచ్చును గాని అవిఘ్నమిత్యాదిప్రయోగములకవకాశము లేక
పోవును. ఇపుడవిఘ్నమిత్యాదిప్రయోగములు నిశ్శంకముగ సిద్ధించును. ఈవిషయ
మున “రక్షోహగమలఘ్వసందేహః ప్రయోజనమ్” అనుభాష్యము “అద్రుతాయా
మసంహితమ్” అనువార్తికమును ప్రమాణములు. భాష్యమున సందేహస్యాభావః
అనునర్థమందు అసందేహః అనునది పుంలింగముగ ప్రయోగింపబడినది (రక్షో
హగమ.... హః అనునదిద్వంద్వము) కావుననచట అసందేహః అనునది నఞో
తత్పురుషమని తెలియుచున్నది. అవ్యయీభావమగుచో అసందేహమని యుండవల
యును. వార్తికకారునిచే సంహితాభావమునర్థమునందు అసంహితం అనిప్రయో
గింపబడినది. అచటనర్థాభావమందవ్యయీభావమని చెప్పవలయును. లేకున్నసం
హితః అనిగావలసివచ్చును. అందుచే పై భాష్యవార్తికప్రయోగమువలన రెండు
సమాసములకు వికల్పమని ఫలించును. ఇట్లు చెప్పబడవలన అనుపలబ్ధిః అవివాదః
ఇత్యాదులు నఞోతత్పురుషమువలనను అవిఘ్నమిత్యాదులవ్యయీభావమువలనను
సిద్ధములగును.

(వా) నఞో నలోపస్తిజి క్షేపే। నింద గమ్యమానమగునపుడు నఞో
యొక్క నకారమునకు తిక్ ప్రత్యయాంతము వరమగునపుడు లోపమగును. అప
చసి (త్వం జాల్మి) తిజ్తముతో సమాసము లేనందున “నలోపొనశః” సూ. చే
నలోపమప్రాప్తమగుచుండనీవార్తికము రచింపబడెను. నైరధా ఇత్యాదులందు

నిషేధారకనశబ్దమునకు “సహ నుపా” అను సూ. చే ఏకభాశబ్దముతో సమాసము. ఇది సజ్జోతత్పుటప్రమనిన అనేకభా అవిగావలసివచ్చును.

763. సబ్రాణ్ణపాన్నవేదా నానసత్యా నముచినకులనఖ సపుంసర
సక్షత్రసక్రనాకేషు ప్రకృత్యా. 6-3-75. సబ్రాట్, సపాత్,
సవేదాః, నాసత్యాః, నముచినకుల.....నాకేషు,
ప్రకృత్యా॥

పాదితిశత్రస్తః పేదా ఇత్యనున్నస్తః స సత్యా అస
త్యాః స అసత్యా నానసత్యాః సముచ్చతీతి నముచిః, స
కులమస్య నకులమ్ స ఖమస్య నఖమ్ స స్త్రీ పుమాన్
సపుంసరమ్ స్త్రీపుంసయోః పుంసరభావో నిపాతనాత్ స
క్షరతీతి సక్షత్రమ్ క్షీయతే క్షరతేర్వా క్షత్రమ్ అతి నిపాత్యతే
స బ్రామతితి సక్రః క్రమేర్థః స అకమస్మిన్నితి నాకః॥

763. సూత్రమున సబ్రాట్ సపాత్ సవేదాః నాసత్యాః ఇవి పృథక్పద
ములు. సమాసమనిన “సవేదోనాసత్యాః” అని గావలయును. సముచినకుల సఖ
సపుంసర సక్షత్ర సక్ర నాక యీశబ్దములకు ద్వంద్వము. ఇవి సజ్జోసమాసములు.
పీనియందున్న సజ్జోయొక్క సకారమునకు లోపముదాక స్వరూపముతోనే
యుండును. పీనిలో సాత్తనునది శతృప్రత్యయార్థము. వేదాః అనునది అసున్
ప్రత్యయార్థము. స సత్యాః అసత్యాః స అసత్యాః నాసత్యాః అని నాసత్యాః
అనుబోట విగ్రహమును చెప్పవలయును. స స్త్రీ పుమాన్ సపుంసరమ్ నిపాతన
మువలన స్త్రీపుంసశబ్దములకు పుంసరభావమగును. సక్షత్రమ్ (స క్షరతి స క్షీయ
తేవా) క్షర సంచలనే (భాషిణి) క్షీయ హింసాయామ్ (దివాది) పీనిలోనేదే స
నోకధాతువునకు క్షత్రమని నిపాతనము చేయబడెను, సక్రః (స బ్రామతి) క్రము
ధాతువునకు డప్రత్యయమును చేసిన క్రః అనురూపము సిద్ధమగును. నాకః
(స అకమస్మిన్) అకమన పాపము. నాకమన స్వర్గము. శేషము సుగమము.

764. సగోఽప్రాణిష్యన్యతరస్యామ్. 6-3-77. సగః, అప్రా
ణిషు, అన్యతరస్యామ్॥

సగ ఇత్యత్ర సజ్జో ప్రకృత్యా వా సగః, అగః పర్వ
తాః॥ అప్రాణిష్యతి కీమ్ అగో వృషలశ్యేతేన నిత్యం త్రీ
దేత్యతో విత్యమిత్యనువర్తమానే॥

764. సగః అనుదానిరి ప్రాణినిన్నమర్థమగునపుడచటనుండునజ్జో వికల్ప
ముగ ప్రకృతిభావమునొందును. సలోపవికల్పము ఫలితమగును. సగః అగః
(సగచ్ఛంతి) అప్రాణులగు పర్వతములు సగశబ్దవాచ్యములు. సూత్రమున అప్రా

జీను అనునది రేనిచో అగః (చలిచే వెలుపలకు వెళ్ళుటకవకాశములేని కూడ్రుడు) అనుచోటగూడ నలోపవికల్పము ప్రసక్తమయ్యెడిది.

“నిత్యం క్రీడాజీవికయోః” (715) అనుసూత్రమునుండి నిత్యమ్ అను పదమనువర్తించుచుండ :—

765. కుగతిప్రాదయః. 2-2-18.

ఏతే సమర్థేన నిత్యం సమన్యంతే. కుత్సితః పురుషః
కుపురుషః గతిశ్చేత్యనువర్తమానే॥

765. కు అనునవ్యయము గతిసంజ్ఞకము ప్రాదులును సమర్థమగుదానితో నిత్యముగ సమసించునదియు తత్పురుషమగును. గతిసాహచర్యమువలన కుశబ్దముచే నిందార్థకమగునవ్యయమే గ్రహింపవలయును. కాని పృథివీవాచకము గ్రహింపబడదు. కుపురుషః (కుత్సితః పురుషః) నిత్యసమాసమగుటవలన నస్వ పదవిగ్రహము చూపబడెను.

“గతిశ్చ” (24) అనుసూత్రము త్తరసూత్రములందనువర్తించుచుండ :—

766. * ఊర్వాదిచ్చిదాచశ్చ. 1-4-61. ఊర్వాదిచ్చిదాచః, చ
(క్రియాయోగే)

ఏతే క్రియాయోగే గతిసంజ్ఞాః స్వః ఊరీకృత్యః ఉరరీ
కృత్యః శుక్లీకృత్యః పటపటాకృత్యః (వా) కారికాశబ్దస్యోప
సంఖ్యానమ్. కారికా క్రియా. కారికాకృత్యమ్॥

766. ఊర్వాదిచ్చిదాచ్ శబ్దములకు ద్వంద్వము. ఊర్వాదిగణపఠితములగు ఊరీ ఉరరీ మొదలగుశబ్దములు, చ్చిప్రత్యయాస్తములు, దాచ్ప్రత్యయాస్తములును క్రియాయోగమందు గతిసంజ్ఞకములగుననియర్థము. చ్చిప్రత్యయదాచ్ప్రత్యయములు కృ భూ అన్దాతువులయొక్క సంబంధమునందే విధింపబడినవి. కాన పీనిసాహచర్యమువలన సూర్వాదిశబ్దములకును కృభ్యస్తయోగమునందే గతిసంజ్ఞ యవి యెరుగవలయును. ఈ సూత్రముచే గతిసంజ్ఞాన స్తము “కుగతిప్రాదయః” సూ. చే గతిసమాసము ప్రవర్తించును. అంగీకారార్థకమగు ఊరీఅనునదవ్యయము. కృశ్దాతువుకంటె క్త్వాప్రత్యయముచేసినచో కృత్వా అనురూపము సిద్ధించును. తద్యోగమందు ఊరీఅనునది గతిసంజ్ఞకమగును. గతిసమాసము. అనన్తరము

* ఊరీ ఉరరీ పేతాశీ ధూసీ శకలా శ్రంసకలా ద్వంసకలా భ్రంసకలా గులుగుధానజ్ఞాః ఫల ఫరీ విక్లీ అక్లీ లలోష్ఠీ కేవాలీ నేవాలీ శేవాలీ వర్షాలీ మనమసా భస్మసా వౌషట్ వషట్ శ్రౌషట్ స్వాహా స్వధా పామ్పి ప్రాదుః శ్రేత్ ఆవిన్ ఇత్యూర్వాదిః॥

ల్యప్రత్యయము. ఊరీకృత్య. ఇతే ఉరీకృత్య అనునది. శుకీ కృత్య (అశుకం శుకం కృత్వా) అభూతతద్భావమందు శుకశబ్దముకలె చ్చిప్రత్యయము విహితమయ్యెను, శుకీ అనునది గతినంజకము. సమాసల్యప్రత్యయములు. పటపటాకృత్య. పటత్ శబ్దము (అనుకరణము) కలె దాప్రత్యయము పటచ్చబ్దమునకు ద్విత్యము విధింపబడినవి. పటపటా అని యగును. కృత్వాశబ్దముతో సమాసము. ల్యప్రత్యయము (వా) కారికాశబ్దమునకు గతినంజము చెప్పవలయును. కారికాశబ్దమునకు క్రియ యని యర్థము. కారికాకృత్య (కారికాం కృత్వా) సమాసల్యప్రత్యయములు.

వివ :— (1) సూత్రములోని చకాఽము నిపాతసంజతో నీగతినంజకు సమాశేశమకొఱగను. ది ర్వాదలు నిపాతములు గతినంజములునగునని యర్థము. ఊరీకృతవనుచోట నిపాతప్రయత్నమగునద్యోదాత్తస్వరము నిపాత సంజ్ఞకు ఫలమగును.

767. అనుకరణం చానితిపరమ్. 1-4-62. అనుకరణం, చ, అనితిపరమ్.

భాట్ కృత్య. అనితిపరం కిమ్. భాడితికృత్వా నిరక్షిపత్॥

767. ఇతిశబ్దము పరమందులేనట్టి అనుకరణశబ్దము క్రియాయోగమున గతినంజకమగును. భాట్ కృత్య. భాట్ అనునది అనుకరణశబ్దము. (భాట్ అను ధ్వనిని చేసి) భాడితికృత్వా నిరక్షిపత్. ఇచటనితిశబ్దము పరమందుగల భాట్ అనుదానికీ గతినంజావారణమునకై అనితిపరమ్ అనునదావశ్యకము.

768. ఆదరానాదరయోస్సదసతి. 1-4-63. అదరనాదరయోః, సదసతి.

సత్ కృత్య. అసత్ కృత్య॥

768. క్రమముగనాదరము అనాదరమునర్థములందు వర్తించు సదసచ్చబ్దములు క్రియాయోగమునందు గతినంజకములగును. సత్ కృత్య (సత్ కృత్వా) సమాసల్యప్రత్యయములు. ఆదరించియని యర్థము. అసత్ కృత్య. (అసత్ కృత్వా) ఆదరింపకయని యర్థము.

769. భూషణేలమ్. 1-4-64. భూషణే, అలమ్.

అలంకృత్య. భూషణే కిమ్. అలంకృత్వాదనం గతః। పర్యాప్తమిత్యర్థః। అనుకరణమిత్యాదిసూత్రీ స్వభావాత్ కృచ్ఛోవిషయా॥

769. భూషణార్థకమగు అలమ్ అనునవ్యయము క్రియాయోగమున గతినంజకమగును. అలంకృత్య (అలంకృత్వా) సూఘరాదులచేనలంకరించయని

యర్థము. సూత్రమున భూషణే అనునది లేనిచో అలంకృత్యైదనం గతః అనుచోట పర్యాప్త్యర్థకమగు అలం అనుదానికిని గతిసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. “అనుకరణం చానితిపరమ్” “అదరానాదరయోస్సదసతీ” “భూషణేర్థమ్” అనునీమూడుసూత్రములును సహజముగ కృత్థాతుయోగమునందే ప్రవర్తించును. ఇతరధాతువుల యోగమందని గతిసంజ్ఞను విధింపవని తాత్పర్యము.

770. అస్తరపరిగ్రహే. 1-4-86. అస్తః, అపరిగ్రహే.

అస్తరత్వం మధ్యే హత్వేత్వార్థః. అపరిగ్రహే కిమ్.
అస్తరత్వా గతః. హతం పరిగృహ్య గత ఇత్వార్థః॥

770. పరిగ్రహమన స్వీకారము. అదిలేనపుడు అస్తః అనునవ్యయము గతిసంజ్ఞకమగును. అస్తరత్వ (అస్తః హత్వా) సమాసల్యప్రత్యయములు. మధ్యయందు చంపియని యర్థము. అపరిగ్రహే అనునది లేనిచో అస్తరత్వాగతః అనుచోట అస్తః అనుదానికిని గతిసంజ్ఞప్రసక్తమయ్యెడిది. చంపినవానిని తీసికొని వెళ్ళినవాడని యర్థము. ఒకనిని చంపినపిదప చంపినవానినచటవిడుచుటగాని దేశాంతరమునకు తీసికొనివెళ్ళుటగాని సంభవింపవచ్చును. విడువబడినపుడుదాహరణము. తీసికొనిపోవునపుడు ప్రత్యుదాహరణమగునని గ్రహించునది.

771. కణేమనసీ శ్రద్ధాప్రతిఘాతే. 1-4-88. కణేమనసీ, శ్రద్ధా ప్రతిఘాతే.

కణేహత్వ పయః పిబతి. మనోహత్వ. కణేశ్చిస్స ప
మీప్రతిఘాతకో నిపాతోఽభిలాషాతిశయే వర్తతే. మనశ్చ
బోధ్యతైవ॥

771. కణేమనసీ = కణేమనశ్చబ్దములకు ద్వంద్వము. శ్రద్ధయననధికమగు నభిలాషము. దానియొక్క ప్రతిఘాతము = నివృత్తి. శ్రద్ధాప్రతిఘాతమగును. శ్రద్ధాప్రతిఘాతముగందు కణేశ్చిబ్దమనశ్చబ్దములు గతిసంజ్ఞకములగును. కణేహత్వ పయః పిబతి. (కణేహత్వా) ఇదే మనోహత్వ పయః పిబతి. జలమునత్యంతమభిలషించి యభిలాషముతీరువరకు త్రాగుచున్నాడని యర్థము. కావున శ్రద్ధాప్రతిఘాత మిచట స్పష్టమగుచున్నది. కణేశ్చిబ్దము సప్తమ్యన్త్యధ్యక్షమగునిపాతము. ఇది అధికమగునభిలాషను బోధించును. మనశ్చబ్దమునట్టిదే. కావునకణేహత్వ అనుచోట సమాసాన స్తరము సప్తమికి లుగభావమెట్లగునని శంకింపరాదు.

772. పురోవ్యయమ్. 1-4-87. పురః, అవ్యయమ్.

పురస్కృత్య॥

772. పురః అనునవ్యయము గతిసంజ్ఞకమగును. పురస్కృత్య (పురః కృత్వా) “నమస్సురపోర్గత్యైః” అనుసూత్రముచే విసర్గమునకు సత్వమగును.

(పూః, పురొ) పురఃకృత్వా అనుచోట పురఃకృబ్దమునకు గతిసంజ్ఞా నివృత్తికై అవ్యయగ్రహణమావశ్యకము. ఈసూత్రమున కృత్ యోగముందే అనునియమము లేదు. కాన పురొభూయ పురొగత్య మొదలగునవిగూడనుదాహరణములగును.

773. అస్తంచ. 1-4-88. అస్తమ్, చ (అవ్యయమ్)

అస్తమితిమాస్తమవ్యయం గతిసంజ్ఞం స్యాత్. అస్తం గత్య॥

773. మకారాస్తమగు అస్తమ్ అనునవ్యయము క్రియాయోగమునందు గతిసంజ్ఞకమగును. అస్తంగత్య (అస్తం గత్వా) అంతర్ధానమునుబొంది అనియర్థము. అవ్యయగ్రహణమునవర్తింపకున్ననర్ధాంతరమందు అవ్యయముగానట్టి అస్తమనుదానికిని గతిసంజ్ఞ ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. అస్తం కృత్వా కాండం గతః! ఇచట అస్తమనునది యవ్యయముగాదు. అస్తమ్—క్షీప్తము. కాండమును క్షీప్తమైనదానినిగణింపి వెళ్ళినవాడనియర్థము.

774. అచ్చ గత్యర్థవదేషు. 1-4-89. అచ్చ, గత్యర్థవదేషు, (అవ్యయమ్)

అవ్యయమిత్యేవ! అచ్చగత్య! అచ్చోద్య! అభిముఖం గత్వా ఉక్త్వా చేత్యర్థః! అవ్యయం కిమ్! జలమచ్చం గచ్ఛతి॥

774. అచ్చ అనునవ్యయము, గత్యర్థకమగు దాతువులు, వదదాతువువీనితో యోగమున్నపుడు గతిసంజ్ఞకమగును. అచ్చగత్య (అచ్చ గత్వా) అచ్చ అనునవ్యయముభిముఖవాచకము. ఎదురుగవెళ్ళి అనియర్థము. అచ్చోద్య! ఇది వదదాతువుతో యోగమున్నపుడుదాహరణము. వదదాతువుకంటెక్తాప్రత్యయము సమాసానస్తరము ల్యవప్రత్యయము అభిముఖముగ చెప్పియనియర్థము అవ్యయమునందే లేనిచో జలమచ్చం గచ్ఛతి అనుచోట స్వచ్ఛమనునర్థమును బోధించుఅచ్చమను జలపేశేషణవాచకమునకును గతిసంజ్ఞ ప్రసక్తమయ్యెడిది. గతిసంజ్ఞయున్నచో నవ్యయమగును గాననువప్రత్యయమునకు బుక్కు ప్రసక్తమగును.

775. అదోఽనుపదేశే. 1-4-90. అదః, అనుపదేశే.

అదఃకృత్య, అదఃకృతమ్! పరంప్రత్యుపదేశే ప్రత్యుదాహరణమ్! అదః కృత్వా॥

775. ఉపదేశముకంటెభిన్నమగునర్థమందు అదఃకృబ్దము గతిసంజ్ఞకమగును. అదఃకృత్య (అదఃకృత్వా) దీనిని చేసి అనియర్థము. అదః కృతమ్! ఈరెండునుదాహరణములు. అదఃకృత్య అనుచోట గతిసంజ్ఞకు సమాసల్యబాదులు ఫలము, అదఃకృతమనుచోట అదః అనుదానికీ “గతిరనంతరః” (8-2-48) సూ.చే

విహితమగు స్వరము ప్రవర్తించుట గతినంజకు పరిమ. ఇతరులకువదేశింపక తనంతటతానోచించునపుడుదాహరణము. పరులకువదేశముచేయునపుడు పత్ర్యు దాహరణము. అదః కృత్యా॥

776. తిరోస్త్రై. 1-4-71. తిరః అస్త్రై.

తిరోభూయ॥

776. తిరస్ అనునవ్యయము వ్యవధానమనునర్థమందు గతినంజకమగును. తిరోభూయ (తిరః భూత్యా)

777. విభాషా కృజే. 1-4-72. విభాషా, కృజే (తిరః)

తిరస్కృత్య, తిరఃకృత్య, తిరఃకృత్యా॥

777. తిరస్ అనునవ్యయము కృజే దాతువుతో యోగమున్నచు వికల్పముగ గతినంజకమగును. తిరస్కృత్య, తిరఃకృత్య, తిరఃకృత్యా, గతినంజాపక్షమందు గతినమానము. ల్యప్ ప్రత్యయము. “తిరస్కోఽన్యతరస్మాద్” (157) సూ. చే సత్వవికల్పమునగును. సత్వవిధాయకసూత్రమున గతిగ్రహణానువృత్తియుండుటచే గతినంజలేనిపక్షమందు సత్వముగూడ ప్రవర్తింపదు. కావున మూడు రూపములగును.

వివ:—పరాధపరూపార్థమున తిరస్కోరశబ్దప్రయోగముననుసరించి కొంతయు సత్వవిధాయకసూత్రమున గతిగ్రహణానువృత్తిచేయలేదని మాధవాచార్యులు దాతువృత్తిఅనుగ్రన్థమున వ్రాసెను.

778. ఉపాజేఽన్వాజే. 1-4-73. ఉపాజే, అన్వాజే (విభాషా, కృజే)

ఏతో కృజే నా గతినంజ్ఞాస్తః, ఉపాజేకృత్య, ఉపాజే కృత్యా, అన్వాజేకృత్య, అన్వాజే కృత్యా, దుర్బలస్య బలమాధాయేత్యర్థః॥

778. ఉపాజేఅన్వాజే అనునీరెండును విదస్తములు విభక్తిప్రతిరూపకములునగునిపాతములు. ఇవి బలహీనునకు బలమును సమకూర్చుట యనునర్థమును బోధించును. ఉపాజే అన్వాజే అనునీరెండునిపాతములు కృజే దాతుయోగమున వికల్పముగ గతినంజకములగును. ఉపాజేకృత్య, ఉపాజేకృత్యా, గతినంజాధాపక్షమందు సమాసము ప్రవర్తింపకుండుటచే ల్యప్ ప్రత్యయమునాదు. ఇట్లే అన్వాజేకృత్య, అన్వాజేకృత్యా, అనియగును. దుర్బలునకు బలమును సమకూర్చియనియర్థము.

779. * సాక్షాత్ప్రభృతీని చ. 1-4-74. సాక్షాత్ప్రభృతీని, చ,
(విభాషా, కృణో)

కృణో వా గతినంజ్ఞాని న్యుః। (వా) చ్వర్థాంతి వాచ్యమ్।
సాక్షాత్ కృత్య। సాక్షాత్కృత్వా। లవణంకృత్య। పలణంకృత్వా।
మాస్తత్వం నిపాతనాత్ ॥

779. సాక్షాత్ప్రభృతిగణమున పఠింపబడు సాక్షాత్ మిథ్యా చిన్తా మొద
లగునవి కృణో ధాతువుతో యోగమున్నపుడు వికల్పముగ గతినంజ్ఞగలవగును.
(వా) ఈసూత్రముచే గతినంజ్ఞ చ్చిప్రత్యయార్థము (అపూత తద్భావము) గమ్య
మానమగునపుడు ప్రవర్తించునని చెప్పవలయును. సాక్షాత్కృత్య। సాక్షాత్కృత్వా।
ఇచట అసాక్షాత్ సాక్షాత్కృత్వా అనుచ్ఛిష్టము (అపూతతద్భావము) గమ్యమాన
మగును. ఇద్దే లవణ కృత్య। లవణంకృత్వా। పలణంకృత్య। పలణంకృత్వా శీతమ్
ఉదకమ్ ఆర్ద్రమ్ పలణంకృత్య శబ్దములను గతినంజ్ఞయున్నపుడు మరొక ప్రత్యయము
నివర్తించబడెను.

780. అనత్యాధాన ఉరసిమనసీ. 1-4-75. అనత్యాధానే.
ఉరసిమనసీ, (విభాషా, కృణో)

ఉరసికృత్య। ఉరసి కృత్వా। అభ్యుపగమ్యేత్కర్తృణా మనసి
కృత్య। మనసి కృత్వా। నిశ్చిత్తేత్కర్తృణా అత్యాధానమునశ్చేష
యంత్ర స। ఉరసి కృత్వా పాణిం శేతే॥

780. ఉరసి మనసి అనునవి సప్తమ్యైర్దృశ్యశబ్దములగునవ్యయములు. అత్యా
ధానమనసుపశ్చేషణము. తదభావమందు ఉరసి మనసి అనునవి కృణో ధాతుయోగ
మున వికల్పముగ గతినంజ్ఞకములగును. ఉరసికృత్య। ఉరసి కృత్వా। అంగీకరించి
యని యర్థము. మనసికృత్య। మనసి కృత్వా। నిశ్చయించియని యర్థము. ఈరెండు
స్థలములందునత్యాధానము గమ్యమానముకాదు. ఉపశ్చేషణమన సంయోగము. అది
ప్రత్యయమానమగునపుడు గతినంజ్ఞకము. ఉరసి కృత్వా పాణిం శేతే। పక్షర్థుల
మందు హస్తమునుంచి నిద్రించుచున్నావని యర్థము. ఇచట హస్తసంయోగము
గమ్యమానమగుచున్నందున గతినంజ్ఞ ప్రవర్తించదు.

781. మధ్యే పదే నివచనే చ. 1-4-76. మధ్యే, పదే. నివ
చనే, చ, (విభాషా, కృణో, అనత్యాధానే)

* సాక్షాత్ మిథ్యా చిన్తా భద్రా రోచనా ఆసా అమా అర్థా ప్రాజ్ఞా
పాజుహుః వీజియా వీజిరుహ సంసర్మా అరే లవణమ్ ఉష్ణమ్ శీతమ్ ఉదకమ్
ఆర్ద్రమ్ అగ్నిం వశే వికసనే విహసనే ప్రతపనే ప్రాదున్ సదున్ అదిన్ ఆకతి
గణోఽయమ్.

ఏతే కృశే వా గతిసంజ్ఞాః స్యురనత్యాధానే మధ్యేకృత్యః
మధ్యేకృత్యాః పదేకృత్యః పదే కృత్యాః నివచనేకృత్యః నివ
చనే కృత్యాః వాచం నియమ్యేత్యర్థః॥

781. మధ్యే పదే నివచనే ఇవి ఏదస్తములుగ నివతించబడినవి.
ఈమూడును అనత్యాధానమందు కృశోధాతుయోగమున్నప్పుడు ఏకల్పముగ గతి
సంజ్ఞకలవగును. మధ్యేకృత్యః మధ్యేకృత్యాః పదేకృత్యః పదే కృత్యాః నివచనే
కృత్యః నివచనే కృత్యాః నివచనేకృత్య అనుదానికి వాచంనియమ్య (మాటలను
విడిచి) అని యర్థము. వచనస్యాధావః అనునర్థముననవ్యయాధావముచే నివచన
మని సిద్ధమగుటవలన నిట్టియర్థము లభించును.

782. నిత్యం హస్తే పాణావుపయమనే. 1-4-77. నిత్యమ్.

హస్తే, పాణౌ, ఉపయమనే, (కృశే)

కృశే ఉపయమనం వివాహః స్వీకారమాత్రమిత్యన్యే
హస్తే కృత్యః పాణౌకృత్యః॥

782. హస్తే పాణౌ అను రెండుశబ్దములు ఉపయమనార్థమందు కృశో
ధాతుయోగమున్నప్పుడు నిత్యముగ గతిసంజ్ఞకములగును. ఉపయమనమన వివా
హము. స్వీకారమాత్రమని కొందరనిరి. ఉపయమనార్థమనీరెండును క్రమముగ
నేరారాస్తముగను బోరారాస్తముగను నివతించబడినవి. హస్తేకృత్యః పాణౌకృత్యః
వివాహముచేసికొని యనియర్థము.

783. ప్రాధ్వం బిష్టనే. 1-4-78. ప్రాధ్వమ్. బిష్టనే. (కృశే)

ప్రాధ్వమిత్యప్రయమ్. ప్రాధ్వంకృత్యః బిష్టనేనాను
కూల్యం కృత్యేత్యర్థః ప్రార్థనాదినాత్వానుకూల్యకరణే.
ప్రాధ్వంకృత్యా॥

783. ప్రాధ్వమ్ అనునది మాస్తమగునవ్యయము. ఇది బిష్టనముచే నాను
కూల్యమును బోధించును. ప్రాధ్వమ్ అనునది బిష్టనముచే నానుకూల్యము గమ్యమాన
మగునపుడు కృశోధాతుయోగమునందు గతిసంజ్ఞకమగును. ప్రాధ్వంకృత్యః బిష్టన
ముచేననుకూలముగాజేసి అనియర్థము. బిష్టనముచే గాక ప్రార్థనాదులచేనాను
కూల్యము గమ్యమానమగునపుడుమాత్రమీసూత్రము ప్రవర్తించదు. ప్రాధ్వం
కృత్యా॥

784. జీవికోపనిషదావౌపమ్యే. 1-4-79. జీవికోపనిషదౌ,
ఔపమ్యే (కృశే)

జీవికామివ కృత్వా జీవికాకృత్యః ఉపనిషదమివ కృత్వా ఉపనిషత్కృత్యః దాపమ్యే కిమ్. జీవికాం కృత్వా ప్రాది గ్రహణమగత్యర్థమ్. సుపురుషః అత్రవార్తికాని. (1) ప్రాదయో గతాద్యర్థే ప్రథమయా ప్రగతఆచార్యః ప్రాచార్యః. (2) అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయా. అతిక్రాంతో మాలాశుతిమాలః. (3) అవాదయః విష్ణాద్యర్థే తృతీయయా. అవకృష్టః కోకిలాయా అవకోకిలః పర్యాదయో గ్లానాద్యర్థే చతుర్థయా. పరిగ్లానో ఒద్యయనాయ పర్యద్యయనః. (4) నిరాదయః క్రాంతాద్యర్థే పంచమ్యా. నిష్క్రాంతః కౌశాం చ్చా నిష్క్రాంతః. (5) కర్మప్రవచనీయానాం ప్రతిషేధః చ్యవప్రతిః॥

784. జీవికా ఉపనిషత్ అనురంభశబ్దములును సామ్యశబ్దము గమ్యురని మగునపుడు కృత్వాదాతుయోగమందు గతినంజితములగును. జీవికాకృత్య (జీవికామివ కృత్వా) గతినమాసల్యప్రత్యయములు. జీవనోపాయము జీవితయనంబును. జీవికవలెనవశ్యముగజేసి యని యర్థము. ఉపనిషత్కృత్య (ఉపనిషదమివ కృత్వా) వేదాస్తమపనిషచ్ఛబ్దము. దానినివలెజేసి యనియర్థము. జీవికాం కృత్వా ఇచటనాపమ్యముప్రతియమాసముగానందున గతినంజితమనేరదు. ఇది గతినమాసనిరూపణము. ప్రాదినమాసములు:—ఈగతిప్రాదయః, అనుసూత్రముతోని ప్రాదిగ్రహణము, ప్రాదులకు గతినంజితలేకున్నను సమర్థమగుదానితో సమాసము సిద్ధించుటకగును. కనుకనే సుపురుషః అనుచోట క్రియాయోగములేనందున సుఅనుదానికి గతినంజితలేకున్నను ప్రాదినమాసము సిద్ధించును. వ్యవస్థలేకుండ ప్రాప్తమగు ప్రాదినమాసముయొక్క వ్యవస్థకొఱకు వార్తికములివట ప్రదర్శింపబడుచున్నవి. (1) ప్రాదులు గతాద్యర్థమందు ప్రథమాస్తమతో సమసించును. ప్రాచార్యః నిత్యసమాసమగుటచే ప్రగతః ఆచార్యః అని యన్వపదవిగ్రహమును జెప్పవలయును. ప్రఅనునది “గతః” అనుసర్థమందు వర్తించును. ప్రపితామహః ఇత్యాదులనిట్లే యూహింపవలయును. (2) అత్యాదులు క్రాంతాద్యర్థమందు ద్వితీయాస్తమతో సమసించును. అతిమాలః (అతిక్రాంతో మాలమ్) అతిఅనునది క్రాంతార్థమును బోధించును. మాలాశబ్దముపసర్జనమగుటచే “గోత్రియోః” (660) సూ. చే హ్రస్వము వచ్చును. (3) తృతీయాస్తమతో అవాదులు కృష్ణాద్యర్థమందు సమసించును. అవకోకిలః (అవకృష్టః కోకిలయా) కృష్టః అనుదానికి ఆహారః (పిలువబడినవాడు) అనియర్థము. (4) చతుర్థ్యాస్తమతో గ్లానాద్యర్థమందు పరిమొదలగునవి సమసించును. పర్యద్యయనః (పరిగ్లానో ఒద్యయనాయ) అధ్యయనముకొఱకు అలసినవాడని యర్థము. (5) పంచమ్యాస్తమతో నిరాదులు క్రాంతాద్యర్థమందు సమసించును. నిష్క్రాంతః (నిష్క్రాంతః కౌశామ్యుః) కౌశాంబి

నుండి వెడలినవాడని యర్థము. నిర్లనునవ్యమును క్రాంతార్థమందు వర్తించును. కౌశాంబీశబ్దమునకుపసర్గనప్రాస్వహగును.

(వా) కర్మప్రపచనీయానాం ప్రతిషేధః = కర్మప్రపచనీయసంజకములగు ప్రాదులకీసమాసము రాదు. పృక్షంప్రతి ఇచట ప్రతిలనునది “లక్షణోత్థంభూతా భ్యాన” (555) సూ. చే కర్మప్రపచనీయసంజకము గానప్రాదిసమాసము ప్రవర్తించదు. (సురాజా ఆలినభా అనుభాష్యప్రయోగమువలన ను అతి వీనికంటె భిన్నములగు కర్మప్రపచనీయములకే ప్రాదిసమాసవిషేదమని గ్రహించునది.) ఇది ప్రాదిసమాసము.

ఇటుపై ఉపపదసమాసమును చెప్పబోవుచునుపపదసంజ్ఞాసూత్రమును వ్యాఖ్యానముచేయుచున్నాడు:—

785. తత్రోపపదం సప్తమీసమ్. 3-1-92. తత్ర, ఉపపదమ్, సప్తమీసమ్.

సప్తమ్యస్తే పదే కర్మణీత్యాదౌ వాచ్యత్యేన స్థితమ్ కుమ్నాది తద్వాచకం పదముపపదసంజ్ఞం స్వాత్సంత్యంశ్చ సత్యేవ వక్ష్యమాణః ప్రత్యయః॥

785. ఇది అధికారసూత్రము. ఈసూత్రమున సప్తమీఅనుపపదముచే సప్తమ్యస్తము గ్రహింపబడును. సప్తమ్యస్తే (వాచ్యవాచకభావసంబంధముచే) తిష్ఠతి అనువృత్త్యుత్తిచే సప్తమీస్తమునదానికి సప్తమ్యస్తపదవాచ్యమనునర్థము పలించును. ధాతోః అనునధికారిమున “కర్మణ్యత్” (3-2-1) ఇత్యాదిసూత్రములందు కర్మణి ఇత్యాదిసప్తమ్యస్తములకు వాచ్యమగునదని యర్థము. అందుచే కర్మణ్యత్ ఇత్యాదిసూత్రములకుదాహరణములగు కుంభకారః ఇత్యాదులందు కుంభంకరోతి అనునవస్త్యముందు సప్తమ్యస్తపదవాచ్యములు కుంభాదులగును. కుంభాదులకుపపద సంజ్ఞవలన బ్రయోజనములేకుండుటచేతను ఉపపదమునుమహాసంజ్ఞాదిలముచేతను తద్వాచకములందు సంజ్ఞ పర్యవసన్నమగును. కావున కర్మణీత్యాదిసప్తమ్యస్తములకర్థములగు కుంభాదులను బోధించునములుపపదసంజ్ఞకములగుననిసూత్రార్థము. “తస్మింశ్చసత్యేవ వక్ష్యమాణః ప్రత్యయః” అనునది తత్ర అనువానికి వివరణము. ఉపపదమున్నపుడే అట్లప్రత్యయాదులు ప్రవర్తించునని యర్థము. అట్లుకాకున్ననుపపదములేనపుడును కేవలధాతువుకంటెగూడనట్లప్రత్యయాదులు ప్రవర్తించవలసివచ్చును.

వివ :— “కర్మణ్యత్” ఇత్యాదిసూత్రములందు “కర్మణి” మొదలగు నవి ప్రథమార్థమందు సప్తమ్యస్తములు. ధాతోః అనునధికారమువలన ధాతువున కణ్ ప్రత్యయము వచ్చును. కర్మవాచకముపపదసంజ్ఞకమగుననునర్థము లభించు

చుండును. కుంభకారః మొదలగునవి యుదాహరణములు. కుంభకరోతి అనునర్థమందు “కర్మణ్యున్” సూత్రముచే కృష్ణధాతువునకణప్రత్యయమగును. కర్మవాచకమగుకుంభమనునది యుపపదమగును. ఉపపదమున్నపుడే అణాదులు ప్రవర్తించును. కర్మణ్యుని పమీనిరేణముపపదసంజ్ఞాప్రవృత్తికాటకమగును. “దాతోః సమాసకర్తృరాదిచ్చాయాం” (2) “దాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారేయజ్” (3) దాతోః అనుసీముడు ధాత్వధికారములలో సామీప్యముచే మూడవ ధాత్వధికారిమే యిచట గ్రహింపబడును. కావున దాతోరేకాచో అనుధాత్వధికారమందలి “విజ్” ఇత్యాదిసూత్రములలోని సప్తమ్యస్తములిచట సప్తమీశబ్దముచే గ్రహింపబడవు.

786. ఉపపదమతిజ్. 2-2. 19. ఉపపదమ్, అతిజ్ (సుప్)

ఉపపదం సుబస్తం సమర్థేన విత్యం సమన్యతే. అతిజస్త్వాయం సమాసః। కుమ్భంకరోతీతి కుమ్భకారః। ఇహాకమ్పానో కార ఇత్యలౌకికం ప్రక్రియావాక్యమ్। అతిజ్ కిమ్। మా భవాన్ భూత్। మాజీ యజీతిన పమీనిరేణాన్యాజపపదమ్। అతిజ్ గ్రహణం జ్ఞాపయతి సుపేత్యేతన్నేహ సుప రతఇతి. పూర్వసూత్రేపి గతిగ్రహణం పృథక్ కృత్య అతిజ్ గ్రహణం తత్రాపకృష్యతే। సుపేతి చ నివృత్తమ్। తథా చ। గతికారకోపపదానాం కృద్విన్నహ సమాసపచనం ప్రార్ఘ్యబుత్పత్తేరితి సిద్ధమ్। వ్యాప్తిః। లాక్ష్యకీర్తిః। కచ్చపీ॥

786. సమర్థపరిణాషవలన సమర్థేన అనునది లభించును. ఉపపదసంజ్ఞకమగు సుబస్తము సమర్థమగుదానితో సమన్వించును. అతిజ్ అనుచోట తిజ్ పదముచే తిజ్ స్తము గ్రహింపబడును. అతిజ్ అనునది బహువ్రీహియగుటచే సీసమాసము తిజ్ స్తముగలది కాదనునర్థము లభించును. కుంభకారః। కుంభంకరోతి అనునర్థమందు “కర్మణ్యున్” (3-2-1) సూత్రముచే కర్మవాచకమగు కుంభపదముపపదమగుచుండ కృష్ణధాతువుకంటె కర్తృరమున అణప్రత్యయమగును. “అచోజ్ఞాతి” (255) సూత్రముచే వృద్ధి ప్రవర్తింప కారఅనుశబ్దము సిద్ధించును. కారశబ్దముతో కుంభశబ్దమునకీసూత్రముచే సమాసము. ఇచట కుంభ + అన్ + కార అనునది లౌకమున ప్రయోగార్థముగానట్టి (అలౌకికము) ప్రక్రియావాక్యము. ఈయలౌకికవాక్యమునందే సమాసముమొదలగునవి ప్రవర్తించును. కుంభంకరోతి అనునదర్థప్రదర్శనము గానివిగ్రహవాక్యము కాదు. కావున సమాసము తిజ్ స్తరహితమగునని చెప్పునపుడు కుంభంకరోతి అనువిగ్రహప్రదర్శనమయ్యుక్తమని చెప్పుటకవకాశములేదు. కృద్విగ్రహమందు షష్ఠివిధింపబడుటచే కుంభ + అమ్ కారఅనిఅలౌకికవాక్యమునుమాప కూడదు. అతిజ్ కిమ్। సుపా అనుతృతీయాస్తమనువృత్తగుటచేతిజ్ స్తముతో సమాసము ప్రసక్తము కానందున దీనికేమి ఫలమని ప్రశ్నోక్త్యము. “మాజీ యజ్” (3-3-175)

(మాజ్ ఉపపదమైనపుడు యజ్ వచ్చును) అనుసూత్రమందు సప్తమీనిరేశము వలన మాజుపపదమగును గాన “మాభూత్” అనుచోట మాజునకు భూత్ అను తిజ సముతో సమాసము రాకుండుటకై సూత్రమున అతిజ్ గ్రహణమావశ్యకమని సమాధానము. భవాన్ అనునది సమాసాభావమును సూచించుటకై ప్రయోగింపబడినది. ఈసూత్రమున “సుపా” అనుదానికనువృత్తిచేసినందుననే “మాభూత్” అనుచోట తిజ సముతో నుపపదమునకు సమాసము నివృత్తమగుచుండనచట సమాసనివృత్తికారకుచేయబడిన “అతిజ్జదము వ్యథకముయి ఈసూత్రమున “సుపా” అనుదానికి సంబంధము లేదనునర్థమును జ్ఞాపనము చేయును. అందుచే నుపపదసమాసము తిజ సభిన్నోత్తరపదకమగునని సూత్రాథకము ఫలించును. అన నర్థము “మాభూత్” అనుచోట సమాసనివృత్తికారకు అతిజ్ గ్రహణ మావశ్యకమగును. ఇందువలన నుపపదము సుబుత్పత్తిగాక పూర్వము కృద సముతో సమసించునని పరితమగును. ఈసూత్రమునకు పూర్వమందున్న “క. గతిప్రాదయః” అనుసూత్రమున గతిగ్రహణమును విభాగముచేసి (కుప్రాదయః—గతిః అని యోగవిభాగమునుచేసి) ఈసూత్రమునుండి అతిజ్ గ్రహణము విభక్తమగు గతిః అను సూత్రములోనికపకరము చేయబడును. ఇచ్చటను సుపాఅనుదానికి నివృత్తి బోధిత్తమగును. (ఉత్తరసూత్రమునుండి పూర్వసూత్రములోనికనువృత్తి యపకర మనబడును) అందువలన గతినమాసమ గూడ తిజ సభిన్నోత్తరపదకమగునని సిద్ధించును. ఇందువలన గతినంజ్ఞకము సుబుత్పత్తిగాక పూర్వము కృద సముతో సమసించునని పరితమగును. ఈరీతిని గతికారకోపపదానాం కృద్విసృహ సమాస పదనం ప్రాక్సుబుత్పత్తేః అనుప్రాచీన పరితమగు పరిభాష సిద్ధించును. గతి సంజ్ఞకములకు, కారకములకు, ఉపపదములకును, కృద సములతో సుబుత్పత్తిగాక పూర్వము సమాసమును చెప్పవలయునని పై పరిభాషకర్థము. ఆలోచింప పెజా పిన విధముచే గత్యుపపదములకే కృద సములతో సుబుత్పత్తికాపూర్వము సమా సమనిలించును. అయినను కారకవిషయకమ గూడనగునీప్రాచీనులపరిభాషకు “ఏకాదేశాను మత్యా సర్వానుమతిః” (ప్రామాణీకులచేసంగీకరింపబడు విషయము లందు కొన్నిప్రమాణసహితములగునపుడు మిగిలినవియు సప్రమాణములేయని యూహింపదగును) అనున్యాయముచే కారకవిషయమునగూడప్రవృత్తి సిద్ధమగు నని గ్రహించునది. ఈపరిభాషకు ఫలములు జూపబడుచున్నవి.

(1) గతినమాసమునకు:—వ్యాఘ్రీ=ఘ్రుఅనునది ఘ్ర (గంధోపాదానే) దాతుప్రకృతికమగు కప్రత్యయస్తము. కృద సమగు దీనితో గతినంజ్ఞకమగు అజా నకున్ను ఆఘ్రశబ్దముతో వి అనుదానికిని గతినమాసమునుచేసిన వ్యాఘ్రు అను ప్రాతిపదికమేర్పడును. పిదపనిది జాతివాచకమునదస్తమగుటచే “జాతేరత్రి” అను సూ. చే జీమ ప్రవర్తింపిన వ్యాఘ్రీ అనునది సిద్ధమగును. గతినంజ్ఞకము సుబుత్పత్తితో సమసించుననిన ఘ్రశబ్దముకంటె సుబుత్పత్తిగావలయును. అది సంఖ్యా దులనోపేక్షించును. అట్లయిన స్వార్థద్రవ్యర్థస్సంఖ్యాకారకప్రయుక్తకార్యములకు

క్రమశః కర్తవ్యమనుముండుటవలన ప్రథమమున పుకట్టముకంటె ప్రీతిజబోధక టాప్ ప్రత్యయము రావలసివచ్చును. కేవలమగు పుకట్టము జాతివాచకముగాకబోవుటచే తాత్పర్యవచనముగా జాతిలక్షణజీవునకు ప్రాప్తియుండదు. కావుననవీష్టరూపసిద్ధిగాకబోవుము. వరితావనంగీకరించినచో కృదంతముగు పుకట్టముకంటె సుబుత్పత్తిగాకపూర్వమే గణనమాసము ప్రవర్తించును. అన నరము వ్యాప్తుశబ్దము జాతివాచకముగదంతమునగుటవలన టాప్ ప్రత్యయము వచ్చుటచే నిష్పసిద్ధియగును.

(2) కారకమునకు:—అక్షరక్రీడి అశ్వేనక్రీతాలనువిగ్రహమున అక్షరబిక్రీతశబ్దములకు “కర్తకరణే కృతా బహులమ్” (698) అనుసూత్రముచే సమాసము. క్రీతాత్కరణపూర్వక (609) అను సూ. చే జీవప్రత్యయము ప్రవర్తించిన పైరూపము సిద్ధమగును ఇచటగూడ అశ్వేన అను కరణవాచకమునకు సుబుత్పత్త్యుతో సమాసమనిన పూర్వమువలె క్రీతశబ్దముకంటె మొదట టాప్ ప్రత్యయమే ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. సమాసానంతరము క్రీతశబ్దమదంతముగానందున జీవురాకుండును. పరితాపయున్నపుడు సుబుత్పత్తికి పూర్వమే సమాసము ప్రవర్తించుటచే కరణపూర్వకమగు క్రీతశబ్దమదంతమగును గానజీవప్రత్యయము నిశ్శంకముగ ప్రవర్తించును.

(3) ఉపపదసమాసమునకు :—కచ్చపీ! కచ్చే పిబతి అనునర్థమందు “సుపి సః” (3-2-4) అనుసూత్రమున సుపి అనుయోగవిధానముచే పాదాతువునకు కప్రత్యయము. కచ్చశబ్దము ఉపపదమగుటవలననీసూత్రముచేనుపపదసమాసము. ఇచటగూడ సుబుత్పత్త్యుతో సమాసమనిన పై రీతిని టాప్ ప్రత్యయమే ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. సుబుత్పత్తికి పూర్వముఉపపదసమాసమనిన కచ్చశబ్దము జాతివాచకమగును గానటాప్ ప్రత్యయము నిర్వాధముగనగును.

787. అమైవావ్యయేన. 2-2-20. అమా, ఏవ, అవ్యయేన.

అమైవ తుల్యవిధానం యదుపపదం తదేవావ్యయేన
సహ సమన్యతే. స్వాదుక్కారమ్. నేహ. కాలసమయ
వేలాసు తుమున్. కాల స్సమయో వేలా వా భోక్తుమ్.
అమైవేతి కిమ్. అగ్రే భోజమ్. అగ్రే భుక్త్యా. విభాషా
గ్రేప్రథమపూర్వేష్వీతి క్త్యాణములౌ. అమాచాన్యేన చ
తుల్యవిధానమేతత్॥

787. అధ్యాహారమువలన తుల్యవిధానమునది లభించును. అమ్ ప్రత్యయముతోనే సమానమగు విధానముగల ఉపపదమే అవ్యయముతో సమసించును. అమ్ ప్రత్యయమును (అముల్ అముల్) మాత్రము విధించుకాపుముచే దేనికి అమ్ ప్రత్యయముతో గూడనుపపదసంజ్ఞ విధింపబడునో ఆయుషసదమే అవ్యయ

ముతో సమసిండునని పలికము. పూర్వసూత్రముచే సమానము నిర్ధిండుచుండునీసూత్రము నిరుపార్థమగును. ఉవా: —స్వాదుజ్ఞానిమ్. (స్వాదుం కృత్వా) “స్వాదుమిణముల్”, (3-4-28) అనుసూత్రముచే నప్ప్రత్యయముతో (ఇముల్) సమానముగనేస్వాదుమ్ అను దావికుపపదసంజ్ఞ విధింపబడినది. స్వాదుమ్ అను సది విపాతనమువలన మా న్తమగును. ఇది కాంమనునవ్యయముతో సమసిండును. ఇది అమాతుల్య విధానమనుటకు పరిమ. “కాలసమయవేలాసు తుమున్” (3-3-167) అనుసూత్రమున కాలసమయవేలాసు అనున పరీవిరేళమువలన కాలసమయవేలాశబ్దములకుపపదసంజ్ఞయున్నను వానికి తుమున్ ప్రత్యయముతో తుల్యవిధానమున్నది గాని అప్ప్రత్యయముతో తుల్యవిధానము లేనందున నాసూత్రోద్దాహరణములగు కాలోభోక్తుమ్ సమయోభోక్తుమ్ ఇత్యాదులందీ సూత్రముచే సువిపదసమానముప్రవర్తింపదు. అగ్రేభోజమ్ అగ్రే భుక్త్వా అనుబోట “విధాభాగే ప్రథమపూర్వేషు” (3-4-24) అను సూ. చే క్త్వాప్రత్యయముతో ప్రత్యయములతో సమానముగ అగ్రే ప్రథమపూర్వశబ్దములకుపపదసంజ్ఞ విధింపబడినది గాని అప్ప్రత్యయముతోనే అది విధింపబడలేదు గాన అగ్రే శబ్దభోజ్యములకుపపదసమానమురాదు. అప్ప్రవ అనునియమమునందీయే ఫలము.

788. తృతీయాప్రభృతీన్యతరస్యామ్. 2-2-21. తృతియాప్రభృతీని, అన్యతరస్యామ్.

ఉపదంశస్తృతీయాయా మిత్యదీన్యతరపదాన్యమ నేనాన్యయేన సహ వా సమన్యంతే. మూలకేనోపదంశం భుజ్జే. మూలకోపదంశమ్॥

788. ఏవకారమునువిడిచి పై సూత్రమునువర్తించును. అమా అనునది అవ్యయేన అనుదానికి విశేషణము. తృతీయాప్రభృతీని అనుచోట తృతీయాశబ్దము “ఉపదంశస్తృతీయాయామ్” (3-4-47) అనుసూత్రమును గ్రహించును. ప్రభృతి గ్రహణముచేనాసూత్రముమొదలు “అన్యచ్ఛానులోమ్యే” (3-4-84) అనుసూత్రాన్తమువరకున్న సూత్రములు వివక్షితములు. కావున ఉపదంశస్తృతీయాయామ్ అనుసూత్రముమొదలు అన్యచ్ఛానులోమ్యే అనుసూత్రాన్తమువరకునున్న సూత్రములచే బోధింపవడిన నుపపదసంజ్ఞకములు అమన్తమగునవ్యయముతో ఏకల్పముగ సమసిండును. మూలకోపదంశమ్ (మూలకేన ఉపదంశం భుజ్జే-1) ఉపదంశస్తృతీయాయామ్ అనుసూత్రముచే దంశదాతువునకు ఐముల్ ప్రత్యయము, మూలకేన అనుతృతీయాన్తమునకుపపదసంజ్ఞయునగును. సమాసాభావమందు మూలకేనోపదంశమ్ అనియుండును.

వివ: — మూలకోపదంశమ్. ఇచట ఉపపదసంజ్ఞ అప్ప్రత్యయముతోనే తుల్యవిధానముగలది గాన పూర్వసూత్రముచే సమానము నిర్ధయముగ ప్రాప్తించు

చుండ, ఉచ్చైఃకారమ్ ఇత్యాదులందు “అవ్యయేయథాభిప్రేతే” త్యాదినూత్రముచే
త్వాప్రత్యయముల్ ప్రత్యయములు విధింపబడుచున్నవి గానపూర్వనూత్రముచే
సమాసమప్రాప్తమగుచుండ నీనూత్రమారంభింపబడుటవలననిది యుభయత్రవిభా
షయని యెరుగవలయును. ఉచ్చైఃకారమిత్యాదులందుపదసమాసమునకు సమాస
స్వరము ఫలమగుననియూహించునది.

789. త్వాచ.2-2-22. త్వా,చ.(పూర్వనూత్రమనువృత్తమగును)

తృతీయాప్రభృతీన్యవపదాని త్వానేన సహ వా సమ
స్యంతే। ఉచ్చైఃకృత్, ఉచ్చైః కృత్వా, అవ్యయేయథాభి
ప్రేతేతి త్వా, తృతీయాప్రభృతీనీతి కిమ్, అలం కృత్వా,
ఋ కృత్వా॥

789. త్వాఅనునది తృతీయాప్రము. “ఉపదంత స్తృతీయామామ్” మొద
లగునూత్రములచే విహితములగు ఉపపదసంజ్ఞగలవి త్వాప్రత్యయాప్రముతోగూడ
వికల్పముగ నమసించును. ఉచ్చైఃకృత్, ఉచ్చైఃకృత్వా, ఇవట “అవ్యయేయథాభి
ప్రేతాఖ్యానేకృషాః క్త్యాణముతో” అను సూ. చే త్వాప్రత్యయము విధింపబడెను.
ఈనూత్రము తృతీయాప్రభృతులలోనిది. ఉచ్చైః అనునవ్యయముపపదము. సమాస
పక్షమందు ల్యప్ప్రత్యయము. సమాసాభాషమందు ల్యప్ప్రత్యయము ప్రవర్తిం
పదు. అలంకృత్వా, ఋ కృత్వా, ఈస్థలములందు “ఉపదంత స్తృతీయామామ్”ను
నూత్రమునకు పూర్వముసేనున్న “అలంకృత్వాః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాంత్యా”
(3-4-18) అనునూత్రముచే త్వాప్రత్యయము విధింపబడినందున సమాసము ప్రవ
ర్తింపదు. ఇట్టి స్థలములందు సమాసము ప్రవర్తింపకుండుటకై తృతీయాప్రభృతీని
అనునదావశ్యకము. ఇది ఉపపదసమాసము.

అవ :— తత్పురుషమందునూత్రము ప్రవర్తించుసమాసాంతప్రత్యయము
లను ప్రదర్శింపుచున్నాడు.

790. తత్పురుషస్యాంశ్చలేః సంఖ్యాఽవ్యయాదేః, 5-4. 86.
తత్పురుషస్య, అంశ్చలేః, సంఖ్యావ్యయాదేః। (ఉచ్, సమా
సాంత్యాః)

సంఖ్యాఽవ్యయాదేశ్చల్యస్తస్య తత్పురుషస్య సమా
సాంతోఽచ్ఛాత్, ద్వే అంశ్చలే ప్రమాణమస్య ద్వ్యంశ్చలం
ధారు, నిర్గతమంశ్చలిభ్యో నిరంశ్చలమ్॥

790. సంఖ్యావ్యయాదేః అనుదానికి సంఖ్యాఽవ్యయే అదీ యస్యస
సంఖ్యాఽవ్యయాదేః తస్యఅని విగ్రహము. అంశ్చలేఃఅనునది తత్పురుషస్య అను
దానికి విశేషణము. సంఖ్యావాచకముగాని అవ్యయముగాని అదియందుగల్గి అంశ్చలి

శబ్దమస్తమందుగల తత్పురుషసమాసముకంటెపరమై సమాసాస్తమగు అచప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. సమాసాస్తమకావున సమాసమునకన్తావయవముగును. ప్రత్యయముకావున ప్రత్యయః పరశ్చఅను సూత్రముచే తత్పురుషముకంటెపరముగ వచ్చునని గ్రహించునది. ద్వ్యజ్జాలమ్ (దారు) ద్వే అజ్జాలి ప్రమాణమస్య అనువిగ్రహమున “తద్దిత్యర్థోతరపదేత్యాది” సూత్రముచే ద్విగుసమాసము. ప్రమాణమందు “ప్రమాణేద్యయనజ్దప్పుచ్ మాత్రచః” (5-2-37) అను సూ. చే విధింపబడిన ద్యయనచ్ ప్రత్యయమునకు “ద్విగోర్లుగనపత్యే” (411-88) అను సూ. చే లుక్కుగును. ఈసూత్రముచే ద్వ్యజ్జాలిశబ్దముకంటె అచప్రత్యయము ప్రవర్తించును. అదిపరమగునపుడు “యస్యేతిచ” అను సూ. చే నికారము లోపించును. ద్వ్యజ్జాలమని సిద్ధించును. అవ్యయాదియగు తత్పురుషమునకుదాహరణము. నిర్జ్జాలమ్. (నిర్గతముజ్జాలిభ్యః) ఇచట “నిరాదయఃక్రాస్తాద్యర్థే” అను దానిచేప్రాదినమాసము) ఈసూత్రముచే సమాసాస్తమ “యస్యేతిచ” సూత్రముచే నికారలోపముసూహించునది.

791. అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యచ్చ రాత్రే.

5-4-87. అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యత్, చ, రాత్రేః
(అచ్, సంఖ్యావ్యయాదేః)

ఏభ్యో రాత్రేరచ్ స్యాచ్చాత్సంఖ్యావ్యయాదేః అహస్సర్వ
హణం ద్వ్యన్తార్థమ్. అహశ్చ రాత్రిశ్చాహోరాత్రః. సర్వా
రాత్రిస్సర్వరాత్రః. పూర్వం రాత్రేః పూర్వరాత్రః. సంఖ్యా
తరాత్రః. దయోరాత్రోస్సమాహారో ద్విరాత్రమ్. అతి
క్రాంతో రాత్రిమతిరాత్రః॥

791. అహన్ సర్వ ఏకదేశ (పూర్వాదులు) సంఖ్యాత పుణ్య ఈశబ్దము లలోనేదైనగాని, సంఖ్యావాచకముగాని, అవ్యయముగాని, ఆదియందుగలి రాత్రిశబ్ద ముస్తమందుగల తత్పురుషముకంటె అచప్రత్యయముగును. సూత్రములోని చకారమువలన “సంఖ్యావ్యయాదేః” అనునది యనువర్తించును. ఈసూత్రమున అహన్ శబ్దము ద్వస్త్యసమాసమున అచప్రత్యయము ప్రవర్తించుటకు గ్రహింపబడినది. అహన్ శబ్దపూర్వకము రాత్రిశబ్దాస్తమగు తత్పురుషమునకు సంభవములేదని గ్రహించునది. క్రమముగ నుదాహరణములు :—అహోరాత్రః అనునది (అహశ్చ రాత్రిశ్చలనయోః సమాహరః) ద్వస్త్యసమాసము. అహోరాత్రి అనుసమాసము కంటె అచప్రత్యయము. యస్యేతిచ అను సూ. చే నికారలోపము. “జాతిరప్రాణిసమ్” (915) అను సూ. చే నేకవద్భావము. “రాత్రాహ్నాహః పుంసి” (818) అను సూ. చే పుంలింగము. (2) సర్వరాత్రః (సర్వా రాత్రిః) పూర్వకాల్పే కసర్వ” (730) అను సూ. చే సమాసము. అచప్రత్యయము. ఇకారలోపము.

“రాత్రాహ్నహఃపుంసి” అను సూ. చే పుంస్త్యము సర్వసమ్మోహపృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః అనువచనముచే సర్వాశబ్దమునకు పుంవద్భావము. (3) పూర్వరాత్రః (పూర్వం రాత్రేః) “పూర్వాఽపరాధిరో త్తరిమేకదేశినై కాధిరణే” (716) అను సూ. చే నేకదేశినమాసము. అచ్ ప్రత్యయము. ఇకారలోపము. పుంస్త్యము. (4) సంఖ్యాతరాత్రః (సంఖ్యాతా రాత్రీః) కర్మధారయసమాసము. “పుంవత్కర్మధారయ” (750) అను, సూ. చే పుంవద్భావము. శేషప్రక్రియ సుగమము. (5) పుణ్యరాత్రః (పుణ్యా రాత్రీః) పుంవద్భావము మొదలగుకార్యములనూహించునది. సంఖ్యాదియగుదానికుదాహరణము :— ద్విరాత్రమ్ (ద్వయోరాత్రో స్సమాహరః) “తద్దితార్థోత్తరపద” సూ. చే ద్విగుసమాసము. అచ్ ప్రత్యయము. ఇకారలోపము. “సంఖ్యాపూర్వారాత్రంఽబిమ్” అనువారికముచే నపుంసకలిజము. అవ్యయిమాదియగుదానిని అతిరాత్రః (అతిక్రాంతోరాత్రీమ్) “అత్యాదయః” ఇత్యాదిపదనివాచే ప్రాచీనమాసము. మిగిలిన కార్యజాతమూహ్యంబు.

792. రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్. 5-4-91. రాజాహఃసఖిభ్యః, టచ్, (తత్పురుష్య)

ఏతదన్తాతత్పురుషాట్టచ్ స్యాత్. పరమరాజః, అతిరాజీ, కృష్ణసుఖః॥

792. తత్పురుషస్య అనునది పంచమ్యస్తముగ విపరిణామమునొందును. దీనికి రాజాహఃసఖిభ్యః అనునది విశేషణము. తదన్తవిధి. రాజన్ శబ్దము, అహన్ శబ్దము, సఖిశబ్దము ఇవి యంతమందుగల తత్పురుషసమాసముకంటె అచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించునని సూత్రార్థము. పరమరాజః (పరమశ్చాసౌ రాజా చ) కర్మధారయము. అచ్ ప్రత్యయము. (పరమరాజన్ + అ) “నస్తద్ధితే” (883) అను సూ. చే టిలోపము, ఇట్లు పై రూపము సిద్ధమగును. అతిరాజీ (అతిక్రాంతా రాజానం) “అత్యాదయః” అనువచనముచే సమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. టిత్త్యమువలన “టిడ్డాజ్” (473) ఇత్యాదీసూత్రముచే టీపు. కృష్ణసుఖః (కృష్ణస్యసఖా) షష్ఠితత్పురుషము. అచ్ ప్రత్యయము. (కృష్ణసఖి + అ) ఇకారలోపము.

793. అహ్నష్టథోరేవ. 6-4-145. అహ్నః, టథోః, ఏవ (ఠేః, లోపః)

టిలోపః స్యాన్నాన్యత్ర. ఉత్తమాహః, ద్వైతహసీభ్యతో ద్వ్యహీనః క్రతుః, తద్దితార్థే ద్విగుః, తమదీష్టఇత్యధికారే ద్విగోర్ద్యేత్యనువృత్తౌ రాత్ర్యహస్యవంత్పరాచ్యేతిథిః, లిజ్ విశిష్టపరిణామాయా అనిత్యత్వాన్నేహ, మద్రాణాం రాజ్ఞీ మద్రరాజ్ఞీ॥

793. అహన్ శబ్దమునకు అప్రత్యయఖప్రత్యయములు పరములగునపుడే టిలోపమగును. ఇతరము పరమగునపుడు ప్రవర్తింపదని ఫలితార్థము. ఈసూత్రము “నస్తద్ధితే” అనుసూత్రమునకు నియామకమగును. అప్రత్యయముపరమగునపుడుదా హరణము:— ఉత్తమాహః (ఉత్తమంచ తదహ శ్చ) పూర్వసూత్రముచే అచప్రత్యయము. ఈసూత్రముచే టిలోపము. “రాత్రాహ్వాహః పుంసీ” (818) అనుసూత్రముచే పుంలింగము. అప్రత్యయముపరమగునపుడుదాహరణము :— ద్వ్యహీనః (ద్వే ఆహనీ భృతః) తద్ధిత ర్థోత్తరపద ఇత్యాదిసూత్రముచే తద్ధితార్థమునందు ద్విగుసమాసము. ఇచట “తమద్ధితే” అనుసద్ధితార్థమున “ద్విగోర్వా” అని యనువర్తింప “రాత్రహస్సంవత్సరాచ్చ” (5-1-87) అనుసూత్రముచే తద్ధితమగు అప్రత్యయము ప్రవర్తింతును. “అయనేయీనీయాయః” (478) అనుసూత్రముచే అప్రత్యయమునకు ఈనాదేశము. ఈసూత్రముచే టిలోపము. ద్వ్యహీనః అనురూపము సిద్ధమగును. సమాసాస్తవిధానమనిత్యమగుటచేనిచట అచప్రత్యయము రాదు. లింగవిశిష్టపరిభాష యనిత్యమగుటవలన రాజాహస్సభిభ్యష్ట అనుసూత్రములోని రాజన్ శబ్దము త్రిప్రత్యయవిశిష్టమగు రాజీశబ్దమును గ్రహించదు. కాన మద్రరాజీ (మద్రాణాం రాజీః) వక్షితత్పురుషము) రాజీశబ్దమునకు తత్పురుషముకంటె అచప్రత్యయము రాదు. అచప్రత్యయము ప్రవర్తింపినచో “భస్యాఽధేతద్ధితే” అనునాత్మికముచే పుంవద్భావము, “నస్తద్ధితే” సూ. చే టిలోపమును, ప్రసక్తములగును. అపుడు మద్రరాజీ అనుననిష్టరూపము గావలసివచ్చును.

794. అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః. 5-4-88. అహ్నః, అహ్నః.
ఏతేభ్యః।

సర్వాదిభ్యః పరస్యాహన్ శబ్దస్యాహ్న దేశస్యాత్సమా
సాస్తేపరే॥

794. ఏతచ్ఛబ్దమువలన దీనికి పూర్వసూత్రమగు “అహస్సర్వైకదేశ సంఖ్యాతపుణ్యాచ్చరాతేః” అనుసూత్రములోని సర్వాదులు చకారమువలన లబ్ధములగు సంఖ్యావ్యాయముయందు పరామృష్టములగును. అహశ్శబ్దముకంటెపరమగు అహన్ శబ్దము తత్పురుషమందు సంభవించదు గాననహశ్శబ్దము పరామర్శింపబడదు. ఈరీతిని సర్వాదులకంటెపరమగు అహన్ శబ్దమునకు అహ్న అనునాదేశము సమాసాస్తముపరమగునపుడు వచ్చునని సూత్రమునకర్థము. సమాసాస్తప్రకరణముగాన సమాసాస్తముపరమగునపుడునర్థము లభించును.

795. అహ్నోఽదదన్తాత్. 8-4-71. అహ్నః, అదన్తాత్,
(పూర్వపదాత్, రషాభ్యాంనోణః)

అదస్తపూర్వపదస్థాద్రేపాత్పరస్యాఽహ్నదేశస్య నస్య
ణః స్యాత్. సర్వాష్టాః పూర్వాష్టాః సంఖ్యాతాహ్నః।
ద్వయోరహ్నోర్భవః। కాలాత్థాః ద్విగోర్లుగనవత్సభి

తజో యక్. ద్వ్యహ్నుః॥ త్రియామదస్త్యాహ్నుః॥ ద్వ్యహ్నుః॥
ద్వ్యహ్నుప్రియః॥ అత్యహ్నుః॥

795. పూర్వపదాత్ అనునది అదస్తాత్ అనుదానికి విశేష్యమగును. పూర్వ పదాత్తనుదానివలన పూర్వపదస్థాత్ అనునర్థము వివక్షితము. అకారాగమగు పూర్వపదమందుండు రేఫముకంటెవరవగు అహ్నదేశములోని సకారమునకు ఐకారవగును. సర్వాహ్నః (సర్వపహః) పూర్వకాలే శేత్యాగ్నిసూత్రముచే సమాసము. ఉచ్ఛవ్రత్యయము. అహ్నదేశత్యమయి. “రాత్రాహ్నహఃపుంసి” అను సూ. చే పుంలింగము. పూర్వాహ్నః॥ పూర్వమువలె ప్రక్రియనూహించునది. సంఖ్యా తాహ్నుః॥ (సంఖ్యాతమహః) “విశేషణం” సూ. చే సమాసము. ఉచ్ఛవ్రత్యయము. అహ్నదేశము. ఐత్యనిమిత్తములేపోవుటచే ఐత్యము రాదు. ద్వ్యహ్నుః (ద్వయోరహ్నోర్పహః) తద్విత్తార్థమందు ద్విగుసమాసము. ఇచ్చట “కాలారజ్” (4-8-11) సూ. చే తజోవ్రత్యయమగును. “ద్విగోర్దగనపత్యే” (4-1-88) సూ. చే సదానికి ఐక్యమగును. ఉచ్ఛవ్రత్యయము. అహ్నదేశము. నిత్యము లేకపోవుటచే ఐత్యము రాదు. ద్వయోరహ్నోర్పహ అనిత్రీత్యము వివక్షితమగు నపుడును ప్రక్రియసమానమేగానిఅదనమగుటవలన టాప్వ్రత్యయముప్రర్థించును. ద్వ్యహ్ను అనియగను. ద్వ్యహ్నుప్రియః ఇది సంఖ్యాపూర్వకమగుదానికి మరియొక యుదాహరణము ఉత్తరపదమువరవగునపుడు ద్విగుసమాసము, ఉచ్ఛు, అహ్నదేశము. అత్యహ్నుః॥ అప్యయ పూర్వకమునకుదాహరణము. “అత్యాదయః అనువచనముచే ప్రాదిగమాసము. ఉచ్ఛవ్రత్యయహ. అహ్నదేశము.

వివః—ద్వ్యహ్నుశబ్దమునకు స్త్రీలింగమున టాపువచ్చునని మూలమున చెప్పబడెను. తజో వ్రత్యయము యక్కు చేనవహృతమైనందున టిద్ధాణజ్ సూత్రమునకు ప్రసక్తిలేదు. అవరిమాజే అనునిషేధముండుటవలన ద్విగోః అను సూత్రము ప్రవర్తించదు. అప్తతద్ధితానమగునిట్టిస్థలములందు “రాత్రాహ్నహః పుంసి” అను సూత్రము ప్రవర్తించదు. ఇట్టిరూపములెప్పుడును విశేష్యవిష్ణు ములే యగును. గావున ద్వ్యహ్నుఅనుప్రయోగమసాధువని దీక్షితాశయము. “రాత్రాహ్నహఃపుంసి” అను సూత్రముండుటచే ద్వ్యహ్నుశబ్దము స్త్రీలింగమేగాదని నాగేశాకులమతము.

796. * క్షత్వాదిపు చ. 8-4-39. క్షత్వాదిపు, చ (ఐః, న)

* క్షత్వ సృనమన నన్నిన్ నన్దన నగరః ఏతానిత్రిణ్యుత్తరపదాని సంజ్ఞాయాం ప్రయోజయన్తి. హరినన్దీ హరినన్దః గిరినగరమ్. సృతిర్యజ్ఞప్రయోజయతి. నరీసృత్యతే. నర్తన గహన నన్దన నివేశ నివాస అగ్ని అనూపః. ఏతానిసప్తోత్తర పదానిప్రయోజయన్తి. సరినర్తనమిత్యాది. ఆచార్యాదణత్వంచ. ఆకృతిగణోఽయమ్॥

ఏమి ఇత్వం న స్యాత్. దీర్ఘాహ్ని ప్రావృత్. ఏవం
చై తదర్థమహ్ని ఇత్వదస్తానుకరణేకోన కర్తవ్యః. ప్రాతి
పదికా సత్తి ఇత్వవారణాయ ఖట్వాదిమ పాతస్యావశ్యక
త్వాత్. అదస్తాదితవరకరణాన్నేహ. పరాగతమహః పరా
హ్నిః॥

796. ఖట్వాదిగణపతితములగు ఖట్వు మొదలగుశబ్దములందు నకారము
నకు ఇత్వము రాదు. దీర్ఘాహ్ని (ప్రావృత్) దీర్ఘాణ్యహని యస్యాం అనువిగ్రహ
మున బహువ్రీహినమాసము. “అహ్లోపోనః” సూ. చే ఆకారలోపము. “అనఉపథా
లోపిసః” సూత్రముచే చీప్రత్యయము. ఖట్వాదిగణమాకృతిగణమగుటవలననాగణ
మునదీర్ఘాహ్ని శబ్దము గ్రహింపబడుటచే దీనికి అహ్నోదస్తాత్ “సూ. చే ఇత్వము
ప్రవర్తించదు. అహ్నోదస్తాత్ అనుసూత్రమున అహ్నిః అనునది యదస్తమగు
అహ్నిశబ్దమునకునుకరణము. ఆట్టి అహ్నిశబ్దముకంటె షష్ఠ్యర్థమందు ప్రథమా
విభక్తి కావున అదస్తపూర్వపదస్తమగురేఫముకంటె పరమగుఅదస్తాహ్నిశబ్దము
యొక్క నకారమునకు ఇత్వమగుననుసర్థము లభించును. దీర్ఘాహ్ని అనుచోట
“అహ్నోహ్నివితేభ్యః” సూ. చే అహ్నోదేశము ప్రవర్తించినందున “అహ్నోద
స్తాత్” సూత్రముచే ఇత్వము ప్రవర్తించదు. కావున దీర్ఘాహ్నిశబ్దమున ఇత్వ
నివృత్తి ఖట్వాదిగణపాతచూషశ్యకము గాదు. కాని “ప్రాతిపదికా సమమ్విభక్తిమ
చ” (1067) అనుసూత్రముచేనచట ప్రాప్తించు ఇత్వమును వారించుటకై దీర్ఘ
హ్నిశబ్దమునకు ఖట్వాదిగణమునపాతమావశ్యకమే యగును. ఈపాతముచేతనే
“అహ్నోదస్తాత్” అనుసూత్రముచేప్రాప్తించుఇత్వముగూడ వారింపబడుటచే
నిచట ఇత్వనివృత్తికొఱకు పైని జూపబడినెరితిని అహ్నిఅనునది అదస్తానుకరణ
మనియు షష్ఠ్యర్థమందు ప్రథమయనియునిట్టికేకపేతువగు పదతిసనుసరించుట
యావశ్యకముగాదు. పరాహ్నిః (పరాగతమహః) “ప్రాదయోగతాద్యర్థేవ్రథమయా”
అను వచనముచే ప్రాదినమాసము. చీప్రత్యయము. అవ్యయపూర్వకమగుటచే
సహ్నోదేశమగును. “అహ్నోదస్తాత్” అనుసూత్రమున అదస్తాత్ అను తపర
కరణమువలన (పరాఅనెడిపూర్వపదముదీర్ఘాస్తము) నిచట ఇత్వము రాదు.

797. న సంఖ్యాదేస్సమాహరే. 6-1-89. న, సంఖ్యాదే,
సమాహరే, (అహ్నిః, అహ్నిః)

సమాహరే వర్తమానస్య సంఖ్యాదేరహ్ని దేశో న
స్యాత్. సంఖ్యాదేరితి స్పష్టార్థమ్. ద్వయోరహ్నోస్సమా
హరో ద్వ్యహః. త్ర్యహః॥

797. సమాహరమందలి సంఖ్యాదియగు తత్పురుషములోని అహన్శబ్దము
నకు అహ్నోదేశము రాదు. సంఖ్యాదిభిన్నమగు తత్పురుషమునకు సమాహరమున
సంభవములేకపోవుటచే నీ సూత్రమున సంఖ్యాదే అనునది లభించుచుండ

సంఖ్యాదేః అనునది స్పష్టారమగును. ద్వ్యహః (ద్వయోరహౌ స్సమాహరః) సమాహరమందు ద్విగుసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. సంఖ్యాదియగుటచే ప్రాప్తిం చుచున్న అహౌదేశమీనూత్రముచే విపేదింపబడినది. త్ర్యహః పూర్వమువలె ప్రక్రియనూహించుచున్నది.

798. ఉత్తమైకాభ్యాం చ. 5-4-90. ఉత్తమైకాభ్యామ్, చ (న, అహౌః)

ఆభ్యాం అహౌదేశో న. ఉత్తమశబ్దోఽన్త్యార్థః, పుణ్య శబ్దమాహ. పుణ్యైకాభ్యామిత్యేవ సూత్రయతుముచితమ్. పుణ్యాహమ్. సుదినాహమ్. సుదినశబ్దః ప్రశస్తవాచీ. ఏకాహః. ఉత్తమగ్రహణముపాస్త్యస్యాపి గ్రహణార్థ మిత్యేకే. సంఖ్యాతాహః॥

798. ఉత్తమశబ్దైకశబ్దములకంటెపరమగు అహౌశబ్దమునకు అహౌదేశము రాదు. సూత్రమున నుత్తమశబ్దమన్త్యార్థకము గానఅహస్సర్వైక దేశేత్వాది సూత్రమందన్త్యమగు పుణ్యశబ్దమును బోధించును. పుణ్యైకాభ్యాం చ అని సూత్ర మునురచించిన లాభమముసంభవించును గాననది యుచితము. పుణ్యాహమ్. ఏకే షణసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. “అహౌషభోరేవ” అను సూ. చే టిలోపము. “పుణ్యసునినాభ్యామహౌః కీ బితేష్టా” అనువార్తికముచే నపుంసకత్వము. సుదినా హమ్ అనునది పుణ్యాహమనుచోట విధింపబడు నపుంసకలింగమునకు దృష్టాంత ముగ ప్రదర్శింపబడెను. ఏకాహః. “పూర్వకాలై కే” త్యాదిసూత్రముచే సమా సము. టచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. “రాత్రాహౌహఃపుంసి” అను సూ. చే పుం స్త్వము. ఉత్తమశబ్దము “అహస్సర్వ” అనుసూత్రమున నన్త్యమగు పుణ్యశబ్ద మునుమాత్రము బోధించుటకనిన “అన్త్యైకాభ్యాం చ అనుటవలననే పైయర్థము సిద్ధమగుచుండ ఉత్తమగ్రహణసామర్థ్యమువలన అన్త్యనమీపమందున్న సంఖ్యాత శబ్దముగూడ గ్రహింపబడునని కొందరినిరి. “ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః” అను చోట ప్రథమయోః అను ద్వివచనమువలననెట్లు ప్రథమాద్వితీయలికు గ్రహణమో యిట్లే ఉత్తమశబ్దమందుద్వివచనమువలననన్త్యోపాస్త్యములరెంటికి గ్రహణమనియు ఉత్తమైకాభ్యామనుచోట ఉత్తమోచ ఏకశ్చ అనివిగ్రహమనియు ఉత్తమైకాభ్యామ్ అనుద్వివచనము సూత్రమనియునునారీయాశయము. సంఖ్యాతాహః॥

799. అగ్ర్యాభ్యామమరణః. 5-4-93. అగ్రాభ్యామమ్, ఉరసః (టచ్, తత్పురుషస్య)

టచ్ స్యాత్, అశ్వానామరణవ అశ్వోరసమ్. ముఖ్యోఽ శ్వ ఇత్యర్థః॥

799. అగ్ర్యాభ్యామమనుచోట సప్తమి పంచమ్యర్థకము. అగ్ర్యశబ్దము ముఖ్యార్థకము. (అగ్రేభవోఽగ్ర్యః) ముఖ్యార్థకమగునురన్ శబ్దమన్తమందుగర్

తత్పురుషముకంటె బద్ధప్రత్యయమగును. అశ్వోరసమ్ (అశ్వనామరణవ) షష్ఠీ సమాసము. బద్ధప్రత్యయము. ఇచటనురశ్శబ్దము ప్రధానవాచకము. ముఖ్యమగు నశ్వమని యర్థము. “పరవల్లిజం ద్వస్త్యతత్పురుషయోః” అనుసూత్రముచే సమాసమునకు నపుంసకత్వము.

800. అనోశ్చాయస్సరసాం జాతిసంజ్ఞయోః. 5-4-94. అనో శ్చాయఃసరసామ్, జాతిసంజ్ఞయోః (బద్ధ)

అనో స్సాజ్ఞాతౌ సంజ్ఞాయాం చ. ఉపాసనమ్. అమృతాశ్వః. కాలాయసమ్. మందూకసరసమ్. ఇతి జాతిః. మహానసమ్. పిండాశ్వః. లోహితాయసమ్. జలసరసమితి సంజ్ఞా॥

800. అనన్ అశ్వన్ అమన్ సరన్ ఈశబ్దములంతమందుగల తత్పురుషముకంటె జాతియందును సంజ్ఞయందును బద్ధప్రత్యయమగును. ఉపాసనమ్ (ఉపగతమనః) ప్రాదిసమాసము. బద్ధప్రత్యయము. అనశ్శబ్దము నపుంసకమగుటచే సముదాయము నపుంసకమగును. అమృతాశ్వః. వివేషణసమాసము. బద్ధప్రత్యయము. “న సద్ధితే” సూత్రముచే టిలోపము. అశ్వన్ శబ్దము పుంలింగమగుటచే సమాసము పుంలింగమగును. కాలాయసమ్. (కాలమయః) బద్ధప్రత్యయము. మందూకసరసమ్. షష్ఠీసమాసము. బద్ధప్రత్యయము. ఈశబ్దములు జాతివివేషవాచకములు. (జాతిప్రవృత్తినిమిత్తకములు) ఇట్లే మహానసమ్. పిండాశ్వః. లోహితాయసమ్. జలసరసమ్. ఈస్థలములందుగూడ ప్రక్రియనూహించవలయును. ఈశబ్దములు సంజ్ఞావాచకములు. (సంజ్ఞాప్రవృత్తినిమిత్తకములు.)

801. గ్రామకౌటాభ్యాం చ తక్షః. 5-4-95. గ్రామకౌటాభ్యాం, చ తక్షః (బద్ధ)

గ్రామస్య తక్ష గ్రామతక్షః. సాధారణఇత్యర్థః. కుట్యాం భవః కౌటః. స్వతంత్రః సచాసౌ తక్ష చ కౌటతక్షః॥

801. గ్రామకౌటశబ్దములకంటెపరమగు తక్షన్ శబ్దమంతమందుగల తత్పురుషముకంటె బద్ధప్రత్యయమగును. గ్రామతక్షః (గ్రామస్య తక్ష) బద్ధప్రత్యయము (గ్రామతక్షన్ + త) టిలోపము. గ్రామస్థులకింపజకు సంబంధించినవాడని యర్థము. కుటి (చిన్నయిల్లు) యందుండువాడు కౌటుడనబడును. ఇతరులగృహముననుండక స్వయముగనొకగృహమును సంపాదించి అందునివసించువాడను నర్థము లభించుటచే కౌటశబ్దమునకు స్వతంత్రమనునర్థము ఫలితమగును. కౌటశ్చాసౌ తక్ష చ అనువిగ్రహమున కౌటతక్షః అనిగోగును.

802. అతేశ్శునః. 5-4-96. అతేః, శునః (బద్ధ)

అతిశో వరాహః. అతిశ్యే సేవా॥

802. అతి అనునవ్యయముకంటెసరమగు శ్వన్ శబ్దమంతమందుగలతత్పురుషముకంటె టచ్ ప్రత్యయమగును. అతిశ్యః (వరాహము) శ్వానమతిక్రాంతిః అనువిగ్రహమున అత్యాదయః అనుపాదనముచే నమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. పేగముచే శునకమును మించినదనియర్థము. అతిశ్య (పేవ) శ్వానమతిక్రాంతా అనివిగ్రహము. టచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. "టిట్టాజ్" (473) సూ. చే జీప్రత్యయము. పేవ శునకముకంటె నీచమైనదని యర్థము.

803. ఉపమానాదప్రాణిమ. 5-4-77. ఉపమానాత్, అప్రాణిమ, (కునః, టచ్)

అప్రాణివిషయకోపమానవాచినశ్చునష్టచ్ స్పృత్. ఆకర్షః శ్వేవ ఆకర్ష్యః. అప్రాణిమ కిమ్. వానిరః శ్వేవ వానిరవాన్॥

803. ప్రాణిస్త్వముపయ్యమై దానికి ఉపమానమును బోధించు శ్వన్ శబ్దమంతమందుగల తత్పురుషమునకు టచ్ ప్రత్యయమగును. ఆకర్ష్యః (ఆకర్షః శ్వేవ) ఉపమితనమాసము. ఆకృష్ట్యతేననేన అనుప్యృత్ప్రతివలన ఆకర్షశబ్దము నకు ప్రేళ్ళవంటి అయదుతరముక్కి-ఇగర్లి తళ్ళములొని ధన్యాదులప్రోగుచేసి కొనుటకావయోగించు క్రతయని యర్థము. దానిచట శ్వన్ శబ్దముప్రాణివిషయకమగునుపమానమును బోధించుచున్నది. వానిరవాన్ (వానిరః శ్వేవ) అనుచోట శ్వన్ శబ్దము ప్రాణియగు వానిరమునకుపమానమును బోధించుచున్నందున టచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించదు. అప్రాణిమ అనునది సూత్రమునకునున్న స్థలము నందనిష్టము ప్రసక్తమయ్యెడిది.

804. ఉత్తరమృగపూర్వాచ్చ సత్త్వః. 5-4-98. ఉత్తరమృగ పూర్వాత్ చ, సత్త్వః॥

చాదుపమానాత్. ఉత్తరసత్త్వమ్. మృగసత్త్వమ్. పూర్వ సత్త్వమ్. ఫలకమివ సర్వీ ఫలకస్త్వమ్॥

804. చకారమువలన పూర్వసూత్రముననుండు ఉపమానాదనునదనుప్యృత్తమగును. ఉత్తరమృగపూర్వశబ్దములు ఉపమానవాచకము వీనిలో నొకటి పూర్వమందుగల్గి సత్త్విబ్దమంతమందుగల తత్పురుషమునకు టచ్ ప్రత్యయమగును. ఉత్తర సత్త్వమ్. (ఉత్తరం చ తత్ సర్వీ చ) టచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. మృగసత్త్వమ్. (మృగసత్త్వ సర్వీ) షడ్విసమాసము. శేషమగు ప్రక్రియసూహ్యంబు. పూర్వసత్త్వమ్. పూర్వకాలై కేక్యాదిసూత్రముచే నమాసము. ఫలకసత్త్వమ్. (ఫలకమివ సర్వీ) "మయూరవ్యంసకాదయశ్చ" అను సూ. చే నమాసము. ప్రక్రియావిశేషము లేదు.

805. నావో ద్విగోః. 5-4-99. నావః, ద్విగోః (అతద్ధితలుకి)

నౌశబ్దాద్ద్విగోష్టచ్ స్పృన్నతు తద్ధితలుకి. ద్వాభ్యాం నౌభ్యామాగతః ద్విసావరూప్యః. ద్విగోల్లుగనపత్యభ్యత్ర

అచీత్యస్యాపకర్షణాద్దలాదేర్నయిక్। పంచనావప్రియః। ద్వి
నావమ్। త్రినావమ్। అతద్ధితలుకీతి కిమ్। పంచభిః సౌభిః
క్రీతః పంచసౌః॥

805. నౌశబ్దమంతమందుగల ద్విగువుకంటె సమాసాస్తమగు టచ్ ప్రత్య
యమగును. తద్ధితమునకు యిట్లు ప్రవర్తించునపుడు రాదు. ద్వి నావరూప్యః।
(ద్వాభ్యాం నౌభ్యామాగతః) తద్ధితార్థమునందు ద్విగుసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము.
అనాదేశము. ద్వి నావ అనురూపము సిద్ధిపగా “హేతుమనుష్యేభ్యోఽన్యతర
స్యామ్” (4-3-81) అనుసూత్రముచే రూప్యప్రత్యయము. ఉత్తరసూత్రమగు
“గోత్రేబుగది” (4-1-89) అనుసూత్రముచుండి అది అనువానిపకరము చేయు
టచే “ద్విగోర్లుగనవత్వే” (4-1-88) అను సూ. వలన చాలాదియగునీరూప్య
ప్రత్యయమునకు యిట్లు రాదు. పంచనావప్రియః (పంచ నావః ప్రియః యన్య)
ఉత్తరపదముపరమగునపుడు ద్విగుసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. అనాదేశము.
ద్వి నావమ్। సమాహారమందు ద్విగుసమాసము టచ్ ప్రత్యయము. అనాదేశము.
“స సపుంసకమ్” (810) అను సూ. చే సపుంసకత్వము త్రినావమ్। (తన్యశాం
నావాం సమాహారః) పంచసౌః అనుదోట పంచభిః సౌభిః క్రీతః అనువిగ్రహమున
తద్ధితార్థమందు ద్విగుసమాసము. ఆర్హీయమగు టచ్ ప్రత్యయము. చానికి అధ్యర్థ
హార్యేభ్యాదిసూత్రముచే యిక్కగును. అతద్ధితలుకీ అనిసూత్రమున లేనన్నిచ్చి
చోటులందును టచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తింపవలసివచ్చును.

806. అర్థాచ్చ. 5-4-100. అర్థాత్, చ (నావః, తత్పురుషస్య)

అర్థాన్నావష్టవస్యాత్। నావోఽర్థమర్థనావమ్। క్లి బత్వం
లోకాత్॥

806. అర్థశబ్దముకంటెపరమగు నౌశబ్దమంతమందుగల తత్పురుషముకంటె
టచ్ ప్రత్యయమగును. అర్థనావమ్ (నావోఽర్థః) “అర్థం సపుంసకమ్” అను
సూ. చే సమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. అనాదేశము. “వరవల్లిజ్ఞం ద్వస్త్వతత్పురు
షయోః” (816) అను సూ. చే నిచట పరపదమగునౌశబ్దము స్త్రీలింగముగాన సమా
సమునకు స్త్రీత్వము ప్రవర్తింపవలసియుండ సపుంసకత్వము లోకవ్యవహారము
వలన గల్గెనని తెలియునది.

807. భార్యాః ప్రాచామ్. 5-4-101. భార్యాః, ప్రాచామ్।
(అతద్ధితలుకీ, ద్విగోః, అర్థాత్, తత్పురుషస్య)

ద్విగోరర్థాచ్చ భార్యాష్టవ వా స్యాత్। ద్విభారమ్।
ద్విభారి। అర్థభారమ్। అర్థభారి॥

807. ఖారీశబ్దమంతమందుగల ద్విగువుకంటెను అర్థశబ్దముపూర్వమందు గల్గి ఖారీశబ్దమగు తత్పురుషముకంటెను ఏకల్పముగ టచ్ ప్రత్యయమగును. ద్విఖారమ్ ద్విఖారి (ద్వయోః ఖారోస్సమాహారః) సమాహారమునందు ద్విగుసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. యస్యేతిచ అను సూ. చే నికారలోపము స సపుంసకమ్ సూ. చే సపుంసకత్వము. టజభావపక్షమందును సపుంసకముగాన “హ్రస్వోసపుంసకే” సూత్రముచే హ్రస్వము. అర్థఖారమ్ అర్థఖారి. “అర్థం సపుంసకమ్” (717) అను సూ. చే సమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. ఇఖారలోపము. రోకవ్యవహారమువలన సపుంసకత్వము. టజభావపక్షమందు సపుంసకహ్రస్వము.

808. ద్విత్రిభ్యామజ్జలైః. 5-4-102. ద్విత్రిభ్యామ్, అజ్జలైః, (ద్విగోః, అతద్ధితలుకి, ప్రాదామ్)

అజ్జా స్యాద్ద్విగోః ద్విజ్జలమ్ ద్విజ్జలి అతద్ధితః
త్యేవ ద్విభ్యామజ్జలిభ్యాం క్రీతో ద్విజ్జలిః॥

808. ద్విత్రిశబ్దములాదిమందుగల్గి అజ్జలిశబ్దమంతమందుగల ద్విగుసమాసమాసముకంటె టచ్చుదీర్ఘముగనగును, తద్ధితలుకిచ్చుచున్నదాదు. ద్విజ్జలమ్ అమ్ ద్విజ్జలి. సమాహారమునందు ద్విగుసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. ఇఖారలోపము. స సపుంసకమ్ అను సూ.చే సపుంసకత్వము, ఈసూత్రములోనికి అతద్ధితలుకి అనునది యనువ రించును. కావున ద్విజ్జలిః (ద్విభ్యామజ్జలిభ్యాం క్రీతః) తద్ధితార్థమందు ద్విగుసమాసాస సర్వము ప్రవ రించిన రచో ప్రత్యయమునకు “అధ్యర్థపూర్వే” త్యాదీసూత్రముచే యక్కగుటచే టచ్ ప్రత్యయము ప్రవ రింపదు. ఇచట సజ్జలిశబ్దమునకు అజ్జలి (దోసిలి) పరిమితమగు ధన్యాదులర్థము.

809. బ్రహ్మణో జానపదభాషాయామ్. 5-4-104. బ్రాహ్మణః. జానపదభాషాయామ్. (టచ్, తత్పురుషస్య)

బ్రహ్మనైతత్పురుషాట్టన్ స్యాత్సమాసేన జానపదవత్స
మాభాషాయతేచేత్. సురాష్ట్రేబ్రహ్మ. సురాష్ట్రేబ్రహ్మః॥

809. జానపదమన దేశము. తద్భవుడు జానపదుడగును. ఇచట జానపదశబ్దము భావప్రధాననిర్దేశమగుటచే జానపదత్వమును బోధించును. బ్రహ్మన్ శబ్దమంతమందుగల తత్పురుషముకంటె టచ్ ప్రత్యయమగును. సమాసముచే బ్రహ్మన్ శబ్దార్థమునకు జానపదత్వము చెప్పబడవలయును. సురాష్ట్రే బ్రహ్మః (సురాష్ట్రే బ్రహ్మ) సప్తమీ అనుయోగవిభాగమువలన సప్తమీ తత్పురుషము. టచ్ ప్రత్యయ బిలోపములు. బ్రహ్మన్ శబ్దము పుంలింగముగాన “పరవల్లిజమ్” సూ. చే పుంస్త్యము. బ్రహ్మన్ శబ్దమునకు బ్రాహ్మణుడని యర్థము. సురాష్ట్రేదేశమందలి బ్రాహ్మణుడని సమాసమువకర్తమగుటచే జానపదత్వము సమాసముచే బ్రాహ్మణునికి చెప్పబడుచున్నది.

810. కమహద్భ్యామన్యతరస్మామ్. 5-4-105. కమహద్భ్యామ్, అన్యతరస్మామ్, (బ్రహ్మణః, టచ్)

అథ్యాం బ్రహ్మణో వా టచ్ స్యాత్తత్పురుషే. కుత్సిత్ బ్రహ్మ కుబ్రహ్మః. కుబ్రహ్మః॥

810. తత్పురుషమందు కు అనునవ్యయముకంటెను మహచ్చబ్దిముకంటెను పరిచ గుబ్రహ్మన్ శబ్దముకంటె వికల్పముగ టచ్ ప్రత్యయమగును. కుబ్రహ్మః. కుబ్రహ్మః. (కుత్సిత్ బ్రహ్మ) “కుగణప్రాదయః” సూ. చే సమాసము. టచ్ ప్రత్యయటిలోపమి. టజభావపక్షమందు సమాసము నకారాస్తమగును. మహచ్చబ్ది పూర్వకమగు బ్రహ్మన్ శబ్దమునకు టచ్ ప్రత్యయోదాహరణమును చూపబోవుచు నచటకార్యవిశేషమును దెల్పుచున్నాడు.

811. అన్యహతస్సమానాధికరణజాతీయయోః, 6-3-46. ఆత్, మహతః, సమానాధికరణజాతీయయోః. (ఉత్తరపదే)

మహత ఆకారోఽస్తాదేశస్యాత్సమానాధికరణేఉత్తర పదే జాతీయే చ పరే. మహాబ్రహ్మః. మహాబ్రహ్మః. మహా దేవః. మహాజాతీయః సమానాధికరణే కిమ్. మహతస్సేనా మహత్సేవా. లాక్షణికం విహయ ప్రతిపదో కస్యన్మహాదితి సమాసో గ్రహీష్యతే చేన్మహాదాహుర్నస్యాత్. తస్మాల్లక్షణప్రతి పదో క్తయోః ప్రతిపదో క్తస్యైవ గ్రహణమితి పరిభాషా సేవాప్రవర్తతే. సమానాధికరణగ్రహణసామ ధ్యాత్. అదితి యోగవిభాగాదాత్వమ్. ప్రాగేకాదశభ్య ఇతి నిర్దేశాద్వా. ఏకాదశ. మహతీశ్చన్య పుంసత్కర్మధారయేతి పుంసద్భావే కృతే అత్వమ్. మహాజాతీయా. (వా) మహా దాత్వే ఘాసకరవిశిష్టేఘావసంభ్యాసం, పుంసద్భావశ్చ. అసామానాధికరణార్థమిదమ్. మహతో మహత్యా వా ఘాసో మహాఘాసః. మహాకరః. మహావిష్టః. (వా) అష్టనః కపాలే హవిషి. అష్టాకపాలః (వా) గవి చ యుక్తే. గోశబ్దేపరే యుక్తశ్చత్వర్థే గమ్యేఽష్టన అత్వం పక్తవ్యమిత్యర్థః. అష్టాగవమ్ శకటమ్. అచ్ ప్రత్యన్యవేత్య త్రాణితి యోగవిభాగాద్భూహప్రీహవప్యచ్. అష్టానాం గవాం సమాహరః అష్టగవమ్. తద్యుక్తత్వాచ్చకటమష్టాగవమితి వా॥

811. ఉత్తరపదే అనునది సమానాధికరణముతోనన్వయించును. ఆత్ అనుచోట తకారముచ్చారణార్థము. మహచ్చబ్దిమునకు సమానాధికరణమగును ఉత్తర పదము పరమగునపుడు, జాతీయర్ ప్రత్యయముపరమగునపుడును, ఆకారముస్తా

దేశవగును. వహాబ్బహుః, వహాబ్బహుః. (వహాబ్బహుః బహుః చ) "సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః" సూ. చే సమాసము. మహచ్ఛబ్దమునకాత్వము. సవర్ణదీర్ఘము, పూర్వసూత్రముచే టచ్ఛత్యయము. ట్లోపము. "పరవల్లజం" సూ. చే పుంస్త్వము. ట్లోపము. దేశభావమందాత్వమువచ్చిన వహాబ్బహుః అనియగును. మహాదేవః. ఇది సమానాధికరణమగును త్తరపదముపరమగునపదాత్వమునకు మరియొకయుదాహరణము. మహాజాతీయః. ఇది జాతీయర్థత్యయముపరమగునపుడుదాహరణము. ప్రకారవచనమున జాతీయర్థత్యయము. అత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. మహత్సేవా (వహతః సేవా) షష్ఠీసమాసము. ఉత్తరపదమగుసేవాశబ్దము సమానాధికరణము గాకపోవుటచే మహచ్ఛబ్దమునకాకారాదేశము రాదు. ఇట్టిదోటులందాత్వము ప్రవర్తింపకుండుటకై "సమానాధికరణే" అనునదావశ్యకము. అందుచే, "అన్యహతో జాతీయే చ" అని సూత్రమును చేసినను చకారము వలనను త్తరపదము సమచ్చితమగుటవలన మహచ్ఛబ్దమునకు త్తరపదము పరమగునపుడు జాతీయర్థత్యయముపరమగునపుడునాత్వము వచ్చుననునర్థము లభించును గావునమహాదేవః మొదలగురూపములు సిద్ధించును గాన "సమానాధికరణే" అనునది వ్యర్థమని శంకింపగూడదని యాశయము. "షష్ఠీ" (706) అను సూత్రము సామాన్యముగవ్యర్థమునకు సమాసమును నిధించుచున్నది, గావున దానిచేవిహితమగుసమాసము లాక్షిణీకరమగును. "సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః" (744) అను సూ. చే సమసించుపదములనుచ్చరించి సమాసమువిధింపబడినది గాన నది ప్రతిపదోక్తమగును. కావున "లక్షణప్రతిపదోక్తయోఃప్రతిపదోక్తస్యైవగ్రహణమ్" అనుపరిభాషచే లాక్షణికమగు షష్ఠీసమాసము గ్రహింపబడక ప్రతిపదోక్తమగు సన్మహాదిత్యాదిసూత్రవిహితమగు సమాసమే గ్రహింపబడును గాననీసూత్రమున సమానాధికరణపదము లేకున్నను మహత్సేవా మొదలగుషష్ఠీసమాసములందతిప్రసక్తియుండదు. అందుచే సమానాధికరణపదము వ్యర్థమనుటకు వలనుపడదు. ఏలయన మహత్సేవా ఇత్యాదులందాత్వమును లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషనాశ్రయించి వారించినచో "మహాభాహుః" అనుబహుప్రీహియందునీపరిభాషచేనాత్వము సిద్ధింపకపోవును గాననీసూత్రమున పెపరిభాషనాశ్రయింపవలనుపడదు. ఇచట నీపరిభాష ప్రవర్తింపదనుటలో సూత్రముననుండు సమానాధికరణపదమే జాపకము. పరిభాషవిచట ప్రవర్తింపచేసిన సన్మహాదిత్యాదిసూత్రవిహితమగుసమాసము సమానాధికరణమే గాననీసూత్రమున సమానాధికరణపదము వ్యర్థమయ్యెడిది.

ఏకశ్చ దశచ అనువిగ్రహమందు ద్వంద్వసమాసముప్రవర్తించిన పిదప ఏకశబ్దమునకాత్వము వచ్చునపుడు ఏకాదశ అనురూపము సిద్ధించును. ఈసూత్రమున మహచ్ఛబ్దమే గ్రహింపబడుటవలనను "ద్వ్యష్టసస్సంఖ్యాయా" మనుఉత్తరసూత్రమునందు ద్విశబ్దాష్టసోశబ్దములే గ్రహింపబడియుండుటవలనను ఏకశబ్దమున కాత్వముప్రసాప్తింపకున్నది. అందుచే నీసూత్రమున అతలనుదానిని విభాగము చేసి దీనిచేనాత్వమును విధింపవలయును. అత్వమువలన పై రూపము సిద్ధించును.

యోగః తామ తావ్యవందగవదకపోషటవలన నట్లు చెప్పఁటకు పీఠలేదనినచో “ప్రాగేతాదశశ్లోః” (5-3-48) అను సూత్రమున నాత్మనిదేశసామర్థ్యమువలన నిటచ నాత్మము స్థిరమగును. మహాశిశ్లోమునకు జాతీయ ర్ప్రత్యయముపరమగు నవడు “పుంవత్కర్మధారయజాతీయదేశీయేషు” అను సూ. చే పుంవద్వాచము ప్రవర్తించినపిదప సీసూత్రముచేనాత్మము ప్రవర్తించును. మహాజాతీయాఅనురూప మగును.

(1) వా॥ ఘాన కర విశిష్ట ఈశబ్రములలోనేదె నను పరమగునపుడు మహచ్చబ్రమునకాత్మమును పుంవద్వాచమునుగూడ జెప్పవలయును. “పుంవత్కర్మధారయేత్యాది” సూత్రవిహితమగు పుంవద్వాచముచేతను “అన్మహతః” సూత్రవిహితమగునాత్మముచేతను ఈవాక్యముచే సాధింపబోవురూపములు సిద్ధించుచుండ నీవాత్మికారంభము సామానాధికరణ్యములేకపోయినను అత్వపుంవద్వాచములు ప్రవర్తించుటకని గ్రహింపదగును. మహాఘానః, మహతోఘానః అనిగాని మహత్యాఘానః అనిగాని విగ్రహము. పక్షినమానమ. ఈవాత్మికముచే అత్వపుంవద్వాచములు. మహాకరః, (మహతో మహత్యావాకరః) మహావిశిష్టః (మహతో మహత్యా వా విశిష్టః).

(2) వా॥ కపాలశబ్రము తరపదమగునపుడు హోమద్రవ్యము సమానవాచ్యమగునపుడు అష్టనాశబ్రమునకాత్మమును చెప్పవలయును. అష్టాకపాలః (అష్టను కపాలేషు సంస్కృతే) పరోధాతమని సమానమున కర్తము. తద్ధితార్థమందు ద్విగు సమానము. “సంస్కృతంభజ్ఞః” (4-2-18) అను సూ. చే వచ్చినఅచ్యవ్రత్యయమునకు “ద్విగోర్దగనవత్కే” (4-1-88) అనుసూత్రముచే లుక్కుగును. అష్టనాశబ్రమునకాత్మము. సవర్ణదీర్ఘము.

(3) వా॥ గోశబ్రముపరమగునపుడు యుక్తమనునర్థము ప్రతీయమానమగుచోనష్టనాశబ్రమునకాత్మమును చెప్పవలయును. అష్టాగవమ్ (శకటము) అష్టాగవః యస్య తత్ అనువిగ్రహమన బహుక్రీహిసమానము. “గోరతద్ధితయకి” అనుఉత్పిదాయకసూత్రము తత్పురుషవిషయకమైనను “అచ్యవ్రత్యన్వవహుర్వాత్పాదులోమ్నః” (948) అనువక్ష్యమాణసూత్రమున అచ్య అనుయోగవిభాగము వలన బహుక్రీహిసమానమందు వచ్యవ్రత్యయము సిద్ధించును. దీనిచే అత్వము. సవర్ణ దీర్ఘము. ఎనిమిదెడలలతో కూడకొనినబండిని యర్థము. అష్టానాం గవాం సమాహారః అను విగ్రహమున సమాహారద్విగువును చేసినచో తత్పురుషమగును గాన “గోరతద్ధితయకి” సూత్రముచేతనే అచ్యవ్రత్యయము వచ్చును. అష్టాగవమను రూపమగును. లక్షణచే నీశబ్రము ఎనిమిదెడలలతోగూడినబండిని బోధించినచో యుక్తార్థము గమ్యమానమగును. గాననిచటను పై వాత్మికముచేనాత్మము ప్రవర్తించును. ఈరీతిని తత్పురుషమందుగూడనష్టాగవమను రూపము సిద్ధమగును.

812. ద్వ్యష్టనసంఖ్యాయామబహుప్రీహ్యకీర్త్యః. 8-3-47.

ద్వ్యష్టనః, సంఖ్యాయామ్, అబహుప్రీహ్యకీర్త్యః (ఆత్).

అత్యుక్తః ద్వౌచదశచ ద్వాదశః ద్వ్యధికా దశేతి
వా ద్వావింశతిః అష్టాదశః అష్టావింశతిః అబహుప్రీహ్య
శీతోః కిమ్ ద్విత్రాః ద్వ్యశీతిః (వా) ప్రాక శతాదితి
వక్తవ్యమ్ నేహ ద్విశతమ్ ద్విసహస్రమ్॥

812. ద్విశబ్దమునకు అష్టనశబ్దమునకును సంఖ్యావాచకము పరమగునపుడు అత్యమస్తాదేశమగును, బహుప్రీహియందు అశీతిశబ్దముపరమగునపుడును అత్యము రాదు. ద్వాదశ. ద్వౌచదశచ అని గనిద్యధికౌ దశ అనిగాని విగ్రహము. అత్యము. ద్వావింశతిః (ద్వౌచ వింశతిశ్చ) సమాహరద్వన్వము. ద్వ్యధికా వింశతిః అనువిగ్రహమున తత్పురషమైనను కావచ్చును. అత్యము. లోకవ్యహర మువలన ప్రీతిజము. ఉత్తే అష్టాదశ అష్టావింశతిః అనురూపమ అప్రక్రియ నూహించు నది. ద్విత్రాః (ద్వౌవా త్రయోవా) “సంఖ్యావ్యాయానన్నదూరాధిక” (847) అను సూ. చే బహుప్రీహిసమాసము. కాననివటనాత్వము రాదు. ద్వ్యశీతిః (ద్వౌచ అశీతిశ్చ) అనిద్యసద్వము లేక ద్వ్యధికా అశీతిః అనితత్పురుషః సూ సము. అశీతిశబ్దము పరమగుటచేనాత్వమురాదు. “అబహుప్రీహ్యశీతోః” అనునది లేనిచో పైస్థలములందనిష్ఠము ప్రసక్తమగును. (వా) ఈసూత్రముచే విధింపబడిన అత్యము శతమునకు లోపలనుండు సంఖ్యావాచకము పరమగునపుడే వచ్చునని చెప్పవలయును. ద్విశతమ్ ద్విసహస్రమ్ ఈస్థలములందు శతసహస్రశబ్దములు పరమలగుటచేనాత్వము రాదు. శతసహస్రశబ్దములు సంఖ్యావాచకములైనను శత మునకులోపుననుండునవి గాకుండుటచేనాత్వము ప్రవర్తించదనిభావము.

813. త్రేత్రయః 7-3-48. త్రేః త్రయః (సంఖ్యాయామ్,
అబహుప్రీహ్యశీతోః)

త్రిశబ్దస్య త్రయన్ స్వాత్పూర్వవిషయే త్రయోదశః
త్రయోవింశతిః బహుప్రీహౌ తు త్రిర్దశ, త్రిదశాః సుజ
లేన బహుప్రీహిః అశీతో తు త్ర్యశీతిః ప్రాక శతాదిత్యేవ
త్రిశతమ్, త్రిసహస్రమ్॥

813. సంఖ్యాశబ్దము తరపదమగునపుడు త్రిశబ్దమునకు త్రయన్ అను నాదేశము వచ్చును, అశీతిశబ్దముపరమగునపుడును బహుప్రీహిసమాసమందును మాత్రము త్రయసాదేశము రాదు. త్రయోదశః (త్రయశ్చ దశచ అనిగాని త్ర్యధికా దశ అనిగాని విగ్రహము) సుబ్బుగనస్తరము త్రయసాదేశము. సకారము నకు రూత్వము. ఉత్వగుణములు. త్రయోవింశతిః ప్రక్రియావిశేషము లేదు. లోక మువలన ప్రీతిజమగును. త్రిదశాః త్రిర్దశ అనువిగ్రహమున “ద్విత్రిచతుర్వ్య మ్నవ” (5-4-18) సూ. చే క్రియాభ్యాప్యత్రిగణనమందు విధింపబడిన సుచ ప్రత్యయముయొక్క యర్థమును లక్షణచే బోధించు త్రిశబ్దమునకు బహుప్రీహి సమాసము. కావున మూళ్ళదీయని సమాసమునకర్థము. బహుప్రీహియగుటచే

త్రయసాదేశము రాదు. త్ర్యశీతిః (త్ర్యయశ్చ అశీతిశ్చ అనిగాని త్ర్యధికా అశీతిః అనిగాని విగ్రహము) అశీతిశబ్దము పరమగుటచే త్రయసాదేశము ప్రవర్తింపదు. త్రయసాదేశముగూడ శతశబ్దమునకు పూర్వమందున్న సంఖ్యావాచకము పరమగునపుడే ప్రవర్తించును గాని శతశబ్దముగాని తత్పరములగు సంఖ్యావాచకములుగాని పరమందున్నపుడు ప్రవర్తించదు. త్రిశతమ్ త్రిసహస్రమ్॥

814. విభాషా చత్వారింశత్పుటృతౌ సర్వేషామ్. 6-3-49.

విభాషా, చత్వారింశత్పుటృతౌ, సర్వేషామ్. (ద్వ్యష్టనోః, త్రేః, ఆత్, త్రయస్)

ద్వ్యష్టనోస్త్రేశుప్రాగుక్తం వా స్మాచ్చత్వారింశదాదౌ పరే ద్విచత్వారింశత్ ద్వాచత్వారింశత్ అష్టచత్వారింశత్ అష్టాచత్వారింశత్ త్రిచత్వారింశత్ త్రయశ్చత్వారింశత్ ఏవం పంచాశత్ షష్టి సప్తతినవతిః॥

814. సర్వేషాం అనుపదమువలన సవ్యవహితమగు త్రేః అనునదియు వ్యవహితమగు ద్వ్యష్టనః అనునదియుననువృత్తములగును. చత్వారింశత్ మొదలగు సంఖ్యావాచకములు పరములగునపుడు ద్విశతాష్టనశబ్దములకాత్వము త్రిశబ్దమునకు త్రయసాదేశము వికల్పముగనగును. ద్వాచత్వారింశత్ (ద్వా చ చత్వారింశచ్చ అనిగాని ద్వ్యధికా చత్వారింశత్ అనిగాని విగ్రహము) ఆత్వాదభావపక్షమందు దిచత్వారింశత్ అనియగును. అష్ట చత్వారింశత్ అష్టాచత్వారింశత్ ఏకేషము లేదు. త్రయసాదేశము ప్రవర్తించునపుడు త్రయశ్చత్వారింశత్ లేనపుడు త్రిచత్వారింశత్ ఈవిధముగనే పంచాశత్ షష్టి సప్తతినవతిశబ్దములు పరములగునపుడును రూపద్యయమునూహించవలయును. ఆత్మత్రయసాదేశవిభాముకములగు పూర్వ సూత్రములు అశీతిశబ్దము పరమగునపుడు ప్రవర్తింపవు గాననీవికల్పముగూడ నవట ప్రవర్తించదు.

815. ఏకాదశైకస్య చాదుక్. 6-3-76. ఏకాదశి, చ,

ఏకస్య చ, అదుక్ (సజ్ఞః, ప్రకృత్యా)

ఏకాదశైకస్య ప్రకృత్యా స్యాదేకస్య చ అదుగాగమశ్చ, సజ్ఞో వింశత్యాసహ సమాసే కృతే ఏకశబ్దేన సహ తృతియేతియోగవిభాగాత్ప్రమాసః అనునాసికవికల్పః ఏకేన సవంశతిః ఏకాన్నవంశతిః ఏకాద్వవింశతిః ఏకేనవింశతి రిత్యర్థః (వా) షష్ట ఉత్వం దత్తదశధానూత్తరపదాదేః ఘృత్వం చ ధాను వేతి వాచ్యమ్ షోడన్, షోడశ, షోధా, షడ్దా॥

815. అనువృత్తమగు సజ్ఞః అనునది ప్రథమా స్థముగ వివరిచామముగోం దును. ఏకాదశి అనునది బహువ్రీహి (ఏకః ఆదీః యస్య సః) ఏకశబ్దమౌద

యందుగల నజ్ఞో ప్రకృతిభావమునొందును, (స్వరూపముతోనుండును) ఏకశబ్దము నకు అడుకో అనెడి యాగమమగును. ఉత్తరగుటచే నాగమమన్తావయమగును. న వింశతిఃఅను విగ్రహమందు నజ్ఞో సమానముచే నవింశతిః అనురూపము కాగా ఏకేన నవింశతిః అనువిగ్రహమున “తృతీయా తత్త్వతార్థేన” (896) అనుసూత్ర మున తృతీయా అనుదానిని విభాగముచేయుటవలన నవింశతిశబ్దముతో ఏకేన అను తృతీయా సమునకు సమానము. సుబ్బుగన న్తరము ఏకనవింశతి అనియుండ నీసూ త్రముచే నలోపము రాకపోవుటయు ఏకశబ్దమునకదుగాగమమును సిద్ధించును. ఏకఅద్ నవింశతి అనుచోట సవర్తదీర్ఘాన న్తరము “యర్తోఽనునాసికేనునాసికోవా” (117) అను సూ. చే అనునాసికవికల్పము. ఏకాన్నవింశతిః। ఏకాద్వవింశతిః। పందొమ్మిదియనియర్థము.

(వా) దత్యశబ్దదశనోశబ్దములు పంచములగునపుడు షష్ఠశబ్దముయొక్కయ్యుక్తి యునుటత్వమగును, ఉత్తరపదములగు దత్యదశనోశబ్దములయొక్క ఆదియందున్న దకారమునకు విత్వముగ ఘృత్వము, ఛాప్రత్యయమువరమగునపుడు షష్ఠశబ్దమునకు వికల్పముగనుత్వము, ఉత్తరఖండమగు ఛాప్రత్యయమునకాదియగు ధకారమునకు విభాషగ ఘృత్వమును చెప్పవలయును. ఉదా:—(1) షోడశ (షట్ దస్త్ర యస్య) షట్శబ్దవస్తములకు బహుప్రీహి. “వయసిదస్త్రస్యదత్య” (885) అను సూ. చే దస్త్రశబ్దమునకు దత్రాదేశము. ఆదేశములోని యుకారమిత్సంజ్ఞకము. షష్ఠశబ్దము లోని యస్యషకారమునకుత్వము. గుణము. ఘృత్వమువలన దకారము సుప్రత్య యముపరమందున్నపుడు “ఉగిదహం” (363) సూ. చే సుమాగమము. సులోప సంయోగాస్తలోపములు. (2) షోడశ (షట్ చ దశ చ అనిగాని షడధికా దశ అనిగాని విగ్రహము) ఉత్వము. గుణము. ఘృత్వము. (3) షోడా. “సంఖ్యాయా విధార్థేధా” (5-3-42) సూ. చే షష్ఠశబ్దముకంటె ఛాప్రత్యయము. ఉత్వము. గుణము. ఘృత్వము. ఉత్వఘృత్వములు ప్రవర్తించనపుడు షడ్దా అని యగును. ఉత్వము వికల్పమగుటచేసుత్వము వచ్చునపుడే ఘృత్వము వచ్చును గానసుత్వము రానపుడు ఘృత్వమును రాదని తెలియునది.

వివ:—“ధానువా” అనుటచేసుత్వమునకే వికల్పము. ఘృత్వమునిత్యము గనే ప్రవర్తించును. షడ్ధా అనియేయగునని కైముటునియాశయము. షడ్ధా అను భాష్యప్రయోగమువలననీమతమే యుత్తమైనది. ఉత్వఘృత్వములు రెండును వికల్ప మను హరదత్తమతముననుసరించి గ్రన్థకర్త షడ్దా అనివ్రాసెనని గ్రహించునది.

816. పరవల్లిఙ్గం ద్వస్త్వఽతత్పురుషయోః. 2-4-26. పర వతః : లిఙ్గమ్, ద్వస్త్వతత్పురుషయోః॥

ఏతయోః పరపదస్యేవ లిఙ్గం స్యాత్. మహ్మకటమయా ర్యావిహే. మయూరీకుక్కుటావిహా. అర్థపిప్పరీ (వా) ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంఘ్యగతిసమాసేషు ప్రతిషేధో వా

చ్యుః పంచసు కపాలేషు సంస్కృతః పంచకపాలః పురో
దాశః ప్రాప్తో జీవికాం ప్రాప్తజీవికః అపన్నజీవికః
అలం కుమారైశ్చ అలంకుమారిః అతఏవ జ్ఞాపకాత్పమా
నః నిష్కౌశాంబిః॥

816. పంచత్ అనుచోట పరస్మేవ అని షష్ఠ్యంతముకంటె వత్తిప్రత్య
యము. ద్వన్వీతత్పురుషయోః అనునది షష్ఠ్యంతము. ద్వన్వీతత్పురుషములకు
పంచదముయొక్క లిజముతో సదృశమగులిజమగును. సూత్రమున ద్వన్వీతపదము
చేనితరేతరయోగద్వన్వీతమునే గ్రహింపవలయును. సమాహార ద్వన్వీతమున నీసూత్ర
మునకవదమగు “సనపుంసకమ్” అనుసూత్రముచే నపుంసకత్వము విధింప
బడును. కుక్కుటమయూర్వౌ (ఇమే) కుక్కుటశ్చమయూరీ చ అనివిగ్రహము.
ద్వన్వీతమున పూర్వపదలిజముపరపదలిజముగూడ అనియమముగ ప్రాప్తింపబడుండ
నీసూత్రము నియమార్థమగును. మయూరీకుక్కుటౌ (ఇమౌ) (మయూరీ చ
కుక్కుటశ్చ) అర్థపివృత్తి. ఏకదేశీసమాసము, పూర్వపదార్థప్రధానము గానపూర్వ
పదలిజము సమాసమునకు ప్రాప్తింపబడుండ నుత్తరపదలిజమునీసూత్రము
విధించును.

(వా) ద్విగుసమాసము ప్రాప్తాన్నసమాసము అలంకర్తపూర్వకసమాసము
గతిసమాసము వీనియందు పరపర్తిప్రతిషేధమును చెప్పవలయును. ఉదా : —
(1) పచ్చికపాలః (పంచసు కపాలేషు సంస్కృతః) ద్విగుసమాసము. ఈవిశే
షము లేనిచో పంచదమగుకపాలశబ్దము నపుంసకము గావునసమాసముగూడ
నపుంసకము గావలసివచ్చును. (2) ప్రాప్తజీవికః (ప్రాప్తో జీవికామ్) ఉత్తర
పదమగు జీవికాశబ్దముయొక్క లిజము సమాసమునకు రాదు. (3) అలంకుమారిః
అలంపూర్వకసమాసమునకుదాహరణము. అలం కుమారైశ్చ అని విగ్రహము.
వార్తికములేనిచో కుమారీశబ్దముయొక్క త్రిత్వము సమాసమునకు రావలసివచ్చును.
అలంకుమారైశ్చ అనిభాష్యమున విగ్రహమును చూపుటచే “పర్యాదయోగ్లానాద్యశ్చే”
అనువార్తికముచే నిత్యసమాసము ప్రవర్తింపదు. కాని యీవార్తికముననలంపూర్వ
గ్రహణరూపమగు జ్ఞాపకముచేనీస్థలమున సమాసము నూహించునది. లేకున్న
వార్తికమందలంపూర్వగ్రహణము వ్యర్థమయ్యెడిది. (4) నిష్కౌశాంబిః గతిసమా
సమునకుదాహరణము. కౌశాంబీ శబ్దముయొక్క లిజము సమాసమునకు రాదు.

వివ :— సూత్రమున ద్వన్వీతత్పురుషయోః అనునది పరప తనునదియు
సర్థపరములు. ద్వన్వీతత్పురుషార్థములకు పరపదార్థలిజమగునవి సూత్రార్థము.
బిట్లు చెప్పుటవలన ఇమౌ ఇమే అను అనుప్రయోగములందును పరపదాథా
లంగము సిద్ధమగునవి గ్రహించునది.

817. పూర్వపదశ్చబడబౌ. 2-4-27. పూర్వవత్, అశ్వబడబౌ.

ద్వివచనమతంత్రమ్ | అశ్వబడబౌ | అశ్వబడబాన్ | అశ్వ
బడితైః ||

817. పూర్వవత్ (పూర్వస్యేవ) అనుదానికి పూర్వపదార్థగతలిజ్జమున కతిదేశమని యర్థము. అశ్వబడబౌ అనుచోటనుండు ద్వివచనమవివక్షితము. అశ్వశ్చ బడబాచ అనువిగ్రహమున ద్వంద్వసమాసమునకు పూర్వసూత్రముచే ప్రాప్తించువరపదార్థలిజ్జమును బాధించి యీసూత్రముచే పూర్వపదార్థలిజ్జము విధింప బడుచున్నది. ద్వివచనమవివక్షితమనుటచే బహువచనమందు మరియొకవిభక్తి యందును పూర్వపదార్థలిజ్జమే యతిదేశింపబడును. అశ్వబడబాః (అశ్వాశ్చ బడ బాశ్చ) అశ్వబడతైః ||

వివ :— ద్వివచనమతంత్రమ్ అనుచోట ద్వివచనపదముపలక్షణముచే విభక్తినిగూడ బోధించును. కావున విభక్త్యుద్భవమందుగూడ పూర్వపదార్థలిజ్జము సిద్ధించును. అవివక్షితమనుటలో నీసూత్రమందలి పూర్వపత్రనుపదమే మానము. ద్వివచనమందే పూర్వపదార్థలిజ్జముభిమతమైనచో “అశ్వబడబౌ” అనునిపాతమువలన నయ్యది సిద్ధించును గాన పూర్వపద్ధిహణము ప్యర్థము గావలసివచ్చును.

818. రాత్రాహ్నహః పుంసి. 2-4-29. రాత్రాహ్నహః, పుంసి,
(ద్వంద్వతత్పురుషయోః)

ఏకదస్తౌ ద్వన్ద్వతత్పురుషౌ పుంస్యేవ | అనస్త్రుత్యాత్మనః
పరిజతావదోఽవ్యయం పరత్యాత్మమాహరణపుంసకతాం
బాధతే | అహారాత్రః | రాత్రేః పూర్వభాగః పూర్వరాత్రః |
పూర్వాహ్నః | ద్యహః | సంఖ్యాపూర్వం రాత్రం స్త్రీ బిమ్ |
ద్విరాత్రమ్ | గణరాత్రమ్ ||

818. ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః అనుదానిని ప్రథమాబహువచనాస్తముగ విపరిణామము చేసి “రాత్రాహ్నహః” అనుదానికి విశేషణముగ చేయవలయును. తదన్తవిధి. రాత్రిశబ్దముఅహ్నశబ్దము అస్తమందుగల ద్వన్ద్వతత్పురుషసమాసములు పులిజ్జమందే యుండునని యర్థము. ఇది పరవల్లిజ్జమే అను సూత్రమునరచపదము. పురస్తాదవదన్యాయముచే నీసూత్రమవ్యవహితపూర్వమగు “పరవల్లిజ్జమ్” అను సూత్రమునకే అపవాదమైనను పరమగుటవలన “స నపుంసకమ్” అనునపుంస కత్వవిధాయకమగుసూత్రమును గూడ బాధించును. కావున సమాహంద్వన్ద్వముగూడ నీసూత్రమునకుదాహరణమగును. ఉదా :— అహారాత్రః | (అహాశ్చ రాత్రిశ్చ తయోస్సమాహరః) పూర్వరాత్రః (రాత్రేః పూర్వభాగః) ఏకదేశిసమాసము “అహస్పర్వైకదేశః” (781) సూ.చే అచప్రత్యయము. పూర్వాహ్నః | ఏకదేశిసమా సము. అచప్రత్యయము. “అహ్నోఽహ్నః” (784) సూ. చే అహ్నదేశము. అస్తము. ద్యహః (ద్వయోరహ్నోస్సమాహరః) సమాహరద్విగుసమాసము.

“స సంఖ్యాదేః” (797) సూ. చే అహ్వాదేశ విషేధము. పుంస్త్యము. (వ) సంఖ్యావాచకము పూర్వపదముగగలిగి రాత్రశబ్దము స్తమందుగలనమాసమునపుంసక పగును. ఈవిషయమున “అవథ పృజ్ఞాహౌ నపుంసకౌ, సంఖ్యాపూర్వా రాత్రిః” అను ఓజ్ఞానుశాసనసూత్రము “రాత్రం ప్రాక్ష్యంఖ్యాయాన్వితమ్” అనునమరము మానమని గ్రహించునది. ద్వీరాత్రమ్ సమాహరద్విగుసమాసము. నపుంసకత్వము. త్రిరాత్రమ్ గణరాత్రమ్. (గణానాం=బహూనాం. రాత్రీణాం సమాహరః) గణ శబ్దము బహుత్వవాచకము. గణశబ్దమునకు “బహుగణ” (259) సూ. చే సంఖ్యాసంజ్ఞ. సమాహరద్విగుపు. అచ ప్రత్యయము. నపుంసకత్వము.

విచ:-సంఖ్యాపదము గ్రహింపబడిన చోటులందు, కృత్రిమాకృత్రిమ స్వార్థము ప్రవర్తించదని సూచింపుటకై, ద్వీరాత్రమ్ గణరాత్రమ్ వీనినుదాహరించెను.

819. అవథం నపుంసకమ్. 2-4-30. అవథమ్. నపుంసకమ్,
(తత్పురుషః)

తత్పురుష ఇత్యేవ. అన్యత్ర తు అవథో దేశః॥ కృత
సమాసాస్తనిర్దేశాన్నేహ. అపన్థాః॥

819. అవథమనునది ద్వస్త్యషనుటకు యోగ్యము కానందున సీమాత్రము తత్పురుషమందే ప్రవర్తించును. తత్పురుషమందవథశబ్దము నపుంసకమగునని సూత్రార్థము. నపన్థాః అను విగ్రహమున నజో సమాసము. నలోపము. “పథో విభాషా” (972) అను వక్ష్యమాణసూత్రముచే వికల్పముగ అప్రత్యయమగును. టిలోపము. ఇట్లు అవథశబ్దము సిద్ధమగును. ఈసూత్రము పరవల్లిజమును బాధించును. తత్పురుషమందే అనిచెప్పుటవలన అవథః (న విద్యతే పన్థాః యన్య సః) దేశము. అను బహువ్రీహియందు నపుంసకత్వము నివృత్తమగును. సూత్రమున అవథమ్ అని సమాసాస్తప్రత్యయముతోగూడినదానిని నిర్దేశించుటచే సమాసాస్తప్రత్యయము ప్రవర్తింపనపుడీసూత్రము ప్రవర్తింపదు. అపన్థాః॥

820. * అర్ధర్పాః పుంసి చ. 2-4-31. అర్ధర్పాః. పుంసి, చ।

అర్ధర్పాదయః శబ్దాః పుంసి క్రితే చ స్యూః। అర్ధ
ర్పః। అర్ధర్పమ్। ధ్వజః, ధ్వజమ్। ఏవం తీర్థ, శరీర,
మండ, పీఠ్యాష, దేహ, అజ్కాశ, కలశ, ఇత్యాది॥

* అర్ధర్ప గోమయ కషాయ కార్షాపణ కుతప కుణప కపాట శబ్ద గూఢ యూధ ధ్వజ కబిస పద్య గృహ సరక కంస దివస యూష అస్తకార దణ కమణ్ణలు మణ్ణ భూత ద్వీప ద్యూత చక్ర ధర్మ కర్మన్ మోదక శతమాన యాన నఖ నఖర చరణ పుచ్చ దాడిమ హిమ రజత సక్తు పిఠాన సార పాత్ర ఘృత నైస్థవ

820. అర్థర్పమొదలగు నర్థర్పాదిగణపతితమలగు శబ్దములు పుంలిజనపుం
సకలిజములు గలకగును. అర్థర్పః॥ అర్థర్పః॥ (ఋచోఽర్థర్పః) “అర్చం సపుంస
కమ్” (717) సూ. చే నేకదేశినమాసము. “ఋక్సూరబ్ధిః” (845) సూ. చే
సమాసాస్తమగు అప్రత్యయము. పరవల్లిజమును బాధించి ఈసూత్రముచే పున్న
పుంసకములగును. ధ్వజః ధ్వజమ్॥ ఇట్లే తీర్థ శరీర మండ పీయూష దేహ అఙ్కశ
కలశ మొదలగువానియందును పున్నపుంసకలిజములనూహించవలయును.

821. జాత్యాభ్యాయామేకస్మిన్నహవచనమన్యతరస్యామ్.

1-2-58. జాత్యాభ్యాయామ్, ఏకస్మిన్, బహువచనమ్,
అన్యతరస్యామ్॥

ఏకోవ్యర్థో వా బహువద్యవతి॥ బ్రాహ్మణః పూజ్యః॥
బ్రాహ్మణః పూజ్యః॥

821. జాత్యాభ్యాయామ్ = జాతి (గోత్రము, బ్రాహ్మణత్వము) ప్రధాన
ముగ బోధ్యమగునపుడు, ఏకస్మిన్ = ఒకయర్థమును ప్రతిపాదించుశబ్దము,
బహువచనమ్ = బహునామర్థానాం, వచనమ్ = ప్రతిపాదనమ్. అనువ్యుత్పత్తిచే
అనేకార్థములకు బోధకమగునవి యర్థము. జాతిని ప్రధానముగ బోధించునపు
దేకత్వసంఖ్యావిశిష్టమగునర్థముగూడ ననేకార్థమువంటిదగునవి సూత్రమునకర్థము.
ఇట్లు వ్యాఖ్యానముచేయుటవలన జాతివాచకములకు వీనివిశేషణములకును ఏకవచ

కొండ అధిక చక్షక ద్రోణ ఖలిన పాత్రీవ షష్టిక వారవాణ ప్రోధ కపిద్ధ శాల
శీల శుక్ల శీధు కవచ రేణు కపట శీకర ముసల సువర్ణ వర్ణ పూర్వ చమస క్షీర
కర్ష ఆకాశ ఆష్టావద మర్లజ నిధన నిర్వాస జృమ్భ వృత్త పుస్త ఋస్త క్షేడిత
శృంజ విగడ మూలక మధు మూల స్థూల శరావ నాల వస్త్ర విమాన ముఖ ప్రగ్రీవ
శూం వస్త్ర కటక కంఠక శిఖర కల్కినటమక వలయ కుసుమ తృణ వజ్ర
కుంజల కిరీట అర్చ్యద అఙ్కశ తిమిర అశ్రాయ భూవణ ఇక్కిన ముకుల వసస్త
తటాక పిటక విటజ్క పిత్త్యాక మాష కోశ ఫలక దిన దైవత పినాక సమర
స్థాణు అనీక ఉపవాస కాక కర్పాస చషాల ఖణ్డ దర విటప మృగాల హస్త ఆర్చ
హం తాణ్డవ గాణ్డీవ మణ్డప పటహ సౌధ యోధ పార్శ్వ శరీర ఫల పుర రాష్ట్ర
అమృర బిమ్బ కుటిమ మణ్డల కుడవ కుకుద ఖణ్డల తోమర తోరణ మణ్చక
పణ్చక పుజ మధ్య చాలవల్మీక వర్ణ వస్త్ర వసు దేహ ఉద్యాన ఉద్యోగ స్నేహ
సేన సజ్గమ విష్కా క్షేమ శూక క్షత్ర శవిత్ర మాలక మూషిక కుజ విహిర
లోహిత విషాణ భవన అరణ్య పులిస నృధ ఆసన ఐరారత కూర్మ తీర్థ లోమన
తమాల లోహ ధణ్డక శవత ప్రతిసర ధారు ధనుస్ మాన వర్చస్కూ కూర్య తణ్డక
మత సహస్ర ఓదన ప్రవాం శకట అపరాహ్ణ నీడ శకల తణ్డల ముస్తక
ఇత్యర్థర్పాదిః॥

నమును ప్రయోగించదగినచోట బహువచనముగూడ సిద్ధించును. ఉదా: — బ్రాహ్మణాః (పూజ్యాః) ఇచట బ్రాహ్మణశబ్దము ప్రధానముగ జాతిని బోధించునదగుటచే నీశబ్దముకంటె వికల్పముగ బహువచనము ప్రవర్తించెను. పక్షమందు “బ్రాహ్మణః పూజ్యః” అనుచోట జాతిమందుండే తత్వమును బోధించుయేకవచనమగును.

వివ:—ఘటపటాదిశబ్దములచే జాతియొకటియే ప్రధానముగ ప్రతిపాద్యమగుటవలన దానికంటె వికల్పవచనమే ప్రాప్తించుచుండ బహువచనమునకై యీ సూత్రారంభము. జాతి ప్రధానముగ వివక్షితమైనపుడేకవచనము, వ్యర్థముప్రధానమగునపుడు బహువచనమిట్లు, జాతివాచకములకంటె ఏకవచనబహువచనములు వికల్పముగ సిద్ధించుచుండ నీసూత్రమునకు బ్రయోజనమేమను శబ్ద గలుగును. ఇట్లే అర్థనాపకవిధ్యాదులందు నర్థసంకేతమునకై లిజ్జము లోపాశ్రయముని యజ్ఞీకరించుట యావశ్యకమయినపుడు “అర్థర్యాః పుంసీ చ” మొదలగు లిజ్జానుశాసన సూత్రములకేమి ఫలమను శబ్దగూడ గలుగుచున్నది. “జాత్యాఖ్యాయామ్” మొదలగు నాల్గు సూత్రములు పై తెప్పినరీతిని వ్యర్థములు, యిట్లే లిజ్జానుశాసనసూత్రములును వ్యర్థములనట యుద్ధము. ఈవిషయమును సూచించుటకై లిజ్జవిధాయకములగు సూత్రములమధ్యను బహువచనావిధానకసూత్రవత్తుష్టమము వ్యాఖ్యాతమయ్యెనని గ్రంథకర్తయొక్క యాశయము గ్రహింపదగును. జాతిని ప్రధానముగ బోధించునపుడు బ్రాహ్మణాః అను సూత్రకారాభిమతములగు బహువచనస్తరూపములసాధువులని ప్రత్యాఖ్యాతపుభాష్యరాచిని యాశయము.

822. అస్మదో ద్వయోశ్చ. 1-2-39. అస్మదః, ద్వయోః, చ।
(ఏకస్మిన్, బహువచనమ్, అన్యతరస్యామ్)

ఏకత్వే ద్విత్యే చ వివక్షితే అస్మదో బహువచనం వా స్యాత్। వయం బ్రూహః। పక్షే అహం బ్రవీమి। ఆవాం బ్రూహ ఇతి వా। (వా) నవిశేషణస్య ప్రతిషేధః। పటురహం బ్రవీమి॥

822. పూర్వసూత్రమువలెనిదియు నతిదేశసూత్రము. ద్వయోః అను దానివలన ద్విత్యే అనుసర్థము లభించును. అస్మచ్ఛబ్దార్థముయొక్క ఏకత్వము వివక్షితమైనపుడు, ద్విత్యము వివక్షితమైనపుడును, అస్మచ్ఛబ్దము కంటె వికల్పముగ బహువచనమగును. ఏకత్వమందుదా=వయంబ్రూహః। బహువచనాభావపక్షమందు, అహం బ్రవీమి। ద్విత్యమందుదా=వయంబ్రూహః. పక్షమందు ఆవాం బ్రూహః అని యగును. (వా) విశేషణసహితమగు నస్మచ్ఛబ్దమునకు బహువచన ప్రతిషేధమును చెప్పవలయును. పటురహం బ్రవీమి। ఇచట పటః అనునది అస్మచ్ఛబ్దమునకు విశేషణము. కావున వైకల్పికబహువచనాతిదేశము ప్రవర్తించదు.

823. ఫల్గునీప్రోష్ఠపదానాం చ నక్షత్రే. 1-2-80. ఫల్గునీ
ప్రోష్ఠపదానాం, చ, నక్షత్రే (ద్వయోః బహువచనమ్,
అన్యతరస్యామ్)

ద్విత్యే బహుత్వప్రయుక్తం కార్యం వా స్యాత్. పూర్వే
ఫల్గున్యోః పూర్వాః ఫల్గున్యః పూర్వే ప్రోష్ఠపదే. పూర్వాః
ప్రోష్ఠపదాః. నక్షత్రే కిమ్. ఫల్గున్యో మాణవికే॥

823. నక్షత్రే అనునది ప్రథమాద్వివచనము. ప్రధానముగ నక్షత్రము
ఁబిధీయమానము లై నపుడు తద్గతద్విత్వవివక్షయందు ఫల్గునీశబ్దమునకుప్రోష్ఠపదశబ్దము
నకును బహువచనము విభాషగఁగును. పూర్వే ఫల్గున్యోః పూర్వాః ఫల్గున్యః।
పూర్వఫల్గునీనక్షత్రములవిహితములగుచున్నవి. పూర్వే ప్రోష్ఠపదే. పూర్వాః
ప్రోష్ఠపదాః। ఫల్గున్యో (మాణవికే) "ఫల్గున్యోర్ధాతే" అనుసర్థమందు ఫల్గునీశబ్దము
కంటె "నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః" (4-2-9) అను సూ. చే అణప్రత్యయము.
"లుబివిశేషే" (4-2-4) సూ. చే నణప్రత్యయమునకు లుప్పగును. అన సర్థము
"ఫల్గున్యషాఠాభ్యామ్టానావ క్తవ్యా" అనువార్తికముచే టప్రత్యయము. "టిడ్ధా
ణర్థే" (473) సూ. చే జీప్రత్యయము. ఫల్గునీనక్షత్రయుక్తకాలమందు పుట్టిన
వారిని యర్థము. ప్రధానముగ నక్షత్రవభిధీయమానము కాలేదు గాన నిచట
బహువచననివారణమునకై సూత్రమున నక్షత్రే అనునదావశ్యకమని తెలియనగును.

824. తిష్యపునర్వసోర్వర్షాక్షత్రద్వన్వే బహువచనస్య ద్వి
వచనం నిత్యమ్. 1-2-83. తిష్యపునర్వసోర్వః, నక్షత్ర
ద్వన్వే, బహువచనస్య, ద్వివచనమ్, నిత్యమ్. (నక్షత్రే)

బహుత్వం ద్విత్వదృఢవతి. తిష్యశ్చ పునర్వసూ చ,
తిష్యపునర్వసూ. తిష్యేతి కిమ్. విశాఖానూరాధాః. నక్షత్రే
కిమ్. తిష్యపునర్వసవో మాణవకాః॥

824. తిష్యశబ్దపునర్వసూశబ్దములకు వాచ్యమైననక్షత్రములను ప్రధా
నముగ ప్రతిపాదించు శబ్దములయొక్క ద్వన్వయమందు బహువచనమునకు నిత్యముగ
ద్వివచనమగును. ఇట్లు అర్థము చెప్పుటవలన తిష్యపునర్వసూ శబ్దములవర్యాయ
ములయొక్క ద్వంద్వమునగూడ సీసూత్రము ప్రవర్తించును. తిష్యపునర్వసూ।
(తిష్యశ్చ పునర్వసూ చ) తిష్యమొకనక్షత్రము. పునర్వసూపులు రెండు నక్షత్ర
ములు. ఇచట బహువచనము ప్రాప్తించుచుండ నిత్యద్వివచనము విధింపబడెను.
విశాఖానూరాధాః। (విశాఖే చ అనూరాధాశ్చ) తిష్యపునర్వసూశబ్దవాచ్యమైన
నక్షత్రములను బోధించు శబ్దములద్వన్వయము కాదుగాన నిచట ద్వివచనము రాదు.
తిష్యపునర్వసోర్వః। అనుదానికిది ఫలమని గ్రహించునది. తిష్యపునర్వసవః
(మాణవకులు) ఇచట గూడ "నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః" అను సూ.చే అణప్రత్య

యము. దానికి “బుబివిశేషే” సూ. చే బుప్పగును. అన నరము “సందివేలా” (4-8-16) సూ. చే జాతార్థమందు అణప్రత్యయము వచ్చును. “శ్రవిష్టాఫల్లసి” త్యాదినూత్రముచే దానికి లుక్క-గును. తిష్యపునర్వసూనక్షత్రయు క కాలమందు పుట్టినవారని యర్థము. నక్షత్రే అనునది యీసూత్రములోని కనువర్తింపకపోయిన నిచట ద్వివచనము ప్రసక్తమగును.

825. స నపుంసకమ్. 2-4-17. సః, సపుంసకమ్.

సమాహారే ద్విగుర్వంద్యశ్చ నపుంసకం స్యాత్. పర విల్లాపవాదః. పంచగవమ్. దన్తోష్ఠమ్. వా॥ (1) అకా రాన్తోత్తరపదో ద్విగుఃత్రియామిషః. పంచమూరీ వా॥ (2) అబిన్తోవా. పఞ్చఖట్వీ. పంచఖట్వమ్. వా॥ (3) అనో సలోపశ్చ వా ద్విగుః త్రియామ్. పఞ్చతక్షీ. పఞ్చతక్షమ్. వా॥ (4) పాత్రాద్యస్తస్య స. పఞ్చపాత్రమ్. త్రిభువనిమ్. సతుయ్యగమ్. వా॥ (5) పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నాః క్లీబితేష్టా. పుణ్యాహమ్. సుదినాహమ్. వా॥ (6) పథస్సంఖ్యావ్యయా దేః సంఖ్యావ్యయాదేః పరః కృతసమాసాస్తే పథకటః క్లీబితుత్కటః. త్రయాణామ్ పన్థాత్రిపథమ్. విరూపః పన్థాః విపథమ్. కృతసమాసాస్తనిర్దేశాన్నేహ. సుపన్థా. అతి పన్థాః. వా॥ (7) సామాన్యే సపుంసకమ్. మృదు పచతి. ప్రాతః కమనీయమ్॥

825. సః అనుశబ్దముచే సమాహారద్విగుసమాసము సమాహారద్వస్త్య సమాసము హామర్శింపబడును. సమాహారమందలి ద్విగువస్త్య సమాసములు సపుంసకములగునని సూత్రార్థము. పరవల్లింగం ద్వస్త్యతత్పురుషయోః అనుమాత్ర మునకిది యవవాదము. పఞ్చగవమ్ (పఞ్చానాం గవాం సమాహారః) ద్విగుసమా సము. ప్రక్రియ ఉత్తరపదము. దీనిచే సపుంసకత్వము. దన్తోష్ఠమ్. (దన్తాశ్చ ట్థౌ చ) “ద్వస్త్యశ్చ ప్రాచీతూర్య” (911) సూ. చే సమాహారద్వస్త్యము. సపుంసకత్వము.

(1) వా॥ అకారాంతం ఉత్తరపదం యన్య సః అని విగ్రహము. అకా రాన్తమగునుత్తరపదముగల ద్విగుసమాసము త్రిలింగమందుండుట యభిమతము. “స నపుంసకమ్” సూత్రమునకవవాదము. పఞ్చమూరీ. సమాహారద్విగుసమా సము. ఉత్తరపదమైన మూలశబ్దమకారాన్తమగుటచే దీనిచే త్రిత్వమగును. “ద్విగోః” (483) సూ. చే జీప్రత్యయము.

(2) వా॥ అబిన్తముత్తరపదముగల ద్విగుసమాసము విభాషగ త్రిలిం గమందుండును. పఞ్చఖట్వీ. సమాహారద్విగుపు. ఖట్యాశబ్దమబిన్తము. ఉపన్థ

సహ్యాస్యానస్తరమదస్తమగునుగాన “ద్విగోః” (482) సూ. చే జీప్రవృత్తయము. శ్రీత్వాభావపక్షమందు నపుంసకత్వము. పశ్చాత్తత్వమ్ అని యును.

(3) వా॥ అసః అనుదానినావృత్తిజేసి అందొరదానిని ప్రథమాస్తమగ వివరిణామముచేసి ద్విగుపునరుచితేషణముగ చేయవలయును. తదస్తవధి. అన్నంత మైన ద్విగుసమాసము శ్రీలిప్తమందు వికల్పముగనుండును, అన్నులోనిసతారము నకు లోపము గూడనగునని వార్తిహమ. వార్తిహమలోని వాగ్రహణము శ్రీమాం అనుదానితోనే సంబంధించును. కౌనినలోపము శ్రీత్వమందును శ్రీత్వాభావమందును నిత్యముగనగునని తార్కికము. ఉవాః — పశ్చరక్షి—పశ్చతక్షిమ్. పశ్చనౌశబ్ద తక్షిన్ శబ్దములకు సమాహారద్విగుపు. శ్రీత్వము. నలోపము. అదస్తమగును గాన “ద్విగోః” సూత్రముచే జీప్రవృత్తయము. శ్రీత్వాభావమందు సనపుంసకమ్ అను సూ. చే నపుంసకత్వము. నలోపము. పశ్చతక్షిమ్.

(4) వా॥ పాత్రాదిగణపరితమలగు శబ్దముల స్తమందుగల ద్విగుసమా సమునకు శ్రీత్వము ప్రవర్తింపదు. పశ్చపాత్రమ్. త్రిభువనమ్. చతుర్భుగమ్. సమాహారద్విగుసమాసములు. వీనికి శ్రీత్వనిషేధమువలన సనపుంసకమ్ అను సూత్రముచే నపుంసకత్వమగును.

(5) వా॥ పుణ్యసుదిసశబ్దములరంటె వరమగు అహనౌశబ్దము స్తమందుగల తత్పుటషమనకు సపుంసకత్వమును చెప్పవలయును. “రాత్రాహ్నాహః” అనుదాని రీతి యవవాదము. పుణ్యాహమ్. సునినాహమ్. పుణ్యమహః సుదినహః అనువిగ్ర హములందు తర్కిభారయసమాసములు ఉచ్ఛప్రత్యయము. టిలోపము. పుణ్యాహ సునుదొట “ఉత్తమైతాభ్యాం ట” (798) అను సూ. చే అహ్నిదేవము నిషేధింప బడెను, సపుంసకత్వము.

(6) వా॥ సంఖ్యావ్యయమ్ అనునది సమాహారద్వ్యవ్యయము. పథః అను నది కృతసమాసాస్తమనకమకరణము, ప్రథమాస్తమ. సంఖ్యావ్యయమ్ ఆదిః అని తర్కిభారయసమాసము. సంఖ్యావాచకముగాని అవ్యయముగాని పూర్వపద ముగాగలిగి సమాసాస్తప్రత్యయసహితమైన పథశబ్దమంతమందుగలసమాసము సపుంసకమగునని యర్థము. పరల్లిప్తమన రవవాదము. త్రిపథమ్ (త్రయాణాం పథాః) “ఋక్పూర్ణాః” (845) సూ.చే అప్రత్యయము. టిలోపము. సపుంస కత్వము. విపథమ్ (విరుహః పథాః) ప్రాదయో గతాద్యర్థే అనువార్తికముచే సమాసము. పరిశిష్టమగుప్రక్రియ సూహించునది. సుపథాః అతిపథాః రశస్థలము లందు “న పూజాతే” (959) సూ. చే సమాసాన్నిషేధము. వార్తికమున పథః అని సమాసాస్తసహితమగుదానిని నిర్దేశించుటవలన నీశలములందు సపుంసకత్వము ప్రవర్తించదు. ఆదశ్యరమగునివార్తికముచేతనే అపథమ్ అనువాచమునిష్ఠమగును గాన “అపథమ్ సపుంసకమ్” (819) సూత్రమనావశ్యరమని తెలియునది.

(7) వా॥ సామాన్యమందు నపుంసరమగును. సామాన్యమనసత్త్వరజస్తమోగుణములయొక్క సామ్యావస్థ. ఈపదనము అనియతలిజ్జవిషయకము. విశేష్య విశేష్యముయొక్క సన్నిధానములేనపుడు అనియతలిజ్జకర్తమునకు నపుంసకలిజ్జమే వచ్చుట న్యాయము. కాననీవారికము న్యాయసిద్ధము. ఉదా :— మృదు పచతి, ప్రాతః కమనీయమ్, క్రియావిశేషణములకు నీవారికముచేతనే నపుంసకత్వము సిద్ధమగును గాన “క్రియావిశేషణానాం నపుంసకత్వ” మనుపదనమపూర్వము గాదని గ్రహించునది.

826. తత్పురుషోఽనన్వోకర్మధారయః. 2-4-19. తత్పురుషః, అనన్వోకర్మధారయః।

అధికారోయమ్॥

వివ॥ ఇది అధికారసూత్రము. పంపురుషుడు సమకాలాత్తమువలన విశేష్యత బొందును. నన్వోసమానముకంటె కర్మధారమున బొందుచున్నది. భిన్నమగుతత్పురుషుడు విశేష్యమానసూత్రవిహితములగు కార్యమనిన బొందునని నాన్వయము.

827. సంజ్ఞాయాం ఉశీనరేపు. 2-4-20. సంజ్ఞాయామ్, ఉశీనరేపు (నపుంసకమ్)

కన్దాస్తత్పురుషః క్లిబం స్యాత్పాచేదుశీనరదేశోల్పన్నాయాః కన్దాయాన్సంజ్ఞాః సుశమస్యావత్త్యాని సౌశమయః।
తేషాం కన్దా, సౌశమికన్దమ్। సంజ్ఞాయామ్, కిమ్। వీరణకన్దా, ఉశీనరేపు కిమ్। దాక్షికన్దా॥

827. కన్దాశబ్దస్తమగు తత్పురుషము ఉశీనరదేశమందున్నవీర కంధునంజ యొనచో నపుంసకమగును. సౌశమికన్దమ్, (సుశమస్యావత్త్యాని సౌశమయః తేషాం కన్దా) నపుంసకత్వము. ఉశీనరదేశమందున్నవీరకంధిది సంజ్ఞ. వీరణకన్దా, ఇది సంజ్ఞాకాకపోషుటచేనిచటనపుంసకత్వవారణమునకై సంజ్ఞాయామ్ అనునదిసూత్రమున ముద్రపలయును. దాక్షికన్దా, ఉశీనరదేశమందున్నవైమనకన్దు సంజ్ఞ కాకపోషుటచే నిచట నపుంసకత్వవారణమునకై ఉశీనరేపు అనుపదమూపశ్యకము.

వివ॥—ఇచట సంజ్ఞయన అనాదిసంకేతము. ఈసంజ్ఞ ఉశీనరదేశము లందు నన్వోసమానకర్మధారయభిన్నమగుతత్పురుషమందేయుండుటవలన “తత్పురుషః” (826) అనునదికారసూత్రమునకిచటప్రయోజనములేదని గ్రహించునది. ఈప్రకరణము పరవల్లిజమునకు విశేష్యవిఘ్నత్వమునకు నవవాదము.

828. ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్. 2-4-21.
ఉపజ్ఞోపక్రమ్, తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్ (నపుంసకమ్)

ఉపజ్ఞానః, ఉపక్రమాంతశ్చ తత్పురుషో నపుంసకం
స్యాత్, తయోరుపజ్ఞాయమానోపక్రమ్యమాణయోరాదిః ప్రా
ప్తమ్యం చేదాఖ్యామిష్యతే। పాణినేరుపజ్ఞా పాణిన్యపజ్ఞం
గ్రహిః। సన్దోపక్రమం ద్రోణః॥

828. ఉపజ్ఞోపక్రమశబ్దములు కర్మార్థకమైనవి. (ఉపజ్ఞాయతే ఉప
క్రమ్యతే) పీఠిక ప్రథమజ్ఞానవిషయము ప్రథమార్హస్యవిషయము క్రమముగ
అర్థము. ఇట్టిశబ్దములకు సమాహారద్వంద్వమువలన ఉపజ్ఞోపక్రమమని యగును.
ఇది అనుష్ఠానముగ తత్పురుషమునకు విశేషణముగాన తదస్తవిధిచే ఉపజ్ఞాశబ్దము
ఉపక్రమశబ్దము ప్రమందుగల తత్పురుషమని యర్థము లభించును. తదాద్యాది
ఖ్యాసాయామ్ = తయోరాది స్తదాదిః అఖ్యాతుమిచ్చా అవిఖ్యాసా తదాదేరాది
ఖ్యాసా తస్యామ్। ఇతల తత్పదముచేనుపజ్ఞోపక్రమములు వివక్షితములు. ఉప
జ్ఞా స్తమ ఉపక్రమా స్తమనగు తత్పురుషము ఉపజ్ఞాయమానోపక్రమ్యమాణముల
యొక్క ప్రాథమ్యము వివక్షితమగునపుడు నపుంసకమగునని సూత్రార్థము.
ఉదా:—పాణిన్యపజ్ఞమ్ (గ్రహిః) పాణినేరుపజ్ఞా అనివిగ్రహము. పాణినేః
అనుచోట వ్యభిచారము కల్గి. పాణినిచే మొదట తెలిసికొనబడినది. (పాణిని
సంబద్ధ్యాద్యజ్ఞానవిషయః) అని యర్థము. సన్దోపక్రమమ్ (ద్రోణః) సన్దోపక్ర
మః అనివిగ్రహము. సన్దనిచే మొదట నారంభింపబడినదని యర్థము.

829. ఛాయా బాహుశ్యే. 2-4-22. ఛాయా, బాహుశ్యే,
(నపుంసకమ్, తత్పురుషః)

ఛాయా స్తత్పురుషో నపుంసకం స్యాత్పూర్వవిధాన్
బాహుశ్యే। ఇక్షాణాం ఛాయా ఇక్షుచ్చాయమ్। విభాషాసేనా
వికల్పస్యామపవాదః। ఇక్షుచ్చాయానిషాదిన్యఇతితు
అసమన్తాన్నిషాదిన్య ఇత్యాక్ ప్రశ్నే ధో బోధ్యః॥

829. పూర్వపదార్థముయొక్క బాహుశ్యమున్నపుడు గల్గెడిఛాయను
(నీడను) బోధించు ఛాయాశబ్దమస్తమందుగల తత్పురుషము నపుంసకమగును.
ఇక్షుచ్చాయమ్ (ఇక్షాణామ్ ఛాయా) పూర్వపదార్థములగు విజ్ఞపుల (చెఱుకుల)
బాహుశ్యముండుటచేవిచట నపుంసకమగును. విభాషాసేనా” (832) అను వడ్డ్య
మాణసూత్రముచే విధింపబోవు నపుంసకత్వ వికల్పమునకీసూత్రమపవాదము.
“ఇక్షుచ్చాయానిషాదిన్యః” అను కాశిదాసప్రయోగమున ఇక్షుచ్చాయమ్ అనునపుం
సకశబ్దమునకు అనిషాదినీశబ్దముతో సమానము. అసమన్తాన్నిషాదిన్యః అని అదే
ప్రశ్నోత్తరమును చేయవలయును. సవర్ణదీర్ఘమువలన ఇక్షుచ్చాయానిషాదిన్యః అని సిద్ధ
మగును. కావునవిచట నపుంసకలింగమేల ప్రవర్తించలేదను శంక నిర్వస్తమగును.

వివ:—ఛాయ అవరకద్రవ్యనిమిత్తకము గావున “కస్యబాహుశ్యే” అను
నాకాంక్ష గలుగును. తద్బాహుశ్యే అనునది గమ్యదూతమగును, తత్పదార్థము పూర్వ

పదార్థమే యగును గానమూలములోని పూర్వపదార్థబాహుళ్యే అనునది ఫలితమగును.

890. సభా రాజాఽమనుష్యపూర్వా. 2-4-23. సభా; రాజాఽమనుష్యపూర్వా. (నపుంసకమ్, తత్పురుషః)

రాజవర్యాయపూర్వోఽమనుష్యపూర్వశ్చ సభాస్తస్తతత్పురుషః నపుంసకం స్యాత్. ఇనసభమ్. ఈశ్వరసభమ్. (వా) పర్యాయస్యైవేష్యతే. నేహ. రాజసభా చంద్రగుప్తసభా. అమనుష్యశబ్దో రూఢ్యా రక్షఃపిశాచాదీనాహ. రక్షస్సభమ్. పిచాచసభమ్॥

890. రాజాఽమనుష్యపూర్వా అనుచోట రాజా చ అమనుష్యశ్చ రాజామనుష్యౌ తౌపూర్వోయస్యాస్మా అనివిగ్రహము. రాజశబ్దముచే రాజ పర్యాయములు వివక్షింపబడును. అమనుష్యశబ్దము రూఢిచే పిశాచాదులను బోధించును. రాజశబ్దవర్యాయములుగానిఅమనుష్యవాచకములుగాని పూర్వమందుగల్గినభాశబ్దమ న్నమందుగలతత్పురుషము నపుంసకమగునని యర్థము. ఇనసభమ్ (ఇనస్య సభా) ఇనశబ్దము రాజ పర్యాయము. ఈశ్వరసభమ్ (ఈశ్వరస్య సభా) ఈశ్వరశబ్దముగూడ రాజపర్యాయము (వా) సూత్రములోని రాజశబ్దముచే తత్పర్యాయములకే గ్రహణమిష్టమనివార్తకార్థము. కావున “స్వంరూపం” (26) అనుసూత్రముచే రాజశబ్దమునకు (స్వరూపమునకు) గ్రహణము కలుగదు. ఏవకారమువలన రాజవిశేషవాచకములకుగూడ గ్రహణము గలుగదని ఫలితమగును. రాజసభా (రాజ్ఞఃసభా) ఇచట రాజశబ్దము తత్పర్యాయము కాదు కాన నపుంసకత్వమురాదు. చంద్రగుప్తసభా (చంద్రగుప్తస్య సభా) చంద్రగుప్తశబ్దమొకరాజ విశేషమునకు బోధకము గాననిచట నపుంసకత్వము ప్రవర్తింపదు. సూత్రమువ అమనుష్యశబ్దము నముదాయకత్తిచే రక్షస్సులు, పిశాచములు మొదలై నవానిని బోధించును. రక్షస్సభమ్ (రక్షసాం సభా) పిశాచసభమ్ (పిశాచానాం సభా) అమనుష్యశబ్దమునకిట్టియర్థము వివక్షితమగుటచే దేవసభా అనుచోట దేవశబ్దమమనుష్యవాచకమైననీసూత్రము ప్రవర్తించదు.

891. అకాలా చ. 2-4-24 అకాలా. చ (నపుంసకమ్, తత్పురుషః. సభా)

సంఘాతార్థా యా సభా తదస్తస్తత్పురుష క్త్రిబం స్యాత్. ప్రీసభమ్. ప్రీసంఘాత ఇత్యర్థః. అకాలా కిమ్. ధర్మసభా. ధర్మకాలేత్యర్థః॥

891. అకాలార్థమును (సంఘాతమును) ప్రతిపాదించు సభాశబ్దమన్మందుగల తత్పురుషము నపుంసకమగును. ప్రీసభమ్ (ప్రీతాం సభా) ప్రీసంఘాత

మని యర్థము. అకాలాకిమ్. పూర్వసూత్రమున “సభా” అనుదానిని విభాగము చేసి సభాస్తవగుతత్పురుషమునకు నపుంసకలింగమును నిధింపవలయును. దీనిచే కాలార్థకసభాస్తమునకు సంఘాతార్థకసభాస్తమునకుగూడ నపుంసకత్వము విహితమగును. “రాజామనుష్యపూర్వా” అనునది నియమార్థమగును. కాలార్థకసభాస్తమునకు నపుంసకత్వమయినచో రాజామనుష్యపూర్వమగునపుడే వచ్చునని నియమాకారము. సభా అను యోగమువలననీసూత్రోదాహరణములగు “స్త్రీసభ” మిత్యాదులందు నపుంసకత్వము సిద్ధమగును. నియమమునాశ్రయించుటచే “ధర్మసభా” (కాలార్థకసభాస్తము) అనుచోటనతివ్యాప్తి వారితమగును. కావున “అకాలాచ” అనుసూత్రమునకు ప్రయోజనమేమని ప్రశ్నాశయము. ధర్మసభా. ఉక్తరీతినే నియమమునాశ్రయించుటలో వివిగమకము లేనందున సంఘాతార్థకసభాస్తమునకు నపుంసకత్వమైనచో రాజామనుష్యపూర్వమునకే లగునను నియమముగూడ సంభవించును. కాలార్థకసభాస్తము నియమకోటిప్రవిష్టముగానందున “ధర్మసభా” (ధర్మశాల) అనుచోట “సభా” అనుయోగముచే నపుంసకత్వము ప్రసక్తవయ్యెడిది. అకాలా అనుసూత్రమున్నచో పూర్వసూత్రము కాలార్థకసభాస్తవిషయకము యీసూత్రము సంఘాతార్థకసభాస్తవిషయకమునగును. ధర్మసభా అనుచోట దోషము నివృత్తమగునని నమాధానశయము.

882. విభాషా సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానమ్. 2-4-25.

విభాషా. సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానమ్ (నపుంసకమ్, తత్పురుషః)

ఏతదస్తస్తత్పురుషః స్త్రీబం వా స్యాత్. బ్రాహ్మణ సేనమ్. బ్రాహ్మణసేనా. యవసురమ్. యవసురా. కుద్యచ్ఛాయమ్. కుద్యచ్ఛాయా. గోశాలమ్. గోశాలా. శ్వనిశమ్. శ్వనిశా. తత్పురుషోఽనఙ్ కర్మదారయత్సమస్తైరేషా. దృఢసేనోరాజా. అసేనా. పరమసేనా॥

882. సేనా.....నిశానామనుచోట షష్ఠి ప్రథమార్థకమని తెలియునది. సేనా సురాచ్ఛాయా శాలా నిశా ఈశబ్దముల స్తమందుగల తత్పురుషము వికల్పముగ నపుంసకమగును. బ్రాహ్మణసేనమ్. బ్రాహ్మణసేనా. (బ్రాహ్మణస్య సేనా) యవసురమ్. యవసురా. కుద్యచ్ఛాయమ్. కుద్యచ్ఛాయా. గోశాలమ్ గోశాలా. శ్వనిశమ్ శ్వనిశా. (శునో నిశా) కృష్ట చతుర్థి అని యర్థము. కృష్టచతుర్థి యందు శునకములుపవాసముందునని శాబరభాష్యము (పూర్వమీమాంస) యొక్క తిర్యగధికరణమున చెప్పబడెను. దృఢసేనః (దృఢా సేనా యస్య సః) రాజనియర్థము విహృప్రీహి. అసేనా (న సేనా) నఙ్ సమాసము. పరమసేనా!

(పంచాచ సేనాచ) కర్మధారయము. "తత్పురుషోనఞ్కర్మధారయః" అను నది యాసూత్రముతోని కనువర్తింపఁటవలన నీస్థలములందు క్లిబత్వము ప్రవర్తింపదు.

వివ:— "సంజ్ఞాయాకన్తోశీనరేషు" అనుసూత్రము మొదలు "అశాలాచ" అనుసూత్రమువరకునున్న అయిదుసూత్రములయుదాహరణములందును తత్పురుష భిన్నమగుసమానము నఞ్క సమానకర్మధారయ సమానములును సంభవింపవు గాన "తత్పురుషోనఞ్కర్మధారయః" అనునధికారసూత్రమునకీసూత్రమందే ప్రయోజనముని యూహించునది.

తత్పురుషప్రకరణము సమాప్తము.

17. బహుప్రీహిప్రకరణము

833. శేషో బహుప్రీహిః. 2-2-23. శేషః, బహుప్రీహిః।

అధికారోఽయమ్। ద్వితీయాశ్రితేత్యాదినా యస్య త్రి
కస్య విశిష్య సమాసో నోక్తః స శేషః ప్రథమాస్త
మిత్యర్థః॥

833. ఇది యధికారసూత్రము. ద్వితీయాశ్రితేత్యాది సూత్రములచే నేవి
భక్తికి ప్రత్యేకముగ సమాసము విధింపబడలేదో యది యచటి శేషపదమున
కర్తము. ఏసూత్రముచేతను ప్రథమకు సమాసము విధింపబడనందున శేషపదార్థము
ప్రథమాస్తమని ఫలితమగును.

వివ:— శిష్ (అసర్వోపయోగే) ధాతువుకంటె కర్మార్థమందు మళ్ ప్రత్య
యమువలన శేషః అనురూపము సిద్ధమగును. ఉక్తాదన్యః శేషః ఇదివరకు
చెప్పబడినదానికంటె భిన్నమైనది శేషపదార్థము. “ద్వితీయా.....పన్నె”,
“తృతీయా.....గుణవచనేన”, “చతుర్థీ.....రక్షితైః”, “పంచమీభయేన”,
“షష్ఠీ”, “సప్తమీశాస్త్రైః”, అనుసూత్రములచేవిధివరకాణువిభక్తులకు విశేషముగ
సమాసము విధింపబడినది. అట్లు ప్రథమావిభక్తినుచ్చరించి ప్రత్యేకముగ ప్రథమా
విభక్తికితరముతో సమాసము విధింపబడలేదు. కావున శేషపదమునకు ప్రథమా
విభక్తియను సర్థము లభించును. “విశేషణం.....బహులిమ్”(740) అను సూత్ర
విహితమగు సమాసము ప్రథమాస్తమలకు ప్రవర్తించునదై నప్పటికి “ద్వితీయా
శ్రితే” త్యాదులందువలె ప్రథమాశబ్దమునుచ్చరించి సమాసము విధింపబడకుండుటచే
శేషమన ప్రథమాస్తమే యగును. ఈయధికారమువలనను తరసూత్రములందు,
ప్రథమాస్తమలకు సమాసమగుననియు నది బహుప్రీహిసంజ్ఞకలదగుననియునర్థము
లభించును.

834. అనేకమన్యపదార్థే. 2-2-24. అనేకమ్, అన్యపదార్థే।

అనేకం ప్రథమాస్తమన్యస్య పదస్యార్థే వర్తమానం
వా సమన్యతే స బహుప్రీహిః। అప్రథమావిభక్త్యర్థే బహు
ప్రీహిరితి సమానాధికరణానామితి చ ఫలితమ్। ప్రాప్త
ముదకం యం ప్రాప్తోదకో గ్రామః। ఉదంభోఽనన్యాన్।

ఉపహృతపతూ రుద్రః॥ ఉద్భృతౌదనా స్థాః॥ పీతాంబరో
హరిః॥ వీరపురుషకోగ్రామః॥ ప్రథమార్థేతు నః వృష్టేదేవే
గతః॥ వ్యధికరణానామపి నః పశ్యభిర్భుక్తమస్య॥ (వా)
ప్రాదిద్యో దాతుజస్య వాచ్యో వా చోత్తరపదలోపః॥ ప్రప
తితవర్ణః-ప్రవర్ణః॥ (వా) నఞ్చోఽస్త్యర్థానాం వాచ్యో వా
చోత్తరపదలోపః॥ అవిద్యమానపుత్రః॥ అపుత్రః॥ అస్తీతి
విధిక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్॥ అస్తీక్షీరా గౌః॥

884. శేషరదానువృత్తివలన ప్రథమాస్తమనుసర్తము లభించును. సమ
సింపబోవు ప్రథమాస్తమలకంటెననన్యమగు పదముయొక్క యర్థమును బోధించు
సనేకములగు ప్రథమాస్తమములు వికల్పముగ సమసింపబడియు నదివిహిప్రహీ
సంబంధముగనునవియునునూత్రార్థము. “అస్యపదార్థే” అనుదోహసన్యవదమునను శేష
పదముచేనుపసితమగు ప్రథమాస్తమకంటె భిన్నమగుసమనుసర్తము లభించును.
ఇట్లు చెప్పబడే ద్వితీయాదివిభక్త్యర్థమందు ప్రథమాస్తమలకు బహుప్రహీ ప్రవ
ర్తించును గాని ప్రథమావిభక్త్యర్థమందు ప్రవర్తించదనియు సమానాధికరణములగు
పదములలే (సమానవిభక్త్యర్థములకే) బహుప్రహీ యగుననియును ఫలితమగును.
ద్వితీయాదివిభక్త్యర్థములందు క్రమముగనుదాహరణములు:—ప్రాప్తోదకః॥ (ప్రాప్త
ముదకం యం సః) ద్వితీయార్థమందుండు ప్రాప్తమ్ ఉదకమ్ అను ప్రథమాస్త
మము సమసిందినవి. సమన్యమానపదములు సమానాధికరణములై నవి. గ్రామము
విశేష్యము. నుల్లుగాదిప్రక్రియనూహించునది. ఉదకకర్తృకప్రాప్తికర్మ గ్రామః॥
అని సమాసార్థము. ఊధరణః (ఊధోరణో యేన) పృషభము విశేష్యము. (ఉధ
కన్యకోద్యహసకర్తా) ఉపహృతపతూః॥ (ఉపహృతః పతూః యస్మై) రుద్రుడు.
(పశుకర్మకోపహంఠ సంప్రదానం రుద్రః) ఉద్భృతౌదనా॥ (ఉద్భృతం ఓదనం
యస్యా) స్థాః॥ (ఓదనకర్మకోద్ధరణావధిః) పీతామ్బరః॥ (పీతామ్బరం యస్య)
విష్టువు. (పీతామ్బరవాన్విష్టుః) వీరపురుషకః॥ (వీరః పురుషా యస్మిన్)
గ్రామము॥ (వీరపురుషాధికరణకో గ్రామః) శేషార్థిభాషా॥ (888) సూ. చే నివట
సమాసాస్తకప్రత్యయమగును. పై ని చూపబడిననుదాహరణములందు కర్మకర్తృ
సంప్రదానములు సమానముచే సభిహితములగును గానసమానముకంటె ప్రథమా
విభక్తియే వచ్చును. ప్రథమావిభక్త్యర్థమందుమాత్రము బహుప్రహీ ప్రవర్తించును.
వృష్టేదేవేగతః॥ వృష్టదేవపదములు ప్రథమాస్తమములు గానందుననివట సమానము
ప్రవర్తించదని భావము. వ్యధికరణములగు (విభిన్నవిభక్త్యర్థములగు) పదము
లకును బహుప్రహీరాదు. పశ్యభిర్భుక్తమస్య. ఇదియు శేషగ్రహణమునకే
ఫలము.

(1) వా॥ ప్రాదులకంటె పరమగు దాతుజస్యకల్పముప్రకృతిగాగలప్రథ
మాస్తమనకు మరొకప్రథమాస్తమతో బహుప్రహీసమానమును చెప్పవల

యును, అందు పూర్వపదమునందస్థిర్భూతము దాతుజమునగును త్తరపదమునకు వికల్పముగ లోపమును చెప్పవలయును. ప్రపర్తః (ప్రపతితం పర్తం యస్మాత్) పతదాతుజమగు పతితశబ్దమునకు వికల్పముగ లోపము. ప్రకృష్టం పతితమ్ అను విగ్రహమున “ప్రాదయో గతాద్యర్థే” అనువార్తికముచే సమాసమువలన ప్రపతిత శబ్దము సిద్ధించును. ఉత్తరపదలోపము రానపుడు ప్రపతితపర్తః అని యగును. ఈవార్తికము సూత్రప్రాప్తమగు సమాసముననువదించి దాతుజమగును త్తరపదమునకు లోపవికల్పమునుమాత్రము విధించునని గ్రహించునది.

(2) వా॥ నజ్ కంటె పరములై అస్తిపదముయొక్క యర్థమును (విద్య మానరూపార్థమును) బోధించు పదములకు మరియొకపదముతో బహుప్రీహిసమా సమును, అస్యర్థకములగును త్తరపదములకు వికల్పముగ లోపమును చెప్పవల యును. లఘుప్రతః (అవిద్యమానః పుత్రోనుస్య) అస్యర్థకమగు విద్యమానశబ్ద మునకు లోపము వచ్చుననిపట్లగును. అవిద్యమానః అనునది నజ్ సమాసము. అస్యర్థకమునకు లోపము రానపుడు అవిద్యమానపుత్రః అనియగును.

అస్తి అనువిభక్త్యస్తప్రతిరూపకమగునవ్యయము కలదు. తాన దానికంటె నుత్పన్నమగు నుత్పత్త్యయమునకు “అవ్యయాదావనుపః” (455) సూ. చే అుక్కుగును. అన స్తరము ప్రత్యయలక్షణముచే అస్తి అనునదియును ప్రథమాస్తి మగును గాన దీనికి దీక్షశబ్దముతో నీసూత్రముచే సమాసమునుజేసిన అస్తిక్షీరా (అస్తిక్షీరాణి యస్మాః) (గోః) మొదలగు ప్రయోగములు సిద్ధమవును. కావున ష్టాత్రమున నుప్ అను ప్రథమాస్తిమనకునప్త్యతియునుబసరిన అస్తి అనుశబ్దము నకు సమాసమెట్లు సాధువగునను శంక నివృత్తమగును.

వివః—శేషగ్రహణమువలనను అన్యపదార్థే అనుదానివలనను అప్రథమా విభక్త్యర్థమందు సమానాధికరణములకే సమాసమనునర్థము వలించును గాన “అప్రథమావిభక్త్యర్థే బహుప్రీహిర్వాచ్యః”, “సమానాధికరణానామితి వర్త వ్యమ్” అనువార్తికములావశ్యకములు గావని తెలియదగును. బహుపదములకు బహుప్రీహి సిద్ధించుటకై (చిత్రాకరద్ధః) అనేక గ్రహణమావశ్యకము.

835. ప్రియాః పుంచద్భాషితపుంస్కాదనూజ్ సమానాధి

రరణే ప్రియామపూరణేప్రియాదిపు. 6-81.34. ప్రి

యాః, పుంచత, భాషితపుంస్కాదనూజ్, సమానాధికరణే,

ప్రియామ్, అపూరణేప్రియాదిపు. (ఉత్తరపదే)

భాషితపుంస్కాదనూజ్ ఈజోఽభావో యస్యానితి

బహుప్రీహిః నిసాతనాత్పశ్యమ్యాదయక్ శష్ట్యాశ్చయక్.

తుల్యే ప్రవృత్తినిమిత్తే యదుక్తపుంస్కం తస్మాత్పుర
జ్జాతాభావో యత్ర తథాభూతస్య త్రివాచకశబ్దస్య పుం
వాచకస్యేవ రూపం స్యాత్సమానాధికరణే త్రిలిజ్జే ఉత్తర
పదే స తు పూరిత్యాం ప్రయాదౌ చ పరతః। గోప్రియో
రితి ప్రాస్యః చిత్రాగావో యస్యేతి లౌకికవిగ్రహే చిత్రా +
అన్, గో + అన్ ఇత్యలౌకికవిగ్రహే। చిత్రగుః। రూపప
ద్భార్యః। చిత్రా జరతీ గౌర్యస్యేతి విగ్రహే అనేకోక్తే
ర్పహూనామపి బహుప్రహీః। అత్ర కేచిత్। చిత్రాజరతీ
గుః। జరతీచిత్రాగుర్వా। ఏవం దీర్ఘతస్వీజ్ఞః। తస్వీదీర్ఘ
జ్ఞః। త్రిపదే బహుప్రహౌ ప్రథమం స పుంవత్। ఉత్తర
పదస్య చుధ్యమేన వ్యవధానాత్। ద్వితీయమపి స పుంవత్।
పూర్వపదత్వాధానాత్। ఉత్తపదశబ్దో హి సమాసస్య చర
మావయవే రూఢః। పూర్వపదశబ్దస్తు ప్రథమావయవే
రూఢ ఇతి వదన్తి। వస్తుతస్తు సేహ పూర్వపదమాషివ్యతే।
అనన్తే ఋతశబ్దత్రయథా తేనో పాస్త్యస్య పుంవదేవ।
చిత్రాజరద్ధురిత్వాది అతదీన చిత్రాజరత్వో గావో యస్యేతి
ద్వస్త్యగర్భేఽపి చిత్రాజరద్ధురితి ధావ్యమ్। కర్మధారయ
పూర్వపదే తు ద్వయోరపి పుంవత్। జరచ్చిత్రగుః। కర్మ
ధారయోత్తరపదే చ చిత్రజరద్ధవీకః। త్రియాః కిమ్।
గ్రామణీ కులం దృష్టిరన్య గ్రామణీదృష్టిః। భాషితపుంస్కా
త్కిమ్। గజాభార్యః। అనూజ్ కిమ్। వామోరూఢార్యః।
సమానాధికరణే కిమ్। కల్యాణ్యాః మాతా కల్యాణీమాతా।
త్రియాం కిమ్। కల్యాణీ ప్రధానం యస్య స కల్యాణీ
ప్రధానః। పూరిత్యాం తు॥

885. భాషితపుంస్కాదనూజ్ అనునది సమ సపదము. భాషితః పుమాన్
యస్మిన్నర్థే తత్ = భాషితపుంస్కమ్॥ ఏయర్థమున పురుషుడు చెప్పబడునో
ఆయర్థము భాషితపుంస్కపదమునకర్థము. శబ్దప్రవృత్తి నిమిత్తమని ఫలితము.
దేనిది నిమిత్తముగ గై కొని శబ్దమర్థమందు ప్రవ రించునో దానికి ప్రవృత్తినిమిత్త
మని వ్యవహారము. (జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞలు) అనంతరము భాషితపుంస్క
మస్యాస్తే అనునర్థమున “అర్థ ఆదిభోక్” (5-2-128) సూ. చే మత్సర్థీయమగు
నచప్రత్యయమునుజేసిన భాషితపుంస్కమనురూపము సిద్ధమగును. ఈరీతిగనొకే
ప్రవృత్తి నిమిత్తమునను క్తపుంస్కమనునర్థము భాషితపుంస్కశబ్దమునకు లభిం
చును. అనూజ్ అనునది సజ్ తత్పురుషము. ఇచట సజ్ ప్రసజ్యప్రతిషేధార్థ
కము. కావున అనూజ్ పదమునకు ఊజ్ ప్రత్యయముయొక్క యభావమని యర్థము.

పరః అనుపదమునభ్యాహారముజేసి “భాషితపుంస్కాత్పురః అనూజ్ యస్య” అనువిగ్రహమున బహుప్రీహిని చెప్పవలయును. ఇది త్రియూః అనుదానికి విశేషము. భాషితపుంస్కాదనూజ్ అను సూత్రకారుని నిపాతనము (అన్యథాప్రాప్తస్యాన్యథోచ్చారణమ్) వలననే సమాసమున పంచమివిభక్తికి లుగభావము సమాసముకంటెవిహితమగు షష్ఠివిభక్తికి లుక్కును సిద్ధించును.

సమాసమగు ప్రవ త్తినిమి త్తమునను క్తపుంస్కమగు శబ్దముకంటె పరముగ ఊజ్ ప్రత్యయములేనట్టి ప్రీవాచకశబ్దమునకు, సమానాధికరణము ప్రీలింగమునకు నుత్తరపదము పరమగునపుడు పుంలిజ్ శబ్దముయొక్క రూపమువంటిరూపమగును ; పూర్ణప్రత్యయాస్తమగు ప్రీలింగశబ్దము పరమగునపుడు, ప్రియాదిగణవరితశబ్దములు పరములగునపుడు నీయతిదేశము ప్రవ ర్తించదని సూత్రార్థము. ఇచట సమానాధికరణమన నేకావ్యవేశికమగు బోధగు కలుగజేయునదని యర్థము.

చిత్రగుః చిత్రా గావో యస్య అని లౌకికవిగ్రహము. చిత్రా + అన్, గో + అన్ అనియలౌకికవిగ్రహము. బహుప్రీహి. సుబుర్గు. అనేకమ్ అనునది ప్రథమానిర్దిష్టమగుటవలనగాని విగ్రహమున నియతవిభక్తిరమగుటవలన గాని గోశబ్దముపసరనమగును గాన “గోప్రియోః” (880) సూ. చే హ్రస్వము. ఈ సూత్రముచే చిత్రాశబ్దమునకు పుంసద్భావము. రూపసద్భావ్యః (రూపవతీ భాష్యా యస్య) బహుప్రీహి. ఉపసరనహ్రస్వము. రూపవతీశబ్దమునకు పుంసద్భావము. చట చిత్రారూపవతీశబ్దములు విశేషణములగుటచే “సప్తమీవిశేషణో బహుప్రీహా” అను సూ. చే పూర్వప్రయోగము కలవై నవని గ్రహించునది.

బహుప్రీహివిధాయకసూత్రమున ననేకపదగ్రహణమువలన రెండుప్రథమాస్తములకునంతకధికములగు ప్రథమాస్తములకును బహుప్రీహియగును. చిత్రా, జరత్, గౌర్యస్య అనువిగ్రహమున మూడుపదములకును సమాసము సిద్ధమగును. ఇచట చిత్రాజరత్తీశబ్దములు రెండును గోవునకు విశేషణములే గాన “సప్తమీ విశేషణే బహుప్రీహా” (903) సూ. చే చిత్రాజరత్తీశబ్దములకు పర్యాయముగ పూర్వప్రయోగము కలుగును. అందుచే చిత్రాజరత్తిగుః జరత్చిత్రాగుః అను రూపములగును. ఇట్లే దీర్ఘే తస్యౌజజ్ఞే యస్య అనువిగ్రహమున బహుప్రీహి ప్రవ ర్తించునపుడు “దీర్ఘతస్వీజజ్ఞః”, “తస్వీదీర్ఘజజ్ఞః” అనురూపములగును.

ఈసూత్రముననుత్తరపదే అనుదానివలన పూర్వపదమాక్షిప్తమగును. ఉత్తరపదశబ్దము, సమాసముయొక్క తుదియవయవమందు పూర్వపదశబ్దము, సమాసముయొక్క ఆద్యవయవమందును రూఢము. అందుచే మూడుపదములరగు బహుప్రీహియందు (చిత్రాజరత్తిగుః మొదలగునవి.) ఉత్తర పదమునకు మధ్యమ పదముతో వ్యవధానముఁడును గాననుత్తరపదపర్వము లేకపోవుటవలన మొదటి పదమునకు పుంసద్భావము రాదు. రెండవపదము పూర్వపదము గానందున దాని కివి పుంసద్భావము ప్రవ ర్తించదు అని కొందరు వైయాకరణులు చెప్పుచున్నారు.

వాస్తవముగనీసూత్రమున "అనజ్ఞాణతోద్వన్దే" (918) అనుసూత్రమందు వలెను తరపదముచే పూర్వపదమాక్షేపింపబడదు. ముకారాసములకు ద్వంద్వమున ను తరపదము పరమగునపుడు ఆనజ్ఞాదేశమగునని యాసూత్రమునకర్థము. భాష్యకారునిచే ప్రయోగింపబడిన "హోత్పపోత్ప నేష్టోద్ధారః" (హోతా చ పోతా చ నేష్టా చ ఉద్ధాతా చ) అనుసలమున నుద్ధాతృశబ్దము తరపదమగుచుండ నేష్టశబ్దమునకాసూత్రముచేనానజ్ఞాదేశ మగపడుచున్నది. ఆసూత్రమునను తరపదముచే పూర్వపదమునకాక్షేపమున్నచో పెసలమున నేష్టశబ్దమునకు నిరుక్తపూర్వపదత్వము లేకపోవుటచేనానజ్ఞాదేశము ప్రవర్తించుటకవకాశము లేకపోవును. కావున భాష్యప్రయోగసామర్థ్యము వలన "అనజ్ఞాణతోద్వన్దే" (925) అను సూత్రమున పూర్వపదాక్షేపము లేదని చెప్పవలయును. అట్లే లక్ష్మ్యనుసారముగ నీసూత్రమందును పూర్వపదాక్షేపము లేదని భావము. అందుచే త్రిపద బహుప్రీహియంద స్త్యపదనమీపమందుండు పదమునకు పుంసద్భావము ప్రవర్తించును. చిత్రాజరదుః. చిత్రాశబ్దమునకుమాత్రము మధ్యమపదముతో వ్యవధానముండుటవలన పుంసద్భావము రాదు.

ఈసూత్రమందు పూర్వపదాక్షేపము లేదుగావుననే చిత్రాజరత్యై (చిత్రా చ జరతీ చ) గావో యస్య అనుద్వంద్వసమాసగర్భమగు బహుప్రీహియందును "చిత్రాజరదుః" అను పుంసద్భావముతోగూడిన రూపమును భాష్యకారుడు ప్రయోగించెను. ప్రథమమున "జరతీ చాసౌ చిత్రా చ" అనువిగ్రహమున "పూర్వకాలైక" (780) సూ. చే కర్మధారయమునుజేసి యనంతరము గోపదముతో బహుప్రీహిని జేసినచో కర్మధారయమందు జరతీపదమునకు "పుంసత్కర్మధారయ" అను సూత్రముచేతను, బహుప్రీహియందు జరచ్చిత్రాపదము పూర్వపదమగును గానీసూత్రముచే చిత్రాపదమునకును పుంసద్భావము ప్రవర్తించును. జరచ్చిత్రగుః అను రూపమగును. మొదట జరతీగోశబ్దములకు కర్మధారయమునుజేసిన "పుంసత్కర్మధారయ" (757) సూ. చే పుంసద్భావము వలన జరతీశబ్దమున జీప్రవృత్త్యయము నివర్తించును. "గోరతదితలుకి" (783) సూ. చే టచ్ప్రత్యయము. అవాదేశము. స్త్రీలింగమగుటచే సమాసముకంటె "టిద్ధాణజ్" (478) సూ. చే జీప్రవృత్త్యయము. జరద్గవీ అనురూపము సిద్ధించును. పిదప చిత్రా జరద్గవీయస్య అనువిగ్రహమున కర్మధారయోత్తరపదమగు బహుప్రీహినిజేసిన నీసూత్రముచే చిత్రాశబ్దమునకు పుంసద్భావము. సమాసముకంటె "నద్యృతశ్చ" (886) సూ. చే కచ్ప్రత్యయము ప్రవర్తించును. చిత్రజరద్గవీకః।

గ్రామణి (కులమ్) దృష్టిరస్య అనువిగ్రహమున బహుప్రీహిచే గ్రామణి దృష్టిః అను రూపమగును. గ్రామణిశబ్దమునకు నపుంసకలింగమున "హ్రస్వో నపుంసకే" (819) సూ. చే హ్రస్వమువలన గ్రామణిశబ్దము సిద్ధమగును. కులశబ్దము నపుంసకత్వసూచనార్థము ప్రయోగింపబడెను. స్త్రీయాః అను షష్ఠ్యస్తమీ సూత్రమున లేకున్న గ్రామణిశబ్దమునకును పుంసద్భావము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

(గ్రామణీదృష్టిః) గణాభార్యః (గణాభార్యాయస్య) అనుచోట గణాశబ్దము నిత్య స్త్రీలింగమగుటవలన భాషితపుంస్కముగాకపోవుటచేనిచట పుంపద్భావవారణము నకై సూత్రమున “భాషితపుంస్కాత్” అనునది యావశ్యకము. వామోరూః (వామోరూ యస్యాః) అను బహుప్రీహియందు “సంహితశఫలక్షణవామాదేశ్చ” (528) సూ. చే నూరుశబ్దముకంటె ఊజ్ఞ ప్రత్యయమువలన వామోరూః అను రూపము సిద్ధించును. అనంతరము దీనికి భార్యాశబ్దముతో బహుప్రీహి, వామోరూభార్యః (వామోరూః భార్యాయస్య) సూత్రమున “అనూజ్ఞ” అనునది లేనిచో వామోరూశబ్దమునకు పుంపద్భావము ప్రసక్తమగును. కల్యాణీమాతా (కల్యాణ్యాః మాతా) షష్ఠీకర్తృరుషము. సమానధికరణే అనుపదము లేనిచో నిచట కల్యాణీశబ్దమునకు పుంపద్భావము ప్రసక్తమగును. కల్యాణీమాతృశబ్దము లిచట సమానధికరణముయగవు. కల్యాణీ ప్రధానః (కల్యాణీప్రధానం యస్య) షష్ఠ్యర్థబహుప్రీహి, ఇచట నుత్తంపదమగు ప్రధానశబ్దము నిత్యసపుంసకలింగము కావున కల్యాణీశబ్దముతో సమానధికరణమైనను త్రియామ్ అను సప్తమ్యస్త చిఃసూత్రముననుడుటవలన కల్యాణీశబ్దమునకు పుంపద్భావము వారితమగును,

అవః— పూరణార్థకప్రత్యయాస్తము పరమగునపుడు పుంపద్భావనిషేధో హాహరణము చెప్పబడుచున్నది.

836. అపూరణీప్రమాణ్యోః 5-4-116. అవ, పూరణీ ప్రమాణ్యోః (బహుప్రీహా)

పూరణార్థకప్రత్యయాస్తం యత్ స్త్రీలింగం తదస్తాత్ప్రమాణ్యస్తా చ్చ బహుప్రీహారవ స్యాత్. కల్యాణీ పఞ్చమీ యా సాం రాత్రిణాం తాః కల్యాణీపఞ్చమా రాత్రయః, స్త్రీ ప్రమాణీ యస్య స స్త్రీప్రమాణః (వా) పుంపద్భావప్రతిషేధోఽప్రప్రత్యయశ్చ ప్రధానపూరణ్యామేవ. రాత్రిఃపూరణీ వాద్యాచేత్పుర్తదాహరణే యథా. అన్యత్ర తు॥

836. (1) పూరణార్థకమగు ప్రత్యయమంతమందుగల స్త్రీలింగశబ్ద మస్తమందుగల బహుప్రీహికంటెను, ప్రమాణీశబ్దానబహుప్రీహికంటెను అవప్రత్యయము సమాసాస్తమగును. కల్యాణీపఞ్చమాః (రాత్రయః=ఉద్భూతావయవ భేదముగల రాత్రులు) కల్యాణీ పఞ్చమీ యాసాం తాః. అనువిగ్రహమున బహుప్రీహి. పఞ్చమీ అనునది పూరణప్రత్యయాస్తము. (పఞ్చానాం పూరణీ) పూరణప్రత్యయాస్తము పరమగుటచే కల్యాణీశబ్దమునకు “త్రియాః పుంపత్” అను సూత్రముచే పుంపద్భావము నిషేధింపబడెను. ఈసూత్రముచే అప్రప్రత్యయమగును. “యస్యేతి చ” (812) సూ. చే నీరారలోపము. టాప్రప్రత్యయము. ప్రమాణ్యస్తమునకుదాహరణముః—స్త్రీప్రమాణః (స్త్రీ ప్రమాణీ యస్య) బహుప్రీహి. అప్రప్రత్యయము. “యస్యేతిచ” సూ. చే నీరారలోపము. (2) వా॥

“త్రియాః) పుంవత్” అనుసూత్రములొని “అపూరణీప్రియాదిషు” అనుదానిచే గల్గెడి పుంవద్భావప్రతిషేధము, యీసూత్రముచే విధింపబడు అప్ప్రత్యయము ప్రధానమగు పూరణప్రత్యయాస్తము పరమగునపుడే ప్రవర్తించును. కల్యాణీ పఞ్చమాః అనుచోట పఞ్చమీపదబోధ్యము రాత్రి యగును. అన్యవదార్థములగు రాత్రులలో పఞ్చమీపదార్థమగు రాత్రియును జేరును గాన రాత్రి బహుప్రీహికి ప్రధానముగవాచ్యమగును. బహుప్రీహి అన్యవదార్థప్రధానమగుటచే రాత్రియును ముఖ్యమగును. పఞ్చమీపదము ప్రధానపూరణార్థకప్రత్యయాస్తమగుటచే సమాసముగట అప్ప్రత్యయముకల్యాణీశబ్దమునకు పుంవద్భావనిషేధము సిద్ధమగును. ప్రధానపూరణార్థకప్రత్యయాస్తము పరముగలేనపుడు పుంవద్భావనిషేధము అప్ప్రత్యయమునీరెంటును ప్రవర్తించవు.

విచ:—(1) సూత్రమున “పూరణీ” అను త్రీలింగనిర్దేశమువలన పూరణార్థకప్రత్యయముంతమందుగల త్రీలింగశబ్దమే గ్రహింపబడును. అనువృత్తమగు బహుప్రీహౌ అనునది పంచమ్యస్తముగ వివరిణతమై “పూరణీప్రమాణ్యోః” అనుదానికి విశేష్యమగును. తదస్తవిధివలన మూలౌత్కార్యము లభించును. (2) కల్యాణపఞ్చమీకః అను అప్ప్రత్యయరహితమగు బాహ్యోదాహరణమువలనను, ప్రధానమందు కార్యములను ప్రవర్తించజేయుటన్యాయ్యమగుటవలన నీవార్తికము న్యాయసిద్ధమగును.

837. నద్యుత్తతః. 5-4-153. నద్యుత్తతః, చ। (బహుప్రీహౌ, కప్)

నద్యుత్తరపదాద్యదస్తోత్తరిపదాచ్చ బహుప్రీహేః కప్
స్యాత్। పుంవద్భావః॥

837. నదీసంజకమగుశబ్దము తరపదముగగల బహుప్రీహికంటెను, ఋకా రాస్తము తరపదముగగల బహుప్రీహికంటెను కప్ప్రత్యయము సమాసాస్తమగును. కల్యాణపఞ్చమీకః। (కల్యాణీ పఞ్చమీ యన్య (పక్షః) బహుప్రీహి। ఉత్తరపదమగు పఞ్చమీశబ్దము నదీసంజకమగుటచే నీసూత్రముచే కప్ప్రత్యయమగును. ఇచటనన్యవదార్థము తిరోహితావయవభేదముగల పక్షము గాని రాత్రులు గావు. కాన పూరణప్రత్యయవాచ్యమగు రాత్రి సమాసవాచ్యముగాకుండుటచే పఞ్చమీశబ్దము ప్రధానపూరణప్రత్యయాస్తము కాదు. అందుచే “అపూరణీప్రియాదిషు” అనునిషేధము ప్రవర్తించనందున “త్రియాః పుంవత్” అను సూత్రముచే పుంవద్భావము ప్రవర్తించును. పూర్వసూత్రముచేవిచటనప్ప్రత్యయముగూడ ప్రవర్తించదు. కల్యాణ పఞ్చమీకః అని యగును.

విచ:—నద్యుత్తతః అనునది సమాహారద్వంద్వము. (నదీచఋచ్చ) పంచమీ విభక్త్యస్తము. బహుప్రీహౌ అనునది పంచమ్యస్తముగ వివరిణామమునొందును. బహుప్రీహౌ అనుదానివలననాక్షిప్తమగును తరపదము నద్యుత్తతః అనుదానికి

విశేష్యము. తదన్వదిధి. ఈరీతిగ మూలోక్తార్థము పఠించును. ఋకాదన్తోత్తర పదమగు బహుప్రీహి సంభవింపనంచున ఋతః అనుచోట తపరకరణము నృష్టార్థము.

888. కేఽణః. 7-4-13. కే, అణః (హ్రస్వః)

కే పరే అణో హ్రస్వస్యాత్. ఇతి ప్రాప్తే॥

888. కప్రత్యయము పరమగునపుడు అణ్ వర్జమునకు హ్రస్వమగును. ఈసూత్రముచే కల్యాణపఞ్చమీ + క అనుచోట హ్రస్వము ప్రాప్తించుచుండః—

వివః—వ్యాఖ్యానమువలన సూత్రములోని కపదముచే తద్గితప్రత్యయమే గ్రహింపబడును. కావున రాకా (కృదంతము) అనుచోట హ్రస్వము ప్రవర్తించదు.

889. న కపి. 7-4-14. న, కపి (అణః హ్రస్వః)

కపిపరే హ్రస్వో న స్యాత్. కల్యాణపఞ్చమీకః పక్షః।
అత్ర తిరోహితావయవభేదస్య పక్షస్యాన్యపదార్థతయా
రాత్రిరప్రధానమ్॥ బహుకర్తృకః। అప్రియాదిషు కిమ్।
కల్యాణీప్రియః। ప్రియా మనోజ్ఞా కల్యాణీ సుభగా।
దుర్బగా భక్తిః సచివా స్వనా కాంతా జ్ఞాంతా సమా
చపలా దుహితా వామా అబలా తనయా సామాన్యే
నపుంసకమ్, దృఢం భక్తిర్యస్య స దృఢభక్తిః శ్రీశ్చ
వివక్షయాం తు దృఢభక్తిః॥

889. కప్రత్యయము పరమగునపుడణునకు హ్రస్వము రాదు. కల్యాణ పఞ్చమీకః అనుచోటనీసూత్రముచే హ్రస్వవిషేధమగును. కల్యాణపఞ్చమీకః (పక్షః) ఇచట నవయవభేదములేనట్టి పక్షమన్యపదార్థమగుటచే పూరణమగు రాత్రికి పక్షమున ప్రవేశములేనందున రాత్రియప్రధానమైనది. కాన పుంసద్వాదాది కములగు కార్యములు ప్రవర్తించవని యభిప్రాయము. పక్షమన వదునై దుదిన ములసమూహము. అవయవభేదమిచట వివక్షితముగాదు. “నద్యంతశ్చ” అను సూత్రములోని ఋదన్తోత్తరపదమునకుదాహరణముః—బహుకర్తృకః (బహువః కర్తారో యస్య) బహుప్రీహి ఋదన్తోత్తరపదకమగుటచే కప్రత్యయము ప్రవర్తించును.

“ప్రియాః పుంసత్” అనుసూత్రములోని అప్రియాదిషు అనువిషేధమునకు ప్రయోజనము ప్రదర్శింపబడుచున్నది. కల్యాణీప్రియః (కల్యాణీప్రియా యస్య) ప్రియాశబ్దము పరమగుటచే నిచట కల్యాణీశబ్దమునకు పుంసద్వాదము రాదు. ప్రియాశబ్దము ప్రియాదిగణములోనిది. అప్రియాదిషు అనునదిరేనిచో నిట్టిసలము

అందు పుంపద్మావము ప్రసక్తమగును. ప్రయామనోజ్ఞాదిశబ్దములచే ప్రయాది గణము ప్రదర్శింపబడెను. "దృఢ భక్తిః అనుప్రయోగము లోకమున నగపడు చున్నది. ఇచట భక్తిశబ్దము స్త్రీలింగము గానతద్విశేషణమగు దృఢశబ్దమును స్త్రీలింగమే గావలయును. అట్టి స్త్రీలింగమగు దృఢశబ్దమునకు భక్తిశబ్దముతో సమాసమును జేయునపుడు భక్తిశబ్దముప్రియాదిగణపరితముగావునప్రియాఃపువత్ అనుసూత్రముచే పుంపద్మావము నిషిద్ధమగుటవలన దృఢభక్తిః అనురూపమే గావలయును. దృఢ భక్తిః అనుప్రయోగమనుపపన్నమగుచున్నది. అయిన నిచట దృఢశబ్దము అదార్థముయొక్క నివృత్తినిమాత్రము బోధించునదగుటవలన లింగవిశేషము వివక్షితముగాదు. "సామాన్యే నపుంసకమ్" (పదార్థముననుండు సత్త్వరజస్తమోగుణములయొక్క సామ్యావస్థ వివక్షిత మగునపుడు నపుంసకమగును.) అనువార్తికముచే దృఢశబ్దము నపుంసకమగును. ఈశబ్దమునకు సమాసమునుజేసిన "దృఢ భక్తిః" అనుప్రయోగము నిశ్శంకముగ సాచువగును. దృఢశబ్దమునకు స్త్రీత్వము వివక్షితమగునపుడుమాత్రము దృఢభక్తిః అనురూపమే యగును. ఇట్టిచోటులందు పుంపద్మావమును వారించుటకై ప్రయాదిగణమున భక్తిశబ్దపాఠము సార్థకమగునని గ్రహించునది.

840. తసిలాదిప్యాకృత్యనుచః. 8-35. తసిలాదిషు, అకృత్యనుచః (ప్రియాః, పుంవత్)

తసిలాదిషు కృత్యనుజన్తేషు పరేషు ప్రియాః పుంపత్వాత్. పరిగణనం కర్తవ్యమ్. అప్యాప్యతివ్యాప్తిపరిహరాయ. త్రతసా. తరప్తమహా. చరత్జాతియరా. కల్పజ్ఞీ కీయరా. రూపస్పృశహా. ఛాల్. తిల్లత్కనా. బహీషు బహుత్ర. బహుతః. దర్శనీయతరా. దర్శనీయతమా. పురూపేతివక్ష్యమాణో హ్రస్వః పరత్వాత్పుంపద్మావం జాధతే. పట్వితరా. పట్వితమా. పటుచరీ. పటుజాతీయా. దర్శనీయ కల్పా. దర్శనీయదేశీయా. దర్శనీయరూపా. దర్శనీయ పాశా. బహుథా. ప్రశస్తావృక్ వృకతిః. అజాభ్యో హితా అజభ్యా (వా) శసి బహ్వల్పార్థస్య పుంపద్మావో వక్తవ్యః. బహీషభ్యో దేహి బహుశః. అల్పాభ్యో దేహి అల్పశః (వా) త్వతలోర్లుచవచనస్య. శుక్లాయా ఛావశ్యుక్తత్వమ్. శుక్లతా. గుణవచనస్య కిమ్. కర్త్యా భావః కర్తృత్వమ్. శరదః కృతార్థతేత్యాదౌ తు సామాన్యే నపుంసకమ్ (వా) భస్యాధే తద్ధితే. హసినీనాం సమూహో హస్తకమ్. అధే కిమ్. రాహితేయః. త్రిభ్యో ధగితి ధోఽత్ర గృహ్యతే. అగ్నేర్ధగితి ధరి తు పుంపదేవ. అగ్నాయా దేవతా ఆస్య స్థానీపాకస్యాగ్నేయః. సపత్నీశబ్దత్రిధా. శత్రుపర్యాయా

తృపత్పశ్చజ్ఞాచ్ఛార్జరవాదిత్వాత్ జీనేకః। సమాసః పతిర్య
స్యా ఇతి విగ్రహే వివాహనిబ్ధసం పతిశబ్దమాశ్రిత్య నిత్య
ప్రీతిజ్ఞో ద్వితీయః। స్వామిపర్యాయపతిశబ్దేన బాషితపుంసక్
స్మృతీయః। అద్యయోశ్శివాద్యచ్ఛాత్ సపతన్య అపత్యం సా
పతన్యః। తృతీయాత్తు లిల్లవిశిష్టపరిభాషయా పత్యత్తరపద
లక్షణో జ్య ఏవ। న త్వచ్ఛాత్ శివా దౌ హృథయోరేవ గ్రహ
ణాత్। సాపత్యః (వా) తక్ ఛసోశ్చ। భవత్యాశ్చాత్రా భావ
త్కాః। భవదీయాః। ఏతద్వాత్రికమేకతద్ధితేచేతి సూత్రం
చ స కర్తవ్యమ్। సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంసద్భావ
ఇతి భాష్యకారేష్ట్యా గతార్థత్వాత్। సర్వమయః। సర్వ
కామ్యతి। సర్వితా భార్యా యస్య సః సర్వకభార్యః। సర్వ
ప్రియః ఇత్యాది। పూర్వస్యైవేవమ్। భన్త్రైషోద్వేతిలిష్టాత్।
తేనాకచి ఏకశేషవృత్తా చ స। సర్వికా। సర్వాః। (వా)
కుక్కుట్యాదీనామృద్ధాదమ। కుక్కుట్యా అర్థం కుక్కు
టాణ్ఠమ్। మృగ్యాః పదం మృగపదమ్। మృగక్షీరమ్।
కాశకాబః॥

840. “పశ్చామ్యాస్తసిర్” (5-3-7) అను సూత్రము మొదలు “సం
ఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్” (5-4-17) అనుసూత్రమురుదినరకు
నుండు సూత్రములచే విహితములగు తసిలాదిప్రత్యయములు పరములగునపుడు
ప్రీవాచకశబ్దమునకు పుంసద్భావమగును. అభిమతస్థలమందు లక్షణము (సూత్రము)
ప్రవర్తింపకుండుట యవ్యాప్తియనబడును. అనభిమతస్థలమందు లక్షణము ప్రవ
ర్తింపకుట యతివ్యాప్తి యనబడును. ఇట్టి యవ్యాప్త్యతివ్యాప్త్యులను నివర్తింపచేయు
టకై తసిలాదులను పరిగణనము చేయవలయును :— 1 త్రర్ 2 తసిర్ ప్రత్యయ
ములు. 3 తరచ్ 4 తమచ్ ప్రత్యయములు. 5 చరచ్ 6 జాతీయర్ ప్రత్యయములు.
7 కల్పచ్ 8 దేశీయర్ ప్రత్యయములు. 9 రూపచ్ 10 పాశచ్ ప్రత్యయములు.
11 థార్ ప్రత్యయము. 12 తిర్ 13 భ్యన్ ప్రత్యయములు. పరిగణితములగు
సిప్రత్యయములు పరములగునపుడే పుంసద్భావము ప్రవర్తించును.

క్రమముగనుదాహరణములు చూపబడుచున్నవి : (1) బహుత్ర।
“బహ్విషు” అనునర్థమున “సప్తహ్యత్తర్” (5-3-10) సూ. చే బహ్విశబ్దము
కంటె త్రత్ ప్రత్యయము. పుంసద్భావము. (2) బహుతః। బహ్విభ్యః అనునర్థ
మున “పశ్చామ్యాస్తసిర్” (5-3-7) సూ. చే బహ్విశబ్దముకంటె తసిర్ ప్రత్య
యము. పుంసద్భావము. (3) దర్శనీయతరా। “ద్వివచన విభజ్యోపపదే తరచ్”
(5-3-67) సూ. చే ఇద్దటిప్రీతిలోనీమె మిక్కిలి సుందరమైనది అనునర్థమున
దర్శనీయాశబ్దముకంటె తరచ్ ప్రత్యయము. పుంసద్భావమువలన టాచ్ ప్రత్యయము
నివృత్తమగును. (4) దర్శనీయతమా। దర్శనీయాశబ్దముకంటె ప్రీతిందరిలోనీమె

మిక్కిలినుందరమైనది అనుసర్థమున “అతిశయనే తమబిష్ణవే” (5-3-55) సూ. చే తమవప్రత్యయము. పుంపద్భావము. స్త్రీలింగమగు పట్వీశబ్దముకంటె తరవప్రత్యయమును గానితమవప్రత్యయమును గానిచేయునపుడు “మరూపరల్ప చేలద బ్రువగోత్రమతహాతేమ బ్యోజనేకాచో వ్రాస్యః” (990) సూ. చే విధింపబడు పూస్యము దీరకంటె పరమగుటవలననీపుంపద్భావమును బాధించును. రావున వ్రాస్యము ప్రవర్తింపిన గ్రమముగ పట్వీతరా పట్వీతమా అని యగును. (5) పటుచరిః పట్వీశబ్దముకంటె, పూర్వం పట్వీ అనుసర్థమున “భూతపూర్వే చరదో” (5-3-58) సూ. చే చరదప్రత్యయము. జీబామలి నూహించునది. (6) పటుజాతయోః (పటునద్యశీ) “ప్రకారవచనే జాతియర్” (5-3-69) సూ.చే పట్వీశబ్దముకంటె నద్యశరూపార్థమందు జాతీయ (ర్) ప్రత్యయము. (7) దర్శనీ యుకల్పా. దర్శనీ మాశబ్దముకంటె “రిషవనమాహ్లా రల్పచ్చేశ్వదేశీయరః” (5-3-67) సూ. చే తల్పవప్రత్యయము. (8) దర్శనీయదేశీయోః “రిషవనమాహ్లా” సూ. చే దేశీయ (ర్) ప్రత్యయము. (9) దర్శనీయరూపాః “ప్రాశ్న సాయాం రూపవ్” (5-5-66) అనునూత్రమవలన దర్శనీ మాశబ్దముకంటె ప్రశంసయందు రూపవప్రత్యయము. (10) దర్శనీయపాః “యాప్యే పాశవ్” (5-3-47) సూ. చే పాశవప్రత్యయము. కుత్తితముగ చూడతగినదని యర్థము. (11) బహుభాః (బహుప్రకారా) “ప్రకారవచనే ఛార్” (5-3-23) సూ. చే బహ్వీశబ్దముకంటె ఛార్ ప్రత్యయము. అనేకవిధములైనదని యర్థము. (12) వృకతిః (వ్రశస్తా వృకీ) “వృశ్యేష్టాఞ్శాం తిల్తాతిల్ చ ఛస్తిన్” (5-4-41) సూ. చే వృకీశబ్దముకంటె తిల్ ప్రత్యయము. వ్రశస్తమైన యాదుతోదేలని యర్థము. (13) అజఞ్ఞాః (అజాభ్యో హితా) అజాశబ్దముకంటె “అజావిభ్యాం భ్యన్” (4-1-8) సూ. చే భ్యన్ ప్రత్యయము. పుంపద్భావము. అడుమేకలకు హితమైన అతాదులని యర్థము.

(1) వా॥ శన్ప్రత్యయము (తద్ధితము) పరమగునపుడు బహ్వర్థకమగు శబ్దమునకు అల్పార్థకమగుశబ్దమునకును పుంపద్భావమును చెప్పవలయును. బహుళః బహ్వీశబ్దముకంటె “బహ్వల్పార్థాచ్చన్ కారకాదన్యతరస్యామ్” (5-4-42) సూ. చే “బహ్వీభ్యోదేహి” అనుసర్థమందు శన్ప్రత్యయమగును. పుంపద్భావము. అల్పళః (అల్పార్థ్యో దేహి) పూర్వోక్తనూత్రముచేతనే అల్ప శబ్దముకంటె శన్ప్రత్యయము. పుంపద్భావము. (2) వా॥ త్వప్రత్యయతల్ ప్రత్యయములు పరమగునపుడు స్త్రీలింగమగు గుణవచనమునకు పుంపద్భావమగును. సంజ్ఞాజాతికృదస్తతద్ధతాస్తనమానసర్వనామసంఖ్యలకంటెనితరమగు శబ్దము గుణవచనశబ్దముచే గ్రహింపబడును. శుక్లత్వమ్. (శుక్లయా భావః) శుక్లాశబ్దముకంటె త్వప్రత్యయము. శుక్లాశబ్దము ప్రసిద్ధగుణవాచకము. పుంపద్భావము. శుక్లతాః (శుక్లయా భావః) శుక్లాశబ్దముకంటె తల్ప్రత్యయము. పుంపద్భావము. కర్మీత్వమ్.

(కర్త్యా భావః) కర్తృశబ్దముకంటె త్వప్రత్యయము. కర్తృశబ్దము (ఏదోయొకపనిని చేయువారని యర్థము) క్రియానిమిత్తకమగుటచే గుణవాచికము గాదు. కాననిచట పుంసద్భావము రాదు. వార్తికమున గుణవచనపదము లేనిచోనిచటగూడ త్వప్రత్యయముపరమైనది గానపుంసత్వము ప్రవర్తింపవలసివచ్చును.

కావ్యములందు “నిరీక్ష్య మేనే శరదః కృతార్థతా” ఇత్యాదిశ్లోకములలో “కృతార్థతా” మొదలగు రూపములగపడునున్నవి. కృతార్థాశబ్దముకంటె భావార్థముందు తర్కప్రత్యయమగునవలయును. కృతార్థాశబ్దము ఏమానమగుటచే (కర్తృప్రత్యయమునునిర్వర్తించినస్త్రీయనియర్థము) గుణవచనము గానందున పుంసద్భావము ప్రవర్తింపదు గానకృతార్థతా అనురూపము సిద్ధింపకున్నది. అయినను “దృఢ భక్తిః” అనుశబ్దమునందువలెనిచటను సామాన్యమున నపుంసకమగు కృతార్థాశబ్దముకంటె తర్కప్రత్యయమును జేసిన “కృతార్థతా” అనురూపము సిద్ధింపును. ఈరీతిగ సామాన్యనపుంసకత్వమునాశ్రయించుటచే “సా ముదాచ రితీతిహ శీలతామ్”, “నేష్టంపురో ద్వారపతిత్వమాసీత్” మొదలగుప్రయోగములును సాగుపులగును.

(3) చా॥ భప్రత్యయము పరమగునపుడు భసంజ్ఞకమగు స్త్రీవాచికశబ్దమునకు పుంసద్భావమగును. హా సికమ్. (హా సిసీనాం సమూహః) హా సిసీశబ్దముకంటె “అచిత్తహస్తీధేనోః” (4-2-47) సూ. చే తర్కప్రత్యయమగును. ఆదివృద్ధి. ప్రత్యయమునకు “తస్యేకః” (7-3-50) సూ. చే నికాదేశము. పుంసద్భావముచే జీవప్రత్యయము నివర్తించును. “న స్తథితే” సూ. చే టిలోపము వగును. రోహిణీయః। రోహితశబ్దముకంటె స్త్రీలింగమున “వర్ణాదనుదాతాత్” (499) సూ. చే జీవప్రత్యయనకారాదేశము లగును. “రోహిణ్యా అవత్యమ్” అనునర్థమున రోహిణిశబ్దముకంటె “స్త్రీభ్యో థక్” (4-1-120) సూ. చే థక్ ప్రత్యయమగును. ఆదివృద్ధి. భప్రత్యయమునకేయాదేశము. వార్తికమున “అథే” అనుపదములేకున్న నిర్జన్మలములందును పుంసద్భావము ప్రసక్తమగును. అట్లయిన జీవనకారములు నివర్తించును గాన రోహితేయః అనుననిష్ఠరూపము ప్రసక్తమగును. అథే అనుచోట థపదముచే “స్త్రీభ్యో థక్” సూత్రవిహితమగు థక్ ప్రత్యయమే గ్రహింపబడును. అనగా “స్త్రీభ్యోఢక్” సూత్రవిహిత భప్రత్యయము పరమగునపుడే పుంసద్భావము నిషేధింపబడును. ఇతరసూత్రముచేవిధింపబడు భప్రత్యయము పరమగునపుడుమాత్రము పుంసద్భావనిషేధము ప్రవర్తింపదు. అందుచే “అగ్నేర్థక్” (4-2-33) సూ. చే విధింపబడిన ఢక్ ప్రత్యయముపరమగునపుడు పుంసద్భావము ప్రవర్తించును. అగ్నేయః। అగ్నిశబ్దముకంటె స్త్రీత్వవిషయందు “పుషాక్యపగ్ని” (487) సూ. చే జీవప్రత్యయైకారాదేశములు ప్రవర్తించును. అగ్నాయా అనియగును. వీనికంటె అగ్నాయా దేవతా అస్య (స్థానీపాకస్య) అనునర్థమున “అగ్నేర్థక్” సూ. చే ఢక్ ప్రత్యయము. ఏయాదేశము. పుంసద్భావమువలన జీవప్రత్యయైకారా

దేశములు నివృత్తులగును. అగ్ని + ఏను, అనియంద “యస్యేతి చ” (812) సూ. చే నికారలోపము. ఆదివృద్ధి. ఆగ్నేయః అనురూపము సిద్ధించును.

వ్యుత్పత్తిభేదముచే సపత్నీశబ్దము మూడువిధములుగనున్నది. (1) శత్రు శబ్దమునకు పర్యాయమగు సపత్నీశబ్దముకంటె స్త్రీలింగమున “శార్దూలవాద్యజ్ఞో జీన్” (830) సూ. చే జీన్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించునపుడు సిద్ధమగునది మొదటిది. ఇది భాషితపుంస్కమగును. శత్రుపర్యాయసపత్నీశబ్దమవ్యుత్పన్నమని గ్రహించునది. (2) వివాహమందగు సంస్కారవిశేషముగల పురుషునియందు రూఢమగు పతిశబ్దమునాశ్రయించి “సమానః పతిః యస్యాః” అను విగ్రహమున సమానమునుచేసి “నిత్యం సపత్న్యాదిమ” (495) అను సూత్రమువలన సమాన శబ్దమునకు సభావము పతిశబ్దమునకు జీవప్రత్యయనకారాదేశములు. పీనిచే సిద్ధించి నసపత్నీశబ్దము రెండవది. ఇది నిత్యస్త్రీలింగము. (3) ప్రభువాచకమగు పతిశబ్దముతో “సమానః పతిర్యస్యాః” అనువిగ్రహమున సమానమునుచేసి “నిత్యం స పత్న్యాదిమ” సూ. చే సభావాదులను ప్రవర్తింపజేసినపుడు సిద్ధమగునది మూడవది. ఇట్టి పతిశబ్దముతో సమానముచేసినపుడన్యపదార్థము స్త్రీయే గావలయునను నియమము లేదు గానసీశబ్దము భాషితపుంస్కమగును.

శత్రుపర్యాయసపత్నీశబ్దమువలన, వివాహనిబంధన పతిశబ్దమువలన, సిద్ధములగు సపత్నీశబ్దములకంటె “సపత్న్యా అపత్యమ్” అనునర్థమున “తస్యా పత్యమ్” (4-1-82) సూ. చే ప్రాప్తమగునట్టి ప్రత్యయమును బాధించి “స్త్రీభ్యోధక్” సూ. చే ధక్ ప్రత్యయము ప్రాప్తించుచున్నది. దానిని బాధించి “శివాదిభ్యోఽణ్” (4-1-112) సూ. చే నణ్ ప్రత్యయమేయగును. ఆదివృద్ధి. ఇందుప్రభమసపత్నీశబ్దము భాషితపుంస్కము గాన దానికి “భస్యాభే” అను పై వా రికముచే పుంవద్భావమువలన జీన్ ప్రత్యయము నిదర్శించును గానసాపత్నీః అనురూపమగును. ఇచటి నకారము స్త్రీలింగమును నిమిత్తమగణేసికొని ప్రవర్తించి నది గాకుండుటచే దానికిమాత్రము నివృత్తి యుండదు. ద్వితీయసపత్నీశబ్దము నిత్యస్త్రీలింగమగుటచే పుంవద్భావము ప్రవర్తించదు. “సపత్నీ + అ” అని యుండ “యస్యేతి చ” సూ. చే నీకారలోపము. కాన సాపత్నీః అని యగును. ఇచటను పుంవద్భావము ప్రవర్తించినచో సాపతః అనురూపమయ్యెడిని. స్వామి పర్యాయపతిశబ్దమువలన సిద్ధమైన సపత్నీ శబ్దముకంటె మాత్రము “సపత్న్యా అపత్యమ్” అనునర్థమున లింగవిశిష్టపరిభాషచే “దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తర పదార్థాః” (4-1-85) సూ. చే ణ్యప్రత్యయమగును. శివాదిగణమున రూఢము లగు సపత్నీశబ్దమునే గ్రహించుటవలన “శివాదిభ్యోఽణ్” సూ. చే నణ్ ప్రత్యయము రాదు. ప్రభమసపత్నీశబ్దము శత్రువనునర్థమున కేవల రూఢము. ద్వితీయ సపత్నీశబ్దముగూడ సమానభర్తృక యనునర్థమున యోగరూఢము. అందుచే నారెండుశబ్దములకణ్ ప్రత్యయము సిద్ధమగును. తృతీయసపత్నీశబ్దముమాత్రము పాతీతిపతిః అనురీతిగ కేవలయోగసిద్ధమగుపతిశబ్దముగలదగుటచే రూఢము

గానందున దీనికి శివాదిగణమున గ్రహణములేదు. కాననాప్రత్యయము ప్రవర్తింపక జ్యప్రత్యయమే ప్రవర్తించునని యాశయము. “దిత్యదిత్యాదిత్య” అను సూత్రముచే పత్తిశబ్దము తరపదముగుదానికి జ్యప్రత్యయము విధింపబడినను “ప్రాతిపదిక గ్రహణే లిజ్జిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్” అనుపరిభాషచే పత్తిశబ్దము తరపదముగ గల శబ్దమువలెను జ్యప్రత్యయము సిద్ధమగును. అందువలన తృతీయసపత్తిశబ్దముకంటె జ్యప్రత్యయము నిస్సందేహముగ ప్రవర్తించును. అదివృద్ధి. ఈశబ్దము భాషితపుంస్కము గానపుంపద్యావము ప్రవర్తించుటచే జీబ్బికారాదేశములు నివృత్తములగును. సాపతి + య అని యుండ “యస్యేతి చ” సూ. చే నికారలోపము. సాపత్యః అని యగును. (4 వా) తక్ప్రత్యయము గాని ఛన్ప్రత్యయముగాని పరమగునపుడు స్త్రీవాచకమునకు పుంపద్యావమును చెప్పవలయును. భావత్కాః, భవత్కాఃకాత్రాః అనునర్థమున “భవత్షక్ ఛసౌ” (4-2-115) సూ. చే భవత్పత్తిశబ్దముకంటె తక్ప్రత్యయము. ఈవా రీతిముచే పుంపద్యావము. “ఛస్యేకః” (7-1-50) సూ. చే ప్రాప్తమగునికాదేశమును బాధించి “ఊసుకుక్తా న్తక్కాః” (7-1-51) సూ. చే తక్ప్రత్యయమునకు కాదేశమగును. అదివృద్ధి. భవదీయాః, “భవత్షక్ ఛసౌ” సూ. చే భవత్పత్తిశబ్దముకంటె ఛన్ప్రత్యయము. ఈయాదేశము. పుంపద్యావము.

“ఏకతద్ధితే” చ (1005) అనుసూత్రమునకు తద్ధితప్రత్యయము, ఉత్తరపదము, పరమగునపుడేకశబ్దమునకు ప్రాప్తమగునని యాశయము. ఏకత్వమ్ (ఏకస్యా భావః) మొదలగునవి యుదాహరణములు. సర్వనామమునకు కృత్తధితసమాసాదిశృతులన్నిటియందు పుంపద్యావమును విధించు “సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంపద్యావః” అను భాష్యకారునివచనమువలన “తక్ ఛసౌశ్చ” “ఏకతద్ధితేచ” అనువచనములచే సాధించదగు భావత్కాః ఏకత్వమ్ మొదలగునభిసతరూపములు సిద్ధించును గాననావా రీకము ఏకతద్ధితేచ అనుసూత్రమునావశ్యకములుగావు. “సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంపద్యావః” అను భాష్యకారివచనమునకుదాహరణములు :— సర్వమయః, సర్వాశబ్దముకంటె “సర్వస్యా ఆగతః” అనునర్థమున “మయట్ చ” (4-3-82) సూ. చే మయట్ప్రత్యయమగును. తద్ధితవృత్తియగుటవలన సీవచనముచే పుంపద్యావము. సర్వకామ్యుతి. (సర్వామాత్మన ఇచ్ఛతి) సర్వాశబ్దముకంటె “కామ్యచ్చ” (3-1-9) సూ. చే కామ్యచ్ ప్రత్యయము. సనాద్యస్తభాతువృత్తియగుటచే సీవచనమువలన పుంపద్యావము. తిబాదులా. సర్వకథార్యః (సర్వికా భార్యా యస్య) బహుప్రీహిసమాసము. సమాసవృత్తియగుటచే సీవచనమువలన పుంపద్యావము. సర్వప్రియః, (సర్వాప్రియా యస్య) సమాసమగుటచే పుంపద్యావము. ఛస్త్రి షాజ్ఞాద్వా” (469) సూ. చే నకచ్ సహితములగు ఏషకా ద్వకా అను శబ్దములకకారముకంటె పూర్వమగుదానికిత్వము విధించబడెను. పై భాష్యకారవచనముచే వృత్తిఘటకములగు సనేకభాగములలో గోచించునంటె పూర్వముననుండు సర్వనామమునకే పుంపద్యావమును చెప్పవల

యును. అట్లు చెప్పనిచో ఏషా ద్వా అనుశబ్దములకకవప్రత్యయమును చేయు నపుడు తద్ధితవృత్తియగుటవలన పుంసద్భావమే ప్రవర్తించును గాననిత్యవిధాన మునకవకాశము లేకపోవును. అందుచే “భస్మైషా” అను సూ. చే నిత్యవిధానము “సన్వినామో” అనుపదనముచే పూర్వమునకే పుంసద్భావమనుటలో ప్రమాణ మగును. ఇట్లు చెప్పుటవలనకకవప్రత్యయము ప్రవర్తించునపుడును ఏకశేష వృత్తియందునీవచనముచే పుంసద్భావము రాదు. సర్వికా. అకవప్రత్యయముతో గూడిన సర్వాశబ్దముకంటె టావప్రత్యయము. “ప్రత్యయస్థాత్” (466) మా. చే నిత్యము. సర్వాః. సర్వాశబ్దమునకు బహువచనము. సర్వాపసూత్రముచేనేక శేషము.

(5 వా) కుక్కుటి మృగీ మొదలగు కుక్కుట్యాదిగణపతితములగు శబ్దము లకు అణ్ణ శాబి మొదలగుసద్భాదిగణపతితశబ్దములు పరములగునపుడు పుంసద్భా వమును చెప్పవలయును కుక్కుటాణ్ణమ్. కుక్కుట్యా అణ్ణమ్) పుంసద్భావము. మృగశీరమ్. (మృగ్యాః శీరమ్) మృగవచం. (మృగ్యాః పదమ్) కాకశాబిః. (వాక్యాః శాబిః)॥

వివ :— “అర్చత్వసుచః” అనుచోట అజ్ఞ అభివిద్యర్థకము. కాన కృత్వ సుచప్రత్యయవిధాయకసూత్రముగూడ తసిలాదులలో జేయనిని గ్రహించునది. తిల్థ్యన్ ప్రత్యయములు తసిలాదికృత్వసుజ స్తములందుపరింపబడనందున వృకతిః అజ్ఞా ఇత్యాదులగుసభిమతస్థలములందు పుంసద్భావము ప్రవర్తింపకపోవును కాననిట్టిచోటులందన్వృత్తియని యెరుగునది. దేశ రూప్య ప్రత్యయములు తసిలాది కృత్వసుజ స్తములందు పరింపబడుటచే వట్టిదేశ్యా శుభ్రారూప్యా ఇత్యాదిరూపము లందు పుంసద్భావము ప్రసర్తమయ్యెడిని. కాననిట్టిచోటులందతివ్యాప్తి యవియెరు గునది. అందుచే పరిగణనమావశ్యకము. “శసి బహ్వల్పార్థస్య”, “భక్త్యాఽథే” అనుదార్తికములు ఆచూప్రత్యయములు పరిగణనమంద స్వరూపములు గాకపోవు టచే పుంసద్భావమప్రాప్తమగుచుండ తదర్థమారంభింపబడినవి.

841. కృత్మానినోశ్చ. 8-81-81, కృత్మానినోః, చ. (త్రి యాః, పుంసత్)

ఏతయోః పరతః పుంసత్. ఏనీవాచరతి ఏతాయతే. శ్యే నీవాచరతి శ్యేతాయతే. స్వభిన్నాం కాం చిద్దర్శనీయాం మన్యతే దర్శనీయమానినీ. దర్శనీయాం త్రియం మన్యతే దశ్శనీయమానీ చైత్రః॥

841. కృత్ప్రత్యయముపరమగునపుడు, మానిన్ శబ్దముపరమగునపుడును త్రివాచకశబ్దమునకు పుంసద్భావమగును. ఏతాయతే. (ఏనీవాచరతి) ఏతశబ్దము కంటె “వర్ణాదనుదాత్తాత్” (489) సూ. చే టీవప్రత్యయనకారాదేశములై నచో ఏనీ

శబ్దము సిద్ధమగును. “ఏనీవాచరతి” అనునర్థమున “కర్మః క్యజ్ నలోపశ్య” (81-1-11) సూ. చే నేనీశబ్దముకంటె క్యజ్ ప్రత్యయము. ఈసూత్రముచే పుంస ద్భావము. కాన జీబ్బికారాదేశములు నివర్తించును. “అకృత్సార్వధాతుకయోః” (7-4-25) సూత్రముచే ఏతశబ్దమునకు దీప్తమునగును. శ్యేతాయతే। (శ్యేనీవాచరతి) శ్యేతశబ్దమునకు ఏతశబ్దమునకువలె జీబ్బికారాదేశములనుచేసిన శ్యేనీ శబ్దముసిద్ధించును. శ్యేనీశబ్దముకంటె క్యజ్ ప్రత్యయము. పుంస ద్భావము. దర్శనీయ మానినీ। (స్వభిన్నాం కాం చిద్దర్శనీయాం మన్యతే) దర్శనీయాశబ్దముపపదమగు చుండ మనరాతువుకంటె “మనః” (81-2-82) సూ. చే జీవిప్రత్యయము. “ఉపపదమతిజ్” (786) సూ. చే సమాసము. పుంస ద్భావము. సమాసము నకారాస్తమగుటచే “ఋన్నేతోజ్” సూ. చే జీప్ ప్రత్యయము. దర్శనీయ మానినీ। (దర్శనీయాం త్రియం మన్యతే) చైత్రుడు. ఇచట పూర్వమునకువలె ప్రక్రియసూహించునది. దర్శనీయమానిన్ శబ్దము పుంలింగమగుటచే జీవాదేశము మాత్రము రాదు.

వివ :— “దర్శనీయమానినీ” ఇత్యాదులందు స్త్రీలిజమగు మానినీశబ్ద ముత్తరమగును గాన “త్రియాఃపుంసత్” సూ. చే పుంస ద్భావము సిద్ధమగును. యైనను సమానాధికరణముగానట్టి మానినీశబ్దము పరస గునపుడును స్త్రీలింగము గానట్టి మానిన్ శబ్దము పరమగునపుడును పుంస ద్భావముకొఱకీసూత్రమున మానిన్ శబ్దము గ్రహింపబడెను. “దర్శనీయమానినీ” అనుచోట మానినీశబ్దము స్త్రీలింగ మైనను సమానాధికరణము గాదు. ఈ విషయమును సూచించుటకే “స్వభిన్నాం కాంచిత” (దర్శనీయాం మన్యతే) అని యపపాదించబడెను. తనకంటె భిన్నమగు మరియొక స్త్రీని సుందరమైనదానినిగ తలంచు స్త్రీ యనియర్థము. దర్శనీయమాని అనుచోట మానిన్ శబ్దము పుంలింగము గాన త్రియాఃపుంసత్ సూత్రమునకు ప్రాప్తి లేదు. ఇచటనీసూత్రముచేతనే పుంస ద్భావమగును.

842. న కోపధాయాః 81-3-37. న, కోపధాయాః। (త్రియాః, పుంసత్)

కోపధాయాః త్రియా న పుంసత్। పాచికాభార్యః। రసికాభార్యః। మద్రికాయతే। మద్రికామానినీ। (వా) కోపధ ప్రతిషేధే తద్దితవుగ్రహణమ్। నేహ। పాకా భార్యా యస్య సః పాకభార్యః॥

842. కకారోపధమగు స్త్రీవాచకమునకు పుంస ద్భావము రాదు. తత్త త్సూత్రవా ర్థములచే ప్రాప్తమగు పుంస ద్భావమునకిది నిషేధము. పాచికాభార్యః। (పాచికా భార్యా యస్య) “త్రియాః పుంసత్” సూ. చే. ప్రాప్తమగుపుంస ద్భావ మునకు నిషేధము. రసికాభార్యః। (రసికా భార్యా యస్య) పుంస ద్భావనిషేధము. మద్రికాయతే। మద్రికాశబ్దముకంటె క్యజ్ ప్రత్యయము. పూర్వసూత్రముచే ప్రాప్త

మగు పుంపద్భావమునకు నిషేధము. ముద్రికామానినీ, “చర్యనీయమానినీ” అను చోటునందువలె ప్రక్రియ నెరుగునది. పుంపద్భావనిషేధము విశేషము.

(వా) నకోసథాయాః అనుసూత్రముచే విధింపబడు నిషేధమందు తద్ధితవు పదములను గ్రహించవలయును. తద్ధితప్రత్యయసంబంధి వుప్రత్యయ (ఘ్నిల్) సంబంధి యైనటువంటి కకారముపధగాగల శబ్దమునకే పుంపద్భావనిషేధమని యర్థము. పాకభార్యః (పాకా భార్యాయస్య సః) పాకశబ్దముజాదులలో నిపతింప బడినది. అందుచే నిపతికకారము తద్ధితసంబంధిగాని వుసంబంధిగాని కానందున నిషేధము ప్రవర్తించదు.

వివ:—పంపధాతువుకంటె ఘ్నిల్ ప్రత్యయము అకాదేశము టాప్ ప్రత్యయము ఇత్యము ప్రవర్తించిన పాచికాశబ్దము సిద్ధమగును. రసశబ్దముకంటె “అత ఇనిలదా” (5-2-116) సూ. చే రసోఽస్యాస్తి అనుసర్పమున తన్ ప్రత్యయము. (తద్ధితము) దానికి ఇకాదేశము టాప్ యైనలగువానిచేసిన రసీకాశబ్దము సిద్ధ మగును. మద్రేషుభవా అనునర్థమున మద్రశబ్దముకంటె “మద్రప్రత్యోః కన్” (4-2-131) సూ. చే తన్ ప్రత్యయము. (తద్ధితము) టాబాద్యనంతరము ముద్రికా అనియగును. ఈస్థలములందును పుంపద్భావమునిషిద్ధమగును.

843. సంజ్ఞాపూరణోక్త్య. 6-3-38. సంజ్ఞాపూరణోక్త్యః, చ,
(స, పుంపతే)

అస్మియోర్న పుంపతే. దత్తాభార్యః. దత్తామానినీ. దాన
క్రియానిమిత్తః క్రియాం పుంసీ చ సంజ్ఞాపూర్తోఽయమితి
భాషితపుంస్కత్వమర్థః. పఞ్చమీభార్యః. పఞ్చమీపాశా॥

843. సంజ్ఞావాచకముగాని పూరణప్రత్యయముగాని యగుశ్రీవాచక శబ్దమునకు పుంపద్భావము దాను. దత్తాభార్యః (దత్తా భార్యాయస్య) దత్తాశబ్దము సంజ్ఞావాచకము. “క్రియాఃపుంపతే” సూ. చే ప్రాప్తమగు పుంపద్భావమునకిది నిషేధము. దత్తామానినీ. దత్తాం మన్యతే అనుసర్పమున తన్ ప్రత్యయము. పుంప ద్భావనిషేధము. దానక్రియను (దానమును) పుంస్కరించుకొనియే దత్తాశబ్దము పుంలింగమందు శ్రీలింగమందును సంజ్ఞాశబ్దమైనది. అందుచే నొకేప్రవృత్తివిమిత మగు భాషితపుంస్కమగును గాన “క్రియాఃపుంపతే” సూత్రమువలన ప్రాప్త మగు పుంపద్భావనీయసూత్రముచే నిషేధింపబడును. పఞ్చమీభార్యః (పఞ్చమీ భార్యాయస్య) పఞ్చమీశబ్దము పూరణప్రత్యయము గాననిషేధమగును. పఞ్చమీపాశా. పుత్రితార్థమున పాశవప్రత్యయము. నిండితమగుపంచము యని యర్థము. “తసిలాదిభు” (840) సూ. చే ప్రాప్తమగు పుంపద్భావము నిషిద్ధ మగును.

844. పృథ్వీనిమిత్తస్య చ తద్ధితస్యాఽలక్ష్యదికారే. 6-3-38.
పృథ్వీనిమిత్తస్య, చ, తద్ధితస్య, అలక్ష్యదికారే. (స, పుంపతే)

వృద్ధిశబ్దేన విహితా యా వృద్ధిః తద్దేతుర్యస్తద్ధితోఽ
రత్తవికారార్థస్తదస్తా త్రి న ఘంపత్. స్రోఘ్నిభార్యః।
మాధురీయతే। మాధురీమానిసి। వృద్ధినిమిత్తస్య కిమ్।
మధ్యమభార్యః। తద్ధితస్య కిమ్। కాణ్డలావభార్యః। వృద్ధి
శబ్దేన కిమ్। తాపభార్యః। రి తేతు కాషాయా రస్థా యస్య
సః కాసాయకస్థః। వికారే తు హైమీ ముద్రికా యస్య సః
హ్రామముద్రికః। వృద్ధిశబ్దేన వృద్ధిం స్త తి ఫలోపదానాభావా
దిహ న ఘంపత్. నైయాకరణభార్యః। సౌపశ్యభార్యః॥

844. వృద్ధిశబ్దముచే విధింపబడు వృద్ధికి నిమిత్తమై రత్తాకముకంటె
వికారార్థకముకంటె భిన్నమైన తద్ధితప్రత్యయముననుగుణ త్రివాచకమునగు
పుంవచ్ఛాపము ప్రవర్తించుదు. సూత్రములోని వృద్ధిశబ్దమునకాద్యత్రివలన వృద్ధి
శబ్దముచే విధింపబడువృద్ధికినునర్థము లభించినదని గ్రహించునది. స్రోఘ్నిభార్యః
స్రస్మశబ్దము దేశవిశేషవాచకము. స్రస్మేతివా అనునర్థమున “తత్రవః” అను
సూత్రముచే స్రస్మశబ్దముకంటె అచప్రత్యయము. “యస్యేతిచ” సూ. చే
అకారలోపము. అచప్రత్యయము టి లగుటవలన “తద్ధితేష్యచామాదేశః”
(7-2-122) సూ. చే నాదివృద్ధి. “టిస్థాబజ్” సూ. చే టీపు. స్రోఘ్ని అని
యగును. స్రోఘ్ని భార్య యస్య అనివిగ్రహము. “త్రియాఃపుంపత్” సూత్రము
వలన ప్రాప్తించు పుంవచ్ఛాపముసూత్రముచే నిషేధింపబడును. మాధురీయతే.
“తత్రభవః” (4-3-53) సూ. చే మధురాయాంభవా అనునర్థమున మధురశబ్దము
కంటె నచప్రత్యయము. అకారలోపము ఆదివృద్ధి టీపుప్రవర్తించిన మాధురీ
అనియగును. పిదప మాధురీవాచరతి అనునర్థమున “కర్తవ్యః క్యజ్” (3-1-11)
సూ. చే క్యజ్ప్రత్యయము. సనాద్యస్తదాతువగుటచే లడాదులగును. ఇచట
“క్యజ్మానినోశ్చ” సూ. చే ప్రాప్తించు పుంవచ్ఛాపము నిషేధింపబడును.
మాధురీమానిసి। మాధురీం (మధురాయాం భవాం) మన్యతే అనునర్థమున మన
దాతువుకంటె టినిప్రత్యయము. ఉపపదనమానము. ఇదినకారాంతమగుటవలన విశి
ష్టముకంటె టీప్రత్యయము. ఇచటను “క్యజ్మానినోశ్చ” సూ. చే ప్రాప్తమగు
పుంవచ్ఛాపము నిషేధింపబడును.

మధ్యమభార్యః। (మధ్యమా భార్య యస్య) “త్రియాఃపుంపత్” సూ. చే
పుంవత్త్యము. మధ్యశబ్దముకంటె “మధ్యాన్యః” (4-3-8) సూ. చే మప్రత్యయ
మునచేసిన మధ్యమాశబ్దము సిద్ధమగును. ఇచట మప్రత్యయము వృద్ధిహేతువు
కాదు. సూత్రమున వృద్ధినిమిత్తస్య అనుపదము లేకున్నచట పుంవచ్ఛాపనిషే
ధము ప్రసక్తమగును. కాణ్డలావభార్యః। (కాణ్డలావీ భార్య యస్య) “త్రియాః
పుంపత్” సూ. చే పుంవచ్ఛాపము. కాణ్డం యనాది అనునర్థమున కాణ్డీశబ్దపూర్వ
కలూజ్దాతువుకంటె “కర్తవ్యజ్” (3-2-1) సూ. చే అచప్రత్యయము.
“అదోజ్ఞతి” (255) సూ. చే వృద్ధి. ఆవాదేశము. ఉపపదనమానము. “టిస్థాబజ్”

సూ. చే జీపు. కాణ్డలావీ, అనియగును. ఇచట అణ్ ప్రత్యయము వృద్ధికి నిమిత్తమైనను తద్దితముగాదు. (కృత్తు) సూత్రమున తద్దితస్య అనువదములేనిచో నిచట పుంవద్భావనిషేధము ప్రసక్తమగును. తావద్భార్యః (తావతి భార్య యస్య) పుంవద్భావము. తచ్చబ్ధముకంటె పరిమాణార్థమున “యత్తదేతేభ్యః పరిమాణే వతుప్” (5-2-39) అను సూ. చే వతుప్ ప్రత్యయము. “ఆ సర్వ నామ్నః” (483) సూ. చే నాకారాదేశము. వతుప్రత్యయముగిత్తు గానజీవగును. తావతి అనియగును. ఇచట వతుప్ ప్రత్యయము వృద్ధినంజకమగునాకారమునకు నిమిత్తమైనను వృద్ధిశబ్దముచే నాకారము విహితముగాదు. కానసూత్రమున “వృద్ధి శబ్దేనవిహితా” అను సర్థము వివక్షితముగానిచోనిట్టిస్థలములందు పుంవత్త్వనిషేధము ప్రసక్తమగును.

రక్తార్థకమగు తద్దితా స్థమునకు కాషాయకస్య అనియుదాహరణము. కాషాయా కస్థా యస్య అనివిగ్రహము. పుంవద్భావము. కాషాయేన రక్తా అనునర్థమున “తేన రక్తం రాగాత్” (4-2-1) అను సూ. చే కాషాయశబ్దముకంటెనణ్ ప్రత్యయము. అకారలోపము ఆదివృద్ధి జీవప్రత్యయమును ప్రవర్తించిన కాషాయా అనురూప మగును. ఇచట వృద్ధినిత్తకమగు తద్దితము రక్తార్థమగుటచే పుంవద్భావనిషేధము ప్రవర్తించదు. హైమముద్వికః హైమీ ముద్వికా యస్య అనివిగ్రహము. పుంవద్భావము, హేమోవికారా అనునర్థమున హేమన్ శబ్దముకంటె “అనుదాతాదేశ్య” (4-3-147) సూ. చే అదో ప్రత్యయము. దిలోపము. ఆదివృద్ధి “టిడ్డాణిచ్” సూ. చే జీపు. హైమీ అనియగును. ఇచట తద్దితము వికారార్థమున విహితమగుటచే నిషేధము ప్రవర్తించదు.

వ్యాకరణమధీతే అనునర్థమున వ్యాకరణశబ్దముకంటె “తదధీతే తద్వేద” (4-2-59) అను సూ. చే నణ్ ప్రత్యయము. “యస్యేతిచ” సూ. చే సకార లోపము. అణ్ ప్రత్యయము ణిత్తగుటవలన ప్రాప్తమగునాదివృద్ధి “నయ్యాభ్యాం పదాంతాభ్యామ్” (7-3-3) అను సూ. చే నిషేధింపబడును. “నయ్యాభ్యాం” అను సూత్రముచేతనే యకారమునకు పూర్వమైకారాగమమగును. “టిడ్డాణిచ్” సూ. చే జీపు. వై యాకరణీ అనియగును. వ్యాకరణమును చదువుకొను స్త్రీయని యర్థము. వై యాకరణీ భార్య యస్య అనువిగ్రహమున సమాసము. “స్త్రీయాః పుంవత్” సూ. చే పుంవద్భావము. వై యాకరణభార్యః అనియగును. స్వశ్వస్యావత్యం స్త్రీ అనునర్థమున స్వశ్వశబ్దముకంటె “శివాదిభ్యోఽణ్” (4-1-112) సూ. చే నణ్ ప్రత్యయము. అకారలోపము. ఆదివృద్ధి “నయ్యాభ్యాం” సూత్రముచే నిషేధింప బడును. ఆసూత్రముచేతనే ప్రథమవకారమునకు పూర్వమైకారాగమము. జీవప్రత్యయము. సౌవశ్వీ అనియగును. సౌవశ్వీ భార్య యస్య అనువిగ్రహమున సమాసపుంవద్భావములవలన సౌవశ్వభార్యః అనియగును. ఈరెండుస్థలములందు ఆదివృద్ధి “నయ్యాభ్యాం” అనుసూత్రముచే నిషేధింపబడినవి వృద్ధినిమిత్తక తద్దిత

ప్రత్యయాస్తమలై నందున నీసూత్రముచే పుంవద్భావనిషేధము ప్రాప్తమగుచున్నది. అయిననీసూత్రమున వృద్ధినిమిత్తస్య అనుచోట నిమిత్తపదము ఫలోపహితపరము. కావునతద్ధితప్రత్యయమును నిమిత్తముగజేసికొని యెచట వృద్ధియితరముచే నబాధితమై ప్రవర్తించునో అట్టితద్ధితాస్తమసకే పుంవద్భావనిషేధమని సూత్రమునకర్థములభించును. ఇట్లు చెప్పబడవలసిన పై రెండుచోటులందు సజప్రత్యయము వృద్ధినిమిత్తమైననావృద్ధి నిషేధింపబడినందున వృద్ధి ప్రవర్తింపకుండుటచే పుంవద్భావనిషేధము ప్రవర్తించదు. ఇష్టరూపములు నిర్దములగును.

వివ :— “వృద్ధేస్తద్ధితస్య” అని వరించినను షష్ఠీవిధక్రికి నిమిత్తార్థమును చెప్పినచో వృద్ధినిమిత్తస్య తద్ధితస్య అనునర్థము లభించుచుండ సూత్రమున నిమిత్తగ్రహణముచే ఫలోపహితమగువృద్ధికి నిమిత్తము గావలయునని వివక్షింపబడును.

845. స్వాజ్ఞాచ్ఛేతః. 8-3-40. స్వాజ్ఞాత్, ఛ, ఈతః. (న, త్రియాః, పుంపతే)

స్వాజ్ఞాద్యఈతారస్తదన్తా త్తీ స పుంపతే. సుకేళీభార్యః।
స్వాజ్ఞాత్ కిమ్. పటుభార్యః। ఈతః కిమ్। అకేళభార్యః।
(వా) అమానినీతి వత్తచ్చమ్. సుకేళమానినీ॥

845. స్వాంగమును (అద్రచంమ్నా రిమత్స్వాజ్ఞమ్ ఇత్యాదిలక్షణాలక్షితము) జోధించుశబ్దముకంటె పరిమగునీతారమంతమందుగల త్రివాచకమునకు పుంవద్భావము రాదు. సుకేళీభార్యః। (సుకేళీ భార్యాయస్య) సుకేళశబ్దముకంటె “స్వాజ్ఞాచ్ఛేపనర్హతా” (518) సూ. చే జీషప్రత్యయము. “త్రియాఃపుంపతే” సూ. చే ప్రాప్తమగు పుంవద్భావము నిషేధింపబడును. పటుభార్యః। (పట్విభార్యాయస్య) గుణవాచకమగు పటుశబ్దముకంటె త్తీలింగమున “వోతోగుణవచనాత్” (505) సూ. చే జీష. పుంవద్భావమువలననిది నివర్తించును. ఈసూత్రమున “స్వాజ్ఞాత్” అనుపదముండుటవలన స్వాజ్ఞవాచకముకానట్టి పటుశబ్దము ప్రకృతిగగల ఈతారస్తమందుగలదానికి పుంవద్భావనిషేధము వారితమగును. అకేళభార్యః। (అకేళా భార్యాయస్య) పుంవద్భావము. అవిద్యమానాః రేణాయస్యాః అనువిగ్రహమున “సచ్ఛోఽస్యర్థానాం” అనువార్తికముచే సమాసమును ఉత్తరపదలోపమును చేసిన అకేళా అనియగును. కేళములు స్వాంగములై నను “సహసజ్విద్యమానపూర్వాచ్చ” (516) సూ. చే నిషేధమువలన జీషప్రవర్తింపకటాపు ప్రవర్తించును. ఈసూత్రమున ఈతః అనుపదముండుటచే అకేళాశబ్దమునకు పుంవద్భావనిషేధము వారింపబడును.

(వా) మానినీశబ్దముపరమగునపుడు “స్వాజ్ఞాచ్ఛేతః” సూత్రముచే పుంవద్భావనిషేధము ప్రవర్తించదని చెప్పవలయును. సుకేళమానినీ। (సుకేళీం

మన్యతే) ఇచటనీవార్తికముచే పుంపద్భావనిషేధము విషేదించబడినందున పుంపద్భావము ప్రవర్తించును.

వివ:— ఈతః అనునది “ప్రియాః” అనుదానికి విశేషణము. తద సవిధి పరిన ఈకారానన్య ప్రీవాచకశబ్దస్య అనునర్థము లభించును. ఇట్లు ఫలితమగు నర్థమే తదన్తా ప్రీ అని మూలమున చెప్పబడెను.

846. జాతేశ్య. 8-3-41. జాతేః, చ। (వ, పుంవత్)

జాతేః పరో యః ప్రీప్రత్యయస్తదస్య స పుంవత్।
 శూద్రాభార్యః। బ్రాహ్మణీభార్యః। సౌత్రస్యైవాయం విషే
 ధః। తేన హస్తినినాం సమూహో హస్తికమిత్యత్ర భస్యాథ
 ఇతి తు భవత్యేవ॥

846. జాతివాచకముకంటె పరమగు ప్రీప్రత్యయము స్తమందుగలశబ్దము పుంపద్భావమును పొందదు. శూద్రాభార్యః। (శూద్రా భార్యాయస్య) శూద్ర శబ్దముకంటె “శూద్రాచామహత్పుర్వా” అనువచనముచే టాప్ ప్రత్యయము. పుంపద్భావనిషేధము. బ్రాహ్మణీభార్యః। (బ్రాహ్మణీ భార్యాయస్య) “కారర వాద్యజోఙీన్” (580) నూ. చే బ్రాహ్మణశబ్దముకంటె జీన్ ప్రత్యయము. పుంపద్భావనిషేధము. సౌత్రముచే విహితమగు పుంపద్భావమునకే యీవిషేధము ప్రవర్తించును. (ఇందు వ్యాఖ్యానమేమానము) అందుచే హస్తికమ్ (హస్తిని నాం సమూహః) అనుచోట “భస్యాదేతద్ధితే” అనువార్తికముచే విధింపబడు పుంపద్భావము నిశ్చయముగ ప్రవర్తించును.

847. సంఖ్యయా అవ్యయా సన్నాదూరాధికసంఖ్యాస్సంఖ్యే
 యే. 2-2-25. సంఖ్యయా, అవ్యయా..... సంఖ్యాః,
 సంఖ్యేయే (బహుప్రీహౌ, సుప్)

సంఖ్యేయార్థయా సంఖ్యయా అవ్యయాదయస్సమ
 స్యన్తే। స బహుప్రీహిః। దశానాం సమీపే యే సన్తి తే
 ఉచదశాః। నవ ఏకాదశవేత్తర్థాః। బహుప్రీహౌ సంఖ్యేయే
 ఇది వక్ష్యమాణో డచ్॥

847. సంఖ్యయా పరిచ్ఛేద్యమ్ = సంఖ్యేయమ్ లెక్కింపదగినది. సంఖ్యే
 యమును బోధించు సంఖ్యావాచకముతో, అవ్యయము అసన్నాదూరాధికశబ్దములు
 సంఖ్యావాచకము నమసించును, అది బహుప్రీహిసంజకమగును. ఉచదశాః।
 (దశానాం సమీపే యే సన్తి) ఇచటనువయనునవ్యయము (సమీపవర్తిబోధకము)
 సంఖ్యేయార్థకసంఖ్యావాచకమగు దశశబ్దముతో నమసించెను. పదికి సమీపమం
 దుండునవని యర్థము. పదికి సమీపముననుండునని తొమ్మిదిగాని పదనొకండు
 గాని యగును, సమాసానన్తరము నుల్లుగాదిప్రక్రియచేసిననుషదశన్ అనియుం

దును. ఇప్పుడు "బహుప్రీహా సంఖ్యేయే దజబహుగణాత్" (856) అనువక్ష్య మాణసూత్రముచేనుపదశన్ శబ్దముకలది డచ్ ప్రత్యయము. (సమాసాసము) ప్రవర్తించును. పదప "సన్దర్శితే" సూ. చే టిలోపము ప్రవర్తింప ఉపదశాః అనియగును.

వివ :— ప్రసంగవశమున పుంసద్భావతన్ని పేధప్రకరణములు వ్యాఖ్యానముచేయబడి ప్రకృతపగు సమాసవిధాయకశాస్త్రము వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. ఏకత్వాత్రైషయములగుపదములకు సామానాధికరణ్యము లేకపోవుటచేతను అన్యకదామిడుండకపోవుటచేతను "అనేకమన్యకదాప్తే" అను పూర్వసూత్రముచే సమాసమప్రాప్తమగుచుండనీసూత్రమారంభింపబడెను.

848. తి వింశతేర్దితి. 6-4-142. తి, వింశతేః. డితి. (భస్య, లోపః)

వింశతేర్చస్య తిశబ్దస్య లోపస్యాప్టితి. అసన్నవింశాః।
వింశతేరాసన్నా ఇత్యర్థః। అదూరత్రింశాః। అధికచత్వారింశాః। ద్వై వా త్రయో వా ద్విత్రాః। ద్వైరావృత్తా దశ ద్వైదశాః। వింశతిరిత్యర్థః।

848. తి అనునది లుప్తషష్ఠ్యస్తమః. డకారమిత్యంజగగల ప్రత్యయము పరమగునపుడు భసంజ్ఞకమగు వింశతిశబ్దము యొక్క తిశబ్దమునకు లోపమగును. అసన్నవింశాః। పూర్వసూత్రముచేనాసన్నశబ్దమునకు షష్ఠ్యస్తమగు వింశతిశబ్దమునకును సమాసము. సుబ్బుగాద్యంతరమున "బహుప్రీహాసంఖ్యేయే" సూ. చే. డచ్ ప్రత్యయమునుచేసిన అసన్నవింశతి+అ అనియుండును. "పేః" (317) సూ. చే నికారమునకుమాత్రము లోపము ప్రాప్తమగుచున్నది. దానిని బాధించి యీసూత్రముచే తిశబ్దమునకు లోపమగును. పరరూపము. ఇటువదిరి సమీపముననున్నవని యర్థము. అదూరత్రింశాః। అదూరిశబ్దమునకుత్రింశచ్ఛబ్దముతో పూర్వసూత్రముచే సమాసము. డచ్ ప్రత్యయము. "పేః" సూ. చే టిలోపము. అధికచత్వారింశాః। అధికశబ్దమునకు చత్వారింశచ్ఛబ్దముతో సమాసము. డచ్ ప్రత్యయటిలోపములు. ద్విత్రాః। సంఖ్యావాచకమునకు సంఖ్యావాచకముతో సమాసమునకుదాహరణమిది. ద్వై వాత్రయో వా అనునర్థమున సమాసము. డచ్ ప్రత్యయటిలోపములు. రెండు గాని మూడుగాని యవియర్థము. సంఖ్యావాచకమునకు సంఖ్యావాచకముతో సమాసమునకు మరియొకయుదాహరణము. ద్వైదశాః। ద్వైరావృత్తా దశ అనునర్థమున సమాసము. డచ్ ప్రత్యయటిలోపములు ఇరువదియనియర్థము.

849. డిక్షామాన్యస్తరాలే. 1-2-26. డిక్షామాని, అస్తరాలే।
(బహుప్రీహాః)

డికో నామాన్యస్తరాలే వాచ్యే ప్రాగ్భృత్. దక్షిణస్యాశ్చ పూర్వస్యాశ్చ డికోఽస్తరాలం దక్షిణపూర్వా. నామగ్రహణాద్వాగిరానాం స. బన్ధ్యాశ్చ కౌటేర్యాశ్చాస్తరాలం డిక్॥

849. అంతరాలము (అగ్నేయాదివిదిక్కులు) వాచ్యమగునపుడు దిగ్వాచకములు పరస్పరము సమసించును. అది బహుప్రీహిసంజకమగును. దక్షిణపూర్వా (దక్షిణస్యాః పూర్వస్యాశ్చ దిశోఽస్తరాలమ్) దక్షిణాపూర్వాశబ్దములకు సమాసము సుబ్లుగాదులు. దక్షిణదిక్కునకు తూర్పుదిక్కునకు మధ్యనుండుదిక్కుని యర్థము.

దిశోఽస్తరాలే అని పఠించినను దిశః అనుపదమువలన దిగ్వాచకములనెడి యర్థము లభించుచుండ నామగ్రహణమువలన దిక్కులందు రూఢములగు శబ్దములే గ్రహింపబడును గానియోగమువలన సిద్ధములగు దిగ్వాచకములు గ్రహింపబడవు. అందుచేనట్టి యోగితములగు దిగ్వాచకములకీసూత్రముచే సమాసము రాదు. ఐన్ద్రాశ్చ కౌటేర్యాశ్చ అస్తరాలం దిక్. ఇచటనైంద్రీశబ్దమవయవశక్తిచే (ఇంద్రసంబంధినీ) తూర్పుదిక్కును బోధించును గానయోగితము. ఇటు కౌటేరీశబ్దము గూడయోగితమే. (కుటేరస్య సంబంధినీ) కాన వీనికి సమాసము రాదు.

850. తత్ర తేనేదమితి సరూపే. 2-2-27. తత్ర, తేన, ఇదమ్, ఇతి, సరూపే. (బహుప్రీహిః)

సప్తమ్యస్తే గ్రహణవిషయే సరూపే పదే తృతీయాస్తే చ ప్రహరణవిషయే ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తమిత్యర్థే సమస్యేతే కర్మవ్యతిహరే ద్యోత్యే స బహుప్రీహిః. ఇతిశబ్దాదయం విషయవిశేషో లభ్యతే॥

851. తత్ర అనుపదముచే సప్తమ్యస్తములు వివక్షితములు. తేన అనుపదముచే తృతీయాస్తములు వివక్షితములు. వీనికి క్రమముగ “గ్రహణవిషయే”, “ప్రహరణవిషయే” అనువానిని విశేషణములుగనధ్యాహరము చేయవలయును. కర్మవ్యతిహరే అనువానినిగూడ సధ్యాహరమును చేయవలయును. ఇదమ్ అనువానికి యుద్ధమ్ అనువిశేష్యమునధ్యాహరము చేయవలయును. గ్రహణశబ్దము గృహ్యతే (గ్రహింపబడునది) అను ప్యుత్పత్తివలన కేశములు మొదలగువానిని బోధించును. గ్రహణమ్ విషయః (వాచ్యః) యయోస్తే అనువిగ్రహమందు సమాసముచే గ్రహణవిషయే అని యగును. గ్రహణవాచకములని యర్థము. ప్రహరణశబ్దము ప్రహరయన్త్యనేన అనుప్యుత్పత్తివలన ప్రహరణసాధనములగు దండాదులను బోధించును. ప్రహరణవిషయే అనుపదమునకు ప్రహరణవాచకములని యర్థము. కర్మవ్యతిహరమనసన్యోన్యగ్రహణము (కేశాదులను పరస్పరము పట్టుకొనుట) అన్యోన్యప్రహరణము (దండాదులచేనొకరినొకరు బాదుకొనుట) అనితెలియునది. సమానవర్ణములుగలిగి గ్రహణవాచకములగు రెండుసప్తమ్యస్తములు, సమానవర్ణములనుగలిగి ప్రహరణవాచకములగు రెండుతృతీయాస్తములును ఈయుద్ధము జరిగినదను సర్థమున కర్మవ్యతిహరము ప్రతీయమానమగునపుడు

సమసించునదియు బహుప్రీహి సంజకమగునని సూత్రారము. సూత్రాక్షరముల వలన నింతటివిషయవిశేషము లభింపకున్నను లోకప్రసిద్ధియనెడి ప్రకాశమును బోధించువితికల్పమువలననది లభించునని గ్రహించునది.

వివ:—ఇదంయుద్ధమ్ అనునది “క్రియాభిధానాత్” అను బాష్పమువలన క్రియామాత్రమనుబోధించును. గ్రహణప్రహరణములు క్రియలకుపలక్షణము. కావున “కర్తాకర్తృప్రథితయశసః”, “హస్తాహస్తిమిషాత్” మొదలగు ప్రయోగములును సాధువులగును

851. అన్యేషామపి దృశ్యతే. 8-3-137. అన్యేషామ్ అపి, దృశ్యతే. (దీర్ఘః)

దీర్ఘ ఇత్యనువర్తతే. ఇచి కర్మవ్యతిహరే బహుప్రీహా పూర్వపదాస్తస్య దీర్ఘః. ఇచ్ సమాసాన్తో వక్ష్యతే. తిష్ఠద్ ప్రభృతిష్విచ్ ప్రత్యయస్య పాఠాదవ్యయాభావత్వమవ్యయ త్వం చ. కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం కేశాకేశి. దదౌర్దైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తం దదౌదణ్ణి. ముష్టిముష్టి॥

851. ఇచ్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు కర్మవ్యతిహరబహుప్రీహాయందు పూర్వపదమునకు దీర్ఘమగును. సమాసాస్తమగునిచ్ ప్రత్యయము “ఇచ్ కర్మవ్యతిహరే” (871) సూ. చే ముందు చెప్పబడినది. తిష్ఠద్గద్యది గణముననిచ్ ప్రత్యయము పరింపబడినది. అందుచేనిజ స్తమవ్యయాభావమై యవ్యయమగును.

కేశాకేశి:—“కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా సితయోరిదం యుద్ధం ప్రవృత్తం” అనువిగ్రహమందు “తత్రతేనేదమ్” అనుసూత్రముచే కేశేషు కేశేషు అనునప్తమ్యస్తములకు సమాసము. సుబ్లక్కు. ఇచ్ కర్మవ్యతిహరే” సూ. చే నిచ్ ప్రత్యయము. “యన్యేతిచ” సూ. చే నకారలోపము. ఈసూత్రముచే పూర్వపదాస్తమనకు దీర్ఘము. అవ్యయమగుటచే సమాసముకంటెనుత్పన్నమైన సుప్యనకులుక్కగును. కేశాకేశి అనియగును. ఒకరికేశములొనకరు పట్టుకొనియుండు మనుజులకు జరిగినయుద్ధమనియర్థము. దదౌదణ్ణి:—“దదౌర్దైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్ అనునర్థమున సమాసము. సుబ్లక్కు. ఇచ్ ప్రత్యయము. అకారలోపము, పూర్వపదాస్తదీర్ఘము. అవ్యయత్వము. దదౌదణ్ణి. ఇత్తే ముష్టిముష్టి యనుచోట ప్రక్రియసూహించునది. (ముష్టిభిర్యుష్టిభిః ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్)

825. ఓర్గుణః. 8-4-146. ఓః. గుణః. (భస్య, తద్దితే)

ఉవర్ణాస్తస్యభస్య గుణస్యాత్తద్దితే. అవాదేశః బాహు బాహువి. ఓరోఽతివక్తవ్యే గుణోక్తిస్సంజ్ఞాపూర్వకోవిధి

రనిత్య ఇతి జ్ఞాపయితుమ్। తేన స్వాయంభువమిత్యాది
సిద్ధమ్। సరూపే ఇతి కిమ్। హలేన ముసలేన॥

852. ఉపకారమంతమందుగలిగి భసంజ్ఞకమగు పదమునకు తద్ధిత ప్రత్యయమువరమగునపుడు గుణమాదేశమగును. బాహూబాహవి. (బాహౌ చ బాహౌ చ గృహీత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్) బాహుశబ్దములకు “తత్రతేనేదమ్” సూ.చే సమాసము. సుబ్లుక్. ఇచ్ ప్రత్యయము. పూర్వసూత్రముచే పూర్వపదమునకు దీర్ఘము. ఇచ్ ప్రత్యయము తద్ధితమగుటవలననది పరమగునపుడీసూత్రముచేనుకారమునకు గుణము. అవాదేశము. అవ్యయమగుటచే విశిష్టముకంటెనుత్పన్నమగు సుప్సవకు లుక్కగును. ఒకరిచేతినొకరు పట్టుకొనియుండు మనుజులకు జరిగిన యుద్ధమనియర్థము. ఆ స్వతమ్యమువలననుకారమునకు గుణమోకారమేయగును గావున “ఓరోత” అనుసూత్రమును రచించిననుకారమునకోకారమాదేశమగునను నర్థము లభించును. అయినను సంజ్ఞాపూర్వకమగు విధానమనిత్యమను నర్థమును జ్ఞాపనముచేయుటకు గుణపదముప్రాత్యమేనది. కావున స్వాయంభువమ్ ఇత్యాదిరూపములు సాధువులగును. స్వయంభువ ఇదమ్ అనునర్థమున “తస్యేదమ్” (4-3-120) అను సూ. చే స్వయంభూశబ్దముకంటె సజ్జప్రత్యయము. అదివృద్ధి. స్వాయమ్మా + అ అనియుండనీసూత్రముచే గుణముప్రాత్యమగుచున్నది. కాని గుణః అను సంజ్ఞాస్వరూపముతో నీసూత్రముచే గుణాదేశము విహితమగుటవలన నీసూత్రము సంజ్ఞాపూర్వకమగు విధియగును. అందుచే నీసూత్రమనిత్యమగుటవలన నిస్తలమందు ప్రవర్తించదు. ఉపకారదేశమగును. “స్వాయమ్మువమ్” అనునది సాధువుగును. హలేన ముసలేన। ఇవి తృతియాస్తమై నను సమానాను పూర్విగలవి గానందున “తత్ర తేనేదమ్” సూ. చే సమాసము ప్రవర్తించదు. అసూత్రమున సరూపే అనుపదములేకున్ననిట్టిస్థలములందును సమాసముప్రసక్తమగును.

వివ : — ఓః అనునది ఉశబ్దమునకు షష్ఠ్యేకివచనాస్తము. భస్య అనుచాని కిదివిశేషణము. తదస్తవిధి, గుణః పృద్ధిః మొదలగు సంజ్ఞా స్వరూపములతోనాదేశములను విధించుసూత్రములు సంజ్ఞాపూర్వకములగు విధిలగును. అనిత్యత్వము వలననసార్వత్రికత్వము (ఎల్లచోటులప్రవర్తించుట) ఫలితమగును. ఈపరిభాష భాష్యముననగపడదు. కాన స్వయంభువ ఇదమ్ అనునర్థమున స్వాయంభువమ్ అనురూపము సాధువు గాదు. భాష్యకామనిచేనవిధారితప్రయోజనముగల పదములకు (గుణః మై) పారాయణాదులందదృష్టాంతము చెప్పబడుటవలననీ సూత్రమున గుణపదమునకునదృష్టాంతమును చెప్పబడి యుచితమని నాగేశులు యాశయము.

853. తేన సహౌతి తుల్యయోగే. 1-2-38. తేన, సహ, ఇతి.
తుల్యయోగే। (సమాసః, బహుప్రీతిః)

తుల్యయోగే పర్తమానం సహిత్యేతత్తృతీయానేన
ప్రాగ్వత్॥

853. గమనాదిరూపమగునాకే క్రియతో సంబంధమును ద్యోతనజేయు సహ అనునది తృతీయావిభక్త్యస్తముతో సమసిండునది బహుప్రీహాసంజ్ఞక మగును.

వివ :—తేన అనుపదమువలన తృతీయాస్తమసునర్థము లభించును. తుల్య యోగే అనుచోట తుల్యేన యోగఃతస్మిన్ అని విగ్రహము, ఏకకాలికమగు గమ నాదిక్రియతో యోగమందనునర్థము లభించును.

854. వోవసర్జనస్య. 6-3-82. వా, ఉపసర్జనస్య। (ఉత్తరపదే, సహస్య, సః)

బహుప్రీహ్యవయవస్య సహస్య నస్సాన్యచ్ఛా। పుత్రేణ
సహ సపుత్రః, సహపుత్రో వా అగతః పితా। తుల్యయోగ
వచనం ప్రాయికమ్। సకర్మకః। సలోమకః॥

854. బహుప్రీహికవయవమగు సహ అనువానికి వికల్పముగ సకారాదేశ మగును. సపుత్రః। పుత్రేణ సహగతః పితా అనునర్థమున సమకాలికమగునాగమన క్రియాయోగమును సహ అనునది ద్యోతనజేయుచున్నది గాననర్థానికి పుత్రేణ అను తృతీయాస్తమతో “తేనసహతి” అను సూ. చే సమాసమగును. సుబ్బిక్క, ఈ సూత్రముచే సభావము. సభావము ప్రవర్తింపనపుడు సహపుత్రః అనియగును. పుత్రునితో గలిసి వచ్చినవాడని యర్థము. తండ్రిపదార్థలయోగమనమేకకాలికము. సహ అనునది సమకాలికక్రియాసంబంధద్యోతకము. “తేనసహతి” సూత్రమున తుల్యయోగవచనము ప్రాయికము. కావున కొన్నిచోటులందు తుల్యయోగద్యోత కముగానట్టి సహ అనునదియు తృతీయాస్తమతో సమసిండుట సిద్ధించును. సకర్మకః। కర్మణా సహ (కర్మగలదని యర్థము) అని విగ్రహము. ఇచట సహ అనునది విద్యమానార్థద్యోతకము. తుల్యయోగవచనము ప్రాయికముగానిచో నిచట పూర్వ సూత్రముచే సమాసము ప్రవర్తింపకుండును. ఇట్లే సలోమకః అనురూపము సూహించవలయును. ఇచటను సహ అనునది విద్యమానార్థద్యోతకమే.

వివ :— ఉత్తరపదాధికారమువలన సమాసమాక్షిప్తమగును. ఉపసర్జనమ్ అనునది దానికి విశేషణము. ఉపసర్జనస్య అనుచోట షష్ఠ్యయవయవాత్మకము. ఉప సర్జనసర్వావయవకసమాసమనునర్థము లభించును. ఛారితిగ బహుప్రీహ్యవయ వస్య అనుమూలోక్తార్థము పఠించును. “విభాషానపూర్వస్య” (494) అనుచోట సపూర్వస్య అనుసూత్రకారనిర్దేశము తుల్యయోగవచనము ప్రాయికమగుటలో జ్ఞాపకము. కాకున్నచట సహ అనునది తుల్యయోగద్యోతకము కాదుగాన

సమాససభావములు ప్రవర్తించవు. సపూర్వస్య అనుప్రయోగమపాదువు గావలయును.

855. ప్రకృత్యాఽశిషి. 6-3-83. ప్రకృత్యా, ఆశిషి. (సహస్య)

సహశబ్దః ప్రకృత్యా స్యాదాశిషి. స్వస్తి రాజ్ఞే సహ పుత్రాయ స్వహమాత్యాయ. (వా) అగోవత్సహలేష్యతి వాచ్యమ్. సగవే. సవత్సాయ. సహలాయ॥

855. ఆశీర్వాదమున సహశబ్దము సాదేశమును పొందక స్వరూపముతో నుండును. (స్వస్తిరాజ్ఞే) సహపుత్రాయ. “తేనసహేతి” సూ. చే సమాసము. ఆశీర్వాదమిదట గమ్యమానమగుచున్నందున సహశబ్దమునకు “వోవసరసస్య” సూ. చే విహితమగు సభావము నివర్తించును. ఇట్లే సహమాత్యాయ అనుస్థలమున సాశీర్వాదముప్రతితమగుటచే సమాసానంతరము సభావము రాదని గ్రహించునది.

(వా) గోశబ్దవత్సవత్సహలశబ్దములకంటె భిన్నమగు శబ్దము పరమగునపుడు సహశబ్దమునకు ప్రకృతిభావమగునని చెప్పవలయును. గోవత్సహలశబ్దములు పరములగునపుడాశీర్వాదమందై నను సహశబ్దమునకు ప్రకృతిభావము ప్రవర్తించదని యాశయము. సగవే. ఇదట స్వస్తిరాజ్ఞే అనువాక్యమునభ్యాహరమును చేసికొనవలయును. ఆశీర్వాదము గమ్యమానమగుచున్ననివార్తికముచే సహశబ్దమునకు ప్రకృతిభావము నిషేధింపబడినందున సభావము ప్రవర్తించినది. ఇట్లే సవత్సాయ సహలాయ అనుస్థలములందును ప్రకృతిభావము ప్రవర్తించదు.

వివ : — అనువృత్తమగు సహస్య అనునది ప్రథమాస్తముగ వివరిణామము నొందును. ఆశీర్వాదమున ప్రకృతిభావము నిత్యము గాన “సపుత్రస్య యజమానస్యైశ్వర్యాభివృద్ధిరస్తు మొదలగు ప్రయోగములు సాధువులు గావని యెరుంగునది.

అవ : — ఇత బిహుప్రీహిమాత్రమందు ప్రవర్తించెడిసమాసాస్తములను విధించుసూత్రములు వివరింపబడును.

856. బిహుప్రీహా సంఖ్యేయే డజబిహుగణాత్. 5-4-73. బిహుప్రీహా, సంఖ్యేయే, డచ్, అదిబిహుగణాత్॥

సంఖ్యేయే యోబిహుప్రీహాస్తస్మాడ్డచ్ స్యాత్. ఉప డళాః. బిహుగణాత్కిమ్. ఉపబహవః. ఉపగణాః. అత్ర స్వరే విశేషః. (వా) సంఖ్యాయాస్తత్పురుషస్య వాచ్యః. నిర్గతాని త్రింశతో విత్రింశాని వర్షాణి చైత్రస్య. నిర్గత త్రింశతోష్టలిభ్యో నిత్రింశః ఐదశః॥

856. సంఖ్యేయార్థకమగు సంఖ్యావాచకముతో “సంఖ్యయావ్యయా సన్నా” (847) అను సూ. చే విధింపబడు బహుప్రీహికంఠె డచ్ ప్రత్యయ మగును. బహుశబ్దానము గణశబ్దానమునగు బహుప్రీహికంఠె డచ్ ప్రత్యయము రాదు. ఉపదేశాః (దశానాం సమీపే యే సన్ని) “సంఖ్యయా” అను సూ. చే సమాసము. ఉపదిహావః (బహునాం సమీపే యే సన్ని) “బహుగణవతు” (259) అను సూ. చే బహుశబ్దమునకు సంఖ్యాసంఖ్యయున్నందున “సంఖ్యయా” అను సూ. చే సమాసమగును. “అబహుగణాత్” అనునిషేధమువలననిచట డచ్ ప్రత్యయము రాదు. ఉపదేశాః (గణానాం సమీపే యే సన్ని) పెన్తలమందువలె నిచటను సమాసాదిప్రక్రియనెరుగవలయును. అబహుగణాత్ అనునిషేధమువలన డచ్ ప్రత్యయమురాదు. ఇచట డచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించినను లేకున్నను గణ శబ్దముకూడా సమగుటవలననుపగణాః అనురూపమే యగును. అయినను డచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించినచో సమాసమునకు “చితః” అను సూ. చే సన్తోదాత్త స్వరము ప్రసక్తమయ్యెడిని. లేనపుడిష్టమగు భార్యవనప్రకృతిస్వరము సిద్ధ మగును.

(వా) సంఖ్యావాచకమంతమందుగల తమృచుషమునకు డచ్ ప్రత్యయమును చెప్పవలయును. నిత్రింశాని. (వరాణి చైత్రస్య) నిర్గతాని త్రింశతః అనువిగ్రహ మున “విరాదయః క్రాంతాద్యర్థే” అనువార్తకముచే సమాసము. డచ్ ప్రత్యయము. “ఊః” సూ. చే టిలోపము. ముప్పదికంటె సధికమైనవని యర్థము. నిత్రింశః (నిర్గతత్రింశతః అంగులిభ్యః) ఐదము. ఇచటను “విరాదయః” ఇత్యాదివార్తక ముచే సమాసాదిప్రక్రియనెరుగవలయును. ముప్పదియంగుళములకంటెసధికమగు పొడవు గలదని యర్థము.

857. బహుప్రీహౌ సక్యజ్ఞోః స్వాజ్ఞాత్ షచ్. 5-4-118.

బహుప్రీహౌ ; సక్యజ్ఞోః స్వాజ్ఞాత్, షచ్॥

వ్యత్యయేన షష్టి. స్వాజ్ఞాచిసక్యజ్ఞస్తాద్బహుప్రీహేః
షచ్ స్వాత్. దీర్ఘే సక్తిని యస్య స దీర్ఘ సక్తః. జలజాక్షి.
స్వాజ్ఞాత్ కిమ్. దీర్ఘ సక్తి శకటమ్. స్థూలాజ్ఞ పేయయష్టిః.
అష్టోదరృనాదిత్యచ్॥

857. సూత్రమున సక్యజ్ఞోః అనుచోట షష్టి పంచమీవిభక్త్యర్థకము. ఇట్లే బహుప్రీహౌ అనుచోట సప్తమీయు వ్యత్యయముచే పంచమ్యర్థకము. “సక్యజ్ఞోః” అనునది బహుప్రీహాకి విశేషణమగుటచే తదన్తవిధి గలుగును. “అద్రవం మూర్తి మత్” ఇత్యాదిలక్షణలక్షితమగునది యిచటి స్వాజ్ఞశబ్దముసకర్తము. స్వాంగవాచకము లగు సక్యజ్ఞశబ్దములంతమందుగల బహుప్రీహికంఠె షచ్ ప్రత్యయము. సమాసాన మగును. దీర్ఘ సక్తః (దీర్ఘే సక్తిని యస్య) షచ్ ప్రత్యయము. “యస్యేతి చ” సూ. చే వికారలోపము. పొడవైన తొడలుగలవాడని యర్థము. జలజాక్షి. (జలజే

ఇవ అక్షిణీ యస్యాః) షచ్ ప్రత్యయము. “యస్యేతిచ” సూ.చే నికారలోపము. జలజాక్షీ అనియగును. షచ్ ప్రత్యయము పితృగుణచే “షిద్ధౌరాదిభ్యశ్చ” (804) సూ. చే జీష్ ప్రత్యయము. షచ్ ప్రత్యయమున పితృమునకిదియే ఫలమని గ్రహింపదగును. పద్మములవంటికన్ములుగలదని యర్థము.

దీర్ఘ సక్తి (దీర్ఘే సక్తి నీ యస్య తత్) శకటము. ఇచటిసక్తిశబ్దము శకటా వయవమును బోధించుటచే “అద్రవంమూర్తిమత్స్వాజ్ఞమ్” అనులక్షణముచే నిచటసక్తిస్వాంగముకాదు గాననీసూత్రముచే షచ్ ప్రత్యయమురాదు. సూత్రమున “స్వాజ్ఞాత్” అనుపదము లేనిచోనిచట షచ్ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. సూలాజ్ఞః (సూలాని అక్షిణీ = పర్వాజ్ఞు-రాణి యస్యాః) వెదురుకట్ట. ఇచటనక్షి శబ్దమునకు పర్వలందు (కణుపులు) ఉండు రంధ్రమువంటి భాగమని యర్థము. ఇచట నక్షిశబ్దము స్వాంగవాచకము గాదు. స్వాజ్ఞాత్తనుపదములేనిచోనిచట షచ్ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. సూలాక్షిశబ్దముకంటె “అష్టోదరగ్నాత్” (848) సూ. చే నచ్ ప్రత్యయమగును. (సమాసాస్తమ) ఇకారలోపము. అకారాస్తమగుటచే టాప్ ప్రత్యయము. షచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించినచో జీష్ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగు నని గ్రహించునది.

858. అజ్ఞలేర్దారుణి. 5-4-114. అజ్ఞలేః, దారుణి. బహు ప్రీహౌ, షచ్)

అజ్ఞాల్యనైదభిహుప్రీహేః షచ్ స్యాద్దారుణ్యర్థేః పశ్చ అజ్ఞాలయో యస్య తత్పశ్చాజ్ఞలం దారు. అజ్ఞాలినదభిహవ యవం ధన్యాదివిశ్లేపణకాశ్చముచ్యతే. బహుప్రీహేః కిమ్. ద్వే అజ్ఞాలీ ప్రమాణమస్యాః ద్వ్యజ్ఞాలా యషిః. తద్దితార్థే తత్పురుషే తత్పురుషస్యాజ్ఞలేరిత్యచ్. దాసుణీకిమ్. పశ్చా జ్ఞాలిర్హస్తః॥

858. బహుప్రీహౌ అనునది పంచమ్యస్తముగమారును. దారువు సమా సార్థమగునపుడు అజ్ఞాలిశబ్దమంతమందుగల బహుప్రీహికంటె షచ్ ప్రత్యయమగును. పశ్చాజ్ఞాలమ్ (పశ్చ అజ్ఞాలయో యస్య తత్) షచ్ ప్రత్యయము. “యస్యేతిచ” సూ. చే నికారలోపము. ప్రేళ్యతో సదృశములగునవయవములనుగలిగి కళ్ళములో నుండు ధన్యాదులనాకర్షించు కట్టయని యర్థము. ఇట్టియర్థమాశబ్దమునకు లక్షణచే గలుగును.

ద్వ్యజ్ఞాలా (ద్వే అజ్ఞాలీ ప్రమాణమస్యాః) యషిఅనియర్థము. “తద్దితార్థో త్రరపద” సూ. చే తద్దితార్థమందు తత్పురుషము. బహుప్రీహిగానందుననిచట షచ్ ప్రత్యయము రాదు. “తత్పురుషస్యాజ్ఞలేస్సంఖ్యావ్యయాదేః” సూ. చే అచ్ ప్రత్యయమగును. ద్వ్యజ్ఞాలా అనియగును. రెండంగుళములపొడవుగల కట్ట యని యర్థము. షచ్ ప్రత్యయమైనచో జీష ప్రసక్తమగును. పశ్చాజ్ఞాలిః

(పక్షాః జ్వలయో యస్య) అయిదు ప్రేక్షకుల హస్తమని యర్థము. సమాసార్థము ధారువు గాకిపోవుటచే షచ్చునివృత్తమగును.

859. ద్విత్రిభ్యాం ష మూర్ధ్నః. 5-4-115. ద్విత్రిభ్యామ్, ష, మూర్ధ్నః (బహువ్రీహౌ)

అభ్యాం మూర్ధ్నః షః స్యాద్భహువ్రీహౌ. ద్విమూర్ధ్నః | త్రిమూర్ధ్నః | (వా) నేతరక్షతే అబ్జిత్వవ్యః | మృగో నేతా యసాం తాః మృగనేత్రా రాత్రయః | పుష్యనేత్రాః ||

859. ష అనునది లుప్తప్రథమాస్తము. ద్విత్రిశబ్దములకంటె పరమగు మూర్ధన్ శబ్దము తరపదమ గగల బహువ్రీహీనమానమునకు ష ప్రత్యయమగును. ద్విమూర్ధ్నః (ద్వై మూర్ధానౌ) షప్రత్యయము. "నస్తద్ధితే" (888) సూ. చే టిలోపము. త్రిమూర్ధ్నః (త్రియో మూర్ధానో యస్య) షప్రత్యయము. టిలోపము.

(వా) సక్షత్రతోధకనేతృశబ్దముంతమందుగల బహువ్రీహీకంటె అప్ ప్రత్యయమను చెప్పవలెను. మృగనేత్రాః (మృగో నేతా యసాం తాః) రాత్రులు. మృగనేతృశబ్దముకంటెనైనా రికముచేసేప్రత్యయము. యకాదేశము. ప్రీలింగమగుఁజలన టాప్ ప్రత్యయమగును. మృగశబ్దమునకు మృగశీరాసక్షత్ర మర్థము. నేతృశబ్దమునకు నాయకదని యర్థము. రాత్రికినాయకుడు చంద్రుడై నను చంద్రయోగముఁజలన సక్షత్రమునకును నాయకత్వవ్యవహారము కలుగునని గ్రహించునది. మృగశీరాసక్షత్రనాయకములగురాత్రులని యర్థము. ఇట్లే పుష్యనేత్రాః అనుచోట ప్రక్రియనూహించునది.

860. అస్తర్పహిర్యాం చ లోమ్యః. 5-4-117. అస్తర్పహిర్యామ్, చ. లోమ్యః (అప్, బహువ్రీహౌ)

అభ్యాం లోమ్యౌఽప్ స్యాద్భహువ్రీహౌ. అస్తర్పమః | బహిర్లోమ్యః ||

860. అస్తర్పశబ్దముకంటె బహిశ్శబ్దముకంటెను పరమగు లోమన్ శబ్దము తర పదముగాగల బహువ్రీహీకంటె అప్ ప్రత్యయమగును. అస్తర్పమః (అస్ట్రోమోని యస్య) అప్ ప్రత్యయము. "నస్తద్ధితే" సూ. చే టిలోపము. బహిర్లోమ్యః అనురూపమునిట్లే ||

861. అశ్ నాసికాయాః సంజాయాం ససం చానులాత్. 5-4-118. అప్, నాసికాయాః, సంజాయామ్, ససమ్, చ, అనులాత్. (బహువ్రీహౌ)

నాసికాస్తాద్భహువ్రీహేరప్ స్యాత్ నాసికాశబ్దశ్చ ససం ప్రాబోధితి. స శు స్థూలపూర్వాత్ ||

881 సంజయండు నాసికాశబ్దమంతమందుగల బహుప్రహీకంటె నచ ప్రత్యయమగును, నాసికాశబ్దమునకు ననో అనునాదేశమగును, నాసికాశబ్దము స్థూల శబ్దముకంటె పరిమగునపుడీసూత్రము ప్రవర్తించదు.

వివ :— నాసికాయాః అనునది బహుప్రహీ అనుదానికి విశేషణమగుటచే తదస్తవిధి గలుగును. ససమ్ అనుపదముతరువాత ప్రాప్తోతి అనుక్రియనద్యాహరము చేయవలయును. ఉపస్థితిమగుటవలన నాసికాశబ్దమే ససాదేశమును పొందు నని గ్రహించవలయును.

882. పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః. 8-4-3. పూర్వపదాత్, సంజ్ఞాయామ్, అగః (రషాభ్యామ్, సః, ఐః)

పూర్వపదస్థాని మిత్రాత్పరస్య సస్య ఐః స్యాత్ సంజ్ఞాయాం స తు గకారవ్యవధానే ద్రురివ నాసికా అస్య ద్రుణ సః ఖరణసః అగః కిమ్ ఋచామయనం ఋగయసమ్ అబ్బుగయనాదిభ్య ఇతి నిపాతనాణ్ణత్వాఽభావమాశ్రిత్య అగఇతి ప్రత్యాఖ్యాతం దాష్యే అస్థూలాత్ కిమ్ స్థూల నాసికః (వా) ఋరీఖరాభ్యాం వా ననో ఖరణాః ఖరణాః (వా) పక్షేఽజపీష్యతే ఖరణసః ఖరణసః॥

882. “రషాభ్యామ్” (286) అను సూత్రమున సమానపదే అనియుండుటవలన సమానమందు ఇత్వమప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రముచే ఇత్వము విధింపబడెను. పూర్వపదశబ్దము లక్షణచే పూర్వపదస్థమును బోధించును. రషాభ్యామ్ అనునది పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామితో నన్వయించును. అగః అనునది పంచమ్యస్తము. పూర్వపదమందుండు రేఫక్షకారములకంటె పరమగు సకారమునకు సంజయండు ఇకారమగును గకారముతో వ్యవధానమున్నపుడు ఇత్వము రాదు. ద్రుణసః (ద్రురివ నాసికా అస్య) “అజ్ఞానాసికాయాః” సూ. చే నచప్రత్యయము నాసికాశబ్దమునకు ససాదేశమగును. ద్రుణస అని యుండనీసూత్రముచే ఇత్వము. ఖరణసః (ఖరరూపా నాసికా అస్య) అచప్రత్యయ ససాదేశ ఇత్వములు ఈరెండును సంజ్ఞావాచకములు.

ఋగయసమ్ (ఋచామయసమ్) “ఋచర్హస్వస్య ఇత్వలవాచ్యమ్” అను వార్తికముగూడ నీసూత్రములోనికనువృత్తమగును గాననిచట పూర్వపదస్థమగు ఋకారముకంటె పరమగు సకారమునకును ఇత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. కాని గకారముతో వ్యవధానమున్నందున ఇత్వము రాదు. అగః అనునది లేనిచోనిచట ఇత్వము ప్రసక్తమగును. “అబ్బుగయనాదిభ్యః” (4-3-73) అను పాణినిర్దేశము వలన ఋగయసమ్ మొదలగు దూపములందు ఇత్వము రాకుండుట సిద్ధించునని చెప్పి భాష్యకారుడీసూత్రమున అగః అనుపదమును ప్రత్యాఖ్యానముచేసెను. స్థూలనాసికః (స్థూలానాసికా అస్య) “అజ్ఞానాసికాయాః” సూత్రమున అస్థూలాత్

అనునది లేనిచో నీస్థలమందచ ప్రత్యయనసాదేశములు ప్రసక్తములగును. (వా) ఖర ఖరశబ్దములకంటె పరమగు నాసికాశబ్దమునకు సంజయందు బహుప్రీహిసమాసమున వికల్పముగ నసాదేశమును చెప్పవలయును. వార్తికముచే కేవలనసాదేశ విధానము అప్రత్యయనివృత్తికారకగునని తెలియునది. ఉదా:—ఖరణాః (ఖరా వివ నానికే యస్య) నసాదేశము. “పూర్వపదాత్” సూ. చే ఇత్వము. “అత్వసస్య” (428) సూ. చే దీర్ఘము. రుత్వవిసర్గములు. ఖరణాః అనుచోట ప్రక్రియయునిట్లే. (వా) కేవలనసాదేశము రావిపక్షమందచ ప్రత్యయముతో గూడిన నసాదేశము వచ్చుట యిష్టము. అపిశబ్దమువలన నసాదేశము గ్రహింపబడును. ఈవార్తికముచే ఖరణాః ఖరణాః అనురూపములగును. ఈవార్తికములేకున్న పూర్వవార్తికము వికల్పము గావుననసాదేశము రానపుడు ఖరనాసికః ఖరనాసికః అనురూపములు గావలయును.

883. ఉపసర్గాచ్చ. 5-4-119. ఉపసర్గాత్, చ। (అచ్, నాసికాయాః, నసమ్, చ)

ప్రాదేర్భ్యో నాసికాశబ్దస్తదన్తద్బహుప్రీహేరచ్ నాసికాయా నసాదేశశ్చ। అసంజ్ఞార్థమిదం వచనమ్। ఉన్నతా। నాసికా యస్య సఃఉన్నసః। ఉపసర్గాదనోత్పర ఇతినూత్రమ్। తద్భజ్త్వా భాష్యకార ఆహ॥

883. నాసికాశబ్దము క్రియావాచకముగానందుననిచటి యుపసర్గగ్రహణము ప్రాదులకువలక్షణము. ప్రాదులకంటె పరమగు నాసికాశబ్దమనమందుగల బహుప్రీహికంటె అచ్ ప్రత్యయము నాసికాశబ్దమునకు నసాదేశమునగును. ఈసూత్రము సంజకానపుడు ప్రవర్తించుటకారంభింపబడెను. ఉన్నసః (ఉన్నతా నాసికా యస్య) ఉత్తమనుపసర్గముకంటె పరమగు నాసికాశబ్దమంతమందుగల బహుప్రీహి యగుటచే నీసూత్రమువలన నచ్ ప్రత్యయము నసాదేశమునగును. ఎత్తైనముక్కుగల వాడనియర్థము.

“ఉపసర్గాదనోత్పరః” అనుసూత్రము పాఠిచే పఠింపబడెను. భాష్యకారుడు సూత్రముననుండు “అనోత్పరః” అనువానిని తీసివేసి తత్ స్థానమున బహుశగ్రహణమునుజేర్చి యాదిగువచూపబడిన ప్రకారమాసూత్రమును పఠించెను:—

884. ఉపసర్గాద్బహులమ్. 8-4-28. ఉపసర్గాత్, బహులమ్। (రషాభ్యామ్, సః, ణః, నన్)

ఉపసర్గస్థాన్ని మిత్రాత్పరస్య నసో నస్య ణః స్వాద్భహులమ్। ప్రణసః। (వా) వేర్గోపక్తవ్యః। విగతా నాసికా యస్య విగ్రః। (వా) ఖ్యక్ష్పః విఖ్యః। కథ తర్హి వినసా

హతబాంధవేతి భట్టిః | విగతయా నాసికయోపలక్షితేతి
వ్యాఖ్యేయమ్ ||

864. ఇచటనుపసర్గగ్రహము ప్రాదులకుపలక్షణము. అనువృత్తమగు నసీ అనునది లుప్తశ్చష్ట్యము. ఉపసర్గముందుండు రేఫశకారములకంటెపరమగు నసాదేశముయొక్క నకారమునకు ఇకారము బహుళముగ వచ్చును. ప్రణసః (ప్రగతా నాసికా యస్య) “ఉపసర్గాచ్చ” సూ. చే నచ్చప్రత్యయనసాదేశములు. ఈసూత్రముచే ఇత్వము. (వా) వి అనునుపసర్గముకంటె పరమగు నాసికాబిము నకు గ్ర అనునాదేశమును చెప్పవలయును. విగ్రః (విగతా నాసికా యస్య) ఈవారికముచే నాసికాబిమునకు గ్రాదేశము. ముక్కులేనివాడని యర్థము. (వా) వి అనునుపసర్గముకంటె పరమగు నాసికాబిమునకు ఖ్య అనునాదేశమును గూడ చెప్పవలయును. విఖ్యః (విగతా నాసికా యస్య) ఖ్యాదేశము.

“వినసాహతబాంధవా” అని భట్టిరవి ప్రయోగించెను. విగతా నాసికా యస్యాః అనువిగ్రహమున సమాసానంతరము అచ్చప్రత్యయనసాదేశములను శాధించి పేర్కొనవక్తవ్యుః ఖ్యశ్చ అనువారికములచే గ్రాదేశముగాని ఖ్యాదేశము గాని ప్రవర్తింతును గాన విగ్రా అనిగాని విఖ్యా అనిగాని ప్రయోగింపవలసి యుండ వినసా అనునసాదేశటాప్రత్యయములతోగూడిన ప్రయోగమెట్లు సాధు పగునని శంక కలును. భట్టిగ్రంథమునకీవిధముగ వ్యాఖ్యానము చేయవలయును:— “విగతా నాసికా” అనువిగ్రహమున “ప్రాదయోగితాద్యర్థే” అనువారికముచే సమాసమును చేసిన వినాసికా అవియగును. పోయినముక్కుని యర్థము. బహు ప్రీహి గానందున నాసికాబిమునకు గ్రాదేశఖ్యాదేశములు రావు. టాప్రత్యయము. వినాసికాబిమునకు తృతీయైకవచనముపరమగునపుడు “పద్దనోహన్” (228) సూ. చే నసాదేశమగుటచే వినసా అవియగును. ఉపలక్షితా అనుపదమున రధ్యాహారమును చేయవలయును. ఇట్లు వినసా అనుపదమునకు “పోయిన ముక్కుతోకూడుకొనినదనుసర్థమును చెప్పవలయును” అని. ఇట్లు భట్టి ప్రయోగముసాధుపగును. “కథంతర్హి ..... వ్యాఖ్యేయమ్” అను శంకాసమాధానగ్రంథములకాశయమిదియే.

విపః— “ఉపసర్గాదనోత్పరః” అనుసూత్రరూపినిపాఠమునందు నన్ అను నదియు “రషాభ్యాంనోః” అనునదియుననువృత్తములగునుగాన ఉపసర్గస్థమగు నిమిత్తముకంటెపరమగు నసాదేశముయొక్క నకారమునకు ఇత్వమగును ఓకార పరమగు నకారమునకు ఇత్వము రాదని యర్థము. “ప్రణ ఆయాంషితారిషత్” మొదలగునవి యుదాహరణములు. “ప్రనో ముఞ్చతమ్” ఇత్యాదులందు ఇత్వము రాకపోవుట అనోత్పరః అనుపదమునకు ఫలమగును. ఈపాఠమునంగీకరించిన “ప్రణోనయ” ఇత్యాదులందవ్యాప్తియు “ప్రసఃపూషా” ఇత్యాదులందతి వ్యాప్తియు కలుగుననునభిప్రాయముతో భాష్యకారుడు “అనోత్పరః” అనందానిని తిసిదేసి బహుళపదమునుచేర్చి “ఉపసర్గాద్యహులమ్” అని సూత్రమునుపరిచెను.

బహుశక్రహదమువలన పై నిజాపబడిన అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిదోషములు వారితము లగును.

865. సుప్రాతసుశ్వసుదివశారికుక్షచతురశ్రచీపదావపద
ప్రోష్ఠపదాః 5-4-120. సుప్రాత....ప్రోష్ఠపదాః॥

ఏతే బహుప్రీహపద్వప్రత్యయా నై నిపాత్యనే। శోభనం
ప్రాతరస్య సుప్రాతః। శోభనం శ్వోఽస్య సుశ్వః।
శోభనం దివాఽస్య సుదివః। శారేరివ కుక్షిరస్య శారికుక్షః।
చతస్రోఽశ్రయోఽస్య చతురశ్రః। ఏణ్యా ఇవ పాదావస్య
ఏణీపదః। అజపదః। ప్రోష్ఠో గౌః తస్యేవ పాదావస్య
ప్రోష్ఠపదః॥

865. సుప్రాత సుశ్వ సుదివ శారికుక్ష చతురశ్ర ఏణీపద అజపద
ప్రోష్ఠపద ఈయేనిమిదిశబ్దములును బహుప్రీహసమాసమున అచ్ ప్రత్యయా స్తము
లుగ నివర్తించబడినవి. సుప్రాతః (శోభనం ప్రాతరస్య) ప్రాతశబ్దమునూ
ప్రాతఃకాలమునకేము కర్మయర్థము. అచ్ ప్రత్యయము. సుప్రాతర్ + అ అని
యందు “అవ్యయానాం భూతై టిలోపః” (అవ్యయములకు భనంజమున్న
పుడు టిలోపమగును.) అనుచనముచే టిలోపము. శోభనమగు ప్రాతఃకాలికక్రియ
గలవాడనియర్థము. సుశ్వః (శోభనం శ్వోఽస్య) అచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము.
శోభనమగు రేపటిదినము కలవాడని యర్థము. సుదివః (శోభనం దివాఽస్య) దివా
అనునది ఆకాలాంతమగునవ్యయము. అచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. శోభనమగు
పగలుకలవాడు. శారికుక్షః (శారేరివ కుక్షిరస్య) అచ్ ప్రత్యయము. “యస్యేతిచ”
సూ. చే నికారలోపము. శారి యనెడు పక్షియొక్క కుక్షిపంటి కుక్షిగలవాడు.
చతురశ్రః (చతస్రోఽశ్రయోఽస్య) అచ్ ప్రత్యయేకారలోపములు. నాలుగు
అంచులు గలది. ఏణీపదః (ఏణ్యా ఇవ పాదావస్య) అచ్ ప్రత్యయము. నిపాతస
మువలన పాదశబ్దమునకు పద్మావము. అడులేడియొక్క పాదములవంటి పాదములు
గలవాడు. అజపదః (అజస్యేవ పాదావస్య) అచ్ ప్రత్యయము. పద్మావము. మేర
యొక్క పాదములతో సదృశములగు పాదములుగలవాడు. ప్రోష్ఠపదః (ప్రోష్ఠ
స్యేవ పాదావస్య) ప్రోష్ఠమన గోవు. అచ్ ప్రత్యయము. నిపాతసమువలన పద్మా
వము. గోవుయొక్క పాదములవంటి పాదములుగలవాడు.

866. నశ్దుఃసుభ్యో హలిసత్థ్యోరన్యతరస్యామ్.

5.4-121. నశ్దుఃసుభ్యః, హలిసత్థ్యోః, అన్యతరస్యామ్।

(అచ్)

అచ్ స్యాత్। అహలిః। అహరిః। అనరః। అనరీః।
ఏవం దుఃసుభ్యామ్। శత్థ్యోరితి పాఠాంతరమ్। అశత్తః।
అశత్తీః॥

866. సజ్జా దుర్ సు వీనికంటె పరములగు జూలిసక్తిశబ్దములంతమందు గల బహుప్రహిత వికల్పముగ అచప్రత్యయముగను. అహలిః. అహలిః హలి శబ్దమికారాస్తము. (పెద్దనాగలి) అవిద్యమానః హలిః యస్య అనివిగ్రహము. అచప్రత్యయము. “యస్యేతిచ” సూ. చే నికారలోపము. నాగలిలేనివాడని యర్థము. అచప్రత్యయాభావవక్షుండు అహలిః అనియగును, అసక్తిః. అసక్తిః (అవిద్యమానం సక్తి యస్య) అచప్రత్యయేకారలోపములు. పిరుదులేనివాడని యర్థము. అచప్రత్యయము రాసపుడు అసక్తిః అనియగును. ఈప్రకారముగనే దుర్ సువీనికంటె పరములగు హలిసక్తిశబ్దములంతమందుగలబహుప్రహితములు రూపములనూహింపవలయును. (దుర్హలిః దుర్హలిః, దుఃసక్తిః దుస్సక్తిః మొ॥)

సూత్రమున “హలిసక్తిః” అనుచోట “హలిశక్తిః” అని మరియొక పాఠమున్నది. హలిశక్తిః అనునీతినిగూడ పాడించే కొంతమంది శిష్యులుపదే శింపబడిన భావము. ఈపాఠమందు శక్తిబద్ధాబహుప్రహితాని వికల్పముగనచప్రత్యయము సిద్ధించును. ఉదాః—అశక్తిః అశక్తిః (అవిద్యమానా శక్తిరస్య) అచప్రత్యయేకారలోపములు. సామర్థ్యములేనివాడని యర్థము. అచప్రత్యయాభావమందు అశక్తిః అనియగును. ఇట్లే దుశ్శక్తిః దుశ్శక్తిః ఇత్యాదులనూహింప వలయును.

వివరము—హలిహలిశబ్దములు రెండున్నందున వైకల్పికముగ సచప్రత్యయ విధానములేచున్నను అహలిః అహలిః అనురెండురూపములును సిద్ధించును. అయినను అచప్రత్యయవిధానములేనపుడు అహలిశబ్దము అను రసమాసా న మగును గాన “శేషాద్విభాషా” (896) అను వక్ష్యమాణసూత్రముచే కచప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. అట్టికచప్రత్యయమును వారించుటకై హలిశబ్దాబహుప్రహితకచప్రత్యయము విధింపబడెను. అచప్రత్యయము వైకల్పికమైనను అహలి శబ్దము రసమాసాస్తమేయగును గాన కచప్రత్యయము వారితమగును. అందుచే సూత్రమందు హలిగ్రహణము వ్యర్థముగాదు.

867. నిత్యమసిద్ధ ప్రజామేధయోః. 4-4-122. నిత్యమ్,

అసిద్ధ, ప్రజామేధయోః (సజ్జాదుఃసుభ్యః)

సజ్జాదుఃసుభ్య ఇత్యేవ. అప్రజాః. దుష్ప్రజాః. సుప్రజాః. అమేధాః. దుర్మేధాః. సుమేధాః॥

867. బహుప్రహితములు సజ్జా దుర్ సు వీనికంటెపరములగు ప్రజామేధాశబ్దములకంటె నిత్యముగ అసిద్ధ అనెడుసమాసాస్తప్రత్యయము వచ్చును. అసిద్ధునందికారచకారములిత్సంజకములు. అస్ అనునది మిగులును. అప్రజాః (అవిద్యమానా ప్రజా యస్య) “సజ్జాస్యర్థానామ్” అనువారికముచే సమాసము. అసిద్ధప్రత్యయము. యస్యేతిచ” సూ. చే నాకారలోపము. అప్రజన్ అని

యగును. దీనికంటె సుప్రత్యయము పరమగునపుడు “అత్వసప్తస్య” (426) సూ. చే దీర్ఘమగును. సులోపరుత్వ విసర్గములు. దుష్ప్రజాః (దుర్గతా ప్రజా యస్య) “ప్రాదిభ్యోదాతుజస్య” అనువార్తికముచే సమాసము. అసిద్ప్రత్యయము మొదలగు ప్రక్రియ ఉక్తోదాహరణమందువలె సూహించునది. “ఇదిదుపధస్య” (256) సూ. చే షత్వము. సుప్రజాః అమేధాః దుర్మేధాః సుమేధాః ఈస్థలములందును ప్రక్రియనిచ్చే యూహించునది.

వివ:—అసిద్ప్రత్యయమున అకారము పూర్వమునకు భనంజను సంపాదించుటకై చేయబడినది. కావున సుప్రజసౌ మొదలగురూపములందు “యస్యేతివ” సూ. చే నాకారలోపము సిద్ధమగును. సిచ్చునువిధించినను ప్రథమైకవచనమున రూపభేదమగపడదు.

868. ధర్మాదనిచ్ కేవలాత్. 5-4-124. ధర్మాత్, అనిచ్, కేవలాత్, (బహుప్రీహా)

కేవలాత్పూర్వపదాత్పూర్వ యోధర్మశబ్దస్తదన్తద్బహుప్రీహేరనిచ్ స్యాచ్, కల్యాణధర్మా. కేవలాత్ కిమ్. పరమః సోఽధర్మో యస్యేతి త్రివచే బహుప్రీహా మా భూత్. స్వశబ్దోహీహ న కేవలం పూర్వపదం కిం తు మధ్య మత్వా చాపేక్షికమ్. సందిగ్ధసాధ్యధర్మేత్వాదౌ తు కర్మధారయ పూర్వపదో బహుప్రీహాః. ఏవం చ పరమస్వధర్మేత్వపి సాధ్యేవ, నివృత్తిధర్మా అనుచ్ఛిత్తిధర్మేత్వాదివత్. పూర్వపదం తు బహుప్రీహాణాఽక్షిప్యతే॥

868. కేవలమగు పూర్వపదముకంటె పరమగు ధర్మశబ్దమంతమందు గల బహుప్రీహికంటె అనిచ్ అనుసమాసాస్తప్రత్యయమగును. అనిచ్చున ఇకార చకారములుచ్చారణములు. కల్యాణధర్మా. కల్యాణః ధర్మోయస్య అనివిగ్రహము. ఇవటనీసూత్రముచేననిచ్ప్రత్యయము. “యస్యేతివ” సూ. చే అకార లోపము. కల్యాణధర్మన్ అనియగును. దీనికంటె సుప్రత్యయముచేయునపుడుపదాదీర్ఘ సులోపసలోపములగును.

కేవలాత్ కిమ్. బహుప్రీహిచే పూర్వపదమునకాక్షేపము గల్గును. పూర్వపదశబ్దము సమాసప్రథమావయవమందు రూఢము గాన త్రివచబహుప్రీహియందు దోషములేదని ప్రశ్నాయము. పరమః సోఽధర్మోయస్య అనువిగ్రహమున త్రివచబహుప్రీహియందనిచ్ప్రత్యయమును వారించుటకై పూర్వపదముదకు కేవలాత్తనువిశేషణమావశ్యకము. ఇవట స్వశబ్దము ధర్మశబ్దమునకు పూర్వమందు న్ననీసమాసమున మధ్యమపదమగుటచేనాపేక్షికమగు(ధర్మశబ్దమునుగుఱించి పూర్వమగునుగాన నాపేక్షికమనబడును) పూర్వపదమగునుగాని సమాసపూర్వావయవము కానేరదు. కేవలాత్తనువిశేషణములేనిచోపూర్వపదమెట్టిదై నను ధర్మశబ్దానబహుప్రీహికంటెననిచ్

ప్రత్యయమగుననుర్థమగునుగాన త్రిపదబహుప్రీహియందుననిచ్ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. ఇచట పూర్వపదశబ్దము సమాసప్రథమావయవమందు రూఢమనుటతో ప్రమాణము లేదని యుత్తరాశయము.

“సందిగ్ధసాధ్యధర్మా” మొదలగుప్రయోగములగుపడుచున్నవి. త్రిపద బహుప్రీహియందు పై నిచూపబడినవిధమున కేవలాత్ అనువిశేషణముపలనననిచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించదు గాననిట్టిరూపములెట్లు సాధువులగునను శంకగల్గును. ఇట్లు సమాధానమును చెప్పవలయును :— సందిగ్ధసాధ్యధర్మాఅనునది త్రిపద బహుప్రీహియనిన అనిచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించవీల లేవున్నచట కర్మధారయ సమాసము పూర్వపదముగగల బహుప్రీహిసంగీకరించిన సనిచ్ ప్రత్యయము నిశ్శంకముగనగును. సందిగ్ధశ్చాసాసాధ్యశ్చ అనువిగ్రహమున సందిగ్ధసాధ్యశబ్దములకు ప్రథమమున కర్మధారయమును చేసినపిదప సందిగ్ధసాధ్యపదమునకు ధర్మశబ్దముతో బహుప్రీహినిచేసినచో సందిగ్ధసాధ్యశబ్దము కేవలపూర్వపదమగును గానదానికంటె పరమగు ధర్మశబ్దమంతమునగల బహుప్రీహికి అనిచ్ ప్రత్యయము సిద్ధమగును. సందిగ్ధసాధ్యధర్మా మొదలగురూపములు సాధువులగునని సందిగ్ధసాధ్యధర్మా మొదలగురూపములసాధుత్వముకొఱకు కర్మధారయగర్భమగు బహుప్రీహిసంగీకరించునపుడీరితిలే పరమశ్చాసాస్యశ్చ అనువిగ్రహమున పరమస్యశబ్దములకు మొదటకర్మధారయముచేసి పిదపపరమస్యో ధర్మో యస్య అనువిగ్రహమున బహుప్రీహినిచేసినచో పరమస్యశబ్దము కేవలపూర్వపదమగును గానదానికంటెపరమగు ధర్మశబ్దమంతమందుగల సమాసమునకనిచ్ ప్రత్యయము సిద్ధించుటచే పరమస్యధర్మా అనురూపముగూడ నివృత్తిధర్మా అనుచ్ఛిత్తిధర్మా మొదలగు రూపములవలె సాధువే యగును. బహుప్రీహిచే పూర్వపదమాక్షేపింపబడును. (సమాసమున నవశ్యముగ పూర్వోత్తరపదములుండును గనుకబహుప్రీహిపదముచే పూర్వపదమాక్షేపింపబడును.) అందుచే నూత్రమున శ్రుతముగానందున పూర్వనూత్రములనుండియనువృత్తిలేనందునను పూర్వపదాత్తనునదెట్లు లభించినదని శంకింపవలనుపడదు.

వివ :— సజాతీయమగునది మరియొకటి లేకుండనుండునట్టిది కేవలమనబడును. కావున కేవలపూర్వపదమన మధ్యమపదముగాకుండునదనునరము ఫలించును. నిర్గతా వృత్తిః నివృత్తిః ప్రాదిసమాసము. పిదపనివృత్తిః ధర్మో యస్య అనువిగ్రహమున బహుప్రీహి. అనిచ్ ప్రత్యయము. నివృత్తిధర్మా అనియగును. న ఉచ్ఛిత్తిః అనుచ్ఛిత్తిః సజ్జనమాసము. పిదప బహుప్రీహి. అనిచ్ ప్రత్యయము. అనుచ్ఛిత్తిధర్మా అనియగును. ఈరెండుసలములందును తక్కువదగర్భమగు బహుప్రీహినిచేసినందున నివృత్త్యనుచ్ఛిత్తిశబ్దములు కేవలపూర్వపదములగును గానసనిచ్ ప్రత్యయము సిద్ధించెను. ఇట్లే పరమస్యధర్మా అనుచోటను కర్మధారయ పూర్వపదమగు బహుప్రీహినిచేసినసనిచ్ ప్రత్యయము సిద్ధించుటచే పరమస్యధర్మా అనురూపము సాధుదగునని భావము.

869. జమ్భా సుహరితతృణసోమేభ్యః. 5-4-125. జమ్భా, సుహరితతృణసోమేభ్యః॥

జమ్బేతి కృతసమాసాస్తం నిపాత్యతే। జమ్బో భక్త్య దస్తే చ। శోభనో జమ్బోఽస్య సుజమ్భా। హరితజమ్భా। తృణం భక్త్యం యస్య తృణమివ దస్తాయస్యేతి వా తృణ జమ్భా। సోమజమ్భా। స్వాదిభ్యః కిమ్। పతితజమ్భాః॥

869. సూత్రమున జమ్భా అనునదిచేయబడినసమాసాస్తప్రత్యయము (అనిచ్) గలదై నివతినపబడినది. సు హరిత తృణ సోమ వీనికంటె పరమగు జమ్భాశబ్దముంతమందుగల బహుప్రీహికంటెననిచ్ ప్రత్యయమగునని సూత్రార్థము. జమ్భాశబ్దమునకు భక్త్యము (తినుబడివచారము) లేక దంతమథము. సుజమ్భా (శోభనో జమ్బోఽస్య) సుజమ్భాశబ్దముకంటె ననిచ్ ప్రత్యయము. “యస్యేతివ” సూ. చే నకారలొపము. సుజమ్భాను నకారాస్తశబ్దము సిద్ధించును. శోభన మగు భక్త్యముగాని దంతముగాని గలవాడని యర్థము. హరితజమ్భా (హరితః జమ్బో యస్య) అనిచ్చు. తృణజమ్భా. భక్త్యేవాచకమగు జమ్భాశబ్దముతో తృణాశబ్దమునకు సమాసమగునపుడు తృణం జమ్బోఽస్య అనువిగ్రహమును చెప్పవలయును. తృణము భక్త్యముగగలవాడని యర్థము. దంతవాచకమగు జమ్భాశబ్దముతో తృణాశబ్దమునకు సమాసమగునపుడు సామానాధికరణ్యముకొఱకై తృణాశబ్దమునకు తృణసదృశమందు లక్షణనంగీకరింపవలయును. కాన తృణమివ జమ్భాః అస్య అనివిగ్రహమును చెప్పవలయును. తృణమువంటి దంతములుగల వాడని యర్థము. సోమజమ్భా (సోమజివ జమ్భాః యస్య) సోమశబ్దమునకు చంద్రుడని యర్థము. చంద్రునివలె స్వచ్ఛములైన దంతములుగలవాడని యర్థము. సూత్రమున సుహరితతృణసోమేభ్యః అనుపదము లేనిచో వీనికంటెభిన్నములగు పదములకంటె పరమగు జమ్భాశబ్దముంతమందుగల బహుప్రీహికిని అనిచ్ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. అట్లైన పతితజమ్భాః (పతితః జమ్బో యస్య) ఇత్యాదు లందు ననిచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించెడిని.

870. దక్షిణేర్మా ఇబ్బయోగే. 5-4-126. దక్షిణేర్మా, ఇబ్బయోగే॥

దక్షిణే ఈర్మం ప్రణం యస్య దక్షిణేర్మా మృగః। వ్యాధేన కృతప్రణ ఇత్యర్థః॥

870. ఇబ్బదన వ్యాధుడు. (వేటకాడు) వ్యాధునిసంబంధమందు దక్షిణేర్మా అనుననిచ్ ప్రత్యయాస్తమగుబహుప్రీహి నివతినపబడినది. దక్షిణేర్మా (మృగః) దక్షిణే ఈర్మం యస్య అనివిగ్రహము. నిపాతసముపలన పృథికరణములైనను దక్షిణేర్మాశబ్దములకు బహుప్రీహి. అనిచ్చు. అకారలొపము. ఈర్మమన ప్రణమని (దెబ్బ) యర్థము. మూలమున ప్రణమలనునది ఈర్మాశబ్దమునకు విపరణ

మని గ్రహించునది. కుడిప్రక్కన వ్యాధునిచే చేయబడిన వ్రణముగల మృగము (లేడి) అనియర్థము.

వివ :— లబ్ధియోగమును సూచించుటకు “వ్యాధేనకృతవ్రణ ఇత్యర్థః” అని చెప్పబడినది. లబ్ధియోగే అనుటచే లబ్ధునిచేగాక వ్రణము రోగాదులచేకలిగిన దైనపుడు దక్షిణేర్థః అనియే యగును.

871. ఇచ్ కర్మవ్యతిహరే. 5-4-127. ఇచ్, కర్మవ్యతిహరే॥

కర్మవ్యతిహరే యో బహుప్రహీనస్తస్మాద్విచ్ స్యాత్స
మాసాస్తేః కేశాకేశి ముపలాముసలి॥

871. కర్మవ్యతిహరమందలి బహుప్రహీకంట ఇచ్ అనుసమాసాస్త ప్రత్యయముగను. కేశాకేశి. ఇచట “తత్రతేనేడమ్” (850) సూ. చే కర్మవ్యతిహరమందు బహుప్రహీనమానము. ఇచ్ ప్రత్యయము. ఇచ్ ప్రత్యయము తిష్ఠదు ప్రభృతిగణమున పతింపబడుటచే తదస్తమవ్యయాభావమై అవ్యయముగను. ఇచ్లే మాసలాముసలి అనునదియును.

872. *ద్విదఙ్ఘాదివృశ్చ. 5-4-128. ద్విదఙ్ఘాదిభ్యః, చ, (ఇచ్)

తాదర్థ్యే చతుర్థ్యషాః ఏషాం సిద్ధ్యర్థమిచ్ ప్రత్యయః
స్యాత్. ద్వో దణ్డో యస్మిన్ ప్రహరణే తద్విదఙ్ఘి ప్రహ
రణమ్. ద్విముసలి. ఉపయాహస్తే॥

872. ద్విదఙ్ఘాదిభ్యః అనునది తాదర్థ్యచతుర్థ్యస్తము. ద్విదఙ్ఘాదిగణ పతితములగు ద్విదఙ్ఘి ద్విముసలి మొదలగురూపములు సిద్ధించుటకై ఇచ్ ప్రత్యయముగను. ద్విదఙ్ఘి మొదలగురూపములందు కేశాకేశి మొదలగురూపములందువలె కర్మవ్యతిహరము సమానానుపూర్వీకములగుపదములులేకున్నను బహుప్రహీనమానము సమాసాస్తమగుచిచ్ ప్రత్యయము నిపతింపబడినది. ద్విదఙ్ఘి ద్వో దణ్డో యస్మిన్ ప్రహరణే అనివిగ్రహము. నిపాతనమువలన సమాసము ఇచ్ ప్రత్యయమునగును. కర్మవ్యతిహరము లేనందున పూర్వపదమునకు దీర్ఘముమాత్రము రాదు. (రెండుకట్టలుగల ప్రహరణము) ద్విముసలి. ద్వే ముసలే యస్మిన్ అని విగ్రహము. పూర్వమునకువలె ప్రక్రియ నూహించునది. ఉభాహస్తే. ఉభయాహస్తే. ఉభాహస్తా యస్మిన్ ప్రహరణే అనివిగ్రహము. “ఉభయోఽన్యత్ర” అనువచనముచే నిత్యముగ ప్రాప్తించునయచ్ ప్రత్యయము నిపాతనమువలననిచట

* ద్విదఙ్ఘి ద్విముసలి ఉభాఞ్చలి ఉభయాఞ్చలి ఉభాదన్తి ఉభయాదన్తి ఉభ హస్తే ఉభయాహస్తే ఉభాకర్తి ఉభయాకర్తి ఉభాపాణి ఉభయాపాణి ఉభాబాహ ఉభయాబాహ ఏకపది ప్రోష్ణపది అధ్యపది సపది నికుచ్యకర్ణి సంహతపుచ్ఛి అస్తే వాసి ఇతిద్విదఙ్ఘాదిః॥

వికల్పముగనగును. కాన రెండురూపములగును. పూర్వపదమునకు దీర్ఘముకూడ విపాతనమువలన సిద్ధించినదే యనిగ్రహించునది.

873. ప్రసమ్యం జానునోః. 5-4-129. ప్రసమ్యమ్,
జానునోః, జ్ఞః॥

అథ్యం పరయోర్జానుశబ్దయోర్జూదేశః స్యాద్భహ
ప్రీహాః ప్రగతే జానునీయస్య ప్రజ్ఞః సంజ్ఞః॥

873. ప్రసమ్ పీనికంఠపరములగు జానుశబ్దములకు బహుప్రీహి యందు జ్ఞ అనునాదేశమగును. ప్రజ్ఞః (ప్రగతే జానునీయస్య) “ప్రాదిభ్యోదాతు జస్య” అనువార్తికముచే సమాసము. సంజ్ఞః (సంజ్ఞతే జానునీయస్య) కలసికొనిన మోకాళ్లుగలవాడని యర్థము.

వివ :— జానుశబ్దమొకటేయైనను “ప్రసమ్యమ్” అనుపదపదమందలి ద్విత్యమునాశ్రయించిగాని యర్థగతమైనద్విత్యమునాశ్రయించిగాని జానునోః అని ద్వీవచననిర్దేశము చేయబడినది. జ్ఞ అనునదియాదేశమనిస్పష్టముగ తెల్పుట ద్వీవచననిర్దేశమునకు ఫలము. అనగా జానునోః అనిద్వీవచనాదుమునువిడిచి జానునః అని యేకవచనాస్తమును నిర్దేశించిన “ప్రత్యయః” “పరశ్చ” అనునధికారములవలన జానునః అనునది పంచమ్యస్తమునుటకును వీలుండుటచే జ్ఞ అనునది ప్రత్యయమగునని యూహించుటకవకాశము కలుగును. ద్వీవచనాస్త నిర్దేశమున్నచో స్థానషష్ఠిత్యము స్ఫుటమగును కాన జ్ఞ అనుదానిని ప్రత్యయమనుట కవకాశము కలుగదనియోశయము.

874. ఊర్వాద్విభాషా. 5-4-130. ఊర్వాత్, విభాషాః (జాను
నోః, జ్ఞః)

ఊర్వజ్ఞః ఊర్వజానుః॥

874. ఊర్వశబ్దముకంటె పరమగు జానుశబ్దములకు బహుప్రీహియందు వికల్పముగ జ్ఞ అనునాదేశమగును. ఊర్వజ్ఞః — ఊర్వజానుః (ఊర్వే జానునీయస్య) ఆదేశము ప్రవర్తించునపుడు ఊర్వజ్ఞః అనియు లేనపుడు ఊర్వజానుః అనియు రూపములగును.

875. ధనుషశ్చ. 5-4-132. ధనుషః, చః (అనట్)

ధనురస్తస్య బహుప్రీహారణజాదేశః స్యాత్. శార్ఙ్గ
ధన్వా॥

875. ధనుషః అనుదానిని బహుప్రీహారి విశేషణముగజేయుటచే తదస్త విధి కలుగును. ధనుశ్శబ్దము స్తమందుగల బహుప్రీహిసమాసమునకనజాదేశమగును. అనజాన జకారమిత్సంజ్ఞకము. అకారముచ్చారణార్థము. శార్ఙ్గధన్వా (శార్ఙ్గం ధను

ర్యస్య) అనడాదేశము జీతగుణచేననాదేశమగును. కాన శార్దూధనున్ అనుచోట సకారమునకాదేశమగును. పిదప యడాదేశముచే శార్దూధన్ అనురూపము సిద్ధించును. దీనికంటె సుప్రత్యయము పరమగునపుడు దీర్ఘులగును.

వివ :— శృష్ట్యేదమ్ అనువిగ్రహమున శృష్టశబ్దముకంటె “తస్యేదమ్” అను సూ. చే నడ్ ప్రత్యయమునుచేసిన శార్దూశబ్దము సిద్ధించును కొమ్ముతోచేయబడినదని యర్థము. శార్దూధన్ అనురూపమువలె ద్విధన్వా మొదలగురూపముల సూహింపవలయును.

876. వా సంజాయామ్. 6-4-133. వా, సంజాయామ్. (ధనుషః, అనజ్)

శతధన్వా. శతధనుః॥

876. ధనుశ్శబ్దాంతమగు బహుప్రీహీకి సంజయందు వికల్పముగ వసడాదేశమగును. శతధన్వా. శతధనుః। శతధన్వా అనునది బహునాక రాజానకు సంజః॥

877. జాయాయా నిజ్. 5-4-134. జాయాయాః, నిజ్॥

జాయాప్రస్య బహుప్రీహీర్షిజాదేశః స్యాత్॥

877. జాయాశబ్దము ప్రమందుగలబహుప్రీహీకి నిజ్ అనేది యాదేశమగును. ఆదేశమున జకారమిత్యంజకము.

వివ :—ప్రత్యయః పరశ్చ అనుసధికారములందు పరింపడినను నిజ్ జీతగుణవలననాదేశమగునని యాశయము.

878. లోపో వ్యోర్వలి. 6-1-66. లోపః, వ్యోః, వలి॥

వకారయకారయోర్లోపః స్యాద్వలి. పుంవచ్చావః। యువ

తిర్జాయా యస్య యువజానిః॥

878. వచ యచ వ్యో తయోః=వ్యోః వకారయకారములని యర్థము. పల్ ప్రత్యాహరపర్వము పరముగనున్నపుడు వకారయకారములకు లోపమగునని సూత్రార్థము. యువజానిః (యువతిః జాయా యస్య) “జాయాయా నిజ్ సూ. చే యకారముపై ఆకారమునకు నిజాదేశము. ఈసూత్రముచే యకారలోపము. యువతి శబ్దమునకు “త్రియాః పుంవత్” సూ. చే పుంవచ్చావముచే యువజానిః అనురూపమగును. యౌవనవతి భార్యగాగలవాడని యర్థము.

879. గన్తస్యేదుత్పాతిసుసురభివ్యః 5-4-135. గన్తస్య.

ఇత్, ఉత్పాతి.... .భ్యః॥

ఏభ్యో గన్తస్య ఇకారోఽస్తాదేశః స్యాత్। ఉన్యనిః। పూతిగన్తిః। సురభిగన్తిః। (వా) గన్తస్యేత్తే తదేకాప్రగ్రహణమ్। ఏకాస్త ఏకదేశఇవ అవిభాగేన లక్ష్యమాణ ఇత్యర్థః॥

సుగన్ధి పుష్పం సలిలం చ | సుగన్ధివ్యాయుః | నేహ | శోభనా
గన్ధాః ద్రవ్యాణ్యస్య సుగన్ధః ఆపణికిః ||

879. ఉద్ పూతి సు సురభి పీనికంటె పరమగు గన్ధశబ్దమునకు బహు ప్రహియందికారమస్తాదేశమగును. సమాసాస్తాః అనునదికాం మువలన “ఆదేః పరస్య” అనుపరిభాష యచట ప్రవర్తించును. ఉద్గన్ధిః (ఉద్గతో గన్తో యస్య) వ్యాపించిన సువాసనగలదని యర్థము. పూతిగన్ధిః (పూతిః గన్తో యస్య) ఇకరా దేశము. దుర్వాసనగలదని యర్థము. సుగన్ధిః (శోభనో గన్తో యస్య) సురభిగన్ధిః (సురభిః గన్తో యస్య) పీనికన్నిటిని వాయువు విశేష్యము.

(వా) తదేకాన్తగ్రహణమ్ (తస్య ఏకాన్తః = తదేకాన్తః, తస్యగ్రహణమ్ = తదేకాన్తగ్రహణమ్) తచ్ఛబ్దముచే విశేష్యము (బహుప్రీత్యర్థమగు అస్య పదార్థము) గ్రహింపబడును. విశేష్యమగుపదార్థముతో నిభిన్నముగనగపడు సర్థమును బోధించుగన్ధశబ్దమునకేనూత్రమునగ్రహణమని వార్తికార్థము. గుణసముదాయమేగుణీయమనుతమున గుణముగుణితంటె పేరుగనగపడునగా? కావున గుణవాచకమగు గంధశబ్దమునే యచట గ్రహింపవలయునుగాని ద్రవ్యవాచకమును గ్రహింపవలదని ఫలితమగును. గంధశబ్దముగుణబోధకము గుణబోధకముగనున్నదనియాశయము. సుగన్ధి (పుష్పం సలిలం చ) శోభనః గన్ధః యస్య తత్ అనివిగ్రహము. పుష్పముగాని సలిలముగాని విశేష్యమగును. పుష్పాదులందు గన్ధము పేరుగనగపడును. కానిచట గన్ధశబ్దమునకేకారాదేశము ప్రవర్తించును. సుగన్ధిః (వాయుః) వాయువునందలి గంధము పేరుగనగపడును గాననిచటనికారా దేశమగును. సుగన్ధః (ఆపణికిః) శోభనః గన్ధాః (ద్రవ్యాణి) యస్య అనివిగ్రహము. ఇచ్చోట గన్ధశబ్దము చందనాదిద్రవ్య (గుణి) వాచకము. ఆపణికుడు (చందనాదిసుగంధద్రవ్యములనమ్మివాడు) విశేష్యము. వర్తకునికంటె గన్ధశబ్ద వాచ్యములగు చందనాదిద్రవ్యములు పేరుగనగపడుచుండుటచేనిచటనికారాదేశము ప్రవర్తించును.

వివ :— పూర్వోత్తరసాహచర్యమునలగునికారమాదేశమే యగును. మూలమున శోభనః అనునది సు అనుదానిరీ వివరణము. గన్ధాః అనుపదమునకు ద్రవ్యాణి అనునది వివరణము. “గన్ధస్తు సౌరభే సృత్యై గన్ధకేగర్వతేశ్యయోః | సవివ ద్రవ్యవచనో బహుత్వే పుంసీ చ స్మృతః” అనుకోశమువలన పుంలింగము, బహువచనాస్తమునగు గన్ధశబ్దము ద్రవ్యవాచకమగునని తెలియునది.

880. అల్పాఖ్యాయామ్. 5-4-136. (గన్ధస్య. ఇత్)

సూపస్య గన్తో లేశో యస్మిన్స్తత్ సూపగన్ధి ఛోజ
నమ్ | పుస్తగన్ధి | గన్తో గన్ధిక అమోదే లేశే సంబన్ధగర్వ
యోరితి విశ్వః ||

880. అల్పాభ్యామమ్ అనుచోటనల్పశబ్దమల్పత్వబోధకము. లేక వాచకమని యర్థము. లేకాంతముగు గన్తశబ్దమునకు బహుప్రీహియందికారమనాదేశమగునని సూత్రార్థము. సూపగన్తి. (సూపస్య గన్తో యస్మింస్తత్) బోజనము. ఇచట గన్తశబ్దములేకబోధకమగుటచే నికారమనాదేశమగును. అల్పమగు సూపముగల బోజనమని యర్థము. ఘృతగన్తి (ఘృతస్య గన్తో యస్మింస్తత్) స్వల్పమగు ఘృతముగలబోజనమని యర్థము. గన్తశబ్దమల్పవాచకముగనున్నదనువిషయమున విశ్వకోశము ప్రమాణముగజూపబడెను. "గన్తో గన్తక అమోదే లేకే సంబంధ గర్వయోః.

వివ:- వ్యధికరణములగు సూపగన్తపదములకు బహుప్రీహియాసూత్రముచే నికారాదేశవిధానమువలన సాధువగును. మూలమున లేక: అనునది గన్తపద వివరణము.

881. ఉపమానాచ్చ. 5-4-137. ఉపమానాత్, చ। (గన్తస్య. ఇత్)

పద్యస్యేవ గన్తోఽస్య పద్యగన్తిః॥

881. ఉపమానవాచకమగు పూర్వపదముకంటె పరమగు గన్తశబ్దమునకును బహుప్రీహియందికారమనాదేశమగును. పద్యగన్తిః (పద్యస్యేవ గన్తోఽస్య) పద్యముయొక్క గంధముతో సమానమైనగంధముగలదని యర్థము.

882. పాదస్య లోపోఽ *హస్త్యాదిభ్యః. 5-4-138. పాదస్య, లోపః అహస్త్యాదిభ్యః। (ఉపమానాత్)

హస్త్యాదిపరితాదుపమానాత్పాదస్య పాదశబ్దస్య లోపః స్వాదృశ్యమప్రీహా। స్థానిద్వారేణాఽయం సమాసాస్త్రమ్। వ్యాఘ్రస్యేవ పాదావస్య వ్యాఘ్రపాత్। అహస్త్యాదిభ్యః కిమ్। హస్తిపాదః। కుసూలపాదః॥

882. హస్త్యాదిగణపతితములగు హస్తిన్ కుసూల మొదలగు శబ్దముల కంటె ధిన్నమగునుపమానవాచకముకంటె పరమైన పాదశబ్దమునకు బహుప్రీహియందు లోపమనాదేశమగును. 1 ఈలోపము స్థానిద్వారా సమాసాస్త్రమగును. వ్యాఘ్రపాత్ (వ్యాఘ్రస్యేవ పాదావస్య) పాదశబ్దముయొక్క అకారమునకీసూత్రముచే లోపము. హస్తిపాదః (హస్తిన ఇవ పాదావస్య) కుసూలపాదః (కుసూలస్యేవ పాదావస్య) హస్తికుసూలశబ్దములుపమానవాచకములైనను హస్త్యాదిగణపతితములగుటచేనీలోపము ప్రవర్తించదు.

* హస్తిన్ కుద్దాల లక్ష్మ కుశిర దురుత కబోల కబోలక గడ్డోల గడ్డోలక కబ్బోల కబ్బోలక అజ కబోల జాల గడ్డ మహేలా దాసీ గణికా కుసూల ఇతిహస్త్యాదిః॥

వివ :— 1 లోపమథావాత్మకము. ఇది సమాసమునకన్తావయవమగుట యెట్లు సంభవించునను శంకకు “స్థానిద్వారేణామం సమాసాస్త్యః” అని సమాధానము చెప్పబడెను. లోపస్థానియగులకారము సమాసచరమావయవమగును గాన తత్స్థానమున ప్రవర్తించులోపముగూడ దాసచారమగు సమాసావయవమగునని ధావము. లోపము సమాసాస్తమని యవశ్యమంగీకరింపవలయును. లేకున్న “అదేః పరిస్య” అనుపరిభాషదేపాదశబ్దాదికి లోపము ప్రసక్తమగును. మఱియు వ్యాఘ్రపాత్ మొదలగునవి యను భసమాసాస్తములగును గాన “శేషాద్విధాపా” (896) అను సూ. చే వానికంటె తీవ్రప్రత్యయము ప్రసక్తమగును.

883. * * కుమ్భపదీషు చ. 5-4-139. కుమ్భపదీషు, చ।
(పాదస్య, లోపః)

కుమ్భపద్యాదిషు పాదస్య లోపో తీవ్ర చ నిపాత్యతే త్రి
యాదుః పాదఃపత్ కుమ్భపదీః త్రియాం రీమ్ కుమ్భ
పాదః॥

883. కుమ్భపద్యాదిగణమున పఠింపబడిన కుమ్భపదీ ఏకపదీ మొదలగు బహుప్రీహినమాసములందును పాదశబ్దములోని లకారమునకులోపము (సమాసాస్తము) తీవ్రప్రత్యయము స్త్రీలింగమున నివర్తించబడెను. కుమ్భపదీ (కుమ్భస్యేవ పాదావస్యాః) “పాదఃపత్” (417) సూ. చే పాదశబ్దమునకు పదాదేశము. నిపాతనమువలన లోపము తీవ్రప్రత్యయములగును. స్త్రీప్రత్యయాస్తములు నివర్తించబడుట వలన పుంలింగముననిరాదు. కుమ్భపాదః (కుమ్భస్యేవ పాదావస్యః)

వివ :— కుమ్భపదీషు అనుచోట బహువచనమువలనను గణపాతసాచు ర్థమువలనను కుమ్భపద్యాదులను గ్రహింపవలయును. కుమ్భపద్యాదిగణమునను పమానపూర్వము సంఖ్యాపూర్వమునగు స్థలమందు “పాదస్యలోపః” మొదలగు సూత్రములచే లోపము సిద్ధిమగుచుండనీసూత్రము లోపముననువదించి నిత్యముగ తీవ్రప్రత్యయమునుమాత్రము నివర్తించునని గ్రహించునది. కాననీనిపాతనము “పాదోన్యతరస్యామ్” (480) సూ. చే ప్రాప్తమగు వైకల్పికతీవ్రప్రత్యయమున కపదాదమగును. కుమ్భపద్యాదిగణమున కుమ్భపదీ ఏకపదీ మొదలగు స్త్రీలింగ

* * కుమ్భపదీ ఏకపదీ జాలపదీ మునిపదీ శూలపదీ గుణపదీ శతపదీ సూత్రపదీ గోదాపదీ కలిశపదీ విపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ షట్పదీ దాసపదీ తృదాపదీ శతపదీ విష్ణుపదీ సుపదీ నిష్పదీ ఆర్ద్రపదీ కుణిపదీ కృష్ణపదీ శుచిపదీ ద్రోణిపదీ ద్రుపదీ సూకరపదీ శకృత్పదీ అష్టాపదీ స్థూణాపదీ అపదీ సూచీపదీ ఇతి కుమ్భపద్యాదిః॥

రూపములే పరిపరిచియుటవలననీనిపాతనము స్త్రీలింగమందే ప్రవర్తించునని పరితమగును.

884. సంఖ్యానుపూర్వస్య. 5-4-140. (పాదస్య, లోపః)

పాదస్య లోపః స్యాత్సమాసాన్తో బహువ్రీహాః ద్వి
పాత్ సుపాత్ ||

884. సంఖ్యావాచకము సు ఇవి పూర్వమందుగల పాదశబ్దమునకు బహు
ప్రీహియందు సమాసాన్తమగు లోపమగును. ద్విపాత్ (ద్వైపాదౌ యస్య)
అకారమునకు లోపము. రెండుపాదములుగలవాడని యర్థము. సుపాత్ (శోభనౌ
పాదౌ యస్య).

వివ :— ఉపమానవాచకముకంటె పరముగలేకపోవుటవలన ద్విపాత్
ఇత్యాదులందు “పాదస్య లోపః” సూ. చే లోపమప్రాప్తమగునందని సూత్రమా
రంభింపబడెను.

885. వయసి దస్తస్య దత్తు. 5-4-141. వయసి, దస్తస్య,
దత్తు (సంఖ్యానుపూర్వస్య)

సంఖ్యానుపూర్వస్య దస్తస్య దత్తు ఇత్యాదేశః స్యాద్వ
యసి. ద్విదన్. చతుర్దన్. షట్ దస్తా అస్య షోడన్.
సుదన్. సుదత్తి. వయసి కిమ్. ద్విదస్తః కరీ. సుదస్తః ||

885. సంఖ్యావాచకము సు ఇవి పూర్వమందుగల దస్తశబ్దమునకు వయస్సు
ప్రతీయమానమగునపుడు దత్తు అనునాదేశమగును. ద్విదన్ (ద్వై దస్తా యస్య)
దస్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము. ఆదేశమున ఋకారమిత్సంజ్ఞకము. ఉగిత్తగుటవలన
“ఉగిదచాం సర్వనామస్థానే” (363) సూ. చే నుమాగమము. సులోపసంయోగస్త
లోపములు. సంయోగాస్తలోపమనిర్దమగుటచే సలోపము రాదు. రెండుదంతములు
గలవాడని యర్థము. ఇచట శిశుత్వము గమ్యమానమగుచున్నది. చతుర్దన్
(చత్వరో దస్తా యస్య) దత్రాదేశాదిప్రక్రియనుపూర్వమునకు వలెనూహించునది.
ఇచటను శిశుత్వమే ప్రతీయమానమగును. షోడన్ (షట్ దస్తా అస్య) దత్రా
దేశాదులు. “షష్ఠ ఉత్వం దత్తుదశఘాసూ సరపదాదేః” అనువార్తికముచే ష్టత్వో
త్వములగును. సుదన్ (శోభనా దస్తా యస్య) దత్రాదేశాదిప్రక్రమ నూహించు
నది. సుదత్తి (శోభనా దస్తా యస్యాః) దత్రాదేశము. స్త్రీలింగమున “ఉగితత్పు”
(458) సూ. చే జీవప్రత్యయమగును. సూత్రనూన వయసి అనునది లేకున్న
ద్విదస్తః (ద్వౌ దస్తౌ యస్య) ఏనుగు. ఇచట దస్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము ప్రసక్త
మగును. ఏనుగునకు రెండుదంతములెల్ల పుడునుండును గాన వయోవిశేషమాశబ్దము
వలన ప్రతీయమానము గాకుండుటచే దత్రాదేశము రాదు. సుదస్తః అనుచోటను

వయసి అనుటవలననే దత్రాదేశము వారింపబడును. శోభనములైన దంతములు గలవాడని యర్థము. దీనిచేవయోవిశేషము గమ్యమానముగాదు గాన దత్రాదేశము ప్రవర్తింపదు.

వివ :— సుదన్ అనువానికి బాగుగకలసియున్నదంతములు గలవాడని యర్థమును చెప్పునపుడు బాల్యవయస్సు గమ్యమానమగును.

886. త్రియాం సంజ్ఞాయామ్. 5-4-143. త్రియామ్, సంజ్ఞాయామ్. (దస్తస్య, దత్తు)

దస్తస్య దత్తు స్యాత్సమాసానో బహుప్రీహా. అయో దతీ. ఫాలదతీ. సంజ్ఞాయామ్ కిమ్. సమద నీః

886. త్రిలింగమున బహుప్రీహియందు సంజ్ఞ గమ్యమానమైనపుడు దస్తశబ్దమునకు దత్రాదేశమగును. అయోదతీ. ఫాలదతీ. ఈరెండును సంజ్ఞావిశేషములు. కాన దత్రాదేశము ప్రవర్తించును. త్రిలింగమగుటవలన “ఉగీతశ్చ” సూ. చే జీవప్రత్యయమగును. సమద నీ (సమాః దస్తాః యస్యాః) ఇది బహుప్రీహియైనను త్రిలింగమైనను సంజ్ఞగానందునదత్రాదేశము రాదు. “నాసికోదర” (514) అను సూ. చే జీవప్రత్యయమగును. సూత్రమున సంజ్ఞాయామ్ అనునది లేనిచోవిట్టిస్థలములందునుదత్రాదేశము ప్రసక్తమగును.

887. విభాషా శ్యావాఽరోకాభ్యామ్. 5-4-144. విభాషా, శ్యావాఽరోకాభ్యామ్. (దస్తస్య, దత్తు)

దస్తస్య దత్తు వా బహుప్రీహా. శ్యావదన్. శ్యావదస్తః. అరోకదన్. అరోకదస్తః॥

887. బహుప్రీహియందు శ్యావ అరోక వీనికంటెపరమగు దస్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము వికల్పముగనగును. శ్యావదన్-శ్యావదస్తః (శ్యావా దస్తా యస్య) దత్రాదేశాదిప్రక్రియనూహించునది. కపిశపర్ణముగల దంతములుగలవాడని యర్థము. “శ్యావఃస్యాత్కపిశః” అనునమరమువలన శ్యావశబ్దము కపిశపర్యాయమని తెలియును, దత్రాదేశవికల్పమువలన రెండురూపములగును. అరోకదన్-అరోకదస్తః (అరోకా దస్తా యస్య) చిద్రహితములగు దస్తములుగలవాడని యర్థము.

888. అగ్రాస్తకుద్ధకుభ్రవృషపరాహేభ్యశ్చ. 5-4-145.

అగ్రాస్త.... .భ్యః, చ। విభాషా, దస్తస్య, దత్తు)

ఏభ్యోదస్తస్య దత్తు వా. కుడ్యలాగ్రదన్. కుడ్యలాగ్రదస్తః॥

888. అగ్రశబ్దమంతమందుగలశబ్దము, శుద్ధశుభ్ర వృష వరాహ శబ్దముచే వీనికంటెపరమగు దస్తశబ్దమునకును బహుప్రీహియందు దత్రాదేశమువికల్పముగనగును. కుడ్మలాగ్రదన్ (కుడ్మలాగ్రాణివ దన్తః యస్య) కుడ్మలాగ్ర శబ్దము అగ్రాస్తమగుటచే దస్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము. ఆదేశమురానిపక్షమున కుడ్మలాగ్రదస్తః అనియగును. మొగ్గలవంటిదంతములుకలవాడని యర్థము. ఇతే శుద్ధదన్ - శుద్ధదస్తః, శుభ్రదన్ - శుభ్రదస్తః మొదలగురూపములనూహించునది.

వివ:—అగ్రాస్త అనుచోట అగ్రః=అగ్రశబ్దః అస్తే యస్య అనివిగ్రహమును చెప్పటవలసిన అగ్రశబ్దమంతమందుగలశబ్దమును స్వర్థములించును.

889. కకుదస్యావస్థాయాం లోపః 5-4-146. కకుదస్య.

అవస్థాయామ్, లోపః॥

అజాతకకుత్. పూర్ణకకుత్॥

889. వయస్సు ప్రతీయమానమగునపుడు కకుదశబ్దమునకు బహుప్రీహియందు సమాసాస్తమగులోపమగును. అజాతకకుత్ (అజాతం కకుదమస్య) కకుదశబ్దాస్త్యమునకు లోపము. ఉత్పన్నముకానట్టి కకుదముగలదని యర్థము. కకుదశబ్దమునకు వృషభములయొక్క మూపుర మర్థము. అట్టిమూపురములేనిదనుటచే జాల్యావస్త గమ్యమానమగును. పూర్ణకకుత్ (పూర్ణం కకుదమస్య) యౌవనావస్త ప్రతీయమానమగును. కకుదము జాల్యముననుద్భూతముగాదు, యౌవనముననుద్భూతమై సంపూర్ణమగును.

890. త్రికకుత్పర్వతే. 5-4-147. త్రికకుత్, పర్వతే॥

త్రీణి కకుదాన్యస్య త్రికకుత్. సంజ్ఞాపా పర్వతవిశేషస్య.

త్రికకుదోఽన్యః॥

890. పర్వతవిశేషమర్థమగునపుడు త్రికకుత్ అనుసమాసాస్తలోపము చేయబడిన కకుదశబ్దాస్తబహుప్రీహి నిపతినపబడెను. త్రికకుత్ (త్రీణి కకుదాన్యస్య) ఇది పర్వతవిశేషమునకు సంజ్ఞ. సంజ్ఞాకానపుడు త్రికకుదః అనియగును. లోపముప్రవర్తింపదు. కకుదమన విభరము.

891. ఉద్విభ్యాం కాకుదస్య. 5-4-140. ఉద్విభ్యామ్, కాకు

దస్య. (లోపః)

లోపః స్యాత్. ఉత్కాకుత్. వికాకుత్. కాకుదం తాయ॥

891. ఉద్ వి వీనికంటెపరమగు కాకుదశబ్దముయొక్క అకారమునకు బహు

ప్రీహియందు లోపమగును. ఉత్కాకుత్) ఉన్నతం కాకుదం యస్య) వికాకుత్ (విగతం కాకుదం యస్య) కాకుదమన తాలువు.

882. పూర్వాద్విభాషా. 5-4-149. పూర్ణాత్, విభాషా. (కాకు దస్య లోపః)

పూర్వకాకుత్. పూర్వకాకుదః॥

882. పూర్వశబ్దముకంటెపరమగు కాకుదశబ్దముయొక్క అకారమునకు హ్రస్వప్రీహియందు వికల్పముగ లోపమగును. పూర్వకాకుత్ (పూర్వకాకుదం యస్య) లోపమురానపుడు పూర్వకాకుదః అనియగును.

883. సుహృద్దర్శనౌ మిత్రామిత్రయోః 5-4-150.
సుహృద్దర్శనౌ, మిత్రామిత్రయోః॥

సుదుర్భాగం హృదయస్య హృద్భావో నిపాత్యతే। సు హృన్మిత్రమ్। దుర్హృదమిత్రః। అన్యత్ర సుహృదయః దుర్హృదయః॥

883. బహుప్రీహియందు సు దుర్ పీనికంటెపరమగు హృదయశబ్దము నకు క్రమముగ స్నేహితుడు శత్రువు అనునర్థములందు హృదాదేశమునిపతింప బడెను. సుహృత్ (శోభనం హృదయం యస్య) నిపాతనమువలన హృదయ శబ్దమునకు హృదాదేశము. మిత్రుడని యర్థము. దుర్హృత్ (దుష్టం హృదయం యస్య) శత్రువు. “మిత్రామిత్రయోః” అనియనుటవలన మిత్రుడు అమిత్రుడు అనునర్థములను విడచి మంచిహృదయముగలవాడు అనునర్థములను వివక్షించు నపుడు హృద్భావము రాదు. సుహృదయః దుర్హృదయః అనియగును.

884. ఉరఃప్రభృతిగణమున పరింపబడిన ఉరన్ సర్పిన్ మొదలగు శబ్దములంతమందుగల బహుప్రీహికంటె కవ్ అనునమాసాన్తప్రత్యయము వచ్చును.

884. * ఉరః ప్రభృతిభ్యః కవ్. 5-4-151. ఉరఃప్రభృతిభ్యః, కవ్॥

హృదోరస్కః। ప్రియసర్పిష్కః। ఇహ పుమాన్, అనద్వాన్, పయః, నౌ, లిక్ష్మీరితి ఏకవచనాన్తాని పత్యన్తే। ద్వివచనబహువచనాన్తేభ్యస్తు శేషాద్విభాషేతి వికల్పేన కవ్। ద్విపుమాన్, ద్విపుంస్కః। గ. సూః—అర్థాన్నౌః। అనర్థకమ్। సఞః కిమ్। అపార్థమ్। అపార్థకమ్॥

* ఉరన్ సర్పిన్ ఉపానహ పుమాన్ అనద్వాన్ పయః నౌ లిక్ష్మీః దధి మధు శాలి అర్థాన్నౌః। ఇత్యురఃప్రభృతయః॥

894. ఉరఃప్రభృతిగణమున పరింపబడిన ఉరన్ సర్పిన్ మొదలగు శబ్దములంతమందుగల బహుప్రహితకంటె కష్టమునమాసాస్తప్రత్యయమువచ్చును. కష్టప్రత్యయమున పకారమిత్సంజ్ఞకము. కప్పు తద్ధితమగుటచే కకారమునరీత్యంజ్ఞ రాదు. పూర్వోరస్కః (పూర్వం ఉరః యస్య) కష్టప్రత్యయము. “సోఽవదాచా” (153) సూ. చే విసర్గమునకు సత్వము. విశాలమగు పక్షస్థలముగలవాడని యర్థము. ప్రియసర్పిష్కః (ప్రియం సర్పిర్యస్య) కష్టప్రత్యయము. “ఇణఃషః” సూ. చే విసర్గమునకు షత్వము.

ఉరఃప్రభృతిగణమున పుమాన్ అనద్వాన్ పయః నౌ లక్ష్మీః అను ఏక వచనాస్తములు పరింపబడినవి. కాననేకవచనాస్తములకే యీసూత్రముచే కష్టప్రత్యయము ప్రసరించును. ద్వివచనాస్తములకంటె బహువచనాస్తములకంటె “శేషాద్విభాషా” (896) సూ. చే వివేకల్పికమగు కష్టప్రత్యయమేవచ్చును. ద్విపుమాన్-ద్విపుంస్కః (దౌ పుమాంసౌ యస్య) కష్టప్రత్యయమువచ్చునపుడు “సంపుంకానాం సోఽవత్తవ్యః” అనువార్తికముచే సత్వము ప్రసరించును. ద్విపుంస్కః అనియగును. పక్షమందు ద్విపుమాన్ అనియగును. ఇట్లే పయః నౌ మొదలగుశబ్దములయొక్క ద్వివచనాస్తములకంటె వైకల్పికకష్టప్రత్యయము సూహింపవలయును.

(గ. సూ.) సజ్జా కంటెపరమగు అర్థశబ్దమంతమందుగల బహుప్రహితకంటె కష్టప్రత్యయమగును. అనర్థకమ్ (అవిద్యమానోఽర్థో యస్య) “నజ్ఞోఽస్త్యర్థానామ్” అనువార్తికముచే సమాసము. గణసూత్రముచే కష్టప్రత్యయము. అపార్థమ్-అపార్థకమ్ (అపగతః అర్థో యస్మాత్) ఇది అర్థశబ్దాస్తబహుప్రహితయైనను సజ్జాపూర్వకముగాకపోవుటచే నీగణసూత్రమువలననివట నిత్యమగుకష్టప్రత్యయము రాదు. వైకల్పికకష్టప్రత్యయమగును. గణసూత్రమున సజ్ఞః అనుపదములేనిచో నిర్దిష్టలములందును నిత్యకష్టప్రత్యయము ప్రసక్తమగును.

వివః—ఉరఃప్రభృతిగణమున ఉరన్ సర్పిన్ మొదలగు శబ్దములకు విభక్తిరహితములైనవానికే పాఠమగువడుచున్నది. పుమాన్ అనద్వాన్ పయః నౌ లక్ష్మీః అనునవిసూత్రమేకవచనాస్తములుగ పరింపబడినవి. మిగిలినవానిని విభక్తిరహితములనుగవలించి వీనినియేకవచనాస్తములుగ పరిండుటవలన వీనియొక్క ఏకవచనాస్తవ్యము విసక్తితమగును. ఏకవచనాస్తములకంటె నిత్యముగ కష్టప్రత్యయమగునని ఫలితార్థమగును.

895. ఇనః త్రియామ్. 6-4-152. ఇనః త్రియామ్. (కష్ట)

బహుదణ్ణికా నగరీ (ప) అనిసస్యన్గ్రహణాన్యర్థవతా
చాన్యర్థకేన చ తదస్తిధిం ప్రయోజయన్తి. బహువాగ్మికా.
త్రియాం కిమ్. బహుదణ్ణి. బహుదణ్ణికో గ్రామః॥

895. త్రీలింగమున ఇన్ప్రత్యయా సశబ్దమురంట బహుప్రీహాయందు కప్ప్రత్యయమగును. బహుదణ్ణికా (బహువః దణ్ణికః యస్మామ్) దణ్ణిన్ శబ్దమిన్ ప్రత్యయాస్తము. ఈసూత్రముచే కప్ప్రత్యయము. అనేకులగు సన్యాసులుగల నగరి యని యర్థము. (ఐ) అనిసన్మన్....యన్తి. ఈవరిభాష (350) సూత్రమున వ్యాఖ్యానముచేయబడెను. బహువాగ్మికా. వాగస్యాన్తి. అనువిగ్రహమున “వాచో గ్మినిః” (5-2-124) సూ. చే గ్మినిప్రత్యయమగును. గ్మినిప్రతయమున నకారముమీది ఇకారముచ్చారణార్థము. గ్మినిప్రత్యయము తద్ధితమగుటచే “లశక్వ తద్ధితే” (196) సూ. చే గకారమునకిత్సంజ్ఞ ప్రవర్తింపదు. వాచ్ + గ్మిన్ అని యుండ చకారమునకు ఖత్వము. పిదప జశ్త్వము. వాగ్మి అనియగును. మాటకారి అనియర్థము. బహువాగ్మినో యస్మామ్ అనివిగ్రహము. గ్మిన్ప్రత్యయమున ఇన్ను అనర్థకమైనను “అనిసన్మన్” అనుపరిభాషచే గ్మిన్ప్రత్యయము న్నముకూడ ఇన్ ప్రత్యయాస్తముగ గ్రహించబడును. వాస సీసూత్రముచే కప్ప్రత్యయమగును. బహుదణ్ణి-బహుదణ్ణికః (బహువః దణ్ణికః యస్మామ్) గ్రామము. సమాసము త్రీలింగముగాకపోవుటచే సీసూత్రమువలన కప్ప్రత్యయము రాదు. వైకల్పికకప్ ప్రత్యయమగును. త్రియామ్ అనునది సూత్రమున లేకున్ననిబ్బిదోబులందును నిత్య కప్ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును.

896. శేషాద్విభాషా. 5-4-154. శేషాత్, విభాషా, (బహు ప్రీహా, కప్)

అను తనమాసాస్తా చేషాధికారస్థాద్బహుప్రీహాః కప్ వాస్యాత్. మహాయశస్కః మహాయశాః అనుత్తైత్వాది క్షిప్. వ్యాప్రపాత్. సుగన్ధిః ప్రియసుఖః శేషాధికారస్థాత్ క్షిప్. ఉపబహుః ఉత్తపహుర్వా. సపుత్రః తద్వదనా శేషశబ్దోఽనన్వయపరః॥

896. ఇదివరకువిధింపబడిన సమాసాన్తరములతోరహితమయి “శేషో బహుప్రీహాః” అనుశేషాధికారమున విహితమగు బహుప్రీహితంట కప్ప్రత్యయము వికల్పముగనగును. మహాయశస్కః-మహాయశాః (మహాతయశః యస్య) “అనేకమన్యవదార్థే” సూ. చే సమాసము. “అన్యహతిః” సూ. చే. నాత్వము. ఈసూత్రముచే కప్ప్రత్యయము. “సోపదాదౌ” (153) సూ. చే వినన్యమునకు సత్వము. కప్ప్రత్యయమురానివక్షమందు “అత్వసత్వస్యగాఢధాతోః” సూ. చే దీర్ఘము. మహాయశాః।

1. వ్యాప్రపాత్ :- ఇచట “పాదస్యలోపః” సూ. చే సమాసాన్తమగు లోపము విధింపబడినది. 2. సుగన్ధిః :- ఇచట “గన్ధస్యేమత్పూత్రి” సూ. చే నికారము (సమాసాన్తము) విధింపబడినది. 3. ప్రియసుఖః :- “యూత్పారభ్యశాః” సూ. చే నిచట అప్ప్రత్యయమువిధింపబడినది. 4. ఉపబహుః సమాసాన్తప్రత్యయములుగలవగుటచేను తనమాసాన్తములు గానందునసీసూత్రము ప్రవర్తింపదు.

సూత్రమున శేషాత్ అనుపదమునకు అనుక్తసమాసాస్తాత్ అనునర్థమును వివరింపకున్న నిట్టిస్థలములందును కవప్రత్యయము ప్రవర్తమగును.

1. ఉపబహువచః :— “సంఖ్యమాప్యయాసన్నా” సూ. చే నిచట బహుప్రీతి. 2. ఉత్తరపూర్వా :— “దిష్వామాన్యస్తరాశే” సూ. చే నిచట సమాసము. 3. సప్తత్రయః :— “తేనసహతి” సూ. చే సమాసము. ఈస్థలములందు శేషాధికారమునజేరనటి సూత్రములచే సమాసములు విధింపబడినవి. అందుచే సిస్థలములందీసూత్రముచే కవప్రత్యయము ప్రవర్తింపదు. శేషాత్ అనుపదమునకు శేషాధికారస్థాత్ (శేషోబహుప్రీతిః అనునధికారమునవిహితము) అనునర్థమును వివరింపనిచో నిట్టిచోటులందునీసూత్రముచే కవప్రత్యయము ప్రవర్తమగును. సూత్రమున శేషాత్ అనుపదమొకమారుచురింపబడినను తన్వాదికముచే అనుక్తసమాసాస్తాత్, శేషాధికారస్థాత్. అనురెండర్థములను బోధించును.

వివః—శేషమన చెప్పబడినదానికంటెభిన్నము. (ఉల్లాదన్యశ్శేషః) ఇంతకుపూర్వము పేరికంటె సమాసాస్తములు చెప్పబడినవో నానికంటెభిన్నమైనది శేషపదార్థము. ఈరీతిగ శేషాత్ అనుపదమునకు అనుక్తసమాసాస్తాత్ అనునర్థము లభించును. “శేషోబహుప్రీతిః” అనునధికారసూత్రములొని శేషపదము “అనేకమన్యపదారే” అనునొక్కసూత్రములొనికేయినువర్తింపును. మిగిలినసూత్రములొనికనువర్తింపదు. కాన “సంఖ్యయా” ఇత్యాదీసూత్రములు శేషాధికారస్థములు గావు.

శేషాత్ అనుపదమునకు శేషాధికారస్థాత్ అనునర్థమునుగూడ వివరింపవలయును. ఒకమారుచురింపబడిన శబ్దమువలన రెండర్థములెల్లు సంభవించునను శంకకు “తన్వాదినా శేషశబ్దోఽర్థద్వయపరః” అని సమాధానము చెప్పబడినది. ఆదిశబ్దముచే ఆవృత్తివి గ్రహింపవలయును. అర్థభేదమున్నను శబ్దభేదములేకుండుట తంత్రమునబడును. “శ్వేతోధావతి” ఇత్యాదులందు శ్వా-ఇతః (శ్వేతః) ధావతి (ఇచ్చటనుండి చుక్కపరుగిడుచున్నది) శ్వేతఃధావతి (తెల్లనివాడు పరుగెత్తుచున్నాడు) అనురెండర్థములును శ్వేతః అనునొకపదమువలననే బోధ్యములగుచున్నవి. ఇట్టిచోటులందు తంత్రము. శేషాత్ అనుపదము తంత్రముచే రెండర్థములను బోధించును. అర్థభేదమున్నపుడు శబ్దభేదముండవలెననుట ఆవృత్తి యనబడును. శబ్దము సమాసమైనను మనమెన్నియర్థములను వివరింపదలచుకొంటేమో అన్నిమారులాశబ్దమునుచురించవలయునని భావము. పర్వతంత్రముచే శబ్దమునుద్యరించును. బోధకు ఆవృత్తిచేతనే బోధ కల్గును.

887. అపోఽన్యతరస్యామ్. 7-4-15. అపః, అన్యతరస్యామ్.

(కపి, హ్రస్వః)

కప్యబిస్తస్య హ్రస్వో వా స్కాత్. బహుమాలకః।
బహుమాలకః। కబిభావే బహుమాలకః॥

897. కప్ ప్రత్యయముపరమగునపుడు అది స్తమునం వికల్పముగ హ్రస్వ మగును. బహుమాలకః-బహుమాలకః (బహ్వ్యః మాలాః యస్య) “త్రియః పుంషత్” సూ. చే పుంషచ్ఛావము. “శేషాద్విభాషా” సూ. చే వికల్పకప్ ప్రత్య యయ. కప్ ప్రత్యయముపరమగునపుడు మాలాశబ్దముబ స్తముగుడవలసినసూత్ర ముచే హ్రస్వము ప్రవర్తించును. బహుమాలకః అనియగును. లేనపుడు బహు మాలకః అనియగును. కప్ ప్రత్యయము వికల్పమగుబిచేనది ప్రవర్తించనపుడు బహుమాలకః అనియగును. “సరపి” సూ. చే హ్రస్వనిషేధము ప్రాప్తించుచుండ హ్రస్వవికల్పమునకై యాసూత్రమారంభింపబడెను.

898. న సంజ్ఞాయామ్. 5-4-155. న, సంజ్ఞాయామ్. (కప్)

శేషాదితి ప్రాప్తః కప్ న స్యాత్సంజ్ఞాయామ్. విశ్వే
దేవా అస్య విశ్వదేవః॥

898. “శేషాద్విభాషా” అనుసూత్రముచే ప్రాప్తమగు కప్ ప్రత్యయము సంజ్ఞయందు రాదు. విశ్వదేవః (విశ్వే దేవా అస్య) ఇని యొకనిని సంజ్ఞ. కాన నీసూత్రము ప్రవర్తించును.

వివ :— “అనన్తరస్య విధిర్యా భవతి స్రవతిషేధో వా” అనుపరిభాషచే నవ్యహితమగు “శేషాద్విభాషా” అనుసూత్రముచే విహితమగు కప్ ప్రత్యయమునే యాసూత్రము నిషేధించును. వ్యవహితములగు “నద్యృతశ్చ” యెవలగుసూత్ర ములచే విధింపబడు కప్ ప్రత్యయమును నిషేధింపదు.

899. ఈయనశ్చ. 5-4-156. ఈయనః, చ। (న, కప్)

ఈయనస్తోతరపదాన్నకప్. బహువః శ్రేయాంసోఽస్య
బహుశ్రేయాన్. గోత్రియోరితి హ్రస్వే ప్రాప్తే. (వా)
ఈయస్తో బహుప్రీహేర్నేతి వాచ్యమ్. బహ్వ్యః శ్రేయ
స్యోఽస్య బహుశ్రేయసీ. బహుప్రీహేరిమ్. అతిశ్రేయసిః॥

899. ఈయన్ ప్రత్యయా స్తము తరపదముగాగల బహుప్రీహారంబు కప్ ప్రత్యయము రాదు. బహుశ్రేయాన్. శ్రేయన్ శబ్దమియన్ ప్రత్యయా స్తము. బహువః శ్రేయాంసః అస్య అనివిగ్రహము. “శేషాద్విభాషా” సూ. చే ప్రాప్త మగు కప్ ప్రత్యయమిసూత్రముచే నిషేధింపబడెను.

“ప్రాతిపదికగ్రహణే లింగవిశిష్టస్యాఽపి గ్రహణమ్” అనుపరిభాషచే సూత్రముననీయన్ గ్రహణమువలన త్రిప్రత్యయా స్తమగునీయన్ స్తము (శేనుసీ) గూడ గ్రహింపబడును. శ్రేయసీశబ్దముతో బహ్వ్యః శ్రేయస్యః అస్య

అనువిగ్రహమున సమాసముచేయునపుడు “గోత్రియోరుపసర్జనస్య” (680) సూ. చే ప్రాప్త్యము ప్రాప్తమగుచుండ :— (వా) ఈయసో.... వావ్యమ్. ఈయసో ప్రత్యయాస్తమగు బహుప్రహితకంటపరమగు త్రిప్త్యయమునకు ప్రాప్త్యము రావనిచెప్పవలయును. ఈవార్తికముచేనిచట శ్రేయసీకబ్ధమునకు ప్రాప్త్యము రాదు. బహుశ్రేయసీ అనియగును. ఇచట “సద్యతశ్చ” సూ. చే ప్రాప్తిండు కవప్రత్యయమీసూత్రముచేనిషేధింపబడినది. అతిశ్రేయసిరి (శ్రేయసీమతిత్రాస్త్యః) ఇది తత్పురుషము. వార్తికమున బహుప్రహితః అనుపదములేనిచోనిట్టిచోలులందును ప్రాప్త్యనిషేధము ప్రసక్తమగును.

వివ !— పూర్వసూత్రమును యీసూత్రమును కలిపి “సంజేయసోః” అని యొకేసూత్రముచేయక వేరుయోగమును చేయుటవలన నీసూత్రముచే నిత్యము (సద్యతశ్చ) వైకల్పికమునగు (శేషాద్విభాషా) కవప్రత్యయము నిషేధింపబడునని గ్రహించునది.

900. పన్థితే బ్రాతః. 5.4-157. పన్థితే, బ్రాతః. (స, కవ)

పూజితేఽర్థే యో బ్రాత్యకబ్ధస్తదన్తాన్న కవ స్సాత్.
ప్రశస్తో బ్రాతా యస్య ప్రశస్తబ్రాతా. సపూజనాదితి నిషేధస్తు బహుప్రహా సక్యజ్ఞోరితి ప్రాగేవేతి వక్ష్యతే. పన్థితే కిమ్. మూర్ఖబ్రాత్యకః॥

900. పూజింపబడు సోదరుని బోధించు బ్రాత్యకబ్ధమంతమందుగల బహుప్రహితకంట కవప్రత్యయము రాదు. ప్రశస్తబ్రాతా (ప్రశస్తో బ్రాతా యస్య) ఉత్తముడైన సోదరుడు గలవాడనియర్థము. “సద్యతశ్చ” సూ. చే ప్రాప్తమగుకవప్రత్యయమీసూత్రముచేనిషేధింపబడినది. “సపూజనాత్” (959) దీనికివ్యాఖ్యానము సమాసాస్తవకరణమున చేయబడును) సమాసాస్తవిషేధకమగునీసూత్రము. “బహుప్రహా సక్యజ్ఞోః” అనుసూత్రమునకు పూర్వముననున్న సూత్రములందే ప్రవర్తించునని చెప్పబడును. కాన “బహుప్రహా సక్యజ్ఞోః” అనుసూత్రముతమ వాతనుండు “సద్యతశ్చ” సూ. చే విహితమగు కవప్రత్యయమును వారించుటకై యీసూత్రమావశ్యకమగును. మూర్ఖబ్రాత్యకః (మూర్ఖో బ్రాతా యస్య) “సద్యతశ్చ” సూ. చే కవప్రత్యయము. మూర్ఖకగుసోదరుడుగలవాడని యర్థము. ఇచట బ్రాత్యకబ్ధము పూజితుడగుసోదరుని బోధింపదు. కాన నీసూత్రముచేనిచట కవప్రత్యయనిషేధము ప్రవర్తించదు. పన్థితే అనుపదములేనిచోనిట్టిచోలులందును నిషేధము ప్రసక్తమగును.

901. నాడీతత్యోః స్వాత్. 5.4-159. నాడీతత్యోః, స్వాత్.
(స, కవ)

స్వాళ్లే యా నాడీత స్త్రీశబ్దా తదనాత్ కవ స స్వాత్ ।
 బహునాడీః కాయః । బహుత స్త్రీకీవా త స్త్రీర్తమనీ । త్రీ
 ప్రత్యయాస్తత్వాభావాద్ధ్రీస్యో స । స్వాళ్లే కీమ్ । బహునాడీ
 కః స్తమ్యుః । బహుత స్త్రీకా వీణా ॥

901. స్వాంగవాచకములగు నాడీ త స్త్రీ శబ్దములంతమందుగల బహుప్రీహి కంటె కవప్రత్యయము రాదు. బహునాడీః (బహ్వ్యుః నాడ్యో యస్య) శరీరము. ఇచటి నాడీశబ్దమునకు నరమని యర్థము. నరములు ప్రాణిసములగుటచే నాడీశబ్దము స్వాంగవాచకమగును. ఈవిషయమును సూచించుటకే కావ్యః అనువిశేష్యము చూపబడెను. “గోత్రీయోపసర్జనస్య” సూ. చే నాడీశబ్దమునకు ప్రహస్యము. “సద్యోతశ్చ” సూ. చే ప్రాప్తమగు కవప్రత్యయమీసూత్రముచే నిషేధింపబడెను.

బహుత స్త్రీః । త స్త్రీ శబ్దమునకును నరమనియే యర్థము. త స్త్రీ శబ్దముచట స్వాంగవాచకమని సూచించుటకు గ్రీవాశబ్దము ప్రయోగింపబడెను. త స్త్రీ శబ్దము పీఠయొక్క తీగయందును ప్రసద్దమగుటచేనిచటి త స్త్రీ శబ్దమియర్థముగలదికాదని తెల్పుటకు “త స్త్రీర్తమనీ” అనుసర్జనిర్దేశము చేయబడెను. ఈసూత్రముచే కవప్రత్యయమునకు నిషేధము. త స్త్రీ శబ్దముకంటె “అవిత్తాస్త్రాతస్త్రిక్య ఈః” అను ఉదాదిసూత్రముచే విధింపబడు ఈ ప్రత్యయమువలన త స్త్రీ శబ్దము సిద్ధించెను. త స్త్రీ శబ్దము త్రీప్రత్యయాస్తము గాకపోవుటవలన “గోత్రీయోః” సూ. చే ప్రహస్యము రాదు.

బహునాడీకః (బహ్వ్యుః నాడ్యుః యస్య) స్తంభము విశేష్యము. ఇచట నాడులు (గీతలు) ప్రాణిసములు గాకపోవుటచేనిచట నాడీశబ్దము స్వాంగవాచకము గాదు. అందుచేసీసూత్రమువలన కన్నిషేధము ప్రప ర్తింపదు. “సద్యోతశ్చ” సూ. చే కవప్రత్యయము. బహుత స్త్రీకా (బహ్వ్యుః త స్త్ర్యుః యస్యాస్యా) పీఠ విశేష్యము. ఇచటిత స్త్రీశబ్దమునకు తీగలని యర్థము. కాన త స్త్రీ శబ్దము స్వాంగ వాచకము కానేరదు. ఈసూత్రముచే కవప్రత్యయనిషేధము ప్రప ర్తింపదు. సూత్రమున స్వాళ్లే అనుపదములేనిచో బహునాడీకః బహుత స్త్రీకా మొదలగువాని కంటె కవప్రత్యయనిషేధము ప్రస క్తమగును.

902. నిష్ప్రవాణిశ్చ. 5-4-160. నిష్ప్రవాణిః, చ ।

కబిభావోఽత్ర నిసాత్యతే । ప్రహర్వాద్యయతేర్లుట్ ।
 ప్రవాణి తస్తువాయశలాకా । నిర్గతా ప్రవాణ్యస్య నిష్ప్ర
 వాణిః పటః । సమాప్తవాసః । సవ ఇత్యర్థః ॥

902. నిష్ప్రవాణిః అనుబహుప్రీహిసమాసమున కవప్రత్యయాభావము యాసూత్రముచే నిపతింపబడెను. ప్ర అనునుపసర్గము పూర్వమందుగల పేజ్ (తస్తున న్తనే) ధాతువుకంటె “ప్రోయతే అస్యామ్” (దీనియందునేగుబడును)

అనువిగ్రహమున ల్యుట్ ప్రత్యయముచే ప్రవాణీ అనురూపము సిద్ధించును: ప్రవాణీ శబ్దమునకు సాలివానినేతకట్ట అనియర్థము. నిర్గతాప్రవాణీ అన్య అనువిగ్రహమున సమాసము. ఉపసర్జనప్రాసవ్యము. "సద్యతశ్చ" సూ. చే ప్రాప్తమగు కప్ ప్రత్యయ మీనిపాతనమువలన నివృత్తమగును. వత్తమువిశేష్యము. సమాప్తమగు వాసము (నేత) గలదని సమాసమునకర్థము. సూతనవత్తమనిపలితమగును.

903. సప్తమీవిశేషణే బహుప్రీహా. 2-2-95. సప్తమీవిశేషణే, బహుప్రీహా. (పూర్వమ్)

సప్తమ్యస్తం విశేషణం చ బహుప్రీహా పూర్వం ప్రయోజ్యమ్. కణ్ఠేకాలః. అతఏవ జ్ఞాపకాద్యధికరణవదో బహుప్రీహాః. చిత్రగుః (వా) సర్వనామసంఖ్యయోరుప సంఖ్యానమ్. సర్వశ్వేతః ద్విశుక్లః మిథోఽనయోస్సమాసే సంఖ్యాపూర్వమ్. శబ్దపరవిప్రతిషేధాత్. ద్వ్యన్యః. (వా) సంఖ్యాయా అర్చీయస్యాః ద్విత్రాః ద్వ్యన్వేఽపి ద్వాదశః. (వా) వా ప్రియన్యః గుడప్రియః ప్రియగుడః. (వా) గద్వాదేః పరా సప్తమీ గడుకణ్ఠాః క్వచిన్న. వహేగడుః॥

903. బహుప్రీహిసమాసమున సప్తమీవిభక్త్యస్తము, విశేషణవాచకము, పూర్వమందు ప్రయోగింపదగినవి. కణ్ఠేకాలః (కణ్ఠేకాలోయన్య) సప్తమ్యస్తమగు కణ్ఠే అనుదానికి పూర్వనిపాతము. "అమూర్ధమస్తకాత్వా జ్ఞాదకామే" (475) అను సూ. చే సప్తమికి లుగభావమగును.

సూత్రమున సప్తమీగ్రహణము వ్యధికరణములగు పదములకు కొన్ని చోటులందు బహుప్రీహిసమాసముండుననువిషయమున జ్ఞాపకమగును. వ్యధికరణ పదములకు బహుప్రీహి లేనిచో సమానాధికరణములు ప్రథమాస్తములునగుపదములకే బహుప్రీహియగునుగాన కణ్ఠేకాలః ఇత్యాదులందు బహుప్రీహికి ప్రాప్తియే లేకపోవుటచే సప్తమ్యస్తమునకు బహుప్రీహియందు పూర్వనిపాతముకొఱకు సూత్రమున సప్తమీగ్రహణము వ్యర్థమగును. చిత్రగుః. ఇచటిప్రక్రియయిది పరకు నిరూపింపబడెను. చిత్రపదము విశేషణవాచకమగుటచేనద్దానికి యీసూత్రముచే పూర్వనిపాతము. చిత్రగోశబ్దములు రెండును ప్రథమానిర్దిష్టములగుటవలనగాని విగ్రహమందు నియతభక్తికములగుటవలనగాని రెండిటిలోనేదోయొకదానికి పూర్వనిపాతము ప్రాప్తించుచుండ విశేషణమునకే పూర్వనిపాతముకొఱకు సూత్రమున విశేషణగ్రహణము.

1. వా॥ సర్వనామమునకు సంఖ్యావాచకమునకు బహుప్రీహియందు పూర్వనిపాతమును చెప్పవలయును. సర్వశ్వేతః (సర్వః శ్వేతోయన్య) సర్వశ్వేతశబ్దములు రెండును గుణవాచకములగుటచే విశేష్యవిశేషణభావమును యధేష్ఠముగ జేసికొనవచ్చును. కాన రెండిటిలోనేదోయొకదానికి సూత్రముచే పూర్వనిపాతము

ప్రాప్తించుచుండనీవార్తికముచే సర్వనామసంఖ్యగల సర్వశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమగును ద్విశుక్లః (ద్వై శుక్లై యన్య) ఇచట సంఖ్యావాచకమగు ద్విశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము ఆలోచింపనిచట ద్విశబ్దమునకు సర్వనామమగుటవలననే పూర్వనిపాతము సిద్ధించును. అయినను త్రిశుక్లః ఇత్యాదులందు సర్వనామములు కానట్టి సంఖ్యావాచకములకు పూర్వనిపాతమునకై వార్తికమున సంఖ్యాగ్రహణమావశ్యకము. సర్వనామములకు సంఖ్యావాచకములకును పరస్పరము సమానమగునపుడు సంఖ్యావాచకమునకు పూర్వనిపాతమగును. శబ్దపరవిప్రతిషేధమీవిషయమున హేతువగును. సర్వనామసంఖ్యయోః అనుచోట సంఖ్యాశబ్దము పరమగుటచే “విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్” అనుసూత్రమువలన నద్దానికే పూర్వనిపాతమగును. సర్వనామసంఖ్యయోః అనునొకే వార్తికమున సర్వనామసంఖ్యావాచకములు పాతములైనను పాతక్రమముననుసరించి సంఖ్యాశబ్దముపరమగుటచే నీవిధమగు శబ్దపరత్వమునాశ్రయించి విప్రతిషేధసూత్రము పరిపూరించునని యభిప్రాయము. ఉదాహరణః— ద్వ్యన్యః, ద్విశబ్దాన్యశబ్దములకు సమానము. ద్విశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము. ఈవిప్రకారముగ సంఖ్యావాచకమునకు పూర్వనిపాతమునకై శబ్దపరవిప్రతిషేధము లభించుటకొఱకై “సర్వనామసంఖ్యయోః” అనుద్వంద్వసమాసమున సర్వనామ శబ్దసంఖ్యాశబ్దములలో నల్పార్థమగు సంఖ్యాశబ్దమునకు పరనిపాతముచేయబడినది.

2. వా॥ సంఖ్యావాచకములయొక్క సమాసమందు స్వల్పసంఖ్యను బోధించు శబ్దమునకు పూర్వనిపాతమగును. ద్విత్వాః, ద్వి త్రిశబ్దములలో ద్వి అనునది యల్పార్థవాచకమగుటచే నద్దానికే పూర్వనిపాతమగును. ఈవార్తికము ద్వంద్వ సమాసమందును పరిపూరించును. ద్వాదశ (ద్వై చ దశ చ) ద్వంద్వసమాసము. ద్విశబ్దదశన్ శబ్దములలో నల్పార్థబోధకమగు ద్విశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమగును.

3. వా॥ బహుప్రీహయందు ప్రియశబ్దమునకు చికల్పముగ పూర్వనిపాతమగును. గుడప్రియః ప్రియగుడః (గుడః ప్రియః యన్య) పూర్వనిపాతమగునపుడు ప్రియగుడః అనియు లేనపుడు గుడప్రియః అనియు నగును.

4. వా॥ బహుప్రీహయందు గడు మొదలగు శబ్దములకంటె పరముగ నప్తమ్యస్తము ప్రయోగింపదగును. గడుకణః (గడుః కణే యన్య) “నప్తమీవిశేషణే” సూ. చే నప్తమ్యస్తమగు కణశబ్దమునకు పూర్వప్రయోగము ప్రాప్తించుచుండనీవార్తికముచే పరనిపాతమగును. ఈవార్తికము కొన్నిస్థలములందు ప్రపవర్తింపదు. కానన్నిచోటులందు నప్తమ్యస్తమునకు పూర్వనిపాతమగును. పహేగడుః (పహే గడుః యన్య) నప్తమీ లింగభావము. పైవార్తికమిదట ప్రపవర్తింపదు కానసూత్రముచే పూర్వనిపాతమగును.

నిష్ఠానం బహుప్రీహా పూర్వం స్యాత్. కృతకృత్యః।
(వా) జాతికాలనుభాదిభ్యః పరా నిష్ఠా వాచ్యా। సారజ్ఞజగీ।
మానజాతా। నుభజాతా। ప్రాయికం చేదమ్। కృతకటః।
పీతోదకః॥

904. కృతకృత్యయ కృతకృత్య ముంబు విష్టాసంజ్ఞకములు. ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే తదన్తము గ్రహింపబడును. నిష్ఠాన్తము బహుప్రీహాయందు పూర్వ పరియోగార్థమగునని సూత్రార్థము. కృతకృత్యః (కృతం కృత్యం యేన) కృతే దాచుపుకంటె కృతకృత్య ముంచేసిన కృతశబ్దము సిద్ధించును. కృతశబ్దకృత్యశబ్దములు రెండును క్రియాశబ్దములగుటచే విశేషణవిశేష్యభావము కామచారముగాన రెండిటి లోనేదోయొకదానికి పూర్వనిపాతము ప్రాప్తించుచుండనీసూత్రముచే నిష్ఠాన్తమగు కృతశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము నిధింపబడెను.

(వా) బహుప్రీహాయందు జాతివాచకముకంటె కాలవాచకముకంటెనుభాది శబ్దములందెనుపరముగ నిష్ఠాన్తమునియోగించవలెను. జాతివాచకమునకుదాహరణము:—సారజ్ఞజగీ (సారజ్ఞః జగ్గో యయా) “అస్సాన్తపూర్వవదాన్తా” (512) నా.నే తీర్చి ప్రత్యనుమిగును. జగ్గి అనునది కృతప్రత్యమూర్తము సారజ్ఞశబ్దముజాతి వాచకము. కాలవాచకమునకుదాహరణము:—మానజాతా (మ సో జాతో యస్యాః) నుభజాత్యునకుదా:—నుభజాతా (నుభం జాతం యస్యాః) రవా ర్తికముసార్యత్రికము గాదు. కానకొన్నిచోటులందు జాతి కాల నుభాదులరంటె పూర్వమందును నిష్ఠాన్తము ప్రయోగింపబడును. ఉదా:— కృతకటః (కృతః కటో యేన) కటశబ్దము జాతి వచనమైనను దానిరంటెపూర్వముగనే కృతశబ్దము ప్రయోగింపబడెను. నీతోదకః. ఉదకశబ్దము జాతివాచకమైనను పీతశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమయ్యెను.

905. వాఽహి * తాగ్వాదిభు. 2-2-37. వా, ఆహితాఽగ్వాదిభు। (నిష్ఠా, పూర్వమ్)

అహితాగ్నిః। అగ్వాహితః। ఆకృతిగణోఽయమ్।
(వా) ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యోః। అన్యద్యతః।
నల్లపాణిః। క్వచిన్న। విప్రుతానిః॥

ఇతి బహుప్రీహిః॥

905. ఆహితాగ్వాదిగణమున పఠింపబడిన ఆహితాగ్నిః మొదలగు బహుప్రీహీనమానములందు నిష్ఠాసమునకు వికల్పముగ పూర్వనిపాతమగును. ఆహితాగ్నిః - అగ్వాహితః (ఆహితాః అగ్నయః యేన) ఆహిత అనెడినిష్ఠాన్త

* ఆహితాగ్నిః జాతపుత్రః జాతదస్త్రః జాతశక్రః తై లపీతః మృతపీతః శివభార్యః గతార్థః ఆకృతిగణోఽయమ్। తేన గడుకణ్ఠః అన్యద్యతః దణ్డపాణిః ఇత్యాదిభ్యేయమ్। ఇత్యాహితాగ్వాదిభిః॥

మునకు వికల్పముగ పూర్వవిపాతము. ఇతే జాతదస్త్రైః—దస్త్రజాతః ముదలగురూప
ములనూహింపవలయును. ఆహితాగ్న్యార్దిగణమాకృతిగణము.

(వా) బహుప్రీహీయందు ఆయురవాదకములకంటె పశముగనిహసము,
సప్తమ్యస్తము, ప్రయోగింపదగును. అస్యద్యతః (అసిః ఉద్యతః యేన)
అసిశబ్దమునకు కత్తియని యర్థము గాననిది ప్రహరిణార్థకమగును. ఈవా రికముచే
ఉద్యత అనుర్దాస్తమునకు పరనిపాతము దణ్ణపాణిః (దణ్ణః పాణౌ యస్య) దండ
శబ్దము ప్రహణార్థకమగుటచే సప్తమ్యస్తమగు పాణిశబ్దమునరీవా రికముచే పర
నిపాతము. కొన్నిస్థలములందీవార్థికముచే విధింపబడు పరనిపాతము ప్రవర్తిం
పదు. వివృతాఽసిః (వివృతః అసిర్యేన) అసిశబ్దము ప్రహణార్థకము. వివృత
శబ్దము క్తప్రత్యయాస్తము.

శ్రీః శ్రీః శ్రీః॥

బహుప్రీహీప్రకరణము సమాప్తము.

19. ధ్వన్వప్రకరణము

906. చార్తే ద్వన్వన్వః. 2-2-29. చార్తే, ద్వన్వన్వః॥ (అనేకమ్, సుప్, సమాసః, విభాషా)

అనేకం సుబన్తం చార్తే పరమాసం వా సమన్యతేన ద్వన్వన్వః॥ సముచ్చయన్వాచయేతరేతరయోగసమాహారాణ్మతాః॥ పరస్పరనిరపేక్షస్యానేకస్యైకస్మిన్నన్వయస్సముచ్చయః॥ అన్యతరస్యానుషక్తికత్వేన్వాచయః॥ మిలితానామన్వయ ఇతరేతరయోగః॥ సమాహస్సమాహరః॥ తత్రేశ్వరం గురుంచ భజస్వేతి సముచ్చయే॥ భిక్షమట గాం చానయేత్యన్వాచయే చ న సమాసోఽసామర్థ్యాతే॥ ధవఖదిరా॥ సంజ్ఞాపరిభాషమ్॥ అనేకోక్తేర్హౌత్యపోత్యనేష్టోద్గాతారః॥ ద్వయోర్ద్వయోర్ద్వస్త్వం కృత్వా పునర్ద్వస్త్వే తు హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః॥

906. చితారద్యోత్యమగునర్థమున పరమానములు సనేకములునగు సుబన్తములు ఏకల్పముగ సమపించును, అది ద్వన్వన్వసంజ్ఞగలదగును. సముచ్చయము అన్వాచయము ఇతరేతరయోగము సమాహారము ఇవి చితారద్యోత్యములు. ఒకదాని యపేక్షమరియొకదానికిలేనట్టి యనేకార్థములకొకయర్థమందన్వయమున్నపుడు సముచ్చయముచార్తమగును. పరస్పరనిరపేక్షయననొకటిక్రియయందన్వయించినపిదప మరియొకటిక్రియావృత్తిచేనాక్రియయందన్వయించుట. ఈశ్వరం గురుంచ భజస్వ॥ పరస్పరాపేక్షలేనట్టి యీశ్వరునికి గురువునకును భజనక్రియయందు కర్మగనన్వయముండుటచేనిది సముచ్చయమునకుదాహరణము. రెండువస్తువులలోనొకటిప్రధానమై రెండవది యప్రధానమైనపుడు (అనుషక్తికము-అనుద్దేశ్యము) చక్షణార్థమన్వాచయమనబడును. భిక్షమట॥ గాఢాసయ॥ భిక్షటనము ప్రధానమగుటచేనిది యన్వాచయమునకుదాహరణము. భిక్షకౌరకేగునపుడు మాగణమున గోవుగావించిన తెమ్మనియు గవానయనము లేకున్నను భిక్షకు తప్పకనేగుమనియునీవాక్యమునకర్థము. భిక్షకేగునపుడును వెదకి యావును తెచ్చుట యావశ్యకము గానందున గవానయనమానునుషక్తికము. (అప్రధానము) పరస్పరాపేక్షగలయనేకపదార్థములకు (ఉద్భూతావయవార్థముగలసమాహములకు) ఒకయర్థమందు (ఏకధర్మావచ్ఛిన్నము)

అన్యాయమున్నపుడు చార్వాకతరేతరయోగమగును. సమాహము (అనుష్టుప్తా వయవభేదముగలది) సమాహరము. ఈనాడుగర్భములలో సముచ్చయమందు (ఈశ్వరం గురుం చాభిజన్య) ఆస్వాచయమందును (విశ్వమేరు గాం దానకు) అనేకసుబ్రహ్మణ్యములు చార్వాకమున వర్తమానములుగాకుండుటవలన నేహ్యధావము త్వము లేనందున సమాహరమగును. ఇతరేతరయోగములను సమాహరమందుననేక సుబ్రహ్మణ్యతరేతరములకుండుటచేసమాహరమగును. "సమాహరమేలనమను సముదాయము. ఇది సమగ్రమునవర్తములనుగొనించి విశేష్యమగును. కావుననేయచట సమాసముకంటె ద్విపదపదములవలనసమాహరమగును. ఉదా : — భవఖదితాభిర్ని (సముదాయమునకవయవములగు భవఖదిరములనుభేదిం పుము) సమాహరమున సముదాయము వర్తిపదములనుగొనించి విశేష్యమగును. కావున ప్రధానమగుసముదాయమొక్కటే సమాసబోధ్యమగుటవలననేసమాసము కంటెనెపుడునేకపదము వచ్చును. ఉదా : — సంక్షాపరిభాషమ్ (సంక్షాపరి భాషలసమాహము) ఇతరేతరయోగసమాహరములు సమాసముచే నుత్తములగుట వలన సమాసమున చక్కఱునకు ప్రయోగమువచ్చును. అనేకపదము సమవృత్తిచేసి యనేక సుబ్రహ్మణ్యములకు ద్వస్వముగునుటవలన హోత్వపోత్వ నేష్టు ఉచ్చాత్వ శబ్దములకు ద్వస్వము సిద్ధమగును. "అనక్షముతోద్వస్వే" (926) సూ. చే నుత్తరపదముపరమగునపుడు విధింపఁబడునానానేకము నేష్టుశబ్దమునకే ప్రవ ర్తించెను. హోతపోత్వశబ్దములకు తరపదము పరముగలేనందున నానజా గాదు. ఉత్తరపదమనసమాసచరమోవయవము. హోత్వపోత్వపదములకు, నేష్టు ఉచ్చాత్వ శబ్దములకు, పేరుపేరుగ ద్వస్వముచేసి యాద్వస్వములకు తరుగ ద్వస్వముచేసి సహో హోతాపోతానేష్టోచ్చాత్వః అని యగును. మొదటిద్వస్వములందు హోత్వ నేష్టుశబ్దములకు తరపదము పరమగుటచేనానజా ప్రవర్తించును. ఇదవ ప్రప్రవృత్త మగు ద్వస్వమున నేష్టోచ్చాత్వశబ్దము తరపదమగుటచే పోత్వశబ్దమునకునానజా వచ్చును.

907. * రాజదంతాదిసు పరమ్. 2-2-31. రాజదంతాదిసుపరమ్॥

* రాజదంతాది అగ్రేవణమ్ లిప్తవాసితమ్ సగ్గుముడితమ్ సిత్తసంహృష్టమ్ హృష్టబుంచితమ్ అవక్లిన్నపక్వమ్ అర్బితోష్ణమ్ ఉష్ణగాఢమ్ ఉజాఖలముసలమ్ తండులకిణ్యమ్ దృఢదుపలమ్ ఆరాగ్వాయసబస్తికీ చిత్రధదాప్లీకమ్ అవస్యశ్శూన్యమ్ శూద్రార్యమ్ ప్నితకరాజానావిష్యక్తేనాత్తునో అపీఘ్రతమ్ నారచగమ్॥ ధర్మాదిషూ భియమ్॥ అర్ధరక్తా ధూర్ధా లృతశబ్దో శబ్దా లృతకామో రామార్థా వైచారిమతమ్ గోజవాజమ్ గోపాలధానీపూలానమ్ పూలానరకరిండమ్ సూలపూలానమ్ ఉశీరశీ జమ్ సింహానమ్ చిత్రాస్వాతి భార్యావతి చంపతి జంపతి జామావతి పుత్రవతి పుత్రవభూతేశ్వరూ శిరోఽజమ్ శిరోదాను సర్పిర్మధునీ మధుసర్పిః అద్యంతో అంతాదీ గుణవృత్తివృద్ధిగుణా ఆకృతిగణోఽయంరాజదంతాదిః॥

ఏమ పూర్వప్రయోగార్థం పరంస్యాత్. దస్తానం
రాజా రాజదస్తానం ధర్మాదిష్వనియమాః ఆర్థధర్మాః ధర్మాభ్యాః
దత్తురీ. జమ్బురీ. జాయాపతీ. జాయాశక్తిగ్య దమ్బుహో
జమ్బుపశ్య వా నిపాత్యతే. ఆర్థతిగహోయమ్॥

907. రాజదస్తాదిగణపతితములఁదాయసూత్రములచే పూర్వప్రయోగార్థ
పగునది పరిమన ప్రయోగింపదగును. "ఉపసర్జనమ్" (158) ఇత్యాదిసూత్ర
ములచే ప్రాప్తపదగు పూర్వనిపాతమునకీది యవవాదము. రాజదస్తా (దస్తానం
రాజా) ఇతి "మపనర్జనమ్" సూ. చే దస్తాశక్తిమునక పూర్వనిపాతము ప్రాప్తపదగు
చున్నది. రాజదస్తాదిలందు షష్ఠీతత్పురుషములకు కర్మధారయములకు ద్వస్వము
లగును. పాలములకు ఉపలసనీనూత్రమునంద్వస్వసమాసవిధియొద్దెనును "ఆర్థధర్మా"
ఇత్యాదిలనునునొంది. యావ్రతరక్షమునుపర్యసించబడినదిని తెలియునది. ద్వస్వ
సమాసమున ధర్మాదిశక్తిములవిధియొద్దె పరినిపాతమగుననునియమము ప్రవర్తిం
చును. ఇదిగణసూత్రము. ఆర్థధర్మాః ధర్మాభ్యాః దత్తురీ. జమ్బురీ. జాయాపతీ.
(జాయా చ పతిశ్య) జాయాశక్తిమునకు దమ్ జమ్ అనునాదేశములు గణమున
నిపతింపఁబడినవి. ఆర్థ్యర్థి తమగుటచే పతిశక్తిమునకు పూర్వనిపాతము ప్రాప్తపదగు
చుండనీనూత్రముచే పరినిపాతము. రాజదస్తాదిగణమాకృతిగణము.

908. ద్వస్వే హి. 2-2-32. ద్వస్వే హి. (పూర్వమ్)

ద్వస్వే హిసంజ్ఞం పూర్వం స్యాత్. హరశ్య
హరిహరా॥ అనేకప్రాప్తావేరత్ర నియామోనియమశ్చేదే
హరిగురుహరాః హరిహరగురుహః॥

908. ద్వస్వసమాసమున హిసంజ్ఞకమునకు పూర్వనిపాతమగును. హరి
హరా (హరిశ్యహరశ్య) ద్వస్వమున సమన్వయమానపదములన్నియును ప్రథమాస్త
ములే హరిగురువలెనుపర్యసములగును. కావున పూర్వనిపాతమునకనియమము
ప్రాప్తపదమగుచుండ హిసంజ్ఞకమునకే పూర్వనిపాతమమగునను నియమమునకై
యాసూత్రమారంభింపఁబడెను. (వా) అనేకములకు పూర్వనిపాతము ప్రాప్తపదగు
నిపుటొకదానికే యానియమమగును ఇతరములకు లేదు. హరిగురుహరాః హరిహర
గురుహః హరిగురుశక్తిములకీనియమము ప్రవర్తించును.

909. అజాన్యదస్తమ్. 2-2-33. (ద్వస్వే, పూర్వమ్)

ఇదం ద్వస్వే పూర్వం స్యాత్. చశకృష్ణా. బహుష్య
నియమాః అశ్వంశ్చెన్ద్రాః॥ ఇన్ద్రాశ్వంధాః ఘృన్తాధజాన్యద
స్తం చిప్రతిషేధేన ఇన్ద్రాగ్ని॥

909. అచ్చుఅదియందు హాస్వాకారమస్తమందుగలది యజాన్యదస్తము.
ఇట్టిశక్తిము ద్వస్వమున పూర్వప్రయోగార్థము. ఉదాహరణశక్తిష్టా. అజాన్య

దస్తములనేకములున్నపుడినియమము ప్రవర్తించదు. అశ్వరథేంద్రాః, ఇంద్రాశ్వ రథాః (వా) మినంజ్జకమునకును అజాద్యదస్తమునకును ద్వస్త్వముచేయునపుడు పరమగు "నకాద్యస్తమ్" అనుసూత్రముచే నజాద్యదస్తమునకే పూర్వనిపాతమ గును. ఇంద్రాగ్నిమ్॥

వివ:—“ససౌష్ఠవోదార్యవిశేషశాలినీమ్” అనిభారవిప్రయోగించెను. సౌష్ఠ వోదార్యయోర్యేవిశేషాస్తద్బాలినీమ్ అని యర్థము సౌష్ఠవోదార్యమునుద్వస్త్వమున నీసూత్రముచే నోదార్యశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము ప్రాప్తమగుటచే నీప్రయోగ మెటు సాధుపగునని “సముద్రాత్రాప్తః” (4-4-118) “లక్షణహేతోః క్రియా యాః” (8-2-126) మొదలగుసూత్రనిర్దేశములచే నీపూర్వనిపాతప్రకరణమనిత్య మగుటవలన భారవిప్రయోగము సాధుపగునని తెలియనగును. సముద్రాత్రాప్తను చోటనీసూత్రమును, లక్షణహేతోః, అనుబోటద్వస్త్వేపి అనుసూత్రమునుప్రవ ర్తించఁజేయకుండుటచేనీనిర్దేశములుత్తార్థమున జ్ఞాపకమగును.

910. అల్పాచరమ. 2-2-94. (ద్వస్త్వే, పూర్వమ్)

శివకేశదా 1 ఋతుసక్షత్రాణాం సమాక్షరాణామానుపూ ర్యేణ. హేమస్తశశిరవసనైః కృత్తికారోహిణ్యౌ సమాక్ష రాణాం కిమ్ గ్రీష్మవసనైః 2 లఘుక్షరం పూర్వమ్॥ కుశకాశమ్ 3 అభ్యర్థితం చ॥ తాపసవర్తతా 4 వర్ణానా మానుపూర్యేణ బ్రాహ్మణక్షత్రియవిభూత్రాః 5 క్రాతు ర్జ్ఞాయసః॥ యుదిషిరాద్ధనా॥

910. ద్వస్త్వముననుండు శబ్దములలో స్వల్పమగుసచ్చులుగలది పూర్వ ప్రయోగార్హమగునని సూత్రార్థము. శివకేశదా (అల్పాచరములనేకములున్నపుడు నియమములేదు. శబ్దదుస్తుధివీణాః, వీణాశబ్దదుస్తుధయః) 1 వా॥ సమానమగుసచ్చు లుగల ఋతువాచకములయొక్కద్వస్త్వమందు, సమానమగుసచ్చులుగల సక్షత్ర వాచకములద్వస్త్వమందునుగ్రమము (అనుపూర్వ్యము) ననుసరించి పూర్వనిపాతము చెప్పఁదగును. ఋతువులకు క్రమము ప్రాదుర్భావకృతమనియు సక్షత్రముకలది యుదయకృతమనియును గ్రహించునది. ఉదా:—హేమస్తశశిరవసనైః కృత్తికా రోహిణ్యౌ సమానాచరములనిచెప్పవియెడలగ్రీష్మవసనైః అనుబోటనీసూత్రము ప్రసక్తమగును. 2 వా॥ లఘుక్షరములుగలశబ్దము గుర్వక్షరములు గలశబ్దము ద్వస్త్వముననున్నపుడు లఘుక్షరశబ్దము పూర్వప్రయోగార్హమగును. కుశకాశమ్॥ 3 వా॥ ద్వస్త్వమున శ్రేష్ఠవాచకమునకు పూర్వనిపాతమును చెప్పవలయును. తాప సవర్తతా సాచరమగు వర్తతముకంటె జ్ఞానియగుతాపమడు శ్రేష్ఠుడు. 4 వా॥ ద్వస్త్వమున వర్ణవాచకములు క్రమముననుసరించి పూర్వప్రయోగార్హములగును. బ్రాహ్మణక్షత్రియవైశ్య కూద్రులు వర్ణములు. బ్రాహ్మణాదులకు క్షత్రమము పేద

దులవలన సిద్ధమగును. ఉదా: — బ్రాహ్మణక్షత్రియవిట్తూద్రాః 5 వా॥ జ్యేష్ఠ సోదర వాచకము ద్వస్వమునపూర్వప్రయోగార్హమగును. ఉదా:—ముద్ధిష్ఠిర్బాధనౌ॥

వివ:—అల్పాచారమునుచోట తరప్రత్యయమినిర్దేశమువలన స్వార్థికము గానియతిశయార్థకముగాదని కొందరనిరి. తరబర్తమగునతిశయమిచట వివక్షితమున వివక్షితమున పక్షద్వయము భాష్యమున విచారింపఁబడుటచే పూర్వోక్తవాదము భాష్యవిరుద్ధమని గ్రహించునది. సూత్రమున కుత్సక్తుత్వములయభావముమాత్రము నిపాతనలభ్యమగును. “అజాద్యదస్తమ్య”ను సూత్రము పరములగు, అల్పాచారమ్, లఘుక్షరమ్ మొదలగు వానిచేభాదింపఁబడును. “వాసుదేవార్జునాభ్యాంపున్” (4-3-98) అనుసూత్రనిర్దేశముచేసన్నిధికంటె నభ్యర్థితము పూర్వప్రయోజ్యమని గ్రహింపవలయును.

911. ద్వస్వస్య ప్రాణితూర్య సేనాజ్ఞానమ్. 2-4-2. ద్వస్వః
చ ప్రాణితూర్య సేనాజ్ఞానమ్. (ఏకవచనమ్)

ఏషాం ద్వస్వః ఏకవత్స్యాత్. పాణిపాదమ్. మార్జిక
పాణవికమ్. సమాహారస్యైకత్వాదేకత్వేసిద్ధే నియమార్థమ్
ప్రకరణమ్. ప్రాజ్యజ్ఞాదీనాం సమాహార ఏష యథాస్యాత్ ॥

911. ప్రాణితూర్య సేనాజ్ఞానమ్ = ప్రాణితూర్య సేనాశబ్దములకు ద్వస్వము దీనికల్గబడుముతో షష్ఠితత్పురుషము. అజ్ఞకల్గియు ప్రాజ్యాదులతో ప్రత్యేకము సంబంధించును. అజ్ఞకల్గియు ప్రాణిసేనలవిషయముననయవ బోధకము. తూర్యము విషయముననుపకారకపరము. ప్రాజ్యవయవబోధకమగునొకశబ్దమునకు ద్వస్వము సమ్మవించనందుననితరము ప్రత్యాసత్తిచే ప్రాజ్యవయవమే గ్రహింపదగును. ఇట్లే సేనాద్యవయవకమగు ద్వస్వము నూహించునది. కావుననే ప్రాజ్యజ్ఞములకు ప్రాజ్యజ్ఞములతోనే సేనాజ్ఞములకు సేనాజ్ఞములతోనే ద్వస్వముచేయునపుడు ఏక వద్భావముననర్థము సిద్ధమగును. దీనికి “మార్జికాత్వారోహా” అనుచోటనేకవద్భావ నివృత్తి ఫలమగును. అనువృత్తమగునేకవచనశబ్దము “ఏకంవక్తి” అనువ్యుత్పత్తిచే నేకత్వజ్యగలదానికి బోధకమగును. ఏకవత్తనునది ఫలితార్థము. ప్రాజ్యాద్యవయవములద్వస్వమేకవద్భావమునొందునని సూత్రార్థము. ఇట్టిద్వస్వమేకార్థ బోధకపరిమితివలెనేకవచనాస్తమగునని గ్రహించునది. (సమాహారద్విగువిషయక మగు “ద్విగురేకవచన”మ్యును సూత్రసాహచర్యమువలనవ్యాఖ్యానమువలన నీసూత్రము సమాహార ద్వస్వవిషయకమగునని తెలియదగును) పాణిపాదమ్ (పాణ్యోః పాదయోశ్చ సమాహారః) ఏకవద్భావమువలననేకవచనము, “సనపుం సకమ్” (825) సూ. చే సపుంసకలిజ్ఞమునగును. ఇది ప్రాజ్యజ్ఞములకు దాహరణము. మార్జికపాణవికమ్. మార్జికులు = మద్దెలనువాయించుటయందు నేర్పురులు. పాణవికులు = పణవమునువాద్యవిశేషమును వాయించుటయందు విషణులు. ఇది తూర్వాజ్ఞములకు దాహరణము. రథికాత్వారోహమ్, రథికులు = రథముచే సంచరిం

చువారు. అశ్వారోహణ = గుత్తములనెక్కువారు. ఇది సేనాజ్ఞములకు దాహరణము. సమాహారమే రూపమే గాననచటనేకవద్భావము సిద్ధమగుచుండ సమాహారద్వస్త్వ విషయకమగు నీప్రకరణము నియమార్థమగును, ప్రాణ్యజ్ఞాదులకు సమాహారమందే సమాసమగునుగాని యితరేతరయోగమునలేదని నియమస్వరూపము.

వివ :— 1. ఏకవద్భావప్రకరణము విషయవిభాగముకొఱకగును. ప్రాణ్యజ్ఞాదులకు సమాహారమందే ద్వస్త్వము ఉద్భవయఅదులకీతరేతర యోగమందే ద్వస్త్వము శేషించినవానికుభయమందు ద్వస్త్వమగునవి.

2. సమాహారమందు ప్రాణ్యజ్ఞాదులకే యేకవద్భావమనువిపరీతనియమమును కట్టింపవలనుపడదు. “తిష్యపునర్వస్త్వః” (814) అనుసూత్రమున (బహువచనమునకు ద్వివచనమునుఁ దించునది) బహువచనగ్రహణమిందు మానము. సమాహారమందేకవచనమునకు (ఇదం తిష్యపునర్వస్త్వం = సమాహారద్వస్త్వము) ద్వివచనమును వారించుటకే బహువచనశబ్దము గ్రహింపబడెను. పై జెప్పబడినరీతిని విపరీతనియమము స్వీకరింపఁబడినచో తిష్యపునర్వస్త్వపులకేకవద్భావము ప్రాప్తము గానందున బహువచనగ్రహణము వ్యర్థము గావలయును. కావుననేతత్రప్రకరణ బహిర్భూతములగువానికిని సమాహారద్వస్త్వమగును. ఉత్తరసూత్రములునిట్లే యేకవద్భావనియామకములని గ్రహించునది.

912. అనువాదే చరణానామ్. 2-4-3. అనువాదే చరణానామ్. (ద్వస్త్వః, ఏకవచనమ్)

చరణానాం ద్వస్త్వ ఏకవత్ప్యాత్, సిద్ధస్త్వోపన్యాసే (వా) నేణోరుజ్జీతి చ క్తవ్యమ్. ఉదగాత్కృతకాలాపమ్. ప్రత్యష్టాత్కృతకౌఘమ్॥

912. చరణశబ్దము పేదశాఖలనధ్యయనముచేయువారిని బోధించును. ఇతంప్రమాణములచే సిద్ధమగునర్థమును చార్యసర్వార్థమై యుపన్యసించుట యనువాదమనబడును. శాఖాధ్యేత్యవచకిములద్వస్త్వము సమాహారముచే ననువాదము గమ్యమానమగునపు డేకవద్భావమునొందును (వా) ఉద్భవములగు స్థాధాత్విల్ ధాతుపులప్రయోగమందీసూత్రము ప్రవర్తించునని చెప్పవలయును. ఉదగాత్ కలకాలాపమ్ (కతానాం కాలాపానాం చ సమాహారః) కలప్రోక్తమగు శాఖనధ్యయనముచేయువారు కతులు, కలాపి ప్రోక్తమగు శాఖనధ్యయనము చేయువారు కాలాపులు. ఉదగాత్తనునది ఇణ్ ధాతుప్రకృతికలుజన్తము. కతులయొక్క కాలాపులయొక్క ఉదయమిచటననువదించబడెను. ప్రత్యష్టాత్కృతకౌఘమ్ (కతానాం కౌఘమానాం చ సమాహారః) కతులయొక్క కౌఘములయొక్క ప్రతిష్ఠ యనుపదించఁబడెను. ప్రత్యష్టాత్తనునది స్థాధాతుప్రకృతికలుజన్తము.

913. అధ్వర్యుక్రతురనపుంసకమ్. 2-4-4. అధ్వర్యుక్రతుః, అనపుంసకమ్॥

యజుర్వేదే విహితో యః క్రతుస్తద్వాచినామనపుంసక
లిక్లానాం ద్వ్యన్వయః ఏకవత్సృత్. అర్కాశ్వమేధమ్. అధ్వ
యక్రతుః కీమ్. ఇమవక్రౌ సామవేదే విహితా. అనపుంస
కం కీమ్. రాజసూయవాజపేయే. అర్హ్యాదీమ్.

913. అధ్వయక్రతుః అనుచోట ప్రథమాదిభిః సంబంధాత్కము. అధ్వయ
శబ్దము లక్షణచే యజుర్వేదమును బోధించును. యజుర్వేదమున విధింపబడు
యోగములను బోధించెడి స్త్రీలింగపుంలింగములయొక్క ద్వ్యన్వయమేకవద్భావమునొందు
నని సూత్రార్థము. అర్కాశ్వమేధమ్ (అర్కాశ్వచాశ్వమేధశ్చ చ సమాహారః)
అర్కము అశ్వమేధము యివి యజుర్వేదవిహితములగు క్రతువులు. ఇమవక్రౌ
(ఇమశ్చవక్రశ్చ) ఇవి సామవేదవిహితక్రతువులు. పీనిరేకవద్భావమును వారించు
టకై అధ్వయక్రతుః అనునది యావశ్యకము. రాజసూయవాజపేయే (రాజసూయర
హితవాజపేయం చ) అర్హ్యాదిగణపాతములననినవి పుష్కంసంలింగములునగునని.
ఇవి అనేకవద్భావమా జాతమై అనపుంసకమనునది తాదాశ్చకము.

914. అధ్వయసతో ఏప్రకృష్టాభ్యానామ్. 2. 4. b. అధ్వయసతః,
అవిప్రకృష్టాభ్యానామ్॥

అధ్వయనేన ప్రత్యాసన్నా ఆభ్యా సేహిం తేహిం న్య
న్వయ ఏకవత్సృత్. పదకక్రమకమ్॥

914. అధ్వయసతః ఇది తృతీయార్థాతసిప్రకృష్టమస్తుము. అధ్వయ
సమనచే నన్నికృష్టములగువారిని బోధించుకట్టములయొక్క ద్వ్యన్వయమేకవద్భావము
నొందును. పదకక్రమకమ్ (పదకానాం ప్రమరానాం సమాహారః) పదమునధ్వయ
సమనచేయువారు పదములు. క్రమమునధ్వయసము చేయువారు క్రమకులు. మొదట
మన్త్యములను (సంహితను) చదివి ఏదవ మన్త్యములలోని పదములను పఠించి
ఏదవ నాపదములకు క్రమమును చెప్పును. కానిన పదక్రమములకు ప్రత్యాసత్తి
(సన్నికృష్టము) సిద్ధమగును. పీనిద్వారా పదకక్రమకులకును ప్రత్యాసత్తి లభి
మగును.

విచ : -- అధ్వయసముననుండు ప్రత్యాసత్తి యధ్యేయమందు తద్వారా తద
స్మృతలందునాలోచింపబడునని గ్రహించునది. పదక్రమకట్టములకు తరనూత్రముచే
నేకవద్భావము సిద్ధమగుటచేనీసూత్రము తనధ్యేయపురుషవాచకములందే ప్రవ
ర్తించును.

915. జాతర ప్రాణినామ్. 2. 4. c. జాతరః, అప్రాణినామ్॥

ప్రాణివర్ణ్యజాతివాచినాం ద్వ్యన్వయ ఏకవత్. భావశక్కులి.
ప్రాణినాన్తు విభజితాః. ప్రవ్యజాతియూనామేవ. నేహ.

రూపరసాః గమనాకుఞ్చనేః జాతిప్రాధాన్యవివాయమేక
వద్భావః॥ ద్రవ్యవిశేషవివక్షయాం తు బదరామలకాని॥

915. జాతిః అనుచోట ప్రథమ షష్ట్యర్థకము. ప్రాణిభిన్నమగు జాతిని బోధించుకబ్బములయొక్క ద్వైత్వమేకవద్భావమునొందును. ఉదా:-ధానశక్కురి (ధానశ్చ శక్కురిశ్చ తాసాం సమాహారః) విభీక్షాద్రాః॥ ఈకబ్బములు ప్రాణి వాచకములగుటచేనిచటనేకవద్భావమును వారించుటకై "అప్రాణిసమ్" అనునది యావశ్యకము, అప్రాణినామనునది పర్యుదాసము. ప్రాణిభిన్నము ప్రాణిసదృశ మునగుదానిని (జాతిని) బోధించును. పర్యుదాసముచే ప్రాణిభిన్నద్రవ్యజాతి వాచకములే ఇచట జాతిపదముచేగ్రహించబడును. ధానశక్కురికబ్బములట్టిద్రవ్య జాతివాచకములు. రూపరసా (గుణజాతివాచకములు) గమనాకుఞ్చనే (క్రియా జాతివాచకములు) ఈద్వైత్వములందేకవద్భావమునువారించుట అప్రాణినామనుచోట పర్యుదాసాశ్రయజమునకు ఫలము. అప్రాణినామనుపర్యుదాసముచే జాతివాచకము లకునునునర్థము లభించుచుండనతిరిక్తజాతిగ్రహణము జాతిప్రాధాన్యమందే యీ సూత్రమునకు ప్రవృత్తిని బోధించును. వ్యక్తివిశేషమునువివక్షింపక జాత్యాశ్రయ సకలవ్యక్తులను బోధించుట జాతిప్రాధాన్యమనబడును. వ్యక్తివిశేషము వివక్షిత మగునపుడీయేకవద్భావము ప్రవర్తించదు. ద్రవ్యవిశేషవివక్షయన నియతమగు ద్రవ్యమునుబోధింపనిచ్చు. బదరామలకాని (బదరాణ్యామలకాని చ) ఇవి ఫలత్వ మును వ్యాప్యజాతివాచకములు. ఆరణ్యకములగు బదరాదిబోధకములగుటచేనిచటి బదరాదికబ్బములు నియతములగు వ్యక్తులను బోధించును గానజాత్యాశ్రయములగు సకలవ్యక్తులను బోధింపవు కావున జాతికి ప్రధాన్యములేనందుననేకవద్భావము ప్రవర్తించదు.

916. విశిష్టలిజ్ఞో నదీ దేశోఽగ్రామాః. 2-4-7. విశిష్ట లిజ్ఞః. నదీ, దేశః. అగ్రామాః (ద్వైత్వః, ఏకవచనమ్)

గ్రామపర్వసదీదేశవాచినాం భిన్నలిజ్ఞానాం సమాహారే ద్వైత్వ ఏకవత్ప్యతే॥ ఉద్భవచ్చ ఇదావతీ చ ఉద్భేదావతీ॥ గజ్ఞా చ శోణశ్చ గజ్ఞాశోణమ్॥ కురవశ్చ కురుక్షేత్రం చ కురుకురుక్షేత్రమ్॥ భిన్నలిజ్ఞానాంకీమ్॥ గజ్ఞాయమునే॥ మద్ర కేకయాః॥ అగ్రామాః కీమ్॥ జామృపం సగరమ్॥ శాలా కీనీ గ్రామాః॥ జామృపశాలాకీన్యా॥

916. విశిష్టలిజ్ఞః నదీ దేశః పినిలోనేకవచనముషష్ట్యర్థకము బహు త్వార్థకముగూడనగును. విశిష్టలిజ్ఞః అనునది బహుప్రీహి (విశిష్టం లిజ్ఞంయేషాం) విశిష్టమన భిన్నము. విభిన్నలిజ్ఞములుగలవని యర్థము. నదీ=నదీవాచకానామ్. దేశః=దేశవాచకానామ్. నదీకబ్బముచే సదములకునుగ్రహణము. కావునవిచట భిన్నలిజ్ఞకములగుట సమ్మతించును. సూత్రమున రెండువాక్యములనూహించునది.

గ్రామవాచకభిన్నములు భిన్నలింగకములునగు నదీనదవాచకములద్వస్త్వమేకపద్భావమునొందును, గ్రామవాచకభిన్నములు భిన్నలింగకములునగు దేశవాచకములద్వస్త్వమేకపద్భావమునొందునని. దేశశబ్దమునకుమనుష్యవాసయోగ్యములగుస్థలములర్థము. వాక్యభేదమువలన నదీవాచకదేశవాచకములకు సమాహారమే యునెడివియిమము లేదని సిద్ధమగును. కావున గజ్ఞాటరుక్షేత్రే అనుచోటనేకపద్భావము ప్రవర్తించుదు. నద్యవయవకద్వస్త్వమునకుదాహరణములు. ఉద్యోరావతి (ఉద్యోః = నదవిశేషము, ఇదావతి = నదీవిశేషము) ఇద్లే గజ్ఞాళోఽమ్. అనుచోటనేకపద్భావము నూహించునది. దేశవాచకద్వస్త్వమునకుదాః— టురుటరుక్షేత్రమ్ (కురువశ్చ టురుక్షేత్రం చాసయోస్సమాహరః) గజ్ఞాయమునే. మద్రకేకయాః ఇవి సమానలింగకములద్వస్త్వములు. విశిష్టలింగః అనువిశేషణములేనిచోటనేకపద్భావము ప్రవర్తమగును. “అగ్రామాః” అనుచోటగ్రామశబ్దమునకు గ్రామావయవకద్వస్త్వమని యర్థము. చంపబ్యుదానములేనిచో జామ్బవతాకీన్యో (జామ్బవం, సగరీయో చాకీన్యో. గ్రామః) ఇచోటనేక పద్భావము ప్రవర్తమయ్యెడిది॥

917. ఊద్రజస్తుచః. 2-4-8. (ద్వస్త్వః, ఏకపదచిహ్నం)

ఏషాం సమాహారే ద్వస్త్వ ఏకపత్వాత్. యాతాలిక్షమ్.
అనకులాత్ ఊద్రజస్తుచః॥

917. ఊద్రజస్తుపులససల్పపరిమాణముగల జస్తువులు. ఊద్రజస్తువాచకములద్వస్త్వమేకపద్భావమునొందును. యాతాలిక్షమ్ (యాతానాలిక్షణాం చ సమాహరః) అల్పపరిమాణముగల దోహయెనలు ముంగినవరకు ఊద్రజస్తుపులనబడును.

విచ :— ఊద్రజస్తుపులెవ్వి యనువిషయమునమతభేదములు గలవు. ఏము కలులేనివని కొందఱు, అల్పపరిమాణముగలవని కొందఱు, అధికమగు స్థితి గలవని కొందఱు, ముంగినయవధిగల చిన్నజస్తుపులనిమరికొందరునుచెప్పిరి (ర్థాః॥ ఊద్రజస్తురస్థిస్సౌధథవా ఊద్ర ఏవయః శతం వా ప్రసృతౌ యేషాం శేషిదానకులాచపి) యాతాలిక్షమనునదిసర్వపక్షసాధారణమగునుదాహరణము.

918. యేషాం చ విరోధశ్శాశ్వతికః. 2-4-9. యేషాం, చ, విరోధః, శాశ్వతికః॥

ఏషాం ప్రాగ్వత్. అహినకులమ్. గోవ్యామ్రమ్. కాకో బాకమిత్యాదౌ పరత్వాద్విభాషావృక్షమృగేతి ప్రాప్తం చ కారేణ బాధ్యతే॥

918. ఇచట విరోధశబ్దమునకు వైరముని యర్థము. శాశ్వతికమనస్వాభావికము (నిత్యము) స్వాభావికమగు వైరముగలవానిని బోధింపబట్టములద్వస్త్వమేక

పద్భావమునొందును. అహనిమిలమ్ (అహీనాం నమి లానాం చ సమాహారః) గోవ్యాఘ్రమ్ (పశుద్వస్త్వము) కాకోయాఠమ్ (శకినిద్వస్త్వము) ఈరెందుసలము లందు పరమగుటచే "విధాషావృక్ష" (921) నూ. చే విహితమగు వికల్పితైరపద్భావము ప్రాప్తమగుచున్నది. సూత్రములోని చకారము వాక్యభేదముచేనేపద్భావమునే రెమిగ విధించును. ఈపునర్విధానముచే పరమగు వికల్పము దాధింపఁబడును. కావున నుద్దాహరణములందు నిర్వైరపద్భావమే ప్రసరించును.

వివ :— ఇట్టి వైరమే విరోధపదార్థమనుటవలన సహసవస్థానరూప మగు విరోధముగల ఛాయాతపములద్వస్త్వమేకపద్భావమునొందదు. ఛాయాతపా! వైరము స్వాభావికముగావలయుననుటవలన తాత్కాలిక వైరముగలవానియొక్క ద్వస్త్వమేకపద్భావమునొందదు. చేవాసురా! చేపులకు రాక్షసులకునమృతమువిషయమై వైరముగల్గినది గానినముద్రచుభనచేళలో వైరములేదుగదా! కావుననది నిత్యముగాదు.

919. హూద్రాణామనిరవసితానామ్. 2-4-10. హూద్రాణామ్.
అనిరవసితానామ్॥

అనిహిష్యతానాం హూద్రాణాం ప్రాగ్వత్. తజ్జయస్కారమ్.
రమ్. పాత్రాద్యహిష్యతానాం తు చణ్డాలమృతపాః॥

919. నిరవసితులన పాత్రమునుండి బహిష్యతులు. ఎవరిచే భుజింపఁబడినపాత్రము స్మృతులందు విధింపబడు సంస్కారముచేనైన శుద్ధిగలదికాదో యట్టివారు పాత్రబహిష్యతులనబడుదురు. చండాలాదురిట్టివారగుదురు. అనిరవసితానామనునిషేధమువలననిచట హూద్రశబ్దము వ్రాహ్మణ్యవృత్తియవైశ్యులరంధ్రభిన్నులగుమనుష్యులను బోధించును గానిహూద్రత్వజాతిగలవారినిహూత్రము బోధింపదు. బహిష్యతులు గానట్టిహూద్రులను బోధించుశబ్దముల ద్వస్త్వమేకపద్భావమునొందునని సూత్రార్థము. తజ్జయస్కారమ్ (తజ్జం చాయస్కారాణాం చ సమాహరః) అనిరవసితానామనుటచే పాత్రబహిష్యతులగు చణ్డాలాదులబోధించు శబ్దములకితరేతరయోగద్వస్త్వముగూడనగును. చణ్డాలమృతపాః॥

920. * గవాశ్వప్రభృతీని చ. 2-4-11,

* గవాశ్వమ్ గవావికమ్ గవైడకిమ్ అదావికమ్ అజైడకిమ్ కుబ్జవామనమ్ కుబ్జకిరాతమ్ పుత్రపౌత్రమ్ శ్వపక్షాలమ్ శ్రీకుమారమ్ దాసీమాణవకమ్ శాటిపాటికమ్ శాటిప్రచ్ఛదమ్ శాటిపట్టికమ్ ఉష్టభరమ్ ఉష్టశశమ్ మూత్రశశృతమ్ మూత్రపురీషమ్ యక్రస్మేదః మాంసశోణితమ్ దర్భశరమ్ దర్భపూతికమ్ అర్జునశరీషమ్ అర్జునపురుషమ్ తృణోలపమ్ దాసీదానమ్ కుటిరుటమ్ భగవతీ భగవతమ్ ఏతేగవాశ్వప్రభృతయః॥

యథోచ్చరితాని సాధూని స్యుః। గవాశ్వమ్। దాసీదాస
మిత్యాది॥

920. గవాశ్వప్రభృతీని = గవాశ్వమ్ ప్రభృతి దేహం తాని అని విగ్రహము. గవాశ్వశబ్దము మొదలుగగల సమాహరద్వ్యములు గణముననేరీతిగ పరింపఁబడినవో యవి యాతీతిగనే సాధువులగునని యర్థము. గవాశ్వమ్ (గవామశ్వానాం చ సమాహరః) ఇచట "విభాషావృక్ష" (921) సూ. చే ప్రాప్తమగు వికల్పమును బాధించి నిత్యైకవద్భావము నిపతింపఁబడెను. "యథోచ్చరితాని" అనుటచలనగణమున గవాశ్వమని పరింపఁబడుటచే గోశబ్దమునరహితాదేశము వచ్చునపుడే యీ సూత్రము ప్రవ రించును. అవజాదేశాభావవృక్షమందు తరసూత్రముచే వికల్పమగును. గోశ్వమ్। గోశ్వాః। దాసీదాసమ్। ధానిపాతనమ్ "పుమాన్ త్రియా" (938) సూ. చే ప్రాప్తమగునేరీతమను బాధించును.

921. విభాషా వృక్షవృగతృణధాన్యవృక్షానవశుకశున్య
శ్వబిడబిహుద్వాపరాధరో త్తరాణామ్. 2-4-12. (ద్వ
స్వః)

వృక్షదీనాం సప్తానాం ద్వస్వః అశ్వబిడచేత్యాదిద్వస్వ
త్రయం చ ప్రాగ్యద్వా। వృక్షదౌ విశేషాణామేవ గ్రహ
ణమ్। వృక్షన్యగ్రోధమ్। వృక్షన్యగ్రోధాః। రురువృషకమ్।
రురువృషతాః। కుశకాశమ్। కుశకాశాః। ప్రీహియవమ్। ప్రీహి
యవాః। దధిపుతమ్। దధిపుతే। గోమహిషమ్। గోమహి
షాః। శుకబిడమ్। శుకబిడాః। అశ్వబిడమ్। అశ్వబిడబౌ
పూర్వాపరమ్। పూర్వాపరే। అధరో త్తరమ్। అధరో త్తరే॥
భలసేనావనస్పతిమృగశకునిప్రద్రణస్తుధాన్యతృణానాం బహు
ప్రకృతిరేవ ద్వస్వ ఏకవదితి వాచ్యమ్॥ బహుదా దామల
తాని చ బహుదామలకమ్। "జాతిరప్రాణినామి" త్యేకవద్భా
వః। నేహ బహుదామలకే। రధికాశ్వారోహాష్ట వృక్షన్యగ్రోధాః।
ఇత్యాదివిభాషావృక్షేతి సూత్రేయేఽప్రాణిన స్సేషాం గ్రహ
ణం జాతిరప్రాణినామితి నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పార్థమ్। పశు
గ్రహణం హస్త్యశ్వాశిమ సేనాశ్వానిత్యే ప్రాప్తే। మృ
గాణాం మృగైరేవ శకునీనాం రైరేవోభయత్ర ద్వస్వః।
అన్యైస్తు సహేతరేతరయోగవివేతి నియూహార్యం మృగ
శకునిగ్రహణమ్। ఏవం పూర్వాపరమధరో త్తరమిత్యపి।
అశ్వబిడబిగ్రహణం య పక్షే నపుంసకర్వాప్తమ్। అన్యథా
పరత్వాత్పూర్వపదశ్వబిడబిమితి స్యాత్॥

821. పృక్ష మృగ తృణ దాన్య వ్యజ్జన పశు శకుని పీనియొక్క ద్వస్త్వము, అశ్వబడబ ఘర్వాపర అధరోత్తర ఈ ద్వస్త్వత్రయమును వై కల్పితైకవద్భావమునొందును. సూత్రమున షష్ఠి విషయభేదముచేర్చిన్నమగును. పృక్షాదులేదంటి విషయము ననవయవాపయవిభావము, అశ్వబడబాదివిషయమున తాదాత్మ్యముషష్ఠ్యర్థము. పృక్షాద్యవయవకద్వస్త్వము అశ్వబడబాదిరూపమగు ద్వస్త్వము అనియునర్థము ఫలితమగును. ఇచట పృక్షాదిశబ్దములేదును తత్త్వద్విశేషములను బోధించును గాని స్వరూపాదులను బోధింపవు. ప్లక్షన్యగ్రోఽమ్ అనునది మొదలు శుకబిళాః అనునది యస్తమందుగలవి క్రవముగనుదాహరణములు. అశ్వబడబమ్ మొదలగునవి సూత్రోక్తద్వస్త్వత్రయమునకుదాహరణము. (వా) ఫలసేనా.....వాచ్యమ్॥ ఇది యేకవద్భావప్రకరణమునకు నియమమును బోధించువచనము. ఇందలి వనస్పతి శబ్దముకోశోక్తమగు విశేషార్థమును బోధింపక పృక్షములన్నిటిని బోధించును. ఫలము సేనాజ్ఞము పృక్షము మృగము శకుని త్రిద్రజస్తువుదాన్యము తృణము పీనిని బోధించుశబ్దములయొక్క ద్వస్త్వము బహువచనానాస్తావయవకమగునపుడే, తత్తత్సూత్రములచే విహితమగునేకవద్భావమునొందునని వచనార్థము. ఏకవచనాస్తద్వివచనానాస్తావయవకద్వస్త్వమునకురాచని ఫలితమగును. బహుప్రకృతిః=బహువః=బహువచనాస్తాః. ప్రకృతిః=కారణం యస్య అనివిగ్రహము ఉదాః— బదరాసులకిమ్ (బదరాణామామలకానాం చ సమాహరః) “జాతిరప్రాణినమ్॥ (915) సూ. చే నేకవద్భావము. బదరామలకే (బదరం చామలకం చ) మొదలగు చోటులందేకవచనాస్తద్వివచనాస్తమలకేతరేతరయోగద్వస్త్వమే ప్రవర్తించును. “విభాషాపృక్ష”అనుసూత్రముననప్రాణులగు పృక్షమృగతృణదాన్యవ్యజ్జనములు “జాతిరప్రాణినమ్”ను సూత్రముచే పీనికి నిత్యైకవద్భావము ప్రాప్తమగుచుండ ఏకల్పమును విధించుటకు గ్రహింపబడినది తెలియవగును. హస్త్యశ్యాదులు సేనాజ్ఞములగుటచే వానిద్వస్త్వమందు “ద్వస్త్వశ్చ” (911) సూ. చే నిత్యైకవద్భావము ప్రాప్తమగుచుండ దానినిబాధించి దైకిల్పితైకవద్భావమగుటకై యాసూత్రమున పశుపదము గ్రహింపబడినది. మృగవాచకములకు శకునివాచకములకును “చార్థద్వస్త్వః” సూత్రముచేతనే సమాహరద్వస్త్వవికల్పము సిద్ధమగుచుండ సీసూత్రమున పశుశకుని గ్రహణమునకేమి ఫలమను శిష్యులకు “మృగాణామృగై రేవ....గ్రహణ” మను గ్రంథముచే సమాధానమునుజెప్పుచున్నాడు. అర్థముః— మృగవాచకములకు మృగవాచకములతోనే సమాహరమందునితరేతరయోగమందును ద్వస్త్వమగును. ఉదాః— గోమహిషమ్। గోమహిషాః। ఇట్లే శకునివాచకములకును శకునివాచకములతోనే సమాహరమందు నితరేతరయోగమందును ద్వస్త్వమగును. ఉదాః— శుకబిళమ్। శుకబిళాః। మృగవాచకములకితరములతోగాని శకునివాచకములకన్యములతోగాని యితరేతరయోగద్వస్త్వమేగానిసమాహరద్వస్త్వము లేదనునియమము గాదగు సూత్రమునమృగశకునిగ్రహణమని తెలియునది. (చురశుళాః) ఘర్వాపరమ్। అధరోత్తరమ్। పీనియొక్కగ్రహణముగూడ నియమార్థమే. పూర్వశబ్దము

నకపరశబ్దముతోనే యధరశబ్దమునకు తరశబ్దముతోనే సమాహరేతరయోగద్వ్యస్వములు పూర్వాపరమ్. ఇత్యాదులు దాహరణములు. తదితరములతోనితరేతరయోగద్వ్యస్వమే యగును. (పూర్వోక్తరే) అశ్వబడబడునునది పశుద్వ్యస్వమగుటచే వికల్పము సిద్ధమగుచున్నది గాని సమాహరద్వ్యస్వపక్షమున నపుంసకలిజముకొఱకు సూత్రముననశ్వబడబడబడుము గ్రహింపఁబడెను. లేనిచో సమాహరమందు “ససపుంసకమ్” (825) సూత్రప్రాప్తమగు నపుంసకత్వమును జాధించి పరమగు “పూర్వపదశ్వబడబా” (817) సూత్రముచే పరపదలిజమే ప్రవర్తించెడివి. అశ్వబడబడగ్రహణసామర్థ్యమువలన “పూర్వపదశ్వబడబా” అనునది జాధింపఁబడుననియు “పూర్వపదశ్వబడబా” అనుసూత్రమితరేతరయోగద్వ్యస్వమందు సావకాశమగుననియును గ్రహించునది.

922. విప్రతిషిద్ధం చానధికరణవాచి. 2-4-18. విప్రతిషిద్ధం, చ, అనధికరణవాచి. (విభాషా)

విరుద్ధానామద్రవ్యవాచినాం ద్వ్యస్వ ఏకవద్యా స్యాత్. శీతోష్ణమ్, శీతోష్ణే. వైకల్పికస్సమాహరద్వ్యస్వశ్చార్థేద్వ్యస్వ ఇతి సూత్రేణ ప్రాప్తః స విరుద్ధానాం యది భవతి తస్మాదద్రవ్యవాచినామేవేతి నియమార్థమిదమ్. తేన ద్రవ్యవాచినామితరేతరయోగ ఏవ. శీతోష్ణే ఉదత్తే స్తః. విప్రతిషిద్ధం కిమ్. నన్దకపాఞ్శునౌ. ఇహ పాక్షికస్సమాహరద్వ్యస్వో భవత్సేవ॥

922. విప్రతిషిద్ధమ్ = పరస్పరవిరుద్ధమ్. ఇచటసహసవస్థానరూపమగు విరోధమును (తలనియొకచోటనుండటంబు) గ్రహింపవలయును. అద్రవ్యవాచకములకిట్టి విరోధమే సంభవించును గానివైరరూపమగునది సంభవించకుండుటయందు గారణము. అధికరణమున ద్రవ్యము. విరుద్ధార్థప్రతిపాదకములు ద్రవ్యభిన్నవాచకములునగు శబ్దములయొక్క ద్వ్యస్వము వైకల్పికవచ్చావముగలదగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— శీతోష్ణమ్, శీతోష్ణే. ఇవి గుణవాచకములు. ఇట్టివానికి “చార్థేద్వ్యస్వః” సూత్రముచేతనే సమాహరద్వ్యస్వము వికల్పముగ ప్రవర్తించుట వలననేకవచ్చావ వికల్పము ప్రాప్తమగుచుండనీ సూత్రము నియమార్థమగును. విరుద్ధార్థకములకు సమాహరద్వ్యస్వమగుచోనద్రవ్యవాచకములకే యగునని నియమస్వరూపము. ఈనియమమువలన పరస్పరవిరుద్ధములగు ద్రవ్యములను జోధించెడి శబ్దములకితరేతరయోగమే యగును. శీతోష్ణే (ఉదత్తే) చల్లనినీరు వేడినీరు అవి యర్థము. సూత్రమున విప్రతిషిద్ధపదములేనియెడల “చార్థేద్వ్యస్వః” సూ. చే సమాహరేతరేతరయోగములు ప్రవర్తించినచో నద్రవ్యవాచకములకే యగుననునియమము సంభవించును. అట్లయిన “నన్దకపాఞ్శునౌ” అనుచోట నన్దకపాఞ్శునౌశబ్దములు ద్రవ్యవాచకములగుటచే సమాహరద్వ్యస్వము లేకపోవును. విప్రతి

షిద్ధగ్రహణమున్నపుడు నియమము విరూద్ధాధికవిషయకమే యగును గాన ననక పాశ్చాత్యులైన అనుచోట నీనియమము ప్రవర్తించదు. కావుననిచట “చార్తేద్వన్వయః” సూ. చే పాక్షికమగు సమాహారద్వన్వయముగూడ తప్పక ప్రవర్తించును. (నన్తక పాశ్చాత్యులైన) విష్ణుపుయొక్క-శబ్దము సన్తకము. విష్ణుపుయొక్క-శబ్దము పాశ్చాత్యులైన. ఈరెండును విష్ణుపునందుండునగుటచే వీనికి పైఁజెప్పఁబడిన విరోధము సంభవింపదనితెలియునది.

923. న * దధిపయలదీని. 2-4-14. న, దధిపయలదీని.

(ఏకవచనమ్)

ఏతాని నైకవత్సయః, దధిపయసీ, ఇద్వాబర్హిషీ, నిపాతనాదీర్హః, ఋత్వాః, వాజ్మనసే॥

923. దధిపయలదీని=ఇది బహువ్రీహి. దధిపయలదిగణమున పరితమలగువానికేవద్ధావము (సమాహారద్వన్వయము) రాదు. దధిపయసీ (దధిచ పయశ్చ) ఇవివృజ్ఞానవాచకములగుటచే “విభాషావృక్ష” సూత్రప్రాప్తమగు, పైకల్పితైకవద్ధావము దీనిచే నిషిద్ధమగును. ఇద్వాబర్హిషీ (ఇద్వ చ బర్హిశ్చ) ఇచట నిపాతనమువలన నిర్భయమునకు దీర్ఘమగును. ఋత్వాః, వాజ్మనసే॥ ఈరెండు సరిములందను “అచతుర” అనుసూత్రముచే నచప్రత్యయము విపరిణామమునని తెలియునది.

వివ :— ఈగణమున బ్రహ్మప్రజాపతీ ఇత్యాదులు పరిణామము. కావుననివిషేధము ప్రకరణప్రాప్తమగునేకవద్ధావనియమమునకే యగునగుటవలన పడదు. బ్రహ్మప్రజాపతీ అనుచోటనే నియమమునకు ప్రాప్తిలేకుండుట యందులకుగారణము. ప్రకరణప్రాప్తమగు నియమమునకువలె “చార్తేద్వన్వయః” సూత్ర విహితమగు సమాహారమునకును నిషేధమగునని గ్రహించునది. కావున దధిపయ అదిగణపరితమలకేసూత్రముచేతను సమాహారద్వన్వయము రాదనునర్థము లభించును.

924. అధికరణైతావత్త్వే చ. 2-4-15. (న, ఏకవచనమ్)

ద్రవ్యసంఖ్యావగమే ఏకదేశే నియమో న స్యాత్.
దశ దస్తోష్ఠాః॥

924. అధికరణైతావత్త్వమ్=అధికరణమున సమాసార్థమునకాశ్రయము. (వర్తిపదార్థము) ఏతావత్త్వమ్=పరిమాణనియమము. (సంఖ్యావిశేషము) ద్రవ్య

* దధిపయసీ సర్పిర్మధుసీ మధుసర్పిషీ బ్రహ్మప్రజాపతీ శివపైశ్రవణౌ, స్కందవిశాఖౌ పరివ్రాజకౌశికౌ ప్రవర్ణోపనదౌ శుక్రకృష్ణౌ ఇద్వాబర్హిషీ దీక్ష తపసీ అధ్యయనతపసీ ఉలాఖలమునలే అధ్యవసానే శ్రద్ధామేధే, ఋత్వాః వాజ్మనసే ఇతి దధిపయలదయః॥

సంఖ్య, పదాస్తరసమభివ్యాహరముచే గమ్యమానమగునపుడు సమాహారద్వస్త్వమే యగునను ప్రత్యుత్తరమును ప్రవర్తించదని సూత్రార్థము. దన్తోష్ఠాః (దన్తాశ్చ ఓష్ఠాశ్చ) ఇచట సమీపోద్భావితమగు భజపదముచే సమస్యమానపదార్థములగు చన్తోష్ఠములయొక్క సంఖ్య నిశ్చితముగననగతమగుచున్నందున ప్రాణ్యజ్ఞానిమిత్ర కమగు నేరపద్యావముననీనిష్కేషభము ప్రవర్తించును గానినితరేతరయోగద్వస్త్వ మగును.

925. విభాషాసమీపే. 2-4-19. విభాషా, సమీపే (అధికరణై తావత్త్వే)

అధికరణై తావత్త్వస్య సామీప్యేన పరిచ్ఛేదే సమాహారపదేత్యేవంచూపో నియమోవాస్యాత్. ఉపదశం చన్తోష్ఠమ్. ఉపదశా చన్తోష్ఠాః॥

925. సమీపజబ్దము లక్షణచే సామీప్యముచేసగుపరిచ్ఛేదమును బోధించును. అధికరణై తావత్త్వే అనునది షష్ఠ్యస్తయగ విపరిణామమునొందును. సమస్యమానపదార్థములసంఖ్యానిశేషము సామీప్యముచే పరిచ్ఛిన్నమగునపుడు సమాహారద్వస్త్వమే యనునియమము వికల్పముగనగును. (ఇచట సమాహారద్వస్త్వమునకు వికల్పమనినను దోషములేదు గానిపూర్వసూత్రమున నియమమునకే నిష్కేషమనుటచే తదనుసారమీనూత్రమందును నియమమునకే వికల్పమని చెప్పబడెను.) ఉపదశమ్ చన్తోష్ఠమ్. తొమ్మిదిగాని పదునొకటగాని చన్తోష్ఠములసమూహములని యర్థము. ఉపదశమనునది సమీపార్థముననన్వయియాభావము. కావుననిచట పర్తిచదార్థసంఖ్య సామీప్యముచే పరిచ్ఛిన్నమగును గానిపూర్వసూత్రోదాహరణమును పఠె నిశ్చితముగ నవగతమగును. ఉపదశాః చన్తోష్ఠాః॥ ఉపదశాః అనునది బహుప్రీహి (దశానాం సమీపే యే నన్తి తే) సమాహారద్వస్త్వమునకుపఠెనీయితరేతరయోగమునకుస్వర్థమును గ్రహింపవలెను.

వివ :— సమాహారద్వస్త్వస్థలమున సమానల్లిపచనములుగల యవ్యయాభావమునకే యనుప్రయోగమగును. కావున “ఉపదశం చన్తోష్ఠస్య” అనుప్రయోగము నిర్దమగును. సమీపమునకు సమీపముగలదానికి నభేదవివక్షచే నిచట సామానాధికరణ్యమునూహించునది. ఇతరేతరయోగమందు సమానల్లిపచనములుగల దగుటచే బహుప్రీహికే యనుప్రయోగమని తెలియదగును.

926. అనన్ ట్ ట్తుతో ద్వస్త్వే. 6-3-26. అనన్ ట్ ట్తుతః, ద్వస్త్వే (విద్యాయోనిసంబన్ధిత్యై, ఉత్తరపదే)

విద్యాయోనిసంబన్ధిత్యామృతస్తానాం ద్వస్త్వే అనన్ ట్ ట్తు దుత్తరపదే పఠే. హోతాపోతారా. హోతృపోతృనేహోద్ధా

తారః। మాతాపితరౌ। పుత్రేఽన్యతరస్యామిత్యతో మణ్ణూర
 ప్లుత్యాపుత్రశత్యస్యానుపుత్రేః పితాపుత్రౌ॥

926. విద్యాయోనిసమృద్ధేభ్యః అనునది షష్ఠ్యస్తమిగ వివిరిజామము నొందును. విద్యాసమృద్ధివాచరములు యోనిసమృద్ధివాచకములునగు ఋదగుముల ద్వన్ద్వమందు తరపదమువరముగనుపుడు పూర్వమగు ఋతారమునకు ఆనజాదేశము (ఆన్) అగును. ఉదా :—హతాపోతారౌ। హోతృశబ్దమున ఋతారమునకానజాదేశ నలోపములు ప్రవర్తించెను. హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః। ఇవి విద్యాసంబంధవాచకములకుదాహరణములు. ఉత్తరపదముచేనిచట పూర్వపదమాక్షిప్తము గాదు. అక్షిప్తమయినచో హోతాపోతారౌ అనుచోటనే ఆనజాదేశము సాధువగును కాని మధ్యమపదమున కాదేశము సిద్ధముగాకుండును. అక్షేపములేనందున హోతృపోతృ నేష్టోద్గాతారః అనుచోట మధ్యమపదమగు నేష్టశబ్దమున ఋతారమునకునాదేశము సిద్ధమగును. ఈవిషయమును సూచించుటకే నిదియునుదాహరింపబడి యిచ్చెను. హోత్రాదులకేకయాగమందు విద్యాద్వారకమగు ముత్తికక్రూత సమృద్ధిముగలదని తెలియదగును. యోనిసంబంధవాచకమునకుదాహరణము :— మాతాపితరౌ। వీరికి పుత్రోత్పాదనమందు యోనికృతసమృద్ధిము కలదు. ఋతః అనునది, యనువృత్త మగుచుండ తిరుగసూత్రమున ఋతః అనునది సమానములోని పదములన్నియును ఋదస్తములగునపుడే యాదేశమగునని బోధించును. కావుననే పితృపితామహః, ఇత్యాదులందాదేశమురాదు. అట్లయిన పితాపుత్రౌ అనుటాపయెటలసాధువగునను శబ్దము “పుత్రేఽన్యతరస్యా” మనుగ్రంథముచే సమాధానమును చెప్పుచున్నాడు. “పుత్రేఽన్యతరస్యామ్” (926) సూత్రమునుండి మణ్ణూకప్లుతిచే నిచటికి పుత్ర శబ్దమునువృత్తమగును. మధ్యనుండు సూత్రములందనువర్తింపర తమదాతినూత్రము లందగువ ర్తించునపుడు మణ్ణూకప్లుతిచేననువృత్తి మునఁబడును. ఋతః అనునది “విలాషా స్వస్థవత్కోః” (927) అను మధ్యసూత్రములోనికనువర్తింపకుండుట యిట్లుచెప్పుటకురారణము. యోనిసమృద్ధివాచకములద్వన్ద్వమందు పుత్రశబ్దము తర పదమగునపుడు పూర్వమగు ఋదస్తమునకానజాదేశమగునని ఛిన్నవాక్యముచేసర్ప మును చెప్పవలయును. ఇట్లు చెప్పుటచే పితాపుత్రౌ అనుచోటనాదేశము సిద్ధమ గును, తాతపుత్రౌ అనుచోటనాదేశము వారకమువగును. పుత్రశబ్దము తరపదమగు నపుడాదేశమగుననినిచటాదేశము ప్రవర్తమగును పితాపుత్రౌలకు యోనికృత సమృద్ధిము జన్యజనకభావరూపమని తెలియదగును.

వివ :— ఆనజాదేశమున జతారములేనన్ననీసూత్రమున నిర్దిష్టమగుఋతార మునకే యగును. కాని యుత్తరసూత్రోదాహరణమగు మిత్రావరుణౌ అనుచోట మిత్రశబ్దమునక స్త్యమగునకారమునకే యాదేశమగుటకు జతారమాచశ్యకమని తెలి యునది.

927. దేవతాద్యన్వే చ. 926-27 (అనన్, ఉత్తరపదే)

ఇహోత్తరపదేపరే ఆనన్దః । మిత్రావతుణౌ ॥ వా॥ వాయు
శబ్దప్రయోగే ప్రతిషేధః । అగ్నివాయుః । వాయుగ్నిః । పునర్ద్వ
స్త్విగ్రహణం ప్రసిద్ధసాహచర్యస్య పరిగ్రహార్థమ్ । తేన బ్రహ్మ
ప్రజాపతీ ఇత్యాదౌ నానన్దః । ఏతద్ధి నైకహవిర్భాగిత్యేన
శ్రుతమ్, నాపి లోకే ప్రసిద్ధం సాహచర్యమ్ ॥

927. దేవతానాం ద్వ్యస్త్వః = తస్మిన్ = దేవతాద్వన్వేః । దేవతాపదమున
కిన్ద్రాదిదేవులని యర్థము. దేవతావాచకమున ద్వ్యస్త్వ సమాసమునను త్రవదము పర
మగునపుడు పూర్వముననుండు పదమునకాదేశమగును. ఋకా నములుగా
నందున, విద్యా యోనినమ్మివౌచకములుగా నందున నానన్దాదేశమప్రాప్తమగుచుండ
నీ సూత్రమారంభింపఁబడెను. ఉదా :— మిత్రావతుణౌ । (వా) వాయుశబ్దముగల
ద్వ్యస్త్వముననానన్దాదేశమునను నిషేధమును చెప్పవలయును. ఉదా :— అగ్ని
వానః । వాయుగ్నిః । ద్వ్యస్త్వపదముననువృత్తమగుచుండ తిరుగ సూత్రమున ద్వ్యస్త్వ
పదమును గ్రహించుటకు ఫలమును తెల్పుచున్నాము. “పునర్ద్వస్త్విగ్రహణం.....
పరిగ్రహార్థమ్” పేదమందుగాని లోకమునగాని ప్రసిద్ధమగుసాహిత్యముగల దేవ
తలను ప్రతిపాదించుకలుములయొక్క ద్వ్యస్త్వమందే యాదేశమగునని యివటిద్వ్యస్త్వ
పదగ్రహణము తోధించును. ఇట్లు చెప్పబడే బ్రహ్మప్రజాపతీ అనుచోట నాదేశము
వారితమగును. వీరికి ఏకహవిర్భాగానువహూపముగు సాహచర్యము దేవమున
కు త్రముగాలేదు, లోకప్రసిద్ధమగు సాహచర్యమైనను లేదు.

928. ఈదగ్నే సోమపరుషాయోః. 923-27. ఈతః । అగ్నేః ।

సోమపరుషాయోః । (దేవతాద్వన్వేః)

దేవతాద్వన్వేః ఇత్యేవ ॥

928. దేవతావాచకద్వ్యస్త్వమున సోమపరుషాపదములు తరవదములగు నపు
డగ్నిశబ్దమునకీకారదేశమగును. ఇది పూర్వసూత్రహితమగుననన్దాదేశమున
కరవదము.

వివ :— దేవతాద్వ్యస్త్వమందే యీకారమును విధించుటచే అగ్నిసోమా
(చునువ్యులు) అనుచోట నీకారాదేశము వారింపఁబడును. కాశికారానియను
ననించి యిచట దేవతాద్వ్యస్త్వపదమునకనువృత్తిచేయఁబడెను. అశ్వలాయనుడు
అదేవతాద్వ్యస్త్వమందును ఈకారాదేశమును ప్రయోగించెను. “అగ్నిసోమాశ్రణే
ప్యామి” ఇచటనగ్నిసోమశబ్దములు త్రోతిర్లతాబోధకములు. అర్షమగుటచేనిది
సాధువగుననియు దేవతాద్వ్యస్త్వమందే యీకారాదేశమగుననియుననువృత్తిచేసిన
వారియోశయము.

929. అగ్నేః స్తుతస్తోమసోమాః. 8-31-28. అగ్నేః, స్తుతస్తోమసోమాః, (మూర్తస్యః, సమాసే, సః)

అగ్నేః పరేషామేషాం సస్య షః స్వాత్సమాసే. అగ్నిస్తుతః. అగ్నిష్టోమః. అగ్నిష్టోమా. అగ్నిపరుచా॥

929. అగ్నిశబ్దమునకు పరమగు స్తుతస్తోమసోమశబ్దములందరినూరమునకు సమాసమందు మూర్తస్యము (షకారము) ఆదేశమగును. “వాత్సవాద్యైః” (8-31-111) సూత్రప్రాప్తమగు షత్వవిషేధమునందియవదము. అగ్నిస్తుత (యాగవిశేషము) అగ్నిష్టోమః (సోమయాగసంస్థ) అగ్నిష్టోమా (అగ్నిశబ్దసోమశబ్ద) షత్వవిషేధములు. అగ్నిపరుచా. షత్వము.

930. ఇద్యద్వ్యే. 8-31-28. ఇత్, ద్యద్ (దేవతాద్యద్యే, అగ్నేః, ఉత్తరపదే)

వృద్ధిమహ్యత్తరపదే అగ్నేరిదాదేశహ్యద్వ్యేనతాద్యద్యే. అగ్నాదురురా దేవతే అస్య అగ్నిమాయతం చిత్తం. అగ్నిపరుచా దేవతే అస్య అగ్నివాచణమ్. దేవతాద్యద్యేచేన్యభయపదవృద్ధిః. అతాకిరే వాక్యే అనుబంధత్వం చ దాధిత్యా ఇత్. ద్యద్. కిమ్. అగ్నేస్త్ర్యైః. ద్యద్విస్యపరస్యేన్యత్తరపదవృద్ధిప్రతిషేధః॥ విష్టా స. అగ్నాదైష్టవమ్.

930. వృద్ధిశబ్దము త్తరపదమునకు విశేషము. దేవతాద్యద్యేమున వృద్ధిరూపమగును త్తరపదము సంభవించినందున వృద్ధిశబ్దము సూత్రలోపమనెలు పడుతు బలమని చెప్పవలయును. వృద్ధిమత్తగును త్తరపదము పరమగునపుడు దేవతాద్యద్యేముననగ్నిశబ్దమునకితారమనా దేశమగునని సూత్రార్థము. ఇతారమునకితార విభాసమానకితారములదాధనార్థము. అగ్నిమాయతమ్ (అగ్నాదురురా దేవతే అస్య) అగ్నివాచువులుదేవతలుగగల క్రియావిశేషము. అగ్నివాచణమ్. (అగ్నిపరుచా దేవతే అస్య) “దేవతాద్యద్యే చ” (7-31-31) సూ. చే పూర్వోత్తరపదముల యాద్యచ్చునకు వృద్ధియగును. ఈసూత్రముచే విహితమగునివారిము తద్భిత్వవృత్తికొఱకు కల్పితమగు సలొకికవాక్యమందు (అగ్నిమయరేచా, అగ్ని పరుచా) అగ్నిమాయతమనుచోటననజాదేశమును, అగ్నివాచణమనుచోటనికారాదేశమును దాధించి ఇత్త్యముప్రప రించును. సిద్ధరూపమునకు తద్భిత్వప్రత్యయము ప్రప రించుచుచే నుత్తరపదమునకు వృద్ధిమత్త్యమికారము ప్రప రించునమయముననుండుట యసంభవము గానభావియగుదానినేగ్రహింపవలయును. అగ్నేస్త్ర్యైః (అగ్నిశ్చేస్త్ర్యైశ్చ అగ్నేస్త్ర్యై తా దేవతే అస్య) అణప్రత్యయము ఆదివృద్ధియునగును, “నేస్త్ర్యైస్య పరస్య” (7-31-22) సూ. చే నుత్తరపదమునకు వృద్ధివిషేధింపఁబడుటచే నుత్తరపదము వృద్ధిమత్తు గాదు. ఇవటనికారాదేశమును వారించుటకై వృద్ధిమత్తు

విశేషణమావశ్యకము. (వా) విష్ణుశబ్దము త్రరపదమగునపుడీసూత్రముప్రవర్తించదని జెప్పవలయును. ఉదా :— అగ్నివైష్ణవమ్ (అగ్నిశ్చ విష్ణుశ్చ అగ్నివిష్ణౌ తౌ దేవతే అస్య) అగ్నిశబ్దమునందలి యకాఃమునకికారము రానందున “దేవతాద్వన్వేచ” (927) సూ. చే నానబు ప్రవర్తించెను.

981. దివో ద్యావా. 6-31-29. దివః, ద్యావా, (దేవతాద్వన్వే, ఉత్తరపదే)

దేవతాద్వన్వే ఉత్తరపదే. ద్యావాభూమీ. ద్యావాఇమే॥

981. దేవతాద్వన్వముననుత్తరపదమగునపుడు దివోశబ్దమునకు ద్యావా అనునది యాదేశమగును. ద్యావాభూమీ. (ద్యౌశ్చ భూమిశ్చ) ద్యావాఇమే (ద్యౌశ్చ కామా చ) కామాశబ్దము పృథివీర్యాయము.

విచ :— దొన్నిచ్చు న్నరములందు ద్యావాఇమా అని యుదాహరణమున్నట్లు శబ్దేస్తుతేభరప్రతికమింపలని తెలియదగును. అపుడది షష్ఠ్యంతము. ద్యావాపృథివ్యోః అనియర్థము. ఇది “ద్యావాఇమా రుక్మో అస్తర్విభాతిదేవాః” అనుముక్కులోని ప్రయోగము. అంతట ద్యావా ఇహాశబ్దముకంటె బరచుగు షష్ఠీద్వివచనమునకు “సుపాంసులుక” (7-1-39) సూ. చే నాదేశమయ్యెను.

982. దివసశ్చ పృథివ్యామ్. 6-31-30. దివసః చ, పృథివ్యామ్. (దివః, దేవతాద్వన్వే)

దివ ఇత్యేవ. చద్వావా. అదేశే అకారోచ్చారణం సకారస్య రుత్వం మాభాదిత్యేతదర్థమ్. ద్యౌశ్చ, పృథివీ చ దివస్పృథివ్యా. ద్యావాపృథివ్యా॥ ఛన్దసి దృష్టానువిధిః. ద్యావా చిదన్తై పృథివీ. దివస్పృథివ్యోరరతిరిత్యత్ర పదకారా విసర్గం పతన్తి॥

982. దేవతాద్వన్వమున పృథివీశబ్దము త్రరపదమగునపుడు దివోశబ్దమునకు దివసో అనునది యాదేశమగును. చకారమువలన ద్యావాదేశముగూడనిగునని యర్థము. దివసాదేశమున సకారముపై యకారము (ఇత్సంజ్ఞకము) ఉన్నపుడుసకారమునకు ఆదేశములు రావందుటచే సకారము శ్రుతమగును. ఈ సకారముచే ప్రయోగమందలి సకారమునకునేయాదేశములు రావని యూహింపఁబడును. దివస్పృథివ్యా అనుచోట సకారమునకు ప్రాప్తమగు రుత్వమును వారించుట యాదేశములోని అకారోచ్చారణమగుట ప్రయోజనమని ఫలితమగును. దివస్పృథివ్యా. ద్యావాపృథివ్యా (ద్యౌశ్చ పృథివీ చ) “ఛన్దసి దృష్టానువిధిః” అనుభాష్యకాయని వాక్యమునకు పేదనుందగునపుడు ప్రయోగముననుసరించి కార్యములను కల్పించు

వలయునని యర్థము. ద్యావా చిదస్మై పృథివీ (దేవవాక్యము) ఇచట దివేశబి
 పృథివీశబ్దములకు "చిదస్మై" అనుదానితో వ్యవహారమున్నను సమాసద్వావాదేశ
 ములు ప్రవర్తించినవని తెలియదగును. పదకారులు (పదపాఠమును జేయువారు)
 దివస్పృథివ్యోః అనుచోట (అపగ్రహమందు) విసర్గమును పఠించుచున్నారు. దీని
 వలన దివసాదేశమున సకారమునకునుమితచగు వికారాభావము లక్ష్యములనను
 సరించి క్వాచిత్కమని యజ్ఞీకరింపవలెనని గ్రహింపదగును.

933. ఉషాస్థోషసః. 1-3-31. ఉషాసా ఉషసః (దేవతాద్వన్ద్యే,
 ఉత్తరపదే)

ఉషనోశబ్దస్థోషాసాదోశో దేవతాద్వన్ద్యే ఉషాసాసూ
 ర్యమ్॥

933. దేవతాద్వన్ద్యమునను త్తరపదము పఠయగునపుడు ఉషనోశబ్దమునకు
 ఉషాసా అనునది యాదేశమగును. ఉషాసాసూర్యమ్ (ఉషాశ్చ సూర్యశ్చ అన
 యోస్సమాహరః)

934. మాతరపితరాపుడీచామ్. 6-3-32. మాతరపితరౌ
 ఉడీచామ్॥

మాతరపితరౌ ఉడీచాం కిమ్ మాతాపితరౌ॥

934. ఉత్తరదేశీయులగు వైయాకరణులమతమున పితృశబ్దము త్తరపద
 మగునపుడు పూర్వపదమగు మాతృశబ్దమునకు అరజాదేశము నిపతింపఁబడెను.
 పితరౌ అనును త్తరపదము "ఋతోజీ" (276) సూత్రవిహితగుణమువలన సిద్ధ
 మగుటచేనచట నిపాతనమావశ్యకము గాదు. ఇతర వైయాకరణులమతమున అన
 జాదేశముచే మాతాపితరౌ అనియగును. ఏకశేషము వికల్పమగుటచేనచట ద్వన్ద్యము
 సాధువగునని గ్రహించునది.

935. ద్వన్ద్యాచ్చుదషహస్తాత్సమాహరే. 6-4-108. ద్వన్ద్యాత్
 చుదషహస్తాత్ సమాహరే (ఓచ్)

చవర్గాస్తాద్దషహస్తాచ్చ ద్వన్ద్యాట్టచ్ స్యాత్సమాహరే.
 వాక్చ త్వక్చ వాత్త్వచమ్ త్వత్ప్రజమ్ శబీద్యుషదమ్.
 వాత్త్విషమ్ ఛత్రోపాసహమ్ సమాహరే కిమ్ ప్రాప్యట్
 శరదౌ॥

935. చవర్గము చకారము చకారము హకారము ఇవియ స్తమందుగల
 సమాహరద్వన్ద్యముకంటె టచ్ ప్రత్యయము (సమాసాస్తము) అగును. వాత్త్వచమ్
 (వాక్చ త్వక్చ అనయోస్సమాహరః) త్వత్ప్రజమ్ (త్వచ్ఛ స్రచ్చ అనయోస్సమా

హారః) వర్గగ్రహణమునకు ప్రయోజనమును ప్రదర్శించుటకై ఇదియునుదాహరింపబడెను. దాస్తమునకుదా : — శమీద్యషడమ్ (శమీ చ ద్యషచ్చలనయోస్సమాహారః) దాస్తమునకుదా : — చార్త్విషమ్ (చార్ష త్విట్య) దాస్తమునకుదా : — ఛత్రోపాసహమ్. ప్రాప్యట్శరదౌ. ఇతరేతరయోగద్వస్త్వమగునిచట సమాసాస్తమును వారించుటకై సమాహారే అనునది యావశ్యకము.

ఇది ద్వస్త్వప్రకరణము.

20. ఏకశేషప్రకరణము

అతై కశేషః॥ మూలము = సరూపాణామ్. రామౌ. రామాః।
(వా) విరూపాణామపి సమానార్థానామ్। చక్రదద్దౌ కుటిల
దద్దౌ। చక్రదద్దౌ కుటిలదద్దౌ॥

అర్థము :— ఇటుపై ద్వ్యన్వయవచనముగనే కశేషమును వ్యాఖ్యానమును జేయుచు స్పృశ్యుడున్న వ్యాఖ్యాతపూర్వముగ సరూపసూత్రమును తదవచారణములనింట నొకరించుచున్నాడు. “అతై కశేషః సరూపాణామ్, రామౌ. రామాః” అని. (వా) అనాభ్యాక్తిభేదము గలదై నను సమానార్థములగు శబ్దములలోనేకము నకు శేషము గలుగును. ఉదా :— చక్రదద్దౌ కుటిలదద్దౌ. (చక్రదద్దౌ కుటిలదద్దౌ)

వివరము :— సరూపసూత్రమున రూపశబ్దము, రూప్యతే బోధ్యతే అనుష్యత్పత్తిగో సర్వపర్యాయమని జెప్పినయెడల సమానార్థములకేకశేషముగనుననుసర్థము సూత్రాక్షరములచేతనే సంపాదించకకృత్యమగును గాని “విరూపాణామ్” అనువాత్తికపూర్వము గాదని తెలియదగును.

936. వృద్ధో యూనా తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేషః. 1-2-65.

వృద్ధః, యూనా, తల్లక్షణః, చేత్, ఏవ, విశేషః। (శేషః)

యూనా సహోక్తౌ గోత్రం శిష్యతే గోత్రయువప్రత్యయమాత్రకృతంచేత్తయోః కృత్సంపైరూప్యం స్యాత్। గార్గ్యశ్చ గర్గాయణశ్చ గార్గ్యైః వృద్ధః కిమ్। గర్గగర్గాయదౌ। యూనా కిమ్। గర్గగార్గ్యైః తల్లక్షణః కిమ్। భాగవత్తిభాగవత్తికౌ కృత్సంపైరూప్యం కిమ్। గార్గ్యవాప్సయదౌ॥

936. ఇచట వృద్ధశబ్దముచే “అపత్యం పాత్రప్రభృతి గోత్రమ్” (4-1-162) అనుసూత్రముచే విహితమగు గోత్రమునే గ్రహింపవలయును. యువప్రత్యయాస్తమతో సాహచర్యమిట్టివృద్ధమునకే సమ్మించుట యందుగారణము. యువనశబ్దముగూడ “జీవతి తు వంశ్యే యదా” (4-1-163) నూ. చే జెప్పబడు యువసంజ్ఞకమును బోధించును. యూనా అనుచోట తృతీయ “సహాయు శ్చేత్ ప్రధానే” (587) నూ. చే చచ్చినదగుటచే యూనాసహోక్తౌ అనుసర్థము లభించును. తల్లక్షణః అనుచోట తచ్చబ్దిము వృద్ధప్రత్యయమువప్రత్యయములను

యాస్తమ. అర్థమునకు పుంపద్మాపాతిదేశమునుచేయుటకు పలమును జూపుటకే “గాగ్యోక్తయచో” అను ద్వివచనాస్తమంతో విగ్రహము చూపబడెను. ఇప్పుడు ఏకశేషము బహువచనాస్తమగును గాననటకు పుంపద్మాపాతిదేశమునకు పలము స్పష్టమగును. ఏకవచనాస్తమనటవిగ్రహమునుచేప్పినచోనేకశేషముద్వివచనాస్తమగునుగానపుంపద్మాపమువచ్చిననురాకున్నను “గాగ్యోక్త” అనునొకేవిధమగురూప మగుటచే పుంపద్మాపపలము స్పష్టముగానేరదు. “యజ్ఞాఢోశ్య” (2-4-64) సూత్రములోనికి “తద్రాజస్య బహుషు” (2-4-62) సూత్రమునుండి అత్రియామ సునది యనుష్ఠాప్తమగును. యజ్ఞో ప్రత్యయమునకు అజ్ఞో ప్రత్యయమునకును లుక్కువచ్చును, స్త్రీలింగమున రాదని తదర్థము. పుంపద్మాపమువలననే యిచట యజ్ఞో ప్రత్యయమునకు లుక్కుగూడప్రవర్తించెను. గర్భాః అనియగును. (ద్వితి యాబహువచనమందు “గర్భాన్” అనుచోట సత్త్వముగూడ పుంపద్మాపమునకు ఫల ముగును) దాక్షి (దాక్షిణ్య దాక్షిణ్యమునకు) దాక్షిణ్యమునకు శేషము. పుంపద్మాపమునో ర్తేషు నివృత్తమగును. దాక్షి అనునది ద్వివచనాస్తమ. “గాగ్యో చ వాత్సామ్యం” చ” ఇత్యాదులందేశశేషమును వారించుటకై “తల్లక్షణః” ఇత్యాదికమునునువృత్తి చేయవలయునని తెలియనది.

938. పుమాన్ త్రియా. 1-2-97, పుమాన్, త్రియా. (శేషః. సరూపాదామ్. తల్లక్షణశ్చేదనవిశేషః)

త్రియాసహోక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే తల్లక్షణవివ విశేష శ్చేత్. హంసీ చ హంసశ్చ హంసౌ॥

939. సరూపమగు త్రివాచకముతో సహోక్తియున్నపుడు పుంలింగకర్తృత్వము నకు శేషమగును, కృత్సర్వవైరూప్యము స్త్రీలింగమాత్రకృతమయే యుండవలెను. ఉదా :— హంసౌ (హంసీ చ హంసశ్చ)

వివ :— ఈసూత్రములోనికి సరూపాదామనుచునినువృత్తియగునను టలో “భాతృపుత్రౌ స్వస్వదుహితృభ్యామ్” (939) అనుసూత్రము జ్ఞానకమగును. లేనిచో తదుదాహరణమగు పుత్రౌ (పుత్రస్య దుహితా చ) అనుచోట నీసూత్రము చేతనే శేషము సిద్ధమగును, గాననాసూత్రము వ్యర్థమయ్యెడిది. “సరూపాదా” మనుదానిననువృత్తిచేయుటవలన హంసశ్చపరటాచ అనుచోటనేకశేషము వారిత మగును. తల్లక్షణః ఇత్యాదికమునువర్తించుటచే ఇన్ద్రాశ్చ ఇన్ద్రాజీచ అనుచోటనేక శేషము వారించబడును. ఇచట వైరూప్యము స్త్రీలింగమాత్రకృతమేగాక పుంయోగ కృతమగును.

939. భాతృపుత్రౌ స్వస్వదుహితృభ్యామ్. 1-2-68. భాతృ పుత్రౌ, స్వస్వదుహితృభ్యామ్ (శేషః)

క్రాతా చ స్వసా చ, క్రాతరో. పుత్రస్య దుహితా చ పుత్రౌ॥

939. స్వశ్చదుహితృశబ్దములతో సహోక్తియున్నపుడు గ్రమముగ ధాతృపుత్రశబ్దములు మిగులును. ధ్రాతరా (ధ్రాతా చ స్వసా చ) పుత్రో (పుత్రశ్చ దుహితా చ)

940. సపుంసకమసపుంసకేనై కవద్భాస్యాన్యతరస్యామ్.

1-2-69. సపుంసమ్, అసపుంసకేన, ఏకవత్, చ, అన్య, అన్యతరస్యామ్ (శేషః, తల్లక్షణః, చేత, ఏవ, విశేషః)

అక్తి దేనసహోక్తా క్తి యం శిష్యతే తచ్చ వా ఏకవత్స్యా తల్లక్షణఏవ విశేషశ్చేత్. భక్తః పటః, శుక్లా శాటీ, శుక్లం వస్త్రమ్, తదిదం శుక్లమ్. తానీమాని శుక్లాని॥

940. అన సర్వమువలన కుశద్ధారకచశబ్దమువలనను అన్యతరస్యామను యిది ఏకవత్తనుదానితోనే నమృద్విమును. కావుననేకచద్భావమునకే వికల్పము గాని యేకశేషమునకు గాదు. పుంస్త్రీలిళ్ళశబ్దములతోసహవచనమున్నపుడు సపుంసకమ సమ శేషమగును, శిష్యమగుశబ్దమునకేకవద్భావము (ఏకత్వనన్యనుగలదగుట) వికల్ప ముగనగును, కృత్స్నమగుదై రూప్యము క్తీబత్వాక్తీబత్వమాత్రకృతమే కావలయు నని సూత్రార్థము. ఉదా :— శుక్రమ్, శుక్లాని (శుక్తః శుక్రా శుక్రమ్) ఏకవద్భా వముదానివక్షమందు శుక్లాని అనియగును. ఇచట సపుంసకలిట్లమగు శుక్త శబ్దము నకు శేషమయ్యెను. స్త్రీపున్నపుంసకములగు భక్త శబ్దములకే విగ్రహము. ఇవి గుణివాచకములనియు విశేష్యనిఘ్నములై నందున లిట్లభేదముగలవనియును బోధిం చుటకు మాత్రముపటావిశబ్దములు విగ్రహమందుప్రదర్శితములై నవి. లేనిచో “గుణే శుద్ధాదయః పుంసీ” అనుకోశముచేనన్నియునుపుంలిట్లములే గావలయునని తెలియునది.

విని :— అసపుంసకేన అనునది లేనిచో భక్తంబు శుక్తంబు అనుచోట నేకశేషముఏకవద్భావమును ప్రవర్తములగును. సూత్రమున “అన్య” అనునది లేకున్నవిష్టారము సాన్నిధ్యమువలననే సిద్ధమగును. కాని అన్యఅనిచెప్పుటవలన నీసూత్రముచే విహితమగు నేకశేషమునకే యేకవద్భావమగును గానిసూత్రా సరవిహిత మగుదావికేకవద్భావము ప్రవర్తించదనునర్థము సిద్ధమగును. కావుననీసూత్రమే సమాహారస్వంధ్యవిషయమున ప్రవర్తించుననియు నితరసూత్రములు సమాహార ద్వంద్వవిషయమున ప్రవర్తించవనియును తెలియునది.

941. పితా మాత్రా. 1-2-77. పితా, మాత్రా (శేషః, అన్యత రాస్యామ్)

మాత్రా సహోక్తౌ పితా వా శిష్యతే. మాతాచ, పితా చ పితరా. మాతాపితరౌ॥

941. మాతృశబ్దముతో సహోక్తియున్నపుడు పితృశబ్దమునకు శేషము ఏకల్పముగనగును. ఉదా :— పితరౌ మాతాపితరౌ (మాతా చ పితాచ) “పితరశగుణం మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యతే” (తండ్రికంటెతల్లి పదిరెట్లుగౌరవముగలది) అనుస్మృతిచే మాత యభ్యర్థి తయగును గాన “అభ్యర్థ్య తంపూర్వ” మనుపదనము వలన మాతృశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమయ్యెను. మాతాపితరౌ “అనన్ద ఋతో ద్వన్దవే” (926) సూ. చే మాతృశబ్దమునకానన్దా విచ్ఛిన్నము.

942. శ్వశురః శ్వశ్రావ. 1-2-71. శ్వశురః, శ్వశ్రావ (శేషః, అన్యతరస్యామ్)

శ్వశ్రావ సహోక్తౌ శ్వశురో వా శిష్యతే, తల్లిజ్ఞాపివ ఏశేషశ్చేత్ శ్వశ్రాశ్చ శ్వశురశ్చ, శ్వశురౌ శ్వశ్రాశ్వశురౌ॥

942. శ్వశ్రాశబ్దముతో సహోక్తియున్నపుడు శ్వశురశబ్దమునకు శేషము ఏకల్పముగనగును. ఉదా :— శ్వశురౌ శ్వశ్రాశ్వశురౌ (శ్వశ్రాశ్చ శ్వశు రశ్చ) స్వభావశ్చకు జననియును తనకు మాతవంటిది గానమాతృశబ్దమునకువలె శ్వశురశబ్దమునకును పూర్వనిపాతమయ్యెను.

వివ :— “యశ్శిష్యతే స బువ్యమానార్థాభిధాయా” (శేషించినశబ్దములు అంతశబ్దములయర్థమునుగూడ ప్రతిపాదించును) అనున్యాయముచేపితరౌ శ్వశురౌ అనునేకశేషవిషయమున లక్షణచే పితృశబ్దమేతల్లిని, శ్వశురశబ్దమే మాతను, బోధించును. ఏకశేషములేకున్ననీయర్థము పై రీతిగ నిర్వహగును గాననీసూత్రద్వయము వ్యర్థము. ఇచట పక్షమున ద్వన్దవమునిష్ఠమగుటచేనేకశేషవిధాయకమగు పూర్వసూత్రసముదాయమువలెనిదియును ద్వన్దవివృత్త్యర్థమనవీలులేననుశక్తిగి నసమాధానము. పితృశ్వశురశబ్దములకువలె తేవలమాతృశ్వశ్రాశబ్దములకును తదూపారమందు ప్రయోగమును వారింపనీసూత్రద్వయమాసశ్యకముగానవ్యర్థముగాదని.

943. త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమ్. 1-2-72. త్యదాదీని, సర్వైః, నిత్యమ్ (శేషః)

సర్వైస్సహోక్తౌ త్యదాదీని నిత్యం శిష్యతే. స చ దేవ దత్తశ్చ తా॥ 1 త్యదాదీనాం మిత్రస్సహోక్తౌ యత్పరం తచ్చిష్యతే. స చ యశ్చ యా॥ 2 పూర్వశేషోఽపి దృశ్యతే. ఇది, భాష్యమ్॥ స చ యశ్చతా॥ 3 త్యదాదీతశ్శేషే పుం సపుంసకతో లింగవచనాని॥ సా చ దేవదత్తశ్చ తా॥ తచ్చ దేవదత్తశ్చ యజ్ఞదత్తా చ తాని॥ 4 పుంసపుంసక యోస్తు పరతాన్వపుంసకం శిష్యతే తచ్చ దేవదత్తశ్చ తే॥ 5 అద్యద్వైతత్పురుషవిశేషాదానామితివక్తవ్యమ్॥ కుర్కుటమయాద్యావిదే॥ మయా రీకుర్కుటావిదే॥ తచ్చ సా చ అర్థవిప్పల్యో తే॥

943. సర్వశబ్దము సాక్షాత్కారము. త్యదాదులతోగాని తద్విన్న మగునేకబ్దముతోగాని సహోక్తియున్నపుడు త్యదాదులు (సర్వాద్యస్తర్గణము) నిత్యముగ శేషమునొందును. సర్వశబ్దములేనియెడల సాన్నిధ్యమువలనత్యదాదులతోనే సహోక్తియున్నపుడునుగర్భము సన్న్యవించును. ఇట్టియర్థమును నివర్తింపజేయుటకు సర్వశబ్దము గ్రహించబడినది. ఉదా :— తౌ (స చ దేవదత్తశ్చ) 1 వా॥ త్యదాదులకు త్యదాదేతోనే : హోక్తియున్నపుడు, గణపాతముననేది పరిమోయవలసియున్నది. ఉదా :— యౌ (స చ యశ్చ) 2 పూర్వము పరింపఁబడినదానికి గూడ శేషముగానించుచున్నది విభజ్యమందున్నది. ఉదా :—తౌ (స చ యశ్చ) అహం చ భిదాశ్చ అవామనుభాజ్యోక్తిచలనసీనుత్రమున త్యదాదులు ద్విపర్వస్తములేయనునియమమునాశ్రయింపదగదు. 3 వా॥ త్యదాదులకు శేషమువచ్చునపుడు సహవిచక్షితములగుపుంసపుంసకములననుసరించి శిష్యములగు స్త్రీలిజత్యదాదులటిలిజమునుగలవగును. ఉదా :— తౌ (సా చ దేవదత్తశ్చ) తాని (తచ్చ దేవదత్తశ్చ యజద తా చ) 4 పుంసపుంసకములు సహవిచక్షితములగునపుడు “పుంసపుంసకతో లిజవచనాని” అనువచనమునందలి పర్వతమునాశ్రయించి సపుంసకత్యదాదులకు శేషమగును. ఉదా :— తే (తచ్చ దేవదత్తశ్చ) 5 ద్వస్త్యవిశేషణములకు తత్పురుషవిశేషణములకును పూర్వోక్తనియమము ప్రవర్తించదని యర్థము, ఇది పూర్వవచనమునకవదారము. ద్వస్త్యతత్పురుషములు పరపదలిజములుగాన తద్విశేషణములు తదధీనలిజములేయగునని యాశయము. ద్వస్త్యవిశేషణమునకుదాహరణము. ఇమే (అయం చేయం చ) కుక్కుటమయూర్వా. ఇచట పూర్వవచనముచే పుంలిజదేవశబ్దమునకు శేషము నివృత్తమయ్యెను. పరపదలిజమగు స్త్రీలిజిమే వచ్చెను. ఇమౌ (మయూరీకుక్కుటౌ) ఇది ప్రకృతానువయక్తమైనను ప్రసజవశమున నుదాహృతమయ్యెను. తత్పురుషవిశేషణమునకుదాహరణము. అర్థపిప్పల్యౌ, తే (తచ్చ=పిప్పల్యర్థిమ సాచ=అర్థపిప్పలీ) ఇచట పూర్వవచనముచే సపుంసకమునకు శేషమురాక స్త్రీలిజమునకు వచ్చెను. తే అనుద్వివచనము, స్త్రీసపుంసక సాధారణమగుటచే విశేషములేదనిన, తచ్చ తచ్చ సాచ అర్థపిప్పల్యఃతాః, అను నది యుదాహరణమగునని తెలియదగును.

944. గ్రామ్య పశునజ్జేష్యతరుణేషు స్త్రీ. 1-2-73. గ్రామ్య పశునజ్జేషు. అతరుణేషు, స్త్రీ (శేషః)

ఏషు సహవివక్షయాం స్త్రీ శిష్యతే. పుమాన్స్త్రీయేత్యస్యాపవాదః। గావ ఇమాః। గ్రామ్యేతి కిమ్। రురవఇమే। పశుగ్రహణమ్ కిమ్। బ్రాహ్మణాః। నజ్జేషు కిమ్। ఏతౌ గావౌ। అతరుణేషు కిమ్। వత్స ఇమే॥ వా॥ అనేకశః ష్వితి వాచ్యమ్। అశ్వా ఇమే। ఇహ సర్వత్ర ఏకశేషే కృతేనేకసుఖస్థానాద్వన్ధ్యోస్త్వేన। తేన శిరసీ। శిరసీత్యాదౌ సమాసస్యేత్యన్తోదాత్తః, ప్రాణ్యజ్ఞత్వాదేకవధృ

వక్తనః పన్థానో పన్థానః ఇత్యాదౌ సమాసాన్తో స॥
ఇత్యేకశేషః॥

844. గ్రామముననుత్పన్నములగు గవాదులు గ్రామ్యపశువులు. సజ్జమున బహువ్యక్తులయొక్క సముదాయము. తరుణశబ్దము లేగలను బోధించును. తరుణ భిన్నములగు గ్రామ్యపశువులసజ్జములు సహవిపక్షితములగునపుడు స్త్రీవాచకము నకు శేషమగును, “పుమాన్ స్త్రీయా” (938) అను సూ. చే పుంలిజమునకు శేషము ప్రాప్తమగుచుండ దానికవవాదముగ స్త్రీ లిజమునకు శేషము చెప్పబడెను, ఉదా:— గావ ఇమాః ఇచట స్త్రీలిజగోళబ్దమునకు శేషమయ్యెను. గ్రామ్యశబ్దము లేనిచో సరణ్యజన్యపశు సజ్జములు సహవిపక్షితములగునపుడును స్త్రీలిజము నకు శేషము ప్రసక్తమగును. రురపఇమే రురుశబ్దములగు చింతలు గ్రామ్యములుగావు. పశుశబ్దములేనిచో గ్రామభవులగు బ్రాహ్మణాదులసజ్జములు సహవిపక్షితములగునపుడును స్త్రీలిజమునకు శేషము ప్రసక్తమయ్యెడిని. బ్రాహ్మణాఇమే సజ్జపదములేనిచో ఏతా గాదా అనుచోట స్త్రీలిజమునకు శేషము ప్రసక్తమయ్యెడిని. అతరుదేవు అనునది, వత్స ఇమే అనుచోట స్త్రీలిజమునకు శేషమును వారింపుటకావశ్యకము. (దా) అనేకశబ్దములుగల గవాదులసజ్జములవిషయముననే యీసూత్రము ప్రసంగించునని తెప్పవలయును. శఫశబ్దమునకు పశుపాదమందలి దెక్కయర్థము. గవాదులకు రెండుదెక్కలుండుటచేనవి యదాశరణములగును. అశ్వములు గ్రామ్యములై సనేకశబ్దములగుటచేనవి ప్రత్యుదాహరణమగును. అశ్వా ఇమే.

ఏకశేషోదాహరణములన్నిటియందును విభక్తినిరపేక్షమగుటవలన స సరణ్య మగునేకశేషము ప్రవర్తించినపిదప సనేకనుబంధములులేనందున ద్వంద్వము ప్రవర్తించెను. ఇట్లు చెప్పుటచే కృతద్వంద్వములనేకశేషమును బ్రాన్తి నిరస్తమగును. కృతద్వంద్వములనేకశేషయగుననినచో శిరసీ శిరాని అనుచోట “సమాసస్య” (6-1-223) సూత్రవిహితమగునోదాత్తము “ద్వంద్వశ్చప్రాణి” (911) సూ. చే నేకవద్భావము ప్రసక్తమయ్యెడిని. పన్థానో పన్థానః అనుచోట “ఋక్సౌరవ్” (945) సూ. చే సమాసాస్తము ప్రసక్తమయ్యెడిని ద్వంద్వమునకు పూర్వో యేక శేషముప్రవర్తించును గాన ద్వంద్వసంజ్ఞగాని సమాససంజ్ఞగాని యేకశేషమునకు లేకుండుటచే శిరసీ ఇత్యాదులందు పూర్వోత్తదోషప్రసక్తి వారింపబడును. ఏక శేషము ప్రవర్తించినపిదప ద్వంద్వమునకు ప్రాప్తితేనందున నిర్దమైనచే, “ద్వంద్వ పవాదఏకశేషః” అనుప్రవాదముని గ్రహించినది.

శ్రీ:

ఇది ఏకశేషప్రకరణము.

21 సర్వసమాసశేషప్రకరణము.

1 మూ = కృత్తద్ధితసమైనైకశేషసనాద్యస్త ధాతురూపాః పఞ్చవృత్తయః। పదార్థానినానం వృత్తిః। వృత్త్యర్థావబోధకం వాక్యం విగ్రహాః। స ద్వివిధః। తౌకిక్ అతౌకికశ్చ। పరినిష్ఠితత్వాత్సాధుర్హితః। ప్రయోగానర్హో అసాధుః తౌకికః। యథా రాజ్ఞః పురుషః। రాజన్ అన్ పురుషసు ఇతి। అవిగ్రహో నిత్యసమాసః, అన్యపదవిగ్రహో వా॥

2 సమాసశ్చతుర్విధ ఇతి తు ప్రాయోదాదః। అవ్యయీణావతత్పురుషబహుప్రీహిచ్ఛిత్వాదికారబహిర్భూతానామపి సమాసుపేతి సమాసవిధానాత్। పూర్వపదార్థప్రధానో అవ్యయీభావః। ఉత్తరపదార్థప్రధానస్తత్పురుషః। అన్యపదార్థప్రధానో బహుప్రీహిః। ఉపయపదార్థప్రధానో ద్వంద్వః। ఇత్యపి ప్రాచం ప్రవాదః ప్రాయోభిప్రాయః। సూపప్రతి। ఉన్మత్తగజమిత్యాద్యవ్యయీభావే, అతిమాలానాతత్పురుషే, ద్విత్వా ఇత్యాదిబహుప్రీహౌ, దన్తోష్ణమిత్యాదిద్వంద్వే వాథా వాత్। తత్పురుషవిరోషః తర్మధారయః। తద్విరోషో ద్విగుః। అనేపదర్థం ద్వంద్వబహుప్రీహ్యోరేవ। తత్పురుషస్య క్వచిదేపేత్యుక్తమ్॥

3 కిచ్చ॥ సుపాం సుపా తిజా, నమ్నా ధాతునాథ తిజాం తిజా। సుబస్తేనేతి విజ్ఞేయస్స మాసషడ్విధోబుధైః॥ సుపాం సుపా। రాజపురుషః। తిజా। పర్యభూషయత్। నమ్నా। కుమ్మకారః। ధాతునా। రటప్రూః। అజనమ్। తిజాం తిజా। ఏబతఖాదతా। ఖాదతమోదతా। తిజాం సుపా। కృస్త విచక్షణేతి యస్యాం క్రియాయాం సా కృస్తపిచక్షణా। ఏహీదాదయో అన్యపదార్థే ఇతి మయూరవ్యంసకాదాపాలాత్సమాసః॥

అర్థము:—1 ప్రసజ్జవశమునవృత్త్యాదిస్వరూపము విపరింపబడుచున్నది. (1) కృదస్తము (కాశకః) (2) తద్ధితప్రత్యయముతోగూడుకొనినది. (దాశరథిః, సర్వకః) తద్ధితపదమునకు తద్ధితాస్తమని యర్థము చెప్పినచో బహుచ్ఛప్రత్యయ విశిష్టమగు బహుపటపః అనునదియు, అకచ్ఛప్రత్యయవిశిష్టమగు సర్వకః అను నదియును వృత్తులుగాకపోవలసివచ్చును. బహుచ్ఛప్రత్యయము ప్రాతిపదికమునకు బూర్వావయవమై ప్రవర్తించును. అకచ్ఛప్రత్యయము ప్రాతిపదికముయొక్క మధ్యను ప్రవర్తించును. (3) సమాసము (అవ్యయీభావాదికము) (4) ఏకశేషము (రామో) (5) సనాదిప్రత్యయములు (సన్ క్షచ్ కామ్యచ్ క్యజ్ క్యష్ అచార క్షిష్, జిచ్ యజ్ యిచ్ ఆయ రంయజ్ జిజ్) అస్థిమందుగలభావపులు (ఏవలిష) ఈయెడను వృత్తులగుటను. వృత్తిమన పరార్థాభివాసము. ఇచటి పర శబ్దముచే పరిశ్రాంతము బోధితమగును. అర్థపదముచేస్వార్థము బోధితమగును. పరార్థముతోగూడినార్థము పరార్థమగును. పరార్థనమ్నర్థమగు స్వార్థము యొక్క యుపసీగికి కారణము వృత్తిమనబడును. దేనిలోనుండుపదములచేనితరపదాగమముతో సమ్మన్వించు స్వార్థమునకేయూపసీగిగల్గినో యాయొది వృత్తియగునని ఫలిత మగును. వృత్తులందవయవశక్తిచే నిర్వాహముగలుగదనియునముదాయశక్తిని (ఏకార్థి భావము) అవశ్యముస్వీకరింపవలయుననియును నై యాకరణులనిద్రాస్తము. రాజపురుషః! అనునది సమాసమగుటచే వృత్తియగును. ఇచట రాజపురుష పదములు వాక్యమందువలె ప్రత్యేకము రాజునుమాత్రము పురుషునిమాత్రము బోధింపర సముదాయశక్తిచే రాజునిఁబురుషునే బోధించును. ఈవృత్తులు పరోద్దేశ్యకవిధు లగుటవలన వీనియందేకార్థిభావరూపసామర్థ్యముండును. ఇది సముదాయశక్తి రూపము. కావున వృత్తులవలన పరస్పరసమ్నర్థమగునర్థమే యుపసీగితమగును. వృత్త్యర్థమునుబోధించు వాక్యము విగ్రహమనబడును. ఇచటి వాక్యశబ్దమునకు సమాసముననుండుపదములు వృత్త్యయోగరూపమర్థము. లౌకికమనియునలౌకిక మనియును విగ్రహము రెండువిధములు. వ్యాకరణసంస్కారముగలదగుటచే సాధువగునది లౌకికమగును. లోకమున ప్రయోగార్హమగునదని ఫలితార్థము.

ఉదా:—రాజుపురుషః (రాజపురుషః) అనునది లౌకికము. వ్యాకరణసంస్కృతము గానిదగుటచే లౌకికమున ప్రయోగార్హముగానిది (శాస్త్రప్రక్రియానిర్వాహమునకై శాస్త్రకారులచేఁగల్గితము) అలౌకికము. ఉదా:— రాజన్ + జన్, పురుష + సు! అవిగ్రహముగాని యస్వపదవిగ్రహముగాని నిత్య సమాసమనఁబడును. అవిగ్రహ మన లౌకికవిగ్రహములేనిదనియర్థము. నిత్యాధికారీయసమాసమునసమాసమందలి పదములకు వ్యవేక్షారూపసామర్థ్యములేనందున లౌకికవిగ్రహముండదు. సమన్వించు పదములన్నిటితోగూడిన విగ్రహములేనిది యస్వపదవిగ్రహమనబడును.

2 సమాసము, అవ్యయీభావము తత్పురుషము బహుప్రీహి ద్వస్త్యము అనునాలుగుభేదములుమాత్రముగలదని ప్రాచీనులుచెప్పిరి. అవ్యయీభావాద్యధి

కారములకు బహిర్భూతములగు “సహసుపా” (652) యు. చే విహితములగు సమాసములుండుటవలన సమాసము చతుర్విధమును ప్రాచీనులప్రవాదము బాహు ల్యాభిప్రాయకమని గ్రహించునది. పూర్వపదార్థము ప్రధానముగగలది యవ్యయీ భావము. (ఉపకృష్టము) ఉత్తరపదార్థము ప్రధానముగగలది తత్పుంషము. (కృష్ట శ్రితః) అవ్యవదార్థముప్రధానముగగలది బహుప్రీహి (సీతామృతః) ఉభయపదార్థములటప్రధానముగలది ద్వ్యస్త్వము. (రామకృష్ట) అనియును ప్రాచీనులు చెప్పిరి. సూపప్రతి (అవ్యయీభావము) ఇచటను ఉత్తరపదార్థము ప్రధానము. ఉన్యత్తగజ్జమ్ (అవ్యయీభావము) ఇచటసన్యవదార్థము ప్రధానము అతిమాలః (తత్పుంషము) ఇచట పూర్వపదార్థము ప్రధానము. ద్విత్రాః (బహుప్రీహి) ఇచటనుభయపదార్థములట ప్రధానము గలదు. పద్మోష్ఠమ్ (వ్యస్త్వము) ఇచట సుభయపదార్థములకంటెనితరమగు సమాహంతునట ప్రధానము. పీనిలో ప్రాచీనులు చెప్పినట్లు మూలు లేనందున వారిచాటెవరివిషయముగనూక బాహుల్యాభిప్రాయకమేయని చెప్పవలయును. వారిచెప్పినట్లుజములుగలది బహులముగనుండుటచే వారులచెప్పిరి గానమున్నిటిలోను వారింట్లమునట ప్రకృతిలేదని యాశయము. తత్పుంషస్సహారాధవరణః వర్మధారణః” అనిచెప్పుటచే కర్మధారణము తత్పుంషముననొక భేదము “సర్వ్యాపూర్వోద్విగుణః” అనుటచే ద్విగుణ కర్మధారణముననొక భేదము. “అనేకమన్యవదార్థ” అనుటచూప్రీహివిధానుక సూత్రముననేక పదముండుటచేతను అనేకమన్యవదానికి ద్వ్యస్త్వవిధాయక సూత్రములోనికనున్యత్తిచేయటవలనను ద్వ్యస్త్వబహుప్రీహులంగే యనేకపదము యందును. తత్పుంషానుల పదద్వయమునకే యగును. “ద్వ్యపూజాతః” మొదలగు కొన్నితత్పుంషములందుసూత్రమునేకమగుటయందును. ప్రైవిక్ సమములు భాష్యాగిగ్రంథములందుచెప్పబడియె.

3 సమాసవిధానమాసశ్యకమగుచో సీక్రిందిరీతినుసరింపటయు వలెను. “సుపాంసుపా” అనుష్టోకముసకర్తము. సుపాం అనునది అథ అనువానికి పూర్వముననుండు “సుపా” మొదలగునాల్గింటితోను సమ్యన్ధించును. (1) సుపాం సుపా. సుబ స్తములకు సుబ స్తముతోసమాసము. ఉదా :— రాజపురుషః। (2) సుపాంతిజా. సుబ స్తములకు తిజ స్తముతో సమాసము. ఉదా :— వర్మసూత్ర యతః। (3) సుపాంనామ్నా. సుబ స్తములకు ప్రాశపదికముతో సమాసము. కుమ్మ వారః। (4) సుపాంధాతునా. సుబ స్తములకు ధాతువుతో సమాసము. కటప్రూః। ఇచట “కీర్తిబ్జచిప్రప్యాయతస్తుకటప్రృజాశ్రీడాందీర్హింసంప్రసారణం చ” అను వాక్యముచే కటశబ్దమునకు “ప్రృగతా” అనుధాతువుతో సమాసము మొదలగునవి నిపతింపఁబడెను. అజనమ్। “సమీకమృజస” (3-2-167) అనుసూత్రముచే సజ్జాసకు జనధాతువుతో సమాసమునిపతింపఁబడెను. కారికలోని “తిజామ్” అను నది తిజా సుబ స్తేన అనువానితోసన్వయించును. (5) తిజాంతిజా. తిజ స్తములకు

తిజస్తమతో సమానము. పిబతభాదతాః భాదతమోదతాః “మయూరవ్యం సహ
 దయశ్చ” నూ.చే సమానము. (6) తిజాం సుపాః తిజస్తమలత సుబస్తమతో
 సమానము. తృప్తవిచక్షణా (తృప్త విచక్షణేతి యస్యాం క్రియాయాం సా) తృప్త
 (ఛిన్తి) అనుతిజస్తమనకు విచక్షణ (సమృద్ధ్యస్తమ) అనుసుబస్తమతో మయూర
 వ్యంసరాదులందు పతింపఁబడిన “ఏహీతాదయోఽస్యవదార్థే” అనుపదసముచే
 సమానము. ఈవిధముగ సమానమారువిధములని గ్రహించునది.

శ్రీః

సర్వసమానశేషప్రకరణము ముగిసెను.

22. సమాసాంతప్రకరణము

945. ఋర్హురఋఃవిధామానశ్చే. 5-4-74. ఋర్హురఋః
పథామ్. అ, అనక్షే (సమాసాంతాః)

అ, అనక్షే, ఇతిచేధః। ఋగద్యస్తస్య సమాసస్య అప్ర
త్యయోఽస్తాయవసస్సాస్యత్ అక్షే యా ఛా సదస్సయ తు
స। అర్థరః॥ అన్యచబహ్వచ్చావచ్ఛేతర్యేవ నేహ।
అన్యక్ సామ। బహ్వక్ సూత్రమ్। విష్టోః పూః, విష్ట
పురమ్। శ్రీ బత్సం లోకాత్। విమలాపం సరః॥

945. అనక్షే అనునది అర్థసామర్థ్యమువలన ఛార్ శబ్దమునకే విశేషణ
మగును గానియసంభవమువలన ఋగములకు గాదు. అనక్షే అనుచోటన ప్రమి సంబ
ధార్థరము. అ అనునది లుప్తప్రథమా స్తము. ఋక్ పుర్ అప్ ఛర్ పథిన్
పీనిలోనేదయిన స స్తమందుగల సమాసమునకస్తావయవమే అకారప్రత్యయము
గును, అక్షసంబంధముగలధ్వరమును చోధించు ఛర్ శబ్దా స్తమాసమునకీప్రత్యయము
రాదని సూత్రార్థము. ఉదా :— అర్థరః (ఋచోఽర్థమ్) ఋక్ శబ్దా స్తమునకు
అప్రత్యయమయ్యెను. అన్యచబహ్వచ్చశబ్దములు (అప్రత్యయా స్తములు) ఋర్హు
సప్యమసముచేయుటకు యోగ్యతగలవానిమందే సాధువులగును. అన్యచః (అని
ద్యమానా ఋచో యస్య) ఋగద్యయనయోగ్యతగలిగి కేవలయజుర్యేదమును
అడివినవాడు. బహ్వచః (బహవః ఋచో యస్య) ఋక్ శాఖాద్యయనముజేసిన
వాడు. అధ్యేతకంఠేభిన్నమగుసర్థమునుచోధించు అన్యచ్ బహ్వచ్ శబ్దములకు
సమాసాంతము రాదు. ఉదా :— అన్యక్ (అనిద్యమానాః ఋచో యస్య) సామ।
బృహస్పక్, సూత్రము. విష్టపురమ్ (విష్టోః పూః) లిజము లోకాశ్రయమగుటచే
(పండితులువిష్టపురశబ్దమునుసపుంసకలిజముగప్రయోగించుటచే) నిచట సపుంస
లిజము సాధువగును. లిజమువిషయమున లోకమే ప్రమాణము గానవిష్టపుర
మనునది శ్రీలిజపూశబ్దాంతత్పురుషమగుటచే శ్రీలిజముగావలయునని శక్తింప
పీలులేదని యాశయము. విమలాపమ్ (విమలా ఆపో యస్మిన్) స్వచ్ఛమగునీరు
గలసరస్సు.

అవ :— కృతసమాసాంతమగుసప్ శబ్దమునకు కార్యవిశేషములను విధించు
సూత్రములకు వ్యాఖ్యానముచేయుటచినిపించు ఛాశబ్దపథిన్ శబ్దాంతములకు అప్రత్య
యాస్తాదాహరణములు జూపబడును.

తిజస్తమతో సమానము. పిబతభాదతా! భాదతమోదతా! “మయూరవ్యం సకా
దయశ్చ” సూచే సమానము. (గీ) తిజాం నుపా! తిజస్తమలట నుబస్తమతో
సమానము. కృష్ణవిచక్షణా (కృష్ణ విచక్షణేతి యస్యాం క్రియాయాం సా) కృష్ణ
(భిన్ది) అనుతిజస్తమనట విచక్షణ (సమ్బద్ధ్యస్తమ) అనునుబస్తమతో మయూర
వ్యంసకాదులందు పరింపఁబడిన “ఏహీతాదయోఽన్యవచార్థే” అనుపదసముచే
సమానము. ఈవిధముగ సమానమాటవిధములని గ్రహించునది.

శ్రీః

సర్వసమాసశేషప్రకరణము ముగిసెను.

22. సమాసాంతప్రకరణము

945. ఋహస్వరత్నాః పథామానక్షే. 5-4-74. ఋహస్వరత్నాః
పథామ్. అ, అనక్షే (సమాసాంతాః)

అ, అనక్షే, ఇతిచేదః। ఋగాద్యస్తస్య సమాసస్య అప్ర
త్యయోఽన్తాయవసస్యైత్ అక్షే యా ధూస్తదస్తస్య తు
స। అర్థార్థః॥ అన్యచబహ్వచావధ్యేతర్యేవ నేహ।
అన్యక్ సామ। బహ్వక్ సూత్తమ్। విష్టోః పూః, విష్ట
పురమ్। క్రిబత్వం లోకాత్। విమలావం సరః॥

945. అనక్షే అనునది అర్థసామర్థ్యమువలన ధూశబ్దమునకే విశేషణ
మగును గానియనంభవమువలన ఋగాదులకు గాదు. అనక్షేఅనుచోటనచ్చు నంబ
ధార్థకము. అ అనునది లుప్తప్రథమా స్తము. ఋక్ పుర అప్ ధూర్ పథిన్
పీనిలోనేడయిన నస్తమందుగల సమాసమునకన్తాయవమ్ అకారప్రత్యయము
గును, అక్షనంబస్తముగలధూర్మును బోధించు ధూశబ్దాస్తమాసమునకీప్రత్యయము
దాటని సూత్రార్థము. ఉదా:— అర్థార్థః (ఋచోఽర్థమ్) ఋక్ శబ్దాస్తమునకు
అప్రత్యయమయ్యెను. అన్యచబహ్వచశబ్దములు (అప్రత్యయాస్తములు) ఋక్కు
సప్యమనముచేయుటకు యోగ్యతగలవానియందే సాధుపులగును. అన్యచః (అవి
ద్యమానా ఋచో యస్య) ఋగద్యయనయోగ్యతగలిగి కేవలయజుర్వేదమును
జదివినవాడు. బహ్వచః (బహవః ఋచో యస్య) ఋక్ కాభాధ్యయనముజేసిన
వాడు. అధ్యేతకంఠెభిన్నమగునర్థమునుబోధించు అన్యచ్ బహ్వచ్ శబ్దములకు
సమాసాస్తము రాదు. ఉదా:— అన్యక్ (అవిద్యమానాః ఋచో యస్య) సామ।
బృహస్పక్, సూత్తము. విష్టపురమ్ (విష్టోః పూః) లిజము లోకాశ్రయమగుటచే
(పండితులువిష్టపురశబ్దమునునపుంసకలిజముగప్రయోగించుటచే) నిచట నపుంస
కలిజము సాధువగును. లిజమువిషయమున లోకమ్ ప్రమాణము గానవిష్టపుర
మనునది స్త్రీలిజపూశబ్దాస్తతత్పురుషమగుటచే స్త్రీలిజముగావలయునని శబ్దేకంప
పీలులేదని యాశయము. విమలావమ్ (విమలా ఆప్తో యస్మిన్) స్వచ్ఛమగునీరు
గలసరస్సు.

అవ:— కృతసమాసాస్తమగునప్ శబ్దమునకు కార్యవిశేషములను విధించు
సూత్రములకు వ్యాఖ్యానముచేయుటపిదప ధూశబ్దపథిన్ శబ్దాస్తములకు అప్రత్య
యోన్తోదాహరణములు జూపబడును.

946. ద్వ్యస్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్. 6-9-97. ద్వ్యస్తరుప సర్గేభ్యః అపః, ఈత్॥

అపఇతి కృతసమాసాస్తస్యానుకరణమ్। షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా। ఏభ్యోఽపస్య ఈత్ స్యాత్। ద్వ్యర్థతా అపో యస్మిన్నితి ద్వీపమ్। అస్తరీపమ్। ప్రతిపమ్, సమీపమ్। సమాపో దేవయజనమితి తు సమా అపో యస్మిన్నితి బోధ్యమ్। కృతసమాసాస్తగ్రహణాన్నేహ। స్వప్ స్వపీ (వా) అవర్ణానాద్యః॥ ప్రేపమ్। పరేపమ్। ప్రాపమ్। పరాపమ్॥

946. అపః అనునది అప్రత్యయోస్తమునకనుకరణము. ఇచటిప్రథమ షష్ఠ్యర్థకము (అపస్య) ద్వీ అస్తర్ ఉపసర్గములు వీచికంటెపరమగు అప్రత్యయోస్తావ్శబ్దముయొక్క ఆకారమునకీకారమాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఉదా:— ద్వీపమ్ = ద్వీ + అపమ్ (ద్వ్యర్థతా అపో యస్మిన్) ఈత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. అస్తరీపమ్। అస్తర్ + అపమ్ (అస్తర్థతా అపో యస్మిన్) ప్రతిపమ్। ప్రతి + అపమ్ (ప్రతికులా అపో యస్మిన్) సమీపమ్। సమ్ + అపమ్ (సన్యతా అపో యస్మిన్) “సమాపో దేవయజన” మనుచోట సమశబ్దావశబ్దములకు సమాసము. (సమా అపో యస్మిన్) అపసబ్దముపసర్గాదులకంటె పరమగులేనందుననీ త్వమునకు ప్రాప్తిలేదని గ్రహించునది. దేవయజనశబ్దమునకు యజ్ఞమౌఘి యర్థము. సమాపశబ్దమిచట లోకమునాశ్రయించి పుంలింగముగ ప్రయుక్తమైనది. అపః అనునది కృతసమాసాస్తమునకనుకరణమునుటచే స్వప్ స్వపీ (పోషణ అపో యస్మిన్) అనుచోటనీ త్వము వారితమగును. ఇచట “సమౌజానాత్” (959) సూ. చే సమాసాస్తము నిషేధింపబడినది. (వా) అవర్ణాస్తమగునుపసర్గముకంటె పరమగునవశబ్దమునకీ త్వము వికల్పముగ నగును. ప్రేపమ్। ప్రాపమ్ (ప్ర + అపమ్) పరేపమ్, పరాపమ్ (పరా + అపమ్)

947. ఊదనోర్దేశే. 6-3-98. ఊత్, అనోః, దేశే। (అపః)

అనోః పరస్యాపస్య ఊత్స్యాదేశే। అనూపోదేశః। రాజధురా। అక్షే తు। అక్షధూః। దృఢధూర్షః। సఖిపథః। రమ్యపథో దేశః॥

947. అనుఅనెడియుపసగముకంటె పరమగు అపశబ్దము (కృతసమాసాస్తావ్శబ్దము) యొక్క ఆధ్యాకారమునకు ప్రదేశము సముదాయ బోధ్యమగునపుడూకారమాదేశమగును. ఉదా:— అనూపః (అనుగతా అపో యస్మిన్) జలప్రాయమగు ప్రదేశము. రాజధురా (రాజో ధూః) అప్రత్యయము. టాప్సవర్ణదీర్ఘములు. ధురమక్షసబ్బన్దియగునపుడు సమాసాస్తమురాదని పూర్వముచెప్పబడినది. అక్షధూః (అక్షే ధూః) దృఢధూః। (దృఢా ధూర్షస్య) అక్షము. సమాసాస్తనిషేధమునకక్షసబ్బన్దియు మాత్రదుషేషీతము. అక్షశబ్దముపూర్వపదముగనుండునపుడు

నిషేధమనిన “దృఢధూః” అనుచోట నిషేధము ప్రవర్తింపకుండును. అక్షమన్య పదార్థమగునపుడు నిషేధమనిన అక్షధూః అనుచోట నిషేధము ప్రవర్తింప కుండును. ఈ రెండొకటియు ప్రవృత్తికొఱకే యక్షసమ్మస్తమున్నప్పుడని వ్యాఖ్యా నముచేయబడినది. ఈ విషయమును సూచించుటకీయుదాహరణద్వయము జూపబడి నని తెలియునది. సఖిపథః (సఖ్యః పథాః) తత్పురుషము. సమాసాస్తము. “ఛే” సూ. చే టిలోపము. రమ్యపథః (రమ్యః పథా యన్య) బహువ్రీహి. ఉత్తర సూత్రములలోని “బహువ్రీహా సంఖ్యేయే” అనుసూత్రమునుండి బహువ్రీహి పదమనుపర్తింపదని సూచించుటకీయుదాహరణద్వయము చూపబడినది. కావుననీ ప్రకరణమున విషితములగు సమాసాస్తములు సర్వసమాససాధారణములగునని గ్రహించునది.

948. అద్ ప్రత్యస్యవహూర్వాత్సామలోచ్చుః. 5-4-75. అద్, ప్రత్యస్యవహూర్వాత్, సామలోచ్చుః॥

వితత్పుర్వాత్సామలోచూ న్నాత్సమాసాదద్ స్యాత్. ప్రతి సామమ్. అనుసామమ్ అవసామమ్. ప్రతిలోచమ్. అను లోచమ్. అవలోచమ్॥ చ = కృష్ణోదత్పాణ్ణసంఖ్యాపూర్వా యా భూమీరణిష్యతే. కృష్ణభూమః. ఉదగ్భూమః. పాణ్ణ భూమః. ద్విభూమః ప్రాసాదః. చ॥ సంఖ్యాయా నదీగోదా వరీభ్యాం చ. పశ్చానదమ్. సప్తగోదావరమ్. అతితియోగ విభాగాదన్యత్రాపి. పద్మనాథః॥

948. ప్రతి అను అవ యివి పూర్వపదముగాగల్గి సామశబ్దముగాని లోమ శబ్దముగాని యస్తమందుగల సమాసముకంటెనదప్రత్యయమగును. ఉదా :—ప్రతి సామమ్. అవ్యయాభావము, లేకప్రాచినమాసము. సమాసాస్తము ప్రవర్తించిన పదప “సప్తధితే” (6-3) సూ. చే టిలోపము. అనుసామమ్. ఇత్యాదులునితే. చ॥ కృష్ణ ఉదక్ పాణ్ణ సంఖ్యావాచకములు, యివిపూర్వపదములు భూమిశబ్ద ముత్తరపదముగల సమాసముకంటెనదప్రత్యయమువచ్చును. కృష్ణభూమః (కృష్ణాభూమిరన్య) అదప్రత్యయము. “యస్యేలిచ” సూ. చే నిరాలలోపము. ఇతే ఉదగ్భూమః. మొదలగునవి. ద్విభూమః (ద్వే భూమీ యన్య) ప్రాసాదః = రెండ స్థూలమేడ. ఈవచనము “సంఖ్యాయానదీ” అనువచనముగూడనపూర్వ ములుగావు. సూత్రమున “అద్” అనుదానిని విభాగముచేయుటవలన సప్తములగు నవని గ్రహించునది. చ॥ సంఖ్యావాచకముకంటెపరములగు నదీగోదావరీశబ్దముల స్త మందుగల సమాసమునకదప్రత్యయమగును. పశ్చానదమ్ (పశ్చానాం నదీనాం సమాహరః) సప్తగోదావరమ్ (సప్తానాం గోదావరీణాం సమాహరః) పద్మనాథః (పద్మాకారా నాభిరన్య, యద్వా పద్మం నాభో యన్య) సూత్రమున అద్ పదమును విభజించి సమాససూత్రముకంటె అదప్రత్యయమగునని జెప్పబడినట్టిప్రయో

గమలందీసమాసాగమ సిద్ధపగును. ఇష్టసిద్ధ్యర్థమే యోగవిభాగము గానదోషాపాదనమునుజేయవలెదు.

949. అష్టోదరస్థనాత్. 5-4-76. అక్షః, అదర్శనాత్. (అచ్)

అచక్షుఃపర్యాయాదష్టోఽచస్యాత్సమాసాంతః. గవామక్షివ గవాక్షః॥

949. అదర్శనమునుచోట దర్శనశబ్దమునకు నేత్రమని యర్థము. నేత్రమును బోధింపని యక్షిశబ్దము ననుండుగల సమాసముకంటెనచ్ ప్రత్యయముగును అక్షిశబ్దమక్షిసదృశవగు రంప్రమునుబోధించునచ్చీసాత్రము ప్రపరించునని ఫలితార్థము. ఉదా:— గవాక్షః (గవామక్షివ) కిటికి అనియర్థము. గోశబ్దమునకు కిరణములర్థము. అక్షిశబ్దమక్షిసదృశబోధనమని సూచించుటకే విగ్రహవాక్యమున నివశబ్దము ప్రయోగింపబడెను.

950. అచతురవిచతురసుచతురశ్రీపుంసధేన్యనడుహ

త్సాఽమవాజ్ఞనసాక్షిభ్రువదారగవోర్వక్ష్ణివపద్మీ
చనక్తినివరాత్రినివాహర్దివసరజననిశ్చేయసపుటా
యుషద్వ్యాయుషత్రాయుషగ్యఽజుషవాతోక్షమ
హోక్షవృద్ధోక్షోచనునగోక్షవాః 5-4-77.

ఏతే పజ్ఞావింశతిరజన్తా నిపాత్యంతే. అద్యాత్తయో
బహుప్రీహయః। అవిద్యమానాని చత్వార్యన్యః। అచతురః।
విచతురః। సురతురః॥ ౨॥ బ్రుహస్పతిః చతురోఽతిష్యతే।
త్రిచతురః। చతుర్థాం సమీపే యే సన్తి తేఽపచతురః।
తత ఏకాదశ ద్వంద్వః। శ్రీశంసా। దేన్యనడుహా। ఋత్సా
దే। వాజ్ఞనసే। అక్షిణీ చ భ్రువో చ అక్షిభ్రువమ్। దారాశ్చ
గావశ్చ దారగావమ్। దివూ చ అక్షివద్రా చ దింర్వక్ష్ణివమ్।
నిపాతనాట్టిలోపః। పద్మీవమ్। నిపాతనాత్పుటశబ్దన్యః పద్మా
వః। నక్తం చ దివా చ నక్తినివమ్। రాత్రౌ చ దివా చ
రాత్రినివమ్। రాత్రేర్మాస్తత్వం నిపాత్యతే। అహని చ దివా
చ అహర్నివమ్। విష్పాయాం ద్వంద్వో నిపాత్యతే। అహన్య
హనీత్యర్థః। సరజనబితి సాశిల్యేఽవ్యయాభావః। బహు
ప్రీహా తు సరజఃపజ్జ-జమ్। నిశ్చేతం శ్రేయో నిశ్చేయ
సమ్ తత్పురుష ఏవ। నేహ। నిశ్చేయాన్ పురుషః। పురు
షస్యాయాః పురుషాయ షమ్। తతో ద్విగుః। ద్వాయా
షమ్। త్రాయాషమ్। తతో ద్వంద్వః। ఋగ్యజుషమ్। తత
త్త్రయః కర్మధారయాః। జాతోక్షః సుహోక్షః। వృద్ధోక్షః।

శునస్సమీపముపశునమ్ | టిలోపాభావః, సమృద్ధసారణం చ
నిపాత్యతే | గోష్ఠే శ్వా గోష్ఠ్యః ||

950. సూత్రముననచతురాదిశబ్దములకు ద్వన్ద్వము. అచతురః మొదలగు నిరుపదియైదుశబ్దములచప్రత్యయా సములుగ నివతించబడెను. సమాసవిశేషనియమము టిలోపాదికము నిపాతనమునకు ఫలమనితెలియనగును. ఇందు మొదటి మూడును బహుప్రీహిసమాసములే. అచతురః (అవిద్యమానాని చత్వారి యస్య) విద్యమానశబ్దమునకు లోపము. విచతురః (విగతాని చత్వారి యస్య) సుచతురః (శోభనాని చత్వారి యస్య) తత్పురుషమున అచత్వారః విచత్వారః సుచత్వారః అనియే యగును. వ|| త్రి ఉప పీనికంబెరిరమగు చతుర్శబ్దమునకచప్రత్యయము సమాసాప్తమగును. త్రిచతురాః (త్రయశ్చత్వారో వా) ఉపచతురాః (చతుర్థాం సమీపేయేన ని) ఇచట “సజ్జ్యయావ్యయ” (847) సూ. చే బహుప్రీహి, “బహుప్రీహౌ సంఖ్యేయే” సూత్రప్రాప్తమగు చప్రత్యయమునకిది యపవాదము. త్రిపుంసౌ మొదలగు పదునొకండుశబ్దములు ద్వన్ద్వమందే నివతించబడినవి. త్రిపుంసౌ (త్రి చ పుమాంశ్చ) ద్వన్ద్వమున త్రిపుమాంసౌ అనురూపమునకు నివృత్తి నిపాతమునకు ఫలము. దేస్వనడుహౌ (దేనుశ్చానద్వాంశ్చ) “తరేతరయోగద్వన్ద్వమున ధేస్వనద్వాహౌ అనునది నివృత్తమగును. ఋక్సామే (ఋక్స సామ చ) ఋక్సామసీ అనునది నివృత్తమగును. వాఙ్మనసే (వాక్స మనశ్చ) వాఙ్మనసీ అనునది నివృత్తమగును. అక్షిఘ్రవమ్ (అక్షిణీ చ ఘ్రవా చ) ప్రాణ్యజ్ఞమగుటచే నేకవద్భావము. అక్షిఘ్ర అనునది నివృత్తమగును. దారగవమ్ (దారాశ్చ గావశ్చ) సమాహారద్వన్ద్వము. దారగు అనునది నివృత్తమగును. ఊర్వస్త్వవమ్ (ఊరూ చ అస్త్వి వస్తౌ చ) నిపాతనమువలన టిలోపము. అస్త్వివృద్ధిమునకు జానువులర్థము. వదస్త్వివమ్ (పాదౌ చ అస్త్వివస్తౌ చ) నిపాతనమువలన పాదశబ్దమునకు పదాదేశము. సక్తస్త్వివమ్ (సక్తం చ దివా చ) ఈరెండు సవ్యయములు. అచప్రత్యయము. యస్యేతిచ సూ. చే నాకారలోపము. అదన్తమగునవ్యయాభావసమాసమందువలెనిచట ప్రక్రియనూహించునది. రాత్రినివమ్ (రాత్రౌ చ దివా చ) రాత్రి శబ్దమునకు మాన్యత్వమీనిపాతనమువలననగును. అవ్యయాభావసమాసకార్యము లగును. అహర్దివమ్ (అహని చ దివా చ) సుప్యసకు లుక్కుగుటచే ప్రత్యయ లక్షణములేనందున సుప్యపరముగలేకుండుటచే “రోఽనుపి” (173) సూ. చే అహన్ శబ్దములొనినకారమునకురాదేశము. రెండుపదములు సమానార్థకములగుటచే “విరూపాణామపి సమానార్థకానామ్” అనువచనము చే ప్రాప్తమగునేకశేషమును తాదించి యీసూత్రముచే వీప్యందు ద్వన్ద్వము నివతించబడెను. ప్రతిదినమందని యర్థము. సరజనమ్ (రజోఽవ్యసరిత్యుత్య) “అవ్యసంగం విభక్తి” (656) సూ. చే సాకల్యార్థకసహశబ్దమునకు సజశబ్దముతోసవ్యయాభావము. “అవ్యయాభావే చాతలే” (664) సూ. చే సహశబ్దమునకు సాదేశము. ఈసూత్రముచేనచప్రత్యయము. అవ్యయాభావసమాసమందే యీనిపాతమనుటచే సహశబ్దరజశబ్దములకు

బహుప్రీహితేయనపుడప్రత్యయము రాదు. సహరజోభిః అనువిగ్రహమున
 “తేనసహేతితుల్యయోగే” (853) సూ. చే సమాసము. “వోవసరసస్య” (854)
 సూ. చే సహశబ్దమునకు సాదేశము. సరజః అనియేయగును. పుష్పిడితోగూడిన
 పద్మాదికమని యర్థము. ఇట్లుండ “సరజసమపహయ కేతకీనమ్”, “సరజసమ
 కరస్థనిర్పరాసు ప్రసవవిభూతిమ” ఇత్యాదిప్రయోగములు (బహుప్రీహాలు)
 ప్రామాదికములే యనిగ్రహించునది నిశ్చేయనమ్ (నిశ్చితం చ తత్ శ్రేయః)
 తత్పురుషమందే అచప్రత్యయము. నిశ్చితం శ్రేయోయేన అనువిగ్రహముగల
 నిశ్చేయాన్ అనుబహుప్రీహయిందప్రత్యయము రాదు. ఈయనశ్చ అనువిషేధ
 ముచే కప్రత్యయము నివృత్తమగును. పురుషాయుషమ్ (పురుషశ్చాయుః) షష్ఠీ
 తత్పురుషమందప్రత్యయము. ద్వాయుషమ్ (ద్వయోరాయుషోస్సమాహరః)
 త్రాయుషమ్ (త్రయోజాయుషాం సమాహరః) ఈరెండును సమాహరద్విగు
 పులు. ఋగ్యజుషమ్ (ఋచశ్చ యజుంషి చ) ద్వద్విము. జాతోక్ష మహోక్ష
 వృద్ధోక్షశబ్దములు కర్మభారయములు. జాతోక్షః (జాతాశ్చాసావుక్షచ) అచప్రత్య
 యము. ఉక్షన్ శబ్దమును టిలోపము. మహోక్షః (మహంశ్చాసావుక్షచ) ఇచట
 మహచ్చబ్దమునకు “అన్మహతః” (81) సూ. చే నాత్వము. వృద్ధోక్షః
 (వృద్ధాశ్చాసావుక్షచ) అచప్రత్యయము. టిలోపము. ఉచకునమ్ (కునస్సమీపమ్)
 అచ్యయాభావము. “సన్దితే” (683) సూత్రప్రాప్తమగు టిలోపమునకభావము
 “శ్యయువమహానమతద్దితే” (364) సూ. చే సప్రాప్తమగు (అతద్దితేఅనుపచ్య
 దాసమువలన) సప్రసారణమును నివర్తించబడినది. గోషశ్యః (గోషే శ్య) అచ
 ప్రత్యయము. టిలోపము. సప్తమితత్పురుషయందే నిపాతనము. షష్ఠీతత్పురుష
 యందు గోషశ్వా అనియగును.

951. బ్రహ్మహస్తిధ్యాం వర్చసః. 5-4-78. బ్రహ్మహస్తి
 ధ్యాం, వర్చసః (అచ)

అచస్యాత్. బ్రహ్మవర్చసమ్. హస్తివర్చసమ్॥ వా॥
 పల్యరాజధ్యాంచేతి చ త్వమ్. పల్యవర్చసమ్. రాజవర్చ
 సమ్॥

951. బ్రహ్మహస్తిశబ్దములకంటెబిరమగు వర్చశ్చబ్దమంతమందుగల
 సమాసమునకప్రత్యయమగును. ఉదా : — బ్రహ్మవర్చసమ్ (బ్రహ్మణో
 వర్చః) హస్తివర్చసమ్ (హస్తినో వర్చః) (వా) పల్యశబ్దరాజన్ శబ్దములకంటె
 పరమగువర్చశ్చబ్దమంతమందుగలసమాసమునకు సప్రత్యయమగును. పల్యవర్చ
 సమ్ (పల్యస్య వర్చః) పల్యశబ్దమునకు మాంసమునుభవించువాడని యర్థము.
 రాజవర్చసమ్ (రాజో వర్చః)

952. అవసమన్దేభ్యస్తమసః. 5-4-79. అవసమన్దేభ్యః తమ
 సః (అచ)

అవతమసమ్. సస్తమసమ్. అస్థయితత్వమ్. పదా
ద్యుచ్ఛ్వా. అస్థం తమః అస్థరమసమ్॥

952. అవ సమ్ అస్థ పీనిరంధ్రాదురమగు తమశ్శబ్దము స్థమందుగలవమాన
మునకచ్ఛత్యయమగును. అవతమసమ్ (అవసీసం తమః) సస్తమసమ్ (సత
తం తమః) అస్థరమసమ్ (అస్థం తమః) అస్థయతి అనునర్థమైన ణీజస్థమగు
నస్థదాతువునకు పదాద్యుచ్చుచ్ఛేసిననస్థమహి రూపముసిద్ధమగును. పురుషులద్యష్టికి
ప్రసారములేటండ్రాణేయమిది. అస్థశబ్దమునకు గాఢమైనదని వలికాదు. అస్థతమ
సమని గాఢమగుచీకటియని యర్థము.

953. శ్వసో వసీయశ్శ్రేయసః. 5-4-80. శ్వసః. వసీయ
శ్శ్రేయసోః (అచ్)

వసుశబ్దః ప్రకస్తవాచీ తత రాయగుని వసీయః. శ్వసో
శబ్దః ఉత్తరపదార్థప్రకంసామాశీర్విషయతామాహ. మయా
వశ్యంసకాదిత్యాప్రమాసః. శ్వోవసీయసమ్. శ్వశ్రేయ
సమ్ తే ఘాయాత్॥

953. శ్వసోశబ్దము (అవ్యయము) కంటె పరమలగువసీయశ్శ్రేయశ్శబ్ద
ముల స్థమందుగల సమాసమునకచ్ఛత్యయమగును. ప్రకస్తవాచకమగు వసుశబ్ద
మునకు అతిశయార్థమున రాయనున్ ప్రత్యచుమువలన వసీయః అనునది సిద్ధ
మగును. ఉత్తరపదార్థమగు ప్రకంసకాశీర్విషయత్వమును శ్వసోఅనునది ద్యోతనజే
యును. “మయోరవ్యంసకాదయశ్చ” (708) సూ. చే సమాసము. శ్వోవసీ
యసమ్. శ్వశ్రేయసమ్. తే ఘాయాత్. అశీర్విజస్థప్రయోగమందే యారూప
ములు సాధువులగునని పృత్తిరాచనియశయము శ్వశ్రేయసమ్. శ్రేయశ్శబ్దము
గూడనీయనున్ ప్రత్యయాస్తమే.

వివ :— పృత్తిరాచనిరీతిననుసరించి శ్వసోశబ్దము కాలవిశేషవాచకమైనను
శబ్దశక్తిస్వభావమువలన పృత్తియందుపూర్వోత్తారద్యోతకమగునని చెప్పెను. ఇచట
శ్వసోశబ్దమునకర్థమేలేదనుట యుక్తము. లేదా ఉత్తరపదార్థమాత్రబోధకమని చెప్ప
వచ్చును. ఈవిషయము పాణినీయమతదర్పణమునుగ్రహమున చెప్పబడినది.
“అర్థం పరపదస్యేహ శ్వశబ్దఃకాలవాచ్యః. అభిధత్తే స్వభావేన తేనేయా మ్న
లార్థకా” ఇతి॥ మూలమునఉత్తరపదార్థప్రకంసామాశీర్విషయమాహ అనిగాని
ఉత్తరపదార్థప్రకంసాయా అశీర్విషయతామాహ అనిగాని పాఠము యుక్తమని
గ్రహించునది.

954. అన్యతత్త్వప్రమాసః. 5-4-82. అన్యతత్త్వాత్, రమాసః,
(అచ్)

అనురహసమ్. అపరహసమ్. తప్తరహసమ్॥

954. అను అవ తప్త వీనికంటెపరమగు రహశ్యబ్దమై మందుగల సమాసమునకడ ప్రత్యయమగును. అనురహసమ్ (అనుగతం రహః) ప్రాదిసమాసము. ప్రకాశాదావము రహశ్యబ్దార్థము. అపరహసమ్ (అవహీనం రహః) తప్తరహసమ్ (తప్తమివ తప్తమ్, తచ్చ రహః) పరునిచే తెలిసికొనుటకుశక్యముగావిదనియర్థము.

955. ప్రతేరురసస్సప్తమీస్థాత్. 5-4-83. ప్రతేః, ఉరసః, సప్తమీస్థాత్ (అచ్)

ఉరసీతి ప్రత్యురసమ్. విభిర్త్యర్థేఽవ్యయాభావః॥

956. సప్తమీస్థాత్, అనుగతం సప్తమీస్థాత్ తమని యార్థము. ఇట్లప్రతి అనునవ్యయముకంటె చిరమగునురశ్యబ్దమై మందుగల సమాసమునకడ ప్రత్యయమగును. ప్రత్యురసమ్ (ఉరసి) విభిర్త్యర్థద్యోతకమగు ప్రతిశబ్దమునవ్యయాభావము.

956. అనుగవమాయామే, 5-4-83. అనుగవమ్. ఆయామే॥

వితన్నిపాత్యతే దీర్ఘత్వే. అనుగవమ్. యానమ్. యస్య చాయామౌతి సమాసః॥

956. ఆయామశబ్దము దీర్ఘపద్యాదము. సముచాయముచే పైర్త్యము గోధ్యమగునపుడనుగవమనుచు ప్రత్యయాంతము నివరింపఁబడెను. ఉదా :— అనుగవమ్. “యస్య చాయామే” (674) సూ. చే సవ్యయాభావము. గోధైర్త్య సదృశదైర్త్యముగలది యానమవి యర్థము. పైర్త్యము ద్యోత్యముగానపుడు అనుగ (గవాం పశ్యాత్) అనియే యుండును.

957. ద్విస్తావాత్రిస్తావా పేదీః. 5-4-84. ద్విస్తావా. త్రిస్తావా. పేదీః॥

అచ్ ప్రత్యయాష్టిలోపస్సమాసశ్చ నిపాత్యతే. యావత్ ప్రకృరా పేదీస్తతో ద్విగుణా త్రిగుణా వాచ్ఛమేదా తతేదం నిపాతసమ్. పేదీరితి తమ్. ద్విస్తావరీ త్రిస్తావరీ రజ్ఞః॥

957. పేదీ (లగ్నాదారస్థలవిశేషము) అర్థమగునపుడు ద్విస్తావా త్రిస్తావా అనునచ్ ప్రత్యయాంతములు నివరింపఁబడెను. ద్విః త్రి అనునదినుచ్ ప్రత్యయాంతములగునవ్యయములు. పీనికీ శావచ్చబ్దముతో సమాసముసమాసమునకడ ప్రత్యయాదీ లోపములు నివరింపబడుటచే పైరూపములు సిద్ధములగును. ప్రకృతియాగమున

చేసి మొక్క పరిమాణమొకటిని ధింపఁబడెనో మంతనం రెండు రెట్లుగా నిమూన రెట్లుగాని యాదియగు పరిమాణముగలది వికృతీయాగమందలి చేదియనునర్థమున క్రమముగ సీరెంచుకొనుచు నిశఠింపఁబడనది. సమస్తమాగాల్లములే మాగముననువదేశింపఁబడునో మామర్మి ప్రస్థానీ మాగమగును. అన్నిట్లో మామర్మివగును. ఏమాగమునఁ బ్రముఖ చేశింపఁబడునో (సర్వాట్లో వదేశములేనిది) అది వికృతీయాగమగును. అశ్వమేదాదుల క్రింది గుంపిరెలయుండి. చేదికంటె ఎక్కువగు లక్ష్యానులక్ష్యదుగు నెట్లును ద్విజ తాపత్ర, త్రిజ తాపత్ర, అని యగును. ఇవట సమాసాదులను వారింఁచును సూత్రమున చేపగహణ నావశ్యకము.

958. ఉపసర్గవచ్చసః. 5-4-85. ఉపసర్గతః. అప్ససః, (అప్)
ప్రగతోఽద్వానం ప్రాధోస్ రథః॥

958. ఉపసర్గవచ్చము ప్రాదులకువలక్షణము. ప్రాదులకంటె చిరముగు అప్ససోశబ్దము ప్రమండుగల సమాసమునరిచే ప్రత్యయమగును ఉదా :— ప్రాప్సః (ప్రగతోఽద్వానమ్) రథము. ప్రాదిసమాసము. అప్ ప్రత్యయము. “నస్తస్తితే” యా. చే తిలోపము ఇట్లే నిరప్సమ్ ప్రత్యభ్యమ్ మొదలగునవియగును.

959. స పూజనాత్. 5-4-89. స, పూజనాత్॥

పూజనాత్పరేభ్యస్తమాసాన్తా స స్మ్యః సుకాః।
అతిరాజా॥ స్వతిథ్యామేవ। నేహ। పరమరాజః। పూజనా
త్సామ్। గామతిత్రాస్తోఽతిగవః। బహుప్రీహా న్యత్వక్ష్ణోరిత్య
తః ప్రాగేవామం నిషేధః। నేహ। సుకతః। స్వత్వః॥

959. “రాజాహస్యభివృద్ధిచ్ఛ” ఇత్యాది సూత్రములచే నేయేశబ్దములకు సమాసాస్త్రములు విధింపఁబడినదో మోక్షబ్దములు, పూజావాచకములంటె చిరములగు నెట్లు సమాసాస్త్ర ప్రత్యయములు రాదని ముగ్ధము ఉదా :— సుకాః, అతిరాజా (పూజ్యులగురాజు) ను అతి ఇవి పూజార్థకములు. ఇవట “రాజాహస్యభివృద్ధిః” సూత్రవిహితమగు బచే ప్రత్యయమునిషద్ధమయ్యెను. ఇట్లే సుగో, అతిగో, ఇత్యాదులు రాదనియును (వా) పూజానార్యములలో ను అతి అనువానినే గ్రహింపవలయును. ఇట్లు చెప్పబడే పరమరాజః అనుబోధనిని షేధము ప్రవర్తించుచు. ఇవట పరమశబ్దము పూజనార్థకము. అతిగవః (గామతిత్రాస్తే) ఇవట సతి అనునది పూజనార్యము గాదు. పూజనాత్తమనవములేదోనిషదనిని షేధము ప్రవర్తించుచున్నది. అని షేధము “బహుప్రీహా న్యత్వక్ష్ణో” (అప్) సూత్రమునకు పూర్వము తెచ్చిబడనసమాసాస్త్రములకే విని చెప్పవలయును. “ప్రాగ్భహుప్రీహా

గ్రహణం కర్తవ్యమ్" అనువార్తకముచేసీయర్థము నిద్దమెనది. ఇట్లు చెప్పబడే సుసక్తః (శోచినే సక్తిసీ యస్య) స్వక్షః (శోచినే అక్షిణే యస్య) ఇత్యాదులంది విషేధము ప్రవర్తించదు. బహువ్రీహౌ సక్త్యర్థః" నూ. చే నిచట షడప్రత్యయ మగును.

960. కిమః క్షేపే. 5-4-70. కిమః, క్షేపే (స)

క్షేపే యః కింశబ్దస్తతః పరం యత్తదస్తాత్సమాసాస్తా
సస్యః। తుత్తితో రాజా కింరాజా। కింసఖా। కింగౌః।
క్షేపే కిమ్। కింరాజః। కింసఖః। కింగవః॥

960. నిన్దాబోధకమగు కింశబ్దముకంటె(బరమగు శబ్దమస్తమందుగల సమాసముకంటె సమాసాస్తములు రావు. ఉదా :— కింరాజా (తుత్తితో రాజా) ప్రజలనురక్షింపనిరాజని యర్థము. కింసఖా। కింగౌః। ఇవటనుకింశబ్దమునిన్దార కము. క్షేపే అనునది లేనియెడల కింరాజః (సస్య రాజాః) కింసఖః। కింగవః ఇత్యాదులందుసీవిషేధము ప్రసక్తమగును. పీనిలో కింశబ్దము ప్రశ్నార్థకము.

961. నజస్తత్పురుషాత్. 5-4-71. నజః, తత్పురుషాత్ (స)

సమాసాస్తో న। ఆరాజా। అసఖా। తత్పురుషాత్కిమ్।
అధురం శకటమ్॥

961. నజః అనునది షడ్భ్యస్తము. (నజస్సమ్మస్తి) సజ్జౌహర్వపదకము గావలయునని ఫలితమగును, సజ్జౌహర్వపదకమగు రాజావిశ్వాస్తతత్పురుషమునకు సమాసాస్తములు రావు. ఆరాజా అసఖా ఇవిసజ్జౌతత్పురుషములు. తత్పురుషా త్తనునదిలేనిచో అధురమ్ (అవిద్యమానా ఛార్వస్య) అనుబహువ్రీహీయందు సీవిషేధము ప్రసక్తమయ్యెడిది. అధురమనుచానికి శకటము, విశేష్యము.

962. పథోవిభాషా. 5-4-72. పథః విభాషా। (నజః, తత్పు
రుషాత్, స)

సజ్జౌహర్వాత్పథో వా సమాసాస్తః। అపథమ్। అపథ్యాః।
తత్పురుషాదిత్యేవ। అపథో దేశః। అపథం పర్వతే॥ ఇతి
సమాసాస్తాః॥

962. సజ్జౌహర్వపదకము పథివిశ్వాస్తమునగు తత్పురుషమునకు సమా సాస్తవిషేధము వికల్పముగనుగును. దీనివలనసమాసాస్తము వికల్పముగనగునని ఫలితమగును. ఉదా :— అపథమ్। అపథ్యాః (న పథ్యాః) "యూరూరవ్" (945) నూ. చే సప్రత్యయమగునట్లు "సప్తధితే" (683) నూ.చే టిలోపము "అపథమ్

సప్తంసకమ్" (819) సూ. చే సప్తంసక లింగమునగును. తత్పురుషమునకే సమా సా స్తనిషేధమనుటవలన అపఠః (నివిద్యతే పఠా యస్య = దేశము) అనుబహు ప్రీహియందును అపఠమ్ (పథోఽభావః) అనునవ్యయిభావమందునీనిషేధము ప్రవర్తించదని గ్రహించునది.

శ్రీః

సర్వసమాససాధారణసమాసాస్తప్రకరణము ముగిసెను.

23. అలుక్పమానప్రకరణము

963. అలుగుత్తరపదే. 6-3-1. అలుక్. ఉత్తరపదే॥

అలుగదికారః ప్రాగానలః, ఉత్తరపదాధికారస్తాపాద
సమాప్తే॥

963. అలుక్, ఉత్తరపదే, ఈపదములధికృతములగును. అలుక్పదము
“అనుట్ యుతో ద్వస్తే” (6-3-25) సూత్రమువలకును, ఉత్తరపదే అనునది
షష్ఠాధ్యాయతృతీయపాదసమాప్తివర్త్య సమసంధ్యేతమగును. అలుక్పదమునకు లుగ
భావము (లుక్కుప్రపత్తింపకుండుట) అర్థము.

964. పఞ్చమ్యాః స్తోరాదిభ్యః. 6-3-2. పఞ్చమ్యాః, స్తోరా
దిభ్యః॥

ఏభ్యః పఞ్చమ్యా అలుక్ స్యాదుత్తరపదే. స్తోరాన్ముక్తః
క్షః ఏవమన్తైర్దూరాభ్యుచ్చేభ్యః ఉత్తరపదే క్షమ్
నిష్క్రైస్త్యై స్తోరాన్నిస్త్యై॥ వా॥ బ్రాహ్మణాచ్చంసిన ఉప
సఙ్గానమ్। బ్రాహ్మణే పహితాని శస్త్రాణి ఉపచారాద్బ్రాహ్మ
ణాని। తాని శంసంతరి బ్రాహ్మణాచ్చంసీ। యత్సిగ్విశేషః।
ద్వితీయాథే పఞ్చమ్యుపసఙ్గానాదే॥

964. “స్తోరాదికమాకృత్యుచ్చాదిస్తేన” (1-1-39) అనుసూత్రమున
పరిరములగు స్తోరాదులసూత్రమున స్తోరాదికముచే గ్రాహ్యములు. పూర్వపద
మోక్షిప్తము. పూర్వపదములగు స్తోరాదులకింతెసంపదగు పఞ్చమిపదార్థత్వర ఉత్తర
పదము పరిరమునప్రదు లుగభావము (సమాసావయవములగునిర్వహణ) “సుచో
ధాయ” సూత్రప్రాప్తమగులుక్కుసంధావము) అగును. ఉదా :— స్తోరాన్ముక్తః
క్షః అనిరాదాగతః। దూరాదాగతః ఇత్యాదుంసూహించునది. స్తోరాన్నిస్త్యై
క్షమ్న స్తోరాదిపర్యాయములకును గ్రహణమని చెప్పబడినది. కావున వానికంటె
బలమగుపఞ్చమికిని లుగభావమగును. అల్పాన్ముక్తః సమీపాదాగతః। ఇత్యా
దులు. నిస్త్యైకః (నిష్క్రైస్త్యైస్త్యైకాత్) ఇచ్చట లుగభావమునుదరించుటకై “ఉత్తర
పదే” అనునది యావశ్యకము. (వా) బ్రాహ్మణాచ్చంసీ అనుచోట పఞ్చమి
లుగభావమును చెప్పివలయును. ఇచ్చట పఞ్చమి ద్వితీయార్థము. ఇది యీవచన
సామర్థ్యమువలననే సాధువగును. బ్రాహ్మణమున (మన్తవ్యాఖ్యానరూపము) విధిం

వః(బదుకత్తములు (అత్తగీతమగ్గి) సాధ్యగుణిష్టగుణాధిధానములు) లక్షణచే బ్రాహ్మణములగును. అశత్రుములను పతిలముముత్తవర్కనకు బ్రాహ్మణాచ్యంసీ అనివ్యవహరించు.

వివః—స్తోతాన్మృత్తః, ఇత్యాదులు వాక్యములేలగాఁగూడదు. సమానములని యాజీతరించిలుగభావమునువిధించుటకేమిఫలమనిన, ఏక పదత్వము, సమానస్వరము, “స్తోతాన్మృత్తస్యాపత్యం స్తోతాన్మృత్తః” అనుచోట తదితప్రత్యయనిమిత్తక మగునాదివృద్ధి, మొదలగునవి ప్రయోజనముని తెలియనగును. అనిధిధానమువలన ఓవివచనబహువచనానములగు స్తోతాదులకు వాక్యమే గానిసమానము సామప్తు గాదు. స్తోతాన్మృత్తః, ఇత్యాదులు.

966. ఓజస్సహోఽమృతమనత్సత్తీయామః. 6-3-4.

ఓజస్సహోఽమృతమనః, తృతీయామః॥

ఓజసాకృతమిదామి. వా॥ అక్షర ఉపసంహ్లాసమ్. అక్ష సాకృతమ్. అర్హదేన కృతమిత్యర్థః॥ వా॥ పుంసానుజో జనుషాన్ ఇతి చ. యన్వాగ్రణిపుమాన్ స పుంసానుజః॥ జనుషాన్తో జాత్యర్థః॥

966. ఓజస్ సహాన్ అమృత్ తమన్ పూర్వపదములగుపీనికంటె బర మగుశ్చిత్రయాదిభక్తికు తరచువఱము పరమగునపుడు లుగభావమగును. ఉదా : — ఓజసాకృతమ్. సహసాకృతమ్ అమృతాకృతమ్. తమసాకృతమ్. ఇచట “కర్తృ క్రిప్ కృతా” (666) నూ. చే సమానము. (వా) అక్షరశబ్దముకంటెపరమగు తృతీయకు లుగభావమును చెప్పవలయును అక్షసాకృతమ్. న్యాయ్యముగ చెయబడిన దని యర్థము. (వా) పుంసానుజః, జనుషాన్, అనుచోట తృతీయు లుగభావ మును చెప్పవలయును. పుంసానుజః (పుంసా హేతుసానుజః) ఎవనికిముందు జుట్టిననాడు పురుషుడగునోవాడు పుంసానుజుడు. జనుషాన్ (జన్మనాహేతుసాన్) పుట్టు గ్రుడ్డివాడు. జనుశ్చబ్దమునకు జన్మయర్థము. “తృతీయా తత్కృతార్దేన” అను సూత్రమున “తృతీయా” అనుయోగవిధానముచేరిచట సమానమగును.

966. మనసః సంజ్ఞాయామ్. 6-3-4. మనసః, సంజ్ఞాయామ్.

(తృతీయామః)

మనసాగుప్తా॥

966. మనశ్చబ్దముకంటె(బరమగు తృతీయకు ఉత్తరపదమువరమగు నపుడు సంజ్ఞాయందు లుగభావమగును. మనసాగుప్తా (ఒకస్మీకిపేరు)

967. అజ్ఞాయని చ. 6-3-5. (మనసః, తృతీయామః)

మనస ఇత్యేవ. మనసా అజ్ఞాతుం శీలమస్య మనసా జ్ఞాయా॥

967. మనశ్శబ్దముకంటెబరమగు తృతీయకు ఆజ్ఞాయీనశబ్దము పరమగు నపుడు యగభావమగును. ఆజ్ఞాతుం శీలమస్య అనుస్థానముననాత్ పూర్వకజ్ఞా దాతువునకు జీన్ ప్రత్యయమువలన ఆజ్ఞాయీనశబ్దము సిద్ధమగును. మనసాజ్ఞాయీ. సంజ్ఞకానపుడు యగభావముకొరకీనూత్రమని తెలియునది.

968. ఆత్మనశ్చ. 6-3-6. (తృతీయాయా)

ఆత్మనస్తృతియాయా అలుక్యాత్. వా॥ పూరణ ఇతి
వత్తవ్యమ్. పూరణప్రత్యయానే ఉత్తరపదే ఇత్యర్థః।
ఆత్మనాపఞ్చమః జనార్దనస్త్వాత్మచతుర్థదీపేతి బహు
ప్రీహిర్వాద్యః। పూరణే ఓమ్. ఆత్మకృతమ్॥

968. ఇచట “పూరణఇతివత్తవ్యమ్” అనువార్తికముగలదు. ఆత్మనశబ్దమునకు పూరణార్థకప్రత్యయముపరిమమగుట యసంభవము గాననుత్తరపదాదికారమందును తదన్వితోద్ధకమగును. కావున పూరణశబ్దమునకు పూరణార్థమున విహితమగుప్రత్యయమై మందుగలదని యర్థము. “తస్యపూరణేఓమ్” (5-2-48) ఇర్వాదీనూత్రములచే తద్గతప్రవర్తకమున పూరణార్థమందు ప్రత్యయములు విధింపబడినవి. ఆత్మనశబ్దముకంటెబరమగుతృతీయకు పూరణార్థకప్రత్యయమై ము (ఉత్తరపదము) పరిమమగునపుడు యగభావమగుననినూత్రార్థము. ఉదా:— ఆత్మనాపఞ్చమః (తనతో నైదవవాడు) పఞ్చమః అనునది “పఞ్చానాంపూరణః” అను నర్థమునవిహితమగు ఓత్ ప్రత్యయమై మునగలది. జనార్దనస్త్వాత్మచతుర్థదీప” అనుప్రయోగమున “ఆత్మచతుర్థః” అనునది “ఆత్మాచతుర్థో యస్య” అను ఏగ్రహముగల బహుప్రీహియగుటచేనిచట నీనూత్రము ప్రవర్తించదు. చతుర్థః (చతుర్థాం పూరణః) అనునది పూరణప్రత్యయమై ము. ఆత్మకృతమ్ (ఆత్మనాకృతమ్) ఇచట తృతీయకు యగభావమును వారింప పూరణేఅనునది యావశ్యకము.

వివ:—ఆత్మనశ్చ అనునంశముగూడ వార్తికాన్తర్గతమేగాని ప్రత్యేక నూత్రముగాదని కొందరు చెప్పిరి. అట్లయిననుత్తరనూత్రము (వైయాకరణాభ్యాయామ్) లోనికి “ఆత్మనః” అనుదానికనుసృజితైకపోవును. అపుడు “పరస్య చ” అనునూత్రము వ్యర్థమగును. కావున ఇట్టివారు భ్రాన్తులు గానవీరియభిప్రాయము గ్రాహ్యముగాదనితెలియునది.

969. వైయాకరణాభ్యాయాం చతుర్థ్యాః, 6-3-7. వైయా
కరణాభ్యాయాం, చతుర్థ్యాః। (ఆత్మనః)

ఆత్మన ఇత్యేవ। ఆత్మనేపదమ్। ఆత్మనేధాషా। తాదర్థ్యే
చతుర్థ్యేషా। చతుర్థీతి యోగవిధిగాత్సమానః॥

969. పూర్వసూత్రమునుండి “ఆత్మనః” అనుపదమునువ రించును. (వైయాకరణాఖ్యాయమ్ = వ్యాకరణేభవా వైయాకరణీ, సాచాసావాఖ్యాతస్యామ్) వ్యాకరణశాస్త్రమున వ్యవహరింపబడు సంజ్ఞయర్థమగునపుడు ఆత్మన్ శబ్దముకంటె పరమగు చతుర్థికి లుగభావమగును. ఉదా:—ఆత్మ నేభాషా ఇచట “తాదర్శ్యే చతుర్థీవాచ్యా” అనువార్తికముచే చతుర్థివచ్చెను. ఇచట సమన్యమానపదార్థము లకు ప్రకృతివికృతిభావములేనందున “రిన్దనాయస్థాః” అనుప్రయోగమునందువలె “చతుర్థీ తదర్థాః” (702) సూ. చే సమాసమప్రాప్తమగుచున్నది. కాని చతుర్థి అనుదానిని విధాగముచేసిప్రకృతి వికృతిభావములేకున్నను సమాసమువచ్చునని చెప్పబడేనిచట చతుర్థితత్పురుషము సాధువగును.

వివ :— ఆత్మనేభాషా, అనునది యష్టాధ్యాయాసూత్రములందువ్యవహరిం పబడియుండుటలేదు గానిభాతుపాఠమున నీవ్యవహారమగవడుచున్నది. భాతువులు సూత్రములు గణములు ఉదాదులు వార్తికములు యీయెడింటియొక్క సముదాయ రూపమే వ్యాకరణమని స్వీకరింపవలయును. అత్మనేపదాత్మనేభాషాశబ్దములు, త ఆతామ్ రు దాన్ ఆతామ్ ధ్వమ్ ఇట్ ఏహ మహి శానద్ కానద్, యాప్రత్య యములనుబోధించును.

970. పరస్య చ. 6-3-8. (పూర్వసూత్రమ్)

పరస్మైపదమ్. పరస్మైభాషా॥

970. వైయాకరణులసంజ్ఞ బోధ్యమగునపుడు పరశబ్దముకంటెపరమగు చతుర్థికి లుగభావమగును ఉదా :— పరస్మైపదమ్. పరస్మైభాషా.

971. హలదస్తాత్ప్రప్తమ్యాసంజ్ఞాయామ్. 6-3-9. హల దస్తాత్, సప్తమ్యాః, సంజ్ఞాయామ్॥

హలదస్తాదదస్తాచ్చ సప్తమ్యా అలుక్సంజ్ఞాయామ్. త్వది సారః॥

971. హలదస్తాత్ = హల్ అత్. వీనికి ద్వన్ద్వము. పిదపదీనిక సశబ్ద ముతో బహువ్రీహి. హల్లుగాని ప్రాస్వాకారముగాని యస్తమందుగలశబ్దము కంటెపరమగు సప్తమికి సంజ్ఞగమ్యమానమగునపుడు లుగభావమగును. హలస్త మునకుదాహరణము. త్వదిసారిః (ఈపేరుగలయొకరాజు) యుధిష్టిరః (ధర్మరాజు) ఇదియు హలస్తమునకుదాహరణము. స్థితిశబ్దములోని సవారమునకు “సాత్ప్రదా ద్యోః” (8-3-11) సూ. చే షత్వనిషేధము ప్రాప్తమగుచుండను త్రసూత్రముచే షత్వమును విధించుచున్నాడు. ఉత్తరసూత్రవ్యాఖ్యానసందర్భముననీసూత్రసమ్మన్ది యగు సదస్తోదాహరణము చూపబడును.

972. గవియువిధ్యాం స్థిరః. 6-3-95. గవియువిధ్యామ్. స్థిరః॥

అధ్యాం నిరస్య సస్య షః స్వాత్. గవిష్టిరః అత్ర
గపీతివచనాదేహియక్. యుద్ధిష్టిరః అరద్ధ్యేతితాః. అత్ర
సంజ్ఞామూమితి సప్తమసమాసః. చ॥ హృద్మ్యుధ్యాం చ॥
హృదిస్సృక్. దివిస్సృక్॥

972. గవి యుద్ధి అనునది సప్తమ్యుద్ధులు. పీరికంఠవరమగుస్థిరగర్భ
ములోని సకారమునకు షత్వముగును. గవిష్టిరః సమాత్రముచే గవి అనుచు
కంఠ వరమగుదానికి షత్వవిధానసామర్థ్యమువలననే యచటగోళబిముకంఠవర
మగుసప్తమికి లుగభావమని గ్రహింపదగును. ఉదా :— యుద్ధిష్టిరః పూర్వ
సూత్రముచేనిచట సప్తమికి లుగభావమయ్యెను. పూర్వసూత్రములోని యద సము
నకుదాహరణము :— అరద్ధ్యేతితాః. ఇవట “సంజ్ఞామూమ్” (726) సూ చే
సమాసము చ॥ హృద్మ్యు షఃశబ్దములకంఠవరమగుసప్తమికిలుగభావమగునని
చెప్పినది. ఉదా :— హృదిస్సృక్. దివిస్సృక్. వీనికి వరుసగ హృదయం
స్సృశతి, దివిస్సృశతి, అని ఏగ్రహములు. ఇచటనలుగ్విధానసామర్థ్యమువలననే
కర్తార్థమున సప్తమవచ్చెనని తెలియునది. లఃసూత్రము “సాత్పదాద్యోః” అను
దానికిభాధకము.

973. కారనమ్ని చ ప్రాచాం హలాదౌ. ౯౭౩-10. కార
నమ్ని, చ, ప్రాచామ్ హలాదౌ. (హాలదస్తాతే, సప్తమ్యాః)

ప్రాచాం చేశే శత్రురనామ తత్రహాలాదౌ త్రపదే
హాలదస్తాత్సప్తమ్యా లయత్. ముకుతేకారాసంజ్ఞా దృషది
మాషకః. పూర్వేతి సిద్ధే నియమాత్. కారనమ్ని, చ,
ప్రాచామేవ, హలాదౌపేషేతి. కారనమ్ని కిమ్. అధ్యాహత
వతుః. కారదన్యస్యైతద్దేశనః. నామ్. ప్రాచామ్ కిమ్.
యూధవతుః. హలాదౌ కిమ్. అవికదోరణః. హాలదస్తా
త్కమ్. నిచ్చాం దోహో సతిబోహః॥

973 వర్తకులు పశుపాలకులు వ్యవసాయకులు పీరివలకరాజులచే
గ్రాహ్యమగుభాగము కరమనబడును. కార అనునది స్వాస్థిరావప్రత్యయాస్త
మగుటచే కరికారశబ్దములు సమానార్థకములు చూపుచేయునవాజగ్రాహ్యధా
గము సముదాహరణచేదోధితమై సంజ్ఞ ప్రతియమానమగునపుడు హలాద మగును త్ర
పదమువరమగునపుడు, హల స్తముకంఠ వరమగుకంఠమునందును సప్తమికి
లుగభావమగును. ఉదా :— ముకుతేకారాసంజ్ఞా దృషదిమాషకః. ఇని రాజగ్రా
హ్యధాగబోధకములు. ఏతత్పూర్వోదాహరణములందు పూర్వసూత్రముచే లుగ
భావము సిద్ధమగుచుండనీసూత్రము ని నుసూర్తమగును. (1) కరమునకు సంజ్ఞమగు
నపుడే అనియు (2) ప్రాగ్దేశియంకరమైనపుడే అనియు (3) ఉత్తర పదముహలాది
లగునపుడే అనియును, నియమము మూడువిధములు. అధ్యర్థి తవతుః. (రాజన

కీయదగిన యు కరముకంటెనితరమగునట్టియు వస్తువునకుసంజ్ఞ) ఇచట యుగ థావమును వారించుటకై “కారనామ్ని” అనునది యావశ్యకము. యూధపతుః (ఉత్తరదేశమందలిరాజగ్రాహ్యభాగమునకుసంజ్ఞ) ఇచట యుగథావమునువారించు టకై ప్రాచామనునది యావశ్యకము. అవికదోరణః (అవికపే + కరణః = మేక లమందలోని మేకపోతు, రాజగ్రాహ్యభాగమునకుసంజ్ఞ) ఇచటనుత్తరపదమజ్ఞాని. ఇచట యుగథావమును వారించుటకై “హలాదో” అనునది యావశ్యకము. నదీ దోహః (నద్యాం దోహః = నదీనివాటించునపుకిచ్చు కరమునకు సంజ్ఞ) ఇచట యుగథావమును వారించుటకై హలదస్తాత్తనుదానికనువృత్తియూవశ్యకము.

వివః—ఈసూత్రమునకు కాకికావృత్తినినుసరించి వియూమకత్వము చెప్ప బడెను. పూర్వసూత్రముచే నిత్యముగ యుగథావము సిద్ధమగుచుండ నీసూత్రము వికల్పార్థము. కావున ముకుతేర్వాసజమ్ ముకుటకార్వాపణమునుకూపద్వయము సాధుమగునని భాష్యమునజెప్పబడెను. సంజ్ఞాయామనునదియనువ రించును గాన నీసూత్రమున నామగ్రహణము స్పష్టార్థము. హలి అనిచెప్పినచో యస్మిన్విధిః అనుపరిభాషవలననే తదాదివిధి గల్గెను. గానహలాదో అనుబోధనాద్విగ్రహణము గూడ స్పష్టార్థమగును.

974. చుహ్యద్ధుకా. 5-3-11. మహ్యత్, గురౌ, (సప్తమ్యాః)

మధ్యేగురుః వా॥ అస్తాచ్చ॥ అన్తేగురుః॥

974. చుహ్యద్ధుకాలకంటెనితరమగు సప్తమికి ఉత్తరపదమగుగురుశబ్దము పరమగునపుడు యుగథావమగును. ఉదాః—మధ్యేగురుః॥ వా॥ అస్తాశబ్దము కంటె పరమగు సప్తమికి గురుశబ్దము ఉత్తరపదమగునపుడు యుగథావమును చెప్ప వలయును. అన్తేగురుః॥ ఏయేదాహారణములందు “సప్తమి శాస్త్రైః” అనుసూత్ర మున విధిత్తమగు సప్తమి అనుదానిచే విధింపబడు సమాసముసిద్ధమగునని తెలియును.

975. అమూర్తమస్తకాత్స్వాజ్ఞాదికామే. 6-3-2. అమూర్త

మస్తకత్, స్వాజ్ఞాత్, అకామే (సప్తమ్యాః, హలదస్తాత్)

కణ్ఠేకాలః॥ ఉరసిలోమా॥ అమూర్తమస్తకాత్కిమ్॥
మూర్తశిఖః॥ మస్తకశిఖః॥ అకామే కిమ్॥ ముఖే కామోఽ
స్య ముఖకామః॥

975. అమూర్తమస్తకశబ్దములకంటెనితరమగు హలదస్తస్వాజ్ఞావాచకమునకు ఉత్తర మగు సప్తమికి కామశిఖముకంటెనితరమగునుత్తరపదము పరమగునపుడు యుగ థావమగును. ఉదాః—కణ్ఠేకాలః॥ ఉరసిలోమా॥ మూర్తశిఖః. మస్తకశిఖః॥ ఇచట యుగథావమును వారించుటకై అమూర్తమస్తకాత్తనునది యావశ్యకము. ముఖకామః

(ముఖేకామోఽన్య) ఇవట లుగభావమును వారించుటకై అహమే అనునది యావశ్యకము.

976. బన్ధే చ విభాషా. 6-3-14. బన్ధే, చ, విభాషా. (హరి
దస్తాత్, సప్తమ్యాః)

హరిదస్తాత్సప్తమ్యా అలుక్. హస్తేబిన్ధః. హస్తబిన్ధః.
హరిదస్తేతి కిమ్. గుప్తిబిన్ధః॥

976. హరిస్తముకంటె నదస్తముకంటెపరమగుసప్తమికి బిన్ధకబ్ధముత్తర
పదమగునపుడు లుగభావము వికల్పముగనగును. ఉదా:—హస్తేబిన్ధః. హస్తబిన్ధః.
గుప్తిబిన్ధః. అనుచోటనతిప్రసక్తిని వారించుటకై హరిదస్తాత్సప్తమిని యావశ్యకము.

977. తత్పురుషే కృతి బహుళమ్ 6-7-14. తత్పురుషే,
కృతి, బహుళమ్ (సప్తమ్యాః)

స్తమ్పేరమః. కర్తేజవః. వ్యధిన్న. కురుచరః॥

977. తత్పురుషమున కృదస్తమగును తరపదముపరమగునపుడు సప్తమికి
లుగభావము బహుళముగనగును. స్తమ్పేరమః. స్తమ్పేరమః. ఇత్యాదులుదాహరణములు.
బహుళగ్రహణమువలన కురుచరః అనుచోట సప్తమిలుక్కు. గోపువర
అనుచోటలుగభావముగూడ సిద్ధమగునని తెలియునది.

978. ప్రావృట్ శరత్కాలదివాం జే. 6-3-15. ప్రావృట్ శర
త్కాలదివాం, జే. (సప్తమ్యాః)

ప్రావృషిజః. శరదిజః. కాలేజః, దివిజః. పూర్వస్యాయం ప్రవణ్యః॥

978. ప్రావృట్ శరత్ కాల దివ పీనికంటెనుత్తరమగు సప్తమికిజకల్పము
పరమగునపుడు లుగభావమగును. ప్రావృషిజః ఇత్యాదులుదాహరణములు. పీత
త్వాత్రోదాహరణములందు లుగభావము “తత్పురుషే కృతి” సూత్రముచేతనే
సిద్ధమగుననిన నాసూత్రమునకుదాహరణములగువానిలో గొన్నిటినుండిసూత్రము
ప్రవర్తించుననియునందుచేనిది యపూర్వముగవిచారుకముగాదనియును గ్రహించు
నది.

979. విభాషా వర్షక్షరశరవరాత్. 6-3-16. విభాషా, వర్షక్షర
శరవరాత్ (సప్తమ్యాః, జే)

విభ్యస్తప్తమ్యా అలుక్ జే. వర్షేజః. వర్షజః. క్షరే
జః. క్షరజః. శరేజః. శరజః. వరేజః. వరజః॥

979. వర్షక్షర శరవర వీనికంటె పరమగునప్తమికి జశబ్దముపరమగు నపుడు లుగభావము వికల్పముగనగును. వర్షజః వర్షజః, ఇత్యాదులుదాహరణములు.

980. పుకారతనేమ కాలనామ్నః. ౧-౩-17. పుకారతనేమః
కాలనామ్నః (సప్తమ్యాః, హరిదస్తాత్, విభాషా)

సప్తమ్యా విభాషాఽయక్ స్యాత్. మే. పూర్వాహేతరే.
పూర్వాహేతరే. పూర్వాహేతమే. పూర్వాహేతమే. కారే.
పూర్వాహేతకారే. పూర్వాహేతకారే. తనే. పూర్వాహేతనే.
పూర్వాహేతనే॥

980. పుకారతనేమ = మఃజ్జమునకు తరతమవ్రత్యయములర్థము, కాల
శబ్దము స్వరూపబోధకము. తన అనునది ప్రతయము. మ తన, యిది ప్రత్యయ
ములయినను “ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే తదస్తగ్రహణం నాస్తి”
(ఉత్తరపదే అనుదానియెచ్చుత్తియున్న ప్రకరణమున గ్రహింపబడుప్రత్యయము
తదస్తమును దోధింపదు) అనువిధానచే తదస్తబోధకములు గావు. హరిస్తము
గాని యదస్తముగానియగు కాలవాచకముకంటె పరమగునప్తమికి తరతమవ్రత్యయ
ములు కాలశబ్దము తనప్రత్యయము యిది పరమగునపుడు లుగభావము వికల్ప
ముగనగును. పూర్వాహేతరే, పూర్వాహేతమే, ఇత్యాదులుదాహరణములు.

981. శయవానవాసిష్టకాలాత్. ౧-౩-18. శయవానవాసిష్టః,
అకాలాత్ (హరిదస్తాత్, సప్తమ్యాః, విభాషా)

ఫేశయః ఖశయః గ్రామేవాసః గ్రామవాసః గ్రామే
వాసి. గ్రామవాసి. హరిదస్తాత్తేప. భూమిశయః. వా॥
అపొయోనియన్యతుషు॥ అప్పయోనియత్పత్తిర్యన్యసోఽ
ప్పయోనిః అప్పభవోఽప్సవ్యః అప్పమస్తవాజ్యభాగో॥

981. కాలవాచకముకంటెదిర్ఘమగు హరిదస్తశబ్దముకంటెనుత్తరమగుసప్త
మికి, శయవానవాసిన్ యిది ఉత్తరపదముగనవుడు లుగభావము వికల్పముగ
నగును. ఫేశయః ఖశయః ఇత్యాదులుదాహరణములు. హరిదస్తాత్తనవాసికను
సృష్టిచేయనియెడల భూమిశయః (భూమ్యాం శయః) అనుచోట లుగభావము
ప్రసక్తమగును వా॥ ఆవశబ్దముకంటె పరమగు నప్తమికి యోనిశబ్దము యత్ప్ర
త్యయము మరుప్రత్యయము యిది పరమగునన్నపుడు లుగభావమగును. అప్ప
యోనిః (అప్పయోనియత్పత్తిర్యన్య) నీటియందుతున్నమైనవాడు. అప్సవ్యః
(అప్పభవః) నీటిలో పుట్టినవాడు. అప్పభవః అనునర్థముననవ్యభముకంటె యత్ప్ర
త్యయము. ఈనూత్రముచే సప్తమికి లుగభావమగును. గుణవాదేశములు. అప్ప
మస్తా. (కాకిరీడ్డియందలి సూజ్యభాగములు) అప్ప అనుశబ్దముగలదను నర్థము

నప్పుశబ్దముకంటె మరుప్రత్యయమునుచేసిన అప్సమస్తా అనునదియును. “అప్సవ గేష్ఠిదీప్తవ”, “అప్సమేసోమోఽబ్రవీత్” అనేది యనువాక్యమందప్పుశబ్దము లందుటవలన నాజ్యభాగములప్పుమత్తులగును.

వివ :—“అపోయోనియన్మతిషు” అనిపఱించి అప్సమతిః, అని ప్రాచీనులుదాహరించిరనియునీపాఠము భాష్యముననగపడదనియును మనోరమయందు దీక్షితులు వ్రాసెను. మతిషు అనుపాఠమే యుక్తమని నాగేతుడు వ్రాసెను.

982. నేన్ద్రిద్ధబద్ధాతిషు చ. 6-3-9. స, ఇన్సిద్ధబద్ధాతిషు, చ, (సప్తమ్యాః)

ఇన్నవ్రాదిషు సప్తమ్యా అబజ్జు. స్థణ్ణికాయా. సా జ్ఞాశ్యసిద్ధః. చక్రబద్ధః॥

982. సప్తమ్యస్తమునకిన్ప్రత్యయమువరమగుట యసంభవము గాన సూత్రమందలి ఇన్పదము తదన్తబోధకమగును హలస్తముకంటె నదస్తముకంటెను వరమగు సప్తమికి. ఇన్నస్తము, సిద్ధశబ్దము బద్ధధాతుప్రకృతికకృదస్తములు పరముగనున్నపుడు లుగభావము ప్రవర్తించదని సూత్రార్థము. పలునగునదాహరిణములు. స్థణ్ణికాయా. సాజ్ఞాశ్యసిద్ధః. చక్రబద్ధః॥

వివ :— చక్రబద్ధః (చక్రేబద్ధః) బద్ధః అనునది బద్ధధాతుప్రకృతికర్త ప్రత్యయాస్తము. చక్రబద్ధః అవికొందరుదాహరించిరనియు అచట బద్ధశబ్దము పచాద్యజస్తమనియు, పుష్పస్తమువరమగునపుడు “బన్ధేచ విభాషా” సూత్రము ప్రవర్తించుననియును ఉత్తరసూత్రమునుండి బన్ధేచ విభాషా అనుసూత్రములోనికి తత్పురుషపదమునకవకషణయనియును. శబ్దేస్తుశేఖరమున జెప్పబడినది. ప్రకృత సూత్రములోనికి తత్పురుషే అనుదానికనుష్ఠత్తిచేయుటవలన తత్పురుషయందే యానిషేధము ప్రవర్తించుననియు చక్రబద్ధః అనునది బహుప్రీహియగునపుడు “బన్ధేచ విభాషా” అనుసూత్రము ప్రవర్తించుననియును తత్త్వబోధినియందుచెప్పబడినది.

983. స్థే చ భాషాయామ్ 6-3-20. స్థే, చ, భాషాయామ్ (సప్తమ్యాః, స)

సప్తమ్యా అలుగ్గు. సమస్తః. భాషాయాం ిమ్. కృష్ణోఽస్యాఖరేష్ఠః॥

983. హలస్తముకంటెనదస్తముకంటెను వరమగు సప్తమికి స్థశబ్దము వరమగునపుడు లుగభావము లౌకికభాషయందు ప్రవర్తించదు ఉదా :— సమస్తః. “కృష్ణోఽస్యాఖరేష్ఠః” ఇది వేదవాక్యము. ఇచటనీనిషేధమును వాఙ్మించుటకై “భాషాయామ్” అనునది యావశ్యకము.

984. షష్ఠ్యా ఆక్రోశే. 6-9-21. షష్ఠ్యాః, ఆక్రోశే॥

చారస్యకులమ్, ఆక్రోశే కీమ్, బ్రాహ్మణకులమ్, వా॥
 1 వాగ్విక్రమ్యద్వ్యో యుక్తిదణ్ణహరేషు, వాచోయుక్తిః,
 దిశోదణ్ణః, పశ్యతోహరః, వా॥ 2 అముష్యాపత్యమ్, అముష్యా
 పుత్రికాముష్యకులికేతిచ, అముష్యాపత్యమ్, అముష్యా
 ణః, నదాదిత్వాత్పుక్, అముష్య పుత్రస్య భావః, అముష్య
 పుత్రికా, మనోజ్ఞాదిత్వాత్పుక్, ఏవమాముష్యకులికా, వా॥
 3 దేవానాంప్రియ ఇతి చమూర్తే, అన్యత్ర దేవప్రియః, వా॥
 4 శేఫపుచ్చలాజ్ఞారేషు కునః, కు-శ్శేఫః, కునఃపుచ్చః,
 కునోలాజ్ఞాలః, వా॥ 5 దివశ్చ దాసే, దివోదాసః॥

984. నిష్ఠ గమ్యమానమగుచుండ నుత్తరపదముపరమైనపుడు షష్ఠికి లుగ
 భావమగును ఉదా : — చారస్యకులమ్ ఆక్రోశేఅనునదిలేనిచో బ్రాహ్మణ కుల
 మనుచోట లుగభావము ప్రసక్తమగును. 1 వా॥ వాక్ దిక్ పశ్యత్ వినికంటె పర
 మగుషష్ఠికి క్రమముగ యుక్తిదణ్ణహరశబ్దములుపరములగునపుడు లుగభావమ
 గును. ఉదా : — వాచోయుక్తిః, దిశోదణ్ణః, పశ్యతోహరః, ఇచట “షష్ఠీ
 చానాదరే” (638) నూ. చే షష్ఠీయగును చూచువానియొక్కనమక్షమందు వానికి
 తెలియుచుండగనేదొంగలించువాడు (స్వర్ణకారుడు) అని యర్థము. 2 వా॥ అము
 ష్యాపత్యమ్ అముష్యపుత్రికాఅముష్యకులికా వీరిలోషష్ఠికిలుగభావము నిపతింపబ
 దెను. అముష్యాపత్యమ్, అముష్య అనునది అవశ్యబ్ధిమునకు షష్ఠ్యంతము. అము
 ష్యాపత్యమ్నుసర్థమున “నదాదిభ్యః పక్” (4-1-49) నూ.చే పక్ప్రత్యయము అది
 వృద్ధి, ప్రత్యయమునూయన్నాదేశము. అముష్యపుత్రికా = అముష్యపుత్రశబ్దమును
 జ్ఞాదిగణమునచేరినదగుటచే అముష్య పుత్రస్య భావః అనునర్థమున అముష్యపుత్ర
 శబ్దముకంటె “ద్వస్త్వమనోజ్ఞాపత్యశ్చ” (6-1-181) నూ చే పుచ్ ప్రత్యయము.
 దీనికిఅకాదేశము. అదివృద్ధి టాఫు. ఇత్త్యము అముష్యకులికా (అముష్య
 కులస్య భావః) అముష్యపుత్రికాశబ్దమునువలె దీరికిని ప్రక్రియనూహించునది.
 3 వా॥ మూర్ఖదనునర్థమున, దేవానాంప్రియః అనియగును. ఇచట షష్ఠికి లుగ
 భావమగుని యాశయము. ఇచట మూర్ఖశబ్దము బ్రహ్మజ్ఞానకూన్యలను బోధిం
 చును బ్రహ్మజ్ఞానరహితులు (సూనాదులు) యాగామలనోనర్పియిన్ద్రాదిదేవతలను
 సన్తోషింపెందురు. కాన దేవతలకువీరునశుభ్రులవలెప్రియులగుమనని గ్రహింప
 దగును. (దేవశశబ్దమునకు మూర్ఖలర్థమనియు మూర్ఖులకు మూర్ఖులే ప్రయులగు
 దురుగానదేవానాం ప్రియః అనునమదాయమునకును మూర్ఖులనునర్థము ఫలిత
 మగుననియును తెలుపుచు వ్రాసెను) అన్యత్రమందు దేవప్రియః అనియగును.
 4 వా॥ శ్వనోశబ్దముకంటెపరమగు షష్ఠికి శేఫపుచ్చలాజ్ఞాలశబ్దములు పరమగు
 నపుడు లుగభావమగును. ఉదా : — కు-శ్శేఫః (కున ఇవ శేఫమన్య) ఇల్లై
 కునః పుచ్చకునోలాజ్ఞాలశబ్దములను బహుప్రీహియందు లుగభావము. ఇవి ఋషి

విశేషులకు సంజ్ఞలు. ఇవివిహస్విచక్రాహ్మజాదిగ్రంథములందు ప్రసిద్ధములై యున్నవి. 5 వా॥ దివ్యశబ్దముకంటెపరమగుషష్టికి దాసశబ్దముపరమగునపుడు లుగ భావమగును. ఉదా :— దివోదాసః॥

985. పుత్రేఽన్యతరస్యామ్. 6-3-22. పుత్రే! అన్యతరస్యామ్
(షష్ఠ్యాః ఆక్రోశే)

షష్ఠ్యాః పుత్రేఽలుగ్వా నిన్దయామ్! దాస్యాఃపుత్రః!
దాసీపుత్రః! నిన్దయాం కమ్! బ్రాహ్మణీపుత్రః॥

985. పుత్రశబ్దము త్తరపదమై నిన్ద గమ్యమానమగునపుడు షష్టికి లుగ భావము వికల్పముగనగును. ఉదా :— దాస్యాఃపుత్రః! దాసీపుత్రః! బ్రాహ్మణీ పుత్రః! అనుచోట లుగభావమును వారించుటకై ఆక్రోశే అనుపదమునకీ యాత్రము తోనికనువృత్తిచేయవలయును.

986. ఋతో విద్యాయోనిరమ్బుస్తేభ్యః. 6-3-23. ఋతః!
విద్యాయోనిసమ్బుస్తేభ్యః (షష్ఠ్యాః)

విద్యాసమ్బుస్తయోనిసమ్బుస్తవాచిసమ్బుదంతా త్ షష్ఠ్యాలయన్.
హోతురస్తేవాసి. హోతుఃపుత్రః! పితురస్తేవాసి. పిత్రః
పుత్రః వా॥ విద్యాయోనిసమ్బుస్తేభ్యస్తత్సూర్యోత్తరపద
గ్రహణమ్! నేహ. హోతృవనమ్॥

986. విద్యాసమ్బుస్తవాచకములు యోనిసమ్బుస్తవాచకములునగు ఋదస్త ములకంటెపరమగు షష్టిక త్తరపదముపరమగునపుడులుగభావమగును. ఉదా :— హోతురస్తేవాసి. యాగమున ఋగ్వేదవిహితములగు మన్తములనుపఠించువానికి హోతయని వ్యవహారము. కావున హోతృశబ్దమునిద్యాసమ్బుస్తవాచకమగును. హోతుఃపుత్రః. ఇచట హోతృశబ్దము యోనిసమ్బుస్తవాచకము. పితురస్తేవాసి. ఇచట పితృశబ్దము విద్యాసంబంధవాచకము. పిత్రఃపుత్రః పితృశబ్దము యోనిసం బంధవాచకము. (ప్రసిద్ధమైన తండ్రివలన పుట్టినవాడు) వా॥ పూర్వోత్తరపద ములు విద్యాసమ్బుస్తవాచకములుగాని యోనిసమ్బుస్తవాచకములుగాని అగుననినమా సమందే యీసూత్రము ప్రవర్తిండుననిజెప్పవలయును. కావున హోతృవనమ్! పితృ ధనమ్! ఇత్యాదు లందుత్తరపదము విద్యాయోనిసమ్బుస్తవాచకముగాకుండుటవలన నీసూత్రము ప్రవర్తించదు.

987. విభాషా స్వస్థపతోః. 6-3-24. విభాషా, స్వస్థపతోః
(ఋతః, షష్ఠ్యాః)

ఋదంతా త్ షష్ఠ్యా అలుగ్వా స్వస్థపతోః పరయోః॥

987. ఋదస్తశబ్దముకంటెపరమగుషష్టికి స్వస్థపతిశబ్దములు త్తరపదము లగునపుడు లుగభావము వికల్పముగనగును.

988. మాతుః పితృర్భ్యామన్యతరస్యామ్. 9-3-85. మాతుః
పితృర్భ్యామ్, అన్యతరస్యామ్ (స్వనుః, సః, మూర్ధన్యః,
సమాసే)

ఆధ్యాం స్వనుస్వస్య షో వా స్యాత్సమాసే। మాతుః
ష్వసా। మాతుఃస్వసా। పితుఃష్వసా। పితుఃస్వసా। యక్ష్
క్షే తు॥

988. మాతుః పితుః అనుషష్ట్యస్తమలకంఠెసరమగు స్వస్వశబ్దముతోని
సకారమునకు సమాసమందు షకారాదేశము వికల్పముగనగును. ఉదా :—మాతుః
ష్వసా। మాతుఃస్వసా. పితుఃష్వసా పితుఃస్వసా। షష్టికి యక్కువచ్చినపక్షమందు
నిత్యషత్వమునువిధించునూత్రము వ్యాధ్యానముచేయబడుచున్నది.

989. మాతృపితృభ్యాం స్వసా. 8-3-84. మాతృపితృభ్యామ్,
స్వసా (సః, మూర్ధన్యః, సమాసే)

ఆధ్యాం పరస్య స్వనుః సస్య షః/స్యాత్సమాసే। మాతృ
ష్వసా। పితృష్వసా। అసమాసే తు। మాతుః స్వసా। పితుః
స్వసా॥

989. స్వసా అనుచోట ప్రథమ షష్ట్యర్థకము. మాతృశబ్దముకంఠెగాని
పితృశబ్దముకంఠెగాని పరమగుస్వస్వశబ్దముతోని సకారమునకు సమాసమందు
షకారాదేశమగును. ఉదా :—మాతృష్వసా। పితృష్వసా। సూత్రద్వయమందును
సమాసపదానువృత్తిసంపదాత్మమందీషత్వము ప్రవర్తించదు. మాతుః స్వసా।
పితుః స్వసా॥

స్త్రీః

అ య క్ష మా స ప్ర క రణ ము సమాప్తమైందెను.

24. సమాసాశ్రయవిధిప్రకరణము

990. మరూపకల్పచేలద్బ్రువగోత్రమతహతేషు జ్యోతి
సేకాచోహస్యః. ౧-౩-43. మరూపకల్పచేలద్బ్రువ
గోత్రమతహతేషు, జ్యోతిః అనేకాచః, హస్యః, (ధాషిత
పుంస్కాత్)

ధాషితపుంస్కాద్యోజీ తదస్తస్యాసేకాచోహస్యః స్యాత్
మరూపకల్పప్రత్యయమపరేషు చేలదాచిషు చోత్తరపదేషు.
ద్రాహ్మణీతరా. ద్రాహ్మణీతమా. ద్రాహ్మణీహపా. ద్రా
హ్మణీతలా. ద్రాహ్మణీచేరి. ద్రాహ్మణీబ్రువా. ద్రాహ్మణీ
గోత్రేత్యాది. బ్రూహః పచాద్యచి వచ్చాదేశగుణయోర
ధావోనిపాత్యతే. చేలదాచీని వృత్తివిషయే కుత్సనవాచిని.
తైః ఓత్తితానిఃపుత్సనై రితి సమాసః జ్యోతిః కీమ్. దత్తతరా.
ధాషితపుంస్కాత్కిమ్. అమలకీతరా. ఓవరితరా॥

991. “తంవతమపా మః” (1-1-22) అనుసూత్రముచే తరవతమవ్
ప్రత్యయములకు మనంజ్ఞవిధింపబడెను. కావుననిచట ముపదమునకు తరవ్తమవ్
ప్రత్యయములర్థము. రూప కల్ప అనునది తద్గితప్రత్యయములు. తదాదులు
ప్రత్యయములయిననిచట తదస్తబోధకములుకావు. “ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయ
గ్రహణే తదస్తగ్రహణం నాస్తి” (ఉత్తరపదే అనుపదమునకునుప్యత్తిగల ప్రక
రణమున గ్రహింపబడుప్రత్యయము తదస్తమునకు బోధకముగాదు. ఉత్తరపద
మును విశేష్యముగగెకొని ప్రత్యయము తదంతమును బోధింపదనిభావము) అను
పరిభాషయే యిట్లుచెప్పుటలో గారణము. చేలద్ అనునది పచాదిగణమునటిర్తుగా
వతింపబడినప్రాతిపదికము. “జీ” అనునది ప్రత్యయముగుటవలన (పూర్వపద
విశేష్యకము) తదస్తమును బోధించును. ఉత్తరపదే అనునది యీప్రకరణమున
“మిత్రే చర్ష” (6-౩-130) అనుసూత్రమువరకధికృతమగును. పూర్వపదమాత్రే
పల్లము ధాషితపుంస్కముకంటెనిహితమగు జీప్రత్యయమస్తమందుగల్గి యనే
కాచ్చయిన పూర్వపదమునకు తరతమరూపకల్పప్రత్యయములు, చేల బ్రువ
గోత్రమత హత అనునుత్తరపదములు, పరమగునపుడు హ్రస్వమగునని సూత్రా
ర్థము. ద్రాహ్మణీతరా ఇత్యాదులుదాహరణములు. ద్రాహ్మణీశబ్దము పురుషునిగూడ
బోధించును గానధాషితపుంస్కము. ద్రాహ్మణీశబ్దము జ్యోస్తము అనేకాచ్చయికలది.
దీనికి తరతమాదిప్రత్యయములు పరముగనుండుటచే హ్రస్వము ప్రవర్తించెను.

(తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః (840) అనుసూత్రముచే ప్రాప్తమగుపుంవద్భావము “జాతేశ్వ” (846) అను సూ. చే నిషేధింపబడినదని తెలియదగును) బ్రాహ్మణీ చేరి. చేలశబ్దము ట్లగుటచే బీబిష్టుము. బ్రాహ్మణీబ్రువా. బ్రువ అనునది బ్రూజ్ ధాతువునకు పదాదిగణముకంటెవిధింపబడు అదప్రత్యయముచే సిద్ధమగును. అదప్రత్యయము పరముగనున్నపుడు ప్రప ర్థించెడి “బ్రూజో వచిః” (2-4-53) అను సూ. చే వచ్యాదేశము, “సారస్వధాతుకార్తవాచకయోః” (7-3-84) అను సూ. చే గుణము, వీనియొక్కయథావము, ఇచటనిపాతసముపలన సిద్ధమైనది. చేల బ్రువాదులుసమాసాదివృత్తివిషయములయినపుడునినాబోధకములు. కావున “కుత్సి తాని కుత్సనైః” (736) అను సూ. చే బ్రాహ్మణాదులు చేలాదులతో సమసిం చును. జ్యస్తమునకు హ్రస్వమగునుటచే “దత్తాతరా” అనుచోట టాబిస్తదత్తా శబ్దమునకు హ్రస్వము వారింపబడును. ఆమలకీతరా. కువలీతరా. ఆమలకీకువలీ శబ్దములు నిత్యస్త్రీలంజములగుటచే భాషితపుంస్కములుకావు. కావుననిచట హ్రస్వ మును వారింతుటకై భాషితపుంస్కపదమునకునువృత్తి యావశ్యకము.

వివ :— సమాసములందు బ్రువ ర్థించుకార్యవిశేషములను విధించుటకీ ప్రకరణమారంభింపబడెను. తరతమరూపకల్పప్రత్యయములు ఆతిశయము ప్రశంసమొదలగుసర్థములందువిహితములగుతద్ధితములు. కావున బ్రాహ్మణీతరా బ్రాహ్మణీతమాశబ్దములు త్తదుబ్రాహ్మణస్త్రీబోధకములు. బ్రాహ్మణీరూపాశబ్దముప్రక ర్థబ్రాహ్మణస్త్రీబోధకము. బ్రాహ్మణీరల్పాశబ్దము బ్రాహ్మణస్త్రీకంటెగణములచే గౌంతక్కువయినస్త్రీని బోధించును. బ్రాహ్మణీగోత్రావిశిష్టములు నిందితబ్రాహ్మణ స్త్రీబోధకములు.

991. సద్యాశ్శేషస్యా ల స్యతరస్యామ్. 8-3-44. సద్యాః, శేషస్య, అన్యతరస్యామ్. (పూర్వసూత్రము)

అజస్తనద్యా జ్యస్తస్యైకావశ్య భూదిభు ప్రాప్తో వా స్యాత. బ్రహ్మబిస్తుతరా. బ్రహ్మబిస్తుతరా. త్రితరా. త్రి తరా. వా॥ కృన్నిద్యా న. లక్షీతరా॥

991. శేషపదమునకు పూర్వసూత్రమునకెప్పబడినదనిరంట నితరమని యర్థము. పూర్వసూత్రమునజ్యస్తమునకునేకాచ్చుననును హ్రస్వమువిధింపబడెను. కావుననీసూత్రమున జ్యస్తముగానట్టి సదీపంజ్ఞముననును, జ్యస్తమగునేకాచ్చునకును అనుసర్థము లభించును. జ్యస్తబిస్త్విమగునద్యస్తమునకు ఏకాచ్చగుజ్యస్తమునకును తరదాదులుపరమైనపుడు హ్రస్వము వికల్పముగనగుననిసూత్రార్థము. అజ్యస్తనదికదా హరణము. బ్రహ్మబిస్తుతరా. బ్రహ్మబిస్తుతరా. జ్యస్తమగునేకాచ్చునకుదాహరణము. త్రితరా. త్రితరా. పూర్వసూత్రమందనువృత్తమగు భాషిత పుంస్కశబ్దమునకీసూత్ర మున సంబంధములేదు. ఈవిషయమును సూచించుటకు అభాషితపుంస్కమగు

ప్రీతమునుదాహరించెను. వా॥ నదీసంజ్ఞకము కృదస్తమైనపుడు హ్రస్వమురాదు. ఉదా:—లక్ష్మీతరా లక్ష్మీశబ్దము లక్షదాతుప్రకృతిక కృదస్తము.

992. ఉగితశ్చ. 6-3-45. ఉగితః, చ, (మరూపకల్పచేలబ్దః బ్రువగోత్రమతహాతేషు, సద్యాః, హ్రస్వః, వా)

ఉగితః సరా యా నదీ తదస్తస్య ఘాదిషు హ్రస్వో వా స్వాతః విదుషితరా. హ్రస్వాభావపక్షే తు తసిలాదిష్యతి పుంసత్. ఏద్యత్తరా. పృథ్వాదిషు విదుషితరేత్యప్యదా హృతం, తన్నిహూలమ్॥

992. ఉత్పత్త్యాభావములోనివర్ణమిత్థంజ్ఞానగలది ఉగితమనియును. ఉగితమనెవలదుగల సదీనలక్షణముగానుగలదానికీ తరదాదులుపరమైనపుడు హ్రస్వము వికల్పముగనుగును. “తస్మాద్ద్యభ్యసదీ” (267) అనునూత్రోపారాలోచనము అని తదస్తమిలగులాది సదీసంజ్ఞనుబిధించును. అందు యెడటిపక్షమును గ్రహించి “ఉగితఃపరామానదీ” అని వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. ఉదా:—విదుషితరా. విదుషీశబ్దము విద్యుచ్చబ్దమును స్త్రీలింగరూపము. విద్యుచ్చ అనునది పను ప్రత్యయాస్తమగుటచేమగిల్లగును. దానికిపరమగునీరారము సదీసంజ్ఞకము. విదుషీశబ్దమునకు హ్రస్వముదానిచ్చమున “తసిలాదిష్యకృత్వసుచః” (840) అనునూ. చే పుంసద్భావమువలన ఏద్యత్తరా అనియగును. హ్రస్వాభావపక్షమందు విదుషితరా అనియగునని కాశికావృత్తియొడలగు గ్రంథములందు చెప్పబడెను. హ్రస్వాభావపక్షమందును పుంసద్భావమును హ్రస్వము బాధించుననుట న్యాయ్యముగానందున పృథ్వాద్యుత్తము ప్రమాణరహితమగును.

993. హృదయస్య హృల్లేఖయదత్ లాసేషు. 6-3-50.

హృదయస్య, హృత్, లేఖయదత్ లాసేషు॥

హృదయం లిఖతి హృల్లేఖః హృదయస్య ప్రియం

హృద్యమ్. హృదయస్యేదం హర్దమ్. హృల్లాసః లేఖేత్యుచ్చస్య గ్రహణమ్. ఘో తు హృదయలేఖః లేఖగ్రహణమేవ జ్ఞాపరిమ్. ఉత్తరిపదాధికారే తదస్తవిధిర్వాస్తీతి॥

993. హృదయశబ్దమునకు, లేఖశబ్దము యత్ప్రత్యయము అదే ప్రత్యయము భాసశబ్దము పరమగునపుడు హృద్ అనుఆదేశమగును. లేఖ అనునది లిఖదాతు ప్రకృతికమగునచో ప్రత్యయము స్తమందుగలది. ఉదా:—హృల్లేఖః (హృదయం లిఖతి) హృద్యమ్ “హృదయస్య ప్రియః” (4-4-95) అను నూ.చే హృదయశబ్దము కంటె యత్ ప్రత్యయము. (మనసునకింపయినది) హర్దమ్ “తస్యేదమ్” (4-3-120) అను నూ. చే హృదయశబ్దమునకదే ప్రత్యయము. అదే ప్రత్యయముణిత్తగుటచే “తద్దితేష్యచూదే” (7-1-117) అను నూ. చే నాదివృద్ధి మగును. మనసునకు

సంబంధించినదని యర్థము. హృల్లాసః। ఇది లాసశబ్దముపరమగునపుడుదాహరణము. లేఖశబ్దమచ్యవ్రత్యయాస్తము యచ్ప్రత్యయాస్తముగూడగావచ్చును, అచ్యవ్రత్యయాసాహచర్యమువలననీసూత్రమందు లేఖశబ్దమచ్యవ్రత్యయాంతమే నిర్దిష్టమయినదని యూహింపదగును. కావున ఘృణ సలేఖశబ్దము పరమయినపుడు హృదాదేశమురాదు. హృదయలేఖః. సూత్రములోని అచ్యవదము ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే తదస్తమును బోధించినచో నణస్తమగులేఖశబ్దమునుగ్రహించుట వ్యర్థమగును. ఇట్లే లేఖగ్రహణము వ్యర్థమై ఉత్తరపదే అనుపదమధికృతమయినంతవఱకు అనగా షష్ఠాధ్యాయ తృతీయపాదముచదివరకుగలసూత్రములందుగ్రహింపబడు ప్రత్యయము తదస్తబోధకముగాదనుటలో జ్ఞాపకమగును. (ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే తదస్తగ్రహణం నాస్తి) మరూపకల్పానిప్రత్యయములు తదస్తములను గ్రహింపకుండుట యాపరిభాషకు ఫలము. జాపనోత్తరమున అణస్తలేఖశబ్దము పరమగునపుడు హృదాదేశమున్నై లేఖగ్రహణము సార్థకమగునుగాన జ్ఞాపకము సుస్థమగును.

994. వా శోకశ్చ్యోరోగేషు. 6-3-51. వా, శోకశ్చ్యోరోగేషు। (హృదయశ్య, హృత్)

హృచ్ఛోకః। హృదయశోకః। సౌహర్ద్యమ్। సౌహృదయ్యమ్। హృద్రోగః। హృదయరోగః। హృదయశబ్దపర్యాయో హృచ్ఛబ్దోఽప్యస్తి తేన సిద్ధేప్రపఞ్చార్థమిదమ్॥

994. హృదయశబ్దమునకు శోకశబ్దము ష్యచ్ప్రత్యయము రోగశబ్దము యివిపరమగునపుడు హృదాదేశము వికల్పముగనగును. ఉదాః— హృచ్ఛోకః. హృదయశోకః. సౌహర్ద్యమ్ “గుణవచనప్రాసూజాదిభ్యః కర్మణి చ” (2-1-124) అనుసూత్రము గుణవాచకములకంటెను ద్రాహ్మజాదులకంటెను భావకర్మర్థములందు ష్యచ్ప్రత్యయమును విధించును. సుహృదయశబ్దము ద్రాహ్మజాదిగణముననూహింపదగినది. సుహృదయునికర్మలేకభావములనునర్థమందు ష్యచ్ప్రత్యయము. సుహృదయ + య. ప్రకృతసూత్రముచే హృదయశబ్దమునకు హృదాదేశమగును. పిదప “హృద్భగస్త్విన్ద్యస్తే పూర్వపదస్య చ” (7-3-19) అను సూ. చే పూర్వోత్తరపదములగు సుపదహృత్పరముల మొదటియచ్చునకు వృద్ధి వచ్చును. సౌహృదయ్యమ్. హృదాదేశమురానపుడు “తద్ధితేష్యవామాదేః” (7-2-117) అను సూ. చే సుపదములోనియుకారమునకుమాత్రమే వృద్ధి ప్రవర్తించును. “యస్యేతి చ” సూ. చే నకారలోపమగును. హృదయశబ్దసమానార్థకమగు హృచ్ఛబ్దము గూడ కోశములందున్నది. ఈరెండిటివలన హృచ్ఛోకః హృదయశోకః మొదలగు శబ్దములు సిద్ధమగుచుండనీసూత్రము ప్రపంచార్థమే యనిగ్రహించునది. అనగా శోకాదులుపరమగునపుడే హృత్ హృదయశబ్దములకు ప్రయోగమనియు, మిగిలిన

చోట హృదయశబ్దమునకు సూత్రమే ప్రయోగమనియును నియమముకొఱచీ సూత్రమని యాశయము.

995. పాదస్య పదాజ్ఞాతిగోపహతేషు॥ 0-3-52. పాదస్య, పద, అజ్ఞాతిగోపహతేషు॥

ఏమా త్రపదేషు పాదస్య పద ఇత్యదన్త ఆదేశస్యాత్ ।
పాదాభ్యామజ్ఞతీతి పదాజ్ఞః । పదాతిః । అజ్ఞాతిభ్యాం పాదే చే
తిప్రత్యయః । అజ్ఞేర్వ్యభావో నిపాతనాత్ । పదగః । పదో
పతః॥

995. అజ్ఞి అజ్ఞి గ ఉపహత, ఇవి యు త్రపదములగునపుడు పాదశబ్దమునకు పద అనునద సూత్రమగును. ఉ త్ర సూత్రముచే పద అను నాదేశము విధింపబడుటవలననిచట పద అనునద సూత్రమే యాదేశమనవలయును. సూత్రమున పద అనునది లుప్తిభక్త్యైము. ఆదేశమద స్థమనుటవలన పదగః మొదలగు రూపములు సిద్ధములగును. ఉదా :— పదాజ్ఞః । పదాతిః । పాదములచేనడచువాడని యర్థము. అజ్ఞాతిశబ్దములు, అజ్ఞ అత అనుధాతువులకు “అజ్ఞాతిభ్యాం పాదే చ” అనుఉదాహరణసూత్రవిహితమగు ఇత్ ప్రత్యయమువలన సిద్ధములగును. “అజ్ఞేర్వ్యభావోఽపాః” (2-4-56) అను సూ. చే నజ్ఞధాతువునకు విధింపబడిన వీ అనునాదేశము సూత్రమందలి అజ్ఞి అనునిపాతనమువలన నివృత్తమయ్యెను.

996. పద్యత్వతదర్థే. 0-3-53. పద, యతి, అతదర్థే (పాదస్య)

పాదస్య పద్యాదతదర్థే యతి పరే । పాదౌ విధ్య ని
పద్యాశ్చర్కరాః । అతదర్థేకీమ్ । పాదార్థము దకమ్ పాద్యమ్ ।
పాదార్థాభ్యాం చేతి యత్ । వా॥ ఇతేచరతాపుపసంభ్యానమ్ ।
పాదాభ్యాం చరతి పదికః । పర్వాదిత్యాత్ షన్॥

996. పాదశబ్దమునకు యత్ ప్రత్యయముపరమగునపుడు పద అను నాదేశమగును, యత్ ప్రత్యయము తదర్థమునవిహితముగాకుండవలయునని సూత్రాథకము. ఉదా :— పద్యాః । పాదములకునొప్పినికలుగజేయు గువ్వరాశ్యని యర్థము. “విద్యత్వధనుషా” (4-4-83) సూ. చే పాదశబ్దముకంటె యత్ ప్రత్యయము విధింపబడెను. పాద్యమ్ ఇచట యత్ ప్రత్యయము “పాదార్థాభ్యాంచ” (0-4-25) సూ. చే పాదముకొరకై నడచునర్థమున విధింపబడినది. ఇచటనాదేశమునువారింప అతదర్థే అనునదావశ్యకము. వా॥ చరతి అనునర్థమందు విధింపబడు ఇకప్రత్యయముపరమగునపుడు పాదశబ్దమునకు పదాదేశమును చెప్పవలయును. ఉదా :— పదికః । పాదశబ్దము పర్వాదిగణముననున్నందున “పర్వాదిభ్యః షన్” (4-4-10) అను సూ. చే షన్ ప్రత్యయమువచ్చును. “ఠస్యేకః” (7-3-50) అను సూ. చే షన్ ప్రత్యయమునకు ఇతాదేశమగును. ఈదా ర్థముచే పదాదేశము. పాదములచే సంవర్తించువాడనియర్థము.

వివ :— పూర్వసూత్రమున పాదశబ్దము ప్రాణ్యవయవమే గ్రహింపబడుట చేసి సూత్రవండునల్లదనినే గ్రహించడగును గాని పరిమాణవచనమును గ్రహింపరాదు. కావున ద్విపాద్యమ్ (ద్వాభ్యాం పాదాభ్యాం క్రితమ్) అనుచోట పరిమాణ వాచకమగుపాదశబ్దమునకు పదాదేశము ప్రవర్తించదని తెలియునది.

997. హిమకాషిహతిమ చ. ౧-౩-54. హిమకాషిహతిమ,
చ (పాదస్య, పత్)

పద్ధిమమ్. పత్కాషీ. పద్ధతిః॥

997. హిమ కాషిన్ హతి శబ్దములు పరమగునపుడు పాదశబ్దమునకు పదాదేశమగును. ఉదా :— పద్ధివమ్ (పాద+హిమమ్) పదాదేశము పూర్వ సర్వాదేశముచే హకారము నకదకారమునగును. పత్కాషీ పద్ధతిః.

998. ఋచః శే. ౧-౩-55. ఋచః, శే, (పాదస్య, పత్)

ఋచః పాదస్య పత్సాక్ష్యేపరే। గాయత్రీం పచ్చః శం
సతి। పాదంపాదమిత్యర్థః। ఋచః కిమ్। పాదశః కార్దా
పణం దదాతి॥

998. ఇచటిపాదశబ్దమునకు ఋక్కుయొక్క (ఋగ్వేదమునచందోబద్ధ మగుభాగము) చక్షరాంశమృదు. శే అనునది తద్విత్ప్రత్యయమగు శన్యొక్క ఏకదేశమునకనుకరణము. ఋక్కుత్కర్తృభాగమునుబోధించెడి పాదశబ్దమునకు శన్ ప్రత్యయము పరివర్తనపుడు పదాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— గాయత్రీం పచ్చః శంసతి (పాద+శన్) ఇచట “సంప్రైకవచనాచ్చ వీప్సాయామ్” (5-4-43) అను సూ. చే శన్ప్రత్యయము విధింపబడెను. నాలుపాదములుగల గాయత్రీమంత్రము నొక్కకపాదము చొప్పునతెప్పుచున్నాడని బుగర్థము. పాదశః కార్దాపణం దదాతి. ఇచటిపాదశబ్దము పరిమాణవాచకమగుటవలన (ఋక్పాదబోధక ముగానందున) నిచట పదాదేశమునువారించుటకై సూత్రమున ఋచః అనువిశేషణమాచశ్యకము.

999. వా ఘోషమిశ్రశబ్దేషు. ౧-౩-56. వా, ఘోషమిశ్ర
శబ్దేషు (పాదస్య, పత్)

పాదస్య పత్। పద్ధోషః। పాదఘోషః। పన్నిశ్రః। పాద
మిశ్రః। పచ్చబిః। పాదశబ్దః॥ వా॥ నిష్కేచేతి వాచ్యమ్।
పన్నిష్కః। పాదనిష్కః॥

999. పాదశబ్దమునకు ఘోష మిశ్ర శబ్ద శబ్దములు పరముగనున్నపుడు పదాదేశము వికల్పముగానగు. పద్ధోషః మొదలిగునవియుదాహరణములు. వా॥ నిష్కశబ్దము పరమగునపుడుగూడ పాదశబ్దమునకు పదాదేశమగుననిచెప్పవలయును, ఉదా :— పన్నిష్కః। పాదనిష్కః॥

1000. ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయామ్. 8-3-57. ఉదకస్య, ఉదః, సంజ్ఞాయామ్॥

ఉదమేఘః॥ వా॥ ఉత్తరపదస్య చేతి వక్తవ్యమ్।
శ్రీరోదః॥

1000. ఉదకశబ్దమునకు తరపదమున్నప్పుడు సముదాయముచే సంజ్ఞభోధిం పబడుచుండనుదాదేశమగును. ఉదా :— ఉదమేఘః। ఇది మేఘ విశేషమునకు సంజ్ఞ॥ వా॥ ఉత్తరపదముగనుదకశబ్దమునకు గూడ సంజ్ఞయందు ఉదాదేశమగునని చెప్పవలయును. ఉదా :— శ్రీరోదః। సముద్రవిశేషమునకిదిసంజ్ఞ.

వివ :— “ప్రసన్నోదకమ్” (నిర్మలమగునుదకమగు సరస్సు) అను చోటనుదాదేశమునువారించుటకు వా రికమున సంజ్ఞాయామన దానికి సంబంధము చేయవలయును. కావున ప్రసన్నోదకం సరః ఇత్యాదిప్రయోగములసాధువులగును.

1001. పేషం వాస వాహనధిషు చ. 8-3-58. (ఉదకస్య, ఉదః)

ఉదపేషం పినష్టి ఉదవాసః। ఉదవాహనః। ఉదధిర్వు
టః। సముద్రే తు పూర్వేణ సిద్ధమ్॥

1001. పేషం వాస వాహన థి ఇవి పరమగునప్పుడు ఉదకశబ్దమున కుదా దేశమగును. ఉదపేషం పినష్టి మొదలగునవి యుదాహరణములు. ఉదపేషమ్ అనునది ఉదకశబ్దపూర్వకపిషదాతుప్రకృతికణముల స్తము. పినష్టిఅనునదియను ప్రయోగము. ఉదపేషం పినష్టి అనుసముదాయమునకుదకముచే నూరుచున్నా దని యర్థము. ఉదధిః (ఉదకం ధీయతేఽస్మిన్) నీరుపోసికొనుటకుయోగ్య మగు ఘటాదికమర్థము. సముద్రమునుబోధించునుదధిశబ్దము సంజ్ఞావాచకమగుటచే నచట పూర్వసూత్రముచేతనే ఉదాదేశము సిద్ధమగును.

1002. ఏకహలాదౌ పూరయితవ్యే ౭ స్యతరస్యామ్.

8-3-59. ఏకహలాదౌ, పూరయితవ్యే, అన్యతరస్యామ్,
(ఉదకస్య, ఉదః)

ఉదకుంభః। ఉదకకుంభః। ఏకేతి కిమ్। ఉదకస్థాలీ।
పూరయితవ్యేతి కిమ్। ఉదకవర్షతః॥

1002. ఏకహలాదౌ అనునది కర్మధారయగర్భితబహుప్రీహి (ఏకాశ్వా సౌ హల్ స ఆదిర్యస్య) ఇచటనేకశబ్దమునహయార్థకము. సహాయము సమాస జాతీయములకేయగును, గాననేకశబ్దము ద్వితియమగుహల్లరు వ్యాప్యత్తమగునట్లు జేయును. ఒకేహల్వర్ణమాదియందుగలదని యర్థము. పూరయితవ్యమన పూరణార్థ మగువస్తువని యర్థము. సంయోగాదిగానట్టియు పూరించుటకుయోగ్యమగుకుంభాదు లకు బోధకములై నట్టియు శబ్దములు పరమగునప్పుడుదకశబ్దమునకుదాదేశము ఏకల్ప ముగ నగునని యర్థము. ఉదా :— ఉదకుంభః. ఉదకకుంభః. ఉదకస్థాలీ అను

చోట స్థానీ శబ్దము సంయోగాదియగుటచేనాదేశమునువారింతుటకు ఏకగ్రహణమావశ్యకము. ఉదకవర్జితః. పర్వతముదకముచేయారింపయోగ్యమైనదిగానందున విచటనుదాదేశమును వారింతుటకు పూరయితవ్యే అనునదావశ్యకము.

1003. మన్థాదనన ప్తవిద్ధువజ్రభారహారపీవధగాహేమ చ.

6.3.60. (ఉదకస్య, ఉదః)

ఉదమస్థః! ఉదకమస్థః! ఉదోదనః! ఉదకోదనః॥

1003. మన్థాదనన ప్తవిద్ధు వజ్ర భార హార పీవధ గాహా ఈశబ్దములు తరపదములగునపుడు పూర్వపదమగునుదకశబ్దమునకుదాదేశము ఏకల్పముగ నగును. ఉదా:— ఉదమస్థః. ఉదకమస్థః నీరు నెయ్యి మొదలగు ద్రవద్రవ్యములతోగలుచటినన ప్తాలు మన్థశబ్దమునకర్థము. ఉదకేన మన్థః అనివిగ్రహము.

1004. ఇకో హ్రాస్వోఽభ్యో గాంవస్య. 6.3.61, ఇకః, హ్రాస్యః, అభ్యః, గాలవస్య (అన్యతరస్యామ్)

ఇగ హ్రస్వాభ్యస్తస్య హ్రాస్వో వా స్వాదుత్తరపదే. గ్రాహణీపుత్రః! గ్రామణీపుత్రః! ఇకః కమ్! రమావతిః! అభ్య ఇతి కమ్! గౌరీవతిః! గాలవగ్రహణంభూజాత్మకమ్! అన్యతరస్యామిత్యనుచ్చిత్రే! వా॥ ఇయజుపజ్ఞాభావిసామవ్యయానాంవ నేతి వాచ్యమ్! శ్రీమదః! భూవల్లభః! కుటీ భావః! వా॥ అభ్రుటంసాదినామితి వత్తవ్యమ్! భ్రుకుంసః! భ్రుకుటిః! భ్రూకుంసః! భ్రూకుటిః! అచారోఽనేన విధీయతఇతి వ్యాఖ్యానానరమ్ భ్రుకుంసః! భ్రుకుటిః! భ్రువా కుంసో భాషణం తోభా వా యస్య సః శ్రీవేషచారి నర్తకః! భ్రుపః కుటిః తోటిల్యమ్॥

1004. ఇకః అభ్యః అనునవి పూర్వపదమునకు విశేషణములగుటచే తదస్తదోధకములగును. ఇత్రప్రత్యాహారవర్జమంతమందుగర్లి అస్యస్తముగానట్టి పూర్వపదమునకు తరపదముపరమగునపుడు హ్రాస్యము ఏకల్పముగనగును. ఉదా :— గ్రామణీపుత్రః. గ్రామణీపుత్రః. గ్రామణీశబ్దము అస్యస్తస్థిన్నమగునిగ స్తము. రమావతిః అనుచోట రిమాశబ్దమునకు హ్రాస్వమునువారింతుటకై ఇకః అనునది యావశ్యకము. గౌరీవతిః. ఇవటహ్రాస్వమునువారింతుటకు అభ్యః అనునదావశ్యకము. ఏకల్పబోధకమగు అన్యతరస్యామ్ అనుపదమిసూత్రమంతున స్తించును. భూపున ఏకల్పమును బోధించుటకై గాలవగ్రహణమసావశ్యకమయి మహర్షి నామస్మరణముచలనగలిగెడి పుణ్యముకొఱకగును. వా॥ ఇ యజుపజ్ఞాదేశములను యోగ్యములగు నిగ స్తములకు, అవ్యయసంజ్ఞగలనిగ స్తములకును హ్రాస్యమువానిని చెప్పవలయును. శ్రీమదః. భూమదః. శ్రీభూశబ్దములు క్రమముగని యజుపజ్ఞాభావులు గానహ్రాస్య

మునివర్తించును. శుక్రీభావః. శుక్రీశబ్దముద్విప్రత్యయా నమగుటచే “ఊర్వాది చ్చిదాచశ్చ” (766) అను సూ. చే నొసాతసంజ్ఞకమగును. ఏదవ “స్వరాదినిపాత మవ్యయమ్” (450) అను సూ. చే నవ్యయమగును. వా॥ భ్రుకుంసః భ్రుకుటిః ఇట్టిశబ్దములందు హ్రస్వవిషేధము ప్రవర్తించదనిచెప్పవలయును. వీనిలో భూశబ్దమువల్ల భావియగుటచే నిషేధము ప్రాప్తమగుచుండనీవచనమారభింప బడెను. “అభ్రుకుంసాదీనా” మనువచనమునకు భ్రుకుంసాదులందలిభూశబ్దము యొక్క ఊకారమునకు అకారమారదేశమగునని గొందరు వ్యాఖ్యానమును జేసిరి. ఈపక్షమున అ, అనునది లుప్తప్రథమా నమ. ఉదా :— భ్రుకుంసః. భ్రుకుటిః. కుంసశబ్దమునకు భాషణముగాని, శోభగాని, యర్థము. భ్రుకుంసశబ్దముకనుకొమ్మచే సంభాషణమునుగాని శోభనుగాని గలినస్త్రీవేషధారియగు నర్థకుని బోధించును. కుటిశబ్దము కొటిల్యార్థము. భ్రుకుటిశబ్దము కనుకొమ్మయొక్క వక్రతనము ప్రతిపా దించును,

వివ :— భ్రుకుంసాదులు హ్రస్వవికల్పముచేతను అకారాదేశవికల్పము చేతను మూడువిధములుగనగును. “భ్రుకుంసశ్చ భ్రుకుంసశ్చ భ్రూకుంసశ్చైతి నర్తకః। “తంత్రీ ప్రమీలా భ్రుకుటిర్భ్రుకుటిర్భ్రూకుటిః స్త్రీయమ్” అనియునమర కోశము.

1005. ఏక తద్ధితే చ. 6-3-62. ఏక, తద్ధితే, చ, (హ్రస్వః)

ఏకశబ్దస్య హ్రస్వః స్యాత్తద్ధితే ఉత్తరపదే చ। ఏకస్యా ఆగతమ్ = ఏకరూప్యమ్। ఏకక్షీరమ్॥

1005. ఏకశబ్దము లుప్తషష్ఠికము. ఏకశబ్దమునకు తద్ధితప్రత్యయముగాని ఉత్తరపదముగాని పరమయినపుడు హ్రస్వము వచ్చును. ఏకశబ్దమునకు పున్నపుంస కములందు విశేషములేదుగాన స్త్రీలింగమందే హ్రస్వవిధానము సార్థకమగును. ఏక రూప్యమ్ (ఏకస్యా ఆగతమ్) ఏకశబ్దమునకు రూప్యప్రత్యయము (తద్ధితము) పరమగుటచే హ్రస్వము వచ్చెను. ఏకక్షీరమ్ (ఏకస్యాః క్షీరమ్) ఉత్తరపదము పరమగునపుడు హ్రస్వమునకిదియదాహరణము.

1006. జ్యోషోస్సంజ్ఞాచందసోర్భహాలమ్. 6-3-63. జ్యో

షోః సంజ్ఞాచందసోః, బహుళమ్। (హ్రస్వః)

రేవతిపుత్రః। అజక్షీరమ్॥

1006. జ్యోస్థమునకు అబిస్థమునకు సుత్తరపదము పరమైనపుడుసంజ్ఞా చందసోర్భహాలమ్ హ్రస్వము బహుళముగనుగును. ఉదా :— రేవతిపుత్రః. రేవతిశబ్దము జ్యోస్థము. రేవతిపుత్రశబ్దము సంజ్ఞావాచకము. చేనచందసోర్భహులమదాహరణము. అజక్షీరమ్ (అబాహూః క్షీరమ్) “అజక్షీరేనబాహుళాతి” అని వేదవాక్యము.

1007. త్వే చ. 6-3-64. (పూర్వసూత్రమ్ హ్రస్వః)

త్వప్రత్యయే జ్యాపోః హ్రస్వః। అజత్వమ్। అజాత్వమ్। రోహిణీత్వమ్। రోహిణీత్వమ్॥

1007. జ్యస్తా బస్తములకు త్వప్రత్యయము పరమగుమున్నపుడు వేదమున హ్రస్వము బహుళముగనగును. త్వప్రత్యయము నుండి సంజ్ఞావాదకమగుటయనంధముగాననీసూత్రము వేదమందే ప్రవర్తించుననుట భరితమగును. ఉదా:— అజత్వమ్. అజాత్వమ్ (అజాయాఃభావః) రోహిణీత్వమ్. రోహిణీత్వమ్ (రోహిణ్యాః భావః) త్వప్రత్యయము త్తరపదముగానందున పూర్వసూత్రమప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమారంభింపబడెనని గ్రహించునది.

1008. ష్యజస్తస్య సంప్రసారణం పుత్రపత్యోస్తత్పురుషే.

6-1-13. ష్యజః, సంప్రసారణం, పుత్రపత్యోః, తత్పురుషే॥

ష్యజస్తస్య పూర్వపదస్య సంప్రసారణం స్యాత్పుత్రపత్యోరుత్తరపదయోస్తత్పురుషే॥

1008. తత్పురుషపదముచే పూర్వోత్తరపదము లాక్షిప్తములగును. ష్యజః అనునది పూర్వపదమునకువిశేషణమై తదనుమునుబోధించును. ష్యజాదేశమగతమందుగల పూర్వపదమునకు పుత్రపత్యుత్తరపదముగాను ఉత్తరపదమునకును పుత్రపత్యుత్తరపదము సంప్రసారణమువచ్చును.

1009. సంప్రసారణస్య. 6-3-139. (దీర్ఘః)

సంప్రసారణస్య దీర్ఘః స్యాదుత్తరపదే। కౌముదగన్ధ్యాయాః పుత్రః కౌముదగన్ధిపుత్రః। కౌముదగన్ధిపతిః। ప్యన్ధితవిధాషయా హ్రస్వో న। (ప) త్వప్రత్యయే చామప సర్జనేనేతితదాదినియమప్రతిషేధాత్। పరమకారీషగన్ధిపుత్రః। ఉపసర్జనే తు తదాదినియమాన్నేహ। అతికారీషగన్ధ్యపుత్రః॥

1009. సంప్రసారణమునకు ఉత్తరపదము పరమయినపుడు దీర్ఘమువచ్చును. ఉదా:— కౌముదగన్ధిపుత్రః (కౌముదగన్ధ్యాయాః పుత్రః) కౌముదగన్ధ్య అనుష్యజస్తముకంటె త్వప్రత్యయమున చాప్రత్యయముచే కౌముదగన్ధ్య అనియగును. ఇది పూర్వోత్తరపదముచే ష్యజస్తము. సంప్రసారణముచే యకారమునకీకారము. వేదప పూర్వరూపము ప్రవర్తించెను. కౌముదగన్ధిపుత్రః అనియగును. స్థానిపద్యమనుచేనికారము సంప్రసారణమగుటవలననీసూత్రముచే దీర్ఘము వచ్చును. ఇట్లే కౌముదగన్ధిపతిః। అనుచోట ప్రక్రియనూహించునది. ఇకోహ్రస్వః

(6-3-81) సూత్రము ప్యవస్థితవిభాషయగుటనలసనీయుచాహరణద్యయమందు ప్రవర్తించు. ప్యవస్థితవిభాషాస్వరూపమును (89) సూత్రమున జూడవలయును. వరమకారీషగన్ధిపుత్రః = “త్రీప్రత్యయే చానువసర్జనే ఏ” అనుపరిభాషచేసనుచ సర్జనవిషయమున తదాదినియమును నిషేధింపబడుటవలన పరిమకారీషగన్ధ్యాశబ్దముగూడ ష్యజస్తమగును. కావుననిచట సంప్రసారణము ప్రవర్తించును. త్రీప్రత్యయపరిభాషార్థమును (294) సూత్రమున జూచునది. అతికారీషగన్ధ్యాపుత్రః (కారీషగంధ్యామతివ్రాస్తా = అతికారీషగంధ్యాతస్యాః పుత్రః) ఉపసర్జనవిషయమున త్రీప్రత్యయపరిభాషప్రసర్తింపకుండుటచేనిచట తదాదినియముమందును, ఇచట కారీషగన్ధ్యాఅనునదియే ష్యజస్తమగును గానిపూర్వపదమగు అతికారీషగన్ధ్యాశబ్దము ష్యజస్తమగానందుని సంప్రసారణము ప్రవర్తించదు.

వివరము:—కౌముదగన్ధిపుత్రః. కుముదగన్ధియొక్క అపత్యము (త్రీ) అనునర్థమున కుముదగన్ధిశబ్దమునందు “తక్యవత్తయే” (4-1-92) అను సూ. చే అప్రత్యయము. దీనిని “అతిభౌసార్వయోః” (4-1-78) సూ. చే ష్యజాదేశము. ష్యజస్తమకంట “యజ్ఞావ్” (4-1-74) అను సూ. చే చాప్రత్యయము (త్రీప్రత్యయము) కౌముదగన్ధ్యాశబ్దము చాబస్తమయినను పూర్వాననన్యాపముగే ష్యజస్తమగును. సంప్రసారణపూర్వరూపములచే కౌముదగన్ధి అని యగును. పూర్వరూపముప్రవర్తించినవిదప స్థానిపద్మావముచేనికారము సంప్రసారణమగును. కానదీర్ఘము ప్రవర్తించును. దీర్ఘమలౌకయవిధియైనను దీర్ఘవిధానసామర్థ్యమువలన నిచట ననవ్యిధౌ అనునిషేధము ప్రవర్తించదని గ్రహించునది.

1010. బన్ధుని బహుప్రీహా. 6-1-14. బన్ధుని, బహుప్రీహా,
(ష్యజః, సంప్రసారణమ్)

బన్ధుశబ్దే ఉత్తరపదే ష్యజః సంప్రసారణం స్యాద్బహుప్రీహా. కారీషగంధ్యా బంధురప్యేతి కారీషగన్ధిబంధుః। బహుప్రీహావతి కిమ్। కారీషగంధ్యాయాః బన్ధుః, కారీషగంధ్యాబంధుః। క్లిబినిరేళస్తు శబ్దస్వరూపాపేక్షయా। వా॥ మాతజ్మాతృకమాతృపు వా। కారీషగంధీమాతః। కారీషగంధ్యామాతః। కారీషగంధీమాతృకః। కారీషగంధ్యామాతృకః। కారీషగన్ధీమాతా। కారీషగన్ధ్యామాతా। అస్మాదేవ నిపాపాతనాన్మాతృశబ్దస్య మాతజ్మాదేశః, కవికల్పశ్చ। బహుప్రీహాపేషేదమ్। నేహ। కారీషగన్ధ్యాయాః మాతా = కారీషగన్ధ్యామాతా। చిత్తవసామర్థ్యాత్పిత్వస్వరో బహుప్రీహాస్వరం బాధతే॥

1010. ష్యజస్తపూర్వపదమునకు బన్ధుశబ్దము ఉత్తరపదమయినపుడు బహుప్రీహాయందు సంప్రసారణమగును, ఉదా:—కారీషగన్ధిబన్ధుః (కారీషగన్ధ్యా బన్ధు

రస్య) సంప్రసారణదీర్ఘములు ప్రవర్తించినవి. కారీషగబిన్ఘః (కారీషగభ్యాంస్యాయా బిన్ఘః) ఇది తత్పురుషము. ఇవట సంప్రసారణనివృత్తికై సూత్రమున బహుప్రీహిపదమావశ్యకము. సూత్రములోని బిన్ఘని అనునది సపుంసకబిన్ఘశబ్దమునకు సప్తమ్యంతము. బిన్ఘశబ్దము పుంలిజముగాన సపుంసకనిర్దేశమై టుసాధువగుననిన బిన్ఘని అనునది యధ్యాహృతమగు శబ్దస్వరూపమ్ అనుదానిరీ విశేషణమగుటచే విశేష్యగతమగు సపుంసకలిజము విశేషణమందుజేయబడుటవలన నిర్దేశము సాధువగును. వా॥ వ్యజ్ఞస్తపూర్వపదమునకు మాత (చ్) మాతృక మాతృశబ్దములు పరమైనపుడు సంప్రసారణము వికల్పముగ నగును. కారీషగనీమాతః కారీషగన్ఘా మాతః (కారీషగన్ఘా మాతా యస్య) ఇత్యాదులదాహరణములు. ఈవార్తికమంతి నిపాతమువలననే మాతృశబ్దమునకు వైకల్పికమాతజాదేశము “సద్యతశ్చ” (687) సూ. చే నిత్యముగవిధింపబడినరవప్రత్యయమునకు వైకల్పికత్వము నూహింపదగును. ఈరెంటువికల్పమువలన రూపత్రయము సాధువగును. కారీషగనీమాతః ఇత్యాదులను బహుప్రీహియందే భాష్యరాచుడుదాహరించుటవలన నీవచనము బహుప్రీహియందే ప్రవర్తించును. కావున తత్పురుషమందిది = బ్రవర్తించదు. కారీషగన్ఘామాతా (కారీషగన్ఘాయా మాతా) కారీషగనీమాతః. ఇవట మాతజాదేశము ఇత్సంజ్ఞకచకారముగణదిగ విధింపబడుటచేతత్పలమగు చిత్స్వరము (అన్తోదాత్తము) బహుప్రీహిస్వరమును (పూర్వపదప్రకృతిస్వరము) బాధించును.

1011. ఇష్టకేషికామాలానాం చితతూలభారిషు. 6-3-65.

(హ్రస్వః)

ఇష్టకాదీనాం తదన్తానాం చ పూర్వపదానాం చితాదిషు
క్రమాదు త్రరపదేషు హ్రస్వః స్యాత్. ఇష్టకచితమ్. పక్షేష్ట
కచితమ్. ఇషీకతూలమ్, ముంజేషీకతూలమ్. మాలభారిః
ఉత్పలమాలభారిః॥

1011. అధికారప్రాప్తమగును త్రరపదముచే పూర్వపదమాక్షిప్తమగును. ఇది ఇష్టకాదులకు విశేష్యమగుటచే తదన్తవిధిగల్గును. పూర్వపదములకు ఇష్టకా ఇషీకా మాలా యాశబ్దములకు, ఇష్టకాద్యస్తపూర్వపదములకు ను త్రరపదములకు చిత, తూల, భారిశబ్దములు పరమగునపుడు హ్రస్వమగునని సూత్రార్థము. ఉదా:—ఇష్టకచితమ్ (ఇష్టకాభిశ్చితమ్) “రర్తుకరణే” (698) అను సూ. చే సమాసము. ఇష్టకాస్తమునకుదాహరణము పక్షేష్ట కచితమ్. ఇషీకతూలమ్ మొదలగునుదాహరణములందు ప్రక్రియనిష్టే యూహించునది.

1012. కారే సత్యాగదస్య. 6-3-70. కారే, సత్యాగదస్య.

(ముమ్)

ముమ్ స్యాత్. సత్యజ్కారః. అగదజ్కారః. 1 వా॥
 ఆస్తోశ్చేతి వక్తవ్యమ్. అస్తుజ్కారః. 2 వా॥ ధేనోర్భవ్యా
 యామ్ ధేనుమ్భవ్యా. 3 లోకస్య పృథ్వే లోకమ్భుణః.
 పృణఇతి మూలవిభుజాదిత్వాత్కః. 4 వా॥ ఇత్యేనభ్యా
 శస్య. అనభ్యాశమిత్యః. దూరతః పరిహర్తవ్య ఇతర్థ్యః.
 5 వా॥ బ్రాహ్మగోష్విరిన్దే. బ్రాహ్మమిన్దః. అగ్నిమిన్దః.
 6 వా॥ గితేలగిలస్య. తిమింగిలః, అగిలస్య కిమ్.
 గిలగిలః. 7 వా॥ గిలగితే చ. తిమింగిలగిలః. 8 వా॥ ఉష్ణ
 భద్రయోః కరణే. ఉష్ణజ్కారణమ్. భద్రజ్కారణమ్॥

1012. సత్యాగదస్య అనునది సత్యశబ్దాగదశబ్దములకు సమాహారద్వన్ద్యము. సత్యాగదశబ్దములకు కారశబ్దము పరమయినపుడు ముమ్ (మ్) ఆగమమగును. సత్యజ్కారః. శవధకరణము శవధక ర్తయునర్థము. అగదజ్కారః (వైద్యుడు) ఉదాహరణద్వయమందును స్వారిపరసవర్ణములగును. 1 వా॥ కారశబ్దముపరమగు నపుడు అస్తు అనుదానికిగూడ ముమాగమమగును. అస్తుజ్కారః (అక్షికారము) అస్తు అనునది తిన్ద్రప్రతిరూపకమగునవ్యయము. 2 వా॥ ధేనుశబ్దమునకు భవ్యా శబ్దముపరమగునపుడుముమాగమమగును. ధేనుమ్భవ్యా (ధేనుశ్చసౌ భవ్యా చ) “మయూరవ్యంసరాదయశ్చ” అను సూ. చే సమాసము. ఆగణమున నిపాతనము పలననే భవ్యాశబ్దమునకు పరినిపాతము. కాగలధేనుపనియర్థము. 3 వా॥ లోక శబ్దమునకు పృణశబ్దముపరమయినపుడు ముమాగమమగును. లోకమ్భుణః (లోకం పృణితి) లోకమును సంకసంకశేయవాదని యర్థము. పృణధాతువు మూలవిభుజా దిగణములోనిదగుటచే “కప్రకరణే మూలవిభుజాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్” అను వార్తికముచే కప్రత్యయము (9) వచ్చెను. ఆగణమునజేర్చనియెడల “కర్మ గ్యుత్” (3-2-1) అను సూ. చే నచ్ఛప్రత్యయముప్రాప్తింబుచేలోకమ్భుణః అనురూపముసిద్ధముగాకుండును. 4 వా॥ అనభ్యాసబ్దమునకు ఇత్యశబ్దము పరమయి నపుడు ముమాగమమగును. అనభ్యాసమిత్యః. దూరమునందుంచతగినవాదని యర్థము. 5 వా॥ బ్రాహ్మ శబ్దాగ్నిశబ్దములకు ఇన్దశబ్దముపరమగునపుడు ముమాగమ మగును. బ్రాహ్మమిన్దః. అగ్నిమిన్దః. 6 వా॥ గిలశబ్దము త్రరపదమగునపుడు గిల శబ్దముకంటెభిన్నమగు పూర్వపదమునకు ముమాగమమగును. తిమిన్దః (తిమిం గిలతి) గిలలనునది మూలవిభుజాదికప్రత్యయాస్తము. అగిలస్య అనుటచే పూర్వ పదమగుగిలశబ్దమునకాగమము రాదు. గిలగిలః. 7 వా॥ గిలగిలశబ్దముపరమైనపుడు గూడ గిలశబ్దముకంటెభిన్నమగు పూర్వపదమునకు ముమాగమమగును. తిమిన్దః గిలః (గిలంగిలతితి గిలగిలః, తిమినాం గిలగిలః) ఇవి మత్స్యవిశేషవాచక ములు. 8 వా॥ ఉష్ణభద్రశబ్దములకు కరణశబ్దము త్రరతదమగునపుడు ముమాగమమ గును. ఉష్ణజ్కారణమ్. భద్రజ్కారణమ్॥

1013. రాత్రేః కృతి విభాషా. 8-3-72. రాత్రేః కృతి.
విభాషా (ముమ్)

రాత్రిశ్చరః రాత్రిచరః రాత్రిమటః రాత్ర్యటః అథి
దర్శమిదం సూత్రమ్. ఖితి తు అరుర్విషదితి నిత్యమేవ
పక్ష్యతే రాత్రిమృన్యః॥

1013. ఉత్తరపదాధికారమున గ్రహింపబడుప్రత్యయము తదంతోధకము
గాదని విషేధమున్నను రాత్రిశబ్దమునకు కృత్ ప్రత్యయముపరమగుటయసంభవము
గాననీసూత్రమున తదంతవిధి గలుగును. రాత్రిశబ్దమునకు కృదంతముపరమైనపుడు
ముమాగమము వికల్పముగనగునని సూత్రార్థము. రాత్రిశ్చరః ఇత్యాదులుదాహరణ
ములు. కృత్ప్రత్యయములలో గొన్నిటకారేత్సంజ్ఞకములు. (ఖిత్తులు) కొన్నితద్వి
న్నములుగలవు. ఖిత్తులుగానట్టికృత్తుల స్థమందుగలయుత్తరపదముపరమైనపుడి
సూత్రము ప్రవర్తించును. పరః అటః ఇవి యఖిద సములు. ఖిద సముపరమయి
నపుడు పూర్వవిప్రతిషేదాశ్రయమువలన “అరుర్విషత్” (8-3-87) అను
సూ. చే నిత్యమగుముమాగమమే యగును. రాత్రిమృన్యః “మన్యః” అనునది
మనదాతుప్రకృతికథిత ప్రత్యయాస్తము.

1014. సహస్య సః సంజ్ఞాయామ్. 8-3-78. సహస్య సః,
సంజ్ఞాయామ్॥

ఉత్తరపదే సపలాశమ్ సంజ్ఞాయాం కిమ్ సహాయుద్వా॥

1014. సహశబ్దమునకు ఉత్తరపదము పరమైనపుడు సాదేశమగును. ఉదాః—
సపలాశమ్ (సహపలాశమ్) వనవిశేషమునకిది సంజ్ఞ సహాయుద్వా (సహ
యుద్ధ్యతి) కలసియుద్ధముచేయువాడు. సహశబ్దపూర్వకమగు యుద్ధదాతువుకంటె
క్వవిప్రత్యయముచే సిద్ధమైన సకారాస్తశబ్దము. ఇది సంజ్ఞగాదు. ఇచట సాదేశ
ముగు వారించుటకై సంజ్ఞాయామనునది యావశ్యకము.

1015. గ్రన్థాంతాధికే చ. 8-3-79. (సహస్య సః)

అనయోరర్థయోస్సహస్య సః స్యాదుత్తరపదే సము
హూర్తం జ్యోతిషమధీతే సద్రోణా ఖానీ.

1015. గ్రన్థాంతాపదాధికపదములకు సమాహారద్వంద్వము. గ్రన్థముయొక్క—
తుదిభాగమును అధికమును ప్రతిపాదించెడి సహశబ్దమునకు ఉత్తరపదముపరమగు
నపుడు సాదేశమగును. ఉదా :— సముహూర్తం జ్యోతిషమధీతే. జ్యోతిశ్శాస్త్ర
మును ముహూర్తగ్రన్థవర్ణస్తము చదువుచున్నాడనియర్థము. సముహూర్తమును
చోట సహముహూర్తపదములకు “అవ్యయం విభక్తి” సూ. చే నన్తవచనమంద

వ్యయాభావము. అధికార్థమునకుదా :— స్రోతా (ఖరీ = కుంచనముచేసేదికమగు పుడైదనియర్థము)

వివ :— సముహూ ర్థమ్. కాలవాచకమగుముహూ ర్థపదమిచటముహూ ర్థ ప్రతిపాదకగ్రన్థవరమైనను కాలత్వారోపముచే కాలవాచకమగును. అవ్యయాభావ మున సహశబ్దమునకు సాదేశమును విధించు “అవ్యయాభావే” అనుసూత్రము కాలవాచకమువరమైనపుడు ప్రవర్తించనందున నీసూత్రమారంభింపబడెను.

1016. ద్వితీయే చానుపాఖ్యే. 8-3-80. దితియే, చ అను పాఖ్యే (సహస్య, సః)

అనుమేయే ద్వితీయే సహస్య సః స్యాత్. సరాక్షసీకా నికా. రాక్షసీ సాక్షదనుపరిభ్యమానా నిశయానుమీయతే॥

1016. ద్వితీయశబ్దప్రధానమగు సహాయని బోధించును. ఉపాఖ్యాయిన ప్రత్యక్షము. తద్విన్నమనుపాఖ్యము. అనుమేయమని ఫలితార్థము. ప్రత్యక్షముగ గ్రహింపనశక్యమైనందున సనుమానప్రమాణముచే దెలియతగిలదని భావము. అను మేయము అప్రధానమునగుదానిని ప్రతిపాదించు శబ్దము తరపదమగునపుడు పూర్వ పదమగు సహశబ్దమునకు సాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— సరాక్షసీకా (సహ రాక్షస్యా) “తేనసహేతుల్యయోగే” (803) అను సూ. చే సహశబ్దము నకు రాక్షసీశబ్దముతో బహుప్రీహి “సద్యతశ్చ” అను సూ. చే కస్పృత్యయము. ఇచటరాత్రిప్రధానమగుటచే రాక్షసి యప్రధానము. రాక్షసి ప్రత్యక్షముగ నగపడ దనిదయి రాత్రిచేసమనింపదగినది. కావున రాక్షసీశబ్దప్రధానానుమేయవస్తు బోధకమగును.

1017. సమానస్య చందస్యమూర్తప్రభృత్యుదరేగ్మః.

8-3-84. సమానస్య, చందసి, అమూర్తప్రభృత్యుదరేగ్మః. (సః)

సమానస్య సః స్యాదుత్తరపదే న తు మూర్ధాదిషు. అనుభ్రాతా, సగర్భ్యః, అనుసఖా, సయూధ్యః, యోనస్సను త్యః, తత్రభివభిత్వరే సగర్భసయూధసనుతాద్యన్. అమూ ర్ధాదిషు కిమ్. సమానమూర్ధా. సమానప్రభృతయః. సమా నోదర్కాః. సమానస్యేతియోగో విభజ్యతే. తేన సపక్షః సాధర్మ్యం, సజాతీయమిత్యాదిసిద్ధమితి కాశికా. అథవా సహశబ్దస్పద్యవచనోఽప్యస్తి. సద్యతస్పఖ్యా ససఖీతి యథా. తేనాయమస్వపదవిగ్రహో బహుప్రీహిః. సమానః పక్షోఽస్యేత్యాది॥

1017. పేదమున సమానశబ్దమునకు మూర్తన్ ప్రభృతి ఉదర్క పీని కంటెనితరమగు శబ్దముత్తరపదమైనపుడు సాదేశమగును. అనుభ్రాతాసగర్వ్యః (సమానేగర్వేభవః) ఇత్యాదులుదాహరణములు. సగర్వ్యః ఇత్యాదులు పేదము లోనివనితెల్పుచున్న వాక్యములుదాహరింపబడెను. సగర్వసయూధసనుతశబ్దములు కర్మధారయములు. పీనికంటెభవ్యామందు "సగర్వసయూధసనుతాద్యన్" (4-4-114) అను సూ. చే యన్ ప్రత్యయమగును. సమానమూర్తా ఇత్యాదులందు సాదేశనివృత్తి అమూర్తప్రభృత్యుదర్కేషు అను ప్రతిపేదమావేశ్యకము.

లౌకికభాషయందు సపక్షః సాధర్మ్యమిత్యాదులలో సమానశబ్దమునకు సాదేశముకొఱకు "సమానస్యేతీ" త్యాదిగ్రంథముచేయబడు ప్రదర్శింపబడుచున్నది. సూత్రమున "సమానస్య" అనుదానిని విభాగముచేసి సమానశబ్దమునకు ఉత్తరపదమువరమైనపుడు సాదేశమగునని చెప్పవలయును. రఃవార్యముచే సపక్షః (సమానః పక్షో యస్య) సాధర్మ్యమ్ (సమానో ధర్మో యస్యతస్య భావః) సజాతీయః (సమానాయాం జాతో భవః) ఇత్యాదులలో సాదేశము సిద్ధమగును. యోగవిభాగమిష్టసిద్ధ్యర్థము గావునసతిప్రసక్తిని శక్తిగింపవలనుపడదు. యోగవిభాగముచే పీనిలో సాదేశమగునని కాశరాప్యత్తిగ్రంథమున జెప్పబడెను. ఈప్రయోగముపేక్షించితే చంద్రోవిషయకమగునీగూత్రముచట వ్యాఖ్యానముచేయబడినదని గ్రహించునది. భాష్యమున నీయోగవిభాగమగవడనందున నీయుపాయము ప్రాచూణ్యముగాదని తలచి "అథవేత్త్యా" దిగ్రంథముచేయబడునర్థము చెప్పబడుచున్నది. సదృశార్థకమగు సహశబ్దము ససఖి (సదృశః సఖ్యా) మొదలగు నద్యయీభావములందు ప్రసిద్ధమైయున్నది. సపక్షః ఇత్యాదివృత్తులందు సదృశార్థక సహశబ్దముకలదని యతీకరించవలెను. అందుచేనిది "సమానః పక్షోఽస్య" అను రీతిని యస్యపదవిగ్రహముగల బహువ్రీహ్యులగును. కావున పీనిలో సహశబ్దమునకు "చోపనన్దనస్య" (8-4) సూ. చే సాదేశము సిద్ధమగునని అథవేత్త్యాదిసమాధానమునకాశతము.

1018 జ్యోతిష్టనపదరాత్రినాభినామగోత్రరూపస్థానపర్వ చయోవచనబిస్తుః. 6-31-35. (సమానస్య, సః)

ఏషు ద్వాదశసూత్తరపదేషు సమానస్య సః స్యాత్.
సజ్యోతిః సజనపదఇత్యాది॥

1018 జ్యోతిః బనపద రాత్రి నాభినామ గోత్ర రూప స్థాన పర్వపః పచన బిస్తు యీ పదిరెండుశబ్దములకు ద్వంద్వము. ఇవి యుత్తరపదములగు విపుడు సమానశబ్దమునకు సాదేశమగును. సజ్యోతిః (సమానం జ్యోతిర్యస్య) మొదలగులక్ష్యములనూహించునది. లౌకికభాషయందు సాదేశముకొఱకుసూత్ర మారంభింపబడినది తెలియునది.

1019. చరణే బ్రహ్మచారిణి. 6-3-86. చరణే, బ్రహ్మచారిణి
(సమానస్య సః)

బ్రహ్మచారిణ్యుత్తరపదే సమానస్య సః స్యాద్చరణే
సమానత్వేన గమ్యమానే. చరణశ్శాఖా. బ్రహ్మ వేదః।
తదధ్యయనార్థం వ్రతముప బ్రహ్మ। తచ్చరణేతి బ్రహ్మచారిః।
సమానః సః సబ్రహ్మచారిః॥

1019. బ్రహ్మచారిన్ శబ్దము త్తరపదమగునపుడు సమానశబ్దమునకుచరణము (వేదశాఖ) సమానమైనదిగి ప్రతిపదమానమగునపుడు సాదేశమగును. చరణశబ్దమునకు వేదప్రసిద్ధమగు ఋగాదిశాఖార్థము. బ్రహ్మచారిన్ శబ్దములోని బ్రహ్మ శబ్దమునకు వేదమర్థము. వేదాధ్యయనముకొరకుగ్రవ్రతముగూడ లక్షణచే బ్రహ్మ శబ్దార్థమగును. ఈవ్రతమునాచరించువాడు బ్రహ్మచారినబడును. సబ్రహ్మచారి (సమానః బ్రహ్మచారి) వ్రతము సమానమగుటచే బ్రహ్మచారికి సమానత్వము వలెతమగునని గ్రహించదగును. సమానమగు వేదాధ్యయనవ్రతమునాచరించు వాని యర్థము.

1020. తీర్థే యే. 6-3-87. తీర్థే, యే (సమానస్య, సః)

తీర్థే ఉత్తరపదే యాదౌ ప్రత్యయే వివక్షితే సమానస్య
సఃస్యాత్. సత్తీర్థ్యః, ఏకగురుకః। సమానతీర్థేవాసీతి యత్
ప్రత్యయః॥

1020. ప్రత్యయే అనునప్తమ్యుత్తమధ్యాహరణము. దీనిని “యే” అను నది విశేషణము. యథారాద్విప్రత్యయమని యర్థములభించును. సమానశబ్దమునకు తీర్థశబ్దము త్తరపదమగునపుడు యథారాద్విప్రత్యయము వివక్షితమగుచుండ సాదేశమగును. ఉదాః—సత్తీర్థ్యః (సమానే తీర్థే వాసీ) సమానశబ్దమేకపర్యాయము, తీర్థశబ్దమునకు గురువనియర్థము, ఒకేగురువువలన భిన్నకాలములందవ్యయనము చేయువానివరస్పరము సత్తీర్థులనబడుదురు. “సమానతీర్థే వాసీ” (4-4-107) అను నూ. చే విచట యత్ప్రత్యయము.

వివః—సమానతీర్థశబ్దములకు సమానము (శబ్దితార్థాత్తరపద సమాహారే చ) ఉత్తరపదమాశ్రయించి త్తమగుటచేనర్థగ్లము. సమానముకంటె (సమానతీర్థ) విధింపబడు యత్ప్రత్యయ్యయము బహిరిజ్గము. రావున యత్ప్రత్యయార్థమగు తీర్థశబ్దమువరమగునపుడు సాదేశమగుననియర్థముచేయవలెగాదు. ఈకారణము చేతనే యాద్విప్రత్యయము వివక్షితమగునపుడని యర్థము జెప్పబడినది.

1021. విధాషోదరే. 6-3-88. విధాషా, ఉదరే (సమానస్య, సః, యే)

యాదౌ ప్రత్యయే విపక్షితే ఇత్యేవ। సోదర్యః। సమా
నోదర్యః॥

1021. సమానశబ్దమునకు ఉదరశబ్దము ప్రసవదమగునపుడు యాదిప్రత్య
యమువిపక్షితమగుచుండ సాదేశము వికల్పముగనగును. సోదర్యః (సమానే
ఉదరే శయితః) యుప్రత్యయము విపక్షితమగుచుండ (రాక పూర్వమే) సమానో
దరశబ్దములకుసమానము సమానశబ్దమునకుసాదేశము. సోదరశబ్దముకంటె “సోద
రాద్యః” (4-4-109) అను సూ. చే యుప్రత్యయము. సాదేశముగానివక్షమందు
“సమానోదరే శయిత ఓ వోదాప్తః” (4-4-108) అను సూ. చే యిక్ ప్రత్య
యముచే సమానోదర్యః అనియగును.

వివ :— “సమానముదరం యస్య” అనునర్థమున “సమానస్యభస్మి”
అనుసూత్రమందు అతిపేత్యావగ్రంభముచే జెప్పబడినరీతిని సాదేశము సిద్ధమగును
గానిసోదరశబ్దము “వోదాప్తసస్య” అను సూ. చే విహితమగు సాదేశము వికల్ప
మగుటచే అది సహోదరశబ్దముగూడ సాధుభులగునని గ్రహించునది.

1022. ద్దగ్ దృశవతుః. 6-3-89. (సమానస్య, సః)

సదృక్। సదృశః। వా॥ దృక్షేదేతి వత్తవ్యమ్। సదృక్షః।
సచుట త్తరాత్తః॥

1022. పరుప్రత్యయము యుచ్ఛిష్టాదులకంటె విధింపబడుటచే సమానశబ్ద
మునకు పరుప్రత్యయముపరమగుట సంభవించదు. కావున సూత్రములోని పరు
గ్రహణము త్తరసూత్రములోని కనువృత్త్యుత్తమగును. సమానశబ్దమునకు దృక్ దృశశబ్ద
ములు ప్రసవదమగునపుడు సాదేశమగును. ఉదా :— సదృక్ సదృశః। వా॥
దృక్షశబ్దముపరమగునపుడు సమానశబ్దమునకు సాదేశమగుననిజెప్పవలయును.
సదృక్షః॥

వివ :— దృక్షేన అనువార్తమునకు “సదృశః” అనునుదాహరణము
భాష్యమున చూపబడెను. వేదములోని ప్రయోగమును నాహరింపబడేనీవార్తము
వేదవిషయకమనియు, వేదవిషయకమయినను ప్రకరణపుద్ధితొలిచట వ్యాఖ్యానము
చేయబడినదనియును గ్రహించునది.

1023. ఇదంతిమోరీశ్. 6-3-90. ఇదంతిమోః, ఈశ్
(దగ్ దృశవతుః)

దృక్ దృశవతుః ఇదమః ఈశ్ కిమః కీ స్వాత్। ఈ
దృక్। ఈదృశః కీదృక్। కీదృశః। వతూదాహరణం వక్ష్య
తే। వా॥ దృక్షేదేతి వత్తవ్యమ్। ఈదృక్షః। కీదృక్షః। ఆ

సర్వనామ్నః॥ వా॥ దృక్షేచ్ఛా తాదృక్ తాదృశః తావాన్ తాదృక్షః దీప్తః మత్వోత్తేష్ట అమూదృక్ అమూదృశః అమూదృక్షః॥

1023. దృక్ దృశ వత్ప్రత్యయము యివి పరమయిదపుడిదమీశబ్దమునకు ఈశ అనునది, కిమీశబ్దమునకు కీ అనునదియునాదేశములగును. ఈశాదేశము శిత్తగుటచే సర్వాదేశమగును. ఈదృక్. ఈదృశః. (ఇదమివదృశ్యతే) వత్ప్రత్యయము పరమగునపుడువాహరణమగు, ఇయాన్ అనునది తదితప్రకరణమున చెప్పబడును. (వా) దృక్షశబ్దము పరిమగునపుడును ఇదమీశమీశబ్దములకు గ్రమముగ ఈశ కీ అనునాదేశములగునని చెప్పవలయును. ఈదృక్షః, కీదృక్షః. “అ సర్వనామ్నః” (483) అను సూ. చే దృగాదులుపరిమైనపుడు సర్వనామమునకాత్వము విధిపటవెను. వా॥ దృక్షశబ్దముపరిమైనపుడును సర్వనామమునకాత్వము ప్రవర్తించునని వార్తికార్థము. ఉదా :— తాదృక్. తాదృశః. తావాన్. తాదృక్షః॥ మూలమున నీయుదాహరణముతరువాతనున్న “దీప్తః” అనునది పూర్వపరోదాహరణములతోనన్వయించును. తాదృక్షః అనుచోట తప్పబ్దముయొక్క దశారమున కాత్వముచేసినపిమ్మట సవర్ణదీప్తమగునని యర్థము. పరములగు సమూదృగాదు లందదశబ్దమునకాత్వము ప్రవర్తించిన పిదప సవర్ణదీప్తమగుననియర్థము. తరువాత మత్వోత్తేష్టములు ప్రవర్తించుటచే అమూదృక్ ఇత్యాదులు సిద్ధములగును.

1024. సమాసే ల్లలే సజ్జః. 8-8-8. సమాసే. అల్లలే॥ సజ్జః॥ (సః, మూర్తస్యః)

అల్లులిశద్దాత్సజ్జస్య సస్య మూర్తస్యస్యాత్సమాసే. అల్లలిషజ్జః॥ సమాసే కిమ్. అల్లలే సజ్జః॥

1024. సః మూర్తస్యః అనుపదములు “సక్షత్రాద్వా” అనుసూత్రము వఱకధిక్యతములగును. సః అనునది షష్ఠ్యర్థము. సకారమునకు మూర్తన్యాదేశమగుననిన ఆర్థిరతమ్యమిచలన షకారాదేశమగునని భరితమగును. అల్లులిశబ్దము కంటెపరమగు సజ్జశబ్దముయొక్క సకారమునకు సమాసమందు షకారాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— అల్లులిషజ్జః (అల్లలేః సజ్జః) అల్లలేః సజ్జః అనువాక్యమున షత్వమును వారించుటకు సమాసపదరూపశ్చక్రము.

1025. భీరోః స్థానమ్. 8-8-8. భీరోః స్థానమ్॥

భీరుశ్చాత్ స్థానస్య సస్య మూర్తస్యః స్యాత్సమాసే. భీరుష్ఠానమ్. అసమాసే తు భీరోః స్థానమ్॥

1025. సమాసమందు భీరుశబ్దముకంటె పరమగు స్థానశబ్దముయొక్క సకారమునకు షకారాదేశమగును. ఉదా :— భీరుష్ఠానమ్ (భీరోః స్థానమ్) సమాసమందనుటచలన భీరోః స్థానమనువాక్యమందు షత్వము వారితమగును.

1026. జ్యోతిరాయుషః స్తోమః 8-9-88. జ్యోతిరాయుషః, స్తోమః॥

అథ్యాం స్తోమస్య సస్య మూర్ధన్యః స్యాత్ సమాసే।
జ్యోతిష్తోమః। అయుష్తోమః। సమాసే కిమ్। జ్యోతిషః
స్తోమః॥

10. 8. జ్యోతిరాయుశ్శబ్దములకు సమాహారద్వంద్వము. జ్యోతిరాయుషః
అనునది పంచమ్యస్తము. ఈరెండుశబ్దములకంటెవరమగు స్తోమశబ్దముయొక్క
సకారమునకు సమాసమున షకారదేశమగును. ఉదా :— జ్యోతిష్తోమః। అయు
ష్తోమః। “జ్యోతిషః స్తోమః” అనువాక్యమందు షత్వవారణమునకై సమాస
గ్రహణమావశ్యకము.

వివ :— అజ్ఞలేనజ్ఞః, భీరోస్థాసమ్ జ్యోతిషఃస్తోమః అయుషః స్తోమః
అనునర్థములందు ప్రత్యాసత్తిచేనాయావదములకు సమాసమగునపుడు సకారమునకు
షకారమగునని “సమాసే అజ్ఞలేనజ్ఞః” మొదలగు మూడుసూత్రములకు గ్రమ
ముగనర్థమును చెప్పవలయును. మూలము ఫలితార్థప్రదర్శకమగును. ఇట్లు చెప్ప
టచేనాయాసూత్రములందు ప్రథమానిర్దేశములకొచితి సంభవించును.

1027. * సుషామాదిపు చ. 8-3-98. (ఇచ్కోః)

సస్య మూర్ధన్యః। శోభనం సామ యస్య సుషామా।
సుషన్తిః॥

1027. సుషామాలనుశబ్దమవియందుగల గణములోవిశబ్దములయొక్క
ఇచ్కోకవర్ణములకంటెవరమగు సకారమునకు షకారమాదేశమగును. ఉదా :—
సుషామా (శోభనం సామ యస్య బ్రాహ్మణస్య)

1028. ఏతి సంజాయామగాత్. 8-3-99. ఏతి. సంజాయామ్।
అగాత్. (ఇచ్కోః)

సస్య మూర్ధన్యః। హరిషేణః ఏతి కిమ్। హరిసక్తమ్।
సంజాయాం కిమ్। పృథుసేనః। అగకారాత్కిమ్। విష్వక్సే
నః। ఇచ్కోకోరిత్యేవ। సర్వసేనః॥

1028. గకారముకంటెభిన్నమగు ఇచ్కోకవర్ణములకంటెవరమగునట్టియు
ఏకారముపరమందుగల్గినట్టియునగు సకారమునకు సంజయందు షకారమాదేశ

* సుషామా నిష్ఠామా దుఃషామా సుషేధః విఃషేధః దుఃషేధః సుషన్తిః
విషన్తిః దుఃషన్తిః సుప్త దుప్త గౌరిషక్తః సంజాయామ్ ప్రతిష్ఠితా జలాషాహమ్
నౌషేచనమ్ దునుభిషేవణమ్ ఏతి సంజాయామగాత్ హరిషేణః నక్షత్రాద్వా
రోహిణీషేణః అకృతిగణోఽయం సుషామాదిః॥

మగును. హరిషేణః. ఈపేరుగలరాజు. హరిసక్తు. ఇచట షత్సవారణమునకై ఏకారపరకముగుసకారమునకు షత్సమనవలయును. పృథుసేనః (పృథ్వీ సేనా యస్య) విస్తారమగుసేనగలవాడని యర్థము. ఇది సంజగాదు. ఇచట షత్సమును వారింతుటకు సంజాయావనునది యావశ్యకము. విష్వక్సేనః। ఇచట సకారము గకారముకంటెపరిమయినదగుటచే షత్సము వారితమగును. ఇందుకై అగః అను నది యావశ్యకము. షత్సమునుగుఱించి చ ర్తమసిద్ధమగుటవలన గకారముండునని గ్రహింపదగును. “ఇచ్ఛోకోః” అనునదికారసూత్రమిచటగూడనదికృతమగును. కావుననే సర్వసేనః అనుచోట షత్సము వారితమగును. ఇచట సకారమిచ్ఛోకపర్ణములకంటెపరముగాదు.

1029. నక్షత్రాద్వా. 8-9-100. (పూర్వసూత్రము)

ఏతి సస్య సంజాయామగకారాన్ముర్ధన్యో వా। రోహిణీ షేణః। రోహిణీసేనః। అగకారాత్కిమ్। శతభిషత్సేనః। ఆకృతిగణోయమ్॥

1029. గకారముకంటె నితరములగు ఇచ్ఛోవర్ణములకంటెపరమగునట్టియు నక్షత్రవాచకముకంటెపరమందున్నట్టియు సకారమునకుఏకారము పరమగునపుడు సంజయందు షకారాదేశము వికల్పముగనగును. ఉదా :— రోహిణీషేణః, రోహిణీసేనః। ఇది సంజావిశేషము. శతభిషత్సేనః। ఇచట సకారము గకారము కంటెపరమైనదగుటవలన షత్సము వారింపబడును. సుషామాదిగణమాకృతిగణము. అనగా వీనితోసదృశములగు శబ్దములనిందు జేర్చవచ్చునని యర్థము.

వివ :— సుషామాదిగణమాకృతిగణమనుటచే “ఏతిసంజాయామగాత్” “నక్షత్రాద్వా” అనునవి గణసూత్రములనియు నష్టాధ్యాయసూత్రములమధ్యను ప్రక్షిప్తములై నవనియును సూచింపబడెనని గ్రహించునది.

1030. అషష్ట్యతృతీయాస్తస్యాఽన్యస్య దుగశీరాశాస్తా స్థితోత్సుకోతికారకరాగచ్ఛేషు. 6-9-99. అషష్ట్య తృతీయాస్తస్య, అన్యస్య, దుక్, ఆశీరాశాస్తాస్థితోత్సుకోతి కారకరాగచ్ఛేషు॥

అన్యస్య దుగాగమః స్యాదాశీరాదిషు పరేషు। అన్య దాశీః। అన్యదాశా। అన్యదాస్తా। అన్యదాస్థితః। అన్యదుత్సు కః। అన్యదూతిః। అన్యద్రాగః। అన్యదీయః। అషష్టిత్యాది కిమ్। అన్యస్యాఽన్యేనవాశీః అన్యాశీః। వా॥ కారకే చే చ నాయం నిషేధః। అన్యస్య కారకః, అన్యత్యాగకః। అన్య స్యాఽయమన్యదీయః। గహదేరాకృతిగణత్వాచ్చు॥

1090. షష్ఠీతృతీయానిభక్తులకంటెనితరమగు విభక్తికి ప్రకృతియగు అన్యశబ్దమునకు ఆశీన్ ఆశా అస్థా అస్థిత ఉత్పాక ఊతి కారక రాగ, చ ప్రత్యయము ఇవి పరముగనున్నపుడు దుగాగమము (ద్) అగును. అన్యదాశీః (అన్యా ఆశీః) ఇట్లే అన్యదాశా మొదలగునుదాహరణములనూహించునది. ఇవి కర్మధారయములు. అన్యదీయః అన్యస్థాయమనునర్థమున “గహాదిభ్యశ్చః” (4-2-138) అను సూ. చే నన్యశబ్దముకంటె చ ప్రత్యయము. దీనికి ఈయాదేశము. గహాదిగణమా కృతిగణమగుటచే నన్యశబ్దమాగణమున జేర్చదగును. అన్యస్య ఆశీః, అన్యేన ఆశీః, ఇత్యాదులందు దుగాగమవారవారణమునకై “అషష్ఠ్యతృతీయాస్థస్య” అనువిశేషణమావశ్యకము. వా॥ ఈనిషేధము కారకశబ్దచ ప్రత్యయములు పరమైనపుడు ప్రవర్తించదు. అత్యత్కారకః (అన్యస్య కారకః) అన్యదీయః (అన్యస్థాయమ్) ఇచట షష్ఠ్యస్తమునకును దుగామమయ్యెను. ఈవిషయమున మహాభాష్యము ప్రమాణము. సూత్రమందలి సర్వోద్వయోపాదానము స్పష్టార్థము.

వివ :— కారకశబ్దచ ప్రత్యయములు పరమైనపుడు అషష్ఠీత్యాది నిషేధము ప్రవర్తించదుటలో “అషష్ఠ్యతృతీయాస్థస్య” అనుచోట సర్వోద్వయోపాదానము మానము. “అషష్ఠీతృతీయాస్థస్య” అనిసన్నిష్ఠాసన్నిధియగుచుండ సర్వోద్వయము నిషేధానిత్యత్వమున జ్ఞాపకమగును. ఇట్టి యనిత్యత్వమూలకమే “కారకే చే చ నాయం నిషేధః” అనువిచనమని, తత్త్వబోధినీకారునియాశయము.

1091. అర్థే విభాషా. 6-3-100. అర్థే, విభాషా, (అన్యస్య, దుక్)

అన్యదర్థః, అన్యార్థః॥

1091. అర్థశబ్దముపరమైనపుడు, పూర్వసూత్రమునకు విషయమగునట్టి యన్యశబ్దమునకు దుగాగమము వికల్పముగనగును. అన్యదర్థః, అన్యార్థః॥

1092. కోః కత్తురుషేఽచి. 6-3-101. కోః, కద్, తత్పురుషే, అచి (ఉత్తరపదే)

అజాదావు త్తరపదే, కుత్సితోఽశ్వః, కదశ్వః, కదన్నమ్, తత్పురుషే కిమ్, కూష్ఠో, రాజా॥ వా॥ త్రౌ చ, కుత్సితాత్రయః, క త్రయః॥

1092. కుత్సితార్థకమగు కుశబ్దమునకజాదీయగును త్తరపదముపరమగునపుడు తత్పురుషమందు కద్ అనునాదేశమగును. కదశ్వః (కుత్సితోఽశ్వః) కదన్నమ్ (కుత్సితమన్నమ్) ఇచట “కుగతిప్రాదయః” (785) అను సూ. చే తత్పురుషము. కూష్ఠోరాజా (కుత్సితః ఉష్ఠో యస్య) ఇట్టిబహువ్రీహియందు కదాదేశమును వారించుటకై తత్పురుషే అనునది యావశ్యకము. వా॥ త్రిశబ్దము త్తరపదమైనపు

దును కుశబ్ధమునకు కదాదేశమును చెప్పవలయును. కత్తయః (కుత్తితాత్రయః) త్రిశబ్దముజాదిగానందున నీవచనమారంభింపబడెను.

1033. రథపదయోశ్చ. 6-3-102. (కోః, కద్, తత్పురుషే)

కద్రథః, కద్వదః

1033. రథపదశబ్దములు పరమగునపుడు శత్రురుషమున కుత్తితారక కుశబ్ధమునకు కదాదేశమగును. కద్రథః (కుత్తితో రథః) కద్వదః (కుత్తితో వదః)

1034. తృణే చ జాతౌ. 6-3-103. తృణే, చ, జాతౌ (కోః కద్)

కత్తృణమ్॥

1034. కుశబ్ధమునకు తృణశబ్దము పరమైనపుడు సమదాయముచే జాతి బోధ్యమగుచుండికదాదేశమగును. కత్తృణమ్. తృణజాతివిశేషమునీశబ్దము బోధించును.

1035. కా పథ్యక్షయోః. 6-3-104. కా, పథ్యక్షయోః (కోః)

కాపథమ్, కాక్షః, అక్షశబ్దేన తత్పురుషః, అక్షిశబ్దేన బహుప్రీహిద్వా॥

1035. పథినీశబ్దము అక్షశబ్దము పరమైనపుడు కుశబ్ధమునకు కా అను నాదేశమగును. కాపథః (కుత్తితః పథః) కుశబ్ధమునకు పథినీశబ్దముతో “కుగతి ప్రాదయః” అను సూ. చే సమాసము “ఋక్పూర్ణాః” (845) అను సూ. చే సమాసాంతప్రత్యయము వచ్చును. కాక్షః (కుత్తితమక్షమ్) వినితమగువినిత్యమని యర్థము. ఇచట “కుగతి” సూ. చే సమాసము. కత్తితమక్షి యన్య అనువిగ్రహముగల బహుప్రీహియందు “బహుప్రీహౌ సత్వ్యక్షాః” (867) అను సూ. చే సప్రత్యయమువలన విధమగునక్షశబ్దము పరమగునపుడు నీయాదేశమగును.

1036. ఈషదధే. 6-3-105. (కోః, కా)

ఈషజ్జం, కాజలమ్, అజాదావపి పరత్వాత్కాదేశః॥
కామః॥

1036. అల్పార్థబోధకమగు కుశబ్ధమునకు కాదేశమగును. కాజలమ్ (ఈషజ్జలమ్) “కుగతి” సూ. చే గతినమాసము. ఇది విత్యమగుటచే నన్యపద విగ్రహము చూపబడెను. కామః (కుత్తితః అమః) ఇచట “కోఃక తత్పురుషేఽచి” అను సూ. చే ప్రాప్తమగు కదాదేశమును, పరమగు సీసూత్రముచే విధింపబడిన కాదేశము బాధించును. అల్పార్థకమగు కుశబ్ధమునకు హలాద్యుత్తరపదముగాని యజాద్యుత్తరపదముగాని పరమైనపుడు కాదేశమే వచ్చునని ఫలితమగును.

1037. విభాషా పురుషే. 6-3-106. విభాషా, పురుషే (కోః, కా)

కాపురుషః। కుపురుషః। అప్రా ప్రవిభాషేయమ్, ఈష
దర్థే హి పూర్వవిప్రతిషేధాన్నిత్యమేవ। ఈషత్పురుషః.
కాపురుషః॥

1037. బుకబ్బమునకు పురుషశబ్దము త్తరపదమైనపుడు కాదేశము వికల్పము
గనగును. కాపురుషః। కుపురుషః (కుత్సితః పురుషః) ఈసూత్రమప్రాప్తవిభాష.
ఈషదర్థక కుశబ్దమునకు పురుషశబ్దము సరమైనపుడు పూర్వవిప్రతిషేధాశ్రయణము
వలన “ఈషదర్థే” అను సూ. చే కాదేశము నిత్యముగనే వచ్చును. కాపురుషః
(ఈషత్పురుషః) అల్పబుద్ధుని పురుషుడని యర్థము.

1038. కవం చోష్టే. 6-3-107. కవమ్, చ, ఉష్టే (కా,
విభాషా)

ఉష్టశచ్చ ఉ త్తరపదే కోః కవం, కా చ, వా స్మాత్।
కవోష్టమ్, కోష్టమ్ కదుష్టమ్॥

1038. కుశబ్దమునకు ఉష్టశబ్దము త్తరపదమయినపుడు కవాదేశకాదేశములు
వికల్పముగనగును. ఈయాదేశవ్యయమునానివచ్చుచున్న “కోః క త్తపురుషేఽచి”
అను సూ. చే కవాదేశమగును. కవోష్టమ్. కోష్టమ్. కదుష్టమ్॥

1039. * పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్. 6-3-108. పృషోద
రాదీని, యథోపదిష్టమ్॥

పృషోదరప్రకారాణి శిష్టైర్యథోద్భూతాని తత్తైవ సా
హుని స్యుః। పృషతః ఉదరం, పృషోదరమ్। తతోపః
వారివాహకో, బలాహకః। పూర్వపదస్య బి। ఉ త్తరపదా
దేశ్య లత్వమ్॥

ల్లో॥ భవేద్వర్ణాగమాద్దంసః, సింహో వర్ణవిపర్యయాత్।

గూఢోత్మా వర్ణవికృతేః వర్ణనాశాత్పృషోదరమ్॥

1 వా॥ దిక్ శబ్దేభ్యస్తీసన్య తారథావో వా॥ దక్షిణతారమ్।
దక్షిణతీరమ్। ఉ త్తరతారమ్। ఉ త్తరతీరమ్। 2 వా॥ దురో
దాశనాశదభిధ్యేభూత్వము త్తరపదాదేః స్థుత్వంచ। దుఃఖేన
దాశ్యతే దూదాశః। దుఃఖేన నాశ్యతే, దూదాశః। దుఃఖేన
దభ్యతే, దూదభః। ఖల్ త్రిభ్యః। దంభేర్నలోపో నిసా

* పృషోదర పృషోద్ధాన బలాహక జీమూత శ్మశాన ఉలూఖా పిశాచ
బృసీ మయూర ఇతి పృషోదరాదిరాకృతిగణః॥

త్యతే! దుఃఖేన ద్యాయతీతి దూఢ్యః! ఆతశ్చేతి కః! ట్రువ
న్తోఽస్యాం సీదన్తీతి, బృసీ! ట్రువచ్ఛబ్దస్య బృ ఆదేశః!
సదేరధిరణే డదీ. ఆకృతిగణోఽయమ్॥

1038. పృషోదరావీని అనునది (పృషోదరమాదిర్యేషాం తాని) బహు
ప్రీహి! శబ్దస్వరూపే అనునది యధ్యాహారలభ్యము. యథోపనిష్ఠమనునదాహారస్వ
మువలననాదిశబ్దము సాధ్యవ్యాకర్షకమని చెప్పవలయును. యథోపనిష్ఠమనునది
యథార్థే అవ్యయీభావము. ఉపదిష్టపదమునకుచ్చరించబడినదని యర్థము. ఉచ్చా
రణకర్తరలెననునాకాంక్షవలన శిష్టేః అనునది లభ్యమగును. శిష్టులనశబ్దతత్త్వ
సాక్షాత్కారముగలయోగులని (వైయాకరణులు) మహాభాష్యమునజెప్పబడెను.
పృషోదరశబ్దముతోసదృశములగు శబ్దములు శిష్టులచేనేరీతిగనుచ్చరింపబడునో
యని యట్లే సాధువులగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— పృషోదరమ్ (పృషతః
ఉదరమ్) తరారిలోపము. గుణము. బలాహతః (వారివాహరః) పూర్వపదమగు
వారిశబ్దమునకు దాదేశము. వాశబ్దములోని వకారమునకు లకారమునగును.

శ్లో॥ “భవేద్వర్ణాగమాద్దంసః.... పృషోచరమ్” 1 భవేద్వర్ణాగమాద్దంసః =
హసభాతువునకచ్ఛత్రత్యయమునరమైనపుడుదీనిచేసగాగమమగుటవలన హంసః
అనురూపము సిద్ధమగును. 2 సింహో వర్ణవివర్ణమాత్రే = హింసాభాతువునకచ్ఛ
త్రత్యయముపరమగునపుడు హకారసకారములకు సానవ్యత్యయముగలుటచే
సింహః అనురూపము సిద్ధమగును. 3 గూఢోత్మావర్ణవికృతేః = ఆత్మన్శబ్దము
యొక్క యకారమునకు ఉకారాదేశమువలన గూఢోత్మా (గూఢః ఆత్మా యస్య)
అనునది సిద్ధమగును. 4 పృషచ్ఛబ్దము మొక్కతకాంక్షమునకు లోపమువలనపృషో
రదమ్ అనునది సిద్ధమగునునని శ్లోకార్థము.

1 వా॥ దిగ్వాచములకంటెపరమగు త్రిశబ్దమునకు తారకవాదేశము వికల్ప
ముగనగును. ఉదా :— దక్షిణతారమ్. దక్షిణత్రిరమ్. ఉత్తరతారమ్. ఉత్తర
త్రిరమ్॥ 2. వా॥ దుర్ అనుదానికి దాశ నాశ దభ ద్భి ఇవి పరమగునపుడు దుర్
అనుదానియొక్క రేఫమునకుకారాదేశము దాహిలయూది వర్ణములకు ఘ్నత్వము
నగును. ఉదా :— దూతాశః (దుర్ + తాశః) రేఫమునకుత్వము. నవర్ణదిర్ఘము.
ఘ్నత్వముచే దకారమునకు డకారము. దూతాశః (దుర్ + తాశః) దూదభః (దుర్
+ దభః) అనునవియునిష్టేయగును. కృచ్ఛ్రేణ దాశ్యతే ఇత్యాద్యర్థములందు దుర్
పూర్వకములగు దాశ్య (దానే) ణశ (అదర్శనే జీష సమ్) దమ్మ (హింసాయామ్)
దాతువులకంటె “హేషద్దఃసుమ ఏచిచ్ఛాకృచ్ఛార్థేషు ఖర్” (3.31-126) అను
సూ. చే ఖర్ (అ) ప్రత్యయము వచ్చుటవలన దూతాశః మొదలగునది సిద్ధము
లగును. దమ్మదాతువులోని సకారమునకు లోపము, సలోపబిభాతకాత్మముచే
సిద్ధముగానందుననిచట నభఅనునిపాతసముపలసనే ప్రవర్తించినదని గ్రహించు
నది. దూఢ్యః (దుఃఖేన ద్యాయతీ) దుర్ పూర్వకద్యై (చిన్తయామ్) దాతువు

కంటె “అతశ్చోపసర్గే” (3-1-136) అను సూ. చే కప్రత్యయము ప్రవర్తించి నచో ధ్య అనురూపమేర్పడును. ప్రకృతవార్తికముచేనుత్పష్టుత్వములగును. బృసీ (బ్రువన్తోఽస్యాం సీదన్తి) బ్రువత్ శబ్దమునకు బృలనెడియాదేశము సదధాతువున కధికరణరూపారముడు డట్ ప్రత్యయము బ్రవర్తించును. డట్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు సద్ధాతువుయొక్క టినంజకమునకు లోపమువలన న అనునది సిద్ధ మగును. పిదప ప్రత్యయమందలి టీత్వమువలన “టిడ్తాణ్” సూ. చే టీపు వచ్చును. పృష్టోదరాదిగణమాకృతిగణము. కావున పైనిచూపబడిన రూపములును వార్తికములును గణములోనివని యూహింపదగును.

వివ :— నిరుత్తాదిశాస్త్ర సిద్ధములగుననమస్తవదములు “ఉజాదయో బహు లమ్మ”ను సూత్రముచేనీశాస్త్రమున సాధుత్వముగలవగును. కావున సమాసములకు మాత్రమే యీసూత్రము సాధుత్వమును బ్రతిపాదించునని హరదత్తునియూహయము. ప్రాచీనులచే జెప్పబడిన “భదేన్యర్థాగమాత్” అనుకారికముందు హంసః హంసః మొదలగు ననమస్తవదములుదాహరింపబడుటచేనీసూత్రము సమాసవిషయకమే యగుననుహరదత్తుని యూహయము గ్రాహ్యముగాదని వీక్షితాశయము.

2 పృష్టోదరాదిగణమాకృతిగణమనిచెప్పబడుటచే గణవతితములకేగాక తది తరములకును దీనిచేసాధుత్వము సిద్ధమగును. చిట్లను :—

శ్లో॥ యమేదవశ్యమః కృత్యే తుంకామమనసోరపి।

సమో వా హితతతయో డ్యాంసస్య పచియుద్ఘోషః॥

అర్థము :— అన్త్యమనుపదమునకధ్యాహారము. కృత్యప్రత్యయాన్తము త్తర పదమగునపుడు అవశ్యమనుపూర్వపదముయొక్క అన్త్యమగు మకారము లోపించును. ఉదా :— అవశ్యసేవ్యః (అవశ్యమ్ సేవ్యః) కామశబ్దమనశ్శబ్దములుపర మగునపుడు తుమ్ ప్రత్యయమున కన్త్యమగు మకారము లోపించును. ఉదా :— గన్తుకామః (గన్తుమ్ కామః) గన్తుచనాః (గన్తుమ్ చనో యశ్య) హితతతశబ్ద ములుపరమగునపుడు నన్యుయొక్క మకారము వికల్పముగ లోపించును. ఉదా :— సహితః. సంహితః. సతతమ్. సస్తతమ్। యుచ్ ప్రత్యయము భుజ్ ప్రత్యయము పరమందుగల పదధాతువుపరమగునపుడు మాంసశబ్దమునకన్త్యమగు నకారము లోపించును. ఉదా :— మాంస్పచనమ్ మాంస్పాకః॥

1040. సంహితాయామ్. 6-3-114.

అధికారోఽయమ్॥

1040. ఇది యధికారసూత్రము.

వివ :— సంహిత వివక్షితమైనపుడే వక్ష్యమాణసూత్రవిహితములగు కార్యములు ప్రవర్తించును. “ద్యౌచ్ఛోతస్తిజః” (6-8-135) సూత్రము ద్యౌచ్ఛోత మగు తిజస్తముయొక్క అకాలమునకు సంహితవిషయమైనపుడు దీర్ఘతేశమును విధించును. ఉదా :— “విద్యాహిత్యాసత్పతింబూగోనామ్” (ఋగ్వేదమస్తము) ఇచట విద్యుశబ్దమునకు దీర్ఘము ప్రవర్తించెను. “విద్యుహిత్యా” అనునవగ్రహ సమయమున (వేష్టన) సంహితయుండదు గాన దీర్ఘము రాదు. అధికారమునకిది ఫలమగును. ఈయధికారములోని యితరసూత్రములు త్రరపదాధికారీయములగుట వలన సమాసవిషయములే యగును. సమాసమందు సంహిత విత్యమగుటచేనచట నీయధికారమునకు ఫలములేదని గ్రహించునది.

1041. కర్తే లక్షణస్యావిష్టాష్టపశ్చాదుణిభిన్నభిన్నచిద్ర
ప్రపస్యస్తికస్య 6-8-115. (దీర్ఘః)

కర్తృశబ్దేవరే లక్షణవాచకస్య దీర్ఘః ద్విగుజాతర్థః లక్షణ
వాచకస్య కిమ్ శోభనకర్తృః అవిష్టాదీనాం కిమ్ విష్టకర్తృః
అష్టకర్తృః పశ్చాదకర్తృః మణికర్తృః భిన్నకర్తృః భిన్నకర్తృః
చిద్రకర్తృః ప్రపకర్తృః స్వస్తికకర్తృః॥

1041. కర్తృశబ్దము త్రరపదమైనపుడు చిహ్నవాచకమునకుదీర్ఘమగును, విష్ట అష్ట పంచ మణి భిన్న భిన్న చిద్ర ప్రప గ్వస్తిక వీనికిమాత్రము దీర్ఘము రాదు. స్వామివిశేషసంబంధమును తెల్పుటకై పశుపులశరీరమున వేమణకు కొడి వలిమొదలగువానియొక్క యాకృతిగల గురుతు లాచట లక్షణశబ్దమునకర్తృము. ద్విగుజాతర్థః (ద్విగుజాతేభౌ కర్తౌ యస్య) ద్విగుజాతర్థము చిహ్నవాచకము. శోభనకర్తృః. ఇచట దీర్ఘమును వాఠించుటకై చిహ్నవాచకమునకు దీర్ఘమనవలెను. విష్టకర్తృః అష్టకర్తృః ఇత్యాదులలో దీర్ఘమును వాఠించుటకై అవిష్టాదీనిషేష మావశ్యకము. విష్టాదులు లక్షణవాచకములని తెలియునది.

1042. సహవృత్తివ్యవధిచినహితవిషయో 6-8-116.
(ఉత్తరపదే, దీర్ఘః)

క్విణి నేమ ఏమ పరేమ పూర్వపదస్య దీర్ఘః ఉపాసత్.
నీపృత్ ప్రాప్యత్ మర్మాపిత్ నీచక్ అభీరుక్ ఋతీ
షట్ పరీతత్ వ్యాపితి కిమ్ పరిణాసమ విభాషాపురుష
ఇత్యతో మణ్డాకర్తృత్యా విభాషానుసర్తే సా చ వ్యవ
స్థితా తేన గతికారకయోరేవ నేహ పయిరుక్ తిగ్మరుక్॥

1042. క్విప్రత్యయాస్తములగు సహ (బిస్సనే) వృతు (వర్తనే) వృషు (సేవనే) వ్యధ (తాడనే) రుచ (దీప్తా) సహ (మర్తదే) తమ (విస్తారే) ఈ యపులు త్రరప దములగునపుడు పూర్వపదమునకు దీర్ఘమగును. ఉదా :— ఉపాసత్. ఉపసహ్యతే

అనెడియరమున సహదాతువునకు క్విప్రత్యయము. నీవ్యక్ (నివర్తతే) ప్రావృట్ (ప్రవర్తతి) మర్మావిత్ (మర్మాణినిధ్యతి) నీచక్ (నిరోచతే) ఋతీషత్ (ఋతిం సంహతే) పరీతత్ (పరితనోతి) పరిణహసమనుచోట సహనమనునది సహదాతువునకు ల్యుట్ప్రత్యయస్తరూపము. ఇది పరముగనున్నపుడు దీర్ఘమునువారించుటకై క్వో అనునదావశ్యకము. “విభాషా పురుషే” అనుసూత్రమునుండి విభాషాపదము నిచటకనువృత్తిచేసి యీసూత్రము వ్యక్తిస్థితభాషయని యజ్ఞీకరించవలెను. కావున గతినంజ్ఞమునకు కారకమునకునుమాత్రమీసూత్రముదీర్ఘమును విధించుననున్దము లభించును. ఉపాసత్ ఇత్యాదులందుపాదులు గతులుగాని కారకములుగాని యగును. ఇట్టివ్యాఖ్యానమువలన పటురుక్ తిగ్మరుక్ మొదలగురూపములందు దీర్ఘము వారించబడును. పటుతిగ్మశబ్దములిచట గతులుగాని కారకములుగాని కావని గ్రహించునది.

1043. వనగిర్వ్యో సంజ్ఞాయాం * కోటర ** కింశులకాదీనామ్. 6-3-117. వనగిర్వ్యో, సంజ్ఞాయామ్, కోటరకింశులకాదీనామ్, (దీర్ఘః)

కోటరాదీనాం వనేపరే కింశులకాదీనాం గిరాపరే దీర్ఘః
స్యాత్సంజ్ఞాయామ్॥

1043. కోటరాదిగణపతితములకు వనశబ్దముపరమగునపుడు, కింశులకాదిగణపతితములకు గిరిశబ్దముపరమగునపుడును, సంజ్ఞప్రతీయమానమగునపుడు దీర్ఘమగును. ఉదా:—కోటరావణమ్. కింశులకాగిరిః॥

1044. వనం పురగామిశ్రకాసిద్రకాసారికాకోటరాగ్రేభ్యః.

8-4-4. వనమ్, పురగా.....గ్రేభ్యః॥ (నః, ణః, పూర్వపదాత్, సంజ్ఞాయామ్)

వనశబ్దస్యోత్తరపదస్య ఏభ్యఏవ ణత్వం, నాన్యేభ్యః॥
ఇహ కోటరాస్తాః పశ్య దీర్ఘవిభో కోటరాదయో బోధ్యాః,
తేషాం కృతదీర్ఘాణాం ణత్వవిచో నిర్దేశో నియమార్థః॥
అగ్రేశబ్దస్య తు విధ్యర్థః॥ పురగావణమ్॥ మిశ్రకావణమ్॥
సిద్రకావణమ్॥ సారికావణమ్॥ కోటరావణమ్॥ ఏభ్యఏవేతి
కిమ్॥ అసిపత్రవనమ్॥ వనస్యాగ్రే అగ్రేవణమ్, రాజదస్తా

* కోటర మిశ్రక సిద్రక పురగ శారిక ఇతికోటరాదిః॥

** కింశులక శావ నడ అంజన భజన భజన లోహిత కుక్కుట ఇతికింశులకాదిః॥

దిను విపాతనాత్మప్రమ్యా అలుక్. ప్రాతిపదికార్థమాత్రే
ప్రథమా. కింతులకాగిరిః॥

1044. వనమ్ అనుచోట ప్రథమ సంబన్ధారకము. ఉ తరపదమగువనశబ్దముయొక్క నకారమునకు, పురగా మిశ్రకా సిద్ధకా సారికా కోటరా అగ్రే వీని కంటె పరమైనపుడే సంజ్ఞప్రతీయమానమగునపుడు ఇకారాదేశమగును, పురగాడు లకంటెవితరములగువానికంటెపరమగునపుడు ఇత్వము రాదని సూత్రార్థము. ఈ సూత్రమున పురగాశబ్దముమొదలుకోటరా నములయిదును దీర్ఘవిధాయకమగు “వన గిర్యోః” అనుసూత్రమునకోటరాడులని గ్రహించునది. కృతదీర్ఘములగు పుర గాడులకీసూత్రమునగహణము నియమార్థము. అనగా పురగాదిశబ్దములకు సంజ్ఞ యందే దీర్ఘమునువిధించుచేతను యీసూత్రములోనికి “సంజ్ఞాయామ్” అనున దనువృత్తమగుటచేతను సంజ్ఞయందు “పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః” (8-4-3) సూ. చే ఇత్వము సిద్ధమగుచుండ నీపురగాదిగ్రహణము నియమార్థమగునని యాశ యము. అగ్రేవణమ్ అనునది సంజ్ఞగానందున “పూర్వపదాత్” (8-4-3) సూ. చే ఇత్వమివట సిద్ధముగాకుండుటచే అగ్రేశబిగ్రహణము విద్యర్థముగాని నియమార్థము గాదు. పురగావణమ్ ఇత్యాదులందు పూర్వసూత్రముచే దీర్ఘము నీసూత్రముచే ఇత్వమునగును. పురగావణాదులయిదును నరకవిశేషమునకు సంజ్ఞలు. నరక విశేషబోధకమగు అనిపత్రపనమ్ అనుచోట “పూర్వపదాత్” (8-4-3) అను సూ. చే ప్రాప్తమగుఇత్వముయొక్క నివృత్తియీనియమమునకుఫలమని గ్రహిం చునది. రాజదన్తాదిగణమున అగ్రేవణమ్ అని నిపతించుటవలన అగ్రశబ్దముకంటె పరమగు నప్రమికి లుగభావమగును. అగ్రేవణశబ్దమునకు వనాగ్రమందని యర్థము. అగ్రేవణమునుచోటనగ్రేశబిగ్రహణము ప్రవానమగుటచే అగ్రేవణే అని ప్రాప్తమగుచుండ నగ్రేవణమును ప్రథమాన్తమెట్లుసాధువగుననుశబ్దముకు నమా దానమిది. పశ్చాత్కంప్రాతిపదికార్థః అనుపక్షమున సప్తమ్యర్థముగూడ ప్రాతిపది కార్థాన్తరూపమగుటచే “ప్రాతిపదికార్థ” సూ. చే ప్రథమ సాధువగునని. “వన గిర్యోః” అను సూత్రమునజెప్పబడిన కింతులకాదులకుదాహరణములు చూపబడు చున్నవి. కింతులకాగిరిః. అజ్ఞానాగిరిః॥

1045. వలే. 6-3-118. (దీర్ఘః, సంజ్ఞాయామ్)

వలప్రత్యయేపరే దీర్ఘః స్యాత్సంజ్ఞాయామ్. కృషీవలః॥

1045. వల (5) ప్ర్యతయమువరమైనపుడు సంజ్ఞావిషయమున ప్రకృతికి తీర్థమగును. ఉదాః—కృషీవలః (కృషి+వలః) వ్యవసాయము గలవాడనునర్థ మందు “రజఃకృష్ణాసుతిపర్షదోవలః” (5-2-112) అను సూ. చే కృషిశబ్దము కంటె మతుబర్థమున వలప్రత్యయము విధింపబడెను. ఇట్లే అనుతీవలః అనున దనితెలియునది.

వివ :— ఈ సూత్రములోనికి యథోపదిష్టమ్ అనుపదమునకనువృత్తిచేయుటవలనవివచింపబడిన వలకబిముచేప్రత్యయమునకేగ్రహణముగాని “వల” అనుదాతువునకు గ్రహణముగదు. సంజ్ఞానందున పుత్రవలః ఇత్యాదులలో దీర్ఘము ప్రవర్తించదు.

1046. మతౌ బహ్వచోఽనజిరాదీనామ్. 6-3-119. మతౌ, బహ్వచః, అనజిరాదీనామ్, (దీర్ఘః, సంజ్ఞాయామ్)

అమరావతీ. అనజిరాదీనాం కిమ్. అజిరవతీ. బహ్వచః కిమ్. ప్రహిమతీ. సంజ్ఞాయామిత్యేవ. నేహ. వలయువతీ॥

1046. మతౌప్రత్యయముపరమైనపుడు సంజ్ఞావిషయమున అజిరాదులకంటెబిన్నము బహ్వచ్చమునగు ప్రకృతకి దీర్ఘమగును. ఉదా :— అమరావతీ. స్వర్ణమునకుసంజ్ఞ, అమరులుగలదనునర్థముననమరశబ్దముకంటె మతౌప్రత్యయము. ప్రత్యయములోని మకారమునకు వకారదేశమగును. అజిరవతీ. ఇచట దీర్ఘవారణమునకై అజిరాదులకు విషేధమావశ్యకము. ప్రహిమతీ. ప్రహిశబ్దము బహ్వచ్చముగానందున దీర్ఘము వారితమగును. సంజ్ఞానట్టి వలయువతీ అనుచోట దీర్ఘవివృత్తికై సంజ్ఞాయామనుదానికి యనువృత్తియావశ్యకము.

1047. ** శరాదీనాం చ. 6-3-120. (దీర్ఘః, మతౌ, సంజ్ఞాయామ్)

శరావతీ॥

1047. శరాదిగణపతితములకు మతౌప్రత్యయముపరమగునపుడు సంజ్ఞావిషయమున దీర్ఘమగును. శరావతీ (నదీవిశేషము) బహ్వచ్చముగానట్టిప్రకృతికిని దీర్ఘముకొఱకీసూత్రమారంభింపబడెనని గ్రహించునది.

వివ :— “వలే” మొదలగునీమూడుసూత్రములు సమాసవిషయకములుగాక ప్రత్యయవిషయకములైనను ప్రకరణశుద్ధి (పూర్తి) కొఱకు సమాసాశ్రయ విధిప్రకరణమున వ్యాఖ్యాతములైనవని యూహించునది.

1048. ఇకో వహేఽపీలోః 6-3-121. ఇకః, వహే, అపీలోః (దీర్ఘః)

ఇగస్త్య దీర్ఘః స్యాద్వహే. ఋషివహమ్. కపివహమ్. ఇకః కిమ్. పిణవహమ్. అపీలోః కిమ్. పిలువహమ్. వా॥ అపీల్వాదీనామితి వాచ్యమ్. దారువహమ్॥

* అజిర ఖిర పిలిన హంస కారందవ చక్రవాక ఇత్యజిరాదిః॥

** శర వంశ ధూమ అహి కపి మణి ముని శుచి హను ఇతిశరాదిః॥

1048. ఉత్తరపదాదికారమువలన పూర్వపదమునకాత్మేపము గల్గును. పీలు శబ్దముకలైభిన్నమగు ఇగస్తపూర్వపదమునకు వహశబ్దముత్తరపదమగునపుడు దీర్ఘమగును. ఉదా :— ఋషీవహమ్. కపీవహమ్. పిణ్వహమనుచోట దీర్ఘ నివృత్తికై ఇకఃఅనునదావశ్యకము. అపీలోః అనుటచే పీలువహమనుచోట దీర్ఘము నివృత్తమగును. వా॥ పీలుశబ్దమునేగాక పీల్వాదులకు దీర్ఘనిషేధమును చెప్పవలయును. దారువహమ్. పీల్వాదిగణమాకృతిగణమనితెలియునది.

1049. ఉపసర్గస్య ఘజ్యమనుష్యే బహులమ్. 8-3-122.

ఉపసర్గస్య, ఘజే. అమనుష్యే, బహులమ్, (దీర్ఘః)

ఉపసర్గస్య బహులం దీర్ఘః స్యాత్ ఘజస్తేపరే న తు మనుష్యే. పరీపాకః॥ పరిపాకః॥ అమనుష్యేకిమ్॥ నిషాదః॥

1049. ఉపసర్గమునకు ఘజేప్రత్యయస్తమువరమగునపుడు బహులముగ దీర్ఘమగును, ఉపసర్గముతో గూడినఘజస్తము మనుష్యునిప్రతిపాదించునపుడు దీర్ఘము రాదు. ఉదా :— పరీపాకః, పాకః అనునది, పద్ధధాతువునకుఘజస్తము. నిషాదః, ఈశబ్దము మనుష్యునిబోధించును గాననిచట దీర్ఘనివృత్తికై అమనుష్యే అనునదావశ్యకము.

వివ :— అమనుష్యే అనుటచే ద్వారపాలకునిబోధించెడి ప్రతీహారశబ్దమున దీర్ఘమునకు సాధుత్వమెట్లనిన, ద్వారరూపార్థమున ప్రతీహారశబ్దము సిద్ధమగును గాన “తాస్యాత్తాచ్చబ్ద్ధిమ్” (తనయందుండువస్తువుతనునుబోధించెడిశబ్దముచే వ్యవహరింపబడును) అనువ్యాయముచే ద్వారముననుండువానియందునాశబ్దములక్షణచే సాధువగును. ద్వారపాలకునిబోధించునపుడుపసర్గమునకు దీర్ఘము ప్రామాణికముగాదని కొందఱియాశయము.

1050. ఇకః కాశే. 8-3-123. ఇకః, కాశే, (ఉపసర్గస్య, దీర్ఘః)

ఇగస్తస్యోపసర్గస్య దీర్ఘః స్యాత్కాశే. వీకాశః॥ వీకాశః॥ ఇకః కిమ్॥ ప్రకాశః॥

1050. ఇగస్తమగునుపసర్గమునకు కాశశబ్దమువరమైనపుడు దీర్ఘమగును. వీకాశః (వి+కాశః) ప్రకాశః అనుచోట దీర్ఘమునువారించుటకై ఇగస్తమునకే దీర్ఘమనవలయును.

1051. అష్టనస్సంజ్ఞాయామ్. 8-3-125. అష్టనః, సంజ్ఞాయామ్ (దీర్ఘః)

ఉత్తరపదే దీర్ఘః॥ అష్టాపదమ్॥ సంజ్ఞాయాం కిమ్॥ అష్టపుత్రః॥

1051. అష్టనౌశబ్దమునకు త్రరపదమువరమగునపుడు సంజ్ఞావిషయమున దీర్ఘమగును. ఉదా :— అష్టాపదమ్. ఇది సువర్ణమునకుసంజ్ఞ. అష్టపుత్రః (అష్టా పుత్రా యశ్య) ఇది సంజ్ఞగానందుననిచట దీర్ఘము నివృత్తమగును.

1052. చితేః కపి 6-3-127, చితేః, కపి, (దీర్ఘః)

ఏకచితీకః॥

1052. చితశబ్దమునకు కప్ప్రత్యయమువరమగునపుడు దీర్ఘమగును. ఏక చితీకః (ఏకాచితీర్కశ్య) ఏకచితీశబ్దముకంటె “శేషాద్విభాషా” అను సూ. చే కప్ప్రత్యయమునుచేసిన, ఏకచితీకః అను సిద్ధమగును.

1053. సరే సంజ్ఞాయామ్. 6-3-129. సరే, సంజ్ఞాయామ్, (విశ్వస్య, దీర్ఘః)

విశ్వానరః॥

1053. విశ్వశబ్దమునకు సరశబ్దము త్రరపదమగునపుడు సంజ్ఞయందు దీర్ఘమగును. విశ్వానరః॥

1054. మిత్రే చద్వా. 6-3-130. మిత్రే, చ, యుషో. (విశ్వస్య, దీర్ఘః)

విశ్వమిత్రః, యుషో కిమ్. విశ్వమిత్రో మాణవకః, వా॥ శునో దస్తదంష్ట్రాకర్ణకున్ధవరాహపుచ్చనదేషు దీర్ఘో వాచ్యః, శ్వాదస్తః ఇత్యాది॥

1054. సముదాయముచే యుషి ధోధ్యుకగుచుండ మిత్రశబ్దము త్రరపద మగునపుడు విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘమగును. ఉదా :— విశ్వమిత్రః. ఈపేరుగల యుషి. విశ్వమిత్రః. ఈపేరుగలబ్రహ్మచారి. ఇది యుషిభోధకముగానందుననిచట దీర్ఘమును వారించుటకై సూత్రమున యుషో అనునదావశ్యకము. వా॥ శ్వనౌశబ్దము నకు దస్త దంష్ట్రా కర్ణ కున్ధ వరాహ పుచ్చనద ఈశబ్దములువరమగునపుడు దీర్ఘ మును చెప్పవలయును. ఉదా :— శ్వాదస్తః (శునో దస్తః) శ్వాదంష్ట్రా (శునో దంష్ట్రా) శ్వాకర్ణః ఇత్యాదు లాహ్యంబులు.

వివ :— వార్తికమున దంష్ట్రాశబ్దమును దీర్ఘాస్తముగవలించి తత్పురుషాది సమాసములందు దీర్ఘమగునని కొందఱు చెప్పిరి. మరికొందఱు వార్తికమున హ్రస్వాస్తమునువలించి శ్వాదంష్ట్రః అనుబహుప్రీహించే దీర్ఘమగుననిచెప్పిరి. బహుప్రీహిలో దంష్ట్రాశబ్దమునకు “గోత్రీయోః” (660) సూ. చే హ్రస్వమగును.

1055. ప్రనిరస్తఃశరేణుఃశ్రుతార్షభిరపీయూషభ్యోఽసంజ్ఞాయామపి. 8-4-5. ప్రనిః.... ఔభ్యః, అసంజ్ఞాయామ్, అపి, (పనమ్, రషాభ్యామ్, నః, ణః)

ఏభ్యో వసస్య ఇత్వం స్యాత్. ప్రవణమ్. కార్ష్యవణమ్.
ఇహ షాత్పరత్వాణ్ణత్వమ్॥

1055. ప్ర నిర్ అన్తర్ శర ఇట్ట ప్లక్ష అమై ర్వార్య ఖనిర పీయూజే పీవికంఠెపరమగు వసశబ్దముయొక్క నకారమునకు సంజయిందునసంజయిందును జాదేశమగును. ఉదా:—ప్రవణమ్. కార్ష్యవణమ్ అనుచోట నకారము, షకారము కంటె పరమగుటచే ఇత్వవిమయ్యెను. సూత్రమందు తాలవ్యమగుశవర్తముతోగూడిన కార్యాశబ్దమును కొందఱు బింఁదిరి. అపుడు ఇత్వవిమై తమలేనందున ఇత్వము రాకుండును. కావున నాపాఠమప్రామాణికము. ఈవిషయమును “ఇహ షాత్పరత్వాణ్ణత్వమ్” అనుగ్రన్థముచే దీక్షితులు సూచించెను. నిర్వణమ్, అన్తర్వణమ్, ఇత్యాదుదాహరణములు.

వివ:—అపిశబ్దముచే నసంజ్ఞ యందునీసూత్రము ప్రవర్తింతును. “వసంపు రగా” సూత్రము నియవార్తమగుటచే సంజ్ఞయందు ప్రవణమిత్యాదులతో ఇత్వ మప్రాప్తమగుటచేతను, సంజ్ఞాకానపును ప్రవణమిత్యాదులలో “పూర్వపదాత్” (8-4-3) అను సూ. చే ఇత్వమురాకుండుటచేతనీసూత్రము ఇత్వముకొఱకారం బించబడెను. శరవణమ్ అనుచోట శరశబ్దమొషధివాచక మగుటచేను తరసూత్ర మువలన ఇత్వవికల్పము ప్రాప్తమగుచుండి నిత్యఇత్వముకొఱకీసూత్రమున శరప దము గ్రహింపబడెను.

1056. విభాషాషధివనస్పతిభ్యః. 8-4-6. విభాషా, ఓషధి
పనస్పతిభ్యః, (వనమ్, రషాభ్యామ్, నః, ణః)

ఏభ్యో వసస్య ఇత్వం వా స్యాత్. దూర్వావణమ్.
దూర్వావణమ్. శిరీషవణమ్. శిరీషవణమ్. 1 వా॥ ద్యౌద్
త్ర్యణ్యౌమేవ. నేహ, వేవదారువణమ్. 2 వా॥* ఇరికాదిభ్యః
ప్రతిషేధో వక్తవ్యః. నేహ. ఇరికావణమ్. మిరికావణమ్॥

1056. ఇచటనోషధిశబ్దమునకు పరిపాకాన్తములగు దూర్వాదులర్థము. (ఫలించినతోడనే నశించునవి) వనస్పతిశబ్దమునకిచట వృక్షమాత్రమర్థము. ఓష ధివాచకములకంటె వృక్షవాచకములకంటెను పరమగు వసశబ్దముయొక్క నకార మునకు (రేఫషకారములకంటెపరమయినపుడు) వికల్పముగ ఇకారాదేశమగును. ఓషధివాచకములకుదాహరణము. దూర్వావణమ్. దూర్వావణమ్. వనస్పతివాచకములకు, శిరీషవణమ్. శిరీషవణమ్. 1 వా॥ ఓషధివనస్పతివాచకములు రెండచ్చులుగలవిగాని మూడచ్చులుగలవిగాని అయినపుడే యీసూత్రముప్రవర్తింతునని చెప్పవలయును. ఇట్లుచెప్పటచేదేవదారువణమనుచోట ఇత్వము నిష్ప్రత్యమగును. 2 వా॥ ఇరికాదిగణ

వరితములకంటెపరమగు వనశబ్దములైనకారిముగకు ఇత్సనిషేధమును జెప్పవలయును. ఇరికావనమ్. మిరికావనమ్॥

వివ:—ఈసూత్రము వ్యవస్థితబాషయనుబలననిచటవార్తిక ద్వయము సిద్ధమగుననితెలియునది. పుష్పములు ఫలములుగలవి వానస్పత్యములనియు, పుష్పములులేకయే ఫలముగలవి వనస్పతులనియునమరాచి కోశములందుజెప్పబడెను. పుష్పములుఫలములుగలదగుటచే శిరీషము వనస్పతిగాదు. శిరీషవణమునునదెట్లు దాహరింపబడెనను శంకరలుగును. కాని “లుపి యు క్తవత్” (1-2-51) సూత్రబాష్యమందు శిరీషము వనస్పతిశబ్దవాద్యమగునని సూచించుటచే పె శబ్ద నివృత్తమగును. కావుననీసూత్రములొనివనస్పతిశబ్దము పృక్షమాత్రోపలక్షకమగునని గ్రహించునది.

1057. వాహనమాహితాత్. 8-4-8. వాహనమ్, ఆహితాత్.

(రషాభ్యాం, నః, ఐః)

ఆరోవ్య యమహ్యతే తద్వాచిస్థాన్ని మిత్రాత్పరస్య వాహనసారస్య ఇత్సం స్యాత్. ఇట్టావాహనమ్. అహితాత్. ఇంద్రవాహనమ్. ఇన్ద్రస్థానికంవాహనమిత్వత్తే వహతేర్లుటే వృద్ధిహ్నాన సూత్రే నిపాతనాత్॥

1057. అహితవాచకమగు పూర్వపదమందుండు రేఫషకారములకంటె పరమగువాహనశబ్దసకారముగకుకారాదేశమగును శకటాదివాహనమందు స్వయముగ నధ్వించుటకనమర్పమైనదగుటచే నితరులవలన వాహనమందుంచబడునచేత నముగాని తత్సదృశముగాని యగునస్తువు, అహితపదవాద్యమగును. అట్టివస్తువును బోధించునది యాహితవాచకమగును. ఇట్టశరాదిశబ్దములట్టివియగును. ఉదా:—ఇట్టవాహణమ్. శరవాహణమ్. ఇన్ద్రవాహనముచోట ఇత్సవారణమునకై ఆహితాత్ అనునవియావశ్యకమగును. ఇన్ద్రనియొక్కవాహనమనిఇన్ద్రవాహనమనదానివర్తము. వహధాతువుకంటెబృహ్ ప్రత్యయమునుచేసిన, వహనలనియగును. ఈసూత్రమున వాహనమనునిపాతనమువలన వహనశబ్దమందు వృద్ధియగును. ఇట్టవాహనశబ్దము సాధువగును.

1058. పానం దేశే. 8-4-9. పానమ్, దేశే, (రషాభ్యాం,

నః, ఐః,)

పూర్వపదస్థాన్నిమిత్రాత్పరస్య పానన్య నన్య ఇత్సం స్యాత్ దేశే గమ్యే. క్షీరం పానం యేషాం తే క్షీరపావాః ఉశీనరాః సురాపావాః ప్రాచ్యాః. పీ మతే ఇతిపానమ్. కర్మణి య్యట్॥

1058. దేశశబ్దము దేశవాస్తవ్యబోధకము. పూర్వపదమందుండు రేఫషకారములకంటెపరమగు పానశబ్దవయవయనకారమునకు సముదాయముచే, దేశవాసులు బోధ్యులగుచుండ ఇకారదేశమగును. క్షీరపాణాః (క్షీరం పానం యేషాం) క్షీరములు పేయముగగల సుశీరదేశవాసులనియ్యరము. సురాపాణాః ప్రాగ్దేశవాసులు. పాదాతువుకంటె కర్మార్థమున ల్యుట్ప్రత్యయముచేసిన, పానమను రూపము సిద్ధమగును. “కృత్యల్యుట్బహులమ్” అనుసూత్రమందు బహులగ్రహణమువలన కర్మార్థకల్యుట్ప్రత్యయమిదట సాధువగును. ఇట్లు పానశబ్దమునకు త్రాగబడువస్తువనునర్థము లభ్యమగును. దాక్షిపానమ్ (దాక్షిణం పానమ్) ఇచట ఇత్వవారణమునకై దేశే అనునదావశ్యతమని గ్రహించునది ఇచటదేశవాసులు ప్రతీయమానులుగారు.

1059. దా భావకరణయోః. 8.4-10. దా, భావకరణయోః, రషాభ్యాం, నః, ఐః)

పానస్యేత్యేవ। క్షీరపానమ్। క్షీరపాణమ్। వా॥ * గిరి
నద్యాదీనాం వా। గిరినదీ। గిరిణదీ। చక్రనితమ్నా। చక్రణీ
తమ్నా॥

1059. భావార్థమునగాని కరణార్థమునగాని విధింపబడు ల్యుట్ప్రత్యయముచే సిద్ధమగు పానశబ్దముయొక్క సకారమునకు పూర్వపదమందలి రేఫషకారములకంటెపరమగునపుడు ఇకారాదేశము వికల్పముగనగును. క్షీరపాణమ్. క్షీరపానమ్ (పీయతేనేనేతి పానం. క్షీరస్య పానమ్) కరణల్యుడస్తము. భావల్యుడస్తమునకును వ్యుత్పత్తిభేదముచే (పీతిఃపానం; క్షీరస్యపానమ్) నిదియుదాహరణమగును. వా॥ గిరినదీ మొదలగుశబ్దములయొక్క సకారమునకు ఇత్వమును వికల్పముగ జెప్పవలయును. సంజయందు “పూర్వపదాత్ అను సూ. చే ఇత్వము ప్రాప్తమగుచుండ ససంజయందప్రాప్తమగుచుండ వికల్పముగ ఇత్వమును విధించు నీవార్తకము ప్రాప్తప్రాప్తవిభాషయగును. ఉదాః—గిరిణదీ. గిరినదీ। చక్రనితమ్నా। చక్రణీతమ్నా॥

1060. ప్రాతిపదికా స్తనుమ్యిభక్తిషు చ. 8-1-11. (రషాభ్యాం, నః, ఐః, వా)

పూర్వపదస్థాన్నిమిత్రాత్పరస్య ఏషు స్థితస్య నస్య తో
వా స్యాత్। ప్రాతిపదికాస్తే, మాషవాపేదో। నుమి, వ్రీహి
వాపాణి। విభక్తౌ, మాషవాపేజి। పక్షే మాషవాపినావిత్యాది।
ఉత్తరపదం యత్ప్రాతిపదికం తదస్తస్యైవ ఇత్వమ్। నేహ।

* గిరినదీ గిరినథ గిరినద్య గిరినితంబి చక్రనదీ చక్రనితంబి తూర్యమాన మాషోన అర్గయాన ఇతిగిరి నద్యాదిరాకృతిగణం॥

గర్గాణాం భగినీ గర్గభగినీ। అతఏవ సుమ్గ్రహణం
కృతమ్। అజ్ఞస్య సుమ్విధానాత్తద్భక్తోహి సుమ్, సతూత్తర
పదస్య। కించ ప్రహిణ్యన్నిత్యాదౌ హివేర్షుమో ఐత్వార్థ
మపి సుమ్గ్రహణమ్। ప్రేన్యనమిత్యాదౌ తు ఖభ్యాది
త్వాన్న। వా॥ యువాదేర్షు। రమ్యయానా। పరిపక్వాని।
ఏకాజాత్తరపదే జః। నిత్యమిత్యక్తమ్। పృత్రహణౌ।
హరిం మానయతీతి హరిమాణీ। సుమి, క్షీరపాణీ। విభక్తౌ,
క్షీరపేణ। రమ్యవిజా॥

1080. ప్రాతిపదికాన సుమ్ విభక్తిశబ్దములకు ద్వ్యస్త్యము. ఉత్తరపద
మనునది యధికారలబ్ధిము పూర్వపదమాక్షేపలబ్ధిమగును. పూర్వపదస్థములగు రేఫష
కారములకంటెపరమై యుత్తరపదమగుప్రాతిపదికము యొక్క తుదినుండునదిగాని,
సుమాగమసంబంధిగాని, విభక్తిస్థముగాని యగునకారమునకు ఐకాదాదేశము వికల్ప
ముగనగును. ప్రాతిపదికానైకారమునకుదాహరణము. మాషవాపిణౌ। ఇచట
వాపిన్ అనునది యుత్తరపదమగుప్రాతిపదికము. సుమ్సంబంధినకారమునకుదాహర
ణము. ప్రీహివాపాణీ। ప్రీహివాపశబ్దము (సపుంసకము) నకు ప్రథమాదిహంవచ
నాస్తము. “సపుంసకస్య” (315) అను సూ. చే సుమాగమము. విభక్తిస్థనకార
మున కుదాహరణము. మాషవాపేణ. మాషవాపశబ్దమునకు తృతీయైకవచనము.
(మాషవాప + ఇన) ఐత్వాభావపక్షమందు మాషవాపిణౌ। ఇత్యాదులగును.

గర్గభగినీ (గర్గాణాం భగినీ) ఇచట ఐత్వవారణార్థము తరపదముప్రాతి
పదికమునకు విశేషణమనవలయును. ఉత్తరపదశబ్దము సమాసచరమౌవయవమందు
రూఢము. ఇచట భగినీశబ్దము తరపదమగుప్రాతిపదికము. ఇచట నకారము ప్రాతి
పదికానము గాదు. ఇట్లర్థముచెప్పుటలో శిష్టలవ్యాఖ్యానమే శరణము. ఈవిషయ
మున ప్రాచీనులు చెప్పిన జ్ఞాపకమును “అతఏవ సుమ్గ్రహణంజ్ఞాపక”మృనుగ్రంథ
ముచే ప్రదర్శించుచున్నాడు. ఉత్తరపదమనునది ప్రాతిపదికవిశేషణము గనుకనే
సూత్రమున సుమ్గ్రహణము స్పష్టకమగును. ప్రీహివాపాణీ అనుచోట ఐత్వార్థము
సుమ్పదము గ్రహింపబడినది. ప్రాతిపదికము సవిశేషణముగానిచోనిచట “మాష
వాపిన్” అనుసుమాగమసహితసమాసము ప్రాతిపదికమగును గానప్రాతిపదికాస్త
ఐకారమగుటచే ఐత్వము సిద్ధమగుచుండనీ సుమ్గ్రహణమువ్యర్థమగును. ఇట్లు
వ్యర్థమై ఉత్తరపదమగుప్రాతిపదికముయొక్క తుదినున్ననకారమునకు ఐత్వమగు
ననువిషయమున జ్ఞాపకమగును. సుమాగమము అజ్ఞమునకు విధింపబడుటచే నజ్ఞము
నకేయవయవమగును గాని యుత్తరపదమునకు గాదు. ఉత్తరపదమగుప్రాతిపది
కము వాప అనునదియే అగును. ఉత్తరపదభూతప్రాతిపదికాస్తమున నకారములేనం
దున ఐత్వము సిద్ధముగాదు గాననిచట ఐత్వార్థము జ్ఞాపనోత్తరమందు సుమ్గ్రహ

ఐము సార్థకమగునని ప్రాచీనులయాశయము. “కించేత్వాది” గ్రంథముచే ప్రాచీనులు చెప్పిన జ్ఞాపకము సరియైనదిగాదని విరూపించుచున్నాడు. ప్రహిణ్యన్. ఇది ప్రపూర్వకహివిధాతుప్రకృతికళత్యప్రత్యయాస్తము. దాతువికారేత్సంజ్ఞకమగుటచే నుమాగమమాయెను. ఈయాగమనకారము ప్రాతిపదికాస్తముగానందుననిచట ఐత్వార్థమునకును సుమ్గ్రహణమావశ్యకమగును. కావుననీసుమ్గ్రహణము జ్ఞాపకముగానేరదని దీక్షితాశయము. ప్రేన్వసమ్. ఇది ప్రపూర్వకమగు ఇవిదాతువునకు ల్యుడస్తము. ఇట్టిరూపములను క్షుద్ధాదిగణమున చేర్చుటచే వీనిలో ఐత్వము నివృత్తమగును. వా॥ యువాదిగణపరితములగు శబ్దములనకారమునకు ఐత్వప్రతిషేధమును జెప్పవలయును. రమ్యయూనా. ఇచట నీసూత్రముచే ఐత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. పరిపక్వాని. ఇచట “కుమతిచ” (1011) అను సూ.చే ఐత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. “ఏకాజుత్తరపదేణః” అను సూత్రమీవరలో వ్యాఖ్యాతమైనను ప్రకరణకుద్ధితై యిచట స్మరింపబడెను. ఈసూత్రము నిత్యఐత్వవిధాయకమనియీవరలో చెప్పబడెను. ఈసూత్రమునకుదాహరణములు ప్రదర్శింపబడుచున్నవి. ప్రాతిపదికాస్తనకారమునకు, పృత్రహణౌ (పృత్రం హతవన్తై) పృత్రహన్శబ్దముక్తిబస్తము. హరిమాణి. ఇదియును ప్రాతిపదికాస్తనకారమునకే యుదాహరణము. మాన్శబ్దము ణిజస్తమగుమనదాతువునకుక్తిబస్తము. హరిశబ్దమునకు మాన్శబ్దముతో సమాసము. పిదపజీవప్రత్యయము. మాన్ అనునదియుత్తరపదమగుటచేఐత్వము ప్రవర్తించును. సుమాగమనకారమునకుదాహరణము. క్షీరపాణి. క్షీరపశబ్దమునకు ప్రథమాబిహవచనాస్తము. అజస్తలక్షణసుమాగమము. విభక్తిస్తనకారమునకుదా :— క్షీరపేణ. రమ్యవిజా. రమ్యశబ్దమునకు విశబ్దముతో సమాసము. ఇచట “అజోనాత్రియామ్” (245) అను సూ. చే నాభావమగుటవలన నకారము విభక్తిస్తమగును.

1061. కుమతి చ. 8-4-13. కుమతి, చ, (రషాభ్యాం, నః, ణః, 1060 సూత్రము)

కవర్గవత్కుత్తరపదే ప్రాగ్వత్. హరికామిణౌ. హరి కామాణి. హరికామేణ॥

1061. కవర్గముతోగూడిన యుత్తరపదమందున్నటువంటిన్ని పూర్వ, పదస్థములగురేఫషకారములకంటె పరమగుసటిన్ని, ప్రాతిపదికాస్తనుమిభక్తిస్తమగునట్టి నకారమునకు ఐత్వము నిత్యముగ వచ్చును. క్రమముగనుదాహరణములు. హరికామిణౌ. హరికామిన్శబ్దమునకుప్రథమాద్వివచనాస్తము. హరికామాణి. హరికామశబ్దమునకు సప్తంసకమున ప్రథమాబిహవచనాస్తము. హరికామేణ. హరికామశబ్దమునకు తృతీయైకవచనాస్తము.

1062. పదవ్యవాచేఽపి. 8-4-18. పదవ్యవాచే, అపి,
(నః, ణః)

పదేన వ్యవధానేఽపి ఇత్వం న స్యాత్. మాషకుమ్మ
వాపేన। చతురణ్ణయోగేన। వా॥ అతద్ధితశ్చితి వాచ్యమ్। ఆర్థ
గోమయేణ. శుష్క-గోమయేణ॥

1062. పూర్వపదస్థములగు రేఫషకారములకును, నకారమునకును మధ్య
నొకపదముతో వ్యవధానమున్నపుడు నకారమునకు ఇత్వము రాదు. మాషకుమ్మ
వాపేన (మాషాణాం కుమ్మః, తస్య వాపః) ఇచట షకారమునకును విభక్తిస్థనకార
మునకును కుమ్మపదము వ్యవధాయకము. చదురణ్ణయోగేన (చత్వార్యణ్ణాన్యస్య
చతురణ్ణః తేన యోగశ్చతురణ్ణయోగః, తేన) ఇచట నిమిత్తనిమిత్తులకణ్ణపదము వ్యవ
ధాయకము. “ఉత్తరపదత్వేచ” అనువార్తికముచేనిచటనణ్ణశబ్దమునకు పదసంజ్ఞ
చేయునపుడు ప్రత్యయలక్షణములేదనవలెను. ఉత్తరపదమునకు కార్యముచేయు
నపుడే యావిషేధము ప్రవర్తించుననుటయే యిందులకుగారణము. వా॥ వ్యవధాయక
మగుపదమునకు తద్ధితప్రత్యయముపరముగలేనపుడే యావిషేధము ప్రవర్తించునని
చెప్పవలయును. ఆర్థగోమయేణ। శుష్క-గోమయేణ। ఇచట గోళబ్దముపదసంజ్ఞ
కము. దీనికి తద్ధితమగు మనుబ్ ప్రత్యయముపరమగుటవలననిచటనీవిషేధము
ప్రవర్తించదు.

1063. కుస్తుమ్పురూణి జాతిః. 8-1-143. కుస్తుమ్పురూణి,
జాతిః।

అత్ర సుణ్ణిపాత్యతే। కుస్తుమ్పురు ధాన్యాకమ్। క్లిబత్వ
మతస్తమ్। జాతిః కిమ్। కుతుమ్పురూణి। కుత్పితాని
తిన్దుకీఫలానీత్యర్థః॥

1063. కుతుమ్పురుశబ్దమున తకారమునకు ధాన్యాకజాతి (ధనియాలు) వాచ్య
మగునపుడు సుడాగమమీసూత్రముచే వివరింపబడును. కుస్తుమ్పురు (కొత్తిమిరి)
సూత్రమున నపుంసకలింగము బహువచనముగూడ వివక్షితముగాదు. కాన పుంలింగ
మందు నేకవచనద్వివచనములందును సుడాగమముసాధువగును. కుతుమ్పురూణి.
కుత్పితములగుతిన్దుకీఫలములనియర్థము. ధాన్యాకజాతివాచకముగానట్టి యీశబ్దమున
సుడాగమనివృత్తికై జాతిః అనునది యావశ్యకము.

1064. అపరస్పరాః క్రియాసాతత్యే 8-1-144. అపరస్ప
రాః, క్రియాసాతత్యే।

నుజ్జిపాత్యతే। అపరస్పరాః సార్థా గచ్ఛన్తి। సతత
మవిచ్ఛేదేన గచ్ఛన్తిత్వర్థః। క్రియేతి కిమ్। అపరపరా
గచ్ఛన్తి। అపరే చ పరే చ సకృదేవ గచ్ఛన్తిత్వర్థః॥

1084. క్రియాసాతత్వే = క్రియాయాః సాతత్వమ్, తస్మిన్. గమనాది
క్రియయొక్క, సాతత్వము = ప్రబంధము. (విచ్ఛేదములేకుండుట) గమ్యమానమగు
నపుడు, అపరస్పరాశబ్దమున సుదాగమము నిపతింపబడుననియర్థము. ఉదా :—
అపరస్పరాః (సార్థాగచ్ఛన్తి) అపరులు పరులునెల్ల పుడునెడతెగకుండ వెళ్లుచున్నా
రని యర్థము. అపరపరాః (గచ్ఛన్తి) అపరులు పరుల నొక్కమారే వెళ్లు
చున్నారని యర్థము. ఇచట గమనమునకు సాతత్వము ప్రతీయమానము గాదు.
కావుననిచట సుదాగమనివృత్తికై సూత్రమున క్రియాసాతత్వే అనునది యావశ్యక
మగును.

1085. గోష్పదం సేవితాసేవితప్రమాణేషు. 8-1-145.

గోష్పదమ్, సేవితాసేవితప్రమాణేషు॥

నుట్ నన్య షత్వం చ నిపాత్యతే। గావః పద్యస్తే
స్మిన్ దేశే స గోభిస్సేవితో గోష్పదః। అసేవితే, అగో
ష్పదాన్యరన్త్యాని। ప్రమాణే, గోష్పదమాత్రం క్షేత్రమ్। సేవి
తేత్యాది కిమ్। గోః పదమ్, గోపదమ్।

1085. సేవితాసేవితప్రమాణశబ్దములకు ద్వంద్వము. సేవింపబడునది
సేవింపబడనది ప్రమాణము, ఈయర్థములందు గోపదశబ్దమున పకారమునకు
సుదాగమము, దీనికి షత్వము నిపతింపబడునని సూత్రార్థము. క్రమముగనుదా
హరణములు. గోష్పదః। ఏప్రదేశమున గోవులు తిరుగుచుండునో యాస్థలము
గోవులచే సేవింపబడునదై గోష్పదమనబడును. అసేవితమనునది బహువ్రీహి,
గాననేప్రదేశమున గోవులసంచార మొకసారియైననుండదో యట్టిప్రదేశము బోధ్య
మగునపుడు సుదాగమషత్వములగును. గోపదశబ్దము. నడోపూర్వకమగునపుడే
యట్టియర్థప్రతితిగల్గును గాన నడోపూర్వకముగు గోష్పదశబ్దమే దీనికుదాహరణ
మగును. అగోష్పదాని. గోసంచారశూన్యములగునరన్త్యాదులర్థము. గోష్పద
మాత్రమ్ (క్షేత్రము) అల్పప్రమాణముగలభూమి. క్షేత్రమందలి యల్పప్రమాణ
త్వమీశబ్దముచే బోధింపబడును. కావున క్షేత్రము గోష్పదముకలెనధికమయినదై
ననుదోషము లేదు. గోపదమ్ (గోః పదమ్) గోవుయొక్క పాదమనియర్థము.
ఇచట సుదాగమవారణమునకై సేవితేత్యాదివిశేషణమావశ్యకము.

1066. ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్. 6-1-114. ఆస్పదమ్,
ప్రతిష్ఠాయామ్॥

ఆత్మయాసనాయ స్థానే సుజ్ఞపాత్యతే. ఆస్పదమ్।
ప్రేతి కిమ్। అపదాపదమ్॥ (అపదమ్)

1066. కాలమును గడుపుటకగు స్థానము ప్రతిష్ఠాపదమునకర్థము. అట్టి స్థానరూపార్థమున ఆస్పదశబ్దమును సుభాగమును నిపతింపబడునని సూత్రార్థము. ఆస్పదమ్ (అనేన లబ్ధమ్) కాలమును గడుపుటకై న స్థానము వీనిచే పొందబడెనని యర్థము ఇట్టియర్థము బోధ్యముగానవును ఆపదనునుబోధనాగమనివృత్తికై ప్రతిష్ఠాయామనునిశేష సూచకశ్యకము. “అపదాపదమ్” అనుపాతము, చాలపు సకము లందగవడుచున్నది. అచట ఆపత్, అపదమ్ అనిచేదము. సుభాగమరహితమగు నాపదశబ్దమున కాప ద్దని యర్థము. అపదనునుపాతమున, అజ్ఞానపు, పదశబ్దముతో నవ్యయ్యాధాపము (అ, పదాత్)

1067. ఆశ్చర్యమనిత్యే. 6-1-147. ఆశ్చర్యమ్, అనిత్యే॥

అద్భుతే సుబ్. ఆశ్చర్యం యది స భుజ్జీత. అనిత్యే
కిమ్। ఆచర్యం కర్య శోభనమ్॥

1067. అనిత్యమనునది యెల్లప్పుడునునది గానందున నాశ్చర్యమును గలుగజేయును గానననిత్యశబ్దము లక్షణచేనద్భుతార్థమును బోధించును. అద్భుత రూపార్థము గమ్యమానమైనపుడాచర్యశబ్దమును సుభాగమును నిపతింపబడునని సూత్రార్థము. ఆశ్చర్యమ్ (యది స భుజ్జీత) నాడుభోజనముచేసినట్లయిననది యద్భుతమనియర్థము. ఆచర్యమ్ (కర్య శోభనమ్) సత్కార్యచేయదగినదని యర్థము. ఇచట సుభాగమనివృత్తికై అనిత్యమనునది యూహకము.

1068. వర్చస్వీఽవస్కరః. 6-1-148. వర్చస్వీ, అవ
స్కరః॥

ఋత్వితం వర్చో వర్చస్కమ్ అన్నమలమ్ తస్మిన్,
సుబ్. అవకీర్యత ఇత్యవస్కరః। వర్చస్వీకిమ్। అవకరః॥

1068. వర్చస్కశబ్దము ఋత్వితార్థకప్రత్యయస్తము. వర్చస్కశబ్దమున కన్నమలము (పురీషము) అర్థము. ఇది బోధ్యమైనపుడవకరశబ్దమున సుభాగమును నిపతింపబడును. అవస్కరః। అవపూర్వకకృతాతువునకు కర్మార్థకకృత్ప్రత్యయ మువలసినవకరః అనురూపమగును. వర్చస్వీ అను నదిలేనిచో, పురీషార్థమును బోధింపనట్టి అవకరశబ్దమున సుభాగమును ప్రసక్తమయ్యెడిది.

1069. అవస్కరో రథాఙ్గమ్. 6-1-149. అవస్కరః। రథాఙ్గమ్॥

అపకరోఽన్యః॥

1069. రథాజ్ఞమున చక్రము. ఇది యర్థమగునపుడు అపక్కరః అనునది సుదాగమసహితమై నిపతింపబడును. “స్యాద్రథాజ్ఞుపసగరః” అనియమరము. చక్రముకంటెనితరము బోధ్యమగునపుడు అపకరః అనియగును.

1070. విష్కరశ్శునిర్వికిరో వా. 6-1-150. విష్కరః, శకునిః, వికిరః, వా॥

పక్షి వికిరః। వాచచనేనై ప సుష్టికల్పే సిద్ధే వికిరగ్రహణం తస్యాపి శకునేరన్యత్ర ప్రయోగో మాఘాదితి వృత్తిస్తస్మిన్ భాష్యవిరోధాత్॥

1070. పక్షియర్థమగునపుడు విష్కరశబ్దమున సుదాగమము వికల్పముగ నిపతింపబడును. విష్కరః। పక్షియనునర్థమున సుదాగమము రానపుడు వికిరః అనియగును. “విష్కరశ్శునో వా” అని సూత్రమునురచించినను పై జెప్పబడిన యర్థము సిద్ధమగుచుండ సూత్రమున వికిరగ్రహణము, పక్షిరూపార్థమందే వికిరపదముగూడ సాధుపగునవియు నితరార్థముననీపదముసాధుపగునవియును బోధించునని, కాశికావృత్తియందు చెప్పబడెను. అర్థాంతరమందును వికిరపదముసాధుపగునని మహాభాష్యమువలన స్పష్టమగుటచే వృత్త్యుక్తము భాష్యవిస్థమగును గాననది గ్రాహ్యము గాదు. అర్థాంతరమందు వికిరశబ్దప్రయోగమగపడుచున్నది. “వికిరం వై శ్వదై వికమ్”.

1071. ప్రతిష్కరశ్శ కశే. 6-1-152. ప్రతిష్కరశః, చ, కశే॥

కశగతిశాసనయోరిత్యన్య ప్రతిపూర్వస్య పచాద్యచి సుద్ధిపాత్యతే, షత్వచ్చ। సహాయః పురోయాయీ వా ప్రతిష్కరశ ఇత్యుచ్యతే। కశే కిమ్। ప్రతిగతః కశాం ప్రతి కశోఽశ్వః। యద్యపి కశేరేవ కశా, తథాపి కశేరితిధాతో ర్గ్రహణముపసర్గస్య ప్రతేర్గ్రహణార్థమ్। తేన ధాత్వస్తరో పసర్గాన్న॥

1071. ప్రతిఅనుసంసర్గముపూర్వమందుగల కశ (గతిశాసనయోః) ధాతువునకు పచాద్య చ్చుత్తయమువలన ప్రతికశః అనురూపమగును. ఇట్లు సిద్ధమగునీ రూపమున సుదాగమషత్వముచు నిపతింపబడును. ఈశబ్దమునకు సహాయుడు లేకయుండునదనువాదవియర్థము. ప్రతికశః (ప్రతిగతః కశామ్) దీనికశ్యమర్థము. ఇచట సుదాగమవారణార్థము కిశేః, అనునది యావశ్యకము. కశాశబ్దము(కొరదా) గూడ కశధాతువువలన సిద్ధమైనదే, కాని సూత్రగృహీతమగు కశేః అనునది కశ

ధాత్వర్థమును గురించి యుపసర్గమగు ప్రతిఅనునది పూర్వముననున్నపుడే సుడాగమమునకు విషయమగునని బోధించును. “యత్క్రియా యుక్తాః ప్రాదయస్తంప్రత్యేవ గత్యుపసర్గసంజ్ఞాః” అని చెప్పబడుటచే ప్రతికళః అనుచోట ప్రతి అనునది గమ్ ధాత్వర్థమును గురించి యుపసర్గమగును, గానికళధాత్వర్థమును గురించి గాదు. కావున దోషము వారితమగునని సమాధానాశయము.

1072. ప్రస్కంజ్యహరిశ్చన్ద్రోవృషీ. 8-1-153. ప్రస్కంజ్య

హరిశ్చన్ద్రో, ఋషీ॥

హరిశ్చన్ద్రోగ్రహణమమన్తార్థమ్. ఋషీ ఇతి కిమ్. ప్రక
ణ్యో దేశః. హరిచంద్రో మాణవకః॥

1072. ఋషిరూపార్థమున ప్రస్కంజ్యహరిశ్చంద్రశబ్దములందు సుడాగమము నివర్తింపబడును. ప్రస్కంజ్యః. హరిశ్చన్ద్రః. ఇవి ఋషులపేర్లు. “లోకే”, “ఛన్దసి” మొదలగుపదములతోరహితములగు సూత్రములు లోకవేదసాధారణములగును గానసీసూత్రము వేదమందును ప్రవర్తించును. కాని యిచటిహరిశ్చన్ద్రశబ్దగ్రహణముమాత్రము లోకముకొరకేయవిగ్రహింపవలయును. వేదమున “ప్రాస్యాచ్చన్ద్రోత్తరపదే మస్తే” (8-1-151) సూ. చే హరిశ్చన్ద్రశబ్దమున సుడాగమము సిద్ధమగుట యిందుగారణము. ప్రాస్యముకంటె పరమగునపుడు త్తరపదమగుచన్ద్రశబ్దమునకు వేదమున సుడాగమమగునని పై సూత్రమునకర్థము. ప్రకణ్యః = దేశము, హరిచన్ద్రః = ఈపేరుగలబ్రహ్మచారి. ఈయర్థములందు సుడాగమవారణార్థము “ఋషీ” అనునది యావశ్యకమగును.

1073. మస్కరమస్కరిణౌ వేణుపరివ్రాజకయోః.

8-1-154.

మకరశబ్దోఽవ్యుత్పన్నస్త్వ సుడివిశ్చ నిపాత్యతే. వే
ణ్యతి కిమ్. మకరో గ్రాహః. మకరీ సముద్రః॥

1073. మకరశబ్దమవ్యుత్పన్నము (ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగభూన్యము) వేణువు (వెదురుకర్ర) అర్థమగునపుడు మకరశబ్దమందు సుడాగమము, సన్యాసియర్థమగునపుడు మకరపదమందివిప్రత్యయము సుడాగమముగూడ, నివర్తింపబడునని సూత్రార్థము. మస్కరః. మస్కరీ. ఇవి క్రమముగనుదాహరణములు, సూత్రమున వేణుపరివ్రాజకయోః అనునది లేనియెడల మకరః = మొసలి, మకరీ = సముద్రము, ఈశబ్దములందును సుడాగమము ప్రసక్తమగును.

1074. కాస్తీరాజస్తన్దే నగరే. 8-1-155. కాస్తీరాజస్తన్దే,
నగరే॥

ఈషత్తీరమస్యాస్తీతి కాస్తీరం నామ నగరమ్। అజ
స్యేవ తున్దమస్యేతి అజస్తున్దం నామ నగరమ్। నగరే
కిమ్। కాతీరమ్। అజతున్దమ్॥

1074. నగరమభిధేయమగునపుడు కాస్తీరమ్ అజస్తున్దమ్ అనునవి సుదాగ
మసహితములై నిపతింపబడును. కాస్తీరమ్ (ఈషత్తీరమస్య) అజస్తున్దమ్ (అజ
స్యేవ తున్దమస్య) ఈరెండును నగరవిశేషవాచకములు. సూత్రమున “నగరే”
అనురదిలేనపుడు, కాతీరమ్ (అల్పమగుతీరము ఈషదర్థకకుశబ్దమునకు “ఈషదర్థే”
(1036) సూ. చే కాదేశము) అజతున్దమ్ (మేకయొక్క ఉదరము) ఈయర్థములు
గల కాతీరాజతున్దశబ్దములందును సుదాగమము ప్రసక్తమగును.

1075. కారస్కరో వృక్షః. 6-1-156. కారస్కరః, వృక్షః॥

కారం కరోతీతి కారస్కరోవృక్షః। అన్యత్ర కారకరః।

కేచిత్తు కస్కా దిష్విదం పఠన్తి న సూత్రేషు।

1075. వృక్షమునున్దమందు కారస్కరః అనుచోట సుదాగమమునిపతింప
బడును. అర్థాంతరమున కారకరః అనియగును. కొందఱు “కారస్కరోవృక్షః”
అనువచనమును సూత్రములందు పతింపక కస్కాదిగణమున పఠించిరి.

వివ :— “కేచిత్తు” అనియనుటచేనీమతము గ్రాహ్యముగాదని సూచింప
బడెను. కారస్కరశబ్దము పారస్కరాదిగణమున ప్రత్యక్షముగ గాన్పించుటయు
“కస్కాదిషుచ” అనుసూత్రము ప్రకరణవశమువ విసర్గస్థానముందే నత్వమును
విధించునదగుటయునిందు గారణము. కావునవిదిపారస్కరాద్యన్తర్గణసూత్రమవి
తెలియదగును. ఈవిషయము కొన్ని పుస్తకములందుమాత్రమేయుండెడి “కస్కా
దిష్విదమ్” అనుపాఠమునాశ్రయించి వ్రాయబడెను. కాశిరావృత్తిపాఠసంవాదము
వలనను, మూలసన్దర్భస్వారస్యమువలనను “పారస్కరాదిష్విదంపఠన్తి” అను
నది వాస్తవికపాఠమవి గ్రహించునది.

1076. * పారస్కర ప్రభృతీని చ సంజ్ఞాయామ్. 6-1-157.

పారస్కరప్రభృతీని, చ, సంజ్ఞాయామ్॥

* పారస్కరో దేశే కారస్కరో వృక్షః రథస్యానదీ కిష్కుఃప్రమాణమ్
కిష్కిన్ధాగుహ తద్భూతాతోః కరపత్యోశ్చోదేవతయోః సుబ్ తలోపశ్చ
ప్రాత్రుంపతౌ గవి కర్తరిచ ప్రాయస్య చిత్తిచిత్తయోః ఇతి పారస్కరాదిరా
కృతిగణః॥

ఏతాని సనుత్కాని నిపాత్యనే నామ్ని. పారస్కరః।
 కిష్కిన్దా, గ. సూ. 1 తద్భూహతోఃకరవతోశ్చోర్దేవతయో
 స్సుప్తలోపశ్చ, తాత్పర్యం చ ర్దేవన దకారోఽపి బోధ్యః।
 తద్భూహతోర్దకారతకారో యప్యేతే, కరవతోస్తు సుప్తః।
 చోరదేవతయోరితి సముదామోపాధిః। తస్కరః। బృహ
 స్పతిః। ? గ. సూ. ప్రాయశ్చ చిత్తిచిత్తయోః। ప్రాయశ్చిత్తిః।
 ప్రాయశ్చిత్తమ్, వనస్పతిరిత్యాది, ఆకృతిగణోఽయమ్॥
 ఇతి సమాసాశ్రయవిధయః॥

1076. సంజ్ఞయందు పారస్కరః మొదలగుశబ్దములు (పారస్కరాది గణ
 పఠితములు) సుడాగమసహితములుగ నిపతింపబడెను. పారస్కరః. దేశవిశేష
 మునకు పేరు. కిష్కిన్దా. వానరసైన్యమునుధరించు సుగ్రీవునిగుహకుపేరు. పారస్క
 రాదులవయవార్థకూన్యములగురూఢిశబ్దములు. 1 తచ్చబ్దిబృహచ్చబ్దిములకు క్రమముగ
 కరశబ్దపఠితశబ్దములు పరమగునపుడు చోరుడు దేవత అనుసర్థములందు సుడాగమము,
 తచ్చబ్దిబృహచ్చబ్దిములతుదినుండు దకారతకారములకు లోపమునగును. గణ
 సూత్రమున “తలోపశ్చ” అనుచోట తకారమునకు పూర్వముదకార మున్నదనియు,
 దానికి చర్త్యమువచ్చినదనియును గ్రహింపదగును. ఇట్లు తలోపశ్చఅనుదానికి
 దకారతకారములకు లోపమునుసర్థముసిద్ధమగును. తస్కరః (తద్ + కరః =
 దొంగవాడు) బృహస్పతిః (బృహత్ + పతిః = దేవగురువు) 2 ప్రాయశబ్దమునకు
 చిత్తిచిత్తశబ్దములు పరమగునపుడు సుడాగమమగును. ప్రాయశ్చిత్తిః। ప్రాయ
 శ్చిత్తమ్, వనస్పతిః మొదలగునవి పారస్కరాదిగణపఠితములగనూహించునది.
 పారస్కరాదిగణమాకృతిగణము. కావున “పరశ్చతా” (శతాత్పరా) మొదలగు
 రూపములందును సుడాగమము సిద్ధమగును. “అధిశ్రయస్థిరసతాః పరశ్చతాః”
 మాఘకావ్యము. శతాత్పరా అనువిగ్రహమున పఞ్చమీతత్పురుషము. రాజదంతాదిగణ
 పాఠమువలన శతశబ్దమునకు పరనిపాతము. పరాశబ్దమునకు పుంసద్భావము. ఈ
 సూత్రముచే సుడాగమము. ఇట్లు పరశ్చతాశబ్దము సిద్ధమగునవి గ్రహింపదగును.

ఇది సమాసాశ్రయవిధిప్రకరణము.

శ్రీః॥ శ్రీః॥ శ్రీః॥

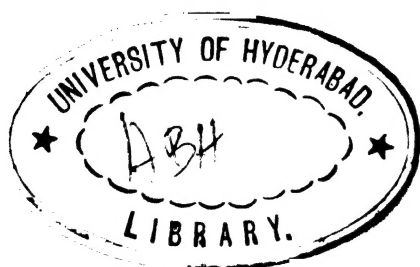
గద్య :— శ్రీ శ్రీ శ్రీ పూషవాద్యంశవయఃపారావారరాకానుదాకరులును సవితరసాధారణప్రతిభావిశేషవినిర్మితగీష్మతులును సకలకలాపరిపోషకులునగు శ్రీ శ్రీ శ్రీ విజయనగరసంస్థానాధీశ్వరరాజాధీరాజ శ్రీ విజయరామగజపతిమహారాజవర్య సంవర్ధమానుఁడును, కలాప్రహరులును విద్యదభిమానులును వదాన్యావతంసులు నగు శ్రీ శ్రీ శ్రీ జయపురసంస్థానాధీశ్వర రాజాధిరాజ శ్రీ విక్రమదేవవర్మమహారాజోత్తములయసాధారణకృపకుఁ బాత్రుఁడును, విద్యత్సార్వభౌమ శ్రీ వేంకటసుబ్బరాయసుధీమణి ప్రసాదాసాదితవిద్యాసమణ్ణితుఁడును, శ్రీమదప్పల్లవంశవయోనిధిశీతకిరణులును శ్రీ ఖళింకోటసంస్థానాస్థానవిద్వాంసులును అద్వైతవేదాంత శాస్త్రతత్వజ్ఞులును సతతహరినామస్మరణపరిపూర్ణాత్మజులును శ్రీ బాలాత్రిపురసుందరీప్రసాదాసాదితాఖిణ్ణధీవైభవులును అరున్ధతీసమాన శ్రీవేంకటాద్భుతవామదాగులునగు సోమేశ్వరశాస్త్రులవారికాత్మజుఁడును, యజుర్వేదాద్యయనసంపన్నులును పౌజన్యవిధులును శ్రీబాలాత్రిపురసుందరీప్రసాదపాత్రులునగు భవానిశిఖర శ్రీరామ కామేశ్వరశర్మలకుప్రియసోదరుఁడును, శ్రీమేధాదక్షిణామూర్తి ప్రసాదోపలబ్ధప్రజ్ఞాపరికలితుఁడును, వ్యాకరణాలంకారవిద్యాప్రవీణుఁడునగు, జోగన్నశాస్త్రిచేవిరచితంబగు వైయాకరణసిద్ధాంతకామదీశరదాగమమున ద్వితీయ భాగము సంపూర్ణము.

శ్రీః శ్రీః శ్రీః

UNIVERSITY OF HYDERABAD LIBRARY

Acc. No. 2079

Call No. T 491-25 JS9K

Author జోగన్నాథాచారి, అప్పల

Title కౌముదీ శరదాసమయము

Due on	Borrower's Signature	Returned on
2 SEP 1959		

UNIVERSITY OF HYDERABAD LIBRARY HYDERABAD (A. P.)

—0—

1. Books / Journals should be returned on the due date.
2. Borrowers are responsible for every book / journal taken by them and will be expected to pay for any book / journal damaged, defaced or lost.

Help to keep the book fresh and clean

